

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;

A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

V. K. RAJVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;

RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

er the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Central Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma, and A. P.; the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Gwalior, Phallan, Mysore, Bhabnagar, Sangli, Kolhapur, Patiala, Dhar and Ratlam; the Universities of Bombay, Calcutta and Tribandrum; and other Distinguished Donors

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a national work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACONI: "Your edition furnishes us with just what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*. . . . Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound."

— The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The *Ādi-parvan*, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the *Rgveda*. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole

problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'*Ādi-parvan*, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking."

—Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

Editorial Note

Fascicule Fifteen

(Bhīṣmaparvan, Pt. 1)

EDITORIAL NOTE

THIS, the 15th fascicule of the B. O. R. Institute's Critical Edition of the Mahābhārata, contains chapters 1-70 (Vulgate 1-74) of the Bhīṣmaparvan, carrying the narration to the end of the first five days of the great Bhārata War with Bhīṣma as the Generalissimo on the side of the Kauravas. The rest of the parvan, along with Appendices, Critical Notes, Introduction, etc., will be issued as fascicule 16.

The resolution of the Regulating Council of the B. O. R. Institute entrusting me with the work of editing the Bhīṣmaparvan was communicated to me in August 1935, when I was working as the University Professor of Sanskrit at the Benares Hindu University. Such time as I could then spare while the University was in session, and particularly during the summer vacations, I devoted to a preliminary study of the parvan with the help of the printed editions and the copies of the select collations of certain chapters of the parvan that were, at my desire and expense, prepared and supplied to me. I was able to complete the first draft of the constituted text of the Bhīṣmaparvan in July 1939. The writing out of the Critical Apparatus on the basis of the constituted text was soon taken in hand, and the work kept such collation staff of the Mbh. Department as could be spared for the purpose fully engaged for the next year and a half. Thereafter, availing myself of a couple of months privilege leave in conjunction with the summer vacation, I was able to go through the Critical Apparatus and in its light complete my revision of the first draft of the constituted text and submit it to the General Editor on 1-2-1941. This was in due course approved by the Editorial Committee; but before any funds could be set aside and arrangements for the printing thought of, Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor, passed away (Jan. 21, 1943), with the result that this is the first volume of the Critical Edition of the Mahābhārata that is printed without receiving the benefit of Sukthankar's vigilant eye and paternal solicitude. — The Institute has thought it fit, in succession to the late General Editor, to entrust that onerous task to me, Sukthankar's senior by several years; and while I have — not without some hesitation — accepted a task by which Sukthankar brought international recognition to the Institute's work on the Great Epic of India, in all humility, and purely as a call of duty, I must not fail to record here my appreciation of the friendly advice and cooperation that I received from Dr. Sukthankar, not only while I was engaged on this edition of the Bhīṣmaparvan, but throughout the period of some eighteen years that we had been jointly working together in the cause of the Bhandarkar Oriental Research Institute in general, and of the Critical Edition of the Epic in particular.

This fascicule happens to be also the first part of the Critical Edition to be set in type and carried through press by the Institute's own Printing Department with the

assistance of the Nirnaya Sagar Foundry of Bombay which supplied expeditiously the beautiful types, of the Mysore Paper Mills at Bhadravati that undertook to manufacture and supply in one lot the special printing paper required, and of the Aryabhushan Press of Poona, our friendly neighbour, that looked to the actual printing. The result is before the reader, and those competent to judge have already pronounced it an unqualified success. If so, the credit for it belongs in a very large measure to the compositors in the Press as well as to the Mahābhārata collators, apparatus-writers and proof-readers, who have always given me their most loyal and ungrudging cooperation.

The following 34 MSS. of the Bhīṣmaparvan have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS.

These can be grouped as under :

I. N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS.)

(α) North-western Group (γ)

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065); dated Laukika Saṁvat 85 (ca. A. D. 1709).

Kāśmīrī Version [K], being

(i) Transcripts from Ś in Devanāgarī

K₀ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207.

K₁ = London, India Office Library, No. 3226 (2137); dated V. Saṁvat 1839 (ca. A. D. 1783).

K₂ = Poona, B.O.R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 15 (246); dated Śāka 1693 = V. Saṁvat 1828 (A. D. 1771).

K₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83; dated Śāka 1616 (A. D. 1694).

K₄ = Poona, No. 23, Kamat Collection of the BORI; dated Saṁvat 1742 (ca. A. D. 1686).

(ii) Transcripts from Ś in Bengali

K₄ = Dacca, University Library, No. 669; dated Śāka (?) 1675.

(b) Central Group (γ)

Bengali Version [B]

B₁ = Santiniketan, Viśvabhārati Library, No. 780.

B₂ = Santiniketan, Viśvabhārati Library, No. 467; dated Śāka 1683 (A. D. 1761).

B₃ = Dacca University Library, No. 2789; dated Śāka 1671 (A. D. 1749).

B₁ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 7.

Devanāgarī Version [D], subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 482 of Viśrāmbāg I.

Da₂ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 10801 ; dated V. Saṃvat 1753 (ca. A. D. 1697).

(ii) Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha [Dn], the " Vulgate "

Dn₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 483 of Viśrāmbāg I.

Dn₂ = Indore, MS. (without number) belonging to the private collection of Sardar M. V. Kibe.

(iii) Devanāgarī Composite Version

D₁ = Madras, Adyar Library, No. XLI c 65 (orig. No. 34 L 65); dated V. Saṃvat 1562 (ca. A. D. 1506).

D₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 481 of Viśrāmbāg I ; dated V. Saṃvat 1729 (ca. A. D. 1673).

D₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1882-83.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1204 ; dated V. Saṃvat 1622 (ca. A. D. 1566)

D₅ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 7740.

D₆ = Madras, Adyar Library, No. 34 L 59 ; dated V. Saṃvat 1835 = Śaka 1701 (A. D. 1779).

D₇ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 8858.

D₈ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 213 of 1887-91 ; dated Śaka 1606 (A. D. 1684).

II. S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810.

T₂ = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3945.

Gantha Version [G]

G₁ = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3764.

G₂ = Poona, B.O.R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 56 (267 B).

G₃ = Pudukotah, State Library, No. 260.

G₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11842.

Malayālam Version [M]

- M₁ = Calicut, MS. (without number) belonging to the Paḍiññare Kovilakam Collection.
- M₂ = Cochin, Chennamaṅgalam, MS. belonging to the Pāliyam family, No. 928; dated Kollam 1028 (ca. A. D. 1853).
- M₃ = Alwaye, Travancore, MS. (without number) belonging to the Ponno-koṭṭu Mana Library.
- M₄ = Malabar, Nāreri Mana Library, No. 504.
- M₅ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 62 of 1924-28.

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS. which were at first included in the Critical Apparatus, but were subsequently rejected for the sake of economy, have been occasionally drawn upon in the Appendices and in Addenda et Corrigenda :

- K₁ = Madras, Adyar Library, No. XC7, a composite MS. of two separately paged parts, the first part, extending up to Bhagavadgītā adhy. 6, being alone critically important.
- K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 480 of Viśrāmbāg I; dated V. Saṃvat 1806 (ca. A. D. 1750).
- D₉ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library No. 1274; dated V. Saṃvat 1622 (ca. A. D. 1566).
- D₁₀ = Pudukotah, MS. (without number) belonging to the State Library.

TESTIMONIA

(i) Commentaries

The following five commentaries have been regularly collated, as far as available, the first and fourth given in MSS. along with the text, the others by themselves :

- Ca, representing the Devanāgarī Version of Arjunamiśra, on the evidence of his comm. called *Bhāratārthadīpikā* (or *pradīpikā*) as given in MSS. designated Da₁ and Da₂.
- Cc, representing the Version of Caturbhujamiśra, on the evidence of his comm. called *Tātparyaprakāśikā* (?) as found in a solitary MS. belonging to the Baroda Oriental Institute, No. 13036.
- Cd, representing the Version of Devabodha, the oldest Mahābhārata commentator so far known, on the evidence of his comm. called *Jñānadīpikā* as found in a solitary MS., No. 12982, belonging to the Oriental Institute, Baroda; dated Śaka 1688 (A. D. 1766). In this MS. the commentary on the Bhagavadgītā portion is absent.

Cn, representing the Devanāgarī Version of Nilakanṭha (= the Vulgate), on the evidence of his commentary called *Bhāratabhāvadīpa* (or °*dīpikā*) as given in MSS. designated Dn₁ and Dn₂.

Cv, representing the Version of the Southern commentator Vādirāja, on the evidence of a transcript of his comm. called *Lakṣālaṃkāra* as given in MS. No. C 1577, belonging to the Govt. Oriental Library, Mysore.

The following three commentaries are far too meagre, and have been drawn upon only occasionally in the Addenda :

- C Vimalabodha's *Durghaṭārtaparakāśinī*, Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 84 of 1869-70; dated Śaka 1724 (A. D. 1802).
- C Yajña(or Sarvajña)nārāyaṇa's *Bhāratatātparyasaṅgraha*, transcribed from MSS. Nos. R 2169 and R 1625 belonging to Govt. Or. MSS. Lib., Madras.
- C Rāmānuja's *Viśamaślokaṭīkā* also called the *Bhāvārthadīpikā*, as given in the India Office Codices Nos. 470 and 1411.

There are, besides, commentaries passing under the names of Sṛṣṭidhara (MS. in the RASB of Calcutta) and of Vidyāsāgara (MS. once reported to be in the Trivandrum Palace Library), which I have not examined, but which, from their descriptions, are, presumably, equally meagre.

(ii) *Epitomes*

The Kashmirian Kṣemendra's metrical summary called the *Bhāratamañjarī* (ca. A. D. 1050). Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 497 stanzas.

The Jain poet Amaracandra's (13th cent. A. D.) poetic epitome called the *Bālabhāratam*. Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 384 stanzas.

(iii) *Translations and Adaptations*

The Javanese abridged paraphrase or adaptation (the critical value of which lies in its quotations from the original Sanskrit, given at variable intervals, and followed by their translation into Old-Javanese) as published in *Bibliotheca Javanica*, No. 7, *Het Oud-javaansche Bhīṣmaparwa*, and No. 7a, *Aanteekeningen bij het Oud-javaansche Bhīṣmaparwa*, both published by Dr. J. Gonda, 1936 and 1937. This is not later than the tenth century of the Christian era. The Sanskrit citations preserved in this Old-Javanese adaptation are gathered together in Appendix II.

The Telugu adaptation, the *Āndhra Bhāratamu*, begun (Ādi and half of Āraṇya) by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (11th cent. A. D.), and completed by his two successors, Tikkana (Sabhā, Virāṭa, Udyoga, etc. to the end) and Erra Pragada (remnant of Āraṇya), at long intervals.

The Persian version made by Muslim poets and scholars at the court of Akbar (1556-1605 A. D.). This is rather a free rendering of the original, which had to be explained to the translators by Hindu pandits under the orders of the Emperor.

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Besides the above MSS. and Testimonia available for the entire Bhīṣmaparvan, for the Bhagavadgītā portion of the parvan (= chapters 25-42 of the Vulgate = chapters 23-40 of the present edition), owing to its great importance and popularity, there were available hundreds of MSS. and scores of commentators, old and new, which made it imperative to collate representative MSS. of the text proper, and to consult the leading commentaries and other testimonia bearing upon it. The following have been utilised for the purpose :

Śāradā Version of the Bhagavadgītā [Ś]

Ś₁ = London, British Museum, Oriental MS. No. 6763 D.

Ś₂ = The Śāradā MS. used by Pandit Lakshman Raina of Srinagar for his edition, published in 1933, which represents the text underlying the commentary of Abhinavagupta (Cg).

Ś₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 424 of 1875-76, representing the text underlying the commentary of Rājānaka Rāmakaṇṭha alias Rāmakaṇṭha (Ck).

Ś₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 423 of 1875-76, representing Ck.

Ś₅ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883-84, representing the text underlying the commentary of Ānandavardhana (Cā).

Kāśmīrī Version of the Bhagavadgītā, being a transcript from Ś in Devanāgarī [K]

K₁ = Gondal, Kathiawad, MS. (without number) belonging to the Rasaśālā; dated V. Saṁvat 1545 (ca. A. D. 1489).

Nepālī Version of the Bhagavadgītā [Ñ]

Ñ₁ = Cambridge, University Library, Additional MS. No. 1597; dated Nepalese Saṁvat 596 (ca. A. D. 1476), the oldest MS. used.

Commentators' Versions of the Bhagavadgītā as gathered from the following:

Cā = Ānandavardhana's comm. called *Jñānakarmasamuccaya*, as found in the Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), manuscript No. 179 of 1883-84.

Cb = Bhāskara's comm. called *Bhagavadāśayānūsaraṇa*, as found in a fragmentary MS., readings from which are reported by T. R. Chintamani in his ed. of Ck, Madras, 1941.

Cc = Caturbhūja's comm. called *Tātparyaprakāśikā* (?), as found in MS. No. 13036 of Baroda Or. Institute, already mentioned above. The Gītā comm. in this MS. covers only the first two chapters.

Cg = Abhinavagupta's comm. called *Bhagavadgītārthasaṁgraha*, as found in Ś₂.

- Ck = Rājānaka Rāmakaṇṭha's (or Rāmakaṇṭha's) comm. called *Sarvatobhadra*, as found in Ś₁ and Ś₂.
- Cl = Vallabha's comm. called *Sattatvadīpikā* (or *Tattvadīpikā*), as in the Gujarati Press edition (1935²) of the BG. with Eleven Commentaries. The sub-comm. of Puruṣottama on Cl is at times cited.
- Cm = Madhva's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm. of Jayatīrtha on Cm is also occasionally cited.
- Cn = Nīlakaṇṭha's comm., as in MSS. Dn₁ and Dn₂.
- Cr = Rāmānuja's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm., *Tātparyaprakāśikā* of Venkaṭanātha, is occasionally cited.
- Cś = Śaṅkara's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Ānandāśrama edition, Poona (1909), and other standard editions.
- Cu = Dhanapati's sub-comm., called *Bhāṣyotkarṣadīpikā* on Cś, as in the Nirṇaya Sagar Press ed., Bombay (1936²), of the BG. with Eight Commentaries.
- Cv = Vādirāja's comm., as already described in the Testimonia for the parvan.

APPARATUS FOR THE "GĪTĀSĀRA"

Finally, for constituting the text of the "Gītāsāra" (Appendix I, No. 3), which has a critical value of its own out of all proportion to its intrinsic merit, in addition to MSS. K₀₋₂ which give its longer version, the following MSS. (giving its shorter version) were utilised :

- Ś₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883-84, the first 15 folios of which give the text of the Gītāsāra with a commentary.
- Ś₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 176 of 1883-84, giving the text of the Gītāsāra and accompanied by the same comm. as above, which is here called *Brahmasambodhinī*, and is attributed to Śrīdharaṇḍīya.
- K₀ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 175 of 1883-84, giving only the text of the Gītāsāra.

A detailed description of the Critical Apparatus and general remarks on the Recensions and allied matters will be given in the Introduction to the Volume.

The seventy adhyāyas of the Bhīṣmaparvan presented in this fascicule contain two episodes of major importance that deserve a few remarks even at this preliminary stage. The first is the cosmographical account of the world (including the geography of Bhāratavarṣa), covering chapters 5 to 13, which occurs with more or less variations also in several Purāṇas, and so raises the great problem of the relation of the Epic to

the Purāṇas. The pioneering work in this line is W. Kirfel's *Die Kosmographie der Inder* (Bonn and Leipzig, 1920), which was followed¹ by the same writer's *Bhārata-varṣa* (Stuttgart, 1931), and his pupil Dr. Luise Hilgenberg's *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa* (Stuttgart, 1934). These works endeavour to establish the conclusion that the geographical and cosmographical account of the Mahābhārata is later than, and is in part derived from, that of the Purāṇas, the latter texts being, from this point of view, classified into an earlier group with a longer cosmography (namely, Brahmāṇḍa, Liṅga, Matsya, Varāha and Vāyu) and a later group with a shorter — and yet, in some respects, a more primitive — cosmography (namely, Agni, Brahma, Garuḍa, Kūrma, Mārkaṇḍeya, Śiva and Viṣṇu), while the textual similarity between the Bhīṣmaparvan and the Padmapurāṇa cosmographies is so intimate as to constitute a third distinctive group of these two texts alone. As regards this last group, in her above-mentioned thesis, Dr. L. Hilgenberg seeks to prove that the Epic cosmography is unmistakably secondary to that of Padma. On this point, however, my own conclusions² — which have been endorsed by Sukthankar — are quite opposed to those of Hilgenberg. It is, I think, demonstrably certain that the Padmapurāṇa has borrowed the Bhīṣmaparvan cosmography and worked it over to suit its own context. As to the relation that must be held to subsist between the Epic and the Purāṇa cosmographies, a detailed discussion of that larger problem has to be reserved for another place.

The second and by far the most well known episode contained in this fascicule is the Bhagavadgītā (chapters 23–40 = Vulgate chapters 25–42), which launches into a philosophical disquisition on the ethics of war, and convinces Arjuna, who at the eleventh hour feels a nervous recoil from engaging into a deadly and fratricidal combat, the righteousness of discharging under all circumstances one's unalienable duty as laid down in the Śāstras, in a mood of equanimity and trust. The teacher in this case is Lord Kṛṣṇa, an accepted Avatāra, who undertakes not only to guide towards victory his friend Arjuna's chariot on the battlefield, but also his footsteps on the more perilous path of life, with a view to ensure the attainment of the *Summum Bonum*. It is a short poem of just seven hundred stanzas, thrown into eighteen chapters; but the problems raised and adjudicated therein have a universal appeal. The Poem has, in fact, already won a place all its own amongst the world's foremost Gospels of life and conduct. During the course of the two thousand and odd years since the Gītā was originally preached, it has attracted hosts of commentators, annotators, expositors and translators in practically all the important culture languages of the world. Even a select and classified bibliography on the subject will run into several pages.

¹ Kirfel's *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa* (Bonn, 1927) does not primarily deal with Cosmography.

² See my paper on "The Cosmographical Episode in Mahābhārata and the Padmapurāṇa" in *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof. F. W. Thomas*, 1939.

The present edition, however, is concerned mainly with the critical constitution of the text of the Bhagavadgītā, and not its exegesis. The footnotes printed below the constituted text will serve to dispel the commonly accepted notion that — whatever be the case with the rest of the Epic — there are, in the Bhagavadgītā itself, practically no *pāṭhabhedas*, no variant readings.¹ Hundreds of these will be found actually collected in this edition for the first time. In the matter of text-transmission as evidenced by the extant MSS., the Bhagavadgītā constitutes no exception to the rest of the Epic.

These *pāṭhabhedas* in the Bhagavadgītā — quite a considerable number of them — come from MSS., and are reported in the commentaries, which belong to what is called the “Kashmir Recension” of the Poem. This does not of course mean that the variants recorded in the other sources are altogether negligible in number or importance. In accordance with the principles of textual criticism formulated and evolved for the critical constitution of the Mahābhārata text presented in this edition — principles the correctness of which has been generally confirmed in the light of the experience gained in the editing of the portion of the Epic already published — the Kāśmīrian variants² are, in the majority of cases, found to be more original and authentic, and in not a few cases they are supported by the best and the oldest MSS. of the other versions, in which case they are almost invariably accepted in the text. But in the case of the Bhagavadgītā, this has not been found to be the actual state of things, with the result that the peculiarly Kāśmīrian readings in the Bhagavadgītā stand by themselves, without receiving adequate support from the other versions. Accordingly, in the present edition, these Kāśmīrian variants will be found less often amongst the accepted readings in the constituted text printed at the top, and more often amongst the rejected readings recorded in the Critical Apparatus given at the bottom of the page. A detailed discussion of the reasons for this phenomenon (which is limited only to the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan) has been reserved³.

The *variae lectiones* gathered from the Sanskrit quotations embedded in the Old-Javanese paraphrase of the Bhīṣmaparvan (including the Bhagavadgītā) are not, following the practice of this edition, included in the critical annotations printed below the text, but are registered in a separate Appendix to be given in the next fascicule. In addition to these actual Sanskrit quotations, the abridged Old-Javanese paraphrase of the story not covered by the quotations is of considerable critical importance in

¹ See Edgerton, *JAOS*, 52 (1942), p. 68.

² It will be noted that the statement is limited to the variant readings, and not to the additional passages.

³ Room has been found for it in the “Reprint” of the Bhagavadgītā portion of the Critical Edition, which, according to a special resolution of the Regulating Council, is to be published simultaneously with this fascicule.

view of the date when the paraphrase was made. For the Bhagavadgītā portion of the parvan, both the quotations and the paraphrase have been carefully registered and critically studied by Dr. J. Gonda¹, who, and in particular Dr. F. Otto Schrader², have deduced from this evidence (a part of it only negative in character) definitive pointers to certain conclusions regarding the "original" form of the Bhagavadgītā, which do not appear to me to be quite warranted. The problem will be found tackled in the Bhagavadgītā "Reprint", where also are reproduced, in advance, portions of the Critical Notes to the Bhīṣmaparvan, having an immediate bearing on the Bhagavadgītā.

Ṛṣipañcamī : Sept. 11, 1945 }
 B. O. R. Institute, Poona }

S. K. BELVALKAR
General Editor

¹ See "The Javanese Version of the Bhagavadgītā", in the Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, 1935 (LXXV, i), pp. 36-82.
² See "Rezensionen der Bhagavadgītā", in Festschrift für M. Winternitz, Leipzig, 1933.

॥ भीष्मपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

§1 commences with 6. 2. 31^{cd}.
The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except Ks B₂; §1 missing).
Ko-2 D1. 4. 6 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ko ins.: ॐ नमो
मनोहराय गुरवे । श्रीव्यासाय नमः । K1 ॐ नमो भगवते
वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ ; K₂ श्री-
गणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ ; K₃ B₁ ॐ नमो गणेशाय ;
K₅ D₆ ७ श्रीगणेशाय नमः ; B₂ ॐ नमो नारायणाय ; B₄ ॐ
श्रीकृष्णाय नमः ; D₄ D₅ ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः ।
ॐ ; D₁ दुर्विघ्नवह्नीविघ्नसनाय श्रीगजवदनाय नमः ; D₂
श्रीगणपतये नमः ; D₃ ॐ नमो भगवते श्रीगुरुपुत्रनाय ; D₄
श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ; D₅
श्रीमहागणपतये नमः .

K₃ B₂ T₁ G₂. 4 M, which like T₂ G₁. 3 om. the
introductory mantra, begin as follows: K₃ begins
with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ; B₂ ॐ गणेशाय नमः ; T₁
भीष्मपर्व । हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीनिवासगुरवे नमः . G₂
reads हरिः ॐ शुभमस्तु भीष्मपर्व (in marg.), and ins.:

2* व्यासं वसिष्ठनसारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशराल्मजं वन्दे शुक्रतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥ ॐ

[Cf. Ādi 7* and 11*, and similar stanzas at the
beginning of other parvans]; G₁ begins with
शुभमस्तु । श्रीगणेशाय नमः । भीष्मपर्व ; and, finally, M
हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु .

कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्प्रथिवीपते ॥ २
अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः ।
कौरवानभ्यवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३
वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धामिनन्दिनः ।
आशंसन्तो जयं युद्धे वधं वामिमुखा रणे ॥ ४

C. 6. 5
B. 6. 1. 4
K. 6. 1. 4

1 Owing to missing first folios, the portion
of the text from the beginning up to 6. 2. 31^{ab} is
lost in §1. — 1^{ab} = (var.) 2^{ab}. — ^a) G₂ Cd
(quoting pratika second time) युधिष्ठिरे (corruptly
for युयुधिरे); cf. v.l. 2^a. Ca. d (first time)
as in text. — ^b) = 2^b, 26^b, 33^b, etc. G₃ सैनिकाः .
Cc cites सोमकाः (as in text). — ^c) K₁. 5 B Da Dn
D₂-5. 5 T₁ G पार्थिवाः सु (D₂. 5 T₁ G₂-1 वाश्च) महात्मानो .
— ^d) D₁ तं देशं समुपागताः . — After 1, K₂ D₇ ins.:

3* प्रत्ययुध्यन्त समरे भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।

कथं वा कौरवाः सर्वे भीमसेने चमूपतौ । ;

while T₁ G₂. 4 ins. :

4* निवेशं चक्रिरे योद्धुं तन्मे शंस महामते ।

2 Owing to damaged fol., 2 is lost in G₁, and 2^{ab}
in K₁ (both along with ref.). — 2^{ab} = (var.) 1^{ab}.
— ^a) T₂ G₂ युधिष्ठिरे (for युयुधिरे); cf. v.l. 1^a.
— ^b) = 1^b, 26^b, 33^b, etc. G₃ सैनिकाः (cf. v.l. 1^b).
— ^c) Ca कुरुक्षेत्रे (as in text). T₂ हतक्षेत्रे ; M₂ महक्षेत्रे ;
Ca.c.d तपःक्षेत्रे (as in text). — ^d) K₁. 5 B Da Dn
D₁. 5. 5 त्वं (for तत्).

3 ^a) K₁. 5 B Da Dn D₁. 5. 5 G₁ तेवतीर्य ; D₁ अथ
तीर्थे ; D₂ अथ ; G₃ अवतरेत् ; Cc अवतीर्य (as in
text). K₂ D₁ D₁. 4. 7 M कुरुक्षेत्रे ; B₂ तु ते क्षेत्रं .
— ^b) Ko-2 पाण्डवाः सोमकैः सह ; M₁-2. 5 वाः सह
सोमकैः . — ^c) K₁ कौरवानभ्यवर्तन्ते ; K₁. 5 B Da Dn
D₁-5 G₁ कौरवाः सम (D₇ वानन्व) वर्तन्ते . Cc cites समवर्तन्ते .
— ^d) G₁. 2 जिहीषन्तो . M महाव्याः .

4 ^a) Cc.d cite वेदाः . — ^c) Ko-2 आशंसन्तो ; K₁
आशंसन्तो ; Cc अनुशंसन्तो (hypermetric). — ^d) Ko. 2. 5
D₇ T G M₁ वामिमुखा ; K₁ वामिमुखे ; D₂ M₂. 5 वामिमुखं .
K₁. 5 B Da Dn D₁. 4-5. 5 वलेना (D₇ बाधना) वामिमुखा रणे .

अभियाय च दुर्धर्षा धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ।
 प्राञ्चुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ५
 समन्तपञ्चकाद्वाहं शिविराणि सहस्रशः ।
 कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
 शून्येव पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
 निरश्वपुरुषा चासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ७
 यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।
 तावदेव समावृत्तं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८

— After 4, Ks D2. 3 ins. :

5° पूर्वभागे तु क्षेत्रस्य स्थिताः प्रत्यङ्मुखान् युधि ।

5 °) K1 T2 अभिधा(K1 °पा)य; K3 D2. 3. 6
 आहवाय; D1 अतिपापां; D7 अभियाता; T1 G4 अपिधाय.
 Ko-2 D1. 7 T2 दुराधर्षा; K3 D2. 6 दुराधर्षा; K4 B2
 Da2 D6 तु दुर्धर्षा; K5 तु दुर्धर्षं (sic); Da1 M4 तु दुर्धर्षा;
 Dn1 D4. 8 T1 G2-4 M1. 3. 5 च दुर्धर्षा; D3 **धर्षा
 (for च दुर्धर्षा). B3 अभ्यधावंत पुरुषा; M2 अभिनिर्याय
 दुर्धर्षा. — °) K3 D2. 3. 6 पार्थिवाः (for वाहिनीम्).
 — °) Ca प्राञ्चुखाः (as in text). Co भागे (as in text).
 — °) K3 नाविशन्त; D2. 3. 6. 8 न्यवसन्त; T2 निवसन्त.

6 °) Ko सामन्त; K3. 6 D1. 6 स्यमन्त; G2 समन्तपंच-
 कान्. D1 T2 बाहो. — °) T1 G2. 4 स्थाप; G3 माप
 (for कार).

7 7^{ab} = (var.) 25^{ab}. — °) K2-5 B Da Dn
 D4. 5. 8 शून्या (K3 °न्ये) च; M2 Cv अन्येव. — °) Ko-3
 D1-3. 7 Cv वृद्धबालावशेषिता (K1 °तां; K3 D2 °ताः).
 — °) D2 reads निरश्व- (for निरश्व) and om. from
 पुरुषा up to अभिज्ञा in 12°. Ko-2. 4. 5 B Da Dn D3-7
 T2 M4 Cv निरश्व (T2 Cv °स्त) पुरुषेवासीद्; D8 निरश्वपुरुष-
 वासाद् (corrupt). K3 निरश्वपुरुषेवासिप्यथ कुञ्जर; D1
 निरश्वा पुरुषप्याथ रथकुञ्जरवर्जिता. Cv cities रथ (as in text).

8 D2 om. 8 (cf. v. 1. 7). — °) K3 D3 सूर्यस्तु;
 D6 सूर्योद्भिः; D7 T2 सूर्योयं. D1 यावत्सूर्यो दिवा जातो.
 — °) Ko-2 जंबु. B4 कुंडलं; D1. 3 मंडले. — °)
 Co cites तावत्. M1-3. 6 तावदेशात्. K4. 6 B Da Dn
 D4. 5. 8 Cep समायातं; Co °वृत्तं (as in text). — °)
 K3 कुरुपांडवसोमयो; D2 बलं तत्पार्थिवोत्तम.

9 D2 om. 9 (cf. v. 1. 7). — °) Da D5 एकस्था-
 न्सर्ववर्णास्ते. Co cites एकस्थाः (as in text). — °) Co
 cites मंडलं (as in text). — Gs om. 9°-10°. — °)
 Ko M1. 2 पर्यक्रामन्त; K1 पादाक्रामन्त; D1. 6 T2 M3. 4

एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम् ।
 पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ॥ ९
 तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ ।
 आदिदेश सवाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १०
 संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ।
 एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११
 अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च ।
 योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥ १२

पर्याक्रमन्त; D3 °क्रामन्त; D8 °क्रामन्त. K5 Da2 D5 Co देशे
 — °) K2 D3 नदीः शैल; K3. 5 Da1 नदीशैलान्; T1
 G4 M नदीशैल; G1. 2 नानाशैल (for नदीः शैलान्).

10 D2 om. 10; G3 om. 10^{ab} (cf. v. 1. 7, 9).
 — °) B3 M3. 4 ततो; T1 G1. 2. 4 तथा; M1. 3. 5 तदा (for
 तेषां). — °) Ko-2 B1. 2 °र्षभः; S (except T2; G1
 om.) भरतर्षभ (G1. 2 °भः). — °) K5 B1. 3 Da Dn
 D4. 5. 8 आदिदेशा; D6 आदिदेशे. K B Da Dn D4 (as
 in text). 5-8 G1 सवाहानां; D1 ससैन्यानां; D5
 **हानां; T2 M3 Co सवाहानां (T2 °माहानां). — °)
 K5 Da1 Dn1 भक्ष्य; D7 भक्ष्यं भो. D8 अनन्तं
 (for अनुत्तमम्).

11 D2 om. 11 (cf. v. 1. 7). — °) B1 Dn D4. 1
 शून्याश्च; Da1 संज्ञा (m व्या)श्च; D6 शिक्षाश्च. Ca संज्ञा
 (as in text). G3 विषयास् (for विविधास्). B1. 4 Dn
 D4. 8 तात; M चक्रे (for तास्तास्). Cv संज्ञान [°श्च]
 विविधास्तास्ताः. — °) Dn D4. 7. 8 रात्रौ; Cv चक्रे (as in
 text). M1-4 स्वपरेषां च भारत; M3 (inf. lin.). 5 स्वेषां
 राजा युधिष्ठिरः. — °) Dn D4 एवंवेदी; D1 एवंसंज्ञो;
 Ca. 6 एवंवादी (as in text). D8 एवं वेदा वि (susp. lin.
 विधो वे) दितव्यः; G2 एवं संसदि वक्तव्यः; G3 एवं वा
 कारयामास. — °) Ca cites पांडवेयः. Ko. 1 D1 पांडवेयोऽहं
 मित्युत; D6 °वेयो युधिष्ठिरः; G3 तामिः संज्ञाभिराहवे.

12 G3 om. 12^{ab}. — °) K1 अभिज्ञा*नि; D1 T2
 जानामि; D6 °ज्ञातानि. Ca. c. v अभिज्ञानानि (as in
 text). — °) K4 damaged. D8 Co संज्ञाश्च. Ca आभाषि-
 तानि; Co आभाषणानि. K2. 3. 6 B1. 2. 4 Da D1. 3. 5-7
 संज्ञाश्चाभाषणानि (K3 °शालापणानि; Da2 °श्च भाषणानि;
 D6 °श्राभाषणेन) च; T1 G1. 2. 4 M संज्ञाश्च विविधास्तथा;
 T2 °श्रापि सहस्रशः. — °) T1 G कार; T2 श्राव (for
 योज). Co cites निजो [°योज] यामास. — °) K1. 5
 Da1 D6 युद्धकाले (without saṁdhi).

दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थानां धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 सह सर्वैर्हीनापलैः प्रत्यव्यूह्यत पाण्डवान् ॥ १३
 पाण्डुरेणातपत्रेण प्रियमाणेन मूर्धनि ।
 मध्ये नागसहस्रस्य आतृभिः परिवारितम् ॥ १४
 दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः सर्वे पाण्डवसैनिकाः ।
 दध्मुः सर्वे महाशङ्खान्भेरीर्जघ्नुः सहस्रशः ॥ १५
 ततः प्रहृष्टां स्वां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः ।
 बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १६

ततो योधान् हर्षयन्तौ वासुदेवधनंजयौ ।
 दध्मतुः पुत्पव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥ १७
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः ।
 श्रुत्वा सवाहना योधाः शक्रन्मूत्रं प्रसुश्रुतुः ॥ १८
 यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः ।
 त्रसेयुस्तद्वदेवासीद्धारतराष्ट्रवलं तदा ॥ १९
 उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 अन्तर्धायत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २०

C. 6. 21
B. 6. 1. 20
K. 6. 1. 20

13 ^a) K₃ B₁ च्वजाग्रं; D₃ M₁. 3-5 'आतृ'; Cc as in text. K₂. 4. 5 B Da Dn D₁. 5. 8 T₁ G M₁ Cc पार्थस्य (for पार्थानां). — ^b) K₂ महात्मनाः (sic); T₁ G₁. 3. 4 M₁-3. 5 'बलः'. D₆ युद्धकाले सुयोधनः. — After 13^{ab}, D₇ (erroneously) reads 15^b, repeating it in its proper place. — ^c) K₁ सर्वैः सर्वैः (for सह सर्वैः). D₁ महीपाल. — ^d) K₁ प्रत्यर्वाह्यत (sic); K₅ Da D₅ 'लोभत'; B₁ 'व्यूह्यत'; T₂ M₃. 5 'व्यूह्यत'; G₃ प्रतिव्यूह्यत तु; M₂ प्रत्यव्यूह्यत. K₃. 5 B₁-3 Da Dn D₂. 4. 5. 8 पाण्डवं. D₆ पूज्य रथत सन्मुखः.

14 ^{ab}) T G₁ M₁-4 पाण्डुरेण. Cc cites आतपत्रेण. K₁. 2 'णातपत्रेणा' (K₂ ण) प्रियमाणेन मूर्धनि. — ^c) D₁. 1m T₂ राजसहस्रस्य; T₁ G M राजसहस्राणां (for नागसहस्रस्य). — ^d) K₁. 5 B₁. 2. 4 D (except D₂. 3. 7) G₃ 'वारितः'.

15 ^a) The portion of the text from हृष्टा up to the end of this st. is lost in K₃ on a damaged fol. D₁ प्रेक्ष्य दुर्योधनं राजा. — After 15^a, D₁ ins.:

6* प्रहृष्टवदनं ततः ।

आयोधनं प्रविशिशुः.

— ^b) K₀-2 सर्वे (K₁ 'र्व') पार्थिवसैनिकाः; K₅ B Da Dn D₄-6. 8 पांचाला युद्धनंदिनः (B₁ 'दुर्मदा'; B₂ 'वंदिनः'); T₂ सर्वे पाण्डवसोमकाः. — ^c) K₀-2 D₂. 7 T₂ (by transp.) सर्वे दध्मुः; B Da Dn D₄. 3 दध्मुः प्रीता (D₁ 'सुदर्ध्मुः'). K₅ प्रीता (for सर्वे). K₁ महाशङ्खं; K₅ Da D₅ T₂ महीपालाः. — ^d) K₅ Da D₅ T₂ शङ्खाश्चापि; D₂ भेरीश्चैव; G₂ भेरी जघ्नुः. K₀-3 D₁. 3 च सर्वतः (K₀-2 'शः') (for सहस्रशः). B Dn D₄. 6. 8 भेर्यै (B₁. 2. 4 'री')श्च मधुरस्वनाः. ✽ Cc भेर्य इति पाठे द्वितीयायं प्रथमा । ✽

16 ^a) K₀-2 Da D₅. 6 M₂. 3. 5 प्रहृष्टाः; D₂ च हृष्टां. K₃. 4 B Da₁ Dn D₃-6. 8 तं (for स्वां). K₅ ततः प्रहृष्टास्ताः सेना; D₁ ततः प्रहृष्टं सैन्यं तु. — ^b) K₀. 1 अभिवेक्ष्याथ;

D₁ तदा संवीक्ष्य; D₃ अभिसंवीक्ष्य; D₇ 'वीक्ष्य च.

17 ^a) K₃ D₂ ततो हर्षाय योधानां; K₄ योधयंतौ च तौ योधान्; K₅ B Da D₅. 5. 8 योधयंतौ (K₅ 'यंतस'; B₃ हर्षयंतस; D₃. 6 हर्षयंतौ) ततो योधान्; Dn D₄. 8 ततो हर्षं समागम्य; T₁ G स्वयो (G₂ 'यौ') धान् हर्षयंतौ तु; T₂ ततो योधान् हर्षयंतौ; M स्वयो (M₁. 3. 5 'यौ') धान् हर्षयंतौ तौ. — ^d) T₁ दिव्यशङ्खौ. D₃ M₅ रथस्थितौ. D₂ शङ्खौ रथवरे स्थितौ.

18 ^{ab}) K₃ D₂ निर्घोषो; G₃ शङ्खस्य; Cc ध्वनितं. In K₄, the portion of the text from चोभयोः to सवाहना in 18^a, is lost on a damaged fol. K₀-2 पाञ्चजन्यरवं श्रुत्वा देवदत्तस्वनं तथा. — ^c) K₅ B Da D₅ Cep समंततो; Dn D₄. 8 तु निनदं; G₃ सवाहनं. M₂. 4 योधाः. — ^d) D₂. 6 Cc सङ्गन्. D₃ T₂ सूत्रे. K₅ प्रसुश्रुतुः; Cc प्रसुश्रुतुः.

19 T₂ om. 19^{ab}. — ^a) M₂ तथा. — ^b) D₂ नादं; G₂ स्वरं (for स्वनं). D₃ श्रुत्वा नादं वने मृगाः. — ^c) T₂ निपेदुस (for त्रसेयुस). K₅ 'देवायुर'; D₂ 'देवासं'; D₃ 'देवास्य'; M₂ 'देवासीद्'. K₁ त्रसेयुस्तद्वदे०००; K₄. 5 B Da Dn D₄. 5. 8 त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा; G₃ त्रसेयुः सर्वदेवासीद्. — ^d) D₁ 'वनं' (for 'वलं'). K₀. 2 T₂ G₃ M₂ तथा; D₃ तु तत् (for तदा). K₁ देवदत्तस्वनं तथा; K₅ D₂ धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः; K₄ B Dn D₄ तथासीद् तद्वलं; K₃ Da D₅. 8 तथा सीदति तद्वलं.

20 = (var.) 4. 31. 5. — ^a) D₁ भूमौ. — ^b) = 5. 82. 6^d. K₂ Da₁ T₂ G₁. 3 M प्रज्ञायत; K₅ प्रजायत. — ^c) D₃ अंतर्धीयत; D₇ 'र्धायत'. K₁ D₂ G₂ वादित्यः; G₃ चादित्याः. K₄. 5 B Da Dn D₄. 5. 8 अस्तं गत इवादित्ये (B₃ 'त्यः'); D₆ T₂ अंतर्धाय तदादित्यः (T₂ 'थादित्यं'). — ^d) K₄. 5 B₁ Da D₅ सैन्ये च. K₄. 5 B₁. 2. 4 Da Dn D₄. 5. 8 T₂ G₃ M₂ रजसावृते (B₄ 'हते'; T₂ 'वृत्तं'; G₃ 'वृताः').

ववर्ष चात्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् ।

व्युक्षन्सर्वाण्यनीकानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१

वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः ।

विनिघ्नंस्तान्यनीकानि विधमंश्चैव तद्रजः ॥ २२

उभे सेने तदा राजन्युद्धाय मुदिते भृशम् ।

कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३

तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः ।

युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोश्चि ॥ २४

शून्यासीत्पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।

तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५

ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

धर्माश्च स्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ २६

निवृत्ते चैव नो युद्धे प्रीतिश्च स्यात्परस्परम् ।

यथापुरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः ॥ २७

21 ^a) K₂. 4. 5 B Da Dn D₁₋₃. 5 T₁ तत्र; D₃ चापि; D₁ चातु (for चात्र). — ^b) T₁ G₄ 'कर्दमान्'. — ^c) K₂. 5 B₁. 3. 4 Dn D₁ दिक्षु; K₁ B₂ D₁ धक्षन्; K₃ D₃ D₂ धक्षन्; Dn₂ (marg.) व्युक्षन्; D₁ व्युपुः; D₂ ध्युक्षन्; D₃ damaged; D₁ वृषन्; M₁ व्युक्षत्. K₃-5 B Da Dn D₂₋₃ सैन्यानि (for अनीकानि). K₀. 1 व्युक्षत्स- (K₀ 'न्स) वर्षाण्यनीकानि; D₃ दिक्षु सर्वासु सैन्यासु; T₂ युंक्षन्सर्वाननीकानि. — ^d) = 1. 1. 77^d; 4. 52. 15^d; 5. 82. 9^d; etc., etc. ("epic tag"). K₃ तदद्भुतम्. T₁ G₂. 4 तस्य राजन्महामते.

22 ^a) K₀-2 B₂ D₂ G₂ तत्र; G₃ तदा (for ततः). K₀-2 D₂ T₂ G₂ प्रादुरासीन्. T₁ G₄ वातास्ततः प्रादुरासन्. — ^b) Cf. 6. 3. 37^b. K₃ नीचः; D₁. 6 नद्वैः (for नीचैः). K₀-3 'वर्षणः'; D₁ 'कर्षणः'; D₃ T₁ G₂. 4 M₁ 'वर्षणः'. T₂ नपैश्चकरकर्षणः (sic); Ca. c as in text. — ^c) K₀. 1 निविघ्नं तान्य'; K₂ G₂ विनिघ्नंस्तान्य'; K₃ निजिघ्नास्यन्न'; K₃ विनिघ्नंस्तान्यनी'; D₁ विजिघ्नास्तान्यनी'; M₁. 3. 5 विनिघ्नं-स्तान्यने. Cc cites विनिघ्नम् (as in text). — ^d) D₃ damaged. D₂ विधिमंश्चैव; D₃ निवृद्धश्चैव; T₂ विधमंश्चैव; G₁-3 व्यधमं (G₁ 'म')श्चैव. K₀-2 तदद्भुतम् (K₁ 'द्भुतम्')मिवाभवत्; K₀(add.). 1 (marg.) विधमंश्चैव (K₁ 'श्च')व तद्रजः (sic); K₃ D₁ विधमन्विततं रजः (K₃ 'तद्रजः'); K₄. 2 B Da Dn D₁. 5. 3 शतशोऽथ सहस्रदाः = 1. 1. 179; 33. 23; 53. 11; 211. 7; 3. 93. 18; 105. 22; 4. 52. 4; 5. 54. 45; 149. 76; 150. 15; 181. 8; 196. 14; etc. ("epic tag").

23 ^a) D₂ महाराज (for तदा राजन्). K₁. 5 B Da Dn D₁. 5. 3 उभे सैन्ये च राजेन्द्र. — ^b) K₀ युध्यमाने ततो भृशं; D₁. 3 T₂ युद्धायाभ्युदिते T₂ 'द्य'ते भृशं. — ^c) T₂ यत्ते (for यत्ते). — ^d) M₃ (inf. lin.) 'स्तिमितो' (for 'क्षुभितो'); Ca. c as in text. D₃ परस्परजिगीषया.

24 ^b) K₃ D₁. 6 तद (D₁ 'दा')द्भुतसमा'; K₁ अद्भुतः स तु समागमः (hypermetric); K₃ B Da Dn D₁. 5. 3 अद्भुतः स तु संगमः; D₃ तद्भुत उपा'; T₂ तदा भूतसमा'. — ^c) D₁ प्रलये; Ca. c as in text.

25 25^a = (var.) 7^a. D₁ om. 25^a. — ^a) K₀. 1 D₁-3 शून्येव; K₂ शून्ये च; K₃ शून्यैव; K₃ Da D₁ शून्या च; Cc शून्यासीत् (as in text). — ^b) N (except D₁; S₁ missing; D₁ om.) वृद्धबालावशेषः. — After 25^a, K₂. 4 B Da Dn D₃-5. 3 repeat 7^a [with v. 1 निरध्वपुरूपेवासीद् (D₃ निश्वापुरुषा राजन्)]. — D₃ om. 25^a. — ^c) G₃ नीता (for सेना). K₀ समनीतेन Cc समा' (as in text). D₁ ततः सेनानिवेशं च चक्रुः पाण्डवकौरवाः. — After 25, K₃ ins. (cf. 26^a and 27^b).

7* ततस्ते समयं युद्धे स्यात्प्रीतिश्च परस्परम्!;
while D₃ ins.:

8* समन्तान्नगकल्पेन गर्जमानेन ऋततः ।

26 ^a) K₀ तस्मै च (for ततस्ते). Ca. c समयं (as in text). — ^b) = 1^b, 2^b, 33^b. K₀-2. 5 D₁. 2. 6. 7 T₂ 'सैनिकाः'. — ^c) K₁ B Da Dn D₁. 5. 3 G₁ धर्मान्सं; D₁ सैन्यं च; D₃ धर्मं च. Cc cites धर्मान्. K₃ स्थापयामास. — ^d) K₀-2 D₁. 7 T₂ योधानां; T₁ G युद्धाय (for युद्धानां).

27 ^a) K₁ B Da Dn D₁. 5. 3 विहिते; Cc निवृत्ते (as in text). D₃ तु ततो (for चैव नो). G₃ om. (hapl.) from युद्धे up to युद्ध- in 28^a. D₁ निवृत्ते शस्त्रसंपाते; D₃ विहिते तु हते चैव. — ^b) K₃. 5 B Da D₂. 5. 3 T₁ G₁. 4 M स्यात्प्रीतिश्च (by transp.); Dn Da. 4 स्यात्प्रीतिर्न; D₁ वदति स; D₁ T₂ स्याच्च प्रीतिः; G₂ [S]भ्युत्प्रीतिश्च. Cc परस्परं (as in text). K₄ स्यात् *****; D₃ नो युध्यात्तत्र कश्चन. — ^c) K₂ Dn D₁. 3 M₂ यथापरं; K₁ damaged; B D₁ m यथावलं; D₁ यथापमं (sic); D₃ D₃ यथाकामं; D₁ यथातुरं; D₂. 3. 6 यथा पुरा; D₁ T₂ G₁ यथापूर्वं; Cc यथापतं [?'यथं]. Cc यथायोगं (as in text). — ^d) T₁ G₁ न नः; G₁ न तु (for न च). K₀-2 [अ] स्याच्छलनं; D₃ स्याच्चलनं; Dn D₁. 3 स्यात्कस्यचित्; D₃ स्यात्स्वलनं; S (G₃ om.) स्याच्चलनं. Cc cites छलनं. K₀ पुरा. K₃ न स्याच्च लभनं पुनः; D₁ मंत्रं स्यापि पुनः पुनः.

वाचा युद्धे प्रवृत्ते नो वाचैव प्रतियोधनम् ।
 निष्क्रान्तः पृतनामध्यान् हन्तव्यः कथंचन ॥ २८
 रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ।
 अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत ॥ २९
 यथायोगं यथावीर्यं यथोत्साहं यथावयः ।
 समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ३०
 परेण सह संयुक्तः प्रमत्तो विमुखस्तथा ।

क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कथंचन ॥ ३१
 न स्रतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु ।
 न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथंचन ॥ ३२
 एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसौमकाः ।
 विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३
 निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः ।
 हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४

C. 6. 35
 E. 6. 1. 34
 H. 6. 1. 34

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

28 ^a) Ko-2 वाचा युद्धं प्रवर्तेत; Ks वाचा युद्धे प्रवृत्ते; Gs M वाचा युद्धे प्रवृत्ते तु; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 वाचा युद्धं (D1 'धि') प्रवृत्तानां; Ds वाचो युद्धप्रवृत्तेच्छं; T1 G4 वाचा युद्धे नः प्रवृत्ते; Gs '***' प्रवृत्तो नो. — ^b) Ko-3 D1-3. 6. 7 T2 'पेधनं'; Ks 'पेधत. — ^c) K1 निद्रातः (corrupt); K2. 4 B Da Dn D1. 4-6. 8 T2 निष्क्रान्ताः; D2. 7 निःक्रान्तः; D3 निःक्रान्तः. Ks निःक्रान्तपृतनामध्या. — ^d) K2. 4 B D (except D2. 3. 5) हन्तव्याः. Ks Dn D3 कदाचन.

29 ^a) T2 रथेन (for रथी च). Da1 रथिनो; M2 रथिनां. Ko-2 योध्यो; Da1 योद्धा; Gs M2 योद्धा (for योध्यो). — ^b) B3 गजयोधिनः; D2 'धूर्यतः'; D3 'मूर्धनः'. Ca. c गजधूर्गतः (as in text). Ds गजे नागेन धूर्ति. — Gs om. 29^{ad}. — ^c) K3 D2 T2 M2 अश्वेनाश्वः; Ks अश्वेनाश्वः; Da2 D3. 5 अश्विनाश्वी. Cep अश्विना. B1. 2. 4 Da Ds पदातिस्तु. — ^d) K4 B2-4 D G1. 2 M2. 4 पादाते. Ko-2 पत्तिनै (Ko 'नै') व नरर्षभ.

30 ^a) Gs 'बलं' (for 'योर्ग'). K4 B2-4 Da Dn D1-6. 8 च (B1 त)थाकामं; Ds यथाधैर्यं. Ks (by transp.) यथावीर्यं यथायोगं; B1 यथाकामं यथायोगं. — ^b) Ds यथाप्राहं; T2 यथात्माहं; M2 यथोत्साहो. K4 B Da Dn D1. 5. 8 'बलं' (for 'वयः'). D1 यथाप्राज्ञं यथाश्रुतं. — ^c) Cc समाभाष्य (as in text). T2 प्रहर्तव्यो. D1 वयमाभाष्य हन्तव्यो. — ^d) K4 damaged. Ks चाश्वस्ते; Cc विश्वस्ते (as in text). Ko. 1 विश्वेन च; Ks विश्वस्ते च; B3 विश्वेन न (for विश्वस्ते न).

31 ^a) K4 B D (except D1-3. 7) Cc एकेन (for परेण). K4 संयुक्तः; D2. 3. 7 संयुक्तः; M2 संयुक्तः. — ^b)

Ks प्रेण (corrupt); K4 B Da Dn D1. 5 Cc प्रमत्तो (for प्रमत्तो). — ^c) Ko. 1 विधर्माश्वः; K2 विकर्मा च; Ds विवर्मानो; T2 [S] सिचर्मा च; G1 विमर्दा च; M2 विचर्मा च. — ^d) Ko-2 Dn D1. 3. 6. 8 T1 G1. 2. 4 कदाचन.

32 Ko. 1 om. (hapl.) 32. — ^a) Cc सूतेषु (as in text). K2. 3 Cv धूर्येषु; Da1 युद्धेषु; Ds धर्मेषु; D3 युग्येषु; M2 सूर्येषु; Cc धुर्येषु (as in text). — ^b) K3 शस्त्रोप'; Da1 '***'नायिषु; D3 शस्त्रोपनायिषु; T2 शस्त्रोपदायिषु. Ca cites शस्त्रोपतापी. — ^c) Ks. 5 Da D2. 5 न भेरी (D3 'रि')शङ्खवादेषु; D3 T1 G4 M2. 5 न भेरीशङ्खवादेषु. — ^d) T2 'हर्तव्यः'; Cv 'हर्तव्यं' (as in text). D1. 3 कदाचन.

33 ^b) = 1^b, 2^b, 26^b. Ko-2. 5 D1. 2. 6 'सैनिकाः'. — K2 om. (hapl.) 33^c-34^d. — ^d) Ko. 3. 5 D3. 5 प्रेक्ष्य'; T2 वीक्षमाणः.

34 K2 om. 34 (cf. v. 1. 33). — Before 34, D1 ins. वैश' ड'. — ^a) K1 damaged. Ko. 1. 2. 5 B D1-3 T2 M2. 5 ति (B1 वि)वेद्य च; Da Ds निशान्य च; Dn D1. 3 M1 निविश्य च; Ds निवेद्याय; D7 निविद्य च. Da2 D2 महात्मानं. — ^b) K4 damaged. D2 सुतान्ते; Ds तत्र ते. Ko B1 'र्षभ'; Ds G3 भरतर्षभाः. — ^c) T2 प्रहृष्टरूपाः सुमनो.

Colophon. Śī missing. — Adhy. name: Ko सैन्यसमागमः; Ds युद्धधर्मरचना; T1 G1. 2. 4 युद्धसमय-कथनं; M युद्धक (M2 'का')रण. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko Da2 Dn D1. 1. 5 S 1 (as in text). — Śloka no.: Dn 33; D1 36; Ds 34.

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः ।
 सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
 भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ।
 प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभन्यभविष्यवित् ॥ २
 वैचित्रवीर्यं राजानं स रहस्यं ब्रवीदिदम् ।
 शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामननं तदा ॥ ३

व्यास उवाच ।

राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च भूमिपाः ।
 ते हनिष्यन्ति संग्रामे समासाद्येतरतरम् ॥ ४

2

§1 is missing up to 31^{ab} (cf. v. l. 6. 1. 1).

1 ^a) Cc पूर्वापरे (as in text). K2. 4 B Da1 (marg.) Dn1. n2 (marg.) D4 G2 M1 (sup. lin. as in text). 4 सैन्ये; Ca संध्ये (as in text). — ^b) M4 संवीक्ष्य; Ca समीक्ष्य (as in text). D7 G3 मुनिः (for ऋषिः).

2 ^a) Ca भविष्यति (as in text). K3 रणो घोरो. — ^b) K3. 5 D2. 3. 6 T1 G1 भारतानां. — In K3, 2^{ed} is lost on a damaged fol. — ^c) T1 G1. 2. 4 M सर्वस्य (for भगवान्). G3 प्रत्यक्षमभवत्तत्र. — ^d) K3. 5 D1. 2 भविष्यतां.

3 ^a) K5 विचित्रं; Da2 D5. 6 वैचित्र्यं. — ^b) K1 संरहस्यं; K2 M1. 4. 5 स रहस्यं; G1. 3 स रहः प्रा. D3. 1 स रहस्यब्रवीदिदं. Ca cites रहसि. — ^c) Cc ध्यायन्तं (as in text). — ^d) Ko-3. 6 D1-3 T2 कुरु (for पुत्रां). D3 G2 अनयत्; T1 G4 M अनयात्. Cc cites पुत्राणामननं (as in text). B2 T2 तथा.

4 Ko. 1. 2. 5 D1-3. 6 T2 om. the ref. — ^a) Ca. c परीतकालाः (as in text). T1 G4 राजन्कालपरीतास्ते; Cv as in text. — ^b) K3 D2 श्रैते च; D3. 6 श्रान्त्येपि; G2 श्रान्त्याश्च. K4 B Da Dn D4. 5. 8 S (except T2) पार्थिवाः. — ^c) Dn D1. 4. 6. 8 ते हिंसंतीव; D3. 7 निहनिष्यन्ति. — ^d) K1 साद्य (for साय). B3 समासाद्य परस्परं.

5 ^b) B1. 4 Dn D4. 6. 8 विनश्यत्स्वेव भारत; T1 G M विनश्यत्सु भारत. — ^c) D2 योयतां ज्ञात्वा; Cc as in text.

तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्सु च भारत ।

कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ५

यदि त्विच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेनं विशां पते ।

चक्षुर्ददानी ते हन्त युद्धमेतन्निशामय ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ।

युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ननिच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति ।

वराणामीश्वरो दाता संजयाय वरं ददौ ॥ ८

6 T2 om. 6^{ab}. — ^a) B Dn D2. 4. 8 यदि चेच्छसि D5 यदि त्विच्छति; D6 यद्यन्विष्यसि; T1 G1 M1-2. 5 यदि च्छसि त्वं; G2-4 M4 यदिच्छसि त्वं. Ko. 2. 3 D1-2. 6. 8 S (except M3; T2 om.) संग्रामं. — ^b) K4 B Da Dn D1. 5. 8 द्रष्टुमेतान्; K5 D2 S (T2 om.) 'मेतं (G1-3 'वं'); D1 'मेतद्. B3 समागतान् (for विशां पते). — ^c) K2. 4 Da D2. 3. 5. 7. 8 G1. 2 ददामि. K2 Dn D4. 8 पुत्र; K1 शीतं; Da1 T1 G4 [5] हं तु; D1 दिव्यं; Cc हन्त (as in text). — ^d) K4 B Da D5 पुत्र; Dn D4. 8 G3 Ms तत्र (for एतन्). D6 दिदक्ष्या; Ca. c निशामय (as in text).

7 ^a) D1 नेच्छामि तं; D3 न वोत्सहे; D6 नैवोत्सहे; T1 G2-4 M1 न रोचते; Cnp नपरोक्षं. — T2 om. 7^b-16^a. — ^b) K3 देवर्षिः. — ^c) K3 B3 D7 युद्धमेतदशेषेण; K5 D6 'मेतद्विशे'; D2 'मेतन्नशे'; T1 G2. 4 युद्धं त्वेतद्विशे'; G3 युद्धं चैतद्विशे. — ^d) D3 शृणुयात्. K5 तच्च (for तव). Cc cites तेजसा (as in text).

8 T2 om. 8 (cf. v. l. 7). T1 G om. the ref. — ^a) D6 यस्मिन्. K1 'नविच्छति (sic); D2 'न गच्छति. K2. 4 B Da Dn D4. 5. 8 Ca. c एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं; G3 तस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं वै. — ^b) D3 'मिच्छसि. — ^c) In K4 the portion of the text from मीश्वरो up to ते in 9^a is lost on a damaged fol. B Da Dn D4. 5. 8 व्यास (for दाता). Ko-2 वाराणसीश्वरो दाता (K2 व्यास). Cc cites ईश्वरः (as in text). — ^d) D1 ददौ वरान् (for वरं ददौ).

एतत्तु सत्यं रावन्कुलपतिविरचितम्

पठक सर्वे सम्यक् नपरोक्षं भविष्यति ॥ १, २, ३

व्यास उवाच ।

एष ते संजयो राजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ।

एतस्य सर्वं संग्रामे नपरोक्षं भविष्यति ॥ ९

चक्षुषा संजयो राजन्दिव्येनैष समन्वितः ।

कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ १०

प्रकाशं वा रहस्यं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।

मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः ॥ ११

नैनं शस्त्राणि भेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः ।

गावल्गणिरयं जीवन्त्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यते ॥ १२

अहं च कीर्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ ।

पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः ॥ १३

दिष्टमेतत्पुरा चैव नात्र शोचितुमर्हसि ।

न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्कुरूणां प्रपितामहः ।

पुनरेव महाबाहुं धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १५

इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः ।

यथेमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्ष्ये ॥ १६

श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता वलैः ।

9 T₂ om. 9 (cf. v.l. 7). D₅ T₁ om. 9^{ab}. N T₁ om. the ref. G₄ transp. 9 and 10. — ^a) D₁ एतेषां (for एष ते). D₅ om. from संजयो to एतस्य in 9^c. K₅ समयो (for संजयो). — ^b) D₁ चिद्विष्यति (sic). — D_n om. (hapl.) 9^c-10^d. T₁ transp. 9^{ad} and 10. — ^c) G₁ 3 [अ] ण्वपि; B₃ D₁ 3 M₃ सर्वं; G₂ 4 [अ] पि स (for सर्वं).

10 K₂ D_n (all by hapl.) T₂ G₂ 3 (the latter two by hapl.) om. 10 (for D_n T₂, cf. v.l. 9, 7). G₄ transp. 9 and 10; T₁ transp. 9^{ad} and 10. — ^a) K₅ समयो (for संजयो). — ^b) B₁ 2 D₇ 3 T₁ G₄ नैव (for नैव). Cc cites दिव्येन (as in text). Ca cites 10^{ab} (as in text; with v.l. पतयो [?] corrupt for संजयो). — G₁ om. 10^{ad}.

11 T₂ om. 11 (cf. v.l. 7). — ^a) K₀ 1 प्रकाश्यं; D₁ प्रत्यक्षं; D₅ प्रकाशं (sic). K₁ B Da Dn D₁ 3 3 [अ] प्रकाशं वा; D₇ रहो वापि (for रहस्यं वा). — ^b) B Da Dn D₁ 3 3 दिवा (for रात्रौ), and निशि (for दिवा). — ^c) M चिन्तितं वापि; D₅ चिन्तितेनापि. — ^d) D₅ पश्यसि; Ca वेत्स्यति (as in text). K₃ D₁ संजय.

12 T₂ om. 12 (cf. v.l. 7). — ^a) K₁ damaged; D₁ (marg.) Dn D₁ 3 छेत्स्यन्ति; D₅ भेत्स्यन्ति (for भेत्स्यन्ति). — ^b) B₁ 4 नैव. K₃ व्याधिश्च ते; D₂ बाधिष्यते (for बाधि). D₁ श्रमं; Cc श्रमः (as in text). — ^c) K₀-2 D₅ गावल्गणिर; D₅ गावल्गणिर् (sic); Ca गावल्गणिः (as in text). B₁ 2 1 Da Dn D₁ 3 3 सौम्य; G₃ जीवेद्; M धीमान् (for जीवन्). — ^d) G₃ अन्यद् (for अस्माद्). K₅ विमोक्ष्यसे; D₂ D₃ क्षते; Dn D₃ क्ष्यति; D₄ क्षति.

13 T₂ om. 13 (cf. v.l. 7). — ^a) B Da Dn D₁ 3 3 T₁ G₄ तु (for च). — ^b) B₃ पुरुषर्षभ. — ^c) B₃ कथं; D₇ कीर्ते; M₂ प्रथयिष्यति. D₂ M₃ मा शुच.

14 T₂ om. 14 (cf. v.l. 7). — ^a) K₁ दृष्टम्; K₀ 3 B D₅ S (except G₂; T₂ om.) दृष्टम्; Ca. c दिष्ट (as in text). K₁ B Da Dn D₁ 3 3 नरव्याघ्र; D₇ पुरा चैतद्. — ^b) K₁ नाति; B Da Dn D₁ 3 3 नाभि; D₇ न स (for नात्र). D₂ G₃ अर्हति. — ^c) G₂ चैव (for चैव). D₁ शक्यः. D₁ संजन्तुं; D₂ संजेतुं; D₇ 3 संयन्तुं; Ca. c संयन्तुं (as in text). D₃ न हि शक्तः सुतं यन्तुं. — ^d) = 5. 39. 7^d; 141. 33^d; 146. 16^d; 6. 21. 11^d; 62. 34^d; etc.

15 T₂ om. 15 (cf. v.l. 7). K₀-3 3 D₁ 2 7 T₁ G₂-4 M₁ 2 om. the ref. — ^a) T₁ G₄ M₃ तु (for स). — ^b) D₇ च (for प्र). — In K₄, 15^{ad} is lost on a damaged fol. — ^c) G₁ रेव. K₃ 3 B Da Dn D₁-6 3 T₁ G₁ 4 M₁ 3 महाभागो; D₇ G₂ 3 M₃ 5 बाहो.

16 T₂ om. 16 (cf. v.l. 7). — ^b) K₃ B₃ D₃ 2 3 महाक्षयः. — ^c) Ccp अथ (for यथा). Dn D₅ तयेह च; B Da D₅ 3 T₁ G₄ तथेमानि; D₃ यथैतानि; D₄ M तथैतानि (for यथेमानि). Cc निमित्तानि (as in text). — ^d) K₁ D₁ 3 as in text; K₂ Dn D₁ 3 भयदान्युप; K₃ 3 D₂ भयाय युप; K₄ B₁ 2 4 भयायाम्योप; B₃ भयाय न्युप; Da D₅ भ (D₅ त)यायात्योप; D₃ भवायाद्योप; S (T₂ om.) ह (G₂ प) इत्येते भरतर्षभ.

17 T₂ om. 17 (cf. v.l. 7). — ^a) B₃ श्येन (for श्येना). T₁ G M₃ transp. गृध्रा and काका. D₇ कंका (for काका). K D₁ 2 श्येनाश्च सह कंका (K₂ काकै; D₁ गृध्राश्च; B₃ श्येनगृध्रा वलाकाश्च; D₃ 3 श्येनाश्च शितिकंकाश्च; M₁-4 श्येनाः कंकाश्च गृध्राश्च. — ^b) K₁ कहाश्च;

C. 6. 51
B. 6. 2. 17
K. 6. 2. 17

C. 6. 51
B. 6. 2. 17
K. 6. 2. 17

संपतन्ति वनान्तेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १७

अत्युग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।

क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ १८

खटाखटेति वाशन्तो भैरवं भयवेदिनः ।

कह्वाः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १९

उभे पूर्वापरे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत ।

उदयास्तमने सूर्यं कबन्धैः परिवारितम् ॥ २०

K₂ गुग्गाश्च; K₃. 5 D₂. 6. 7 काकाश्च; M कह्वाश्च (M₂ 'च'). K₂ Dn₂ वलैः; K₃. 5 D₂. 3. 7 वडैः; D₁ वकैः; D₅ वलैः; S वलैः. K₁ सहिता वायसैर्वलैः. Ca cites सहिता: and वलैः (as in text). — °) D₁ निपतन्ति; Cc संपतन्ति (as in text). K₁ वलन्तेषु; B Da Dn D₁-6. 3 Cc नगाग्रैः; S (T₂ om.) ध्वजाग्रैः. — °) D₁ समं वादांश्च कुर्वते; M₂ समवांश्च प्रकुं. Ca. c cite समवायान् (as in text).

18 T₂ om. 18^a (cf. v. 1. 7). — °) Ko अत्युग्रं; B₂ अभ्युग्रं; B₃ प्रत्युग्रं; Da D₅ Ca अभ्युग्रं; Dn₂ अभ्युग्रं; D₃ (sup. lin. sec. m.) समीपे; Cap अत्युग्रं (as in text). Cc cites अत्युग्रमात्रं. K₁-3. 5 D₁-3. 6. 7 हि (for च). Ko-2 पतियन्ति; D₅ प्रजल्पन्ति. T₁ G अत्र चा (G₁ वा) पि च पश्यन्ति; M अत्र चानुभवयन्ति. — M₂ om. (hapl.) 18^b. — °) D₅ खगाः; D₆ जनाः; Ca. c. v द्विजाः (as in text). T₂ द्रष्टुमानन्दिनो द्विज. — °) Ko-3 D₂ 'व्यन्तो. — °) B₃. 4 गजयोधिनां.

19 In K₁, 19^a is lost on a damaged fol. — °) Ko खट्खटे; K₁ खटः खटे; K₂ पट्टपट्टे; Dn D₁. 3 निर्दयं चाभिः; D₁. 3 कटंक (D₁ 'प' टे); D₂ खराखरे; S (except T₂) कटाकटेति (G₃ 'टेयु). K₃ D₃ वासन्ते; K₅ D₂. 7 वासन्तो; D₁ कुर्वन्ति; D₅ न वासन्ते (hypermetric); T₁ G₂. 4 वाडयन्तो (G₃ 'ते'); G₂ पश्यन्तो. Cc cites [अति] वाशन्तः. B Da D₅ निर्दयं चाभिभाषं (Da₁ 'वाचं'; Da₂ D₅ 'वासं' तो); T₂ वाडयन्ति पक्षिणो रात्रौ; Cv खेटा हाहेति वाशन्तः. — °) B Da Dn D₁. 5. 8 भैरवा; D₁ वासन्ति; D₃. 6 शकुना (for भैरवं). K₃. 5 B₁. 3 D₂ T₂ G₂ 'वादिनः. — °) K₃-3 B. D T₂ कंकाः (D₅ काकाः); T₁ G₁ शिवाः; G₁ कन्याः; G₂ कृष्णाः; G₃ कृष्णाः. D₅. 3 प्रयन्ति; D₁ च याति; S (except T₂) क्रोशन्ति. D₁ संध्यासु; S (except T₂) मध्याह्ने (for मध्येन). — °) Da₁ दिशः; Dn₁ [5] निशं. Ko-3 'णाभियुक्तो (K₂ 'खा' दिशं.

20 °) D₁ तथा (for उभे). K₅ उभेयुचपिरेसंध्ये (corrupt). Cc cites उभे संध्ये. — After 20^a, D₁ ins. :

9*

रजोयुक्ते च भारते ।

श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः ।

त्रिवर्णाः परिधाः संधौ भानुमाचारयन्त्युत ॥ २१

ज्वलितकैन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम् ।

अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ २२

अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीं च कार्तिकीम् ।

चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च समवर्णे नभस्तले ॥ २३

स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।

दुर्निमित्तानि सर्वाणि.

— °) G₂ रक्ते च भरतर्षभ. — °) Ko-2. 5 D₁. 6. 7 (except T₁ G₁) 'स्तमये. K₁. 2 सूर्ये; K₃ D₃ G₃ सूर्ये; D₅ भानो. — °) Ko कन्दैः; K₁ कम्बैः (sio); K₂ कबन्धः; Cc कबन्धेः (as in text). K₃. 5 D₂. 6 G₂. 3 पतिवारितः (D₅ 'ते').

21 °) D₁ 'पर्यन्तं; D₅ 'पर्यन्त'. — °) T₂ कंडु (for कृष्ण). — °) Da D₅. 3 त्रिवर्णः. Cv त्रिवर्णाः परिधाः (as in text). K₁ संध्या; D₁ संध्यौ; D₅ सिद्धौ; Cc संधौ (as in text). T₂ विवर्णाः परिधावन्तः; Ca as in text. — °) Ko-2 'वर' (for 'वार'). K₁ B Da Dn D₁. 5 भानुमंतमवारयन्; K₅ भानुमाचारयन्त्युत; D₅ मानमार्दवयन्त्युत; T₂ भानुमादारयद्भूतः.

22 °) K₁ 'कैन्दुनक्षत्रं; K₂ 'कैन्दुनक्षत्रे; K₅ ज्वरताकैन्दु नक्षत्रं; D₅ ज्वलदकैन्दु; T₂ 'तार्कं तु नक्षत्रं. Cc cites ज्वलितानि. — °) G₂ M₃-5 निर्विशेषं. In K₁, the text from क्षपं to भ in 22^a is lost on a damaged fol. Ko-2. 5 D₂. 3 निर्विशेष (K₅ 'शेष') दिनक्षपं (K₂ 'क्षयं'); K₃ Da Dn D₁. 4-3 T G₁ M₁ 'शेष' (D₁ M₁ 'वं' दिनक्षयः; D₅ 'शेषदिनेक्षितं. — °) K₅ दिष्टं (for दृष्टं). — °) B Da Dn D₁. 3-5. 3 T₁ G M₁ तक्षयाय; D₅ संक्ष'.

23 °) Ko-2 अलक्ष्या; K₁ B₂. 3 Da D₅ अलक्ष्या (Da₂ D₅ 'क्षयः'); K₅ Dn₁ D₂. 3. 1 (m as in text). 6-3 अलक्ष्यः (D₅ 'क्षय'); T₁ G₁. 3. 4 M₂. 4 आलक्ष्ये; T₂ जलस्थः; G₃ अलक्ष्ये; M₁. 3. 5 आलक्ष्ये; Ca अलक्ष्ये; K₃ B₁. 4 Dn₂ D₃ m Cc as in text. K₁ T₂ हीनः; T₁ G M₁-1 हीनाः. D₁ अलक्ष्या च प्रभाहीनः. — °) K₁ पौर्णमस्यां; Ko-2 पौर्णमास्यां; K₃. 5 D₂ पूर्णमासीं (K₅ 'सी'); Cc पौर्णमासीं (as in text). Dn तु (for च). Ko-2. 3 कार्तिके (K₃ 'की'); T₂ 'कं'; D₅ पौर्णमासी च कार्तिका. — °) K₄ B Da Dn D₁-6. 8 M₁ Ca. c पद्मवर्णः; D₁ सुधा; D₇ अग्निः; T₂ समवर्णः. D₄ T G₃. 4 M₁. 4 नभस्तले.

24 °) Ko-2 स्वप्स्यन्ति; K₁ स्वप्सृति (corrupt). D₂. 3

राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघवाहवः ॥ २४
 अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः ।
 प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ २५
 देवताप्रतिमाश्चापि कम्पन्ति च हसन्ति च ।
 वमन्ति रुधिरं चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ २६
 अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशां पते ।
 अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २७
 कोकिलाः शतपत्राश्च चापा भासाः शुकास्तथा ।
 सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ २८

गृहीतशस्त्राभरणा वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः ।
 अरुणोदयेषु दृश्यन्ते शतशः शलभत्रजाः ॥ २९
 उभे संध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते ।
 आसीदुधिरवर्षं च अस्थिवर्षं च भारत ॥ ३०
 या चैषा विश्रुता राजसैलोक्ये साधुसंमता ।
 अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ३१
 रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्चनैश्वरः ।
 व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ ३२

C. 6. 66
B. 6. 2. 32
K. 6. 2. 32

निहिता. G₃ राजन् (for वीरा). D₁ स्वपिप्यति हता
 राजन्. — ^b) K₃. 5 D₂. 3 आश्रित्य (for आवृत्त्य). B₁. 2
 Da D₅ विष्टि (or छि)ताः; B₁ वेष्टिताः; T₂ पार्थिव (for
 पार्थिवाः). D₁ संग्रामे क्षयिर्वर्माः. — 24^d = 4. 31. 10^b.

25 ^a) K₁ B Da₁ D₈ °रीक्षे. K₂ वराहश्च. — ^b) D₃
 (marg. sec. m.) उर्मिजालस्य (with hiatus); T G₂. 4
 वृषदंशस्य; Cc °दंशस्य (as in text). Ca cites वृषदंशो
 (sic). — ^c) D₁ प्रणादो. D₂ M₁. 3 युद्धतोः; G₃
 युध्यते. — ^d) K₀. 1. 4 D₃. 6. 7 नित्यं रौद्रं (by
 transp.); D₁ नित्यं युद्धे. K₁ वलक्षये; K₅ च ल-
 क्षये; D₈ प्रचक्षते.

26 ^a) K₁ damaged. K₂ B Da Dn D₁. 5. 5
 T₁ G₁. 2. 4 चैव (for चापि). — ^b) K₀-2 D₃. 6. 7 T₂
 कंपंते च; K₁ damaged; B Da D₃ प्रकंपंते; Da₁ (by
 corr.) D₁. 8 प्रकंपंति; G₁ कंपयति (for कम्पन्ति च). —
 K₃. 5 D₂ om. (hapl.) 26^{cd}. — ^c) B₂ चान्यैः. S
 वमंति रुधिराण्यास्यैः (T₁ G₁ °सैः; T₂ °स्ये). — ^d) K₂
 B Dn₁ D₅ स्विद्यंति; D₆ विद्यंति; D₇ स्विद्यंते; T₂ विद्यते;
 G₃ स्वद्यंति; M₁ सिद्यंति. Da₁ (also as in text) M₂
 प्रपदंति; Dn₁ G₁ प्रतपंति; M₁. 8. 5 प्रवदंति.

27 ^a) = Atharvaparīṣiṣṭa LXXI. 15. 8^a. Da₁
 (by corr.) अनाहता; D₅ अन्याहता; Cc अनाहता (as
 in text). — ^b) D₇ प्रवाद्यंति. — ^c) Dn अप्रयुक्ताः; D₃
 आयुक्ताश्च; D₇ अयुक्ताश्चप्रवः; Ca अयुक्तं प्रवर्तते. — ^d)
 K₀. 1. 5. 5 D₂. 6 महाभये; D₁ °हवे; T G M₂. 5 (inf.
 lin.) मनोरथाः.

28 ^a) D₁ शतनेत्रा; D₃ सितपत्रा. Cc cites शतपत्राः
 (as in text). — ^b) K₀ चापभासाः; K₁ चापभासः; K₃. 5
 D₂ T₁ G₂. 4 चापा हंसाः; B₁. 4 चासा भापाः; B₂ G₃ चापा
 भापाः; D₅ चोपा भासाः. Cc. v cite भासाः. D₈ नानारूपाः.
 Dn शुकास्तदा. — ^c) G₂ रासभाश्च (for सारसाश्च). T₂

सारसाश्चकवाकाश्च. — ^d) Cc cites वाचः. D₁ वाचो रूक्षा
 भवंति हि.

29 ^a) M₂ गृहीतः (for गृहीत). K₀. 1. 3. 5 D₁-3. 7
 °स्त्रावरणा; K₁ B Da Dn D₁. 5. 8 °स्त्राः क्रोशंति. Cc cites
 गृहीतशस्त्राः, while Cr °स्त्रावरणा. — ^b) K₂ M₃ वर्मणो;
 K₅ B Dn D₈ चर्मिणो; D₁ दुपिता. — In K₁, 29^{cd} is
 lost on a damaged fol. — ^c) Hypermetrie! K₂. 5
 D₂ °ये च; B Dn D₁. 3. 1. 6-8 °ये प्र (for °येषु). Da D₅
 °दये प्रवर्तते. — ^d) K₃ शलकत्रजाः; D₅ °भप्रजाः; T₁
 G₁. 3. 1 °भप्रमाः; G₂ शूलभृत्प्रभाः. K₀-2 शश्वन्नरपते प्रजाः;
 M संवृताः शलभत्रजैः (M₁ °जाः).

30 ^a) D₇ सेने (for संध्ये). D₃. 8 प्रकाशंते; S चकाशेते.
 — ^b) K₅ T₁ G₁. 2. 4 दिशाः; B₁. 3. 4 Dn D₁. 1. 6. 8
 G₃ दिशो; K₅ D₁ °न्विताः. — ^c) K₁ B Da
 Dn D₁. 5. 8 पर्जन्यः पांसु (B Da D₅ °शु)वर्षा च; D₃
 आसीदुधिरसंवर्ष. Cc cites पर्जन्यः. — ^d) K₁ व्यस्थिः;
 K₀. 2 [अ]प्यस्थिः; K₁ B Da Dn D₁. 5. 8 मांसवर्षा; D₁. 3
 S पुण्य (D₃ M मांस)वर्ष. T₂ कामतः (for भारत).

31 ^a) K₁. 5 चैषां; K₃. 5 D₂ चैव; G₃ वैषा. S दृश्यते
 (for विश्रुता). D₂. 6 या वै पतिव्रता राजन्. — ^b) K₅ D₂
 G₃ °संमताः. — S₁ commences from 31^{cd}. — ^c) Cc
 अरुन्धती (as in text). K₂. 5 D₂. 6 तथाप्येष (K₅ D₆
 °पा); G₂ तथा होष; G₃ यथा होषा. — ^d) A few N
 MSS. वशिष्ठः. D₈ कृशः.

32 ^a) K₃. 5 D₂ °यत्नेष; B T₂ °यत्नेव; Da D₅
 °यित्वेष; T₁ G₂-1 °यत्रा (G₃ °द्रा)जन्. D₁ आकाशे रोहिणीं
 भेत्तुं. — ^b) D₂ स्थिरो राजन्; T₁ G₂-4 स्थित एव. Da₁
 M₂ शनैश्वरः; Cc °श्वरः (as in text). — ^c) K₅ यावत्तं;
 D₁ व्यावृत्तं; Ca. c व्यावृत्तं (as in text). G₃ यस्म; Ca
 लक्ष्म (as in text). — ^d) K₅ भविष्यति. D₃ महाक्षयः;
 M महान्क्षयः (for महद्भयम्).

अनभ्रे च महाधोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशम् ।

वाहनानां च रुदतां प्रपतन्त्यश्नुविन्दवः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।

अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥ १

गर्भिण्यो राजपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान् ।

क्रव्यादान्पक्षिणश्चैव गोमायूनपरान्मृगान् ॥ २

त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः ।

द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ३

जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।

त्रिपदाः शिखिनस्ताक्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विपाणिनः ॥ ४

तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियश्च ब्रह्मवादिनाम् ।

33 ^a) Cc cites अनभ्रे (as in text). K₂. 5 अनलेय; B₂ 'अप्रे; B₃ 'अं च; B₁ अकस्माच्च; D₁ अनंतं च; D₂ अनिलेय. Ś₁ Ko-2 महाधोरं; K₁ damaged; B₁. 4 Dn D₁. 5. 8 G₁. 2 M 'धोरः; D₁ 'मेघ. — ^b) B Dn D₂. 8 G₁. 2 M₅ Cc स्तनितः. B₁ Da Dn D₄. 5. 8 स्वनः; B₃ महन्; T G M₁ मृशं (for ऽनिशम्). D₆ मेघस्तनित-निस्वनं. — With 33^{ad}, cf. 6. 95. 23^{ad}. — ^c) Cc वाहनानां (as in text). D₆ रुदनं; S नद (T₂ नद्यु) तां (for रुदतां). — ^d) Ko प्रपतन्त्यश्नुविन्दुभिः; K₁ प्रपतन्त्यसु-विन्दुभिः (corrupt); K₂ B Da Dn D₁. 5. 8 निपतन्त्यश्नु; T₁ G प्रपतन्त्या (G₃ प्रापतन्त्या) ज्ञं.

Colophon om. in K₃; G₁ damaged. — *Adhy. name*: D₆ छतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं; G₂ दुर्निमित्तकथनं; M₁. 3-5 संजयवरलाभः (M₅. 5 'रप्रदानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ Ko. 1. 5 Da₂ Dn D₁. 4. 5 S (G₁ damaged) 2 (as in text). — *Śloka no.*: Dn 31; D₅ 32.

3

1 ^a) D₁ नरा; Cc खरा (as in text). — ^b) K₃ रक्षते; Cc रमन्ते (as in text). D₃ मनुव्या गर्दभीषु च. — ^c) K₁ आनां; K₂ आनं. — ^d) B Da Dn D₁. 4. 5. 8 S वन (for वने).

2 In G₁, st. 2 is lost on a damaged fol. — ^a) Ko राजपुत्र्यश्च; K₂ (orig.) [S जातपुत्र्यश्च; K₂ (by corr.) Dn [S जातपुत्राश्च; K₃. 5 D₂ राजपुत्राणां; K₁ B Da₂ D₂-7 राजपुत्रां (D₃. 4 'त्रा)श्च; D₈ जातपुत्राश्च. — ^b) D₈ न जयन्ति (for जनं). Ca. c विभीषणान् (as

in text). B₁ जनयिष्यन्ति भीषणान्. — ^c) K₄ B₁ (except D₁. 3-7) M₅ क्रव्यादाः. S (except T₂; 6 damaged) मक्षयिष्यन्ति; B Da Dn D₁. 5. 8 पक्षिण (B 'भि)श्चापि. Cc cites क्रव्यादः पक्षिणः. — ^d) D₁ गोमा-रपरान्; D₆ 'युरपरे; T₁ G₂-4 'यूनितरे; M₁. 2 'यूनयं M₃. 5 'यूनवरे; M₄ 'युमपरे. D₆ S (except M₃; 6 damaged) मृगाः. K₁ B Da Dn D₁. 5. 8 सहाश्रन्ति परस्परं. Cc cites सह and परस्परं.

3 Owing to damaged fol., 3^{abc} is lost in G₁ and 3^{ab} in K₄. — ^a) Da D₅ चतुर्दंताः; T₂ त्रिणेत्राश्च (for चतुर्नेत्राः). M₄ त्रिविषाणांश्चतुर्नेत्रान्. — ^b) M₁ पंचपादानां; C_v 'पादा (as in text). K₃ द्विमेहनाः; T₂ विमोहनाः; M₄ द्विमेहनान्; Ca. c. v द्विमेहनाः (as in text). — ^c) K₅ द्विपुजाश्च (for 'च्छाश्च). Da₁ M₄ 'षांश्च द्विपुच्छांश्च. — ^d) K₃. 5 D₂ पशवस्तथा; B₁. 3. 4 Da D₅ 'वो मृगाः.

4 Owing to damaged fol. st. 4^a-6^b are lost in G₁. — ^a) Ko-2 व्या (K₂ व्य) वृतास्याश्च; D₃ विहृतास्याः; T₂ विवृतास्यः; M₄ 'तास्यां; Cc 'तास्या' (as in text). — ^b) K₃. 5 D₂ व्याहरन्त्यं. T₂ गिरा; M₄ गिरः. Da₁ व्याहरन्तोशिवां गिरः. — ^c) D₃. 7 T G₁ त्रिपादाः. Cc शिखिणो (sic). Da₂ ताक्ष्यांश्च; D₃ तात; D₇ ताक्ष्यांश्च; Ca. c ताक्ष्याः (as in text). Ś₁ Ko-2 त्रिपदाश्चिखिलां ताक्ष्यां (Ś₁ 'खस्ताक्ष्यां; Ko 'खास्ताक्ष्यां)श्च; K₃ D₃ त्रिपादाश्चिखिनस्ताक्ष्यांश्च; K₅ त्रिपदाश्चिखिनस्ताक्ष्यांश्च; D₈ त्रिपादानशिनस्तात. — ^d) K₃. 5 D₂ 'दंष्ट्रान्; D₃ 'दंताः; G₃ M₁ 'दंष्ट्रः.

5 ^a) K₃. 5 D₂. 3 M 'वान्याः प्रः; D₁ 'वान्ये च; T₂ G₄ 'वान्येपि; T₂ 'व चान्ये; G₂. 3 'वान्ये प्र- (for

वैनतेयान्मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ ५
 गोवत्सं वडवा स्ते श्वा सृगालं महीपते ।
 क्रकराञ्छारिकाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ ६
 स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः ।
 ता जातमात्रा नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥ ७
 पृथग्जनस्य कुडुकाः स्तनपाः स्तेनवेश्मनि ।
 नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८

प्रतिमाश्चालिखन्त्यन्ये सशस्त्राः कालचोदिताः ।
 अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ।
 उपरुन्धन्ति कृत्वा च नगराणि युयुत्सवः ॥ ९
 पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ।
 विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो न व्युपशाम्यति ॥ १०
 अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरकं राहुस्तथाग्रसत् ।
 श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ॥ ११

C. 6. 79
 B. 6. 3. 12
 K. 6. 3. 12

‘वान्याश्च’. Ca अन्यादशास्ते दृश्यन्ते. —^b) K₄ B Da Dn D₄-6. 8 M स्त्रियो वै; D₃ स्त्रियस्तु; T G₂-4 शुका वै (for स्त्रियश्च). K₁ बाह्यवादितां; B₁ T G₂-4 Cc ब्रह्म (G₃ बहु) वादिनः; D₇ ‘वादिनी. —^c) K₃. 5 D₂ वैनतेयः; T G₂. 4 M₃ वैनतेया; Ca. c वैनतेयान् (as in text). T₂ G₂ M₅ मयूराश्च. G₃ ‘याश्च मूढाश्च. —^d) Da Dn₁ D₄. 5 ‘यन्तः; Dn₂ D₁. 6. 8 T G₂. 4 M₄ जनयन्ति; G₃ प्रवदन्ति. K₅ जनयन्त्यपुरे तथा.

6 ^a) Ś₁ गोवत्सः; K₃ ‘स्ते. T₂ M₄ वडवा. —^b) K₃ स्वा; D₆ M₃ श्वः. K₄. 5 B D (except Dn₁) सृगालं. —^c) K₀. 1 ककां; K₂ कुकु; K₄ कुकु*; B₁-3 Da₁ D₄ कुकु; B₁ Dn कुकुदन्; Da₂ ककुरान्; D₂. 7 कुरं; D₅ कंकु; D₃ कुहू; S कुङ्ज (M₁-3. 5 कुर/रा). Ś₁ शारिकाश्चैव; K₀ शारिकाश्चैव; K₁ शारिकाश्चैव; K₃. 5 D₂. 7 हारकां; K₄ damaged; B₁-3 D₃ करभां; B₁ Da D₅ गर्दभां; Dn D₄ करभां; D₃ सारसां; M₅ शापिका. D₁ कका चापांश्चोरांश्च; D₆ वाराहीसरभं चैव. —^d) K₀-2 कका चापांश्चोरांश्च; K₄ damaged; K₅ B Da₁ Dn₁ D₃. 4 G₃ M शुभांश्चा; K₄ damaged; K₅ B Da₁ Dn₁ D₃. 4 G₃ M शुकांश्चा; D₁ शुकांश्चाब्रह्मवादिनां; D₆ शुक् च शुभवादिनं; T₁ G₁. 2. 4 शुभाश्चाशुभवादिनः; T₂ शुभाश्चाहुकं.

7 ^a) K₁. 2 कांचित्. Cv cites चतस्रः पञ्च कन्याः (submetrical). —^c) K₃ नृत्यन्ती; K₅ जल्पन्ति. K₄ B Da Dn D₄. 5. 8 जातमात्राश्च नृत्यन्ति. — M₂ om. (hapl.) 7^d-9^e. —^d) K₃ गायन्ती; K₅ नृत्यन्ति. K₄ B Da D₅ Cc प्र- (for च). D₃ सहन्ति (for हसन्ति). D₁ वै (for च).

8 M₂ om. 8 (cf. v. 1. 7). —^a) Ca पृथग्जनस्य (as in text). K₂ कुडुकाः; K₃. 5 D₂. 6 गुरुकाः; K₄ तनयाः; B Da Dn D₄. 5. 8 सर्वस्य; D₁. 3 T₂ कुडुकाः; D₇ कडुकाः; T₁ G₁. 3. 4 M₁. 3-5 कुहू; G₂ बह्वी. —^b) K₂. 3. 5 D₁. 2. 6. 7 तनयाः (K₃ ‘यः); K₄ B Da Dn D₄. 5. 8 क्षुद्रकाः; S (M₂ om.) तापसाः (for स्तनपाः). Ś₁ स्तेनवेश्मनि; K₃-5 D₁. 2. 6 S (M₂ om.) तव वेश्मनि; B Da Dn D₄. 5. 8 प्रहसन्ति च; D₇ सुरवेश्मनि. D₃ उत्पद्यन्ते

च वेश्मनि. —^c) T₁ G₁-3 चैव (for परि). K₁ ‘पादंति (for ‘गायन्ति). Da D₅ नृत्यन्त्यः (Da₁ ‘त) परिगायन्त्यो (Da₁ ‘तो). —^d) Ś₁ K₀-2 D₁ वेदयन्ति; K₅ Da D₅ ‘यन्त्यो.

9 M₂ om. 9^a (cf. v. 1. 7). —^a) Ca प्रतिमाः (as in text). G₁ damaged. K₃ D₂ ‘श्रावि (D₂ पि) लन्त्यन्ये; K₄ ‘श्रालिखन्त्यन्ये; B D₆ ‘श्रालिखन्त्येताः; Da D₄. 5. 8 ‘श्रालिखं (Da₁ D₃ ‘श्राखिलं) त्येते; Dn ‘श्व स्खलन्त्येताः; D₁ ‘श्रालिखन्त्यन्ये; D₃ धावन्तश्च हसन्तश्च; D₇ प्रतिमालिखन्त्यन्ये; T G₂. 4 M (M₂ om.) प्रतिमाश्च लिखं (M₁ चलं) त्यन्त्ये. —^b) K₁ सशस्त्राः; D₃ समस्ताः; D₅ सहस्राः. K₃. 5 Da₁ D₁-3 ‘नोदिताः; K₄ ‘देशिताः. —^c) Ś₁ K₀-2 ‘धावन्तः; D₇ ‘धावन्ते. —^d) K₅ शशवो; D₆ शतशो. D₃ युद्धं लालसाः. —^e) K₂. 3 D₂ उपरुन्धति; D₃. 6 ‘तिष्ठति; T G उप (T₁ G₁ ‘पा नर्दति. K₄ Dn अन्योन्यमभिमुद्रन्ति; B₁. 2. 4 Da D₄. 5. 8 अन्योन्यमवमृच्छन्ते (B₁ ‘नृत्यन्ते; B₁ ‘मुद्रन्ते; D₄ ‘मुद्रन्ति; D₃ ‘मुच्छन्ति); M₁-3. 5 उपमर्दं तु कृत्वा चै; M₄ ‘नर्दति कृत्याश्च. Cc cites अवमृच्छन्ते. —^f) M₁. 2. 5 ना (M₁ न) गराश्च; M₃ नागरा वै. Cc युयुत्सवः (as in text).

10 ^a) Cc पद्मोत्पलानि (as in text). B₂ transp. वृक्षेषु and जायन्ते. Ś₁ K₀-2. 5 D₁. 2. 7 कुमुदा (for कुमुदा). —^c) Ca. c विष्वग्वाताः (as in text). Ś₁ K₀-2 ‘ग्वां (K₀ ‘क्वां) ल्युग्रमहतो; K₃. 5 D₂ ‘ग्वातास्तथा ल्युग्रा; T₂ G₂ ‘ग्वाता विवांल्युग्रा. —^d) K₂. 3 B Da Dn D₁. 4-6. 8 T G M₃ नायु (Da₂ ‘ज्व) प; K₄ D₃ M₅ न द्युप (for न व्युप).

11 ^a) Cc अभीक्ष्णं (as in text). Dn D₁. 4 वर्तते; Cnp कल्पते (for कम्पते). —^b) K₃ Da₁ अकं; G₂ चंद्रं. Da₂ D₅ राहुम्. Cc cites अकं राहुः. Ś₁ अथाग्रसत्; K₀-3 अ (K₃ त) थाग्रसीत्; B Da Dn D₁. 4. 5. 8 उपैति च; D₃ समाग्रसत्; T₂ तदाग्रहीत्; G₃ अग्रसन्तथा (for तथाग्रसत्). —^c) G₃ दुधो (for श्वेतो). Ca. c. v cite श्वेतो ग्रहः (as in text).

C. 6. 79
B. 6. 3. 12
K. 6. 3. 12

अभावं हि विशेषेण कुरूणां प्रतिपश्यति ।

धूमकेतुर्महाघोरः पुण्यमाक्रम्य तिष्ठति ॥ १२

सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ।

मघास्झारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥ १३

भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ।

शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विशां पते ।

उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः प्रत्युदीक्षते ॥ १४

श्यामो ग्रहः प्रज्वलितः सधूमः सहपावकः ।

12 K₂ om. (hapl.) 12. — ^a) S अभावो (G₁ 'वे'). D₂ च (for हि). — ^b) K₃ D₂ गुरूणां. K₁ प्रतिपश्यति; K₃ D₂ 'पश्यते'; B Da Dn D₄. 5. 8 तत्र पश्यति; S संप्र-
दृश्यते. — ^c) K₃ D₂ ब्रह्म'; Dn₁ D₅ धूम'; Cc cites
धूम' (as in text). K₅ M₁ 'घोरं'. — ^d) K₄ damaged.
B Da Dn D₄. 5. 8 पुण्यं चाक्रम्य; D₁ 'पुण्यमावृत्य'. Cc cites
पुण्यम् (as in text). — After 12, T₃ repeats 12^{ab}.

13 ^a) K₄ damaged. K₃ 'रविशं'; D₃ 'रभुमं'; T₁ G₁.
2. 4 'रभयोर्' (for 'रशिवं'). D₅ अंधकारं शतं घोरं. — ^b)
M₁ inf. lin.) मला' (for महा'). D₃ प्रपश्यति महाग्रहाः.
— ^c) S₁ ## ना'; Ko-2 'स्वांग'; Da₁ 'स्वंग'; D₃
'श्रांग'; M₁. 3. 1 मलास्वंग'. K₃ Da D₂-3. 3 T₂ M वक्रं;
B₁ वक्रं. — ^d) T₂ कुवणेश्वर; Cc श्रवणेन (for श्रवणे च).

14 ^a) K₃ D₂. 6 G₂ भाग्य'; B₁. 4 Da₁ (before corr.
as in text) Dn D₁ T₂ भगं (Dn₂ 'ग'); B₃ भोग्यं; D₅
भागं; M₅ भाग्य'; Ca. c भाग्यं (as in text). D₁ 'वृत्य'
(for 'क्रम्य'). — D₂ om. 14^{cd}. — ^c) T₂ D₅ शुक्रः;
M₁ गुरुः (for शुक्रः). K₁ प्रष्टो'; K₃ पौष्ट'; Da₃ D₅ Ca
प्रौष्ट'. K₁ D₁. 8 पूर्व (D₃ पूर्व). Cc cites प्रोष्ठपदे and पूर्वे
(as in text). — ^d) B D (except D₁. 3. 7; D₂
om.) विरोच (B₃ 'च्य')ते (for विशां पते). — After
14^{cd}, G₂ reads 16^c-17^b. — ^e) Ko-2 T₁ G₂. 4 उत्तरे
च; D₅ उत्तरेषु. — ^f) T₂ सहितं; M₁-3 सततं; Cc. v
सहितः (as in text). S₁ प्रत्युदीक्ष'; K₁ प्रष्टु'; K₄ B
Da Dn D₄. 5. 8 Cc समुदीक्ष (K₄ 'क्ष्य')ते; D₁. 3. 7 M₁
प्रत्युदीक्ष्यते; Cv as in text.

15 ^{ab}) N Cc श्वेतो (for श्यामो), and इव (for सह).
— In K₁, 15^{cd} is lost on a damaged fol.
— ^c) Cc cites इहं. D₃ तेजः स्वः; G₂ तेजसि. — ^d)
Ko G₂ ज्येष्ठम्. D₃ आवृत्य (for आक्रम्य).

16 ^{ab}) K₄ B₁. 2. 4 Dn₁ D₂. 4. 8 Cv ध्रुवं; Da D₅ पूर्व;
D₅ ज्वलः; Cc ध्रुवः (as in text). K₁ प्रज्वलिते; B
Da D₄. 5. 8 'लितं'; D₃ 'लतो'. K₁ तीरो. (for घोरम्).

ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ १५

ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते ।

चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः ॥ १६

वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणे पावकप्रभः ।

ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ १७

सर्वसस्यप्रतिच्छन्ना पृथिवी फलमालिनी ।

पञ्चशीर्षा यवाश्चैव शतशीर्षाश्च शालयः ॥ १८

प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ।

B समाक्रम्य; T₂ ततः सव्यं (for अपसव्यं). Cc समाक्रम्य
प्रवर्तते. Ccp ध्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं प्रवर्तितम्.
After 16^{ab}, K₂. 4 B Da Dn D₄. 5. 7. 8 Ca ins.:

10* रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करो ।

— G₂ reads 16^{cd} after 14^{cd}. — ^a) T₂ G₁. 2 चैव; G₂
चैक (for चैव). K₃ D₂ चित्रः स्वात्युत्तरे (K₅ 'रं'; D₅
'रा') चैव; B₁ M₂ चित्रस्या (M₂ 'त्रास्वा')भ्यन्तरे. — ^b)
K₁. 4 [अ]धिष्ठितः; K₃ D₂ विवृतः; K₄ B Da D₄
D₅ विष्ठितः; K₅ विवृतः; S संस्थितः (for धिष्ठितः).
Ko-2 परितो; K₃ पुरतो; K₅ B Da₂ D₃. 5. 8 T₂ G₂
Ca. c पुरुषो (T₂ 'पे'); Da₁ Dn₁ Cap परुषः; G₂ M
पुरुष'. D₅ स्थितो हंगारको ग्रहः.

17 D₁ om. 17^{ab}. For sequence of 17^{ab} in G₂,
cf. v. l. 14. — ^a) K₁ 'वक्रां'; K₂. 5 Da₂ D₃ वक्रानुवक्रं;
D₅. 6 वक्रानुवक्रं; D₃ चक्रानुवक्रं; T₂ चक्रार्थचक्रं. K₂. 5
B₂ Da D₂. 3. 6 S कृत्वा तु; D₁ गत्वा च. — ^b) Dn D₃. 8
श्रवणं. K₃ m अंगारकः [gloss]; Da₁ पावकः. Ca
पावकप्रभः (as in text). — ^c) Cc. v ब्रह्मराशिं (as in
text). D₁ समाक्रम्य; Cc समावृत्य (as in text). S ब्रह्म
(T₁ G₁. 2. 4 ब्रह्म) नक्षत्रमाश्रित्य. — ^d) Cc. v लोहि
(as in text). D₅ व्यतिष्ठत (for व्यवस्थितः). ❀ Ca
ब्रह्मदैवतरोहिणीनक्षत्रस्य वृषराशित्वात्. ❀

18 ^a) K₁. 4 B Da Dn D₄. 5. 8 G₂ Cc 'सस्य'
परिच्छ (D₁. 8 Cc 'च्छि')न्ना; D₅ 'सस्यसमाच्छिन्ना'; T₂
धान्यप्रतिच्छन्ना. — ^b) K₄ damaged. S₁ सस्यशा';
Ko-2 Dn D₄. 8 सस्यमा'; B D₅ Cc फलशा'; Da₁ यव
***; Da₂ D₅ यवशा'; T₂ वनपा'. — ^c) Cc पञ्चशीर्षा
(as in text). B D (except D₁-3. 7) T₁ G M₁.
3-5 चापि (for चैव). T₂ 'पां' धवाश्चैव; M₂ 'वर्त'
पाश्चापि. Cd resumes here at 6. 3. 18^c and cites शीर्ष-
— ^d) D₅ सप्तशीर्षा'; D₃ शतवर्षा'.

19 ^a) M₁ 'शीर्षस्य' (for 'लोकस्य'). — ^b) K₁. 3
यास्वायत्तमि'; D₅ यास्ता चके त्वि'; D₃ यास्वायत्तमि';

ता गावः प्रक्षुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ १९
निश्चरुरपिधानेभ्यः खड्गाः प्रज्वलिता भृशम् ।
व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ २०
अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ।
कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान्क्षयः ॥ २१
दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २२

एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
रौद्रं वदति संरन्धः शोणितं छर्दयन्मुहुः ॥ २३
ग्रहौ ताम्राक्षिणश्चैव प्रज्वलन्ताविव स्थितौ ।
सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्य वै प्रभाम् ॥ २४
संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितानुभौ ।
विशाखयोः समीपस्थौ बृहस्पतिश्चनैश्चरौ ॥ २५
कृत्तिकासु ग्रहस्तीव्रो नक्षत्रे प्रथमे ज्वलन् ।

C. 6. 96
B. 6. 3. 30
K. 6. 3. 30

Ca यास्वायत्तमि[दं] (as in text). — °) K₁ प्रसुता;
K₂ प्रसुता; K₃ प्रसुता; Da प्रसुता; Dn Ds. 3 T₂ प्रसुता.
D₁ देव्यः (for वत्सैः). — °) Cc शोभितं [? शोणितं].
K₄ प्रसुरन्त्युत; B₁. 2 प्रक्षरन्ति च; M₃ प्रसुरन्त्युत.

20 °) Da₁ damaged. Cd अघधानेभ्यः. Ś₁ K₃. 5
D₂ निश्चरुरपिधानेभ्यः; K₄ B Da₂ Dn D₄-6. 7. 8. ९ रुर
त्विपश्चापात्; D₁ रुराधधानेभ्यः; D₃ रुरश्चैव कोशेभ्यः;
D₇ रुराधिधानेभ्यः; T₁ G₁ रुरश्च कोशेभ्यः; T₂ G₁ रुरपि
राजेंद्र; G₂ रुरपयानेभ्यः; G₃ रुरवसां; M₅ रुरविधां.
— °) K₁ खगाः प्रः; K₄ B Dn D₄. 8 खगाश्च; Da₁ पद्माश्च;
Da₂ D₃ खंडाश्च; G₃ खगाः प्रः. Da ज्वलितौ. M₂ (sup.
lin. as in text) इव (for भृशम्). — °) S पश्यामि
(for पश्यन्ति). M₂. 3. 5 शस्त्रैस्तु. K₅ व्यक्तं पश्यति चास्त्राणि.
— °) D₁ संग्रामे समुपस्थिते; S 'मे प्रत्युपस्थितं.

21 °) K₃ D₂ पुलकस्य; K₅ फलकस्य; T₁ G₁ उदरस्य;
Cc उदकस्य (as in text). — °) Cc भविष्यति (as in
text). K₁ B Da D₁. 3. 5. 6 T₂ महाक्षयः. — After
21, K₄ B Da Dn D₄. 5. 7. 8 Ca. c ins. :

11* पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपसमाकुला ।

कुरूणां वैशसे राजन्पाण्डवैः सह भारत ।

[(L. 1) K₁ सर्वतोभ्रुत्समाकुला; D₇ ध्वजाः पूवसमाहताः.
— (L. 2) Ca cites वैशसे (as above); Cc वैशसे.]

22 °) K₃ ताश्चास्य; M₅ तास्यश्च. — °) Ś₁ K₁
मृगद्विजाः; K₃ D₂ मृगा द्विजाः. — °) K₂ अज्यां; K₄ प्र-
त्या; Cd अज्यां; Cc अज्यां (as in text). Da₂ दर्शयन्त्यौ;
D₁ महाराज; M₂ दर्शयता; Cc दर्शयन्तः (as in text). D₃
अथाप्रकटितहितं (sic). — °) K₃. 5 B₂ Da D₂. 5-7 वेद-
यन्तो; D₁. 3 दर्शयन्ति; S क्षत्रियाणां (for वेद). — After
22, Ś₁ ins. an addl. colophon.

23 °) K₃ Da T₁ G₂-4 M₅ पक्षा (G₃ बाह्व) क्षिचरणाः.
— °) S (except M₁) शकुनाः. K₃ D₂. 3 खेचरो; T
G₁. 3. 4 M₁. 3-5 खेचरा; G₂ M₂ खचरा. T₂ [अ] निशं;
M दिवि (for निशि). — °) K₀ वर्धति; K₃ वर्दति;

K₄ B₁. 2 Da D₇ नद (Da₁ 'द') ति; D₃ रवति (for वदति).
B₁. 3 दुर्धपः (for संरन्धः). S (except M₁) रौद्रं वर्दति
संरन्धाः. — °) D₇ transp. शोणितं and छर्दयन्. Cc cites
छर्दयत्. K₄ B Da Dn D₁. 3. 3 इव (for मुहुः). D₃
शोणितं स वमन्मुखात्.

24 °) T₂ बाहौ; Cd as in text. S 'निभौ (for
'शिखौ). K₄ B Da Dn D₁. c. 3 शस्त्राणि चैव (Da₁ देव)
राजेंद्र. — °) K₂. 5 D₂ प्रज्वलन्ता (D₃ 'तौ') व्यवस्थितौ;
K₃ 'ताविवोस्थितौ; K₄ B₁-3 तीव संयति; B₁ Da Dn
D₁. 4-6. 3 तीव संग्रामि (Dn₁ D₁. 3 स्थिता; D₁ स्थिताः);
D₇ G₁. 3 ताववस्थितौ. — °) K₃. 5 D₂ 'णौ सद्दाराणां.
— °) T₁ G₄ समं प्रच्छाद्य; G₂ समाच्छाद्यत; G₃ M₁. 2
समवाच्छाद्य. K₃ D₂. 3 तौ (for वै). Cc समवच्छाद्यते. Ś₁
K₀. 1 प्रजां; K₅ T₂ प्रभाः. K₂. 4 B Da Dn D₄-6 च्छाद्यते
प्रभा (K₂ Da₂ D₂ 'जा'); D₁ च्छादितैः प्रभां.

25 °) Cc संवत्सरस्थायिनौ (as in text). — °) T₁
G 'लितप्रभौ. — °) K₂-1 D (except D₁) G₃
विशाखायाः; B 'खायां; Cd विशाखयोः (as in text).
B₁ समाहत्य. — °) K₃ D₃ 'शनीश्वरौ; K₅ Da₁
'शनिश्वरौ; S शनैश्चरुबृहस्पती (T₂ 'तिः); Cd as in text.
— After 25, K₄ reads 28^{cd} (28^{ab} damaged)
followed by 29-30; while B Da Dn D₁. 5. 3 read
(with v.l.) st. 29 (repeating it in its proper
place) followed by st. 30.

26 °) D₃ तीक्ष्णो (for तीव्रो). D₃ शनैश्चरः कृत्तिकासु
(for 26^a). K₄ B Da Dn D₁. 5. 3 कृत्तिकां पीडयन्तीक्ष्णैर्न
(B₁. 2. 4 Da D₃ 'क्ष्णं न' क्षत्रं पृथिवीपते (K₄ damaged
for the latter half). — °) D₃ तासां (for भासा).
K₃ चक्षुष्यपहरद्भासा; B Da Dn D₄. 7. 3 अमीक्ष्यं (Dn
'क्ष्ण') वाता वायते; D₁ वपुष्यपहरद्भासा; D₃ वपुष्यपह-
रद्भासा; D₁ वपुष्यपहरद्भासां; S वपुं (G₃ ज्योतीं) व्यपाह-
रत्तासां. — °) D₃ धृष्टं. K₀ 'तुर्विवोधितः; K₂.
D₁. 2. 7 S 'तुर्वव (M₁ 'तुर्वव' स्थितः; K₄ B Da Dn D₁. 5. 3

C. 6. 98
B. 6. 3. 30
K. 6. 3. 30

वपुंष्यपहरन्भासा धूमकेतुरिव स्थितः ॥ २६

त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु विशां पते ।

बुधः संपततेऽभीक्ष्णं जनयन्सुमहद्भयम् ॥ २७

चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वा च षोडशीम् ।

इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् ॥ २८

चन्द्रसूर्याबुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् ।

अपर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षयिष्यतः ॥ २९

रजोवृता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समन्ततः ।

उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ ३०

मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् ।

अर्धरात्रे महाघोरमत्प्यस्तत्र राक्षसाः ॥ ३१

प्रतिस्रोतोऽवहन्नद्यः सरितः शोणितोदकाः ।

फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव ।

पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शुष्काशनिविमिश्रिताः ॥ ३२

°तुम (K₁ °तुमि) वस्थिताः. — After 26, K₁ B Da Dn D₁ 5. 8 ins. :

12* विषमं वेदयन्त्येत आक्रन्दजननं महत् ।

[Dn D₁ 8 जन° (for वेद°).]

27 °) B₃ तेषु; Cc त्रिषु (as in text). K₁ वर्षेषु; B₁ 2. 4 Da Dn₁ D₁ 5. 8 सर्वेषु; Dn₂ छत्रेषु; Cc पूर्वेषु (as in text). K₈ D₂ निक्षिप्तः; K₄ B₁-3 Da (Da₁ lacuna) D₅ सर्वत्र; B₁ Dn D₁ 8 नक्षत्रः; D₈ च सर्व- (for सर्वेषु). — °) K₄ ध्रुवः; Dn D₁ 8 Cc गृध्रः (for बुधः). Dn₁ D₁ Cc शीर्षे; Dn₂ D₈ शीर्षः; D₈ शीघ्रं (for अभीक्ष्णं). — °) K₄ B Da Dn D₁ 4. 6. 8 भ (Dn₂ क्ष) यमुत्तमं; S प्राणिनां भयं (for सुमहद्भयम्). Cc दर्शयन्भयमुत्तमम्.

28 °) Ś₁ K₁ 5. °दशी पंचदशी; Cc. v as in text. — °) Cc. v भूतपूर्वा (as in text). T₂ तु (for च). K₅ भूतपूर्वा च षोडशी; B Da D₅ कदाचिदिषो षोडशीं. — Dn D₁ 4 om. (hapl.) 28^{cd}. D₂ (sec. m.) reads 28^{cd} in marg. K₄ reads 28^{cd} (28^{ab} damaged) and st. 29-30 after st. 25. — °) K₁ 2 इमां तु; Da D₆ इमं ते; D₈ इमं तु. Ś₁ K₁ 2 D₁ 6-8 नाभिजानेहम्; K₀ नाभिजानीहि; K₃ D₂ °जानीमो; B₂ 3 °जानासि (B₃ °ति). K₅ इमां तु जानीमो (submetrical). — °) K₀ सामावास्यां; K₄ B Da D₅ भूतपूर्वा (for अमावास्यां). K₅ त्रयोदशी. Cc as in text.

29 For sequence in K₄, cf. v. l. 25. B Da Dn D₁ 5. 8 read st. 29 (for the first time) and st. 30 after st. 25, repeating st. 29 here. D₂ 6 G₂ 3 om. (hapl.) 29^{ab}. — °) B Da Dn D₁ 5. 8 (all first time) चंद्रादित्याबुभौ. Cc प्रसौ (as in text). K₀ 1 प्रसौ एकमासे; K₅ 5 D₂ प्रस्तावेकमासः; K₄ B Da D₅ (B Da D₅ both times) °वेकपक्षे; Dn D₁ 8 (all first time) °वेकाह्ना हि; Dn D₁ 1. 6. 8 (Dn D₁ 8 second time) °वेकमासीं; D₄ (marg. sec. m.) °वेकमासि; T₁ G₄ M₃ °वेकशदि. K₅ त्रयोदशी. — °) K₀ अपूर्वणि; D₈ आपर्वणि. K₄ अहं यातौ. Dn D₁ 6. 8 M₅ (Dn D₁ 8 second time)

ग्रहेणैतौ; G₃ ग्रहावन्तौ. B Da Dn D₁ 5. 8 (all first time) अपर्वणि ग्रहं यातौ; G₂ अपाणिविग्रहावन्तौ. — Ś₁ K₀-3. 5 D₂ संक्षिपयि° (K₀ °ति°); K₁ संक्षयि°; संक्षेपयि°. B (B₂ both times) Da Dn D₁ 5. 8 (all first time) प्रजासंक्षयमिच्छतः; B₃ Da₁ Dn₁ (all second time) प्रजाः संक्षययि (B₃ °मि) व्यतः.

30 For the sequence of st. 30 in K₄ B Da Dn D₁ 5. 8, cf. v. l. 25. — °) K₄ B Da₂ Dn D₁ 5. 8 (Da₂ D₅ सु) शोभिता; Da₁ सु (marg. अ) शोभना; (except G₃ M₁ 4) रजोभूता. — °) K₂-5 B Da D₁-6. 7 पांडु° (for पांसु°). — °) K₅ 5 D₂ घोराश्च (for रौद्राश्च). B₁-3 °रौद्रा मेघाश्च; Da D₂ °रौद्रमेघाश्च. Cc cites उत्पातरौद्रा.

31 K₄ B Da Dn D₁ 5. 8 om. 31^{ab}. — °) K₂ 1 D₂ तथा तीव्रम्; S ततश्चासीत् (for पुनस्तीव्रम्). — °) S तीव्रं (for आसीत्). K₅ °चतुर्दशी. — °) K₄ B Da Dn D₁ 5. 8 शोणितैर्वक्त्र (B₂ °सु) संपूर्णा; D₃ अर्धरात्रे महाघोरे. — °) K₂ 4 B Da Dn D₁ 5. 8 अ (K₄ ना; Dn₂ आ) वृषास्तत्र; K₃ 5 D₂ M₃ अनृत्यंत (M₃ °तं) च; D₁ समदृश्यंत; D₈ अदृश्यं तत्र; D₇ अनृत्यंतत्र; G₂ अग्रपुस्तत्र.

32 °) = (var.) Atharvaparīṣiṣṭa LXIV. 6. 6. Cc cites नद्यः (as in text). K₂ प्रतिश्रोतोवहन्नद्यः; K₃ °क्षोता वहन्त्यश्च; B₁ 2. 4 Dn D₁ 3. 4. 5 °क्षो (B₁ D₃ °श्रो) तो महानद्यः; B₃ Da D₅ °क्षोता (B₃ °श्रोतो; Da₁ °क्षोतो) वहा नद्यः; Da. 6. 7 T₂ M °क्षोतो (D₂ °श्रोता; D₆ °श्रोतो) वहन्त्यश्च; T₁ G °क्षोता (G₁ °तो) वहन्त्यन्याः (G₁ °त्यन्याः). — °) Ś₁ K₀-2 नंदन्ति; K₃ नदन्ते; K₄ damaged; K₅ D₂ नर्दन्ते; B₁ 2 Da₁ Dn D₁ 8 T₁ G₄ कूर्दन्ति (B₂ °तो; Da₁ °त); B₃ D₁ M₁-2. 5 नदन्ति; D₆ गद्वाती; D₇ नर्दन्ती. — °) Cc cites उल्काः and पतन्ति. — °) Ś₁ K₀-2 शुष्का (K₂ °का) शनिमिव श्रिताः (K₁ °निवाश्रिताः); K₅ 5 D₂ G₂ शुष्काशनिविश्रिताः (K₅ °श्रिताः); B Da₁ Dn D₁ 8 शकाशनिसमप्रभाः; Da D₅ 7 शुष्काशनिसमप्रभाः. Cc cites शुष्काशनिः.

अद्य चैव निशां व्युष्टासुदये भानुराहतः ।
 ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिश्चतुर्भिः सर्वतोदिशम् ॥ ३३
 आदित्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
 भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३४
 कैलासमन्दराभ्यां तु तथा हिमवतो गिरेः ।
 सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतन्ति च ॥ ३५
 महाभूता भूमिकम्पे चतुरः सागरान्पृथक् ।
 वेलासुद्वर्तयन्ति स्म क्षोभयन्तः पुनः पुनः ॥ ३६

वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्कराकर्षिणः ।
 पतन्ति चैत्यवृक्षाश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ३७
 पीतलोहितनीलश्च ज्वलत्यग्निर्हुतो द्विजैः ।
 वामार्चिः शावगन्धी च धूमप्रायः खरस्वनः ।
 स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ ३८
 धूमायन्ते ध्वजा राज्ञां कम्पमाना मुहुर्मुहुः ।
 मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षाणि भेर्योऽथ पटहास्तथा ॥ ३९

C. 6. 113
B. 5. 3. 42
K. 6. 3. 42

33 ^a) T₂ अद्यैव च; G₃ अन्यथैव (for अद्य चैव). D₂ व्युष्टा; C₂ व्युष्टां (as in text). — ^b) B_{1. 3. 4} C₂ भृगांको; D₁ मुदये; G₃ आदये; C_d सदये [mislection] (for उदये). K₂ भानुराहतः; K₄ B T₂ भानुराहतः; T₁ G₂₋₄ भानुरावृ (G_{2. 3} 'ग')तः; C₂ माहताहतः. D_n D_{4. 8} अनयं समवाप्स्यथ. — ^c) K₄ विमिश्रितं; B_{1. 3. 4} विनाशितं; B₂ Da D₅ विनिःसृतं (Da₂ D₅ 'त'); D_n D_{4. 3} विनिःसृत्य (for ज्वलन्तीभिर्). — ^d) K₄ B Da D_n D_{4. 5. 8} तिमिरं; C_d चतुर्भिः (as in text). T₂ 'तो भृशं.

34 ^a) K₄ B Da D_n D_{4. 5. 8} अन्योन्यम्; C_{d. v} आदित्यम् (as in text). Ś₁ Ko-2 C_d उपतिष्ठति; Da D₅ 'सर्पद्भिः; D₇ 'तिष्ठतं; C_v 'तिष्ठद्भिस् (as in text). — ^b) D₁ प्रोक्तं. — With 34^{cd}, cf. Atharvaparīṣṭa LXII. 2. 5^{cd}. — 34^d = 2. 68. 31^d; 3. 13. 5^d.

35 ^a) K₄ damaged. Ko. 1 'मंदिराभ्यां; Da D_{4. 6} 'मंदराणां. Ś₁ Ko-3. 5 D_{1. 2. 6. 7} च (for तु). — ^b) K₃ D₂ हैमंत (D₂ 'तिके; K₅ हैमतिके; D_{6. 7} हे (D₇ है)-मवतो. K_{3. 5} D_{2. 7} गिरौ; D_{n1} D_{4. 8} G₁₋₈ M_{1. 3-8} विभो; T₁ G₄ प्रभो; T₂ M₂ विभोः. — G₃ om. 35^a—37^b. — ^c) S (G₃ om.) सहस्राणि. Ś₁ Ko. 1 महाराज; K₂ Da D_{n2} D_{4. 5. 8} 'शब्दः; K₃ महा **; K₅ D₂ 'प्राज्ञः; B 'शब्दाः; D_{n1} (marg.) D_{1. 3. 7} 'शब्दः; D₆ पतत्येव. — ^d) Ś₁ Ko-2. 5 T₂ पतत्युत; D₆ महांति च.

36 G₃ om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) Ko-2 पंच भूता; S (G₃ om.) महाद्भु (M₂ 'भू')ते; C_d महाभूता (as in text). K_{2. 5} D₂ महास्ततो (K₃ महान्भूमौ) भूमिकंपश्च; D₃ महातो भूमिकंपाश्च; D₄ महता भूमिकंपने. — ^b) All MSS. (except Ś₁ K_{1. 2}; G₃ om.) चत्वारः सागराः पृथक्. — ^c) K_{1. 4} B Da D_n D_{4. 5. 8} 'सुद्वर्तयंतीव; D₆ 'सुद्वर्तयत्येव; C_v वेलाभूर्धमयंति स्म. C_d cite वेलासुद्वर्तयन्ति (as in text). — ^d) K₄ B Da D_n D_{4. 5. 8} वसुंधरां (for पुनः पुनः).

37 G₃ om. 37^{ab} (cf. v. l. 35). — ^a) K₅ 'न्युन्मथ्य; D₂ 'नुन्मथ्य; T₂ 'ब्रुजंति. K_{3. 5} D₂ चाल्युग्रा; Da₁ चाल्युग्रा. D₃ वृक्षानुन्मथयंत्युग्रा. — ^b) Cf. 6. 1. 22^b. Ś₁ (sup. lin.) Ko-2 B₁ D_{2. 6} T G_{2. 4} 'वर्षिणः; Da₁ 'कर्षणः; D_{n2} 'कर्षिताः. — After 37^{ab}, B Da D_n D_{4. 5. 8} ins.:

13^a आभग्नाः सुमहावर्तमानाभिः समाहताः ।

[D₃ सनाहिताः.]

— ^c) C₂ cites चैत्याः. C_d चैत्यवृक्षाः (as in text). B Da D_n D_{4. 5. 8} G₃ M₅ वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च.

38 ^a) Ko-2 पीतशोणितनीलश्च; K₄ *** हितपीतश्च; B Da D_n D_{4. 5. 8} C₂ नीललोहितपीतश्च; D₆ S पीतलोहितवर्णं (T₂ G₃ 'र्णा')श्च. — ^b) K₁ D₅ ज्वलत्यग्निः; B D_n D_{4. 8} भवत्यग्निः; D₁ ज्वलन्नग्निः; T ज्वलत्यग्निः; G₃ ज्वलत्यग्निः. — ^c) K₁ वामार्चितः (hypermetric); T₂ वामाश्च; G₂ ववाम; G₃ वामाश्च; C₂ वामार्चिः (as in text). K₄ D₅ S (except M₃) शव (K₁ 'र')गंधी च; K₃ शंखगंधी च; B Da D_n D_{4. 5. 8} C₂ दुष्टगंधं (D₁ 'धि')श्च; D_{6. 7} शावगंधि (D₇ 'ध')श्च. — ^d) Ś₁ M₃ धूमप्रायः; K_{4. 5} B₂ D₅ M₂ धूमः प्रायः (K₅ 'य'); B_{1. 2. 4} Da D₅ C₂ धूमान्वि (D₅ C₂ 'वि')तः; D₁ धूमयानः; T₂ 'प्रायाः; G₂ 'प्रायः. Ś₁ M₃ खरः स्वनः; C₂ खरस्वनः (as in text). D_n D_{4. 8} मुंचन्वै दालुणं स्वनं. — ^e) D₇ T G_{3. 4} M₅ स्पर्शगंधः; G₁ M_{1. 4} स्पर्शां गंधः. M₂ स्पर्शगंधरसश्चैव. — ^f) C₂ विपरीता (as in text). S (except M₃) विशां पते (for मही').

39 ^a) D₃ धूमायंति; D₅ 'नीते. K₄ B Da D_n D_{4. 5. 8} धूमं (B_{1. 3. 4} Da₁ D_{n1} 'म') ध्वजाः प्रमुंचन्ति. C₂ cites धूमं. — ^b) K₃ कंपयाना. — ^c) K₁ D_{n1} मुंचति; K₃ Da₁ मुंचति. B₁ D_n D_{4. 5} 'वर्षं च; G₂ 'वर्षानि; M_{2. 3. 5} 'चूर्णानि (for 'वर्षाणि). — ^d) K_{3. 5} B Da D_n D_{2. 4. 5. 8} भेर्यश्च; T₂ भेर्योना; G₂ भेर्यो इ. D_{n1} M₁ पटहस्. D₃ भेर्यो घंटपटास्तथा.

C. 6. 110
B. 6. 3. 43
K. 6. 3. 43

प्रासादशिखराग्रेषु पुरद्वारेषु चैव हि ।

गृध्राः परिपतन्त्युग्रा वामं मण्डलमाश्रिताः ॥ ४०

* पक्कापक्केति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ।

निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ४१

ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च वालान्वेषुसंयुताः ।

रुदन्ति दीनास्तुरगा मातङ्गाश्च सहस्रशः ॥ ४२

एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ।

यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।

दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥ ४४

क्षत्रियाः क्षत्रधर्मेण वध्यन्ते यदि संयुगे ।

वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ॥ ४५

इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम् ।

प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४६

40 ^{ab}) Ko-2 om. (hapl.) 40^b-41^a. — K1 D6 प्रासाद°. K5 पुरद्वारेषु; D6 ज्वरे देशेषु (for पुरद्वारेषु). S1 K3.5 D1-3.6 चोपरि; D1 गोपुरे (for चैव हि). K4 B Da Dn D1.5.8 शिखराणां समृद्धानामुपरिष्ठात्समततः. — °) K4 damaged. G3 इयामाः (for गृध्राः). T2 परिवर्हन्ति. K5 उग्रे; D3 उग्र. B Da Dn D1.5.8 वायसाश्च रुवं (B2 Da D5 वसं) व्युग्रं. Cd cites सारसा. — ^d) K3.5 Dn1 D2.6 G1-3 M2.5 वामः; K4 damaged; K5 व्योमः; D1 नीचा (for वामं). Da2 आस्थिताः; Cc as in text.

41 Ko-2 om. 41^{ab} (cf. v.l. 40); D1 om. 41^{ab}. — ^a) K4 पक्षे पक्षेति; D6 पक्कापक्केति; G2 पक्कापक्केति; G3 पक्कापक्केति. Cc cites पक्कापक्के. Cv पक्षापक्षेति सुभृशं. — ^b) S1 वावश्यन्ते; K3 D2 वावस्यन्ते; Da1 वावास्थन्ते; D3 धावस्यन्ते; D6 वाचयन्ते; D1 वासन्ति च; S प्रवाश्यन्ते (M1-3.5 शं) ते; Cd वावाश्यन्ते (as in text). — ^c) D2 विलीं; D6 लेलिहन्ते; D3 न लीयन्ते; Cc निलीयन्ते (as in text). — ^d) D1 वृथाय (sic); G3 क्षयश्च. S1 Ko-2 भरतपंभः; D6 पृथिवीभुजां.

42 ^a) S (T1 marg.) भसंतः (G3 ज्वलंतः) (for ध्यायन्तः). K3 च किरंतः; D1 प्रोदिरंतः; G1 प्ररुदंतः. D6 ध्यायन्त्यश्च किरन्त्यश्च. — ^b) S1 बालः; Ko बाले; K1 बाले; K2 ब्याले; K4 B Da Dn D1.5.8 Co ब्याला; D1 लाला; T1 G4 बालः; G1.8 M5 बाला; G2 बला; M4 ज्वाला; Cd.v बालान् (as in text). D1 बाणा वेडमसु संगताः; D6 वचो वै मधुसंयुताः; T2 बाला वेपथुसंश्रिताः. — ^c) S नी (G1 M5 नै) चैव (for दीनास्). K4 रुदन्ति तुरंगमाः सर्वे (hypermetric); B D (except D1-8.6.7) दीनास्तुरंगमाः सर्वे. — ^d) B Da Dn D1.5.8 वारणाः सलिलाश्च (Da D5 लेला)याः. — After 42, D3 ins.:

14* गृहक्षः [?] क्षेत्रखलाद्येषु वर्त्मका मधुकानि च ।
हस्त्यध्वरथशालास्तु [?] सु कपोताश्चाश्रितास्तथा ।
एते चान्ये च बहव उत्पाता घोरदर्शनाः ।
पृथिवीपाललोकानां सर्वे वै नाशकारकाः ।
while T1 G4 M2 ins.:

15* एवंविधं दुर्निमित्तं क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ।
भौमं दिव्यं चान्तरिक्षं त्रिविधं जायतेऽनिशम् ।

43 ^a) M1 भवानस्य. — ^b) Cc प्राप्तकालं (as in text). K2 व्यवस्थिताः; B2 Da D5 स्तु; D1 स्थितः; D8 स्तु तं. — In K4, 43^{ab} is lost on a damaged fol. — ^c) S1 Ko-2 D1 समुत्सादः; Da2 D5 देशं. — ^d) B3 नाशः; D1 नोप. (for नायं). B D (except D2) T G गच्छति (for गच्छेत). M4 भारतं (for भारत).

44 ^a) D1 पितुर्वाक्यं; D6 एतद्वचो. Da1 निशम्येति; D1 न्यायः; D3 निशम्यैतद्; D6 T1 G निशम्यैव (G1-3 व). — ^c) K4 दृष्टम्. T2 परं (for पुरा). D6 दृष्टमेव परं मन्ये. — ^d) Da1 (marg. sec. m.) Dn D1.6.8 नरक्षयः (for न संशयः).

45 ^a) Dn D4.8 राजानः (for क्षत्रियाः). — ^b) S1 Ko.1 हन्यन्ते यदि; K3-5 B1.8.4 Dn D1.2.4.8 यदि वध्यन्ति; D3 सर्वे नन्दयन्ति; S यदि योत्स्यन्ति (for वध्यन्ते यदि). — ^d) Ko-2 पश्यन्ति; Da1 प्राप्सं; T1 G1-3 स्वप्सं.

46 ^a) D1-3.7 कीर्तिः. K3.5 Dn1 D6 परां; D3 परी. — ^b) K4 B महासुखं. — In K4, 46^{ab} is lost on a damaged fol. — ^c) Da1 प्राप्सन्ति. — ^d) S1 Ko-2.5 D2 G3 त्यक्त्वा प्राणान् (by transp.); D1 त्यक्त्वा कायाः; G2 प्राणांस्त्यक्ष्य. T1 G महारणे.

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो मुनिस्तत्त्वं कवीन्द्रो राजसत्तम ।
पुत्रेण धृतराष्ट्रेण ध्यानमन्यगमत्परम् ॥ १
पुनरेवाव्रीक्षाक्यं कालवादी महातपाः ।
असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः संक्षिपते जगत् ॥ २
सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ।

ज्ञातीनां च कुरुणां च संबन्धिसुहृदां तथा ॥ ३
धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे ।
क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ४
कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशां पते ।
न वधः पूज्यते वेदे हितं नैतत्कथंचन ॥ ५
हन्यात्स एव यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकां तनुम् ।
कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथापथि ॥ ६

C. 6. 123
B. 6. 3. 55
K. 6. 3. 56

Colophon om. in K_{0.1} Dn. — Adhy. name: K_{3.5} D₂ उत्पातवर्णनं; D₁ अरिष्टाध्यायः; D₆ व्यासवाक्यं; D₇ उत्पातकथनं; G₂ M दुर्निमित्तकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 4 (cf. v. l. 22); Da₂ D_{1.4-6} S 3 (as in text). — Śloka no.: D₅ 50. — Aggregate sloka no.: D₁ 117.

4

1 G₂ M₅ om. the ref. — ^a) K₃ D₅ एवमुक्त्वा; Dn D_{1.5} एवं मुनिस्. K₁ B Da Dn D_{1.5.5} तथेत्युक्त्वा; K₅ महासत्त्वं; D₆ M_{1.2.5} मुनिस्त्र. — ^b) K₅ कर्वेत्रो. K₃ M₄ सत्तमं; D₂ T₂ सत्तमः. — ^c) Dn D_{1.5} धृतराष्ट्रेण पुत्रेण (by transp.). — ^d) K_{0.1} अनु; D₃ अभ्या (for अन्व). D₁ तदा; D₅ पुरं. G₃ ध्यानत्वमगमत्परं.

2 ^a) K_{3.5} D_{2.3} S राजन् (for वाक्यं). K₁ B Da Dn D_{1.5.5} स मुहुर्तं तथा ध्यात्वा (Da₁ 'थात्मानं'). — ^b) Ś₁ K₀₋₂ कल्प; K_{3.5} D_{1-3.7} Cv कल्प; D₆ शुभ (for काल). Cd cites कल्पं. K_{3.5} D₂ Cv महायशाः. K₄ B Da Dn D_{1.5.5} पुनरेवाव्रीक्ष्वच. — ^d) Dn D₅ संक्ष (Dn₁ 'क्षी')यते; D₅ संक्षियते.

3 D₃ reads 3^{ab} (with v. l.) twice. — ^a) Ś₁ K_{0-3.5} D_{2.7} (m as in text) ससर्जं च; Da₁ सृज्यते च; D₃ (first time) ससृजे च; D₅ सृजत्यसौ. D₃ (second time) सर्वं (for लोकान्). D₁ ससर्जं सहसा लोकान्. — ^b) Ś₁ K_{0-3.5} D_{1.2.3} (second time). 7 विद्यते नेह; D₃ (first time) नेह तिष्ठति; G_{2.3} M₄ ते भविष्यति. D₆ पालयत्यपि स स्वयं. — ^c) K₄ damaged. B₁ Dn D_{1.5.5} वै (for the first च). Ś₁ K₀ D_{1.2.6} गुरुणां (for कुरुणां). S ज्ञातीनां सुहृदां चैव. — ^d) S कुरु पांडवोत्पत्त्या.

4 ^a) K_{3.3} D₅ T₁ G₄ Cc धर्म. K_{3.5} D_{1-3.6.7} S दर्शय. — ^b) Ś₁ K_{0.1} D₁ वारणे. D₇ 'धो'सि निवारणे. — After 4^{ab}, G₂ reads (for the first time) 6^{cd} and 7, repeating them in their proper place. — ^c) K₃ क्षुद्र; Cd क्षुद्रं (as in text). K₁ Dn₂ ज्ञातिवधं. Ś₁ K₀₋₂ D_{1.3} ह्याहुः; K_{3.5} D₂ त्यक्त्वा; B₂ चाहुः. S अयं ज्ञा (G_{2.3} ज्ञा)तिवधः प्राहो (G₂ पार्थो). — ^d) Ś₁ K_{0-3.5} D_{1.2.6} प्रकुरुष्व मम प्रियं.

5 ^a) K_{3.5} पुत्ररूपेणामिवैरी (K₅ 'मिजातिस्'); D₂ पुत्ररूपेण कालोयं; D₃ कालोयं सुतरूपेण. — ^b) K₁ प्रातो; Da₂ ज्ञातो. S महायुते (for विशां पते). — ^c) K_{0.1} Da₁ न बुधः. K₂ पूजिते. Cc cites त्रयो न पूज्यते. — ^d) D₁ शास्त्रे हि न; D₅ हितो नैव. K₁ B Da Dn D_{2-5.3} नैव (for नैतत्). B₁ कदाचन.

6 ^a) K_{3.5} D₂ हन्यात्तम्; D₆ हन्येत; T₂ अहन्यात् (for हन्यात्स). K_{2.4} B Da Dn D_{1.5.3} पुनं (B₁ 'व') यो; D₁ एवं वै; T₁ G₂ च (T₂ स) न वा; M₄ च न यो (for एवं यो). — ^b) K₁ कुर्णवमं (corrupt); K₃ D_{2.4} कुलं धर्मं; Dn₁ 'धर्मं'; T₁ G_{1.2.4} कालधर्मात्; T₂ G₂ M कुलधर्मात्. K₄ D_{2.6} स्विकां; D₁ स्वकं; Cc. v as in text. — K₂ om. 6^c—7^b. — For the repetition of 6^{cd} and 7 in G₂, cf. v. l. 4. ☞ Cd: य एव कुलधर्मं हन्यात् स एव स्वकां तनुं हन्यादित्यन्वयः । ☞ — ^c) K₀ कालेनोत्पथयन्तासि; D₅ 'उत्पथं' नीतः; G₂ (first time) आनर्तपथगन्तासि. Cd cites कालेन. — ^d) K₁ शक्ते सति; D₆ शक्तः सति; G₁ शक्योऽसीति. K₄ B Da Dn D_{1.5.5} यथापदि; D_{3.7} समे पथि; T₁ G₄ निवारणं (G₄ 'णे'); T₂ यथा पति; G₁₋₃ यथाविधि. Cd cites शक्ये सति and पथि. ☞ Cc: अस्य कुलस्य सहीक्षितामविनाशाय विनाशमपनेतुं शक्ये सति आपद्यशाकौ (sic) विपये यथा तथैवोत्पथं गन्तासि । विपयं प्रवेक्ष्यसीत्यन्वयः । ☞

C. 6. 124
B. 6. 3. 56
K. 6. 3. 57

कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ।
अनर्थो राज्यरूपेण त्यज्यतामसुखावहः ॥ ७
लुप्तप्रज्ञः परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् ।
किं ते राज्येन दुर्धर्ष येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ॥ ८
यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ।
लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ९
एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्पथेनाप्ययात्पुनः ॥ १०
धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा भवान्वेद तथासि वेत्ता
भावाभावौ विदितौ मे यथावत् ।

7 K₂ om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — ^a) S विनाशायं. — ^o) D₇ हर्षं; Cc राज्यं (as in text). — ^d) K₄ damaged. K₅ T₂ G₁₋₃ M_{1-3.4} त्यजताम्; D₁ युष्माकम्; D₃ त्यजेनम् (for त्यज्यताम्). D₄₁ त्यजतामसुखावहं; D_n D_{4.8} तव जातो विशां पते.

8 ^a) D₄₁ लुप्तः प्रज्ञः; D_n D_{4.8} लुप्तधर्मा. D₃ त्वमेव; M_{1-3.5} सुतेन; C_d परेण (as in text). D₆ प्रज्ञावर्तं विदुः सर्वे. — ^b) D₆ धर्म्यं. Ś₁ K_{0.1} D₇ देशय वै; D₄₁ दर्शयिते. Ś₁ K₀₋₂ सतां; D₁ सुते; D₆ सुतं. — ^o) K₅ किं ते गजेन दुर्धर्षे.

9 ^a) K₅ यात्रा धर्मं च; D₃ धर्मं यशश्च; D₆ यशो धर्म्यं च. — In K₄, 9^{ab} is lost on a damaged fol. — ^b) D₄₁ D_n D₅ पालय. D₆ कीर्तिम् (for स्वर्गम्). — ^o) Ś₁ K₀₋₂ D₇ T₃ लभतां; K₅ लभत. Ś₁ K_{0.1} D₇ T₂ M₄ पाण्डवो. — ^d) Cc समं (gloss अविरोधं). D₆ G₂ पाण्डवाः (for कौरवाः). — After 9, D₃ ins.:

16* युधिष्ठिरं च भीमं च वारयिष्यामि संयुगे ।

10 ^a) K₄ D₇ T₂ M₂ वदति (for ब्रुवति). K₁ विप्रेन्द्र; D₁ विप्रे वै. — ^o) K₁ अक्षिः; D₄₁ D_{n1} अक्षिप्य; S प्रशस्य; Cc.d आक्षिप्य (as in text). D₆ वाक्यज्ञैः; G₁ ज्ञे. — ^d) K₁ वाक्ष्येनाप्ययां; K₃ वाक्यथे प्रत्ययां; K₄ B Da Dn D_{1.4.5.8} वाक्यं चैवाववीं; K₅ D₂ C_d वाक्पथेन प्रयां; D₃ वाक्यं नाष्टृशं; D₆ वाक्यत्वेन प्रयां; D₇ बुद्धिमानववीं; S वचनं चे (T₂ M₃ त्वि) दमप्रवीत्.

11 S (except M_{1.5}) om. the ref. — ^a) Ś₁ K₀₋₂ Dn D_{1.4.6-8} वेत्ति; D₃ वेत्य (for वेद). K₂ तथा स्म; Dn D_{4.8} तथैव. K₄ B Da D₆ यथा भवान्वेदयते तथासि. — ^b) B₂ M₂ भवाभवौ; Cc भावाभावौ (as in

स्वार्थे हि संमुद्यति तात लोको
मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ११
प्रसादये त्वामतुलप्रभावं
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ।
न चापि ते वशगा मे महर्षे
न कल्मषं कर्तुमिहार्हसे माम् ॥ १२
त्वं हि धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः ।
कुरुणां पाण्डवानां च मान्यश्चासि पितामहः ॥ १३
व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यं नृपते यत्ते मनसि वर्तते ।

text). K₅ D_{3.8} वेदितौ D₄₁; विदितो. D_{n2} ये (for मे). K₄ यथाः; B Da Dn D_{4-6.8} यथार्थं (D_{n2} D₄₁ 'धौ'). — ^o) D₁ M_{1-3.5} स्वार्थेऽपि. D₄₁ (m as in text). a₂ D₅ संयुज्य (for संमुद्य). K₃ लोके. — In K₄, 11^a-12° is lost on a damaged fol. — ^d) K₁ मां वापि; K₅ मां चापि; D₃ मा चापि.

12 ^a) T₂ प्राणा (for प्रसा). K₃ D₄₁ D₂ T₁ G₂₋₄ M₅ प्रभाव. — ^b) K_{0.1} त्वां. C_d cites गतिः. C_o cites दर्शयिता. Ś₁ K_{0.1} देशयितोत्त (K_{0.1} 'तो हि'); D₆ दर्शय तात; M₃ यत्ता च. D₄₂ D₆ T₂ G_{2.4} M₄ धीरः; D₆ धीरं; G_{1.3} वीर. — ^o) Ś₁ K₀₋₂ D₇ न चाप्येते; G₁ M₂ न चापि मे. K₅ वर्णगा मे; B_{1.2.4} D₄₁ (by corr.) Dn D_{4.8} मदशगा; B₃ D₄₁ (before corr.) D_{1.5} मे वशगा (by transp.). K₀ om. मे. S सुताश्च (for महर्षे). D_{3.6} न चापि चैते वशगा महर्षे. — ^d) Ś₁ K₀₋₂ न किल्बिषं; B Da Dn D_{1.5.8} न चाधर्मं; D_{5.6} अनुग्रहं. K₄ B Da Dn D_{4.5.8} कर्तुमर्हो हि मे मतिः (K₄ B_{2.3} 'हो मतिर्मे') (for 'मिहार्हसे माम्'). D_{3.6} मे; S (except T₁ G₄) हि मां (hypermetric) (for माम्).

13 ^a) S त्वं हि शर्म (G₁ शर्म हि by transp.); C_d त्वं हि धर्मः (as in text). K_{3.5} D₂ त्वं हीर्षीः (K₃ हीस्त्वं) श्रीः सुखं त्वं च; K₄ B Da Dn D_{4.5.8} त्वं हि धर्मप्रवृत्तिश्च. — ^b) K_{3.5} D₂ धर्मः (for यशः). Ś₁ K₃ M₂ स्मृतिर्धृतिः (by transp.); K₁ T₂ श्रुतिस्मृतिः; B Da Dn D_{4.5.8} च भारती (D₄₁ 'त'). — ^d) K_{0.1} 'श्चास्य; K_{3.4} B Dn D_{1.2.5.6.8} G₁ M₃ 'श्चापि. K₃ D₂₋₄ T₂ G₁ M_{1.3-5} पितामह. — After 13, D₃ ins.:

17* कुरुष्व कार्यं यत्तत्त्वं त्वत्तो मान्यो न विद्यते ।
14 ^a) Ś₁ K_{0-3.5} D_{2.6.7} राजेन्द्र (for नृपते).

अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयम् ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।
तानि सर्वाणि भगवन् श्रोतुमिच्छामि तच्चतः ॥ १५

व्यास उवाच ।

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः

प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।

पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति

जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १६

गम्भीरघोषाश्च महास्रनाश्च

शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र ।

विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च

जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १७

इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां

संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।

ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राज-

न्ये त्वग्रतस्ते प्रतिपेधयन्ति ॥ १८

कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः

शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र ।

प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति संख्ये

ध्रुवं जयं तत्र वदन्ति विप्राः ॥ १९

अलंकारैः कवचैः केतुभिश्च

मुखप्रसादैर्हेमवर्णैश्च नृणाम् ।

आजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया

येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ २०

C. 6. 137
B. 6. 3. 69
K. 6. 3. 70

—^b) D₆ रोचते (for वर्त^o). —^c) D₁ अभिधास्ये;
G₁ आपृच्छस्व. —^d) D₆ वक्तास्मि.

15 ^a) Ś₁ Ko-3.5 D₁ 2.6 सर्वाणि; S सेनायां (for संग्रामे). Cd यानि लिङ्गानि सर्वाणि. —^b) K₁ damaged. K₈ 'यिष्यति; D₁ 'यैषिणां; D₆ 'यस्य वै; T G₂ 3 M युधि जेष्यतां (T₁ G₂ 4 'तः). G₁ 2 भविष्यति युधिष्यतः. —^c) K₁ damaged. T₁ G लिङ्गानि (for सर्वाणि). K₈ भगवान्.

16 = (var.) B. 12. 102. 8. —^a) Ś₁ D₁ T₂ 'ज्ञसः; Ko-3.5 D₂ 7 'ज्ञासः; D₁ 3 'ज्ञाविः; D₆ 'ज्ञासः; G₁ 'ज्ञाभाः; G₃ प्रच्छन्नभाः. K₅ पातक (sic). K₁ D₁ G₂ 'रश्मि; Cc 'रश्मिः (as in text). —^b) D₂ 'शिखोवधूमः; D₅ 'शिखो विधूमः. —^c) T₂ गंधवद्भाः; G₃ द्वाहुतीनां (for चाहु^o). —^d) = 17^d. D₁ लिङ्गम् (for रूपम्). D₆ जयस्यैतद्भक्षणं निर्दिशन्ति.

17 D₁ G₃ om. (hapl.) 17; D₂ D₅ om. (hapl.) 17^c-19^b. D₁ (sec. m.) reads 17^c-18^d in marg. — 17^{ab} = (var.) B. 12. 102. 9^{ab}. —^c) D₁ 'दिमस्तपते विवस्त्रात्. —^d) = 16^d. D₃ तद् (for [ए] तद्). B₃ भूप मार्गः; D₁ लिङ्गमाहुः.

18 = (var.) B. 12. 102. 10. — D₂ D₅ om. 18- (cf. v. l. 17). —^a) K₁ damaged. D₁ वचः; D₁ शब्दाः (for वाचः). B D₁ D_n D₄ 6.8 प्रसृता (for पृष्ठतो). —^b) K₁ damaged; D₅ प्रतिस्थितानां; S

आजि (T₂ वार्त्तां) विजेतुं. —^c) Ko पृष्ठतो ये; K₃ 5 D₂ पृष्ठगाले. — D₁ om. (hapl.) from राज^o (in 18^c) up to भवन्ति (in 19^c). T₁ G₂ 3 प्रेरयति स्म (G₃ 'तीव' (for त्वरयन्ति). D₅ शीघ्रं (for राजन्). —^d) K₁ 5 B D₁ D_n D₄ 8 चाग्र^o (for त्वग्र^o).

19 D₁ om. up to भवन्ति in 19^c (cf. v. l. 18). D₂ D₅ om. 19^{ab} (for D₂ D₅, cf. v. l. 17). — 19^{ab} = (var.) B. 12. 102. 11^{ab}. —^a) G₁ 'राजाः; G₂ वाचाः. Cc शकुना (as in text). —^b) K₃ 5 D₂ क्रौंचाः शुकाः (by transp.), and ये वै (for यत्र). —^c) M₅ 'णास्ते प्र- (for 'णाश्चैव). T₂ वहन्ति (for भवन्ति). S संखे. —^d) D_n D₁ जयस्तत्र; D₁ जयास्तत्र; S जयं त(T₂ 'यस्त)स्य.

20 = (var.) B. 12. 102. 12. —^a) T₂ हेतु^o (for केतु^o). —^b) K₁ D₃ मुखप्रसादैर; K₃ 5 D₁ 2 मुखप्रदैर; K₁ B D₂ D_n D₁ 5.5 Cc मुखप्रणादैर. K₃ 5 D₂ 3.6.7 S देहवर्णैः (T₂ G₁ देववर्णैः; G₃ भावमेतैश्च; D₁ देववर्णैः (for हेमवर्णैः). In G₁, the portion of the text from च up to 21^a is lost on a damaged fol. K₂ 4 B D₂ D_n D₄ 5.5 हेपितैर्वा हया(K₂ 'तैर्वाहना; D₂ D₅ हसितैर्वाहना)नां (for हेमवर्णैश्च नृणाम्). —^c) K₃ आजिष्मती; D₁ ज्योतिष्मती; T₂ M₁ आजिष्टं (M₁ 'मं)- ति. Cc.d आजिष्मती (as in text). Ko दुष्यतिप्रेक्षणेया; K₃ B D₂ D_n D₁ 2.3 दुष्यतिविक्ष^o. —^d) K₃ 5 D₂ तेभिजयन्ति; D₁ 6.7 तेभिभवन्ति. D₁ शत्रुद्वर.

C. 6. 138
B. 6. 3. 70
K. 6. 3. 71

हृष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत ।
न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् ॥ २१
इष्टो वातः प्रविष्टस्य दक्षिणा प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिपेधते ॥ २२
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविष्कृताः शुभाः ।
सदा योधाश्च हृष्टाश्च येषां तेषां ध्रुवं जयः ॥ २३
अन्वेव वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च ।
अनुपुवन्ते मेधाश्च तथैवेन्द्रधनुं च ॥ २४

21 ^a) D1 G3 हृष्टा (for हृष्टा). — ^b) G M3 योधानां.
Da D5 G2 तत्र (for यत्र). — ^c) N (except Ś1 Ko. 1
D7) म्लायन्ति. T2 न सायं ते स्रजश्चैव. — ^d) K1 तरन्ति हि;
D3 ते जयन्ति; T3 प्रातरन्ति; M ते तरन्ते. K4 B Da Dn
D4. 5. 8 रणोदधिः; M3 रणे रिपुं.

22 = (var.) B. 12. 102. 15. — ^a) K2. 4 B
Da2 Dn D4. 5. 8 इष्टा वाचः; K3. 5 D2. 3 इष्टो (K3 'ष्टा)
वामः; D1. 7 इष्टो वायुः; Cd इष्टो वातः (as in text).
Da1 इष्टा वाचप्रतिष्टस्य; D5 इष्टो वामस्त्वरिष्टश्च; S प्रयाणे
(G3 प्रायेण) वायसो (G2 'से) वामे (T1 G4 वामाद्; G3
वामः; M3 वामा). — ^b) Ś1 K2. 4 B Da2 Dn
D4. 5. 8 दक्षिणाः; Ko. 3 D1-2. 6. 7 दक्षिणः; K5 दक्षिणस्य
(hypermetric); T1 G M दक्षिणे; Da1 Co दक्षिणा
(as in text). D2 प्रविक्षतः; G2 प्रविविक्षतः; D3
'विक्षितः; T1 G3 'विक्षति; G1 'पक्षतः; M2 प्रतिवीक्षितः.
T3 दक्षिणात्पुवते यतः. — ^c) K5 स (for सं). Ś1
पश्चात्संसाधयत्यर्थः; Ko-2 'त्संसाधयत्यर्थः; K4 B Dn
D4. 8 'त्संधारयत्यर्थः; Da D5 G2 'त्संसाधयत्यर्थः; D3 पृष्ठतः
साधयत्यर्थः. — ^d) K3. 5 D1-2. 7 S 'वेधति. K4 B Da
Dn D4. 5. 8 अग्रे च प्रतिपेधिकाः (B Da D5 'धकाः).

23 With 23, cf. B. 12. 102. 14. — ^a) Ś1 Ko-3
Dn1 D1. 5. 6. 8 'रसस्पर्शा. — ^b) K4 damaged. K2. 3. 5
B D T2 G3. 4 M1 'श्वा (K3 B1-3 D2 'श्च; D3 'स्त्व-
विष्कृताः; T1 G1. 2 'श्वापि कृताः; M1 (sup. in.).
2-3 'श्वाधिकृताः. — K4 om. 23^{cd}. — ^c) T G तथा; M
यदा (for सदा). K3. 5 D1-2. 6. 7 S यो (G1. 3 M यौ-
धाः प्र- (for योधाश्च). B Da Dn D4. 5. 8 सदा हर्षश्च
योधानां. — ^d) M3 तेषां (for येषां). K3. 5 D1. 2. 6. 7
T1 G4 जयो ध्रुवः (D5 'वं); D3 T2 G1-3 M ध्रुवो जयः.
B Da Dn D4. 5. 8 जयतामिह लक्षणं; Co cites जयताम्.

24 = (var.) B. 12. 102. 6. — ^a) Ś1 Ko-2
अन्तेन; K2. 5 D1. 2 अन्वेन; K1 B Da Dn D4. 5. 7. 8

एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते ।
भवन्ति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप ॥ २५
अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चितम् ।
हर्षो योधगणस्यैकं जयलक्षणमुच्यते ॥ २६
एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तं दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ २७
दुर्निवारतमा चैव प्रभया महती चमूः ।
अपामिव महावेगस्त्वस्ता मृगगणा इव ॥ २८

Co अनुगा; D5 अन्वेयं (for अन्वेव). Ko. 1 D
G3 यांति (for वान्ति). G2 अन्येव वायसा वांति. —
T1 G3 तथा यांति; M1. 2 तथा सूर्यो; M3. 5 तत्राभ्राणि
K5 वचांसि (for वयांसि). — K2 om. (hapl.
24^c-25^d). — ^c) K4 B Da Dn D1. 4-6. 8 अनुपुवन्ते
'पूरयं'ति. K5 मेधात्स.

25 K2 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^a) G3 यज' (for
जय'). — ^c) K5 भविष्यन्ति परीतानि. — ^d) Ko Dn
'पीणां. K3 D1 T2 M3. 5 नराधिप (K5 'पः).

26 ^a) K3. 5 Da1 D2. 7 अल्पीयस्यां (K5 'सां) (for
'ल्पायां वा). Ś1 Ko Da2 D5 महत्यायां. — ^b) K4 B
(except D1. 2. 7) S निश्चयः (Dn2 'यं). — ^c) K
damaged. K3. 5 B Da Dn D1-5. 7. 8 'ग (K5 'ग'
णलैको; D5 हर्षो युद्धाय तलैको; G3 हर्षो योधगणानां च;
M हर्षो योधगण (M2 'जन) स्वैतज्. — ^d) K4 damaged.
T1 G2-4 'णमिष्यते.

27 ^a) K4 damaged; T G दीनो; Cd दीर्णः (as in
text). — ^c) With 27^c, cf. 134. 5. 2^{ab}. K2. 4 B D
(except D2. 3. 7) तां दीर्णाम्; T2 तदीनम्; M विदीर्णम्;
T1 G4 अन्व' (for अनु). Co cites तां, दीर्णाः and
अनु. — ^d) S (except T2) योधाः. K4 B D (except
D2. 3. 7) शूरत (D3 'ध) रा; M3. 5 'तमान्. D5 हपि.

28 28^{ab}) = (var.) B. 12. 102. 18^{cd}. — ^a) K
D1 दुर्निवारता (K4 'वा) चैव; B Da Dn D1. 4-6. 8
दुर्निवर्त्या (Da1 'वारा; Da2 Dn2 D5 'वर्ता) तदा चैव;
D3 S दुर्निवर्त्य (T2 G3 'पत्य) तदा चैव. Co cites तदा
— ^b) T G प्रभिन्नानां (T2 'भन्ना सु; G3 'भन्नानां) महाचमूः
— K3 D2 om. (hapl.) 28^c-29^b. — 28^{cd}) = (var.)
B. 12. 102. 18^{ab}. — ^c) K4 B Da Dn D1. 5-7 T G
M3 महावेगास्; K5 महावेगान्; D3 'न्वेगास्; M1. 3
महाभाग. — ^d) K5 सृष्टा (for वस्ता).

नैव शक्या समाधातुं संनिपाते महाचमूः ।
 दीर्णा इत्येव दीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ।
 भीतान्भग्नान् संप्रेक्ष्य भयं भूयो विवर्धते ॥ २९
 प्रभग्न सहसा राजन्दिशो विभ्रामिता परैः ।
 नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ ३०
 संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः ।
 उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ॥ ३१

उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।
 जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशां पते ।
 महादोषः संनिपातस्ततो व्यङ्गः स उच्यते ॥ ३२
 परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यवधूताः सुनिश्चिताः ।
 पञ्चाशदपि ये शूरा मश्रन्ति महतीं चमूम् ।
 अथ वा पञ्च पद सप्त विजयन्त्यनिवर्तिनः ॥ ३३
 न वैनेतयो गरुडः प्रशंसति महाजनम् ।

C. 6. 152
 E. 6. 3. 84
 C. 6. 3. 85

29 K₃ D₂ T₂ M₂ om. 29^{ab} (for K₃ D₂, cf. v. 1. 28). — ^a) Ś1 Ko-2 समाधातुं; Da1 'धातुं; M₂. 5 'सातुं. — ^b) Cc. d संनिपाते (as in text). — ^c) K₂. 3 D₂ T₁ G दीर्णं (G₂ 'न); K₁ B Da Dn D₁. 4-5. 8 दीर्णां (D₄. 8 'र्ण')म्. T₂ इत्येव दीना दीर्यते. — ^d) D₁ शूरतरा. K₁ B Da Dn D₃-3. 8 सुविद्वांसोपि भारत. — ^e) D₂ भीतेर्भावांश्च संप्रेक्ष्य; S दीनान्भग्नान् (G₂ 'ग्नानि) संप्रेक्ष्य. — ^f) K₂-5 B₁ Dn D₁-1 T G₂-1 M भयं भूयोभिवर्धते (D₄ M₂ 'भिवर्धते'; D₇ 'भिजाय'; T₁ G₁ हि वर्धे; G₃ 'पि वर्धे; M₃. 5 'पि वर्धते). Cc cites भूयः (as in text).

30 T₂ reads 30 after 32. In K₄, 30^{ab} is lost on a damaged fol. — ^a) Ko. 2 B₃ D₂ M₁. 3 प्रभग्नः. D₇ चैव सा (for सहसा). — ^b) Ś1 Ko-2 दिशां. Ś1 Ko-3 D₂ विभ्रामिताः (K₃ D₂ 'ता'); K₅ विभ्रमतः; B₁. 2 D₅ M₁. 4 'भ्रामिताः; B₃ 'भ्रमता; B₁ 'द्रमती; Da D₅ 'द्राविता; D₅ 'द्रवती; G₃ 'भ्रामितैः. D₇ नरैः. Dn D₁ दिशो निद्रवते चमूः; D₅ तथैवाभ्यर्धिताः परैः. — K₁ om. 30^c-34^d. — ^e) Dn₂ नैव स्था; D₃ नैवास्था. M₁ शक्यं. T₂ नैव शक्याः समाधातुं. — ^f) K₃. 5 D₂ शूरेणापि; T₂ संनिपाते.

31 K₁ om. 31 (cf. v. 1. 30). — With 31^{ab}, cf. B. 12. 102. 16^{ab}. — ^a) K₃ सभृत्य; B₁ T G संहृत्य; Dn₁ D₁ 'सृत्य; Dn₂ सत्कृत्य; D₁ 'सृत्य; D₅. 1m 'श्रित्य; Cc संस्कृत्य. — ^b) Cc चतुरङ्गां (as in text). B₁. 3. 4 Da D₅ महीपते. — After 31^{ab}, T₁ G₂. 3 ins.:

18* शक्नोति न समाधातुं दीर्णामिन्द्रसमो युधि ।

— B₁ Dn S om. (hapl.) 31^{cd}. — ^a) D₁ 'सर्वं (for 'पूर्वं). — ^b) K₃ यतते. K₅ स तथो (for सततो). D₅ यतो जेतुं ततोश्चितः.

32 K₁ om. 32 (cf. v. 1. 30). — ^a) Ś1 Ko. 1 B₂ Da₂ D₅. 6 उपाये; T₁ G₁ M उपायैर्; G₁. 2 उपायं (for उपाय-). Cc cites उपायौ. T₂ G₃ उपायैर्विजयैः श्रेष्ठम्. — ^b) Ś1 Ko-2 'भेदं च; Da₁ D₅ G₃ भेदेन;

D₃ भेदं न. K₃. 5 D₂ M₁ मध्यमः. T₁ G₃ आहुर्भेद-मुत्तमं; T₂ आहुरेनममध्यमं. — With 32^{cd}, cf. B. 12. 94. 1^{cd}; 102. 17^{ab}. — ^a) Cc जघन्यः (as in text). K₂. 3. 5 D₂. 3. 7 T₁ G एव (for एष). Dn₁ विषयो. — ^b) K₃. 5 D₂ यश्च युद्धे; T₂ युद्धेन तु (for यो युद्धेन). T G₁. 3. 4 मही (for विशां). — ^c) K₂ B Da Dn₁ D₁. 5. 7. 8 T₂ महान्दोषः; K₅ महाघोषः; T₁ G महानेप. D₂ संतियुद्धसः; T₂ संनिपाते; Cc संनिपातः (as in text). — ^d) D₁ ततोध्यक्षः; D₃ तस्माद्दीनः; D₇ तस्मात्त्यागः; S तस्माद्दृष्टः (for ततो व्यङ्गः). Cc cites व्यङ्गः (as in text). K₃. 5 B Da Dn D₂. 3. 5. 8 तस्यायः (K₃ D₂ 'तोभ्यः; K₅ 'न्योभ्यः; Da₂ 'स्यायं) क्षय उच्यते. Cc cites आयाः. — For 32^{cd}, D₅ subst. (cf. 30):

19* परस्परं संहृष्टा शूरैरपि महाचमूः ।

नैव स्थापयितुं शक्या प्रभग्न भयविह्वला ।

— After 32, T₂ reads 30.

33 With 33, cf. B. 12. 102. 20. K₁ om. 33 (cf. v. 1. 30); D₅ om. 33^{ab}. — ^a) T₂ परस्परं च; Cc परस्परज्ञाः (as in text). — ^b) K₃ अव; Cc व्यवधुताः (sic). Ko. 2 सः; K₅ स; D₇ च; G₃ तु (for सु). — ^c) K₂. 5 B Da Dn D₃-3. 8 T₂ अपि पञ्चाशतं (K₃ 'ता; Da D₃ 'तः) शूरा; D₁. 2. 6. 7 T₁ G M अपि पञ्चशतं (D₂ 'शताः; D₅ 'तयाः) शूरा. Cc cites पञ्चशतं. — ^d) K₁ मयंति; K₃ B D S मृदं (D₇ 'हं; G₃ 'दं)ति; K₅ गृह्णंति. — ^e) = B. 12. 102. 21^a. K₃ B₁ D₁. 5. 6 S अपि वा. B₁-3 Da Dn D₁. 5. 8 अपि पञ्च च पद सप्त. — ^f) Ś1 Ko. 1 विजयं त्यपलायितः (Ko 'नः); K₂ 'यंति पलायिनः; K₃. 5 D₁-3. 6. 7 'यंते (K₅ 'तो)निवर्तिनः (D₅ 'तंकाः); T₂ 'यश्च निवर्तिनः.

34 ^a) Ko. 2. 3 D₂ प्रशंसति; T₂ प्रवहेत. K₃ D₂ महाजनिः; K₅ 'जनः; B₁-3 'जवं; Cc 'जनं (as in

C. 6. 152
B. 6. 3. 84
K. 6. 3. 85

दृष्ट्वा सुपर्णोपचितं महतीमपि भारत ॥ ३४
न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति भारत ।

अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणम् ।
जयन्तो ह्यपि संग्रामे क्षयवन्तो भवन्त्युत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ।
संजयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २
संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः ।

अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ ३
पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यक्तजीविताः ।
न च शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्तो यमक्षयम् ॥ ४
भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम् ।
मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

text). — °) T₁ G₁ M₁₋₃ सुपर्णः. Co cites सुपर्णः
and अपचितं. Cv सुपर्णः (as in text). — °) Ś₁
Ko-2 D₁ महत्यामपि; K₃. 5 D₂ महात्म्यः; K₁ B Da
Dn D₁. 4-6. 8 महत्या अपि.

35 °) K₀. 3 D₂ T₁ G₁. 1 सेनायां; K₃ सेनयो. D₂
बाहुल्येन तु सेनायां; T₂ बाहुल्येन च सेनाया. — °) K₁ B Da Dn. D₁. 3-5. 7. 8 M₃ नित्यशः; D₂ निश्चितः;
T₁ G पुत्रक (for भारत). — °) In K₁, the
portion of the text from जयो up to the end of
st. 35 is lost on a damaged fol. Ś₁ Ko-2 D₂. 7
राजन् (for नाम). — °) Ś₁ Ko-2 दैवमत्र. Co
परायणम् (as in text). — °) D₁ [5]पि हि (for
ह्यपि). B Da Dn D₁. 5. 8 S जयन्तो हि (S °तोपि)
संग्रामे. — °) K₃ भयवन्तो; D₂ कृतकृत्या; Co क्षयवन्तो
(as in text). B₁. 3. 4 Dn D₁. 8 कृतकृत्या भवन्ति हि
(B₁. 3 °ति ते); Cd as in text.

Colophon om. in Ś₁ Ko. 1. — Adhy. name: Dn
उत्पातवर्णनं; D₂ जयपराजयकथनं; G₂ M जयनिमित्तकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): K₃ Da₂
D₁. 1. 5 S 4 (as in text); Dn 3. —Śloka no.: Dn₁
84; Dn₂ 83; D₃ 32. —Aggregate śloka no.:
K₃ 152; D₁ 151.

5

1 K₁ om. 1⁴-3⁴. — °) Cd as in text. — °)
Ko. 1 °वानुपद्यते (Ko °त).

2 K₁ om. 2 (cf. v. 1. 1). — °) D₂ T₁ G₁ सु
(for स). D₂ मुहूर्तमिव स ध्यात्वा. — °) K₃ B Da
T₂ विनिश्चस्य; D₁ विनिश्चित्य. K₃ पुनः पुनः; S च भाग
(for मुहुर्मुहुः). — °) K₃. 5 Dn D₂. 3. 8 संशिता;
D₂ ससिता.

3 K₁ om. 3 (cf. v. 1. 1). Before 3, B₃ D₁ T₂ G₁
M ins. धृतराष्ट्रः. — °) T₂ संजयामी. — °) D₁
G₁-3 सर्वे (for शूरा). K₂ °नन्दितः; D₁ क्षत्राभिः; D₂
°काक्षिणः. — °) D₂ °जिघ्रन्तो. — D₂ om. (hapl.)
3⁴-4⁴. — °) B Da Dn D₃-5. 8 T₂ G₃ M °वचैरिह. D₁
शस्त्रैश्चैव संयुगे.

4 D₂ om. 4⁴ (cf. v. 1. 3). — °) Ś₁ °त्यक्तजीवितं;
K₂. 4 Da Dn D₁. 5. 8 समभि (K₁ Da₁ D₂ °रे)त्यन्त
जीवितं; B D₁ G₃ समरे (D₁ संग्रामे) त्यक्तजीविताः. — Ko. 1
om. 4⁴-5⁴. — °) K₂ Dn D₁. 8 वा (for च). In K₁,
the portion of the text from शाम्यन्ति up to 6⁴ is lost
on a damaged fol. — °) K₂ Da₁ Dn D₁. 8 वर्धयन्ति.
D₂ महद्यशः (for यमक्षयम्). B₂ Da₂ D₅ विना वैवस्वतः
(B₂ °तः) क्षयं.

5 Ko. 1 om. 5 (cf. v. 1. 4). — °) M₁. 3. 8 न
(for न). K₃. 5 D₂. 3. 6. 7 मृष्यन्ति; T G मृष्यन्तः; Co
as in text. — °) Dn₁ (by corr.) बहुगुणा; T₁
G M₂. 4 गुणाधिका. D₁ मन्ये बहुगुणो भूमेस; T₂ M₁. 3. 8
मन्ये गुणाधिकां भूमिं. — °) D₂ त्वं (for तन्).

6 °) B₂ बहूनि च; D₃ बहूनीह; D₂ बहूनि ह.
— °) = 1. 31. 18⁴; 47. 23⁴; 5. 101. 8⁴; 162. 13⁴;

कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६
 देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत् एते समागताः ॥ ७
 दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ।
 प्रसादात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८
 संजय उवाच ।

यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञं भौमान्बुद्ध्यामि ते गुणान् ।
 शास्त्रचक्षुरवेक्ष्यस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९
 द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
 त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १०

त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः ।
 जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११
 नानारूपाणि विभ्राणास्तेषां भेदाश्चतुर्दश ।
 अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ १२
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषा चारणास्तथा ।
 क्रक्षाश्च वानराश्चैव सप्तरण्याः स्मृता नृप ॥ १३
 गौरजो मनुजो मेपो वाज्यश्चतरगर्दभाः ।
 एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ १४
 एते वै पशवो राजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।
 वेदोक्ताः पृथिवीपाल येपु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५

C. 6. 169
B. 6. 4. 19
K. 6. 4. 19

etc., etc. B₂ प्रथि° (for प्रयु°). Ś₁ Ko. 1 °डुधानि.
 —°) K₁ कडाश्च. T₁ G₄ °वीरांश्च. —^a) K_{2.5} D₂
 संहताः; T₁ समेतान्; M₄ संमताः. Ko. 1. 4 B_{1.2} (m as
 in text). 4 D_{2.3} कुरुजंग (Ko °व) ले.

7 °) Ś₁ Ko-2 दिशां वापि (for देशानां च). G₃
 पुरीणां च; M₂ परीणामं. —^b) K_{3.5} D₂ नगराणां तथैव
 च. —°) M₁ तत्त्वज्ञ (for तत्त्वेन). —^a) M₄ समाहिताः.

8 °) K₅ दिव्यबुद्धिप्रदानेन; D₆ T₁ G दिव्यबुद्ध्या
 (D₆ G₃ °द्धि-) प्रदीप्तेन. —^b) Ś₁ Ko. 1 यु (Ko य) तस्त्वं;
 D₁ द्रष्टा त्वं. —°) K₄ B Da Dn D_{1.4.5.3} T₂ M
 प्रभावात् (for प्रसादात्). G₂ तत्र. Da₁ D_{6.8} विप्रर्षे-

9 °) Ko. 1 यथाप्राज्ञं; G₂ °प्रज्ञां; G₃ °शास्त्रं; M₅ °प्रज्ञा
 (for °प्रज्ञं). K₁ महाप्रज्ञा; K₅ °प्रज्ञ; Da D₃ °प्रज्ञान;
 D₃ °राज; T G °भाग; M °बाहो. —°) K₅ शास्त्रचक्षुर.
 K₃ D₆ जवेक्ष्यस्व. —^a) Cd नमस्ते (as in text).

10 °) K₂ द्विविधानीहि; Da₁ G₁ °धानि ह (G₁
 हि); D₆ T₂ विविधानि ह (T₂ °नीह). Cd भूतानि
 (as in text). —^b) K_{2.4} B Dn D_{1.4.5.3} T G
 चराणि; Co. d त्रसानि (as in text). Cd cites
 स्थावराणि (as in text). K_{3.5} D_{2.7} स्थावराणि चराणि
 च. —K_{3.5} D₃ om. (hapl.) 10^{ab}. —°) Dn₁ D_{1.4.7}
 T₁ G_{2.4} चराणां; D₆ तेषांभु (sic); G_{1.3} त्रयाणां (for
 त्रसानां). B₂ D₆ वि° (for त्रि°). Co cites योनिः.
 Cd त्रिविधा योनिः (as in text). —^a) B₄ Dn
 D_{2.3.5} T₂ M_{2.5} °स्वेदजरायुजाः; G₃ °स्वेदो जरायु च.

11 Ś₁ Ko. 1 om. (hapl.) 11^{ab}. —^a) K₅ त्रसानां;
 B_{1.2.4} D₁ त्रसानां; B₃ Dn₁ (by corr.) D_{6.7} त्रयाणां;
 D₁ भूतानां; T₁ G चराणां (for त्रसानां). K₃ m
 सचेतनानां (for त्रसानां खलु). D₆ चैव (for खलु).

—^b) D₆ G₃ ज्येष्ठा. Da₁ Dn₂ D₅ °युजा. K₅ श्रेष्ठा
 राजञ्जरायुजः. —^c) G₃ प्रमवा. Cd as in text.
 —^a) Ś₁ M_{1.3.5} मानुपाः; K₁ मानुष्याः; Ko. 2 G_{1.2}
 मनुष्याः. D₆ पशवांश्च. K₃ D₁ तथा; D₃ च ह.

12 °) K_{3.5} S विभ्रंति (K_{3.5} T₂ °तत्स). B D
 (except D_{1.6.7}) °रूपधरा राजंस. —^b) Ś₁ Ko-2
 M₄ रूपा°. Cd as in text. —Dn D_{1.3} transp.
 12^c-15^b and 15^c-20^d. —°) Ko. 2 आरण्य°. —^a)
 D₆ सप्तैते; S सप्तैव.

13 For sequence in Dn D_{1.3}, cf. v. l. 12.
 —^a) K₃ Da Dn D_{1-3.3} सिंहा व्याघ्राः; K₄ B M_{1.2-3}
 सिंहव्याघ्रा (for सिंहव्याघ्र). D₆ सिंहा वराहा व्याघ्राश्च.
 —^b) G_{2.3} महिषो. T₁ G हरिणस्तथा. —^a) T₁ G₃
 श्रिता इह; T₂ स्मृतानच; G₁ श्रुता इह; M तथा नृप.
 G_{2.5} °रण्याः] श्रुताश्च ह (G₃ श्रिता इह).

14 For sequence in Dn D_{1.3}, cf. v. l. 12. —^a)
 K_{3.5} D₂ पुरुषो (for मनुजो). Co cites अवि. K₄ B
 Da Dn D_{1.3.3} गौरजाविमनुष्याश्च; D₃ °जोविमनुष्यश्च;
 D₇ °जो मानुपाश्चोष्ट्राः; S °जो मनुजायौ च (T₂ °जो मानुजा
 श्रैव). —^b) Co cites वाजी and अश्वः. K₃₋₅ B D
 (except D_{1.3.6}) अश्वश्चतरं; T₁ G गजाश्चतरं; T₂ शाश्वता
 रथं; M अश्व (M_{2.5} °व्यश्चतरं). —°) K₁ om. from
 समा up to रण्या in 15^b. —^a) M_{3.5} घातु° (for साधु°).

15 For sequence in Dn D_{1.3}, cf. v. l. 12. —^a)
 om. 15^{ab}. K₁ om. up to रण्या in 15^b (cf. v. l. 14).
 —^b) D₃ ग्राम्यगोपाश्चतु°. —°) Ś₁ K₁ वेदोक्तः; K₃ D₂
 °क्ता; K₅ भेदोक्ता. Da D₅ G₁ M₂ °पाला. —^a) G₁
 शेषां. T G संज्ञाः; Cd यज्ञाः (as in text). Co. d
 प्रतिष्ठिताः (as in text). K₂ Da₁ येपु यज्ञा प्रतिष्ठिताः.

C. 6. 170
B. 6. 4. 13
K. 6. 4. 13

ग्राम्याणां पुरुषः श्रेष्ठः सिंहश्वारण्यवासिनाम् ।
सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनाभिजीवनम् ॥ १६
उद्भिजाः स्यावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः ।
वृक्षगुल्मलतावल्लयस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ १७
एषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु ।
चतुर्विंशतिरुद्भिदा गायत्री लोकसंमता ॥ १८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

16 For sequence in Dn D1.3, cf. v. 1. 12.
—^a) Ca पुरुषाः K1 B D (except D3.6) S
Cc.d पुरुषाः श्रेष्ठाः (D2 M1 पश्रेष्ठ). —^b) Co
cites सिंहाः K2.4 B Dn D1.1.7.8 S (except
M1) सिंहाश्च (K2 हा वा रण्यवा; Da D3.5 सिंहा (D3
हो) रण्यनिवा. —^d) K1 damaged. Ko अन्योन्यं
नाभि; B Da Dn D1.3.3 न्येनोपजीवनं; D1.3
न्येनाभि (D3 तु) जीविनां; S अन्योन्यमुपजीविनां (T2
वनं; M2 वित्तां; M3.5 वतां). Cc.d cite उपजी-
वनं.

17 For sequence in Dn D1.3, cf. v. 1. 12.
—^a) K B Da1 D1.2.4 T1 G2 Cc.d उद्भिजाः T2
G1.3 M औद्भिदाः (T2 जाः; G1 जाः; G3 जाः).
—^b) S1 Ko तेषां चैव च (Ko lacuna for च) जाः;
K1 रतेषां (sic) चैव जा. —^c) De om. (hapl.) 17^{cd}.
—^d) K1.2 वल्यास्. Cd cites वृक्षः, गुल्माः, लताः
and वल्लः.

18 For sequence in Dn D1.3, cf. v. 1. 12. K2
repeats 18^a-19^b after 6. 6. 2. —^a) K3 D3 T2 Cv
तेषां; K1 B Da Dn D1.4-5.3 तेषां; D2 एषा; D7 एव.
De मेकोना. Cv विंशतिरेकोना (as in text). T1
G1 एकविंशतिरेषां चै. —^b) K3 Da1 D2 सह (for
महा). —^c) Cc.d.v cite चतुर्विंशति and गायत्री.
—^d) D2 संमिता; Cc.v संमता (as in text).

19 For sequence in Dn D1.3, cf. v. 1. 12. For
repetition of 19^a in K2, cf. v. 1. 6. 6. 2. —^a) K5
G1-3 य एतं. Cc वेद (as in text). K1.2 गायत्री.
—^b) K3 D2 लोक (for सर्व). K5 पुण्या श्लोकगुणा-
न्विता. —^c) T2 सत्वेन; Cc.d तत्वेन (as in text).

य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।
तत्वेन भरतश्रेष्ठ स लोकान्न प्रणश्यति ॥ १९
भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रणश्यति ।
भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् ॥ २०
यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्यावरजङ्गमम् ।
तत्राभिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१

—^a) Ko स लोकान्; K2.4 B Da Dn D1.3
स लोके न; D3 न स लोकान् (by transp.). D1
प्रणश्यति; D7 विन (for प्रण). Cc न प्रणश्यति (as
in text). S स लोकान्श्रुते शुभान् (M5 सुखान्);
Cd स लोके न प्रणश्यति.

20 For sequence in Dn D1.3, cf. v. 1. 12.
—^a) D1.6 om. (hapl.) 20^{ab}. —^a) B D (except
D2.3; D1.6 om.) च; T1 G1 प्र- (for हि). —^b)
K1 M5 (by dittography) सर्वं सर्वं; D7 T2 M1-4
सर्वं भूमौ (by transp.). B D (except D2.3.7;
D1.6 om.) S विन (for प्रण). —^c) Ca.c प्रतिष्ठा
(as in text). —^d) S1 Dn D3 सनातनं; Cc परायणम्
(as in text).

21^b) K1 स्यात्* (for जगत्). D3.6 एवमाहुर्मनी-
षिणः. —^a) K2 तत्राभिगृद्धा; K3 D2 भिगृद्धा; K4
Da1 Dn1 तिगृद्धा; B1.2.4 Dn2 D1.3 Cc ततोति;
B3 Da2 D5 ततोभि; Da1 (marg.) ततो वृद्धाश्च; D1
तत्राभिलुब्धा; T1 G1 तस्यांग्रन्त (corrupt); T2 G3 M
तस्यां हि गृध्रा (T2 ज्ञा); G1.2 तस्यां गृध्र्यति. D5
तत्रातिलोलुपा राजा. —^d) K2 Da1 विविघ्नन्ते (Da1 ति)
तरेतरं; D1.6 विनिघ्नन्ति परस्परं.

Colophon om. in T.G. — Sub-parvan : K3 Da3
D2.5 जंबूखण्डवि (D2.5 om. वि) निर्माण; Da1 जंबूखण्डनिर्माण
(sic). — Adhy. name : D6 धृतराष्ट्रं प्रति संजयवाक्यं;
M1-4 भुवनकोशे जरायुजकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both); S1 Da2 D1.4.5 M 5 (as in text);
K1 3; Dn 4. — Sloka no.: Dn 21. — Aggregate
sloka no.: K3 124; D1 174.

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय ।
तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १
प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या अपि सर्वशः ।
निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २

संजय उवाच ।

पञ्चमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् ।
जगत्स्थितानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३

भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।

गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

भूमेरेते गुणाः प्रोक्ताः कपिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५

चत्वारोऽप्सु गुणा राजन्मह्यस्तत्र न विद्यते ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।

शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव च ॥ ६

एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु ।

वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७

C. 6. 183
B. 6. 5. 7
K. 6. 5. 7

6

The passage of the text from 6. 6. 1 to 6. 13. 48 recurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa (Ānandāśrama ed., from 1. 3. 1 to 1. 9. 40; Veṅkaṭeśvara Press ed., from 2. 3. 1 to 2. 9. 42). On the whole question, cf. Dr. Luise Hilgenberg: *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa*, (Stuttgart, 1933); and S. K. Belvalkar: *The Cosmographical Episode in the Mahābhārata and the Padmapurāṇa*, in *Festschrift F. W. Thomas* (Poona, 1939), pp. 19-22.

1 ^a) T₁ G नदीनां पर्वतद्राणां. — ^b) K_{3.5} D₂ द्वि- (K₅ द्वी)पानां चैव संजय. — ^d) Cc ये चान्ये (as in text). B₄ मास्थिताः. D₄₁ ये चान्यो भूमिमाश्रितः.

2 ^b) Ś₁ K₀₋₂ पृथिवीम्; K_{3.5} D_{2.3.6} पृथिव्यां. K₁ B D (except D_{1-3.6.7}) मम (for अपि). B₄ Dn D₃ सर्वतः. — Ś₁ K_{0.1} om. 2^{cd}. — ^e) T₂ निश्चयेन (for निखिलेन). K₄ D_{1.4.6.8} M त्वमां; T₁ (before corr.). ³ G तथा; T₁ (after corr.) तदा (for समा). — ^d) B_{1.3} सर्वशः (for संजय). — After 2, K₂ repeats 6. 5. 18^a-19^b.

3 G₃ M_{3.5} om. the ref. — ^a) K₁ D₄₁ पंचमानि; G₁₋₃ पंचैतानि. — ^e) K₄ B Da Dn D_{1.4.5.8} T₂ G₃ M जगती (D₄₁ G₃ M_{4.5} ति)स्थानि; D₇ तदास्थितानि; T₁ G₄ जगत्स्थानानि; G_{1.2} जगत्स्थानीह. S (except G₃) भूतानि (for सर्वाणि). — ^d) K_{0.1} सामान्या; Cd समानानि (for सामान्याहुर्). D₁ ब्रवीमि ते (for मनीषिणः).

4 ^a) D₁ पृथिव्यापस् (for भूमिरा^o). K_{3.5} D_{2.6} तथा वह्निर्; S तथैवाग्निर्. D₇ भूमिरापोय वायुश्च. — ^b) K_{3.5} D_{2.6} S वायुर्; D₇ अग्निर् (for अग्निर्). D_{2.7} G₂ आकाश (for काशम्). — ^e) Ca. d गुणोत्तराणि (as in text). D₆ पूर्वा (for सर्वा). — ^d) K₃ नैप; D₃ तेषु (for तेषां). Ś₁ K₀₋₂ Cd भूमेः; D₇ भारीः. Ś₁ K_{0-3.5} D_{1-3.6.7} T₂ Cd प्रमाणतः; K₄ परामता; Ca. c प्रधानतः (as in text). — After 4, D₁ repeats 3^e and 4^d.

5 5^{ab} = Manu 12. 98^{ab}; cf. 2. 11. 16^{ab}. — ^a) Ś₁ D₄₁ M_{3.4} शब्द स्पर्श. T₂ शब्दः स्पर्शः रूपः. Cc cites शब्दः (as in text). — Ś₁ K_{0.1} D₁ S om. 5^{cd}. — ^{cd}) D₇ वेदिभिः (for वेदिभिः). K_{3.5} D_{2.3.6} एते पंच गुणा भूमेर्विस्तरेण प्रकीर्तिताः. — After 5, K_{3.5} D_{2.7} ins.:

20* शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि प्रकीर्तिताः ।

6 B_{1.2} D₂ om. 6^{ab}. — ^a) Ś₁ K D_{6.7} अपां गुणाश्च (K₃ D₆ स्तु) चत्वारो; D₁ एत एवाप्सु चत्वारो. — D₃ om. (hapl.). 6^b-7^a. — ^b) M₂ तस्य (for तत्र). — ^c) Ś₁ K₅ शब्द स्पर्शश्च; D₆ शब्दः स्पर्शः च. — ^d) S तेजस्यथ (T₂ खेते); D₇ तेजसश्च. K₃ गुणाश्रयः. — ^e) K₀₋₂ Da D_{1.5} वायोश्च; K₃ D₂ S (except T₂) वायोऽतु; K₅ D_{6.7} वायौ च. D₃ शब्दः स्पर्शस्तथा वायोर्. — ^f) Ś₁ K_{0-3.5} D_{1.2.6.7} शब्द आकाश (by transp.). Cd cites एव. Ś₁ Dn D₂₋₄ S (except T₂) तु; D₁ हि (for च).

7 D₃ om. 7^a (cf. v. l. 6). — ^c) K₃₋₅ Da D_{1-3.5-7} S भूतेषु; Cc. d लोकेषु (as in text). — ^d) Ś₁ G₃ तेषु; K_{1.2} तेषां; G₃ एषु. B Dn D_{4.5} भूतः (for लोकाः).

C. 6. 183
B. 6. 3 8
K. 6. 5. 8

अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ।
यदा तु विपरीतभावमाविशन्ति परस्परम् ।
तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ८
आनुपूर्व्याद्दिनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
सर्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ ९
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ १०
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् ।

8 ^a) K₂ D₂ s. 7 अन्योन्ये; Co ⁿन्य (as in text).
K₃ Da D₁ s. 6 S Co नाति (D₆ ⁿनि) वर्तते. — ^b) Ś₁
Ko-3 D₁-3. 6 संपद; Da D₅ Co सम्यग् (for साम्यं).
D₁ सृष्टिर्भवति वै तदा; T₁ G₄ M समुद्भवति वै त (M₅
य) दा; T₂ अन्योन्यं संभवति वै; G₁ अन्योन्यस्माद्भवति
वै; G₂ s. 3 समं तिष्ठति वै त (G₃ स) दा. ^c) Cd: अन्योन्या-
भिवर्तनं परस्परभावः । यदाभिवर्तते तदा सम्यक् सृष्टिर्भवती-
त्यन्वयः । ^d) — ^e) D₁ ते; G₁-3 च (for तु). K₁
विषया; D₅ विषयी; Co. d विपरीतभावम् (as in text).
— ^f) K₂ आदिशति. — ^g) K₅ तत्र (for तदा). D₈
देहं (for देहैर्). D₆ देहवतो. D₇ तदा देही देहमन्यं.
— ^h) D₇ रोहति; Co. d ^rरोहन्ति (as in text). G₁ s.
नान्यदा. D₆ व्यतिरोचन्वनाधिपः. — After 8, D₆ ins.:

21* भावं न च भजन्तस्ते नाशं गच्छन्ति नान्यथा ।
9 ^a) K₁ s. अनुपूर्वाद्; K₂ आनुपूर्वाद्; K₃ B D
Co. d आ (Da₁ D₂ s. 3 अ) नुपूर्वा. D₂ हि नश्यति; D₇
विनश्यते. — ^b) K₅ B₁ जायते; D₆ वर्धते. T₁ G₄
बातु (for चातु). — ^c) Ś₁ Ko-3 D₁ 7 न चैषां; D₂ तदैषां; S
तयै (T₂ ^tत्रै) पां. K₁ रूपमीश्वरं; D₁ रूपमेव हि; C_v
as in text. — After 9, D₃ reads 11^{cd}.

10 ^a) Cd तत्र तत्र (as in text). T₁ G₁ 2. 3
च; G₃ M तु (for हि). — ^b) D₆ धावतः; G₂
यावतः; G₃ तावतः (for धातवः). Ś₁ Ko-3 Da D₅ 7
M₂ 3. 5 पंच भौ; D₂ T₂ पांचभू. K₂ धावतः पंच-
भूतिक. — In K₁, 10^{cd} is lost on a damaged
fol. — 10^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 7^{ab};
Vāyu 34. 7^{cd}; Matsya 113. 6^{ab}; Varāha 75. 4^{cd}.
— ^c) S तत्वेन; Co. d तर्केण (as in text). — ^d)
Ca. d प्रमाणानि (as in text). D₆ प्रचक्षते; Cd
^kक्षते (as in text).

11 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 7^c-8^b; Vāyu
34. 8; Matsya 113. 6^{cd}; quoted (with v. l.) by

प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ ११
सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनन्दन ।
परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १२
नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः ।
पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १३
वृक्षैः पुष्पफलोपैतैः संपन्नधनधान्यवान् ।
लावणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः ॥ १४
यथा च पुरुषः पश्येदादर्शं मुखमात्मनः ।

Śaṅkara on Vedāntasūtra 2. 1. 6, 27. — ^a) K₁
D₂ ते (for ये). — ^b) Ś₁ न तास्तं (sic); K₂
D₂ 7 तांस्तु तं; Da D₅ ता (Da₂ त) न्न तं; D₆ स तांस्तं
(for न तांस्तं). K₃ साधयन्; K₅ साधये; B₁
वारयेत्; D₂ भावयत् (sic). — B₂ 4 Da D₁
D₅ s. T G M₁ om. 11^{cd}; D₃ reads it after 9.
^c) Cn: अस्य श्लोकस्योत्तरार्धमन्यत्र पठन्ति — ‘नाप्रतिष्ठित-
तर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः’ इति । ^d) — ^e) K₃ D₁
यत्तु; M (M₁ om.) यच्च (for यत्तु).

12 ^a) D₁ सर्वमानं; D₃ जंबूद्वीपं; Ca. c. d.
सुदर्शनं (as in text). K₃ s. D₂ ते; D₁ 6 च;
D₃ S तु (for प्र-). — ^b) K₃ s. D₂ वै; B₁ D₁ D₅
तु; D₁ च (for ते). B₁ 2. 4 कुरुवर्धनं; B₃ D₁
^sत्तम. — ^c) Hypermetrio. D₇ वर्तुलोर्यं; Ca. d
परिमण्डलो (as in text). — ^d) K₃ द्विपो; Da
D₃ s. 7 द्वीपोयं; D₆ द्वीपोपि. K₃ s. D₂ चक्रवर्त्तिस्थितः.

13 ^a) K₃ s. B₁ D₁ 2 M₁ 3. 4 नदीजालप्रतिच्छन्नः
(D₂ ^cच्छिन्नः); K₄ D₃ जा (D₃ ^jज) लैः प्रति; Da
D₅ T G जलपरिच्छ (T₁ [after corr.] 2 G₄ ^cच्छि)
न्नः; D₆ जले प्रति. — In K₄, 13^{cd} is lost on a
damaged fol. — ^b) K₃ सर्वतैश्चा; Da₁ (m as in
text). a₂ D₅ पर्वतैश्चापि वायुभैः; D₇ पर्वतैश्चन्नसं; G₂
^aश्चाभ्र. — ^c) Ś₁ K₁ पुरश्च. — ^d) D₆ जनैर्; M₁
अन्यैर् (for रम्यैर्). K₁ जनपरैस्.

14 ^a) Ś₁ Ko. 1 वृक्षैः (for वृक्षैः). — ^b) K₃ Da
D₂ 3. 5-7 संपन्नो (for संपन्नः). — 14^{cd} = (var.)
Brahmāṇḍa 1. 15. 13^{ab}; Vāyu 34. 12^{cd};
Varāha 75. 10^{cd}. — ^c) Ko-3 D (except Da₁
text). — ^d) K₃ s. D₂ s. S (except T₂) सर्वतः (for
समन्तात्). Ś₁ Ko-3 D₆ परिवेष्टितः (Ko-2 ^tतं).

15 ^a) K₃ तथा. B Da D₁ D₃-s. 3 S हि

एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १५
द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ।

सर्वोपधिसमावापैः सर्वतः परिबृंहितः ।

आपस्ततोऽन्या विज्ञेया एष संक्षेप उच्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वेणि पट्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विस्तरं ब्रूहि संजय ।
यावद्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ।

तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स राजा तु संजयो वाक्यमब्रवीत् ।

C. 6. 196
B. 8. 6. 3
K. 8. 6. 3

(for च). Ko. 1 Gs पश्यदादर्शं मुखं; T G₁. 2. 4 M पश्यत्या (T₂ 'त्रा'दर्शं रूप'. —^a) Ś₁ Ko-3 Da D₂. 3. 5. 7 सुदर्शनो द्वीपो; D₆ सुदर्शो द्वीपोसौ. —^d) Ko-2 पश्यते. D₃ 'संदलः.

16^a) Da₁ द्विरंशे; D₁ हिरण्या; C₇ द्विरंशः; Ca. c. d द्विरंशे (as in text). K₃ D₂. 3 पिप्पलं; Ca. c. d. v पिप्पलः (as in text). K₃. 5 D₂-4 तस्य (for तत्र). D₆ भागद्वये चंद्रमसो; T₁ G₄ द्विरंशस्तु ततः पृष्ठो. —^b) D₁ हिरण्यस्य (for द्विरंशे). K₅ Da D₁. 2. 5 T₂ M तु; B₂ [5]पि (for च). Da₁ यथा; G₁. 2 कुशो; C₆ शशो (as in text). Ca शशाकृतिः (for शशो महान्). Ś₁ Ko. 1 त्रिरंशे त्रिशि (Ko विपि)पो महान्; D₆ द्विरंशे पिप्पलं मतं; T₁ G₄ द्विरंशः शल्मली महान्. —^c) In K₄, the portion of the text from पथि up to the end of st. 16 is lost on a damaged fol. Ś₁ Ko. 1 'समावापे; K₂. 3. 5 B D 'समावायः (K₅ 'वापः; Da₁ 'सत्त्वान्यस्य); T G 'समाप (T₂ 'मुप्य)त्रः; Ca 'समावायः. Cc. d cite समवायः. —^d) S पर्वतैः; Ccp पर्वतः (for सर्वतः). K₃ D₁. 2. 6 T₂ M 'संवृतः; K₅ संपरिवृतः; B Da Dn D₃-5. 7. 8 T₁ G Cc 'वारितः (for 'बृंहितः). —^e) Cc आपस्ततो (as in text). Ca. d cite ततो. Ś₁ आपाद स तु विज्ञेयः (sic); Ko. 1 अ (Ko आ)प **** ज्ञेया; T₁ G अतो यदन्यथा भूप (G₁. 3 आप); T₂ M त (T₂ अ)तो यदन्यत्ता आप. —^f) Ś₁ Ko-2 B Da₂ Dn D₁. 4. 5. 8 Cc शेषः; D₃ अतः; D₇ Cd सैष; M एवं (for एष). Ccp त्वाधारः शेष (for एष संक्षेप). K₃ इत्युत (for उच्यते). Ca cites संक्षेप and उच्यते. —After 16, Ś₁ reads 6. 7. 1; while K₂ B₂ Dn D₄. 3 ins.:

22* ततोऽन्य उच्यते चायमेतं संक्षेपतः शृणु ।

[B₂ नता यदुच्यते चाय एष संक्षे'.

Colophon om. in Ko. 1. — Sub-parvan: K₂ जंबूखण्ड; K₃. 4 B₂ जंबूखं (B₂ 'वं)डविनिर्माण; K₅ जंबूद्वीप-विनिर्माण; B₁ Da Dn₂ D₂. 4. 5. 8 जंबूखं (B₁ 'वं)डविनिर्माण; B₂ जंबूखंडलनिर्माण; Dn₁ जंबूखंड. — Adhy. name: D₆ द्वीपदर्शनः; G₂ द्वीपकथनं; M भुवनकोशे द्वीपसंक्षेप-कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ Da₂ D₁. 5 M 6 (as in text); Dn₂ D₄ T G 5. — Śloka no.: Dn 18; D₅ 17. — Aggregate śloka no.: K₅ 203; D₁ 192.

7

1 Ś₁ reads 1 after 6. 6. 16. — After 1^a, B Da Dn D₄. 5. 8 ins.:

23*

विधिवदुद्दिमंस्त्वया ।

तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य.

[(L. 1) B Da D₅ बुद्धिमन्त्रिषिवत्तया (by transp.). —^b) Ko. 2 G₁. 2. 4 विस्तरं. —^c) Cc भूम्यवकाशे. K₂ B₁. 3. 4 Dn D₁. 4. 5 T₁ G M₄ यावा (D₂ 'व)भूम्य'. Ca. d cite अवकाशः. —^d) Ś₁ K₅ D₅ शशलक्षणे (K₅ 'ण); K₃ D₅ शशलक्षणः; B₂ 'लक्षणे; D₇ 'लक्षणे; S चंद्रमंडले; Cc 'लक्षणे (as in text). —^e) Ko. 1 वक्ष्यामि (sic); K₂ वक्ष्यति; Da₁ D₅ वक्षसि; D₆ वक्ष्यतु.

2 K₄ B₁. 2. 4 Da D₂. 5. 7. 3 om. the ref. Dn₂ om. 2^{ab}. —^a) D₃ एवं स पृष्ठो; S एवं पृष्ठः स (for एवमुक्तः स). B Da Dn₁ D₁. 4. 5. 8 एवं राजा स पृष्ठस्तु (B₂ 'वं तु राजा संपृष्ठः). — Before 2^{ab}, Ś₁ Ko-2. 4 B D

C. 6. 197
B. 6. 6. 3
K. 6. 6. 3

प्रागायता महाराज पडेते रत्नपर्वताः ।
अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ २
हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ।
नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च रजतप्रभः ।
सर्वधातुविन्दश्च शङ्खवान्नाम पर्वतः ॥ ३
एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ।
तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः ॥ ४
तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ।

वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ ५
इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम् ।
हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ॥ ६
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च ।
प्रागायतो महाराज माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ ७
ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ।
परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ ८
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ।

(except D₂) M₁ ins. संजय उवाच. — 2^{der} = (var.)
Brahmāṇḍa 1. 15. 14; Vāyu 34. 13^{der}; Matsya
113. 10^a-11^b; Liṅga 49. 17; Varāha 75. 11. — °)
K₄ damaged. K₃ D₁ D₂ s G₃ प्रगा; Ca प्रागायता
(as in text). — °) K₄ damaged. K₂ D_n D₁ G₂ s
वर्ष (for रत्न). — After 2^{der}, D₆ ins.:

24* स्थिता समुद्रमाकम्प्य अवरुद्धा भवन्ततः ।

— °) Cc. d अवगाढा (as in text). Cc cites उभयः
[? 'यतः]. D₂ D₅ 'गाढास्तुभयतः; D₆ आयामे व्याप्य
तिष्ठतः; T₂ अवगाढादुभयतः. — °) M समुद्रे पूर्व-
पश्चिमे.

3 °) Śi Ko-2 नरोत्तम (for नगोत्तमः). — With
3^{der}, cf. Brahmanḍa 1. 15. 22; Vāyu 34. 20;
Matsya 113. 17. — °) Śi. K₄ B D_{n1} D₁ s G₂ s
वैडूर्य. — °) B Da Dn D₁ s. s श्वेतश्च शशिर्लसनिभः.
— °) K₄ B Da Dn D₁ s. s 'पिन्दश्च; D₁ S 'विचित्रश्च;
D₆ s 'निवद्धश्च.

4 = (var.) Brahmanḍa 1. 15. 23; Vāyu 34.
21; Matsya 113. 18; Liṅga 49. 6. — 4^{ab} = (var.)
Varāha 75. 19^{ab}. — °) B₃ 4 D₁ s G₂ एषाम्. Cc
तेषामन्तरविष्कम्भः. Cd cites विष्कम्भः. — °) Ko-2
योजनानां. Cc सहस्रशः (as in text). M₁-3. s नव-
साहस्र उच्यते.

5 °) Ko-2 D₆ 'पदा. — °) K₄ damaged. M₃ s
सर्वाणि (for वर्षा). — 5^{der} = (var.) Brahmanḍa 1. 15.
31^{ab}; Vāyu 34. 27er; Matsya 113. 28^{ab}. — °) K₄
damaged. D₆ सत्त्वानि नानाजातानि; T G तेषु सर्वेषु
सत्त्वानि (T₂ चत्वारि; G₂ सत्त्वेषु). — °) D₆ सर्वतः संति
भारत; T G नानारूपाणि नित्यतः (T₂ नामभेदानि नित्यतः);
M₄ नानाजातीषु नित्यतः. — After 5, Śi Ko-2 ins.:

25* गन्धर्वाणां वसन्ति स्म ह्यप्सरोगणसेविताः ।

6 °) D₁ इदं हि. D₆ वर्षं हैमवतं यश्च. Ca cites
भारतं वर्षं and Cc इदं भारतं. — °) B T₁ G₁ s.
हिमवतः. G₃ पुरं. D₆ पुण्यं चैव ततः परं. Cc cites ततो
and परम्. — After 6^{ab}, T G M₂ s ins.:

26* ततः किंपुरुषावासं वर्षं हिमवतः परम् ।

[Cc cites यावत् तच्च किंपुरुषमुच्यते.]

— °) D₆ ततो हैमवताद्वर्षाद्; M₂ हेमकूटं तत्परं च.
— °) K₃ D₃ प्रचक्षते.

7 = (var.) Brahmanḍa 1. 15. 38; Vāyu 34.
33^a-34^b; Matsya 113. 34^a-35^b; Liṅga 49.
13^a-14^b. — 7^{ab} = (var.) Brahmanḍa 1. 17. 19^{ab};
Vāyu 46. 19er. — °) = 6. 8. 2^a; (var.) 9. 2^a. G
च (for तु). — °) Ko निषिधस्योत्तरेण; D₆ 'धश्चोत्तरेण;
T₂ 'धस्योत्तरस्य. K₄ B Da Dn D₁ s. s तु (for च).
— °) Ko. 1 D₁ D₆ प्रगा; Cc प्रागा (as in text).
B Da Dn D₁ s. s M₂ महाभाग.

8 D₄ om. (hapl.) 8. — After 8^{ab}, D₃ ins.:

27* तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादनः ।

— With 8er, cf. Brahmanḍa 1. 15. 41; Vāyu 34.
36^{ab}; Matsya 113. 37; Varāha 75. 37^{ab}.
— °) Hypermetric. K₁ परिमण्डलयोर्मध्ये. — °) M₄
मेरुः कनकप्रभः.

9 With 9, cf. Varāha 75. 50^a-51^b. — 9^{ab}
= (var.) Brahmanḍa 1. 15. 42er; Vāyu 34. 49^{ab};
Matsya 113. 39er. — °) K₄ damaged. K₃ आदित्य-
किरणाभासो; Cc as in text. — °) = 6. 105. 33^d;
113. 45^d; B. 7. 114. 102^d; Brahmanḍa 1. 15.
25^b; Vāyu 34. 22^r; Matsya 113. 20^b. — D_n
reads (with v.l.) 9er twice. — °) Cc as in text.
— °) K₃ s D₁ (first time) D₂ s पौडशाधारतः स्मृतः;

योजनानां सहस्राणि षोडशाधः किल स्मृतः ॥ ९
 उच्चैश्च चतुराशीतियोजनानां महीपते ।
 ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक्च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ १०
 तस्य पार्श्वे त्विमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिताः प्रभो ।
 भद्राश्चः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत ।
 उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ११
 विहगः सुमुखो यत्र सुपर्णस्यात्मजः किल ।
 स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्प्रेक्ष्य वायसान् ॥ १२

मेरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् ।
 अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ १३
 तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां पतिः ।
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ १४
 स पर्यतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ।
 भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः ॥ १५
 तत्र देवगणा राजन्मन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति नित्यशः ॥ १६

C. 6. 213
B. 6. 6. 18
K. 6. 6. 18

K: B Da₂ (second time) Ds. 8 चतुरशीतिमु (B^१ रु-
 चितः; Da₂ (first time) षोडशात्र ततस्ततः; D₃
 षोडशाधस्तु स स्मृतः; T₁ G₁ M₂ 'ध स्थितस्तथा; T₂
 G₁-8 M₁. 8. 5 षोडशोत्तरतस्तथा.

10 ^a) K₅ उच्चयात्; K₁ B Da Dn Ds. 8 T₂ G₁-3
 M₁. 3-5 अधस्तात्; K₅ उध्यात्; D₁. 4 ऊर्ध्वं च (D₁
 तु); D₂ उच्चयात्; D₃. 7 उच्चयात्; D₆ उच्छेये;
 T₁ G₁ उच्छितः; M₂ ऊर्ध्वकश्च (for उच्चैश्च). K₁ B
 Da₂ Ds. 8 चतुरं; Da₁ धनुराशुभिः (sic). — ^b) D₃
 योजनानि. M₁. 3-5 विशां पते. T₁ G₁ M₂ द्वा (M₂
 पद) त्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः. — ^c) Ko-2 B₁ Dn Ds. 8
 ऊर्ध्वमधश्च; D₃ ऊर्ध्वं ततश्च; D₄ T₂ M ऊर्ध्वं चाधश्च.
 T₁ G₁. 4 ऊर्ध्वस्तिर्यग्धश्चैव; G₁ ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्चैव; G₂
 उधर्मति तिर्यक्चैव (sic). — ^d) D₃ लोकम्; S
 (except T₂) मेरु (G₁ 'म्) (for लोकान्).

11 = (var.) Brahmapāda 1. 15. 50^a-51^b;
 Vāyu 34. 56^a-57^a; Matsya 113. 43^a-44^a;
 Varāha 75. 57^a-58^a. — ^a) Śi D₁. 7 पार्श्वे त्विमे;
 Ko-2 B Da Dn Ds. 8 पार्श्वे त्विमे; T₂ पार्श्वे इमे.
 K₅ लोकाश्च; M वर्षाश्च (for द्वीपाश्च). — ^b) B₁ भुवि;
 B₂-1 Da Dn D₁. 4. 5. 8 विभो (for प्रभो). — ^c) Da₁
 D₆ भद्राश्च. Śi Ko-2. 4 D₁ कपिलाश्च; B₂ केतुमाला.
 — ^d) Śi K₁-2 Da₁ G₁ M₂. 5 जंबू. M₁ द्वीपे तु
 D₁ भारतश्चापि भारत. — After 11^a, D₁ ins.:

28* केतुमालश्चतुर्थश्च मेरोः पश्चिमतः स्थितः ।
 — 11^a = (var.) Rām. 4. 43. 38^a. — ^a) K₃. 5
 D₂. 6 S कुरवश्चैव (by transp.). — ^c) K₃. 5 D₂. 6
 महापुण्य (K₅ 'ण्यं) प्रति; B₂ कृतपुण्यपरि; S कृतपुण्या
 (T₂ M 'ण्यः) जनाः शुभाः.

12 ^a) K₃. 5 Da₁ D₂. 5 विहगः. B Dn D₁. 5 यस्तु
 (for यत्र). D₆ विहगमसुखो यत्र; S सु (M₁ सं) सुखो
 यत्र राजेन्द्र. Co cites विहगः and सुमुखः. — ^b) T₂

'मनः. D₁ विलः; M₁. 3. 5 स्थितः; Co किल (as in
 text). M₂ सुपर्णस्यात्मभास्थितः. — ^c) K₅ शल्लैर् (for
 स वै). Dn₁ स चैवं चितः; S (except G₂) स तु वै
 चितः. — ^d) D₆ सौवर्णान्; G₂ सुवर्णान्. Dn D₃
 M₁ वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य).

13 ^a) K₃ मेरुहर्तः; K₅ मेरोरुत्तमवर्णाश्च; T₂ कुरु-
 रुत्तममध्यानां. — ^b) K₁. 3. 5 Da₁ D₂ अथ (K₅ 'व) मानं;
 B₃ मध्यमानां. — T₂ om. (hapl.) 13^a-14^a. — ^c)
 Ko. 1 अवशेषः; K₂ अभिशेषः; T₁ G₂-1 M₅ अविशेषां-
 तरो; Cd अविशेषकरो (as in text). — ^d) Ko-2
 तस्मादेवं (Ko. 1 'देवं) ब्रजान्यः; S (T₂ om.) 'देनमुपैम्य'.

14 T₂ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) T₁ G M₂
 यम् (for तम्). B₂ 'त्येपु; Da₁ 'त्ये तु (for 'त्योऽनु).
 Śi Ko-2 पर्येति तस्मादादित्यः. Ca. c cite पर्येति.
 — ^b) K₅ पतिः; B Da Dn D₁. 3. 8 G₁ वरः (for
 पतिः). — ^c) T₁ G₂-1 चंद्रश्चैव (for चन्द्रमाश्च). K₅
 सुनक्षत्रो. — ^d) K₃-5 B D (except Dn₂ D₂. 7)
 Co 'क्षिणः.

15 = (var.) Brahmapāda 1. 15. 47^a-48^b;
 Vāyu 34. 54; Matsya 113. 41^a-42^b; Varāha 75.
 55. — ^a) Ko स सर्वतो; B₁ सर्वतो हि (for स
 पर्यतो). — ^b) K₅ 'फलप्रदः; B₁ 'फलायुतः; Da D₅
 'समन्वितः. — ^c) K₃ Da₁ सर्वैः; K₅ सर्वैः; D₁-2
 (as in text). K₃ Da₁ सर्वैः; K₅ सर्वैः; D₁-2
 सर्वैः; D₇ शुभैर्. D₆ शुभनैरागतः सर्वैर्. — ^d) D₃
 जंबू. Dn 'नदपरिष्कृतैः; D₁. 8 'नदविभृषितैः.

16 = (var.) Brahmapāda 1. 15. 48^a-49^b;
 Vāyu 34. 55; Matsya 113. 42^a-43^a; Varāha 75. 56.
 — In G₁, 16-17 are lost on a damaged fol. — ^b)
 K₅ गंधपटस्तु राक्षसः. — ^c) Da₁ 'गुणसंयुक्ताः; D₆
 'गणसंयुक्ताः. — ^d) Śi K₃. 5 D₂. 3. 7 नित्यदा; K₁
 B Da Dn D₁-2. 3 सर्वदा.

* C. 6. 213
B. 6. 6. 19
K. 6. 6. 19

तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः ॥ १७
तुम्बुरुनारदश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहः ।
अभिगम्यामरश्रेष्ठाः स्तवै स्तुन्वन्ति चाभिभो ॥ १८
सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १९
तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते ।
तस्य हीमानि रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ २०
तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थ भागमश्नुते ।

17 °) Da2 'धैर्गधैर्'; D2 'धैर्याजैर्'. — °) Ks जयते; B1 यजते (for यजन्ते). D2-4. 7. 8 T G3 M नैकदक्षिणैः; D5 दक्षिणैः सह. D6 यजते च सदक्षिणैः.

18 °) K5 तुंवर'; D1. 2. 6 तुंवर'. — °) Ś1 D2 'सुहहाहुह'; Ko. 2. 3. 5 Da1 D3. 7 S 'सुहहाहुह'; (K5 'हुह'; T2 G1 M2 'हुह'); B Da2 Dn2 D1. 5. 8 'सुहहाहुह'; D6 'सुहहाहुह'. — °) K3-5 B1. 2 Da2 D2. 3. 6-7 [अ]मरश्रेष्ठ; B3. 4 Dn D1. 4. 3 Cc [अ]मरश्रेष्ठान्; T G3. 4 नरश्रेष्ठ; G1. 2 M1. 3. 5 नरश्रेष्ठ; M2 नगश्रेष्ठ; M1 गिरिश्रेष्ठ. — °) K2 तं वै (for स्तवै). Ko D6 स्तुन्वन्ति; K3. 5 D1 स्तुवन्ति. Ko. 1. 3 चाभिभो; K2 D2 वा विभो; D1 वै प्रभो; D1 वै विभो (for चाभिभो). K4 B Da Dn D2-3. 8 S तुष्टुर्वि (K4 B1. 2 Da D3. 5 T2 G3 M2 स्तुवन्ति वि; M1-4 तेस्तुवन्वि) विधैः स्तवैः; Ś1 only as in text.

19 °) D6 महाराज; D1 'त्मानं'. — °) Dn S काश्यप'. — °) Ś1 Ko. 1. 4 Da1 D1. 7 तत्राग'; M3. 6 ततो ग'. K5 भद्रं व; D3 रुद्रं ते; D6 ते सर्वे; Ca भद्रं ते (as in text). — °) D5 चापरे (for the second पर्वणि).

20 °) K5 तस्यैकमूर्धन्युशना; Da1 Dn2 D3 M 'व मूर्धन्युशना'. — °) G3 काव्यो; Cc काव्यो (as in text). Ś1 K1 दिवि; Ko दिव्य; K3. 5 Da D1-3. 5. 6 देवैर; S राजन् (for दैत्यैर). B2 महामते; D2. 3 M1 (sup. lin. as in text). 2. 2. 5 महीयते. — °) K4 B2 तस्या. Ko. 1 D1 हेमानि; K3 B1. 4 Da D5 हेमानि; K4 B2. 8 इमानि; T1 (sup. lin.) चेमानि; T2 G3 भीमानि (for हीमानि). D3 लिंगानि (for

ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २१
पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वतुङ्गसुमं शिवम् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्रतम् ॥ २२
तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ।
उमासहायो भगवात्रमते भूतभावनः ॥ २३
कर्णिकारमयीं मालां विभ्रत्पादावलम्बिनीम् ।
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्घोतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २४
तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
पश्यन्ति न हि दुर्बुधैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ २५

रत्नानि). Dn D4 हेमानि तस्य रत्नानि (Dn2 marg. लिंगानि); D5 इमानि तस्य रत्नानि. — °) K1 D2 तस्यैमे; D6. 7 तस्यैते. Da1 (marg. as in text) परिपर्वताः; Da2 D5 मणि'; T2 रत्नपर्वतं.

21 °) Ko कुयीरो; M2 कुमारो. D2 भगवान्. — °) Ca as in text. — °) Da D3. 5. 7 Ca कलांश; G3 कलांश; M5 कलांश (for कलांश). Cd ciler कलां. — °) M1. 3. 5 मानुषे'.

22 °) K3. 5 T2 तस्योत्तरं. T1 G M3 दिव्ये. — °) K4 damaged. T G शुभं (for शिवम्). B Da Dn D4. 5. 3 सर्वतुङ्गसुमैश्चितं. — °) Da1 कर्णिकारवनं; D5 कर्णिकार'; T2 कर्णिकारमयं. D3. 4. 6 S दिव्यं (for रम्यं). — °) D3. 7 G1 'जालसमुद्रतं'; T1 G3. 4 M1. 3. 4 'तलसमुद्रतं'; T2 G3 M2. 5 'तलसमुद्रतं'.

23 °) K1 B2 Da2 D5 भीमैर्भूतैः (D5 'तः'); D5 दिव्यैर्दूतैः; S सर्वभूतैः. B2 D1. 7 समन्वितः. D5 om. समावृतः and reads सूर्यैरिवोदितैः (cf. 24^a). — °) D5 वसते; T2 अमते (for रमते).

24 Gs om. 24^{ab}. — °) T2 'लंविनः'. — After 24^{ab}, T1 G1. 2. 4 repeat 23^{ab}. — °) K5 त्रिभिर्नेत्राव; Da1 त्रिभिर्नेत्र. D6 कृतज्योतिस्; S (except G1) कृतोद्घोतैस्. D1 विकीर्णचन्द्रैः कृतोद्घोतैस् (hypermetric).

25 °) Ś1 Ko. 1 'अतापसाः'. — °) K4 damaged. D5 संवृताः; D1 धर्मज्ञाः (for सुव्रताः). — °) K4 damaged. D6 न तु (for न हि). D1 पश्यन्ति महिमानैः. — °) B3 महेश्वर'.

तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर ।
 त्रिशङ्खादुपरिग्राह्या भीमनिर्घातनिस्सना ॥ २६
 पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
 पतत्यजलवेगेन हृदे चान्द्रमसे शुभे ।
 तथा ह्युत्पादितः पुण्यः स हृदः सागरोपमः ॥ २७
 तां धारयामास पुरा दुर्धरां पर्वतरपि ।
 शतं वर्षसहस्राणां शिरसा वै महेश्वर ॥ २८
 मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ।

जम्बूखण्डश्च तत्रैव सुमहाबन्दनोपमः ॥ २९
 आयुर्देश सहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ।
 सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ३०
 अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
 जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ३१
 गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः ।
 संवृतोऽप्सरसां सवैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३२
 गन्धमादनपादेषु परेष्वपरगण्डिकाः ।

C. 6. 230
 B. 6. 6. 35
 K. 6. 6. 35

26 ^a) S शिखरे. — ^b) Ko क्षीरधाराज्. Śi Ko-2
 जनेश्वर; T G1-3 दिव(G2.3 'वि'च्युता; G4 M
 दिवच्युता (for नरेश्वर). — ^c) K5 परिग्राह्याद्; B3
 परिमिता (for परिग्राह्या). K4 B1.2.4 Da Dn D4.2.3
 G2 Ca विश्रुपा परिमिता (Da1 Ca 'वृता'); Cd बाहु-
 व्यामपरिवृता. — ^d) K5 भीमा (for भीम). D5
 'निर्वात'. Some MSS. 'निःस्वना.

27 ^a) B2 T2 पुण्यजनैर्. — ^c) K3-5 D1-3.6.7
 S 'त्यजल' (for 'त्यजल-). B Da Dn D4.2.3 पु (B2
 च) वृतीव प्र(Da1 'ती' पुव) वेगेन. Cc cites प्रवेगेन.
 — ^d) Ko.1 चन्द्रसमे; K4 B Da Dn D4-8.3 Cc चंद्र-
 मसः. K3.5 D1-3.7 चंद्रसमप्रभे; S चंद्रप्रभे नृप. — ^e)
 T2 तथाभ्युत्पादितः; G2 तथा ह्युत्पादितः. K5 तथा
 युत्पादितः पुण्याः. Cc cites उत्पादितः. — ^f) K5
 सुहृदः (for स हृदः). K5 सदृदाः सागरोपमाः.

28 ^a) B4 तं (for तां). K5 B Da Dn D4.2 G2
 तदा (for पुरा). D5 om. पुरा. D5 तां गंगां धारयामास.
 — ^b) K B2 D2 T1 G1.2.4 M4 दुर्धरां; D5 तं जुष्टां
 (for दुर्धरां). D1 त्रिदशैरपि. — In K4, 28^{ca} is lost
 on a damaged fol. — ^c) K5 Da1 D2.2.6 S शतं
 वर्षं (T2 शतवर्षः; G2 शतं वर्षं) सहस्राणि; B3 D5 शत-
 वर्षसहस्राणां. — Da1 om. (hapl.) 28^d-30^a. — ^d)
 T1 G शिरस्त्रैव; T2 M शिरसैव (for शिरसा वै). B Da2
 Dn D4.2.3 शिरसैव पिनाकधृक्. — After 28, T G
 read 6. 8. 18-25.

29 Da1 om. 29 (cf. v. 1. 28). — ^a) D5 मेरोश्च.
 G3 दक्षिणे (for पश्चिमे). Śi Ko-2 D5 T1 G1.2.4 भागे
 (for पार्श्वे). — ^b) G1 M2 'माला; M3.5 'माले. M4
 महीधरः. — With 29^c-30^d, cf. Brahmāṇḍa 1. 17.
 2^c-3^d; Vāyu 46. 4^c-5^d; Matsya 114. 62^c-63^b;
 Liṅga 52. 33^c-34^b. — ^c) K3.5 D1-3.6.7 T1

जंबूखंडश्च; K1 खंडेति; B Da2 Dn D4.2.3 'खंडे
 तु. Ca cites जंबूखंडे. — ^d) K4 B Da2 Dn D4.3
 महाजनपदो नृप; T G सुमहान्तागरोपमः; D5 पर्वतरपि
 (sic) शतं नृप. Cc: तत्र जंबूखंड एव केतुमालो महा-
 जनपद इत्यन्वयः । ॥

30 Da1 om. 30^a (cf. v. 1. 28). — ^b) Śi Ko-2
 वर्षाणां भरतर्षभ; S तत्र वर्षेषु (T G 'वै' तु) भारत.
 — ^c) T1 G4 'वस्त्राश्च. — ^d) = 6. 8. 8^b. D5 स्त्रियो
 देवांगनोपमाः. Ca. d अप्सरसोपमाः (as in text).

31 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 4; Vāyu 46.
 6; Matsya 114. 63^{ca}. — 31^{ab} = (var.) 6. 8. 10^{ab}.
 — ^c) Śi K1.2 मानुषास्; Ko मनुष्यास् (for मानवास्).
 — ^d) K2 D1.7 निस्तप्तः; K5 निष्टप्ता; D1 तिष्ठति; D5
 निष्टुष्ट- (for निष्टप्त-). — After 31, D5 ins.:

29^a पूर्वैण यस्य विख्यातः पर्वतो गन्धमादनः ।

32 With 32, cf. Brahmāṇḍa 1. 18. 1^c-2^b;
 Vāyu 47. 1^{ca}; Matsya 121. 2^c-3^b. — D2 om.
 (hapl.) 32. K2 om. (hapl.) 32^b-33^a. — ^b) D5
 सर्व- (for सह). Da2 गुह्यकैः (for राक्षसैः). — ^c)
 D1 साधं; D5 सर्वैर् (for संघैर्). — ^d) K4
 damaged. K5 D5 द्योतते (for मोदते). D1 कीदृते
 हलकाधिपः.

33 33^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 51^{ca};
 Vāyu 43. 1^{ab}; Matsya 113. 48^{ab}. — K2 om. 33^a
 (cf. v. 1. 32). — ^a) K4 B D (except D1.2.6.7)
 'पार्श्वे तु (for 'पादेषु). — ^b) K1 'त्वपरगण्डिकाः;
 K3.5 D2.6.7 'त्वमरगण्डि (D5 'जि)काः; K4 B Da Dn
 D4.2.3 परे त्वपरगण्डिकाः; D1 'पु परमाः प्रजाः; T
 G1.3.4 M परेषु पर (T1 G2 वरेषु वरः; T2 परेपरसः;
 G5 'पु वर)गण्डिकाः; G2 'पु पदगण्डिकाः. Ca. d अपर-
 गण्डिकाः (as in text). — 33^{ca} = (var.) Brahmāṇḍa

C. 6. 230
B. 6. 8. 36
K. 6. 6. 36

एकादश सहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ ३३
तत्र कृष्णा नरा राजस्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३४
नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्वैरण्यकं परम् ।
वर्षमैरावतं नाम ततः शृङ्गवतः परम् ॥ ३५
धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
इलावृतं मध्यमं तु पञ्च वर्षाणि चैव ह ॥ ३६

1. 17. 8^{ab}; Vāyu 46. 10^{ab}; Matsya 114. 68^{ed}.
— °) Ds एका भूमिः सह. — °) Cc परमायुषः
(as in text). Ds वर्षाणि. Ds 'णां तत्र जीवितं; M:
'णां चरमायुषः.

34 = (var.) Brahmapāda 1. 15. 54; Vāyu 43.
3; Matsya 1. 13. 49^c-50^b. — °) Ks B Dn Ds. 4. 3
हृष्टा; Da2 Ds कृत्स्ना; D2 Gs अणा (for कृष्णा).
Gs महाराज (for नरा राजस्). — °) D1 तेजोयोगमहा.
— °) Ks. 5 Dn D1. 2. 6 'त्पल (Ks 'त्तर) वर्षाभाः.
— °) K1. 2. 5 Da1 Ds सर्वासु प्रियदर्शनाः; Bs सर्वाश्च
प्रियं; T2 सर्वाः सप्रियं.

35 °) Ks B Da D1. 4. 5. 9 M1. 2 Ca. np नीलो-
त्पल (M1 'र) धरं (Ks 'वरं; B1. 4m 'वनं; M1. 2 'तरं;
Ca 'धरः). Ks श्रेष्ठः; Ds श्वेतावृतं; T1 Gs वर्षं; Ca
श्वेतः; Cc श्वेतं (as in text). G1-3 'त्परतरः श्वेतः.
— °) T2 हिमवतं; G1-3 ऐरावतं (for द्वैरण्यकं). Gs
वरं (for परम्). Ds द्वैरण्यं वर्षमुत्तमं; T1 Gs रम्यकं
नाम भारत; Ca as in text. — After 35^{ab}, T1
Gs ins.:

30* हिरण्यमयं च श्वेताद्रेः परं वर्षं नराधिप ।

कुरुवर्षं ततो राजञ्शृङ्गवत्पर्वतात्परम् ।

— °) Ks B1. 2. 4 Da Dn D1. 5. 3 राजस् (for नाम).
T2 G1. 3 वर्षं चैरावतं नाम; G2 Ma-5 वर्षं त्वि (G2 चै-
लावृतं नाम; Ca वर्षमैरावतं पूर्व. — °) Ks S (except
B1. 4. 5) Ks तत्र (for ततः). M3. 5 शृङ्गमतः. Ks परः
(for परम्). K4 B1. 2. 4 Da Dn D1. 5. 3 नानाजनपदा-
वृतं; Ca वर्षं भद्राश्वसंज्ञकं.

36 36^{ab} = (var.) Liṅga 49. 10^{ed}; Varāha
75. 33^{ab}: cf. Brahmapāda 1. 15. 35; Vāyu 34.
31; Matsya 113. 32. — °) Ś1 धनःस्थितं; Ko धनु-
स्थितं; K1 धन्वस्थितं; K2 धनुस्थितं; K3 D2. 3. 7 T1
G1. 4 M2 धनुःस्थिते; K4. 5 Ds G2 M1. 3-5 धनुस्थिते;

उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्दिच्यते गुणैः ।
आयुष्प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ३७
समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ।
एवमेवा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ३८
हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः ।
यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥ ३९
अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

Da1 धनुसंस्थे; D1 Gs तत्र स्थिते; T2 स तस्थिते; Ca.
धनुःसंस्थे (as in text). — °) Ks इलावृतं; Ks
इलावृतं; M2 'वर्षं. Gs मध्यमे. Da Ds तं (for तु).
— °) Ds S (except T1 G4) दीर्घाणि (for वर्षा).
Ko-3. 5 B3 Dn1 D1. 2. 4. 6. 7 T1 G M3. 5 चैव हि; T2
चैव बहु; M1. 2. 4 चैव तु.

37 = (var.) Brahmapāda 1. 18. 83; Vāyu 43.
49; Matsya 121. 80^c-81^b. — °) Ca उत्तरोत्तर-
मेताभ्यां. Cc cites उत्तरोत्तरम् (as in text). — °)
Ks वर्षम् (for वर्षम्). Ś1 Ko. 1 D1 उद्दिच्यते; Ds
उद्दिच्यते; T G उद्दिच्यते; Cd उद्दिच्यते (sic). Bs
वर्षेषु त्रिगुणैर्बुधैः; Ca as in text. Cc cites गुणैः and
उद्दिच्यते. — °) Ds आयुःप्रमाणतारोग्यं; T G 'यु-
प्रमाणतारोग्याद्; Cd आयुःप्रमाणमारोग्यं. Cc cites आयु-
and प्रमाणं. — °) Ca. c cite धर्मतः.

38 38^{ab} = (var.) Brahmapāda 1. 18. 84^{ab};
Vāyu 47. 80^{ab}; Matsya 121. 81^{ed}. — °) Cc. d
समन्वितानि (as in text). — °) Dn1 D2. 6 सर्वेषु
(for वर्षेषु). — °) Ks एतत्; S एतत् (for
एता). — °) T2 वृता; G1 चितः (inf. lin. हतः);
Ca. c चिता (as in text). D1 (by transp.) पृथिवी
पर्वतैश्चिता.

39 °) K3. 5 D2. 6 'दश्र. Ks च (for तु).
— °) K4 तत्र. K3. 4 BD (except D1. 6. 7) राजन्
(for राजा). — After 39, S ins.:

31* तत्र देवो महादेवो नित्यमास्ते सहोमया ।

चित्रे शिलातले रम्ये देवर्षिगणपूजितः ।

[(L. 1) G2 यत्र (for तत्र). — (L. 2) Ms. 1
'पूजिते.]

40 = (var.) 2. 3. 8. — °) Ś1 Ko D1
अयुः; Ks S अयुः; Ds अयुः (for अस्त्युः). Ca. c

हिरण्यशङ्खः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४०
तस्य पार्श्वे महदिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा भार्गवीं गङ्गासुवास बहुलाः समाः ॥ ४१
यूपा मणिमयास्तत्र चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशः ॥ ४२
सृष्ट्वा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा वृत्तो भूतैः समागतैः ।

नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४३
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४४
वस्वोकसारा नलिनी पावना च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४५
अचिन्त्या दिव्यसंकल्पा प्रभोरैषैव संविधिः ।
उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ४६
दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।

C. 6. 245
B. 6. 6. 50
C. 6. 6. 51

उत्तरेण (as in text). D₃ कैलासान्; Cc कैलासं (as in text). —^b) B₂ (by transp.) प्रति पर्वतं. — K₄ om. 40^{cd}. — 40^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 18. 24^{cd}; Vāyu 47. 23^{cd}; Matsya 121. 25^{ab}. —^c) K₅ तु (for सु-).

41 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 18. 25^a-26^b; Vāyu 47. 24^a-25^b; Matsya 1. 21. 25^c-26^d. —^a) D₁ महादिव्यं. —^b) K₄ B Da Dn₁ D₄ 5. 3 शुभं; T₁ G₂ 4 शुभ-. — 41^{cd} = 2. 3. 9. —^c) B₂ D₇ द्रष्टुं; T G गत्वा (for दृष्ट्वा). —^d) K₁ D₆ उवाच; T₁ G₄ उपास्त; G₃ M₄ उपास्ते.

42 = (var.) 2. 3. 11^{ab}, 12^{ab}; Brahmāṇḍa 1. 18. 28; Vāyu 47. 27; Matsya 121. 28^c-29^d. —^a) D₃ चित्राक्षः; T₁ G यत्र (for तत्र). —^b) K₁-5 B D (except D₇) T G M₄ Cc चैत्याक्षः; M₁ 3. 5 चित्यक्षः. M₁ 2 चैव (for चापि). —^c) T₁ G₁-3 यत्रेष्ट्वा. Ko. 3 Da₂ D₁-6. 3 तु गतः; T₁ G₄ वर्धते; T₂ तु ततः; G₁ 2 वर्तते; G₃ M₄ च ततः; M₁-3. 5 च गतः (for तु गतः). T G M₄ सिद्धः.

43 = (var.) 2. 3. 12^c-13^b. —^a) Ś₁ सृष्ट्वा; K₁ 2. 4 B Da Dn D₄ 5. 3 T₂ सृष्ट्वा; K₃ D₂ दृष्ट्वा; K₄ D₆ दृष्ट्वा. T₁ G₄ प्रजा; G₁ भूमि (for भूत). —^b) K₃ 5 B Da Dn D₂ 4-6. 3 सर्व (Da D₅ सह)लोकैः; T G M₃ 5 सर्वल्लोकान्. Ś₁ Ko-2 D₁ 3. 7 T G सनातनान्; K₅ सनातनैः. —^c) K₄ Dn₁ D₄ उपासते; D₁ T₂ उत्पत्स्य (D₁ 'त्स्य')ते. Cc तिग्मतेजा (as in text). —^d) B D (except D₁ 2. 6. 7) T₁ G M यत्र (for वृत्तो). T₃ सर्व- (for यत्र). K₂ D₆ सनातनैः; K₄ B Da Dn D₄ 5. 3 समंततः (for समागतैः). —^e) K₅ D₃ 6 'यणो. —^f) Ś₁ Ko. 1. 3. 5 D₁ 2 भवः; D₃ 6 यमः; T G M₄ देवः

(for मनुः). G₂ पंचमं.

44 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 18. 27^{cd}; Vāyu 47. 26; Matsya 121. 27^c-28^b. —^a) Ś₁ Ko-2 यत्र; M₄ ततस्. B₁ 2. 4 D (except D₁ 2. 6. 7) तत्र दिव्या त्रिपथगा. —^b) T₁ G₂ 4 तत्; G₃ च (for तु). K₅ प्रतिष्ठितं; Cc 'ष्ठिता (as in text). —^c) T G₁ 4 M अपा (M₅ अवा) (for अप). —^d) Da₂ 'पाद्यते.

45^a) K₁ 4 B₁ 2. 4 Da Dn D₂-7 T₂ G₁ 3 M₂ 5 वस्वौ (D₃ विस्वौ; D₆ विश्वौ)कसारा; K₃ वनौक; K₅ वस्वैक; B₃ सा सप्तधारा. —^b) K₁ 2. 4 B Dn D₄ 5. 3 पावनी; Da पाविनी. — Ś₁ om. (hapl.) 45^c-47^b. —^c) K₃ 5 D₆ T₁ जांबू. Ko-2 प्रसूता; K₅ च सीतां; Dn₁ D₇ 3 च शीता; D₅ च माता; D₆ च गंगा (for च सीता). —^d) D₆ सीता (for गङ्गा). K₅ सीयुश्च; Da₂ D₇ गंघश्च (for सिन्धुश्च). T₁ G M Ca सप्तमा (G₃ 'मा; M₁-3. 5 Ca 'मः; M₄ 'धा).

46 Ś₁ om. 46 (cf. v. l. 45). —^a) Ca अचिन्त्या (as in text). K₃ D₂ 6 T₂ G₁ 3 M देवसंकल्पा (D₂ 'संकल्पा; M₂ 'साकल्पा); B₁ 2. 4 Da Dn D₄ 5. 3 देवसंकाशा (D₁ 3 'शा); D₁ 7 दिव्यसंकल्पा; D₃ 'रूपाश्च; Cc 'संकाशा. T₁ G₄ देवैरचित्यसंकल्प. —^b) Da D₅ प्रभावैरेव; D₁ 3 प्रभोरैरेव. B₁ 2. 4 संनिधिः. Ko. 1 प्रभोरैरेव समुद्रवः; K₂ प्रभोरैरेवसमुद्रवः; K₃ 5 D₁ 2 S प्रभोरैरेव संनिधिः (K₃ 5 संभवः; D₁ स च; D₂ संभवः); K₄ B₃ D₇ प्रभावैश्च समन्विता; D₃ प्रभावैरन्विता शुभैः; D₆ प्रभावैश्च संभवः; Cc as in text. — 46^{cd} = 2. 3. 13^{cd}. —^c) Ko-2 शत्रुः; K₄ D₆ शतं; G₁ 2. 4 यत्र (for सत्रं). —^d) G₂ 'युग संक्षये; Cc as in text.

C. 6. 245
B. 6. 6. 50
K. 6. 6. 51

एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ४७

रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।

सर्पा नागाश्च निपथे गोकर्णे च तपोधनाः ॥ ४८

देवासुराणां च गृहं श्वेतः पर्वत उच्यते ।

गन्धर्वा निपथे शैले नीले ब्रह्मर्षयो नृप ।

शृङ्गचांस्तु महाराज पितृणां प्रतिसंचरः ॥ ४९

47 \hat{S}_1 om. 47^{ab} (cf. v. l. 45). — ^a) Ks D₂
दद्यापश्चा; Da D₃ दद्याददये; G₃ दूरादृद्ध्या. K₃
दद्यादृद्ध्या च भगवति (hypermetric!). — ^b) T₁
G₂₋₄ M₁₋₃ यत्र तत्र; T₂ G₁ M₁ यत्र यत्र.

48 ^a) G₁ रक्षति; M राक्षसा (for रक्षांसि). K₃
हेमवती; G₃ हिमवती. — ^b) K₃ D₁ G₂ कूटेषु; T₂
कूटे च. — ^c) Ca (by transp.) नागाः सर्पाश्च. K₃
G₁ निपथा. — ^d) K₂₋₅ B Dn D₂ 4.8 G₃ M
गोकर्णे च; D₃ कर्णिकारे; T₁ G₁ 4 गोकर्णे तु; G₂
र्णास्तु. K (except K₁) B₁ 3 Da Dn D₂ 4.8 S
तपोवनं; B₁ D₅ धनं.

49 With 49^{ab}, cf. Brahmāṇḍa 1. 17. 35^{cd};
Vāyu 46. 35^{ab}; Matsya 114. 84^{cd}. — T G transp.
49^{ab} and 49^{cd}. — ^a) K₄ B Da Dn D₂ 4.8
सर्वेषां; M₁ च गुहाः. T G देवासुरगुहाः (T₂ रा गुहे;
G₃ रगृहं) धेते. — ^b) K₂ 4.8 B Da D₁ 4-8 M
श्वेतपर्वत उ; T G पर्वते प्राय उ. — D₃ om. 49^{cd}.
— ^c) M नैपथे. K₄ B Da Dn D₂ 4.8 नित्यं; K₃
शीले (for शैले). — ^d) K₃ 5 B Da Dn D₂ 4.8
तथा; D₃ यथा (for नृप). — 49^{cd} = (var.) Brahmā-
ṇḍa 1. 17. 36^{ab}; Vāyu 46. 35^{cd}; Matsya 114.
85^{ab}. — ^e) D₃ वांश्च. — ^f) K₄ B D (except
D₁-2.6) G₁ M₂ देवानां (for पितृणां). \hat{S}_1 Ko-3
संचरः; K₃ संश्रयः; T₂ संचया; Ca. c संचरः (as
in text).

50 ^a) T₁ G₁ महाभाग. — ^b) K₅ सम; M
(except M₂) नव (for सप्त). Ca. c सप्त वर्षाणि
(as in text). B₃ भारत (for भागशः). — 50^{cd}
= (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 37^{ab}; Vāyu 46. 36^{cd};
Matsya 114. 86^{ab}. — ^c) D₂ भूतान्यतिविशेषानि;
D₃ भूतान्यपि निवि; M (except M₁) भूतैरुप-
निवि. — ^d) Ca. c गतिमन्ति and ध्रुवाणि (as in
text).

इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ।

भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ५०

तेषामृद्धिर्वहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।

अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ ५१

यां तु पृच्छसि मा राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम् ।

पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उभये दक्षिणोत्तरे ।

कर्णौ तु नागद्वीपं च कश्यपद्वीपमेव च ॥ ५२

51 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 37^{cd};
Vāyu 46. 37; Matsya 114. 86^{cd}. K₃ B
(both erroneously) read 51-53 after 6. 8. 7^{cd}.
— ^a) K₃ तेषामृद्धिः; M₁₋₃ 5 एषामृद्धिः; D₁ 6 तेषा-
मृद्धिः; T G M₁ एषां वृत्तिः; Ca as in text.
— ^b) K₃ D₁ दृश्यते. K₃ देवमानुषाः; B₁ Dai D₁ 6
T G₂ 4 M₁ देवमानुषी; M₁₋₃ 5 नैव मां. — ^c)
 \hat{S}_1 Ko. 1 असंख्या; D₁ 6 अशक्याः; T₁ G न शक्या
Ko परं; K₃ 5 D₂ 6 प्रति (for परि). — ^d)
T₁ श्रद्धेया च (G₃ तु); T₂ द्वाये च. Ko-3
पिता; T₂ G₂ M₃ पया. K₃ D₁ Ca श्रद्धेयास्तु
बुभूषता.

52 For sequence in K₃ D₂, cf. v. l. 51. — ^a)
B₁ 2 यां च; D₁ यत्तु; D₃ यं तु. K₃ पृच्छति.
Ko. 3-5 B₁ 3.4 D T₂ G₁ 2.4 मां; B₂ मे (for मा).
D₃ महाराज (hypermetric) (for मा राजन्). — D₂
om. (hapl.) 52^b-53^a. — ^b) Ko. 1 उमा (for
शशा). — After 52^{ab}, K₂ D₃ ins.:

32* जम्बूद्वीपस्य सर्वस्य आकृतिं चन्द्रमण्डले !;
while T₁ G₄ ins.:

33* स वै सुदर्शनद्वीपो दृश्यते शशवद्विधौ ।
— ^a) G₃ शंस्य (for शशस्य). K₂ देवर्षे; K₃ द्विवर्षे;
D₁ द्वे द्वीपे; D₃ (by transp.) वर्षे द्वे; S वर्षे तु (for
द्वे वर्षे). — ^d) K₂ B Da Dn D₁ 5.8 उक्ते ये; D₁
T₂ G₁ M₂ उभयोर; D₃ 7 उभे ये (for उभये).
— After 52^{cd}, T₁ G₄ ins.:

34* अन्यानि पञ्च वर्षाणि गलान्तं कल्पितानि च ।
— ^a) K₃ 5 D₁ द्वीपस्य; K₄ B Da Dn D₂-5.7.8
द्वीपश्च. S शाकद्वीपश्च (M₂ पंच) कौचश्च. — ^c) K₂ 5
B Da Dn D₂-5.7.8 T₂ G₁-3 M का (K₂ D₃ 7 क)
कश्यपद्वीप एव च; T₁ G₄ शलमलिः पुष्करोपि च. — ^d) G₃
काश्यपद्वीपादयोवांतरद्वीपाः । ☞

ताम्रवर्णः शिरो राजञ्श्रीमान्मलयपर्वतः ।

एतद्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।

मेरोरथोत्तरं पार्थं पूर्वं चाचक्ष्व संजय ।

निखिलेन महाबुद्धे माल्यघनं च पर्वतम् ॥ १

संजय उवाच ।

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्थं तथोत्तरे ।

उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २

तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः ।

पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ।

अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४

C. 6. 23a
B. 6. 7. 4
K. 6. 7. 4

53 For sequence in Ks D2, cf. v. l. 51. — D2 om. 53^a (cf. v. l. 52). — ^a) Śi. Ko. 2 'वर्णः शिला; K1. 4 Dn D1. 3 T2 'पर्ण' (Dn1 T2 'पर्णी') शिलो; Ks ताम्रवर्णशरो; B 'वर्णशिलो; Da Ds 'द्वीपशिलो; D1 ताम्रावर्तशिरा; D2 ताम्रवर्णः शिला; D3 ताम्र* शिलो; T1 'वर्णशिरा. G1 M 'पर्णी' (Ms. 3 'णि') शिरो-जश्च; G2. 3 'पर्णी' (G3 'पाणि') शिरोजाश्च; G4 'वर्ण-शिरोजश्च. — ^b) Ks ग्रीवा मलय; D1 क्रमात्कनक. — ^c) M4 एते. Śi K1 द्वितीयो; Ds Ms 'य; Ca. c द्वितीयं (as in text). — ^d) K1 रूयते. Ko. 1. 5 Ds Ms. 5 शशसंस्थिति (Ks 'ते'); K2 D2. 3. 6. 8 शशि-संस्थितं; D1 प्रातरस्थितं; T1 G4 शशसंज्ञिकं (G4 'ते'); Ce 'स्थितं (as in text).

Colophon. — Sub-parvan: K2 B2-4 Da2 D2. 3 जंबूखं (B2. 3 D2 'पं') डविनिर्माण; K4 B1 Da1 Ds जंबू-खं (K4 'पं') डनिर्माण; K5 जंबूद्वीपनिर्माण; D2 जंबू-
— Adhy. name: K3 वार्षिकपर्वत; D1 भूगोलवर्णनं; D2 वार्षिकपर्वत; Ds जंबूद्वीपवर्णनं; D6 सुदर्शनद्वीपदर्शनः; M1-4 भुवनकोशः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 D1. 5 M 7 (as in text); Dn T G 6. — Śloka no.: Dn 56; Ds 59. — Aggregate śloka no.: Ks 256; D1 247.

8

1 Ms om. the ref. — ^a) K1 अथांतरं; Ds अयोत्तमं; T2 उत्तरं. D1 '[उ]त्तरे पार्थ. — ^b) D1 पूर्वं. Śi चाचक्ष्व; K2 वाचक्ष्व; K3 Ds. 7 आचक्ष्व;

D3 वाचक्ष्व (sic). — ^c) K1 समाचक्ष (for महाबुद्धे). — ^d) Ks मालवतं. K2. 5 D2 महागिरिं (for च पर्वतम्).

2 ^a) = 6. 8. 18^a. Ce दक्षिणेन (as in text). Ca cites नीलस्य, ननु, दक्षिणे. — ^b) K1 तथोत्तरः. K2. 5 D2 मेरोरुत्तरतस्तथा. Ca cites मेरोरुत्तरे. — 2^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 71^{cd}; Vāyu. 45. 11^{cd}; Matsya 113. 69^{cd}. — ^d) S दिव्याः (for पुण्याः). K1. 2 सिद्धि; Ms सिद्धा निषे.

3 3^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 72^{ab}; Vāyu 45. 12^{ab}; Matsya 113. 70^{ab}. — ^a) Śi Ko. 2 मृदु; K1 मृग; Ca मधुफला (as in text). — ^b) Ko-2. 5 (sup. lin. as in text) 'पमा; B2 'गता; Da1 D2 'दका; Ds. 1 'दमा; T2 G1 'दया; M4 नित्यपुष्पाः फलोपगाः. — ^c) T1 G गंधवन्ति च माल्यानि. — ^d) T1 G फलानि रसवन्ति च (by transp.).

4 4^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 73^{ab}; Vāyu 45. 13^{ab}; Matsya 113. 71^{ab}. — ^a) T2 तृणं (for तत्र). D1 सर्वे कामफला वृक्षाः. — ^b) D1 तत्र (for वृक्षा). Ds om. (hapl.) from जना up to वृक्षा in 4^a. K2. 5 D2. 3 Gs M नराधिप (Ks 'पाः') (for जना). — 4^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 74^{ab}; Vāyu 45. 14^{ab}; Matsya 113. 71^{cd}. — Śi Ko. 1 B2 om. (hapl.) 4^{cd}. — ^c) K3 अपरे क्षिरि; D2 अपर-क्षीरि; T2 'रे क्षणिका. T1 G2. 4 वृक्षास् (for नाम). — ^d) T1 G2. 4 तत्र तत्र (for वृक्षास्तत्र). K3 D2. 3 प्रकीर्तिता; Ds T1 G1. 2. 4 जनाधिप; T2 M (except M4) नरर्षभ (for नराधिप). Ks वृक्षास्तत्र प्रकीर्तिता.

C. 6. 257
B. 6. 7. 5
K. 6. 7. 5

ये क्षरन्ति सदा क्षीरं पङ्क्तं ह्यमृतोपमम् ।
वस्त्राणि च प्रक्षयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ५
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ॥ ६
देवलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।
तुल्यरूपगुणोपेताः समेषु विपमेषु च ॥ ७
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।

5 5^{ab} = (var.) Brahmapāda 1. 15. 74^{ab}; Vāyu 45. 14^{ab}; Matsya 113. 71^{ab}. — ^a) Ko ये रक्षन्ति; K₁ प्रक्षरन्ति; K₅ ये रक्षन्ती; T₂ ये क्षरन्ते. — ^b) K₄ damaged. Ko-2 अमृतो; B Da Dn D₁. 5. 8 चामृतो (for ह्यमृतो). — 5^{cd} = (var.) Brahmapāda 1. 15. 72^{cd}; Vāyu 45. 12^{cd}; Matsya 113. 70^{cd}. — ^a) K₃. 5 D₂. 6 T₁ G₃. 4 M फलानि (for फलेषु).

6 = (var.) Brahmapāda 1. 15. 75; Vāyu 45. 15; Matsya 113. 72. — ^a) Da D₃ M₂ मणिमया. K₅ भूमी. — ^b) Ko-2 तत्; G₁ शुभ (for सूक्ष्म). — After 6^{ab}, Ś₁ Ko-2 ins.:

35* मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैडूर्यसंनिभम् ।

भूभागो दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् ।

[(L. 2) Ko-2 भूभाग.]

— ^c) K₃. 5 D₂. 8 सर्वतः; K₁ B Da Dn D₁. 5. 8 G₃ सर्वतु (for सर्वत्र). Ś₁ सुखसंस्पर्शो; Ko. 1 दुःखसंस्पर्शा; K₃. 5 D₂ सुखसंपन्ना; T₂ संकल्प; M₄ संस्पर्शो. — ^d) Ś₁ Ko निष्पङ्काश्च; K₁ निष्पङ्कश्च; K₅ निष्पङ्का च; D₁ निष्पङ्का च; D₃ निष्पङ्कां च; S दीर्घकालं. K₂-3 D₂ M₅ नराधिप (K₅ पः). — After 6, Ś₁ Ko-2 M₅ ins.:

36* पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहराः ।

[M₅ मनोरमा.]

7 7^{ab} = (var.) Brahmapāda 1. 15. 76^{ab}; Vāyu 45. 16^{ab}; Matsya 113. 73^{ab}. — ^a) Da G₁ M लोकाच्युताः. T₁ G₂. 4 यत्र (for सर्वे). — ^b) = 6. 8. 25^{ab}, 28^{ab}. M₄ यत्र (for तत्र). Ś₁ K₁ मानवः. — After 7^{ab}, K₅ D₂ (both erroneously) read 6. 7. 51-53. — Ś₁ Ko. 1 om. (hapl.) 7^c-9^b; K₅ om. 7^{cd}. — ^{cd}) K₂. 4 B₁. 2. 4 Da Dn D₂-3. 8 S शुक्ला (B₁ तेजो; D₃ सत्त्वा; T₂ शुक्ला) भिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः (cf. 6. 9. 3^{ab}). Ca मुक्ता (sic) भिजनसंपन्नाः.

तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसंनिभम् ॥ ८
मिथुनं जायमानं वै समं तच्च प्रवर्धते ।
तुल्यरूपगुणोपेतं समवेपं तथैव च ।
एकैकमनुरक्तं च चक्रवाकसमं विभो ॥ ९
निरामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥ १०

Cd समेषु (as in text).

8 = (var.) Brahmapāda 1. 15. 77; Vāyu 45. 17; Matsya 113. 74. — Ś₁ Ko. 1 om. 8 (cf. v. 1. 7). — ^a) K₃. 5 प्र- (for च). — ^b) = 6. 7. 30^{ab}. D₃ रसां समाः. — ^c) D₁. 7 तत् (for ते). — ^d) M संमिते; T₁ G₂-4 संभवं.

9 = (var.) Brahmapāda 1. 15. 78^a-79^b; Vāyu 45. 18^a-19^b; Matsya 113. 75^a-76^b; cf. Liṅga 52. 20. — Ś₁ K₁ om. 9^{ab} (cf. v. 1. 7). — ^a) G₂ मिथुने; Cc 'न' (as in text). K₂ B Da Dn D₁. 5. 8 जायते काले; K₃. 5 D₁-3. 6. 7 जायतेह्ना वै (D₂ 'ह्नापि'); K₄ damaged; T₂ जायमानं तं. — ^b) K₄ damaged. K₂ समं ते च; K₃. 5 Da D₅ S समंताच्च; D₁. 6. 7 समं तत्र; D₃ संसक्तं च. K₂ B₃ Da D₁. 3. 5 S प्रवर्तते. Ca cites समंताद्वर्तते. — ^c) D₁. 5 तुल्यरूपं गुणो. Ca cites तुल्यं रूपं. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 B D₃ सम (K₁ 'मा'वेशं; Ko समंशे; K₅ समवर्ष; M₁-3. 5 समशीलं; T₁ G M₄ 'वेतः'; T₂ समुपेतं. — ^e) B₁ M एवमेवा (M₄ 'का')नु; T₁ एकमेवानु; T₂ G₁ एकामेकानु; G₂ एषामेकानु; G₃. 4 एकमेकानु (for एकैकमनु). K₄ B₂-4 Da Dn D₁. 5. 8 एव (B₃ Da₁ D₃ 'क')मेवानुरूपं च. Ca cites एकं and अनुरक्तं. Cc cites अनुरूपं. — ^f) K₅ D₃. 7 प्रभो. — After 9, D₃ ins.:

37* मृत्युश्च समकालं च तयोर्मिथुनयुग्मयोः ।

10 = (var.) Brahmapāda 1. 15. 79^c-80^d; Vāyu 45. 19^c-20^d; Matsya 113. 76^c-77^d; cf. Liṅga 52. 21. — 10^{ab} = (var.) 6. 7. 31^{ab}. — ^a) K₄ B Da Dn D₁. 5. 8 'मया'श्च ते लोका; D₂ 'मया' विनिःशोका. — ^d) G₁ वर्षायु (for वर्षा). — ^f) G₃ जना (for न चा). K₃. 5 D₂ जह (K₅ 'हा')त्यलं; D₃. 7 त्यजति च (D₁ वै); T₂ जयत्युत; M₁. 4 दहत्युत; M₃. 5 दहत्युत. Ca cites जहति.

भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
 ते निर्हरन्ति हि मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥ ११
 उत्तराः कुर्यो राजन्व्याख्यातास्ते समासतः ।
 मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् ॥ १२
 तस्य पूर्वाभिपेक्षस्तु भद्राश्वस्य विशां पते ।
 भद्रसालवनं यत्र कालाग्रश्च महाद्रुमः ॥ १३
 कालाग्रश्च महाराज नित्यपुष्पफलः शुभः ।
 द्वीपश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ १४

तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
 स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ १५
 चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥ १६
 दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्पभ ।
 कालाग्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः ॥ १७
 दक्षिणेन तु नीलस्य निपथस्योत्तरेण तु ।
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूवृक्षः सनातनः ॥ १८

C. 6. 273
B. 6. 7. 19
K. 6. 7. 19

11 ^a) K₅ भारुण्डा; D₁ D₄ T₁ भारुण्डा; D₆ भारुण्डा; T₂ M₂ भारुण्डा; G₂ भारुण्डा. — ^b) Ś₁ Ko. 1 तीक्ष्णदर्शनाः; S (except M₂) तीक्ष्णतुण्डा. — ^c) K₃-s B D (except D₆) तान् (for ते). K₄ B Da Dn D₄. s. 8 M "हरन्तीह; T₁ G₂-4 "हरन्ति च. T₂ G₁ ते निघ्नं (T₂ "हं)ति च भूतानि.

12 ^b) D₆ आख्या (for व्याख्या). Ko-2 समागताः; K₅ D₆ समंततः; G₂ समाहिताः. — ^c) D₁ पूर्वं. — ^d) T₁ G M₂. 5 वक्ष्यामि च; D₆ "म्यथ. — T₁ G₄ ins. after 12: M₂, after 13^{ab}:

38* भद्राश्वं नाम वर्षं तु पुरो वै गन्धमादनात् ।

13 ^a) D₆. 7 T G₂-4 M₁. s-5 तत्र (for तस्य). Ś₁ Ko-2 D₇ पूर्वाभिपेक्षं तु; K₂. 5 D₂. 6 पूर्वाभिमुखतो; K₄ B Da Dn D₄. s. 5 G₁ मूर्धाभिपेक्षस्तु (D₆ "त्य); D₁ पूर्वविभागे तु. Ca मूर्धाभिपेक्ष; Cc मूर्धाभिपेक्ष (sic). — ^b) D₂ सुभद्रस्य; D₆ भद्राश्वश्च. M₁-3. 5 महीपते. — After 13^{ab}, M₂ ins. 38*. — 13^{cd} = (var.) Brahmapāṇḍa 1. 15. 58^{ab}; Vāyu 43. 6^{cd}; Matsya 113. 52^{cd}. — ^c) K₂. 4 B₁-3 Da Dn D₄. s. 7. 8 भद्रशालं; K₃. 5 D₂ भद्रं शालं; D₁. 6 भद्रकालं; D₃ भद्रं कालं. Cc cites शालवने. T G₂-4 तत्र; M चैव (for यत्र). — ^d) D₆ G₁. 3 कालाग्रं; G₁ महाग्रं. B₂ तथा द्रुमः; D₁ G₂ महाद्रुमाः.

14 ^a) K₄ B Dn D₄. s G₁ M कालाग्रस्तु; K₅ कालाश्वश्च; D₁ "ग्राश्च; G₃ "ग्रश्च. Ś₁ Ko-2 महाबाहो. — ^b) Ś₁ Ko-2 नित्यं पुष्पं; D₃ द्रुमो नित्यं; M₂ नित्यशुद्धं. K₃ चस; K₅ च यः; D₄ D₅ ततः (for शुभः). D₁ नित्यं पुष्पफलाः शुभाः; D₂ नित्यपुष्पफलस्य च; T₁ G "फलोपराः (T₁ "गाः; G₂ "मः). — ^c) K₃ D₂. 6 वृक्षश्च (D₂ "त्य); K₄ B Da Dn D₄. s. 3 द्रुमश्च; K₅ वृक्षश्च; D₇ वृक्षश्च; T₁ G₄ सदृशं (for द्वीपश्च). — 14^d = 19^b.

15 = (var.) Brahmapāṇḍa 1. 15. 58^a-59^b; Vāyu 43. 7; Matsya 113. 53. — ^a) K₄ तस्य ते; D₄ D₅ त एते; S तत्र चै. — M₁. 2 read and M₂. 5 repeat 15^a-16^d after 25. — ^c) M₃ (first time). s. 5 "वर्णाभाः.

16 = (var.) Brahmapāṇḍa 1. 15. 59^a-60^b; Vāyu 43. 8; Matsya 113. 54. — For sequence in M₁. 2, cf. v. l. 15. — In G₁, 16^{ab} is lost on a damaged fol. — ^a) B₁ चंद्रवर्णाश्चंद्रशुभाः; D₁. 2 T₁ G₄ चंद्रभा चं (T₁ G₄ "द्राभाश्च)द्रवर्णाश्च; G₂ चंद्राभ-भाश्चंद्रवर्णाः; G₃ चंद्रप्रभाः सवर्णाश्च. — ^b) = (var.) 1. 213. 69^d; 4. 8. 12^d. T₁ चंद्रवर्ण-निभा; G (G₁ damaged) चंद्रद्विवनिभा. — ^c) Ko "गान्याश्च; K₁. 2 "गंध्याश्च; K₅ D₁. 6 S (except T₂) "गान्याश्च. — ^d) K₂-s B D M₂ नृत्यगीतविशारदाः (D₆ "विचक्षणाः).

17 = (var.) Brahmapāṇḍa 1. 15. 60^a-61^b; Vāyu 43. 9; Matsya 113. 55. — ^b) D₆ तत्रायुश्चैव भारत; G₂ "युः पुरुषर्षभ. — Ś₁ om. 17^a-18^d. — ^c) Ko-2 "रसपीताश्व; D₂ "रसपीताश्वैर्; D₃ "रस-पानेन; D₆ "रसपानाश्च; G₃ कालाग्ररसपीता वै. — ^d) D₃. 6 G₃ M₁-4 नित्यं (G₃ "त्य-) सुस्थिर (M₂ "स्थित; M₄ "स्मित)यौ; G₁ नित्यसंस्थितयौ.

18 = (var.) Brahmapāṇḍa 1. 17. 23; Vāyu 46. 23^a-24^b; Matsya 114. 73^a-74^b. — Ś₁ om. 18 (cf. v. l. 17). T G read 18-25 after 6. 7. 28. — ^a) = 6. 8. 2^a. T G दक्षिणेन च (T₂ "णे नृप). T G M₄ मेरोस्तु (for नीलस्य). Cc cites दक्षिणेन and नीलस्य. — ^b) Ko-3 D₂. 3. 6. 7 T G₁. 4 च (for तु). — ^c) Ko-2. 3 D₁. 2. 6. 7 महाराज (for नाम महान्). — ^d) D₁ जांबू; M₃ जंबु.

C. 6. 273
E. 6. 7. 20
K. 6. 7. 20

सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ।

तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः ॥ १९

योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ ।

उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृष्टानुजेश्वर ॥ २०

अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च ।

परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥ २१

पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् ।

19 = (var.) *Brahmāṇḍa* 1. 17. 24; *Vāyu* 46. 21^a-25^b; *Matsya* 114. 74^a-75^b. — For sequence in T G, cf. v. l. 18. — ^a) D₁ om. 19. — ^a) D₁ D₂ G₁ M_{2.5} सर्वकालः. D₂ D₃ पुण्यः (for पुण्यः). T₂ फलैः पूर्णः. — 19^b = 14^d. — ^e) D₃ [अ]भि-विख्यातो (for समाख्यातो). — ^d) S₁ K₁ D₁ जंबु.

20 = (var.) *Brahmāṇḍa* 1. 17. 25; *Vāyu* 46. 25^{ext}; *Matsya* 114. 75^a-76^b. — For sequence in T G, cf. v. l. 18. — ^a) D₂ सहस्रं तु; D₆ सस्य; T G M₃ सहस्रे द्वे. — K_{0.1} om. (hapl.) 20^b-21^a. — ^b) D₆ शतं तु; T₂ ततश्च (for शतं च). T₁ G पुरुषर्षभ. K₂ शतानि दश पञ्च च. — ^c) Ca उत्सेधः (as in text). K₃ वृक्षराजस्ता; D₂ जंबुवृक्षस्य. — ^d) G₂ विस्पृष्टं; G_{3.4} दिवस्पृष्टः. K₄ D₇ मनुजाधिप; K₅ मनुजेश्वरः.

21 With 21, cf. *Brahmāṇḍa* 1. 17. 26; *Vāyu* 46. 26. For sequence in T G, cf. v. l. 18. — K_{0.1} om. 21^a (cf. v. l. 20). — ^a) S₁ अरत्नीनां; B₃ अर्जुनानां; Ca. c अरत्नीनां (as in text). D_{1.6} सहस्रं तु. — ^b) = 6. 9. 4^b, 7^d. T₂ नव (for दश). Ce cites दश and पञ्च. B₃ शतं च भरतर्षभ. — ^c) K₀₋₂ परिणाहश्च; D₆ परिमामस्य; T G परिणाहोस्य; M₁ परिणाहस्तु. Ca. c परिणाहः (as in text). Cv cites वृक्षस्य, फलानां and परिणाहः. T₂ पक्वानां (for वृक्षस्य). — ^d) K_{2.5} D₂ रसदे (K₅ दो)दिनां; T₂ फलभेदिनां; Ca. c रसभेदिनाम् (as in text).

22 For sequence in T G, cf. v. l. 18. — 22^{ab} = *Brahmāṇḍa* 1. 17. 27^{ab}; *Vāyu* 46. 27^{ab}. — ^a) K₂ (by metathesis) तपः; Ca पतमानानि (as in text). D₁ D₂ D_{1.6.3} T₂ तान्यु (D₁ D₆ न्यु)र्वी. — ^b) S कुर्वं (M₂ वं)ते. S₁ विविलं (sic). — ^c) T G₁₋₃ M_{1.2.4} विमुञ्च (T₁ M_{1.1} चं)ति (for मुञ्चन्ति च). T₁ G_{1.2.4} चानु; T₂ G₃ M_{2.5} जानु; M_{1.2.1} जातं

मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्नजतसंनिभम् ॥ २२

तस्या जम्बूवाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।

मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरुन् ॥ २३

पिबन्ति तद्रसं हृष्टा जना नित्यं जनाधिप ।

तस्मिन्फलरसे पीते न जरा बाधते च तान् ॥ २४

तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् ।

तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २५

(for राजंस्). — ^d) S महा (for तस्मिन्).

23 = (var.) *Brahmāṇḍa* 1. 17. 27^a-28^b; *Vāyu* 46. 27^a-28^b; *Matsya* 114. 76^a-77^b. — For sequence in T G, cf. v. l. 18. — ^a) D₂ M₁ तस्य; K₃ D₆ तस्याञ्च; T G स तु; M_{1.2.5} तत्र (for तस्या). S जंबू (for जम्बूवाः). K₃ फलरसान्; D₁ फलरसैः; D₆ रसफलान्. — ^b) K_{2.5} D_{2.6} प्रवर्तते; D₁ नराधिप (for जनाधिप). — ^c) K₅ मेरोः. K₅ D₆ T₂ क्षिणौ कृत्वा (D₆ स्य). — ^d) K_{2.5} D₂ सा प्रयाः; D₃ संप्रयाः.

24 = (var.) *Brahmāṇḍa* 1. 17. 28^a-29^b; *Vāyu* 46. 28^a-29^b; *Matsya* 114. 77^a-78^b. For sequence in T G, cf. v. l. 18. — ^a) K_{2.5} D_{1.2.6.7} पिबन्ति तत्र संहृष्टा (D₁ प्य); K₄ damaged; B_{1.3.4} D₂ D₁ D₃ तत्र तेषां मनःशांतिर्; B₂ D₂ तत्र क्षुब्धं क्लमश्चापि; D₁ तत्र तेषां क्लम (by corr. मन) श्चापि; D₂ D₃ S न क्षुधा न क्लमश्चा (T₂ धा क्षुधितस्याः; G₁₋₃ धा न क्लमं चा)पि; D₃ तत्र क्षुब्धं नमश्चापि. — ^b) K₄ damaged. B D₂ D_{2.4.3} S न पिपासा; D₄ D₅ क्षुषिपासा (for जना नित्यं). — ^c) G₂ रसफले (for फलरसे). B₂ पीते (for पीते). — ^d) D₁ वर्धते (for बाधते). K₅ चरान्; D₁ जनं; D₃ च तं; S दि तान् (G₂ हिमान्). Ca cites तान्.

25 = (var.) *Līṅga* 52. 43. — For sequence in T G, cf. v. l. 18. — 25^{ab} = *Brahmāṇḍa* 1. 17. 30; *Vāyu* 46. 30; *Matsya* 114. 79. — ^b) D₅ सौवर्णं; D₆ सुवर्णं (for कनकं). — After 25^{ab}, K₄ B Da Dn D_{1.5.7.3} ins.:

39* इन्द्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् ।

[D₁ वर्णानं (for संकाशं). D₅ भास्वरं.]

— ^c) K₃ D₂ संकाशो (for वर्णाश्च). — ^d) = 6. 8. 7^b, 28^b. M_{1.2.1} भुवि; M_{2.5} यत्र (for तत्र). — After 25, M_{1.2} read, and M_{2.5} repeat 15^a-16^d.

तथा माल्यवतः शृङ्गे दीप्यते तत्र हव्यवाद् ।
नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्रिर्भरतर्पभ ॥ २६
तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वागुगण्डिका ।
योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माल्यवान्स्थितः ॥ २७
महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकाच्छ्रुताः सर्वे सर्वे च ब्रह्मवादिनः ॥ २८

तपस्तु तप्यमानास्ते भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ २९
पटिस्तानि सहस्राणि पटिरेव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ३०
पटिं वर्षसहस्राणि पटिमेव शतानि च ।
आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३१

C. 6. 286
B. 6. 7. 32
K. 6. 7. 32

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

26 K₁ om. (hapl.) 26^a-28^b; D₂ om. 26.
—^a) = 27^a. T₂ G_{1.2} M_{1.2.4.5} तत्र (for तथा). D₇
पृष्ठे; Cc शृङ्गे (as in text). —^b) D_{1.6} दीप्यते.
K_{2.5} D₁ दीप्यते (D₁ दृश्यते) हव्यवाहनः; B D₂
D₁ D_{1.5.8} S दृश्यते हव्यवाद् स (D₂ त) दा. —^d)
Ca कालाग्रिः (as in text).

27 K₁ om. 27 (cf. v.l. 26). —^a) = 26^a.
D₁ यथा; T₁ G₁ M₂ तत्र; T₂ ततो (for तथा).
—^b) Ca. d cite अनुगण्डिका, and Cc पूर्वानु. K₂ पूर्वे
एवं तु गण्डिका; K₃ B D T₂ M₃ पूर्वे (B D₂ 'र्व-)
पूर्वानुगण्डि; T₁ G_{2.4} सर्वे स (G₃ पूर्वे पूर्वानुगण्डि);
G₁ damaged; G₂ **** सुगण्डिना; M_{1.2.4.5} पूर्वे
पूर्वा तु गण्डि. ✽ Cv: पूर्ववाहिनी गण्डकानाम्नी नदी । ✽
—^d) K_{2.5} D₁-3.6.7 स्मृतः (for स्थितः). K₂ B D₁
D₁ D_{1.5.8} पंचपण्माल्यवाङ्मप (K₂ 'न्स्थितः). ✽ Cc:
पंच पडित्येकादशसंख्यां गृह्य वा तस्याः सहस्रं च सहस्रं
च सहस्राणीति त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणीत्येवं स्यात् । ✽

28 28^{ab} = Brahmapāda 1. 17. 6^{cd}; Vāya 46.
8^{cd}; Matsya 114. 66^{cd}. —^a) K₁ D₁ G_{1.2} M₁
महाराजत; D₅ 'रजतसंकाशाज्. Cc cites महाराजत.
—^b) = 6. 8. 25^d. —^c) K₁ 'लोकाः शताः; K_{2.4}
B D (except D₅) T₂ G₃ M_{2.4} 'लोकच्छ्रुताः; M₃
(inf. lin.) 'लोकाचिताः. —^d) B_{1.2} सर्वे स्युर्ब्रह्म;
D₁ n₂ (marg.) D_{1.8} सर्वे सर्वेषु साधवः; D₂ ते
सर्वे ब्रह्मवादिनः.

29 ^a) K_{2.5} D₁-3.6 S तपस्ते तप्यमानास्तु (K_{2.5}
D₂ 'नाश्च); K₁ B D₁ D₁ D_{1.5.8} तपस्तप्यं (D₁
D₂ 'पं)ति ते तीव्रं. —^b) K_{2.5} D₂ संभवत्यूर्ध्वं;
6

D₃ प्रभवति ह्यूर्ध्वं (hypermetric). —^c) D₁ T₁
G_{1.2.4} 'यं हि; D₆ 'यं च; D₇ संरक्षणार्थं. —^d) K_{2.4}
B₁ D₁ D_{1.8} प्रविशन्ते. D₁ दिवाकरे.

30 D₃ om. (hapl.) 30. —^a) K₁ damaged;
K₂ D₆ पटिवर्षः; B पटिं वर्षः; D₁ पटिं तानि; T₁ G₁
पटिलेपां. Cv as in text. —^b) K₁ damaged;
K₂ D₆ पटिवर्षः; B_{1.2.4} D₁ 'मेव; B₃ पटिं वर्षः; D₅
पटिश्वेव; S पटिस्तानि (T₁ G₂ 'स्तेषां). — After
30^{ab}, G₂ reads 31^{cd}. — Ś₁ K₀₋₂ om. (hapl.)
30^c-31^b; B₁ om. 30^{cd}.

31 Ś₁ K₀₋₂ D₇ om. 31^{ab} (for Ś₁ K₀₋₂, cf.
v.l. 30). —^a) K₃ D_{1.2.3} पटिवर्षः; D₁ D₆
T₂ पटिवर्षः. —^b) K₃ D₂ पटिवर्षः; D₂ पट-
मेव; D₃ T₁ G₁ M पटिं वर्षः; T₂ G₃ पटिवर्षः.
— G₂ reads 31^{cd} after 30^{ab}. —^c) K₁ 'त्यतः';
D₆ 'त्येनाभि' (for 'त्यताप'). —^d) K_{2.5} D₂
शशिमण्डले; S (except M₁) रविमण्डलं. — After 31,
Ś₁ reads 6. 9. 1.

Colophon om. in K_{0.1}. — Sub-parvan: K₃
B₁ जंबूखं (B₁ 'पं)डविनिर्माण; K₁ B_{1.2} D₁ D_{1.4.8}
जंबूखं (K₁ B₂ D₂ 'पं)डनिर्मा (D₃ 'वी)ण; K₂ जंबूद्वीप-
निर्माण. — Adhy. name: K_{2.5} द्वीपवर्णनं; D₁ भूगोळ;
M₁₋₁ भुवनकोरो उत्तरकुखर्णनं; M₅ उत्तरकुखर्णनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ K₃
D₂ D₅ M 8 (as in text); K₂ D₁ D₁ D₁
T G 7. — Śloka no.: D₁ 32; D₅ 33.
— Aggregate śloka no.: D₁ 281.

९

धृतराष्ट्र उवाच ।

वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च संजय ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १

संजय उवाच ।

दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २
शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
रतिप्रधानाश्च तथा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३

9

1 Ś1 reads 1 after 6. 8. 31. — T2 om. the ref. — ^a) G3 नामेति (for नामानि). B3.4 Da1 (marg. sec. m.; before corr. as in text) Dn D1.3 च स्वयाख्यातं (for चैव नामानि). — ^c) K5 यथावृत्तं; D6 यथातत्त्वं.

2 = (var.) Brahmanḍa 1. 15. 61^c-62^b; Vāyu 45. 2; Matsya 113. 60^c-61^b. — ^a) Cc दक्षिणेन (as in text). — ^b) N (except K3 D2) निपद्यस्यो (cf. 6. 7. 7^b; 8. 18^b); M नीलस्याथो. Ko-2 B4 D1.3.7 S च; D6 हि (for तु). — ^c) Ś1 रामणकं. — ^d) = 3^d. K3.5 D2 यत्र जातास्तु मानवाः.

3 = (var.) Brahmanḍa 1. 15. 62^c-63^b; Vāyu 45. 3; Matsya 113. 61^c. — K3.5 D2 om. (hapl.) 3. — 3^{ab} = (var.) 6. 8. 7^{cd}. — ^a) D7 शुक्लाभि (for शुक्लाभिः). — ^b) B3 स्वप्रियं; D6 सप्रियं. — ^c) K4 B Da Dn D1.3.3 निःसपत्नाश्च ते सर्वे. — ^d) = 2^d. D3.6 M जायन्ते भरतर्षभ; T G ते पुरुषर्षभाः (G1.3 षभ).

4 = (var.) Brahmanḍa 1. 15. 64^c-65^b; Vāyu 45. 5; Matsya 113. 63. — 4^{ab} = Liṅga 52. 16^{ab}; Kūrma 47. 3^{ab}. — ^a) M2 दशत (for दश). — ^b) = 7^d; 6. 8. 21^b. D6.7 दश वर्षशतानि च. — Ko.1 om. (hapl.) 4^c-7^d. — ^c) D1 च (for ते). K3.5 D2 सदा राजन् (for महाराज).

5 = (var.) Brahmanḍa 1. 15. 65^c-66^b; Vāyu 45. 6; Matsya 113. 64. — Ko.1 om. 5 (cf. v. 1. 4). K3.5 D2 read (with v. 1.) 8^{ab} twice. — ^{ab})

दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ ४
दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।
वर्षं हैरण्वतं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ५
यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ।
महाबलास्तत्र सदा राजन्मुदितमानसाः ॥ ६
एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ॥ ७

T1 उत्तराणि (for उत्तरेण). N (K3.5 D2 all sec. time; K1 om.) दक्षिणेन तु नीलस्य निपद्यस्यो (K3 D2 शृङ्गिणश्चोत्तरेण तु (B4 D1.3.6.7 च) (= 6. 7^{ab}); K3.5 D2 (all first time) उत्तरेण तु श्वेतशृङ्गिणो दक्षिणेन तु. — 5^{cd} = (var.) Varāha 84. 4^d. — ^c) Ś1 K3.5 D1.3.6.7 हैरण्वकं; K2.4 B Dn D1.5.3 हिरण्मयं; T2 भैरंडकं; G2 भैरुण्वती; M (sup. lin.) हैरण्वकं. — ^d) K2 D3 T2 तत्र (for यत्र). K3.5 D2.6 हैमवती; B2 हैरण्मयी; G2 भैरुण्वती. — After 5, K2.4 B Da2 Dn D1.5.3.4 ins.:

40* यत्र चायं महाराज पश्चिराद् पतगोत्तमः ।

[K4 Da2 D5 वयं (for चायं).]

6 = (var.) Brahmanḍa 1. 15. 66^d-67^b; Vāyu 45. 7; Matsya 113. 65. Ko.1 om. 6 (cf. v. 1. 4). — ^a) Ś1 यक्षानुगा; K3.5 D2.3 यक्षतंका; Da1 Dn1 Ca पक्षानुगा; D1 यक्षा सूका; D6 जितकामा; D7 पक्षानेका; T1 G यक्षोरगा; M3 यक्षानुगा. — ^b) K3 ध्वजिनः; K4 B2-1 Da D3 बलिनः; D2 ध्वनिनः; D6 कामिनः; G2.3 धन्विनः (for धनिनः). — ^c) K2.4 B Da2 Dn D4.5.3 जनाः; D1.3 नराः; G3 समा (for सदा). — ^d) D3 सर्वे (for राजन्). — After 6, D1 ins.:

41* यक्षः सोऽपि महाराज यक्षराजानुगौत[? नोत्त]मः ।

7 = (var.) Brahmanḍa 1. 15. 67^c-68^b; Vāyu 45. 8; Matsya 113. 66; Varāha 84. 5. — Ko.1 om. 7 (cf. v. 1. 4). — ^a) T2 चत्वारि. — ^b) T2 तु (for ते). D1.3 नरा (for जना). — ^d) = 6. 8. 21^b; 9. 4^d.

शृङ्गाणि वै शृङ्गवत्स्त्रीण्येव मनुजाधिप ।

एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ॥ ८

सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ।

तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ॥ ९

उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ।

वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम् ॥ १०

न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्यन्ति मानवाः ।

चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः ॥ ११

पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।

पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२

अनिष्पन्दाः सुगन्धाश्च निराहारा जितेन्द्रियाः ।

देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ॥ १३

त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।

आयुष्प्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ॥ १४

क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ।

हरिर्वसति चैकुण्ठः शकटे कनकात्मके ॥ १५

C. 6. 301
B. 6. 8. 15
K. 6. 8. 15

8 = (var.) Brahmandā 1. 15. 69^c-70^b; Vāyu 45. 10^{abc}; Matsya 113. 68^{abc}. — ^a) Ko-2 Da D: शृङ्गाणि. K: B Da Dn D: 3.3 च विचित्राणि (for वै शृङ्गवत्स). — ^b) Ś: Ko-2 विमलानि च; D: मनुजेश्वर; S च जनाधिप (for मनुजा). — ^c) K: 1 मये; M: मयस् (for मयं). — ^d) Ś: Ko-2 द्वितीयं (for तथैकं). K: T: G: 4 रुक्मम्; T: कूटम्; G: 3 स्वर्णम्; M: रौक्मम् (for रौक्मम्).

9 9^{ab} = (var.) Brahmandā 1. 15. 70^{cd}; Vāyu 45. 10^{ef}; Matsya 113. 68^{ef}. — ^a) Ś: Ko-2 D: 1 चैव (for चैकं). — ^c) D: यत्र. K: 3 D: 6 सूर्यं (for स्वयं). T: तत्राश्चर्यं प्रभा देवी. — ^d) D: स्वयं (for नित्यं). Ś: Ko-2 मानद; G: 4 शाण्डिली.

10 10^{ab} = (var.) Brahmandā 1. 15. 71^{ab}; Vāyu 45. 11^{ab}; Matsya 113. 69^{ab}. — ^a) Ś: Ko-2 D: 1 रेण च; G: 1 रे तु स. K: 2 संगम्य (for शृङ्गस्य). — ^b) Ś: Ko-2 समुद्रान्तं; C: द्रति (as in text). G: 3 नराधिप. — ^c) D: पलावृतं; M: ह्यैरण्वतं; Ca ऐरावतं (as in text). — ^d) D: तस्य (for तस्मात्). Da Dn D: 3.3 मतः (for वतः). C: परम् (as in text).

11 = (var.) Brahmandā 1. 17. 10; Vāyu 46. 11^c-12^b; Matsya 114. 69^c-70^b; Liṅga 58. 38. — ^a) K: 3 सूर्यस्तत्र (by transp.). — ^b) Da D: T: G न च; D: नात्र (for न ते). Ko जीर्यति; K: 3 D: 2 जीवति. B Dn D: 3 T: 1 न जीर्यते (B: 3 ति) च मानवाः; D: 3 न ते जीर्यति मानवः; M नावजीर्यति (M: तु) मानवाः. C: cites जीर्यते. — ^d) Ś: Ko. 1. 5 भूत इवावृतं; K: 3 D: 2 भूत इवा-

सते; B: 3 भूत इवावृतं; D: 1 (m as in text). c. 7 भूत इवावृतं; S भूतज (G: 3 म) नावृतः. C: cites नावृतः.

12 = (var.) Brahmandā 1. 17. 11; Vāyu 46. 12^{cd}; Matsya 114. 70^c-71^b; Liṅga 52. 39. — ^a) K: 3 सुखाः (for वर्णाः). T: 2 M: 3 पद्मपत्र (T: 2 वर्ण) निमाननाः (for ^b). Ś: Ko. 1 पद्मपत्र-प्रभाः पद्मवर्णाः पद्मनिभेक्षणाः. — ^c) K: 3 यत्र यत्र (for पद्मपत्र-).

13 With 13^{ab}, cf. Brahmandā 1. 17. 12^{ab}; Vāyu 46. 13^{ab}; Matsya 114. 71^{cd}. — B: 3 om. 13^{ab}. — ^a) Ś: T: 1 G: 3. 4 M: 5 C: अनिष्यदाः; K: 3 D: 3 Cd अनिष्यदः (D: Ca दाः); K: 3 सुनिष्यदाः; B: 3 अनिष्यदाः. B: 2. 4 Dn D: 3 इष्टगंधाः; D: निराहाराः (for सुगंधाश्च). Da D: Ca प्लं (Ca स्पं) दानिष्टगंधाः; D: अतिस्वदादिरहिता. — ^b) D: सुगंधाश्च (for निराहारा). — With 13^{cd}, cf. Brahmandā 1. 17. 13^{ab}; Vāyu 46. 14^{ab}; Matsya 114. 72^{ab}. — ^c) K: 3 D: 3 T: 2 M: 3 देवलोकच्युताः (K: 3 M: 3 च्युताः सर्वे. — ^d) K: 3 यथा (for तथा).

14 = (var.) Brahmandā 1. 17. 13^c-14^b; Vāyu 46. 14^c-15^b; Matsya 114. 72^c-73^b. — Ko. 1 om. 14^{ab}. — ^b) T: 2 तु (for ते). D: 3 नरा (for जना). — ^c) D: त्रीणि वर्षसहस्राणि जीवन्ति भरतर्षभ.

15 ^a) K: 3 D: 3. 3 क्षीरोदस्य; C: v as in text. — ^b) K: 3 तथैवेतरतः; B: 2 वोमयत. S हतिः (for प्रभुः). — ^c) S (except T: 2) शब्द (for हरिः). D: 3 वैकुण्ठे. — ^d) K: 3 B D Ca. c. d क (K: वा) नकामये; S कत (T: 2 ट) कोज्ज्वले.

C. 6. 301
B. 6. 8. 16
K. 6. 8. 16

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ।
अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ १६
स प्रभुः सर्वभूतानां विशुश्च भरतर्षभ ।
संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता च सः ॥ १७
पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव ।
स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः संजयेन धृतराष्ट्रो महामनाः ।

ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्प्रति जनाधिप ॥ १९
स विचिन्त्य महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
असंशयं सप्तपुत्र कालः संक्षिपते जगत् ।
सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ २०
नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतभृत् ।
देवा वैकुण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

16 ^a) D₁ अष्टा. D₂ तत्स्थानं (for तद्यानं). — ^b) K₃ D₈ सूतं (for भूतं). D₂ मनोभव. — ^c) K₁ B Da Dn D₄. 5. 8 महातेजो (for वेगं). — ^d) K₅ D₁. 6. 7 परिष्कृतं; B Da Dn D₄. 5. 8 विभूषितं. Cd cites जाम्बूनदं.

17 ^a) Ca. c. d प्रभुः (as in text). S सर्व-
लोकानां. — D₃ (sec. m.) reads 17^b-18^d in marg.
— ^b) K₃. 5 D₂ विभुः स; D₇ विष्णुश्च; T₂ स
विभुर (for विभुश्च). Ca. c. d cite विभुः. — ^c)
Ś₁ संक्षेपं विस्तरं चैव. Ca. c. d. v cite संक्षेपः and
विस्त (Ca. v स्ता)रः. — ^d) Co cites कर्ता and कार-
यिता. B₁. 3. 4 Da Dn D₄. 5. 8 तथा; B₂ च ह; G₂
च यः (for च सः).

18 ^a) Ś₁ काशो. — ^b) D₆ ध्यानमन्वगमद्राजो
(cf. 19^c). — ^c) Ś₁ Ko-2 D₁ सर्वज्ञः; D₆ यज्ञः स
(by transp.). — ^d) D₃ मेध्यः स च; G₁ आस्यतेस्य
(for आस्यं तस्य). — After 18, D₃ (marg. sec.
m.) ins.:

42* स्थितः स्थानसहस्रेषु व्याप्य वै स चराचरम् ।

19 ^b) K₃. 5 D₂. 6 महीपतिः; B₃ महात्मना; T₂
महायज्ञाः. — ^c) K₃. 5 B D₂ T₁ G राजन् (for राजा).
— ^d) G₂ पुनरेव; G₃ पुत्रं प्रति. K₃ Da₂ D₂. 6 M₂
जनाधिपः (M₂ पं); D₁ जनेश्वर; T₂ M₄ नराधिपः.

20 ^a) Ko सं (for स). G₄ च (for वि). K₄

B D (except D₁-3) S महातेजाः (for राज). —
Cc कालः (as in text). — ^c) K₃ सृज्यते. T₁ G₄ वि-
G₁-3 ह (for च). G₁ सर्वे; M लोकान्. — ^d) Co
विद्यति (as in text). Ś₁ Ko-3. 5 D₁-3. 6. 7 विद्यते ने-
शाश्वतं.

21 ^a) T₁ G ततो (for नरो). Ca cites नरः and
Cd नरनारायणौ. — ^b) S (except G₂) स यज्ञः. K₃.
B₁ Da D₂. 5 कृत; B₂-4 Dn D₄. 3 T G₄ हव (for
भृत्). K₄ D₁ सर्वज्ञौ संवभृवतः. — ^c) Ś₁ Ko-3 D₂
T₁ G₄ M₁. 3-5 देवो; D₆ वेदो. K₄ B D (except
D₂. 6. 7) Ca. c वैकुण्ठम्; K₅ वैकुण्ठ. G₂ देववैकुण्ठभूत्या
हुर; Cd वैकुण्ठो विष्णुरित्याहुर. — ^d) Ś₁ Ko-2 देवाः
K₃. 5 D₂. 6 वेदो; B Da Dn D₄. 5. 8 नरा; Cd वेदा
(as in text). K₄ B Da Dn D₃-3. 3 Ca विष्णुमिति
K₃. 5 D₂. 5 प्रभुः; T G₄ श्रुतं; G₁. 2 श्रुतिः; G₃ M
श्रुतः (for प्रभुम्).

Colophon. — Sub-parvan : K₃ B₁ Dn₁ जंबूख-
(B₁ पं)दवि(Dn₁ नि)निर्माण; K₄ B₁-3 जंबूख-
निर्माण; K₅ जंबूखीपविनिर्माण; Da Dn₃ D₂. 4. 3 जंबू-
खंडनिर्माण. — Adhy. name : M भुवनकोशो वैकुण्ठ-
कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both) :
Ko 5; K₁ Da₁ Dn T G 8; Da₃ D₁. 5 M 9
(as in text). — Śloka no. : Dn₁ D₅ 21;
Dn₂ 22. — Aggregate śloka no. : K₅ 311; D₁
303.

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्छितं बलम् ।

यत्रातिमात्रं लुब्धोऽयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १

यत्र गृद्धाः पाण्डुसुता यत्र मे सज्जते मनः ।

एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि संजय ॥ २

संजय उवाच ।

न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम ।

गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौवलः ॥ ३

अपरे क्षत्रियाश्चापि नानाजनपदेश्वराः ।

ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४

अत्र ते वर्णयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् ।

प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ५

पृथोश्च राजन्वैवस्य तथैक्ष्वाकोर्महात्मनः ।

ययातेरम्बरीपस्य मान्धातुर्नहुपस्य च ॥ ६

तथैव मुचुकुन्दस्य शिवेरौशीनरस्य च ।

ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ॥ ७

C. 6. 315
B. 6. 9. 7
K. 6. 9. 7

10

1 1^a = Brahman̄ḍa l. 16. 2^a; Vāyu 45. 69^a; Matsya 114. 1^a. — ^b) Da D5 यदिदं (for यत्रेदं). Ś1 Ko.2 मूर्छितं; D: मिलितं; S चोजितं (T2 'घते'); Ca. c. d मूर्छितं (as in text). — ^c) K2-4 B3.4 Dn D1.2.4.6.8 T2 G2 स (Dn D6 त)त्राति-मात्र-; Da D5 यत्रातिमात्रं (Da2 'त्रो'); T1 G4 यत्राशमात्र- Ś1 Ko.1 T1 लब्धो (for लुब्धो).

2 ^a) K2.5 Da1 D4.7 T2 G2.3 Ca गृद्धाः; T1 G4 गर्धाः. K2.5 B1-3 Da Dn D2.4-6.8 पाण्डुपुत्राः; D3 S पाण्डवेयाः. — ^b) D4 तत्र. Ko-2 B1 मज्जते; D7 रज्यते. K5 पुनः (for मनः). — ^c) K4 damaged. K5 मतम् (for तत्त्वम्). D1 एवमेतन्ममाचक्ष्व; D7 S एतत्सर्वं म (D7 स)माचक्ष्व. — ^d) B Da Dn D4.5.8 S त्वं हि मे बुद्धिमान्मतः (B3.4 'मान्यतः'; T2 'मात्मनः'; G2 'रात्मनः').

3 T2 om. the ref. — ^a) Ko.2.5 Da1 D4.6.7 T2 गृद्धाः; T1 G4 गर्धाः. — ^c) Ko.2.5 Da1 D4.6 G2 गृध्रो; T1 G4 गर्धो. D1 चैव (for तत्र). — ^d) Ś1 Ko-3 D1-3.6 चैव; G3 च स (for चापि).

4 ^a) D6 अथ ते (for अपरे). K4 B Da Dn D4.5.7.8 T2 चैव (for चापि). — ^c) Some MSS. गृद्धा, गर्धा. K5 युद्धे (for वर्षे). — ^d) Ś1 Ko-2 D6 न मृष्यन्ति; B1 नामृष्यन्ति; Da1 न मृष्यन्ति; G1.3

न मुह्यन्ति.

5 ^a) G2 तत्र ते; M1 अत्र मे. K3.4 B3.4 Da3 Dn D4-6.8 कीर्ते; K5 B1.4 Da1 S (except M2) वर्त° (for वर्ण°). — ^b) K3.4 D2 सर्वं (for वर्षं). — ^c) B2 श्राद्धदेवस्य (for प्रियमिन्द्रस्य). K3.5 D2 सोमस्य (for देवस्य). — 5^d = 1. 70. 1^b.

6 T2 om. (hapl.) 6^a-7^b; Dn1 om. (hapl.) 6. — In K4, 6^{ab} is lost on a damaged fol. — ^a) B Da D1.4.5.8 पृथोस्तु. K1 वन्यस्य; K2 Da D2.7 वैष्य°; D3 (sup. lin. as in text) वैद्य°. — ^b) Dn2 इक्ष्वाकोश्च; D1 तथैक्ष्वाकोर्. — After 6^{ab}, D6 reads 8^{ab}. — Ś1 Ko-2 om. (hapl.) 6^d and 7^a. — ^d) K5 D3.6 नहुपस्य.

7 T2 om. 7^{ab}; Ś1 Ko-2 om. 7^a (cf. v. l. 6). — ^b) K3 शिविर; K5 शिवेर. Ko-2 औषी°. — ^c) S भरतस्य (for ऋषभ°). Ś1 Ko-2 D1.3 तथैक्ष्वाकोर्; B1 तथा वेणोर; T1 G4 M5 तथैलस्य. — ^d) K5 नृपते. — After 7, K2.4 B Da Dn D4.5.7.8 ins.:

43* कुशिकस्य च दुर्धर्षं गाधेश्वरं महात्मनः ।

सोमकस्य च दुर्धर्षं दिलीपस्य तथैव च ।

[D4 om. (hapl.) the post. half of line 1 and the prior half of line 2. — (L. 2) B4 D7 राजर्षे (for दुर्धर्षं). K4 Da D5 सोमस्य चैव राजर्षे (Da1 'र्षे').]

C. 6. 316
B. 6. 9. 9
K. 6. 9. 9

अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम् ।
सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ॥ ८
तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ।
शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ९
महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ १०
तेषां सहस्रशो राजन्यपर्वतास्तु समीपतः ।
अभिज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ ११

अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ।
आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ॥ १२
नदीः पिबन्ति बहुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ।
गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम् ॥ १३
शतद्रुं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् ।
द्वपद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलबालुकाम् ॥ १४
नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणां च निम्नगाम् ।
इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ॥ १५

8 D₀ reads 8^{ab} after 6^{ab}. — ^b) Ś₁ Ko. 1 D₇ मही (for बली°). — ^c) In K₁, the portion of the text from राजेन्द्र up to 9^b is lost on a damaged fol. D₂ सर्वेषामपि; G_{1.3} पूर्वेषां चैव. T₁ G_{2.4} सर्वेषां च महाराज.

9 ^a) G₂₋₄ सर्वं (for वर्षं). — ^b) K₂ यथा-तथ्यम्; B Dn₂ यथायथम्; Dn₁ D_{4.3} यथातथम्. D₀ यथा तत्वेन वै श्रुतं. — ^d) K₂ D₂ यन्मा.

10 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 18^c-19^b; Vāyu 45. 88^{cd}; Matsya 114. 17^c-18^b; Brahma 27. 19^c-20^b; Mārkaṇḍeya 54. 10^c-11^b; Garuḍa 1. 55. 7^c-8^b; Kūrma 47. 21^c-22^b; Viṣṇu 2. 3. 3; Vāmana 13. 14^c-15^b; Varāha, adhy. 85 (p. 365, 1. 7-8). — ^b) Ś₁ Ko. 1 D_{1.2.3} T₂ शक्तिमान्; D₄ Dn₁ D₅ शुक्तिवान्; M_{1.2.4} शुसिमान्. Ś₁ Ko. 1 B₃ D_{1.6.7} (m as in text) गंधमादनः; K₂ ऋक्षवानिति; K₃ D₂ अंजनाचलः; D₃ ऋक्षपर्वतः; G₃ (inf. lin. as in text) ऋक्षमानपि. — ^c) K₅ शक्तिमानंजनानलः. — ^d) K₁ परियात्र°. — Cf. Johnston, *Two Notes on Ptolemy's Geography of India*, J.R.A.S. 1941, p. 215.

11 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 19^c-20^b; Vāyu 45. 89; Matsya 114. 18^c-19^b; Brahma 27. 20^c-21^b; Mārkaṇḍeya 54. 11^c-12^b. — ^b) K_{2.4} B D (except D_{2.7}) पर्वतास्ते (B₂ तांते); G₂ तांस्तु. T₂ समंततः (for समीपतः). — ^c) K₃₋₅ B D (except D₇) T₂ G₁ Cc अवि° (for अभि°). T₁ G_{2.4} M₃ स्थितिमतां (M₄ ता); G₃ समुदिता; M_{1-3.5} धातुमंते (for सारवन्तो). — ^d) Ś₁ Ko. 1 D_{4.1} मानवाः; K₁ मानवः (for सानवः). D₅ विपुलश्च प्रसानवः.

12 12^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 23^{cd}; Vāyu 45. 93^{ab}; Matsya 114. 19^{cd}. — ^a) Ś₁ K₁ B₂ तत्रोपरि°; K₃ D_{2.8.9.7} तत्रोपरि°; K₅ तत्र परि°;

M_{1-3.5} तथापरि°; M₄ ततो ह्यवि°. — ^b) Cc cites उपजीविनः. — With 12^{cd}, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 24^{cd}; Vāyu 45. 94^{ab}; Matsya 114. 20^{ab}; Brahma 27. 24^{cd}; Mārkaṇḍeya 54. 15^{cd}. — ^c) Cc आर्याः (as in text). K₅ T₂ कौरव्यास्. — ^d) D₂ M₂ तैर्मिश्राः.

13 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 4^c-5^b; Vāyu 49. 4. — 13^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 24^{cd}; Vāyu 45. 94^{ab}; Matsya 114. 20^{cd}, and 13^{cd}. 4^{cd}. — ^a) K₃₋₅ B D (except D_{2.7}) T₂ नदी. K_{4.5} M₂ बहुलां; B D₄ D₅ 5.3 T G विपुला. — ^b) K_{1.2} T₁ गंगासिंधुः; D₈ M₅ गंगासिंधुः; G₃ गंगां सिंधुः. T₁ G_{2.4} सरस्वतीः (G₄ तिः). K₅ गंगा सिंधू सरस्वती. — ^c) K₁ नर्मदाश्च. — ^d) K₅ बाहुदां; D₄ बाहुदा; D₁ (sup. lin. as in text) बहुला.

14 With 14^{ab}, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 25^{ab}; Vāyu 45. 94^{cd}; Matsya 114. 21^{ab}. — Ś₁ Ko. 1 T₁ om. (hapl.) 14^{ab}. — ^a) K₃ B Dn₂ D_{1.4.5.7} T₂ G_{1.3} M₁₋₃ शतद्रुं. K₄ शतहदां चन्द्रभागां. — ^b) D₃ यमुना. — ^d) Ko. 2.3.5 B₄ D_{2.3.6.7} T₂ विपाप्सां; K₁ T₁ G_{3.4} M₄ विपाशां; G₁ विपासां; G₂ पिशां च (for विपापां). B₁ कुल°; T₂ स्थूल° (for स्थूल°).

15 D₁ om. 15-16. — ^a) K₁ वेद°; D₂ वैत्र°; M₃ वेत्रा°; M₄ चैत्र°. T₂ नाम; G₁₋₃ M चापि (for चैव). — ^b) Ko. 1 कृष्णवेणां (Ko °ण्णां); K₃ कृष्णां वेणां; K₅ कृष्णवेणां; D₂ कृष्णवेणां; D₆ G_{1.3} °वेणीं; T₁ G₄ कृष्णां वेणां; T₂ कृष्णवेणां; G₂ कृष्णां वेणां; M कृष्णवे (M₅ वे °ण्णां). — S (except T₂ M₂) om. (hapl.) 15^c-16^d. — 15^c = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 25^c; Vāyu 45. 95^c; Matsya 114. 21^c. — ^c) D₀ ईरा°; D₇ T₂ M₂ ऐरा°. D₆ वितस्तां; M₂ वितस्ती°. — After 15^c, K₁ repeats 13^d, 14, 15^c. — ^d) Ś₁ Ko. 1 देवकी°; K₂ देवका°; K₃ वेदिका°; D₅ विदिका° (for देविका°).

वेदस्मृतिं वेतसिनीं त्रिदिवामिक्षुमालिनीम् ।
 करीपिणीं चित्रवहां चित्रसेनां च निम्नगाम् ॥ १६
 गोमतीं धृतपापां च वन्दनां च महानदीम् ।
 कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां विचित्रां लोहतारिणीम् ॥ १७
 रथस्थां शतकुम्भां च सरयूं च नरेश्वर ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशं तथा ॥ १८

शतावरीं पयोष्णीं च परां भैमरथीं तथा ।
 कावेरीं चुलुकां चापि वापीं शतवलामपि ॥ १९
 निचीरां महितां चापि सुप्रयोगां नराधिप ।
 पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥ २०
 पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा ।
 पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पिप्पलावतीम् ॥ २१

C. 6. 330
 D. 6. 9. 22
 K. 6. 9. 22

16 D₁ S (except T₂ M₂) om. 16 (cf. v. l. 15).
 —^a) K₁ B₁ D_n D_{4.3} °स्मृतीं; K₁ चेतसिनी; K₃ B
 D (D₁ om.) वेदसिनी (B₂ °शिलां; Da D₅ °शिरां;
 D₆ °वतीं); K₄ damaged; K₅ वेदशनिं. T₂ वेष्णां
 वेदवतीं चापि; M₂ वेष्णां वेदस्मृतिं चैव. —^b) K_{3.5}
 D_{2.6.7} त्रिदिवामिक्षुमालिनां; K₄ B Da D_n D_{4.3.3} T₂
 त्रिदिवामिक्षु (B₁ °क्ष्व; D₃ °क्षु; T₂ °पु) लां कृमिं;
 M₂ °वामिक्षिलानदीं. —^c) B₃ कारं; B₄ कारीं. D_{n1}
 D₄ चित्रवाहां; D₇ °वणां. K_{3.5} D_{2.6} करुपिणीं चित्रवतीं;
 T₂ M₂ कर्पणीं (T₃ तटिनीं) नित्यहपां च. —^d) = 25°.

17 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 26^a; Vāyu
 45. 95^a; Matsya 114. 22^a; Brahma 27. 26^a;
 Mārkaṇḍeya 54. 17^c. —^a) K_{0.1.3} D_{2.3} धृतपापां
 (K_{0.1} °प्पां); K₅ सीधुपापां; D₆ धृतपाप्मा. —^b)
 Ś₁ K₃ D_{1-4.3} बाहुदां; K₅ बहूदां; K₀₋₂ गंडकां; Da
 D_{n3} D₅ चंदनां; T₁ G M वितस्तां (M₂ °स्त्यां; M_{3.5}
 °हां); T₂ निम्नगां (for वन्दनां). —^c) K₅ कौशिकी;
 D₃ G_{2.3} कौशिकां. Ś₁ K_{0.3.5} D_{1.2.6} निश्चि (D₆
 °चि) तां; T₂ निश्चितां; T₂ G₂ त्रिपदां (for त्रिदिवां). S
 दिव्यां (for कृत्यां). —^d) K_{3.5} D₂ विहितां; K₄ B
 Da D_n D₅₋₈ T₂ निचितां; D₁ विनतां; T₁ G निश्चि (G₃
 °श्चा) ल्यां; M निश्चि (M₂ °श्चि) ल्यां (for विचित्रां).
 Ś₁ D_{4.8} लोहितारिणीं; K₂ लोहतां; K₄ B_{1.2.4}
 लोहितावलीं; B₃ D_n D_{1-3.6} S लोहितारणीं; Da D₃
 लोहचारिणीं; D₇ लोहितारणिं.

18 ^a) Ś₁ K_{0.2} रथपां; K₁ रथसं; K₃ D₂ रथ्यां च;
 K₄ B Da D_n D_{4.3.7.3} T₂ रहस्यां; K₅ रथां च; D₃
 रथास्मी (for रथस्थां). K₂ शतकुम्भांश्च; K₃ °कूलां च;
 G₂ शतकुम्भां च. —^b) K₃ D_{4.3} शरयूं च. K₀₋₂ महा-
 नदीं; B_{1.2} जनेश्वर; D_n तथैव च. —^c) = 3. 186.
 33^a. K₀₋₂ °ण्वतीं चंद्रभागां; Da₁ °ण्वती °वती.
 —^d) K₀ हस्तिसोमां; B₂ हस्तिलोमां; T₁ G M_{1.3-5}
 °हमां; T₂ °सोम; M_{2.3} (sup. lin.) °होमां. D_{1.7} T₂
 दिशां; D₃ दिशस्; T₁ G₂₋₄ M दशां. G₂ तदा.

19 D₂ om. (hapl.) 19^a. —^a) K₄ B Da D_n
 D_{1.4.5.7} m. s T₁ G₄ M_{3.4} शरावतीं; T₂ शतावतीं.

—^b) K₄ रेवां; B D_n D_{4.7} m. s वेणां (D_{n1} °णीं);
 Da वेष्णां; D_{1.7} पारां; D₅ रेष्णां; T₁ G₄ गयां;
 T₂ भरां; G₁₋₃ हयां; M ह (M₁ भा) रां (for परां).
 K₃₋₅ B Da D_n D_{3-6.3} T₂ भीमरथीमपि (K₃₋₅ D_{3.6}
 °थीं तथा); T₁ G M भैमा (T₁ हैम; G₁ भैम; G₂
 होम; G_{3.4} हैम) करीमपि. —^c) K₄ damaged. Ś₁
 K₀₋₂ मुदुन्न (K₃ °दूत) कां च कावेरीं; K_{3.5} D₂ कावेरीं
 च हरे (K₃ हार) कां च; Da D₅ °रीं लुब्धकां चापि;
 D₁ °रीं तुंगभद्रां च; D₃ °रीं डहुताकां च; D₆ °रीं मुंडकां
 चैव; D₇ °रीं कृष्णालास्यां; S °रीं ब्रह्मदंदां च. —^d)
 K_{3.5} Da₁ D_{2.3.7} तापीं; K₄ damaged; D_n D_{4.3}
 T₂ वापीं; D₁ बलिं; D₆ वापि. K₃₋₅ B D (except
 D_{6.8}) T₁ G M₄ शतव (or व) लीं; T₂ °पलीं.

20 ^a) K₁ निचीरं; K₂ B_{1.2.4} Da D₅ °वारां;
 K₃₋₅ B₃ D₂ °वीरां; D₁ °विरां; D₃ °वीरां; D₅
 °विरां; T₁ G₄ °रजां; T₂ °श्रकां; G_{1.3} °विरां; G₂
 नीरसां; M निश्चि (M_{2.4} °श्चि) रां. K₁ °हितां; K_{0.3.5}
 Da D_{1.2.3.6} G_{1.3} M सहितां; B₃ महीतां; T₁ G_{2.4}
 संहितां; T₂ सुहितां. K₁ D₆ M₂ वापि. D_n D_{1.7.3}
 नीवा (D₇ निवी) रामहितां चापि. —^b) T₂ सुप्रशोकां.
 B D_n D_{4.3} जनां (for नरां). —^c) Ś₁ K₀₋₂
 D_{3.6} विचित्रां (for पवित्रां). K₄ Da₁ D_n D_{4.3}
 कुंडलीं; D₂ कुंडलं; G_{1.3} कुलजां. T₁ G_{2.4} सिन्धुं; M
 सिद्धां. —^d) Ś₁ K₀₋₂ D₆ वाजिनां; K₄ D_n D_{4.3}
 राजनीं; B D₃ राजिनीं; D₇ वंजरां; T₁ G₄ पारिजां;
 T₂ पुरजां; G₂ पारजां; M वारिजां. D₁ वंजरां निवृत्तां
 तथा; G_{1.3} परजां परमालिं.

21 ^a) K₁ पूर्वाभिरामां; S °पूणां विरो (G₃ °रा) मां.
 —^b) Ś₁ K_{0.1} वेमां मोघवती (K₀ °तीं); K₂ B₁ D_{n2}
 D₃ भीमां मोघवतीं; B_{2.4} भीमां घोरं; D_{1.3} वेगां
 मोघं (D₁ मोहं); D₅ भीमामोहं; D₇ वेणामोघं.
 M₃ अपि (for तथा). K₃ D₂ वैष्ण्या (D₂ वेणा) मैरा-
 वतीं नदीं; K₅ वेणामैरावतीं गदां; T₁ G वेत्नां (T₁
 °त्रां; G₂ °त्मा; G₃ °दां) वेगवतीमपि; T₂ वेत्रां वेण-
 वतीमपि; M_{1.2.4.5} वेष्णां वेगवतीमपि. — Ś₁ om.

C. 6. 350
D. 6. 9. 23
K. 6. 9. 23

पारिषेणामसिक्तीं च सरलां भारमर्दिनीम् ।

पुरुहीं प्रवरां मेनां मोघां घृतवतीं तथा ॥ २२

धूमत्यामतिकृष्णां च सूचीं छावीं च कौरव ।

सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् ॥ २३

(hapl.) 21^c-22^d; Da1 reads 21^c-22^d on marg. —^c) K1 (before corr. as in text) D1.3 G1-3 पालां; Dn D0 पाशां. Da1 पाशिनीपापहारां च; T1 G1 पलायनीं पापहर्त्रीं. —^d) K3.5 D2 समुद्रां; M2 माहेंद्रां; M3.5 मृगेंद्रां. K4 B Da Dn D4.5.8 पा- (B3 प)टलावतीं; D2.3 पिप्पलां; T2 पिप्पलामपि; M4 विमलावतीं.

22 Ś1 om. 22; Da1 reads 22 on marg. (cf. v. l. 21). —^a) K B3.4 D करीपि (Da1 D8 'प')णीम्; B1 कारीपि; B2 किरिटीनीम्. K3.5 D1.2.6.8 T1 G4 असिक्तां; B1.4 'सिक्तीं; B3 'सिद्धिं; Da1 'सक्तीं; Dn1 'सिद्धिं; D3 'सिक्तां; D4 'शक्तीं; D7 ससक्तां. T2 कमलां नासिकां चापि. —^b) K0 मरुंडां; K1 मरुंडां; K2 सरुंडां; K3.5 D2.8 मरुंडां; D0 आरुंडां; D7 सुरघां (for सरलां). K0-3.5 D3 चारिमर्दन; D2.6.7 वा- (D2 वा)रिमर्दिनीं. K4 B Da Dn D4.5.8 कुशाची- (D3 'वी')रां महानदीं; D1 सुरसां च द्विपद्वतीं. —^c) K3.5 D2.3 पुरुहीं; K4 B3.4 G1.3 M4 मरुहीं; B1 मरुहीं; B2 मरुत्वां; Da1 Dn1 D8 मरुहीं; Da2 प्रवहां; Dn2 D0 मरुतीं; D4 मरुहां; D5 प्रवहां; D7 प्ररुहां; T1 G2 मरुतीं; T2 मरुतां; G4 मरुभिः; M1.3.5 मरुतीं; M2 मरुतीं (for पुरुहीं). K4 पुरुः; D1 G1 M1-3.5 प्रहरां. K0-2.5 Da1 D5 T2 सेनां; Dn2 एतां; D1.7 एनां; T1 G M एकां (for मेनां). —^d) K0 मोघ-; K3.5 D3 T1 G4 M4 मेघां; K4 B Da Dn D1-6.8 हेमां; D1 गोमां; D2 G2 मेघां; G1 M3.5 ओघां (for मोघां). K1.2 G2 M2 कृतवतीं; G1.3 हृदं; D1 घृतवतीं. K3.5 D2 नदीं (for तथा). T2 हेमां व्रतवतीमपि.

23 ^a) K3.5 D2.6 श्रुतामन्यां (K5 'न्या) मध्यमां च; K4 damaged; B Dn D4.7.8 पुरावतीमनुष्यां च; Da D5 अनारतामनुष्यां (Da1 'न्यां; D5 'ण्णीं) च; D1 अनावतीमरिष्टां च; D3 सूरामन्यामनिष्टां च; S मृणाव- (T1 मृणाम; T2 G1.2 मृणाव)तीमकृष्णां च. —^b) Ś1 K0-3 सूच- (K1 'वा; K0.2 'चो)र्थावीं; K3.5 D2 शू- (K5 शू)नां शूचीं; K4 सेव्यां चापीं; B Da Dn D4.5.8 शैव्यां (Da D5 सेव्यां) कापीं; D1 शून्यां तापीं; D3 स्वनां सूचीं; D0 शूनां शूनीं; D7 शून्यां

शशिकान्तां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ।

वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् ॥ २४

हिरण्वतीं चित्रवतीं चित्रसेनां च निम्नगाम् ।

रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ॥ २५

छावीं; T G सूरीं सूचीं; M1-3.5 साचीं सूचीं (M1 'चिं); M4 सूचीं साचीं. K4 B Da Dn D4.5.8 भासा (for कौरव). —^c) Ś1 K0.1.5 D6 सदानीलाम्; D7 महानिलाम्; M1-3.5 सदा (M2 समा; M5 तथा)नराः; K1 अष्टयां च; K3 D2 अद्र- (D2 'गु)ष्ट्यां; K2 अष्टष्ट्यां; Dn अष्ट्यां च; D1 ऋषदयां च; D0 ऋषदयां; T G M2 अष्टष्ट्यां (T2 'कृष्यां; G1 M2 'वृष्यां; G2 'वृष्यां) च. —^d) Ś1 कुशनारीं; K0.1 कुसनारां; K2 कुशधारां; K3 D2 कुशधानीं (D2 'नां); D0 शेषधानीं; D7 सुकुमारां; T G कुशा (G2 'शा)पारां; M4 कुथावारां. K5 कुशाधामो महानदी.

24 Dn2 om. (hapl.) 24^a-25^b. —^a) K3.5 D2 सदाकं (K3 'क)धां; K4 B Da Dn1 D1.3-8 सदाकांठां; S तथा कां (T2 विदिशां)तां. D2 शवां; T2 दिशां (for शिवां). K3.5 चापि. —^b) Ś1 K0.2 वीरमतीं; K1 वीरवतीं; M गिरि (M2 नीरि; M3 शिर)मतीं. —^c) D1 om. 24^{cd}. —^d) K2 B4 Dn1 D4.6.8 वस्त्रां सुवस्त्रां; K3.5 D2 वस्तुं सु- (K5 स)वास्तुं; K4 वास्तुं सुष्ण्यां; B1.2 Da D5 वस्तुं सुवस्त्रां (B1 'णीं); D1 यशस्वतीं च. —^e) K3.5 Da D2.3 किंपुनां; M कंपुनां. Ś1 K0.1 सहिरण्वतीं; D1 सहिरण्वतीं; M च (M4 स) हिरण्वतीं (M2 'भां). T1 G कंठुं (G2.4 'वू) चैव महानदीं; T2 दुमं चैव हिरण्वतीं.

25 T1 G4 om. (hapl.) 25^a-27^b; G1-3 om. (hapl.) 25-26. — Dn2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). —^a) K1 हिरण्वतीं (for 'ण्वतीं). K1 om. चित्रवतीं; K3.5 D2 हिरण्वतीं (K5 'ण्वतीं) चित्रसेनां; K4 B Dn1 D4.3 वरां (B1.2 वेष्टां) वीरकरां चापि; Da D5 वेष्टां वीरकरां चैव; D1.3.7 हिरण्वतीं चित्रव- (D1 'वा)हां; D2 चित्रवाहां हिरण्वतीं; T2 पल्लवां सूतकां चापि; M1-3.5 पल्लवां श- (M2 शं)करां चैव; M4 पल्लवां सरकं चैव. —^b) = 16^d. K3.5 D2 चित्रवाहां; D3 'तोयां (for 'सेनां). K4 B Da Dn1 D4.5.8 पंचमीं च महा (Da D5 'मां च मही)नदीं; T2 M पांचालीमथ रोहिणीं. —^c) T2 अत्र; M1.3.5 अथ (for रथ). K3 चित्रवाहां; K2 D2.3 चित्ररथां (for ज्योतिं). D5 सर्वमेव महारथां. —^d) D1.7 'मित्रिं. D2 कपिञ्जलिं. Ś1 K0.1 विश्वामित्रां कपिञ्जरां.

उपेन्द्रां बहुलां चैव कुचरामम्बुवाहिनीम् ।
 वैनन्दीं पिञ्जलां वेष्णां तुङ्गवेष्णां महानदीम् ॥ २६
 विदिशां कृष्णवेष्णां च ताम्रां च कपिलामपि ।
 शलुं सुवामां वेदाश्वां हरिस्त्रावां महापगाम् ॥ २७
 शीघ्रां च पिच्छिलां चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम् ।

कौशिकीं निम्नगां शोणां वाहुदामथ चन्दनाम् ॥ २८
 दुर्गामन्तःशिलां चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् ।
 चरक्षां महिरोहीं च तथा जम्बुनदीमपि ॥ २९
 सुनसां तमसां दासीं त्रसामन्यां वराणसीम् ।
 लोलोद्धृतकरां चैव पूर्णाशां च महानदीम् ॥ ३०

C. 6. 329
 B. 6. 9. 31
 K. 6. 9. 31

26 D1 T1 G om. 26 (for T1 G, cf. v. l. 25). —^a) T2 M वाहुदां (T2 'कां; M1 'लां). —^b) K1 B Da Dn D4.5.7.8 कुवीरामंभुं; D2 कुवेरामंभुं; D3 कुवेरां मभुं; T2 रुचिरामंभुं; M1.4.5 कुंजरामंभुं; M2.3 रं(M2 कुं)जरामंभुं. — Ko om. 26°-27°. —^c) K1.2 B3 Da1 D7.8 M1.3-5 वैनदीं; K3 वैष्णवीं; K5 वैष्णवां; Da2 वैनदां; Dn D4 विनदीं; D2 वैष्णवीं; D5 चैनदीं; T2 वैनतीं. T2 M पिप्पलां. K2.5 B2.3 Da Dn D2.4.5.7.8 वेष्णां; B4 केशां; T2 पर्णं (for वेष्णां). K4 वैनीं कपिञ्जलां वेष्णां; D6 वैनतेयीं पिगलां च. —^d) Ś1 K1 तुवेष्णां (K1 'णां) च; K3.5 Da1 D2.3 कुवेणां (D3 'ण्णां) च; B1 तुंगवेष्णां; B4 D1 प्रवेष्णां (D7 'णां) च; D6 वैष्णवीं च; T2 M प्रवेष्णां (M1 'णिं) च. T2 तथा नदीं.

27 Ko T1 G om. 27^{ab} (cf. v. l. 25, 26). —^a) B3 विपदां; D3 त्रिदिशां; G2 विशालां; G3 विशिदां (for विदिशां). K2-5 B2.3 D कृष्णवेष्णां; S (T1 G om.) ताम्रपर्णी. —^b) K1 ताम्रा च; K5 नात्रां च. Ś1 कपिलामपि; K1 'मां तथा; K2 'लां तथा; K3.5 D2 'शामपि; G1 कमलामपि. — M1.3.5 om. 27°-28°. —^c) K1 शलुं; K3.5 D2 सलां; K1 Da1 (marg. sec. m.) Dn G1.6.8 शलुं; B1.2 Da D5 मनुं; B3 मेनुं (m मेनुं); D1 सुलुं; D3 सलुं; D7 सेलुं (for शलुं). Ś1 सरामां; Ko.1 सुरामां; K3 D1-3.6.7 सु(D3.7 स)नाझीं; K4 सुनादां; K5 सुनात्रां; B1.2 Da D3 समानां; B4 सुकामां (for सुवामां). K3.5 B1 Da D1.2.5 वेद(Da1 D1 'दा)स्वां; K4 वैदश्वां; B3 वेदास्वां; B4 वैदस्वां; D7 वेदीं च. B3 आनित्रां वेदवहां; S (M1.3.5 om.) वरदां वेदवेदां च (T2 'वादां च; G3 'वेदाह्वां; M4 'वेदाश्वां). — After 27°, K1 (erroneously) repeats 24°-26°. —^d) K2 Dn हरिश्वां; K4 भूरिस्वां; B1 हरिस्वां; B3 Da हरिद्वा (Da2 'स्वा)रां. K2 महापशां; B3 महापथां. Ś1 Ko.1 ह(K1 हा)रिश्वां वशमापगां; K3.5 D2 हरिस्वां विपमां परां; D1 हरिणां विपमापगां; D3.6 हरिश्वां (D6 'स्वां) च महानदीं; D5 हरिस्वाहरिस्वामही (sic); T G M2 हरिश्च(T2 'त्राय)समापगां; M4 हरिश्चुं वशमापगां.

28 M1.3.5 om. 28 (cf. v. l. 27). —^a) K4 damaged. K1 शीघ्रां; K3 शमां; D1 जिघ्रां. Ko-2 T2 M1 पिप्पलां; K3 Dn1 D2-4.8 पिच्छं; Da1 कच्छिं; D6 पिशं; T1 G M2 विपुं. D7 चापि. —^b) K4 damaged up to च. K3 भरद्वाजीं; Da2 D7.8 भा(D7 भ)रद्वाजां; M2 भरद्वाजि. — D7 om. 28°. —^c) K4 M1 नर्मदां; T1 G2-4 दारदां; G1 दंदरां; M2 दारदां (for निम्नगां). T1 G2.3 पूर्णां; T2 वण्णां; G1 M2 पर्णां; G3 वेष्णां; M1 वेष्णां (for शोणां). —^d) Ś1 K2.5 M4 बहुदाम्. K4 B Da Dn D4.5.8 चंद्रमां; D1 T1 G M2.4 वंदनां; D6 रुधनां; T2 नंदनां (for चन्दनाम्).

29^a) Ś1 K1.2 दुर्गामंतशिलां; K3 D2 दुर्गा-मन्वं; K4 दुर्गामंत्रं; B1.2.4 Da Dn D4.5.8 दुर्गा-मंत्रं; B3 दुर्गामखं; D1 दुर्गां मन्त्रं; D6 दुर्गामनः; D7 दुर्गामभिः. K5 दुर्गामनःशलां चैव. — D8 om. (hapl.) 29°-30°. —^b) Ś1 Ko.1 ब्रह्मवेयीं; K2 'वेदीं; K3.5 D2 'मध्यां; Dn D3.4 T1 G2.4 'वेष्णां (Dn1 D4 'ध्यां; D3 'व्यां); G1.3 'विद्यां. Ś1 Ko-2 D1.3 सरस्वतीं; K3.5 D2.6 ह्य(D6 'श)द्वतीं; Dn1 G3 बृहस्पतीं. T2 ब्राह्मणीं च महानदीं. — D1 om. 29°-30°. —^c) Ko सहिं (for महिं). K2 वरक्षामहिरोहीं च; K3.5 D2 तरक्षामा(K3 'मां)विरो-हीं च; K4 B Da Dn D4-6 यत्र(Da D3 परो)-क्षामथ रोहीं च; D3.7 तरक्षा(D7 वरज्या)महिरोहीं च; T1 G प(G1 व)रिण्यां रोहिणीं चैव; T2 हरक्षां च शिरोहां च; M परु(M1 पुरु; M2 परु)ण्यां रोहिणीं चैव. —^d) Ś1 Ko-2 D7 तथ्यां (for तथा). K3 B1.4 Da D2.3 G1.4 M1.5 जंबू; K1.5 B2.3 Dn D4-7 T G2.3 M1-3 जांबू (for जम्बु).

30 D1 om. 30; D3 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^a) Ś1 सुनामां; K3-5 B Da D2.3.5.6 सुर(B4 'रा)सां; D4.7 सुनासां; T1 G असनां; T2 समां च; M अनासां (for सुनासां). G1.3 तामसां. K2.5 Dn2 D2.3 देशीं; B4 दासां; D6 देशां; S दाशां. —^b) K3.5 D2 सामान्यां (K3 'न्यं)तु वराणसीं; K4 D7 सामान्यां वराणमसीं; B1.2 सामान्यां वराणमसिं; B3

C. 6. 339
B. 6. 9. 32
K. 6. 9. 32

मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप ।

सदानिरामयां वृत्त्यां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ॥ ३१

ब्रह्मणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ।

चित्रोपलां चित्रवर्हा मञ्जुं मकरवाहिनीम् ॥ ३२

सामान्यां वारणामसीं; B₁ Dn D_{1.6} वसाम(B₁ वशाम;
Dn₂ त्रिसामा)न्यां वराणसीं; Da D₅ सामन्यां वरुणा-
मसि; T₁ G रस(G_{1.3} 'सा'वंतीं परायणीं; T₂ रास-
वंतीं परायणीं; M रसा(M₁ 'सां'मतिपरायणीं. — °)
K_{3.5} D_{2.3.7} नीलां धू(D_{2.7} धृ)तकरां चैव; K₄
नीपां धृतिकरां चैव; B Da D_{1.5} नीलां धृति(B₃ 'त'-
करां चैव; Dn नीलां धृतिमतीं चैव; D₆ नीलां धृतिवतीं
चैव; T₁ G M नीलां च धृतरां (T₁ G₄ धृतनां; G_{1.3}
प्रमदां; G₂ प्रतरां) चैव; T₂ शिलां च प्रदरां चैव.
— °) K₃₋₅ B Dn₃ Dn D_{2.4-8} पर्णाशां (B_{1.2} D₇
'सां') च; T₁ G_{2.4} सुवर्णां च; T₂ चूर्णिकां च; G₁ M
सुपर्णां च; G₃ संपूर्णां च.

31 D₇ om. 31^{ab}. — °) Ś₁ Ko-2 तामसीं; K_{3.5}
D_{1-3.6} मानसीं; B₁ शानवीं (for मानवीं). K_{3.5}
D_{2.6} ऋषिकां; T₁ G₂₋₄ वृ(G₄ वृ)पतां; G₁ वृपतीं
(for वृषभां). K₄ B₂ भापां; B_{1.3} Da भासां (for
चैव). — K₁ B Da Dn D_{1.5.8} ins. after 31^a:

44^a

ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् ।

एताश्चान्याश्च बहुधा.

[(L. 1) = 29^b. Dn₁ ब्रह्मेध्यां. B_{3.4} बृहद्वतीं;
Da₂ D₅ 'द्वलां; Dn₁ 'स्पती. — (L. 2) K₄
damaged. Da D₅ बहुधो वै (for बहुधा).]

— °) M₂ 'नद्यां. K₆ नराधिप. — °) K₂ तदानि (for
सदानि). K₃ D_{2.7} नीरामयां; Da₁ निरामयीं. Ko
वृत्तां; K₄ B Da Dn D_{1.5.7.8} कृष्णां; D₂ हृत्वां;
D₃ धृत्वां; D₆ भृत्वां; T₁ G₄ धृष्टां; G₁₋₃ M हृष्टां
(for वृत्तां). D₁ सदानिरामनाधृत्वां; T₂ सदानया-
निराहृत्वां. — With 31^a, cf. Brahṁāṇḍa 1. 16. 38^b;
Vāyu 45. 107^b; Matsya 114. 32^b; Brahma 27.
38^a; Mārkaṇḍeya 54. 29^a. — °) K_{3.5} D₂
मंदरां (for मन्दगां). K₄ D₇ मंदगामिनीं. D₅ मंदरां
वाहिनीं चमू; T₂ मगदां रुद्रवाहिनीं.

32 K₂ om. (hapl.) 32; T₂ om. 32^{ab}. — °)
K₃₋₅ B D (except D_{1.3.7}) T₁ G_{1.4} M₂ ब्राह्मणीं;
G₂ ब्रह्मणां (for ब्रह्मणीं). K₁ Da₁ D₅ महागौरीं;
D₇ 'शौरीं. — °) S (T₂ om.) सुदुर्गामपि (T₁ G_{1.3.4}

मन्दाकिनीं वैतरणीं कोकां चैव महानदीम् ।

शुक्तिमतीमरण्यां च पुष्पवेणुत्पलावतीम् ॥ ३३

लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषभङ्गिनीम् ।

कुमारीमृषिकुल्यां च ब्रह्मकुल्यां च भारत ॥ ३४

'थ) भारत. — °) Ko. 1.4 B₃ D₁ T₂ M वि-
त्पलां. K₁ 'वखां; K₃ 'यथां; K₄ B Da Dn D_{1.5}
T₂ 'रथां; K₅ 'पथां; D₁ 'वर्णां; D₃ 'वहां; T₁
M 'जलां (for 'वहां). — °) K_{3.5} D₁₋₃ मंजु-
कल(D₁ 'लु)वाहिनीं; K₄ B Da Dn D_{1-8.8} मंजु-
वाहिनीं तथा; D₇ संजलां कनवाहिनीं; S अंजनां
मजहां; G₂ अजनां; M₃ मंजुलां वालुवां.

33 °) Ko. 2 वैतरणीं; K₁ चैतरणीं. — °) Ś₁ Ko
नोपां; K₂ B_{1.4} कोपां; K₃ सोपां; K₄ काकां; K₅
सोमां; Da₁ कौकां; Dn D₁ कोशां; D₁ लोपां; D₂
सोयां; D₃ रूपां; D₆ सौपां; D₇ तोयां; D₈ केपां;
नाकां (T₂ मंदां). B Dn D_{1.3} S चापि (for चैव
— B₁ om. 33^{ab}. — °) Ś₁ Ko शक्तीमतीम्; K₁ D₁
शक्तिमं(D₃ 'म)तीम्; K₅ T₁ G_{1.2.4} M₂ शुक्तिं
Dn₂ मुक्तिम्; M_{1.4} शुक्तिम्; M₅ गुक्तिम्.
सरण्यां; K₄ B₁₋₃ Da Dn D_{1.5.8} T₁ G₄ अरं
'तं'गां; K₅ D₇ अरुदां; D₁ अरुदां; D₃ अनदां
T₂ G₁₋₃ M अरं(M₂ 'रा)गां. K₃ D₂ नदीं मुक्ति-
भरदां च; D₆ विदिशां कृष्णवेणीं च (cf. v. l. 27^a).
— With 33^a, cf. Brahṁāṇḍa 1. 16. 36^b; Vāyu 45.
105^b; Matsya 114. 30^b; Brahma 27. 36^b;
Mārkaṇḍeya 54. 27^a. — °) K₂ पुष्पवेणुत्पलां;
K_{3.5} D₂ पुष्पवर्णोत्पलां(K₃ 'व्यभा)वतीं (K₅ 'नं').
K₄ B Da Dn D_{1.5.8} तथैव वृषसाह्वयां; D₆ पुष्प-
वेलपुलावतीं; D₇ S पुष्पवत्युत्प(T₂ M₅ 'त्युत्प'; G₄
'त्यां फ)लावतीं.

34 D₅ om. 34. — °) K_{3.5} Da₁ D_{2.6} लोहितां;
Da₃ लौहित्यं; D₁ रोहिणीं; D₄ लोहित्यं; T₂ लोहिण्यां
G₃ कर्तोयां. — °) Ś₁ D₃ सृषभङ्गिनीं; K₄ B Da Dn
D_{1.3} वृषकाह्वयां (B₁ 'यं); D₁ भवभङ्गिनां; D₇ वृष-
भङ्गिनीं; S रुद्रसाह्वयां. — K₄ om. 34^{ab}. — With 34^a,
cf. Brahṁāṇḍa 1. 16. 38^a; Vāyu 45. 107^a;
Matsya 114. 32^a; Brahma 27. 38^a; Mārkaṇḍeya
54. 29^a. — °) D₁ कुमारीम्; T₁ G₄ कावेरीम्.
ऋषिकुल्यां; Ko-2 वृषकुल्यां; B₂ ऋषकुल्यां; S ऋषि-
कन्यां (T₂ ऋषिकुल्यां). — °) Ś₁ Ko. 1 ब्रह्मकुल्यां;
(except T₁) 'कन्यां. T G मारिप (for भारत).
Da Dn D_{1.8} मारिपां च सरस्वतीं.

सरस्वतीः सुपुण्याश्च सर्वा गङ्गाश्च मारिप ।
विधस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महावलाः ॥ ३५
तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथास्मृति ॥ ३६
अत ऊर्ध्वं जनपदान्विवोध गदतो मम ।

तत्रमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वमाद्रेयजाङ्गलाः ॥ ३७
शूरसेनाः कलिङ्गाश्च वोधा मौकास्तथैव च ।
मत्स्याः सुकुट्याः सौवल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ३८
चेदिचत्साः करुपाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ।
उत्तमौजा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ३९

C. 6. 348
B. 6. 9. 41
K. 6. 9. 41

35 With 35, cf. Brahmapāda 1. 16. 39; Vāyu 45. 108; Matsya 114. 33; Brahma 27. 39^c-40^b; Mārkaṇḍeya 54. 30^c-31^b. — D₆ om. 35^{ab}. — ^a) Ś1 K D1.2 S सरस्वती (K₃ D₂ "लः; K₃ "लः); B Da Dn D1.2.3 मंदाकिनी (for सरस्वती:). All MSS. (except K₃ D₂.2.7; D₆ om.) सुपुण्यां (Ko "पण्यां; Da D₂ "पणां) च. — After 35^a, K₁ repeats 33^c-34^a, and om. 35^b-36^b. — ^b) Ś1 Ko.2 सर्वा (Ko.2 "र्व) संगं च; K₁ B Da Dn D1.4.5.8 सर्वा गंगां च (D₁ "गांश्च); D₁ सर्वगंगाश्च; सर्वगंगां (M₂ संगंधवां) च. All MSS. (except Ś1 Ko.2 D₃.7; K₁ D₆ om.) भारत (for मारिप). — After 35^{ab}, T₂ ins. (cf. 32^{ab}):

45* ब्रह्मर्षीं च महागौरीं सुवश्यामपि भारत । ;
while T₁ G1-3 ins. :

46* मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप ।
[= 31^{ab}. T₁ G₂ ऋ (G₂ ऋ) पभां (for वृषभां), and
नराधिप (for जनां).]
— ^c) D₆ सर्वा विधस्य भारत. — ^d) D₆ सर्वाश्चैव. K₁
B D (except D₂.3.6) महाफलाः; G₃ M "जलाः (for
"वलाः).

36 K₁ om. 36^{ab} (cf. v. 1. 35). — ^a) K₂.3 T₂
M₂ सप्रकाशाः. K₃ तथा नद्यस्तु प्राकाशा. — 36^b
= 1. 1. 179^b: 4. 52. 4^a; 5. 54. 45^b; etc. — ^d) B₂
मया प्रोक्ता (for समाल्याता). B₂ M यथामति; B₃
D₂.2.7 T₂ यथास्मृति; Da D₆ यथाश्रुति (Da₁ "ति);
D₆ समासतः. — After 36, D₆ ins. an addl.
colophon.

37 ^a) Da₁ जानपदा; G₂.4 जनपदं. — 37^{cd} =
(var.) Brahmapāda 1. 16. 40^{cd}; Vāyu 45. 109^{cd};
Matsya 114. 34^{cd}. — ^c) K₃.5 D₆.6 T₁ तत्र मे.
K₁ "पांचाल्याः. — ^d) Ko.1.3 B₂ D₅.7 शाल्वा (Ko.1
शाल्व-) माद्रेयजाङ्गलाः; K₂.4.5 B₁.3.4 Da Dn D₂-4.5.8
T₂ शाल्वा मा (K₂ साल्वमा; Da₁ शाल्वा मा)द्रेयजां
गलाः; T₁ G M साल्वाश्चैवेह जाङ्गलाः. — After 37, G₂
ins. (cf. v. 1. 44^{ab}):

47* विदेहा मागधाः सिंहा महादायतयस्तथा ।

38 = (var.) Brahmapāda 1. 16. 41; Vāyu 45. 110; Matsya 114. 35. — ^a) K₁ damaged.
K₃ D₂.2.7 शूरसेनाः; D₅ शूरसिंहाः. K₂ कलिङ्गाश्च;
B Da Dn D₁-2.3 पु (Da D₅ कु; D₆ क)लिङ्गाश्च.
— ^b) Ś1 Ko.2 वोधा मौ (K₂ मै)कास्; K₃ वोधा
मोकास्; K₁ damaged; K₃ सौधा मौकास्; B Da
Dn D₁.4.5.8 वोधा मालास्; D₂ वोधा मौकास्; D₃
वोधा मोकास्; D₇ मौरा मौकास्; T₁ G बाहुलाकास्;
T₂ बाहुदामास्; M बहुपा (M₅ "वा)कास्. K₁ तवैव च.
— 38^{cd} = (var.) Brahma 27. 41^{cd}; Mārkaṇḍeya
54. 32^{cd}. — ^c) K₃ Da₁ मत्स्याः; D₂ सट्याः; T₂
मंगाः; G₂.3 मत्स्याः. Ko.2 सुकुट्याः; K₂.5 "कुंताः;
K₁ "कुटाः; B₁.4 कुशटाः; B₂ कुशटाः; B₃ D₃ सकुटाः;
Da D₅ कुशडाः; Dn D₁ कुशद्याः (Dn₂ "ल्यः); D₂
सुकंताः; D₆ कुशल्याः; D₃ इम** ; S कुशांगाः (T₂
"लिगाः; G₃ "शांकाः). Some MSS. सौवल्याः; B₁
मौकल्याः; B₂ Da सौलः; B₃ शौलः; Dn D₁.6
सौशलयाः (D₂ "याः); D₃ *शलयाः; S साल्वे (T₁
G₁ "ले)याः. D₁ मत्स्या स्युः कुकुटाः सौल्याः; D₇
मत्स्यास्मकुटाः कौशलयाः. — ^d) B₁.2.4 D (except
D₁-3.7) कुंतयः; T₁ G₂.4 कुंदि (G₂ "दी)हाः; G₁.3
कुंतिभाः; M कुंतिपाः (for कुन्तलाः). Ś1 Ko.2
काशिकोशजाः; K₁ काशिकोशजाः; K₃ नाशिकोशलाः;
B₁.2.4 Dn D₆ G₁ कांतिकोश (G₁ "स)लाः; T G₂-3
M "को (G₃ "कौ)सलाः.

39 ^a) Cf. 1. 114. 31^c: 5. 197. 2^a. K₁
चेदिर्वशाः; B Da₂ Dn D₅.6.8 "मत्स्यः; D₂.4 T₁ G
"मत्स्याः; T₂ "पालाः. Ś1 करुपांश्च; K₁ कर्तपां;
K₂.5 कुरुपां; T G क (T₁ G₁ कु)रुशां. Da₁
जेदिमत्सकुरुपां; D₇ चेदयश्च सकारुपाः; M चेदिमत्सक
(M₁ "कु)रुशां. — ^b) Ś1 भोज्याः; T₁ G₁.4 कालः;
G₂ कालः (for भोजाः). D₃ "कलिङ्गाः. G₃ काल-
सिन्धुविन्दकाः; M कालसिन्धुलिन्दकाः. — ^c) = (var.)
Brahmapāda 1. 16. 64^a; Vāyu 45. 132^c; Matsya
115. 52^c; Brahma 27. 60^a; Mārkaṇḍeya 54.
55^a. K₂-5 B Da Dn D₁.2.4-3 G₁ उत्तमाश्च;

C. 6. 349
B. 6. 9. 41
K. 6. 9. 41

पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव एकपृष्ठा युगंधराः ।

सौधा मद्रा भुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥ ४०

जठराः कुकुशाश्चैव सुदाशार्णाश्च भारत ।

कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः ॥ ४१

गोविन्दा मन्दकाः पण्डा विदर्भान्पवासिकाः ।

अश्मकाः पांसुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः पनीतकाः ॥ ४२

आदिराष्ट्राः सुकुडाश्च बलिराष्ट्रं च केवलम् ।

वानरास्याः प्रवाहाश्च वक्रा वक्रभयाः शकाः ॥ ४३

Ds T G₁₋₃ M उत्तराश्च (for 'मौजा'). K₁ 'शार्णाश्च'; K₃ दशार्णाश्च. — ^a) = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 63^d; Vāyu 45. 132^d; Matsya 115. 52^b; Brahma 27. 59^d; Mārkaṇḍeya 54. 54^d. K₁ मेकलांशः; Da कोशलांशः; T G मेख (G₂ 'घ')लाः. S को (G₁ कौ)सलैः (for चोत्कलैः). Ds मेकलाश्चोत्कलास्तथा.

40 ^a) K₁ B Da₂ D_{1.3} पंचालाः; M_{1-3.5} वं (M₂ पं)चुलाः. K_{1.5} D_{1.3.6.7} कौ (D₃ को)शिकाः; B Da Dn D_{1.5.8} T G_{1.3.4} M₁ कोस (B₄ Da Dn₁ D₃ 'श')लाः; G₂ कौसलाः; M_{1-3.5} कुंतलाः. D_{3.6} चैवम्. K₃ D₂ पांचालकौशिकाश्चैव. — M₁ om. (hapl.) 40^b-41^c. — ^b) Ś₁ [अ]प्येकवृत्त्या; K_{0.1} [अ]प्येकवृत्त्या; K₂ [अ]प्येकवृत्त्या; K₄ [अ]प्येकपृष्ठा; B D (except D_{2.3.6}) नैकपृष्ठा; S (M₁ om.) महापृष्ठा (G₂ 'ष्ट'). Dn D₃ पुरंधराः. — ^c) K₃₋₅ B₃ Da₂ D_{1.7} गोधा; B_{1.2.4} Da₁ Dn D_{3.4.5} बोधा; D_{2.5} गाधा; Ds बोद्धा (for सौधा). S (M₁ om.) पाठा (T₂ परा) वृद्धा (for सौधा मद्रा). B₂ मद्रा; D₃ मंदा; Ds मंदाः. B_{1.3.4} Dn D_{1.3} मद्रकलिगाश्च. K_{3.5} D_{2.3.6} M (M₁ om.) पुलिदाश्च; K₁ B₂ Da D_{1.5.7} कलिगाश्च; T₁ G हुलुं (G_{2.3} 'लि')गाश्च; T₂ हुम्मगाश्च. — ^d) Da₁ काशयोपरः; D₁ काशयः परः; Ds 'योपरकास्तथा.

41 M₁ om. 41^a^c (cf. v. l. 40). — ^a) K₄ कुठराः; D₁ जवसाः (for जठराः). K_{2.4} B Da₁ (after corr.) Dn D_{1.5.6.8} M_{3.5} कुकुरा (B₂ कुरवा); K_{3.5} D_{2.3} कुकुं (D₂ 'कै')दा; Da₁ (orig.) कुजरा; Da₂ D₄ M_{2.4} कुकुरा; T₁ कुरसा; T₂ कुररा; G कु (G₂ क)सरा. D₇ कुकुभाश्चैव दाशार्णाः. — ^b) K_{0.2-4} B Da Dn D_{5-6.8} स (K_{3.4} D₃ सु). दशार्णा (K₀ 'र्णा')श्च; D₇ पिंजलाश्चैव; T₁ G सुभ (G₁ 'भा')गार्णाश्च; T₂ सुगर्णाश्चैव; M (M₁ om.) वसुगार्णाश्च. — ^c) Ds कुंतपो. — ^d) Ś₁ K₀₋₂ तथैव परः; D₇ तथैवावरः.

42 ^a) K₁ S गोमं (T₁ 'म')दा; B Da Dn D_{1.5.3} गोमंता (D₃ 'मेता') (for गोविन्दा). K₃ D₂ नंदकास्

(for मन्दकाः). Ś₁ T G_{3.4} मंदका (T₂ 'गा')पंडा; K₄ मंदकापंडा. K₂ Dn खंडा; K₃ त्वंधा; B₂ पंडा; B₃ पांडा; Da D₅ पर्णा; D₂ त्वंधा; D₃ मंडा; Ds पंडा; M₁ पण्डा (for पण्डा). K₅ गोविंदमोदकास्त्वंधा; D₁ गोविंदमदगोधांद्रा; Ds गोविंदा मं पापांडु; D₇ गोविंदा मन्यकाः खंडा (marg. गोविंदमंदकाः पांडवा). — ^b) K₁ 'र्भा रूपः'; K_{3.5} D₂ 'र्भासुखः'; K₄ 'र्भा नृपः'; B_{1.3.4} Da Dn D_{1.4.5.7} m. 8 'र्भा रू (B₁ D₇ m. 8 'र्भानृ'; B₃ 'र्भा नृ'; B₄ 'र्भा नृ'; Da₁ 'र्भानृ') पवाहिकाः; B₂ 'र्भानथ' वाहिकाः; Ds विदेहा भूतवाहिकाः; D₇ विदर्भान्सूर्यवासिकाः; S 'र्भान' (T₁ G₁ 'र्भा नीः'; T₂ 'र्भानृ'; G₁ 'र्भा रू') पवासकाः. — ^c) Ś₁ K₀₋₂ अश्मलाः; Dn अश्मकाः; D₁ अलका (for अश्मकाः). K₃₋₅ B₃ D_{1.2.7} पांडु (K₁ B₂ पांडु; D₁ पण्डु) राष्ट्राश्च; B_{1.2.4} Da Dn D_{1.5.7} सोत्तराश्चैव. Ds S अश्मकाश्च सुराष्ट्राश्च. — ^d) K_{3.4} D₂ कनीडकाः; K₄ कलीतकाः; B Da Dn D_{1-2.4} करी (B₁ Da₂ D₅ 'ला'; B₃ 'ली'; Da₁ 'नी') तपाः; D_{1.3.7} कनीन (D₃ 'त')काः (for पनी). K₀ गोपराष्ट्रापनीतकाः; S हे (T₂ G₁₋₃ गो) मराष्ट्राः सर्पतप (T₂ 'का').

43 ^a) K₀ सुकुडाश्च. K₁ D₁ आदिराष्ट्राः सुकुं (D₁ 'कुत्वा')श्च; K_{3.5} D₂ 'राष्ट्राश्मकूरा (K₅ 'कुटा'; D₂ 'कूटा')श्च; B अधिराज्याः (B₂ 'श्च'; B₃ 'ष्ट्रा'; B₄ 'ज्य') कुशाष्ट्राश्च; Da D₅ अधिराज्या (Da₂ 'ज्यं'; D₅ 'ज्य') कुशांष्ट्राश्च; Dn D_{1.5} अधिराज्य (D₄ 'ज्यं') कुशाष्ट्राश्च; Ds आदिराज्याश्मकूटाश्च; Ds अधिराज्यकुशांष्ट्राश्च; T₁ G आदिराज्याः कुवि (T₁ G₁ 'लि')दाश्च; T₂ आरन्विषा कुपिंदाश्च; M आदिराज्याः सुकुं (M_{2.5} 'कुं')दाश्च. — ^b) K₂₋₄ D_{2.7} वलि; B₁ Da Dn D_{1-6.7m.8} मल; B_{3.4} मंद; B₅ मनु; D₁ बर्व; D₃ बलिराज्यं. S वल (G₄ खल्व; M_{1.3-5} वल्ली; M₂ वलि) राष्ट्राश्च केवलम्. — ^c) K_{0.1} वानरास्याः पवाहाश्च; K₂ वारकस्यापवाहाश्च; K₃ वानवाश्चापवाहाश्च; K₄ B वालवा (K₁ 'पा'; B₂ 'व')स्योपवाहाश्च; K₅ दानवस्यापवाहाश्च; Da वानवा (Da₂ 'रा')स्योपवाहाश्च; Dn₁ D₄ वारव (D₄ 'वा')स्योपवाहाश्च; Dn₂ D₈ वारया (D₃ 'वा')स्योपवाहाश्च; D₇ वातवास्यापवाहाश्च; D_{2.3.7} वानवास्या (D₃ 'प')वाहाश्च;

विदेहका मागधाश्च सुह्याश्च विजयास्तथा ।

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ॥ ४४

मल्लाः सुदेष्णाः प्राहूतास्तथा माहिपकार्षिकाः ।

वाहीका वाटधानाश्च अभीराः कालतोयकाः ॥ ४५

अपरन्थाश्च शूद्राश्च पल्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।

अटवीश्वराश्चैव मरुभौमाश्च मारिष ॥ ४६

उपावृत्तानुपावृत्तसुराष्ट्राः केकयास्तथा ।

कुट्टापरान्ता द्रैधेयाः काक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ४७

C. 6. 356
B. 6. 3. 42
K. 6. 3. 43

Ds वातरासोपवाहाश्च; Ds मानवाः शपवाहाश्च; T1 G सावित्राः सापवादा (G1 'हा'श्च; T2 M2.3 सा (T2 स)वित्राः साप (T2 'यु'वाताश्च; M1.4.5 सावित्राः साव- (M1 साल)पाताश्च. — ^a) K2 D3.7 वक्रा वक्रा; K3.5 D2 चक्राश्चक्रधराः; K1 B D1.6 चक्राश्चातयः (D1 'वतं'); Da Dn2 D4.5.8 वक्रा वक्रा (Da1 D3 'क्र'तयः; Dn1 वक्रा वक्रातयः; S वक्रावक्रतराः. K3.5 D1.2.7 'सकाः; Ds शुचिः; Ds कशाः; S शुकाः (G2 'भा').

44 T2 om. (hapl.) 44-45. — ^a) K3.5 B1.3 Da2 Dn D1.3.5.6.8 G1 वि (K5 वै)देहा मगधाः सुह्याः (Dn D1 स्वक्षाः; B1.3 सुह्याः; Ds ब्रह्मा; K1 B2.4 Da1 D1.7 G1-3 M विदेहा मागधा सुह्याः (K1 सुस्मं; B2 D1 स्वक्षाः; G2 सिन्धाः; M1.3.4 सुह्याः; D2 वैदेहा मगधा सुह्याः; T1 विगेधा महताः सुह्याः. — ^b) K3.5 D2.3.7 M2 मलदा; K1 B Da Dn D1.4.5.8 मलजा; Ds दरदा; M1 मलदा (for सुह्याश्च). T1 G मह (G2 'ग')दायतयस्तथा; M3-5 मगधोद्दालकास्तथा. — ^c) K1 अंगवगः कलिङ्गश्च; S (T2 om.) अंगवग-कलिङ्गश्च. — ^d) Ś1 Ko-2 B1 सकृल्लोमान; K1 पल्लवो-मान; K5 जकृल्लोमान; D2 यत्तलोमान; Ds यकृल्लोमान; M1 'ल्लोकान; M2 'त्तोमान. K3 यकृल्लोमानस्तथा.

45 T2 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^a) Ś1 Ko.1 मन्वाः; K2 मलाः; K1 B2.4 मंदाः (for मल्लाः). Ś1 सुदोष्णाः; Ko.1 सुदोष्णाः; K2 सुदोलाः; Ds सुदेशाः; G3 सुदोषाः (for सुदेष्णाः). K1 प्रहतासः; K1 B1.3.4 Da Dn D4-6.8 प्रह्ला (Da2 Ds 'हा'दा; B2 प्रासादा; D1 सूताश्च; S (T2 om.) प्रह (M1.2 'हु'; M2.5 'गु')णास (for प्राहृतास). — ^b) K1 K2 तथा माहिपकार्षिकाः; K3.5 D3.6 G3 तथा माहिप (G3 'पु')कर्षकाः; K1 B2.4 Dn D1 माहिपाः (Dn D4 'का') शशिकास्तथा; B1.2 Da D5.8 माहिपाः शशि (B1 गालः; B2 शश)कालया; D1 T1 G1.2.4 M तथा माहिपकर्षकाः; D2.7 तथा मा (D1 स)हिपवर्षकाः. — K2 om. (hapl.) 45-46. — ^c) 45^{ca} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 46^{ca}; Vāyu 45. 115^{ca}; Matsya 114. 40^{ca}; Brahma 27. 44^{ca}; Mārkaṇḍeya 54. 35^{ca}; Vāmana 13. 37^{ca}. — ^d) K3 Ds बाहिका; K1 राजीका; B Da

Ds बाहिका; Dn D1.4.7.8 S (T2 om.) बाह्रीका; D3 वादीका (for वाहीका). S (T2 om.) बा (M1 व)हुधा (G2 'दा')नाश्च. — ^a) Ś1 Ko कामीराः; K1 कभीराः; Da Ds अभीराः; D2.3 [अ]प्याभीराः; T1 G1.3 आ (G1 अ)भीलाः; G2 सामीलाः; G3 आभीलाः. B1 कालभोजकाः; D2 'तोयदाः; Ds 'तौयकाः; D1 'कोयकाः; Ds कारतोयकाः. K3 भाराः कालायतायदाः (sic); K5 [अ]प्यभीताकालतोहराः.

46 46^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 46^{ca}; Vāyu 45. 115^{ca}; Matsya 114. 40^{ca}; Brahma 27. 45^{ca}; Mārkaṇḍeya 54. 36^{ca}. — K2 om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). — ^a) K1 अपरंघाश्च; K3.5 D2.3 उप-रंघाः; K1 अपराष्ट्राः; D1 अपरंघाः; Ds अपरंताः; T G2.4 M पु (M2.5 प)रंघाः; G1 पुराधकाः; G3 पुरोधकाः. K3.5 D2 T1 G2.4 शूराश्च; Ds सूरः; M2.5 रुद्रा (for शूद्रा). B Da Dn D4-6.8 अपरंताः परंताश्च. — ^b) Ko पल्लवाश्च; K1 पंककाश्च; B1 Dn Ds पंचालाश्च; B3.4 Da D1 पंकला (Da1 'भा'श्च; D1 पल्लवाश्च; D3.5 पंकलाश्च; T1 G वल्लवाश्च; T2 M पल्लवाश्च (for पल्लवाश्च). K1 B1.3.4 Da2 D4.5.8 चर्मचंडकाः; K5 चर्मपंडिकाः; Da1 चर्मचंपकाः; Dn 'मंडलाः; D1 'खांडिकाः; Ds T2 G2 'खं (G2 'खं)-डकाः; M1-3.5 'पंडिकाः. B2 पंकसाश्च सचंडकाः. — ^c) Ś1 Ko.1 अटवीश्वरः; K3 'शिविराः; K1 'शरराः; B Da2 Dn D4.5.8 'शि (B2 'शे')खराः; Da1 अटविशिवरः; D1 आटवीशिवराः; D2 अटवीरोवराः; Ds 'सर्वरा'. — ^d) Ś1 Ko मरुभौमश्च; K1 'भोमश्च; K1 B Da Dn D1.4.5.8 मेरुभूता (D1 'मा'श्च; K5 S मरुभूता (T2 'ता'श्च; Ds मारुभौमाश्च. Ś1 K1-2.5 D1-3.6.7 भारत; T2 माहिपाः.

47 ^a) Ko उपवृत्तानुपावृत्तः; K1.2 उपवृत्तानुपावृत्त- (K2 'श्वाः); K3.5 D2.2.6 उदावृत्ता उ (Ds 'त्तानु')पावृत्ताः; K1 B1 Da Dn D1.4.5.8 उपावृत्तानुपावृत्ताः; B2 D1 'वृत्तानुवृत्ताश्च; B3.4 'वृत्तानुपावृत्त (B1 'द्वा'); T G वयोवृद्धा उपा (T2 नयो)वृद्धाः; M वस्तवृद्धा उपा-वृद्धाः. — ^b) K1 Dn Ds स्वराष्ट्राः; D1 सौराष्ट्राः; B2 सराष्ट्राः. K3.5 Da1 (by corr.) केकयासः; B2 D1.6 G2.3 केकयस. — T3 om. 47-48. — ^c)

C. 6. 357
B. 6. 9. 49
K. 6. 9. 49

अन्ध्राश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च ।

बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मानवर्जकाः ॥ ४८

मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ।

पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदोण्याः प्रमुदास्तथा ॥ ४९

Ko कुंदापरंता; K1 कुंटापरंता; K2 Da1 D1 कुंदाप; K4 कुंताप; B1.2 कुंदाप; B3 कुंभाप; Dn1 कुंदाप; D5 कुंदाप; D7 कुंताप; T1 G कर्काप (T1 G1 पा) ताश्च; M कल्याः (M1.2 व्याः) परंताः. K4 B Da Dn D4.5.8 माहेयाः; D1.3.7 T1 G1.3.4 M4 द्वैषेयाः; D6 वैषेयाः; G1 (before corr.) M1.2.5 द्वैतेयाः; G2 द्वैपाशाः; M5 द्वैपायाः (for द्वैषेयाः). K3.5 D2 क्षुद्राधाराः द्वैत (K3 रा वैत) वेयाः. — ^a) K3.5 कक्ष्याः; K4 कांक्षाः; B Dn D1-1.7.8 M2 कक्षाः; Da D5.6 कुक्षाः; T1 G कुल्याः (G3 छाः); M1.3.4 कक्ष्याः; M5 कल्याः (for काक्षाः). Ko.1 सुसुद्रिनिष्कुटाः (Ko टाः); K2 सासुद्रिनिष्कुटाः; K5 सासुद्रकुकुटाः; D2 द्रकुंकुटाः; T1 G1.3.4 द्रनिष्कुटाः; M द्रनिष्कुटाः. — After 47, T1 G1.3.4 ins.:

48* कव्याश्च पातवैवोधा याकाः सासुद्रनिष्कुटाः ।

[G1 पातवैवेया; G2 वैवाधा.]

48 T2 om. 48 (cf. v. 1. 47). — ^a) K1 अंधाश्च; K3.5 D2 आन्ध्राश्च; Da1 आंध्राश्च; Dn1 अंधाश्च; Dn2 अंध्राश्च. S (T2 om.) अंधकारा (M1.3-5 धीरकाः; M3 अर्थारका)श्च वै राजन्. — ^b) K3.5 D2 अन्वर्गिर्याश्च; Da1 अन्तर्गिर्याश्च; S (T2 om.) नाना (G2 न) वीर्याश्च. — ^c) K3 त्रिभिर्गिर्याममलदा; K4 B Dn D1.4.8 बहिर्गिर्याममलदा (K4 नदा); K5 त्रिभिर्गिर्याममलदा; Da1 बहिर्गिर्याममलदा; D2 त्रिभिर्गिर्याममलदा; D1 बहिर्गिर्याममलदा; S (T2 om.) यदुद्दीपाः सुकेशाश्च. — ^d) Ko मागधा; K3-5 B Da Dn D1-5.7.8 मगधा. K5 D1 मानवर्जिताः; B1.2 मानवजडाः (B2 टाः); B3 मानवा जटाः; Da D5 मालवजटाः (Da1 जटः; D5 जटाः); D7 मानवर्जदाः. S (T2 om.) तथा पा (G2.1 धा) वकवंशकाः. — For 48, D6 subst.:

49* अन्तर्गिर्यास्तथा चैव बहिर्गिर्यास्तथैव च ।

49 ^a) K3.5 B2 Da D2-6.8 सलु; K4 सलु; Dn समन्तराः; D1 सद्योत्तराः; D7 अलु; T1 G सम्यग्जाताः; T2 M सद्यजाताः. Ś1 G1 प्रवृषयो; Ko.1 3-5 D2-6 T G2-4 M3-5 प्रावृषयो (M5 योर); B2 Da

शका निपादा निपधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ।

दुगूलाः प्रतिमत्स्याश्च कुशलाः कुनटास्तथा ॥ ५०

तीरग्राहास्तरतोया राजिका रस्यकागणाः ।

तिलकाः पारसीकाश्च मधुमन्तः प्रकुत्सकाः ॥ ५१

D5 प्राविशेषा; D3 प्रावृषया; D7 वैयो; M1 पया; M2 प्रवृषया. — ^b) Ko.1 भार्गवश्च. D6 नराधिप. — ^c) K1 पुत्र; K2 D1 पुंडा; K3 शुंडा; K5 D1 शुंडा; D5 पुच्छा (for पुण्ड्रा). S विंध्यदेशा (M5 जातः) (for पुण्ड्रा भार्गाः). K4 अर्गाः; Da2 D3 भार्गाः; Dn1 D4 भीमाः (for भार्गाः). D6 हरिताश्च. — ^d) K1 सुदोण्याश्च (hypermetric); K2-5 B D S सुदोण्या (B3 देष्टा; D4 देष्टा; D6 दिष्टा; M2 देष्टा); K3.5 B1.2.4 Da Dn D1-6.8 यासुना (K3 पांसुना); K5 प्रासुना; D2 प्रसुना; D3 मलिना; D6 सूतया; तथा; S द्रमिला (G3 द्रमिडा) तथा.

50 ^a) D3 सका; D8 शंका. Ś1 Ko.1 दास (for धास). D6 शेका निपेधा निपधास; T1 G4 मंदरादवमंडाश्च; T2 कंदरा रकुदंडाश्च; G1-3 कंदरा हतमंडा (G1 धा)श्च; M1.2 करका हत (M2 द) मंडाश्च; M3-5 करदा हतम (M5 मुं) डाश्च. — ^b) Ś1 Ko.1.5 तथैवानर्तनैर्ऋ (K5 केरी) ताः; T G M3 कर्णाटा भूत (T2 हत); G1 भीत; G3 हीत लास्तथा; M1.3-5 कुंदाया भूतलास्तथा. — K4 B om. 50^a-51^b. — ^c) K2 D1.5 दुगूला; K3 दुक्कूला; K5 दूकूला; Da Dn D1.5 दुगूला; D2.8 दुक्कूला; D7 दुःशूला; Da1 प्रतिमत्स्याश्च. D6 उल्लका शतमत्स्याश्च; S कच्छाः शैव (G2 कचाश्च शै) लकच्छाश्च. — ^d) K2 कोशला; K3 D2 कुत (D2 न) दा; K3 कुंदना; Da Dn D1.4.5.8 कुंतला; D3.6 कुनदा; D7 कुरदा; S जा (T2 छा) गला (for कुशला); K3 कुंतलास्तथा; K3.5 D कुश (D3 कोस) लास्तथा; T G4 गल (T2 गंध) पल्लवा; G1-3 ललप (G3 पि) ल्लवा; M1.3.4 ग (M1 ह) लवल्लका; M2.5 गलवल्लका (M5 पल्लका).

51 Ś1 Ko-2 om. (hapl.) 51^a-54^b. K1 B om. 51^a (cf. v. 1. 50). — ^a) K5 नीरग्राहास; D (except D2.3.7) तीरग्राहास; S वीरवाहास (for तीरग्राहास). Da Dn D1.5.3 शूरसेना; D1 शूरवेयो; D3.6 S शूरतोया; D7 कोना. — ^b) Da1 इजिका; Da2 Dn ईजिका; D4 ईजका; D5.3 इतिका; T1 G2-4 M राजितास (for राजिका). Da Dn D1.5.3 कन्यकायु (Da D5 ना) गा; D1.3.6.7 रस्यकौ (D6 कौ;

काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ।

अभीसारा कुलताश्च शैवला बाह्लिकास्तथा ॥ ५२

दर्वीकाः सकचा दर्वी वातजामरथोरगाः ।

बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ॥ ५३

वध्राः करीपकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ।

वानायवो दशापार्श्वी रोमाणः कुशविन्दवः ॥ ५४

कच्छा गोपालकच्छाश्च लाङ्गलाः परवल्लिकाः ।

किराता वर्वराः सिद्धा विदेहास्ताम्रलिङ्गकाः ॥ ५५

C. 6. 354
B. 6. 9. 57
C. 6. 9. 57

D₁ 'कों'कणाः; D₂ रत्यकागुणाः; T G तत्त्व (T₂ तुल्य)-
कंकणाः; M तत्त्व (M₂ 'प्य')कंकणाः. —^c) B₃ D_{3.6}
भारसी (B₃ 'मी'रा); D₇ पारसीरा (for पारसीका).
K₁ B_{1.2.4} Da Dn D_{1.4.5.8} तिलभारा मसी (K₁
B_{1.4} समी; B₂ Da D₅ मसा)राश्च; T₁ G_{2.4} तिल-
वाराश्च (G₁ 'रा म') सीराश्च; T₂ M नीलवा (M₂ 'लपा')-
राश्च सीराश्च; G_{1.3} तिलवा (G₃ 'पा')राश्च वीराश्च.
—^d) B₂ Da Dn D_{4.5.7.8} मधुमत्ताः; T G_{1.2.4}
'मंदाः; G₃ 'वीराः; M 'पत्ताः (for 'मन्तः). K₁
B_{1.3.4} Dn D_{1.4.8} सुकंदकाः; K₅ च कुल्लकाः; B₂
सकुल्लकाः; Da D₅ M₂ सकंदकाः; D₃ प्रकुल्लकाः; D₆
प्रकूपकाः; D₇ सकुंतलाः; T₁ G_{1.4} सु (G₁ स)कुंदराः;
T₂ सुमंदकाः; G₂ च सुंदराः; G₃ M₁ सुकंदकाः; M₁
सकंदुकाः; M_{3.5} सकुंदकाः.

52 Ś₁ Ko-2 om. 52 (cf. v.1. 51). —^a) K₃
काश्मिराः; D₃ कासीराः; T₂ काश्मीर. —^b) K₅ D₁
गंधारा. D₃ दर्प (for दर्श). S गांधारावंतिका (T₁
G₁ 'वंतयः; M₁ 'पतकाः; M₃₋₅ 'वतका)स्तथा. —S
om. 52^c-55^b. —D₅ om. 52^{cd}. —^c) K₃ D_{2.6}
अभीसाराः; K₅ B₁ अभीसाहाः (K₅ 'रा'); B₂
'स्वाहाः; D₇ अभिसाराः. K_{3.5} D₂ कुंतलाश्च; B₃
कुल्लताश्च; B₁ Dn उल्लताश्च; D₄ कल्ल. —^d) K₃
शैवलाः; B₃ Da D_{2.7} शैवलाः; D₁ शिवला. K₃₋₅
D_{1.2.7} बहु (K₃ D₂ बाहुः; D₁ बहु)कातराः; D₃
बाहुकास्तथा; D₆ बाहुला.

53 Ś₁ Ko-2 S om. 53 (cf. v.1. 51, 52).
—^a) B_{1.4} Da₁ Dn₁ D_{1.3} दर्वी च; B_{2.3} दर्वीक;
Dn₂ दार्वी च (for दर्वीका). B Da₁ Dn वानवा;
D₁ वानरा; D₃ दानवा (for सकचा). K₃ दशिकाः
सकंभा दार्वा; K₁ दर्वीकाः शार्करा दैर्वा; K₅ दर्शी-
काश्मकभा दार्वा; Da₃ दर्वीकरालीवादार्वा; D₁ कद-
थिकाः सनादर्वा; D₂ दश्रीकासकता दार्वा; D₅ दर्वी-
करालिदूर्वावा; D₆ दार्वीकाराकचादूर्वा; D₇ दर्वीका
उत्सवा दार्वी. —^b) K_{3.5} D₂ बलजालमथोरगाः (K₃
'जा'); K₁ बलजावमथोवसाः; Da D₅ वातजाम-
रथोरगाः; D_{3.6} बलजा रमठोरगाः (D₃ 'थोरगाः;
D₁ बलजा रमणारकाः. —^c) K_{3.5} D₂ बहुरंडाश्च;

K₁ 'ल्लवाश्च; B₁ बद्धवद्वाश्च; B₂ बहुवद्वाश्च; B₃
'वद्वाश्च; B₁ 'वाल्वाश्च; Da D_{1.5} बहुरंदा (D₁ 'दा';
D₅ 'स')श्च; D_{3.6} बहुरंध्राश्च; D₇ (m as in text)
'दाराश्च (for बहुवाद्याश्च). —^d) K₁ सुना; K₅ सुदा-
नामः (for सुदा). K_{3.5} D₂ सुपर्वताः; K₁ D_{3.6.7}
सुव (D₃ 'प')णकाः; Da D₃ सुमालिका; D₁ सुवर्चकाः;
D_{1.3} सुमल्लिकाः.

54 S om. 54 (cf. v.1. 52). —Ś₁ Ko-2 om.
54^{ab} (cf. v.1. 51). —^a) Dn₂ वध्राः; D₁ वद्धाः
(for वध्राः). D₅ करीपि. K_{3.5} D₂ वंदाः क (K₃
स)हीसकाश्चैव; K₁ दर्भाः कुभीपकाश्चैव; B₁ वध्वाः
करीपकाश्चैव; D₁ चर्चका हांसकाश्चैव; D₃ वर्चका हीन-
काश्चैव; D₆ ध्रुवंदाकहिकाश्चैव; D₇ दर्भाः कलीसकाश्चैव.
—^b) K_{3.5} D₂ कुणिदाः सत्य (K₃ 'प्य')का; K₁ कालि-
दोपत्यका; Da₁ कुभिंदोपत्यका; D₁ कुलिंदोपत्यका;
D₆ कुलिंदामवता; D₃ कुलिंदोपत्यका. —^c) K₃ Da
D_{1.2.5.6} वनायवो; B₁ वानाग; B₃ D_{3.3} वातायवो.
K₁ दशापार्श्व; B Dn D₁ दशापार्श्व; D₃ दशापर्णाश्च;
D_{1.3} दशापार्श्व; D₆ दाससर्पाश्च (hypermetric).
—^d) Ko-2 रोपाणः; Da₂ D₅ रोमाणः; D₇ रोमाणः;
D₃ रामाणः. D₆ रोमानाः कुशनंदिनः.

55 S om. 55^{ab} (cf. v.1. 52). —^a) Ś₁ Ko-2
काच्छा (Ko गाच्छा; K₁ गाच्छा; K₂ कक्षा) गोपालका-
श्चैव; K₃ Dn₁ D_{1.6} कच्छा (D₁ चच्छ) गोपालकक्षा-
(K₃ 'त्सा')श्च; Da₁ कच्छगोपालकच्छाश्च. —^b) K_{2.4}
B Da Dn D_{1.5.8} जांगलाः. Ko-2 परवल्लभाः; K_{2.5}
D₂ पारवल्लकाः; K₁ B Dn D_{1.8} कुरुवर्णकाः; Da D₅
कुरुजांगलाः; D₁ परिलांगलाः; D_{3.6.7} परप (D₇ 'व')-
लुवा. —^c) B₂ किडावा; D₁ विभाता; D₃ करिता;
M₁ किरात. K₁ बर्धरा; Da₁ विवरा; T₂ बध्वरा-
K₅ सादा (for सिद्धा). K₃ D₂ किराताश्चर्चरासादा-
— With 55^d, cf. Brahmanḍa 1. 16. 54^d; Vāyu
45. 123^d; Matsya 114. 45^b; Brahma 27. 53^b;
Mārkaṇḍeya 54. 44^b. —^d) K₂ B D (except
D_{2-4.7}) G₃ वैदेहा. K_{2.4.5} B Da Dn D_{1.2.4-3}
ताम्रलिङ्गकाः; K₃ D₃ T₂ M ता (K₃ त)मलिङ्गकाः; T
G ताम्रमूलि (G₃ 'पि')का.

C. 6. 365
B. 6. 9. 57
K. 6. 9. 57

ओष्ट्राः पुण्ड्राः ससैरंध्राः पार्वतीयाश्च मारिप ।

अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५६

द्रविडाः केरलाः प्राच्या भूपिका वनवासिनः ।

उन्नत्यका माहिपका विकल्पा मूपकास्तथा ॥ ५७

कर्णिकाः कुन्तिकाश्चैव सौद्धिदा नलकालकाः ।

56 S om. 56^a-58^b. — ^a) K₃ D₂ त्वष्ट्राः; K₁ B Dn D_{1.4} षोड्राः; K₅ D₃ उड्राः; Da D_{5.1} उड्राः; D₃ षोड्राः; D₅ उड्राः (for ओष्ट्राः). K_{2.5} D₂ पुंध्राः; B Da Dn D_{1.4.5.8} स्ले (Dn₂ D₁ स्लं)च्छाः (for पुण्ड्राः). K₁ ससैरंध्राः; K₄ Da₁ D_{1.3} ससैरंध्राः (K₁ रंध्राः; D₃ रंध्राः); B Da₅ Dn D_{1.5} सैसिरि (Dn रं)ंध्राः; D₅ सुसैरंध्राः. — ^b) K₁ पार्वतीपश्च. — 56^{cd} = (var.) Brahmapāda 1. 16. 55^{cd}; Vāyu 45. 124^{ab}; Matsya 114. 46^{ab}; Brahma 27. 54^{ab}; Mārkaṇḍeya 54. 45^{ab}. — ^c) K₄ B₂ Da D_{5.6} तथा (for अथा). — ^d) D_{3.8} दक्षिणे.

57 S om. 57 (cf. v. 1. 56). — ^a) Ś₁ द्रमिडाः; Ko. 1 द्रामिः; K₁ द्रविनाः. Ś₁ Ko. 1 D₈ केचलाः. K₁ प्राड्याः. — ^b) K₁₋₄ B Da₂ D_{3.5} मूपिका; Da₁ (m as in text) मूपिः; D₂ मूपिः; D₁ मूपः; D₈ मूपिः. K₂ वनवालकाः; K₃ B Da₁ Dn D_{2.6} वनवासिकाः; Da₂ D_{3-3.8} वान (D₃ ल)वासिकाः. K₅ मूपिकवेनवासिकाः. — K₂ om. (hapl.) 57^c-58^b. — ^c) K₃ उत्तपिः; K₄ B Da Dn D_{1.7.m.8} कर्णटः; K₅ उमेपिः; Da₁ (before corr.) कंटातः; D₁ उनदः; D_{2.6} उत्तपिः; D₃ उन्नटः; D₁ भरतः (for उन्नत्यका). K_{2.5} Da D_{2.5} मा (K₅ D₅ म)हिपिका; K₁ B_{1.2} D_{1.4.8} महिपः; D₅ विकल्पाश्च (for माहिपका). — ^d) D₅ नत्तका; D₈ विपका (for विकल्पा). K₁ मूपका; K₃₋₅ B₂ D_{1-3.7} मूपिका; D₁ मूशका; D₅ मृपिका.

58 K₂ S om. 58^{ab} (cf. v. 1. 56, 57). — ^a) B₁₋₂ Da Dn₁ D_{1.5.8} सि (Dn₁ जि; D₅ नि)हिका; B₁ सिदिः; D₁ कुड्यः (for कर्णिका). K_{3.5} D₂ कुञ्जिकाश्च; K₁ B_{1.3.4} Da Dn D_{1.8-8} कुंतलाश्च. — ^b) K_{2.5} D₂ मा (K₅ म)हिदा; K₄ B Da Dn D_{1.5.8} सौहदा; D₅ सौद्रवा; D₁ सोद्धिदा. K₄ B Dn नभ (B₂ मल)कानना; Da D₅ न (Da₁ ना)लकानला; D_{1.3} कानना; D_{5.7} कालिका. — ^c) K₁ कौकुटका; K_{2.5} D₂ कुकुटका (D₂ का); K₁ कौकुटका; B₁₋₃ को (B₃ कौ)कुटका; B₁ कौकुटका; Da₁

कौकुटकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवाणकाः ॥ ५८

समङ्गाः कोपनाश्चैव कुकुराङ्गदमारिपाः ।

ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः सर्वसेनयः ॥ ५९

त्र्यङ्गाः केकरकाः प्रोष्टाः परसंचरकास्तथा ।

तथैव विन्ध्यपुलकाः पुलिन्दाः कल्कलैः सह ॥ ६०

D₃ कौकुं (D₃ कु)दका; D₁ काकुवृक्षा; D₃ कोकुडका; D₆ कौकुटिका; D₁ M_{3.4} कोकु (D₁ क)टका; T₁ G₂ कौकु (G₂ कू)टका; T₂ कोकुटका; G₁ कोकुटका; G₁ कौकुटका; M_{1.2} कोकुटका. Da₁ चैला; Da₁ D_{1.5.6.8} चैला; D₁ चोडा; T₁ G भृंगा; T₂ र्वंगा; M र्वंगा; (M₃ र्व्याः) (for चोला). — ^d) K₁ G₂ कोकणा; K₃ D₅ कौक; K₅ Da Dn₁ D_{2.3.8} कौक. K₁ सालवाणका; K_{3.5} D_{2.3.6} म (Da मा)णवा; K₄ B Da Dn D_{1.5.8} मालवा नरा; D₁ पणवा नरा; D₁ मालवास्तथा; S मलयान (T₁ G ल)काः.

59 ^a) T₂ संगमा; M₂ समगाः. K_{3.5} D₂ कोपका; K₄ damaged; B₁ D₈ करका; B₂₋₄ Da D₅ कनका; Dn कारका; D₁ कोपशा; D₄ कालका; T₂ G₁₋₂ M कोपका (G₂ ता). — ^b) K₅ कुकुरांगदः; K₁ कनूराजादः; K₂ कुकुरांगदः; K_{3.5} D₂ कुकु (K₅ कु)रा अथ मारिप; K₄ B Da Dn D_{1.5.7.8} कुकुरांगद मारिपा (Dn₁ D₁ हिपा); D₁ T₁ G कुर (D₁ कुकु); G₁ कुन; G₃ वकु रंगाश्च मारिप; D₅ कुकुगाश्चैव मारिप; T₂ कुर कागाश्च मारिप; M_{1.8-5} कुकुरांगद मारिप; M₂ कुकुरादाश्च मारिप. — ^c) D₂ वजिन्युत्सव; D₅ ध्वजिन्युत्सवि; D₈ ध्वजिन्युत्सव; S ध्वजा हु (G₂ र्व्यु; G₃ र्व्यु)त्सव. — ^d) D₅ त्रिगर्भा; D₁ सैनिका; S सन्नि (T₂ सन्नि; G_{1.3} सुन्नि)यः (for त्रिगर्ता). K₁ सनेनयः (sic); K_{2.4} B Da Dn D_{1.4.5.8} शाल्वसेनयः; K₃ D₂ सवसातयः; K₅ सवसास्तथा.

60 ^a) K₅ D₂ र्व्यंगा; K₁ वृंगा; B₂ व्यूदा; B_{3.4} D₁ व्यूका; Da D₅ व्यूका; Dn D₈ व्यूका; D₁ अंका; D_{3.7} र्व्यका (for त्र्यङ्गा). K₁ कोकनका; B₂₋₄ Dn D₁ कोकवका (Dn₂ वला); Da D₅ कोकनला; D₁ कोपुरका; D₃ कोरूपका; D₅ कोकरका (for केकरका). D₃ कोष्टा (for प्रोष्टा). K_{3.5} D₂ यात्राका; कोरका; प्रोष्टा (K₅ वा प्रोक्ता); B₁ व्यूदका; कोरका; प्रोष्टा; D₅ त्रैशंका; करका; कोष्टा; T₁ G_{2.4} यत्र (T₂ त्रय; G₂ यत्र)का; कोकिला; श्रेया; G_{1.3}

मालका मल्लकाश्चैव तथैवापरवर्तकाः ।

कुलिन्दाः कुलकाश्चैव करण्डाः कुरकास्तथा ॥ ६१

मूषका स्तनवालाश्च सतियः पत्तिपञ्चकाः ।

आदिदायाः सिरालाश्च स्तृवका स्तनपास्तथा ॥ ६२

हृषीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ।

उत्तराश्चापरे स्लेच्छा जना भरतसत्तम ॥ ६३

C. 6. 372
B. 6. 9. 65
K. 6. 9. 65

संज्ञकाः कोकिला ज्ञेयाः; M धियकाः कोकिलाश्चैव. — ^b) K1.2 परसंचारकाः; K3 D2 परमर्तवः; K4 समवेगदम्; K5 परमर्तवः; B Dn D1.4.7 m. 8 समवेगवशा- (B1.3 Dn D1.4 'सा'स्तथा; Da D5 सरा वेगसरा; D3 पारमंचरथा; D6 परमंथरथा; D7 परमंचचका; S परमर्मा (G2.4 'मर्म'; M2 'कर्मा' महारथा. — K3 om. (hapl.) 60°-62°. — ^c) K1 विंध्यपलकाः; K2 'पुलिकाः; K4 B1.2.4 Dn D1.8 'चु' (B1 'चु')लिकाः; K5 चित्यविपुलाः; Da D5 विंध्यलुलिकाः; D2 चित्यपुलकाः; S विंध्यमल्ली (T1 'वल्ली'; T2 G1.3 'मल्लि'; G4 'वल्लि')काः. — ^d) K2.4 B D S वल्लकैः (D2 वल्लकैः; T1 वल्लकैः; T2 वल्लकैः; G4 वल्लकैः); K5 वाष्कलैः.

61 K3 om. 61 (cf. v. 1. 60). — ^a) K4.5 B Da Dn D1-5.7.8 मा (D1 हा)लवा; T1 G M मल्लि (M4 'ल्ली')का; T2 पल्लवा (for मालका). K1 B Da D1.5.8 वल्लवा; K5 पल्लवा; Dn मल्लवा; D1.0 वल्लका; D2 पल्लवा; D3 वल्लका; S मालवा (T1 G1.3.4 'का' (for मल्लका). — K1 om. (hapl.) 61°. — ^b) Ś1 'वापरवृत्तकाः; K5 D2 'वापर' (D2 'प')ल्लयः; B1 Dn D1.8 'वापरवल्लवा; D1 'वापरमंतपा; D3 'वापरवर्तयः; D6 'वापरिवृत्तयः; D7 'वापरवर्णका; T1 G3.4 'वापरमल्लका; T2 'वाटक' मल्लका; G1.2 M 'वापर' (M3 'रि')मल्लिकाः (for 'वापरवर्तका'). — ^c) K5 D2.3 कुण्डाः; Da1 कलिका; D2 कुण्डा; T2 कलिशा; T1 G M कु (M1 क)-विदा (for कुलिन्दा). K5 D2 कुकुदा; B Da Dn D1.5.8 कालदा (Da1 दोलदा; Dn2 कालवा); D2.0 कुलिका; T1 G2.4 कुकुदा; T2 कुरवा; G1.3 M3-5 ककुदा; M1 ककदा; M2 कुकदा. — ^d) Ś1 करंदा; K0 करंदा; K4 कुरुद्धा; K5 D2 कष्टका; B1.2.4 Dn D1.6.8 कुंडला; B3 कुरद्धा; Da संह (Da2 'ड')का; D1 करंदा; D3 कुरंदा; D5 S मंडका; D7 करदा (for करण्डा). Ś1 Dn करका (Dn1 'दा'); K1 कुरका; K5 कुरठा; B1.2.4 Da D2.4.5.8 कु (B1.2 क)रठा; B3 करद्धा; D6 करजा; T1 G ककु (G2 कुकु; G3 कर्क)दा; T2 M करुणा.

62 K3 D6 om. (hapl.) 62 (for K3, cf. v. 1. 60). — ^a) K1 मूषकास्तनवालाश्च; K5 D2 सु (K5 सु)-चकालवाला; D1 मूषका स्थलवाला; D3 मूषका मालवाला; D7 मूलकास्तनवाला; T1 G3.4 मुषता-

स्तलवा (G3 'वा'ला; T2 मूषहा स्थलवाला; G1 मूषका स्तालवाला; G2 नृपतास्तलवाला; M1-3.5 मूषभा-स्तलपा (M2 'वा'ला; M4 मूषिकास्तलवादा. — ^b) K2 सतिपा; K4 सभेया; K5 D2 सतिला; B1 सतीया; B2 सतिया; B3 सतीहा; B4 D3 सतीपा; Da D3 सतीया; Dn1 सनीरा; Dn2 नारीया; D1 सभया; D3 सातेया; D4 सनीपा; D7 सतिजा; T G1.3.4 सती (T1 'ति')का; G2 M सान्ति (G2 'तं')का (for सतियः). K2 T2 पृतिसं (T2 'पुं')जका; K4.5 B2.3 D1.2 प्रतिपुं (K5 D2 'मं'; B2 'सं')जया; B1.4 Da D5 पृतिसंजया; Dn वटिसंजया; D3 सरिपुंजया; D4.7.8 पू (D8 पु)तिसंजया; T1 G2.4 सतिपुजि (G2 'ज')रा; G1.3 M सतिपुंज (G1.3 'पुंजि')का (for पत्ति-पञ्चका). — ^c) K5 D2 अदिदाया; B2 Da अनि (Da1 'नि')दाया; B4 Dn D1.8 अलि (Dn 'लि')दाया; D1 आदिदेया; T1 G अलिपा (G1 'लीपा'; G3 'लीप')था; T2 M अलिपे (T2 M4 'पा')या (for आदिदाया). K2.4 B3 D1.7 शिराला; K5 D2 शिरंध्रा; B2.4 Da D5 नि (B2 नि; Da1 वि)रादा; Dn D2.4.8 शिवादा; T1 G2.4 शिराल्वा (G2 'ह्वा'); T2 G1.3 M सि (G1.3 M4 सु)राल्वा. B1 अलिदाः पाशवादाश्च. — ^d) K1 स्तृवकास्; K4 B3 स्तवका; K5 D2.7 सूचका; B1 Dn D1.3 तनया; B2.4 Da D5 स्तनपा; D1 सुदया; D3 सुनपा; T1 G4 भूपपा; T2 G2 M1.3 भूपपा; G1 वृषंगा; G3 भुषंगा; M2.5 भूपका (M5 'ना'); M1 हूपका (for स्तृवका). K1 तनया; K4 B3 स्तनदा; B1.2 Da Dn D1.4.5.8 सुनया (D1 'पा'); B1 स्वनपा; D3 सुनदा; T1 G2.4 स्तंता.

63 ^a) Ś1 ऋषी; K0 दृषी; K1 दृषी (for हृषी). K3.5 D2 मि (K5 मी)पाविदर्भाः कुंतीकास्; K4 B Da Dn D1.5.8 ऋषिका विदर्भाः (B1 Da D5 विदर्भा ऋषिकाः by transp.) का (B1 कौ)कास्; D1 प्रभाविदर्भाः काकास् (submetric); D3 रूषका विदर्भाः कीकास्; D5 उपाविदर्भाः खैगतास्; D7 ऋषिका विदर्भाः कालीकास् (hypermetric); S मक्षिका (T1 G2.4 'पा')श्च वितापा (T2 पताका)श्च. — ^b) = 6. 46. 49². S तंकणाः परतंक (M4 'न')णाः. — D3 om. 63°-64°. — ^c) D1 M4 उत्तरे (for उत्तराश्व). Ś1 K0-2 G2.3 च परे; K3.5 D2 च यथा (for चापरे). — ^d) Dn D1.4.7 m. 8 कूरा (for जना).

C. 6. 373
D. 6. 9. 65
K. 6. 9. 65

यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ।

सक्षद्रुहः कुन्तलाश्च हूणाः पारतकैः सह ॥ ६४

तथैव मरधाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ।

क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ६५

64 D₆ om. 64^{ab} (cf. v. l. 63). — ^a) B₃ जवनाश्च; S (except G₁₋₃) च्यवनाश्च. Ś₁ Ko-2 सकाम्बोजा; D₇ सुकांबोजा. B₄ D_n D_{1.3} यव (D_{n1} D₄ यव) नाश्चीनकांबोजा; D₃ यवनाः शककांबोजा. — ^b) Ś₁ Ko-2 म्लेच्छकादयः. — ^c) Ko. 1 सकृद्रुहः; K₂₋₄ B_{1.4} Da₁ D_{n2} D_{3-5.8} सकृद्रुहाः; B_{2.3} Da₂ सकृद्रुहाः (B₂ 'होः'); D_{n1} 'द्रुहाः; D₁ 'तहाः; D₂ 'द्रुहाः; D₆ त्यक्तद्रुहाः; D₇ सकृद्रुहाः; T₁ G M सकृद्रुहाः (M₂ 'काः'); T₂ सुकद्रुहः (for सक्षद्रुहः). K₁ B Da D_n D_{1.5.8} कुलत्थाश्च; D₆ कुमूलाः; S कुंदला (T₂ 'जरा'). K₅ सकृद्रुला कुलत्थाश्च. — ^d) Ś₁ Ko-2 हूणाः; D₃ कुणाः. K₃ D₂ पारावकैः; K₄ B Da D_n D_{1.5.8} पारसिकैः; K₃ D_{3.7} पारदकैः; D₁ परतकैः. T₁ G_{2.4} M य (G₂ यौ) वनाः पारतैः सह; T₂ यवनाः पादवैः सह; G_{1.3} य (G₃ या) वनाः पारतैः सह.

65 D₁ om. (hapl.) 65^a-66^b. — ^a) Ko-2 मगधाश्च; K₃ रमडाश्च; K₄ B Da D_n D_{1.5.8} रम (Da₁ श्रव) नाश्च; K₅ D₃ रमडाश्च; D₂ मरवाश्च; D₆ मडराश्च; D₇ समठा (before corr. 'गा') श (for मरधाश्च). B₂ चीराश्च; B₃ चोलाश्च (for चीनाश्च). S तथैव रामाश्चीनाश्च. — ^b) B_{2.3} Da D₅ तथा च (for तथैव). K₅ तथैव दासमालिकाः; B₄ तथा च दिशमालिकाः; M तथैव दशमालिकाः (M₂ 'काः'). — D_{n1} om. 65^{ad}. 65^{ad} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 49^{ab}; Vāyu 45. 117^{ad}; Matsya 114. 42^{ad}; Brahma 27. 47^{ab}; Mārkaṇḍeya 54. 38^{ab}; Vāmana 13. 40^{ab}. — ^c) Ś₁ Ko-2 'योपरिकेशाश्च; K₄ 'योपविशेषाश्च; T G_{2.4} M 'योपनिवेशाश्च (T₂ 'द्या' श्र. — ^d) K_{3.5} Da D_{2.5} T₂ वैश्याः (for वैश्य-).

66 D₁ om. 66^{ab} (cf. v. l. 65). — ^a) K₃ शूद्राभीराश्च; K₄ B D_n D_{2-4.8} शूद्राभीरा (D_{n2} 'मा' श्र); K₅ Da₂ D₅ शूद्राभीराय (K₅ 'श्र'); S शूद्राक्षी (T₁ G श्र) राश्च. K₃ D₂ दरयः; K₅ दरपाः; T₂ दारादाः; G₂ दरिदाः. — ^b) Ś₁ Ko-2 D_{n1} G₂ कश्मीराः; K₅ काश्मीराश्च; D₆ काशिराः; M₁ दरदा (for काश्मीराः). Ś₁ Ko-2 पत्तिभिः; K₃ D₂ ह्यसुभिः;

शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ।

खशिकाश्च तुखाराश्च पल्लवा गिरिगह्वराः ॥ ६६

आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोपिकाः ।

औपकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः ॥ ६७

B₄ शिशुभिः; D₆ पांशुभिः (for पशुभिः). M₂₋₅ पशुभिः सह के (M₂ कौ; M₄ का) शिकाः. — With 66^{ad} Brahmāṇḍa 1. 16. 47^{ad}. — ^c) K₃ रेणिकाश्च; B₂ खरीकाः; B₃ Da D₅ खरीकाः; B₄ समिकाः; D₂ वेणिकाः; D₃ पसाश्चैव; D₆ स्वस्तिकाश्च; T₁ G_{2.4} कापिकाः; T₂ शिकराः; G_{1.3} मापिकाः; K₅ क (M₂ का) श्मीरा (for खशिका). K_{3.5} B₃ D_{1-2.5} S तुपाराश्च. K₄ B_{1.4} D_n D_{4.8} खाशीरा (B₁ 'सीका' B₄ खशोका) श्रान्तचाराश्च. — ^d) K₄ B Da_{1.7.8} पल्लवा Da₁ (orig.) D₆ पल्लवा; Da₁ (by corr.) पल्लवा G₂ पल्लवा; M बल्लवा (for पल्लवा). B_{1.2.4} गंधकाः (B₄ 'राः'); D₁ 'कंधराः.

67 67^a = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 50^a; Vāyu 45. 119^a; Matsya 114. 43^a; Brahma 27. 48^c; Mārkaṇḍeya 54. 39^c. — ^a) K₄ क्षात्रेयाः; T₂ च (for स). G₂ अत्रुधाः सहजाद्वाजाः (corrupt). — ^b) K₁ D₇ स्तनयोपिकाः; K_{3.5} D₂ 'पालकाः; K₄ B D_{n2} D_{1.4.8} 'पो (B_{2.4} 'पौ') पिकाः; Da D₅ 'पायिकाः; D₃ सुरयोपिकाः; D₇ m स्तनयोपिकाः; S स्तनयोपितः. — Ś₁ om. (hapl.) 67^a-68^b. — With 67^{ad} cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 51^{ad}; Vāyu 45. 120^{ad}; Brahma 27. 49^{ad}; Mārkaṇḍeya 54. 40^{ad}. — ^c) Ko-3 उपेकाश्च; K_{3.5} D_{2.8} रूपकाः; K₄ औपक्याः; B₁ D_n D_{4.8} प्रो (D_{n2} मो) पकाः; B₂ तोपकाः; B₃ चोपकाः; B₄ द्रोपकाः; Da D₅ द्रोणकाः; D₆ ओपगाः; D₆ आपकाः; T G_{1.3.4} M औपगा (T₁ 'टा' M_{1.3-5} 'हा' श्र (for औपकाश्च, as in D₇ G₂)). K₅ कलिङ्गाश्च; D₁ पवंगाः; D₆ करीदाः; M त्रिगता (for कलिङ्गा). — ^d) T G त्रिगता वंशजातयः; M कलिङ्गा वंश (M₃ पार्श्वः; M₄ वंग) जातयः. — After 67, S ins.:

60* कारस्कराश्च वंशाश्च आन्ध्राश्च द्रमिडास्तथा ।
चोलाश्चैव तथा पाण्ड्याश्चैव सुसिंहलाः ।

[(L. 1) T₁ G₄ वंकाः; M_{1.3.4} वंगा (for वंश). M_{1.3.4} अंध्राश्च. — (L. 2) G₂ चरा अथ (for चराश्चैव). T₂ M चोलाश्च केरलाश्चैव तथा पाण्ड्याः सुसिंहलाः.]

तामरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः ।
उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिताः प्रभो ॥ ६८
यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ।
दुह्येद्वेनुः कामधुक्च भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥ ६९
तस्यां गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ।
ते त्यजन्त्याहवे प्राणान्नसागृद्वास्तरस्विनः ॥ ७०
देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् ।

अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिपम् ॥ ७१
राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुंधराम् ।
न चापि वृप्तिः कामानां विद्यते चेह कस्यचित् ॥ ७२
तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ।
साम्रा दानेन भेदेन दण्डेनैव च पार्थिव ॥ ७३
पिता माता च पुत्रश्च खं द्यौश्च नरपुंगव ।
भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिनी ॥ ७४

C. 6. 384
B. 6. 9. 78
K. 6. 9. 76

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

68 Ś1 om. 68^{ab} (cf. v. l. 67). — With 68^a, cf. Brahmapāda 1. 16. 51^a; Vāyu 45. 120^c; Brahma 27. 50^a; Mārkaṇḍeya 54. 41^a. — ^a) K1 तोमरा; K2 B D (except D2.3) तोमरा; T1 G नामका; T2 नाजरा; M नामरा (for तामरा). K3 हंसमार्गाश्च; K4 'भांगाश्च'; B Da Dn D1.3.3 हन्यमानाश्च; S भावकर्ता (T2 'रगती'; G1-3 'वगती'; M1 'वगर्मा'श्च (for हंसमार्गाश्च). — ^b) K3.5 D2.6 करभोजका; D1 कतुसंजका; T1 G2.4 करतंजका; T2 स्मृतंजका; G1.3 करकंदका; M 'कंजका'. — After 68^{ab}, K2.4 B D (except D1-3.6) ins.:

51* एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।

— ^a) T1 G2.4 उद्देशतो मया वीर. — ^d) B D (except D2.3.7) T G M1 विभो; M2-5 तव (for प्रभो).

69 ^a) T G2.4 M1.2.4 येषां; G1.3 तेषां; M3.5 एषां (for यथा). Ś1 Ko D6 यथागुणं बलं; D2 तयावलगुणं; Ca.c यथागुणबलं (as in text). S (except M1) चात्र (for चापि). — ^b) Cc त्रिवर्गस्य (as in text). Ś1 Ko फलाफलं; K2 यथाबलं; K3 महत्फलं; T G1.2.4 महाबलं (G1 'लः'); Cc महाफलम् (as in text). — ^c) K2 दुह्ये; K3 दुह्यो; T1 G1.3.4 M दुह्या; Cc दुह्येत (for दुह्येद्). K1 कामधुक्च; K2.5 D2 कामधुक्; D7 कामधुगियं (hypermetric); G3 'धुक्. Ca.c cite कामधुक्. K4 B Da Dn D1.4.6.3 दुह्येत धेनुः कामधुग; G2 दुह्यते धेनुवत्कामार्. — ^d) Ca.c सम्यगनुष्ठिता (as in text).

70 ^a) Ś1 Ko.1 च छति; K2 गधंति (corrupt); G2.4 गृधंति. — ^c) D6 वे (for ते). Da D5 ते-त्यजन्त्याहवे प्राणान्. — ^d) K3 D2 नेससृद्धा; K4 B Dn D1.4 वसुगृद्धा; K5 D3 सुसृद्धा; Da D5.7.3

Cc रसगृद्धा (Da2 'झा'); T1 G वासगृद्धा (G3 'ध्रा'); T2 नरगृद्धा; M रणगृद्धा.

71 ^a) K1 देवमनुष्य; Dn1 'मानुष्यकायानां; T G M3 (sup. lin. as in text). 4.3 'मानुष-कार्याणां (M3-3 'मानां). — ^b) Ś1 Ko.1 कामे; K2 काम; T G M1.3-5 (M3.5 inf. lin.) कर्म; Cc काम (as in text). Ca.c परायणम् (as in text). — ^c) D3 'न्यस्याविलुपंति; T2 'न्यं स्माव'; M2 नान्योन्यस्या. Ca.c.d अवलुम्पन्ति (as in text). — ^d) K1 B Da Dn D1.3.3 यथामिपं.

72 ^a) K1 पुरुषन्याग्र; G2.3 भरतश्रेष्ठा. — ^b) G2 भोगकामा मनस्विनः. — ^c) T1 G न जातु; M2 न चाति. — Ś1 Ko-2 repeat 72^d and 73^a (with v. l.) after 74^c. — ^d) Ś1 (second time) नेह; Ko-2 (all second time) नैव; K3 [S]वेह; K4 B Da Dn D1.4.5.3 [S]चापि; D2 [S]वेह; D3 T1 G M1-3.5 [S]द्य हि; D6 ह्यपि; D7 त्विह; T2 [S]न्यस्य; M4 [S]स्यां हि (for चेह).

73 For repetition in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 72. — ^a) Da M तस्याः (for तस्माद्). Ko-2 (all both times) परग्र (K2 'गु')हे; K3 परिग्रहो. Ś1 (second time) भूमिर्. — ^b) T2 भूरि (for कुरु). — ^c) K4 B1.3.3 Da Dn D3-5 G1 transp. दानेन and भेदेन. B2 साम्रा भेदेन दंडेन. — ^d) B2 दानेन (for दण्डेन). K3.5 B3 Da1 D1.2.6.7 पार्थिवा; Dn भारत (for पार्थिव).

74 ^a) B1 Dn D1.6.3 आता (for माता). K1 Dn D2.4 T2 M पुत्राश्च. — ^b) T1 G1.2.3 बांधवा; T2 स्वादंति; M स्वा (M1 मो)दंते (for खं द्यौश्च). Ca.c.d cite पिता, पुत्रः, द्यौः; Ca.d खं; and Ca cites माता also. — ^c) Ś1 भूपानां; Ko-2 पापानां.

C. 6. 385
B. 6. 10. 1
K. 6. 10. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।

प्रमाणमायुषः स्रत फलं चापि शुभाशुभम् ॥ १

अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय ।

आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥ २

संजय उवाच ।

चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।

कृतं त्रेता द्वापरं च पुष्यं च कुरुवर्धन ॥ ३

पूर्वं कृतयुगं नाम तत्त्रेतायुगं विभो ।

संक्षेपाद्वापरस्याथ ततः पुष्यं प्रवर्तते ॥ ४

चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ।

आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥ ५

तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप ।

द्विसहस्रं द्वापरे तु शते तिष्ठति संप्रति ॥ ६

— After 74°, Ś1 K1.2 repeat 72° and 73° (with v. l.). — ^a K3.5 D3 T G1 M1.3-5 'दर्शनां; K1 B Da Dn D1.4-6.8 'दर्शना; D2 M2 'दर्शना; G1-3 'दर्शनात्. D1 सम्पत्तिद्रप्रदर्शनी. Ca. d cite सम्यक् and अस्थिद्रे.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 Ko.2.4 B1.3 जंबू-पंड (K2 'डा) निर्माण; K1 B1 Da D5.8 जंबूवंड-निर्माण; B2 D1 जंबूखं (B2 'वं) डनिर्माण; D6 जंबू-द्वीपखं निर्माण; M1 भुवनकोशे जंबूपंडविनिर्माण. — Adhy. name: K3.5 D2 जनपदवर्णनं; D6 धृतराष्ट्रं प्रति संजय-वाक्यं; M नदी (M1 नलिनी) जनपदकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 6; K5 Da2 D1.5 M 10 (as in text); Dn TG 9. — Śloka no.: Dn 72; D5 71. — Aggregate śloka no.: K3 384.

11

M2 om. this adhy.

1 D1 om. 1-2. — ^a D6 'स्यापि; T1 G1 'स्य च (for 'स्याथ). Dn1 सर्वं (for वर्षं). — ^b K1 हेमं; T2 हिमं; Cc हैमं (as in text). — ^c K5 तत (for सूत). — ^d K1 B D (except D2.7; D1 om.) Cc बलं; S (M2 om.) लब्ध्वा (G1.3 यथा). G1.3 चापि (for चापि).

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). Ca. d cite 2° as in text. — ^b Cc. d वर्तमानं (as in text). G1.3 तु (for च). K1 सत्तम (for संजय). — ^c Ś1 Ko-2.4 प्रचक्ष्व. S (M2 om.) 'रतो (for 'रेण). — ^d M3-5 च संजय (for तथैव च).

3 = (var.) Brahmandā 1. 16. 68°-69° Vāyu 45. 137^{abcd}; Matsya 115. 57^{abcd}; Kūrma 47. 42; Viṣṇu 2. 3. 19°-20°. — K5 om. 3^d. — ^a Ś1 Ko-2 T2 द्वापरश्च. G3 कृतत्रेताद्वापरं च — ^d K3 पुष्यं च; B Da Dn D1 (sup. lin.). 3-2.1 M3-5 तित्वं च; D2 तुयं च; D6 कलिश्च; D7 कलं च (for पुष्यं च). Cc cites तित्वं. Ko-2.1 B3 D1.3.7.3 कुरुनंदन; K3 D2.6 भरतर्षभ; G1 कुरुसत्तम.

4 ^b B Da Dn D1.4-6.8 S (except T2 M1; M2 om.) प्रभो; D1 परं (for विभो). — ^c T1 G M3.5 संक्षेपो (T1 G1 'पे); Ca. c. d संक्षेपात् (as in text). D6 द्वापरं चाथ (for 'रस्याथ). — ^d K3 ततः पुष्यं; K4.5 B Da Dn D1.3-3 Cv ततस्त्वित्वं (D1 'स्तूर्य); T1 G M1 पुष्यं तत्र; T2 पुष्यस्तत्र; M3-5 तित्वं तत्र (for ततः पुष्यं).

5 ^a K1 B D (except D1-3.6) तु (for च). M1 शतान्येव (for सहस्राणि). — ^b T1 G वर्षाणि; Cc वर्षाणां (as in text). D6 कुरुनंदन; T1 G1.2.4 'पुंगव; T2 M (M2 om.) 'वर्धन.

6 ^a M1 शतान्येव (for सहस्राणि). — ^b G3 मनुजर्षभ. — ^c K3.4 B Da Dn D1.5.3 T G M3-5 द्वे सहस्रे; K5 D6 द्विसहस्रा; D2.7 द्विसहस्रं; M1 द्वे शते वै (for द्विसहस्रं). D7 द्वापरं तु. D5 द्वापरे च सहस्रे द्वे. — ^d Ś1 Ko-2 सति; K1 B2-4 Da Dn D1.4-6.8 सुवि; B1 भूमिस्; D1 वालं; S (M2 om.) युगे (for शते). K1 B D1.2.4.6 Da2 T2 तिष्ठति. Ś1 Ko-2 भारत; K1 B D (except D2) S (M2 om.) संप्रति (for संप्रति).

न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुण्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।
 गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ७
 महाबला महासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः ।
 अजायन्त कृते राजन्मुनयः सुतपोधनाः ॥ ८
 महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ।
 जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ९
 आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि ।

जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां चक्रवर्तिनः ॥ १०
 सर्ववर्णा महाराज जायन्ते द्वारे सति ।
 महोत्साहा महावीर्याः परस्परवधैषिणः ॥ ११
 तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप ।
 लुब्धाश्चानृतकाश्चैव पुण्ये जायन्ति भारत ॥ १२
 ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च ।
 पुण्ये भवन्ति मर्त्यानां रागो लोभश्च भारत ॥ १३

C. 6. 399
 B. 6. 13. 14
 K. 6. 10. 14

7 *) K₂.4 T₁ G₄ M (M₂ om.) प्रमाणं (for प्रमाण). K₁ स्थितं. Cc प्रमाणस्थितिः (as in text). T G M₁ वात्र; M₂.5 वा तु; M₄ वा न (for ह्यस्ति). — ^b) K₅ B Da Dn D₁.5.7.8 M₃-5 तिथ्ये; D₃ तिथ्ये (for पुण्ये). M₃-5 भरतसत्तम. — ^c) B₂ Da D₅ G₁-3 च; T₂ वै (for सत्र). — ^d) Ś₁ K₀-2 D₃.7 नृपोत्तम; K₁ नृपाधिप (for म्रियन्ति च).

8 ^b) B D (except D₃) T₂ G₁ M₁.2.4 प्रजागुणं. — After 8^{ab}, K₁ B₁.2.4 Da Dn D₁.5.7.8 ins.:

52* प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

[D₁ अजायन्त (for प्रजा). Ca cites प्रजायन्ते and जाताः.]

— After 52*, K₁ B₁.2.4 Da Dn D₁.5.8 read 9^{cd} (K₁ repeating the line in its proper place). — ^c) K₁ B₃ D₅ M₁ प्रजायन्ते; M₁.5 अजायन्त. G₂ कृतो; G₄ M₃ कृतो. B₁.2.4 Da Dn D₁.5.8 प्रजायन्ते च जाताश्च. — K₅ om. (hapl.) 8^d-9^c. — ^d) T₁ G भावयन्; M₁ मानवा (for मुनयः). K₃.4 D₂ सतपोधनाः; T₁ G M (M₂ om.) भूतभावनः (M₁.3-5 नाः); B₁.2.4. Da Dn D₁.5.7.8 T₂ वै (T₂ ये) तपोधनाः.

9 K₅ om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^a) D₁ महाभागा (for 'त्मानो). — K₁ (first time) B₁.2.4 Da Dn D₁.5.8 read 9^{cd} after 52*. — ^c) D₅ जनाः (for जाताः). S (except T₂; M₂ om.) जातास्तु वै कृतयुगे. — ^d) K₃.5 मुनयः; K₁ (second time) B₁.2.4 बलिनः (for धनिनः). K₁ (first time) ***** दर्शिनः; Da D₅ धर्मिणः प्रियदर्शिनः; D₃ जायन्ते द्वारे तथा.

10 D₅ om. 10^a-11^b. — ^a) K₃.4 D₁-3.7 S

(M₂ om.) 'वीर्यां (for 'वीरा). B Dn D₁.8 प्रियदर्शना वपुष्मन्तो (hypermetric); Da D₅ प्रियदर्शी-वपुष्मन्तो. — ^b) G₁ M₂.4 'परा (for 'वरा). B Da Dn D₁.5.8 महावीर्यां धनुर्धराः. — After 10^{ab}, K₁ B Da Dn D₁.5.8 ins.:

53* वराहो युधि जायन्ते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः ।

— ^{cd}) K₁ B Da Dn D₁.5.8 त्रेतायां (for जायन्ते); राजन् (for शूरास्), and सर्वे वै (for त्रेतायां). T G च सहस्रशः; Cc चक्रवर्तिनः (as in text).

11 D₅ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) D₁ सर्वे (for सर्व-). B₁.2.4 Da Dn D₁.5.8 सर्वं (Da₁ Dn 'र्वे)वर्णाश्च जायन्ते. — ^b) D₁.7 जायते. G₂ चापरे (for द्वारे). K₃-5 B₃ D₁-3.7 सदा; S (M₂ om.) युगे (for सति). B₁.2 सदैव द्वारे युगे; B₁ Da Dn D₁.5.8 सदा चैव च (Da₁ D₃ चैव तु; Da₂ त्वेव च) द्वारे. — ^c) G₂ महौजसा (for महोत्साहा). B Da Dn D₁.5.8 वीर्यवंतः (for महावीर्याः). — ^d) Dn G₃ 'जयै' (for 'वधै').

12 ^a) M₅ तेजसावेन (sic). — ^b) B₁ D₃ परुषा. D₅ स्त्रियः (for नृप). — ^c) K₂.3.5 B₁.2 Da D₃.5.7 T₂ M (M₂ om.) लुब्धाश्चानृ (K₃ 'क्रु'तिका'; K₄ Dn D₁.4.8 'ब्धा अनृतका'; D₂ 'ब्धाश्चासात्विका'; T₁ G 'ब्धाश्चानृतिन'. — ^d) K₁.5 B₂-4 Da Dn D₁.5.7.8 M₅ तिथ्ये; D₃ तिथ्ये (for पुण्ये). T₂ [S]जायन्त. D₅ जायन्ते भरतर्षभ.

13 ^a) M₁ ईर्ष्य. T₁ (by corr.) ईर्ष्यमाणास्. T₂ मानं; M₅ मानास् (for मानस्). — ^b) K₂.5 D₂.3 मायास् (K₃ 'स्ते)यास्; D₅ माया चर्या; T₂ मात्सर्वं तु. — ^c) K₅ B Da Dn D₁.5.7.8 M₂-5 तिथ्ये; D₃ तिथ्ये; D₅ त्र्ये (for पुण्ये). Ś₁ K₀.2 B Dn D₁.4.5-3 T G₁.3.4 भवति. K₁.2 D₅ मर्त्याणां; K₁ B Da Dn D₁.4.5.8 भूतानां. — ^d) D₅ रागा लोभा'; T₂ रात-लोभौ च. D₃ तथैव च (for च भारत).

C. 6. 400
S. 6. 10. 15
K. 6. 10. 15

संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽसिन्नराधिप ।

गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वं ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह संजय ।

विष्कम्भमस्य ब्रूहि परिमाणं च तत्त्वतः ॥ १

समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शन ।

शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च संजय ॥ २

शाल्मलं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च ।

ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३

संजय उवाच ।

राजन्सुवहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् ।

सप्त त्वहं प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ॥ ४

अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशां पते ।

पद्मशतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ॥ ५

14 ^a) Ca. c. d संक्षेपः (as in text). — ^b) Ś1 Ko-2.4 D1.7 जना (for नरा). — ^c) Cc गुणोत्तरं (as in text). — ^d) D1 तथैव च; Cc ततः परम् (as in text).— ^d) M1 शाक (for कुश). B3 तथैव च (for संजय).

Colophon om. in M2. — Sub-parvan: Ś1 Ko. 2.4 B12.4 Da Dn D5.8 जंबूखण्ड (some MSS. 'धं') निर्माण; D1 जंबूखण्डविनिर्माण; D5 जंबूखण्डनिर्माण. — Adhy. name: K3 D2 युगवर्णनं; M1 भुवनकोशः; M3-5 भुवनकोशे युगलक्षणकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 7; K5 Da2 D1.5 M1.3-5 11 (as in text); Dn2 T G 10. — Śloka no.: Dn D5 15. — Aggregate śloka no.: K5 397.

3 ^a) G1 damaged. Ś1 Ko. 1 शाल्मलं; B1 Dn D1.6.8 T2 G3 शाल्मलि (D5 'ली'); Da D1 शाल्मलिश. D5 चापि (for चैव). — ^b) G3 द्वीपः B3 D5 च संजय (for तथैव च). — ^c) K3.5 Dn transp. ब्रूहि and गावल्गणे. Ś1 Ko-2 गावल्गणे; Da गावल्गणे. Dn D1.8 सार्धं; Cc सर्वं (as in text). T G M2 शाकद्वीपं च मे ब्रूहि. — ^d) D1 सोमार्कयोः (for 'कैयोस्'). Ca. c राहोः सोमार्कयोः (as in text). D5 स्थितिः; Cc तथा (as in text).

12

1 ^a) K4 damaged. Ś1 Ko-2 B1.3m 'पंडस्'; K3.5 D1.3.7 S 'द्वीपस्' (for 'खण्डस्'). M1.3.5 तथा (for त्वया). — ^b) = 12^b. — ^c) D5 विस्तारम्; Ca. d विष्कम्भम् (as in text). K5 B1 Da D5 'पंभस्य च ब्रूहि; S विष्कंभस्य (M1.3.5 'भं च) सम ब्रूहि. Cc cites विष्कंभस्य. Cv cites 1^a as in text. — ^d) Ca परिमाणं (as in text). K4 B Da Dn D1.5.8 तु (for च).4 T2 om. the ref. — ^b) K5 तैरिदं; D5 यैरिदं. K3.5 B3 D (except D2.3.7) G1-3 M2.5 सप्ततः; B1 संभृतं. — In K4, 4^{ad} is lost on a damaged fol. — ^c) B D (except D2.3.6.7) सप्त द्वीपाः; S तेषां तत्त्वं. — ^d) B1 D5 चंद्रादित्य. Ś1 D1 T2 ग्रहांस्तथा; Dn ग्रहं तथा.2 ^a) K3.5 D2 प्रमाणं तु; T2 परिमाणं. — ^b) B D (except D4.7.9) T2 G2 दर्शनं. — ^c) D3 (by corr.) काशः; S (except M1.3.5) वृक्ष (for शाक).5 ^a) G1 अष्टौ दश; M2.5 अष्टाशीतिः; Ca. c as in text. — ^b) K4 Dn D1.3.6.8 योजनानि. — ^c) Ś1 K1.2 तु (for च). Ko om. च. M1.2.3 (sup. lin.) द्व्यदशान्यानि पूर्णानि (M2 'वाणि'); M3 पद्म शतानि पूर्णानि. Ca पद्मशतानि and पूर्णानि (as in text). — ^d) Ś1 Ko. 1 जंभपर्वतः; K5 D2 जंबुपर्वतः; D1.3.7 'पर्वते; D5 'पर्वणः; T1 G (G1 damaged) M2 'संज्ञितः; M3-5 'सर्वतः (sic); Cc as in text.

लवणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः ।
 नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६
 नैकधातुविचित्रैश्च पर्यतैरुपशोभितः ।
 सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ७
 शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव ।
 शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ८
 जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ।
 विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ।

क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ॥ ९
 तत्र पुण्या जनपदा न तत्र प्रियते जनः ।
 कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ॥ १०
 शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ ।
 उक्त एव महाराज किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ११
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय ।
 उक्तस्त्वया महाभाग विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२

C. 6. 413
B. 6. 11. 13
K. 6. 11. 12

6 In G₁, 6^{ab} is lost on a damaged fol. — ^a) K₀. 2. 5 D₁. 2. 3 T₂ लवण; D₂ लवण्य; C_a. c as in text. — ^b) D₃ तथा; T₁ G₂₋₄ ततः (for स्मृतः). C_a cites विष्कम्भो and द्विगुणः. — ^c) K₂ D₃ (by transp.) नानापदजनाकीर्णो; S नानाद्रुमगणा (T₁ 'द्रुमलता'; T₂ 'मृगगणा'; G₄ 'द्रुमसमा') कीर्णो. — ^d) T₂ मणिविद्रुमचित्रितः.

7 ^a) T₂ G₁₋₃ 'विचित्रश्च. — ^b) K₁ 'श्रोपशोभितः; T₂ M₃ 'रूपशोभितं. — ^c) D₃ 'संपूर्णः. — ^d) K₃ 'शोभितः; T₂ 'मंडलं; C₀ 'मण्डलः (as in text).

8 With 8, cf. Brahṁāṇḍa 1. 19. 1, 80; Vāyu 49. 1. 74^{ab}; Matsya 122. 1^{ab}. — T₁ G₄ repeat 8^{ab} after 54^{*}; T₂ G_{1.3} M_{1.2} repeat 8^{ab} after 9^{cd}; G₂ repeats 8 after 9^{cd}. — ^a) D₃ (marg. sec. m.) T' (first time) G' (first time) M_{1.2} (both first time). 4 'सूक्ष्म'; C₀ शाक' (as in text). K_{3.5} D₂ T₁ (second time). 2 (both times) G_{2.4} M₁ (all second time). 2 (first time) तु; K₁ D₃ प्र- (for च). — ^b) K₄ D₁ T₁ (both times) G_{1.2} (both first time). 3. 4 (both both times) M_{1.2} (both second time) भारत (for पार्थिव). — After 8^{ab}, T₁ G₄ read 9^{abed} and 54^{*}, followed by the repetition of 8^{ab}. — ^c) Ś₁ K_{0.2} यथान्याय्यं; M₁ यथा न्यायः. — ^d) B₂ 'वर्धन.

9 T₁ G₄ read 9^{abed} after 8^{ab}. In G₁, 9^{abc} is lost on a damaged fol. — With 9^{ab}, cf. Brahṁāṇḍa 1. 19. 2^{ab}; Vāyu 49. 2^{ab}; Matsya 122. 2^{ab}. — ^a) Ś₁ K_{0.1} D₁ जंबूद्वीप; K₃ जंबू द्विप (sic); C₀ as in text. — ^b) T₂ तु (for स). — ^c) Ś₁ K_{0.2} D₃ M_{3.4} विष्कम्भेन. — ^d) C₀ विभागशः (as in text). T₁ G₄ इक्षुदःसागरस्तथा.

— After 9^{cd}, T₁ G₄ M₂ (om. line 2) ins.:

54^{*} शलमलिश्च कुदाः कौञ्चो द्विगुणो ब्रुतरोत्तरम् ।
 यथासंख्यं परिवृत्तः सुरासर्पिःपयोधिमिः ।

— T₁ G₄ repeat 8^{ab} after 54^{*}; T₂ G_{1.3} M_{1.2} repeat it after 9^{cd}; G₂ repeats 8 after 9^{cd}. — ^c) K₃ क्षारोदो. D₃ इक्षुवारिवत्ता सर्वा; S क्षीरोदेन नृप (M नर) श्रेष्ठ. — ^d) T₁ G_{2.4} M यश्च; G_{1.3} स च (for येन). Ś₁ K₀₋₂ 'मंडितः; D₁ 'धारितः.

10 = (var.) Brahṁāṇḍa 1. 19. 3^{c-4^b}, 82; Vāyu 49. 3, 76; Matsya 122. 3^{c-4^b}, 93. — ^a) B₂ ततः (for तत्र). — ^b) K₄ B D_a D_n D_{1.4.5.8} तत्र न (by transp.); D₁ C₀ नाकाले; C_a न तत्र (as in text). C_a. c. d त्रियते (as in text). — ^c) D₃ नैव (for कुत). K₀₋₃ D_{2.7} G₁₋₃ M एव तु; D₃ तत्र च (for एव हि). T₁ G₂₋₄ दुर्भिक्षः. — ^d) Ś₁ K₀₋₂ जायुस् (for क्षमा). K₃ 'जोयुतोदिते. C_a क्षमातेजोयुता (as in text). C_c. d cite क्षमा and तेजः.

11 In G₁, 11^{abc} is lost on a damaged fol. — ^a) = 12^a. — ^b) K₂ D₃ यथा च (for यथावद्). D_{a1} यथावदिह संजय (= 12^b); T₂ यथावदिह भारत. — ^c) K_{2.3} B_{3.4} D_{3.5} S (G₁ damaged) उक्त एव (T₂ एवमुक्ता). Ś₁ D₃ मया राजन्; K₃ महाबाहो (for 'राज). — ^d) K₃ D₃ अर्हसि (for इच्छसि). K₁ B D_a D_n D_{1.2.3} किमन्यत्कथयामि ते; S 'न्यद्वत्ते (G₂ 'जे)यामि ते.

12 ^a) = 11^a. D₃ (marg. sec. m.; orig. before corr. as in text) काश' (for शाक'). — ^b) = 1^b. — ^c) K₄ B D_a D_n D_{1.2.3.7.8} S 'प्राज्ञ; D₂ 'राज (for 'भाग). — ^d) D₃ संजय (for तत्त्वतः).

संजय उवाच ।

तथैव पर्वता राजन्समात्र मणिभूषिताः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अतीवगुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ १३
देवर्षिगन्धर्वयुतः परमो मेरुरुच्यते ।
प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ।
यतो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ १४
ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ।
यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ।
यतो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर ॥ १५

13 13^{abc} = (var.) Brahmapāda 1. 19. 83; Vāyu 49. 77; Matsya 122. 4^{cd}, 51^{ab}. — S reads 13^{ef} before 13^{ab} (M_{2.5} repeating 13^{ef} in its proper place). — ^a) K₃ यथैव; D₃ (sup. lin. sec. m.) तथैते; S विस्तृताः; C₀ तथैव (as in text). — ^b) K₃ सप्तान्वै; T₂ सप्तर्षिः. Dn D_{1.8} मणिपर्वताः; D₁ पूजिताः; M₅ मुनिभूषिताः. — With 13^{cd}, cf. Brahmapāda 1. 19. 35^{ab}; Vāyu 49. 31^{cd}. — ^c) T₁ G₁ रत्नाकराश्च नद्यश्च; G_{1.8} रास्ते (G₃ रांते) नद्यश्च; G₂ नानाकराश्चैवचश्च. — ^d) K_{3.5} D₂ अतीव गुणसंपन्नः. — ^e) Ś₁ Ko.₂ तत्र पुण्ये; K_{1.3.5} D_{2.7} तत्र पुण्यो; K₄ B Da Dn₁ D_{1.5} तत्त्वं (B₃ त्र) पृच्छ. K₄ नरा (for जना).

14 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 84^a-85^b; Vāyu 49. 78^a-79^b; Matsya 122. 8^a-9^b. — ^b) K_{2.4} B D (except D_{1.2}) प्रथमो (for परमो); C_v as in text. — ^c) T₂ महाभाग. — ^d) T₁ G जलदो; T₂ ऋषभो (for मलयो). — ^e) K_{3.5} B D (except D_{6.8}) S ततो (for यतो). B₂ निवर्तते. — ^f) M_{1.2} प्रवर्तते. K_{3.5} B₁ D₂ T₂ सर्वतः.

15 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 85^c-86^d; Vāyu 49. 79^c-80^d; Matsya 122. 9^c-10^d. — ^a) Da D₅ अतः (for ततः). D₇ पूर्वेण (for परेण). — ^b) B₁ D₅ जलाधारो. K₁ गिरिः (for गिरिः). — ^c) B Da Dn D_{1.4.5.8} ततो; S यतो (for यत्र). Ś₁ Ko.₂ दिव्यम्; K₃ दत्तम् (for नित्यम्). Ko.₂ धत्ते; Da₁ (m as in text); a₂ D₃ दातुं. — ^d) D_{3.6} पर (D₅ रि) मंडलं (for परमं जलम्). — ^e) B Da Dn D_{1.4.5.8} M_{2.3.5} ततो (for यतो). G₂

उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ।
रैवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ॥ १६
उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः ।
यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुमहान्संशयो मेऽद्य प्रोक्तं संजय यच्चया ।
प्रजाः कथं सूतपुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह ॥ १८
संजय उवाच ।
सर्वेष्वेव महाप्राज्ञ द्वीपेषु कुरुनन्दन ।
गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ तयोर्वर्णान्तरं नृप ॥ १९

M₅ वर्षः. G₄ M₃ (inf. lin. as in text) प्रवर्तते — ^f) K_{3.4} B Dn D_{1.4.8} S (except G₃) वर्षकाले K_{3.5} D₂ नरेश्वर; B₂₋₄ जनाधिप.

16 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 87; Vāyu 49. 81. — ^a) Ś₁ Ko.₂ D₇ ततो; D₃ उच्चो; C₀ उच्चो (as in text). T₂ शिरा (for गिरी). D₂ रैवतिको — ^b) B_{2.4} Da D_{3.8} Ca छिता; M₂ छितं; C₀ छितं (as in text). — ^c) C₀ दिवि (as in text). Da D₃ नक्षत्रा; M₅ त्रः. Ko.₂ रैवती (Ko ती) दिव्यनक्षत्रं.

17 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 88; Vāyu 49. 82; Matsya 122. 12. — ^a) D_{3.6} गायस्त्र (for गण तु). — ^b) B₁ महान् (for महा). — After 17^{ab}, K_{2.4} B Da Dn D_{1-6.8} ins.:

55* नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः ।

[B₁ श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः.]

— ^c) K₃ D₁₋₃ यत्र; B₁ ततः. — ^d) K₄ damaged. G₃ प्रभा (for प्रजा).

18 ^b) N (except Ś₁ Ko.₂) प्रोक्तोयं संजय त्वया; S त्वयोक्तः (T₂ M_{2.3} के) सूतनन्दन. — ^c) K_{1.2} D_{2.7} प्रजा; G₃ प्राणः. D₁ ततः पुत्र; S महाप्राज्ञ (for सूतपुत्र). — ^d) D₁ संपन्ना; D₇ M₁ संप्राप्ता.

19 ^a) K₃ D₂ सर्वे चैव (for चैव). Ko.₅ महा राज. — ^b) Da₁ कुलनन्दन. — ^c) C₀ गौरः कृष्णश्च (as in text). B Da₂ Dn D_{1-6.8} C₀ पतगा; D₁ वर्णो वा; S वर्णोत्र. — ^d) Da₂ D₃ Cop [म]नयो (for तयोर्). K₂₋₅ B Da Dn D_{1.2.4-6} T M₁ Ca. d वर्णो (Da₁ णं) तरे; G M₁₋₃ वर्णातरो (G₂ रा); M₅ वर्णतरो; C₀ वर्णातरं (as in text).

श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत ।
 आस्तेज्र भगवान्कृष्णस्तत्कान्त्या श्यामतां गतः २०
 ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गशीलो महोदयः ।
 केसरी केसरयुतो यतो वातः प्रवायति ॥ २१
 तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ।
 वर्षाणि तेषु कौरव्य संग्रोक्तानि मनीषिभिः ॥ २२
 महामेर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।

जलधरात्परो राजन्सुकुमार इति स्मृतः ॥ २३
 रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य तु मणीचकः ।
 केसरस्याथ मोदाकी परेण तु महापुमान् ॥ २४
 परिवार्य तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वमेव च ।
 जम्बूद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ २५
 शाको नाम महाराज तस्य द्वीपस्य मध्यगः ।
 तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शंकरः ॥ २६

C. 6. 429
B. 6. 11. 28
K. 6. 11. 28

20 ^a) M यत्र (for यस्मात्). D₆ प्रवृत्तोयं; T₁ G_{1.3.4} प्रवृद्धो वै. ☞ Cc: यस्माच्छ्यामः प्रवृत्तो जन इति शेषः । ☞ — ^b) D₆ यत्ते; T G M₃₋₅ तेन. K₁ B Da Dn D_{1.5.7} (m as in text). s M_{1.2} तस्माच्छ्यामो गिरिः स्मृतः. — All MSS. except D₃ om. 20^{cd}.

21 ^b) K₃ D_{3.7} T G_{2.4} M_{1.3-5} दुर्गः; G₃ दुग्ध- (for दुर्ग). K₅ दुर्गशीलो. — 21^{cd} = (var.) Brah-
 mādpa 1. 19. 90^{cd}; Vāyu 49. 84^{cd}; Matsya 122. 18^{cd}. — ^c) Ca केसरी; Cd केसरो; Cv केसरी. K₁ B_{1.2.4} Da Dn D_{1.5.3} केसरी (K₁ damaged; D₁ सिरि) केसरयुतो; M केसरः (M₁ रिः) केसरयुतो. — ^d) K_{2.5} D_{3.4.6} S वायुः (for वातः). K_{2.3.5} B Dn D_{2.1.3} Ca प्रवर्तते; K₁ प्रवर्त्तति; S प्रवाति वै (for प्रवायति).

22 ^a) Cc योजनविष्कम्भः (as in text). Ca cites तेषां and विष्कम्भः. — ^b) T₂ गुणतः; Ca. c द्विगुणः (as in text). Da D₅ स वि (for प्रवि). — ^c) G_{1.3} वर्षाणां. K_{3.5} D₂ तेषां; M_{1-3.5} तेन (for तेषु). — T₂ om. (hapl.) 22^d-25^a. — ^d) K₁ B D (except D₁₋₃) S सस्रो (for संग्रो). S महर्षि (for मनीषि).

23 T₂ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^a) D₆ महा-
 मेरु (for मेरु). K_{3.5} D₂ श्रोतो; B₂ व्यासो; D₃ कोशो; S भागो (for काशो). — ☞ Cc: महामेर्महा-
 काशो यस्मात्कृष्णो महानाकाश इवाकाशो यस्य । ☞ — ^b) D₆ जलजः; S (T₂ om.) ह्यचलः (for जलदः). K₃ कुसुमोत्तरः; K₅ D_{2.7} T₁ G₄ M कुसुमोत्तरः (T₁ G₄ M₁ रः); G₁₋₃ कुसुमोत्तमः. — ^c) Ś₁ Ko-3 D_{1-3.7} धारोपरो राजन्; K₁ B_{1.2.4} Da Dn D_{1.5.3} T₁ G धारो महाराज; K₅ B₃ धारापरा (K₅ रो) राजन्; D₆ धारोपमो राजन्. — ^d) D₆ कुसु (for सुकु). G₃ स्मृतिः.

24 T₂ om. 24 (cf. v. l. 22). — 24^{ab} = (var.) Brahmadpa 1. 19. 92^{ab}; Vāyu 49. 86^{cd}. — ^a)

K₁ B_{1.2.4} Da Dn D_{1.5.3} T₁ G_{1.4} M₂ रैवतस्य. K₅ च (for तु). Ś₁ Ko. 1 कौमारं; D₁ कौरव्य. — ^b) K₂ B_{1.2.4} Da Dn D_{1-5.3} S (T₂ om.) मणिकांचनः; K_{3.5} D₂ च समीचकः; K₁ B₃ तु मणीचकः. — ^c) K₁ B Da Dn D_{5.3} केसरस्याथ (K₁ स्याव; B₂ स्य तु); D₁ M केसरस्यापि. B_{1.3.4} Da₂ Dn D_{1.5.7.8} मोदाकी (B₁ की). D₆ केदावस्याय यो दासः; T₁ G केसरस्याथ (G₁₋₃ थ) मोदारिः (T₁ G₄ रः). — ^d) K_{3.5} D_{2.3} परस्य; B₂ पुरेण; Cc परेण (as in text). B_{1.4} Dn D_{1.3} Ca. c महान्पुमान्; T₁ G M₁ महाद्रु (M₁ न्द्रु) सः; M_{1-3.5} महाद्रुमान्.

25 T₂ om. 25^a (cf. v. l. 22). — ^a) K_{3.5} D_{1-3.7} च (for तु). Cc परिवार्य (as in text). D₆ वार्य महाराज. — ^b) D₆ दीर्घ. Ca. c cite दैर्घ्यं and ह्रस्वत्वं. — With 25^{cd}, cf. Brahmadpa 1. 19. 29^{cd}, 49^{ab}, 94^{ab}; Vāyu 49. 27^{cd}, 44^{cd}, 88^{cd}; Matsya 122. 26^{cd}. — ^c) Ś₁ Ko-2 D₁ जंबु (D₁ वृ) द्वीपेति; K₁ D₃ जंबूद्वीपे च; Da D₅ M द्वीपस्य; T G क्रौंच (G₂ शाक) द्वीपस्य; Ca जम्बूद्वीपेन (as in text). K_{1.2} विख्याता; B Da Dn D_{1-5.3} S सं (D₅ स) ख्यातस्; D₁ corrupt; D₁ विख्यातं; Cv as in text. — ^d) B₃ द्वीपे; B₁ नाम; Dn₁ तीरे (for मध्ये). Ś₁ महाकमः; Cc द्रुमः (as in text).

26 With 26, cf. Brahmadpa 1. 19. 94^{cd}-95^b; Vāyu 49. 88^{cd}, 90^{ab}. — ^a) M_{2.5} श्यामो (for शाको). — ^b) K₃ D₂ तस्य पूजा महायुगा; K₁ तस्य प्रजा सदायुगा; K₅ T₁ G M तस्य पूजा महायुगा (K₅ G₂ ना); B Da Dn₂ D₃ प्रजा तस्य सदायुगा; (Dn₂ D₃ ना); Dn₁ D₄ प्रजा तस्य सदायुगा; D₁ पूजा ** महायुगा; D_{3.5} तच्छास्त्रा (D₆ शास्त्राश्च) बहुयोजनाः; D₅ प्रमास्तस्य सदायुगा; D₁ पूजा यस्य मनोयुगा; T₂ तस्य पूरो महायुजा. Ca cites तस्य and सदायुगा. — ^d) D₃ यत्र. Da₁ D₅ संकरः; D₅ भास्करः; G₃ शंकितः (for शंकरः).

C. 6. 429
B. 6. 11. 29
K. 6. 11. 29

तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ।
धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽस्तीव भारत ॥ २७
वर्णाः स्वकर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते ।
दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः ॥ २८
प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्त्रिव समुद्रगाः ।
नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधागतिः ॥ २९
सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरिका तथा ।
महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी ।
इक्षुवर्धनिका चैव तथा भरतसत्तम ॥ ३०

ततः प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्बह ।
सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ ३१
न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
शक्यते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्धराः ॥ ३२
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ३३
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप ।
मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ ३४
मानसेषु महाराज वैश्याः कर्मोपजीविनः ।

27 ^a) B₁ M₁.s तत्रागच्छन्ति. — ^b) K₃ D₂
चारणा दे(D₂ दै)वतानपि; Da D₅ चारणाः सह
गुह्यकैः; S देवताश्चारणास्तथा. — B₁ om. 27^{ad}. — ^c)
B₂ धार्मिकाश्च. K₃ महाराज (for प्रजा राजंश्च). — ^d)
Da.s चत्वारश्चैव. Cd cites चत्वारः (as in text).

28 ^a) Ś₁ Ko.1 B₁ स्वधर्मं; B₂ प्रकर्षं (for स्व-
कर्म). — ^b) K₃ स्तेनो प्र-; B₃ स्तेनापि. — ^c) D₂
नरा (for जरा). K₃ नजरा मृत्युवर्जिताः.

29 ^a) D₅ प्रवर्तते; T₂ प्रवर्धते. D₁ प्रजाश्च तत्र
वर्धते. — ^c) K₅ पुण्यजनासु. K₄ चैव (for तत्र).
— ^d) B Da Dn Da.s.1.3 S बहुधा ग(B₁.2 म)ता.

30 30^{ab} = (var.) Kūrma 49. 34^{ab}. — ^a)
= Brahmapāda 1. 19. 96^a. D₅ च शीता (for
कुमारी). — ^b) K₃.s D₁.2 कावेरिका. K₄ D₂.6.7
सीता सावेणिका तथा (K₂ 'कास्तथा'; D₅ 'रेव च'); B
Da Dn D₁.3 शीता शीवे(B₁.4 सीताशी वे-; B₂
सीता श्रीवे; Da शीता श्रीवै)णिका तथा; D₅ महाश्री-
वैणिकी तथा; T G₂.4 सी(T₂ सि)ता संवेणु(G₂ सीवे-
णि)का तथा; G₁.3 सी(G₃ सि)ता सीवेणुका तथा; M
सी(M₂ सि)ता श्रीवेणुका तथा. — ^c) Ś₁ Ko.1 इक्षु-
वर्धनिका; K₄ B₃ D₅ इक्षुवर्धनिका; B₁.4 Da₂ Dn
D₁.4.5 चक्षुवर्धं; B₂ Da₁ D₅ वंक्षुवर्धं (Da₁ 'वंक्ष');
T₂ G₁-3 हपुवर्धं. — ^d) K₄ B D (except D₃.6.7)
नदी (for तथा).

31 ^a) K₃ तथा; B₁ Dn D₂.3 T₂ G₁.3 M₁-3.5
तत्र (for ततः). B₁ प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यसु; D₅ प्रवृत्ता-
श्चैव पुण्योदा. — ^b) B₁ ततः (for नद्यः). — D₅
om. 31^c-32^d. — With 31^{ad}, cf. Brahmapāda 1. 19.
97^{ad}; Vāyu 49. 95^{ad}; Matsya 122. 35^{ad}. — ^c)

T₂ सहस्राणि. — ^d) = Brahmapāda 1. 19. 96^a.
63^b; Vāyu 49. 18^d, 57^d; Matsya 122. 75^b. K₃
B₂.3 S ततो; Da₁ नारा; Da₂ नरो (for यतो).
Ca as in text.

32 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 98; Vāyu
49. 96^{abed}; Matsya 122. 36. — D₅ om. 32
(cf. v.l. 31). — ^a) K₃ B₁ चासां; M₁ तेषां
(for तासां). — ^c) K₁ B Dn₂ S शक्यते.

33 ^b) D₅ लोकसंज्ञिकाः (sup. lin. 'ताः'). — 35^{ad}
= (var.) Kūrma 49. 36^{ab}; Viṣṇu 2. 4. 69^{ad}.
— ^c) K₃ सगाश्च; K₄ B₁.2.4 Da₁ Dn₂ D₁.6 संगगाश्च;
T₁ G मकाश्च; T₂ मंकाश्च; M मदाश्च (for मगाश्च).
Ś₁ Ko.1 मपगा; K₂ मखगा; Da₁ (as in
text).a₂ D₅ गणका; D₃ मगा (marg. sec. m.
'धा'); M₁ मकशा (for मशका). — ^d) Ko-3
मानगा (for मानसा). K₃.6 D₂ G₁.3 M₁.4.5 मंदका;
Da D₅ नंदका; D₁ T₁ G₂.4 मदका; M₃ मनका.

34 34^{ab} = (var.) Viṣṇu 2. 4. 69^{ad}. — ^a) K₁
B Da₁ Dn₂ D₁.4 (before corr.).c मंगा; K₅ नगा;
T₁ G मका; T₂ मंका; M म(M₁ मं)दा. Ko-3
ब्रह्मणि (Ko 'ण') भूयिष्ठा. — ^b) Ko-3 सुकर्म. B₃
सदा; D₅ भृशं; S च ते (for नृप). — ^c) Ś₁
K₂ मपकेषु; K₄ B₃ Cc मसकं; D₃.7 T₂ मगधं
(D₃ marg. sec. m. 'के'). K₄ D₅ T G₂-4 M₃.1
च; Da₂ D₅ [अ]नु; D₁ [अ]पि (for तु). Ko-3
मपके तु राजधान्या; M₁ मकशेरतुराजन्या (corrupt).
— K₃.5 D₂ om. 34^d-35^a. — ^d) Ś₁ Ko-3 सत्य
संमताः; D₅ सत्यवादिनः (for सर्वकामदाः).

35 K₃.6 D₂ om. 35^a (cf. v.l. 34). — ^a) Ś₁

सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ।
शूद्रास्तु मन्दगे नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ॥ ३५
न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दुण्डिकाः ।

स्वधर्मेणैव धर्मं च ते रक्षन्ति परस्परम् ॥ ३६
एतावदेव शक्यं तु तस्मिन् द्वीपे प्रभाषितम् ।
एतावदेव श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

संजय उवाच ।

उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ।

यथाश्रुतं महाराज युवतस्तन्निबोध मे ॥ १

घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकोऽपरः ।

C. 6. 443
B. 6. 12. 2
K. 6. 12. 2

Ko-2 मानगेषु; B D (except D1. 3. 7; D2 om.)
मानसाश्च. — ^b) K3 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 G2
वैश्यश्च (K5 D1 'क'मौ); T1 G1. 3. 4 M3. 4 वैश्या
धर्मौ. — ^d) D3 धर्मकामार्थसंयुताः; S शूद्रा (T2
M1-3. 5 'रा' धर्मार्थकोविदाः. — Dn1 om. 35°. — ^e)
Ko. 2 Da3 D5 M1-3. 5 शूद्राश्च; T G M4 शू (G1 रु-
द्रका (for शूद्रास्तु). K3-5 D1. 2 S मं (G4 म) दके;
B D2. 1. 6. 8 मंदगा; Da1 Dn2 मंदका; Da2 D5
मंदका (for मन्दगे). — ^f) B3. 4 Da1 D3. 5
'शालिनः'.

Colophon. — *Sub-parvan*: K3 जंबूद्वीपविनिर्माण;
K4 B जंबूपंडनिर्माण; K5 D3 जंबूद्वीपनिर्माण; Da
D2. 4. 6. 8 जंबूपंडनिर्माण. — *Adhy. name*: D1 जंबू-
द्वीपवर्णनं; D3 शाकद्वीपनिरूपणः; M1-3. 5 जंबू (M5 'बु')-
द्वीपविवर्णनं; M4 भुवनकोशे शाकद्वीपकथनं. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Ko 8; K5 Da2
D1. 5 M1. 3-5 12 (as in text); Dn T G M2
11. — *Śloka no.*: Dn1 D5 38; Dn2 37.
— *Aggregate śloka no.*: K5 436; D1 423.

13

36 With 36, cf. B 12. 59. 14; Brahmapāda 1.
19. 106; Vāyu 49. 103; Matsya 122. 44. — ^a)
T1 G तस्य (for तत्र). M4 राज- (for राजा). D5
धर्मज्ञैः (for राजेन्द्र) — ^b) T1 G4 दंड्यो. Ko. 2-3
B Da2 Dn2 D1-3. 5. 7. 8 G2 Ca दण्डिकाः; D5
दुण्डिकाः; T1 G4 Cd दंडकाः; G1. 3 M दां (G3 दं-
दिकः; Co दण्डिकाः (as in text). — ^c) K1
(by corr.). 2 स्वधर्मेनैव; D5 स्वकर्मणि च. B Da1
(by corr.) Dn D4. 7. 8 धर्मज्ञास; Da1 (before
corr.). 2 D5 धर्मज्ञ; S राजेन्द्र (for धर्मं च). Ko
स्वधर्मेण न वै धर्मः. — ^d) K5 रक्षयंति.

37 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 107; cf.
Vāyu 49. 104^{ab}. — ^a) K4 Da D5 ते (for तु).
— ^b) K4 हस्मिन्; B D (except D2. 3. 7) T2 तत्र
(for तस्मिन्). K3. 5 D2 देशे (for द्वीपे). K4
'पितृ'. T1 G द्वीपत्र प्रतिभाषितुं; M4 तद्गुं तु प्रभा-
षितुं. — ^c) K3. 5 B Dn D1. 2. 4. 8 M1-3. 5 एतदेव
च (D2 om. च; M1-3. 5 हि) श्रो; T G एतदेव च
(T1 G4 तु) वक्तव्यं. — ^d) Da D5 शोकद्वीपे.

1 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 51; Vāyu 49.
46. — ^a) Co उत्तरेषु (as in text). K2. 4. 5 B Da
Dn D4-6. 8 'यु च; D1 G2 'ण तु. T1 G transp.
कौरव्य (G2 कौरव) and द्वीपेषु. M4 वर्षेषु (for द्वीपेषु).
D3 M1-3. 5 श्रूयतां. K4 मया; B4 कथं; G2 कथाः;
M2 यथा (for कथा). C7 उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपे द्विषु-
— ^c) = 16°. B Da Dn D4-6. 8 एवं तत्र; G2 तथा
श्रुतं; M यथाश्रुति. — ^d) K4 B Dn D4. 6. 8 युवतश्च;
D7 'तस्तां; T2 'तस्तान्; G2 'तस्तं. — After 1,
M1-3 ins.:

56* दुग्धोदकसमुद्रोऽन्यः पुनरिक्षुरसोदकः ।

[M2 दुग्धोदकः.]

2 ^a) K2 Da1 D1 G3 घृततोयः; G1 घृततोयः; G2
कृतोदकः; Co घृततोयः (as in text). K4 समुद्रोदकः;
D1 'समुद्रोदकः; T2 G1-3 M 'द्रो वै (M4 यः). — ^b)
K4 दधिमंडस्ततः परः; B3 Da2 D5 'मंडोदकः परः; D5

C. 6. 443
B. 6. 12. 2
K. 6. 12. 2

सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो *धर्मसागरः ॥ २
परस्परं द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप ।
सर्वतश्च महाराज पर्वतैः परिवारिताः ॥ ३
गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् ।
पर्वतः पश्चिमः कृष्णो नारायणनिभो नृप ॥ ४
तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः ।
प्रजापतिमुपासीनः प्रजानां विदधे सुखम् ॥ ५

*दुग्धोदकोपरः; T₂ 'मंडोदकोपरः; M 'मंडोदकस्तथा.
Co cites दधिर्मंड. — T₂ om. 2^a-4^d. — °) Co सुरोदः
(as in text). Ś₁ K₃-5 D₂. 3 सुरस'; K₀-2 परम'
(for सागर'). D₁ सुरासमरसश्चैव; D₆ पृष्टश्च सुरसश्चैव;
D₇ सुरोदेधुरसौदैव. — °) M₂ ततोन्वयो. All MSS.
(for T₁ G₄ see below; T₂ om.) Co धर्म (K₀-2
D₆ जल; D₁ हीक्षु; M₄ गुल) सागरः. — For 2,
T₁ G₄ subst.:

57* इक्षुदश्च सुरोदश्च सर्पिःक्षीरोदधिस्तदा ।

दधिमण्डोदधिश्चान्यः शुद्धोदधिरथो महान् ।

3 T₂ om. 3 (cf. v. l. 2). — °) Co as in
text. — °) M₁-3. 5 द्वीपाः सर्वे (by transp.). D₅
सर्वद्वीपा ससागरा. — °) K₄ सर्वतः सु; B Da Dn
D₄. 5. 7. 8 पर्वताश्च; T₁ G₄ स्वस्तुल्यैर (for सर्वतश्च).
— °) B D (except D₂. 3. 6) S Co समुद्रैः (for
पर्वतैः).

4 T₂ om. 4 (cf. v. l. 2). — °) Ś₁ K₀. 1 गिरि'
(for गौर'). Cv गौरस्तु मध्यमे (as in text). K₅
गौरस्तु मध्यमो द्वीपो. — °) Ś₁ K₀-2 गौरो (for
गिरिर). K₃ ममशिलो; K₅ D₂ नामशिलो; D₄
Dn₁ मानशिलो; D₆ मेरुशिला; D₇ S (T₂ om.)
मणिशिलो; Ca. c. d मानःशिलो (Cd 'ला). — °)
K₂. 3. 5 B₁. 3. 4 D (except D₇) Co पश्चिमे (for
'म'). D₃ कृष्णे. B₂ पश्चिमे पर्वतः कृष्णे. — °)
K₂ B₁. 2. 4 Da Dn D₄. 5. 3 'सलो; K₄ 'सुलो; B₃
'मथो (for 'निमो). K₃. 5 D₂ नास्त्री (K₅ नाना; D₂
नास्त्री) मो नृपसत्तम (sic).

5 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 42; Vāyu
49. 38^{der}; Matsya 122. 62^a-63^b. — °) B₁-3 तेपु;
T₂ तानि (for तत्र). T₁ G M (except M₄)
transp. रत्नानि and दिव्यानि. — °) D₇ वासवः;

कुशद्वीपे कुशस्तम्बो मध्ये जनपदस्य ह ।
संपूज्यते शलमलिश्च द्वीपे शालमलिके नृप ॥ ६
क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः ।
संपूज्यते महाराज चातुर्वर्णेन नित्यदा ॥ ७
गोमन्दः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुमान् ।
यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ।
मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ ८

G₁. 3 केवलं (for केशवः). — °) Ś₁ K₀-2 'मुपासीन'
K₃. 5 D₁-3. 6 S 'रुपा (D₁. 3 'रुदा) सीनः;
प्र*****सीनः; B₁ Dn D₄. 3 प्रसन्नश्चाभवत्
— °) K₄ B₂-4 Da₂ Dn D₄. 5. 8 व्यदध (D₃ 'धा)
B₁ S विदधत्. B₃ स्वयं.

6 With 6^{ab}, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 133^{ab}
Vāyu 49. 133^{cd}; Matsya 123. 37^{ab}. — °) G₁
'द्वीपः. Ś₁ K₀-2 Da₂ 'स्तम्भो (for 'स्तम्बो). D₂
D₁. 3 कुशस्तम्भः (D₅ 'वः) कुशद्वीपः; T₂ 'स्तम्भो मध्ये
तु. — °) T₂ द्वीपे (for मध्ये). B₁. 3 T G₄.
M₁-3. 5 च; B₂ G₁. 3 M₄ तु (for ह). Dn₁ D₄
मध्ये जनपदैः सह; D₆ मध्येजनपदं शुभः. — After
4^{ab}, T₁ G₄ M₂ ins.:

58* संपूज्यते हि पुश्चश्च स्वदी? द्वीपख्यातिकृद्यथा ।

— °) K₂. 4 B₁. 3-5 D शालमलिश्च; K₃ शालमली च;
K₅ शालमलिके; B₂ शालमलश्च; T G₁. 3. 4 शलमली च
— °) K₀ द्वीपः; Da द्वीपः. Ś₁ K₀. 1 शलमलि';
B₂ Da M₂. 3. 5 शालमल'. K₅ नृपः क्रौंचो तथापरः.

7 °) K₃. 5 D₂ S (except T₂ M₄) महारु; D₇
तथा (for महा). — °) Ś₁ K₃. 5 Dn₁ (before
corr.) D₁. 3. 6 G₂. 3 M₂. 4 गिरिरत्न'; T₂ गीतवादित्र
नित्यैः. — °) Da₁ स पूज्यते. — °) K₀ चतुर्वर्णैः
K₂ D₆ चातुर्वर्णेन. K₄ B₃ D₃ T₁ नित्यशः.

8 °) K₂. 4 B Da Dn D₄. 5. 3 T₂ G₃ M₁-3
गोमंतः; K₃. 5 D₂. 3. 6. 7 'मेदः; T₁ गामंदः; G₁ 'मेदः
G₃ 'मेदः. — °) B Da Dn D₄. 5. 3 स (D₃ 'सा)
वंधातुकः. T₂ सुमहान्सर्वथा महान्. — °) Ś₁ K₀-2
तत्र. T G M₁-3. 5 वसते भगवान् (T₂ M₂. 3. 5 'न्यत्र);
M₄ सेवते भगवान्. — °) G₂ मोक्षदः. K₃ G₃
संस्तुते; K₄ * * * तो; B Da Dn D₄. 5. 7. 8 संगतो
— °) M₄ विश्वली परमेश्वरः.

कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ।
 सुधामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ९
 युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ॥ १०
 पष्ठो हरिगिरिर्नाम पडेटे पर्वतोत्तमाः ।
 तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ ११
 औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् ।
 तृतीयं वै रथाकारं चतुर्थं पालनं स्मृतम् ॥ १२

धृतिमत्पञ्चमं वर्षं पष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ।
 सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षपुञ्जकाः ॥ १३
 एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ।
 विहरन्ति रमन्ते च न तेषु भ्रियते जनः ॥ १४
 न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप ।
 गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ॥ १५
 अवशिष्टेषु वर्षेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ।
 यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ॥ १६

C. 6. 459
B. 6. 12. 17
C. 6. 12. 17

9 With 9, cf. Brahmapāda 1. 19. 54; Vāyu 49. 19. —^a) D₁ कुशे; T₁ G M₂ शाक- (for कुश-). After कुशद्वीपे, K₁ repeats the portion of the text from कुशस्तम्भो in 6^a, up to the end of st. 8. —^b) K₃ विद्रुमे; M_{1.3} [S] तिद्रुमैश्च; M₄ हि द्रुमैश्च. Ś₁ Ko.1 जितैः; K₅ स्थितः (for जितः). —^c) K₂ Dn D_{1.3} स्वनामनामा; K₄ B_{1.2.4} Da D_{1.5} सुनामनामा (Da_{1m} D₁ 'म'); B₃ D_{3.6.7} सुदामा नाम; T G सुनामा नाम; M सुदामो नाम (M_{2.5} 'मा'). —^d) Co: हेमपर्वत इति युतिमतो विशेषणम् । ❀

10 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 55; Vāyu 49. 50. —^a) T₂ अत्रि (for युति). D₆ राजेन्द्र (for कौरव्य). —^b) G₂ हरिः. — T₂ om. 10^c-12^b.

11 T₂ om. 11 (cf. v. l. 10). —^a) = Brahmapāda 1. 19. 56^a; Vāyu 49. 51^a. T₁ G M₂ पष्ठो गिरिर्ह (G₃ 'गिः'; M₂ 'ह') र्निर्नाम. —^b) T₁ G सप्तैते (for पडेटे). K₃ रत्नपर्वताः (for पर्वतो). — 11^{ca} = (var.) 6. 12. 22^{ab}; Brahmapāda 1. 19. 57^{ab}; Vāyu 49. 52^{ab}; Matsya 122. 63^{ca}. —^c) S (except G_{1.3}; T₂ om.) एषाम्; C_v तेषाम् (as in text). Co. v अन्तरविष्कम्भः (as in text). —^d) K₁ ** भागशः; B_{3.4} D_{1.3} S (T₂ om.) सर्वैः; B_{1.2} पूर्वैः; Da_{1m} कर्म; Da₂ Dn D₅ पर्व.

12 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 57^c-58^b; Vāyu 49. 52^c-53^b. — T₂ om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). —^a) K_{3.5} D₁ उद्भिदं. —^b) Dn₂ रेणु (for वेणु). —^c) Ś₁ च सुधा; Ko-2 च सुरा; K_{3.5} B₁ Dn D_{1-4.6.8} सु (K_{3.5} D_{1.2} स्व) रथा; K₄ B₁₋₃ Da D_{4.7} सु (D₁ स्व) रथं नाम; M₄ द्वैरथाकारं (for वै रथा). —^d) K₄ लंभनं; B₁ लंभनं; B_{2.3} T G लंभनं; B₄ Da₂ Dn D_{1.5.3} लं (Dn₁ जं-)

वकं; Da₁ लंभकं; D₅ कंवलं; G₂ लंभलं; M द्राव (M₂ 'वि') जं (for पालनं). D₃ मतं (for स्मृतम्). G_{1.3} चतुर्थं बलि (G₃ 'ल') मंडितं.

13 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 58^c-59^b; Vāyu 49. 53^{ca}. —^a) T G transp. धृतिमत् and पञ्चमं. D₁ पंचमं धृतिमत्तं च. —^b) M_{2.5} वर्षं पष्ठं (by transp.). Da D₅ प्रभावने; D₄ प्रभास्करं. K₄ प्रभाकरमतः परं. —^c) K_{1.3} B_{1.3} D_{3.3.5-3} T G_{2.4} M कपिलं; D₁ भारतं; G_{1.3} पिप्पलं. —^d) K₂ पुंजवर्षकाः; B Da Dn D_{3-3.7.3} Ca. c वर्षलंभकाः (Dn₁ 'जंभकाः; D_{3.7} 'पर्वताः; D₅ 'संभवाः; Co 'लंभकाः; S वर्षपुञ्जकाः (T₁ G_{2.4} 'जिताः)).

14 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 17, 59^c-60^b; Vāyu 49. 15, 54; Matsya 122. 27^c-28^b. —^b) B D_{5.7} T₁ G₂ जगदीश्वर (D₅ 'रे; T₁ G₄ 'रा:); Da₁ T₂ G₃ M₂ 'तीश्वरः (G₃ 'रा:). —^c) B₄ Da₂ Dn D_{1.3.3.3} विहरंते; S विचरंति (G₂ 'रह); Co विहरन्ति (as in text). Da₁ विहरंते च रमंते च (hypermetric). —^d) K_{3.5} D₂ तत्र (for तेषु). K₃ G₃ जनाः (for जनः).

15 = (var.) Brahmapāda 1. 19. 60^c-61^b; Vāyu 49. 55. —^a) B₂ दस्यवः. —^b) Ko D₂ 'जातो; Da D₅ 'जाला. D₁ म्लेच्छा जाला विकास्तथा (sic). —^c) D₇ T₁ G₄ 'प्राया. K (except K₄) D_{1-3.6.7} जनस्तत्र; T₁ G₄ जनाः सर्वैः; G_{2.3} जनः सर्वाः. —^d) D₁ G_{2.3} सुकुमाराश्च. G₃ पार्थिवाः.

16 ^a) B Da Dn D_{1-6.8} T₂ M₁ सर्वेषु. —^b) B₄ नृपसत्तमः; Da D₅ मनुजाधिपः; D₂ 'जेश्वरं; D₃ जगतीश्वर. D₁ प्रवक्ष्यामि जनेश्वर. — B₁ om. 16^{ca}. —^c) = 1^c. Da D₅ श्रुताः; D₂ 'ष्टमं (for 'श्रुतं). —^d) D₅ T G 'व्येक' (for 'व्यग्र').

C. 5. 458
B. 6. 12. 17
S. 6. 12. 17

क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
 क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥ १७
 अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
 मैनाकात्परो राजन्नोविन्दो गिरिरुत्तमः ॥ १८
 गोविन्दात् परो राजन्निविडो नाम पर्वतः ।
 परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन ॥ १९
 देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ २०
 मनोनुगात्परोऽप्यो देशः कुरुकुलोद्ग्रह ।

17 With 17, cf. Brahmanḍa 1. 119. 66^c-67^b;
 Vāyu 49. 61; Matsya 122. 81^{cd}. — ^a) G_{1.3}
 क्रौञ्चद्वीपो. — ^b) M₂ क्रौञ्च. K₁ om. from महा-
 गिरिः up to वामना in 17^d. — ^c) K_{3.5} D₂
 वामनश्च; T₁ वामनके (for 'नको'). Da₁ क्रौञ्चात्परेण
 वामने. — ^d) Da₁ कोमनादंघ्रः; G₂ वामरादंघ्रः; T₂
 वामनादंघ्रः.

18 ^a) T₂ दंडं; G₂ जंडं (for अन्ध). — D₂ om.
 (hapl.) 18^{bc}. — ^b) D₃ मेनकः. T₂ मैनाभं पर्वतोत्तमं.
 — ^c) K₅ स्वरमो; Da₁ D₅ स्पर्धतो; D₃ च परो;
 D₅ मेनकाच्चापरो. — ^d) K_{5.3} T₁ G_{1.3} गोविन्दः; M
 गोमंतो. D₅ om. from गिरि up to विडो in 19^b.
 B₂ गिरिरुच्यते; D₁ T₂ सत्तमः.

19 D₅ om. up to विडो in 19^b (cf. v. 1. 18).
 — ^a) K₅ गोमंदात्; T₁ G₁ M गोमंतात् (for
 गोविन्दात्). K₃₋₅ B Dn D_{2.4.7.8} T₂ G_{1.3} परतो;
 Da पर्वतो; D_{1.6} च परो. D₅ भूप (for राजन्).
 — ^b) K₅ निधिर्गो; B_{1.8} निर्विदो; Da D₇ निर्विदो;
 D₃ निविडि (marg. sec. m. 'वडो'); D₅ द्विविडो;
 T₁ G_{2.4} M₁₋₃ निविडो; G_{1.3} निखिलो; M₅ निमिलो.
 D₁ पार्थिवः (for पर्वतः). — ^c) Cc परः (as in text).
 G₁ परं तद्; G₃ परं तु. D₅ द्विविणस् (for द्विगुणस्).
 — ^d) K₃ विष्कुंभो; Da₁ विष्कुंभो; D₂ विष्कुंभो; Cc
 विष्कम्भो (as in text). Ś₁ Ko-2 वर्षवर्धनः (K₃ 'न');
 Da D_{2.5} S (except G₁ M₂) वंशवर्धनः; D₃ वर्ष-
 पर्वतः.

20 ^a) Da₁ देशात्. M च (for प्र). — ^b) T₁ G
 M_{1.3.5} तन्मे. D₃ (before corr.). 3 निगदितः. — 20^{cd}
 = Brahmanḍa 1. 19. 71^{cd}; Vāyu 49. 66^{ab};
 Matsya 122. 84^{cd}. — ^c) D₅ कौशलो. — ^d) K₅
 वामनश्च. Ko मनोनुगः; K₁ गतः.

उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ॥ २१
 अन्धकारकदेशात् मुनिदेशः परः स्मृतः ।
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ २२
 सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ।
 एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः ॥ २३
 पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नमान् ।
 तत्र नित्यं निवसति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ २४
 तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षिभिः ।
 वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप ॥ २५

21 = (var.) Brahmanḍa 1. 19. 72; Vāyu
 49. 66^c-67^b; Matsya 122. 85. — ^a) Ko मनोनुगात्.
 D₇ (m as in text) चोष्टो; T₁ G₁ तूष्णो; M₁ कृष्णो
 (for चोष्णो). K_{1.2} मनोनुगा (K₁ 'शा'त्परो चोष्णो
 (sic). — ^b) M₁ देशाः. Da₁ D₂ T₂ G₃ 'द्वहः'; G₁
 'त्तम'. — Ko om. 21^{cd}. — ^c) D₇ (m as in text)
 उद्गात्; T₂ विष्णोत् (sic!); M₁ कृष्णात्. B₂ पर
 (for परः). B₃ प्रावरश्च; Da₁ प्रावरकः. — ^d) Ś₁
 K₁ B Da Dn D₁₋₃ G_{1.2.4} प्रावराद्; G₃ प्रवराद्
 T₂ दंडं (for अन्ध).

22 = (var.) Brahmanḍa 1. 19. 73; Vāyu
 49. 67^c-68^d; Matsya 122. 86. — ^a) K₃ कारकदेशात्;
 D₁ 'कादेकदेशो तु; T₂ दंडकारकदेशात्; M अन्धकारात्परो
 देशो. — ^b) T G (except G₂) 'देशोपरः स्मृतः;
 M 'देशः प्रकीर्तितः. — ^c) Da₁ 'देशोपरः'. — ^d) K₁
 तंदुलिस्वनः; D₅ दुन्दुभिः सह.

23 23^{ab} = (var.) Brahmanḍa 1. 19. 74^{ab};
 Vāyu 49. 68^{cd}; Matsya 122. 87^{ab}. — ^b) G₂ गौरः
 प्रायो. Da₁ T₂ जनाधिपः; M₂ नराधिप. D₃ 'प्रायजना
 वृतः. — ^c) G₃ ये ते (for एते). — ^d) K_{1.5}
 D_{2.6} सिद्धं (for देव).

24 T₂ om. 24-25. — ^b) K₃ D₂ गिरिश्च (for
 पर्वतो). D₅ 'दत्त' (for 'रत्न'). K₅ गिरिश्च मणि
 रत्नवान्. — ^c) B Dn D_{5.8} प्रभवति; Da D_{1.3}
 T₁ G प्रवसति.

25 T₂ om. 25 (cf. v. 1. 24). — ^a) Ko पर्यु
 पासते. — ^b) D₃ सह (for सर्वे). Ś₁ Ko-2 प्रजा
 पतिः; K₃ सहर्षिभिः; B Da Dn D_{1.3.5.7.8} म (Dn₃
 स) हर्षयः. — ^c) B_{2.4} पूजयन्ते; D₁ पूजयन्ते. D_{3.6}
 नराधिप.

जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत ।

द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनन्दन ॥ २६

विप्राणां ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।

आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ २७

एको जनपदो राजन्द्द्वीपेष्वेतेषु भारत ।

उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते ॥ २८

ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।

द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा ॥ २९

स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः ।

गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ३०

भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ।

सिद्धमेव महाराज भुञ्जते तत्र नित्यदा ॥ ३१

ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ।

चतुरश्रा महाराज त्रयस्त्रिंशत् मण्डलम् ॥ ३२

तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः ।

दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ।

C. 6. 475
B. 6. 12. 33
K. 6. 12. 33

26 = (var.) Brahmanḍa 1. 19. 143; Vāyu 49. 137; Matsya 123. 41^c-42^b. — ^a) Ś1 Ko-2 Da1 M1.3-5 जंबु^०; K3 जंबूद्विपात्. — ^b) K3-5 D2.3 T2 G2 च (for [उ]त). — ^c) K3 द्विपेषु. — ^d) K1 B1-3 D (except D1.2.6.7) T G M4 कुरुसत्तम.

27 = (var.) Brahmanḍa 1. 19. 144; Vāyu 49. 138; Matsya 123. 42^c-43^b. — ^a) Dn D1.8 ब्रह्मचर्येण सत्येन. — ^b) Dn D1 प्रजानां; D3 विप्राणां (for सत्येन). B2 Dn D1.8 हि (for the first च). — B4 om. 27^c-28^d. — ^c) G2 आरोग्यायुषः (hyper-metric). S (except T2) 'प्रमाणेभ्यो. — ^d) Ko.2 तथा; K3.5 D2 मत्तं (for ततः).

28 B1 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) D1 T1 G1.3.4 एते (for एको). T1 G3.4 'पदा. Ca. v एको जनपदः (as in text). — Ś1 Ko.1 om. (hapl.) 28^b-30^a. — ^b) K2 G3 द्वीपेषु तेषु; K3 द्विपेष्वे^०; M1 द्वीपेष्वेकेषु. — ^c) G4 जान^०. D7 तेषु. — ^d) D1 'श्रैषः; T1 G1.2.4 'श्रैव; G3 'श्रैषु (for 'श्रैकः). K3.5 D2.3 T2 प्रवर्तते.

29 Ś1 Ko.1 B1 om. 29 (for Ś1 Ko.1, cf. v. l. 28). — 29^{ab} = (var.) Brahmanḍa 1. 19. 146^{ab}; Vāyu 49. 140^{ab}. — D6 om. (hapl.) 29^d-32^c. — ^d) K1 B1-3. सर्वशः; K5 सर्वदा; D1 S नित्यशः.

30 D6 om. 30 (cf. v. l. 29). — With 30^{ab}, cf. Brahmanḍa 1. 19. 146^{ab}; Vāyu 49. 140^{ab}. — Ś1 Ko.1 om. 30^a (cf. v. l. 28). — ^a) K3.5 D2.7 स सखा; D1 स गुरुः; T2 स चितान् (sic) (for स शिवो). — ^b) Ś1 Ko.1 सदा लोकः; K2.4 Das Dn D1.3.3 स पिता प्रः; D3 पिनाकी स; T1 प्रेषिवोर्यः; T2 प्रेषता यः; G1 M2.3.5 प्रेक्षको यः

G2.3 प्रेक्षितायां; G4 पेपिताया (sic); M1.4 प्रेक्षिता (M1 'तो) यः (for स पिता स). S प्रजापतिः. — With 30^{cd}, cf. Brahmanḍa 1. 19. 145; Vāyu 49. 139. Matsya 123. 43^c-44^b. — ^c) Cc गोपायति (as in text). K3 नरश्रेष्ठः (for 'श्रेष्ठ). — ^d) Ko-2 सजड-मंडिताः; B3 सततपंडिताः; D1 सर्वा यथा तथा; D3 स्वयमतंद्रितः; T1 G1.4 M1.4 सजड (T1 G1 'रु) पंडिताः; T2 सप्रक्यः स्थिताः.

31 = (var.) Brahmanḍa 1. 19. 147; Vāyu 49. 141; Matsya 123. 44^c-45^b; cf. Viṣṇu 2. 4. 93. — D6 om. 31 (cf. v. l. 29). — ^a) T2 भोज्यानि. K3.5 D2 चैव (for चात्र). — ^c) D3 स्वयमेव; S (except T2) एवमेव (for सिद्ध^०). B2-4 D (except D2.3.7; D6 om.) महाबाहो. — ^d) B3 भुञ्जते. B3 Da D3 S तद्धि (G2 तस्य) (for तत्र). B2.4 Dn D1.3.4.3 तद्धि भुञ्जति नित्यदा.

32 D6 om. 31^{ab} (cf. v. l. 29). — With 32^{ab}, cf. Brahmanḍa 1. 19. 149^{ab}; Vāyu 49. 143^{ab}. — ^a) K3.5 D2.3 अतः परं. K3.5 D2.7 सदा रम्या (for समा नाम). — ^b) Cc लोकसंस्थितिः (as in text). — ^c) K2.4 B Dn D1.3.4.3 T2 चतुरस्रं; K3.5 Da D2.5 Ca 'रत्ना (K3 Da1 'त्रा); G1.3 'रश्च; Cc. v 'रश्ना (as in text). — ^d) K5 त्रयस्त्रिंशत् मंडलं; C3 त्रयस्त्रिंशन्मंडः (sic). Cc. v cite त्रयस्त्रिंशत् and मंडलं.

33 ^b) S लोकविश्रुताः. — ^d) Ś1 Ko-2 'वता-दिकाः; M 'वतौ तथा (M1 'तोदयः). — ^c) Ko-2 सुप्रतीकासः; T2 सप्रतीकसः. Dn D1 T1 G2.4 तदा; D1 तस्य (for तथा). — ^e) Ko.5 D3 G3 M1.3-5 'मुखाः; D6 'ननाः.

C. 6. 475
B. 6. 12. 34
K. 6. 12. 34

सुप्रतीकस्तथा राजन्प्रभिन्नकरदामुखः ॥ ३३

तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ।

असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ३४

तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च ।

असंवाधा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते गजाः ॥ ३५

पुष्करैः पद्मसंकाशैर्वर्षवद्भिर्महाप्रभैः ।

ते शनैः पुनरेवाशु वायून्मुञ्चन्ति नित्यशः ॥ ३६

श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ।

आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३७

34 ^a) Ś1 Ko-2 च (for तु). — ^b) K3.5 D2 च वक्तुम् (for संख्यातुम्). K6 अहोत्सहे. — ^c) D1.2.6 'ख्याताः. Ś1 Ko-2 च (for स). — ^d) K3 तदा; D2 त्वया.

35 ^a) S (except T2 G2) तत्रैव (for तत्र वै). Ko यांति. — ^b) K1 B1-3 Da Dn D1.5.7.8 S हि (for च). — ^c) K4 B Da Dn D1.8-9.8 असं-वद्धा; T G असं (G2 'कु')द्धा; M अविच्छिन्ना. — ^d) D8 G2 M5 तानि गृह्णन्ति. D21 ते जनाः; D1.0 वै गजाः.

36 ^a) Ca. c. d पुष्करैः (as in text). — ^b) K1 च **क्षिरः; K2 T1 G2.4 चर्पवः; K4 B Da Dn D1.5.8 विकलः; D1 धर्मतिः; D2 वर्पमः; D3 प्रवर्पः; D1 वर्पवद्विरः; T2 M वपुष्मद्विरः; G1 corrupt; G3 संगवद्विरः; C2 विवर्पद्विः. D1 महाप्रभैः; D3 महाप्रभो; G1.2 सहाप्रभैः. — ^c) K3.5 D1.2 ते करैः; B1.2.4 Da Dn D1-6.8 शतधा; G2 आननैः (for ते शनैः). K4 B3 'वात्र (for 'वायु). — ^d) B1.2.4 Da2 Dn D1.4-6.8 ते तान्; D3 वारं; S वातान् (G2 M3 'ता; M5 'चान् (for वायून्). D21 ततोन्मु-चन्ति. T2 वृश्चन्ति; C2 मुञ्चन्ति (as in text). K3.5 D1-3 नित्यदा.

37 ^a) G2 वसद्विरः; M5 क्षाधद्विरः. D21 (before corr.). a2 D3 'मानास्ते; D2 'मानास्तु; D8 G2 'मानस्तु. — ^b) B3 Da D5.6 इव; D1 अपि (for इव). Ś1 Ko-2 वायवः; D8 G2 मारुताः. — D8 om. 37^a-38^b. — ^c) T2 गच्छन्ति च (for आग). B4 महाबाहो (for 'राज). — D8 om. (hapl.) 37^a-40^a.

धृतराष्ट्र उवाच ।

परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया संजय कीर्तितः ।
दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि संजय ॥ ३८

संजय उवाच ।

उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान्मे शृणु तत्त्वतः ।

स्वर्मानुः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रभावतः ॥ ३९

परिमण्डलो महाराज स्वर्मानुः श्रूयते ग्रहः ।

योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ॥ ४०

परिणाहेन पदत्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ ।

— ^d) Cc तिष्ठन्ति (as in text). Ś1 Ko.2 ता(K1 त)न्निगृह्णन्ति ते गजाः (= 35^d); K1 corrupt; Cc as in text.

38 D8 om. 38; D8 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^a) Cc परः (as in text). K3 पुरो वै; T1 G परमे; T2 M परो मे. T2 यावत् (for ऽत्यर्थ). — ^b) K1 T1 कीर्तितं. — ^c) K3.5 दर्शनं; D2 दर्शितं. K3.5 M5 द्विपं. — ^d) Cc उत्तरं (as in text). D3 वद (for ब्रूहि).

39 D8 om. 39 (cf. v. l. 37). — ^b) Ko ग्रहान्मे; K3 D2 ग्रहांश्च; K4 B Dn1 ग्रहं वै; K5 ग्रहाश्च; Da Dn2 D1.5.3 ग्रहान्वै. Cc cites मे. — ^c) K3.5 D2 यावत्; K4 B Da1 (before corr. as in text) Dn D1.5.3 Ca. c स्वर्मानुः. S पुरुषव्याघ्र (for कौरव'). — ^d) K2-3 B Dn D1.2.4.7 G1-3 M1-3.5 यावदेव- B3 प्रभापतः; S स्वभावतः (T2 सभावकाः); Ca. c प्रभावतः (as in text).

40 D8 om. 40^a (cf. v. l. 37). — ^a) = 6. 6. 12^c. Hypermetric. Ca. c परिमण्डलो (as in text). — M4 om. (hapl.) 40^a-42^a. — ^d) Ko-3.5 D8 D1.2.4 द्वादशास्य वै; T1 G4 'श(T1 'शा)स्य च; G1.8 'श स वै; M1-3.5 'दश स्मृतः.

41 M4 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^a) D3 परीणा; T2 परिमाणेन; Ca. c. v परिणाहेन (as in text). — ^b) Ca. c विपुलत्वेन (as in text). K2 विपुलं तेन चानघ; D1 विपुलश्रेतानघ (corrupt); T G विपुलेन तथा(T2 'दा)नघ; M (M4 om.) द्विगुणं च तथानघ; Cv as in text. — ^c) Ś1 Ko.1.2.5 D1-3.7 सहस्राणि (for शतान्यस्य). Cv परिमाणः

पट्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ॥ ४१
चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः ।
विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत् मण्डलम् ।
एकोनपट्टिवैपुल्याच्छीतरश्मेर्महात्मनः ॥ ४२
सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन ।
विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशत् समम् ॥ ४३
अष्टपञ्चाशत् राजन्विपुलत्वेन चानघ ।
श्रूयते परमोदारः पतंगोऽसौ विभावसुः ।
एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ४४
स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ।

चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ ४५
इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ।
सर्वयुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ॥ ४६
यथादृष्टं मया प्रोक्तं सनिर्याणमिदं जगत् ।
तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ॥ ४७
श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम् ।
श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ।
आयुर्वलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते ॥ ४८
यः शृणोति महीपाल पर्वणीदं यतव्रतः ।
श्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ ४९

C. 6. 493
B. 6. 12. 51
K. 6. 12. 51

सहस्राणि. — Ś1 Ko. 1 om. (hapl.) 41^d-43^a. — ^a) S पुरा (for बुधाः).

42 Ś1 Ko. 1 om. 42; M1 om. 42^a (cf. v. l. 41, 40). — ^a) K1 सहस्रेण. — ^b) D8 राजन्नेकादशैव तु; T2 शतत्वेकादशस्थितः (sic). — ^c) K2 विष्कुम्भेन; K3.5 Dn2 D1-3. 6. 7 विष्कुम्भेन; G1 'भेना. D8 नर-श्रेष्ठ. — ^d) D3 मंडलः. — ^e) K2. 5 'ष्टिविष्कुम्भः; K3 Da2 D5 M 'ष्टिविष्कुम्भः; K4 B Dn D1. 6 'ष्टिविष्कुम्भः; Da1 'ष्टिविष्कुम्भः; D1 'ष्टिविष्कुम्भाच्च; D2 'ष्टिविष्कुम्भः; D3. 3 'ष्टिविष्कुम्भः; D5 (marg. sec. m.) 'ष्टिविष्कुम्भः; D7 (sup. lin. as in Da1) 'ष्टिविष्कुम्भः. Ca. c cite एकोनपट्टि. — ^f) Da1 D1 'रश्मिर्; D5 'रश्मिः. T2 महात्मभिः.

43 Ś1 Ko. 1 om. 43^a (cf. v. l. 41). — ^a) S सूर्यस्त्वष्ट (G2 'स्त्विषा). — ^b) T2 योजनानि कुरु-द्वह. — ^c) Ś1 Ko-3. 5 Da1 Dn1 D1-3. 7 M1 विष्कं- (K2 'कुम्भः; D2 'कुम्भेन. B2 S महाराज (for ततो राजर्). — ^d) K2 D5 G1. 2 M1 त्रिंशत्तः; K4 B2-4 Dn D1. 4. 6. 8 त्रिंशता; M1-3. 5 त्रिगुणं. B1 मतं; S स्मृतं (for समम्).

44 ^a) Ś1 Ko D1 अष्टपञ्चा; Da1 Dn3 अष्टपञ्च. — ^b) M1-3. 5 भारत; M1 चायतः (for चानघ). K3. 5 D2 विपुलत्वे य (K3 त यानघ (D2 'घ). — ^c) Ś1 lacuna; Ko-2 मंडलस्तु; K3. 5 Da D5-7 पतंगो वै; K3 B Dn D1-3 पतंगोऽसौ; S पतंगः स. Ce cites पतंगः. Ś1 Ko-2 विभावसोः. — ^e) D5 'र्कमस्य.

45 ^a) D8 M1 तं राहुं. M1 'लेको. — ^b) K1

D1. 6 महातपाः (D1 'प); D1 G1 महत्तया; M1 मही-पते (for महत्तया). — B3 om. 45^{ed}. — ^c) K5 चन्द्रादित्योर; M1 चंद्रश्रापि. — M2 om. (hapl.) 45^d-46^a. — ^d) Da D5 'पो यदुदा'.

46 M2 om. 46^a (cf. v. l. 45). — ^b) Da D3. 3 पृष्टतः; T2 G1. 3 M1. 2. 4. 5 पृच्छते. D8 'चक्षुषः; T2 चात्र चक्षुषा. — ^c) Da2 D5 सर्वयुक्तं. Ś1 Ko-2 T2 G मया तत्त्वं; M महाराज. K5 सर्वयुक्तं तथा तत्त्वं. — ^d) G1 शुभम्; G2 धर्मम् (for शमम्). K3. 5 D2 तस्मात्त्वं शममाप्नुहि.

47 ^a) K1 B D (except D3. 7) ययोद्दिष्टं; T G1 यथादिष्टं. D1 तथा (for मया). — ^b) K2-5 B D (except D5) Cc सनिर्याणम्; D3 (sec. m.) सनिर्वादिम्. Cd cites निर्याणं. — ^c) Ś1 Ko-2. 4 D1 तदाश्वसिहि; G2 तस्मादाश्वस (for 'श्वस). Ś1 Ko-2 राजस्त्वं (for कौरव्य). Cc आश्वस (as in text). Cd cites आश्वसं.

48 ^a) D3. 7 श्रुत्वेदं. D8 निखिलं मर्त्यैः; G1 भारत-श्रेष्ठ (for भरत). — ^b) Dn1 D4 मनोनुगः (for 'नुगम्). D7 भूमिपर्वतगोचराः; G1-3 भूमिः सर्वमनोनुगं. — ^c) K5 D2. 6 राजेद्र (for राजन्यः). — ^d) D2 सिद्धसंमतः; G1-3 साधुसंमत (G1 'मः). — ^e) K4 B Da Dn D1-6 कीर्तिश्च (for वीर्यं च). — ^f) K5 तेजस्य (sic). S तेजश्चास्य (M2. 3. 5 'पि) विवर्धते.

49 ^a) Da D3. 5 महीपालः; S (except T2) महाराज. — ^b) Ko पर्वणीदं; D3 पर्वणीयं. — ^c) K5 पीयंते; K3 प्रियंते. — ^d) S (except G2) प्र- (for च). Da1 D8 'महः.

C. 6. 493
B. 6. 12. 52
K. 6. 12. 52

इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तमानं वयम् ।

पूर्वं प्रवर्तते पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तं भीष्मपर्व ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।

अथ गावल्पाणिर्धर्मान्समरादेव संजयः ।

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १

ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोपेत्य दुःखितः ।

आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानाममध्यमम् ॥ २

संजयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ।

हतो भीष्मः शान्तनवो भरतानां पितामहः ॥ ३

ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।

शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४

यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् ।

50 °) K₁ B₂ D₁ D₅ T₁ G_{2.4} यतः; D₅ सूर्यं
(for पूर्व). B_{1.3.4} D_n D_{1.4.7.8} T₂ पूर्वैः प्रवर्तितं पुण्यं.Colophon. — Sub-parvan: K₃ B₁ C₁ जंबूखं-
(B₁ 'पं') डविनिर्माण; K_{1.5} B₁₋₃ C₁ जंबू (B₁ 'डु')-
पंड (K₅ 'द्वीप') निर्माण; D₁ जंबूखंडद्वीपनिर्माण; D₂
D_n D_{2-5.8} जंबू (D₅ 'डु') खंडनिर्माण; T₁ G_{1.2.4} M
भुवनकोश; C_v भूमिपर्वजंबूद्वीपखंडनिर्माण. All the
above MSS. (except B_{1.2} D_n) and C₁ cont.
समाप्तं. — Adhy. name: D₁ जंबूखंडवर्णनं; M_{1.3.4}
उत्तरद्वीपग्रह (M₄ 'ग्रहण') कथनं; M₂ उत्तरद्वीपकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): K₅
D₂ D_{1.5} M_{1.3-5} 13 (as in text); D_n T G
M₂ 12. — Sloka no.: D_n 53; D₂ 50;
D₁ 47; D₅ 51. — Aggregate sloka no.: K₅ 485.

14

1 K₃ G₁ M_{1.3.5} om. the ref. — After the
ref., D₁ D₅ ins.:

59* वचनाद्भृतराष्ट्रस्य कुरुक्षेत्रं जगाम ह ।

व्यासस्य वरदानेन त्वरमाणस्तु संजयः ।

दृष्ट्वा तु समरे राजन्क्षणेनैव समागतः ।

— °) Śi Ko-2 'ह्यग्निर'; T₁ G₁ 'इग्निर'. K₁ B D_n
D_{5.4.8} S विह्वल; D₁ स्थानात् (for धीमान्). C_d
as in text. — °) K₁ B D (except D_{1.2}) Sसंजुगादेव (T₂ 'गतिं तु'). K₁ B D (except D_{1.2.3.4})
S भारत (for संजयः). — 1^{ed} = (var.) 6. 2. 2^{ed}
— °) Śi K (except K₁) D_{1.2.6} 'भविष्य'
C₁ cites भव्यं.2 °) Śi Ko-2 ध्यायते धृतराष्ट्रस्य. — °) K₁ B D_n
D₂₋₇ सहसोपेत्य; D₁ T₁ G 'साभ्येत्य. — °) K₁
D₁ आचष्टे. — °) K₃ D₂ G_{1.2.4} भारतानाम्. Ko-
अमध्यगं (K₃ 'पं'); K₁ B D_n D₅ (marg. 10
m.). 4-8 S (except G₃) पितामहं; D₁ समुपेत्य
D₂ अथ द्विपं.3 G₃ om. (hapl.) 3-4. D₁ reads (sec. m.)
on marg. Before 3, K₁ B D₁ (marg.). 10
D_{1.5.8} T G_{1.2.4} ins. संजय उ' (S MSS. om. उ')
— °) K₁ 'योयं'; D₂ D₅ 'यो हि'; D₁ संश्लिष्यते
— °) K_{3.5} D_{2.6} T₁ G_{2.4} भारतानां.4 K₂ (hapl.) G₃ om. 4 (for G₃, cf. v. l. 3)
— °) K₅ ककुदः; B₃ G_{1.2} ककुदः; D₇ प्रधानं. C_d
c. d ककुदं (as in text). K_{3.5} D_{2.6} C_v 'सैन्यानां'
G₁ M_{1.3-5} 'योधानां. — °) D₂ धामः; D₅ राज-
D₅ धर्मः; T₂ श्रेष्ठः; C₁ c धामः (as in text). D₁
वर्म (for सर्व). G₁ 'धनुर्भृतां. — °) K₅ trans-
सोऽद्य and शेते. B₄ सोय; T₁ G₁ सौम्य (for
सोऽद्य).5 °) K_{3.5} D₂ 'समुपा'. — °) K₁ युद्धं (for पूर्व)
— °) K₁ D₁ संजयो; T₂ G_{1.4} M₁₋₄ संखे. Śi 1

स शेते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखण्डिना ॥ ५
 यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ।
 जिगायैकरथेनैव काशिपुर्यां महारथः ॥ ६
 जामदग्न्यं रणे राममायोध्य वसुसंभवः ।
 न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ७
 महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।
 समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८
 शरद्वेष्टो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः ।
 नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ९

पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्टोद्यन्तमाहवे ।
 प्रवेपत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ १०
 परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा ।
 जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ११
 यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्वाणान्सहस्रशः ।
 जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२
 स शेते निष्टनभूमौ वातरुण इव द्रुमः ।
 तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत ॥ १३

C. 6. 507
B. 6. 13. 13
K. 6. 13. 13

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

D1. 2. 7 गांडी (K5 'जी') वधन्व (K5 D1. 2 'न्वि') ना.

6 ^b) K1 Da2 महाहवे; B2 'बलान्. —^c) G2 जगाम (for जिगाय). Ś1 Ko-2 'नाड्यु; D7 'नाडौ (for 'नैव). —^d) D6 करपूर्या; G3 काशी'. Da D5 महामृधे.

7 ^a) D6 'दक्षिः; T2 'दाक्षि. —^b) T G अयुध्यद्; M आसाय. K1 D8 च सु'; Ca. c अपसंभ्रमः; Cd वसुसंभवः (as in text). K4 B Da Dn D4. 3. 3 योयुध्यदपसंभ्रमः; K5 अयोध्यवसुसंपदः (sic); D1 अयोध्य-द्रसुसंभवः; D7 आयोध्य वसुसंभवः (m 'दप्यसंभ्रमः). —^c) T1 G3 अहतो; G2 अशक्यो. —^d) S (except T2) निहतो (for स हतो).

8 ^a) D1 वीर्ये; Co शौर्ये (as in text). — With 8^{ab}, cf. Rām. 1. 1. 17^{ab}. —^b) S छैर्ये च (G M2 'र्येण). Da D5 अपि (for इव). —^c) D5 समुद्रवच्च गाम्भीर्ये. — With 8^d, cf. Rām. 1. 1. 18^d. —^d) Co धरासमः (as in text).

9 ^a) K1 धनुश्चक्रः; K3 धनुहर्यास्यः (sic); K5 धनु-र्यासः; D2 'र्यासः; D3 'र्यासः. —^b) K1 खंगः; D6 खड्गद्वेष्टो. —^c) D2 मेघ. —^d) M1 पंचाल्येन.

10 10^{ab} = 6. 15. 12^{ab}. —^a) B Dn D1. 3. 4. 3 T2 महासैन्यं. —^b) Co उद्यतम्. K2-5 B1. 3. 3 Dn D2-3. 6. 7 m M2 यं दृष्टोद्यन्तमाहवे; B2 Da D5 T1 G M1. 3-5 यं दृष्टोद्यन्तं (B2 'दृष्टोद्यन्तः; M1 'दृष्टा पर'माहवे; D1. 3 दृष्टा चोद्यन्तमा (D5 तच्च महा) हवे. —^c) Ca cites सभं वेपत. All MSS. (except Ś1 K1. 2) प्रावेपत भू (B2 'व दमः; M1 संप्राद्वचन'यो'. —^d) D2 G2. 3 दृष्ट्वेव.

11 11-13 = (var.) 6. 15. 13-15. —^a) K5 परिरक्ष; Ca परिक्रम्य. S (except T2) च (for स). K5 Dn1 D2. 4. 6. 3 S सेनां तु (T2 सेनायां). —^b) Ko-2 'रात्रमनेकहा; B2. 3 Da D5 'रात्रं त्वनी'; T2 'रात्रमनीकिनी'; G2 'रात्रममित्रहा; M1-3. 5 'रा (M3. 5 'मा'त्रमनीकजित्; M1 दानवीमिव शंबरः. —^c) K3 'स्तमया'. —^d) K2. 5 D2 कर्म कृत्वा (by transp.).

12 ^a) T2 सचक्र; M समुद्र (for स शक्र). D5 'क्षोभ्यं. D3 यः शक्र इव चाक्षोभ्यो. —^b) D3. 1 वपं शरमयं महत् (D7 सृजन्). —^c) Some S MSS. योधा'. —^d) Ś1 अर्बुदं; Ko अर्बुदं; Ca. c. v अर्बुदं (as in text). M1 'दं दशतीर्दश.

13 ^a) Ś1 K B Da Dn D1. 2. 4-6. 3 G1. 3 निहतो; D7 निःश्वसन्; T2 निष्टनद्. —^b) K3-5 B1. 3 Dn D1. 2. 4. 6 'भ (Dn1 'भु)प्र (for 'रुण). Co cites रुणः. —^c) K2 दुर्मन्त्रिणो; G3 M2 'त्रिणो. —^d) D2 यदा; D3 तथा. M1-3. 5 नार्हति; M1 [न]नायः स. T2 भास्करः (for भारत). B3 ययार्हः स हि भारतः; T1 G3 वधानर्हः स (G1 'हर्त्त' भारत.

Colophon. — Adhy. name: D5 दृतराष्ट्रसंज्ञयसं (sic); M भीष्मवध (M1 'पानिघन) कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K5 Da2 D1. 3 M1. 3-5 14 (as in text); Dn T G M2 13. — Śloka no.: Dn 13; D5 14. — Aggregate śloka no.: K5 498.

धृतराष्ट्र उवाच ।

C. 6. 308
B. 6. 14. 1
K. 6. 14. 1

कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना ।
कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः ॥ १
कथमासंश्च मे पुत्रा हीना भीष्मेण संजय ।
वलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २
तस्मिन्हते महासत्त्वे महेष्वासे महाबले ।
महारथे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ॥ ३

15

1 In K₁, 1^{ab} is lost on a damaged fol.
—^a) B₁ 'त्स न्यपतत्'; D₁ 'त्समपतत्'; D₇ 'त्स पतितः'; G₃ 'त्सनिपतत्'.

2 D₆ om. 2. —^a) B₁ D_n D_{4.3} आचक्ष्व (for आसंश्च). B_{1.2.4} D_a D_n D_{3.5.8} S मे योधा (T₁ G योधा मे) (for मे पुत्रा). Ś₁ K₀₋₂ कथमासीच्च मे पुत्रो. —^b) Ś₁ K₀₋₂ हीनो. G₁₋₃ भीष्मेण सह संजय. —^c) C₆ देवकल्पेन. —^d) K₅ S गुर्वर्थे. C₆ गुर्वर्थो ब्रह्मचारिणा.

3^a) M_{3.5} गते (for हते). K₄ B D_a D_n D₂₋₃ महाप्राज्ञे (B₂ 'प्राज्ञे'; D₆ 'भागो'); S महेष्वासे (M_{2.5} 'सो') (for महासत्त्वे). —^b) S महाप्राज्ञे (for महेष्वासे). —^c) K₄ B D_a D_n D₃₋₈ S महासत्त्वे; C₆ महासत्त्वे; D₁ महौजसि (for 'रथे'). —^d) K₀₋₂ B₁ किं वा; K_{3.5} D_{3.7} कथम्; Ś₁ M_{1-3.5} किं व (for किमु). C₆ cites किं. D_a D₆ किमुवासीन्; D₁ कीटक्वासीन्; G_{1.3} M₄ किमिवासीन्. K_{3.5} D_{n1} D_{2.7} तव; B_{3.5} D₆ तथा (for तदा). T G_{2.4} किमिवासअनास्तदा.

4^a) Ś₁ K_{0.1} माविशते; K₃ मां विशते; K₃ D_{a1} D_{2.3} T₁ G₁ मां विशति. K₄ B D_{a2} D_n D_{1.5.8} G_{2.5} M₅ C₆ आति परामाविशति; D₁ आति परं मां विशति; D₆ आति मनो मे विशति; D₇ आति परां समाश्रित्य. C₆ cites आति. —^b) K₄ कथं; B D_a D_{n2} D_{1.5.8} मनः; D_{n1} यद्वा; S यथा (for यतः). K₂ B₁₋₃ D₆ संसति; K₄ संसति (sic); S वदसि (G₃ 'ति').

आतिः परा माविशति यतः संससि मे हतम् ।
कुरूणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम् ॥ ४
के तं यान्तमनुप्रेयुः के चास्यासन्पुरोगमाः ।
केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽभ्यवर्तन्त संजय ॥ ५
के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम् ।
रथानीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ६
यस्तमोऽर्क इवापोहनपरसैन्यमभिग्रहा ।

—^a) K_{2.5} D₂ गांनेयम् (for कुरूणाम्). Ś₁ हतम् वीरः; K₁ ऋषभं वादं (sic). —^d) Om. in T₁ Ś₁ सकम्प्यः; K₁ प्रकस्यां (corrupt); K₄ D_{a2} D_n D_{2.4.5.8} अर्कपं; B₂₋₄ अकल्प्यं (B₂ 'लपं'); D₆ अगम्यं; D₆ अजय्यं. K₃ D_{a1} D_{3.6} 'र्षभ'.

5 K₃ om. (hapl.) 5^a-6^b. —^a) Ś₁ K₀₋₂ अनुप्रेयुः; K₄ B D_a D_n D_{1.5.8} अनुप्राप्ताः; K₃ D_{1.2.7} अनुप्रायुः (K₅ 'युः'); G₃ अभिप्रेयुः. C₆ cites अनु. —^b) Ś₁ चाप्यासन्; K_{1.4} B D_a D_n D_{1.5.8} T₂ G₃ वास्यां; D₆ चासंस्तत्; T₁ G_{1.2.4} M तस्यां. —^c) C₆ अपवर्तत. K₄ damaged. K₀₋₂ केतिवर्तत; K₅ केभ्यवर्तत; T₁ G_{2.4} केन्व; G₃ के निवर्तति; M_{1-3.5} केभ्यवर्तत. D₆ पुनं केचिन्यवर्तत. —^d) C₆ अभ्यवर्तन्त (as in text). K₄ B D_a D_n D_{1.5} केन्व; D₁ केथ व; D₆ केप्यव; D₇ M_{1-3.5} के न्यव; G₃ यथा वदसि; G₂ के ह्यवर्तत. D₇ केचन (for संजय).

6 K₃ om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). —^a) D₆ के शूरः; G_{1.3} कौरव्यं (for के शूरा). S राजं (for रथं). —^b) Ś₁ K_{0-2.5} D_{1-3.6.7} अत्युग्रं; K₄ D_n D_{1.3} अद्युतं; C₆ अच्युतं (as in text). D_a D_{1.5.8} T G M₄ पुरुषं; M_{1-3.5} भरतं (for क्षत्रियं). —^c) Ś₁ K₀₋₂ परा; B D_n D_{1.2.4.8} तथा (for रथां). D₇ गाहमानं रथानीकं (by transp.). —^d) Ś₁ सहसा; K₀ सहसा; G_{1.3} बहवः (for सहसा). T G_{2.4} ययुः (for ऽन्वयुः).

7^a) Ś₁ K₀₋₂ कस्तमो. K₃ B₁ D_{2.3} G_{1.3} M_{2.4.5} इवापोहनं; T₁ G_{2.4} 'पोह'. C₆ अपोहनं (as in text). —^c) G_{1.3} सहस्रक्षु. —^d) K₀₋₂

सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ।
 अकरोदुष्करं कर्म रणे कौरवशासनात् ॥ ७
 ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन् ।
 कृतिनं तं दुराधर्षं सम्यग्यास्यन्तमन्तिके ।
 कथं शान्तनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ८
 निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्विनम् ।
 चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ ९
 अत्यन्यान्पुरुषव्याघ्रान्हीमन्तमपराजितम् ।
 पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ १०

उग्रधन्वानमुग्रेषु वर्तमानं रथोत्तमे ।
 परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तं शितेषुभिः ॥ ११
 पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्टोद्यन्तमाहवे ।
 कालाग्रिमिव दुर्धर्षं समवेष्टत नित्यशः ॥ १२
 परिकृष्य स सेनां मे दशरात्रमनीकहा ।
 जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
 यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं सृजन् ।
 जघान युधि योधानामर्जुदं दशभिर्दिनैः ॥ १४
 स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुण इव दुमः ।

C. 6. 523
B. 6. 14. 16
K. 6. 14. 16

भयमादधत्; Ks D2 मासदत्; D6 मादधे; T2 प्रति-
 मादधत्; G3 भयमादधत्. Cc cites आदधत् (as in
 text). —¹) Ks. 5 D2. 7 कौरववंशजः; B Da Dn
 D1. 5. 8 पांडुसुतेषु यः; S पांडव (T1 G4 पार्थि) वशासनात्.

8 ^a) Ko अनेकानि. — D6 om. (hapl.) 8^b-9^a.
 —^b) Dn2 क एनं; D3 योधानां; T1 य एतं; G4
 क एतं (for य एनं). Ś1 Ko-2 B1 M2. 4 वारयत्;
 G2 समवारयत्. S (except M1. 4) om. (hapl.)
 8^{cd}. —^c) M4 देवव्रतं (for कृतिनं तं). —^d)
 Cc अत्यंतम्. K3 Da D1-3. 5. 7 M1. 4 संजयास्यंतम्;
 K4 शरानस्यंतम्; K5 संजयापन्नम्; B Dn D4 संजयास्य
 तम्. Ko-2 अंतके; M1 अंतिकात्. —^e) D3 संख्ये
 (for युद्धे). —^f) Ś1 Ko-2 पांडवः प्रत्य (Ko पर्यं)-
 वारयत्; D1 वाः पर्यवारयन्.

9 D6 om. 9^a (cf. v. 1. 8). —^a) K2 निकृन्तन्तम्;
 K3 निकृतिन्तम्; D1 निकृत्त्येत्थम्. —^b) D1 शरवर्षैस्.
 Ko-2 तपस्विनं; K4 तवस्विनं (sic); B D (except
 D1. 2. 7) S मन. —^c) Ko. 1 चापवृत्ताः; K2 वाय-
 व्याता (sic); T2 चापव्यक्ताः. Cd cites व्यासं.
 —^d) D3 खड्गं (for असिं).

10 ^a) K1 अन्यथान्; K4 B Da Dn D1. 5. 8
 अनहं; K5 अनन्यान्; D1 अत्यजन्; D6 अन्योन्यं;
 D7 अत्यन्यं; T2 G4 अत्यन्यात्; G1 अन्यन्यान्. K4
 B D (except D2. 6) S (except M1. 2) पुरुष-
 व्याघ्रं. Cv अत्यन्यं पुरुषव्याघ्रं. —^b) D3 हिंसंतम्;
 T2 भीरं तम्. Cc अपराजितं (as in text). —^c)
 D1 M घातं (for पातं). —^d) D1 स कथम्
 (for कथं तम्). D2. 6 अयुतं; Cc अजितं (as in
 text). D3 कथं तमपराजितं.

11 ^a) D6 गुरुधं. K2 Ds. 3 M3 उग्रेषु; B3
 उग्रेण. —^b) K2 वर्तमाने. K4 B1 रथोत्तमं; D3
 रणोत्तमं. —^c) Cc उत्तमा (as in text). —^d) Ś1
 Ko-2 प्रजिह्वंतं; D5 प्रभिन्वंतं; D7 प्रभिदंतं; S
 विचिन्वंतं. Ko-2 सिते; K3 D2 T2 G1. 2 M1
 (inf. lin. as in text). 2-3 रथे; K5 तथे;
 B1. 2. 4 Da Dn D1-6. 8 T1 G4 अथे; D2 इवे;
 D7 महं; G3 रणे. D1 प्रविचिन्वन्तथे.

12 12^{ab} = 6. 14. 10^{ab}. —^a) K4 B1-3 Da1 D3
 महासैन्यं. —^b) G2 स (for यं). K3-5 B Da1
 Dn D1. 2. 4. 6. 8 M5 दृष्टोद्यतं; T G दृष्टात्यं (T2 न्य-
 तं. —^d) K2. 4 B Dn D1. 6-8 Cc समवेष्टत; K3. 5
 D2 वैक्षत; Da D5 समाचष्टत; G2 M5 समवेष्टत.

13 13-15 = (var.) 6. 14. 11-13. —^a)
 Cc. d परिकृष्य (as in text). K3 m पर्यरक्षत्स; D1. 7
 परिरक्ष्य स; D3 पाल्य स; T1 G1 कृष्य च; T2
 रक्ष्यंति; G2. 4 रक्ष्य च; G3 प्वज्य च; M1 रक्ष्य
 तु; M2 रक्ष्यंतु; M2. 5 रक्षतु; M3 पर्यरक्षत (for
 परिकृष्य स). K4 B D (except D1-2. 7) तु (for
 मे). —^b) Ko. 1 अनेकहा; D2 अनेकदा; T1 G
 अनीकिनी. —^d) K3 D2 कर्म कृत्वा (by transp.).

14 ^a) G3 शक्रम्. K2 Cc क्षयं; K2. 5 D2. 3. 6
 जय्यो; D4 सहां (for क्षय्यं). —^b) K3. 5 D2
 बाणमयं; T2 शरवर्षं (for शरमयं). B Da Dn
 D1. 5. 8 क्षिपन्; S महत् (G2 जगत्) (for सृजन्).
 —^c) T1 जगाम. —^d) T2 मर्दयन्; M5 अयुतं;
 Cd अर्जुदं (as in text). Ś1 Ko-2. 4 D1 अर्जुदा-
 (K1 बुधा; K4 D1 दं) नि शितैः शरैः.

15 D5 om. 15. —^a) Ś1 निष्ठान्; K1 निष्टनः;

C. 6. 523
B. 6. 14, 16
K. 6. 14, 16

मम दुर्मित्रितेनासौ यथा नार्हः स भारतः ॥ १५

कथं शांतनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी ।

प्रहर्तुमशक्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ १६

कथं भीष्मेण संग्राममकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः ।

कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति संजय ॥ १७

कृपे संनिहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ।

भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ १८

कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १९

यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् ।

अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ २०

तं हतं समरे भीष्मं महारथबलोचितम् ।

संजयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विब्रहे ॥ २१

मामकाः के महेष्वासा नाजहुः संजयाच्युतम् ।

दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ॥ २२

यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः ।

K2.1 B Da Dn D1.1.8 निहतो; K3.5 D2.6.7 नि-
(K3 D5 नि)वसन्; T2 निष्टनद्; Cd निष्टनद्.
—^b) K3.5 Dn D1.2.6 "मग्न (for "रुण). —^c)
K4 B D (except D1-3.7) T2 G3 M "नाजौ (for
"नासौ). Co cites आजौ. —^d) K4.5 B Da Dn
D1.3.4.8 यथा नार्हति (K5 "सि); T1 G4 वधानर्हः स
(for यथा नार्हः स). Ko.4.5 B2 Da1 D2.4.6.8 T2
G1.8 M1.3-5 भारत; D1 संजय.

16 Ś1 Ko-2 om. (hapl.) 16^a-17^b. —^a) D5
वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). —^c) K5 प्रहर्तुमशक्तं तत्र. —^d)
K5 D5 भीमं भीमं; D5 G3 भीष्मं भीष्मं.

17 Ś1 Ko-2 Dn3 (hapl.) om. 17^a (for Ś1
Ko-2, cf. v.l. 16). —^b) B Dn1 D1.8 G1.3
प्राकुर्वन्; G2 कुर्वन्ने (for अकुर्वन्). —^c) K5
भीष्मं. B2 कथं जनाजयन्भीष्मो (corrupt). —^d) संशयः
(for संजय).

18 ^a) Da1 D3 संनिहिते; D1 त्वनिहिते; T1 G च
(G2 [स]थ) नहते. —^b) Ś1 Da D1.4.5.7.8 S
(except T2 G2) भारं (for भरं). T1 G4 [स]जरे;
G1.2 नरे; G3 [स]नये (for तथा). D2 भारद्वाजात्मके
तथा; D5 भरद्वाजात्मतेजसा. —^c) K2 Da1 D2 श्रेष्ठ.
—^d) D1 स कथं (by transp.). T2 सं (for स).

19 ^a) B2 वाति (for चाति). D3 कथं शिखं-
डिना तत्र; S कथं चापि महातेजाः. —^b) K2 पांचा-
लेन. D3 क्षीनास्त्रा तु महामनाः. —^c) K2 विहरतो;
D3 विनिहितो; G1.3 M1-3.5 [स]पि निहतो. D1 वीरो
(for युद्धे). —^d) = 5. 54. 46^d; 90. 27^b; etc.
K4 B Da Dn D1.4.5.7.8 दुरासदः; D5 M1 सु-
दुःसहः. T2 देवैरप्यसुरैः सह.

20 ^a) K4 damaged. T1 G M2 यः स्पर्धति; T2

M1.2 योस्पर्धत. — D1 om. 20^b-21^a. —^b) B
जामदग्न्येन नित्यदाः. —^c) S अजितो. —^d) K5 D
शक्रतुपरा; T1 G M शक्रतुल्यपराक्रमः; T2 शक्र-
महात्मनः.

21 D1 om. 21^a (cf. v.l. 25). —^a) T2
रथं; M तं कथं (for तं हतं). —^b) Ś1 "बलोच-
Ko-2 "बलोचतं; B Da Dn D1-5.3 "कुलोदि (B2 D
"चि)तं; D1 "बलार्दनं; T1 G4 महातमतथोचितं; T2
G1-3 महारथमथोदि (G1 "जि)तं; M "बलोदितं. —
Ś1 Ko-2 D2.7 G4 मे वीर; D5 सर्वं मे (for
वीरं). —^d) D1 मम शर्म; S शर्म (T1 G4 "म
चाय (for येन शर्म). Co cites येन (as in text).
K3 B3 Da D1.5.7.8 T2 विचते.

22 ^a) Ś1 K2 तं; Ko.1 ते; M1-3.5 ये (for
के). Ś1 Ko-2 D1.7 "प्वासं. —^b) Ko.2.3 Dn
D1.2.3 नाजहुः; D3 विजहुः; D1 S न जहुः. Co
cites अजहुः. K5 नाजहुः संजयाश्च ते. — Ś1 Ko-
D1 (which om. 22^c-23^d) read 39-54 after 23^a.
— Ś1 Ko-2 D1.8 om. (hapl.) 22^c-23^d. —^d) S
(except M1.3) के शूराः.

23 Ś1 Ko-2 D1.8 om. 23 (cf. v.l. 22).
—^a) K3.5 D2 ये; D1 यं (for यत्). —^b) D1
वीरम् (for भीष्मम्). K5 B3 D1.2.6 अन्वयुः (for
अभ्ययुः). —^c) K4 कश्चित् (for "ज्ञ), and dam-
aged from कुरवो up to सं in 28^d. K5.5 B
Da Dn D1-8 कश्चित् (K5 D5 केचित्; K5 कश्चित्;
D1 केचित्; D2.8 कश्चित्) कुरवः सर्वे. —^d) K5 Da1
D1.2.5 नाजहुः; K5 B Da Dn D3.4.6 नाजहुः (for
तल्लुः). — After 23, Da1 (marg. sec. m.) Dn D1
(all first time). 5 read (with v.l.) 53-54; and
K3.5 B1.2 and (presumably) Cd. v read 39-54.

कञ्चिन्न कुरवो भीतास्तत्पुत्रः संजयाच्युतम् ॥ २३
 मौर्वीवोपस्तनयितुः पृथक्पृथगतो महान् ।
 धनुर्हृदिमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २४
 यदभ्यवर्षत्कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान् ।
 निम्नन्पररथान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ २५
 इष्वत्ससागरं घोरं वाणग्राहं दुरासदम् ।
 कार्युर्कोर्मिमक्षमक्ष्यमद्वीपं समरेऽप्लवम् ।
 गदासिमकरावर्तं हयग्राहं गजाकुलम् ॥ २६

हयान्गजान्पदातांश्च रथांश्च तरसा बहून् ।
 निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ २७
 विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् ।
 वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ २८
 भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे संजयारिहा ।
 दुर्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् ॥ २९
 केऽरक्षन्क्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ।
 पृथतः के परान्वीरा उपासेधन्यतत्रताः ॥ ३०

C. 6. 541
B. 6. 14. 34
K. 6. 14. 34

24 K₁ om. 24-38. Ś₁ Ko-3.5 D₁. 2.7 read 24-38 (K₃ D₃ om. 37-38) after 54. — ^a) T₂ मौर्वी (for मौर्वी). Co. d cite मौर्वीवोपः and स्तनयितुः. — ^b) Ś₁ Ko.1 पृथक् (Ko 'पृक्' पृथगतो महान्; D₁ पृथक् पृ*दो महान्; D₃ प्रावृद्धलधरो यथा; S पृथक्कान्ति (G₂. 4 'द्वान्वि'; G₃ 'त्कान') सृजन्महान्; Cv as in text. — ^c) Cc cites धनुर्नादः and महाशब्दः. Cd cites हृदः. — ^d) Cc [उ]न्नतः (for [उ]न्नतः). K₂ महामेघ इवोन्नतः; B₁ D₃ मेघ इवोन्नतः; D₅ M₁. 2.5 'मेघ इवोन्नदन्'; T₂ 'मेघ-मिवोन्नतः; M₃ महान्मेघ इवोन्नतः.

25 K₁ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) Ś₁ K₁ उदभ्य'; Ko.2 D₁ तदभ्य'; K₃ D₃ यदभ्यवर्षन्; B Da Dn D₁. 5.7.8 M₂. 5 शोभ्यवर्ष (D₃ 'प'त; D₃ अभ्यवर्षत्स. — ^b) K₃. 5 D₂. 6 पांचालान्सहस्रं; S सहपांचालसृजन्. — ^c) T₁ G₂. 4 निम्नन्महा. M₁ वीरान्. — ^d) K₃ वज्रभित्; T₁ 'हृत्.

26 K₁ om. 26 (cf. v.l. 24). — ^a) Ko-3 Co इष्वत्स. — ^b) Ś₁ Ko-3 B₂ D₃ वाणग्राहः; T₂ प्राणग्राहः; G M₅ बाहुग्राह. — B₂ om. 26^{ad}. — ^c) Da D₅ अक्षोभ्यम् (for अक्षयम्). — ^d) Ś₁ Ko-3 समरप्लवं; K₃ सागरप्लवं; B₁. 4 चलमप्लवं (for समरेऽप्लवम्). Co अप्लवम् (as in text). D₁ रथ-द्वीपं शरच्छदं; T₁ चलद्वीपरथप्लवं; T₂ ध्वजद्वीपं रथ-प्लवं; G₁ चरद्वीपरथप्लवं; G₂ ज्वलद्वीपरथप्लवं; G₃ चर-द्वीपरथप्लवं; G₄ बलद्वीपं रथप्लवं; M साद्वि (M₅ 'द्वी') पं सरथप्लवं. — ^e) B Da Dn D₁. 5.3 'वासं'. Co cites आवर्त. — ^f) B Da Dn D₁. 5.3 हयावर्त (D₁ 'त'); S हयवेगं (T₂ 'मेघं'). D₁ T₁ G₂. 4 M गजावर्त; D₃ 'विलं'; D₃ गजावर्त. K₃. 5 D₂. 6 हय- (D₃ 'व्यासं') ग्राह (K₃ 'ह') गजावर्त. — After 26, B₂. 4 D (except D₂. 6) S ins.:

60* पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ।

[D₁ अस्तजत्स्यकलिलं; T₁ G. पदातिमत्स्यकलिलं. Some MSS. 'निस्वनं'. Co cites कलिलं.]

27 K₁ om. 27 (cf. v.l. 24). D₃ (which ins. 60*) om. (hapl.) 27^a-41^b. — ^a) B₁ Dn D₁. 6.3 'न्नाज'. K₃. 5 B Dn D₁. 4.6.3 पदार्तिश्च. — In G₁, 27^b-28^a is lost on a damaged fol. — ^b) K₃. 5 D₂ सृद्धंतं; D₁ हयांश्च; M₂ गजांश्च (for रथांश्च). — ^c) K₃. 5 D₂ विसर्जयंतं. — ^d) K₃. 5 D₂ के वीराः पर्यवारयन् (= 28^a); Da D₅. 6 परवीरापहारिणी (D₅. 6 'णी'); S (except T₂; G₁ damaged) परवीरान् (M₁. 3.5 लोकवीराः; M₂ लोक-वीरान्) प्रहारिणः (T₁ G₁ M₃ 'ण').

28 K₁ D₃ om. 28 (cf. v.l. 24, 27). — ^a) M₁ 'ह्यमानः'. T₂ निदह्यमानं गोपेन. Co cites कोपेन. — ^b) Da D₃ परस्परं; K₃ D₁. 4 G₃ M₁ परंतपः; T₂ परंतपः. Co cites तेजसा. — After 28^{ab}, K₁ repeats 27, and M₁-2.5 read 34, repeating it in its proper place. — K₁ om. 28^{ad}. — ^c) Co cites वेला. Da₁ 'वणं' (for 'वासं'). — ^d) M₂ ते (for के).

29 K₁ D₃ om. 29 (cf. v.l. 24, 27). — ^a) T₁ समये. D₃ T₂ G₃ 'रिह'. — ^d) B Dn D₁. 3 तस्यास्य. Co पुरो (as in text). S (G₁ damaged) के तस्य (G₃ 'त्र') पुरतोभवन्.

30 K₁ D₃ om. 30 (cf. v.l. 24, 27). In G₁, 30 is lost on a damaged fol. — ^a) M₂ को. — K₃. 5 D₂ om. (hapl.) 30^b-31^c. — ^b) K₁. 3 'तेजसा. — ^c) Ś₁ Ko-3 D₁ M₃ के परा वीराः; B Da Dn D₁. 5.3 T₂ के परान्वीरान्; D₃ स परा*; D₁

C. 6. 342.
B. 6. 14. 35
K. 6. 14. 35

के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके ।
केऽरक्षन्तुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३१
वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्संजय सृञ्जयान् ।
समेताग्रमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ॥ ३२
पार्श्वतः केऽभ्यवर्तन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ।
समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त संजय ॥ ३३
रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।

के परीवारा; T₁ G₂₋₁ के वरान्वीरा; M₂ के पुरा वीरा;
M₃ के परे वीरा. — Ko-2 om. (hapl.) 30^a-31^a.
—^a) B Da Dn D_{1.5.8} Co अपासेधन्; D₇ उपासीरन्
(for उपासेधन्). Da D₅ दृढवतात्; Co यतवतात्
(for यतवताः). D₁ प्रत्ययुध्यन्त संजय; D₉ के धति
चान्यतवतात्; S उपारक्षन्तवतः.

31 K₁ D₃ om. 31 (cf. v. l. 24, 27). Ko-3.5
D₂ om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). —^a) S 'दगच्छन्त.
— D₁ om. (hapl.) 31^{ab}. —^c) Co उत्तरं (as in
text). — After 31^a, S₁ repeats 30^{ab}. —^d) S₁
Ko-2 आसन् (for वीरा). K₅ D₂ धीरा धीरस्य
युध्यतः; G₃ वीरवीरस्य पृष्ठतः.

32 K₁ D₃ om. 32 (cf. v. l. 24, 27). —^a)
M₃ वाम. G₃ वर्तमानान्. —^c) Ko-2 गच्छताग्रम्;
K_{3.5} अग्रतोऽयम्; B D M₂ अग्रतोऽय (D₃ 'ग्रा'म्;
T G M_{1.2-5} अग्रतोऽयम्. Co cites अग्रयम्. D₇ अनी-
काग्रे. —^d) B₁ तं केरक्षन्. D₇ केस्य रक्षन्; T₂
के न्यरक्षन्. K_{3.5} D₂ पितामहं (for दुरासदम्).

33 K₁ D₃ om. 33 (cf. v. l. 24, 27). —^a)
K_{3.5} D₂ पार्श्वं तु. K₃ D₂ केभ्यवर्ततो; B Da Dn
D_{1-3.8} T G₁ केभ्य (G₂ के ह्य) रक्षन्त. —^b) K_{3.5}
D₂ M_{1.5} गच्छन्तं; D₇ गच्छतो. B₃ दुर्गतां. S₁
Ko-2 गच्छतो दुर्गमावधिं. —^c) M_{1-3.5} प्रमुखे (for
समूहे). T₁ G_{2.4} वरान् (for परान्). D₁ वीरं;
T₁ G (G₁ damaged) वीराः. K_{3.5} D₂ समु-
(K₃ 'मु'हैः के परान्वीरान्. —^d) Ko-2 प्रत्ययुध्यत.
D₁ पार्थिवान् (for संजय).

34 K₁ D₃ om. 34 (cf. v. l. 24, 27). M_{1-3.5}
read 34 (for the first time) after 28^{ab}. —^a)
S₁ D₁ D₁ D₇ रक्षमाणः; Ko-2 रक्षमाणः; D₆ M₃
(second time) रक्ष्यमाणः; G₂ 'माणः. Ko-2 D₁

दुर्जयानामनीकानि नाजयन्स्तरसा युधि ॥ ३४
सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजापतेः ।
कथं ग्रहर्तुमपि ते शोकः संजय पाण्डवाः ॥ ३५
यस्मिन्द्वीपे समाश्रित्य युध्यन्ति कुरवः परैः ।
तं निमग्नं नरच्याघ्रं भीष्मं शंससि संजय ॥ ३६
यस्य वीर्यं समाश्वस्य मम पुत्रो बृहद्बलः ।
न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ३७

वीरं. K₃ D₂ रक्ष्य (D₂ 'क्ष) माणा रणे वीरा; K
रक्षमाणो रणे वीरैर्. —^b) K₅ गोप्यमानांश्च. M₁₋₃
'माना (M_{1.3} 'न' स्तथानघ. —^c) Ko 'यानामने
K_{3.5} D₂ 'यान्यप्यनी'. —^d) Ko-2 नाजयं; K₃
D₂ नांतरं; T₁ नाजयेत्; T₂ G M वि (M₃ यो
जयेत् (for नाजयं).

35 K₁ D₃ om. 35 (cf. v. l. 24, 27). —^a)
Ca सर्वलोकेश्वरस्य (as in text). S₁ Ko-2 D_{2.7} T
G_{2.8} 'स्यैव; D₆ 'स्येप. —^b) Ko परमेष्ठे; B D
(except D_{1.2.7}) परमेष्ठी; S पर (G₂ प्रजा) मस्य.
Da D_{5.7} प्रजापतिः; D_{2.6} 'पते. Ca. c cite परमेष्ठी.
Co cites प्रजापतिः. — D₆ om. 35^a-55^a. —^c) K₃
'मप्येते (for 'मपि ते). —^d) K₂ शक्ताः; D₁
कुंति (sic); D₁ शक्नुः (for शोकः). K₃ D₂ D_{1.2}
M_{1.5} संजय.

36 K₁ D_{3.6} om. 36 (cf. v. l. 24, 27, 35).
—^a) D₂ नयसिन्ध्री (corrupt, for यस्मिन्द्वीपे). K₁
D_{1.2.7} पराश्वस्य; B Da Dn D_{1.5.8} S समाश्व (B
T₂ G₂ 'श्वा'स्य (for समाश्रित्य). —^b) K_{3.5} B D
(except D_{1.7}; D_{3.6} om.) T₃ युध्यन्ते. K₁ कुर्वैः;
K₃ D₂ कौरवाः. B₃ परे. — K₅ om. (hapl.)
36^a-37^a. —^c) K₃ D₂ तं विमग्नं; B₁ D_{1.7} तं
निमग्नं; T₁ तस्मिन्नि. Co cites निमग्नं (as in text).
D₁ तस्मिन् पुरुषन्याघ्रं. —^d) D₁ (m as in text)
भीमं (for भीष्मं). S transp. शंससि and संजय.

37 K_{1.5} D_{3.6} om. 37 (cf. v. l. 24, 27, 35;
for K₅, cf. v. l. 36). K₃ D₂ om. 37-38. —^a)
Ko-2 समाश्वस्य; D₁ 'विश्य. B D (D_{2.3.6} om.)
S यस्य वीर्यं समाश्रित्य. —^b) S सुमन्दधीः (for
बृहद्बलः). —^c) D₁ 'वाचगणयन् (sic); S 'वान्गणयन्ते
(M₁ 'ति). —^d) Ko निहतः परः; T₁ G निधनं गतः;
M₁ निहतो युधि.

यः पुरा विवृधैः सेन्द्रैः साहाय्ये युद्धमुर्मदः ।
 काङ्क्षितो दानवान्मज्जिः पिता मम महाव्रतः ॥ ३८
 यस्मिञ्जाते महावीर्यं शंतनुर्लोकशंकरे ।
 शोकं दुःखं च दैन्यं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ॥ ३९
 प्रज्ञापरायणं तज्ज्ञं सद्धर्मनिरतं शुचिम् ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम् ॥ ४०
 सर्वास्त्रविनयोपेतं दान्तं शान्तं मनस्विनम् ।
 हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं वलं हतम् ॥ ४१

धर्मादधर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः ।
 यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ४२
 जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
 अम्वार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ४३
 तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् ।
 हतं शंससि भीष्मं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४४
 असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः ।
 जामदग्न्यस्तथा रामः परवीरनिघातिना ॥ ४५

C. 6. 356
B. 6. 14. 49
K. 6. 14. 49

38 Ks. 4 D2. 2. 6 om. 38 (cf. v. l. 24, 27, 35, 37). — ^a) Ks विवृधैः; Dn1 G4 विविधैः; M4 विवृधाः. B D (except D1. 7; D2. 2. 6 om.) Gs सवै (for सेन्द्रैः). — ^b) Ko. 1 सहाय्ये; Dn D3. 3 सहाये; B2 काङ्क्षितो; Dn1 G3 साहाय्यैर्. Ks M3 'मुर्मदाः'. — ^c) B2 साहाय्ये; T2 काङ्क्षितो. Ś1 Ko. 1 'वा व्रति; K2 'वान्शंसि; K5 'वान्हंतुं; B2 'वान्वृद्धिः; D1 'वावृत्तिः (for 'वान्वृद्धिः). — ^d) Ś1 Ko. 1 पितामहो; G3 पितामह. K2 'व्रत.

39 Ds. 6 om. 39 (cf. v. l. 27, 35). Ś1 Ko-2 D1 (all om. hapl. 22^a-23^d) read 39-54 after 22^a; while Ks. 5 D1. 2 read 39-54 after 23. — ^a) D1 तस्मिञ्जाते. B3. 4 D3 महावीरे. — ^b) K1 B Da Ds. 7. 3 शान्तनुर; D1 शान्तनौ. K3 D2 लोकशंकर; B Da Dn D4. 2. 7. 3 S लोक-विश्रुतः. — ^c) K5 B D (except D1. 7; D3. 6 om.) T G M4 transp. दुःखं and दैन्यं. Ca cites शोकं, दुःखं and दैन्यं. — ^d) Ko-2 D1 G प्रजहात्; K3-5 Da Dn1 D2. 2. 5 M1. 2. 4. 5 प्राजहात्. K4 B1. 2. 4 Ca 'लक्षणे; Dn1 'लक्षणे; D1 'वसले; D4. 3 'लक्षणे; Ds 'लक्ष्मण; S परमास्त्रवि; Cc as in text. Cd मा जहुः पुत्र-लक्ष्मणि.

40 Ds. 6 om. 40 (cf. v. l. 27, 35). — ^a) Ks प्रजापरा; K3 D1. 2. 7 प्रोक्तं पारा; K4 B Da Dn D4. 3. 3 S प्रो (B2 D4 यु)क्तं परा; K5 प्रोक्तं रामा. Ca cites प्रोक्तं and परायणे; Cd प्रोक्तपरायणे; Cc परायणे only. K4 दिव्यं; B D (except D1. 2; D2. 6 om.) प्राज्ञं; T2 तत्र; G1. 3 तज्ज्ञैः. — ^b) K4 B D (except D2. 7; D3. 6 om.) स्वधर्मं; T1 G M4 तद्धर्मं; T2 M1-3. 5 तं धर्मं. T1 G2-4 शुभं. — ^c) Ca cites वेदाः and वेदाङ्गाणि. Ca. d cite

तत्त्वज्ञं only.

41 Ds om. 41 (cf. v. l. 35); Ds om. 41^a (cf. v. l. 27). — ^a) K4 सर्वेषु विनयो; T1 G M1. 2. 4 धर्मास्त्रविन (T1 G2-1 'ज')यो; M2. 5 धर्मार्थ-विनयो. Cc cites सर्वास्त्राणां विनयः. — ^b) K3. 5 B1. 2. 4 D (except D1. 7; D3. 6 om.). S (except M4) Cc transp. दान्तं and शान्तं. B3 दांते (for शान्तं). D7 अनुद्यतं; T1 G2. 4 तपस्विनं; Cc मन (as in text). — ^d) B D (except D1. 2. 7; Ds om.) S (except T2) transp. वलं and हतं.

42 Ds om. 42 (cf. v. l. 35). — ^b) Cc संप्राप्तः (as in text). B3 मनः (for मतिः). — 42^{cd} = (var) 60^{cd}. — ^c) Ds रणे (for गुरुं). — ^d) = 5. 137. 15^d.

43 Ds om. 43 (cf. v. l. 35). — ^a) Ks Gs 'दग्न्यं पुरा रामं (G3 नाम). — ^b) K5 'विदमुत्तमं. — ^c) K4 युद्धार्थम् (for अम्वार्थम्). K5 G3 उद्यतं. K5 संख्ये; T2 M1-1 संखे. — ^d) K5 निर्जितं; M4 निर्जिताः.

44 Ds om. 44 (cf. v. l. 35). D1 om. (hapl.) 44^a-45^b. — ^a) T G 'धर्माणं. — ^b) Ds प्रधानं (for ककुदं). — Da2 Ds om. 44^{cd}; Da1 reads it in marg. (sec. m.). — ^c) K3-5 B D (Da2 Ds-7 om.) S (except G3) transp. भीष्मं and मे. — ^d) Da1 D3 किं तु; G1. 3 किं च.

45 Ds om. 45 (cf. v. l. 35); D1 om. 45^a (cf. v. l. 44). — ^b) K3 T2 M संखे; G1. 3 संखे. Ds समरे येन निर्जिताः. — ^c) B Da Dn D3-5. 7 S जामदग्न्येन रामेण (Dn D3. 4 M1-2. 5 वीरेण; D3 वीर्येण). — ^d) K3 B2 Da D2. 2. 5 M1-2. 5 'वीर-विधा; K4. 5 'वीर्यविधातिना (K5 'नं); G1. 3 'वीर्य-

C. 6. 557
B. 6. 14. 50
K. 6. 14. 50

तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गावाद्युद्धदुर्मदात् ।
तेजोवीर्यचलैर्भूर्याञ्छिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥ ४६
यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ।
परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् ॥ ४७
के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शत्रुसंसदि ।
शंस मे तद्यथा वृत्तं युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः ॥ ४८
योपेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय ।
अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्वलं मम ॥ ४९

निघा°. — B Da Dn Di. 5. 7. 8 S ins. after 45:
K4, after 51:°

61* न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽद्य शिखण्डिना ।

[Cf. 6. 14. 7^{ed}. K4 B2 m T2 नि- (for न).
Dn Di. 3 मे (for यो).]

46 Ds om. 46 (cf. v. l. 35). — °) D3
कथं; Cc नूनं (as in text). K5 महावीर्यान्. — °)
T2 भाग्याद्वा युद्ध°. — °) B3 'बलैः श्रेष्ठः; D3 S
'बलोपेतः. Cc cites तेजः, वीर्यं and बलम्.

47 Ds om. 47 (cf. v. l. 35). — °) M5
यच्छूरं. G2 निकृतिं (for कृतिनं). D3 T1 संख्ये; T2
G2. 3 संघे; G1. 3 M संखे (for युद्धे). — °) K3. 5
Ds M1-3 सर्वशास्त्रं; T G M3 (inf. lin.). 4. 5
सर्वशास्त्रभृतां वरं. — °) K3 S शूरं (G3 श्रेष्ठं); D1
धीरं (for वीरं). — °) M1-3. 5 पुरुषं (for भरतं).

48 Ds om. 48 (cf. v. l. 35). — °) G1. 3 M2
ते (for के). — °) K2 अध्वर्युः; T1 G4 अभ्ययुः.
K3. 5 D2 शक्रसंनिभं; K4 B Da Dn Di. 5. 3 T G
शंखसंसदि; Cv शत्रुसंनिधम्; Cc 'संसदि (as in text).
— °) Cc शंस (as in text). B3 एतद्यथा; T1
G1. 3. 4 मेघ यथा. K4 D (except Di. 2. 7; Ds om.)
S चासीद् (for वृत्तं).

49 Ds om. 49 (cf. v. l. 35). — °) G1. 3
यैरेव; G2 येष्वेव (for योपेव). — °) K3 D2 च
आतं; D1 तदातं; D3 चोदातं; M2 चोदातं. K5
अगोपमीव चेद्भातं; M4 अगोपालमिव आतं. Cc cites
उद्भातं (as in text).

50 Ds om. 50 (cf. v. l. 35). — °) Ś1 Ko-2
'लोकाश्च (Ko 'च'); S 'लोकेषु (T1 G1. 3. 4 M4
'के तु); Cc 'लोकस्य (as in text). — °) Cc परं

पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्य महाहवे ।
परासिक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ॥ ५०
जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु संजय ।
घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ॥ ५१
अगाधे सलिले मग्नां नावं दृष्ट्वेव पारगाः ।
भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ५२
अद्रिसारमयं नूनं सुदृढं हृदयं मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ ५३

(as in text). B1-3 Da Dn Di. 5. 3 यस्मिन् (for
यस्य). K3. 5 D2 महाहवे. Ca. d cite यस्य पौरु-
सर्वलोकस्य परं. — °) Ś1 Ko-2 परसिक्ते; K3 D2
परासिक्ते; B1 परं सिक्ते; Da Dn Di. 4. 5. 7. 8 परासि-
Ds (marg. sec. m.) परासु ये; Ca परासिक्ते; C
as in text. K4 B वच (K4 'र)स्तस्मिन्; D1
तातेस्मिन्; D3 ततस्तस्मिन्. K5 परासकवचस्तस्मिन्
— °) D1 आसन्. Ś1 Ko-2 M4 तथा.

51 Ds om. 51 (cf. v. l. 35). — °) D1 G1
M2 'तेप्यस्य; D4 'तेप्येव; M4 'तेप्यद्य. — °) T1
M1. 3. 5 किमिहा°; M2 इति हा°; M4 न हि च
(for किमिवा°). — °) D1 पाल°; D1 m. 3 पालं
(for घात°). Ko. 1 महावीरं. — °) M1-3. 5 लोक-
विश्रुतं; Cc 'धार्मिकं (as in text). — After 51,
K4 ins. 61*.

52 Ds om. 52 (cf. v. l. 35). — °) K4
अगाध°. K1 D3 T1 G2-4 M1. 3-5 मग्ना; T2 मग्नं
— °) D4 दृष्ट्वेव. D1 पारगां. D5 नावं दृष्ट्वा परं गताः
T1 G नौर्भृष्टा दूरचारिणः (G1. 3 'वारिणा); T2 नौर्भृष्टं
दूरचारिणि; M नौर्भृष्टा (M2 'दृष्ट्वा) दूरचारिणी (M
'पातिनी). — °) Ś1 Ko-2 हते भीष्मे (by transp.).
S भृशं तद्वत् (T2 'शं विश्वं). — °) = 71^d.
G1. 3 मन्ये शोचति पुत्रकाः.

53 D4 (marg. sec. m.) Dn Di (all first
time).° read 53-54 after 23. D4 (sec. m.)
reads (second time) 53^a-54^b in marg. — °)
Ko-2 'मये; D4 Dn Di (all first time) S अस्मै;
D1 वज्र°; Cc अद्रि° (as in text). Ca. d cite
अद्रिसारं. — °) K3. 5 Da Dn D2. 4 (all first
time).° transp. सुदृढं and हृदयं. B Da Dn
Ds-5. 1. 3 S हृदयं मम संजय. — T2 om. (hapl.).
53^a-54^b. — °) Cc यत् (as in text). S तं श्रुत्वा.

यस्मिन्नस्त्रं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ।
 अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ ५४
 न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ।
 न धृत्या न पुनस्त्यागात्पुनस्त्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥ ५५
 कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ।
 यत्र शांतनवं भीष्मं हतं शंससि संजय ॥ ५६
 पुत्रशोकाभिसंतप्तो महद्दुःखमचिन्तयन् ।
 आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छांतनुनन्दनात् ॥ ५७
 यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि संजय ।

दुर्योधनः शांतनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ॥ ५८
 नाहं स्वेपां परेषां वा बुद्ध्या संजय चिन्तयन् ।
 शेषं किंचित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ॥ ५९
 दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः ।
 यत्र शांतनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ६०
 वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा पितामहम् ।
 क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः ॥ ६१
 एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु संजय ।
 पराक्रमः परं शक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ६२

C. 6. 574
B. 6. 14. 67
C. 6. 14. 66

—^d) Da₁ (second time) हतं श्रुत्वा; T₁ G निहतं
 यन् (T₁ G₄ यं).

54 T₂ om. 54 (cf. v. l. 53). —^a) K₄
 अस्त्रिन्, the portion of the text from स्त्रं च up
 to तप in 55^b being lost on a damaged fol. B
 Da Dn D₄ (Da₁ Dn D₄ second time). 5. 3 य-
 (Dn₁ अ)स्मिन्नस्त्राणि; Da₁ Dn D₄ (all first
 time). 6 त (D₆ य)स्मिन्सत्यं च; D₂ M₂ तस्मिन्नस्त्रं
 च; G₂ यस्मिन्नस्त्रं च. M₄ वेदाश्च (for मेधा च).
 Cc cites मेधा (as in text). —^b) K₃. 5 M₂ भरत-
 र्षभ; B Da Dn D₄ (Da Dn D₄ second time).
 5. 3 पुत्रपर्यभे. —^c) Ś₁ K (K₁ damaged) D₁-4
 S (except M₂; T₂ om.) 'यानि (for 'याणि).
 —^d) K₃ संनिहितो. M₁-3. 5 कथं स निह (M₅
 संनिहि)तः परैः. — After 54, Ś₁ Ko-3. 5 D₁. 2. 7
 read 24-38 (K₃ D₂ om. 37-38).

55 K₃ D₂ om. 55-70. D₆ T₂ om. 55 (for
 T₂, cf. v. l. 53). —^a) Ś₁ Ko-2 शास्त्रेण (for
 चास्त्रे). K₁. 2 न शौर्येण; K₅ तु वीर्येण. —^b) T₁ G₄
 transp. न and च. —^c) S (T₂ om.) त्यागैर्; Cc
 त्यागात् (as in text). —^d) M₄ न (for वि-).

56 K₃ D₂ T₂ om. 56 (cf. v. l. 55, 53).
 —^a) K₅ कालकर्ता; D₆ कालो हर्ता (for कालो नूनं).
 —^b) Cc as in text. —^c) D₁ यस्त्वं (for
 यत्र).

57 K₃ D₂ om. 57 (cf. v. l. 55). —^a) T₁
 G₂. 4 यत्र (for पुत्र). —^b) Ko. 2. 4 B T₃ महा-
 दुःखम्. B₁-3 Da D₅ विवितं; D₈ M₄ अचितव्यं.
 M₁-3. 5 पुद्गार्णवविमोक्षणं. —^c) Cc आशंसे (as in
 text). K₂ परीत्राणं; K₄ B Da D₅. 7 परि; Dn

D₄. 6. 3 परं त्राणं; M₄ पुनस्त्राणं. T G M₁-3. 5 आशंसे
 शर्म (G₁. 3 मम; M₁-3. 5 चेह) पुत्राणां. — In
 K₄, 57^d-58^e is lost on a damaged fol. —^d)
 B D (except D₁. 2; D₂ om.) 'च्छांतनु'.

58 K₃ D₂ om. 58 (cf. v. l. 55). —^a) D₁
 M₃. 5 यदा नित्यम् (for 'दित्यम्). —^b) Ś₁ Ko-2. 5
 D₆ पततं; D₁ न हतं; M₄ पतिता (for पतितं). Ś₁
 Ko. 1 संजयाः. —^d) K₅ D₁. 6 प्रत्यभापत (D₆ 'ते).

59 K₃ D₂ om. 59 (cf. v. l. 55). —^a) Dn₂
 D₆ तेषां (for स्वेपां). K₅ Da D₆ M₂ च (for वा).
 T₁ G परेषां स्वेपां (by transp.). —^b) B₁ चिंतयं
 (for चिन्तयन्). Ko बुद्ध्या संजय चिंतय; K₅ बुद्ध्या
 चिंतय संजय. —^c) D₁ न (for प्र-). —^d) Ś₁
 Ko-2. 5 D₃ 'नीकं; Cc 'नीके (as in text).

60 K₃ D₂ om. 60 (cf. v. l. 55). —^a) G₂
 क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिर्दारुणः संप्र (by transp.). — 60^{cd} =
 (var.) 42^{cd}.

61 K₃ D₂ om. 61 (cf. v. l. 55). —^a)
 Ko-2 न; Da₁ D₃ च (for वा). Ko-2 Da D₅
 इच्छामि. —^b) B D₃ T₁ G M यत्प्रतंतं; Da Dn
 D₁. 5. 3 महाव्रतं; T₂ महायुतिं (for पितामहम्). —^c)
 K₁. 5 D₁ क्षत्रधर्म-; Ko. 2 क्षत्रे धर्मे. T₁ G पुत्रा
 (for पार्था). —^d) K₂ 'राध्यंत; Da₂ D₅ 'राध्यामि.
 T₁ G पाण्डवाः (for पुत्रकाः).

62 K₃ D₂ om. 62 (cf. v. l. 55). —^a) Cc
 आर्येण (as in text). Da₁ तदार्येण प्रकर्तव्यं. —^b) B₂
 'स्वापत्सु; B₃ 'दापत्सु; Da₁ 'त्वापत्सु (for 'स्वापत्सु).
 —^c) Ko-2 D₁. 6. 7 'क्रमं; D₃ 'क्रम्य; Cc 'क्रम-
 (as in text). Ko-2 पराशक्त्या; K₅ B Da Dn

C. 6. 574
B. 6. 14. 67
K. 6. 14. 67

अनीकानि विनिघ्नन्तं हीमन्तमपराजितम् ।
कथं शांतनवं तात पाण्डुपुत्रा न्यपातयन् ॥ ६३
कथं युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ।
कथं वा निहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः ॥ ६४
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ।
दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमबुवन् ॥ ६५
यच्छरीरैरुपस्तीर्णा नरवारणवाजिनाम् ।

D₁. 5. 3 परा शक्तिस. —^d) B₁. 3. 4 D_n D₁. 3 तत्तु;
D₆ तस्य; S स च (for तच्च). D₇ तत्र (for तस्मिन्).
S प्रतिष्ठितः.

63 K₃ D₂ om. 63 (cf. v. 1. 55). —^a) Ś₁
अनेकानि; K₅ यानि कानि. K₅ D₆ 'घ्नन्ति'. G₁. 3
तान्यनीकानि निघ्नन्तं. —^b) Ś₁ Ko-2 श्रीमन्तम्; K₃
भीमं तम्; G₂ मृदन्तम्; G₂ भीष्मं तम् (for हीमन्तम्).
—^c) B₂. 3 T₁. G₁. 2, 4 तातं; G₃ भीष्मं. —^d)
Ko-2 'त्रानपातयन्' (sic); K₁ B Da Dn Ds-6. 8
G₁-3 M₃ 'त्रा न्यवारयन्'; K₅ D₆ 'त्रा अयोध'; T G₁
'त्रा ह्यवार'; M₁ 'त्रा ह्यपात'; M₂. 5 'त्राभ्यपात';
M₄ 'त्रोभ्यपातयत्'.

64 K₃ D₂ om. 64 (cf. v. 1. 55). —^a) B₁
Dn D₁. 3 G₃ यथा (for कथं). Cc cites स्वत्तानि
(for युक्तानि). K₄ त्यक्तान्य'; D₁ मुक्तान्य'; D₆
युक्तान्य'; T₂ युक्ता ह्य'. —^b) Ś₁ Ko-2 T युक्तं;
D₆ युद्धे (for युद्धं). —^c) K₂ Ds. 7 च (for वा).
D₁ कथं स हि रणे भीष्मः. — K₁ om. (hapl.)
from 64^d up to भीष्मे in 65^d.

65 K₃ D₂ om. 65 (cf. v. 1. 55). K₁ om. up
to भीष्मे in 65^d (cf. v. 1. 64). In K₃, 65^{cd} is
lost on a damaged fol. —^c) K₅ कितवात्; T₁
G दुर्योधो; Cc कितवो (as in text). —^d) M₁-3. 5
तस्मिन् (for भीष्मे). K₅ D₃ M₄ किमबुवीत्.

66 K₃ D₂ om. 66 (cf. v. 1. 55). —^a) T
G या; M यो (for यत्). B Da Dn D₁-8 उपा-
स्तीर्णा; T₂ G₁. 2 उप (G₂ 'पा' स्तीर्णा). Ś₁ K (K₃ om.)
D₁ यच्छरीरैरुपस्तीर्णा. —^b) Ś₁ Ko. 1 'वारणवाजिनीं';
K₅ D₁. 5 'वारणवाहिनीं'; D₂ D₃ 'वानरवाजिनां'. —^c)
K₁ 'महाखण्ड' (sic); K₅ 'गदाखण्डां'; D₁ Dn
D₁. 7. 3 M₅ 'महाखण्ड'; D₆ हरशक्तिगदाशार्ङ्ग'. —^d)
Ś₁ Ko. 1 D₁ 'तोमरक्षि'; K₂ 'तोमराभ्यां'; D_n 1 (by

शरशक्तिगदाखण्डतोमराक्षां भयावहाम् ॥ ६६
प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युधि दुरासदाम् ।
प्राणघूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः ॥ ६७
केऽजयन्के जितास्तत्र हतलक्षा निपातिताः ।
अन्ये भीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ६८
न हि मे शान्तिरस्तीह युधि देवव्रतं हतम् ।
पितरं भीमकर्माणं श्रुत्वा मे दुःखमाविशत् ॥ ६९

corr.) 'तोमरक्षां'; D₁ 'तोमरक्ष'. B Dn D₁ महाभयां
(B₂ 'गदां'; D₃ 'भयं') (for भयावहाम्). K₄ 'तोमर-
* भयावहं'; Da D₅ 'तोमरक्षिमहाभयां' (Da₁ 'यं');
D₃ 'तोमरासिमहाभयां'; S 'प्रासतोमरसंकुला' (G₁ 'हं';
M₃. 5 'ला').

67 K₃ D₂ om. 67 (cf. v. 1. 55). —^a) G₂
किंतुवा (sic). Da₁ भेदाः (for मन्दाः). D₁ प्राविश-
न्कितवान्मदाम्. —^b) D₁ सभा; D₆ समं (for
सभां). K₄ B₁ Da₂ D₁. 5. 8 युद्धः; Da₁ Dn युद्धे (for
युधि). B₁. 2 D₁. 7 युद्धविशारदाः (D₁ 'दान्'); B₂
युद्धदुरासदाः. S तां सभां युद्धदुर्गमां (T₁ G M₁ 'भेदाः';
T₂ 'भेदां'). —^c) K₅ महाभये; G₁. 8 प्रतिहते; Cc. c
प्रतिभये (as in text). —^d) K₅ के दीव्यन्ति; Da₁
Dn₃ G₁ केदिव्यन्त; T₂ के दिव्यन्ति; G₂ केदीयन्त-
D₃ 'र्षभ'.

68 K₃ D₂ om. 68 (cf. v. 1. 55). —^a)
B₁. 4 Dn D₁. 5. 8 के जीयन्ते; B₂ केजयन्त; B₃ के
जीवन्ति; D₃ D₅ के जयन्ति; T₂ तेजयन्के. — M₁
om. 68^b-70^a. —^b) Ś₁ D₃. 7 हतलक्षा; Ko-2 D₃
हतलक्ष्या; K₄ B Da Dn D₁. 4. 5. 8 Cc हतलक्ष्या
(B₃ Da₁ D₁ 'क्षा'); G₂ हतलक्ष. —^c) Ś₁
Ko-2 मन्ये (for अन्ये). —^d) = 73^d. G₂. 4 तान्;
G₃ तं (for तन्). Cc: भीष्मादन्ये के जिता
निपातिता वेत्यनुपगः । ☞

69 K₃ D₂ M₅ om. 69 (cf. v. 1. 55, 68).
—^a) K₅ न हीमे. Cc शान्तिः (as in text). —^b)
K₄ damaged. K₁ B Da Dn D₁. 5. 8 T G M₁
श्रुत्वा (for युधि). M₁-3 श्रुत्वा भीष्मं निपातिन्तं. —^c)
S (M₅ om.) तं वीरं (for पितरं). K₅ भीष्मं;
M₄ वीर' (for भीम'). —^d) K₄. 5 D₁. 3. 6. 7 मां
(for मे). Ś₁ आविशेत्. B Da Dn D₁. 5. 8 S
(M₅ om.) भीष्ममाहवशोभिन्.

आर्ति मे हृदये रुढां महतीं पुत्रकारिताम् ।
 त्वं सिञ्चन्सर्पिषेवाग्निमुदीपयसि संजय ॥ ७०
 महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम् ।
 दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ७१
 श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् ।
 तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र संजय ॥ ७२

संग्रामे पृथिवीशानां मन्दस्यावुद्धिसंभवम् ।
 अपनीतं सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ७३
 यत्कृतं तत्र भीष्मेण संग्रामे जयमिच्छता ।
 तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः ॥ ७४
 यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथा च तत् ॥ ७५

C. 6. 587
B. 6. 14. 80
K. 6. 14. 70

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

70 K₃ D₂ om. 70 (cf. v. l. 55); M₃ om.
 70^a (cf. v. l. 68). — ^a) K₅ कीर्तिर्मे; G_{1.3} आमुक्तिं
 (for आर्ति मे). K_{1.2} हृदये रुढां; D_{n1} D₁ हृदया
 रुढां; S (M₃ om.) महतीं च्यू (T₁ G₁ 'तीसू') डां.
 — ^b) S हृदये (for महतीं). T₂ शोककशिताः. B
 Da Dn D_{1.3.5} महतीं पुत्रहानिजां. — ^c) Ko-2 त्वं
 तिचन्; K₅ सेचयन्; B Da Dn D_{1.3.5} त्वं हि मे
 (for त्वं सिञ्चन्). Cc cites हिमे (= gloss शिशिरे).
 G: सर्पिषेव. ☞ Cc: आर्ति त्वं दीपयसीत्यन्वयः । ☞

71 ^a) T₂ महाभारतमुद्यम्य. — ^b) Ko.1 विद्रुतं;
 K₂ विद्रुसं (for विश्रुतं). S₁ Ko-3.5 Da₁ D₂ T₂ G₂
 M₃ सवेलौ (K₁ Da₁ 'लो') किंकं; D₁ समरे हतं.
 — After 71^{ab}, K₅ ins. (= 36^{cd}):

62* तं विमसं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि संजय ।,
 followed by a repetition of 71^{ab}. — ^c) B₃ हि
 निहतं; Da₁ G₂ विनिहितं. — ^d) = 52^d. D₆ पुत्रक.

72 ^a) K_{3.5} D_{1-3.6.7} शोचामि (for श्रोष्यामि).
 S₁ Ko.1.2.5 D_{1-3.6.7} तान्यनी (D_{2.7} 'ली') कानि; K₂
 तान्यनेकानि. T G तथा प्रसूतानि दुःखानि; M अर्हः श्रोतुं
 हि दुःखानि. — ^b) D₇ 'कृतानि वै; C_v as in text.
 — ^c) K₅ एतस्मान्मे समाचक्ष्व; D₇ तस्मात्सर्वं समा-
 चक्ष्व. — ^d) M₁ सद्रुतं. G₂ तस्य.

73 S₁ Ko-2 om. (hapl.) 73. In K₁, 73
 is lost on a damaged fol. — ^a) B Dn D_{2.4.5}
 यद्वृत्तं (D₃ संमदं) तत्र संग्रामे. — ^b) G₂ मतस्यां
 युधि सभवं (corrupt). — ^c) B₁ स्वपनीतं; Cc
 अपनीतं (as in text). B₁ T₂ स्वनीतं; Cc सुनीतं

(as in text). B Dn D_{1.3} यत् (for वा). — ^d)
 = 68^d. B₂ तत्समा (for तन्ममा). T₂ M पृच्छते
 (M₂ 'तः') (for संजय).

74 ^a) D₃ यद्यत्कृतं हि (for यत्कृतं तत्र). K₁ B
 Dn D_{3.4.5} S transp. भीष्मेण and संग्रामे. — ^c)
 D₂ तेजो युक्तं; D₇ अजेयेन; T₃ ततो युक्तं. K_{3.5}
 D₂ यत्तास्त्रेण. — ^d) S ब्रूहि (for शंस). S₁ Ko-2
 अनेकदाः (for अशेषतः).

75 ^a) B_{3.4} G₂ तथा; M₂ कथं. S तच्चा (for
 तद). — ^c) K₅ D₂ यच्च; M₁ केन (for येन).
 D₁ यस्मिन्वा; G₃ यस्यापि; M_{1.5} कस्मिंश्च. — In
 K₁, the portion of the text from 75^d up to the
 end of 6. 16. 16 is lost on a damaged fol.
 — ^d) G₃ खले (for काले). K_{1.2} यश्च; M_{1-3.5}
 तच्च (for यच्च). Ko-2 D_{n1} T₂ M_{2.3} तथा (for
 यथा). K₃ D₃ G_{1.3} च यत्; B Da Dn D_{1.3.5}
 [अ]भवत्; D₆ भवेत्; M वद (for च तत्). — After
 75, K_{3.5} D₂ ins. (cf. 75^{cd}):

63* यच्च यस्मिंश्च काले च वृत्तं यच्च यथा च तत् ।

Colophon. K₁ damaged. — Adhy. name: Ko.2.5
 छतराष्ट्रप्रश्नः; D₂ 'द्व्यप्रश्नानि; M 'प्रलापः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): K₃ Dn (D_{n2} on
 marg.) T G M₂ 14; D₂ D_{1.3} M_{1.2-3} 15
 (as in text). — Śloka no.: D_{n1} 79; D_{n2}
 78; D₅ 76. — Aggregate śloka no.: K₅ 573;
 D₁ 566.

१६

संजय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
 न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ॥ १
 य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
 एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुमर्हति ॥ २
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
 स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरेत् ॥ ३

16

1 = 5. 156. 8^{abed}. — In K₄, 6. 16. 1-16 are missing (cf. v. l. 6. 15. 75). — ^a) = 3. 181. 9^a. Ś₁ Ko. 1 T₁ M_{3.5} तद्युक्तो; B₃ यद्युक्तो; D₁ यदुक्तो; D₆ त्वयोक्तो; G₂ त्वद्युक्तो. K₂ उद्युक्तोयमनुप्राप्तो; C_v as in text. — ^b) M₃ तथा-
 र्हसि. — ^c) K_{2.5} D₂ न च; S न हि. — ^d) Ś₁ Ko. 2 आहर्तुम्; K₁ आढरू (corrupt); K₃ D_{2.6}
 आवक्तुम्; B₁ D₇ T G_{1.2.4} M आधातुम्; B₂
 आशक्तुम्; B₄ D₃ आसक्तुम्; C_v as in text. G₃
 आरोह त्वमर्हसि (sic).

2 = (var.) 5. 156. 9. K₁ missing. — ^a) B₃ यथात्मनो; M₃₋₅ आत्मनो वै. — ^b) D₁ प्राप्तवान्.
 — ^c) C_v एनसा. D₆ नान्यत्वं (for नान्यं स).
 S एनसा न स दै (G₁ दे) वं वा. — ^d) Ś₁ तं न
 शङ्कि; Ko. 2 तेन शङ्कि; K₅ D_{2.6.7} उपशङ्कि; S
 कालं वा नं (T₂ हं). C_d cites आशङ्कितुम् and
 उप. Ko. 3 B_{1.3.4} Da D_{1.2.4-6} T₃ G_{1.2} M₁ अर्हसि.

3 = 5. 156. 10. K₄ missing. — ^a) D₁
 यथा राजन् (for महा). T₂ मनुष्ये हि. — ^b) D₁
 द्युतं; G₃ M_{1.3} निर्व (for निन्द्यं). D₆ सर्वदा (for
 सर्वमा). K_{2.5} D₂ कर्म यो निन्दमाचरेत्; T₁ G₄
 निकृतिं यः समा. — ^c) Ś₁ Ko. 1 D_{1.6} T₃ सर्व-
 लोकेषु; G₃ चाल्य लोकस्य. — ^d) K₅ T₂ चरेत्.

4 = (var.) 5. 156. 11. K₄ missing. — ^a)
 D₈ T₃ G₃ M_{1.3-5} निकारा; G₂ रान्; C_v कारः (as
 in text). Ś₁ Ko. 3 M₃ तिप्रज्ञः; K₅ D_{2.3} G₁
 M₁₋₃ तिप्रज्ञ; B₂ D₇ निष्कृतिप्रज्ञैः; Da₁ कृतैः प्रज्ञैः;

निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
 अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तं च सुचिरं वने ॥ ४
 हयानां च गजानां च शूराणां चामितौजसाम् ।
 प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगवलेन च ॥ ५
 शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ।
 दिष्टमेतत्पुरा नूनमेवंभावि नराधिप ॥ ६
 नमस्कृत्वा पितुस्तेज्जं पाराशर्याय धीमते ।

D₁ तिप्रज्ञैः; D₈ तिः प्रज्ञैः; T₂ G_{2.3} M₅ ति
 प्रज्ञा. D₆ अपकाराः कृता प्रज्ञैः (sic); T₁ G₄ न्यक्षरा
 हि महाप्राज्ञ. C_v अनिकृति; C_d cites निकरः and
 निकृतिप्रज्ञः. — ^b) K₅ Da D₅ तत्प्रती (K₅ ति क्षयाः
 C_v त्वद्युतो) (as in text). — ^c) D₃ S (except
 T₁ G₁ M₂) मृताः. — ^d) C_v cites क्षान्तः. K₃ B
 Da Dn D_{2.4.5.8} T₂ क्षान्तश्च; D_{3.6} T₁ G M
 क्षान्ताश्च; M_{1-3.5} तैश्च. K₂ वनं; K₃ D₂ च ते. D₁
 क्षान्तं च सुमहावने.

5 5^{ab} = (var.) 5. 156. 12^{ab}. K₄ missing. Dn₁
 om. 5-6. — ^a) D₆ M₁₋₄ रथानां (for गजानां).
 — ^b) T G M_{1.3.5} रथानां; M₂ गजानां (for शूराणां).
 T₂ चातितेजसां; G₂ च महौजसां. K_{3.5} B D (Dn₁
 om.) राज्ञां चा (Da₁ च) मिततेजसां (Da₁ सं). — ^c)
 Ś₁ Ko. 2 च मया; G₂ समयो (for यन्मया). G₃
 दृष्टः. — ^d) G_{1.3} यथा; G₂ पुष्टं (for दृष्टं). D₁
 ज्ञान; T₁ G येन (for योग). C_v d योगवलेन (as
 in text). D₃ वा; T₂ ह (for च).

6 K₄ missing. Dn₁ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a)
 S (except T G₄) मा स्म. — ^c) K_{2.5} B₁₋₃
 D_{2.3.6} G_{1.3} M_{2.5} दृष्टम्; C_v दिष्टम् (as in text).
 Ś₁ परा; M₂ पुरो; C_v पुरा (as in text). Da C_v
 भूतं; T G₁ M_{1.3.4} भावि; G₁₋₃ M_{2.5} भावी (for
 नूनम्). — ^d) K₁ एव भावि; K₂ B Dn₃ D_{1.5.8}
 इदमेव; Da इदमेवं; D₁ एवभावि; S नूनमेतन् (for
 एवंभावि).

7 K₄ missing. Before 7, B₃ ins. संजय उ.
 — ^a) K₅ B₁₋₃ Da D₂₋₇ स्कृत्य. D₃ पितुस्तेजः; S
 प्रवक्ष्यामि (for पितुस्तेजः). C_v d cite पितुः. — ^b)
 Da₁ परा. B_{1.2} यस्य धीमते. — ^c) T₂ G_{2.3} M

यस्य प्रसादादिव्यं मे प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७

दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्द्राच्छ्रवणमेव च ।

परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८

व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा ।

शङ्खैस्तस्मिन् युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९

शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ।

भारतानां महद्युद्धं यथाभूल्लोमहर्षणम् ॥ १०

तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः ।

दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।

अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२

अयं मा समनुप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः ।

पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः ॥ १३

नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ।

हन्याद्भुतो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च समुज्जयान् ॥ १४

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।

श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्वर्ज्यो रणे मम ॥ १५

तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः ।

C. 6. 603
B. 6. 15. 16
K. 6. 15. 16

प्राप्तं (for दिव्यं). B1. 2. 4 Da Dn D1. 4. 3 तत् (for मे). B3 यस्य प्रसादाज्ज्ञातव्यं; G1. 3 यद्यप्रसादान्मया प्राप्तं. —^a) Ko. 1 प्राप्तं; T2 G1. 3 M2. 4 दिव्यं; T1 G2. 4 M1. 3. 5 दिव्य- (for प्राप्तं). B3 तत्प्राप्तं ज्ञानमुत्तमं.

8 K4 missing. —^a) K2 दृष्टिर्वाती. Cc अतीन्द्रिया (as in text). —^b) T1 G2. 4 दूरश्रवणम्. D1 हि (for च). — After S^{2b}, Da D5 repeat 6^{2b} and om. S^{2c}. — D2 om. (hapl.) S^{2d}-9^a.

9 K4 missing. D2 om. 9^a (cf. v. 1. 8). —^a) Ś1 Ko. 1 D1 द्यूतोपपत्तिः; K2 D1 व्यूहोपपत्तिः; K2. 6 D2. 6 भूतोपपत्तिः; S यथोपपत्तिः. Ca cites स्वप्तिः; Cc as in text. —^b) D2 स्त्र (for च). B Da Dn D2-5. 3 गतिः शुभा; S गतिं विना. —^c) D1 Dn D4. 3 अस्त्रैर (for शस्त्रैर). K3 D2. 3. 6. 7 युद्धे च; K5 युद्धस्य (for युद्धेषु). Ś1 Ko-2 शस्त्रैर मत्ता युद्धे; S रवय्यो युद्धे च (T1 G4 'देहं'). Cc d cite असङ्गः (as in text).

10 K4 missing. —^b) K2. 5 D2 Cv निवृत्तं; D2s पवित्रं; Cc विचित्रं (as in text). Cd cites चित्रं. D2 परमद्भुतं; Cv as in text. —^c) B D (except D2) G2 भर (for भार). Ś1 Ko-2 Da1 महायुद्धं; B Dn D1. 4. 7 T2 M2 अभूद्युद्धं. —^d) B Da Dn D4. 5. 3 T2 G1. 2 M1-3. 3 य (Da D5 त). या तत्; D2 तुमुलं; T1 G2. 4 M4 यथावत् (for यथामूर्). S (except M4) रोम (for लोम).

11 K4 missing. —^a) S स्वेष्ट (M2 स्वान्य) नी. Ś1 Ko-2 G2 युक्तेषु; K5 युद्धेषु (for यत्तेषु). —^b) Ś1 Ko. 2 व्यूढेष्वथ; K1 रुढेष्वथ; Dn D4. 3 व्यूढेषु च.

12 K4 missing. Before 12, D1 ins. दुर्योधन उ.

—^a) K5 दुर्योधन (wrongly) (for दुःशासन). K5 Da1 D2 M2 रथास्तूर्ण. —^b) Ś1 युज्यन्तं; K1 युजितं (sic); K3 Da1 Dn1 (by corr.) T2 युज्यतां. Ko भीमरक्षिणः (sic); Da1 भीष्मरक्षणं; D3 M रक्षणे. D2 युधि भीष्मस्य रक्षिणः. —^c) G2 तानि तानि (for अनी). Ś1 Ko-2 सहस्राणि (for च सर्वाणि). —^d) M2 तम् (for त्वम्). Ko. 2 G3 (inf. lin. as in text) M3 शोच्य; K3 D2. 6 नोदय (for चोदय).

13 Cf. 5. 157. 4. K4 missing. —^a) K2. 3 D2. 3 T1 G स; D1. 8 मां (for मा). Ko B Da Dn D1. 5. 7. 3 T2 M अयं स मामनु (Ko सामनु); Dn1 स मामभिः; D1 स समभिः; D1 स समयः) प्राप्तो. —^b) = 5. 166. 1^d. Dn1 वर्षपूगाभिः; D1 पूगाभिसंचितः; D2 वेदाभिसंचितः; T2 पूगाभिसंचितः; M2. 5 पूगाभिसंचितं. Ca cites पूगा. —^c) G3 च; M4 सु (for स).

14 K4 missing. —^a) D3 अतः; D2 एतत् (for नातः). D2. 6 M4 महं; T G M1-2. 5 तं (for तमं). —^b) D3 रक्षणं; D2 रक्षिणः. —^c) K2. 5 D2 हन्ति (for हन्याद्). T1 G2. 4 गुप्तो यथा; T2 गुप्तो अयसौ; G3 एकरथे (for गुप्तो ह्यसौ). D2 हन्ति युक्तो ह्यपार्थानां. —^d) D1 सोमकान्सहसंजयान्; T2 कानाच्छ सं; G2 कांश्चैव सं.

15 K4 missing. —^a) Ś1 Ko-2 D1. 7 द्विः; D3 स्त (for च). B2 द्वाश्रो (corrupt). —^b) = 5. 169. 16^b. K5 नाहं (for नाहं). Da D5 शिखं डिनीं; G3 नः. —^c) Ś1 पूर्वम्. —^d) K2 तस्माद् (for तस्माद्). B1 वार्यो; D2. 3 वर्यो (for वर्यो); T2 वरो (for रणे).

16 K4 missing. —^a) D3 एतस्माद्रक्षणीयश्च.

C. 6. 603
B. 6. 15. 16
K. 6. 15. 16

शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६
तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ १७
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ।
मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना ॥ १८
वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्तारौ फल्गुनस्यैतौ फल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ १९
संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ।

—^b) D₃ भीष्मो भीमपराक्रमः; G₃ यथावदिति मे मतिः.
—^c) T₃ युक्ताः (for यत्ताः). —^d) Ś₁ Ko-2
तिष्ठतः.

17 ^b) Ś₁ Ko-2 Da₁ दक्षिणा; K₃ B₃ रास्त्या;
K₃ दाक्षिणात्योत्तरास्त्या. —^c) K_{2.4} सर्वशास्त्रार्थः;
K_{3.5} B Da Dn D_{1-3.5} S सर्वश (B_{2.3} Dn₁
D₁ T₂ 'वृक्षाः'; D₁ 'वृथाः'; D₃ 'वैज्य' स्त्रेषु (for
'शस्त्रास्त्र').

18 ^a) K₁ Da₁ D_{2.3.7} अरक्षमाणं (D₁ 'जो').
D₁ संरक्षमाणो हि वृषो; G₃ हरिश्चयं च वृको (sic).
—^b) Ś₁ Ko-3 D_{1.2.7} 'वने (for 'बलम्'). —^c)
Da₁ D₃ G 'नैव (for 'नेव'). —^d) Ś₁ Ko.1 घात-
येत; Da D_{5.7} 'येथाः'; D_{1.3} T₂ G₁ 'येयं'; D₃
(marg. sec. m.) हन्यतेयं; T₁ G_{2.4} M_{2.3.5} घात-
येम; M₁ घातयेम; G₃ खातयेयं; M₄ घातयाम.

19 ^a) K₅ चापचक्रं; Da₂ वामं चक्रे; D_{2.3} वाम-
चक्रं; D₁ S वामे चक्रे. —^b) K₂ 'मौजाश्च. K₃ D₁
S दक्षिणे. —^c) Ko फल्गुणं; K_{1.5} D_{2.3.6} फाल्गुन-
(K₁ 'ण' स्येतौ; K_{2.3} D_{1.7} फाल्गुनस्यै; K₄ B₄
Dn D₄ फाल्गुनं प्राप्तौ; B₁₋₃ Da D₃ फाल्गुनस्याजौ;
D₃ om.; T₁ G_{1.4} M फल्गुनस्यास्तां; T₂ 'नन्यस्तं;
G₂ 'नस्यातां; G₃ दक्षिणस्यास्तां. —^d) N (except
Ś₁) फाल्गुनो (Ko फल्गुणो); G₃ अर्जुनो.

20 ^a) K_{1.2} D₂ संरक्षं; K₃ D₃ स रक्षं; D₃
M₁ संरक्षमाणं; T₁ G M₄ स रक्ष्यं. —^b) K₂
भीष्मेन. G₂ विसर्जितः; M₃ विनि; Co विव (as in
text). —^d) Da₁ यथा. — After 20, N (except
Ś₁ Ko.1) M ins. an addl. colophon (Adhy.
no.: Da₂ D_{1.5} M_{1.5-5} 16; Dn M₂ 15. —
Aggregate śloka no.: K₃ 693; D₁ 576).

यथा न हन्याद्वाङ्मेयं दुःशासन तथा कुरु ॥ २०
ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान् ।
क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ २१
शङ्खदुन्दुभिनिर्वोपैः सिंहनादैश्च भारत ।
हयहेपितशब्दैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २२
गजानां वृंहतां चैव योधानां चाभिगर्जताम् ।
क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २३
उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः ।

21 Before 21, N M_{2.4} ins. संजय उ° (Ś₁ K
M₄ om. उ°). —^a) Ko.2 तथा (for ततो). Co
व्युष्टायां (as in text). —^b) Da₁ m (hypermetric)
स शब्दः (for शब्दः). B_{1.3} स शब्दः सुमहान्महान्
B_{2.4} Dn D_{4.3} स शब्दः समभून्महान्. —^d) D
युज्यतामिति भारत; D₆ युध्यतां युध्यतामिति;
युज्यतां युध्यतामिति.

22 ^a) = 5. 92. 4°. K₄ B Da₁ (before corr.)
D_{1.2.6.7} 'भिघोपैश्च; Da Dn D_{1.5.3} 'भिघोपाश्च.
—^b) B Da' Dn₂ D_{1.5.3} 'नादाश्च ('नादैश्च'). T₁ G
'नादरवेण च; T₂ M 'नादरवैरपि. —^c) B Da Dn
D_{3-5.3} 'नादै (Dn₁ 'दा'श्च. —^d) M₄ 'स्वनैरपि.

23 ^a) Ko.2 वृद्धितं; K₁ Da₁ (before corr.)
D₃ व्युहतां; K_{2.5} D₂ S वृंहितैश्च; D₃ वृहतां.
—^b) K₄ damaged. M योधानां. Ś₁ चाभिगर्जितां;
B Da Dn D_{2.5.5.3} चापि गर्जतां; D₁ अभिगर्जितां;
T₁ G_{1.2.4} M₃ चैव गर्जतां; T₂ चापि गर्जिताम्;
G₂ चैव गर्जनं; M_{1-3.5} चैव गर्जितैः. —^c) K₃
क्षोभि; K₄ B Da Dn D_{1-3.5} S क्ष्वेडि (for
क्ष्वेडि). Ca. c cite क्ष्वेडितं. Cd आक्ष्वेडितं. K_{1.5}
'तोक्कोष्टैश्च; Da₁ 'ताकुष्टैश्च; D₃ 'तोक्कोष्टैश्च; T₂ G_{2.3}
M₂ 'तोडुष्टैश्च; M_{3.5} 'ताकुष्टैश्च. Ca. c. d cite आस्फोटितं
and उत्कुष्टं. —^d) K₁₋₃ D₃ तुमुलं; Da Dn₁ D₃
S Co तुमुलः.

24 ^a) Cd उदतिष्ठत् (as in text). —^b) K₃
सर्वे युक्तः; K₃ Da₁ सर्वयुक्तः; D_{3.5} रजो भौमः
Ca. c. d cite युक्तं. — After 24^a, G₂ reads 26^a
repeating it in its proper place. —^c) Da₁
महासेन्यं; D_{3.5} दियो वृषवन्. Co cites सेन्यं. —^d)
K_{3.5} D_{2.3} 'वयोस्तदा (K₃ D₃ 'था'); Dn₁ 'वसैन्योः'.

सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 तत्र राजेन्द्र पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च ॥ २४
 तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः ।
 विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ २५
 रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः ।
 अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ २६
 धनुर्भिर्कृष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ।
 योधाः प्रहरणैः शुभ्रैः स्वेष्टवनीकेष्ववस्थिताः ॥ २७
 गजा रथाः पदाताश्च तुरगाश्च विशां पते ।

व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
 ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः ।
 स्वेपां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः ॥ २९
 काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः ।
 अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजा राज्ञां सहस्रशः ॥ ३०
 महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ।
 संनद्धास्तेषु ते वीरा ददृशुर्दृक्काङ्क्षिणः ॥ ३१
 उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलवद्वाः कलापिनः ।
 ऋपभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूखगता वभुः ॥ ३२

C. 6. 621
B. 6. 16. 14
K. 6. 16. 14

—') B D (except D2. 3. 6) transp. तत्र and राजेन्द्र. —') K5 तथा वचः (for तथैव च).
 — After 24, K3-s B D S ins.:

64* दुष्प्रवृत्त्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ।
 ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत ।
 त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च ।

[(L. 1) K3. 5 D2 अप्रवृत्त्याणि; Da Ds दुष्प्रवृत्त्याणि;
 Ds दुष्प्रवृत्त्याणि; Ds प्रवेशानि च. K3. 5 D1. 2. 6. 7
 चरणि; Da Ds चापानि; Ds रूपाणि; S शस्त्राणि (for
 नागाणि). Cc cites अस्त्राणि. K3. 5 D2. 6 सहस्र-; Ds
 शस्त्राः; Ds शस्त्राणि; S सत्चाप- — (L. 3) K5
 लवन्ति (for शस्त्र-).]

25 = (var.) 6. 18. 5. — In K4, 25^{ab}
 is lost on a damaged fol. —^a) B1 ततो. K1
 Ds T2 नागरथाः; G2 नागा रथैः. —^b) Some
 S MISS. "परिष्कृताः; D3 "विभूषिताः. —^c) Da
 निराव". S भ्राजमाना व्य(T2 ह्य दृश्यन्त. — After
 25, Ds ins. (cf. 37^{ab}):

65* संनाहाः समदृश्यन्त स्वेष्टवनीकेष्ववस्थिताः ।

26^a) G3 तथा; M4 तदा (for रथा). K2
 D1. 2. 1 "कानि दृश्यन्ते; K4 "का नादृश्यन्त; K5 "कान्य-
 दृश्यन्ते. —^b) T1 G1. 3 "णि च (for "णीव). —^c)
 M1 मे (for ते). K1 पूर्णचन्द्र" (sic).

27^a) K1 नृष्टिः; K2. 2. 5 D2 T1 G2-4 यष्टिः;
 B4 Da Ds. 3 इष्टुः; M1 सुष्टिः. T2 धनुर्वराभिः
 चरैः. —^c) M योधाः. M2 उग्रैः (for शुभ्रैः).
 —^d) = 37^b. K2. 4 B Da Dn D1. 2. 5. 6 T2 तेष्व-
 नकेष्व; K5 D3 स्वे (K5 ते) प्वनीके व्यव; M1

स्वनीकेषु व्यव'.

28^a) K3 गजा रथाः] पताकाश्च; B D (except
 D1-3. 7) S गजाः पदाता (T G2. 4 M4 "ति) रथिनस्.
 —^b) K4 damaged. Da D1. 5. 7 T1 G4 तुरंगाश्च.
 —^c) Da1 अतिष्ठन्; Cc सर्वतो (for व्यति). S
 दारुणा; Ca. c. d वागुरा" (as in text). Cv as in
 text.

29 Ś1 Ko-2 T2 om. (hapl.) 29-30. —^a)
 = 6. 18. 6^a. —^b) K3. 5 D2 दृश्यन्ते समुपस्थिताः;
 Da1 "दृश्यन्त समुपस्थिताः; D1 दृश्यन्ते स समुच्छ्रिताः; D2
 "दृश्यन्त समुच्छ्रिताः.

30 Ś1 Ko-2. 5 (hapl.) T2 om. 30 (for Ś1
 Ko-2 T2, cf. v. l. 29). With 30^{ab}, cf. 6. 18. 6^{ab}.
 —^a) D1 "ना मणिरत्नाश्च; S (T2 om.) मणिकांचन-
 चित्रांगा. —^b) S (T2 om.) ज्वलिता. K3 पर्वताः
 (for पावकाः). —^c) K4 D1 व्यदृश्यन्त; Da Ds
 M1-3 व्यराजन्त. —^d) B; Dn1 गजारोहाः; Dn2
 D1. 3 ध्वजारोहाः; T1 G M4 ध्वजा राजन् (for ध्वजा
 राज्ञां).

31 31^{ab} = 6. 18. 7^{ab}. —^a) B1 शुद्धा (for
 शुभ्रा). Ds महेन्द्रकेतवरुचो. —^b) M2 "भवने" (for
 "सदने"). — K2 om. 31^a-34^b. —^c) Ś1 Ko दूरा
 (for वीरा). B Dn D1. 3 संनद्धास्ते प्रवीराश्च; Da
 Ds "दास्ते सुवीराश्च; D1 "दास्ते महावीरा.

32 = (var.) 6. 18. 9. K2 om. 32 (cf. v. l.
 31). Ś1 Ko. 1 om. (hapl.) 32-33. —^a) K3. 5
 Da1 (before corr.). 33 Dn2 Ds-5. 3 S (except
 T2 G3 M2) चित्रैस्; D2 तीक्ष्णैस्. —^b) Da1 Dn2
 "वद्धा; D2 "वंधाः; Cc "वद्धा" (as in text). B; पता-

C. 6. 622
B. 6. 16. 15
K. 6. 16. 15

शकुनिः सौवलः शल्यः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ३३
श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः ।
वृहद्वलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३४
दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिधवाहवः ।
अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ३५
एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः ।
राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महाबलाः ॥ ३६
संनद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्मनीकेष्ववस्थिताः ।
वद्वकृष्णाजिनाः सर्वे ध्वजिनो मुञ्जमालिनः ॥ ३७

किनः; Co कलापिनः (as in text). — °) Ks. 6 D2. 3
समक (Ks 'कां) क्षा; Da1 ऋपभवृक्षाः (sic). S ऋपभा
इव गर्जतो. — °) Ds चमूमुखनता; S नृपाः सेनामुखे
(M4 'मुखं'). B3 भुवः; T3 M3 बहु (for वभुः).

33 Ś1 Ko-2 om. 33 (cf. v. l. 31, 32). — °) T1 G3 सबलः (for सौवलः). D3 (marg. sec. m. as in text) T3 चैव (for शल्यः). — °) K3-s B Da Dn D2. 3. 5. 8 आर्वल्योथ; D1 कैकेयोथ; D6 T3 सैन्धवश्च. — °) = 6. 17. 37°. K3-s B D (except D1. 6. 7) 'विंदौ (Ks 'दा) कैकेयाः; T3 'विंदौ चावन्त्यौ. ☞ Cc: आवन्त्य इति । व्यवहितयोर्विन्दानुविन्दयोर्विशेषणमेकवचनं च । समुदायापेक्षमुभयोरेकाक्षौहिणीपतित्वमाचष्टे । ☞ — °) = 6. 17. 26°. T3 कोमो. — For 33rd, M4 subst.:

66* भगदत्तो महावीर्यः कौशल्यश्च वृहद्रथः ।

34 K2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 31). — °) K4 'युधः कलिगोथ; S 'युश्चाथ कालिगः. — °) D1 जयसेनश्च. M3-s कांबो (M5 'भो) जश्च सुदक्षिणः (= 33^d). — °) K2 वृहद्वनश्च; M3-s जयत्सेनश्च. Ś1 Ko-2 D3 M1 कौरव्यः (M4 'व्य); G1 M1-3. 5 कौशल्यः. — °) K1 'वर्मश्च. K1 साद्वतः; Ds सात्वती; Ds शाश्वतः.

35 °) Ś1 Ko-3. 5 D1. 2. 6. 7 सर्वे ते (for दशैते). Co cites पंच. — °) T3 राजन् (for शूराः). — °) S (mostly) अक्षो. — °) G2 यज्विनो.

36 Da Ds om. 36^d-37^a. — °) B2-1 Dn D2. 4. 3 T G1. 3. 4 M3. 4 महारथाः.

37 Da Ds om. 37^a (cf. v. l. 36). — °) G2

सृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः ।
समृद्धा दश बाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ ३८
एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः ॥ ३९
श्वेतोष्णीपं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् ।
अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ ४०
हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्पन्दने स्थितम् ।
श्वेताश्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ ४१
दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः ।
सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ४२

समृद्धाः. K3 'दृश्यंते. Ca as in text. — °) = 27^d. K3 D2. 4. 7 तेष्मनीकेष्व; K5 तेष्मनीके स्थिताः. Ca as in text. — °) K3 D2. 6 ध्वजिनोऽनुज मालिनः; K5 धन्विनो युज; Dn D1. 7 बलिनो युज मालिनः; D1 ध्वजिनो मुञ्जमालिनः; D3 'नो मुञ्जमेखलाः T1 G 'नो मुञ्ज (T1 G4 दृष्ट) धारिणः; M3 (in lin.). 4 'नो मुक्तमौलिनः.

38 °) K3. 5 D2 स्थिता; K4 B Da3 Dn D1. 3-5. 7 G1 M1-3. 5 दृष्टा; Da1 D3 दृष्ट्वा; D6 सृद्धा (for सृष्टा). — °) D3 स्वर्ग (for ब्रह्म). T3 ब्रह्मणा कालदीक्षिताः. — Ś1 K1 G3 om. (hapl.) 38rd. — °) B Dn2 D7 समर्था; D3 संनद्धा. Co बाहिन्य (as in text). Cv as in text. — °) Cv परिगृह्य (as in text).

39 °) Ko एकादशीधार्तराष्ट्रीः. — °) M4 'यौधानां (for 'सैन्यानां). — °) Ś1 Ko-2 D3 येषां (for यत्र). Co अग्रणीः (as in text).

40 °) B2 'वस्त्रं (for 'हयं). — °) Ś1 Ko-2 श्वेतवर्णं समच्युतं. — °) K3. 5 D2 प्रपश्यामि; B2 अपश्य मे (sic).

41 Ds om. 41^a-45^b. — °) Ś1 Ko. 1 G2 श्री (Ko श्वे) तांशुं; K2 श्वेताश्वं; K5 तीरस्थं (for तीक्ष्णांशुं). — °) K5 कृष्ण (for कुरु).

42 Ds om. 42 (cf. v. l. 41). B Dn D1. 3 om. (hapl.) 42^{ab}. — °) D3 'जुंभया' (for सृञ्जया). D3 महेष्वासं; T2 महाभागा; G3 महेष्वासौ; M4 महाराज. K5 संजयश्च महेष्वासी.

जृम्भमाणं महार्सिहं दृष्ट्वा क्षुद्रसृगा यथा ।
 धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्रिविजिरे मुहुः ॥ ४३
 एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव भारत ।
 पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ ४४

उन्मत्तमकरावतौ महाग्राहसमाकुलौ ।
 युगान्ते समुपेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ ४५
 नैव नस्तादृशो राजन्ददृष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
 अनीकानां समेतानां समवायस्तथाविधः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वेणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

संजय उवाच ।

यथा स भगवान्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १

मवाविपयगः सोमस्तदिनं प्रत्यपद्यत ।
 दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २
 द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत ।

C. 6. 638
 B. 6. 17. 3
 K. 6. 17. 3

43 Ds om. 43 (cf. v. l. 41). — ^b) D1.3 इव
 (for यथा). — ^c) Da1 'अस्तथा सर्वे'. — ^d) Ca. d
 समुद्रि (as in text). Ks D1 M1.5 समुद्रिविजिरे
 मुहुः; Ds 'द्विमा विचेतसः; G2 सममुद्रेजिरे मुहुः.

44 Ds om. 44 (cf. v. l. 41). — ^a) K1 श्री-
 गुष्टा; K4 ब्राह्मणा; K5 श्रीजुष्टा; B2 श्रीहृष्टा; D1 ता
 गुष्टा; T2 जुष्टाश्च; G2 निजुषा (sic). — ^b) D1 तत्र
 (for तव). B D (except D1.2.7; Ds om.) S
 पार्थिव (for भारत). — ^d) D1 तथा; D2 महत्-
 (for महा). S 'मानिनां; M1 (sup. lin.) 'वाहिनीं
 (for 'पालिताः).

45 Ds om. 45^{ab} (cf. v. l. 41). — ^a) K1
 उन्मत्तौ मकरावतौ; T1 G4 M5 उद्धुत्तमकरावतौ; G2.3
 M1.8 उद्धुत्त (G3 'द्वर्त') मकरावतौ. — ^c) K5 समपेतौ;
 Da D1.6 T2 समपेतौ (for समुपेतौ). — ^d) S1
 Ko.2 दृश्यते. B Da3 D4.5 Ca सागराविव दृश्यते
 (B2 D3 'त; Da2 'तः; D4 'तां); S सागराविव
 विधि (T1 G2.4 चेष्टि; G1.3 वेष्टि; M2 विक्षितौ).

46 ^a) Ko.2 अने (for अनी). K4 Da Ds Ca
 समावेशः (for समेतानां). — ^d) S1 दृष्टो भीष्मो;
 Ko.2 दृष्टपूर्वस; K2.5 D2.4.7 समुदायस; K4 B Da
 Da Ds कौरवाणां; D1 समुदीपं; Ds समुद्योगो; Cd
 समुदयः (for समवायस). S1 Ds.6 M यथाविधः;
 T G यथाविधि; Ca तथाविधः.

Colophon om. in Ko.1 Ds. — Adhy. name:

K3.5 D2 पृथनावर्णनं; M धार्तराष्ट्रसेनासमुत्थानकथनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 D1.5
 M1.3-5 17; Dn M2 16 (as in text); T
 G 15. — Śloka no.: Dn1 28; Dn2 Ds 27.
 — Aggregate śloka no.: Ks 620; D1 604.

17

1 Before 1, S1 Ko.1 ins.:

67* धृतराष्ट्रः ।

उभयोः सेनयोस्तत्र दृष्ट्वा च कुरुपाण्डवान् ।

अनिमित्तान्यथो ब्रूहि कुशलं शसि संजय ।

— Ds om. 1-17. — ^a) T1 G2.4 M2 यथा च;
 T2 यथैव; G1.3 यथा हि. — ^d) B1 महीक्षितां; T1
 G M2 महाग्रहाः.

2 Ds om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K2.5 तथा-
 विपयगः; D3 सर्वाविप; T2 महाविप; M1.2.4 मत्ता-
 विप; T1 G4 मवाविपयक; Ca. c. d 'विपयगः (as in
 text). D3 मेधावन्दमाकाशं. — ^b) D3 दुर्दिनं; T G
 M2 स्तनितं; M1-3.5 तदानीं (for तदिनं). K1.2 D3
 प्रतिपद्यत; B3 D3 G3 M2.5 प्रत्यदृश्यत; Cd 'पद्यत (as
 in text). — ^c) Cc दीप्यमानाः (as in text). Ca. c
 संपेतुः (as in text); Cd संमिलुः. — ^d) Cc सप्त
 (as in text). T1 G ग्रहास्तथा; Cc महाग्रहाः (as
 in text).

3 Ds om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K3 द्विधा-

C. 6. 636
B. 6. 17. 3
K. 6. 17. 3

ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुमानुदितो दिवि ॥ ३
 ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ।
 लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४
 अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
 भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ ५
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ।
 युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ६
 सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
 समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ।

भूतम्; D₂ 'कृतः'; C₀ 'भूतः' (as in text). D₃ विगतां-
 शुल्बथादित्य. —^b) Dn₂ उदग्रे; D₃ उदितः. Ko पुत्र-
 दृश्यत (sic); Da D₅ प्रत्यपद्यत. —^c) G_{1.2} M_{1.3.4}
 ज्वलन्त्या. Cd cites शिपा. S राजन्; C₀ भूयो (as in
 text). —^d) C₀ भानुमान् (as in text). B₁₋₃ Dn
 D_{1.2.4.8} रविः; G₂ M₂ भुवि (for दिवि). K_{3.5}
 D₂ दृश्यते भानुमान्दिवि.

4 D₆ om. 4 (cf. v. l. 1). —^a) K_{3.5} D_{3.7}
 ववाशिरे; D₁ चकाशिरे; G₂ विवाशिरे. C₀ d दीप्तायां
 (as in text). T₂ ववाशिरे इ दीप्ता वा. —^b) M₂
 दिवि (for दिशि). K₅ 'वाससाः'. —^c) कांक्षमाणाः
 (for लिप्स). —^d) B₃ 'कर्मसाः'.

5 D₆ om. 5 (cf. v. l. 1). —^b) D₃ T₂ कुरु-
 वृद्धः (for वृद्धः कुरु). —^c) T₁ G₂ M₂ भारद्वाजा.
 D₃ भारद्वाजः रूपश्चैव. —^d) K_{0.3} D₂ संयुतौ; K₅
 संयते; D₁ संगतौ; S दंसितौ; Cd संयतौ (as in
 text).

6 D₆ om. 6 (cf. v. l. 1). —^c) T₁ वधा* (for
 तवा*). —^d) T₂ युधा (for यथा). Ca समयः (as
 in text). D₂ यथा स सजयः ध्रुवः.

7 D₆ om. 7 (cf. v. l. 1). —^a) K₃ M₅
 'पज्ञ'.

8 D₆ om. 8 (cf. v. l. 1). —^a) D₃ इह वः;
 M₂ इमं वः. —^b) K_{1.5} G₂ 'यापवृतं'; B₃ 'य
 प्रवृतं'. —^c) K₅ गच्छतलेन संक्रम्य. —^d) Ca ब्रह्मणः
 (as in text). B Da Dn D_{1.4.5.8} 'णः सहलोकतां'.

9 D₆ om. 9 (cf. v. l. 1). —^a) K₄ य एवं;

गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥ ८

एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैर्गतः ।

संभावयत चात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९

नाभागो हि ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः ।

संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ १०

अधर्मः क्षत्रियस्यैव यद्वाधिमरणं गृहे ।

यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११

एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ।

निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२

स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः ।

M₂ स एष (for एष वः). —^b) D₁ सर्वैः (for
 पूर्वैः). K_{1.5} T₁ G₁ M₁ 'रं गतः'; K₃ D₂ T₂ 'रं कृतः';
 K₄ 'रः कृतः'; B Da Dn D_{1.5.7.8} 'रैः कृतः'. D₃
 पूर्वैर्बुधो नराधिपैः. —^c) Ca. c संभावयध्वं. K₁ M₂
 चात्मा; D₁ आत्मा* (for चात्मा*). K_{3.5} D_{2.3} समं
 भावयतात्मानम्; K₄ B Da Dn D_{1.4.5.8} संभावयन्
 मात्मानम्; T₁ G₂ समाधाय तथात्मानम्; G₃ स भवत
 तथात्मानम्. —^d) S (M₁ inf. lin. as in text)
 भुवि (for युधि).

10 D₆ om. 10 (cf. v. l. 1). —^a) K₄ नहुषो
 (for नाभागो). B D (except D_{1.2}; D₆ om.)
 S [s]य (for हि). —^b) K_{3.5} Da₁ D₂ नहुषो;
 K₄ नाभागो (for नहुषो). Ś₁ K Dn (Dn₂ as
 in text) D_{2.3} नृपः; T₂ ग्रहः. — After 10^{ab},
 D₃ ins.:

68* अर्जुनः सगरो वैन्यो ये चान्ये क्षत्रियोत्तमाः ।
 —^c) D₂ संविद्धाः. T₂ परमाज्ञानं.

11 D₆ om. 11 (cf. v. l. 1). — With 11^{ab},
 cf. B. 12. 97. 23^{ab}. —^a) Da₁ M₂ अधर्मः.
 K₄ 'सं' क्षत्रियाणां हि. —^b) D₁ नृपाः (for गृहे).
 — B₂ om. 11^{cd}. —^c) S युद्धे तु (for यदाजौ).
 B₃ Dn₂ यदयोनिधनं याति. Cn cites अयोनिधनं.

12 D₆ om. 12 (cf. v. l. 1). —^b) D₁ भरतो
 तम. — Ś₁ Ko M₂ om. (hapl.) 12^c-13^d. —^c)
 K₃ T₂ G₁ M₁ (M₂ om.) तान्य* (for स्वान्य*).
 —^d) T₁ G_{2.4} रथोत्तमाः.

13 Ś₁ Ko D₆ M₂ om. 13 (cf. v. l. 1, 12).

न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३
 अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः ।
 निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ १४
 श्वेतच्छत्रैः पताकामिध्वजवारणवाजिभिः ।
 तान्यनीकान्यशोभन्त रथैरथ पदातिभिः ॥ १५
 भेरीपणवशब्दैश्च पटहानां च निस्वनैः ।
 रथनोमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६
 काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः ।
 भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जङ्गमाः पर्वता इव ॥ १७

तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना ।
 विमलादित्यसंकाशस्तस्यै कुरुचमूपतिः ॥ १८
 ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ।
 अवर्तन्त यथादेशं राजञ्चातनवस्य ते ॥ १९
 स तु गोवासनः शैव्यः सहितः सर्वराजभिः ।
 ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ।
 पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वपामग्रतः स्थितः ॥ २०
 अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गूलकेतनः ।
 श्रुतायुधश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ २१

C. 6. 657
B. 6. 17. 21
K. 6. 17. 21

—^a) D₁ न (for स). B₁ °तनिः. —^c) T₁ G₂ 4
 लाजितः (for न्यासितः).

14 D₈ om. 14 (cf. v. l. 1). —^a) Ś₁ Ko-2
 जतीतः; S व्यपेतः. —^b) M₂ पावकाः. —^d) D₁
 दिशश्च ते; D₁ D₂ 3 दिशो दिशः.

15 D₈ om. 15 (cf. v. l. 1). —^a) K₁ D₁ S
 श्वेतच्छत्रैः. —^b) K₁ भुजवारणः; D₁ (before corr.).
 as D₈ ध्वजवानरः. —^c) B D₁ D₂ 3 M₅ °कानि
 शोभन्ते. —^d) K₁ D₁ D₂ राजन्नथपदाः; B D₁
 D₂ 3 गजैरथ पदाः; D₃ तथा रथपदाः; S रथैश्च स
 पदाः.

16 D₈ om. 16 (cf. v. l. 1). —^a) K₀ भीरी-
 S °शस्त्रैः (G₁ 3 °संघैः) (for °शब्दैश्च). —^b) K₁
 B D (except D₁ 2. 7; D₈ om.) S हुन्दुभीनां (for
 पटहानां). K₁ om. from नां up to महा in 17^b.
 A few MSS. निःस्वनैः. —^d) Ś₁ Ko. 2 बभूव
 कुलिता; B₃ °वाशोकिता; D₃ °व क्षुभिता; S °वालो
 लिता.

17 D₈ om. 17 (cf. v. l. 1). K₁ om. up to
 महा in 17^b (cf. v. l. 16). —^b) T₂ महारथैः.
 —^c) K₁ B D₁ D₂ D₃ 1. 4. 5. 3 G₂ 3 व्यराजन्तः; D₃
 T G₁ 4 M व्यरोचन्त. —^d) K₃ 5 D₂ सशृंगाः; K₁
 B D₁ D₂ D₃ 1. 2-5. 7. 3 S सामग्र्यः (for जङ्गमाः). Ko-3
 इव पर्वताः (by transp.).

18 ^a) B₃ तानेव (for तालेन). B₂ राजन् (for
 भीष्मः). —^b) K₁ 3. 3 D₁ 3 G₁ 3 °तालेन; D₂
 °मालेन; D₇ °तोरणः; M₁ (sup. lin.) °कारेण.
 Ca. d cite तारा. Cc cites पंचतारं; Cop °तालं.

—^d) M₁ तथा (for तस्यै). K₁ गुरुः (for कुरुः).
 B D₁ D₂ 7 S °मुखे; D₁ D₂ 3. 3 °परि (for
 °पतिः).

19 ^a) S (except M₂) महात्मानो (for महेष्वासा).
 — D₈ om. (hapl.) 19^b-22^c. — After 19^{ab}, Ś₁
 Ko-2 ins. (Ko. 2 om. post. half; see below):

69* पुत्राश्च तव राजेन्द्र सारोहा सरथा गजैः ।

— Ko. 2 om. from the post. half of 69* up
 to 20^c. —^c) K₃ 3 D₁ D₂ D₃ आवर्तन्त. Ca. c
 यथादेशं (as in text). K₅ S यथादेशमवर्तन्त (by
 transp.). —^d) K₁ राजा; S राजः (for राजन्).
 B₁ ह; D₁ च (for ते).

20 Ko. 3 D₈ om. 20 (cf. v. l. 19). —^a)
 B₃ मत्तगोधासनः; S यस्तु (M₂ स तु) गोपायनः (T₂
 °ते; G₂ °तिः). Ca. c. d cite गोवासनः (as in
 text). D₃ सैन्ये; G₂ शल्यः (for शैव्यः). C_v
 शत्रुगावसनः सैन्यः (sic). —^b) Ś₁ K₁ सह राजभिः.
 S सर्वमागधैः. — After 20^{ab}, M₁ reads 21^{ab},
 repeating it in its proper place. —^c) D₃
 मत्तगः. —^d) Ko. 3 राजार्हेण पताः; K₃ राजा
 हेमपताः; T₁ G₁ °हेण पदातिना. —^e) G₂ पत्रः;
 Cc. v पद्म (as in text).

21 D₈ om. 21 (cf. v. l. 19). —^a) Ś₁
 Ko. 1 राजा; K₂ 5 D₂ C_v तस्मिन्; D₁ 7 तत्र; D₃
 यन्तः (for यत्तः). —^b) K₂ 3 B D₁ D₂ D₃ 1. 2. 3
 °के (B₂ °हे) तुना; S °केतुमान्. Cc cites सिंहलाङ्गूलः.
 —^c) K₃ 3 B (except B₃) D (except D₃) M
 श्रुतायुधश्चित्रसेनः.

C. 6. 657
B. 8. 17. 22
K. 6. 17. 22

शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ।
एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
स्यन्दनैर्वरवर्णाभैर्भीष्मस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान् ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः ॥ २३
जाम्बूनदमयी वेदिः कमण्डलुविभूषिता ।
केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ २४
अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ।
महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ २५

22 D₆ om. 22^{abc} (cf. v. l. 19). — ^a) G_{1.3} शलो. — ^b) G_{1.3} महाबलः. — K₄ om. 22^{cf}. — ^c) K_{3.5} D₂ 'वरनागेश्वरः; B Da Dn D_{1.3-5.7.8} M_{1-3.5} 'वरवर्ण (B₁ B₃ 'वेदवः; D₁ 'वरम) मर्णो; T G M₄ 'वीरक (T₂ G₁ 'वरकः; G₂ 'वीरव) मर्णो. — ^d) K_{3.5} D₁ (by corr.) Dn D_{2.4.5} S 'स्यासन्पु- (K₅ 'स्यासीत्पु) रोगमाः.

23 ^a) D_{3.6} एषामपि. B₃ महायोधाः; B₄ D₇ T₁ G₁ महेष्वासाः; M₄ महोत्साहाः; C_v महोत्सेधाः (as in text). — ^b) D₆ शोभयन्ति. D₈ महारथान्; T₂ G_{1.3} रथोत्तमाः. — ^c) B₁ राजमाना. K₄ B_{1.4} Da Dn D_{3-5.8} T₂ M_{1.3-5} व्यरोचतः; B_{3.8} व्यराजतः; G₁₋₃ त्वदृश्यन्त. — ^d) K₅ D₂ G₂ 'महाध्वजाः; D_{6.7} T₂ G_{1.3} 'मयध्वजाः; T₁ G₁ 'महध्वजाः; M₅ 'महातथा.

24 ^a) K₁ 'मयी वेदः; K_{2.3.5} B D T₂ G₁ M_{1-3.5} 'मयी (K_{2.5} D_{2.3} 'मया) वेदी; K₄ 'मयी वेदी; G₂ 'मयी वेदिः. — ^b) K_{1.4} D₁ T₂ G₃ 'पिताः. — ^c) S₁ Ko-2 om. 24^c-25^b. — ^d) K₅ केतुराचार्य.

25 S₁ Ko-2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^a) G₂ अनेन शत. — ^b) C_o अनुकर्षणः. D₆ अनीकानि विकर्षतः. — After 25^{ab}, M₄ reads 27-28. — ^c) S₁ Ko-2 राज्ञो; Dn₂ M₅ महा (for महान्). — ^d) K₅ नागो; T₁ G₂₋₄ अग्रे (for नागो).

26 ^a) Da D₅ यत्. S₁ K_{2.5} D₂ पौरवकालिङ्गो (K₃ 'न्यो; K₅ D₂ 'न्यौ); K₄ B Dn D_{1.4.6.8} M₂ पौरवकालिङ्गः; Da D_{3.6} T₁ G M_{1.3-5} पौरवकालिङ्गाः (M₅ 'नः). — ^b) = 6. 16. 33^d. S₁ Ko कांबोजश्च; K₁ कांभूजः; B₃ Da D_{3.5} T₁ G कांबोजाश्च. K_{2.6} B₁₋₃ D₁ D_{3.5.6} T₁ G सुदक्षिणाः; K₅ सुदारुणः. B₁ Dn D_{1.4.8} कांबोजाः ससुदक्षिणाः. — ^c)

तस्य पौरवकालिङ्गौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
क्षेमधन्वा सुमित्रश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ २६
स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च ।
प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधश्च नृपो ययौ ॥ २७
तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च महात्मना ।
शारदाभ्रचयप्रख्यं प्राच्यानामभवद्बलम् ॥ २८
अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः ।
शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ २९
शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ।

K₄ B Da Dn D_{1.3.4.8} T G_{2.4} M₁ च शल्यश्च; D₆ सुधन्वा च; G_{1.3} M_{1-3.5} च शैव्यश्च (for सुमित्रश्च). K₁ D₂ 'धन्वास्त्रमित्रश्च. — ^a) D₆ तस्य; G_{1.3} स्थिता (for तस्थुः). M₂ प्रहरतो; M₃ प्रथमतो. D₇ नृपा-

27 M₄ reads 27-28 after 25^{ab}. — ^b) K₁ वृषभेण; D₁ वृषणेन. — ^c) S₁ Ko-2 प्रकर्षन्निव; K_{3.5} 'पति च; B₁ Dn D_{1.3.4.8} M₃ 'पत्नैव; D₇ प्रहसन्निव; M_{2.5} प्रहर्ष. — ^d) K₄ B Dn D_{1.4.6.8} T G_{1.3.4} M C_o मागधश्च; Da D₅ Ca. d मागधश्च. Ko. 2 रिपूः; K₁ B D (except D₁₋₃) T G_{1.3.5} M C_o कृपो (for नृपो). G₂ अंगदेशाधिपो युवा.

28 For sequence in M₄, cf. v. l. 27. — ^a) D₆ युक्तं (for गुप्तं). — ^b) K₁ कृपेन; Dn D_{1.3} वृषणे (for कृपेण). B Dn D_{3-5.8} S मनस्विना (for महात्मना). — ^c) S₁ Ko 'दाभ्रमयप्रख्यं; K₁ 'दाभ्रमयप्रख्यं; K_{2.3.5} Dn D_{2-4.6.8} 'दाभ्रघनप्रख्यं (K₃ D₂ 'क्षं); B 'दांबुधरप्रख्यं; Da 'दांबुधनं; D₅ शारदा त्ववनप्रख्यं; S 'दाभ्रप्रतीकां. — ^d) D₁ पुत्राणाम् (for प्राच्यानाम्). B Da Dn D_{3.5.8} 'नो सुमद्बलं; M₄ व्यरोचत महद्बलं.

29 ^a) K₅ तस्मिन्; D₆ हृष्टे (for तिष्ठन्). — ^b) D₁ D₅ G_{1.3} M₃ वराहेण; Dn₁ D_{3.4.7} वराहेण; C_o वराहेण (as in text). — ^c) K₃ राजते च; G₂ राजस्तेन; M₄ जामाता ते; C_o राजतेन (as in text). S₁ Ko-2 बलेन चतुरङ्गिणा.

30 ^a) S₁ Ko-2 शतं शतसहं; D₆ शतं दश सहं; T₁ G_{1.3.4} M_{2.4} शतं रथाः सहस्राणां; M_{1.3.5} शतं रथसहस्राणि. — ^b) D₂ (orig.) 'वर्तिनां (by corr. 'नं); Cd 'वर्तिनः (as in text). — ^c) S जयो (M_{2.3.5} 'ष्ट) दत्तिसह. — ^d) B_{2.3} Da D₁

अथै नागसहस्राणि सादिनामयुतानि पद् ॥ ३०
 तत्सिन्धुपतिना राजन्पालितं ध्वजिनीमुखम् ।
 अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्बलम् ॥ ३१
 पृथ्वा रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ।
 पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३२
 तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचन्त महागजाः ।
 यन्त्रतोमरतूणीरैः पताकाभिश्च शोभिताः ॥ ३३
 शुशुभे केतुमुख्येन पादपेन कलिङ्गपः ।
 श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३४
 केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् ।

आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ३५
 तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ।
 भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३६
 गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३७
 स रथानीकवान्व्यूहो हस्त्यङ्गोत्तमशीर्षवान् ।
 वाजिपक्षः पतन्नुग्रः प्राहरत्सर्वतोमुखः ॥ ३८
 द्रोणेन विहितो राजप्राज्ञा शान्तनवेन च ।
 तथैवाचार्यपुत्रेण ब्राह्मीकेन कृपेण च ॥ ३९

C. 6. 675
B. 6. 17. 39
K. 6. 17. 39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

(marg.) D₁ हयानाम्; D₂ रथानाम्; M₁ सादीनाम्;
 Cd सादिनां (as in text). K_{3.5} Da (D₂ da-
 maged) D_{2.5.6} च (for पद्). Cd cites पड्युतानि.

31 ^a) G₃ तं (for तत्). S₁ om. from न्पालितं
 up to नाम in 32^b. K₃₋₅ B D राजा (for राजन्).
 —^b) K₀ युतेन; K₁ एतेन; K₅ पालिता; G₃ M_{1.3.4}
 पालित. K₀₋₂ समतिष्ठत; K_{3.5} D₂ ध्वजिनीमुखे; Cc
 'मुखम्' (as in text). T₂ पालितध्वजिनीमुखः. — K₀₋₂
 om. 31^c-32^b. —^c) D₆ अत्यन्तरथ. M₁ महाबलं (for
 महद्बलम्). Da D₅ 'रथनागाश्वस (sic) शोभत मह'.

32 K₀₋₂ om. 32^a; S₁ om. up to 'नाम in 32^b
 (cf. v. l. 31). —^a) D₁ ययौ (for पृथ्वा). D₂ S
 (except G₁) 'सहस्राणां; D₃ 'सहस्रेण (for 'सहस्रै-
 स्तु). —^b) D₂ तु (for च). D₆ 'युवैस्त्रिभिः; T₂
 'युवानि च. —^c) S₁ K₀ पीतः; K₁ येना (sic);
 D₂ G₂ पतिः; Cc पतिः (as in text). Cc सर्वं
 (as in text). —^d) Ca. c. d केतुमता (as in
 text). K₂ हत (for सह).

33 ^a) M₁ प्रारो (for व्यरो). —^a) K₀₋₂ यत्र
 तोमरतूणीरैः; D₂ यन्त्रतोमरं; D_{1.6} यत्र तोमरतूणीरैः; S
 यन्त्र (M₂ यत्र तोमरतूणीर- (T₂ 'गीभिः). —^d) D₂ D_{3.4.5}
 पताकाश्च (D₃ 'भिः) सुशोभिताः; T₁ G 'भिरलंकृताः.

34 ^a) K₁ 'मुखेन. —^b) K₂ पादकेन; K₃ B D
 S पादकेन. K₄ B Da D₂ D_{1.4.5.8} कलिङ्गकः; D₃ S
 कलिङ्गाद (T₂ 'वान्; G₂ 'कात्). —^c) After श्वे, K₁
 repeats 29^a-31^a, 32^c-34^a. Da₁ D₂ Ca. c निष्केन;

M_{1-3.5} शुभ्रेण (for निष्केण). Cd cites निष्कं. —^d)
 S₁ K₀₋₂ पादप' (for चामर'). D₂ वै (for च).

35 ^b) G₃ M_{1.4} विचित्रं पर'. —^c) D₃ रमते
 (for समरे). D_{2.7} S (except T G₁) राजा (for
 राजन्). —^d) Cc मातु' (as in text).

36 ^a) T₂ 'मानस्य. —^c) K₁ 'दंतो; Da₁ D₃
 M₅ 'दत्तौ. D₃ राजन्. —^d) K₄ यथा शक्रस्तथैव सः.

37 B_{1.2} om. 37. —^b) K₁ 'दंतेन. T₁ G₁
 संमतौ. —^d) K₅ केतुमन्तम्. D₅ अनुत्तमौ; Ca
 अनुव्रतौ (as in text).

38 ^a) G₃ तथा' (for रथा'). D₂ व्यूहो. C_v
 as in text. —^b) K_{2.4.5} B D (except D₂)
 हस्त्यङ्गो नृप'; D₂ (marg. sec. m.) 'त्तमशीर्षवान्;
 T₂ 'त्तमहर्षयात्; Cd as in text. Cc cites नृप-
 शीर्षवान्. —^c) D₆ वाजिपत्युः; Cc 'पक्षः (as in
 text). K₃ D_{2.6.7} S पद्मालुग्रः (M₂ 'ग्रं); K₄
 B_{2.4} Da D₂ D_{1.4.5.8} Ca पतल्युग्रः; B₁ पद्मालुग्रः;
 D₃ पत्तिपादः. Cc cites पतति. K₅ वाजिपद्मालुग्रमुखः.
 —^d) K_{0.2.5} प्राहरन्; K₃ D₁ T₂ M_{2.3} प्रहरन्;
 K₄ B Da D₂ D_{1.4.5.8} T₁ G M_{1.3.4} प्रहसन्; D₅
 प्राहसन्. G₁₋₃ 'मुखं.

39 B₂ om. 39^a. —^a) K₁ विहतो; T₂ सदितो.
 D₁ व्यूहो (for राजन्). —^d) S₁ K₀ Da₁ D_{2.7}
 M₄ बाह्मिकेन; K₁ बह्मिकेन; D₃ शल्येन च. K₁
 कृपेन; G₃ नृपेन. D₃ वै.

C. 6. 676
B. 6. 18. 1
K. 6. 18. 1

संजय उवाच ।

ततो मुहूर्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः ।
अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ १
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वारणानां च वृंहितैः ।
स्थानां नेमिघोषैश्च दीर्यतीव वसुंधरा ॥ २
हयानां हेपमाणानां योधानां तत्र गर्जताम् ।
क्षणेन खं दिशश्चैव शब्देनापूरितं तदा ॥ ३
पुत्राणां तव दुर्धर्य पाण्डवानां तथैव च ।
समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ४

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।
आजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ५
ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप ।
काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ६
स्वेपां चैव परेषां च समदृश्यन्त भारत ।
महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ७
काञ्चनैः कयचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः ।
संनद्धाः प्रत्यदृश्यन्त ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ८
उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलवद्भाः पताकिनः ।

Colophon. — *Adhy. name*: Ko भीष्मनिर्याणं;
K_{3.5} D₂ सेनानिर्या (D₂ 'र्मा')णं; D₆ संग्रामोद्यमः;
M कुरुचमूर्धनं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): D₂ D_{1.5} M_{1.2-5} 18; D₂ M₂ 17 (as
in text); T G 16. — *Sloka no.*: D₁ D₅ 40;
D₂ 38. — *Aggregate sloka no.*: K₅ 661; D₁
644.

18

1 ^a) T G₂₋₃ मुहूर्तं. K_{3.5} D_{2.3.6} तुमलः.
— ^a) G₁ M_{1.2-5} योधानां. K₅ प्रययुः शतं; D₆
प्रययुधतां; D₇ च युयुत्सं.

2 ^a) K₀₋₂ 'निर्घोषं'; K₁ B D (except D_{1-3.7})
T₁ 'घोषैश्च'. — ^b) D₃ निस्त्वनैः (for वृंहितैः). — ^c)
B D (except D_{1.2.7}) S नेमिघोषै रथानां च (by
transp.). — ^a) K₀₋₂ M₅ दीर्यतेव.

3 ^a) B₃ D₇ हेपमाणानां; G₅ हेपितानां च. — ^b)
M योधानां. K₁ B D (except D_{1.2}) S चैव (for
सत्र). — ^c) M₅ क्षणेनैव (for 'न खं'). K_{3.5} D_{1.2.6}
दिशो भूमिः; S ततो (T₁ G₄ 'था'; G₂ 'दा') भूमिः
(for दिशश्चैव). K₁ B D₂ D₃ D_{4.5.7.8} क्षणेनैव
नभो भूमिः (D₂ D_{4.5} भूमी). — K₁ om.
(hapl.) 3^a-5^a. — ^a) B D₂ D_{4.5.8} M₃ 'पूरिते
(B₃ 'ता; M₄ 'तौ').

4 K₁ om. 4 (cf. v. l. 3). — ^a) G₂ राजेन्द्र

(for दुर्धर्य). — ^c) K_{3.5} D₂ D₃ D_{1.3} M₂;
'कंपत.

5 = (var.) 6. 16. 25. — K₁ om. 5^a (cf. v. l.
3). — ^a) B₂ D₈ M₂ नाग- (for नागा). — ^c)
S₁ K_{1.2} प्रेर्यमाणा (for आजमाना). D₃ प्रदृश्यते.

^a) = 6. 16. 29^a. D₆ ध्वजान्. K₄ ध्वजा बहु
विधा भंति; G₂ ध्वजाश्च विविधाकारास्. — ^b) K₃
तारकाणां. — With 6^{cd}, cf. 6. 16. 30^{ab}. — ^c)
D₈ राजन् (for रेजुर्). — ^a) K_{3.5} D_{2.6} transp. इव
and पावकाः. D₇ पावका ज्वलिता इव (by transp.).

7 7^{cd} = 6. 16. 31^{ab}. — ^c) S₁ K₀₋₂ 'केतना.

8 ^b) K₃ D₂ ज्वलिताग्निसमप्रभैः; B₃ ज्वलनार्कज्व
लभाः; D_{1.6} ज्वलितार्कसमप्रभैः. — After 8^{ab}, B₃ S
ins. 70*. — B₂ om. 8^{cd}. — ^c) K₃ D₂ 'द्वाश्च
प्रदृश्यते; K₁ B (B₃ om.) D₂ D₃ D_{4.5.7.8} S
'द्वाः समदृ (T₂ इव दृ)श्यन्त. — ^a) K₁ ग्रहाः *****;
B (B₃ om.) D₂ D₃ C₂ ग्रहाः (D₂ ग्रहयु)
ज्वलनप्रभाः; D₂ D_{4.7.8} ज्वलनार्कसमप्रभाः. — K₁
B_{1.2.4} D₂ D₃ D_{4.5.7.8} ins. after 8^{cd}: B₃ (which
om. 8^{ab}) S ins. after 8^{ab}.

70* कुरुयोधवरा राजन्विचित्रायुधकार्मुकाः ।

[M कुरु (M₅ कूर) योधवरा.]

9 = (var.) 6. 16. 32. — ^a) K₁ उदितैः; D₃
उचानैः; T₁ G M₁ उज्ज्वलैः; M₁ (inf. lin. as in

ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता वभुः ॥ ९
 पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ।
 दुःशासनो दुर्विपहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा ॥ १०
 विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
 सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ॥ ११
 रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ।
 अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ १२
 शाल्वा मत्स्यास्तथाम्बष्टास्त्रिगर्ताः कैकयास्तथा ।
 सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ १३
 द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

महता रथवंशेन तेऽभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १४
 अनीकं दशसाहसं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
 मागधो येन नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ १५
 रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् ।
 अभूवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि पद ॥ १६
 पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥ १७
 अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ॥ १८

C. 6. 694
E. 6. 18. 18
K. 6. 18. 18

text). s. 5 उचितै°. T₂ तत्र (for चित्रैस्). —^b)
 K₁ तलवंधाः; G₃ तालबद्धाः. Cd cites ताल. —^c)
 Ko D₂ वृष°; M₁ ऋषभाक्ष. —^d) K₅ चतुर्मुख°. B₃
 मुनः; T₂ G₁ बहु (for वभुः). K₁ चमूमुखगताबुभौ.

10 ^a) T G₁ M₁ दुष्पहस (for दुःसहस).

11 ^b) D₂ पृष्ठग° (for विकर्ण°). B₂ S महाबलः.
 —^c) T₂ G₂ पुरुमित्रो; M₂ पूरुमित्रो. K₃ D₂
 पुरुमित्रो जयो भोजो. —^d) K₃ D₂ भूरिस् (for
 जयो). K₁ T₂ °श्रवः; D₂ °श्रवा.

12 ^b) D₂ अनुयायिनः; T₂ मनुजाधिप. — 12^{cd}
 = 6. 102. 7^{cd}. —^c) D₃ T₁ G M₁ s. 5 अभीषाहा;
 T₁ अतीर्षभाः. K₃ D₃ सूरसेनाः. K₅ अभीषा सूरसेनाश्च.
 —^d) Ś₁ Ko Dn₂ शिवयो°; K₁ शिवरो°; G₂ 3
 श्वयो°; M₃ 5 शिवयो°. K₄ B D₇ वशातयः; T₁ (by
 corr.) पदातयः; G₂ वसादयः.

13 ^a) Ś₁ Ko-2 D₇ शा(Ko. 1 सा)ल्वमत्स्यास्;
 K₁ शाल्वानृपास्; K₅ शाल्वा म्लेच्छास्; B₁ 2 Da
 शाल्वाश्रयास्; T₁ G₁ 4 M साल्वा मत्स्यास्. D₂ तथा
 वसास्. —^b) B₃ 4 D (except D₁-3. 6) त्रैगर्ताः; G₂
 त्रिकर्ताः. K₃ 5 D (except Da₂ D₃ 3) कैकयास्तथा;
 8 (T₁ by corr.) कैकयैः (T₁ G₄ °याः) सह.
 — 13^{cd} = 6. 102. 7^{ab}. —^c) Da₁ (before
 corr.) Dn D₄ 3 T₁ G₄ कैतवाः. D₇ जाल्वाः (for
 शाल्वाः). —^d) = B. 7. 7. 15°. N °वासिनः; T
 G °प (T₁ G₂ 4 °पा)र्वताः (for °मालवाः).

14 ^a) K₅ द्वादशैस्ते (for द्वादशैते). — In K₃,
 14^b is lost on a damaged fol. —^b) D₁ G₂

°त्यजाः. —^c) S सरथा (for महता). —^d)
 K₁ *** क्षन्; B Da Dn D₁ s. 5 ते रक्षुः; D₂ ते
 रक्षन्ति; T₂ G₁ ते हरक्षन्; G₂ तेसरक्षन् (sic).

15 ^a) G₂ अनीक°. — D₂ om. (hapl.) 15°-16°.
 —^c) K₅ यश्च; Da D₅ M यत्र (for येन). D₇
 मागधेयोथ नृपतिस्; T₁ G₄ °धेयो नरपती; G₂ °धेयेन
 नृपती. —^d) K₃ 5 D₂ 7. 3 अन्वगात् (K₅ °गाः);
 K₄ B₄ M अभ्ययात्. B₃ तथानीकं समन्वयात्;
 Da₁ तथानीकमवन्व°; T G रथानीकेन चान्वयात्.

16 D₃ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) Ko दक्ष°
 (for चक्र°). —^b) K₁ दक्षिना°. —^c) K₃ 5 B Da
 Dn D₁ 2. 3. 5. 3 अभवन्; D₃ 6 अभवद्; D₇ S वभू
 वुर्. D₇ °मुल्याः (for °मद्ये). —^d) K₅ च (for
 पद°). Cd as in text.

17 Cf. 6. 19. 29. D₇ reads 17°-18° on marg.
 —^a) Ko B₁ Da D₃-3 T₁ G₄ M₂ पदाताश्च; T₂
 पताकाश्. S च ततो (for चाग्रतो). —^b) Ko. 1
 °चर्मानि (Ko °णि). —^c) M₂ °रथ° (for °शत°).
 —^d) Ś₁ Ko. 1 नखरप्रासयोनयः; B₂ रथरप्रास-
 योधिनिः; B₃ नरास्तु प्रास°; D₂ मुद्ररप्रास°; D₇ तत्परं
 प्रास°; T₁ G₂ 4 असंख्याः प्रास°; M₁-2. 5 सुसलप्रास°;
 Ca as in text. Cd cites नखरः and प्रासः.

18 K₅ om. 18. In K₁, 18^{ab} is lost. —^a)
 Some S MSS. अक्षो°. —^b) Ś₁ Ko. 1 पुत्राश्च. — K₃
 D₂ om. 18^{cd}. —^c) T₂ G₁-3 अदृश्यत्. —^d) Ś₁
 यमुनांत°; B Da Dn D₁ s. 5 Ce °नांतरा; D₂ °नामनु;
 D₂ °नोतरा. — After 18, Ś₁ reads 6. 19. 1-2.

C. 6. 693
B. 6. 19. 1
K. 6. 19. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

अक्षौहिण्यो दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत् पाण्डवः ॥ १
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत् पाण्डवः ॥ २
संजय उवाच ।

धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः ।
अभ्यभापत् धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयम् ॥ ३

Colophon om. in Ko. 1; Ś1 reads it after 6. 19. 2. — *Adhy. name*: K3 D2 कुरुसेनानिर्या (D2 'र्म')णं; K5 सेनानिर्याणं; D1 सैन्यसमुच्चयः; D6 सेना-संदर्शनः; M रक्षा (M3 भीष्मरक्षा) विधानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Da3 D1. 5 M1. 3-5 19; Dn M2 18 (as in text); T G 17. — *Śloka no.*: Dn 18; D5 20. — *Aggregate sloka no.*: K5 679; D1 662.

19

1 Ś1 reads 1-2 after 6. 18. 18. — ^a) K4 Da2 T G1. 3. 4 अक्षौ (T G1. 4 'क्षो)हिणीं; K5 Da1 D2 G2 'हिणी; D1. 5. 7 'हिणीर्. Ko. 2. 3. 5 Dn D1-3. 6. 8 M दशैका च; K1 दशैकांश्च. — ^b) K3-5 B Da1 D2. 3. 7 M1-4 व्यूढा; Dn D1. 3 व्यूहं. * Ca: अक्षौहिण्यो दशैका चागमन् तासां व्यूहं दृष्ट्वेति योजनम् । * — ^d) K1 T2 G1. 3 प्रत्यव्यूहत्; M3 प्रत्यव्यूहत्. K5 प्रत्यव्यूहत् पाण्डवाः. — After 1, G3 reads 3^{ad}, repeating it in its proper place.

2 For sequence in Ś1, cf. v. l. 1. With 2^{ab}, cf. 6. 20. 18^{ab}. — ^a) B3 M1 वेद मानुषः; B1 देवमानुषः. — ^b) Ko. 3. 5 Da Dn1 D1. 3. 6. 8 G3 दैवं गान्धर्वम्; D3 देवगान्धर्वम्; M3 देवगान्धर्वम्. — ^c) S (except T2) स भीष्मं (by transp.). M गांगेयं (for कौन्तेयः). — ^d) D6 प्रत्यव्यूहत्; G1-3 प्रत्यव्यूहत्. K1 B Da Dn D1. 4. 5. 8 संजय (for पाण्डवः).

महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः ।
संहतान्योध्येदल्पाङ्कामं विस्तारयेद्बहून् ॥ ४
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ५
एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूहं पाण्डव ।
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य प्रत्यभापत् फल्गुनः ॥ ६
एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयम् ।
अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७

3 ^a) K3-5 D2. 6 M धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि; D2 D1. 3. 4. 7. 8 T2 G2. 3 'सैन्यनीकानि. — ^b) K1 damaged. Dn2 D3 G2 व्यूहानि. — ^c) K1 जनि-
— ^d) D1 कुंतीपुत्रो (for धर्मराजो).

4 ^a) D3 वचनं. D1 महामुनिर्महाभागो. — ^b) D2 (marg. sec. m.). 3. 6 विदितं ते; Ca. c वेद* (as in text). M2 बृहस्पतिः. D1 यज्ञगाद बृहस्पतिः. — 4^{ad} = B. 12. 100. 47^{ab}; Manu. 7. 131^{ab}. — ^c) T1 G4 M1 संगतान्; M1-3. 5 संहतान्; C1 संयतान्; Cc संह* (as in text). K1 वेदयेद्; G1 M1-3. 5 योजयेद्; Cc योधयन्ते. D1 (m as in text) सर्वान्; M3 अश्वान्; M5 दर्पात्; Cc. v अल्पान् (as in text). — ^d) Cc. d कामं (as in text). G1. 3 विस्तारयन्; Cc. v 'येत् (as in text). Ca cites 4^{ad} as in text.

5 5^{ab} = B. 12. 100. 47^{ad}. — ^a) K5 C1 सूची*. — ^c) D1 च यथा. — ^d) K5 D2 अल्पीयः; D1 अल्पं तु. Cc अल्पीयः सुतरां (as in text).

6 ^a) T2 स तद् (for एतद्). — ^b) K1. 3. 5 Da D6. 8 महर्षेः. Ko. 3 D6 T2 व्यूहः. K1. 5 D6 T2 G1. 3 M1 पाण्डवः. — ^c) Dn2 एतच्छ्रुत्वा धर्मराजः. — ^d) Ko फल्गुनः; K2-5 B3 D1-3 फाल्गुनः; B1. 2. 1 Da Dn D4. 5. 3 पाण्डवः.

7 ^{ab}) K3 transp. राजन् and व्यूहं. B Da Dn D1. 3. 8 व्यूहं; T1 G1. 3. 4 नित्यं; G2 सैन्यं (for राजन्). B Da Dn D4. 5. 8 राजसत्तम दुर्जयं (for ^b). — ^c) Cc cites अचलं and वज्राख्यं (as in text).

यः स वात इवोद्धतः समरे दुःसहः परैः ।
 स नः पुरो योत्स्यति वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८
 तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्रन्पुरुषसत्तमः ।
 अग्रेऽग्रणीर्यास्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ९
 यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।

निवर्तिष्यन्ति संभ्रान्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ १०
 तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयम् ।
 भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं वज्रपाणिमिवामराः ॥ ११
 न हि सोऽस्ति पुमाल्लोके यः संकुद्धं वृकोदरम् ।
 द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् ॥ १२

C. 6. 703
B. 6. 19. 12
K. 6. 19. 12

8 °) B₁ D₃ यस्तु; T₁ G₄ यो हि (for यः स). Dn
 D₁. 6. 3 T₂ इवोद्धतः. Co उद्धतः (as in text). —^b)
 T₁ G₁. 3 दुःपहः; T₂ दुःप्रहन्; M दुर्जयः. —^c) Ko
 पुरो. K₁. 3 यास्यति; B₁. 2. 4 D (except D₂. 3. 7)

B₁ D₁. 3 विषहेतुर्नरर्षभ.

Tabular Statement: Sequence of 12-28

[It will be noticed that the MSS. range
 themselves in two main groups: the Northern
 and the Southern

These two pages (99-100) replace the original pages 99-100 in Fasc. 15.

9 °) K₁ रिपुसैन्यानि; D₃ कुलसैन्यानां; S पाथिव-
 द्राणां. —^b) Ko-2 D₁ D₃ सत्तम. S स मृद्र (T₂
 प्रभूता; G₂ स मृद्रन्पुरुषर्षभः (T₁ G₄ M °भ).
 —^c) K₁ B₁. 3 D₁ D₃. 3 सोमे (for अग्रे). K₃
 Dn₁ D₁. 3. 7 योत्स्यति. T G M₄ अग्रेण (T₂ °प्रतो)
 यास्यति स नो; M₁-3. 5 अग्रे यास्यति नो युद्धे. — After
 9, S (except M₃) ins.:

72* सेनाप्रणेता योग्योऽयं देवानामिव पावकिः ।

[T₁ G₂. 4 योत्साकं (for योग्योऽयं).]

10 °) D₂ तं (for यं). B₁ Dn D₁. 3 कुरवः (for
 पार्थिवाः). —^c) G₁-3 विव° (for निव°). K₁. 2. 4 B
 D (except D₂. 7) T₂ M संव्रस्ताः; T₁ G संकु (T₁
 °रु)दाः. —^d) K₃ D₂. 7 सिंहान्; K₁. 5 सिंहाः. T
 G सिंह (T₂ °हं)व्रस्ता; M सिंहं दृष्ट्वा (for सिंहं क्षुद्र-).
 B₂. 4 D (except D₂. 6. 7) यथा (for इव).

11 °) K₁. 3 °प्यामि. S एवं (T₁ M₁-3. 5 °नं)
 सर्वेनुयास्यामः. —^b) D₁ Cd प्रकारम्; T₁ G₁. 4
 प्रकामम्; G₂. 3 प्राकामम्; Ca. 0 प्राकारं (as in
 text). K₃. 4 B D (except D₁) S °भयाः. —^c)
 Ko-2 वज्रपाणिर्; B D₁ Dn D₁-6. 8 देवराज (B₂
 °वात)म्. D₃ °पराः. S भीमसेनेन सहितं विष्णुनेव
 शतक्रतुं.

12 °) D₃ स नरो नास्ति लोकेऽस्मिन्. —^b) Ś₁
 Ko. 1 D₃ यः संकुद्धो; D₃ यो हि कुद्धं. —^c) Ś₁ Ko-2
 कूर्म (for द्रष्टुम्). S दृष्ट्वा ह्यत्युग्र (T₂ तं भीम)कर्माण-
 —^d) K₃ B₂ Dn₁ D₂. 6 नरर्षभ; K₃ D₁ °र्षभः.

	M ₃	M ₄
12	12	12
—	13	13
—	14 ^{ab}	—
—	14 ^{cd}	14 ^{cd}
—	15	15
16-18	16-18	16-18
—	13 ^{ab} (r)	13 ^{ab} (r)
19 ^{ab}	—†	— (M ₅)
19 ^{cd}	19 ^{cd}	19 ^{cd}
20-23	20-23	20-23
14 ^{ab}	—	14 ^{ab}
13 ^{ab}	—	13 ^{ab} (r)
13 ^{cd}	—	13 ^{cd} (r)
14 ^{cd}	—	14 ^{cd} (r)
14 ^{ef}	—	14 ^{ef} (r)
[73*]§	—	—
15	—	15 (r)
24	24	24
25 ^{ab}	25 ^{ab}	25 ^{ab}
—	27 ^{cd}	27 ^{cd}
25 ^{cd}	25 ^{cd}	25 ^{cd}
26	26	26
27 ^{ab}	27 ^{ab}	27 ^{ab}
27 ^{cd}	27 ^{cd} (r)	27 ^{cd} (r)
28	28	28

† D₃ om. (hapl.) 24^a-27^b. ‡ Except T₁ G₁.

§ Ins. by K₃ B D₁ (marg.) Dn D₁. 7. 3 only.

यः स वात इवोद्धतः समरे दुःसहः परैः ।
 स नः पुरो योत्स्यति वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८
 तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्वनुरूपसत्तमः ।
 अग्नेऽग्रणीयास्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ९
 यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।

8 ^a) B₃ D₃ यस्तु; T₁ G₄ यो हि (for यः स). D_n D_{1.6.8} T₂ इवोद्धतः. Co उद्धतः (as in text). — ^b) T₁ G₄ दुःसहः; T₂ दुष्प्रहन्; M दुर्जयः. — ^c) Ko पुरो. K_{4.5} यास्यति; B_{1.2.4} D (except D_{2.3.7}) योत्स्यते. Da D₃ च (for वै). — For 8^{cd}, S subst.:

71* दृष्टुन्नोऽग्रतो यातु रिपुसैन्यानि भीषयन् ।

[T₂ M_{1.3.4} परं (for रिपुं).]

9 ^a) K₅ रिपुसैन्यानि; D₃ कुरुसैन्यानां; S पार्थिव-
 द्रानां. — ^b) Ko-2 Da₁ D₃ सत्तम. S स मृद्वं (T₂
 प्रभूता; G₂ स मृद्वं) नपुरुषर्षभः (T₁ G₄ M 'भ').
 — ^c) K₄ B_{1.2} Da D_{3.8} सोऽग्ने (for अग्ने). K₅
 D_{n1} D_{1.3.7} योत्स्यति. T G M₄ अग्नेण (T₂ 'ग्रतो')
 यास्यति स नो; M_{1-3.5} अग्ने यास्यति नो युद्धे. — After
 9, S (except M₃) ins.:

72* सेनाप्रणेता योग्योऽयं देवानामिव पावकिः ।

[T₁ G_{2.4} योस्माकं (for योग्योऽयं).]

10 ^a) D₂ तं (for यं). B₄ D_n D_{4.9} कुरवः (for
 पार्थिवाः). — ^b) G₁₋₃ विवं (for निवं). K_{1.2.4} B
 D (except D_{2.7}) T₂ M संव्रस्ता; T₁ G संकुं (T₁
 'रु)दाः. — ^c) K₅ D_{2.7} सिंहान्; K_{4.5} सिंहाः. T
 G सिंहं (T₂ 'हं) व्रस्ता; M सिंहं दृष्ट्वा (for सिंहं क्षुद्र-
 B_{2.4} D (except D_{2.6.7}) यया (for इव).

11 ^a) K_{4.5} 'प्यामि. S एवं (T₁ M_{1-3.5} 'नं)
 सर्वेभ्यः। — ^b) Da₁ Cd प्रकारम्; T₁ G_{1.4}
 प्रकारम्; G_{2.3} प्राकामम्; Ca.c प्रकारं (as in
 text). K_{3.4} B D (except D₇) S 'भयाः. — ^c)
 Ko-2 वज्रपाणिर्; B Da D_n D_{4-8.8} देवराज (B₂
 'वात'म्. D₆ 'पराः. S भीमसेनेन सहितं विष्णुनेव
 नातकुतुं.

12 ^a) D₆ स नरो नास्ति लोकेस्मिन्. — ^b) Ś₁
 Ko.1 D₃ यः संकुद्धो; D₆ यो हि कुद्धं. — ^c) Ś₁ Ko-2
 क्रुम् (for दृष्टुम्). S दृष्ट्वा ह्यत्युग्रं (T₂ तं भीम) कर्माणं.

निवर्तिष्यन्ति संभ्रान्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ १०
 तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयम् ।
 भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं वज्रपाणिमिवामराः ॥ ११
 न हि सोऽस्ति पुमाल्लोके यः संकुद्धं वृकोदरम् ।
 द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विपहेत नरर्षभम् ॥ १२

— ^a) K₃ B₃ D_{n1} D_{2.6} नरर्षभः; K₅ Da₁ 'र्षभः.
 B₃ D_{4.8} विपहेद्भरतर्षभ.

Tabular Statement of the sequence of stanzas 12-28 in the Recensions

[It will be noticed that the MSS. range them-
 selves in two groups : the Northern (including
 ŚKBD) on one side, and the Southern (including
 TGM) on the other.]

Ś ₁ K B D*	T G	M _{1.3.5}	M ₂	M ₄
12	12	12	12	12
—	13	13	13	—
—	14 ^{ab}	—	14 ^{ab}	—
—	14 ^{cd}	14 ^{cd}	14 ^{cd}	—
—	14 ^{ef}	14 ^{ef}	14 ^{ef}	—
—	15	15	15	—
16-18	16-18	16-18	16-18	16-18
—	13 ^{ab} (r)	13 ^{ab} (r)	13 ^{ab} (r)	13 ^{ab}
19-23	19-23	19-23	19-23	19-23
14 ^{ab}	—	14 ^{ab}	14 ^{ab} (r)	14 ^{ab}
13 ^{ab}	—	13 ^{ab} (r)	—	13 ^{ab} (r)
13 ^{cd}	—	13 ^{cd} (r)	—	13 ^{cd}
14 ^{cd}	—	14 ^{cd} (r)	—	14 ^{cd}
14 ^{ef}	—	14 ^{ef} (r)	—	14 ^{ef}
—	74*	—	—	—
15	—	15(r)	—	15
24	24	24	24	24
25 ^{ab}	25 ^{ab}	25 ^{ab}	25 ^{ab}	25 ^{ab}
—	27 ^{cd}	27 ^{cd}	27 ^{cd}	27 ^{cd}
25 ^{cd}	25 ^{cd}	25 ^{cd}	25 ^{cd}	25 ^{cd}
26	26	26	26	26
27 ^{ab}	27 ^{ab}	27 ^{ab}	27 ^{ab}	27 ^{ab}
27 ^{cd}	27 ^{cd} (r)	27 ^{cd} (r)	27 ^{cd} (r)	27 ^{cd} (r)
28	28	28	28	28

* D₅ om. (hapl.) 24^a-25^b.

C. 6. 715
B. 6. 19. 21
K. 6. 19. 13

भीमसेनो गदां विभ्रद्रजसारमयीं दृढाम् ।
चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ १३
कैकेया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षकास्ते नरेश्वर ।
धृतराष्ट्रस्य दायादा इति वीभत्सुरब्रवीत् ॥ १४
ब्रुवाणं तु तथा पार्थ सर्वसैन्यानि मारिष ।
अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलामिराहवे ॥ १५
एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः ।
व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तदा ॥ १६
संप्रयातान्कुरुदृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १७

13 ^a) Da1 गदा. — ^b) Ca 'मयी. Da1 'मयी
दृढा; Ds गृहीत्वा पुरतः स्थितः. — ^d) Ds इव (for
अपि).

14 ^a) K3 Da2 D1-3.5.8 T1 G2.4 M1.3.4
कैकेया; K4.5 B Da1 Dn Ds कैकेयो; D7 कैकेया;
G3 M2 (inf. lin.) कैकेयो. Ds धृष्टद्युम्नश्च. — ^c)
T1 G एते गच्छन्ति (T1 G4 'तु). — ^d) B Dn
D1.4.6.8 T2 M प्रेक्षतस्ते (B1 'ते च); T1 G4 प्रप-
तंतो; G1.3 प्रकर्षतो; G2 प्राकंपतो (for प्रेक्षकास्ते).
Ks-3 D7 नरपेमा; B Dn D1.4.6.8 S जना (B1
नरा)धिप; D2 महारथाः; D3 जनेश्वराः. — ^e) T1
G2.4 M2 दायादान्. — After 14, K3 B Da1
(marg.) Dn D1.7.8 ins.:

73* भीमसेनं तदा राजन्दर्शयन्स महाबलम् ।

[K3 B3 Da1 Dn2 D4 'य स्वं; B4 'यन्तु; Dn1
'यन्त्व-; D7.8 'यंतं.]

15 ^a) K5 तु यथा; Da Ds T G तं तथा; D1.7
तु तदा (for तु तथा). Ś1 Ko-2 एवं ब्रुवाणं पार्थ तु.
— ^b) B1.2.4 D (except D1.2.6.7) S भारत; B2
पार्थिव (for मारिष). — ^c) K3 D2 संपूजयंस्.
K4.5 B1.4 Da Ds तथा.

16 ^a) G3 एवमेव. — ^c) Ko व्यूह. T2 बला-
न्याहुः. — ^d) N (except Ś1 Ko.1) T1 G2.4
फाल्गु. Ks Dn D1 T1 तथा; T2 M ततः (for
तदा).

भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १८
समुद्योज्य ततः पश्चाद्राजाप्यक्षौहिणीवृतः ।
आतृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १९
चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ।
द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ २०
धृष्टद्युम्नश्च पाश्चात्यस्तेषां गोप्ता महारथः ।
सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ २१
शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ।
यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ २२
पृष्ठगोपोऽर्जुनस्यापि युयुधानो महारथः ।

17 ^a) K3 प्रययातान् (for संप्रया). — ^c) Ca
स्तिमिता (as in text). T2 गंगेव पूर्णतोयेन. — ^d) K3-4
B D (except D1.8) Cc स्पंद (for स्यन्द). I
G2-1 हृद (for व्यदृ). Da Ds 'मानास्य दृश्यते.

18 ^a) G1.3 ततः (for भीम-). — ^b) Ks
पार्श्वतः; K3 Ds पार्थिवः; B Da Dn D3-5.8 S
वीर्यवान् (for पार्षतः). — ^d) B D (except D1.2.6.7)
पार्थिवः (for वीर्यवान्). S युयुधानश्च सात्वि (T2 G1
M2.5 'त्य'किः. — After 18, S repeats 13^{ab}.

19 ^a) K4 B D (except D2.3.6) विराटश्च; K3
समज्योज्य; S समुद्यम्य (for 'द्योज्य). B1.2 Da1 तथा
(for ततः). D7 तेषां (for पश्चाद्). — ^b) Ś1 K3.5
D1-3.6 राजा ह्यक्षौ; K1 corrupt; K4 B Da Dn
D1.5.8 राजायाक्षौहिणीवृतः (B1-3 Da Ds 'पतिः);
D7 महानक्षौहिणीपतिः; S प्रायादक्षौ (or 'क्षौ').
— ^c) K4 'भिः सहितैः पुत्रैः.

20 ^b) K2 महाद्युते; B2 महेपुधी. — ^c) D2 G1
च (for स-). — ^d) Ś1 पृष्ठगोप-; D1 पार्श्व-.

21 ^a) T2 'द्युम्नस्तु. K3 पांचालास्. — ^b) K1
Da1 Ms महारथाः. — ^c) G1.3 पृष्ठतः शूरैः; Cc
पृतना (as in text).

22 ^a) Ś1 K1 शिखंडे. S च (for तु). — ^c)
Ś1 K1 Dn1 यत्तो (for यत्तो). — ^d) Ś1 Ko.1.5 Da1
(before corr.) D3 'पंभः.

23 ^a) Ko.2 पृष्ठगोप्योर्जुः; K4 'गोप्योर्जुः; K5

चक्रक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूचमौजसौ ॥ २३
 राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ २४
 अक्षौहिण्या च पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।
 विराटमन्वयात्पश्चात्पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ २५
 तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ।
 नानाचिह्नधरा राजत्रयेष्वासन्महाध्वजाः ॥ २६
 समुत्सर्प्य ततः पश्चाच्छृष्ट्युग्रो महारथः ।
 आरुभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् ॥ २७

त्वदीयानां परेषां च रथेषु विविधान्ध्वजान् ।
 अभिभूयार्जुनस्यैको ध्वजस्तस्यैव महाकपिः ॥ २८
 पादातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ २९
 वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुक्ताः ।
 शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३०
 क्षरन्त इव जीमूता मदार्द्राः पद्मगन्धिनः ।
 राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ३१
 भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिगोपमाम् ।

C. 6. 727
B. 6. 19. 32
K. 6. 19. 33

'गोसैर्ज' ; B D (except D1-3. 6. 7) 'तोप्यर्जु' ; T1 G2. 4
 'गोसाहु' ; G1 'गोपाहु' . B D (except D1-3. 6. 7) T1
 G M1. 3-5 'स्यासीद्' (for 'स्यापि') . T2 'गोपा हर्जुनस्यासीद्'
 (hypermetric) ; M2 'गो*र्जुनस्य स्याद्' . —^b) Cc
 युयुधानः (as in text) . B D (except D1. 2. 6. 7)
 T G M4 महाबलः . —^c) T2 चक्रक्षं . K1 पांचाल्यौ .
 —^d) Some MSS. 'त्तोम' .

24 D5 om. 24^a-25^b . —^a) K5 T2 मध्यमे
 नीके . —^d) D2 चरद्भिर .

25 D5 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24) . —^a) K2
 'प्यां च' ; K3 B Dn D1. 3. 4. 6. 8 'ण्याथ' ; Da 'ण्या
 तु' ; G3 'ण्याश्च' . D7 पांचालो . —^b) G1. 3 याज्ञसेनो ;
 M1 जयसेनो . K3 महाबलः ; D3 'यज्ञाः' . — After
 25^{ab} , S reads (for the first time) 27^{ad} , repeating
 it in its proper place . —^c) S विराटः सह पुत्रैश्च .
 —^d) K1 B Dn D1 'वार्थ' ; D4. 3 'वाय' .

26 ^a) Ś1 Ko-2 'चक्राभाः' ; B1 Da D5 'वर्णाभाः'
 (for 'चन्द्राभाः') . —^b) D7 कनकोज्वल' ; T2 'त्तम-
 रूपाः' . —^c) K3 G1. 3 नानाचित्र' ; Da D5 नाना
 रूप' . —^d) K1 महामनाः ; D1 'रथाः' .

27 ^a) K1 समुत्सर्पि (corrupt) ; K2 'त्सर्प्य' ;
 K3. 3 D2. 3 'त्सर्प' ; K4 **** र्य' ; B Da Dn D1. 4-6 .
 7 m G1 M2 'त्सार्य' ; D7 तमुत्सर्प्य' ; T2 समुत्सर्प' ; G2
 'त्सर्पि' . —^c) G2 स स- (for सह) .

28 In K1, the portion of the text from पां
 to the end of 29 is lost on a damaged fol.
 —^a) D3 तु (for च) . —^b) B D (except
 D1. 6. 7) S विपुलान् (T1 G1. 3. 4 M4 'पुल-' (for
 विधान्) . —^c) K1 अभ्य' . M 'स्याजौ (for

'स्यैको' . —^d) B Dn रथे ; Da D1. 4-8 M ध्वजे .
 — After 28, D3 ins. :

74* ध्वजाग्रे खतो भीमं कपेस्तस्य पुनः पुनः ।
 श्रूयते भीमनिनदो नादयानो दिशो दश ।
 दृष्ट्वा च भीपयामास विरावैर्वानरेभ्यः ।
 श्रूक्षेपो क्षेपक्षेपैर्लाङ्गुलेन पुनः कपिः ।
 बाकाशे दर्शयामास प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

29 Cf. 6. 18. 17. — K1 damaged (cf. v. l.
 28) . —^a) Ko. 2 B Da1 Dn3 D1. 3. 4. 6. 8 T
 G2-4 M5 पदा' (for पादा') . S तु (M च) .
 ततो (for त्वग्रतो) . —^b) K3. 5 D2 'शक्त्यर्पि' ; Da1
 G1-3 M2 'शक्त्यर्पि' . —^c) T2 'साहस्रं' . — Da
 D4. 5 om. (hapl.) 29^a-30^a . —^d) D1 दक्षिणे .

30 K1 om. 30^a-31^b . Da D4. 5 om. 30^a (cf.
 v. l. 29) . —^c) Ś1 शूरहेम' ; Dn1 D4. 3 G3 शूरा
 हैम' ; M1. 3 क्रूरा हैम' ; M2 क्रूरहेम' ; M3 क्रूरा हैम' .
 Cv as in text . —^d) T1 G1 दीप्यमानाचलो इव ;
 G3 दीप्यमानानला इव . — After 30, T1 G1 ins. :

75* सघण्टा हेमकक्ष्याभिः पताकानिरलंकृताः ।

31 K1 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30) . —^a) D4. 6
 रक्षंत (by metathesis) . —^b) K1 B Da Dn
 D1. 4-6. 8 M3 महार्हाः ; K5 मदार्ध' ; T G M1-2. 5
 मदार्धाः . —^d) K1 B D (except D2. 7) T G2-4
 M1-4 जीमूता (for चलन्त) . B D (except D1. 2. 6. 7)
 T G2-4 M1-4 वार्षिकाः (for पर्वताः) . G1 M3 जीमूत
 इव वार्षिकः .

32 ^a) D1 गुर्वी (for भीमां) . —^b) G3 विक-
 र्धन् (for प्र') . —^c) K3 स चकर्ष' ; D1 प्रववर्ष' ;

प्रचर्कप महत्सैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३२
 तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तं रश्मिमालिनम् ।
 न शेकुः सर्वतो योधाः प्रतिवीक्षितुमन्तिके ॥ ३३
 वज्रो नामैष तु व्यूहो दुर्भिदः सर्वतोमुखः ।
 चापविद्युद्धजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३४
 यं प्रतिव्यूहं तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
 अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ॥ ३५
 संध्यां तिष्ठन्तु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ।

T₁ G प्रा (G_{1.3} प्र) कर्पत; Ca प्रचर्कप (as in text).
 K₄ B Dn D_{1.6} G₂ महासैन्यं; D₁ च तत्सैन्यं.
 —^a) M_{1.3-5} दुराधर्ष.

33 ^a) MSS. (indiscriminately) दुःप्रेक्षं, दुःप्रेक्ष्यं,
 दुष्प्रेक्षं. K_{3.5} D₂ (m as in text) दुःप्रेक्ष्य ते महा-
 (K₅ क्ष्य तमय; D₂ क्षं ते मम) व्यूहं. —^b) K₅
 D_{1.2} पतंतम् (by metathesis). K₄ B Da Dn
 D_{1-6.8} तपं (Dn₂ पतं) तमिव वाहिनीं (Da D₅ पावकं).
 —^c) K₃₋₅ B D सर्वयोधास्ते (for सर्वतो योधाः).
 —^d) K_{3.5} D₂ आहवे (for अन्तिके). S ते प्रती-
 (M_{1.5} 'वी' क्षितुमन्तिके).

34 ^a) B_{1.2.4} Da Dn D_{3.5.8} स (for तु).
 K₂ व्यूहो. B₃ वज्राणामिव संयूहो; S वज्रो नाम महा-
 व्यूहो. —^b) K₂ दुर्भयः; K₄ B D (except D_{2.3})
 T₁ G निर्भयः; T₂ दुर्जयः; M निर्भयः (for दुर्भिदः).
 M₁ 'मुक्ताः'. —^c) G₁₋₃ M 'कृजा घोरा'. —^d)
 G₁₋₃ M गुप्ता. A few MSS. गांजीव. D_{1.2.7} G₃
 'धन्वना'.

35 B₁ om. 35-36. —^a) Da D₅ सं (for यं).
 Cv यं प्रति (as in text). S अभ्यतिष्ठत्यतिव्यूहं
 पाण्डवानां तु वाहिनी (M₂ 'नीं'). —^c) T₁ G₂₋₄
 M₁₋₄ अजेयो. G₂ मानुषा. —^d) K₁ S 'रक्षिता'
 (K₁ G₁ 'ता').

36 B₁ om. 36 (cf. v. l. 35). —^a) K₂ D₂
 M_{1.3} तिष्ठन्तु. —^b) Ko. 2. 2. 5 B₁₋₃ Da Dn₁
 D_{1-2.7} प्रावात्स (K₅ 'स्तु'; D₁ 'स्तं') पृष्ठतो वायुर;
 S प्रववौ पृष्ठतो (T₁ G₁ 'ववौ तिष्ठतो'; T₂ 'ययौ'
 पृष्ठतो; G_{1.2} 'ववौ तिष्ठतो'; G₃ 'ववौ तिष्ठते') वायुर.
 —^d) B₁₋₃ Dn D_{1.5.8} निरभ्रे (for अनभ्रे). K₅
 सनयित्वः.

37 ^a) K₄ B D (except D_{2.7}) S विवबुर (T₂

प्रावात्सपृपतो वायुरनभ्रे सनयित्वमान् ॥ ३६
 विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा नीचैः शर्करकपिणः ।
 रजश्चोद्भूयमानं तु तमसाच्छादयज्जगत् ॥ ३७
 पपात महती चोल्का प्राञ्चुखी भरतर्षभ ।
 उद्यन्तं सूर्यमाहृत्य व्यशीर्यत महास्वना ॥ ३८
 अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
 निष्प्रभोऽभ्युदियात्सूर्यः सघोषो भूश्चाल ह ।
 व्यशीर्यत सनादा च तदा भरतसत्तम ॥ ३९

विधिधा; M₃ [अ]पि वबुर (for वान्त्युग्रा). —
 = (var.) 3. 153. 2^b: 6. 1. 22^b; 3. 37^b. D₅ वी
 (for नीचैः). K₂ D₁ T G_{2.4} 'वर्षि' (D₁ 'वं')
 D_{3.7} M_{3.5} 'कर्पणः'; G_{1.3} 'रक्षिणः'. —^c) K_{3.5}
 D T G रज (B₁ राजं) श्रोद्भूयत (D_{2.4} 'य सु') महः
 K₄ वज्रश्चोद्भूयमानं यत्; M रजश्चोर्ध्वं (M_{2.5} 'र्व')
 चासीत्. —^d) T₁ G_{1.2.4} तरसा (for तमसा).
 K_{3.5} D_{2.7} T₂ M_{1.4.5} तमसाच्छादयज्जगत् (D₂ 'जगत्')
 K₄ B Da Dn D_{1.4-6.8} तम आच्छादयज्जगत्; G₃
 तरसाच्छादयज्जगत्; M_{3.5} (sup. lin.) 'सा हृदं'
 जगत्.

38 ^b) D₁ भरतोत्तम. —^c) D₂ उद्यन्तः; G₂
 उद्यम्यं. M_{1-3.5} भानुम् (for सूर्यम्). K_{3.5} D₂ अ-
 भितः; T₁ G_{2.4} आगम्य (for आहृत्य). —^d) K₂
 G₃ 'वंतः'; K₃ D₂ सत्फुलिगा. K_{3.4} D_{3.6} T₂ M₂
 'स्वनाः'; B_{1.4} D₁ 'हमना (B₁ 'नः'); B₂ G₄ 'स्वना-'
 K₅ सत्फुलिगमहास्वनाः.

39 ^a) Ś₁ Ko. 1. 4 अथ वै संजि (Ś₁ सजि) हानेषु;
 K₃ G₃ M₂ अथ संजीयमानेषु; K_{3.5} B_{1.2} D_{2.6} अथ
 संनहः; B₃ अथ सहीयः; D₅ अथ संग्राहः; T₂ अथ
 संजीवः. — D₁ om. 39°-40°; D₃ om. (hapl.)
 39^{eder}. —^c) K_{2.5} D₂ S 'भ्यु' (G₃ M₂ 'हु') दितः;
 K₄ B Da Dn D_{1.5.6} 'भ्यु' (Da₁ 'भू') दयौ;
 D₂ 'भ्युदयते'; D₁ 'भ्युदयात्'. K₁ निष्प्रभोऽभ्युदियात्सूर्यः
 (corrupt); D₃ उदगातिष्यभः सूर्यः. —^d) K_{2.4}
 B Da₂ Dn D_{3.5.6} सघोषं; K₅ Da₁ D₄ S सघोषाः;
 D₂ सुघोषं. Ko [s] भूश्चाल. B₁ Dn₂ Dn D_{3.5.6}
 M च (for ह). — T₁ om. 39°-40°. —^e) S
 (T₁ om.) सनादाः भूम् (G₃ 'दाभूत्'). —^f) K₄
 B Da Dn D₃₋₅ भूस्तादा भरतर्षभ; S (T₁ om.)
 तदानीं भरतर्षभ.

निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ।
 प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४०
 ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्चना ।
 किङ्किणीजालनद्धानां काञ्चनस्रग्भूतां रवैः ॥ ४१
 महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ।

सर्वं झणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ ४२
 एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ।
 व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ४३
 संसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

२०

धृतराष्ट्र उवाच ।

सूर्योदये संजय के नु पूर्व

युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् ।

मामका वा भीष्मनेत्राः समीके

पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १

केपां जघन्यौ सोमद्वयौ सचायू

C. 6. 742
B. 6. 20. 2
K. 6. 20. 2

40 T₁ om. 40; D₁ om. 40^{ab} (cf. v. l. 39).
 —^a) D₃ निर्वाता. Ca cites निर्घातः. —^b) K₁, 5
 D₂, 7 भरत (for चाभवन्). —^c) D₃ तमस (for
 रजस्). —^d) K₀₋₂ D₆ T₂ G₁, 3 M प्रज्ञा (for
 प्राज्ञा).

41 D₆ om. 41^{ab}. —^a) Cd ध्वजानां (as in
 text). —^b) K₃, 5 D₂ महता (for सहसा). —^c)
 K₁₋₅ B D (except D₆, 7) G₂ जालवद्धानां; T₂
 शतनद्धानां. —^d) K₃ D₂, 3, 6, 7 काञ्चनस्रग्भिणां तदा
 (K₁ रवैः; D₁ बलं); K₄ B D₂ D_n D₁, 4, 5, 7m, 3
 स्रग्भूतां (D₁ स्रग्भूतां) वरैः; K₅ D₂ S काञ्चन (G₁, 3
 कञ्चन) स्रग्भिणां तथा (K₅ दा).

42 ^a) D₆ रथानां सपदातानां. —^b) M₁ चेतसां.
 —^c) Ś₁ K₁ चणचणी; K₂ सनसणी; K₃ D_n
 (by corr.) D₁ Cd रणरणी; D₁ रजोरणी; D₂ कृण-
 कणी (m तलकाञ्चनी); D₃ रुणरणी; D₃ * * * दूणी;
 T₃ राणरणी; G₂ झणाझणी; G₄ झराझणी. D₆
 सर्वतः काञ्चनीभूतम्. —^d) D₁ तलवने; D₆ तालवनं
 तथा.

43 ^a) K₅ D₃ युद्धनन्दनाः (D₃ नः); B₂ कां-
 क्षिणः; D₁ दंशिताः; D₇ दंशिनः. —^c) D₃ T₁
 व्यवस्थिताः; G₁, 3 व्यवर्तत. K₁ D₃ व्यूहः; K₃ D₂
 गूहः; D₂ D_n व्यूहो.

44 ^a) Ca, d संसन्तः; K₃ गिलन्तः; K₄ B₁ D_n
 संसन्तः; D₁ चवंतः; D₂, 3, 7 शंसन्तः; D₃ चसन्तः. T G

जासंश्चलन्तो मज्जानो; M₁₋₂, 5 चचाल हृदयं चैव; M₃
 जासंश्चलितमज्जानो; G₇ संसन्त इव चाक्षीणि. —^b) K₅
 रोधानां; M₁ योधास्ते (for योधानां). —^c) K₃ D₂
 प्रभो; D₁ यत्तो; G₃ भ्राता (for [अ]ग्रतो). M
 transp. भीमसेनं and गदापाणिं. D₆ क्षितं (for
 स्थितं).

Colophon om. in K₀, 1. — *Adhy. name*: K₂, 2
 D₂ पाण्डवसैन्यविन्यासः; D₁ सेनयोः समारामः; D₆ व्यूह-
 रचनं; G₂ M₃, 5 पाण्डवसेनासंन्याहः; M₁, 2, 4 पाण्डव-
 संन्याहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 D₂ D₁, 5 M₁, 3-5 20; D_n M₂ 19 (as in text);
 T G 18. — *Śloka no.*: D_n 46; D_n D₂ 44.
 — *Aggregate śloka no.*: K₅ 724.

20

1 M₃, 5 om. the ref. —^a) K₂ के नृपूर्वं; K₅
 केन पूर्व; D_n D₂, 3, 5, 3 T G के (G₃ ते) तु पूर्व.
 —^b) Ś₁ K₀, 1 T₁ G₁ [S]मृष्य; K₃ हृष्ट. —^c)
 D₁, 3 किं मामका (for मामका वा). T G भीष्मनीताः.
 Ca cites भीष्मनेत्रा. K₂, 4 B₂₋₄ D (except D₁, 2)
 T₂ G₂ समीपे; K₃ समीपं. B₁ तेषां वै पाण्डवानां
 समीपे. —^d) K₅ के पाण्डवा; D₃ किं पाण्डवा (for
 पाण्डवा वा). G₁ M₃ om. वा. T G₂₋₄ भीष्मनीतासः
 (for नेत्रासः).

केपां सेनां श्वापदा व्याभपन्त ।

केपां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः

सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ॥ २

संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमिवोपयाते

उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र ।

उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे

तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे ॥ ३

उभे सेने बृहती भीमरूपे

तथैवोभे भारत दुर्विषष्टे ।

तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे

तथा ह्युभे सत्पुरुषार्यगुप्ते ॥ ४

पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः

स्थिताः पार्थाः प्राञ्चुखा योत्स्यमानाः ।

दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां

देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ५

शुक्रो वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां

धार्तराष्ट्राञ्श्वापदा व्याभपन्त ।

गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रा-

न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ६

2 Cf. 1. 1. 129; and Sukthankar, "Epic Studies (II)", *ABORI* XI. 171ff. — ^a) Cc जघन्या[.]; Cd जघन्यो; Ca as in text. K1 (by corr.). ² Da1 केपां जघन्यो सोमसूर्यो सयायुः. — ^b) Ks. ³ सेनाः; T1 G M2 सेनायां. Ko-2 वाभपन्त; K3 व्याभपन्त; K4 B Dn D4. ⁴ चाभपन्त (Dn1 D4 'तः); K5 Da D2. ⁵ Cd व्याभपन्त (K5 D2 Cd 'तः); T1 G2. ⁶ व्याहरन्ति; T2 व्याभर्जन्त; Cc as in text. — ^c) M युद्धे (for यूनां). K5 T1 G4 'वर्णः. K3 D2 प्रभिन्नाः; K5 T1 G4 प्रसन्नाः; B2 संप्रसन्नाः. — ^d) K4 B Dn D4. ⁷ मे त्वं; D4. ⁸ एतद् (for ह्येतद्). K4 B Dn2 मेवं; Da D2 मे त्वं; Dn1 D4 मे वै (for तत्त्वं). Nilp सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्वं यथावत्. Cv cites सर्वं तत्त्वं ब्रूहि तत्त्वं.

3 Ks transp. 3 and 4. — ^a) B1 D2. ¹ तुल्यमेवो; T1 G2. ² मध्यमेवो (T1 'मे चो'); G1. ³ बृद्धिमेवो; M तुल्य एवो. — ^b) Ks. ⁴ Da D2 S (except T1 G4) उभे व्यूहे. Ś1 Ko-2 कृष्ण; D1 दृष्ट; S युक्त (T2 देव) (for हृष्ट). — ^c) D3 'राजी'; G2 'राज'; Cv 'राशी'. — T2 om. (hapl.) 3^d-4^a. — ^d) Da1 D3 'थाश्च पूर्णे.

4 Ks transp. 3 and 4. T2 om. 4^a (cf. v. 1. 3). — ^a) Ś1 Ko-2 वितते (K1 'ती'); K4 Dn D4. ¹ ² बृ (D1 म) हस्त्यै; D1 व्याहते (for बृहती). B Da D5 भीमरूपे बृ (B3 म) हस्त्यै (for बृहती भीमरूपे). D6 भीमसेने; S (T2 om.) तुल्यरूपे (for भीम). — ^b) D6 'गाष्टे. — T2 transp. 4^a and

4^d. — ^c) T2 तथा योगे (for तथै). D2 om. (hapl.) from स्वर्ग upto भे in 4^d. D7 वायु (for स्वर्ग). S स्वर्गजयो (M3 inf. lin. 'देवो) पद् (G1. ² 'हृ)ष्टे. Ś1 K1-3 D1. ³ हृष्टे; Dn1 (marg.) जुष्टे. K5 तथैवोभेस्वाभपन्तया हृष्टे. — ^d) K3-3 D4 Dn D1. ⁴ ⁵ T2 तथैवोभे; T1 G M तथा व्यूहे. Ś1 S स (G2 त) सत्पुरुषार्यगुप्ते; Ko तत्पुरुषाय गुप्ते; K2. ⁶ D2. ⁷ सत्पुरुषाभिगुप्ते; K4 B Da Dn D1. ⁸ ⁹ 'पोपजुष्टे.

5 ^a) D3 कौरवा. — ^b) B Da2 Dn2 D4. ³ S पश्चात् (for स्थिताः). D6 खमुखे (for प्राञ्चुखा). D7 पाण्डुपुत्राः (for योत्स्यमानाः). — ^c) M3 उ (for च). M1-3. ⁴ तावकानां (for कौरवाणां).

6 ^a) Ś1 शक्रावायु (sic); Ko शक्रावायु; K1 शक्रावाये; K2 B Da Dn D4. ¹ ² चक्रे वायु; K3. ³ D2 Cd शक्रो वायु; K4 रवौ वायु; D1 श्रृङ्खणो वायु; D3 G1. ⁴ ह्युभो वायु; D1 वयौ वायु; T2 शितो वायु; D6 धार्तराष्ट्रसोमसूर्यो जघन्यौ. — ^b) K1 'राष्ट्र'; Dn1 (by corr.) 'राष्ट्राः. G1 M5 श्वापदो. K3 D2 व्याभपन्त; K4 B2 T1 G4 व्याहरन्ति; B1. ³ ⁴ Dn D2. ⁵ व्याहरन्त; Da D5 व्याहरन्त; T2 भाषयन्त; G2 व्याहरन्त; D1 तथा वायुः सन्मुखस्तावकानां; D6 तेषां सेनाः श्वापदा व्याभपन्त. — ^c) T1 G4 तेषां गजेन्द्रान्गजगंधाति तीव्रान्; T2 तेषां गजेन्द्रा मदगंधिश्च तीव्रान्; G1. ⁵ तेषां गजेन्द्रा मदगंधानतीव्र; G2 M तेषां गजेन्द्रा मदगंधतीव्रा (M4 'वान्). — ^d) T2 G2 M नागाः (for नागाः).

दुर्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं

सुवर्णकक्ष्यं जातिवत् प्रभिन्नम् ।

समास्थितो मध्यगतः कुरूणां

संस्तूयमानो वन्दिभिर्मागधैश्च ॥ ७

चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं

सौवर्णीं स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ।

तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः

सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ॥ ८

भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः

श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सशङ्खः ।

श्वेतोष्णीपः पाण्डुरेण ध्वजेन

श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ९

तस्य सैन्यं धार्तराष्ट्राश्च सर्वे

बाह्यीकानामेकदेशः शलश्च ।

ये चाम्बवृष्टाः क्षत्रिया ये च सिन्धौ

तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १०

शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा

द्रोणो महाबाहुरदीनसत्तः ।

आस्ते गुरुः प्रयशाः सर्वराज्ञां

पश्चाच्चभूमिन्द्र इवाभिरक्षन् ॥ ११

वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये

भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च ।

C. 6. 752
B. 6. 20. 12
K. 6. 20. 12

7 ^a) K₃.³ 'धनं'. S दंतिनं (for हस्तिनं). Cc cites पद्मवर्ण. — ^b) Ś₁ सवर्णं; K₁.^{4.5} B Da Dn D₁.³⁻⁵ सुवर्णकक्षं (B₁ 'कंका'; Da D₅ 'कक्षा'); T₂ G₁-₃ M सौवर्णकक्ष्यं (G₁ 'क्षं'). Cc cites कक्षा. K₃.⁵ D₁-₂.¹ S जातव (T₁ G₄ M₃ 'क'लं; K₄ B Da Dn D₁.^{6.3} जालवत्. Ś₁ Ko-₂ प्रपन्नं; Cc प्रभिन्नं (as in text). — ^c) D₆ 'गतो' (for 'स्थितो'). — ^d) B₂ T G₂.⁴ मागधैर्वदिभिश्च; M मागधवदिभि- (M₃.⁵ 'न'श्च. Cc cites वदिभिः.

8 ^a) B Da Dn D₁.^{4.5.8} श्वेतमथा' (B₁-₃ 'मथा'). — ^b) K₄.⁵ B₁.^{2.4} D S सौवर्णखण्ड (K₄ 'र्णो' खण्ड; D₅ 'र्णखं'; G₂ 'र्णवृद्'). B₄ Da Dn D₁.⁵⁻⁸ T₁ G₄ M₃ भ्राजति; D₆ राजति. G₃ चोत्तमाङ्गं. B₃ सौवर्ण धूममानं चोत्त. — ^c) Ś₁ Ko-₂ D₁.⁷ पा (K₁ 'पर्वतीयः'; D₃ पार्वतीयैः. — ^d) K₁ D₅ om.; K₄ B Da Dn D₁.^{6.8} T₂ गांधारैर्याति; D₃ शूरैः पाति. K₃.⁵ D₂ 'श्वेति' गां (K₃ 'नं') धारराजः (D₂ marg. cc. m. 'नैः' संहितः स्वानुयातः).

9 ^a) G₃ भीष्मोऽग्रभूतः. — ^b) K₅ श्वेतच्छत्रं. D₃ 'रथः' S 'दंडः' (for 'धनुः'). K₂.⁴ B Da Dn D₁.^{4.5.8} T₁ G₄ M₁.⁸ सखन्नः (for सशङ्खः). — ^c) K₁ पंडरेण; S (except T₁ G₄) पाण्डरेण. — ^d) D₁ श्वेतै रथैः. K₄ B₄ Dn D₁.^{4.8} M 'प्रकाशैः'.

10 ^a) K₁ तस्य सेनां; K₂.⁵ B₂-₄ Dn D₁.² (ccig.).^{4.5-8} तस्य सैन्ये (Dn₁ D₄ 'न्यैर'); D₂ (by

corr. sec. m.) तस्मिन्सैन्ये; T₂ G₁-₃ M₂-₃ सैन्यं तस्य (by transp.); M₁ पृते सैन्यं. K₄.⁵ T₂ G₁-₃ M (M₁ inf. lin. as in text) 'राष्ट्रस्य' (for 'राष्ट्राश्च'). G₁ (sup. lin. as in text) मध्ये (for सर्वे). T₁ G₄ सैन्यं तु सर्वं धृतराष्ट्र त्वदीयं. — ^b) K₃.⁵ 'देशे'; D₁.³ 'रथः'; M₄ 'देशं'. K₅ शलश्च; G₂ चलश्च. T₁ G₄ रथाश्चनानां सुरदं चचाल. — ^c) Ś₁ K₁.⁵ तथा (for ये च). K₃.⁴ B₂-₄ Dn D₁-₁.⁶⁻⁸ सिंधोयः; B₁ Da D₅ S सिद्धास्य (for सिन्धौ). — ^d) Ś₁ K₁ सौवीराः; S (except T₁ G₄) वीराः (for सौवीराः). K₃ B₁ D₂.^{3.6.7} T₁ G₄ पांचनदा'; T₂ पांचजना'; G₃ पंचनदा'; M₄ 'जना'. B₃ S (except M₄) वीराः (for शूराः).

11 ^a) B₁ शोणै रथैः; D₃ S शोणै (G₃ श्वेतै रथैः. Da D₅ 'रथैर' (for 'रथो'). — ^b) K₄ B D (except D₁-₃.^{6.7}) S धनुष्पाणिर् (for महाबाहुर). — ^c) S आसो (for आस्ते). K₃ पुरः; D₃ गोसा; D₆ शूरः (for गुरु). All MSS. प्रायशः (K₁ प्रयशः; T₁ G₄ प्रथितः; G₁.² प्रथयः). K₁ सर्वराजन्; G₂ सन्स राज्ञां (for सर्व). — K₁ om. 11^d. — ^d) K₃-₅ B Da Dn D₁-₃ 'च भूमिर्द्र' (K₅ B₃ Da₁ D₃ 'मित्र'; B₃ 'मित्र'; T₃ 'स्तेनामित्र'; G₁.³ 'चभू' (G₃ 'कं') मंत्र. K₃ B₂.³ D₂ S 'मिपाति'; K₅ B₁.⁴ Da Dn D₁.^{3-6.8} 'मियाति' (for 'मिरक्षन्').

12 ^a) B₃ वार्द्धक्षत्रं; Dn₁ वार्द्धक्षत्रिः; T G वार्द्धक्षत्रः; M₃ 'क्षत्रियः' (hypermetric); Ca. c. d वा

C. 6. 752
B. 6. 20. 12
K. 6. 20. 12

शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चापि सर्वे
गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः ॥ १२
शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा
महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी ।
शकैः किरातैर्यवनैः पल्लवैश्च
सार्धं चमूमुत्तरतोऽभिपाति ॥ १३
महारथैरन्धकवृष्णिभोजैः
सौराष्ट्रकैर्नैर्ऋतैरात्तशस्त्रैः ।
वृहद्बलः कृतवर्माभिगुप्तो

(Co व) द्वैक्षत्रिः (as in text). —^b) D₃ भूरी; D₅ भूरिः; S₁ पूरु; Da₁ पुर. —^c) Ko-2 S शाल्वा. K₁ B₂ S (except G₁ M₁) मत्स्याः. K_{3.5} Dn₂ D_{2.3} केक. B Da Dn D_{1.4.5.8} चेति (B₂ चैव) (for चापि). T₁ G₁ सर्वैर. —^d) M गजानीके भारत योत्स्य (M₂ 'ज'; M₅ 'ध्य') मानाः.

13 ^a) S₁ K (except K₄) D_{1-3.6} S 'श्रोत्तरार्धं महात्मा; B₁₋₃ Da D₅ 'श्रोत्तरेभून्म'; Dn₂ 'श्रोत्तर-भूर्म'; D₇ 'श्रोत्तरजिन्म'. Ca cites उत्तरधूः (as in text). —^c) M₃ भुवनेर (for यवनैः). S₁ Ko-2 च बाहिकैः; K₅ D₂ च पल्लवैः; D_{3.7} बाहिकैश्च; D₆ T G_{1.2.4} M हू (M₃ य) वैश्च. —^d) S₁ Ko-2 सर्वा (for सार्धं). K B Da Dn D_{1.3-8} 'तोभिपाति (B₂ 'तो भाति पाति; D₇ 'तोभ्यंरक्षत्); T₂ 'तो हि पाति.

14 S₁ Ko-2 Dn om. (hapl.) 14. —^a) K₃₋₅ B D_{2-5.8} 'धैर्वृष्णिभोजैः सुगुप्तं (K_{3.5} D_{2.5} 'जैश्च शूरैः; Da₁ D₅ 'जैश्च गुप्तं); D₁ 'धैर्ऋष्टिभिश्चाभि-गुप्तैः; D₇ 'धैर्वृष्णिभिः संप्रयुक्तं. —^b) K₃₋₅ D_{2.3.7} G₁ सौराष्ट्रकण्ड्यैः (K₅ 'कुत्सैः); B D_{1.5.8} सुराष्ट्रकैः; B D_{4.8} विहि (D_{3.8} 'दि'तैरात्त'; D₃ नैर्ऋतैश्चात्त'; D₆ चोद्धतैरात्त'; T₁ G_{1.4} नैकतरात्त'; M₁ केतुभि-श्चात्त. —^c) N (S₁ Ko-2 Dn om.) G₁ M वृहद्बलः; T₁ G_{2.4} वृहद्बलः; G₃ 'द्वली. All MSS. (except T₂ G₃; S₁ Ko-2 Dn om.) 'गुप्तं (for 'गुप्तो). —^d) Co cites त्वदीयं बलं (as in text). K₁ B Da D_{1.2.3} T₁ G_{1.4} Co दक्षिणेन (for दक्षिणतः). K₁ B_{1.3.4} D (except D₂; Dn om.) [S]भिपाति.

बलं त्वदीयं दक्षिणतोऽभिपाति ॥ १४
संशप्तकानामयुतं रथानां
मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः ।
येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः
प्रयाता वै ते त्रिगर्ताश्च शूराः ॥ १५
साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत ।
नागे नागे रथशतं शतं चाश्वा रथे रथे ॥ १६
अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १७

15 ^a) B₂ Da Dn D_{1.3.5.8} संशप्त. M मृत्यु-
वै. —^b) S₁ Ko-2 M_{1.3-5} मृत्युर्जयो. K₃ च (for
चा). K_{2.4} D₁ सृष्टः; K₃ पृष्टाः; D₆ सृष्टाः; D₇
सृष्टाः; T₂ सृष्टं. Co: मृत्युर्वाजुनस्य जयो
संशप्तकानां कृतशपथानामयुतं त्रिगर्ता इत्यन्वयः । Co —
T₁ G₂₋₄ ततोर्जुनं तत्र; T₂ G₁ M य (T₂ त) तोर्जु-
स्तत्र. Cv येनार्जुनस्तेन राजन् (as in text). —
K_{3.5} D_{2.7} प्रयातास्ते वै; K₄ B Da Dn D_{1.4-6}
प्रयातारस्ते (Da₁ 'तास्ते वै) (for प्रयाता वै ते). D₇
प्रणेतारस्ते तुरगाश्च शूराः; T₁ G_{1.4} M₁ प्रपा (G₁ 'वा-
M₃ 'या) तारस्ते त्रिगर्ता बभूवुः; T₂ G₃ जेतारस्ते (G₁
'रं ते) त्रिजगतां बभूवुः; G₂ M₂ प्रपा (M₂ 'या) तारस्ते
सत्रिगर्ता (M₂ 'वर्गा) बभूवुः; M_{1.3.5} प्रयातास्ते
सत्रिगर्ता बभूवुः.

16 ^a) Co साग्रं (as in text). T G₃ शतं (for
शत). T₁ G_{2.4} च (for तु). —^b) D₃ रथानां;
D₇ गजानां (for नागानां). S₁ Ko-3 D_{2.3.6.7} तव
(for तव). B₃ नागानां भरतर्षभ. —^d) K₁ B Da
Dn D_{1.5.8} शतमश्वा.

17 ^a) K_{3.5} D₂ अश्वार्थं; D_{2m} T G_{1.3.4}
M₂ अन्वश्वं; D₃ अश्वे च; D₇ प्रत्यश्वं; G₃
अन्वश्वः; M₁ अवश्वान्; M_{3.5} अश्वानां (for अश्वेऽश्वे);
M_{1-3.5} धानुष्कं. M₁ अश्वं दशधानुष्कं वै. —
G₂ धानुष्कैः. K_{3.5} D_{1.2.4} S सप्त; B₁ D₂
D_{6.7} शतं (for दश). K_{1.3.5} Da₁ D_{1.7.8} G_{1.4}
M₂ चर्मिणः; Ko.3 खड्गिणः; M₃ वर्षिणः. —
K_{3.5} D₆ तत्र भारत; D₃ भरतर्षभ. — After
17, D₃ ins.:

अव्यूहन्मानुपं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवोऽग्रणीः ॥ १८
महारथौघविपुलः समुद्र इव पर्वणि ।
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यञ्मुखो युधि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

संजय उवाच ।

बृहतीं धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा सेनां समुद्यताम् ।
विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।

अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विपण्णोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
धनंजय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ।
धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३
अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्शिना ।

C. 6. 763
B. 6. 21. 4
K. 6. 21. 4

18 With 18^{ab}, cf. 6. 19. 2^{ab}. — ^a) K₁ D₁ G₁ M₂. 4 अव्यूहं; K₁ B Da Dn D₄-3 संव्यूहः; K₂ अव्यूहत (hypermetric); T₂ G₂. 3 अव्यूह (G₂ 'हं'); M₅ अव्यूहान्. — ^b) D₁ दिव्यं (for दैवं). K₁ D₁ गान्धर्वमानुपं; K₅ गान्धर्वमासुरं. Da₁ दैवगान्धर्वमा. — ^c) G₃ शारद्वतो (for शान्तं). K₅ श्री (for अग्रणीः).

19 ^a) D₂ समो (for महा). K₅ 'रथौघो; T₂ 'रथोपि (for 'रथौघ). — ^b) M₁ 'द्रमिव. B D (except D₂. 6. 7) घोषवान् (for पर्वणि). — ^c) S पञ्चान्मुखो (G₃ 'खा; Cc प्रत्य' (as in text). T₁ G₁ ययौ; G₃ ययुः (for युधि).

20 ^{ab}) All MSS. (except Ś₁ K₁. 2) नरेन्द्र भीमा वदीया (by transp.). Da₁ T₂ G₁ न नु (for न नु). — ^a) K₂ त्वां त्वेव; K₂ B Da Dn D₂-6. 3 M₃ तां त्वेव; K₃ D₂ M₅ तांस्त्वेव; K₁ D₁ T G तामेव; K₅ तान्त्वेव (for तां त्वेव). D₁ तां नेतुमन्यैर्. Cc cites पाण्डवानां. K₂. 5 Da₁ D₂. 3. 6 M₂ महतीं (for बृहतीं). T₂ बृहतीह दृष्ट्यां; G₃ बृहती पृष्ट्यां. Ko. 2. 4 B Da Dn D₁. 4-3 दुष्प्रधर्मां (Ko 'यां); K₁ दुष्प्रदृष्टां; K₃ सुप्रदृष्ट्यां; K₅ दुःप्रदृष्ट्या; D₁ दुष्प्रकृत्यां; T₁ G₁. 2. 4 अदृष्ट्यां; M अप्रदृष्ट्यां. — ^c) K₃ D₂ M₁. 3. 4 यस्यां. K₂ B Da Dn D₁. 4-3. 3 T₂ यस्या (Da₁ 'स्या; Dn₂ 'स्य) नेता; D₃ यस्याः स नेता; G₃ यस्याग्रनेता (for यस्या नेतारौ). K₁ केशवार्जुनश्च. K₁ यस्त्यर्थे तावुभौ केशवश्चाजुनश्च (hypermetric).

Colophon. — Adhy. name: Ko भीष्मनिर्याणं; K₃. 5 D₂. 6 कुरु (K₃ om. कुरु) सेनावर्णनं; D₁ सैन्यवर्णनं; G₂ M व्यूहतत्र (G₂ 'मार्ग') कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Da₂ D₁. 5 M₁. 3-5 21; Dn M₂ 20 (as in text); T G 19. — Śloka no.: Dn 19; D₃ 21. — Aggregate śloka no.: K₅ 744.

21

1 M₅ om. the ref. — ^a) D₃. 7 G₃ महतीं (for बृहतीं). K₃. 5 B D (except D₁. 7) S (except T₂ G₃) 'राष्ट्रस्य (for 'राष्ट्राणां). — ^b) All MSS. (except Ś₁ K₁. 2) transp. दृष्ट्वा and सेनां. D₃ समुद्यतां; M समंततः. — ^c) M विपण्णवदनो राजा.

2 ^a) B₂ चाभियं. — ^b) T G वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). K₁. 2 पांडवाः. M कृतं वीक्ष्य स पांडवः. — ^c) B₁. 2 अक्षोघ' (for अभेद्य'). S युधिष्ठिरस्तदा राजा (T₁ G₂ M₁. 3-5 राजन्). — ^d) K₂. 1 विपुलो; K₃. 5 B D (except D₁-3. 7) विवर्णो; K₁ विपंदो (for विपण्णो).

3 Before 3, D₁ ins. युधिष्ठिर उ'. — ^b) Da D₅ M अस्माकं (for अस्माभिर). — ^c) K₁. 2 पितामह. G₁ योद्धा कुरुपितामहः.

4 ^a) Cc अयं (as in text). K₃. 5 D₂ अक्षोभ्योऽयं महाव्यूहो. — ^b) Ś₁ Ko-2. 4 B Da₂ Dn D₃. 6. 3 'कर्षिणा; K₃ 'कर्षण; K₅ T₂ G₃ 'कर्शन. Da₁ माप्तेण

C. 6. 763
B. 6. 21. 4
K. 6. 21. 4

कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरितेजसा ॥ ४
ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्शन ।
कथमस्मान्महान्व्यूहादुद्धानं नो भविष्यति ॥ ५
अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थ युधिष्ठिरममित्रहा ।
विषण्णमभिसंप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ६
प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्जूरान्पुण्युक्तान्वहूनपि ।
जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशां पते ॥ ७
तत्तु ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

मित्रकर्षणः. — °) K₅ कल्पितं; M₁. 3. 5 कल्पिताः. K₁ शत्रु. — °) B D (except D₁. 2. 6. 7) S भूरिवर्चसा.

5 °) D₈ वयं च (for ते वयं). D₇ ते वयं संशया-
पन्नाः. — °) K₂. 5 D₂. 6 सवीर्याः; B₂ समेताः (for
ससैन्याः). Ś₁ Ko. 4 B D₂ कर्षणः; K₁ कर्षिणाः;
K₂ कर्षणः; K₅ कर्शनः; D₂ D₁ D₃ कर्षिणः;
D₇ सुदनः; D₈ कर्शिनः; M₂ कर्शनाः. — °) K₅
कथयास्वान् (sic). — °) K₂. 5 D₂. 3. 6 उत्तारोः; K₄
B D₁ (marg. sec. m.) D₁ D₄. 8 M₁-3. 5 उत्थानं;
D₁ निस्तारोः; D₇ उद्यमोः; T₁ G₄ उद्यातं; G₁ उद्योगं;
G₂ उद्यतान्; Ca. c. d उद्यानं (as in text). D₁ वो
(for नो). K₂ उद्यानो जनयिष्यति.

6 °) S (except M₃) पार्थोः; D₇ वाक्यं. Ś₁ अत्र-
वीदुर्जुनः पार्थः. — °) D₁ D₄. 6. 7 G₂. 3 ह्वः; M₂
अपि (for अभि-). K₂ विषण्णमनसं राजन्; K₅ विष-
मामभिसंप्रेक्ष्य. Cc: तवानीकिनीमभिर्संप्रेक्ष्य विपन्न-
मित्यन्वयः । Cc — D₈ om. 6^a-8^a. — °) K₄ संप्रेक्ष्य
तव वाहिनीं; S त्र (M₃. 4 च) स्तो च स्वामनीकिनीं.

7 D₈ G₃ om. 7 (for D₈, cf. v. l. 6). — °) T₂ G₁ 'या ह' (for 'याम्'). — °) Ś₁ Ko-2 जयं-
त्यल्पा नराः; D₄ जयत्यल्पतराः; T₂ जयत्यल्पतरा. T₁
G₂. 4 सेना (for येन). — °) M₂ तन्निवेशः. D₂
जनेश्वर (for विशां पते).

8 D₈ om. 8^a (cf. v. l. 6). — °) K₂. 4 B D₁
D₁ D₄. 4. 5. 7. 8 G₂ M₅ तत्र ते; K₂. 5 D₂ तद्धि ते;
M₁-4 तत्त्वतः. Cc cites ते (as in text). — °) = G₁tā 9. 1^b. D₈ 'म्यनुपूर्वशः'; D₇ 'म्यनुसूयवे';
S 'म्यनुसूयवा'. — °) K₂. 5 D₂. 3. 7 T₁ G₂. 4 M₁. 3-5
तद्; Cc तं (as in text). — °) B₁ पाण्डवे; T₂
G₃ भारत.

नारदस्तृप्तिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८
एतमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् ।
पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ॥ ९
न तथा बलवीर्याभ्यां विजयन्ते जिगीषवः ।
यथा सत्यानृशंशाभ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ १०
त्यक्त्वार्धं च लोभं च मोहं चोद्यममास्थिताः ।
युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११
एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।

9 °) K₁ B₃. 4 D₁ D₄. 3 एतमेवा; B₂ ए-
वा; D₂ D₅ T₂ एवमेवा; M₁ एकमेवा. — °) G₄ देवासुरे (for देवा). — °) Cc किल (as in
text). — °) T₁ G₂-4 महेन्द्रादिदिवौकसः (G₂-
सां); T₂ दीन्दिवौकसां.

10 °) Cd cites बलं and वीर्यं. — °) K₂. 4
D₃ विजयन्ति. Ko. 2 जिगीषवः; D₃ मनीषवः (marg.
sec. m. 'षिणः); G₃ दिवौकसां. B D₂ D₁ D₄. 3
T₁ G₁. 2. 4 जयन्ति (D₂ D₅ यजन्ति; T₁ G₁. 2. 4
जयन्ते) विजिगीषवः. — °) K₁. 3. 5 D (except D₁. 4. 1)
S (except T₁ M₃. 4) 'शंसाभ्यां'.

11 °) K₂-5 B₃ D₂. 6 च मोहं च; S तथा
(M सुराः) सर्वे (for च लोभं च). B₁. 2. 4 D₁
D₁ D₄. 5. 8 ज्ञात्वा धर्ममधर्मं च; D₁ त्यक्त्वा लोभं
च मोहं च. — °) K₂. 5 D₁. 2 T₁ G₄ धर्मः; K₁
B D₂ D₁ D₄. 5. 3 T₂ G₁-3 M लोभं; D₂ (marg.
sec. m.) लोभं (for मोहं). K₄ B₁. 3 चोद्य (B₁
'च' ममाश्रिताः; B₂. 4 D₁ D₅ T₁ G चोद्यतम्; G₁
'द्यत' मास्थिताः; D₂ चोद्यममास्थितः. D₆ धर्मेणैवोद्यमे
स्थिताः. Cc cites उद्यमं (as in text). — °) = 5. 39. 7^d; 141. 33^d; 146. 16^d; 6. 2. 14^d;
62. 34^d; etc. Cc यतो (as in text).

12 Ś₁ Ko-2 om. (hapl.) 12. — °) B₁ अतो
(for एवं). — °) B D₁ D₄. 7. 3 यथा तु; M₁-3. 1
तथा मे; M₁ तथादौ. — °) = 1. 197. 25^d; 5. 66.
9^d; 6. 21. 14^d; B. 9. 62. 32^b; etc. T₁ G₂. 4
धर्मं (for कृष्णं). — °) D₂ subst. for 12^{ad}; D₃
ins. after 12:

77* यत्र कृष्णश्च वेदात्मा सर्वसर्वेश्वरो हरिः ।
जयस्त्रय महाबाहो यथा मे प्राह नारदः ।

यथा मे नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२

गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽन्वेति साधवम् ।

अन्यथा विजयश्चास्य संनतिश्चापरो गुणः ॥ १३

अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ।

पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४

पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा वैकुण्ठोऽकुण्ठसायकः ।

सुरासुरानवस्फूर्जन्नववीत्के जयन्तिवति ॥ १५

अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् ।

तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६

तस्य ते न व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत ।

यस्य ते जयमाशास्ते विश्वशुक्तिदशेश्वरः ॥ १७

C. 6. 776
B. 6. 21. 17
K. 6. 21. 17

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[(L. 1) Ds विश्वात्मा सर्ववेदे°. (L. 2) Ds यतः
कृष्णस्ततो जयः (for post. half).]

13 M1.2.4 om. (hapl.) 13-14; T G M3.5
om. 13^{ab}. —^a) D1 गुणभूतोऽप्रतः कृष्णः; Ds
चमूचशं नः कृष्णं (sic). Ca.c.d cite गुणभूतः.
—^b) K4 B Dn 'तोभ्ये' (for 'तोऽन्वे'). Ca
cites पृष्ठतो (as in text). D1 चाहवे; Ca साधवं
(as in text). —^c) K4 B Da Dn D1.5.5
तथा; D1 अन्ययोः; D7 अनन्योः; T1 G4 M3.5
ध्रुवः; T2 G1-3 ध्रुवं तु; Ca.d अन्यथा (as in
text). K3.5 D2.6 अव(Ds प्रति)भाति जयस्तस्य;
Cv अभिजातिजयस्तस्य. Ca.d cite विजयः and अस्य
(as in text). Cc cites यथा. —^d) Ś1 Ko-2
D1 संनतिश्चापरे गुणाः; K3.5 D2 संन(Ks सन्म)तिश्च
इतो गुणः; D1.6 संनतिश्चापरान्गुणान् (Ds 'परो गुणः');
S (M1.2.4 om.) संनतिश्चापरो गुणः. Ca.c.d cite
संनतिः (as in text).

14 M1.2.4 om. 14 (cf. v.l. 13). —^a) Ds
'जनिः; Ds G3 'तेजो (for 'तेजा). —^b) Ś1 'पूरेषु;
Das Ds 'पूरेषु. K1.2 निर्व्यथः; Ds निर्व्यथः; S
(M1.2.4 om.) नित्यशः. —^c) Hypermetric. B3
Da D1.6 'मयो (for 'तमो). D3 पुरुषः शाश्वतोन्तो;
S (M1.2.4 om.) सनातनोयं पुरुषो. —^d) = 12^d.

15^a) Ks ह्येष (for ह्येष). Ś1 K2 हविर्
(for हारि). Cc cites पुरा, एष and हरिः. —^b)
K1.4 B1.2.4 Da1 Dn D1.2.7.8 G3 M5 विकुण्ठो;
G1 वैकुण्ठः. Ks कुण्ठसायकः; T2 M1-3.5 [s]कुण्ठ-
सायकः; T1 G 'शासनः (for 'सायकः). M3 वैकुण्ठः

कुण्ठसायकः. —^c) Ś1 Ko-2 Da1 सुरासुराणां विस्फूर्-
जन्; D1 'सुरानपुरा देवः; D2 (marg. sec. m.)
'सुरानयो राजन्; Ds 'सुरे महायुद्धे. Ca.d अवस्फूर्जन्
(as in text). Cc cites अवस्फूर्जन् (sic). —^d)
D1 सोऽववीत्. Ds.7 S (except M5) को (for के).
K2 Ds.7 S जयत्वि(T2 'यिष्यः; M2 'यस्त्विति).

16^a) Ś1 D2 अनुकृष्णः; K4 B Da Dn D1.4.5.5
कथं कृष्णः; G3 अनुपृष्ट; Cd अनुकृष्ट. K2 जयं नेति;
B2 D2 जयेनेति; Ds जयश्चेति; T1 G1.2.4 M3
जयामेति; M1-3.5 जयायेति. Cv अनु कृष्णं जयामेति.
—^c) K2.5 D2.6 त्रैलोक्यं त(D2 'त्व)प्रसादाद्धि; M
तत्प्रसादाद्धि तैः प्राप्तं (M4 श्रेयः). —^d) M1-3.5 श्रेयः
(for प्राप्तं). G3 कृष्णा' (for शक्रा').

17^a) S तस्मात्ते (for तस्य ते). Da1 D3 का
चिद्; G3 किंचिद्. —^b) B3 पश्यसि. —^c) Cc
येन (for यस्य). D1 यस्यासौ; Ds यदा ते. —^d)
K2.5 D2.3 विश्वकृतः; D7 जयकृतः; Ca.c विश्वशुक्
(as in text). B1.3.4 Da Dn D2-3 G1-3 M3.5
त्रिदिवे(D3 'द्वे; D3 'ने)श्वरः.

Colophon om. in Ś1 Ko.1. — Adhy. name:
K3 समाश्वासनं; K5 युधिष्ठिरमाश्वासनं; D1 अर्जुनयुधिष्ठिर-
संवादः; D2 युधिष्ठिरसमाश्वासनं; Ds युधिष्ठिरस्थानं; G3
M युधिष्ठिरार्जुनसंवादः. — Adhy. no. (figures, words
or both): K3 23; Da2 D1.5 M1.3-5 22; Dn1
27 (wrongly for 21); Dn2 M2 21 (as in
text); T G 20. — Śloka no.: Dn Ds 17.
— Aggregate śloka no.: K3 761; D1 743.

२२

C 6. 777
D 6. 22. 1
K 6. 22. 1

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समचोदयत् ।
 प्रतिव्यूहन्नीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १
 यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
 स्वर्गं परमभीप्सन्तः सुयुद्धेन कुरूद्रुहाः ॥ २
 मध्ये शिखाण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना ।
 धृष्टद्युम्नस्य च स्वयं भीमेन परिपालितम् ॥ ३
 अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितम् ।

22

1 °) D₈ राजन् (for राजा). — °) K₃. 5 Da₁ Dn D₁. 2. 6 समनोदयत् (Da₁ 'न्'); T₂ समवे°; M अभयचो°. — °) Ś₁ प्रतिव्यूहान्य°; K₀ प्रातिव्यूहान्°; K₁ प्रतिव्यूहानिने°; K₂ प्रतिव्यूहान्य°; T₂ G₂. 8 प्रतिव्यूहम्°; M₃. 5 प्रतिव्यूहान्°.

2 °) K₁ यथोद्दिष्टानि नेकानि; K₂ Da₁ Dn₁ D₈ यथोद्दिष्टा°; D₇ अधोद्दिष्टा°. — °) K₁ T₂ G₁. 3 प्रत्यव्यू (K₁ 'व्यू') हन्त; K₂ प्रत्यव्यूहन्ति; K₃ 'व्यू' हन्त; D₂ प्रतिव्यूहन्ति; G₂ प्रतिव्यूहानि; M₃ प्रत्यव्यूहन्त. — M₁-3. 5 om. 2nd. — °) K₁. 2 स्वर्गं परमभीप्सन्तः (K₁ 'मेप्सन्त'); K₃ B Da Dn D₁. 3. 3 S (M₁-3. 5 om.) स्वर्गं (T₁ G₄ 'न्य') परम (T₂ स्वजितं पर; G₃ जयं परम) मिच्छन्तः. — °) K₃ B Dn D₁-4. 6. 3 S (M₁-3. 5 om.) सु (Dn₁ स्वं) युद्धं कुरुता (D₁ 'ते') नघाः (T₁ G₄ 'नंदन; T₂ 'तानघ'); K₃ सुयुद्धे कुरुतानथ.

3 T G M₄. 5 ins. after 3^{ab}: M₁-3 ins. after inserting 79*:

78* भीमसेनमुखं सैन्यं धृष्टद्युम्नेन पालितम् ।;
 while M₁-3 ins. after 3^{ab}: M₃ ins. after 78*:

79* भीमसेनादिभिर्न्यस्य पृतना दिक्षु पालिता ।

[M₃ पालितं.]

— K₃ om. 3^c-4^d. — °) K₃ चाग्रे हि; D₁ च तथा; D₇ सेनाग्रं (for च स्वयं). B Da Dn D₁. 3. 3 धृष्टद्युम्नश्चरत्तमे; D₂ 'ज्ञेन' चात्तमे; D₃ 'ज्ञस्य' (marg.

श्रीमता सात्वताग्रयेण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४
 महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु
 सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् ।
 युधिष्ठिरः काश्चनभाण्डयोक्त्रं
 समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ॥ ५
 समुच्छ्रितं दान्तशलाकमस्य
 सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति ।
 प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्ति

sec. m. 'स्तु' वामं च; D₆ 'ज्ञो यथा चाग्रे; T₁ G₁ 'ज्ञस्तथाव्यग्रं; T₂ G₁. 2 'ज्ञस्तथाव्यग्रं; G₃ अनीकस्योक्तं पार्थो; M धृष्टद्युम्नस्तु चाव्य (M₃ 'व्य') ग्रं. — °) K₁ वलं भीमेन पालितः; K₃ B D S भीमसेनेन पालितः (K₃ 'तितः; D₁-3. 7 T₂ G₂ M₂. 3. 5 'लितं').

D₈ writes the portion of the text from st. 4 up to the end of this adhy. sec. m.

4 K₃ om. 4 (cf. v. l. 3). D₈ reads 4th twice. — °) D₈ (first time) पालितः; T₁ G रक्षितं (for पालितम्). — °) K₂. 5 Da₁ Dn D₂ G₁ सात्वताग्रयेण; K₄ सात्वताख्येन; D₆ सत्वता तेन; T₁ G₁ धनुषोद्रेण. C_v cites श्रीमता सात्वतेतिना (sic).

5 °) Ś₁ K₀-3. 5 D₂. 7 'वाह' (for 'यान'). C_d cites वाहः. — °) K₃. 5 D₁-3. 7 G₁. 3. 4 M₁. 3-4 सूय°; C_c सोय° (as in text). Da हाटकरत्नभूषितं. — °) K₀. 2. 4 Dn₁ D₁. 6 G₁. 3 M कांचनभाण्डयोक्तं; K₁ 'भासयुक्तं; T₁ G₄ 'पटयुक्तं; T₂ 'चित्रभाण्डं; G₂ 'भासयुक्तं. C_c. d cite भाण्डं (C_d 'डानि'), and योक्त्राणि. — °) B₃ समास्थितो. B₁. 3. 4 Da₁ (marg.; orig. as in text) Dn D₁. 4. 3 'पुरस्य; S 'वलस्य (for 'कुलस्य).

6 °) Da₁ समुच्छ्रितं. K₁ om. (hapl.) from दान्त up to 7^a. K₁ B Da Dn D₁. 3 (by corr.). 4. 3. 3 M₂ दंतश°; K₃ दांतशि°; G₂ शतश°; C_c दंतश° (sic); C_d दान्तशलाकं (as in text). In K₄, the portion of text from शलाक up to the end of the st. is lost on a damaged fol. T₂ 'च्छ्रितं दांतशलाकमुग्रं. — °) Some S MISS. सुपां

महर्षयः संस्तुतिभिर्नरेन्द्रम् ॥ ६

पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्तो

महर्षिवृद्धाः श्रुतवन्त एव ।

जप्यैश्च मन्त्रैश्च तथौपधीभिः

समन्ततः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ ७

ततः स वस्त्राणि तथैव गात्र

फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ।

कुरुत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा

कुर्वन्पयौ शक्र इवामरेभ्यः ॥ ८

सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः

परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः ।

रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली

विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९

तमास्थितः केशवसंगृहीतं

कपिध्वजं गाण्डिवबाणहस्तः ।

धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां

न विद्यते नो भविता वा कदाचित् ॥ १०

उद्धर्तयिष्यंस्त्व पुत्रसेना-

मतीव रौद्रं स विभर्ति रूपम् ।

अनायुधो यः समुजो भुजाभ्यां

नराश्वनागान्युधि भस्म कुर्यात् ॥ ११

स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां

C. 6. 788
B. 6. 22. 12
K. 6. 22. 12

हर. —^a) B₃ Dn₂ T G₁. 3. 4 चैवम्. B Da Dn
D₃. 8 उपाचरन्त. —^d) S वृष्टुस्तं (for संस्तुतिभिः).
K₂. 2 D₃ नरेन्द्राः; Da₁ नरेन्द्र; D₃ नरेन्द्रैः.

7 K₁ om. 7^a (cf. v. l. 6). —^a) Ko शात्र-
वन्. K₁ वदन्ति; S वृवंतो. — S (except M₃) om.
7^b. —^b) B D (except D₂. 3. 5) M₁ ब्रह्मर्षिसिद्धाः
(for महर्षिवृद्धाः). B D (except D₂. 3. 5) एनं; M₁
समेव (for एव). —^c) K₁ जप्यैश्च. K₁ B Dn
D₁. 1 महौ; K₅ तथो (for तथौ). — T G om.
7^d. —^d) M सर्वे तथा (for समन्ततः). B Da Dn
D₁. 3 M वृवंतः (for प्रचक्रुः). — After 7^d, D₃
ins.:

80* जपन्दि वेदाध्ययनं महान्तं

जयाय धौम्योऽपि जयाय मन्त्रान् । ;

while M₂ ins.:

81* युधिष्ठिरं परिवव्रुः समेताः ।

8 Ś₁ om. (hapl.) 8-9. —^a) B₃ सहस्राणि;
D₃ च वस्त्राणि; M सुवस्त्राणि. D₁ गावः; T₂ भूश्च;
G₁. 3 ताश्च (for गात्र). —^b) S (except G₁)
पुष्पाण्य चैव. Ko-2. 5 D₂. 6 निष्कं. —^c) S
(except G₁) ब्राह्मणानां; Cd ब्राह्मणसात् (as in
text). —^d) Ko-3 करोत्ययं; D₃ सर्वं ददौ;
T G M₁ ददन्ययौ (G₂ त्यसौ); M₁-3. 5 ददौ तदा
(for कुर्वन्पयौ). Cd cites कुर्वन् (as in text).
K₂. 5 D₂ इवासुरेभ्यः; K₁ B Da Dn D₁. 6-8 इवा-
भेता. — For 8^{ad}, D₁ subst.:

82* तथैव विप्रेषु महाहृज्जातं
रश्ममणिमौक्तिकहेमरौप्यम् ।

9 Ś₁ om. 9 (cf. v. l. 8). —^a) B₃ रश्मिः
(for सूर्यः). —^b) Ko. 1 देहचित्रः; T₂ G₁
हेमचित्रं. Cc cites शतादं; Cd परार्थ. —^c) Ko-2. 5
D₃ रिवान्भुमाली; S रिव प्रदीप्तो. Cc cites अर्चिमाली
(as in text). —^d) K₃ विराजते. B₁ स्वचक्रः; D₁
सचक्रः; T₂ सशक्रः.

10 ^a) Ko Da तमास्थितं; M₂. 3. 5 समा (M₂
म)स्थितः. D₃ S (except T₂ G₁) संगृहीतः.
—^b) K₂. 4 B D (except D₁-3. 5. 7) S ध्वजो.
K₁ B D (except D₁. 2. 5-7) S पाणिः (for हस्तः).
—^d) G₁ भेष्यते (for विद्यते). D₁ योधयिता; D₃
न भविता. Ko om. नो. K₂. 4 B₁-3 D (except
D₂. 5) S om. वा. B₁ तापि कुत्र (for वा वा
कदा). S कथं (for कदा).

11 ^a) Ś₁ K₂ Da Dn₁ D₁. 2. 5-3 G₂. 3 M₂ Cc
उद्धर्तं; K₁ तद्धर्तं; D₃ उद्देव. D₂ पुत्रस्य सेनाम्;
D₁ देव सेनाम्. —^b) K₅ अतीव (for अतीव). K₃
transp. रौद्रं and रूपं. D₁ तीव्रं स; S रौद्रं हि.
—^c) Dn₂ समुजो. G₂ आयोधने यः सगदी भुजाभ्यां.
—^d) K₅ नागश्वनासन् (sic); Da₁ D₂ T G₁. 4
M₂. 4 नराश्च नागान् (for नराश्च). T G इह (for
युधि).

12 ^a) K₅ भीमसेनं. Ś₁ Ko-2 तोतुजाभ्यां. —^b)

वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता ।

तं प्रेक्ष्य मर्त्तर्भसिंहखेलं

लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२

समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं

प्रविच्यथुः पङ्कगता इवोष्ट्राः ।

वृकोदरं वारणराजदर्पं

योधास्त्वदीया भयविग्रसत्त्वाः ॥ १३

अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् ।

अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ १४

वासुदेव उवाच ।

य एष गोप्ता प्रतपन्बलस्थो

M₂ वीररथः स; Cc as in text. — °) D₃ तत्र (for प्रेक्ष्य). B Da Dn D₁ तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं; S तं तत्र सिंहर्षभतुल्यवीर्यं (M₂ °रूपा). — °) K₃. 5 D₂. 3. 5. 6 °मानवीर्यं; D: °मप्रकोपं; Cc °मानमिन्द्रः (sic).

13 °) M₁-3. 5 तं वीक्ष्य. S त्वदीयाः (for दुरासदं). — D₆ reads 13^b after 13^d. — °) B Dn D₁. 3 T₁ G₁ संविच्यथुः; D₆ प्रकंपते; M₂ विविच्यथुः. D₁ शत्रुगणात् (for पङ्कगता). K₁ om.; K₃. 5 D₂. 3. 5. 7 यथा गाः; K₄ M यथा गजाः; B Da Dn D₁. 3 यथा द्विपाः; D₁ तदानीं; D₆ T G यथा गौः (for इवोष्ट्राः). — °) Da °राजदर्पणं. — °) S (mostly) योधाः. S₁ Ko-3 Da₁ D₃ °भद्रं (for °विद्रं). Cc cites विग्रं. — After 13, S (except M₃) ins.:

83* विपण्णरूपाः कुरुसैन्यमुख्या

बभूवुरे शुष्ककण्ठा विरूपाः ।

[(L. 2) T₂ °कर्णा (for °कण्ठा).]

14 °) S₁ Ko-3. 5 Da₁ Dn D₂. 4. 5 M₃ °श्रेष्ठ. — °) G₃ जनार्दनं.

15 T G om. the ref. S₁ Ko. 1 श्रीवासुदेवः; K₅ संजय उ°; B₃ D₆ श्रीकृष्ण उ°; D₂ श्रीवासुदेव उवाच. — °) Ko. 3 य एव. B₃ राजा; Da₁ (marg. sec. m.) Da₂ Dn D₁. 3 रोपात् (for गोप्ता). D₆ प्रनयन् (for प्रतपन्). D₃ बलीयो; D₆ बलिस्थो. — °) B₃ Da₂ Dn D₁. 3 Nīlp इवाररक्ष; Da₁ इवार-

यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ।

स एष भीष्मः कुरुवंशकेतु-

र्येनाहतास्त्रिशतो वाजिमेधाः ॥ १५

एतान्यनीकानि महानुभावं

गृह्णन्ति मेघा इव धर्मराश्मिम् ।

एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर

काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

केपां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय ।

उदग्रमनसः केऽत्र के वा दीना विचेतसः ॥ १७

के पूर्वं ग्राहंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने ।

राक्षसः (sic); D₃ इवेक्षते च; S °क्षते ह (M₁ °क्षते सह). — °) Ko. 2. 3 D₂. 4 G₁-3 एव (D₁ °वे) (for एष). — °) Ko. 5 त्रिशतो; K₁ ते शतो; B Da₂ Dn D₁. 3. 5 S त्रि (Da₃ D₆ G₂. 3 M₅ त्रि) शतं. K₅ वाजिमैकं. D₁ येनादितास्त्रिशताः शौरिसंधाः. — After 15^d, K₁ writes and cancels 17^{abc}.

16 °) K₅ महानुभावा. — °) K₂. 3 D₂ T₁ G₁. 2. 3 गृह्णन्ति; T₂ वहन्ति; Cc गृह्णन्ति (as in text). Ko धर्मराश्मिः. B₁. 2. 4 D₁. 3 S रश्मिमंतं; B₃ Dn D₁. 3 रश्मिवंतं; Da रश्मिजालं (for धर्मराश्मिम्). — °) K₁ हुत्वा; K₃ दत्त्वा; G₂ हंतुं. — °) K₁ कांक्षन्ति. M योद्धुं (for युद्धं). S (except M₃) पुरुष° (for भरत°). — K₂ B Da Dn D₂ (ins. only lines 1-7, with the remark "इत्यादि दुर्गास्तोत्रं त्यक्तमस्ति"). 4. 7. 3 ins. a passage, given in App. I (No. 1), containing the Durgāstotra, after 16; while K₅ ins. it after 18.

17 For the repetition in K₁, cf. v. l. 18. S₁ श्रीधृतराष्ट्रः. — °) T₂ M₂ के वा (for केपां). K₅ तत्राज्ञौ (for तत्राग्रे). D₆ केपां प्रतिष्ठा युष्वाज्ञौ. — °) K₂. 5 D₁-3. 5. 7 योधा युध्यन्तु (K₅ D₁. 3. 5 °त) संजय; S योधा योद्धुं (T₂ योद्धारोच) न्यवस्थिताः. — K₃ om. (hapl.) 17°-18^d. — °) K₅ D₅ अत्युग्र°; Cc उदग्र° (as in text). K₅ B₁. 2. 4 के तु; B₃ M के च; Dn D₁. 4. 5. 3 के वा; D₂. 5 के तु (for केऽत्र). — °) D₂. 5 G₁. 3 के च (G₃ चिद्) (for के वा). B₃ D₆ विचेतनः.

मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १८

कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः ।

वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ १९

संजय उवाच ।

उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहपिरे मुदा ।

स्रग्धूपानगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ २०

संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ।

संसर्पतामुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ॥ २१

वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः ।

कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च ग्रहण्यताम् ॥ २२

C. 6. 223
B. 6. 24. 7
K. 6. 24. 7

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

18 K3 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) K5 प्राहर्त्स् (for प्राहर्त्स्). — ^b) Ś1 Ko.1 'कंपिनि; K5 'कंपिते; T1 G2.4 'कंपनाः. — ^c) K4.5 B Da Dn D1-2.3 पांडवेया वा; D5 पांडुयोधा वा; T1 G पांडवाश्चैव; T2 पांडवानां च. M मामकानां पांडवानां. — After 18, K4 ins. a passage given in App. I (No. 1), followed by a repetition of st. 17-18.

19 D4 M2-5 om. 19. — ^b) Ś1 Ko-2.5 Da2 Dn1 D1.2.3 G1-3 M1 गंधो (for गन्ध-). — ^c) K5 D5 T1 G वायुः (D5 'यु-); D1.3 वातः (for वाचः). Cc प्रदक्षिणाः (as in text). Ko.2.5 D3.5 T1 G प्रदक्षिणश्चैव (D5 'गंस्तत्र). — ^d) K3 D2.7 M1 अपि; K5 इव (for अभि-).

20 ^a) D5 योधा (for तत्र). — ^b) Da1 समपिरे (for जह). K4 B Da Dn D4.8 T G तदा (for मुदा). D5 गर्जतां चकिरे मुदा. — ^c) Ś1 D2 स्रग्धूपानः; K3 स्रग्धूपान (hypermetric); K4 B1.2.4 Da Dn D1.4.8 स्रजः समाः सुगंधाः (B2 'धी)नाम्; B3 स्रग्धूपानसुगंधानाम् (hypermetric); D5 सुगंधवायो-यौधानाम्; D5 स्रजो च पानः; D7 स्रग्धूपानां च गंधा-नाम्; S स्रजामुदार (G2.4 M1.3.5 'हाम)गंधानाम्; Cv स्रजश्चोचमगन्धानाम्. — ^d) K4 B Da Dn1 D1 'ये तु; K5 'यत्रस्त (hypermetric) (for 'यत्र). B3 'द्भवे; M5 'द्भवे.

21 ^a) K5 सहिता; K5 संहता; Da1 सबद्धा; Da2 संवेधा. T1 G4 अभीतानां; Cc अनीकानां (as in text). — ^b) D5 व्यूढानां. Cc cites व्यूहाः. — ^c) K5 संसर्पतास्तुदीर्णानां (sic); K4 'पतां सुदीर्णानां;

B Dn D1.4.8 संसर्गात्समुदी; Da संसर्प (Da2 'प्य-); समुदी; D5 समेत्य सन्ततां नृणां (sic); D5 समेतानामधुर्णानां; T1 G संसर्पतामनीकानां. Cc cites संसर्पन्. — ^d) D5 विवर्णः; D5.6 निनादः; Cc विमर्दः (as in text).

22 ^a) K3.5 Dn1 D2.6 तुमलः. — ^b) Ko शंख-भेरीविमिश्रितः; K3 D1 'भेरीविनिस्तृतः; D2.6 'भेरी-समुद्भवः; S 'शब्द (M3 'चक्र)विमिश्रितः. — After 22^a, K4 B Da Dn D4.7.8 ins.:

84* शूराणां रणशूराणां गर्जतामितरेतरम् ।

उभयोः सेनयो राजन्महान्यतिकरोऽभवत् ।

अन्योन्यं वीक्ष्यमाणानां योधानां भरतर्षभ ।

[(L. 2) Cc cites व्यतिकरः. — (L. 3) Da1 वीक्ष.]

— ^c) T1 G2.4 वि (for च). — ^d) G3 हयानां (for सैन्यानां). T G सं- (for च).

Colophon. — Sub-parvan : Dn जंबूद्विप (Dn2 om. द्विप)खंड, followed by समाप्त. — Adhy. name : Ko भीष्मनिर्याणः; K3.5 D2 सैन्यवर्णनः; D1 सेनासमा-गमः; D5 अर्जुनं प्रति कृष्णवाक्यं; D1 कुरुपांडवसेनयोः समागमः; G2 M1.2.4 युधिष्ठिर (G2 'ष्टिरस्त्र) सेनाचोदनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Da1 Dn2 D1 M1.3-5 23; Da2 Dn1 24; T1 (by corr. sec. m.) 2 G 21; M2 22 (as in text). — Śloka no. : Dn1 8; Dn2 7. — Aggregate sloka no. : K3 783; D1 765.

After adhy. 22, S reads adhy. 41, followed by the Bhagavadgītā, adhy. 6. 23-40.

C. 6. 830
B. 6. 25. 1
K. 6. 25. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६

23

[N. B. — Of the commentators drawn upon in the Critical Apparatus for the Bhīṣmaparvan, Arjunamiśra has no proper comm. on the Bhagavadgītā, i. e., adhyāyas 6. 23-40, but in its place the Ca MSS. write Śrīdhara's comm., which is not used in the Critical Apparatus. Devabodha probably wrote a commentary on the Gītā portion of the Parvan, but it has not so far come to light. — Seven additional MSS. for the text, viz., Ś2-s Ks N1, and nine additional comm. (making twelve in all: viz., Cā. b. c. g. k. l. m. n. r. s. u. v) are used in the Critical Apparatus of the Bhagavadgītā. Of these commentaries, Cā begins from Gītā 2. 6^a; Cb is fragmentary, extending up to stanza 16 of Gītā adhyāya 7; Cc comments on Gītā adhy. 1-2 only; Cg. k. m begin from Gītā adhy. 2; Cl begins from st. 12 of Gītā adhy. 1; and Cs begins from st. 11 of Gītā adhy. 2.]

❧ Ks Das om. adhy. 23-40; Ś2 breaks off at the beginning of 6. 30. 18; Ś1. s om. adhy. 23; in Śs the portion of text up to पाम in 6. 24. 6^c is missing.

Before the ref. of 6. 23. 1, Ko-2 ins. a passage given in App. I (No. 2); while Ś1 ins. अथ गीता लिख्यते । श्रीगणेशाय नमः ।; Ks अतः परं गीता लिख्यते; D1 अथ गीता; D2 अतः परं गीता भविष्यति ।

ॐ नमो नारायणाय । श्रीकृष्णाय नमः ।; G2 श्रीकृष्णाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः । हरिः ॐ शुभमस्तु । followed by :

85* कृष्णं कमलपत्राक्षं पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।

वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायणं हरिम् ।

and 1*, and श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । ॐ.

1 ^a) Cf. 6. 1. 2^c. — ^b) Ś2. 3 Ks Cb सर्वक्षत्र समागमे; Cu. v as in text. Ce cites समवेता (as in text). — ^c) Cf. 2. 66. 37^d; 6. 22. 18^e. — ^d) = B. 7. 121. 1^d; B. 9. 61. 1^d. Dn1 Da. s. s. G1. s M2. 3. s किमकुर्वत; Cu. v किमकुर्वत (as in text).

2 ^b) G3 व्यूढं; Ce. n व्यूढं (as in text). D1 तथा. — ^c) = 6. 47. 2^a; 88. 16^c. — ^d) Cup राजा + अवचनम्.

3 ^b) K1 महती (sic). K1 Dn1 Ds चमू (sic). — ^c) G3 व्यूढं (sic).

4 ^a) Cf. B. 9. 2. 43^c. — ^d) = 6. 95. 12^b; B. 7. 85. 41^d.

5 ^a) Ds 'श्रक्तितातः' (sic) (for 'श्रेकितानः'). — ^b) K3 काशी. — K1 om. (hapl.) 6^a. — ^c) = 5. 169. 2^a; B. 8. 6. 22^c. — ^d) Ś1 Ds 'पुंगव'.

6 6^a = 5. 167. 5^c. — 6^b = B. 8. 6. 24^d. — ^a) G2. 3 उत्तमौ. D3 नकुलः सहदेवश्च (= 16^c) युपाम ** मौजसौ. — ^c) = 5. 149. 50^c. Ko. द्रौपदीयाश्च (sic).

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
 नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्त्रवीमि ते ॥ ७
 भवानभीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १०
 अन्येषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्मेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
 ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
 पाश्र्वजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

C. 6. 245
 B. 6. 25. 16
 K. 6. 25. 16

7^a) = 5. 54. 59^a. —^c) Śs K₆ C₆ नायकान्.
 — After 7, Śs D₆ ins.:

86^a) सैन्ये महति ये सर्वे नेतारः शूरसंमताः ।
 [Do ते नराः सर्वसंमताः (for the post. half).]
 8^b) Śs. 3 Ko-2. 6 D₃. 6 C₆ कृपः शल्यो जयद्रथः;
 Cu as in text. —^c) = 4. 36. 11^c: 5. 46. 6^{cd};
 56. 15^c: 6. 88. 22^a. —^d) Cf. B. 7. 150. 34^b.
 K₃ D₁ D₃. 6 T₂ G₁. 3 सौमदत्तिः (T₂ °त्तः); D₂
 सौमदत्तः; C₆. 6. n. u सौम° (as in text). Śs. 3
 Ko-2. 6 D₃. 6 C₆ च वीर्यवान्; B G₁ C₆ जयद्रथः;
 Cp तथैव च (as in text).

9^b) = B. 7. 115. 16^a: cf. B. 8. 9. 94^b.
 M₃ मदर्थः; Cu मदर्थे (as in text). 9^{cd} = 6. 47.
 4^{cd}. —^c) G₂ °शाख°; C₆. u °शख° (as in text).
 —^d) = 2. 5. 37^b: 3. 260. 13^b: 4. 30. 25^b;
 33. 12^a: 5. 149. 6^a; 169. 4^a: B. 7. 95. 51^b; 145.
 44^a; 158. 61^b: B. 8. 6. 5^b. Śs-3 Ko-2. 6 C₆ नाना;
 Cu सर्वे (as in text). D₆ नानाशाख°.

10 = (var.) 6. 47. 6. —^b) Śs C₆ भीमा°;
 Cu भीष्मा° (as in text). — G₁ om. from 10^{cd}
 up to 6. 24. 26. —^c) D₆ तुदतां तेषां; G₃ त्विदमेवेदं;
 C₂ त्विदमेतेषां (as in text). —^d) Śs C₆ M₁ भीष्मा°;
 Cu भीमा° (as in text).

11 G₁ om. 11 (cf. v. l. 10). —^a) Śs. 2. 3
 Ko-2. 6 B₂ D₃ T₂ M C₆ तु; C₆ च (as in text).
 —^b) = 6. 47. 9^c.

12 G₁ om. 12 (cf. v. l. 10) — 12^{bcd} = 6. 47.
 3^{bcd}. —^b) = (var.) 6. 17. 5^b. —^c) = 6. 91. 49^c:

B. 8. 3. 18^a. —^d) = 6. 73. 46^b: B. 7. 14. 32^a;
 SS. 20^a.

13 Cf. 6. 47. 23. G₁ om. 13 (cf. v. l. 10).
 With 13^{ab}, cf. B. 8. 11. 36^{ab}. —^a) = B. 7. 13.
 15^a; SS. 27^a: (var.) 9. 16. 28^c. —^b) = B. 7.
 82. 4^b. —^c) = 6. 41. 3^c. Śs °वाग्भिः; Cl. n. u °वाग्भ्य-
 (as in text). —^d) = 3. 127. 7^a: 4. 57. 3^a. A
 few MSS. तुमलो.

14 G₁ om. 14 (cf. v. l. 10). — 14^{ab} = 6. 47.
 24^{ab}. —^a) G₂ M₃. 5 श्वेतः; Cl. u श्वेतैर् (as in
 text). K₃ युक्तो; D₃. 3 युक्तरः; Cl. u युक्ते (as in
 text). —^b) K₃ N₁ G₂ महती (sic).

15 = 6. 47. 25. G₁ om. 15 (cf. v. l. 10). —^a)
 K₁ पंचजन्यं (sic). —^d) = 5. 141. 32^b; 154. 19^a:
 B. 15. 23. 9^b.

16 = 6. 47. 26. G₁ om. 16 (cf. v. l. 10).
 K₁ om. 16^a-17^b. —^b) = 1. 135. 7^b; 182. 14^b:
 3. 2. 1^c; 3. 1^b; 37. 1^b; 162. 9^b: 4. 21. 34^a; 32.
 11^b, 24^b; 66. 1^b; 67. 12^b, 33^a: 5. 6. 4^a; 18. 22^b: 6.
 19. 24^b; 21. 1^a: B. 7. 126. 30^b; 157. 41^b: B. 9. 55.
 11^b: B. 12. 37. 31^b; 45. 4^b: B. 15. 3. 13^a; 9. 10^a; etc.
 etc. ("Epic tag"). N₁ कुंति° (sic). —^c) = 2. 44.
 14^c: 3. 36. 14^a, 23^c; 48. 2^c; 141. 23^a; 158. 33^c;
 296. 32^c: 4. 39. 2^c: 5. 56. 31^a; 124. 7^c; 138. 22^c;
 139. 24^c, 36^a; 141. 36^a: 6. 19. 18^c; 46. 51^c; 95. 9^c;
 97. 6^c; 101. 30^c; 106. 6^a; 117. 45^a: B. 7. 111. 46^c;
 178. 7^c, 11^c; 184. 6^c: B. 8. 11. 30^c; 22. 8^c; 78. 16^c;
 96. 49^a: B. 12. 167. 21^c: B. 15. 17. 8^a. —^d) M₂
 सुघोष°; Cl. u सुघोष° (as in text).

C. 6. 846
B. 6. 25. 17
K. 6. 25. 17

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौमद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९
अथ व्यवस्थितान्दध्वा धार्तराष्ट्रान्कापिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१
यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

17 = (var.) 6. 47. 27. G₁ om. 17 (cf. v. l. 10); K₁ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) G₂ M₃ परमेष्वासः; Cl. u °वासः (as in text). — ^b) = 5. 81. 31^d; 138. 23^b; 150. 6^b; B. 7. 111. 45^d. Ś₁ °रथाः. Cl. u °रथः (as in text). — ^d) = B. 7. 130. 4^d. G₂ सात्विकिश् (sic). K₁ reads सात्विकिं वा (for सात्यकिश्वा), and om. from पराजितः up to याश्च in 18^b (cf. v. l. 18^{ab} in Ś₁-3 Ko-2. 6 D₃ Cb).

18 G₁ om. 18 (cf. v. l. 10). — ^a) Ś₁-3 Ko-2. 6 D₃ Cb पांचालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च (K₁ om. up to याश्च, cf. v. l. 17^d) पंच ये (Ś₂ के; Ko. 6 च); Cl. u as in text. — ^d) = B. 7. 146. 137^d; B. 8. 87. 90^b. K₁ B₁ शंखं; Cl. r. u शङ्खान् (as in text).

19 G₁ om. 19 (cf. v. l. 10). — ^a) K₁ सुघोषो; Cl. r. u स घोषो (as in text). — ^b) Ś₁ K₁ N₁ D₂ 3 Cl विदारयत् (N₁ D₂ °न्); K₃ D₂ 1 D₂ 3 D₃ 6 8 M₂ व्यदारयन्; D₁ व्यकंपयत्; Cu व्यदारयत् (as in text). — 19^{ca} = (var.) 6. 47. 29^{ca}. — ^c) D₃ पृथिवी (sic). — ^d) A few MSS. तुमुलो. K₃ D₁ 3 व्यनुनादयत्; K₃ B₃ [s] व्यनुनादयन्; M₃ [s] व्यनु; Cb. l. u व्यनु (as in text). Co cites अनु.

20 G₁ om. 20 (cf. v. l. 10). — ^a) Cr cites अवस्थितान्.

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२
योत्स्यमानानवेक्षेहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३
एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धून्वस्थितान् ॥ २७

21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 10). Before 21^{ca}, Ś₁ K₂ 6 N₁ B D₂ 3 (marg.) D₂ 4. 6. 7 T₂ G₂ 3 M₂ ins अर्जुन उ° (S MSS. om. उ°). — ^c) = 24^c; 6. 32. 10^c. Ś₁ 2 Ko. 1. 6 Cb उभयोः सेनयोर्मध्ये (by transp.); Cl. r. u as in text.

22 G₁ om. 22 (cf. v. l. 10). — ^a) K₂ 3 D₂ 1 D₁ 4. 6 T G₂ 1 निरीक्ष्ये (sic). — ^c) D₃ कैर्; M₂ तैर्; Cl. n. u कैर् (as in text). — ^d) D₂ °समुद्यते (sic).

23 G₁ om. 23 (cf. v. l. 10). — ^a) M₂ योध्यमानान्; Cn. u योत्स्यमानान् (as in text). K₃ 3 D (except D₁; D₂ 3 om.) T₂ G₂ 3 अवेक्ष्ये (sic). — ^c) K₃ धृतराष्ट्रस्य; D₃ 3 म दुर्योधनस्य; Cu धार्तराष्ट्रस्य (as in text). K₁ 3 D₃ M₂ दुर्बुद्धे (sic).

24 G₁ om. 24 (cf. v. l. 10). Before 24, all MSS. (K₁ D₂ 3 G₁ om.) ins. संजय उ° (Ś₁ K₁ D₁ S om. उ°). — ^c) = 21^c; 6. 24. 10^c. Ś₁ 2 Ko-2. 6 Cb उभयोः सेनयोर्मध्ये (by transp.); Cl. u as in text.

25 G₁ om. 25 (cf. v. l. 10). — ^b) = 1. 1. 11^c.

26 G₁ om. 26 (cf. v. l. 10). — ^a) M₂ कुरुव; Cl. u स्थितान् (as in text). — ^d) = B. 10. 11. 1^b.

27 G₁ om. 27 (cf. v. l. 10). — ^a) Some MSS. श्वशुरान्, स्वशु°. N₁ श्यालान् (for चैव). — ^c) K₃ D₂ समीक्षाय; G₁ समीक्ष्य च; Cl. u समीक्ष्य स (as in text).

कृपया परयाविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ।
 दृष्ट्वामान्सजनान्कृष्ण युयुत्सुसमवस्थितान् ॥ २८
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
 गाण्डीवं संसते हस्ताचक्रचैव परिदह्यते ।
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२

येपामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४
 एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुघ्नान् ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
 निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
 पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सवान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७

C. 6. 838
B. 6. 25. 37
K. 6. 25. 37

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 10). —^a) = 3. 284.
 8^a: B. 12. 49. 55^a. —^b) Ś (Śs om.) Ko-2. 6 B
 Cb. k सीदमानोब्रवीदित्; Cl. u as in text. — Before
 28^a, all MSS. (except D2. 3; K4 Da2 G1 om.)
 ins. ब्रुवन उ^a (Ś1 K1 D1 T G2-4 M om. उ^a). —^c)
 K3. 5 N1 Da1 Dn D1. 4. 7 S (G1 om.) Cu दृष्ट्वाम्; B4
 D2. 6 दृष्ट्वाम्; D5 दृष्ट्वा सं- (sic); D3 दृष्ट्वैवं (for दृष्ट्वे-
 मात्). Ko-2 सुजनान्; K3. 5 N1 D (except D2. 3;
 Da2 om.) Cn. u स्वजनं (for स्वजनान्). —^d)
 = (var.) 5. 193. 61^b: B. 7. 139. 80^b. K3. 5 B1. 2. 4
 D (except D2. 3. 6; Da2 om.) S (G1 om.) Cu
 युयुत्सुः; N1 युद्धाय (for युयुत्सुन्). K3. 5 N1 Da1
 Dn D1. 4. 5. 7. 8 S (G1 om.) Cu समुप (K5 G4 M2
 'मव') स्थितं; B D3. 6 समुपस्थितान् (for समव^a).

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 10). —^a) = B.
 7. 74. 9^a. Ś2 सर्वैः; Cb. u मम (as in text). —^b)
 = B. 15. 3. 60^a. M1. 3. 5 परिशुष्यते; Cl 'शुष्यति
 (as in text). D6 मुखं चापि विद्यु^a. — With 29^a,
 cf. B. S. 26. 16^a.

30 G1 om. 30 (cf. v. l. 10). —^a) D3
 गाडिवं; D5 गाडीवं (sic); Cu गाण्डीवं (as in text).
 D2. 2. 6 शंसते (sic). Ś1. 2 Ko-2 Cb संसते गाडिवं.
 —^b) K5 D2. 6 परिदह्यति; Cl. u 'दह्यते (as in
 text).

31 G1 om. 31 (cf. v. l. 10). With 31^a, cf.
 3. 73. 16^a. — After 31^a, T1 G4 repeat 30^a.
 —^c) T1 G4 श्रेयो न; Cu श्रेयोऽनु- (as in text).
 —^d) K5 हत्वाहवे स्वांधवान्.

32 G1 om. 32 (cf. v. l. 10). —^a) D3
 न काङ्क्षे; G2 नकाङ्क्षे; Cu न काङ्क्षे (as in
 text). —^b) Ś2 K1. 6 न राज्यं न; Cb. l न च
 राज्यं (as in text). —^c) = 5. 131. 36^a; 133.
 3^a. G2 (before corr.). 3 च; Cu वा (as in
 text).

33 G1 om. 33 (cf. v. l. 10). —^a) D2 वे-
 माम्; M1-3. 5 एवाम्; Cu वेवाम् (as in text).
 Ś1 Ko-2 जीवितं मे; Cl. u काङ्क्षितं नो (as in text).
 —^b) T2 भोगैः; Cu भोगाः (as in text). —^c)
 Ś1. 2 Ko-2. 6 Cb त एव (Ko Cb एवे) मे स्थिता योद्धुः.
 —^d) = B. 9. 2. 21^a. Ś1. 2 Ko-2. 6 Cb सुदुस्त्यजान्;
 Cu धनानि च (as in text).

34 G1 om. 34 (cf. v. l. 10). —^b) = 3.
 81. 23^b. K1 प्र- (for च). —^c) MSS. (indiscri-
 minately) श्वशुराः, स्वशुराः, स्वशुराः. K1 पुत्राः; G3
 पौराः (for पौत्राः). —^d) N (except K1 B2
 Dn2 D1; Śs K4 Da2 om.) श्यालाः; Cn. u स्यालाः
 (as in text). D3 शालाः संबन्धिर्वाधवाः.

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 10). —^a) Ś1-3
 Ko. 6 किमु; Cb. c. l किं नु (as in text). B2
 (m as in text) महीपते; Cn महीकृते (as in
 text).

36 G1 om. 36 (cf. v. l. 10). D2 om. 36^a.

37 G1 om. 37 (cf. v. l. 10). —^b) Ś2. 3
 K2. 6 Dn2 Cb. l स्व- (for स). —^c) K5 स्व-
 जनान्; Dn1 सजनं; Cn. u स्वजनं (as in text).

C. 6. 266
D. 6. 23. 38
K. 6. 23. 38

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
 अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्ये जायते वर्णसंकरः ॥ ४१
 संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥ ४४
 अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६
 एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
 विसृज्य सशरं चापं शोकसंविद्यमानसः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

38 G1 om. 38 (cf. v. l. 10). —^a) D₆ यद्य-
 या ते (sic). —^c) = 39°. D₆ कुलक्षयं (sic). D₆
 पापं; Cn. u दोषं (as in text). —^d) = 5. 146.
 20^d. Ś1 Ko. 1 मित्रद्रोहि; Cl. 1 द्रोहे (as in text).

39 G1 om. 39 (cf. v. l. 10). —^c) = 38°. D₆ कुलक्षयं (sic). —^d) Ś1. 2 K1. 6 सं; Cb. l. u प्र-
 (as in text).

40 G1 om. 40 (cf. v. l. 10). —^a) G2
 'मोषि' (sic). N1 अधर्मोभिभवाच्युत (sic).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 10). —^b) T2 प्ररुः;
 G2 प्रदुष्यति (sic).

42 G1 om. 42 (cf. v. l. 10). —^a) = 5. 70. 33°.

43 G1 om. 43 (cf. v. l. 10). —^a) D₃
 जातिधर्माः; Cu जाति (as in text). Cb उत्साद्यते
 जातिधर्मः कुलधर्मश्च शाश्वतः.

44 G1 om. 44 (cf. v. l. 10). —^a) K₂ उत्पन्नः;
 K₃ उत्सिन्नः; B1. 3 D₆ उच्छिन्नः; D1. 3 उच्छिन्नः;
 Cu उत्सन्नः (as in text). —^a) = B. 13. 68. 32^b.
 K1. 3 N1 D₁ D₂ D1. 3. 6 S (G1 om.) 'शुश्रुमः';
 Cl. u 'शुश्रुम' (as in text).

45 G1 om. 45 (cf. v. l. 10). —^a) = B.
 7. 196. 50°. —^b) M₂ कर्तव्येवसिता वयं (sic).

—^c) = B. 7. 196. 50°. M1 'भोगेन'; Cu 'लोभेन'
 (as in text). —^d) K1 हन्तुं स्वजनमुद्यताः; K₂ स्व-
 स्वजनमुः; K₃ स्वजनान्दन्तुमुः; Cu as in text.

46 G1 om. 46 (cf. v. l. 10). —^c) D₁
 (marg. sec. m.) धार्तराष्ट्रान् (sic).

47 G1 om. 47 (cf. v. l. 10). Before 47, all
 MSS. (K₄ D₃ G1 om.) ins. संजय उ (Ś1 K1 D₁
 T G2. 4 M om. उ). —^a) Cf. B. 7. 202. 154°. S
 (mostly) संख्ये. — K₃ transp. 47^b and 47^d.
 —^b) = 3. 71. 29^d; 4. 41. 8^d; B. 7. 40. 13^d;
 114. 95^b; 166. 38^b; 167. 34^b; 169. 16^d; 200.
 69^b. D1 रथोपस्थम्; Cl. r. u रथोपस्थ (as in text).
 —^c) = B. 7. 114. 95^d; cf. 4. 36. 25^d; B. 7. 202.
 68°. Ś1. 2 K1. 6 उत्सृज्य; Cl. r. u विसृज्य (as in
 text).

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. (Ś1 K₁
 D₂ G1 om.) श्री or श्रीमद् (K₃ G₄ om. श्री or
 श्रीमद्) भगवद्गीतासु (K₃ भगवद्गीतायां) उपनिषत्सु
 (K₃ D₁ om. उपनिषत्सु). Ko. s. s. N1 B₃ D₁ D₂
 D1. 2. 4-6. 8 Cv cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
 र्जुनसंवादे; K₃ M1. s. s. श्री (M₃ om. श्री) कृष्णार्जुन-
 संवादे; T1 G₄ योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T₂ G₄
 M₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (G₂ 'शास्त्रनिर्णये') श्री (G₄

२४

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।

विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विपमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २

कैश्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदैर्विल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

शुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४

गुरुनहत्वा हि महानुभावा-

ञ्श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव

भुञ्जीय भोगान्नुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्नश्नितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७

C. 6. 685
B. 6. 26. 7
K. 6. 26. 7

om. श्री) कृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name*: Ś1 Ko-3.5
 N1 Da1 Dn D1.5.5 अर्जुन(Ds om. अर्जुन)विपादः;
 Ds T G2.4 अर्जुनविपादयोगः; Ks B3 सैन्यदर्शनः;
 B2 सैन्योपदर्शनः; Ds अर्जुनपरिखेदः. — *Adhy. no.*
 (figures, words or both): Ds Ms 24; T G2.4 23
 (as in text); Ms 25. — *Bhāgavadgītā adhy. no.*
 (figures, words or both): Ś1 K (K1 om.) N1 B
 Da1 Dn D1.4.6-3 G2.3 M1.3.5 1. — *Sloka no.*:
 K2.5 Dn D1.2.5.6 G2 47; Da1 (erroneously) 48;
 Ms 46.

24

K1 Da2 om. this adhy. (cf. note at the
 beginning of adhy. 23).

1 St. 1-10 are not noticed in C1. — Śs om.
 up to पाम in 6° (cf. note at the beginning of
 adhy. 23); G1 om. 1-26 (cf. v.l. 6. 23. 10);
 K1 om. 1. Ds om. the ref. —^b) T2 अश्रुपूर्ण-
 मुखेक्षणः; Cu as in text. —^c) Ś (Śs om.) Ks B
 Cb सोदमानम्; Cn.u विपीदन्तम् (as in text).

2 Śs G1 om. 2 (cf. v.l. 1). K1 om. the ref.
 —^a) K2.5 Ds T1 G2.4 Cb.k त्वां; Cl.u त्वा (as
 in text). —^b) = B. 9. 31. 24°.

3 Śs G1 om. 3 (cf. v.l. 1). —^a) Ś (Śs om.)
 Ks B (B1 m.4 m as in text) Ds (marg. sec. m.
 as in text). —^b) T G2 Cb.k मा कैश्यं गच्छ कैतयः; Cl.n.
 u as in text. —^c) = 3. 240. 23^d: B. 7. 143. 13^d;
 183. 24^d: B. 12. 106. 3^d.

5 Śs G1 om. 5 (cf. v.l. 1). —^b) Ś1-4.5
 (m as in text) Ko Cb श्रेयश्चतुः; Ks श्रेयस्करं;
 Ds श्रेयो भुक्तं; Cl.n.u.v श्रेयो भोक्तुं (as in
 text). —^c) Ś1.5 Ko.3.5 N1 B Da1 Dn1 D2.3.5.6.5
 भैक्ष्यम्; Cc.l.n.u.v भैक्षम् (as in text). —^d)
 Ds 'कामांश्च'; Gs 'काम्यांस्तु'. Ś (Śs om.) Ko.2.6
 Ds Cb न त्वर्थकाम(Ś2.5 Ko Ds 'मां)स्तु गुरुनिहयः;
 Cl.n.u as in text. —^e) Ds.5 भुञ्जीत; Cl.n.u
 भुञ्जीय (as in text). Ds 'प्रदिग्धान्' (sic).

6 G1 om. 6; Śs om. 6^{ab} (cf. v.l. 1). —^a)
 Śs.5 (marg.) Cg.k नैतद्विद्मः; Gs न चैतद्विद्मः;
 Cl.n.u.v न चैतद्विद्मः (as in text). —^b) N1
 (m as in text) उत्तः; Cn.u यदि (as in text).
 —^d) Ś1-2.5.6 Ks Cā.k ते नः स्थिताः; K1 तेना-
 स्थिताः; Cb.l.u तेऽवस्थिताः (as in text). Ds
 प्रत्यनीकेषु योधाः; Cu प्रमुखे धार्तराष्ट्राः (as in text).

7 G1 om. 7 (cf. v.l. 1). —^b) Ś2.5 K2.5.5
 B Da1 Dn1 D1-n T1 G4 M3 त्वां; Cā.b.k.l.u

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-

द्यच्छोकमुच्छोपणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः ॥ १०

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतास्त्रनगतास्त्रं नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

त्वा (as in text). —^a) K₁ D₅ M_{2.8} त्वं;
Cā. l. u त्वां (as in text).

8 G₁ om. 8 (cf. v. l. 1). —^b) Ś_{2.3.4} m. 5. 6
K₆ Cā. b यः; Cl. u. v यत् (as in text).

9 G₁ om. 9 (cf. v. l. 1). —^b) K₅ B_{3.4}
D₁ T G₂ (orig.). 2. 4 M_{1.5} Cl. u परंतपः; Cā. b
परंतप (as in text). —^c) Ś_{3.6} B₁ D_{1.3.6} T₂
Cā न योत्स्यामीति; Cl. u न योत्स्य इति (as in
text). —^d) D₁ D₆ तूष्णीः; Cl. u तूष्णीं (as
in text).

10 G₁ om. 10 (cf. v. l. 1). —^b) = 1. 151.
7^b, 14^d; 211. 16^b; 5. 179. 1^b; B. 7. 107. 14^d;
115. 38^d; 122. 47^d; 123. 23^d; 128. 4^b; B.
14. 74. 6^b. —^c) = 6. 23. 21^c, 24^c. B_{1.4} D₃
उभयोः सेनयोर्मध्ये (by transp.). —^d) Ś K₆ B₁₋₃
D_{1.3} T₂ Cā. b सीदमानम्; Cl. u विपीदन्तम् (as
in text).

11 G₁ om. 11 (cf. v. l. 1). D₃ om. the ref.
— After the ref., Ś K₆ Cā. b. g. k ins. :

87* त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा
विपादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः ।

रूपापृहीतः समवेक्ष्य बन्धुः

गमिप्रपश्यान्मुखमन्तकस्य ।

[(L. 1) Ś₁ Cb मानुषे. — (L. 3) Ś₃ Cb समवेक्ष्य.]
—^a) Ś₂₋₄ K₆ Cb. c. k अनुशोचं (Cb. c. 'च'स्त्वं; T₂

G₃ अन्वशोच्यस्त्वं; G₂ अवशोचस्त्वं; Cā. l. m. n. r. s. u
अन्वशोचस्त्वं (as in text). —^b) Ś₂₋₆ K₆ Cā
प्राज्ञव (K₆ प्रज्ञावा) ज्ञाभिभापसे; Cl. m. n. r. s. u. v as
in text. Cb cites प्रज्ञावादांश्च (as in text).
—^d) = 5. 131. 15^b.

12 G₁ om. 12 (cf. v. l. 1). —^a) Ś_{1-2.3}
K₆ Cā. g न ह्येवाहं; Ś₁ न एवाहं; D₆ न त्वेवाहं;
Cb. c. l. m. n. r. s. u. v न त्वेवाहं (as in text). —^b)
Ś_{2.6} K₆ Cg नामी; Cl. m. n. r. s. u. v नेमे (as
in text). —^c) D₆ चैवं; Cc. k. l. r. n. s. u चैव
(as in text). —^d) Ś₂₋₅ K₆ वयमितः; Cā. b.
c. l. r. s. u. v वयमतः (as in text).

13 G₁ om. 13 (cf. v. l. 1). —^d) K₁ D₁
D₃ वीरस्; Cā. c. g. l. m. n. r. s. u धीरस् (as in text).

15 G₁ om. 15 (cf. v. l. 1). —^b) M₂ पुरुषः
पुरुषर्षभाः; Cl. m. n. s. u. v as in text. —^c) Cf. B.
12. 297. 36^c. Ś₆ समसुखदुःखं; Cc. k. l. m. n. r. s. u
दुःखसुखं (as in text). G₃ धीराः; M₃ धीरः; Cā.
l. m. n. r. s. u धीरं (as in text). —^d) = B. 12.
139. 80^d; 239. 22^d; (var.) 328. 50^d; (var.)
B. 14. 48. 5^d. B₁ कल्पते; Cā. c. k. l. n. r. s. u कल्पते
(as in text).

16 G₁ om. 16 (cf. v. l. 1). —^a) Cā. [ज]
भावो. —^c) D₆ reads उभयोरन्तरं and om. from
दृष्टो up to तद् in 17^a. —^d) K₁ वस्तु; Cā. c. l. r.
s. u. v तत्त्व (as in text).

तस्यैव च दृष्टीभ्याः प्रहसन्निव आगतः ।
 तेनैवाकथयामि ते विपरीदं तस्मिन् कथः ॥ ६. २४. १० (BG. २.१०)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
 अनाशिनोऽग्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८
 य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
 उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
 न जायते म्रियते वा कदाचि-
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
 वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
 कथं स पुरुषः पार्थ कं वातयति हन्ति कम् ॥ २१
 वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
 न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

C. 6. 903
 E. 6. 26. 27
 K. 6. 26. 27

17 G₁ om. 17 (cf. v. l. 1). —^a) K₃ नाशो
 (sic). —^b) = G₁ 8. 22^d; 18. 46^b; B. 12.
 59. 138^d; 239. 20^d. —^d) D₆ किञ्चित्; Cā. c. k. l.
 m. n. r. s. u कश्चित् (as in text). Ko. 2 अर्हसि (sic).
 18 G₁ om. 18 (cf. v. l. 1). —^a) = B.
 12. 224. 6^a. —^c) Śi. 3. 5. 6 D₁ Cb. g विना^a;
 Cm. n. s. u अना^a (as in text). Śi (m as in text)
 विनाशमव्ययस्यास्य (= 17^c).

19 = (var.) Kathopaniṣad 1. 2. 19. G₁ om.
 19 (cf. v. l. 1). —^a) B₁ वेद; Cg. k. l. r. s. u. v
 वेत्ति (as in text). —^c) = B. 12. 224. 14^a. Śi
 K₁ D₁ T₂ G₃ (before corr.) विजानीतौ; G₃ (by
 corr.) नीते; Ck. l. n. r. s. u नीतो (as in text).

20 = (var.) Kathopaniṣad 1. 2. 18. G₁ om.
 20 (cf. v. l. 1). —^b) Cc. s [अ]भविता; Cā. g. l.
 m. n. r. u भविता (as in text). N₁ (marg. in
 Devanāgarī as in text) वा कदाचित्; G₃ नावभूय;
 Cā. l. n. r. s. u वा न भूयः (as in text). —^c) Cf.
 B. 12. 339. 23^c. —^d) M₂ अतीते (with hiatus);
 Cā. c. k. l. m. n. r. s. u शरीरे (as in text).

21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 1). —^c) Dn₁ पुरुष
 ज्ञाय (for पुरुषः पार्थ). —^d) Ko किं (for कम्).
 Śi-3 (Śi. 5 marg.) K₆ Cg. k हन्यते हंति वा कथं;
 Cā. c. l. m. n. r. s. u. v as in text.

22 G₁ om. 22 (cf. v. l. 1). —^d) D₃ गृह्णाति;
 Cā. u संयाति (as in text).

23 G₁ om. 23 (cf. v. l. 1). —^c) M₂ क्लेश^a;
 Ck. l. n. r. s. u क्लेद^a (as in text).

24 G₁ om. 24 (cf. v. l. 1). —^c) Śi सत्-
 तनः; K₁. 3 D₁ D₃ G₂. 3 M₂ सर्वगत (K₁ G₂ ता^a);
 D₂ सर्वत्रगः; Cā. c. l. m. n. s. u सर्वगतः (as in text).

25 G₁ om. 25 (cf. v. l. 1). —^c) Ko D₆
 G₃ देनं; Cā. c. k. l. n. r. s. u देवं (as in text).
 D₆ विचिन्त्येनं; G₂ विदित्वेह; Cā. g. l. n. r. s. u त्वेनं
 (as in text). —^d) Cf. 6. 2. 14^b.

26 Ko. 2 G₁ om. 26 (Ko. 2 hapl.; for G₁,
 cf. v. l. 1). K₃ reads 26 twice. —^a) Śi-3. 4
 (marg.). s. s K₆ M₁. 3 Cā. b. c. k चैनं; Cl. m. r. s. v
 चैनं (as in text). Cg. u cite एनम्. —^d) = B.
 12. 6. 4^b; B. 13. 168. 32^b. Cf. 1. 1. 183^d; B. 12.
 29. 11^d, 12^d. K₁. 6 Dn D₂. s. s T G₂. 3 M₂ नैनं;
 Cā. k. l. m. r. s. u नैनं (as in text).

27 D₆ transp. 27 and 28. —^a) B₁ जातस्यैव;
 Cā. c. k. l. r. s. u स्य हि (as in text). Śi K₆ ध्रुवं;
 Cā. k. l. r. s. u ध्रुवो (as in text). —^c) = B. 7.
 11. 51^a. Ko तस्मादपरिहार्येऽर्थे. —^d) = 6. 24. 30^d;
 46. 27^b; B. 7. 80. 9^d; 114. 47^d.

समुवाच इषीक्याः प्रहसन्निव आगत ।
 सेनयोः कर्मयोग्यो विषादस्तस्मिन् वचः ॥ ६. २४. १० (Bd. ६. १०)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
 अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८
 य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
 उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
 न जायते म्रियते वा कदाचि-
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
 वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
 कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१
 वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
 न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
 अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

C. 6. 905
B. 6. 28. 27
K. 6. 26. 27

17 G₁ om. 17 (cf. v. l. 1). —^a) K₃ "नाशी
 (sic). —^b) = Gītā 8. 22²; 18. 46^b; B. 12.
 59. 138^d; 239. 20². —^d) D₆ किञ्चित्; Cā. c. k. l.
 m. n. r. s. u कश्चित् (as in text). Ko. 2 अर्हसि (sic).
 18 G₁ om. 18 (cf. v. l. 1). —^a) = B.
 12. 224. 6^a. —^c) Śī. s. s. e D₁ Cb. g विना;
 Cm. n. s. u अना (as in text). Śī (m as in text)
 विनाशमव्ययस्यास्य (= 17^c).
 19 = (var.) Kathopaniṣad 1. 2. 19. G₁ om.
 19 (cf. v. l. 1). —^a) B₁ वेद; Cg. k. l. r. s. u. v
 वेत्ति (as in text). —^c) = B. 12. 224. 14^a. Śc
 K₁ D₇ T₂ G₃ (before corr.) विजानीतौ; G₃ (by
 corr.) नीते; Ck. l. n. r. s. u नीतो (as in text).
 20 = (var.) Kathopaniṣad 1. 2. 18. G₁ om.
 20 (cf. v. l. 1). —^b) Cc. s [अ]भविता; Cā. g. l.
 m. n. r. u भविता (as in text). N₁ (marg. in
 Devanāgarī as in text) वा कदाचित्; G₃ नावभूय;
 Cc. l. n. r. s. u वा न भूयः (as in text). —^c) Cf.
 B. 12. 339. 23^c. —^d) M₂ अतीते (with hiatus);
 Cā. c. k. l. m. n. r. s. u शरीरे (as in text).
 21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 1). —^c) Dn₁ पुरुष-
 व्याप्त (for पुरुषः पार्थ). —^d) Ko किं (for कम्).
 Śī-s (Śī. s marg.) Kc Cg. k हन्यते इति वा कथं;
 Cā. b. c. l. m. n. r. s. u. v as in text.

22 G₁ om. 22 (cf. v. l. 1). —^d) D₃ गृह्णाति;
 Cā. u संयाति (as in text).

23 G₁ om. 23 (cf. v. l. 1). —^c) M₂ क्लेश;
 Ck. l. n. r. s. u क्लेद (as in text).

24 G₁ om. 24 (cf. v. l. 1). —^c) Śī सत्-
 तगः; K₁. s D₁ D₃ G₂. s M₂ सर्वगत (K₁ G₂ ता);
 D₂ सर्वत्रगः; Cā. c. l. m. n. s. u सर्वगतः (as in text).

25 G₁ om. 25 (cf. v. l. 1). —^c) Ko D₆
 G₃ देनं; Cā. c. k. l. n. r. s. u देवं (as in text).
 D₆ विचिन्तयन्; G₂ विदित्वेह; Cā. g. l. n. r. s. u त्वेनं
 (as in text). —^d) Cf. 6. 2. 14^b.

26 Ko. 2 G₁ om. 26 (Ko. 2 hapl.; for G₁,
 cf. v. l. 1). K₃ reads 26 twice. —^a) Śī-2 +
 (marg.). s. e Kc M₁. s Cā. b. c. k चैनं; Cl. m. r. s. v
 चैनं (as in text). Cg. u cite एनम्. —^d) = B.
 12. 6. 4^b; B. 13. 168. 32^b. Cf. 1. 1. 183^d; B. 12.
 29. 11^d, 12^d. K₁. s Dn D₂. s. e T G₂. s M₂ नैनं;
 Cā. k. l. m. r. s. u नैनं (as in text).

27 D₆ transp. 27 and 28. —^a) B₁ जातस्यैव;
 Cā. c. k. l. r. s. u स्य हि (as in text). Śc Kc ध्रुवं;
 Cā. k. l. r. s. u ध्रुवो (as in text). —^c) = B. 7.
 11. 51^a. Ko तस्मादपरिहार्ये. —^d) = 6. 24. 30^d;
 46. 27^b; B. 7. 80. 9^d; 114. 47^d.

C. 6. 905
B. 6. 26. 28
K. 6. 26. 28

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२

28 = (var.) B. 11. 2. 6; 9. 11. —^o) Cf. B. 12. 211. 1^d. —^a) = 2. 44. 4^d, 6^d, 8^d; 3. 78. 9^d; 238. 42^d, 46^d; B. 12. 29. 15^b; 180. 27^d; 224. 17^d; 226. 20^d; B. 14. 3. 2^d. Ds. s (before corr.). s T1 'वेदना; Cā. c. k. l. n. r. s. u 'देवना (as in text).

29 Cf. Kathopaniṣad 1. 2. 7. —^b) Śi. s तथैनमन्यः; Ko. 1 Cb तथैवमन्यः; Cā. l. r. s. u तथैव चान्यः (as in text).

30 ^o) = B. 12. 140. 8°; B. 13. 162. 61°. —^d) = 27^d; 6. 46. 27^b; B. 7. 80. 9^d; 114. 47^d. Śi Cā. b नाबु; Śs Ko नाबु; Cl. s. u न त्वं (as in text).

31 ^b) Śi Ko त्वं; Śs Cā प्र; Co. l. n. r. s. u वि (as in text). — 31^{ca} = (var.) 6. 118. 32^{ca}; cf. B. 11. 2. 18^{ca}. —^o) Ks N1 Dai Do Ms. s Co धर्म्याद्धि; Cā. l. n. r. s. u धर्म्याद्धि (as in text).

32 Cf. B. 8. 57. 2. Śi om. 32-37. —^a) Śi चोपनतं; Cā. c. l. n. r. s. u चोपपन्नं (as in text). —^o) Śi. s सुकृतात्; Cā. b. l. n. r. s. u सुखिनः (as in text).

33 Śs K1 om. 33 (for Śs, cf. v. l. 32). —^a) Dai Ds Cb त्वमिमं धर्मं; Ds. s S Cb त्वं धर्म्यमिमं (Gs Ms. s 'दं); Cā. l. n. r. s. u त्वमिमं धर्मं (as in text). —^o) Ks सुधर्मं; N1 स्वधर्म्यं;

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४

भयाद्रणादुपरतं संस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

Cā. l. r. s. u स्वधर्मं (as in text).

34 Śs om. 34 (cf. v. l. 32). —^b) K1 D तेव्ययं; Cā. c. l. n. r. s. u तेऽव्ययाम् (as in text). —^o) T2 साकीर्तिर्; Cā. l. r. s. u चाकीर्तिर् (as in text).

35 Śs om. 35 (cf. v. l. 32). —^b) Gs मन्यन्ते; Cā. c. l. n. r. s. u मंस्यन्ते (as in text). Ds त्वा; Cl. r. s. त्वां (as in text). —^o) Śs Ks Gs M1 एषां; Ds केषां; Cā. b. c. l. n. r. s. u येषां (as in text).

36 Śs om. 36 (cf. v. l. 32). —^a) Ds Gs 'वाचांश्च; Cā. c. l. n. r. s. u 'वादांश्च (as in text). —^o) Ms. s विदंतस्; Cā. l. n. r. s. u निन्दन्तस् (as in text). —^d) = 3. 49. 7^d; (var.) 5. 70. 17^d; = 5. 88. 85^d; (var.) 137. 3^d.

37 Śs om. 37 (cf. v. l. 32). With 37^{ab}. cf. 4. 64. 25^{ca}; B. 9. 30. 12^{ab}. —^a) K1 s T. G प्राप्स्यसे; Cā. l. r. s. u प्राप्स्यसि (as in text). —^b) D1 भुवं; Cā. l. r. s. u महीम् (as in text). —^d) M1 कृतनिश्चयं.

38 With 38^{ab}, cf. B. 12. 288. 37^{ab}. —^a) = B. 12. 121. 30^d. —^o) Ko N1 Ds युष्मद् (इ)स्व; Cā. k. l. n. r. s. u युज्यस्व (as in text). —^d) Ko. s Dai Ds नैनं; Cā. l. n. r. s. u नैवं (as in text).

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।
 बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९
 नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०
 व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
 बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१
 यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
 वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
 क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४
 त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५
 यावानर्थ उदपाने सर्वतः संमुतोदके ।
 तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६
 कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
 मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७
 योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
 सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८
 दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्भनंजय ।
 बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

C. 6. 927
B. 6. 26. 49
K. 6. 26. 49

39 °) K₁ G₃ यथा; Cā. c. g. k. l. r. s. u यया (as in text).

40 °) Ś₂ s K₆ Cb. c. g. k नेहाति; Cā. l. n. r. s. u नेहाभि (as in text). — °) Ś₂ K₆ इत्यते; Cā. c. k. l. n. r. s. u विद्यते (as in text). — °) = 3. 30. 9^b; 245. 32^d; (var.) 5. 67. 12^d; B. 7. 195. 18^b; B. 12. 134. 5^d.

41 °) = 44°. K₁ G₃ C_v त्मका; C₆ तिका; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u त्मिका (as in text). — °) Ś₁ K₆ D₂ Cā. b. g. k एकैव; Cl. m. n. r. s. u एकेह (as in text).

42 °) K₁ विपश्चितः; Cā. c. g. k. l. n. r. s. u [अ]विपश्चितः (as in text). — °) Ś₁ s s K₆ Cb. k पतः; Cā. l. m. n. r. s. u रताः (as in text).

43 Ś₁ om. 43-44. — °) Ś₁ s s s K₆ Cā. g. k फलप्रदा; B₄ M₅ फलप्रदा; Cb. l. n. r. s. u फलप्रदाम् (as in text). — °) Ś₁ s s K₆ Ck बहुला; K₁ बहुलो; Cā. c. l. n. r. s. u बहुला (as in text). — °) Ś₁ s s K₆ Ck गती; Ś₂ गति; K₆ गती; Cā. b. l. m. n. r. s. u गति (as in text).

44 Ś₁ om. 44 (cf. v. l. 43). — °) Ś₁ D₂ तयापहृत; K₁ D₂ तयापहृत; D₂ तया च हृत; C₆ तयापहृत; Cā. k. l. m. n. r. s. u तयापहृत (as in text). — °) = 41°. K₁ G₂ (by corr.) s यात्मका; Cā. c. k. l. m. n. r. s. u यात्मिका (as in text).

45 °) Ś₁ त्रैगुण्यो; Ś₂ Cā त्रैगुण; C₆ त्रिगुण्य; Cg. k. l. m. n. r. s. u. v त्रैगुण्य (as in text). — °) K₁ D₂ C_v निस्त्रैगुण्ये; Cā. c. g. k. l. m. n. r. s. u त्रैगुण्यो (as in text). — °) Cf. B. 12. 195. 4^a. K₁ निर्द्वन्द्वे. — °) = B. 14. 46. 45^d. B₃ s निर्योग; Cā. c. k. l. m. n. r. s. u. v निर्योग (as in text). B₄ आत्मनः; Cā. c. k. l. m. n. r. s. u. v आत्मवान् (as in text).

46 = (var.) 5. 45. 23. — °) D₂ उदक्पाने. — °) = B. 12. 103. 35^b. — °) K₆ s भूतेषु; Cā. c. k. l. m. n. r. s. u वेदेषु (as in text). — °) D₂ ब्राह्मण्यस्य.

47 °) Ś₁ s K₆ Cb. k कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते; K₂ कर्मणेवाधिकारस्ते; Cā. c. l. m. n. r. s. u as in text.

48 °) Cf. Gītā 18. 26°. — °) T₂ समर्थ; Ck. l. n. r. s. u समत्वं (as in text). — After 48, Ś K₆ Cā. g. k. ins. :

88* यस्य सर्वे समारम्भा निराकारविन्धनास्त्विह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ।

[= (var.) 3. 203. 43. — (L. 1) Prior half = Gītā 4. 19^a.]

49 °) C_v ह्यवरं; Cā. c. l. m. n. r. s. u ह्यवरं (as in text). — °) N₁ D₂ s s G₃ अन्विच्छन्; Cā. c. g. k. l. m. n. r. s. u. v अन्विच्छ (as in text). — °) = B. 12. 7. 16^b; 265. 7^d; cf. B. 12. 18. 13^d.

C. 6. 928
B. 6. 26. 50
K. 6. 26. 50

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५४

50 Śi om. 50. — ^a) G₄ बुद्ध्या (for बुद्धि-).
Śi-3 K₆ जहातीमे; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °तीह (as in
text). — ^d) K_{1.2} D_{3.8} योग-; Cā. c. k. l. m. n. r.
ś. u योग- (as in text).

51 ^a) Śi °युक्तात्मा; Cā. g. l. m. n. r. ś. u °युक्ता
हि (as in text). — ^e) Śi. 4 (marg. as in text). °
Cā कर्मबंध-; Cg. l. n. r. ś. u जन्मबन्ध- (as in
text).

52 ^b) Śi D₃ Cā. b. k व्यवतरिष्यति (Cb. k °ति);
D₆ व्यतितरिष्यते; M₃ व्यवतरिष्यति; Cl. n. r. ś. u
व्यतितरिष्यति (as in text).

53 ^b) Śi यथा; Cā. l. m. n. r. ś. u यदा (as in
text). Śi. 3-5 Ck निश्चिता; B₂ C₆ निष्फला; T₂
निश्चलं; Cā. l. m. n. r. ś. u निश्चला (as in text).
— ^d) B₁ अवाप्स्यति; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °प्स्यसि
(as in text).

54 ^a) K₆ G₁ स्थिर-; Cc. g. k. l. m. n. r. ś. u. v
स्थित- (as in text). — ^b) K₂ T₂ G_{2.3} M₃ C₆
°स्थितस्य; Cg. l. m. n. r. ś. u °स्थितस्य (as in text).
— ^e) Śi. 2. 6 K₆ D₂ T₂ G_{1.2} Cg स्थिरधी-;
Cl. n. r. ś. u. v स्थितधी- (as in text). D₆ विभाषेत;
Cā. c. l. n. r. ś. u. v प्रभा- (as in text). — ^d)
Śi-3. 4 (sup. lin. as in text). ° K₆ Cā ब्रजेच;
Cl. n. ś. u ब्रजेत (as in text). Cc cites ब्रजेत्.

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

G₃ समासेत ब्रजेत कां.

55 K₆ श्रीकृष्ण उ-; M_{1.3-5} भगवान्. — ^b) Cc
cites मनोहरान्. — ^c) D₁ तुष्टि-; — ^d) K₆ D₂ G₁ C₆
स्थिरप्र-; T₂ स्थित-प्र-; Cā. c. g. k. l. n. r. ś. u स्थित-
(as in text). T₂ तथो-.

56 Cb is missing from 56^{ed} up to 6. 25. 3^d along
with the text. — ^e) Cf. Gītā 4. 10^a; B. 12. 16^d
20^e. — ^d) Śi-4. 6 K₆ D₂ G₁ Cg स्थिरधीर्; Ck. l.
n. r. ś. u स्थितधीर् (as in text).

57 D₆ om. 57^{ed}. — ^d) = 58^d; 61^d; 68^d. K₆
स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते (cf. 55^d); Cc. k. l. n. r. ś. u as in
text.

58 D₂ reads 58 after 69. — 58^{ab} = (var.)
B. 12. 21. 3^{ab}; 174. 51^{ab}. — ^b) = B. 12.
26. 13^d; B. 14. 46. 44^b. D₁ G₂ °नि च (for
°नीव). Śi. 4 (marg.). ° Ck सर्वतः; Cl. r. ś. u
सर्वशः (as in text). — 58^{ed} = 68^{ed}. — ^e)
= B. 7. 42. 13^a; 54. 18^e; B. 12. 306. 10^a;
cf. B. 12. 239. 13^a; 246. 6^e; B. 14. 42. 46^b.
— ^d) = 57^d; 61^d. Ś K₆ Ck स्थित (Śi. 3 K₆ °र) प्र-
स्तदोच्यते (cf. 55^d); Cl. r. ś. u as in text.

59 = B. 12. 204. 16. D₂ reads 59 after 61.
— ^b) D₆ M_{1.3-5} C_v रसवर्ज-.

यतो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
 तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१
 ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
 क्रोधाद्भवति संभोहः संभोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
 स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३
 रागद्वेषविषुकैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
 न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६
 इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविमिबाम्भसि ॥ ६७
 तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८
 या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९

C. 6. 947
 B. 6. 25. 69
 K. 6. 26. 69

60 ^a) Ś1 Kc Cā.g.k यत्स्यापि हि; B4 D1 यतोपि हि; T2 यतयो ह्यपि; Cl.m.n.r.ś.u यततो ह्यपि (as in text). — ^b) D3 नरस्य तु; Cl.m.n.r.ś.u पुरुषस्य (as in text). G3 'स्याविपश्चितः'. — ^c) = B. 12. 250. 3^a.

61 ^a) T2 संगम्य. Ś Kc Cā.k तानि संयम्य मनसा; Cl.r.ś.u as in text. Cg cites मनसा. — ^b) = Gītā 6. 14^d. D2 यत; Cā.k.l.m.n.r.ś.u युक्त (as in text). Ś1.4 (sup. lin. as in text). 5.6 Cā.k ततः; Cg.l.m.n.r.ś.u मत्परः (as in text). — T2 om. 61^{cd}. — ^d) = 57^d; 58^d; 68^d. Kc स्थिरप्रज्ञः स उच्यते; Cā.r.ś.u as in text. — After 61, D3 reads 59.

62 B2 om. (hapl.) 62-68. — ^b) Śc Cā संग-लेषमिजायते; Dc 'स्तेष्वप'; Cg.k.l.m.n.r.ś.u.v as in text. — ^d) Ś1 'धोपि; Ck.l.n.r.ś.u 'धोऽभि- (as in text).

63 B2 om. 63 (cf. v.l. 62). — ^b) G3 वि-स्मृतिभ्रमः; Cā.k.l.m.n.r.ś.u स्मृतिविभ्रमः (as in text). — ^d) D2 तथा च तत् (corrupt); Cā.k.l.m.n.r.ś.u बुद्धिनाशात् (as in text). D2 Cm.r विनश्यति; Cā.l.ś.u प्रण (as in text).

64 B2 om. 64 (cf. v.l. 62). — ^a) Ś1.2 वि-युक्त-स्तु; Ś3 Ck विमुक्तैस्तु; Kc विमुक्तस्तु; B3.4 D3 वि-युक्तैः; Cl.m.n.r.ś.u विमुक्तैस्तु (as in text). — ^b) Ś1.3 M2 विषयाणीन्द्रियैश्चरन्; Ck.l.m.n.r.ś.u

as in text.

65 B2 om. 65 (cf. v.l. 62). — ^a) N1 (marg. as in text) D2-4. T G M2. 'तिष्ठति; Dc 'तिष्ठत; Cā.k.l.m.n.r.ś.u 'तिष्ठते (as in text).

66 Ś4.5 Ck om. 66-67. B2 om. 66 (cf. v.l. 62). Ś1 transp. 66-67 and 68-69. — ^a) = B. 12. 286. 16^a. — ^d) = 3. 222. 12^d.

67 = (var.) 3. 202. 24. K1 om. 67^a-68^b; Ś4.5 B2 Ck om. 67 (cf. v.l. 66, 62). For sequence in Ś1, cf. v.l. 66. — ^a) M1 विचरतां; Cl.n.r.ś.u हि चरतां (as in text). — ^b) G1 यन्मनोऽनु-; Cl.m.n.r.ś.u.v as in text. — ^c) D3 हरते; M2 हरतं; Cl.r.ś.v हरति (as in text).

68 B2 om. 68 (cf. v.l. 62); K1 om. 68^{ab} (cf. v.l. 67). — ^b) Ś4.5 Ck सर्वतः; Cl.n.r.ś.u सर्वशः (as in text). — 68^{cd} = 58^{cd}. — ^d) = 57^d; 61^d. Kc स्थिरप्रज्ञा च सा सृता; Ck.l.n.r.ś.u as in text.

69 M2 om. (hapl.) 69^a-70^d. — ^b) Ko जाग्रति; Cā.g.k.l.m.n.r.ś.u जागर्ति (as in text). — ^c) B1 तस्यां. Ko Da1 D2.3 T2 Cg जागर्ति; G2 जाग्रति; Cā.k.l.m.n.r.ś.u.v जाग्रति (as in text). — ^d) Ś1-2.6 Kc Cā.g रात्रिः; Ck.l.m.n.r.ś.u.v निशा (as in text). — After 69, D2 reads 58.

C. 6. 948
B. 6. 26. 70
K. 6. 26. 70

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेऽसिद्धिविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नव ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

70 = (var.) B. 12. 251. 9. M₂ om. 70 (cf. v. l. 69). — ^a) K₁ अपूर्व^०; D₃ अपूर्व^०. G₁ अचलं प्रतिष्ठं; M₁ 8 अचलप्रतिष्ठितं; Cā. k. l. m. n. s. u अचलप्रतिष्ठं (as in text).

71 ^a) K₁ transp. कामान् and सर्वान्. — ^b) Some MSS. निस्पृहः. — ^c) = Gītā 12. 13^c: B. 12. 222. 23^a: B. 14. 35. 19^a; 38. 5^a; 44. 22^a; 46. 45^a; 47. 9^a, 15^a: cf. B. 12. 158. 29^b, 33^c; 307. 37^d: B. 13. 108. 5^a: B. 14. 40. 7^d. — ^d) Ś₁ स शांतम्. T₂ अभि; Cā. k. l. m. n. r. s. u अधि- (as in text).

72 ^a) K₁ D₁. 6 G₃ (by corr.) M₂ ब्रह्मी. — ^b) Ś₁ D₃ विमुह्यति; D₆ विमुच्यति; G₃ न मुह्यति; Cā. k. l. m. n. r. s. u विमुह्यति (as in text). — ^c) Ś₁ काले तु; Cā. k. l. m. n. r. s. u कालेऽपि (as in text). — ^d) D₆ निर्याणम्. Ś₁ कच्छति; N₁ M₂ हृच्छति; G₃ कच्छतु; Ck. l. m. n. r. s. u. v कच्छति (as in text).

Colophon om. in Ś₂-s. — Sub-parvan: Ś₁ Kō. 3. 3 N₁ B D₁ D_n D₁. 2. 4-3 T G₂. 4 M₁. 2. 4 (a few of these MSS. with prefixed श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासूपनिषत्सु; K₂ श्रीभगवद्गीता; K₆ D₃. 7 भगवद्गीतासु (K₆ यां); G₁ गीतायां. Kō. 3. 5 N₁ B₂. 3

D₁ D₂. 5. 3 T G₄ cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुनसंवादे; K₆ D_n 3 G₂ M₁ श्री (G₂ om. श्री) कृष्णार्जुनसंवादे; D_n 1 ब्रह्मविद्यायां; D₆ ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; G₁ योगशास्त्रनिर्णयः; G₃ योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name: Ś₁ Kō. 2. 3. 5 N₁ B₂ D₁ D_n D₁. 4. 5. 3 T G₂. 4 Cn. r. s. सांख्ययोगः K₁ ज्ययोगः; D₂ इन्द्रियसंयमयोगः; D₆ स्मृतिक- — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ M₁ 26; D₅ M₂ 25; T G 24 (as in text). — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ Kō-3. 5. 6 N₁ B D₁ D_n D₁-3. 6. 3 G₁ M₁. 3. 5 2. — Śloka no.: K₃. 6 D₁ 73; K₅ D₂. 5. 6 G₂ 72 (as in text).

25

K₄ D₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 Before the ref., T₁ G₁. 4 ins. ॐ तत्सत् — ^b) D₆ मनोबुद्धिः; Ck. l. m. n. r. s. u. v मता बुद्धि (as in text).

2 ^a) Ś₃ N₁ B D₆ Cg. n. r. s. u श्रेणैव (for श्रेणैव). — ^b) D₁ D₃ G₁ M₁. 4 बुद्धिः.

3 M₁. 8-3 भगवान्. — ^a) K₁ D₆ विविधा; C₂

न कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।
 न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
 न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८
 यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेप वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
 देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
 इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
 तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
 एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
 अवायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६

C. 6. 966
 B. 6. 27. 16
 K. 6. 27. 16

g. k. l. m. n. r. s. u द्विविधा (as in text). — ^b)
 Śs Cā transp. पुरा and मया. — ^c) Cf. B. 12.
 301. 62^a. Śs संख्यानां. — ^d) Śs कर्मिणां; Cā. g. k. l.
 m. n. r. s. u योगिनाम् (as in text).

4 ^e) Ds नैव; Cā. g. l. m. n. r. s. u न च (as in
 text). — ^d) Ds. 6 संसिद्धिमधि; Cā. k. l. m. r. s. u
 as in text.

5 ^e) K1. 2 स्ववशः; Cā. k. l. n. r. s. u as in text.
 — ^d) Śs K1. 2 सर्वैः; N1 Da1 D2. 3 T2 G3 सर्वैः;
 Cā. k. l. n. r. s. u सर्वैः (as in text).

6 ^b) D3 आस्ते च; Ck तयास्ते; Cg. l. n. r. s. u य
 ज्ञास्ते (as in text). — ^d) Śs Cg मूढाचारः; Cb. k. l.
 m. n. r. s. u as in text.

7 ^b) Ko संयम्य; Ck. l. n. r. s. u नियम्य (as in text).
 Ds नरः; Cn. s. u [s]र्जुन (as in text).

9 ^a) G1 हान्यत्र (hypermetric); Ck. l. n. r. s. u
 [स]न्यत्र (as in text). — ^b) D1 (marg.) धर्मः;
 Ck. l. m. n. r. s. u कर्म (as in text).

10 ^d) K2 एष वोस्तिष्ठ कर्मकृत्; Ck. l. n. r. s. u as in
 text.

11 Śs om. 11-13. — ^c) Cf. B. 14. 23. 24^b.
 K1 भावयन्तु; Cl. n. r. s. u भावयन्तः (as in text).
 — ^d) Cf. 3. 221. 28^d. B. 12. 123. 25^b. K1 श्रेयात्;

Cg. k. l. n. r. s. u श्रेयः (as in text). M3 अवीप्स्यसि
 (sic); Ck. l. r. s. u अवाप्स्यथ (as in text).

12 Śs om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) Śs. 3. 6 Ck
 कामान्; Cl. r. s. u भोगान् (as in text). — ^c) N1
 Da1 D3 G2. 3 M4 Cv 'येभ्यो.

13 Cf. Manu. 3. 118. Śs om. 13 (cf. v. l. 11).
 — ^a) Śs 'शनाः; Ck. l. n. r. s. u 'शिनः (as in text).
 — ^b) Cf. 3. 81. 149^c. B. 12. 35. 17^d, 37^d. B. 13.
 126. 15^d. Ko तेषि; Ck. l. n. r. s. u सर्वैः (as in text).
 — ^c) Śs K1-3 N1 D2. 6 G3 भुङ्क्ते; Ck. l. n. r. s. u
 भुङ्क्ते (as in text). T G1. 2. 4 ते त्वघं भुङ्क्ते
 पापाः[.]

14 ^c) G3 धर्माद्; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u यज्ञाद्
 (as in text). — ^d) Śs K1. 2 N1 Da1 यज्ञः;
 Cā. k. l. n. r. s. u यज्ञः (as in text).

15 ^a) Ko ब्रह्म कर्मोद्भवं विद्धि; Ck. l. m. n. r. s. u
 as in text.

16 Śs om. 16. — ^a) G3 कर्म; Ck. l. m. n. r. s. u
 चक्रं (as in text). — ^b) K1. 2 'यते ह; M1. 4
 'यतीव; Ck. l. m. n. r. s. u 'यतीह (as in text).
 — ^c) Śs K5 अल्पायुर; Ck. l. m. n. r. s. u अवायुर
 (as in text). — ^d) G1 मोहः; Ck. l. n. r. s. u मोघं
 (as in text).

C. 6. 967
B. 6. 27. 17
K. 6. 27. 17

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २०
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
न मे पार्यास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नान्वासप्तमाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२

17 ^a) Śi. s-s यस्त्वात्म; Cb. l. m. n. r. s. u. v य-
स्त्वात्म (as in text). — ^c) Ds नैव च; Cl. m.
n. r. s. u. v न्येव च (as in text).

18 ^b) Śs किञ्चन; Cl. m. n. r. s. u कश्चन (as in
text).

19 Śs reads 19 after 24. — ^b) N1 चरः
M2 चरेत्; Cā. k. l. m. n. r. s. u चर (as in text).
— ^d) Śi (sup. lin. as in text). s D1 Cā परं प्रा-
प्नोति; Ck. l. n. r. s. u परमाप्नोति (as in text). Śi T2
पूरुषं; Ck. l. r. s. u पूरुषः (as in text).

20 ^a) Ds जेव; Ck. l. n. r. s. u. v जैव (as in
text).

21 ^a) Śi आचरते; Ck. l. r. s. u. v आचरति (as
in text).

22 ^a) G3 ते; Cl. r. s. u मे (as in text).
— ^b) = B. 12. 45. 16^b; B. 13. 14. 31^b; 147. 8^d.
— ^c) Śi नान्वासप्तमा; G3 नान्वासप्तमा; Ms (inf.
lin. as in text) नान्वासप्तमासं वा; Ck. l. r. s. u. v
as in text. — ^d) Śi. s-s Ks Cā. k प्रवर्तय; Ks
कर्तुरेव; Cb वर्तम्येव; Cl. n. r. s. u वर्त एव (as in
text).

23 ^a) Śi यदि ब्रह्म न वर्तेय; Śs Cb यदहं न
प्रवर्तय (Cb 'य'); Ds यदहं न च वर्तेय; Ck. l. n. r. s. u
यदि ब्रह्म न वर्तेय (as in text). — 23^{cd} = Gītā 4. 11^{cd}.

यदि ब्रह्म न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८

— ^c) Śs. s Ks Cb. k वर्तेरन्; Cl. n. r. s. u वर्तन्ते
(as in text).

24 With 24^{ab}, cf. 3. 33. 10^{ab}. — ^a) Śs कर्माः
Ck. l. r. s. u हमे (as in text). — ^b) D1 चेदिह;
Cl. r. s. u चेदहम् (as in text). — ^c) Ks तु;
Cā. k. l. r. s. u. v च (as in text). — ^d) Śs अप;
Cā. k. l. r. s. u उप (as in text). — After 24,
Śs reads 19.

25 ^b) Ds यथाकुर्वन्त; Cā. k. l. n. r. s. u यथा कुर्वन्ति
(as in text).

26 ^c) Ks योजयेत्; B3 जोज; Cā. k. l. n. r. s. u
जोष (as in text). — ^d) Ks मुक्त; Cl. n. r. s. u
युक्तः (as in text).

27 ^b) Śi. s-s Ko. s Cb. k भागशः; Cl. r. s.
सर्वशः (as in text). — ^d) = B. 12. 226. 13^d;
cf. 227. 33^d. Ms. s कर्मा; Cā. g. k. l. n. r. s. u
कर्ता (as in text).

28 Ks om. 28. — ^b) D2 विभागशः (Gītā 4.
13^b); Cā. g. k. l. n. r. s. u. v विभागयोः (as in
text). — ^c) Cf. B. 12. 305. 23^a. Śs-s Ks Cā. k
गुणार्थे; Cb. l. m. n. r. s. u. v गुणेषु (as in text). — ^d)
Ko मज्जते; K1 संजते; M1 सज्यते; Cā. l. n. r. s. u
सज्जते (as in text).

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविच विचालयेत् ॥ २९

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनह्यन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१

ये त्वेतदभ्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६

श्रीभगवानुवाच ।

काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

C. 6. 987
B. 6. 27. 37
K. 6. 27. 37

29 ^b) Ko मज्जन्ते; G₂ सज्जन्ते; Cg सज्जन्ति; Cā. l. n. r. s. u सज्जन्ते (as in text).

30 ^b) Ś₁ संन्यस्याध्यात्म; D₈ विन्यस्याध्यात्म; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u as in text. — ^c) = B. 12. 9. 14^c.

31 ^a) D₈ (marg. sec. m.) यो मे; D₈ ये ये; Cā. g. k. l. n. r. s. u ये मे (as in text). K₈ हम; Cā. l. r. s. u इदं (as in text). — ^b) Ś₈-s K₈ D₈ Cb. k वर्तति; Cā. l. n. r. s. u तिष्ठन्ति (as in text). — ^c) Cf. Gītā 18. 71^a. — Ś₁ om. (hapl.) 31^a-32^a. — ^d) Ś₈ K₈ मुच्यन्ते सर्वकर्मभिः; Ś₄-s G₃ Cā. k मुच्यते सर्वकिल्बिषैः (= Gītā 3. 13^b); T₁ G₄ मुच्यन्ते ते हि कर्मभिः; Cb ते विमुच्यन्ति कर्मभिः; Cl. m. n. r. s. u as in text.

32 Ś₁ om. 32^a (cf. v. l. 31). — ^b) Ś₈-s K₈ D₈ वर्तति; Ck. l. r. s. u तिष्ठन्ति (as in text). — ^d) D₈ अचेतनः; T₁ G₄ विचेतसः; Cā. l. n. r. s. u अचेतसः (as in text). K₈ Cb. k विनष्टान्विद्ध्यचेतसः.

33 ^c) = 2. 38. 17^c.

34 ^a) D₈ [इ]न्द्रियार्थेह; Ck. l. n. r. s. u [इ]न्द्रियस्यार्थे (as in text). — ^d) G₂ परिवन्धिनौ; Ck. l. s. u परिपन्थिनौ (as in text).

35 35^{ab} = Gītā 18. 47^{ab}; cf. Manu. 10. 97^{ab}. — ^a) Cf. 3. 30. 23^c. — ^c) Cf. B. 12. 95. 17^c. — ^d) Ś₁ s-s K₈ Cb. k परधर्मोदयादपि; Cā. l. n. r. s. u as in text.

36 ^c) K₂ इव; D₈ नापि; Cā. b. l. r. s. u अपि (as in text). Ś₈-s K₈ Ck अनिच्छमानोपि बलाद्.

— ^d) Ś₈-s K₈ आक्रम्येव; T₂ बलादपि; Cā. b. l. r. s. u बलादिव (as in text). — After 36, K₈ ins. lines 1-2 of 89*.

37 G₃ M₁ s-s भगवान्. — ^a) K₁ T₁ G₄ Cā काम एव; Cg. k. l. m. n. r. s. u काम एव (as in text). — Ś K₈ D₈ (marg. sec. m.) Cā. b. k ins. after 37 (K₈ ins. lines 1-2 after 36):

89*

अर्जुन उवाच ।

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारस्तन्मात्राक्षव पृच्छतः ।

श्रीभगवानुवाच ।

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ।
सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ।
कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । [5]
अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ।
हर्षमस्य निर्वर्त्यैव शोकमस्य ददाति च ।
मयं चास्य करोत्येव मोहयन्तु सुहृदुः ।
स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्रप्रेक्षी धनंजय ।
रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः । [10]

[(L. 2) Ś₈ तमाक्षव (for ममा). — Lines 5-8 missing in Cb. — (L. 6) Ś₁ दुःतरः; Cā. k दुस्तरः (as above). — (L. 7) Ś₁ निर्वर्त्यैव; D₈ निवर्त्यैव; Cā. k निवर्त्यैव (as above). Ś₈ हर्ष प्रवर्धयत्येव. D₈ मोहनः; Cā. k शोकन् (as above). — (L. 8) Ś₁ D₈ Cā. k करोत्येव. — (L. 10) Ś₈-s D₈ मनुष्याणाम्; Ś₁ Cā मनुष्याणाम्.]

C. 6. 939
B. 6. 27. 38
K. 6. 27. 38

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे ग्राह मत्तुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

38 Śs om. 38. —^a) K₂ D₂ धूमेनाव्रियते; T₂ विधूमेनाव्रियते; G₂ धूमेनाव्रियते; G₃ नाद्रियते; M₁. 5 (inf. lin. as in text) नापिहितो; Cg. k. l. m. r. s. u as in text. K₁ om. from वह्नि up to मेते in 39^a. —^a) Śs. 5. 5 K₂ Cā. b. g. k तथाने (K₂ Cb^a था ते) नायमावृतः; Cl. m. n. r. s. u as in text.

40 ^a) = B. 13. 149. 36^a; B. 14. 51. 3^a. —^a) M₂ त्येषु; Cā. l. r. s. u त्येष (as in text). —^a) K₂. 5 N₁ B₂ D₁ (before corr.) D₂. 5 G₂. 3 देहिनां; M₁. 2. 5 देहिनः; Cā. k. l. n. r. s. u देहिनम् (as in text).

41 ^b) = 3. 34. 9^a. T₂ नित्य; Ck. n. r. s. u नियम्य (as in text). —^a) Śi-3. 5 Cā. b. k प्रजहीह्येनं; C. n. r. u प्रजहि ह्येनं; C₂ प्रजहिह्येनं (as in text).

42 Cf. B. 12. 248. 2: Kāthopaniṣad 1. 3. 10. —^b) = B. 12. 297. 19^a. —^a) = B. 12. 246. 3^a. —^a) K₂ D₂ बुद्धेयः (by transp.). Śs (m as in text) बुद्धेः परतस्तु सः; Cā. k. l. n. r. s. u as in text.

43 ^a) Śs D₂ Cā सत्त्वा; D₂ बुद्धः; C. k. l. n. r. s. u बुद्धा (as in text). —^b) Śi G₂ संस्तुत्य; K₂ संस्तुत्य; G₁ संयम्य; Cā. k. l. n. r. s. u. v संस्तुभ्य (as in text). —^a) Cf. 3. 34. 59^a.

Colophon om. in Śs-5. — Sub-parvan: Śi

Ko. 2. 5. 5 N₁ B D₁ D₂ D₁-3 T G₂. 3 M₂. 4 a few of these MSS. with prefixed श्री or श्रीम् भगवद्गीतासु (K₂ 'यां') उपनिषत्सु (K₂ D₁. 3. 7 उप^a); G₁ गीतायां. K₂ N₁ B₁ D₁ D₂ D₁. G₂ cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (G₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये) श्री (G₂ om. श्री) कृष्णार्जुनसंवादे; K₂ ब्रह्मविद्यायां; K₂ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; D₂. 5 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे. — Adhy. name: Śi कर्मप्रतिष्ठापयोगः K₂-3. 5 N₁ B₁-3 D₁ D₂ D₁-4. 3 T G₁. 4 कर्मयोगः; K₂ कर्मनिरूपणयोगः; B₁ कर्मसंन्यासयोगः D₂ ज्ञानयोगः; G₂ कर्मब्रह्मयोगः; C₂ कर्मप्रशंसायोगः — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ (wrongly) 62; T G 25; M₂ 26; M₁ 27. — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both): Śi K₂-3. 5 N₁ B D₁ D₂ D₁-4. 3 G₂. M₁. 2. 3. — Śloka no.: K₁. 3. 5 D₂ D₁. 2. 3. 43; K₂ 48; D₁ 42.

26

K₁ D₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^a) Śi. 2-3 K₂ Ck एवं; Cl. m. n. r. s. u एवं (as in text). D₁ T₁ (before corr.) M₂ विवस्वतो; Ck. l. m. n. r. s. u विवस्वते (as in text).

2 ^a) Śs. 1-5 K₂ D₂ Ck परंपराख्या (D₂ 'या') जगत्

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
 स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
 भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३
 अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
 कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४
 श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
 तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
 अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
 प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभाव्यात्माभयाया ॥ ६
 यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
 अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
 जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
 त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
 वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
 बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०
 ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
 काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
 क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
 चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
 तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
 न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

C. 6. 1907
B. 6. 22. 14
K. 6. 22. 14

Ko-: परस्पर (Ko 'र') प्राप्तम्; Cl. n. r. s. u. परंपराप्राप्तम्
 (as in text). —^b) Gs Ms इदं; Ck. l. r. s. u. इमं
 (as in text). —^c) Ś1 (sup. lin. as in text)
 Ck कालेनैव; D2 तु कालेन; Cā. l. s. u. कालेनेह (as
 in text).

3^a) Cb स एव च; Cl. r. s. u. स एवायं (as in
 text). —^b) Śs. 6 Cb सनातनः; Cā. k. l. r. s. u.
 पुरातनः (as in text). —^c) Ś1 चासि; Cā. g. l. s. u.
 वेति (as in text). —^d) Cf. B. 13. 17. 19^d.
 Ś1 (sup. lin. as in text) 'स्यं चैतद्; Ś2 Ck
 'समेतद्; Dn1 'स्यं ह्येतद्; Cā. b. l. r. s. u. 'स्यं ह्येतद्
 (as in text).

4^a) D4 m T1 G2. 3 Cr अवरं; Cā. g. k. l. m.
 n. s. u. v अपरं (as in text). D2 (marg. sec. m.
 as in text) आद्यं भगवतो जन्म. —^c) = B. 12.
 242. 3^c. Ś1. 3-5 Cb एवं; Ck. l. n. r. s. u. एतद् (as
 in text). —^d) D3 असि; Ck. l. n. r. s. u. इति
 (as in text).

5^a) G2 (by corr.) वा; Cā. k. l. r. s. u. च
 (as in text). B4 च तव (by transp.). —^c) Śs
 D2 वेति; Ck. l. s. u. वेद (as in text). —^d) B2
 Cā वेति; Cl. s. u. वेत्थ (as in text).

6^a) Cf. B. 7. 202. 115^b. —^c) Cf. Gītā 9. 8^a.

7 = (var.) 3. 187. 26. —^d) Ś3 Cg. k तदा-
 त्मांशं; Cā. b. l. r. s. u. as in text.

8^a) K1 साधूनां; Ck. l. m. r. s. u. साधूनां (as
 in text). —^c) = 6. 61. 63^a: cf. 6. 57. 87^c:
 B. 7. 181. 29^a; B. 14. 54. 13^d.

9^a) D2 T1 G2. 4 नेति; Ck. l. r. s. u. v नैति
 (as in text). K2 पांडव; Cl. s. u. सोऽर्जुन (as in
 text).

10^a) Cf. 6. 24. 56^c: B. 12. 162. 20^c. —^b)
 Ś2. 3. 4 (sup. lin.). s. 6 Ks Cā. b. k मद्युपाश्रिताः; K1
 M1. 4 मामुपाश्रिताः; Cg. l. s. u. मामुपाश्रिताः (as in
 text).

11 11^{cd} = Gītā 3. 23^{cd}.

12^a) K2 कर्मणः; D3 परमां; Cā. k. l. n. r. s. u.
 कर्मणां (as in text). —^b) M2 इति; Cg. l. n. r.
 s. u. इह (as in text).

13^a) K1 चातुर्वर्ण्यं; Ck. l. m. n. r. s. u. चातुर्वर्ण्यं
 (as in text). D2 चातुर्वर्णा मया सृष्टाः. —^b) Ś1. 3-5
 Ks. 6 Cā. b. k 'विभागतः; Cl. m. n. r. s. u. 'विभागशः
 (as in text). —^d) Dn1 (before corr.) D3 T2
 विद्धि कं; Cā. k. l. n. r. s. u. v विद्ध्यकं (as in text).

14^a) K3 D2 लिपन्ति; Ck. m. n. r. s. u. लिम्पन्ति

C. 6. 1007
B. 6. 28. 14
K. 6. 28. 14

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्माच्च पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

(as in text). — ^a) Ś1 T1 G4 कर्मफलस्पृहा; Ś2.3.4 (sup. lin.). s. s Ks Cā. k कामः फलेष्वपि; Cb. l. m. n. r. s. u कर्मफले स्पृहा (as in text). — ^o) G1 यो वि; Cā. k. l. n. r. s. u योऽभि (as in text). — ^d) K1 पचते; Cā. k. l. n. r. s. u बध्यते (as in text).

15 ^b) N1 सर्वैर; Ck. l. r. s. u पूर्वैर (as in text). — ^o) K2 कर्मैव; Ck. l. r. s. u कर्मैव (as in text). — ^d) Cf. 6. 17. 9^b. Śs पूर्वैः पूर्वतरैः; Ds पूर्व पूर्वतरैः; Ck. l. m. n. r. s. u पूर्वैः पूर्वतरं (as in text).

16 ^o) K1 N1 Da1 Ds प्रवक्ष्यामि (sic). — ^d) = Gītā 9. 1^d. K2 Da1 Dn1 Di. 2. 6. 8 मोक्षसे. K2 अमात; Cā. k. l. n. r. s. u [s]शुभात् (as in text).

17 ^a) Ś1. 2. 6 Ks कर्मणोपि हि; Cg. l. r. s. u. v णो ह्यपि (as in text). — ^o) Śs D2 अकर्मणोपि; D1 (by corr.) णस्तु; Ck. l. m. n. r. s. u णश्च (as in text).

18 Ds reads from 18 up to समग्र in 23^d in margin. — ^{ab}) Ś1-s. s Ks Cg. k पश्यत्यकर्मणि; Cā. b. l. m. n. r. s. u. v पश्येद (as in text). — ^d) Ś Ks Cā. b स चोक्तः; Ks संयुक्तः; Cl. m. n. r. s. u स युक्तः (as in text). Ś1 सर्वकर्मकृत्; B4 कृत्स्नकर्मकृत्; Cg. k. l. m. r. s. u कृत्स्नकर्मकृत् (as in text).

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २०
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

19 ^a) = 3. 203. 43^a: Prior half of line 1, 8^a above. — ^b) Ko कामक्रोधविवर्जिता; Cā. g. l. n. r. s. u as in text.

20 ^b) Ds निरामयः; Cā. k. l. m. n. r. s. u तित श्रयः (as in text). — ^o) Dn1 G2 कर्मण्यपि प्रवृत्तोऽपि; D2 कर्मभिः संप्रवृत्तोऽपि; G3 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि; Ck. l. n. r. s. u as in text. Cā cites कर्मणि an प्रवृत्तोऽपि. — ^d) Cf. Gītā 5. 8^a. Ds मे; Cl. n. r. s. u सः (as in text).

21 ^a) N1 (marg. as in text) यदाशीर; Cā. g. l. m. n. r. s. u. v निराशीर (as in text). — ^o) G1 शरीरं. — ^d) = Gītā 18. 47^d.

22 ^b) Cf. B. 12. 174. 35^b. — ^d) Ds कृत्वा च; Cg. l. n. r. s. u कृत्वापि (as in text). D1 स बध्यते; Cg. l. n. r. s. u निबध्यते (as in text).

23 ^a) N1 (marg. sec. m.) युक्तस्य; Ck. l. m. n. r. s. u मुक्तस्य (as in text). — ^o) Ś K1 Cā. k यज्ञा (Ś1 ज्ञाना) यारभतः; Cl. n. r. s. u यज्ञायाचरतः (as in text).

24 ^o) B2 ब्रह्म तेनैव; Cā. g. k. l. n. r. s. u. v ब्रह्मैव तेन (as in text).

25 ^a) G2 ज्ञेयं; Cv यज्ञः; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u यज्ञं (as in text). — ^b) Ś2. 4. s Ks Cb. k संयुक्तः; Cā. g. l. n. r. s. u पर्यु (as in text).

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६
 सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
 आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८
 अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
 प्राणापानगती रूद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
 अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।
 सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
 यज्ञशिष्टाश्रुतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
 नायं लोकोऽस्त्यययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१
 एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
 कर्मज्ञान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञः परंतप ।
 सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
 तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
 यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
 येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५
 अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
 सर्वं ज्ञानप्रवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६
 यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
 श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

C. 6. 1032
 B. 6. 28. 39
 K. 6. 28. 39

26 M₂ om. (hapl.) 26^a—30^b; Ś₁ K₂ om. (hapl.) 26^{ad}. D₃ (sec. m.) writes 26^{ad} in marg.

27 M₂ om. 27 (cf. v. l. 26). M₁ lacuna for 27^a. —^d) T₂ 'दीपिके'; Cā. k. l. n. r. s. u as in text.

28 M₂ om. 28 (cf. v. l. 26). —^{ab}) D₁ ज्ञानं; Cā. k. l. m. n. r. s. u योनं (as in text). Cg द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञयोगयज्ञः. — After 28^{ab}, D₃ reads 33^{ad} (repeating it in its proper place). —^d) D₂ मुनयः; Ck. l. n. r. s. u यतयः (as in text). A few MSS. संशित^a.

29 M₂ om. 29 (cf. v. l. 26). —^a) C_v अपानं; C_vp as in text. K₁ निर्जहति (hypermetric!); G₂ जुहती; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u जुहति (as in text). — K₂ om. (hapl.) 29^b—30^a.

30 M₂ om. 30^{ab}; K₂ om. 30^a (cf. v. l. 26, 29). —^d) Ś₁ (m as in text) Ko D₁. s 'किल्बिषाः; Cg. k. l. n. r. s. u 'कल्मषाः (as in text).

31 ^a) Cf. B. 12. 268. 40^a. —^d) G₂ कुतोऽन्यत्; Ck. l. n. r. s. u as in text.

32 ^b) D₂ मुखे; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u मुखे (as

in text). —^d) Ś₁ एतज्; D₃ पुनः; Cg. k. l. m. n. r. s. u एवं (as in text). K₂ N₁ D₁ D_n D₁. s. s. s विमोक्षसे.

33 ^a) T₁ G₂ द्रव्यमयाद्यज्ञो; M₂ ब्रह्ममयाद्यज्ञाज्; Cā. g. k. l. n. r. s. u द्रव्यमयाद्यज्ञाज् (as in text). —^c) D_n D₃ सर्वकर्मा; Cā. g. k. n. v सर्वं कर्मा (as in text).

35 Ś₂ om. 35. D₃ reads 35^{ad} (for the first time) after 28^{ab}. —^c) C_v ज्ञान- (for येन). Ś₁. s. s (m as in text). s K₂ D₂. s M₂ C_b अशेषाणि; Cl. m. r. s. u अशेषेण (as in text). —^d) A few MSS. द्रक्षसि.

36 ^a) D₃ सर्वं; Cā. r. s. u सर्वं (as in text).

37 D₃ om. 37^{ad}. D₃ reads 37^{ad} twice, the repetition being subsequently deleted. —^d) D₂ (before corr.) [S]र्जुन (for तथा).

38 ^a) D₃ सज्ञान-; Cg. k. l. r. s. u ज्ञानेन (as in text). —^c) Ś₁ 'संसिद्धं; D₂ (before corr.) T₁ G₂ (before corr.). s 'संसिद्धिः; Ck. l. n. r. s. u 'संसिद्धः (as in text). —^d) Ś₂ विन्दते; Cā. l. r. s. u विन्दति (as in text).

39 ^b) D₂ मत्परः संजितेन्द्रियः; Ck. l. r. s. u as

C. 6. 1032
B. 6. 28. 39
K. 6. 26. 39

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नार्यं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबद्धान्ति धनंजय ॥ ४१
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्तैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

in text. — °) Ks Gs परं; Ck. l. n. r. s. u परं
(as in text).

40 °) = B. 12. 133. 14^a; 199. 61^a.

41 °) T₂ वेदं; Cg. k. l. n. r. s. u योग (as in text). — °) Ks Ds Ms. s Cn संशयः; Ck. l. n. r. s. u as in text. — °) = Gītā 9. 9^b.

42 °) Ś₁ कृत्स्नं; Cā. k. l. n. r. s. u हृत्थं (as in text). — °) Ś₂. 3 Ks Ck छित्तैव; Cg. l. n. r. s. u छित्तैव (as in text).

Colophon om. in Ś₂-c. In D₂, after श्रीकृष्णार्जुन, it is lost on a missing fol. — Sub-parvan: Ś₁ Ko-3. s N₁ B D₁ D₂ 1. 6-3 T G₂-4 M₂. 4 (a few of these MSS. with the prefix श्री or श्रीमद्-) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K₁. 2 D₂. 7 om. उप°); K₆ G₁ भगवद् (G₁ om. भगवद्) गीतायां. Ko. 3 N₁ B₁ D₁ D₂ 1. 3 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री (B₁ om. श्री) कृष्णार्जुनसंवादे; K₅ ब्रह्मविद्यायां; K₆ D₂ T₂ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; B₂ योगशास्त्रे; D₁ संवादे; D₆ ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; G₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्र-निर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name: Ś₁ मनः-संयोगः; Ko D₁ D₆ कर्मसंन्यासयोगः; K₂ D₁ ब्रह्मा-र्पणयोगः; K₅ ब्रह्मज्ञानप्रशंसायोगः; K₆ ज्ञानकर्मसंन्यास-

चिविधयज्ञविभागः; N₁ विवस्वतयोगः; B₁. 2 कर्मयोगः; B₃ संध्यासंयोगः; D₂ (!) यज्ञयोगः; D₄ T₂ ज्ञानयोगः; D₅ यज्ञप्रशंसायोगः; D₆ ज्ञानसंशययोगः; T₁ G₂ विवस्वज्ज्ञानयोगः; C₂ यज्ञविभागयोगः; C₅ ज्ञानकर्म-संन्यासयोगः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₅ M₂ 27; T G 26 (T₂, wrongly, 36); M₁ 28. — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ Ko-3. s. 6 N₁ B D₁ D₂ D₃ 3. 4. 5. 6 G₂. 3 M₁. 3. 4. — Śloka no.: K₁. 3. 5 D₁ D₂ D₃. 5. 6 42.

27

K₁ D₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 Owing to a missing fol. st. 1-26 are lost in D₂. — °) A few MSS. संन्यासं. — °) N₁ B₂ संशसि. — °) Ś₂-s Cā. b यश्छ्रेयानेतयोरेकस; Cl. n. r. s. u as in text. — °) Ś₂ Cā. b. v तं; Ck. l. n. r. s. u तन् (as in text). Ś₁-s K₆ Cb विनिश्चितं; Cā. l. n. r. s. u as in text.

2 D₂ missing (cf. v. l. 1). — °) Some MSS. निश्चय. — °) D₁ (m as in text) विशां पते (for विशिष्यते).

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्वद्धो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यग्भूयोर्विन्दते फलम् ॥ ४
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाहुर्मयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यच्छृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्चसन् ॥ ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३

C. 6. 1048
B. 6. 29. 13
K. 6. 29. 13

3 D₂ missing. — ^a) D₁ नित्यं; M₂ एव;
Ck. l. n. r. s. u. नित्य (as in text). — ^c) G₃ निर्वद्धो
(sic). In G₁, owing to a damaged fol., the
portion of the text from हि महा up to 5^b is
lost. — ^d) Ś₁-s K₆ M₂ Cb विसुच्यते; Cl. r. s. u
प्रमुच्यते (as in text).

4 D₂ G₁ missing (cf. v. l. 1, 3). — ^c) D₃
[आ]स्थितः; Cā. k. l. n. r. s. u. [आ]स्थितः (as in text).
— ^d) K₆ उभयोः फलमश्नुते; Cā. k. l. r. s. u. as in
text.

5 Cf. B. 12. 305. 19; 316. 4. D₂ missing.
Ś₁ om. 5. — ^a) M₂ ज्ञानं; Ck. l. m. n. r. s. u.
स्थानं (as in text). — ^b) Ś₁-s K₁. 2. 6 D₃ तद्योगैरनु-
गम्य (Ś₁ 'नुगीय-; D₃ 'धिगम्य'ते; N₁ (before corr.)
तद्योगानधिगम्यते; Ck. l. m. r. s. u. as in text. — ^d)
= Gītā 13. 27^d.

6 D₂ missing. — ^a) Cf. Gītā 18. 1^d. — ^c)
K₂ N₁ (marg.) D₃ ब्रह्मन्; Cā. k. l. n. r. s. u. ब्रह्म
(as in text). — ^d) N₁ अचिरेण; Cā. k. l. n. r. s. u.
नचिरेण (as in text).

7 D₂ missing. Owing to a damaged fol.
is lost in G₁. — ^b) D₁ D₃ संयतात्मा; Cā.
k. l. n. r. s. u. विजि* (as in text). — ^c) Cf. B.
12. 182. 20^a; 210. 35^c; 214. 3^a; 239. 23^a;
248. 19^c; 262. 32^d; 269. 22^a, 33^c; 339. 33^a.
— ^d) Cb कुर्वन्वापि; Cg कुर्वाणापि; Cā. l. n. r. s. u.

कुर्वन्नपि (as in text).

8 D₂ missing. — ^a) Cf. Gītā 4. 20^d. — ^d)
Ś₁. 2. 6 D₁ Cā श्वसन्स्वपन् (by transp.); Ś₁ श्वसन्न-
पन्; Cl. r. u. स्वप्न्श्चसन् (as in text). Cb सुजन्ग-
च्छश्चसन्स्वपन्.

9 D₂ missing. — ^a) K₆ विलपन्; Cā. k. l. r. u.
विसृजन् (as in text). — ^c) Cf. Gītā 2. 58^c, 68^c.

10 D₂ missing. — ^a) Ś₁. 4 (sup. lin. as in
text). ^s K₂ आदाय; Cā. k. l. m. n. r. s. u. आधाय
(as in text). — M₁ om. (hapl.) 10^b-11^c.
— ^c) Cf. B. 13. 18. 67^b. — ^d) = B. 12. 351.
15^b.

11 D₂ missing. M₁ om. 11^{abc} (cf. v. l. 10).
— ^d) Ś₃. 4 (sup. lin.). ^{s. c} K₆ Cā. k. 'सिद्धये; Cb.
l. m. n. r. s. u. 'शुद्धये (as in text).

12 D₂ missing. — ^c) D₁ कामकारेण D₁ कर्म-
कारेण; Cā. l. n. r. s. u. कामकारेण (as in text). — ^d)
D₁ निवाच्यते; Cā. l. n. r. s. u. निबध्यते (as in
text).

13 D₂ missing. — ^a) K₆ सर्वद्वाराणि मनसा;
Cā. k. l. m. n. r. s. u. as in text. — ^c) = Śvetā-
śvataropaniṣad 3. 18^a. C_v नवद्वारपुरे. Ś₁. 2. s K₁
T₂ Cl. r. s. देहे; Cā गेहे; Cu [S]देही; Cb. n देही
(as in text). — ^d) Cf. B. 14. 46. 39^d. K₃
(before corr.) D₂. s कारयेत्; Cā. k. l. r. s. u. कारयन्
(as in text).

C. 6. 1049
B. 4. 29. 14
K. 6. 29. 14

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धृतकल्मषाः ॥ १७
विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८

14 D₂ missing. — ^a) Ś₁ नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं;
Cā. g. k. l. n. r. s. u. as in text. — ^e) N₁ संयोगः;
Cā. g. l. r. s. u. v. संयोगं (as in text).

15 D₂ missing. — ^b) D_{at} चैवं; Cl. n. r. s.
चैव (as in text). Ko. 1 B₂ प्रभुः; D₅ विभो;
Cl. n. r. s. u. v. विभुः (as in text).

16 D₂ missing. — ^a) K₂ अज्ञानेना-; D_{at} ज्ञानेन
तु; Cā. g. k. l. n. r. s. u. v. ज्ञानेन तु (as in text).
M₂. s. तदाज्ञानं; Cā. k. l. n. r. s. u. तदज्ञानं (as in
text). — ^b) G₂ एषां; Cā. l. n. r. s. u. येषां (as in
text). D_{at} G₃ नाशितुम्; Cā. k. l. n. r. s. u. as in
text.

17 D₂ missing. — ^a) Cf. B. 15. 33. 30^b.
Ś₁-s. 4 (sup. lin.). s. K₆ Ck ज्ञाननिर्धृतं; Cā. b. l.
m. n. r. s. u. ज्ञाननिर्धृतं (as in text). — After
17, Ś₂. 3 K₆ ins.:

90* स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्पृथगन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के राविकरा इव ।

[(L. 1) Ś₂ मुहुस्त्वेवं.]

18 = (var.) B. 12. 239. 19.

19 D₂ missing. Ś₂ repeats 19 after 6. 28.
9. Ś₂. s. read 19 after 6. 28. 9. Ś₂ reads 19 in
marg. ☞ Cā: केचिदिमं श्लोकं पठेऽध्याये पठन्ति । शंकरेण
त्वसिद्धध्यायेऽत्रैव विवृतः । संगच्छते चात्रैव । ☞
— ^a) D_{at} निजितः; Cb. g. k. l. n. r. s. u. तैजितः (as
in text). Ś₁ D₂. s. 3 G₁. 3 M₂. 4 स्वर्गो; Cā. b. g.
k. l. n. r. s. u. सर्गो (as in text). — ^b) K₁ सामे;

इहैव तैजितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२
शक्रोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३

T₂ सांख्यैः; Cā. b. g. k. l. n. r. s. u. v. साम्ये (as in
text).

20 D₂ missing. With 20^{ab}, cf. 3. 193. 41^{ab}.
B. 12. 178. 5^{ab}. — ^a) K₁ om. from द्विय up to
स्प in 21^a. — ^b) K₆ नो द्वेष्टि; Cā. l. n. r. s. u.
नोद्विजेत् (as in text). D₅ चिप्रियं; Cā. l. n. r. s. u.
चाप्रियम् (as in text). Ś₆ नाप्रियं प्राप्य चोद्विजेत्-
— ^a) Ś₁ स्थितिः; N₁ स्थिताः; Ck. l. n. r. s. u. as in
text.

21 D₂ missing. — ^a) D_{at} ब्राह्म-; M₂ बाहुः;
Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. बाह्य- (as in text). — G₁
om. (hapl.) 21^{ab}. — ^b) Ś₁. 2. s. 5 K₁. 6 D₁. 3 G₁
M₁. s. 4 Cr यः; Cā. l. m. n. s. u. यत् (as in text).
— ^c) M₂ ब्रह्मलोकं; Cā. k. l. m. n. r. s. u. ब्रह्मयोगं
(as in text). — ^d) Cf. B. 12. 246. 10^d; 251.
16^d; B. 14. 50. 18^d. Ś₂-6 K₆ Cā अव्ययम्; K₁
B D_{at} (by corr.) D₄. s. 3 Cn अक्षयम्; Cl. m. r.
s. u. अक्षयम् (as in text).

22 D₂ missing. — ^a) M₁. s. 3 च; Cg. l. m.
r. s. u. हि (as in text). Ś₂ K₆ संसर्गजा; Ck. l. n.
r. s. u. v. संस्पर्शजा (as in text). D₁ (m as in
text) भावा; Cg. k. l. r. s. u. भोगा (as in text).

23 D₂ missing. — ^b) Ś₁. s. 6 Cb 'विमोचनावि'
Cl. m. r. s. u. 'विमोक्षणात्' (as in text). — ^c) Cl.
2. 58. 13^a, Cb कामोत्थवेगानुरोधः (sic). — ^d) Ś₁ K₆
D₅ Cā. k. स योगी; G₂. s. M₁. s. 5 संयुक्तः; Cb. l. n. r.
s. u. स युक्तः (as in text). D₅ परमो; G₃ सुसुखी;
Cā. b. l. r. s. u. स सुखी (as in text). Ś₁-s. K₆ D₅
मतः; Cb. l. r. s. u. नरः (as in text).

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तज्योतिरेव यः ।
 स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
 लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
 छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
 कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
 अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७
 यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
 विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

C. 6. 1054
 B. 6. 29. 29
 K. 6. 29. 29

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

24 D₂ missing. — ^a) Ś K₆ Cā. g अन्तः; K₀ बुद्धिः; K₃ D₃ योतः; Cb. g. l. m. n. r. ś. u. v योऽन्तः (as in text). — ^c) Ś K₆ Cb. k स पार्थ परमं योगं; Cl. n. r. ś. u as in text. — K₂ om. (hapl.) 24^d. 25^a.

25 D₂ missing. K₂ om. 25^a (cf. v. l. 24). — ^b) K₀ किल्विपाः; Cā. k. l. m. r. ś. u कल्मषाः (as in text). — ^c) D₀ छिन्नद्वैधा; Ck. l. m. n. r. ś. u छिन्नद्वैधा (as in text). D₃ जितात्मानः; Cl. m. n. r. ś. u यतात्मानः (as in text). Ś. 1. Cā छिन्न (Ś. मित्र) द्वैधा यता (Ś. Cā महा)त्मानः. — ^d) = Gītā 12. 4^d: B. 12. 229. 15^b; 240. 21^d; 241. 14^d; 270. 7^d: cf. 1. 110. 10^d; 3. 160. 26^d; 244. 9^b; 277. 6^d; 5. 147. 19^b; B. 12. 50. 22^b; 153. 115^b; B. 13. 29. 7^d; 107. 91^d; B. 14. 92. 5^d.

26 D₂ missing. — ^a) Ś₃₋₅ K₆ D_{3.4.6} Ck वियुक्तानां; Cl. r. ś. u वियुक्तानां (as in text). — ^b) Ś₃ Cg सर्वतो; Cā. k. l. m. n. r. ś. u अभितो (as in text). — ^c) K₂ विदितात्मवान्; T₂ G₁ M₃ Cr विजितात्मनां; Cā. k. l. ś. u विदितात्मनाम् (as in text).

27 ^a) K₃ G₃ बाह्याश्च; Ck. l. m. n. r. ś. u बाह्यांश्च (as in text).

28 ^a) Dn₁ D_{1.2.3} जितेन्द्रियः; Ck. l. n. r. ś. u जेतन्द्रियः (as in text). — ^c) Ś₂ K₆ द्वेपो; Ck.

l. n. r. ś. u क्रोधो (as in text).

29 ^b) = 5. 67. 1^b: B. 13. 149. 6^b: cf. 6. 62. 13^d. Ś₀ Cā सर्वभूतमहेश्वरं; N₁ सर्वलोकमहेश्वरः; Cl. r. ś. u as in text. — ^c) = B. 12. 227. 109^c. — ^d) Cb मा; Ck. l. n. r. ś. u मां (as in text). K₁ इच्छति; Cā. l. n. r. ś. u ऋच्छति (as in text).

Colophon om. in Ś₃₋₆. K₃ reads it in marg. — Sub-parvan: Ś₁ K_{0.5} N₁ B D₁ D₂ T G₂₋₄ M_{2.3} (a few of these MSS. with the prefix श्री or श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (D_{2.4} om. उप); K_{2.6} श्रीभगवद्गीता (K₆ तायां); K₃ m G₁ गीतायां; D_{2.3} श्रीभग.... Ko N₁ B₃ D₁ D₂ T G_{2.4} cont.: ब्रह्म (T₁ G_{2.4} परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे (G₂ शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K₃ ब्रह्मविद्यायां; K₆ D₄ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; B₂ D₆ ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे. D₁ योग. — Adhy. name: Ś₁ D₁ योगनमः; K_{0-2.5.6} N₁ D₂ D₃ T₂ G₁ Cn संन्यासयोगः; B₂ योगसमुच्चयः; D₁ ज्ञानयोगः; D₁ T₁ G_{2.4} Cr. ś कर्म संन्यासयोगः; D_{2.3} प्रकृतियोगः; D₄ सांख्ययोगः; D₅ भक्तियोगः; C₃ प्रकृतिगमः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₅ M₂ 28; T G 27; M₃ 29. — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both): K_{0-2.3} m. 5.6 N₁ B D₁ D₂ D_{1-4.6-8} G_{2.3} M_{1.3.5} 5. — Śloka no.: K_{1.3.5} D₁ D₂ D_{1.2.3.6} G₂ 29.

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्य चाक्रियः ॥ १
 यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
 न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
 योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३
 यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।
 सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
 उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६
 जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७
 ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८
 सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
 साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
 योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

28

☞ K₄ D₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^b) Ś₁ (*sup. lin.* as in text) सः; D₂ च;
 Cā.k.l.n.r.s.u यः (as in text). — ^c) D₃
 Cb स योगी; Cā.g.k.l.m.r.s.u च योगी (as in
 text). — ^d) Cg निष्क्रियः; Cā.k.l.m.n.r.s.u
 चाक्रियः (as in text).

2 St. 2-26 are missing in Cb. — ^a) Ś₁
 संन्यास इति; Cā.g.k.l.m.r.s.u संन्यासमिति (as
 in text). — ^c) M₃ ह्यसंनद्धः; Cā.g.k.l.m.r.s.
 u.v as in text. — ^d) Ś₁ योगो भवति दुःखहा
 (= 17^d); Cā.l.m.r.s.u as in text.

3 After 3^a, G₃ (erroneously) repeats 6. 27.
 21^b. — K₁ om. (hapl.) 3^a-4^d; D₈ om. (hapl.)
 3^d. — ^c) Ś₈ आरूढस्य तु; Cā.k.l.m.n.r.s.u योगा-
 रूढस्य (as in text).

4 K₁ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^b) B D₈ सज्जते;
 D₃ रज्यते; S पज्यते; Cl.m.n.r.s.u पज्जते (as
 in text). Ś₁ सर्वकर्मसु पज्जते. — ^d) Ś₃ K₂ N₁
 तदुच्यते; G₃ ततोच्यते; Cl.n.r.s.u तदोच्यते (as
 in text).

5 ^b) = B. 12. 130. 17^d. D₂.s.s G₁ आत्मानम्;
 Cā.l.r.s.u नात्मानम् (as in text). K₁ अवसादयेत्;

Cl.l.r.s.u अवसादयेत् (as in text). — 5^a = 3. 62^a.
 62^a: B. 11. 2. 35^a; B. 13. 6. 27^a. — ^c) Cl.l.
 7^a. D₆ बुद्धिः; Cl.l.r.s.u.v बन्धुः (as in text).

6 ^b) K₅ परमात्मैवात्मना जितः (hypermetrio);
 D₁ येनैवात्मना जितः; Cl.l.m.n.r.s.u.v as in
 text. — D₆ om. 6^a. — ^c) Ś₃ & Ck अजितात्मनः
 (hypermetrio); Cl.m.r.s.u.v अनात्मनस्तु (as in
 text). — ^d) D₂ शत्रुजित्; Cl.m.r.s.u.v शत्रुवत्
 (as in text).

7 ^a) D₁ M₅ जितात्मानः; Cl.l.m.n.r.s.
 जितात्मनः (as in text). — ^b) Ś₁-3 K₆ Cg. k. m.
 परात्मसु समा म(Ś₂ ग)तिः; Ś₁-6 Cā परमात्म(Ś₃ समा
 समा मतिः; Cl.m.r.s.u as in text. — ^c) = Gitā
 12. 18^c. — ^d) = Gitā 12. 18^b. K₁-3. s N₁ B D
 (D₂ om.) Cl.s.u मानाप^c; Ck.r मानाव^c (as in
 text).

8 ^a) = Gitā. 14. 24^b: 3. 247. 42^b: B. 12.
 236. 38^b; 240. 33^b; cf. 262. 12^d; 326. 49^d.

9 ^a) Ś₈ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थौ द्वेष्य (sic);
 — ^c) Ś₁ [अ]थ; Cl.l.m.r.s.u [अ]पि as in text;
 — ^d) Ś₁ समद्विष्टः; Cā.g.k.l.m.n.r.s.u.v
 बुद्धिः (as in text). Csp.up विमुच्यते; Cā.s.
 m.n.r.u विशिष्यते (as in text). — After 9,
 repeats, while Ś₃ read, Gitā 5. 19.

10 ^a) D₃ (marg. sec. m.) ध्यायी; Cl.l.m.n.
 s.u योगी (as in text). — ^c) Ś₁ निराशीरः;

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
 युवौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३
 प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
 न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वभावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिब्रह्ममतीन्द्रियम् ।

C. 6. 1645
B. 6. 30. 21
K. 6. 30. 21

एकाकीर; Cg. k. l. n. r. s. u. v एकाकी (as in text).
 Ds Gv जित; Cā. k. l. n. r. s. u यत (as in text).
 —^a) Cf. B. 12. 329. 14^b. Ś1 चैकाकी निष्परिग्रहः;
 D1 निराशीरपरि; Cā. k. l. n. r. s. u निराशीरपरि (as
 in text).

11 ^b) Dn1 (before corr.) Ds स्थिरमानस (by
 metathesis); Cā. k. l. n. s. u स्थिरमासन (as in
 text). —^c) K2 "च्छ्रिते; Ck. l. n. r. s. u "च्छ्रितं (as
 in text). —^d) Cf. B. 15. 27. 25^b. G M Ck. r
 चैला; Cl. n. s. u चैला (as in text).

12 ^a) Cf. B. 14. 30. 28^a. —^b) N1 यतचित्तं-
 द्रियः क्रिया; Da1 Cg "द्रियक्रिया; D2.6 जितचित्तं-द्रिय-
 क्रिया; Cā. k. l. n. r. s. u as in text. —^c) K2 Da1
 T2 M2.5 युज्याद् (sic).

13 ^a) Ś2.6 Ks.5 D2 समकाय; B2 समः काय;
 Cā. k. l. n. r. s. u समं काय (as in text). —^b)
 Ś1.2.4-6 Ks Ck "न्नचलः स्थितः (Ś1 sup. lin. "र); K3
 Ko M1.5 (sup. lin. as in text) "न्नचलं स्थितः; K3
 D1.3 T2 M2 Cr "न्नचलं स्थिरं; N1 "न्नचलस्थिरः; D2.5
 "न्नचलं मनः; G1 "न्नचलं स्थितं; G3 "न्नचलस्थितः (by corr.
 "र); Cl. n. s. u "न्नचलं स्थिरः (as in text). —^c)
 Ś Ks Ds Ck संपश्यन्; Cl. n. r. s. u संप्रेक्ष्य (as in
 text). Ś1 च; Ck. l. n. r. s. u स्वं (as in text).
 —^d) K3 "लोकयेत्; Ck. l. n. r. s. u "लोकयन् (as in
 text).

14 ^b) N1 Ds G1-3 M2.5 ब्रह्मचारी व्रते; Cā. k. l.
 n. r. s. u "चारिव्रते (as in text). —^d) = Gitā 2.
 61. Cup [S]युक्त (for युक्त).

15 ^a) = 28^a. N1 Da1 D2 एवं युञ्जन् (by
 transp.); T1 G4 युञ्जन्नेव; Cā. k. l. n. r. s. u युञ्जन्नेवं
 (as in text). —^b) Ś2-5 Ks Ck मद्भक्तो (Ś2 Ks
 ना)न्यमानसः; Cl. n. r. s. u as in text.

16 ^a) Ś Ks Ck योगोस्ति नैवात्यश्नतो; Cl. r. s. u
 as in text. —^d) Ś Ks Ck नाति (Ś1 न च) जाग-
 रतोर्जुन; Cl. r. s. u as in text. Cg cites जागरतः.
 Ck: विकरणानियमोऽत्र च्छान्दसः। संस्कृतमन्यास्तु पाठा-
 न्तराणि योजयन्ति। C

17 ^c) K3 युक्त; Ck. l. r. s. u युक्त (as in text).
 G3 "घोरस्य; Ck. r. s. u "बोधस्य (as in text).

18 Ś1 om. (hapl.) from मात्म up to चित्त in
 19^c. —^b) Cf. B. 14. 19. 30^b. T1 G4 "तिष्ठति;
 Ck. l. m. n. r. s. u "तिष्ठते (as in text).

19 Ś1 om. up to चित्त in 19^c (cf. v. l. 18).
 —^a) = B. 12. 46. 6^a; cf. 246. 11^c. T2 यदा;
 Cg. k. l. n. r. s. u यथा (as in text). —^c) D3.6
 जित; Ck. l. n. r. s. u यत (as in text). —^d) T2
 युञ्जते; Ck. l. m. n. r. s. u युञ्जतो (as in text). Ś Ks
 Cā. k. r आत्मनि; Cl. m. n. s. u आत्मनः (as in text).

20 ^b) Ś2.3.4 (sup. lin.). s (marg.). s Ks Cā. k
 "सेवनात्; Cl. n. r. s. u "सेवया (as in text). —^c)
 T1 G4 तत्र; Cā. k. l. m. n. r. s. u यत्र (as in text).
 —^d) Ś1 तिष्ठति; B2 पश्यति; Cā. k. l. n. r. s. u तुष्यति
 (as in text).

21 ^a) Ś1.2.4-6 K1.2.5 D3 (before corr.) Cā.

C. 8. 1085
B. 6. 30. 21
K. 6. 30. 21

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यसिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२
तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३
संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६
प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

k. v यत्र; B. 1. 3. 4 यनु; Cl. n. r. s. u यत्तद् (as in text). —^a) G₁ स्थिरश्; Cā. l. n. r. s. u स्थितश् (as in text). —²) K₈ Cā. k च्यवति; Cl. n. r. s. u चलति (as in text).

22 With 22^{ab}, cf. B. 13. 16. 41^{ab}. —^a) M₃ (inf. lin.) दृष्ट्वा; Cl. r. s. u लब्ध्वा (as in text). —¹) S₁ Ck चाधिकं लाभं; S₂ नापरं लाभं; Cg चापरो लाभो; Cl. r. s. u चापरं लाभं (as in text). —^b) S₁ Ck नापरं; Cl. s. u नाधिकं (as in text). —^a) G₃ वि-
मुच्यते; Cā. g. k. l. r. s. u विचाल्यते (as in text).

23 With 23^{ab}, cf. 3. 203. 44^{cd}. —^a) K₀ Da₁ D₂. 6. 8 विद्याद्; Ck. l. n. r. s. u. v विद्याद् (as in text). —¹) K₂ संयोगः; K₃. 5 N₁ D₂. 8 M₃ संयोगं; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. v संयोग- (as in text). —^a) Cup योगो निर्विण्णः.

24 ^b) T₂ कामान्; G₃ धर्मान्; Ck. l. m. r. s. u सर्वान् (as in text). —^c) Cf. B. 12. 206. 25^e.

25 ^b) K₁ T₂ दिति; D₈ रति; Cā. l. n. r. s. u धति (as in text).

26 K₂ om. (hapl.) 26. —^a) S₁ निश्चरति; S₂ D₂. 6 Cu निश्चरति; K₁. 6 B₂. 4 D₁ m G₂. 3 Cl निश्चलति; Cg निवर्तते; Ck. n. r. s. u निश्चरति (as in text). —^b) S₂ मनश्च चलम्; Cā. k. l. r. s. u मनश्च-
ञ्चलम् (as in text). —^a) S₂ Cg शमं; Ck. l. m. n. r. s. u वशं (as in text).

27 ^b) S₂ योगिनं सुखमुत्तरं; Cb यस्यायोगिनमुत्त-
रं; Ck. l. m. n. r. s. u as in text. —^c) S₁ अयतो; Ck. l. m. n. r. s. u उपैति (as in text). —¹) K₃ N₁ D₂ (before corr.). 8 शान्तिरजसं (N₁ 'य'); D₂ शान-
तमनसं; Ck. l. m. n. r. s. u शान्तरजसं (as in text).

28 ^a) = 15^a. K₀. 3 D₂ D₃ युञ्जन्नेवं; K₂ Cm. r एवं युञ्जन् (by transp.); Ck. l. n. s. u. v युञ्जन्ने-
(as in text). —^b) S₂ K₆ Cb. k योगी नियतमात्मनः;
B₁ (m as in text) मञ्जुक्तौ नान्यमानसः; (cf. v. l. in
S₂ K₆ K₆ Ck in 15^b); Cl. n. r. s. u योगी विगतकल्मष-
(as in text). —^c) S₂. 6 K₆ Ck संयोगम्; Cl. n.
r. s. u. v संस्पर्शम् (as in text). —^a) S₁ अत्यंतमुत्त-
मश्नुते; S₂. 6 K₆ Cb. k अत्यंतमधिगच्छति; Cl. n. r. s. u
as in text.

29 K₁. 2 om. 29. — 29^{ab} = (var.) B. 12. 32^{ab}.
29^{ab}: Manu. 12. 91^{ab}. —^a) = B. 14. 35. 16^c.
46. 49^c; 47. 6^c: cf. Īśāvāsyopaniṣad 6^c. — After
29^{ab}, G₂ repeats 27^c-29^b. —^c) S₂ पश्यते; Da₁
ईक्षते; Cb पश्यतो; Cā. l. n. r. s. u ईक्षते (as in text).
—^a) Cf. B. 12. 76. 2^b; 240. 32^b: B. 14. 51. 39^d.
D₁ (before corr.) G₂ दर्शिनः; Cā. k. l. n. r. s. u
दर्शनः (as in text).

30 T₂ om. (hapl.) 30^b-32^a. —^b) D₈ मयि
पश्यति चाप्यहं. —^c) D₈ न प्रणश्यामि स च मे मा प्र-
श्यति तेष्वयम् (corrupt).

31 T₂ om. 31 (cf. v. l. 30). —^b) G₃ एकत्वम्;
Cā. l. m. n. r. u. v एकत्वम् (as in text). —^c)
= Gītā 13. 23^c: B. 13. 13. 63^c. K₂ Cā सर्वेषां;

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१
आत्मनोऽप्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवामुमुपायतः ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण छेतुर्महस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
प्राप्य पुण्यकृताल्लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१
अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

C. 6. 1104
B. 6. 20. 42
K. 6. 30. 42

Ck. l. m. n. r. s. u सर्वथा (as in text). Cup [आ]वर्तं
(for वर्त). — ^a) Ds न निः; Cā. k. l. m. n. r. s. u
मयि (as in text). Cb मय्येवासौ च वर्तते.

32 T2 om. 32^a (cf. v. l. 30). — ^b) Gs सो;
Cl. n. r. s. u यो (as in text). — ^c) = B. 12. 25.
26^a; 28. 16^a; cf. 293. 7^a.

33 Ks transp. 33 and 34. — ^a) Gs भोगस;
Cl. l. n. r. s. u योगस (as in text). — ^b) Ś1 G2
साम्येन; Cl. n. r. s. u साम्येन (as in text). — ^d)
Gs मनः; Cā. k. l. m. n. r. s. u स्थितिं (as in text).
Ś1. 2-6 Cā. k परां; Cl. m. n. r. s. u स्थिराम् (as in
text).

34 ^b) K3 N1 Ds G1.3 Ms प्रमाथी; Cā. g. k.
l. m. n. r. s. u प्रमाथि (as in text).

35 Ds om. 35^c-36^d. — ^a) = 3. 49. 26^a. — ^b)
= 3. 246. 25^b. — ^d) K1.2 N1 Ds वैराग्येन (for
वैराग्ये).

36 Ds om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) Ś1.3 K1.3
D1 C2 असंयतात्मनो; D4 (also as in text) Gs
असंयतात्मना; Cā. b. k. l. m. n. r. s. u असंयतात्मना (as
in text).

37 ^a) Ś2-4.0 K6 Cā. k अयतः; Cb. l. m. n. s. u

अयतिः (as in text). T2 अयं निःसंशयो योगो.
— After 37^a, Ś Ks Cā. b. k ins.:

91* लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।
अनेकचित्तो विभ्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ।

[(L. 1) With post. half, cf. 38^d. — (L. 2)
Ś; Ks Ck *चित्तोविभ्रान्तो; Śs *चित्तविभ्रान्तो.]

38 ^a) Śs-6 Cā. k *विभ्रंशाच्च; K2 *विभ्रष्टः; Cb. l.
n. r. s. u *विभ्रष्टश्च (as in text). — ^b) Ś2 Ko Ds
Cl छिन्नाभ्रः; Cā. k. n. r. s. u छिन्नाभ्रम् (as in text).
— ^d) Ś Ks Ck विनाशं वाधिगच्छति; Cb. l. n. r. s. u
as in text.

39 ^a) Cf. 3. 29. 3^c. Ś1 D1 Cb. k. r एवं मे; Cl
एवं मे; Cn. s. u एतन्मे (as in text). Cup [s]संशयं.
— With 39^a, cf. 2. 14. 1^a; B. 14. 35. 12^a.

40 ^d) Ś1-3 Ks जातु; Cb. l. s. u तात (as in text).

41 ^a) Cf B. 11. 20. 27^c; B. 14. 90. 101^a.
Ś1-3 B D2.2.3 G1.2 Ck. r. s. u पुण्यकृतां लो; Ks
पुण्यतमाल्लो; Cl पुण्यकृताल्लो (as in text). — ^b)
Ks Ds शाश्वती (sic). — ^d) Ks योगनष्टोभिः; D1.2
*अष्टो हि; Gs *अष्टोपि; Ck. l. r. s. u *अष्टोऽभि- (as
in text).

42 ^b) Ko N1 T G2-4 महति; Cl. r. s. u भवति
(as in text). Ś1 निर्मले; Cl. r. s. u धीमताम् (as

C. 6. 1106
F. 6. 30. 42
K. 6. 30. 42

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

in text). Śs-6 Ks Ds.c Cb.g.k जायते श्री(Śs. 5
[by corr.] Cg श्री)मतां कुले. — °) Cf. B. 13. 68.
21°.

43 °) M₂ संशुद्धिः; Ck.l.n.r.ś.u तं बुद्धि°
(as in text). — °) Śs. 6 N₁ Ds पूर्वदेहिकं; Śs
(marg.). 5 Ko. 1. 5 Da₁ Ds. 5 पौर्वदेहिकं; Ks Dn₁
(before corr.) D₁ (m as in text). 2. 3. 7 (m as
in text) पूर्वदेहिकं; Cb.k.l.n.r.ś.u पौर्वदेहिकं (as
in text). — °) Ś Ks Cā.b.k ततो भूयोपि यतते;
Cl.n.r.ś.u as in text. — °) Ś₂ Ks सिद्धये;
Cā.g.k.l.n.r.ś.u संसिद्धौ (as in text).

44 °) Ks N₁ G₂. 3 हीयते; Ks क्रियते; Cā.k.
l.n.r.ś.u हियते (as in text). Śs Cā [S]न्यवशो;
Cg.k.l.n.r.ś.u ह्यवशो (as in text). Ś K₁. 2. 6
Ds M₃ Cā सन्; Cl.n.r.ś.u सः (as in text).
— °) Ś₁ लोकस्य; Cā.g.k.l.n.r.ś.u योगस्य (as
in text). — °) Ds "ब्रह्मापि वर्तते; T₂ शब्दे ब्रह्मादि
वर्तते; Gs शब्दब्रह्मा निव"; M₃ "ब्रह्माभिव"; Cā.g.
k.l.n.r.ś.u.v as in text.

45 °) Ks M₃ संशुद्धकल्मषः; Ds विगतकिल्बिषः; Ds
Gs संसिद्धकिल्बिषः; Cā.k.l.n.r.ś.u संशुद्धकिल्बिषः
(as in text). — °) Ś₁ K₁ "संशुद्धस्य; Śs "संसिद्धस्य;
Cā.k.l.n.r.ś.u "संसिद्धस्य (as in text). — °)
= Gītā 13. 28^d; 16. 22^d; Cf. Gītā 9. 32^d; B. 12.
348. 74^d; Maitryupaniṣad 6. 30 (stanza 3^d). Śs
Da₁ याति; Cā.l.m.n.r.ś.u as in text.

46 °) Ś₂ Ks ज्ञानिभ्यश्च; Ds ज्ञानिनोपि; Cn ज्ञा-
निभ्यश्च; Cā.g.k.l.m.r.ś ज्ञानिभ्योऽपि (as in text).
Śs. 4. 6 Ko D₁-3 ज्ञानिभ्योऽपि (D₁. 3 "भ्य")धिको मतः.

— °) K₁ कर्मभिश्च; K₂ कर्मिभिश्च; G₃ कर्मभ्यश्च; Cā.
g.k.l.m.r.ś.u कर्मिभ्यश्च (as in text). D₂ [भ्य-
धिको; Cā.k.l.n.r.ś.u चाधिको (as in text).

47 °) Ks Da₁ Ds योगीनाम् (sic). K₁ सः
Cā.l.r.ś.u अपि (as in text). — °) K₂ "तस्मा-
Cā.k.l.n.r.ś.u "तस्मा (as in text). — °) T₂
G₂ लभते; Cā.g.k.l.n.r.ś.u भजते (as in text).
— After 47, Ś₁ ins.:

94* भगवन्नामसंप्राप्तिमात्रात्सर्वमवाप्यते ।

फलितः शालयः सम्यगवृष्टिमात्रेऽवलोकिते ।

[This is just the संग्रहश्लोक to adhy. 6 in Cg.]

Colophon om. in Śs-6. — Sub-parcan: Śs
Ko. 2. 3. 5 N₁ B Da₁ Dn D₂. 4-3 T G₂-4 M₂. 4 (a
few of these MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्-)
भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K₂. 3 D₂. 3 om. उप°); K₁
G₁ श्रीभगवद् (G₁ om. it) गीतायां; D₁ partly
damaged. Ko N₁ B₂ Dn₂ Ds G₂ cont.: ब्रह्म (Gs
परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे (G₂ "शास्त्रनिर्णये") श्रीकृष्णार्जुन
संवादे; K₁ D₄ ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; Ks Dn₁ ब्रह्म
विद्यायां; Ks T₂ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name:
Śs Ds आत्मसंयोगः; Ko. 5 D₂. 3 C₄p आत्मसंयोगः;
Ks Ds T G₂. 4 C₄ अभ्यासयोगः; Ks ध्यानयोगः;
प्राप्तिमार्गदर्शकरूपः (?); N₁ योगगर्भः; B₂. 3 D₄ संन्यास
योगः; B₁ योगाभ्यासः; Da₁ आत्मयोगः; Dn Cn कर्मा-
त्मयोगः; D₁ संयमयोगः; D₄ ध्यानयोगः; G₁ स्वरूप-
योगः. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ds M₂ 29; T G 28; M₄ 30. — Bhagavadgītā
adhy. no. (figures, words or both): Śs Ko-3. 5
N₁ B Da₁ Dn D₁-1. 6-8 G₂. 3 M₁. 3. 5 Cv 6. — Śloka
no.: Ks. 3 Da₁ Dn D₁. 3 G₂ 47; D₂ 48.

२९

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
 असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १
 ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
 यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
 यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
 अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४
 अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
 जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५
 एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
 अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
 मयि सर्वमिदं प्रोतं द्रष्टे मणिगणा इव ॥ ७
 रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभासि शशिसूर्ययोः ।
 प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८
 पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चासि विभावसौ ।
 जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चासि तपस्विषु ॥ ९
 बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
 बुद्धिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
 बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
 धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽसि भरतर्षभ ॥ ११
 ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
 मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२
 त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

C. 6. 1124
B. 6. 31. 13
K. 6. 31. 13

29

॥ K₁ D₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^a) Ś₂-1.6 K₆ Cā.k मदाश्रितः; Cl.m.n.r. 4.u मदाश्रयः (as in text). — ^d) Ś₅ K₆ Cā ज्ञासि; T₂ ज्ञानस्य; Ck.l.n.r.ś.u ज्ञास्यसि (as in text).

2 ^a) G₂ देहं; Cg.l.n.r.ś.u तेऽहं (as in text). — ^b) K₁ शेषतः; Ck.l.n.r.ś.u अशेषतः (as in text). — T₂ om. (hapl.) 2^a-3^d. — ^c) Ś₁-4.5 (marg.).^c K₆ Ck यज्ज्ञात्वा न पुनः किंचिद् (Ś₁ पुनश्चान्यद्); Cb.l.r.ś.u as in text. G₃ इह; Cg.k.l.r.ś.u अव (as in text). Cb चिन्तनीयं यद् कष्टं सत्त्वं तदुपदिश्यते.

4 ^d) Cf. 6. 6. 4^a. G₃ अनिलो (sic).

5 ^e) B₁ बीजं; Cā.k.l.m.n.r.ś.u जीव (as in text).

6 D₁ om. 6. — 6^a = B. 12. 224. 17^c. — ^ab) Ś₁ transp. भूतानि and सर्वाणि. G₃ M₃.s. [अ]व; Cā.

g.k.l.n.r.ś.u [उ]व (as in text). — ^e) Ś₅ Cā सर्वस्य; Ck.l.n.r.ś.u.v कृत्स्नस्य (as in text). — ^d) Cf. Gītā 9. 18^c. Ś₁ K₆ transp. प्रभवः and प्रलयः.

7 ^e) T₂ G₂.s M₃ प्रोक्तं; Cā.k.l.n.r.ś.u प्रोतं (as in text). — ^d) = B. 12. 47. 21^d.

8 ^b) Ś₁.3-6 Cā.g.k प्रकाशः; Cb.l.ś.u प्रभासि (as in text). — ^c) T₂ भूतेषु; Cā.k.l.ś.u वेदेषु (as in text).

9 ^a) Ś K₆ Cā.k पुण्यः पृथिव्यां गंधोऽसि; Cl.m.ś.u as in text.

10 ^d) = Gītā 10. 36^b.

11 ^a) K₁.2 N₁ बलवता; Ck.l.ś.u वतां (as in text). Ś₅ असि; Cb.k.l.r.ś चाहं (as in text).

12 ^b) Ś तामसा राजसाश्च (by transp.); Ck.l.n.r.ś.u राजसास्तामसाश्च (as in text). — ^c) Ś₁.2.4.5 K₆ एवेह; Cb.l.n.r.ś.v एवेति (as in text).

13 ^b) Cb कृत्स्नम्; Cg.k.l.m.n.r.ś.u सर्वम् (as

C. 6. 1124
B. 6. 31. 13
K. 6. 31. 13

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३
देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

in text). — °) D₆ मोहनं (sic).

14 °) K₃ D₈ देवी; T₂ दिवि; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. v देवी (as in text). — °) K₁ प्रपद्यति; Cā. k. l. m. n. r. s. u 'द्यन्ते (as in text). — °) Ś₁. s. s. (marg.) Cg. k मायामति; Cā. l. n. r. s. u मायामेतां (as in text).

15 °) D₈ मे; C_v मा; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u मां (as in text). — °) K₁ D₁ (before corr.) T₂ मायया प्रहृत; D₆ या मद्गत; Cā. k. l. m. n. r. s. u 'यापहृत' (as in text). — °) Ś₆ B₁ (m as in text) आस्थिता; Cā. l. m. n. r. s. u आश्रिताः (as in text). — After 15, D₈ reads (for the first time) Gītā 16. 20.

16 In Cb the text and comm. from st. 16 to the end of the Gītā is missing. — °) Ś₃-s सदा; Cl. s. u [s] जुन (as in text).

17 °) Ś₁ एकभक्तो; Cā. l. m. n. r. s. u. v भक्तिर (as in text). K₂ विशिष्यति; Cā. k. l. n. r. s. u. v 'प्यते (as in text). — °) D₆ स मे; Cā. k. l. n. r. s. u मम (as in text).

18 °) Ś K₆ B₁ D₁. s G₁ M₁. 4. s Cā मतः; Cl. n. r. s. u मतम् (as in text). — °) Ś₁. 2. 4-s K₆ समैव; Cā. g. k. l. n. r. s. u. v मामेव (as in text). Cr cites अनुत्तमं.

19 Ś₁ om. 19. — °) D₁ मम माहात्म्यदुर्लभः (sic).

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाचितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३
अव्यक्तं व्यक्तीमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

20 °) Ś₆ Cā (by transp.) तैस्तैः कामैः — °) K₃ D₆ नियतः; K₃ G₂. s M₁. 2. 4 नियता; Cā. k. l. n. r. s. u नियताः (as in text). Ś₅ D₆ T₁ (marg.) स्वयं; K₁. s स्वया; Cā. k. l. n. r. s. u स्वया (as in text).

21 °) T₁ M₁ भक्त्या; Ck. l. n. r. s. u भक्त (as in text). — °) Ś₁ अच्छति (sic). — °) K₃ व्यद; Cā. l. n. r. s. u विद (as in text). Ś₁ तस्यां तस्यां ददान्यहं.

22 °) Cf. 1. 123. 14°. — °) M₃ मयेव; Cā. k. l. n. r. s. u. v मयैव (as in text). Ś₃ Ko. s Ck. n. s. up हितान्; Cl. r. s. u हि तान् (as in text).

23 After 23^{abc}, Ś₂ K₆ Cā ins.:

93* सिद्धान्त्यान्ति सिद्धव्रताः ।

भूतान्भूतयजो यान्ति ;

while Ś₃ Cā ins. (= Gītā 9. 25^{bc}) :

94* पितृन्त्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या.

24 Ś₃-s om. 24. — °) = Gītā 9. 11°. — °) D₃ ममात्म्यम्; Cl. n. r. s. u ममाव्ययम् (as in text). D₆ अनन्त्ययं; Cā. l. n. r. s. u अनुत्तमम् (as in text).

25 °) D₂ सर्वश्र; Cg सर्वेषां; Cā. k. l. n. r. s. u सर्वस्य (as in text). — °) Ś₁ transp. मूढो and लोको. M₃ लोकै; Cā. k. l. r. s. u लोको (as in text).

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १

अधियज्ञः कथं कोऽयं देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

C. 6. 1143
B. 6. 32. 2
K. 6. 32. 2

D: ब्रह्मयं; Cā. l. n. r. s. u. अव्ययम् (as in text).

26 °) Ś Ko भविष्यन्ति; Cl. r. s. u. भविष्याणि (as in text). — °) D: मां; Ck. l. m. r. s. u. मां (as in text). Ś: न तु मां वेद कश्चन.

27 °) G: समूढेन; Cā. k. l. m. n. r. s. u. समुत्थेन (as in text). — °) Cg cites आमोहं. — °) G: सर्वे; Cā. k. l. m. n. r. s. u. सर्गे (as in text). Ś: यान्ति सर्वे (by transp.).

28 °) Ś: s K: Ck त्वन्तं गतं; K: s N: D: त्वन्तगतं; D: s Cn अंतगतं; T: द्वंद्वगतं; Cā. l. r. s. u. त्वन्तगतं (as in text). — °) D: n नराणां; Cā. k. l. n. r. s. u. जनानां (as in text). D: कर्मिणां; Cā. k. l. n. r. s. u. भूतानाम् (as in text).

29 °) Ś: भजन्ति; Ś: (sup. lin. as in text) D: यजन्ति; Cl. n. r. s. u. यतन्ति (as in text). D: s ते; Cg. k. l. n. r. s. u. ये (as in text).

30 °) K: 2 °भूताधिदैवं; D: (sup. lin. as in text) °भूताधिभूतं; Cl. n. r. s. u. v °भूताधिदैवं (as in text). — °) Ś: G: 2. 3 च ते; Ś: (sup. lin.) तथा; Ś: तथा; D: 1 च तद्; Cl. n. r. s. u. च ये (as in text). — D: om. 30th. — After 30, Ś: ins.:

95* स्फुटं भगवतो भक्तिर्विहिता कल्पमञ्जरी ।

साधनेच्छासमुच्चिता येनाशां परिपूरयेत् ।

[This is (with var.) the संग्रहश्लोक to adhy. 7 in Cg.]

19

Colophon om. in Ś: s. — Sub-parvan: Ś: Ko. 3. 5 N: B D: 1 Dn D: 1. 2. 4-5. 8 T G: 2. 4 M: 2. 4 (a few of these MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्-) भगवद्गीतासु (N: 1 °यां also) उपनिषत्सु; K: श्रीभगवद्गीता; K: D: 3. 7 श्रीभगवद्गीतासु (K: °यां); G: गीतायां. Ko. 3. 5 N: 1 B: 3 Dn D: 2. 4-5. 8 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K: T: श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G: परब्रह्मविद्यायां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; M: ब्रह्मविद्यायां. — Adhy. name: Ś: D: जगत्सूतियोगः; K: प्रकृतिभेदः; K: 2 D: 1. 3. 8 ज्ञानयोगः; K: 3. 5 N: 1 D: 1 T: 1 G: विज्ञानयोगः; K: विज्ञानयोगो ब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकयोगः(?); B: गुणविज्ञानयोगः समग्रदर्शनः; B: समग्रदर्शनः; B: परापरयोगः; D: 1 D: 5 परमहंसयोगः; Dn ज्ञान (Dn: 1 om. ज्ञान) विज्ञानवर्णनयोगः; D: 2 ज्ञानयोगकथनं; T: परमहंसविज्ञानब्रह्मयोगः; G: 1 परावरप्रकृतियोगः; G: 2 C: 5 ज्ञानविज्ञानयोगः. — Adhy. no. (figures, words or both): D: M: 30; T: M: 31; T: G 29 (as in text). — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both): Ś: Ko-3. 5. 8 N: 1 B D: 1 Dn D: 1-2. 5-8 G: 2. 3 M: 2. 3 Cv 7. — Śloka no.: K: 1. 2. 5 D: 1 Dn D: 1. 2. 5 G: 2. 30; K: 31.

30

K: D: 2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 °) Ś: अध्यात्मः; G: अध्यात्मः; G: अध्यात्मा; Ck. l. r. u अध्यात्मं (as in text). — °) D: आधिभूतं; Cl. r. u अधि (as in text). T: मे; Cl. r. u किं (as in text).

C. 6. 1143
B. 6. 32. 2
K. 6. 32. 2

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २
श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५
यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

2 °) Da1 आधि; Cg. l. n. r. u अधि (as in text). B1 अधियज्ञश्च कस्तत्र. — °) Śl. 2. 8 Ko T2 'कालेपि; Cl. r. u 'काले च (as in text).

3 °) Cf. B. 13. 14. 5°; 17. 80°. Śl. 4-5 Ñ1 B Da1 D1. 8 Cā. n परमं ब्रह्म (by transp.); Ck. l. m. r. s. u ब्रह्म परमं (as in text). — °) Da1 D2 G4 M1 [s]ध्यात्म; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. v अध्यात्मम् (as in text). — °) Ko कर्मसंज्ञितं; Da1 (marg. as in text) कर्मसंज्ञक; Cā. k. m. n. r. s. u. v 'संज्ञितः (as in text).

4 °) Śl अधिभूतोक्षरो; G3 'भूतंकरो; Ms 'भूता-क्षरो; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. v 'भूतं क्षरो (as in text). — °) Śs चाधि; K1 चाध; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. v चाधि (as in text). — °) Ñ1 (marg. sec. m. as in text) 'यज्ञोत्तम् (sic); T2 'यज्ञोत्तम्; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u 'यज्ञोद्भवम् (as in text). Cv cites अधियज्ञः.

5 °) Śl. 3-5 Cg. k 'कालेपि; Cl. n. r. s. u 'काले च (as in text). Śs Cā प्रयाणकालेपि च मां (= Gītā 7. 30°). — °) K1 या; G2 Ms. 5 यत्; M1 यं; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u यः (as in text). — °) Da1 Do याति; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. v याति (as in text).

6 °) B Da1 Cup चापि; D1 चाते; Cā. g. k. r. s. u चापि (as in text). — °) D1 एतत्; Cā. g. k. l. r. s. u अन्ते (as in text). — °) Śl. 6 Ñ1 Da1 Dn2

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभैष्वस्यसंशयः ॥ ७
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८
कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९
प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-
क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

D2. 6 T1 G1. 2. 4 'मेवेति; Cā. g. l. r. s. u 'मेवैति (as in text). — °) Ñ1 Da1 M1 मद्भावं; D2. 8 G1 सदा; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u तद्भाव' (as in text).

7 °) = 27°. — °) K1 युच; D2. 6 बुध्य; Cā. k. l. n. r. s. u युध्य (as in text). — °) = Gītā 12. 14°. Śl (marg.). 5 मद्भावं; Cā. l. n. r. s. u मय्यर्पित' (as in text). — °) Ś K1. 2. 6 Ñ1 B1 Dn2 D1-3. 5. 7 G1 Cā. k. n [अ]संशयं; Cl. r. s. u [अ] संशयः (as in text). D6 मामेवैष्वस्यसंशयं (sic).

8 °) Śl. 3-5 Ko. 1 Da1 D1. 2 M1-3. 5 Cā. k 'सानन्य; Cl. n. r. s. u 'सा नान्य' (as in text). — °) Ks परमे; Ck. l. n. r. s. u परमं (as in text). — °) Ks याति. Śs [अ]न्व; Ko [अ]नुचिन्तयन्; M1 [अ]नुचितया; Cā. g. l. n. s. u [अ]नुचिन्तयन् (as in text). Ck cites चिन्तयन्.

9 °) D1 G1 ह्यनु; Cā. k. n. r. s. u अनु' (as in text). — °) M1. 3 अणोरमणीयांसम्; Cā. k. l. n. r. s. u 'रणीयांसम् (as in text). — °) T1 G2 'शक्तिः; Cā. n. r. s. u 'रूपम् (as in text). — °) = Śrēṇī vataropaniṣad 3. 8°. Śl B1 'रूपं; Cā. g. k. l. n. r. s. u 'वर्णं (as in text). Śl. 6 Ko Cā. k पुरस्तात्; Cl. m. n. r. s. u परस्तात् (as in text).

10 °) Ks D2 युतो; Cā. n. r. s. u युक्तो (as in text). — °) G3 सतं परं; Cā. k. l. n. s. u सतं तं (as in text).

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्याध्यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४

मायुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मायुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्रहणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७

अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २०

C. 6. 1161
B. 6. 32. 20
K. 6. 32. 20

11 ^o) M₃ विदन्ति; Ck. l. n. r. s. u विशन्ति (as in text). Ś₁ ययातयो (sic). — ^e) Ckp विदन्ति (for चरन्ति). — With 11st, cf. Kathopaniṣad 1. 2. 15st. — ^d) K₁ ततो; Cg. k. l. n. r. s. u. v तत्ते (as in text). Ś K₆ Cg. k संग्रहेणाभिधास्ये; Da₁ हेणेव वक्षे; D₁ (m as in text) हेण ब्रवीमि; M_{1.3} हणे प्रवक्ष्ये; Cl. n. r. s. u हेण प्रवक्ष्ये (as in text). — After 11, D₁ ins. (= Kathopaniṣad 1. 2. 15; cf. 11st above):

96* सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति

तपसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ।

12 ^e) Ś₁ K₂ Ck मूर्ध्याध्यात्मनः; Ś₁ धाय मनः; Da₁ De व्यायात्मनः; Cg. m. r. s. u मूर्ध्याध्यात्मनः (as in text). Cn cites मूर्ध्नि आधाय. T₁ (by corr.) प्राणम्; Cā. g. k. m. n. r. s. u प्राणम् (as in text). — ^d) Da₁ D₃ G₂ धारणः; T₁ धारणात्; Ck. m. n. r. s. u धारणाम् (as in text).

13 ^a) = B. 7. 192. 52^a; B. 14. 26. 8^c. — ^e) Ś₁ स मन्त्रावः; Cg. k. n. r. s. u त्यजन्देहं (as in text). — ^d) Ś₁ याति नास्त्यत्र संशयः; Ck. l. n. r. s. u as in text. Cg cites स याति.

14 ^a) B₂ नित्ययोगस्य; Cā. k. l. m. n. r. s. u युक्तस्य (as in text). Ś_{1.2} (marg. as in text).^o K₆ M₁ वैदिनः; Cā. k. l. m. n. r. s. u योगिनः (as in text).

15 ^a) = B. 12. 143. 3^d. K_{1.2} गतः (sic).

16 ^a) D₁ (by corr.). T₂ G₁₋₃ M_{1.2.3} (in. lin.). Cā "भवनात्; Cāp. g. k. l. m. n. r. s. u. v "भुवनात् (as in text). N₁ लोकान्; T लोकान्; Cā. k. l. m. n. r. s. u लोकाः (as in text). — ^b) M₁ वृत्तिनो; Cā. k. l. m. n. r. s. u. v वर्तिनो (as in text). — ^c) K₂ मुपेयति; Cā. k. l. r. s. u मुपेत्य तु (as in text).

17 Cf. Manu. 1. 73. — ^b) Ś₁₋₃ K_{1.6} Cg. k अहर्षे; Cā. r. s. u अहर्षद् (as in text). — ^c) Da₁ रात्रिर्; Cg. k. n. r. s. u रात्रि (as in text). K₃ D₃ T₂ सहस्रांते; Ck. n. r. s. u सहस्रान्तां (as in text). — ^d) Ś₃ तेहोरात्रि; D₃ T₂ अहोरात्र; Ck. n. r. s. u तेऽहोरात्र (as in text).

18 Ś₂ breaks off here. — ^a) K₁ G₃ अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः; Cā. k. l. r. s. u. v as in text. — ^b) Cf. 19^d. D₁ (m as in text) प्रलयति; Ck. l. r. s. u प्रभवन्ति (as in text). — ^c) K₂ D_{1.2.3.3} G_{2.3} संज्ञिके (D₁ ते); Ck. l. r. s. u संज्ञिके (as in text).

19 ^a) K₂ एवाहं; Ck. l. n. r. s. u एवायं (as in text). — ^b) T₂ एवं भूत्वा; Ck. m. n. r. s. u भूत्वा भूत्वा (as in text). — ^c) M₃ गमेवशः; Ck. l. n. r. s. u गमेऽवशः (as in text). — ^d) Cf. 18^b. K₃ D₃ T₂ M₃ प्रभवति; Ck. r. s. u प्रभवति (as in text).

20 D₃ om. 20^{ab}. — ^a) Ś₁ परात्; Cā. k. l. n. r. s. u. v परम् (as in text). — ^b) Ś_{1.3-5} K₆ T₂ [s]व्यक्ताव्यक्तः; Ś₃ Cā पुरुषाव्यक्तः; Ck व्यक्ताव्यक्तः; Cr. s. u. v अव्यक्तोऽव्यक्तात् (as in text). Cl cites अव्यक्तः

C. 6. 1162
B. 6. 32. 21
K. 6. 32. 21

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिश्यम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

Cn cites अव्यक्तात्. M₁ सनातनात्; Cā. k. l. n. r. s. u
'तनः (as in text). — °) Śs Cā यः सर्वेष्वपि; Ko
D₁ G₂ यस्तु सर्वेषु; B₁ यः समः सर्वः; D₂ सर्व एवेषु;
Cn. r. s. u यः स सर्वेषु (as in text). Cl cites सर्वेषु.

21 °) = (var.) Kathopaniṣad 2. 3. 10^d. — 21^{ad}
= (var.) Gītā 15. 6^{ad}. — °) Ś₁ यत्; Ś₁ यः;
Cā. k. l. m. n. r. s. u यं (as in text). K₂ निवर्तते;
Cā. k. l. m. n. r. s. u निवर्तन्ते (as in text). — °) =
Gītā 15. 6^d.

22 °) K₁ स परा; B₂ परमः; G₂ स परः; Cā. k. l. n.
r. s. u. v स परः (as in text). — °) Ś₂ हि; Cā. n. r.
s. u तु (as in text). — After 22^{ab}, Ś₂-s Ko Ck ins.:

97* यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ।

[Śs मां (for यं).]

— °) K₂ यस्यांतस्थानि. — °) = Gītā 2. 17^b; B.
12. 59. 138^d. Ś₂-s Ko Ck यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं; Cl. n. r.
s. u as in text.

23 °) N₁ प्रवृत्तिं; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u आवृत्तिं
(as in text). — °) Ś₁ प्रयाता; D₂ प्रयता; Cā. k.
l. r. s. u प्रयाता (as in text). K₁ D₁ याति; Cā.
k. l. r. s. u यान्ति (as in text). — °) T₂ पुरुषर्षभ;
Cā. s. u भरतर्षभ (as in text).

24 °) K₂ G₂ अग्निः; Ck. l. m. n. r. s. u अग्निम्
(as in text). Śs K₁ Cā शुक्लः; Ck. l. m. n. r. s. u

शुक्लः (as in text). — °) G₂ षण्मासाद्; Ck. n.
n. r. s. u षण्मासा (as in text).

25 °) Śs K₁ Cā कृष्णः; Ck. l. r. s. u कृष्णः (u
in text). Ś₂ s धूमः कृष्णस्तथा रात्रिः (by transp.).
— °) Ko न मुह्यति; Cā. k. s. u निवर्तते (as in text).

26 °) Ś₁ 1-6 Ko शुक्लकृष्णः; Cl. n. r. s. u कृष्णे
(as in text). — °) Ko M₂ (sup. lin. as in
text) शाश्वते; Ck. r. s. u शाश्वते (as in text).
Ko समे; D₁ मते; Cr. s. मते (as in text).
— °) Ś₂-s Ko Cg अनयोर्यात्यनावृत्तिम्; K₂ s एका
न्यात्म (K₂ या यात्यं) नावृत्तिम्; Ck. r. s. u as in
text. Cn cites एकया. — °) Ś₂-s Ko D₂ Cg
एक (Ś₂ Cg आद्य) यावर्ततेन्यया (D₂ ते पुनः); Cr. s.
as in text. Cn cites अन्यया.

27 °) Ś₁ नैते गती; Ś₂ नैते सृते; K₂ नृते सृती;
M₂ (inf. lin.) नैते नृती (sic); Ck. m. n. r. s. u नैते
सृती (as in text). Cg cites एते सृती; Cr. नैते
सृती. D₂ जाने (sic). — °) = 7^e.

28 °) Ś₁ K₂ D₂ s T₂ M₂ दाने च; Cn. r. s. u
दानेषु (as in text). Ko पुण्यफलः; Cl. n. r. s. u
पुण्यफलं (as in text). — °) Ś₁ s D₂ Cg अन्येति;
Ko अन्येत्य; G₂ अन्येति; Ck. l. n. r. s. u अन्येति (as
in text). — °) Ś₁ (sup. lin. as in text) दिव्यः
M₂ शांतः; Ck. l. n. r. s. u चाद्यम् (as in text).

३१

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनह्नयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २
अश्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

C. 6. 1178
B. 6. 33. 6
K. 6. 33. 6

— After 28, Ś1 ins.:

98° सर्वतत्त्वगतत्वेन विज्ञाते परमेश्वरे ।

अन्तर्बहिर्न सावस्था न यस्यां भासते बिभुः ।

[This is just the संग्रहश्लोक to adhy. 8 in Cg.]

Colophon om. in Ś1-8. — Sub-parvan: Ś1
Ko. 3. 5 N1 B D (Da2 om.) T1 G2-4 M2. 4 (some
MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनि-
षत्सु (D1 om. उप°); K2 श्रीमद्भगवद्गीता; K6 श्रीमद्भग-
वद्गीतायां; G1 गीतायां. Ko. 3. 5 N1 Da1 Dn D1. 2. 6. 3
cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (K3 om. योग°) श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे; K8 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; D5 ब्रह्मविद्यायां; G2 पर-
ब्रह्मविद्यायां परमहंसा श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे;
M2 परब्रह्मविद्यायां. — Adhy. name: Ś1 प्रयाणकालयोगः;
Ko क्षरनिर्देशः; K5 D6 महापुरुषयोगः; K6 अक्षरब्रह्म-
योगज्ञानेन परमगतिप्राप्तिरूपण(?) ; N1 ब्रह्मयोगः; B2
वक्ष्याम्यपुरुषदर्शः; B3 महापुरुषदर्शनः; B4 धारणायोगः;
Dn पुरुषोत्तमयोगः; D1 C3 ब्रह्माक्षरनिर्देशः; D2. 3 पुरुष-
योगः; D5 आत्मयोगः; T G1. 2 अक्षरब्रह्मयोगः. — Adhy.
no. (figures, words or both): D5 M2 31; T
G 30 (as in text); M4 32. — Bhagavadgītā
adhy. no. (figures, words or both): Ś1 Ko-3. 5
B Da1 Dn D1-4. 6-3 G2. 3 M1. 3. 5 Cv 8. — Śloka
no.: K1. 2. 5 Da1 Dn D1. 2. 3. 6 G2 28; K3 29.
— Aggregate śloka no.: D1 1103.

31

K4 Da3 om. this adhy. (cf. note at the
beginning of adhy. 23).

1° = 6. 21. 8°. N1° सूयते; Cg. k. l. n. r. s

°सूयवे (as in text). — °) K1. 3. 5 Da1 D3 Cg ज्ञानः;
Ck. l. n. r. s. u ज्ञानं (as in text). — °) = Gītā 4.
16°. K1. 2 Dn2 D1 (m as in text). 2 मोक्षले (sic).

2° Cf. B. 12. 142. 36°. B. 13. 34. 22°. B2
अद्भुतं; B4 (m as in text) अव्ययं; Ck. n. r. s. u
उत्तमम् (as in text). — °) K1 D1 प्रत्यक्षाव°; G3
प्रत्यक्षर°; Ck. l. m. n. r. s. u. v प्रत्यक्षाव° (as in text).
N1 धर्मं; Ck. l. m. n. r. s. u धर्म्यं (as in text).
— °) Ś1. 5 K2. 5 M1 सुसुखं; Cg. k. l. n. r. s. u सुसुखं
(as in text).

3° Cl ज्ञानस्य; Ck. lp. r. s. u धर्मस्य (as in
text). — °) N1 G3 सृष्टुः (sic).

4° Ś3-6 कृच्छं; Cl. n. r. s. u सर्वं (as in text).
— °) Ko D1 अव्यय°; Ck. l. m. n. r. s. u अव्यक्त°
(as in text). — G3 om. (hapl.) 4°-6°; D5 om.
(hapl.) 4°-5°. — °) Da1 ते व्यवस्थितः; Cg. n. r. s. u
तेष्ववस्थितः (as in text). Ck न च तेषु व्यवस्थितः.

5 G3 om. 5; D5 om. 5° (cf. v. l. 4). — °)
= Gītā 11. 8°. — °) Cf. B. 12. 209. 31°, 32°.
D1. 3 M2. 5 (inf. lin. as in text) भूतात्मा; T2
धर्मात्मा; Ck. l. m. n. r. s. u ममात्मा (as in text).
— After 5, D5 ins.:

99° सर्वगः सर्ववश्चायः सर्वकृत्सर्वदर्शनः ।

सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।

6 G3 om. 6° (cf. v. l. 4). — °) Ś1 transp.
नित्यं and वायुः. — °) = B. 13. 79. 4°. — °) G3
[अ]व°; Ck. r. s. u [उ]प° (as in text). N1 मत्स्थानित्यु-
पधारयन् (sic). — After 6, Ś3-5 K3 N1 (marg.) D5
Cā. g. k ins.:

C. 6. 1175
B. 6. 33. 6
K. 6. 33. 6

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८
न च मां तानि कर्माणि निवध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रियते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११

100* एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।
भूतप्रकृतिमास्थाय सदैव च विनैव च ।

[(L. 1) Śs सर्वभूतेषु; Ck. सर्वभूतेषु (as above).
Śs एवं सर्वेषु भूतेषु. N1 चराम्यनभिः; Ds चराम्यनुप.
— (L. 2) Ks N1 Ds Ck सह वै (Ds नै) व.].

7 ^a) = 3. 33. 22°. — ^b) Da1 Ds याति (sic).
Śs. 4-8 Ko. 8 मामकीं; Ds (by corr.) मामकां; Cl. n.
r. s. u. v मामिकाम् (as in text). — ^c) Gs अल्पक्षये;
Cl. n. r. s. u कल्प (as in text).

8 ^a) Cf. Gītā 4. 6°. Śs अधिष्ठाय; M₁ अपष्टभ्य;
Cg. k. l. m. n. r. s. u अवष्टभ्य (as in text). — ^c)
Śs. 3 Ks Ds. 8 Ck हृदं; Cl. n. r. s. u ह्रमं (as in
text).

9 ^a) Ks Cm तु; Cg. l. n. r. s. u च (as in text).
— ^b) = Gītā 4. 41°. — ^c) Cf. Gītā 14. 23°. — ^d)
K1 तेन; Ck. l. s. u तेषु (as in text).

11 ^b) Ks मानुषी; Ck. l. m. n. r. s. u. v मानुषीं
(as in text). Śs. 3. 3 (sup. lin. as in text). 5. 8 Ko
Ds M₂ Ck आस्थितं; Ks Da1 Ds M₁ आश्रिता; Cl.
m. n. r. s. u आश्रितम् (as in text). — ^c) = Gītā
7. 24°. K1 परमावसु; Ck. l. n. r. s. u. v परं भावम्
(as in text). — ^d) Śs. 3-8 Ko Cā. k ममा (Ck तथा).
व्ययमनुत्तमं (= Gītā 7. 24°); Ko. 3 सर्वभूतमहेश्वरं;
Cl. m. n. r. s. u मम भूतमहेश्वरम् (as in text).

12 ^a) M₁ मोघदाशा मोघकाणा (corrupt). — ^b)

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्ययम् ॥ १३
सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

N1 Ds मोघज्ञान-; M₁ मोघज्ञाना; Ck. l. m. n. r. s. u.
मोघज्ञाना (as in text). — ^c) Śs. 3-8 Ko Ck.
transp. राक्षसीं and आसुरीं. Ds राक्षसी मासुराणि
(sic). — ^d) Śs. 3 मोहिनीं; Ck. l. n. r. s. मोहिनी (as
in text). Śs स्थिता; Ck. l. n. r. s. u श्रिताः (as in
text).

13 ^a) Ko महात्मानस्तु (sic). Śs मे; Ck. l. n. r.
s. u मां (as in text). — ^b) Śs. 3 B₁ Ds (m
in text) आस्थिता; Ds आश्रितं; Ck. l. n. r. s. u
आश्रिताः (as in text). — ^c) Śs Ds Ck भजन्ते; Cl.
n. r. s. u भजन्ति (as in text). — ^d) Ds भूताः;
Ck. l. n. r. s. u ज्ञात्वा (as in text).

14 ^a) Śs. 3-8 Ks Ck कीर्तयन्तश्च; Cā. r. s. u कीर्त
यन्तो मां (as in text). — ^b) Śs यतन्तो मां; Ks.
Ds यजन्तश्च; Ck यतमाना; Cā. l. n. r. s. u यतन्त
(as in text). Śs. 3 B₁ यतव्रताः; Cā. l. n. r. s. u
दृढ (as in text). — ^d) = Gītā 12. 2°.

15 ^a) Ko चाप्यन्ये; Ck. l. n. r. s. u चाप्यन्ये (as
in text). — ^b) N1 यजन्ते; Cg. k. r. s. u यजन्ते
(as in text). — ^c) = B. 12. 270. 37°.

17 ^a) K1 N1 B1 Dn1 Ds. 4. 7 (the latter four
before corr.). 3 G1 M₂. 4 पितामहस्य (by metathesis);
Ck. l. n. r. s. u पिताहमस्य (as in text). — ^b) M₂ धाता
माता (by transp.). — ^c) Ko वेदं पवित्रमौकारः; M₂
वेद्यं पवित्रमौकारम्; Ck. l. n. r. s. u as in text. Cn cīter

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७
 गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
 प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८
 त्वाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
 अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९
 त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
 यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
 मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०
 ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
 क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
 एवं त्रयीधर्ममुत्तुप्रपन्ना
 गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२
 येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३
 अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
 न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४
 यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।
 भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६
 यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।
 यच्चपस्वसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७
 शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

C. 6. 1199
B. 6. 33. 28
K. 6. 33. 28

वेद्यं पवित्रं. — ^a) Ko-2 Ṇ₁ transp. साम and यजुः.
 Ks [ज]यर्वक्कसाम वै यजुः; Ck. l. r. s. u as in text.

18 Da₁ om. 18. — ^e) Cf. Gitā 7. 6^d. Śi. s
 Ks Da. 4. 8 G₂. 3 M₁. 2. 4 प्रलयः; T₁ G₄ प्रलयं; Ck.
 l. n. s. u प्रलयः (as in text). Ks Cr प्रभवप्रलय-
 स्थानं. — ^d) G₂ निधानं; Ck. l. m. n. r. s. u निधानं
 (as in text).

19 ^b) Ṇ₁ [उ]त्सृजानि; Ck. l. n. r. s. u [उ]त्सृजामि
 (as in text).

20 ^a) M₁ त्रयी विद्या; Cā. k. l. m. n. r. s. u v
 त्रैविद्या (as in text). Śi सोमपा; Ck. n. r. s. u
 सोमपाः (as in text). Ko Ṇ₁ D₃ G₃ धूतपापा; Ck.
 r. s. u पूत (as in text). — ^b) Śi D₃ प्रार्थयन्ति;
 Ck. l. n. r. s. u यन्ते (as in text). — ^c) G₂
 लोकात्; Ck. l. r. s. u लोकम् (as in text). — ^d)
 T₁ देवैः; Ck. r. s. u देव (as in text).

21 ^b) Śi पुण्ये क्षीणे (by transp.). Ks Da₁
 Da₁ (before corr.) मर्त्यलोके; Ck. r. s. u लोकं
 (as in text). — ^c) M₁ एवं हि त्रयी धर्मम्; Csp.
 उप एवं हि त्रैधर्म्यम्; Cā. k. l. n. r. s. u एवं त्रयीधर्मम्
 (as in text). M₂ प्रविष्टा; Cā. k. r. s. u प्रपन्ना
 (as in text). — ^d) T₁ G₂-4 गतागतिः; Cā. g. k.

l. n. r. s. u गतं (as in text). G₃ कामकामं; Ck.
 l. n. r. s. u v कामा (as in text).

22 ^a) Ko Ck अनन्याश्च विरक्ता मां; Cā. g. l. m.
 n. r. s. u as in text. — ^d) Śi. 4 (m as in text). 6
 ददामि; Ck. l. n. r. s. u वहामि (as in text).

23 ^a) Da₁ G₃ येऽप्यन्यदेवता (G₃ 'न्यवैता, sic)
 भक्त्या; T₁ G₁ Cm ये त्वन्यदेवता भक्ता; Ck. l. r. s. u
 as in text. — ^b) = Gitā 17. 1^b: Cf. B. 12. 91.
 37^b. — ^d) K₁. 5 यजंति विधिः; Ks Ṇ₁ D₃ Ck. l
 यजंतेविधिः; Cā. g. n. r. s. u as in text.

24 ^a) K₁. 2 T₁ भूतानां; Cā. g. k. l. n. s. u यज्ञानां
 (as in text). — ^d) Śi चलन्ति; Ks न्यवन्ति;
 Da₁ D₃ चवन्ति; Cg चलन्ते; Cā. k. l. n. s. u च्यवन्ति
 (as in text).

26 ^c) D₂ भक्त्यापहतं; Ck. n. r. s. u भक्त्युप (as
 in text).

28 ^a) Ko D₃ G₃ फलैरेव; Ck. l. n. r. s. u फलै-
 रेवं (as in text). — ^b) K₁ Da₁ D₁ D₁ s M₂
 मोक्षसे (sic). — ^c) A few MSS. सन्यास. — ^d)
 Śi. 6 K₁. 2. 6 D₂. 6 S (except M₁) Cā उपेयसि; Ck.
 l. n. r. s. u उपै (as in text).

C. 6. 1198
B. 6. 33. 28
K. 6. 33. 28

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३०
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ २८
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ २९
मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

29 °) Cf. B. 13. 85. 3°. K1. 2 समूहं; Da1 (before corr.) समोहं; Cā. k. l. m. n. r. s. u समोऽहं (as in text). — °) Ko द्वेषोस्ति; Ck. r. s. u द्वेष्योऽस्ति (as in text). T2 मयि; Ck. r. s. u न प्रियः (as in text). — °) Ds च; Cā. l. r. s. u तु (as in text).

30 °) = B. 13. 115. 80°. — °) T2 G2. 3 व्यव-
हितो; Cā. k. l. n. r. s. u व्यवसितो (as in text).

31 °) Ś1. 6 K1 B Da1 D1. 6 Cā. kp नियच्छति;
Ck. n. r. s. u निगच्छति (as in text). — °) Śs. 6 Cg
प्रतिजानेहं; Cl. n. r. s. u प्रतिजानीहि (as in text).
— °) Ś1. 8-9 Ko. 6 Cā. k मद्रक्तः; Cl. n. r. s. u मे
भक्तः (as in text). K1 प्रयच्छति (sic).

32 °) Ks व्युपाश्रित्य; Ck. n. r. s. u व्यपाश्रित्य
(as in text). — 32^{bad} = B. 14. 19. 61^{bad}. — °) Cf. Gītā 6. 45^d; 13. 28^d; 16. 22^d; B. 12. 217.
30^b, 31^b. Ds ते यांति परमां गतिं; Cā. k. l. n. r. s. u
as in text.

33 °) Cf. B. 14. 19. 62°. — °) Ds अनुचित्य;
Ms हवं प्राप्य; Cā. k. l. n. r. s. u इमं प्राप्य (as in
text). Ms भजन्ति; Cā. l. n. r. s. u भजस्व (as in
text).

34 °) = Gītā 18. 65^{ab}. — °) Cf. Gītā 18.

65°. Ś1 सत्यं ते; Ds युक्तवैव; Ds मुक्तवैव; Ck. l.
n. r. s युक्तवैवम् (as in text). — °) Ds. 6 T2 G2
Ms मत्परायणं; Ck. l. n. r. s 'यणः (as in text). Ś
प्रतिजाने प्रियोसि मे (= Gītā 18. 65^d).

Colophon om. in Ś1-6. — Sub-parvan: Ś1 Ko.
2. 5 N1 B D (Da2 om.) T1 G2-4 M2. 4 (some MSS
with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषद्
(K2 Ds. 7 om. उप°); Ks श्रीमद्भगवद्गीतायां; G1
गीतायां. Ko. 5 N1 Da1 Dn Ds cont.: ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; Ks Ds श्रीकृष्णार्जुनसंवादे;
T1 G4 परब्रह्मविद्यायां सहितायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे; G2 ब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्री
कृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name: Ś1 D2. 3 भक्तियोगः;
Ko. 6 Dn T1 G2. 4 C5 राजविद्याराजगुह्ययोगः; Ks राज-
गुह्ययोगः; Ks ब्रह्मविद्यायोगः; N1 D1 T2 G1 राज-
गुह्ययोगः; B2 प्रकृतियोगः; B3 प्रकृतिपुरुषयोगः; B4
D5 राजविद्याराजगुह्यः (D5 'योगः); D1 राजयोगः; Dn
आत्मनिर्णययोगः; M2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादः. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ds M2 32; M1 33;
T G 31 (as in text). — Bhagavadgītā adhy. no.
(figures, words or both): Ś1 Ko-3. 5. 6 N1 B Da1
Dn D1-1. 6-8 G2. 3 M1. 3. 3 Cv 9. — Śloka no.
K1. 3. 3 Da1 Dn D1. 2. 3. 6 G2 34; Ks 35.

३२

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
 यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १
 न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
 अहमादिहि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २
 यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
 असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३
 बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
 सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
 अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
 भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५
 महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
 मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६

एतां विभृतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
 सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७
 अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोध्यन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
 तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
 नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११
 अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
 पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२

C. 6. 1216
B. 6. 34. 12
K. 6. 34. 12

32

३२ K₁ Da₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 K₁ om. the ref., but reads ३३ instead. —^b) = GItā 18. 64^b. —^c) M₃ तत्ते; Cā. k. l. r. s. u यत्ते (as in text). K₁ प्रय^o; K₂ प्रेय^o; D₁. 2. 4 (by corr.). 8 T₁ G₄ M₁ प्रियमाणाय; Ck. l. m. n. r. s. u प्रीयमाणाय (as in text).

2 ^b) Ś₁ (before corr.) G₂ M₁ Ckp. vp प्रभावं; Cā. k. l. m. n. r. s. u. v प्रभव (as in text). Ś₂ Cā च; B₂ नो; Cl. m. n. r. s. n (as in text). —^d) D₂ हि; Cl. r. s. u च (as in text).

3 ^d) = 3. 81. 80^d, 118^d, 176^d, 82. 4^d, 45^d, 54^d, 92^d, 135^d, 140^d; 83. 21^d, 101^d; 198. 53^d; B. 12. 97. 13^d; B. 13. 26. 44^d.

4 ^a) K₁. 2 Da₁ G₃ बुद्धिः; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u बुद्धिर (as in text). —^b) Ś₁ transp. दमः and शमः. —^c) Cf. B. 12. 227. 73^d.

20

5 ^a) Cf. 3. 298. 8^a. —^c) Ś₁ भाव (sic). —^d) G₃ एव; Cā. k. l. m. n. r. s. u एव (as in text).

6 ^a) Cf. 1. 114. 40^d. —^c) Da₁ (before corr.) G₂ मनसा; T₂ मानवा; M₂ मानुषा; Cā. k. l. m. n. r. s. u. v मानसा (as in text). —^d) G₂. 3 Ck एषां; Cl. m. n. r. s. u. v येषां (as in text). G₂ Cv लोका; Ck. l. m. n. r. s. u लोक (as in text).

7 ^a) K₅ M₂ एषां; Cā. k. l. m. n. r. s. u. v एतां (as in text). —^c) Ś₂ K₁ Cā [s]विकल्पेन; G₁. 3 Cr [s]विकल्पेन; G₂ [s]पिकल्पेन; Cu [s]प्रकल्पेन; Ck. n. s. विकल्पेन (as in text).

8 ^a) Ś₃. 4 (sup. lin. as in text). s. 6 K₅ Cā. k अयं; Cl. m. n. r. s. u अहं (as in text). —^b) Ś₃. 4 (marg.). s. 6 K₅ Cā. k इतः; Cu. r. s. u मत्तः (as in text). —^d) D₂ 'समस्थिता'; Cā. l. n. r. s. u 'समन्विता' (as in text).

9 ^a) N₁ D₃ मद्गतः (sic). —^b) N₁ D₃ बोधयंत (sic). —^d) Ś₁ स्तोष्यति; D₃ पुष्यति; Cā. k. l. m. n. r. s. u तुष्यन्ति (as in text). Ś₁. 2. 4 (sup. lin.). 3 Cā. k रमयति; Cl. m. n. r. s. u च रमन्ति (as in text).

C. 6. 1217
B. 6. 34. 13
K. 6. 34. 13

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः खयं चैव ब्रवीपी मे ॥ १३
सर्वमेतद्वत् मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
यामिर्विभूतिमिलोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८

12 ^a) M₁. 3. 5 transp. ब्रह्म and धाम. — °)
= 3. 192. 21°. — ^d) Cf. 3. 187. 54°.

13 ^e) Cf. 2. 4. 8^a; 3. 13. 43^d; 83. 103^a; B.
9. 49. 24^a. — ^d) Śs-6 K₆ D₆ Ck मां; C₆ मे (as
in text).

14 ^b) Ś₁ M₁ यन्मा; Śs-5 यन्मे; G₃ यं मां; M₂
यं तां; Cl. r. s. u यन्मां (as in text). — °) T₂ मे;
Ck. l. r. s. u ते (as in text). K₁ भक्ति; G₃ C_v
व्यक्तं; Ck. l. n. r. s. u व्यक्ति (as in text). — ^d) Śs-6
K₆ Ck महर्षयः; Cl. r. s. u न दानवाः (as in text).

15 Śs om. 15. — ^a) Cf. 6. 61. 65^b. — ^b)
D₂ वेत्सि; Ck. l. r. s. u वेत्थ (as in text).

16 ^b) = 19^b. Ś₁ दिव्या आत्मविभूतयः; Śs-6 K₆
Ck विभूतीरात्मनः शुभाः; Cā. l. r. s. u as in text. — ^d)
G₂ इमास्त्वं; G₂ (by corr.) नित्यं स; Ck. l. r. s. u
इमास्त्वं (as in text). M₁ प्राप्य; Ck. l. r. s. u व्याप्य
(as in text). K₂ N₁ D₆ तिष्ठति; Cl. r. s. u ति
(as in text).

17 ^a) Ś₁ विद्यामहा (sic); Śs Ck विद्यां महा; K₃
D₁. 2. 4. 3 T₁ G₁ विद्यामहं; Cl. n. r. s. u विद्यामहं (as
in text). K₁ योगिं त्वां; K₃ D₁ D₆ Cl. r योगी
त्वां; K₃ D₁ D₆ योगिस्त्वां; Cā. k. l. p. n. s योगिस्त्वां

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामसि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चासि भूतानामसि चेतना ॥ २२
रुद्राणां शंकरश्चासि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वस्त्राणां पावकश्चासि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

(as in text). Ś₁. 3-6 K₆ Ck त्वामहं; Gr. s. u न
सदा (as in text). — °) D₆ तेषु लोकेषु भागो;
Ck. l. r. s. u as in text.

18 ^d) D₆ M₁ मे मतं; Ck. n. r. s. u मेऽमृतम् (as
in text).

19 ^a) = 3. 186. 13^a; 203. 3^a; B. 7. 12. 1^a;
B. 12. 160. 5^a; 163. 6^a; 340. 18^a; B. 13. 7. 2^a;
50. 2^a. — ^b) = 16^b. Ś₁. 3-6 K₆ Ck विभूतीरात्मनः
शुभाः (cf. v. l. 16^b); Cl. n. s. u as in text.

20 ^b) B D₁ D₁ Ck सर्वभूताशये (D₁ 'यः') स्थितः;
Cā. l. n. r. s. u. v as in text. — °) K₁ आकाशः;
Ck. l. n. r. s. u. v आदिश्च (as in text). G₂ M₁
मध्यश्च; Ck. n. r. s. u. v मध्यं च (as in text).

21 ^b) Cf. 2. 33. 28^d. Ś₁ अहम्; Ck. l. n. r. s. u
रविर् (as in text). — ^d) Cf. B. 7. 6. 7^a.

22 ^a) Cf. B. 13. 14. 323^a. Ś₁. 3-5 K₆ Ck 'वेदो
हं; Cl. r. s. u 'वेदोऽसि (as in text). — ^d) Ś₁
चेतनां; Cā. k. n. r. s. u चेतना (as in text).

23 ^b) K₃ D₁ (before corr.) G₂ 'राक्षसां; Ck.
r. s. u 'रक्षसाम् (as in text). — °) Cf. 4. 2. 19^d;
B. 7. 6. 5^b; B. 13. 14. 322^b. — ^d) Cf. 5. 63. 5^b.

24 ^a) G₃ पुरोधसां; Ck. n. r. s. u पुरोधसां (as

18. 1. 1905

(18. 1. 1905)

8.719
8.19.
8.19.

S. P. S. P. S.

8.719 (8.19. 8.19.)

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामसि सागरः ॥ २४
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽसि स्थावरानां हिमालयः ॥ २५
अथत्यः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामसि कामधुक् ।
प्रजनश्चासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकिः ॥ २८
अनन्तश्चासि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितृणामर्यमा चासि यमः संयमतामहम् ॥ २९
प्रह्लादश्चासि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०
पवनः पवतामसि रामः शङ्खभृतामहम् ।
झपाणां मकरश्चासि स्रोतसामसि जाह्नवी ॥ ३१
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
अक्षराणामकारोऽसि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५
द्यूतं छलयतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

C. 6. 1240
B. 6. 34. 36
K. 6. 34. 36

in text). Ds Gs. 3 मुख्यानां; Ms मां मुख्यं (by transp.); Ck. r. s. u मुख्यं मां (as in text). —^c) Śs Ck सेनान्यामप्यहं; Cn. r. s. u सेनानीनामहं (as in text). —^d) Cf. B. 14. 43. 7^b. Ks सागरं; Ck. l. r. s. u सागरः (as in text).

25^b) Śs Ks अपि; Cā. l. r. s. u असि (as in text). —^c) Śs. 3-5 Ks Ck *यज्ञोहं; Cr. s. u यज्ञोऽसि (as in text). —^d) Śs Ks. 5 Ds Cā हिमालयः; Ms हिमालयं; Ck. r. s. u हिमालयः (as in text).

27^a) Some MSS. उच्चैश्च. —^c) Cf. 4. 2. 14^b. Śs Ks ऐरावतं; Cl. r. s. u ऐरावतं (as in text). —^d) Ds नराधिपः; Ts नरोत्तमः; Cr. s. u नराधिपम् (as in text).

28^a) Cf. 4. 2. 13^a. Śs वज्रो; Cr. s. u वज्रं (as in text). —^c) Śs Cā प्रजनस्यासि; Ms प्रजनेष्वपि; Cl. l. n. r. s. u प्रजनश्चासि (as in text).

29^a) Gs *आपि; Cs. u *आसि (as in text). —^b) Cf. B. 9. 47. 10^d; B. 13. 85. 123^d. —^d) Śs. 4 Ds संयमिनाम्; Ckp संयच्छताम्; Cā. k. n. r. s. u संयमताम् (as in text).

30^a) Some MSS. प्रह्लाद. —^b) Gs कलयताम्; Cā. k. n. r. s. u कलयताम् (as in text). —^d) Cf. B. 13. 14. 322^e.

31^a) Śs. 1-4 Ks Ds. 3 Cā पवनः (Ks *नां) पवताम्; Ms *नः पवताम्; Cn. r. s. u पवनः पवताम् (as in text). —^d) A few MSS. श्रोतसाम्.

32^a) Gs स्वर्गाणाम्; Cā. l. n. r. s. u सर्गाणाम् (as in text). —^b) Ms मध्यश्च; Cl. n. r. s. u मध्यं (as in text).

33^b) Ks Ds. 3 द्वंद्व (sic) (for द्वंद्वः). —^d) Dn1 मुखं; Cn. r. s. u मुखः (as in text).

34^a) Ns चासि; Cā. n. r. s. u चाहम् (as in text). —^c) Dn1 कीर्तिः श्रीः; Ds कीर्तिश्रीः; Cl. r. s. u कीर्तिः श्रीर् (as in text). —^d) B1 transp. स्मृतिः and धृतिः. Ds1 Gs. 3 धृतिक्षमा (Gs *माः); Dn1 Ds धृतिः क्षमाः; Cr. s. u धृतिः क्षमा (as in text).

35^a) Ns बृहत्साम्; Cl. n. r. s. u *साम (as in text). Ms कथा; Cr. s. u तथा (as in text). —^b) Cf. B. 14. 44. 7^a. — Ks. 2 om. (hapl.) 35^a-36^b. —^c) Ns *श्रीर्षोऽस्मि; Cā. l. s. u *श्रीर्षोऽहम् (as in text). — Ns (sec. m. within parenthesis; om. line 2) ins. after 35: Ks Ds (marg. sec. m.; om. line 2, with the remark "त्यक्तं च") ins. after 38:

101* ओषधीनां यवश्चासि धातूनामसि काञ्चनम् ।

सौरमेयो गवामसि जेहानां सर्पिरप्यहम् ।

सर्वासां वृणजतीनां दर्मोऽहं पाण्डुनन्दन ।

[(L. 3) Ns सर्वेषां (for सर्वानां).]

C. 6. 1240
B. 6. 34. 36
K. 6. 34. 36

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ३६
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसंभवम् ॥ ४१
अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

36 K1.2 om. 36^{ab} (cf. v. 1. 35). — ^a) G2 चल^०; Cā. k. l. r. s. u छल^० (as in text). — Śc (but not Cā!) om. (hapl.) 36^{bc}. — ^b) = G1ā 7. 10^d. — Ś1 reads 36^{cd} in marg.

37 K2 om. (hapl.) 37^b-38^a. — ^a) Ś1 Dc अ-
स्यहं; Cl. r. s. u अप्यहं (as in text). — ^d) Ś1. s
K1 D2. s उशनाः; Cl. n. r. s. u उशना (as in text).

38 K2 om. 38^a (cf. v. 1. 37). — ^b) Dn1 D6. s
नीतिरस्मि (sic). G2 जिगीषतां; M5 जिहीषतां; Cā.
k. n. r. s. u जिगीषताम् (as in text). — ^d) K1 ज्ञान-
मताम्; Cā. r. s. u वताम् (as in text). — After
38, K5 D2 (marg. sec. m.; om. line 2) ins. 101*.

39 ^a) M2 सच्चापि (sic). — ^b) Ś1. s Ck तद्वीज-
महम्; Cā. r. s. u बीजं तदहम् (as in text). — ^c)
T2 M1. s तदस्मि; Cā. k. l. n. r. s. u तदस्ति (as in
text). K1 corrupt; Dc यः स्याद्; M2. s यस्मान्;
Cā. m. r. s. u यस्यान् (as in text). — ^d) Śs Cā
मम भूतं; Dc भावभूतं; Cl. m. n. r. s. u. v मया भूतं
(as in text).

40 ^a) K6 भुभः; Ck. r. s. u मम (as in text).
— ^d) Dā1 विभूतिरः; Dc विभूतिः; Ck. n. r. s. v
विभूतेर (as in text).

41 ^a) Ś1. s Ko. s Ck गच्छेस्त्वं; Cn. r. s. u
गच्छ त्वं (as in text).

42 ^a) Ś1. s Ko. s G2 Ck बहुनैतेन; Ds बहु-
केन; Cā. g. l. m. r. s. u बहुनैतेन (as in text). —
Ś1. s-c Ko. l. c Dā1 Dn D1. 2. c T1 G2-4 M1 Cā.
k. r ज्ञानेन; Cl. m. s. u ज्ञातेन (as in text). — ^d)
Śs Cg जगत्स्थितः (by transp.); Ko स्थितं जगत्;
Cā. k. l. r. s. u स्थितो जगत् (as in text). Cn cātes
स्थितः.

Colophon om. in Ś1-6. — Sub-parvan: Ś.
Ko. 3. s N1 B Dā1 Dn D1-6. 3 T G2-4 M2. 4 (some
MSS. with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीता
उपनिषत्सु; K2 श्रीभगवद्गीता; K6 श्रीभगवद्गीतायां; Dc
भगवद्गीतासु; G1 गीतायां. Ko. 3. s N1 B3 Dā1 Dn Dn-4
T2 cont.: ब्रह्म (T2 परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्ण-
जुनसंवादे; K6 श्रीकृष्णजुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां
परमहंसा श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णजुनसंवादे. — Adhy.
name: Ś1 महापुरुषविभूतियोगः; Ko-3. s N1 B3-4
Dā1 Dn D1-7 T2 G1 C5. v विभूतियोगः; K6 भुभः
दिव्यविभूतियोगः; B2 योगः; D3 विभूतिपुरुषयोगः; T1
G1 विभूतिविस्तारयोगः; G2 भवद्विभूतियोगः; M2 विभूति-
विस्तारः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dc
30; T G 32 (as in text); M2 33; M4 34.
— Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both):
Ś1 Ko-3. s-c B Dā1 Dn D1-1. c-8 G2. 3 M1. 2. s-c
10. — Śloka no.: Ś1 (by corr.) K1. 3 Dā1 D2
D1. 2. s-c 42; K5 G2 43.

३३

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
तत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽप्य सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५
पद्यादित्यान्वस्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पद्याश्चर्याणि भारत ॥ ६
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पद्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

C. 6. 1254
B. 6. 35. 8
K. 6. 35. 8

33

☞ K₁ Das om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^b) K₁ 'संज्ञितं; Ck. l. n. r. s 'संज्ञितम्' (as in text). — ^c) M₄ यत्त्वयोक्तं; Ck. l. n. r. s. u यत्त्वयोक्तं (as in text).

2 ^a) Cf. B. 12. 222. 29^d; 250. 19^b; 320. 108^d. Śi. c भवाप्ययौ; G₂ M₄. s 'व्ययौ; Ck प्रभवाप्ययौ (hypermetric); Cl. n. r. s. u भवाप्ययौ (as in text).

— ^b) K₁ M₃ श्रुतौ (sic). Śi. s-c Dai D₂. 3. c M₂. 4 Cā. k विस्तरतो; Cl. n. r. s. u विस्तरशो (as in text). — ^c) = 3. 186. 128^a. — ^d) K₁. s N₁ Dn₂ D₆ महात्म्यम् (sic). — After 2, K₁ repeats 1st.

3 G₃ om. (hapl.) 3-4. — ^a) = 5. 165. 7^c; B. 13. 55. 30^a. T₂ M₁. s यथातत्त्वम्; Ck. r. s. u यथात्थ त्वम् (as in text). — ^b) Śi. s-s Ko Dn₁ Das G₂ M₄ Ck परमेश्वरं; T₂ पुरुषोत्तम; Cn. r. s. u परमेश्वर (as in text). — 3rd = (var.) B. 14. 55. — ^d) K₁. s D₆ ऐश्वर्यं; Cā. k. l. n. r. s. u ऐश्वरं (as in text). B₂ परमेश्वर; G₂ पुरुषोत्तमं; Ck. l. n. r. s. u त्तम (as in text).

4 G₃ om. 4 (cf. v. l. 3). — ^b) T₂ इह; Ck. l. n. r. s इति (as in text). — ^c) Śi. s-c K₆ Cā. k योगेश्वर; Cl. n. r. s. u योगेश्वर (as in text).

5 ^b) = 1. 1. 179^b; 33. 23^b; 2. 9. 4^d; 45. 20^b; 3. 93. 18^d; 170. 34^d; 4. 52. 4^d; 5. 54. 45^b; 149. 76^d; 6. 10. 36^b; 16. 28^d; B. 7. 16. 5^d; 26. 33^b; B. 8. 19. 5^d; 24. 36^d; B. 9. 10. 67^b; 19. 28^b; B. 10. 6. 9^d; 7. 27^d; B. 11. 24. 25^b; B. 12. 284. 36^d; 313. 15^d; D. 13. 14. 405^d; 26. 64^d; B. 14. 34. 8^d; 56. 17^d; etc. ("epic tag"). — ^d) Dn₁ (before corr.) G₃ 'वर्णाकृतीनि; D₆ 'वर्णाकृतानि; Ck. n. r. s. u 'वर्णाकृतीनि (as in text).

6 ^a) G₂ रुद्राः (sic). — ^c) N₁ (before corr.) 'पुण्यानि; D₆ T₂ M₄ (also as in text) Cl 'रूपाणि; Cā. k. n. r. s. u 'पूर्वाणि (as in text). — ^d) Śi. s. 4 (sup. lin. as in text). s K₆ पांडव; Cā. u भारत (as in text).

7 ^a) Śi G₃ सर्वं; Ck. l. n. r. s. u कृत्स्नं (as in text). — ^b) K₁. 2 [आदि (sic). — ^d) K₂ चान्यं; Cā. k. l. n. r. s. u चान्यद् (as in text).

8 ^a) Śi M₂ न च; Ko Dai Dn₁ न तु; K₁ न त्वं; Cl. r. s. u न तु (as in text). Śi. 4 Ck शक्यसि; Śi (marg.) K₆ शक्यसि; B₂ शक्यते; Dai D₄ (by corr.) T₁ G₁. s. 4 M₁-s Cr शक्यसे; T₂ G₃ द्रक्ष्यसे; Cl. n. s. u शक्यसे (as in text). — ^b) D₆ एतेनैव; G₂ मनोनैव (sic); Cā. k. l. n. s. u अनेनैव (as in text). K₁ सुचक्षुषा; Cl. r. s. u स्वचक्षुषा (as in text). — ^c) Śi ददामि; Ck. l. r. s. u ददामि (as in text). K₃ रूपं; Ck. l. r. s. u चक्षुः

C. 6. 1255
B. 6. 33. 9
K. 6. 35. 9

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-

द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८

(as in text). — ^a) = Gītā 9. 5^b. B₁ D₅ Ck रूपम्; Cā. l. n. r. s. u योगम् (as in text).

9 ^a) G₃ एवमुक्त्वा महाराज; M₃ s. एवमुक्त्वाप्रतो राजन्; Cl. n. r. s. u as in text. — ^b) Śī. 3-6 Ko. 1. 6 'योगीश्वरो; Cl. m. n. r. s. u 'योगेश्वरो (as in text).

10 ^a) Śī K₂ दिव्यानीको (sic).

11 With 11^{ab}, cf. B. 13. 107. 104^{ab}, 129^{ab}. — ^a) Cf. 1. 114. 43^a; 211. 9^c; 5. 120. 2^a; B. 12. 148. 11^c; B. 15. 32. 16^c; 33. 23^c. Śī. 3-6 Ko-2. 6 दिव्यमालांबर; Cr. s. u 'माल्या' (as in text). Cl cites अम्बरं. — ^c) Śī विष्णुम्; Ck. r. s. u देवम् (as in text). — ^d) = B. 7. 149. 30^d.

12 ^a) M₃ दिव्यः; Ck. m. n. s. u दिवि (as in text). — ^b) K₂ D₁-3 M₂ भा (sic). G₃ सूर्याद्; Ck. s. u सा स्याद् (as in text).

13 ^a) T₂ तथा; Ck. r. s. तदा (as in text).

14 ^a) = B. 14. 8. 32^a. Śī विष्णुं; Cr. s. u देवं (as in text).

15 ^b) Śī. 5 भूतविशेषसंघान्; G₃ भूतमवेषसंघान्; Ck. l. n. r. s. u 'विशेषसंघान् (as in text). — ^c) Śī. 3-5 (Śī. 5 sup. lin.). 6 Ko G₃ Ck. r. दीप्तान्; T₁ G₃ संघान्; Cn. s. u दिव्यान् (as in text).

16 ^b) Śō Ko. 2. 3 D (Das om.) M₃ Cr. u त्वां; C₃ त्वा (as in text). — ^c) K₁ त्वाद्यं; Cn. n. r. s. u त्वादिं (as in text). — ^d) G₃ सर्वेश्वर; Cā. r. s. u विश्वेश्वर (as in text). Śī. 5 Ko-3. 5. 6 N₁ B Da₁ Dn D₁. 3. 4. 6. 7 T₂ G₂ M₂. 5 विश्वरूपं; Cā. r. s. u विश्वरूप (as in text).

17 ^a) Cf. 46^a; B. 13. 14. 337^a. — ^b) Śī. 5 Ko T G₂ M₁. 3-5 त्वा; Cr. s. u त्वां (as in text). Śī K₁ N₁ D₂ T₂ G₂. 3 Cr दुर्निरीक्षं; Cn. s. u 'रीक्ष्यं' (as in text). — ^c) = (var.) 1. 83. 8^b.

18 ^b) = 38^b. — ^c) Cf. B. 12. 335. 5^d. Śī. 5 Cā. g. k सात्वतं; K₁ शाश्वतं; Cn. r. s. u शाश्वतं (as in text). ☞ Cā: सदिति ब्रह्मनाम । तद्विद्यते यस्मिन्निमित्तं सत्त्वान् परमेश्वरः । स देवता येषां ते सात्वताः ब्रह्मविदलोका धर्मस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयावृणानस्य गोप्ता । ☞ — ^d) K₂ पुरुष (sic).

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति

केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

खस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा

वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।

भीष्मो द्रोणः सुतपुत्रस्तथासौ

सहास्रदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६

C. 6. 1272
B. 6. 25. 25
K. 6. 35. 26

19 ^a) Cf. 5. 69. 6^b. — ^c) Śi. 4. 5 Ko. 6 S (except M₂) त्वा; Ck. l. n. r. s. u त्वां (as in text). — ^d) N₁ (marg.) विश्वमनन्तरूपं; Cn. r. s. u विश्वमिदं तपन्तम् (as in text).

20 ^b) Śi व्यासात्; Ck. m. n. r. s. u व्याप्तं (as in text). — ^c) Śi. 3-5 Kc Ck रूपमिदं (Kc 'मुग्रं') खेला; Śi K₁-3. 5 Da₁ Dn D₁-5. 7. 8 S Cn. r. u रूपमुग्रं तवेदं (G₁ 'देवं'); Dc रूपमुग्ररूपं तवेदं (hypermorphic); C₅ रूपमिदं तवोग्रं (as in text).

21 ^a) Śi. 6 K₁. 2. 5 N₁ B₁-3 Da₁ Dn₁ D₁-3. 6 Cn. s त्वा; Cn. s त्वा (as in text). Cup त्वा + असुरसंघाः. — ^b) Śi (sup. lin. as in text) गृणन्ति; Ck. n. r. s. u गृणन्ति (as in text). — ^c) खस्तीत्युक्त्वा (sic). Śi. 3. 4. 6 K₁. 2. 6 Ck जनीति चोक्तवैव महर्षिसंघाः; Cr. s. u as in text. — ^d) S (except M₂) त्वा; Ck. s त्वां (as in text).

5. 29. 14^b: B. 16. 4. 25^b. — ^b) Ko विश्वे देवा; C₅. u विश्वेऽश्विनौ (as in text). Cn cites विश्वे. — ^c) = B. 7. 163. 34^a. Dc M₂ गंधर्वयक्षाः सुर^a; Cn. s. u as in text. — ^d) N (Ś₂ missing; K₁ Da₂ om.) G₁ M₂. 6 Ck. n. r त्वां; C₅. u त्वा (as in text). C₅ cites विस्मिता एव (om. च?).

23 G₁ om. 23^c-24^b.

24 G₁ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^a) Śi 'वक्त्रं; Cr. s. u 'वर्णं (as in text). — ^c) Śi. 3. 5 K₂. 3. 5. 6 Da₁ Dn D₁. 2-3 S Ck. n त्वा; Cr. s. u त्वां (as in text).

25 K₂ om. (hapl.) 25^c-27^b. — ^d) = 45^d. Śi K₁ देवीश; Cr. s. u देवेश (as in text).

26 K₂ om. 26 (cf. v. l. 25). — ^a) Śi. 3-5 Kc सर्वे; Śi Da₁ D₁ T G₁. 2 M Cu च त्वा; G₂ हि त्वा; C₅ च त्वां (as in text). — ^b) Śi. 4. 5 K₂. 6 G₁ M₁ सर्वैः; Cr. s. u सर्वे (as in text).

22 With 22^{ab}, cf. B. 13. 158. 34^{ab}. — ^a) Cf.

C. 6. 1273
B. 6. 35. 27
K. 6. 35. 27

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८
यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-

छोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्णं जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१
श्रीभगवानुवाच ।
कालोजसि लोकक्षयकृतप्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
तस्माच्चमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

27 K₂ om. 27^{ab} (of. v. l. 25). — After 27^{ab},
Ś₁ ins. :

102* सहस्रसूर्यात*संनिभानि
तथा जगद्वासकृतक्षणानि ।

— °) T₂ विलग्नो; G₃ विमग्ना; Cr. ś. u विलग्ना (as
in text). D₃ दशनान्तराले; Cr. ś. u 'नान्तरेषु (as
in text). — After 27, Ś₁. 3-5 K₆ D₃ Ck ins. :

103* नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना
विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।

यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः
शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्वे पृथ ।

त्वत्तेजसा निहता नूनमेते [5]

तथा हीमे त्वच्छरीरं प्रविष्टाः ।

[(L. 1) Ś₃. 5 वाध्य* ; Ś₁ K₆ योध्य* (for वध्य*).
— (L. 5) Ś₁. 5 निहता; K₆ Ck विहता; D₃
[अ]भिहता (for निहता). K₆ नूनमेव (for 'मेते).
— (L. 6) Ś₃ D₃ त्वच्छरीरे; K₆ त्वच्छरीर-]

28 °) Ś₁ विशन्ति; Ś₃ व्रजन्ति; C₄. u द्रवन्ति (as
in text). — °) Ś₁ नरदेवल्लोका; Cl. ś. u नरलोक-
वीरा (as in text). — °) Ś₁. 3-5 K₃. 6 B 'प्यभितो
ज्वलन्ति; Ś₁. 5 (both marg.) 'प्यभितो व्रजन्ति; D₃
(m as in text) 'णि समृद्धवेगाः; Cn. r. ś. u 'प्यभि-

विज्वलन्ति (as in text).

29 °) T₂ G₂. 3 प्रदीप्तः; Cn. r. ś. u प्रदीप्तं (as
in text). — °) Ś₁. 5 समिद्धवेगाः; C₄. u समृद्ध-
(as in text). — °) Ś₁. 5 (sup. lin. as in text)
समिद्ध* ; K₂ समृद्धि* ; Cl. ś. u समृद्ध* (as in text).

30 °) N₁ T₂ G₁ समस्तान्; Ck. n. r. ś. u समग्रान्
(as in text). — °) Ś₁. 4 (sup. lin. as in text).
5. 6 K₆ M₃. 6 प्रपतन्ति (by metathesis); Ck. n. r. ś. u
प्रतपन्ति (as in text). Ś₁. 5 K₆. 2. 3. 6 N₁ M₁-2
विष्णोः; Cl. n. ś. u विष्णो (as in text).

31 °) D₃ भग (ग marg.) वान्; Ck. l. n. r. ś. u
भवान् (as in text). — °) D₃ देवशवर; Ck. l. n. r. ś. u
ते देववर (as in text). — °) K₁ विज्ञातम्; Ck. l.
n. r. ś. u विज्ञातुम् (as in text). — °) D₁ u
Cg. ś. u हि (as in text).

32 °) Ś₁. 3-5 Cā. k प्रवृद्धान्; Cm. n. r. ś. u प्रवृद्धो
(as in text). — °) D₃ इतः; Ck. l. m. n. r. ś. u
इह (as in text). — °) Ś₁ ऋते त्वदेते; Ś₁ K₆
B₁-3 Ck. r ऋतेपि त्वां; Cā. l. n. ś. u ऋतेऽपि त्वा (as
in text). Ś₃ भवन्ति; Ck. l. m. n. r. ś. u भविष्यन्ति
(as in text).

33 °) Ś₁ (sup. lin.) भजस्व; Cr. ś. u लभस्व (as

जित्वा शत्रुमुद्ध्व राज्यं समृद्धम् ।
 मयैवैते निहताः पूर्वमेव
 निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३
 द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
 कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
 मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
 युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४
 संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
 कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
 नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
 सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
 जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
 रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६
 कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-
 न्नारीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
 अनन्त देवेश जगन्निवास
 त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७
 त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
 स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
 त्वया तत्तं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
 वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
 प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
 पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
 नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
 नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
 अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

C. 6. 1286
B. 6. 25. 40
K. 6. 35. 40

in text). — °) Ks मयैव ते; Da1 G2 मयैवेते;
 M2 मयैवेता; Cr. ६. u मयैवेते (as in text). Ś1 Ds
 निहताः; Cr. ६. u निहताः (as in text). Ds सर्वमेव;
 Ck. r. ६. u एवं (as in text).

34 °) Śs-6 Ck लोकवीरान्; Ko वीरमुख्यान्; K1. 2
 G2 Cu योधमुख्यान् (for योधवीरान्). — °) Da1
 हतास्त्वं; Cl. r. ६. u हतांस्त्वं (as in text). G2. 3 (be-
 fore corr.) व्यथिष्ठा; Cn. r. ६. u व्यथिष्ठा (as in text).

35 °) Cap cites एव + अह.

36 °) Ś1 (sup. lin. as in text). ° भूतानि; Ck.
 L. n. r. ६ भीतानि (as in text).

37 °) Śs Ck कस्माच्चैते; Cl. m. n. r. ६. u कस्माच्च ते
 (as in text). Śs. 4 (by corr. sec. m.). ° Ks Ck
 नमेरुः; Cn. r. ६. u नमेरन् (as in text). — °) Ds
 त्वादि; Ck. n. r. ६. u ज्यादि (as in text).
 — °) Śs. 3 M2 सदसत्तः परं; Śs सदसतोः परं; Ck. 1.
 m. n. r. ६. u सदसत्तपरं (as in text).

38 °) = 18°. — °) Śs परमं; Cl. n. r. ६. u च
 परं (as in text). — °) Ś1 इदं समस्तं; Śs-6 B4
 Da1 D4-6. 3 T2 G1. 2 M2. 3 अनंतरूपं; B1 'मायं'; Cn.
 r. ६. u रूप (as in text).

39 After 39^{ab}, Śs. 3-6 Ks D3 Cā ins.:

104* अनादिमानप्रतिमप्रभावः
 सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ।

[(L. 2) D3 'विभूतिः; Cā 'विभूते (as above).]

40 °) Śs च; Cn. ६. u ते (as in text). — °)
 K3 M2 सर्वे; N1 सर्वे; Cl. n. ६. u सर्व (as in text).
 — After 40^{ab}, Śs. 3-6 Ks D3 Ck ins.:

105* न हि त्वदन्यः कश्चिदपीह देव
 लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

[(L. 1) Śs (orig.). ° Ks D3 कश्चिदस्तीह.]

— °) Śs. 3. 4 'वीर्योमित'; Śs 'वीर्यामृत'; Cn. r. ६. u
 'वीर्यामित' (as in text). — °) Ks व्यामोपि सर्वं च;

C. 6, 1268
B. 6, 35. 40
K. 6, 35. 40

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं

Cl. n. r. s. u सर्वं समाप्नोषि (as in text). Ds s सर्वः;
Ck. n. r. s. u सर्वः (as in text).

41 ^a) Śi. 3. यदुक्तो; Ds ययोक्तं; Cl. n. r. s. u
यदुक्तं (as in text). — ^b) Śi. 4 (sup. lin.) Cā स-
खेति च; Śs-e सखे च; Ck. l. n. r. s. u सखेति (as in
text). — ^c) Ks Ck अजानतो; Cl. n. r. s. u अजा-
नता (as in text). Śi. 3-5 Ko. 6 B₁ Ds Csp. up
तवेमं; Cn. r. s. u तवेदं (as in text). — ^d) K₁
प्रणवेन (sic). Ds T₂ Cn चापि; Cr. s. u वापि (as
in text).

42 ^a) D₁. 6 S (except M₂. 5) यच्चावहा^a; Cr. n.
s. u यच्चावहा^a (as in text). M₄ [s]पि; Cl. n. r. s. u
सि (as in text). K₁ यच्चावहासार्थनमस्कृतोऽसि.
— ^b) Śi (sup. lin.) 6 Cā सत्समक्षं; Ck मत्समक्षं;
Cn. r. s. u तत्समक्षं (as in text). — ^c) Ds कामये
(sic). Śi. ईशमीड्यं (cf. 44^b); D₂ M₂. 4 अप्रमेय;
Cn अप्रमेय; Cr. s. u अप्रमेयम् (as in text).

43 ^a) K₁ पितास्य; Gs पिता हि; Cl. n. r. s. u
पितासि (as in text). — ^b) M₂ त्वमद्य; Cr. s. u
स्वमस्य (as in text). Śs. 4 Ko. 6 Ck विश्वस्य; Cr.
s. u पूज्यश्च (as in text). — ^c) Śs [अ]धिकः (sub-
metric); B₁ Ds [अ]प्यधिकः; M₄ [अ]भ्यधिकः; Ck. r.
s. u [अ]भ्यधिकः (as in text). Śi. 6 कुतो नु; Ck. r.
s. u कुतोऽन्यो (as in text). — ^d) Śi. 3. 4 (sup.
lin.) 3. 5 Ko. 2. 3. 5. 6 B₂ Da₁ Dn D₁-2. 5 T Gs. 4
प्रभावः; Śi (orig.) स्वभावः; Cr. s. u प्रभाव (as
in text).

44 ^a) Gs कामं; Cn. r. s. u कायं (as in text).
— ^b) Śi T₁ G₄ अप्रमेयं; Śs ईशमीड्यं; Da₁ ईड्य-
मीड्यं (by transp.); Cn. r. s. u ईशमीड्यम् (as in
text). Cl. oites ईशं. — ^c) Śi. 3-5 Ks प्रियसाहेति;

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

Ds (m as in text) प्रियाया इव; Cl. r. s. u प्रियाया
हंसि (as in text). Śs सोडुमर्हन्; Cl. r. s. u से
सोडुम् (as in text). Cl. oites सोडुं. — After 44
Śi. 3-5 Ks Ds Cā. k ins. :

106* दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि
पूर्वाणि पूर्वैऽप्युपयः स्मरन्ति ।

नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको

धाता विधाता च विभुर्भवश्च ।

तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं

किं वाशक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।

कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै

विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ।

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते

कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।

न ते गुणानां परिमाणमस्ति

न तेजसो नापि बलस्य नद्वेः ।

[(L. 2) Śs पूर्वं ऋपयः; Ks पूर्वा ऋपयः; Ck पूर्वैऽप्युपयः
(as above). Ds वदन्ति; Ck स्मरन्ति (as above).
— (L. 4) Cā. k cite धाता and विधाता. — (L. 5)
Śs न (for नु). — (L. 6) Śs पुरतः; Ck परतः (as
above). — (L. 8) Ds ततो जगत्कलमिदं त्वमेव.
— (L. 12) Śs तेजसां (for तेजसो). Śi नत्वे (sic).
Śs ऋदेः (for नद्वेः).]

On the other hand, N₁ ins. after 44:

107* इमानि कर्माणि तवाद्भुतानि
कृतानि पूर्वं मुनयो वदन्ति ।

न ते गुणानां परिमाणमस्ति

न तेजसश्चापि बलस्य विष्णोः ।

[Cf. lines 1, 2, 11, 12 of 106*.]

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽसि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेन

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृशमेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्गहात्मा ॥ ५०

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमसि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

C. 6. 1299
B. 6. 33. 53
K. 6. 35. 53

45 °) B₁ दिव्यरूपं; Cup देवरूपं; Cl. n. r. s. u त्वे रूपं (as in text). — °) = 25^d.

46 With 46^a, cf. 17^a. — °) Ś. 1. 6 T₂ G_{2.3} M₁₋₃ त्वा; Cl. r. s. u त्वां (as in text). — °) K₃ सुजदयेन; Cl. n. r. s. u चतुर्भुजेन (as in text). — °) K₀ विश्वमूर्ते: (sic).

48 °) Ś. 1. 3. 4 (sup. lin.). 5. 6 Ck "ज्ञाधिगमैर्; Cn. 1. 1 "ज्ञाध्ययनैर् (as in text). — °) Ś. 1. 3. 4 (also as in text). 5 K_{0.6} B₃ Ck. 1 एवंप्रूपं; Cn. r. s. u रूपं (as in text). Ś. 1 शक्यते मां; Ś. 3. 4 (marg.). 5 K_{0.6} N₁ B₂ D_{2.3} T₂ G₁ M_{2.4} शक्यमहं; B₁ द्रष्टुमहं; B₂ शक्योहं; B₄ शक्यस्त्वहं; D₂ शक्यतेहं; Cl. n. r. s. u शक्य अहं (as in text). Ś. 1. 6 त्रिलोके; M₄ न लोके; Cl. n. r. s. नृलोके (as in text). — °) K₁ D₃ G₃ Ck दृष्टं; B₁ शक्यं; Cl. n. r. s. u द्रष्टुं (as in text).

49 °) K₁ न च; Cn. r. s. u मा च (as in text). Ś. 1. 3. 4 (marg.; orig. deleted). 5. 6 विमूढता भूद्; Cn. r. s. u विमूढभावो (as in text). — °) Ś. 3. 4 (marg.; orig. deleted). 5. 6 Ck घोरमुग्रं; Cn. r. s. u "मीदृक् (as in text). — °) G₃ व्यपेतभीतः; Cn. s. u व्यपेतभी: (as in text).

50 °) M₄ काम्य; Cl. n. r. s. u सौम्य (as in text).

51 °) D₁ दृष्ट्वेवं; Cr. s. u दृष्ट्वेदं (as in text). — °) D₃ G₃ सौम्य; Cl. r. s. u सौम्यं (as in text). — °) Ś. 1 D₁ (by corr.) D₃ G₃ गता: (sic).

52 °) Ś. 1 (before corr.) G₃ सुदर्शनम्; Ś. 1 (after corr.) दुर्दर्शनम्; Ck. L. r. s. u सुदुर्दर्शम् (as in text). — °) G₃ नित्यं वंदनकाङ्क्षिणः; M₃ नित्यदर्शनं; Ck. L. n. r. s. u as in text.

53 Ś. 5 om. 53. — °) D₃ दानैर् (submetric!);

C. 6. 1299
B. 6. 35. 53
K. 6. 35. 53

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

Cr. 6. u दानेन (as in text). — °) K1.2 दृष्टं (sic).
— °) K1 ये यथा; B1 मां तथा; Ck. r. 6. u मां यथा
(as in text). Cl cites मां.

54 °) N1 शक्यम्; Ck. l. n. r. 6 शक्यः (as in text). — °) Ś1. 3-5 K6 ह्यहम्; D1. 3 त्वहम्; Ck. l. n. r. 6 अहम् (as in text).

Colophon om. in Ś1-6 K6. — Sub-parvan: Ś1 Ko. 6 N1 B1-3 Da1 Dn D1. 2. 4. 8 T G2-4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री or श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K2. 6 D3 श्रीभगवद्गीतासु (K6 'यो'); G1 गीतायां. Ko. 6 N1 Da1 Dn D4-6 T2 cont.: ब्रह्म (T2 परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे (D5 om. श्रीकृष्ण); K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्म विद्यायां परमार्थस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name: Ś1 Ko. 2. 6. 6 B2-4 Dn D1. 2. 6-3 C6 विश्वरूपदर्शनं (some MSS. 'न:'); N1 D4 T G1. 4 विश्वरूपदर्शनयोगः; Da1 विश्वतियोगविश्वरूपं; D3 विश्वरूपीयः; D5 श्रीकृष्णविश्वरूपदर्शनः; G2 भगवद्विश्वरूपदर्शनयोगः; M2 विश्वरूपप्रदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D5 M2 34; T G2-4 33 (as in text); M4 35. — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both): Ś1 Ko-2. 6. 6 N1 B

Da1 Dn D1-1. 6-3 G1-3 M1. 3. 6 Cv 11. — Śloka no.: K1. 3. 6 Da1 Dn D1. 2. 6 G2 55.

34

K1 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23.).

1 °) Ś1 Da1 भक्त्या; Ck. l. m. n. r. 6. u भक्त्या (as in text). — °) K1 चापि क्षरम् (sic). — °) G2. 3 तेषां को योगवित्तमः; Ck. n. r. 6. u as in text. Cl cites तेषां के युक्ततमाः.

2 °) = Gītā 9. 14^d. — °) Ko युक्ततमो (sic). D5 ते मे युक्ताः समा मताः; Ck. n. r. 6. u as in text.

3 °) K6 Ck मासुपासते; Cl. m. n. r. 6. u पर्यु (as in text). — °) K2 सर्वत्रागमचिन्त्यं (sic).

4 °) = B. 14. 19. 36^a; B. 15. 19. 16^a; cf. 1. 110. 27^a; B. 15. 37. 31^a. — °) = Gītā 9. 25^d (q. v.).

5 °) Ś1 (sup. lin. as in text) K6 सर्वभूतव्यपेक्षः चेतसां; Ck. l. m. n. r. 6. u as in text. — °) Ś1. 3-5 Cā. k देहवद्भिर; Cn. r. 6. u 'वद्भिर' (as in text).

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संत्यज्य मत्पराः ।
 अन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
 तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
 मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८
 अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
 अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९
 अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
 मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्तिद्विमवाप्स्यसि ॥ १०
 अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२
 अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
 निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६

C. 6. 1317
B. 6. 36. 16
K. 6. 36. 16

6 ^a) Śi transp. सर्वाणि and कर्माणि. — ^b) Cf. Gītā 18. 57^b.

7 ^b) T₁ G₈ मृत्युः संसार' (sic).

8 Śi reads 8^{ad} in marg. — ^c) Śi. 2. 4 (marg.).
 as Cā. k नि(Śi चि)वत्स्यसि त्वं; Cl. n. r. s. u निव-
 स्यसि (as in text). — ^d) D₁ धनंजय; Cn. s. u
 न संशयः (as in text). Śi. 3-8 K₆ D₃ Cā. k योग-
 युक्तमश्रितः.

9 ^a) Śi (marg.). 3-8 K₆ D₃ Ck अथावेशयितुं
 चित्तं; Cl. n. r. s. u as in text. — ^b) T₂ अशक्नोषि
 (sic). D₂ स्थितं; Ck. l. r. s स्थिरम् (as in text).
 D₃ (by transp.) मयि शक्नोषि न स्थिरं. — ^d) M₂
 मामिच्छाप्तुं; Cā. k. l. n. r. s. u मामिच्छाप्तुं (as in
 text).

10 ^a) Śi. 3. 3 Ck सन्; Śi Cā त्वं; M₂ हि; Cl. r.
 s. u सति (as in text). — ^d) Śi मुक्तिम्; Cā. k.
 n. r. s. u सिद्धिम् (as in text).

11 ^b) N₁ T₂ M₂. 5 उद्योगम्; Cā. k. l. n. r. s. u
 योगम् (as in text). Śi. 3. 4. 6 K₆ D₁ D₃ Cā. k
 आश्रितः; Cl. r. s. u आश्रितः (as in text). — ^c)
 = Gītā 18. 2^c. — ^d) Śi Ko यतात्मवाक्; D₁
 जितमवान्; Ck. n. r. s यतात्मवान् (as in text).

12 ^a) G₈ श्रेयोभिः; Cg. k. m. n. r. s. u. v श्रेयो हि
 (as in text). — ^d) Śi-8 Cā. k अनन्तरा; K₆ निरं-

तरा; Ckp. l. m. n. r. s. u अनन्तरम् (as in text).

13 ^a) T₂ अचेष्टा (sic). — ^b) Ko D₂ वरुण
 (sic). D₂ आत्मवान्; Ck. r. s एव च (as in text).
 — ^c) = Gītā 2. 71^c (q. v.). — ^d) Cf. B. 12. 297.
 36^c. D₆ क्षमः (sic).

14 ^b) D₃ जितात्मा; Ck. l. n. r. s. u यतात्मा (as
 in text). — ^c) = Gītā 8. 7^c. — ^d) = 16^d.
 K₂. 6 B D₁ D₂ D₃ मे भक्तः; Ck. l. n. r. s. u
 मद्भक्तः (as in text). D₅ यो भक्तः स च मे प्रियः.

15 With 15^{ab}, cf. B. 14. 46. 41^{ab}. — ^a) Cf. 3.
 29. 22^a; B. 12. 262. 24^a, 30^a, 31^a. — ^b) Śi
 लोकाद्बुद्धिजते; Cl. n. r. s. u लोकान्नोद्विजते (as in
 text). Śi न यः; D₁ D₂ 3 तु यः; D₅ हि सः;
 Cl. n. r. s. u च यः (as in text). — ^c) Śi. 1 (m
 as in text) हर्षामर्षभयोद्वेगैर्; Śi हर्षामर्षभयोद्वेगैर्;
 K₆ हर्षमन्युभयक्रोधैर्; N₁ मर्षामर्षभयोद्वेगैर्; D₅ हर्षाद्वि-
 पंभः; Cl. n. r. s. u as in text. — ^d) Śi स हि;
 Cl. n. r. s. u स च (as in text).

16 D₅ om. 16. — ^b) M₂ दृढनिश्चयः; Cūp न च
 क्षमी; Cl. n. r. s. u. v गतव्यथः (as in text). — ^c)
 = Gītā 14. 25^c; B. 12. 329. 14^c. Śi. 3-8 K₆. 8
 फलः; Cl. m. n. r. s. u. v परि (as in text). — ^d)
 = 14^d. D₁ D₂ यो मे भक्तः सः; D₃ M₂ भक्तिमान्-
 सः; D₅ मद्भक्तः स च; Ck. l. m. n. r. s. u यो मद्भक्तः
 स (as in text).

C. 6. 1318
B. 6. 36. 17
K. 6. 36. 17

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८

तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पश्युपासते ।
श्रद्धावान् मत्परमा भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

17 M₂.s om. (hapl.) 17. —⁶) = Gītā 13. 54^b. —⁶) Śi. 3-5 K₆ 'फल'; Cl. n. r. s. u 'परि' (as in text). —^a) Cf. 19^d. D₆ यो मद्रक्तः; Cl. n. r. s. u भक्तिमान्यः (as in text).

18 ^a) = B. 12. 18. 31^c. K₁ D₆ G₃ सम- (sic). K₁ Dn₁ (before corr.) G₃ मित्रौ (sic). —⁶) = Gītā 6. 7^d. K₁-3. 5 N₁ B D (D₂ om.) T₂ Cl. r. s. u मानाव' (for मानाव'). —^c) = Gītā 6. 7^c.

19 ^a) Cf. 3. 247. 42^a; B. 12. 222. 5^a. G₃ निन्दा-तुल्य'; Cl. n. s. u तुल्यनिन्दा' (as in text). —^d) Cf. 17^d. D₁ भक्तिमान्यः स मे प्रियः; Cn. r. s. u as in text.

20 ^a) Śi. 3-5 K₆ B D₁ Dn₁ D₁-3. 5-7 Ck. l. n. धर्मा'; Cā. m. r. s. धर्म्या' (as in text). —^d) T₂ मखियाः; Ck. l. n. r. s. u मे प्रियाः (as in text).

Colophon om. in Śi. 6. — Sub-parvan: Śi. Ko. 2. 5 N₁ B D (except D₃; D₂ om.) T G₂-1 M₂. 4 (some MSS. with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K₂. 6 श्रीभगवद्गीतासु (K₆ 'या'); G₁ गीतायां. Ko. 5 N₁ D₁ Dn D₂. 6 cont.: ब्रह्म-विद्यायां (D₃ om.) योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K₆ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T₂ G₂ परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्री-योगशास्त्रनिर्णये (T₂ om. परम' श्रीयोग') श्रीकृष्णार्जुन-संवादे. — Adhy. name: Śi भक्तिसंन्यासयोगः; K₆-2. 5

N₁ B₂. 4 D₁ Dn D₂. 4 T G₁. 2. 4 C₅. v भक्तियोगः (to it B₂ adds ज्ञानविज्ञानदर्शनः); K₆ योगवित्त-विवरणपूर्वकं कर्मफलत्यागरूपधर्मांमृतोपदेशः (?); D₁ भक्ति-संज्ञायोगः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₃ M₂ 35; T G 34 (as in text); M₄ 36. — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both): Śi Ko-3. 5. 6 N₁ B D₁ Dn D₁-4. 6-8 G₂. 1 M₁. 2. 5 C₅ 12. — Śloka no.: K₁. 3. 5 D₁ D₂ D₂. 5 G₂ 20.

35

K₄ D₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

Before 6. 35. 1, Śi. 3 Ko-3. 5. 6 N₁ B₁. 3. 4 D₁ Dn₁ D₁-4. 6 T G M₂ C₅. v ins. (cf. 109*):

108*

अर्जुन उवाच ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ।

[(L. 1) Prior half = Gītā 13. 19^a. K₂ B₂ D₂ क्षेत्रज्ञ (for क्षेत्रज्ञ). B₁ (by transp.) क्षेत्रज्ञं क्षेत्रमेव च. — (L. 2) K₂ om. the line from मिच्छामि up to वेत्ति in 6. 35. 1^c. T₂ ज्ञानाज् (for ज्ञान). K₆ (erroneously) भारत (for केशव).]

1 K₂ om. up to वेत्ति in 1^c (cf. v. l. 105*). — After the ref., K₆ ins. (cf. 108*):

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
 तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
 स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
 ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विधैः पृथक् ।
 ब्रह्मक्षेत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४
 महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
 एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६
 अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
 आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८
 असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १०
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तच्च ज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११
 ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मृतमश्नुते ।
 अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२
 सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

C. 6. 1383
B. 6. 37. 13
K. 6. 37. 14

109* प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
 एतत्ते कथयिष्यामि ज्ञानं ज्ञेयं च भारत ।

—^b) D₅ क्षेत्र; Cā. g. k. l. n. r. s. u क्षेत्रम् (as in text). — D₅ om. 1st. —^c) Śī. 3. 4 (sup. lin.).
 1. Cā. g. k. v वेद; Cl. n. r. s. u वेत्ति (as in text).
 —^d) Śī. 1. 4 Ko. 3. 6 Dī. 3 M₂ Cā क्षेत्रज्ञम्; Ck. l. n. r. s. u क्षेत्रज्ञ (as in text). K₂ तद्विधाः (sic).

2^a) Śī. 6 क्षेत्रज्ञमपि; N₁ क्षेत्रज्ञ इति; D₁ क्षेत्रज्ञं
 तपि; Cl. n. r. s. u क्षेत्रज्ञं चापि (as in text). —^c)
 T₂ (by transp.) क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्ज्ञानं.

3^a) B₁ D₂ यत्क्षेत्रं; Ck. l. n. r. s. u तत्क्षेत्रं (as in text).
 K₁ 2 यश्च; Cā. k. l. n. r. s. u यच्च (as in text). —^c) Śī. 3-5 Cā. k. स्वभावश्च; Cl. n. r. s. u प्रभावश्च (as in text). —^d) = 5. 66. 3^d.

4^a) Śī. बहुभिर; Cā. g. k. l. n. r. s. u बहुधा (as in text).
 —^d) Śī. 3-5 Ko. 6 Ck विनिश्चितं; Cl. n. r. s. u विनिश्चितैः (as in text).

5^a) = B. 14. 35. 47^a. —^d) G₃ स्वेन्द्रियं; Ck. l. n. r. s. u चेन्द्रियं (as in text).

6^a) K₁ M₃ 5 द्वेषाः; K₃ द्वेषं; Ck. l. n. r. s. u द्वेषः (as in text). D₅ सुखं चैव; Ck. l. n. r. s. u सुखं दुःखं (as in text). —^d) Cr [आ]रुतिः.

7^a) D₅ अमानित्वम्; Cā. g. k. l. n. r. s. u अमा

नित्वम् (as in text). Śī Ko अदंभित्वम्; some MSS. अदंभित्वम्; Cā. k. l. m. n. r. s. u अदम्भित्वम् (as in text). —^b) Cf. B. 12. 270. 39^b. —^d) Ko मौनम्; Cā. k. n. r. s. u स्थैर्यम् (as in text).

8^a) Ko T₂ M₃ 5 अनहंकारम्; Cā. k. l. n. r. s. u अकार (as in text). —^c) = B. 12. 9. 33^a, 37^c; B. 13. 149. 131^c: cf. Gītā 14. 20^c.

9^a) D₅ अशक्तिर; T₂ आसक्तिर; G₃ अनक्तिर; Cā. k. l. m. n. r. s. u असक्तिर (as in text). — Śī om. (hapl.) 9^d-11^a.

10 Śī om. 10 (cf. v. l. 9). —^b) = B. 13. 17. 166^d.

11 Śī om. 11^a (cf. v. l. 9). —^a) Śī-5 K₃ Ck. r. ज्ञाननिष्ठत्वं; M₃ ज्ञाननित्यत्वं; Cā. l. n. s. u ज्ञाननित्यत्वं (as in text). —^b) Cr. चित्तनं; Cā. k. l. m. n. s. u दर्शनम् (as in text). —^d) Śī G₃ Cā यत्ततो; Cn. यदितो; Ck. l. r. s. यदतो (as in text).

12^a) Cf. B. 13. 16. 28^d. —^c) Cr. śp. up अनादि मत्परं; Cā. g. k. l. m. n. s. u. v अनादिमत्परं (as in text). —^d) Śī (by transp.) न सत्तन्नासदुच्यते; Cā. k. l. n. r. s. u. v as in text.

13 = B. 12. 239. 29; 302. 17; cf. 284. 75^c-76^b; 312. 14; B. 13. 14. 418^c-419^b; B. 14. 19. 49; 40. 4: Śvetāśvataropaniṣad 3. 16. —^a) Śī. 1. 6 K₁-3. 6 D₃ 3 Cb पादं च; D₁ पादं च; Ck.

C. 6. 1335
B. 6. 37. 13
K. 6. 37. 14

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तु च ॥ १४
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तु च तज्ज्ञेयं त्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८

r. s. u. "पादं तत् (as in text). Cu cites पाणिपादं.
—^b) Cf. B. 12. 61. 17^d. N₁ "सुखः; Cl. n. r. s. u.
"सुखम् (as in text).

14 14^{ab} = Śvetāśvataropaniṣad 3. 17^{ab}. —^c)
Ś₁ सर्वतश्चैव; Da₁ सर्वभृत्त्वेव; M₃ "हृच्चैव; Cā. k. l.
m. n. r. s. u. "भृच्चैव (as in text).

15 ^a) K₂ हविर्; Ck. l. n. r. s. u. बहिर (as in
text). —^d) Ś₁. s (both sup. lin.) D₃. s T₂ च
यत्; Ck. l. n. r. s. u. च तत् (as in text).

16 ^a) Ś₁. s-s Ck विभक्तेषु; Cu तु भूतेषु; Cl. n.
r. s. u. v च भूतेषु (as in text). —^b) Ś₁ Da₁
संस्थितं; Ck. l. n. r. s. u. च स्थितम् (as in text).
—^c) T₁ (after corr.) भूतभृत् च; Ck. l. n. r. s. u.
"भर्तु च (as in text). Ko विज्ञेयं; N₁ तं ज्ञेयं;
Cr. s. u. तज्ज्ञेयं (as in text).

17 T₂ om. (hapl.) 17^c-20^d. —^a) D₃ तद्योनिस;
Cā. k. l. n. r. s. u. तज्ज्योतिस् (as in text). —^b) K₁
तमसा (sic). —^c) Ś₁. s-s Ko Ck ज्ञानज्ञेयं; Cl. n.
r. s. u. ज्ञानं ज्ञेयं (as in text). ☞ Cā: ज्ञानेनोक्ते-
नादम्भादिना ज्ञेयं साक्षात्करणीयम् । ☞ —^d) Ś₁. s Ko
Cā. k सर्वस्य हृदि (by transp.); T₁ G₄ हृदि सर्वत्र;
Cl. n. r. s. u. हृदि सर्वस्य (as in text). Ś₁ मध्यगं;
Ś₁ Ko. s वेष्टितं; K₃. s N₁ D (Da₂ om; D₁ m as
in text) Cl. n. up विष्ठितं; Cā. k. r. s. u. विष्ठितम् (as
in text).

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०
पुरुषः प्रकृतिस्यो हि शुद्धे प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽसिन्पुरुषः परः ॥ २२
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

18 T₂ om. 18 (cf. v. l. 17). —^a) Ś₁ Cg पुरुषः
Ck. l. n. r. s. u. इति (as in text).

19 T₂ om. 19 (cf. v. l. 17). —^a) = B. 12.
14. 6^a. —^b) D₃. 7 "हृत्मा"; Cl. n. r. s. u. उमा (as
in text). —^c) Ś₁ Cg विकाराश्च; Cl. m. n. r. s. u.
"रांश्च (as in text).

20 T₂ om. 20 (cf. v. l. 17). —^a) Cā. up. s
कार्यकरण"; Cg. k. l. m. n. r. s. up "कारण" (as in
text). — Ś₁ om. 20^{cd}.

21 ^a) Ś₁ Ko [ऽ]पि; Cn. s. u. हि (as in text)
T₁ G₄ पुरुषः सुखदुःखो हि. —^c) Ś₁ Ko गुणसंभवान्
Ck. l. n. r. s. u. v "सङ्गोऽस्य (as in text).

22 ^a) K₃ उपदेष्टा; Cā. k. l. m. n. r. s. u. "हृत्"
(as in text). —^b) Ś₁ K₃ T₂ कर्ता; K₁ G₁ भर्ता;
Cā. k. l. n. r. s. u. भर्ता (as in text). —^d) D₁
परं; Cā. l. n. r. s. u. परः (as in text).

23 ^a) Da T₂ G₂-4 M₁ Cr पुनः; Cā. g. k. n. s.
एवं (as in text). —^c) = Gītā 6. 31^c. Ś₁ स
यथा; Cā. g. k. n. r. s. u. सर्वथा (as in text). Cg
[आ]वर्त. —^d) Ko N₁ B₁. 2 Da₁ T₂ G₂ M₃ [ऽ]पि;
G₃ हि; Cā. k. n. r. s. u. ऽभि (as in text). D₃ न
पुनर्नाभिजायते.

24 ^a) D₁ ज्ञानेन; Cā. k. l. n. r. s. u. ध्यानेन (as
in text). —^c) Ko D₁ अन्येन (D₁ "न्ये तु) संयत्
योगेन; Cā. k. l. m. n. r. s. u. as in text.

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४
 अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
 तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५
 यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्याद्वरजङ्गमम् ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७
 समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
 न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८
 प्रकृयैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
 यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०
 अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
 शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१
 यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
 सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
 भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४

C. 6. 1355
 B. 6. 37. 34
 K. 6. 37. 35

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

25 ^a) Śi. s चैवम्; Ds त्विदम्; Cā. l. n. s. u त्वे-
 यम् (as in text). Cr cites तु. Ck cites एवम्.
 T: अजायंत (sic). — ^e) Śs Cā [ए]वं; Ck. l. n. r.
 s. u [ए]व (as in text).

26 ^a) Śs Cg संभवति; Ds संभवते; Cl. r. s. u
 संजायते (as in text). Śi. s. s (marg.). e Ck याव-
 त्किञ्चित्संभवति. — ^d) = 2. 45. 4^d.

27 ^a) = B. 14. 1. 17^a. Bs समां; Cā. k. l.
 n. r. s. u समं (as in text). — Ks om. (hapl.)
 27^a-28^b. — ^d) = Gītā 5. 5^d.

28 Ks om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^d) = Gītā
 6. 45^d (q. v.); 16. 22^d. Ks याति (sic).

29 With 29^{ab}, cf. Gītā 3. 27^{ab}. — ^a) Śi. s-e
 Ks Cā. g हि; Cl. n. s. u. v च (as in text). — ^e)
 T: समात्मानम्; Gs तदात्मानम्; Cl. n. r. s. u. v तथा
 मानम् (as in text).

30 = B. 12. 17. 23. — ^a) T: Gs यथा; Ck. l.
 n. r. s. u. v यदा (as in text). — ^b) Ds एकत्वम्;
 Cā. k. l. m. n. r. s. u. v 'स्यम्' (as in text). — ^d)
 = 3. 30. 41^d; B. 12. 7. 39^b; 21. 5^d; 26. 14^d,
 15^d; 174. 52^d, 54^d; 239. 21^d; 251. 6^d; 262.
 15^d, 16^d; 326. 33^d, 34^d, 36^d, 38^d; etc. Ds

सदा; Cā. k. l. n. r. s. u तदा (as in text).

31 Dāi om. 31-32; Ds om. (hapl.) 31.
 — ^a) M: अनंतत्वान्; Cā. k. l. m. n. r. s. u. v अनादि
 (as in text). Ks निर्मलत्वात्; Ck. l. m. n. r. s. u
 निर्गुणं (as in text). — ^b) Gs M: परमात्मानम्;
 Cl. n. r. s. u परमात्मायम् (as in text).

32 Dāi om. 32 (cf. v. l. 31). Ds om. 32^d.
 — ^e) Ds M: देही; Cā. k. l. r. s. u देहे (as in
 text).

33 Śi transp. 33 and 34. — ^a) M: एकं; Ck.
 n. r. s. u एकः (as in text).

34 For sequence in Śi, cf. v. l. 33.

Colophon om. in Śi-e. — Sub-parvan: Śi
 Ko. 2. 3. s Nī B Dāi Dn Dī. 1-4. s T Gs. 3 Mz. 4
 (some MSS. with the prefix श्री or श्रीमद्) मगव-
 द्गीतासु उपनिषत्सु; Ks Ds. 3. 7 श्रीमगवद्गीतासु (Ks
 'यां'); Gs गीतायां. Ko. s Nī Dn Ds. 3 T: cont.:
 ब्रह्म (T: परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे;
 Ks श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; Gs परब्रह्मविद्यायां परमहंस्य श्री
 योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name:
 Śi Ks B Gs. 4 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः; Ko क्षेत्रनिर्देशः;
 Ks क्षेत्रक्षेत्रज्ञदर्शनः; Ks Nī T: प्रकृतिपुरुषविवेकयोगः;
 Ks प्रकृतिपुरुषक्षेत्रक्षेत्रज्ञादिवर्णनं (?); Bs क्षेत्रप्रकृतियोगः;

C. 6. 1336
D. 6. 38. 1
K. 6. 38. 1

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निवध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन वध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

Da1 Ds क्षेत्रनिर्देशयोगः; Dn Ds. 8 क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशः;
Ds क्षेत्राभिदर्शनः; T1 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः; G1 Cs. v
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः. — Adhy. no. (figures, words or
both): Ds Ms 36; T G 35 (as in text); M1
37. — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words
or both): Ś1 Ko-3. 5. 8 N1 B Da1 Dn D1-1. 6-8
G2. 8 M1. 2. 5 Cv 13. — Śloka no.: K1. 5 D1. 2. 5
34; Ks Dn Ds G2 35; Da1 32.

36

☞ Ks Da2 om. this adhy. (cf. note at the
beginning of adhy. 23).

1 Ms. 5 om. the ref. — ^a Śs उपागताः; N1
उदागताः; Ds अतो गताः; Ck. l. m. n. r. s. u इतो
गताः (as in text).

2 ^a Ks Ds Gs अपाश्रित्य; Cn. r. s. u उपाश्रित्य
(as in text). Ck cites आश्रित्य. — ^b Gs आ-
स्थिताः; Ck. l. n. r. s. u आगताः (as in text). — ^c
D2 स्वर्गे; Ck. l. n. r. s. u सर्गे (as in text). Śs
G2. 8 नोपि; Śs न प्रः; Cl. r. s. u नोप- (as in text).
Cn cites न जायते. — ^d Ds च; Ck. l. n. r. s. u
न (as in text). Śs व्ययंति च; Śs व्ययंति ते; K1
विशंति च; B1 कथंति च; Cg. l. n. r. s. u व्ययन्ति च
(as in text).

3 ^b Śs. 2 N1 Ck ददामि; Cl. m. n. r. s. u दधामि

(as in text).

4 ^a N1 (by transp.) तासां योनिर्महद्ब्रह्म; Ck.
n. r. s. u. v as in text.

5 ^a = B. 12. 16. 13^a; (var.) B. 14. 12. 4^a.
— ^b = B. 12. 269. 55^a.

6 ^a M1 निर्ममत्वात्; Ck. l. n. r. s. u निर्मलत्वात्
(as in text). — ^b K1 सुखमंगेन; T2 सुखदुःखे
Gs Ms. 5 सुखसंगे नि-; Ck. l. n. r. s. u. v सुखसंगे
(as in text). K2 ज्ञानसंघेन; Ks संखेन; Ck.
n. r. s. u. v सङ्गेन (as in text).

7 ^b M1 ज्ञवा (sic). — ^a Ś1 N1 D1-1. 1. 1
Gs देहिनां; Cn. r. s. u देहिनम् (as in text).

8 ^a Ms ततस् (sic). — ^b Śs Ds मोहनं
Ck. n. r. s. u मोहनं (as in text).

9 Ds om. (hapl.) 9^a. — ^b Da1 Ds तु
कर्मणि (sic). — ^c Śs तु तमं; N1 तु तमः (by
metathesis); Da1 मनुजं; Ck. r. s. u तु तमः (as in
text).

10 ^a Ms (sup. lin. as in text) चापि भूयः
Cg. k. l. n. r. s. u. v चाभिभूय (as in text). — ^b
Śs-8 Ks Cg. k सत्त्वं भारत वर्धते; Cl. n. s. u as in
text. Cr oites सत्त्वं वर्तते. — ^c Cf. B. 14. 38.
1^d. Da1 दमश्; Cg. n. r. s. u. v तमश् (as in text).
— ^d Cf. B. 14. 39. 12^a.

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सच्चमित्युत ॥ ११
 लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
 रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
 तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि भूढयोनिषु जायते ॥ १५

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
 रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६
 सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८
 नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टुमिच्छति ।
 गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९
 गुणानेतानतीत्य ग्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

C. 6. 1375
B. 6. 36. 20
K. 6. 36. 20

11 ^b) Śs D₂ C_v प्रकाशम्; Cr प्रकाशे; Cā. k. l. n. r. s. u. प्रकाश (as in text). — ^c) K₃ N₁ D₁ s. २.३ विद्याद्; M₃ विद्या; Ck. l. n. r. s. u. विद्याद् (as in text). — ^d) Śs D₁ सत्त्वमात्मनः; G₂ सत्यमित्युत; Cl. n. r. s. u. सत्त्वमित्युत (as in text).

12 ^a) K₃ D₂ M₁. 4 लोभः; Cā. k. l. n. r. s. u. लोभः (as in text). — ^b) Śs कर्मणो मनसः स्पृहा; Śs. 1 (marg.). 5 Ck कर्मणामशमश्च वृद्धः; Cn. r. s. u. as in text. Cl cites कर्मणाम्. — ^d) D₂ T₂ प्रवृद्धे; Cn. r. s. u. विवृद्धे (as in text). Śs (sup. lin. as in text) K₃ कुरुनन्दन; Cn. s. u. भरतर्षभ (as in text).

13 K₂ reads 13 twice. Śs D₁ read 13 on marg. — ^a) K₁ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च (sic); D₂ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च; D₃ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च Cā. k. n. r. s. u. as in text. — ^b) K₃ मोहम् (sic). — ^c) G₂ (also as in text) जायन्ति; Ck. r. s. u. जायन्ते (as in text). — ^d) D₁. 3 प्रवृद्धे; Ck. r. s. u. विवृद्धे (as in text). K₂ (first time) G₃ भरतर्षभ; C₂. u. कुरुनन्दन (as in text).

14 ^a) Śs. 1 (sup. lin.). 5. 6 Cg. k. u. विवृद्धे; D₂ प्रवृद्धे; Cl. r. s. u. प्रवृद्धे (as in text). — ^b) N₁ D₂ D₁ (before corr.) D₃ याति; Ck. l. n. r. s. u. याति (as in text). — ^c) Śs. 5 Ko D₁ D₂ तदोत्तमविदल्लोकान्; D₂ तदोत्तमविदल्लोकान्; G₂ ततोत्तमविदल्लोकान्; Cā. k. l. n. r. s. u. v as in text. — ^d) D₂ नमलान्; D₁ निर्मलान्; M₁. 3 अचलान्; Ck. n. r. s. u. अमलान् (as in text).

15 ^b) Śs जायते कर्मसंगिषु (by transp.); D₂ G₂

कर्मसंगीषु जायते; T₂ Cā कर्मसंगेषु जा^a; M₃. 5 कर्मसंगिषु जा^a; Ck. l. n. r. s. u. as in text. — ^c) Śs (m as in text) तदा तमसि लीने तु; K₃ तथा तमसि लीनास्तु; G₂ तथा प्रलीने तमसि; Ck. r. s. u. as in text. — ^d) G₂ मूढा; Cā. k. l. n. r. s. u. मूढ (as in text).

16 D₂ om. 16. — ^a) K₁ D₂ कर्मणा; Cā. k. l. n. r. s. u. कर्मणः (as in text). — ^b) Śs transp. सात्त्विकं and निर्मलं. — ^c) T₂ परं; Cā. k. l. m. n. r. s. u. फलं (as in text).

17 ^b) Śs (m as in text) मोहः; Cl. r. s. u. लोभः (as in text). — ^c) Śs जायेतौ तमसो; Śs. 4 K₃ N₁ जायेते तमसो; Ko. 1 D₂ तमसौ जायेते; G₁ तपसो जायेते; Cr. s. u. तमसो भवतो (as in text). Cl cites तमसः. — After 17, Śs reads 20 for the first time, repeating it in its proper place.

18 = (var.) B. 14. 39. 10. — ^a) K₃ सत्त्वेन; Cr. s. u. सत्त्वस्था (as in text). — ^c) Śs Ko. 1. 2. 3. 4 D₂ D₁-3. 5. 6. 3 T₂ G₂. 3 Cl वृत्तिस्था; Cn. r. s. u. वृत्तस्था (as in text).

19 Śs transp. 19 and 20. — ^b) K₃ दृष्टा; Cā. l. n. r. s. u. v द्रष्टा (as in text). Ko न पश्यति (sic). — ^d) M₂ सोपि; Cā. l. n. r. s. सोऽधि (as in text).

20 Śs reads (for the first time) 20 after 17. Śs transp. 19 and 20. — ^b) Śs Ko. 1 देहे; Cg. k. r. s. u. देही (as in text). — ^c) = B. 12. 215. 2^a: (var.) 3. 200. 33^a: cf. Gitā 13. 8^e. — ^d) Śs G₂ कोऽमृतम्; Cl. n. r. s. u. कोऽमृतम् (as in text).

C. 6. 1375
B. 6. 36. 20
K. 6. 36. 20

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

कैर्लङ्घ्यैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

21 ^a) T₂ त्रिगुणानेतान्; Ck. l. n. r. s. u. त्रीन्गुणाने-
तान् (as in text).

22 After the ref., Ko reads 6. 37. 1-2, *repeating* them in their proper place. — ^b) T₂ मोहः;
Ck. l. n. r. s. u. मोहम् (as in text). — ^c) D₁ न
निवृत्तानि; Ck. l. n. r. s. u. v. संप्र (as in text).
— ^d) Śs transp. न and निवृत्तानि.

23 ^a) Cf. Gītā 9. 9°. — ^c) N₁ D₂ 4. 7 M₁ 3. 5
Cu इत्येव; Cā. k. l. n. r. s. इत्येव (as in text). — ^d)
Śs-c Ks Cā. g यो ज्ञस्तिष्ठति; G₂ नोनुतिष्ठति; Cśp. up
योनुतिष्ठति; Ck. l. n. s. r. u. योऽवतिष्ठति (as in text).

24 = (var.) B. 12. 236. 38. — ^a) Cf. B. 12.
297. 36°. Śs. s (sup. lin.). s. s Ks Ck समदुःखसुखः
(Śs Ks 'ख') स्वस्वः; Ks D₁ D₂ G₂ समदुःख (D₁
'ख') सुखस्वस्वः; Cl. m. n. r. s. u. as in text. — ^b)
= Gītā 6. 8°. 3. 247. 42°. Cf. B. 12. 192. 3
(line 4); 262. 12°. 326. 49°. — ^c) Cf. 3. 297.
64°. — ^d) = 1. 110. 9°. B. 9. 50. 9°. B. 12. 9. 14°.

25 ^a) K₁-s. s. N₁ B D (D₂ om.) M₂ 4. 5 Cl. n.
s. u. मानापमानयोस्व; Cā. r मानाव (as in text).
— ^c) = Gītā 12. 16°. B. 12. 329. 14°. Śs. s-c Ks
Cā. g सर्वारम्भफलत्यागी; K₁ परित्यागे; Cl. r. s. u. as
in text.

26 ^b) N₁ सेव्यते (sic). — ^c) Śs 'ह्येतान्; D₂ s

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २०
मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २१
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २२
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २३

G₂ 'ह्येतान्; M₂ 'ल्येतान्; Ck. l. n. r. s. u. 'ह्येतान् (as
in text). — ^d) Gītā 18. 53°. B. 12. 160. 25°. 215. 20°. 251. 7°. B. 13. 141. 31°. 142. 35°. 143. 57°. B. 14. 35. 18°. 42. 51°. 47. 5°. B.
कल्पते; Cā. k. l. n. r. s. u. v. कल्पते (as in text).

Colophon om. in Śs-c. — *Sub-parvan*: Śs Ko
2. 3. 5 N₁ B D₁ D₂ D₃ 2. 4-c. s T G₂ 4 M₁
(some MSS. with the prefix श्री or श्रीमद्) न
वद्रीतासु उपनिपत्सु; Ks D₂ 7 Cv श्रीमगवद्गीतासु
(Ks 'या'); G₁ गीतायां. Ko N₁ D₁ D₂ D₃ 4
cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; Ko
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T G₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (T
om. योग) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G₂ परब्रह्मविद्यायां पान
हंसां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy.*
name: Śs गुणविमर्दनः; Ko गुणत्रयनिर्देशः; Ks B
D₁ T G₁ 2 Cś गुणत्रयविभागयोगः; Ks त्रिगुणविवेकः
Ks सत्त्वरजस्तमोगुणमयजगद्दर्शनपूर्वकं गुणातीतस्थितिरिति
साधनज्ञाननिर्देशनं (?); N₁ D₁ गुणातीतयोगः; B
ज्ञानविज्ञानयोगः; D₂ D₃ 3 प्रकृतिगुणभेदः; D₁ प्रकृति
पुरुषगुणभेदः; D₂ Cv गुणत्रयविचारः (Cv 'भागः');
T₁ G₂ गुणत्रयगुणातीतलक्षणविभागयोगः — *Adhy.* no.
(figures, words or both): D₂ M₂ 37; T G
36 (as in text); M₁ 38. — *Bhagavadgītā*
adhy. no. (figures, words or both): Śs Ko-c
s. s N₁ B D₁ D₂ D₃ 1-c. s G₂ 3 M₁ 3. 5 Cv 14.
— *Śloka* no.: K₁ 3. 5 D₁ D₂ D₃ 1. s. s G₂ 37.

३७

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
 छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १
 अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
 गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
 अधश्च मूलान्यनुसंततानि
 कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २
 न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
 नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
 अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
 मसङ्गश्चेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३
 ततः पदं तत्परिमार्गितयं

यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
 तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
 यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४
 निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
 अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
 द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
 र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
 यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्गाम परमं मम ॥ ६
 ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
 मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७
 शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

C. 6. 1390
B. 6. 39. 8
K. 6. 39. 8

37

३ K₁ D₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 M₁ om. the ref. Ko reads st. 1-2 (for the first time) after the ref. of 6. 36. 22. With 1^{ab}, cf. Kathopaniṣad 2. 3. 1^{ab}. — ^a) Ñ₁ 'शाखाम्'; Cr 'शाखाः'; Cā. k. l. m. n. r. s. u 'शाखम्' (as in text). — ^e) Ś₁ तस्य; Cā. g. k. l. n. r. s. u. v यस्य (as in text). — ^d) = B. 14. 51. 26^d: Maitryupaniṣad 6. 15 (stanza 1^d).

2 ^a) Cf. Muṇḍakopaniṣad 2. 2. 11^e. D₁ S Ck. n 'श्रोत्रं च'; Cā. l. m. n. r. s. u. v 'श्रोत्रं' (as in text). ^b) (sup. lin.) s K₅ Cu यस्य; Cā. l. m. n. r. s. tस्य (as in text). — ^d) K₂ कर्मानुबन्धेन; Cā. k. l. m. n. r. s. u. v 'बन्धीनि' (as in text).

3 ^a) B₁ तथोपपद्यते; D₁ G₃ M₂ ततोपलभ्यते; Cā. l. m. n. r. s. u तथोप' (as in text). — ^b) M₃ संप्रतिष्ठा; Cā. k. l. n. s. u संप्रतिष्ठा (as in text). — ^c) Ś₁ प्रविरूढः; Ś₂ स्वविरूढः; Cā. k. l. n. r. s. u सुविरूढ' (as in text). — ^d) Ś₁ s-c K₅ D₃ Cā. k विवर्तन; Cr. n. s. u दृढेन (as in text). M₁ (inf.

lin. as in text). s-c द्वित्वा; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u छित्त्वा (as in text).

4 ^a) Ś₁ s-c K₅ D₃ Cā परं; Ck. n. r. s. u पदं (as in text). B₂ यत्; Cā. n. r. s. u तत् (as in text). Ś₁ K₅ पदं सा; C_v परमा; Cā. k. l. n. r. s. u परिमा' (as in text). — ^b) Ś₁ s-c K₅ Cā. k यस्मिन्गता (K₅ 'ते') न निवर्तन्ति भूयः; Cl. n. r. s. u as in text. — Ko om. 4^{cd}. — ^c) Ś₂ s D₃ M₁ Ck. r प्रपद्येद्; Clp तं प्रपद्य; Cā. l. m. n. s. u प्रपद्ये (as in text). ❀ Cr: प्रपद्य इत्यत इति वा पाठः । ❀

5 ^a) Ś₁ s Ñ₁ D₂ 7 Ck निर्माणं; Cl. m. n. r. s. u निर्माण' (as in text). — ^b) Ś₁ (sup. lin.) D₂ (before corr.) G₁ 2 अध्यात्मविद्या; K₂ 'योगा; K₅ 'निष्ठा; B₁ 'चित्ता; Cā. k. l. n. r. s. u 'नित्या (as in text). D₁ निवर्तन्ति; Cā. k. l. n. r. s. u विनिवृत्त' (as in text).

6 ^a) Ś₁ यद्; Cg. k. l. m. n. r. s. tद् (as in text). — ^b) D₂ न शशी न च पावकः; Cn. r. s. u as in text. — 6^{cd} = (var.) Gītā 8. 21^{cd}. — ^c) D₃ निवर्तन्ति; Ck. l. n. r. s. u निवर्तन्ते (as in text).

7 ^e) = B. 13. 54. 34^e.

C. 6. 1390
D. 6. 39. 8
K. 6. 39. 8

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९
उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसाः ॥ ११
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४
सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्पृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
यो मासेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

8 ^b) Śs 'क्लमतेक्षरः; Ko 'क्लमतीक्षरः; Cg. k. l. m. r. s. u. v 'क्लमतीक्षरः (as in text). — ^c) Ko गृहीत्वा तानि; Ck. l. m. n. r. s. u. v 'त्वैतानि (as in text). — ^d) Ds गंधम्; Cg. k. l. m. n. r. s. u. v गन्धान् (as in text).

9 ^a) Ks transp. श्रोत्रं and चक्षुः. Ds स्पर्शनश्च; Cr. s. u 'नं च (as in text). — ^b) Ko रसनां; Cg. u रसनं (as in text). — ^c) Ks मनश्चैव; M1 मनश्चैनं; Cn. r. s. u 'श्चायं (as in text).

10 ^a) Śs. s. s Ko Cg. k तिष्ठंतमुत्क्रामन्तं वा; Śs (marg.; orig. as in text being deleted). ^c) Cā तिष्ठंतमुत्क्रामन्तं वा; Ks उत्क्रामन्तं स्थितं चापि; Cl. m. n. r. s. u as in text. — ^b) Ko. 1 च; Cg. l. n. r. s. u. v वा (as in text). — ^d) Cf. 3. 181. 31^d. Ds G1. 2 (before corr.) M1. s. s 'चक्षुषा; Cā. k. l. n. r. s. u 'चक्षुषः (as in text).

11 Ga om. (hapl.) 11^{ab}. Śs transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^a) Śs चैव; Ds Ms. s चैवं; Ck [s] चैनं; Cā. n. r. s. u चैनं (as in text). — ^c) Ks यततोपि कृता; Gs यततोप्यकृता; M1. s. s यततोप्यकृता; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u as in text. — ^d) Ds. s नैनं; Ck. l. n. r. s. u नैनं (as in text).

12 ^a) Bs ज्योतिर्; Cā. k. l. n. r. s. u तेजो (as in text). — ^b) Gs भाव; Cn. r. s. u भास (as in text).

text). — ^c) K1. 2 यश्चन्द्र; Ck. n. r. s. u यश्चन्द्र (as in text).

13 ^a) Ks माम्; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. v माम् (as in text). Ds योगमाविश्य (orig. गमाविश्य च) भूतानि. — ^c) Ko Ts Gs चौषधीः; Ds चौषधीः; Cā. g. l. n. r. s. u चौषधीः (as in text).

14 ^a) Ks विश्वानरो; Cā. g. k. l. n. r. s. u वैश्वानरो (as in text). — ^b) Śs-^c) Ko Ds Cā आश्रितः; Cn. r. s. u आश्रितः (as in text). Ck cites आश्रितः — ^c) M2 प्राणापानः समा; Cā प्राणापानसखो भूत्वा; Ck. n. r. s. u as in text.

15 ^b) K1 मत्तस्पृतिज्ञानम् (sic); Dai M1. 1 मत्तः स्पृतिज्ञानम्; G2. 2 मत्तस्पृतिज्ञानम्; Cā. k. l. n. r. s. u as in text. Ds अमोहनं; Cā. g. k. l. n. r. s. u अपो (as in text). — ^d) Śs (marg.). ^c) Ks Ds वेदकृदेव; Cā. g. k. l. n. r. s. वेदविदेव (as in text).

16 ^b) = B. 12. 280. 20^b. — ^d) K1. 2 एव च; Cā. k. l. r. s. u. v उच्यते (as in text).

17 ^b) = B. 12. 187. 23^d. — ^d) Śs. ^c) Ck [अ]यम्; Cā. l. n. r. s. u [अ]व्यय (as in text).

18 ^a) M2 तस्मात्; Ck. l. n. r. r. s. u. v तस्मात् (as in text). Śs. s Ck अक्षरस्यापि; Cā. g. l. n. r. s. u अक्षरादपि (as in text). — ^c) Śs Ds अतोऽसि; Cr. s. अतोऽसि (as in text). Cl cites अतः.

स सर्वविद्धजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्वुद्धा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

श्रीभगवानुवाच ।

अमयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३
दम्भो दपोंऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

C. 6. 1407
B. 6. 40. 5
K. 6. 40. 5

19 ^a) = Gita 18. 62^b.

20 ^a) D₆ गुह्य^१; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. गुह्य^२ (as in text). — ^b) Śī. 4 (m as in text) K₆ मया शोकं त्वानघ; Cā. l. n. r. ś. u. as in text. — ^c) M₂ हृत्वं च; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v. कृत्यश्च (as in text).

Colophon om. in Śī-6. — Sub-parvan: Śī K₆. 2. 5. N₁ B Dn D₂. 4-5. 3 T G₂-4 M₂. 4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषु; K₂ गीतासु; K₆ D₁ D₃. 7 श्रीभगवद्गीतायां (D₂. 1 ^aसु); G₁ गीतायां; C_v भगवद्गीतासु. Śī K₆ D₁ cont.: श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K₆. 5 N₁ Dn D₃. 6 T₁ G₄ ब्रह्म (T₁ G₄ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T₂ G₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T₂ G₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (G₂ योगशास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name: Śī अक्षरनिर्देशः; K₆. 3. 5 B₂ Dn D₁. 4-6. 3 T G₄ C₁ पुरुषोत्तमयोगः; K₆ गुह्यशास्त्रविवर्णनपूर्वकं पुरुषोत्तमयोगात्मकः (?); N₁ पुरुषोत्तमप्रकृतियोगः; B₁ बुद्धियोगः; G₁ संसारविषयवृक्षच्छेदकृष्णयोगः; G₂ संसारवृक्षच्छेदकृष्णयोगः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₂ M₂ 38; T G 37 (as in text); M₁ 39. — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both): Śī K₆-3. 5. 6 N₁ B D₁ Dn D₁-4. 6-8 G₂. 3 M₁. 2. 5 C_v 15. — Śloka no.: K₁. 3. 5 D₁ Dn D₁. 6 G₂ 20.

38

 K₄ D₂ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^a) D₂ सत्त्वसंसिद्धिर्; Cā. k. n. r. ś. u. v. संशुद्धिर् (as in text). — ^b) Dn₁ G₂ स्थितः (sic). — ^c) Cf. 3. 197. 38^b.

2 ^a) = B. 12. 36. 10^c; 65. 20^a; 191. 15^a; B. 13. 22. 19^a; 162. 23^a. — ^b) Śī-6 Cā. k. त्यागोऽसक्तिर्; Cn. r. ś. u. त्यागः शान्तिर् (as in text). — ^c) Cf. B. 14. 38. 6^d. Śī. 4. 6 Ck [अ]लौक्यं च; Śī K₆ Dn₂ D₂ (before corr.). 4. 6 T₁ G₁. 2. 4 M₂. 4. 5 Crp [अ]लोलुप्त्वं; K₆ [अ]लौक्यं च; D₂ (after corr.). 5 T₂ M₁. 3 [अ]लोलुप्त्वं; Cn. n. r. ś. u. [अ]लोलुप्त्वं (as in text). — ^d) = B. 12. 21. 12^b; 160. 15^d; 313. 18^d. D₆ G₁ M₅ आर्जवं; Ck. n. r. ś. u. मार्दवं (as in text).

3 ^a) Śī-6 K₆ Cā. k. तुष्टिर्; Cn. r. ś. u. शौचम् (as in text). — ^b) Cf. 3. 198. 87^c. Śī (sup. lin. as in text). 6 K₆-2. 6 N₁ Ck नाभिमानि (K₂ N₁ न)ता; Śī नातिमानता; Cn. r. ś. u. नातिमानिता (as in text). — ^c) B₁ पांडव; Cn. r. ś. u. भारत (as in text).

4 ^a) Śī. 3-6 K₆-3. 5 N₁ B D (except D₂. 5; D₂ om.) M₁ Ck. l. n. u. दपोंऽभिमानश्च; Cr. 3 दपोंऽति (as in text). — ^b) D₆ पारुष्य; Ck. n. r. ś. u.

C. 6. 1407
B. 6. 43. 5
K. 6. 40. 5

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५
 द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
 दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
 न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
 असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
 काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
 मोहाद्दृहीत्वासद्वाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १०

पाण्डवम् (as in text).

5 ^a) Śs M₂. 3. 5 भारत; Cl. r. s. u पाण्डव (as in text).

6 ^a) K₂ 'सर्गौ'; Cā. k. l. n. r. s. u 'सर्गौ' (as in text). M₁ भूतसिन्; Cl. r. s. u लोकेऽस्मिन् (as in text). Ś₁ दैवी; Ck. l. r. s. u दैव (as in text). —^a) Śs-3 Dn₁ (sup. lin. as in text) Ds. 6 G₄ विस्तरतः; Cl. r. s. u विस्तरशः (as in text).

7 ^a) = Gītā 18. 30^a. —^a) Ś₁ नाशौचं वापि; Ck. l. r. s. u न शौचं नापि (as in text). K₁ D₆ वाचारो; Ck. l. r. s. u चाचारो (as in text).

8 ^a) Ś₁ K₆ D₁ Ck च; C₆ ते (as in text). —^a) Śs. 4 (marg.). 5 K₁. 6 Ck अकिंचित्कामहेतुकम्; Ś₁ (orig.) K₅ D₁ D₂ G₂. 3 M₁. 4 Cr किमन्यत्कामहेतुकम्; Śs K₂ अकिंचित्कामहै (K₂ 'हे' तुकम्; Cl. n. s. u. v as in text. Ck cites अकिंचित्कं.

9 ^a) Śs बुद्धिम्; Ck. l. n. r. s. u दृष्टिम् (as in text). — K₅ om. 9^{at}. —^a) Śs प्रवर्तन्ते; Ck प्रवर्तते; Cl. r. s. u प्रभवन्ति (as in text). —^a) Śs. 4 (marg., but deleted). 5. 6 B₁ T₂ G₁. 3 M₁. 2-5 Ck [3] शुभाः; Cn. s. u श्रिताः (as in text).

10 M₂ om. (hapl.) 10^a-11^b. —^a) Ś₁ दम्भमानमदान्वितः; Śs-6 Ck दम्भलोभमदान्वि (Śs 'भि' ताः; Cl. r. s. u as in text. —^a) Śs-6 K₆ Cā. k असद्वाहिताः

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
 आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
 ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२
 इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
 ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
 आढ्योऽभिजनवानसि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
 यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

कुराः; Cl. n. r. s. u as in text. —^a) Ś₁ प्रवर्तन्ते
 शुचित्रताः; Śs-6 K₆ Ck प्रचरन्त्यशुचि'; Cl. n. r. s. u
 as in text.

11 M₂ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). —^a) Ś₁ अपरिमेये; K₁ अपरिमेयां; K₂ Dn₁ अपरमेयां; Ck. r. s. u अपरिमेयां (as in text). Cu तां; Cr. s. च (as in text). —^b) D₂ G₃ M (M₂ om.) अपाश्रिताः; Ck. r. s. u उपा' (as in text). — Dn₁ om. (hapl.) 11^{at}.

12 ^a) K₁ M₂ रोहते; D₃ G₃ ईहते; Cā. n. r. s. u ईहन्ते (as in text). Śs-6 कामभोगार्थम्; K₆ कामलोभार्थम्; Cl. r. s. u 'भोगार्थम्' (as in text). —^a) Ś₁ K₂ 'संचयं; K₁ G₂ 'संचयान्; Cn. r. s. u 'संचयान्' (as in text).

13 ^b) K₂. 2. 6 Ñ₁ (before corr.) B Dn₁ (marg.) n₂ D₁ m. 5. 7 T₁ G₁. 2. 4 M₁ Cr इमं; Ck. s. u इहं (as in text). Śs मनोगतं; Ck. r. s. u मनोरथं (as in text).

14 ^a) K₆ योगी; K₁ भागी; Ck. n. r. s. u भोगी (as in text). —^a) D₆ बलवत्; Ck. n. s. u बलवान् (as in text).

15 ^a) K₁ अद्याभिः; G₃ आढ्योपि; Cā. k. n. r. s. u आढ्योऽभि- (as in text). —^b) T₂ [अ]पि वा; Ck. r. s. u मया (as in text). —^c) Ś₁. 3. 6 K₂. 3 Dn₂ D₂. 3 G₁. 3 M₅ Ck मो (Ś₁ म) दिव्ये; Cl. r. s. u मोदिष्य (as in text). —^a) K₁ इति ज्ञान; Ck. n. s. u इत्यज्ञान (as in text).

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
 आत्मसंभाविताः स्त्वधा धनमानमदान्विताः ।
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७
 अहंकारं बलं दपं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
 मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८
 तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०

त्रिविधं नरकस्वेदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
 कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ २१
 एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
 आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२
 यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
 न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३
 तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
 ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४

C. 6. 1426
B. 6. 40. 24
K. 6. 40. 24

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

16 ^a) Śs-6 D2 अनेकचित्ता वि(D2 'त्तसं)भ्राता;
 Ck. l. n. r. s. u as in text. — ^b) Śs-6 K6 मोहस्यैव
 वतं गताः; T2 मोहजालविमोहिताः; Cn. r. s. u as in
 text. — ^c) D5 कामलोभेषु; Cr. s 'भोगेषु (as in
 text). — ^d) Śs-6 K6 B3. s D2. s Cā. g निरये;
 Cl. r. s. u नरके (as in text). K1 [s]शुभौ; Cg. l.
 n. r. s. u शुचौ (as in text).

17 ^b) D: 'समन्विताः; Ck. n. r. s. u 'मदान्विताः
 (as in text). — ^c) D1 कामयज्ञैस्; D2 मानयज्ञैस्;
 Cg. l. n. r. s. u नाम' (as in text). ☞ Cā: यजन्ते
 नाम । नामेल्लीकार्यमन्ययम् । ☞ — After 17, M4
 reads 6. 39. 5-6.

18 With 18^{ab}, cf. Gītā 18. 53^{ab}. — ^b) Da2
 कामक्रोधे; Cn. r. s. u कामं क्रोधं (as in text). Śs
 ममाश्रिताः; K1 च संश्रिताः; Cn. r. s. u च संश्रिताः
 (as in text). — ^c) K6 T2 ममात्मा परदेहेषु; Cā.
 n. n. r. s. u v as in text. — ^d) K1 'भिसूर्यकः
 (sic); G3 हसूयकाः; M2 [s]भ्यसूयकाः; Ck. n. r. s. u
 भ्यसूयकाः (as in text).

19 ^{cd}) Śs. s-3 K6-2. 6 अशुभात्मासुरी(Śs 'रे)ष्वेव;
 'अशुभात्मासुरी'; Cr. s. u v अशुभानासुरी' (as in
 text). Ck cites अशुभासु; Cg. l आसुरीषु.

20 ^a) K3. s N1 आसुरी; Ck. l. n. s. u आसुरी
 (as in text). — ^c) G3 अप्राप्य च; M3 अप्राप्येव;
 Cl. r. s. u v अप्राप्यैव (as in text). — ^d) Da1 D3

याति (sic).

21 G1 om. (hapl.) 21-22. — ^a) G2. s M3. s
 'स्येतद्; Cg. k. r. s 'स्वेदं (as in text). — ^b) D:
 नाशकम्; Cr. s. u नाशनम् (as in text). — ^c)
 K1. s D3 G2. s कामक्रोधस्; Ck. l. r. s. u कामः क्रोधस्
 (as in text). — ^d) Śs-6 त्यज; Cl. r. s. u त्यजेत्
 (as in text).

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) Ś1 K1
 विमुक्ताः; Śs Ck विमुक्तः; Cn. s. u विमुक्तः (as in
 text). — ^d) = Gītā 6. 45^d (q. v.); 13. 28^d:
 cf. Gītā 9. 32^d. K3 याति (sic).

23 K2 M4 om. (hapl.) 23. — ^b) B1. s काम-
 चारतः; D2. c 'कारतः; D3 'कारकः; T2 'कारकं; Cā.
 k. l. n. r. s. u v 'कारतः (as in text). — ^d) B2
 परमां; Ck. l. n. r. s. u न परां (as in text).

24 ^b) Cf. B. 8. 69. 20^b. G3 कार्यं कार्यं; Cā.
 g. k. n. r. s. u कार्याकार्यं (as in text). — ^c) Śs. s
 Ck कृत्वा; Cn. r. s ज्ञात्वा (as in text).

Colophon om. in Śs-6. — Sub-parvan: Śs
 K6. s N1 B Da1 Dn D2-6. s T1 G2-3 M2. s (some
 MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उप-
 निषत्सु; K2. s. 6 D2. s. 7 श्रीभगवद्गीतासु (K6 'यां);
 T2 श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु; G1 गीतायां; C7 भगवद्गी-

३९

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३
यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः ॥ ५
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ।

तासु. Ko Ñ₁ Da₁ Dn D₄₋₆ cont. : ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे (D₄ om. योग) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; Ko
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T G₁ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G₂ परब्रह्मविद्यायां परमहंसां श्रीयोग-
शास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name: Ś₁
damaged; Ko दैवासुरीसंपद्धिभागः; K₁₋₂ प्रकृतिवि-
भागयोगः (K₂ om. योग); K₅ D₂₋₃ दै (D₃ दे) वा
सुरसंपत्तियोगः; K₆ दैव्यासुरसंपद्धिवासुरभूतसर्गवर्णनपूर्वक-
मासुरभावापन्नजन्तां दशानिरूपणं (?); Ñ₁ दैवासुरसंप-
द्धिवेकयोगः; B₂ Dn₂ D₁₋₅ दे (Dn₂ दै) वासुरसंपद्धि-
भागः (B₂ cont. प्रविवेकदर्शनः); B₁ Dn₁ T G₁₋₂₋₄
C₅ दैवा (B₄ दैव्या; T G₁₋₂₋₄ C₅ देवा) सुरसंपद्धिभाग-
योगः; Cv संपद्धिभागः. — Adhy. no. (figures, words
or both): D₂ M₂ 39; T G 38 (as in text);
M₄ 40. — Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words
or both): Ś₁ damaged; Ko-2.3.6 Ñ₁ B Da₁ Dn
D₁₋₄₋₆₋₈ G₂₋₃ M₁₋₃₋₅ Cv 16. — Śloka no.:
K₁₋₃₋₅₋₆ Da₁ Dn D₁₋₅₋₆ G₂ 24.

39

K₁ Da₂ om. this adhy. (cf. note at the
beginning of adhy. 23).

1 ^b) = Gītā 9. 23^b. Ś₃₋₅ K₆ Ck. 1 वर्तते; Cu
यजंति; Cu. r. s. यजन्ते (as in text). — ^d) Ś₁ D₁
सत्त्वं मोहो (sic).

2 With 2nd, cf. B. 12. 194. 30^{ab}; 348. 68^{cd}.
— ^d) Ś₃₋₅ K₆ D₃ Cā ताः; G₂ ताव; Cl. n. r. s. u

तां (as in text).

3 ^a) K₃ सत्त्वस्य; Ck. r. s. u. v सर्वस्य (as in
text). — ^b) B₁ देहिनां; C₅. u भारत (as in text).
— 3rd = B. 12. 264. 17^{cd}. — ^d) K₁₋₃ G₂₋₃ M₄
यः श्रद्धः; Cm. n. r. s. u यच्छ्रद्धः (as in text).

4 ^a) Da₁ सात्त्विकान् (sic). — ^b) D₆ M₄
राक्षसाः; Cā. r. s. u राजसाः (as in text). — ^c)
Ś₃₋₅ K₆ Ck भूतप्रेतपि (Ś₆ "तान्प्रेतान्पि" शावांश्च; B₁
भूतान्प्रेतगणांश्चान्ये; Cr. s. u as in text).

5 M₄ reads 5-6 after 6. 38. 17. — ^b) Ś₃₋₅
D₃ तपस्तप्यं (Ś₆ "त्स्यं" ति ये जनाः; Ck. l. n. r. s. u
as in text. — ^c) Da₁ दम्भाहंकारं (sic).

6 For sequence in M₄, cf. v. l. 5. — ^a) Ś₃₋₅
Ko. 1. 2. 6 Ñ₁ B Da₁ Dn₁ D₁₋₂₋₄ (before corr.). — ^b)
M₂₋₃₋₅ Cg. k. l. v कर्शयन्तः; Cm. n. r. s. u कर्शं (as
in text). — ^c) Ś₃₋₅ K₆ Cg. k अचेतनं (Ś₆ "न";
M₄ अचेतसः; Cl. n. r. s. u अचेतसः (as in text)).

7 ^a) D₆ m श्वापि; Cg. l. n. r. s. स्त्वपि (as in
text). — ^d) G₂ हृदं; Cl. r. s. u ह्रमं (as in text).

8 ^{ab}) G₃ रोग्यः (sic). Ś₆ K₂ D₃ विवर्धनाः
Ck. l. n. r. s. u as in text. Cm cites प्रीतिविवर्धना-
— ^c) K₁ रस्याः स्निग्धाः; Da₁ Dn₁ Cv रस्यास्निग्धाः
(sic); D₂₋₇ G₂₋₃ रस्यास्निग्धाः; D₃ तस्याः स्निग्धाः;
Cl. n. r. s. u रस्याः स्निग्धाः (as in text). Ś₆ C₅ रस्य-
स्निग्धः स्थिरो हृद्य आहारः सात्त्विकप्रियः.

कटुमलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११
अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३
द्वैतद्विगुरुग्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तन्निविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९

C. 6. 1445
B. 6. 41. 19
K. 6. 41. 19

9 ^a) K₂ कटुमलवणात्युष्णः; D₁ M₂ कटुमलवणा-
त्युष्णः; M₃ कटुमलवणात्युष्णः; Ck. l. n. r. s. u as in
text. — ^b) Ko रूक्षविभाविनः; Cn. r. s. u as in text.
— ^c) D₁ आहारः; M₃ आहारो; Cr. s. u आहारा
(as in text). D₃ राजसश्रेष्टा (sic). — ^d) G₂
दुतं शोकमयः; Ck. n. r. s. u as in text.

11 ^a) Śs 'काक्षिणा; Ck. r. s. u 'काङ्क्षिभिर' (as in
text). — ^b) Ko न युज्यते; Ck. n. r. s. u य इज्यते
(as in text). — ^c) M₂ यष्टव्यः; Ck. n. r. s. u
यष्टव्यम् (as in text). Śs-s इत्येव; Ck. r. s. u एवेति
(as in text). D₁ ततः; Cg. k. n. r. s. u मनः (as
in text). — ^d) M₄ सात्त्विकं; Cn. r. s. u सात्त्विकः
(as in text).

12 ^a) D₀ अभिसंधेय (sic). — ^b) D₃ दंभार्थम्
(sic). Śs-s D₁ चैव यः; Cr. s. u चैव यत् (as in
text). — ^c) D₁ इज्येत; Ck. r. s. u इज्यते (as in
text). Śs-s K₂ D₃ (before corr.) विद्धि तं यज्ञं;
T₂ भरतश्रेष्ठ; C₂ u भरतश्रेष्ठ (as in text). — ^d)
Śs-s K₂ D₃ (before corr.) Cā. k राजसं च (D₃ ब)
रूपध्रुवं (= 18^d); Cr. s. u as in text.

13 ^a) K₁ Ck असृष्टान्नं; B₁ असृष्टार्थः; M₄ अनु-
रसः; Cg. n. r. s. u असृष्टान्नं (as in text). ☞ Cā:
असृष्टान्नं पाकादिसंस्कारहीनान्नम् । ☞ — ^c) Ś₁ 'विव-
रितं; Ck. r. s. u 'विरहितं (as in text). Śs यच्च;
Ck. r. s. u यज्ञं (as in text).

14 ^a) = B. 12. 217. 17^{ab}.

15 K₂ om. (hapl.) 15. G₂ transp. 15 and 16.
— ^c) = B. 12. 60. 9^c. Ś₁ N₁ D₁ (by corr.)
'भ्यासनं; Cr. s. u 'भ्यसनं (as in text).

16 G₂ transp. 15 and 16. — ^a) K₁ s D₁ s
G₂ s M₃ s मनःप्रसादसौम्यत्वं; Ck. n. r. s. u as in
text. — ^c) D₁ 'संशुद्धिर; Cg. k. u. r. s. u 'संशुद्धिर
(as in text). — ^d) Śs K₁-2 s D₁ D₁ (before
corr.) D₃ e. s M₄ मानसः; G₂ दानं स; Ck. n. r. s. u
मानसम् (as in text).

17 ^a) Śs Cg. k परयोपेतं; Cr. s. u परया तप्तं (as
in text). — M₂ om. (hapl.) 17^b-18^a. — ^b)
Śs transp. तपस् and तत्. Ko तपस्तु; Cr. s. u
तपस्तत् (as in text). — D₃ om. 17^{cd}. — ^c)
M₃ मुक्तैः; Cā. k. n. r. s. u युक्तैः (as in text).
— ^d) K₂ 'रक्षते (sic).

18 M₂ om. 18^a (cf. v. l. 17). — ^c) T₂ यदिह;
Ck. r. s. u तदिह (as in text).

19 ^a) Śs-s K₁ Cā. k मूढग्रहेण; K₂ व्यूढग्रहेण;
D₁ गूढग्रहेण; G₂ मूढग्रहेण; Cn. r. s. u v मूढग्रहेण
(as in text). — ^b) K₃ नरैः; Ck. r. s. तपः (as
in text). — ^c) K₁ N₁ 'स्योच्छादनार्थः; Cg. k. n. r.
s. u 'स्योत्सादनार्थं (as in text). Śs D₃ Cr च; C₂ s
वा (as in text). — ^d) = 22^d; Gītā 18. 22^d,
39^d. D₁ तामसः; Cg. k. r. s. u तामसम् (as in
text).

C. 6. 1446
B. 6. 41. 20
K. 6. 41. 20

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २०
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकान्तिभिः ॥ २५
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

20 G₃ om. (hapl.) 20-21. G₁ om. (hapl.)
20^b-22^a. — °) B₁ s transp. देशे and काले. — °)
B₂ D₁ (m as in text). s विदुः; Cr. s. u स्मृतम्
(as in text).

21 G₁ s om. 21 (cf. v. l. 20). K₁ om. 21^c-22^a.
— °) M₁ परिक्रुष्टं; Cā. n. r. s. u. v परिक्रिष्टं (as in
text). — °) Ś₃-s K₆ तद्वाजसमिति स्मृतं; Ś₆ Ko. 2. s
N₁ D₁ D₅. v T G₂. 4 M₂ तद्वाजसमुदाहृतं; Cr. s. u
as in text.

22 K₁ s om. 22 (for K₁, cf. v. l. 21); G₁
om. 22^a (cf. v. l. 20). — °) T₁ भ्यः प्रः; Ck. n.
r. s. u भ्यश्च (as in text). — °) = B. 13. 135.
17^a. Ś₁ D₃ अविज्ञातं; M₁ s. s अवज्ञातुं; Ck. n. r.
s. u अवज्ञातं (as in text). — °) = 19^a; G₁ ita
18. 22^d, 39^d. B₁ तद्दानं तामसं स्मृतं; D₁ तत्तामस
उदाहृतं; C₃ s. u as in text. Ck cites तत्तामसं.

23 °) K₂ निर्दिष्टो; Ck. l. n. r. s. u. v निर्देशो (as
in text). — °) Ś₁ D₁ (before corr.) ब्राह्मणस्;
Cā. g. k. l. n. r. s. u. v ब्राह्मणस् (as in text). — °)
Ś₁-s Ko. 1. s Ck. l ब्रह्मणा; Cl. m. n. r. s. u. v ब्राह्म-
णस् (as in text).

24 °) Cf. G₁ ita 18. 3^c, 5^a. — K₂ om. (hapl.)
24^c-25^b. — °) Cf. B. 13. 22. 7^b.

25 K₂ om. 25^a (cf. v. l. 24). — °) D₁ यज्ञस्;

D₃ यज्ञस्; Cā. k. l. n. r. s. u यज्ञ- (as in text).
— °) K₂ दानः (sic). — °) K₆ क्रियतां; Cā. k. l.
n. r. s. u क्रियन्ते (as in text).

26 In D₁, the portion from 26 up to 40. 2 is lost on a missing fol. B₁ om. (hapl.)
26^a. — °) Ś₁ M₂ प्रशस्तः; Ck. l. n. r. s. u प्रशस्ते
(as in text). — °) K₂ सच्छब्दः (sic); G₃ स
शब्दः; Ck. n. r. s. u सच्छब्दः (as in text). Ś₃-s
K₆ Ck पार्थ गीयते; Ś₆ परिपश्यते; N₁ पार्थ उच्यते;
Cl. n. r. s. पार्थ युज्यते (as in text).

27 D₁ missing (cf. v. l. 26). — °) D₆ दत्ते;
Ck. l. n. r. s. u यज्ञे (as in text). K₁ दानं; Cl. r.
s. u दाने (as in text). — °) K₁ चोदयते; G₁
चोच्यते; Ck. l. n. r. s. u चोच्यते (as in text). — °)
K₁ वाभिधीयते; Ck. l. n. r. s. u वाभिधीयते (as in
text).

28 D₁ missing (cf. v. l. 26). D₆ reads 25^a
in marg. sec. m. — °) G₂ दानं; Ck. n. s. u दत्तं
(as in text). — °) T₂ असती (sic). — °) G₁
चैतत्; Ck. l. n. r. s. u च तत् (as in text).

Colophon om. in Ś₁-s. D₁ missing. — Sub-
parvan: Ś₁ Ko. 2. s N₁ B Dn D₂-s T₁ G₂-s
M₂. 4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्-)
भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K₂. s D₂. s om. उप-);

४०

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिपूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्चजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८

C. 6. 1462
B. 6. 42. 8
K. 6. 42. 8

Ks श्रीभगवद्गीतायां; G₁ गीतायां; Cv गीतासु.
Ko N₁ Dn D₁-s cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
(Dai om. योगशास्त्रे) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; Ks श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे; G₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे. — Adhy. name: Ko श्रद्धागुणनिर्देशः;
K₁: Dn G₁ श्रद्धाविवेकयोगः; K₂ श्रद्धागुणभेदः;
K₃ श्रद्धामयपुरुषवर्णनपूर्वकं त्रिगुणरूपतपश्चाहारयज्ञत्रिविधत-
पोदानब्रह्मनिर्देशोत्सदस्ययोगवर्णनं (?); N₁ गुणकर्मश्रद्धा-
विवेकयोगः; B₂ श्रद्धात्रिविधयोगः; B₃ गुणयोगः; D₁
संवादे श्रद्धात्रययोगः; D₄ G₂ C₂ श्रद्धात्रयविभागयोगः;
D₅ सिद्धांतयोगः; D₆ प्रकृतिगुणसंयोगः; D₈ कर्मगुणविभाग-
योगः; T₁ G₁ शास्त्रयोगः; T₂ श्रद्धाविभागयोगः; Cv
गुणनिर्देशयोगः. — Adhy. no. (figures, words or both):
D₁ M₂ 40; T₁ G 39 (as in text). M₁ 41.
— Bhagavadgītā adhy. no. (figures, words or both):
Ks Ko-2. s. 6 N₁ B Dn D₁-1. 6-8 T₂ G₂ s. M₁ s. 3
C. 17. — Śloka no.: K₁ s. s. Dn D₁ s. G₂ 28.

40

K₁ D₁ om. this adhy. (cf. note at the
beginning of adhy. 23).

1 Dai missing (cf. v. l. 6. 39. 26). — ^a) Cf.
Gītā 5. 6^a. M₂ संन्याससुत्तः; Cg. k. l. m. n. r. s. u
संन्याससुत्तः (as in text). — ^b) = B. 12. 124. 59^d:
cf. 2. 11. 51^b. — ^d) Ś₁ s. 4-6 K₁ s. N₁ B M पृथक्केशि-
निपूदन; T₂ पृथक्कर्मनिपूदन; Cl. m. n. s. u as in text.
C₁ cites पृथक्.

2 Dai missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ś₂ Ck

त्यागं; Cl. m. r. s. u. v न्यासं (as in text). — ^a)
= Gītā 12. 11^a.

3 ^a) Ś₁ त्यागं; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u. v त्याज्यं
(as in text). T₂ मोक्षवद्; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u
दोष^a (as in text). G₁ [ए]ते; Cā. l. m. n. r. s. u. v
[ए]के (as in text). — ^b) D₆ विचक्षणः; Ck. l. m.
n. r. s. u मनीषिणः (as in text). — ^c) = 5^a; cf.
Gītā 17. 24^b. — T₁ om. (hapl.) 3^d-5^a.

4 T₁ om. 4 (cf. v. l. 3). — ^a) Ś₂ निश्चयः;
Cg. k. l. m. n. r. s. u निश्चयं (as in text). — ^b)
D₂ T₂ भारतसत्तमः; C₂ s. u भरत^a (as in text).
— ^d) Ś₁ s. T₂ Ck संप्रदर्शितः; B₁ Cn परिकीर्तितः;
Cl. r. s. u संप्रकीर्तितः (as in text).

5 T₁ om. 5^a (cf. v. l. 3). — ^a) = 3^a; cf.
Gītā 17. 24^b. K₃ s. B D₂ Cl. u यज्ञो दानं; Cm.
n. r. s. यज्ञदान^a (as in text). — ^c) Cf. 3. 198.
57^a: 5. 130. 22^a.

6 ^a) = (var.) B. 12. 34. 16^a. Ś₂-s K₂ s.
D₂ T₂ G₂ M₂ Ck च; Cl. n. r. s. तु (as in text).
— ^b) Cf. 9^c. Ś₁ s. B₂ त्यक्त्वा संगं (by transp.).

7 ^a) Ś₂-s K₂ Ck च; Cg. l. n. r. s. u तु (as in
text). — ^c) M₂ मोहावेत्यस्य; Ck. l. n. r. s. u मोहा-
त्तस्य (as in text). — ^d) Ś₁ s. परिकीर्त्यते; Cl. n.
r. s. u ^aकीर्तितः (as in text).

8 ^a) Ś₂-s K₂ Ck यः कर्म; Dai यत्कार्यं; Cn.
r. s. u यत्कर्म (as in text). — ^b) Dai कार्यं; M₂

C. 6. 1463
S. 6. 42. 9
K. 6. 42. 9

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपजते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कश्चित् ॥ १२
पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८

कालः; Cn. r. s. u काय- (as in text). — °) M₂ राजसात्; Cg. k. l. n. r. s. u राजसं (as in text). — °) S₀ तत्र; Da₁ त्यागः; Cg. k. l. n. r. s. u त्याग- (as in text). T₂ भवेत्; Cl. n. r. s. u लभेत् (as in text).

9 °) K₅ N₁ D₂ कुस्ते; Ck. l. n. r. s. u क्रियते (as in text). — °) Cf. 6^b. — °) D₂ त्यागी; Ck. l. n. r. s. u त्यागः (as in text). B₁ D₇ स्मृतः; Cl. n. r. s. u मतः (as in text).

10 °) K_{1,2} कुशलं; Cā. l. n. r. s. u [अ]कुशलं (as in text). — °) S_{1,2} G_{1,2} M 'पश्यते; S₃ Ck 'पज्जति; B₁₋₃ 'सज्जते; Cl. n. r. s. u 'पज्जते (as in text). — °) S₁ सत्यं; Ck. l. n. r. s. u सत्त्वं (as in text).

11 °) K_{2,3} D_{2,3,5} T₂ देहभृतां; M_{2,5} 'कृता; Cā. l. m. n. r. s. u 'भृता (as in text). — °) Da₁ यतु; Cā. l. n. r. s. u यस्तु (as in text).

12 °) K_{2,5} इष्टमिश्रं; Cā. k. l. r. s. u इष्टं मिश्रं (as in text). — °) K₃ भवत्यसंगिनां; D₂ भवत्यत्यागिनां; Cā. g. l. n. r. s. u भवत्य' (as in text).

13 °) S₂₋₃ K_{1,2,6} N₁ B D_{2,3,5,7} M Ck पञ्चैतानि; Cl. r. s. u पञ्चैतानि (as in text). D₆ महाभाग; Cn. s. u महाबाहो (as in text).

14 = (var.) B. 12. 347. 89. — °) K₂ D₆ Cv कारणं; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u करणं (as in text). — °) S_{2,3} D₂ T₁ G_{2,3} विविधा च; Cā. l. n. r. s. u विविधाश्च (as in text). — °) S_{2,3} K₀

Ck. u एव; Cl. r. s. u चैव (as in text).

15 °) S₂₋₃ K₀ हि; Ck. r. s. u यत् (as in text). — °) S₂₋₃ K₀ Ck यत्कर्माभते; Cr. s. u कर्म प्रारभते (as in text). S₂₋₃ K₀ T₁ G₂ [S]र्जुन; Cā. u सत् (as in text). K₀ कर्म प्रारभ्यते नरैः. — °) S₂₋₃ K_{0,1,3} M_{1,3,5} न्याय्यं (sic). K₁ वापि परितः (sic). — °) K₀ पंच ते; Cā. u पञ्चैते (as in text).

16 °) D₂ तत्रैव; Cā. k. l. m. n. r. s. u तत्रैव (as in text). K₁ Cn सत्यकर्तारं; Cā. k. l. r. s. u सति कर्तारम् (as in text). — °) K_{1,2} सत्त्व (sic); M_{2,5} तु यत्; Cā. k. l. n. r. s. u तु यः (as in text). — °) N₁ (before corr.) पश्यतेकृतं; Cā. l. n. r. s. u पश्यत्यकृतं (as in text). — °) Da₁ (before corr.) M₂ संपश्यति; Cā. k. l. n. r. s. u स प' (as in text).

17 °) K₁ नाहंकृते; Cā. k. l. n. r. s. u नाहंकृतो (as in text). — °) S₀ यस्य बुद्धिर् (by transp.). — °) K₃ कृत्वा; D₂ T₂ हित्वा; Cā. k. l. n. r. s. u हत्वा (as in text). — °) S₀ न निहति न बध्यते; Ck. l. n. r. s. u as in text.

18 °) S₁ कर्मवेदना; D₂ Cā 'नोदना; Cg. k. l. m. n. r. s. u 'चोदना (as in text). — °) Cf. R. 14. 25. 3^a. K₂ Da₁ D₃ (before corr.) कारणं; M₂ त्रिविधं; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u करणं (as in text). — °) S₀ कर्मसंश्रयः; G₂ 'संग्रहः; Cā. k. l. m. n. r. s. u 'संग्रहः (as in text).

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
 प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
 सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
 अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०
 पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
 नेति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१
 यत्तु कृत्स्नवदेकसिन्कार्ये सत्कर्महेतुकम् ।
 अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
 नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३
 यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
 अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
 मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६
 रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७
 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
 विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८
 बुद्धेर्भेदं धृतैश्चैव गुणतत्त्विविधं शृणु ।
 प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९

C. 6. 143
B. 6. 42. 29
K. 6. 42. 29

19 ^a) M₂ त्रिधैव; Ck. l. n. r. s. u त्रिधैव (as in text). N₁ (before corr.) कर्म^०; Cā. k. l. n. r. s. u. v युन^० (as in text). — ^e) Śs प्रोच्यते; M₂ प्राप्यते; Cl. u उच्यते; Ck. r. s प्रोच्यते (as in text).

20 ^a) N₁ अन्यक्तम्; Cl. n. r. s अन्ययम् (as in text). Ś₁ Dai D₂ s. s. c ईक्ष्यते; Ck. l. n. r. s ईक्षते (as in text). — ^d) M₂ s यज्ज्ञानं; Cl. n. r. s. u तज्ज्ञानं (as in text).

21 ^a) D₂ च; Cl. r. s. u तु (as in text). D₂ तज्ज्ञानं; M₂ यज्ज्ञानान्; Cn. r. s. u यज्ज्ञानं (as in text). — ^e) D₁ s भावेषु; Cn. r. s. u भूतेषु (as in text). — ^d) Ś₃-s Ko. 6 तद्राजसमिति स्मृतं; Ck. n. r. s. u as in text.

22 ^a) Ś₁ s Ko यत्तु (K₅ 'द') कृत्स्नविद्; Śs Cā. k कृत्स्नविद्; D₂ यत्तु कृत्स्नसद्; Cl. n. r. s. u. v यत्तु कृत्स्नवद् (as in text). — ^b) Dai कार्यसक्तम्; Cā. r. s. u कार्ये सक्तम् (as in text). Ck cites कार्ये. Cl. n cite सक्तं. Ś₁ s-6 K₁ 2. s. 6 Bs Cg. l. r. s. u मोक्षं; Ck. n. v as in text. Ko कार्यनेतमहेतुकं. — ^c) T₂ 'र्थविद्; Cā. k. n. r. s. u 'र्थवद् (as in text). — ^d) = 39^d; Gītā 17. 19^d, 22^d. B₁ तज्ज्ञानं तिदि तामसं; Cn. r. s. u. v as in text. Cl cites तामसं.

23 T₁ om. (hapl.) 23^d-24^a. — ^d) K₁ सत्यकम्; B₁ तामसम्; Cl. n. r. s. u सात्त्विकम् (as in text). K₅ तत्सात्त्विकमुदाहृतं.

24 T₁ om. 24^a (cf. v. l. 23). — ^b) T₂ साहंकारेण (sic). D₂ चै; Cl. n. r. s. u वा (as in text). — ^c) Ś₃-s K₅ D₃ Cā. g. k कुशबहुलं; Cl. n. r. s. u बहुलायासं (as in text). — ^d) Ś₃-s D₃ तद्राजसमि (D₂ 'स इ' ति स्मृतं; Cn. s. u as in text. Cl cites तद्राजसम्.

25 ^a) Ś₁ K₅ D₂ Ck अनुबन्धः; Cā. l. n. r. s. u. v अनुबन्धं (as in text). — ^b) Ś₃-s Ko. 3. 6 Dn₁ D₂ s. s. T₂ M₁ s Cā. k. n. r. u अनपेक्ष्य (Ś₃ 'वीक्ष्य; D₂ 'वेक्ष; K₁ N₁ अनपेक्ष; C₅ v अनपेक्ष्य (as in text). — ^c) D₂ आरभ्यते; Cl. u प्रारभ्यते; Cā. k. n. r. s आरभ्यते (as in text). — ^d) K₁-s 'Dai D₂ s Cl. n. u तत्तामसमुदाहृतं; Cā. r. s as in text.

26 ^e) Cf. Gītā 2. 48^e. D₂ निराकारं; Cā. l. n. r. s. u निर्विकारः (as in text).

27 ^a) K₁ 2 रागे; Cā. k. n. r. s. u रागी (as in text). D₃ कर्मफले; Ck. l. n. r. s. u कर्मफल (as in text). — ^b) K₁ 2 लुब्धो; Cā. k. l. n. r. s. u लुब्धो (as in text). K₁ हिंसामके; Ck. l. n. r. s. u 'त्मको (as in text). — ^d) Ś₃-s परिकीर्त्यते; Cn. r. s. u 'कीर्तितः (as in text).

28 ^b) Ś₃ K₂ 6 Dn₁ Ck. r. s नैकृतिको; D₂ 7 नैकृतिको; Cā. g. n. u. v नैकृतिको (as in text). — ^c) Ś₁ s-6 K₅ Cā. k दीर्घसूत्रश्च; Cl. m. n. r. s. u 'सूत्री (as in text).

29 ^a) G₂ दृतिश्च (sic). — ^b) Ś₃ त्रैविच्यं गुणतः शृणु; D₂ गुणतस्तु विधिं शृणु; Ck. l. s. u. v as in text.

C. 6. 1494
B. 6. 42. 30
K. 6. 42. 30

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनान्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३
यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४

30 °) = Gītā 16. 7°. — °) D₂ कार्याकार्यौ;
Ck. n. r. s. u कार्याकार्ये (as in text). — °) D_{n1}
(before corr.) D₂. c. s M₅ यो; Ck. l. n. r. s. u या
(as in text). Ś_{3-s} Ko Ck बुद्धिः; Cl. n. r. s. u
वेत्ति (as in text). — °) Ś_{3-s} Ko Ck वेद सा
सात्त्विकी मता; Cl. n. r. s. u as in text.

31 D₅ om. 31. — °) Ś₁ K₂ T₂ यया; Ck. l.
m. r. s. u यया (as in text). — °) K_{1-s} N₁ (by
corr.) D_{ai} चाकार्यम्; Cl. r. s. u चाकार्यम् (as in
text). — °) D₂ अथ यावत्; Cā. g. l. m. n. r. s. u
अयथावत् (as in text). K₅ यथावत्प्रजानाति.

32 °) Cf. B. 12. 123. 14°. B. 13. 145. 62°.
D₅ G₄ M_{1-s} अधर्म्यं; Cl. n. r. s. u अधर्मं (as in
text). G₄ M_{1-s} धर्म्यम्; Cr. s. u धर्मम् (as in
text). — °) Ś_{3-s} Ck बुध्यते; Cn. r. s. u मन्यते
(as in text). Ś_{3-s} K₅ तमसा (K₅ 'लो') न्विता; Ck.
n. r. s. u तमसावृता (as in text). — °) D_{ai} D_{n1}
D₂ तु; Ck. r. s. u च (as in text). K₁ सर्वार्थरूप-
रेतांश्च (sic). — °) Ś_{3-s} K₅ Ck तामसी मता; Cr.
s. u पार्थ तामसी (as in text). Cl. n. cite तामसी.

33 G₁ om. 33. — °) Cg. k. u धारयति; Cā. n.
r. s. धारयते (as in text). — °) D₂ [अ]व्यभिचारिण्यो;
D₅ (marg. by corr.) [अ]व्यभिचारेण; M_{1-s} व्यभि-
चारिण्या; Cā. k. l. n. r. s. u [अ]व्यभिचारिण्या (as in
text). — °) K₅ बुद्धिः (sic). Ś_{3-s} D₅ सात्त्विकी
मता; Cn. r. s. u पार्थ सात्त्विकी (as in text). Ck. l
cite सात्त्विकी.

34 °) K₁ यया; Cā. k. l. n. r. s. u यया (as in

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

text). D₅ कर्म; Cā. k. n. r. s. u धर्मं (as in text).
— °) M₃ प्रसङ्गेन; Cā. g. k. l. n. r. s. u. v प्रसङ्गेन (as
in text). G₁ [अ]फलाकाङ्क्षी; Ck. l. n. r. s. u चक्षुः
(as in text). — °) M₂ या; Cl. n. r. s. u सा
(as in text).

35 °) Ś₁ D₂ यथा; Cg. k. l. r. s. u यथा (as in
text). Ś₁ (sup. lin. as in text) स्वास्वयं; K₁
स्वप्नं; Ck स्वप्नः; Cl. n. r. s. u स्वप्नं (as in text).
B₁ क्रोधं; Ck शोकः; Cn. r. s. u शोकं (as in text).
— °) Ś₃ मोहम्; B₂ दमम् (by metathesis); Ck. r.
s. u मदम् (as in text). — °) Ś_{3-s} K₅ Ck एति सा
तामसी मता (Ś_{1-s} स्मृता); Cg. n. r. s. u as in text.

36 °) Ś_{1-s} K₅ transp. त्रिविधं and शृणु मे.
— °) Ś_{3-s} B D_{1-s} M₂ Ck च नियच्छति; D₅ न
निगच्छति; D₅ च न गच्छति; Cl. n. r. s. u च नि-
गच्छति (as in text).

37 °) Ś_{3-s} K₅ Cā. g. k यत्तदात्वे; B₁ तत्तदग्रे;
Cl. n. r. s. u यत्तदग्रे (as in text). — °) Ś_{3-s} K₅
विद्याद्; Cn. r. s. u प्रोक्तम् (as in text). — °)
K₅ 'प्रसादनं; Cā. n. s. u 'प्रसादजम् (as in text).

38 °) Ś_{3-s} K₅ Ck यत्तदात्वे; Cl. n. r. s. यत्तदमे
(as in text). — D₅ om. 38°. — °) Ś_{3-s} K₅
Ck तद्राजसमिति स्मृतं; Cn. r. s. u as in text.

39 °) Ś₁ Cv सुखमोहनम्; Cā. g. k. l. n. r. s. u
सुखं मोहनम् (as in text). — °) = 22°. G₁
17. 19°. 22°. K₅ तत्तामसमिति स्मृतं; D₁ तत्सु-
तामसं स्मृतं; Cr. s. u as in text.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निर्भिर्गुणैः ॥ ४०
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१
 शूरो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३
 कृपिणोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५
 यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७
 सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ।
 सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८
 असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
 नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९
 सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
 समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०

C. 6. 1504
B. 6. 42. 50
K. 6. 42. 50

40 °) Śi नो; D₁.o Cl च; Cr.ś.u वा (as in text). —^b) D₁ कचित्; Cr. ś. u पुनः (as in text).

41 °b) = B. 12. 107. 1^{ab}. — °) M₃ प्रविमु-
क्तावि; Cg. k. l. n. r. ś. u °भक्तानि (as in text).

42 °) Śs Ck तथा शौचं; Cś. u तपः शौचं (as in text). —^a) Śs-6 Ko D₁ T₂ Cā ब्राह्मं कर्म;
Cn. r. ś. u ब्रह्मकर्म (as in text). D₂ प्रभावजं; Cn.
r. ś. u स्वभावजम् (as in text).

43 °) Śi दक्षं; D₁ दाक्षं; D₁ दाक्ष्यं; Cā. k. l.
n. r. ś. u दाक्ष्यं (as in text). —^b) D₁ Cn वा;
Cr. ś. u च (as in text). — °) D₂. r ऐश्वर्यं; Cā.
k. l. n. r. ś. u ईश्वर्यं (as in text). —^a) Śs-6
Ko. 2. 2. 6 N₁ (by corr.) B D (except D₁. 2. 6. 8;
D₂ om.) T G M₂ Ck. n क्षात्रं कर्म; Cr. ś. u क्षत्र-
कर्म (as in text).

44 D₂ om. (hapl.) 44. — °) = 3. 198. 23^a;
B. 12. 88. 27^a; 89. 7^a; B. 13. 135. 9^a; cf. B.
12. 77. 15^a; 167. 11^a. Ks D₁ D₁. s. 6 T₂ G₁. 2 M
हविगोरक्षवाणिज्यं; N₁ °वाणिज्यगोरक्षं; Cś. u °गौरक्ष्य-
वाणिज्यं; Ck. r as in text. —^b) K₁ D₁ T G₁. 2. 4
सैव (K₁ 'सं'); Ck. n. r. ś. u वैश्य- (as in text).
— °) Śs-6 Ks Ck पर्युत्थानात्मकं कर्म; G₂ परिचर्यात्मिकं
कर्म; Cl. r. ś. u as in text. —^a) Ko (erroneously)
वैश्यकर्म (for शूद्रस्यापि).

45 °) D₂ M₃ (inf. lin.) परां; Cā. k. n. r. ś. नरः

(as in text). — °) Cf. 1. 58. 22^a. M₃ (inf.
lin.). s बुद्धिं; Ck. n. r. ś. u सिद्धिं (as in text).
D₂ अयातः संप्रवक्ष्यामि.

46 °) K₁ D₁ D₂ प्रवृत्तिः; D₂ प्रवृत्ति; Ck. n.
r. ś. u प्रवृत्तिर् (as in text). —^b) = Gītā 2. 17^b
(q. v.); 8. 22^d. Śs-6 Ks Ck विशम्; Cn. r. ś. u
सर्वम् (as in text). — °) D₂ अकर्मणो (sic). Śi. 6
Ko. 5 Cā. k तमेवाचर्य; Cn. r. ś. u तमभ्यर्च्य (as in
text).

47 47^{ab} = Gītā 3. 35^{ab} (q. v.). — °) M₃. s
विगुणात्; Cā. k. l. n. r. ś. u विगुणः (as in text).
— After 47^{ab}, Śi. s Ko. 6 D₂ ins. (cf. Gītā 3. 35^{ab}
with v. l.):

110* स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ।
—^a) = Gītā 4. 21^d.

48 °) Śi. 6 K₁. 2 N₁ B₂ D₂ M₁ °वृत्तः; Ck. l. n.
r. ś. u °वृताः (as in text).

49 °) N₁ असक्तः; D₂ असक्तिः; Cā. k. l. n. r. ś. u
असक्त- (as in text). — °) Śi निष्कर्मं; D₁. 6 नै-
कर्म्यं; D₁ T₂ नैष्कर्म्यं; Cā. k. l. m. n. r. ś. u नैष्कर्म्यं
(as in text).

50 °) D₂ सिद्धिमाप्नोति च यथा; Cl. m. n. r. ś. u
as in text. —^b) Śs. 6 D₂ Cā तदाप्नोति; Ks Ck
प्राप्नोति तन्; Cl. m. r. ś. u तथाप्नोति (as in text).
— °) Śs-6 Ko. 6 तु; Cś. u [ए]व (as in text).

C. 6. 1505
B. 6. 42. 51
K. 6. 42. 51

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१
विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाकायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

—^a) K1-3 Da1 Dn D2. 3. 5. 8 ध्यानस्य; Cm. n. r. s. u
ज्ञानस्य (as in text). T2 M2 चापरा; Cā. m. n. r.
s. u या परा (as in text).

51 ^a) = B. 7. 3. 12^a. —^c) T2 शब्दादि-; Ck.
n. r. s. u शब्दादीन् (as in text). —^d) Śs नित्यम्;
Cā. k. n. r. s. u व्युदस्य (as in text).

52 ^a) = (var.) B. 12. 215. 16^a. Cl (as report-
ed by Puruṣottama) लब्धाशी; Cā. k. n. r. s. u लब्धा-
शी (as in text). —^b) Cf. 3. 38. 14^a. Śi जित-;
K1 यत्त्व-; Cā. k. n. r. s. u यत् (as in text).

53 With 53^{ab}, cf. Gītā 16. 18^{ab}. —^b) Cf. B.
14. 45. 8^a. T2 कामक्रोधौ; Ck. n. r. s. u. v कामं क्रोधं
(as in text). —^d) = Gītā 14. 26^a (q. v.). B3
De कल्पते; Ck. m. n. r. s. u कल्पते (as in text).

54 ^b) = Gītā 12. 17^b: cf. B. 14. 19. 25^a; B.
15. 26. 8^a. Śs-s Ks Ck. sp. up हृत्यति; Cn. r. s. u
काङ्क्षति (as in text). —^c) = 1. 45. 8^a: B. 12.
160. 27^a; 236. 36^a; 240. 12^a, 31^a; 345. 28^a:
B. 14. 46. 40^a: cf. B. 12. 59. 104^b; 262. 10^a; B.
14. 28. 24^a. —^d) Cv नरः; Cā. k. n. r. s. u पराम्
(as in text).

55 ^b) Śs-s Ks Cā. k योहं यश्; Ds यावद्यश्;
Cl. r. s. u यावान्यश् (as in text). Ks यादृशः; Cā.
k. l. r. s. u तत्त्वतः (as in text). —^c) Śs ततोस्तौ;
Cā. k. l. n. r. s. u. v ततो मां (as in text).

56 ^a) D2 नरः; T2 तदा; Ck. n. s. u सदा (as
in text). —^b) D2 मय्यपाश्रयः; Cā. k. n. r. s. u
मय्यपाश्रयः (as in text).

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मय्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्ववशोऽपि तद् ॥ ६०

57 ^b) Cf. Gītā 12. 6^b. Śs-s B1 भारत; Cl. r.
s. u मत्परः (as in text). —^c) Śi बुद्धियोगम्; Cā.
k. l. n. r. s. u बुद्धि- (as in text). Śs-s Ks Cā.
समाश्रित्य; K1 N1 B Da1 Dn2 D4 T1 G1. s. M1
अपाश्रित्य; Cl. n. r. s. u उपा- (as in text). —
T1 om. (hapl.) 57^a-59^a.

58 T1 om. 58 (cf. v. l. 57). —^a) Śs (exp-
lin. as in text). Cā दुःखानि; D1 (m as in
text) कर्माणि; Ck. l. n. r. s. u दुर्गाणि (as in text).
—^b) Da1 D2 तरिष्यति; Cā. k. l. r. s. u तरिष्य-
(as in text). —^c) Śs-s Ko D3 Cā. k अहंकार-;
Cn. r. s. u कारान् (as in text). —^d) Śs-s Ko B3
Cā. k मोक्ष्यसि; Cl. n. r. s. u श्रोष्यसि (as in text).
K2 न कांक्षसि; Cā. k. n. r. s. u विनङ्क्ष्यसि (as in
text).

59 T1 om. 59^a (cf. v. l. 57). —^a) Śi या-
हंकारमुपाश्रित्य; Ks D1. s. s T2 G1. s M1 यदहंकार-
माश्रित्य; Ck. n. r. s. u as in text. —^b) D2 स
योत्स्यामीति मन्यसे (D2 ते); Cā. k. l. n. r. s. u as in
text. —^c) Śi. s-s Ko. s Ds T2 Cā. k मिथ्यैष; Ds
मय्येव; Cl. n. r. s. u. v मिथ्यैष (as in text).
Dn1 व्यवसायास्ते; Cā. k. l. n. r. s. u. v यस्ते (as in
text). Ks मिथ्यैषाव्यवसायस्ते. —^d) Śi G1 प्रकृति-
स्त्वा; Ko प्रकृतिं त्वा; Cā. k. l. n. r. s. u प्रकृतिस्त्वा
(as in text). Śi. s Ck नियोक्ष्यते; N1 Ds M1 नि-
योक्ष्यसि; Da1 निरक्ष्यति; Cā. l. n. r. s. u नियोक्ष्य-
(as in text).

60 ^a) D2 स्वभावजेन; Ds स्वभावायेन; Cl. n. r.
s. u स्वभावजेन (as in text). —^c) T2 इच्छसि; Ck.

इंधरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
 विष्टुष्यैतद्देशेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
 इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६
 इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७
 य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
 भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८
 न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
 भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९
 अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
 ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

C. 6. 152A
 B. 6. 42. 70
 K. 6. 42. 70

६५ नेच्छसि (as in text). Ds तन्मो^०; Cr. s. u
 बन्मो^० (as in text). —^a) Ś1 Ds करिष्यति; Cl. n.
 r. s. u 'सि (as in text). Ś1. s Ks N1 D1. s Cā
 स्र; Ks तं; Cn. r. s. u तत् (as in text).

61 ^a) = B. 12. 72. 6^c; 227. 25^a. —^b) Śs Ks
 Ds Ck हृदये; N1 Cā हृदये; Cl. n. r. s. u हृद्देशे (as
 in text). Śs-s Ks Ds वसतेर्जुन; Cl. m. n. s. u
 उर्जुन तिष्ठति (as in text). —^d) Śs यन्त्रारूढेव; Ck.
 l. n. r. s. u 'रूढानि (as in text). Dā1 मानव; Ck.
 l. n. r. s. u मायया (as in text).

62 ^a) Ś1 तामेव; Cā. g. k. l. m. n. r. s. u तमेव
 (as in text). —^b) = Gītā 15. 19^a. Śs पांडव;
 Cr. s. u भारत (as in text). —^c) Śs Ds Cg. k. l.
 मयसादात्; Cm. n. r. s. u तत्प्रसादात् (as in text).
 Śs-s Ck सिद्धि; Cā. l. n. r. s. u शान्ति (as in text).
 —^d) Dn1 D2 प्राप्स्यति; Cā. k. l. n. r. s. u प्राप्स्यसि
 (as in text).

63 ^a) Ds इदं; Cā. l. n. r. s. u इति (as in text).
 Ds ध्यानम्; Cā. g. l. n. r. s. u ज्ञानम् (as in text).
 —^b) Gs 'तमं; Cn. r. s. u 'तरं (as in text). —^c)
 Some MSS. विमृष्य. —^d) = 1. 224. 15^d; 5. 123.
 17^a. Śs-s Ks Ds यदिच्छसि; Cā. l. n. r. s. u यथेच्छ-
 सि (as in text).

64 ^a) = Gītā 10. 1^b. —^c) Ks दृष्टोसि; Cg. k.
 n. r. s. u इष्टोऽसि (as in text). Ko N1 D1. s T2
 दृढमतिस्; Ds दृढमतिं; T1 G1. s Cr दृढ इति; Cn.

६५ दृढमिति (as in text). —^a) Dā1 Ds वक्ष्यामि
 (sic).

65 65^{ab} = Gītā 9. 34^{ab}. —^a) Dā1 D2 मन्मना;
 Cg. l. n. r. s. u मन्मना (as in text). —^b) Dā1
 मा; Cn. r. s. u मां (as in text). —^c) Cf. Gītā
 9. 34^c. Śs K1 'वेष्यसि (sic).

66 ^a) Śs Ks-s N1 B D2. s. s T2 M2 Cā. g. k.
 त्वां; Cl. n. r. s. u त्वा (as in text). —^d) Dā1 Ds
 मां; Cā. g. k. l. n. r. s. u मा (as in text). N1 Ds
 शुचः; Cā. g. l. n. r. s. u शुचः (as in text).

68 ^a) Śs Ds G1 Cā. s. u य इमं; Ds इदं य;
 Ck. l. n. r. y य इदं (as in text). —^b) G2 'धा-
 स्यते; Cā. g. k. l. n. r. s. u 'धास्यति (as in text).
 —^c) Śs मयि भक्ति (by transp.). —^d) Cf. Gītā
 8. 7^d. Ś1 Ds Ms मामेवेत्यति; Śs-s Ks Ck स मामे-
 त्यति; Ko 'वैष्यसि; Cā. l. n. r. s. s मामेवैष्यति (as in
 text). Śs-s Ko. s. s D1. s. s. s Ms [अ]संशयः; Cn. r.
 s. u [अ]संशयः (as in text). Ds भविष्यति न संशयः.

69 ^a) G2 समस्; Cā. k. l. n. r. s. u च मे (as in
 text). T2 यस्माद्; Cā. k. s. u तस्माद् (as in text).
 —^d) Ks D1 M1. s Cn प्रियतमो; Cā. n. s प्रियतरो
 (as in text).

70 ^a) Ds इदं; Ck. r. s. v इमं (as in text).
 —^b) K1 Cn धर्म; Ds Ms धर्म्य; Ms-s धर्म; Cā.
 k. r. s धर्म्य (as in text). —^c) Ko ज्ञानयोगेन;
 Cr. s. u ज्ञानयज्ञेन (as in text).

C. 6. 1525
B. 6. 42. 71
K. 6. 42. 71

श्रद्धावाननस्यश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि युक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१

कचिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कचिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लिब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽसि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

संजय उवाच ।

इत्थं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्महं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महाब्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

71 ^a) Cf. Gitā 3. 31°. K₃ D₂. 6-8 M₅ अनुसूय-
(D₁ M₅ 'यु')श्च; G₁. 2 M₁-3 अनसूयश्च; Cr. s. u
अनसूयश्च (as in text). — ^d) Ko आमु; Ck. n. r.
s. u प्राप्नु (as in text).

72 Before 72, N₁ ins. श्रीभगवानुवाच. — 72^{ab}
= (var.) B. 14. 19. 55^{ab}. — ^b) Śs 'काश्येन; Ck.
n. r. s. u 'काग्रेण (as in text). — ^d) Some MSS.
प्रणष्टे.

73 Ś₁ धनंजय उ°. — ^c) D₁ D₃ गतसंमोहः; Cā.
k. l. n. r. s. u 'संदेहः (as in text). — ^d) = 5. 176.
26^d: B. 13. 14. 35^d: cf. 3. 128. 1^d: 5. 15. 8^d.

74 ^b) = 3. 89. 8^b. Śs महात्मना; Cr. s. u 'त्मनः
(as in text). — ^c) D₁ M₅ इदम्; Cl. r. s. u
इदम् (as in text). — ^d) Some MSS. लोम.

75 ^b) Śs D₂ Cu इमं; C₅ एतं (as gloss for
एतद्); Ck. l. n. r. एतद् (as in text). Śs-5 Ko Ck
गुह्यतरं; Ko D₁ D₁. 2. 4 T G₁. 2. 4 M₄ C₅ गुह्यतमं;
Cl. n. r. u गुह्यमहं (as in text). Śs-5 Ko महत्;
Cl. n. r. s. u परम् (as in text). D₃ एतं गुह्यमनुत्तमं.
— ^c) Śs-5 Ko योगेश्वरात्; Cā. l. r. s. u योगेश्वरात्
(as in text). — ^d) K₁ कथयता; G₁ तु कथितः;
Cā. k. l. n. r. s. u कथयतः (as in text).

76 Śs om. 76-77. M₂ om. (hapl.) 76^d-77^d.
— ^b) Śs-5 K₃ N₁ D₁ M₅ इदम्; Cl. r. s. u इदम्
(as in text). D₃ उत्तमं; Cl. r. s. u अद्भुतम् (as in
text). — ^d) Śs हृष्यामीव (marg. 'ति'); Cā.
हृष्यामि च (as in text). D₂. 3 पुनः पुनः; Cl. r. s. u
मुहुर्मुहुः (as in text).

77 Śs om. 77; M₂ om. 77^a (of. v. l. 76).
— ^a) Śs-5 संस्मृत्य परमं; Cl. n. r. s. u संस्मृत्य संस्मृत्य
(as in text). — D₃ reads (sec. m.) 77^{ad} on marg.
— ^c) Śs-5 K₂. 6 N₁ D₁ D₃-8 महाराज (Śs K₁ N₁
D₃. 8 'जन्); Cl. r. s. u महाब्राजन् (as in text).
— ^d) Śs-5 K₃ प्रहृष्ये; Cl. r. s. u हृष्यामि (as in
text).

78 ^a) Śs-5 Ko. 1 D₃. 7 T₂ G₁ योगीश्वरः; Cā.
l. r. s. u. v योगेश्वरः (as in text). — ^b) D₃ एतं
यत्र (by transp.). — ^d) Ck स्थिरा; Cā. l. n. r. s. u
ध्रुवा (as in text). Śs Ck इति; Cā. l. n. r. s. u
नीतिर (as in text). Ko ध्रुवाणीति मतिर्मम. — After
78, N₁ ins.:

111* भगवन्नक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः ।

सुखं बन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः ।

[This is (with var.) the संग्रहश्लोक to adhr. 15
in Cg.]

संजय उवाच ।

ततो धनंजयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणम् ।

पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ १

पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः ।

C. 6. 1534
B. 6. 43. 7
K. 6. 43. 7

Colophon om. in Ś4-8. Gs not collated. Sub-

parvan: Ś1 Ko-2.5 N1 B Da1 Dn D1-3 T G2.4
Mi.2.4.5 Cv (a few of these MSS. with the
prefix श्री or श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1.2
D2 om. उपनिषत्सु); K6 श्रीभगवद्गीतायां; D3 भगव-
द्गीता समाप्ता; G1 गीतायां. Ś1 K6 D3 Mi.2.5 cont.:
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; Ko.5 N1 B3 Da1 Dn2 D1.4-6
T G2.4 M2 Cv ब्रह्म (T2 G2 M2 परब्रह्म) विद्यायां
योगशास्त्रे (T1 G2.4 "शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे.— Adhy. name: Ś1 विभूतयोगः (sic); Ko.2 D3
संन्यासयोगः; K3 निर्णयसंन्यासयोगः; K5 परमार्थनिर्णयः;
K6 सर्वकर्मफलत्यागपूर्वकं कान्यकर्मणां सम्यक् न्यासपूर्वकं
सत्त्वजस्तमोगुणमयजगद्विचरणपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तियोगः (?); N1
परमार्थनिर्णयमोक्षयोगः; B3 छिन्नसंशयः; Da1 D1.5 C5
मोक्षसंन्यासयोगः; Dn संन्यासादितत्त्वनिर्णययोगः; D4
सर्वोपनिषदर्थप्रतिपादनमोक्षयोगः; D6 संग्राम अंगीकारः;
D1 परमार्थनिर्णये (sic); T1 G2.4 सकलवेदशास्त्रपुराण-
संग्रहमोक्षयोगः; T2 G1 मोक्षयोगः; Cv अर्जुनसुबोधः.— Adhy. no. (figures, words or both): D5
M2 41; T1 G1.2.3 40 (as in text); M3 42.
— Bhagavadgītā adhy. nō. (figures, words or
both): Ś1 Ko-3.5.6 N1 B Da1 Dn D1.2.4.6-8 T2
G1 Mi.2.5 Cv 18. After the adhy. no., Ś1 Dn2
D3 read समाप्तः; K5 समाप्ता चेयं गीता; B1 T G1 M4
भगवद्गीता समाप्ता; D1 गीताशास्त्रं समाप्तं. — Śloka
no.: K1.3.5 Da1 Dn D1.5.6 G2 78. — Aggregate
śloka no.: D1 1465. — Aggregate Bhagavadgītā
śloka no.: Ś1 (marg.) 740.Ś1 Ko.1 ins. after adhy. 40: K2 B2-4 Dn D4.3
cont. after 113*:

112* पदं शतानि सर्विज्ञानि श्लोकानां प्राह केशवः ।

अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तपष्टितु संजयः ।

धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ।

[(L. 2) Ś1 Ko.1 पंचपंचा (for सप्तपञ्चा). Ś1 Ko
पंचपष्टितु; K1 पंचपष्टि च; K2 B2.3 सप्तपष्टि तु; B4
नष्टपष्टि च (for सप्तपष्टितु). — (L. 3) Ś1 Ko-2 पद
तद् (तद्) तार्पणसंग्रहः (for the post. half).]

K2 B2-4 Dn D3 (om. lines 3-6). 4.3 ins. after

adhy. 40:

113* वैशंपायन उवाच ।

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तारैः ।

या चेयं पञ्चनामस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ।

सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयी हरिः ।

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयी मनुः ।

गङ्गा गीता च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते । [5]

चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ।

[B2 संजय उ (for वैशंपायन उ). — (L. 1) Dn2
गीताः सुगीताः कर्तव्याः. K2 D3.3 "संग्रहैः (for "विस्तारैः").
— (L. 2) K2 B4 D3 त्वयं; B3 त्वयं (for चेयं).
— (L. 4) B3 सर्वधर्मः; Dn1 D1.2 सर्वदेव (for सर्व-
वेद). — (L. 5) Dn D4 transp. गङ्गा and गीता.
B2.3 D4 गोविन्दे च (for गोविन्देति). D5 गोविन्दे हृदि
संस्थिते.]

B2-4 Dn D4.3 ins. after 112*:

114* भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ।

सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ।

[(L. 1) D4.3 "सर्वस्य (for "सर्वस्व").]

After adhy. 40, D5 repeats 6. 22. 17-22.

41

S reads this adhy. after adhy. 22.

1 In Da1, the portion of the text from st. 1
up to st. 27 of this adhy. is partly lost on a
damaged fol. — After the ref., D5 ins.:

115* प्रबोधितः स तु तदा विष्णुना विश्वमूर्तिना ।

अविनाशित्वरूपं च दृष्ट्वा तत्त्वेन फाल्गुनः ।

कृत्रिमं तु जगद्रूपं ज्ञात्वा युद्धोद्यतोऽभवत् ।

देवदत्तं समायुज्य शस्त्राणि जग्रुहे पुनः ।

— ^a K2.5 D1-3.6 बाणकार्मुकः; K1 B रणे गांडीवः;
T2 रयो गांडीवः. — ^c D3 महात्मानं (for "नादं").
D5 पुनश्च सर्वे ते योधा. — ^d Ś1 Ko.1.2.5 D1.2
व्यमुंचतः; K2 विसृजंत. D5 महानादं व्यमुंचत.

C. 6. 1534
B. 6. 45. 7
K. 6. 45. 7

दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसंभवान् ॥ २

ततो भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविपाणिकाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त ततः शब्दो महानभूत् ॥ ३

अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर ।

सिद्धचारणसंघाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ४

ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ।

समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ५

2 °) K₄ B Da₂ Dn D₄. 5. 7. 8 सं (B₃ D₅ सं).
जयाश्च (for सोमकाश्च). M पांचालाः केकयाश्चैव. — °)
K₃. 5 D₂. 6 चैतान्; B₃ चान्ये (for चैपाम्). — °)
B₂ S दध्मुः प्र. (for दध्मुश्च). D₅ transp. मुदिताः
and शङ्खान्. — °) K₁ भीराः. Ś₁ Ko. 1 D₁. 2 सागर-
संनिभान्; D₅ सागरसंभवान् (sic).

3 °) Ko. 1 तेषां; K₂. 4 B₁. 3 Da Dn D₄-3 तथा;
K₃. 5 D₂ अथ (for ततो). K₃. 5 D₂. 6 भेर्यः स. (for
भेर्यश्च). Ca cites भेर्याः; Cd (corrupt) भार्ये.
Ś₁ K₁ पेटाश्च; Ko पोटाश्च; K₃. 5 D₂. 3. 6 S पणवाः;
Da D₅ पेश्यश्च; D₁ पटहाः; D₅ ढकाश्च (for पेश्यश्च).
Ca cites पेश्याः; Co पेशी. — D₄ om. 3⁶⁰. — °) Da₁
damaged. Ś₁ Ko. 1 D₁ कृकचो; K₃ क्रकचो; K₅
कृकचो; Dn₁ कवचा; D₅ स्कृकतो; D₅ कृकवा; D₅
हुहुभी; T₁ G₄ कंकरा; T₂ G₁-3 काहला; M₁. 3-5 कृकरा;
M₂ कृतरा; Ca. o क्रकचा (as in text). Cd cites
क्रकचः. K₅ गोविपाणिकाः; D₅ गोमुखादयः; S गोवि-
पाणिकाः (T₂ 'गगाः; G₂ 'गिनः); Ca. o. d 'णिकाः (as
in text). — °) = 6. 23. 13°. Co cites सहसा.
M₁. 3-5 'हन्यन्तसु; Co 'त (as in text). — °) Da₁
damaged. Ś₁ तेन (for ततः). B Da₂ Dn(1) D₄. 5. 7. 8
स शब्दस्तुमुलोभवत् (= 6. 23. 13^d); M स (M₂. 5
सु) शब्दः सुमहानभूत्.

4 °) Da₁ damaged. K₃ D₃ T₁ G₂ तथा; G₄
ततो (for अथ). T₁ G₄ च (for स). — °) Ś₁
Ko-2 किनराश्च; T₂ पितरः स; G₁ शंखरश्च; G₃
शंकरश्च (for पितरश्च). K₃. 5 D₂ नरेश्वराः; B₁ गणे-
श्वराः; B₂ D₃ जनाधिपः; Da₁ जनेश्वरः; D₁. 8 'श्वराः;
D₅ T G महेश्वराः (G₁-3 'रः); M सहेश्वराः. — °)
K₃ 'गंधर्वाः; D₅ 'सर्वे वै (sic) (for 'संघाश्च). — °)
T₁ G₄ समीयुस्ते. K₃ D₁. 3 दिदृक्षवः.

5 In Da₁, st. 5 is lost on a damaged fol.

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते ।

ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६

विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।

अवरुह्य रथात्तूर्णं पञ्चामेव कृताञ्जलिः ॥ ७

पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

वाग्यतः प्रययौ येन प्राञ्जुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ८

तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

— °) K₅ ऋषयस्ते. — °) D₅ सहसा (for सहिताः).
— °) Ś₁ K₁ D₅ तद्वैपसं; D₁ तद्विषयं. — After
S ins. :

116* ते सेने स्तिमिते चास्तां वीक्षमाणे परस्परम् ।

गङ्गायमुनयोर्वेगौ यथैवैत्य परस्परम् ।

एवं प्रवृत्ते ते सेने निःशब्दे जनसंसदि ।

चित्रे इव पटालेख्ये दर्शनीयतरे शुभे ।

[(L. 1) T₂ सैन्ये. T₁ G₄ सज्जे; G₁. 3 तत्र (for
चास्तां). T₂ G₂ ईक्षं (for वीक्षं). — (L. 4) T G
M₄ चित्रे पट इवालेख्ये (for the prior half). T₂ G₄
'तमे (for 'तरे). T₂ G₂. 3 M₂. 4 उभे (for शुभे).]

6 °) Ś₁ Ko-2 राजा; S वीक्ष्य (for दृष्ट्वा).
— °) Ś₁ Ko-2 समुपस्थितः; K₃-5 B₂ D₁. 3 सम-
स्थिते (D₂ 'तः); B₃ सममुच्यते; Da₁ समुप-
स्थिते; D₅. 6 समुपस्थिते; S सु (T₁ G₂-4 स) समुद्यतः. — °)
K₃. 5 D₂. 6 सागरनिभे; D₁ 'राकारे. Ś₁ (m as in
text) तेन सागरप्रख्येन. — °) K₁ प्राचल्यते; S
प्रचलिते (T₁ 'ध्वंसिते).

7 °) D₂ धीरो. — °) D₁ विक्षिप्य च; T G
विनिक्षिप्य. Ko. 1 शरासनं; Co वरायुधम् (as in text).
— °) Da₁ damaged. Ś₁ Ko-2. 4. 5 Dn₁ D₁. 6 क्षि-
(for तूर्णं).

8 °) K₄ धर्मपुत्रो. — K₃. 5 D₂ om. 8⁹⁰.
— °) Ś₁ T₁ G₂. 4 वीरः (for येन). — °) = 11^d.

9 K₃. 5 D₂ om. 9⁹⁰ (cf. v. l. 8). — °) Ś₁
K₁. 2 D₂. 5. 3 G₁-3 M₅ प्रयातम्; K₃ तु शान्तम्.
— °) T₁ G₂. 4 कुन्तीपुत्रं. S वृकोदरः (for धनंजयः).
— °) K₃. 5 D₂ अवरुह्य. — °) K₃ D₂. 7 'तोम्यगात्;
K₃ B₁ Dn D₁. 3 'तोम्यगात्; B₁-3 Da (Da₁ dam-

अवतीर्य रथाचूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ ९

बासुदेवश्च भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।

यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुस्तुकाः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै ।

पद्मामेव प्रयातोऽसि प्राञ्चुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ११

भीमसेन उवाच ।

क गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः ।

दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १२

नकुल उवाच ।

एवंगते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।

भीर्मे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क नु ॥ १३

सहदेव उवाच ।

अस्मिन्नणसमूहे वै वर्तमाने महाभये ।

योद्धव्ये क नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १४

संजय उवाच ।

एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।

नोवाच वाग्यतः किञ्चिद्गच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ १५

C. 6. 1547
D. 6. 43. 20
K. 6. 43. 22

aged) Ds. 6 'तोन्वगात्'; D1 'तोन्वियात्'; S 'तो वशी'.
— After 9, S ins.:

117* भीतं युधिष्ठिरं मत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।

10 °) Da (Da1 damaged) Dn D1. 5. 7. 3 तं
राजन् (for भगवान्). — °) Ś1 Ko. 1. 4 तान्; K3. 5
D1. 3. 6 तं (for ह). — After 10^{ab}, S ins.:

118* सात्यकिश्चाजुनश्चैव अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।

— °) K2 B Da (Da1 damaged) Dn D1. 5. 7. 3
पार्थिवाश्चैव; K3 D2 यथामुख्यास्तु; K4 यथामुख्यं च;
D3 तथा मुख्याश्च; G3 ययौ मुख्याश्च. B Da (Da1
damaged) D3 राजानं. — °) Ko उत्तमाः (for
तुकाः). K1 तमचाजग्मुस्तुमाः (corrupt); K2 तं
जग्मुस्तु सुस्तुकाः; K3 D2. 3 तमयाजग्मुर्; K4 तं समा-
जग्मुर्; B अनुजग्मुः स (B2 'ग्मुस्तु'); Da (Da1
damaged) Dn D1. 5. 7. 3 तमनुजग्मुर्; D1 ते समा-
जग्मुर्; D3 तरसा जग्मुर्; S तमन्वाययुर्.

11 S भीमसेनः (for अर्जुन उवाच). — °) K3
D1. 3. 6 पार्थ (for राजन्). — °) Ś1 Ko. 1. D3. 3
अपहाय; D1 त्वं विहाय (for अपहाय). — °) M1-3. 5
'विहाय'. — °) = 8^d. S (except T3) प्रमुखे
(for प्राञ्चुखो).

12 S अर्जुनः (for भीमसेन उवाच). — °) T2 किं
(for क). Da (Da1 damaged) D3 गमिष्यामि.
— °) K3 Dn2 T3 M2 निक्षिप्तकवचायुधः (sic); D3 T1 G
'च (T1 'स') कवचायुधः. — °) Ko. 3 D4 (by corr.)

S दंशितेषु; Co दंशि' (as in text). K3 अरिबुद्धेषु.
— °) G1. 3 'नुदिश्य. S पाण्डव (T2 'वान्').

13 °) K3. 5 Da2 D2. 5. 8 श्रेष्ठे (for ज्येष्ठे). — °)
D3 पार्थिव (for भारत). — °) Ko भीमं; K3. 1
D3. 3. 6 भीः सं; D1 शृङ्गं; D3 भीष्मे (for भीर्मे). Ś1
Ko. 1 तनोति (for दुनोति). — °) D1 क हि (for ब्रूहि).
D1 भवान्कथं. — For 13, S subst.:

119* कैवं गमिष्यसि श्रेष्ठ त्यक्त्वास्मान्दुर्वेलो यथा ।

राजा हि त्वं महाबाहो चाग्यतो मन्थुमानिव ।

[(L. 1) M2 केदं. T2 केन चैवं गमिष्यति (for the
prior half). T2 त्यक्त्वायन् (for 'सान्). — (L. 2)
T2 G1. 3 M राजा भीम; G2 राजामि (for राजा हि त्वं).
T2 G1. 3 M वार्यतामन्न मानद (M1. 2 'द:); G2 वार्यतोन्न
मानय.]

14 T2 om. the ref. — °) D3 अस्मिन्नप; T1 G4
अस्मिन्नज; M2. 3. 5 अस्मिन्नणे (for अस्मिन्नण). Ko
समूहे तु; M2 महाबाहो (for 'समूहे वै). — °) T1 G4
महाबाहवे; M1-3. 5 महाबाहो (for महाभये). — °) Ko-2
योद्धव्यः. — °) D3 रणे (for नृप). S अभिमुखे
स्थितान्.

15 °) Ś1 K1 संभाष' (for आभाष्य'). K4 D3
वै; M3 हि (for अपि). — °) K4. 5 B Da2 Dn1
D1-3. 5. 8 S (except T1 G4) 'नन्दनः (for 'नन्दन).
— °) D3 अटत्ये च; D3 गच्छन्नेव.

16 °) D1 देवो देवकिर्नन्दनः.

C. 6. 1548
D. 6. 43. 21
K. 6. 43. 23

तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः ।
 अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १६
 एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च ।
 अनुमान्य गुरुन्सर्वान्योत्स्यते पार्थिवोऽरिभिः ॥ १७
श्रूयते हि पुराकल्पे गुरुनननुमान्य यः ।
युध्यते स भवेद्व्यक्तमपध्यातो महत्तरैः ॥ १८
अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ।
ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ १९
 एवं भुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।

हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरोऽभवन् ॥ २०
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद्वार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 मिथः संकथयांचक्रुर्नैशोऽस्ति कुलपांसनः ॥ २१
 व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकान् ।
 युधिष्ठिरः ससौदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ २२
 धनंजये कथं नाथे पाण्डवे च वृकोदरे ।
 नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः ॥ २३
 न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथितो भुवि ।
 यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे ॥ २४

17 ^a) K_{1,2} एवं (for एष). — ^b) Co गौतमं (as in text). — ^c) T₁ G₄ कुरुन् (for गुरुन्). K₃₋₅ D_{2,6} S वृद्धान् (for सर्वान्). — ^d) B_{1,3} Da₂ Dn D_{4,5,7,8} सह शत्रुभिः; B₂ शत्रुभिः सह; B₄ सह शत्रुणा (for पार्थिवोऽरिभिः).

18 Ś₁ Ko.1 om. 18-19. — ^a) G_{2,3} 'कल्पो; Ca. 0 'कल्पे (as in text). — ^b) D₁ युवांज्ञां नातु'; D₆ गुरुनन्वतु'; T₂ गुरुन्वानतु'; M₃₋₅ न गुरुननु'. K_{2,4} B Da₂ Dn D_{4,5,7,8} गुरुन्वृ (K₂ D_{4,7,8} 'रुवृ') द्वान्सवांधवान्; K₅ गुरुन्त्वनुमान्यवः (sic). — B Da₂ Dn D_{4,5,7,8} om. (? hapl.) 18^{ed}. — K₄ transp. 18^{ed} and 19^{ab}. — ^c) K₃₋₅ D_{1,2,6} युध्येत. — ^d) D₁ अपराधो महत्तरः. — For 18^{ed}, S subst.:

120* युद्धापावतरत्येव तस्य नास्ति जयो रणे ।
 यस्तु युद्धे समुत्पन्ने गुरुन्तद्वाथ दंशितान् ।

19 Ś₁ Ko.1 om. 19 (cf. v.1. 18). K₄ transp. 18^{ed} and 19^{ab}. — ^a) D₃ यथान्यायं; M₅ 'शस्त्रं'. D₁ प्रणम्य च गुरुं यस्तु. — ^b) T G तैस्तु; M ततो (for यस्तु). D₆ G₂ युद्धे (for युध्येन्). D₆ महामतिः (for महत्तरैः). D₁ 'भियुध्येत मानवः. — ^c) D₁ T G भुव (for ध्रुवस्).

20 ^a) K₄ कृष्णे च; K₅ कृष्णेन; D₆ वै कृष्णे. — ^b) S निःशब्दाः सर्वसैनिकाः (cf. 20^d). — After 20^{ab}, S ins.:

121* नेत्रैरनिमिषैः सर्वे प्रेक्षन्ते स्म युधिष्ठिरम् ।

[T₁ G₁ M_{1,4} तवैः. T₂ G_{2,3} M₅ प्रेक्ष्यन्ते. G₂ तं (for स).]

— ^d) B₂ निःसंज्ञां (for निःशब्दास्). Ś₁ Ko.1 निःशब्दस्त्वपरोऽभवत्; S धार्तराष्ट्र (G₃ 'द्री') चमूं प्रति (= 20^b).

21 ^a) Da D_{5,7,8} क्रूरा; Dn D₄ वीरा (for दूरान्). — ^b) T₁ G_{2,4} 'राष्ट्राः ससैनिकाः. — ^c) Da₂ D₃ च (for सं). — ^d) Ś₁ Ko. 3.5 D₁₋₃ T G M_{1,2,4,5} नैषोस्ति; K₁ नैषोस्ति; K_{2,4} B Da₂ Dn D_{4,5,7,8} M₃ Co एषो हि; D₆ ह्येषोस्ति. K₄ कुलपांसनः; B 'पांसनः; Ca 'पांसणः.

22 ^a) K₃ B₁₋₃ Da₂ D_{1,2,5} इहाभ्येति; D₁ इवाभ्येति. — ^b) D₁ राजायं. K_{1,2,5} B_{1,2,4} Da₁ D₂ D_{1,4,5,7,8} Co भीष्ममन्तिकं; K₄ B₃ D_{3,6} 'मन्तिकः; G₂ भीममन्तिकान्. — ^c) K_{3,5} D_{2,3} ससौदर्यः. — ^d) Ś₁ K₁ 'णार्थः; D₃ 'णार्थी; D₅ 'णार्थे. K₅ प्रचायत (sic); T G उपागतः; M इहागतः (for प्रयाचकः).

23 ^a) K₁ नाथ; D₁ योधे; T₂ नाथैः. — ^b) B Da₂ Dn D_{1,4,5,7,8} पांडुपुत्रे (for पाण्डवे च). — ^c) Ś₁ Ko.1 B₃ भीतस्त्वभ्येति; K₂₋₅ B₂ D_{2,6} भीतिरभ्येति; D₁ भीतश्चाभ्येति; D₃ भीतो ह्यभ्येति; D₅ भीतो भवति (for भीतोऽभ्येति च). K_{2,3,5} D₂ पांडवं; D₅ पांडवः S पृष्टयुष्मे च सत्यं (G₂ 'त्विकौ).

24 ^a) D₆ भूयः; Co नूनं (as in text). — ^b) K₂ D_{3,6} T G_{2,4} जातः संप्रथितः (G₂ 'स्थि' तो); K_{3,5} D₂ जात उत्पत्त्यते; K₄ B Da Dn D_{1,4,5,7,8} जातोऽर्थं प्रथितो (D₁ 'ते'); M जातः सन्प्रथितो. K₃ D₅ त्वा (for भुवि). — ^c) K₄ D₂ तथास्य; S (except M₃) यदस्य. — ^d) Da₁ अल्पमन्वस्य (sic).

ततस्ते ध्वित्रियाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ।
 हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् ॥ २५
 व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशां पते ।
 युधिष्ठिरं ससौदर्यं सहितं केशवेन ह ॥ २६
 ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ।
 निःशब्दमभवत्पूर्णं पुनरेव विशां पते ॥ २७
 किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
 किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ २८
 विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ।
 उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥ २९

स विगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ।
 भीष्ममेवाभ्ययात्पूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३०
 तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
 भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 आमन्त्रये त्वां दुर्धर्षं योत्स्ये तात त्वया सह ।
 अनुजानीहि मां तात आशिपश्च प्रयोजय ॥ ३२
 भीष्म उवाच ।
 यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।
 शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ॥ ३३

C. 6. 1565
B. 6. 43. 38
K. 6. 43. 40

25 S om. (hapl.) 25-26. —^a) K₁ B Da₂
 D₂ D₁. 5. 7. 3 सैनिकाः; Dn₁ D₁. 3 कौरवाः (for
 ध्वित्रियाः). —^b) D₁ प्रशंसंसुस्तु सैनिकाः. —^c) K₃. 3
 D₂ हृष्टा (for हृष्टाः). Ś₁ Ko-2 सर्वे (for भूत्वा).
 —Ko-2 om. (hapl.) 25^a-26^a. —^d) K₁ B₁ Da₂
 Dn₂ D₁. 4. 5. 7 Ca चेलानि. B₁ दुदधुः; Ca दुधुवुः (as in
 text). D₁. 3 च ह (for पृथक्). D₂ वचांस्युतुः पृथक्पृथक्.

26 S om. 26; Ko-2 om. 26^a (cf. v. 1. 25).
 —^a) Ś₁ व्यनिदं स्म; K₃. 5 D₂ व्यनदं स्म; D₁ व्यन-
 दं; D₂ व्यनिदंश्च; D₃ विनिदंस्तत्. D₃ तथा (for ततः).
 K₁ योधाः (for सर्वे). —^b) K₁ सर्वे (for योधास्).
 K₃ D₂ तव (for तत्र). —^c) K₁. 3. 5 Da₁ D₁-3. 6
 ससौदर्यं. —^d) Ko-2 D₁. 3. 6 हि; K₃ B Da₂ Dn
 D₁. 1. 7. 3 तु (for ह).

27^a) K₁. 5 B₁. 2 S तु (for तत्). S नृपतेः
 (for कौरवं). T G M₁ सेना (for सैन्यं). D₂ समा-
 यस्तु कौरव्य. —^b) Ś₁ D₁ M₁. 3. 5 [अ]थ; Ko. 3. 3
 D₂. 3 स; K₁ स (sic); G₂ च; G₃ तु (for तु). D₂
 हृष्णार्जुनयुधिष्ठिरं; D₂ सैन्यं तत्र युधि. —^c) M
 राजन् (for तूर्ण). T₁ G निःशब्दा समभूद्वाजन्; T₂
 निःशब्दा भूश्च सहसा. —T₁ om. (? hapl.) 27^a-36^c.
 —^d) S (T₁ om.) दृष्ट्वा प्राप्तं च पाण्डवं.

28 T₁ om. 28 (cf. v. 1. 27). —^b) D₂ भीष्मः
 किं (by transp.). K₃ प्रवदिष्यति; D₃. 3 प्रवि-
 ष्यति. —For 28^a, S (T₁ om.) subst.:

123* किं नु वक्ष्यति राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 किं नु वक्ष्यति भीष्मोऽसौ भरतानां धुरंधरः ।
 [(L. 2) G₁ भारतानां.]

—^a) Ś₁ K₃ G₂. 3 भीष्मः (for भीमः). K₃ D₁. 2
 समरे श्लाघी. —^d) Dn₁ D₁. 3 G₁ किं नु. Ś₁ Ko-2
 B₂ D₁ नावपि.

29 T₁ om. 29 (cf. v. 1. 27). —^a) T₂ विवक्षा
 तु; C₂ क्षितं (as in text). —^b) D₁ तु (for सु).
 —^d) D₂ सदा.

30 T₁ om. 30 (cf. v. 1. 27). —^a) K₂ B Da
 Dn D₁. 5. 7. 3 सोवगाह्य; K₁ संवि; K₃ D₁ विगाह्य च;
 M₂ अविगाह्य; M₃ सावि. —^b) Ko. 1. 5 B₁ Da₁ T₂
 समाकुलं. —^d) = 83^d.

31 T₁ om. 31 (cf. v. 1. 27). —^a) G₁ उवाच च
 (for तमुवाच). Da D₂ तदा (for ततः). S (T₁
 om.) धीमान् (for पादौ). —^b) S (T₁ om.) पादौ
 सं- (for कराभ्यां). D₁. 3 गृह्य (for पीड्य). —^d) K₂-3
 Da D₃-5 समवस्थितं; B₃ समुपा.

32 T₁ om. 32 (cf. v. 1. 27). D₃. 6 G₁. 4 om.
 the ref. —^a) Ś₁ K₁. 3 T₂ G₂. 4 M₁. 3 त्वा (for त्वां).
 —^b) K₃ D₂ तावत् (for तात). B Da Dn D₁. 5. 7. 3
 त्वया योत्स्यामहे सह; D₁. 3 S (T₁ om.) त्वया योत्स्याम्यहं
 सह (T₂ रणे). —^c) Ś₁ M₂ मा; D₃ मे (for
 मां). Dn तत्र; S (T₁ om.) राजन् (for तात).
 —^d) B Da Dn D₁. 5. 7. 3 आशिपश्चैव योजय; D₂
 अशेषश्चावयोजय (sic); G₂. 3 आशिप्यश्च प्रयो. —After
 32, S (T₁ om.) ins.:

123* जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ।

युध्यन्तं मां रणे वीर त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।

[(L. 1) = 64^{ed}. —(L. 2) M₁. 5 "ध्यातु" (for "ज्ञातु").]

C. 6. 156
B. 6. 43. 39
K. 6. 43. 41

प्रीतोऽसि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३४
त्रियतां च वरः पार्थ किमस्सतोऽभिकाङ्क्षसि ।
एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ३५
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज वद्वोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३६
अतस्त्वां क्लीवद्वान्क्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
हृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ३७

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितैषी मम नित्यशः ।

33 = (var.) 48, 65, 74. T₁ om. 33 (cf. v. l. 27). —^a) B₁ Da Dn₁ Ds. 7. 8 नाभिगच्छेथा; S (T₁ om.) नाभिगच्छेस्त्वं. —^b) D₁ युद्धे. S युद्धाय कृतनिश्चयः (= 6. 24. 37^d). —^c) Ś₁ K₁ T₂ M₃ त्वा (for त्वां). B₁ महाबाहो; D₃ महाभाग. —^d) K₀ B₃ D₃ Cd पराभवाय; Ca. c 'भावाय (as in text). Ko-3 D₁ T₂ पाण्डव (for भारत).

34 T₁ om. 34 (cf. v. l. 27). D₁ om. (hapl.) 34^{ab}. —^a) K₃ B_{1. 2} Dn₁ D₃ प्रीतोहं. K₄ B₃ Da D₅ राजन् (for पुत्र). —^b) Ko. 1 भारत (for पाण्डव). — G₂ om. (? hapl.) 34^{cd}. —^c) K₀ यत्तोभिलषितं; K₅ D_{2. 3} (before corr.) यत्तेभिलषितं; M_{1-3. 5} ततोभिलषितं. Da₁ त्वान्यत्. —^d) G_{1. 3} पाण्डव (for संयुगे).

35 T₁ om. 35 (cf. v. l. 27). —^a) K₁ त्रियतां (corrupt); D₁ G_{1. 4} त्रियतां; D₃ त्रियतां; T₂ जयताम्. D₃ च परः; T₂ च परं; G₄ च वरं. D₀ त्रियतां वर पार्थाय. —^b) K₄ T₂ 'वाञ्छसि; B_{2. 3} D₃ 'कांक्षति; B₃ 'कांक्षितं; G_{1. 3} 'कांक्षसे. K_{3. 5} D₂ किं कांक्ष (K₅ 'व्य'सि यथेप्सितं; D₀ किमस्मानभि'; G₁ किं त्वं मत्तोभि'. —^c) = 50°. D₃ एवं कृते; Ca. c. d एवं गते (as in text). —^d) S (T₁ om.) युद्धादन्यत्कि- (M₁ 'न्यं कि)मिच्छसि.

36 = 51, 66, 77. T₁ om. 36^{abc} (cf. v. l. 27). —^b) D₃ अर्थो दासो. M₂ कर्हिचित्. K_{3. 5} D_{2. 3} नार्थो दासो हि (K₃ 'सस्य; K₅ 'सोसि) कस्य'. —^c) S (T₁ om.) एतत् (for इति). Ś₁ मत्वा; Da₁ सत्यो; Ca सत्यं (as in text). —^d) M_{1-3. 5} वद्वो ध्वर्थेन.

युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

राजनिकमत्र साद्यं ते करोमि कुरुनन्दन ।

कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ।

एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।

विजयेत पुमान्कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ॥ ४१

37 ^a) Cf. 52^a, 67^a, 78^a. Ś₁ M₁ अतस्त्वा; B_{1. 2} अतस्त्वं; B_{1. 2} Dn₃ D_{4. 7. 8} यतस्त्वां; Da D₅ वदन्तं. —^c) Cf. 51^d, 66^d, 77^d, 80^d. Ś₁ K_{1. 2. 4} B Da B₃ D_{4. 5. 7. 8} भृतो; K₀ वद्वो; K₃ D_{1-3. 5} M₁ हृतो (for हृतो). K₅ D₁ कौन्तेय; Da Dn₁ D_{4. 5. 7. 8} कौरव्य (for कौरव्य). —^d) = 50^a, 52^b, 67^d, 76^d, 78^d.

38 ^a) K₂ D₃ M₂ महाबाहो; Da D₅ 'भाग; B_{1. 2} 'राज. —^b) B Da Dn D_{4. 5. 7. 8} हितार्थी (for हितं) D₀ निश्चयः (for नित्यशः). —^c) = 53°. Da Dn D₄ कौरवार्थे वै (for 'वस्यार्थे'). —^d) Ś₁ K₃₋₅ D_{2. 3} मे; Ko. 1 D₀ एष ते (for ममैष). K₄ दीर्घां (for सततं). B₁ वचः.

39 ^a) Ś₁ कुरुणां; K₅ किमसि (for किमत्र). B_{1. 2} Da₁ Dn D_{4. 5. 8} सद्यं ते; K₆ D₁ साहाय्यं (for त्वं ते). Ca. c cite सद्यं. —^b) K₅ कुल (for कुलं). — For 39^{ab}, S subst.:

124* मन्त्रयिष्याम्यहं राजन्यश्च ते हितमुत्तमम् ।

— After 39^{ab}, D₄ repeats 37^a-38^d. —^c) D₁ महाबाहो (for परस्यार्थे). Cd cites परस्य (as in text). —^d) T₁ G यत्ते मनसि वर्तते.

40 ^{ab}) = 56^{cd}. D₁ युधिष्ठिरोयं संग्रामे भवन्तमपराजितः. —^c) K₄ G₃ एवं मे; T₂ एतत्ते. K₅ मन्त्रयिष्यामि. G₂ मन्त्रसहितं. —^d) K₅ D_{2. 6. 8} प्रपश्यति; M प्रवक्ष्यामि.

41 ^a) Ś₁ संग्रामे; M कौरव्य (for कौन्तेय). B_{1. 2} न शक्तं तात पश्यामि. —^b) M₂ मा (for मां). B_{1. 2} युध्यन्तमाहवे; D₀ युध्यति चाहवे. K₄ समरे यो जेत मास. —^c) K₅ विजयेतपुरुषः कश्चिद्. —^d) Ś₁ कौन्तेय.

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते ।
जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् ।
न तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥ ४३

संजय उवाच ।

तो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४४

प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति ।

पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥ ४५
स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

उवाच वाचा दुर्धर्पमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ४६

आमन्त्रये त्वां भगवन्पुत्रे विगतकल्मषः ।

जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ४७

द्रोण उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।

शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ४८

C. 6. 1591
B. 6. 43. 53
K. 6. 43. 53

(for अपि). B Da3 D1. s. 5 S साक्षादपि (by transp.).
Ś1 Ko-3. 5 D2. 5 शचीपतिः; D1 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

42 Ks om. 42-43. —^a) D1 हितं (for हन्त).
Ś1 Ko. 1 T2 त्वा (for त्वां). K4 B Da Dn D1. 5. 7. 3
वसात्पृच्छाम्यहं तु त्वां (K4 B3 भूत्वा; Da1 तु त्वा;
D3 तुभ्यं). —^b) G2 युधिष्ठिर (for पितामह).
—^c) Ś1 Ko-3 D2. 6 G1 M5 वधोपायं; D1 जयाय हि
(for जयोपायं). Ś1 वदाम्यत्वम्; Ko वदाद्य त्वम्; K1
वदात्वाम् (corrupt); S हि मे ब्रूहि (for ब्रवीहि त्वम्).

43 Ks om. 43 (cf. v. 1. 42). B1 om. the ref.
—^a) = 59^a. K1 न शत्रुं; K2. 4 B2. 4 Da Dn2
D1. 2. 3 न स तं; D1 न शत्रुं; T2 M2 न शत्रुं;
G1 न शत्रुं. — After 43^a, S ins. (for lines 2-6
cf. 6. 103. 71^a-73^a):

125* अयुध्यमानं संहत्य सौहृदेन परिश्रुतम् ।

न्यस्तशस्त्रं निरुद्योगं हन्तुर्मा शत्रवो युधि ।

निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचे तथा ।

द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च यो वदेत् ।

स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके । [5]

अप्रसूते च हीने च न युद्धं रोचयाम्यहम् ।

इदं च गदितं पार्थ परमं व्रतमाहवे ।

[(L 1) G1 संगम्य; M संगत्या (M2 'त्य).
—(L 2) T1 G2-4 M5 मां (for मा). — (L 4) T2

विश्रमणे च हीने च (for the prior half). — (L 5)

G2. 5 M4. 5 स्त्रियं (for स्त्रियां). T G चैव पुत्रके (T2 G2

के). — (L 6) T1 G2. 4 भीते (for हीने). M अ-

प्रसूते M4 'तेन्य'हीने च. T2 करवा (for रोचया).

—(L 7) T2 G1 M2 गदितं (for गदितं).]

—^c) B [s]पि (for मे).

44 B1. 2. 4 Da Dn1 D5. 7 G1. 3 om. the ref.
—^b) Ko. 1. 4. 5 B1 Dn D3. 4. 7. 3 G1. 3 M1. 3-5
'नन्दनः. —^c) S प्रतिगृह्याय. —^d) Ś1 Ko. 1. 2. 5
D2. 6 भूमौ (for भूयस्). D2. 3 तद् (for तम्).
D1 अभिवंद्य.

45^a) Dn प्रागात्. Ś1 Ks D6 महाबाहो; S महा-
राज. —^c) M1. 3. 5 सर्वभूतानां. —^d) T G मध्ये तं
(T2 तद्-) (for मध्येन).

46 Cf. 72. —^a) D6 'वाद्येव. —^b) Ko च वै;
K2 Dai Dn1 D3. 4 चाभिः; B2 चैवं; S चापि (for
चैव). —^c) K3 D2 युद्धे; K4. 5 B Da D5 M1-4
राजा; D1 वाक्यं; D5 युधि (for वाचा). K5 T2
M1. 2-5 दुर्धर्प. —^d) D1 ततः (for वचः). Ś1 Ko. 2
आत्मनः (Ko. 2 'चार्यं) श्रेयसे वचः; K1 आचार्यं श्रेयसेव
च. Ca cites निःश्रेयसं.

47 Cf. 64, 73. Before 47, M ins. युधिष्ठिरः.
—^a) K1 D3 अमन्त्रये. Ś1 K1 G1. 4 M त्वा; Da
D5 [s]हं (for त्वां). M1-3. 5 दुर्धर्प (for भगवन्).
—^b) K3 'किल्बिषः; M4. 5 'कल्मष. — M5 om.
(hapl.) 47^a-64^a. —^c) K2. 4 B Da Dn D1. 5. 7. 3
कथं जये (for जयेयं च). —^d) Dai शत्रुज्ञातस् (for
अनु). K3 D1-3. 5 G2 त्वयानच.

48 = (var.) 33, 65, 74. M5 om. 48 (cf. v. 1. 47).
—^a) Ś1 G2 मा (for मां). B2 Da Dn D1. 5. 7. 3
नाधिगं (Dai 'पृ'च्छेथा; S (M5 om.) नाभिगच्छेत्स्वं.
—^c) Ś1 K1 M4 त्वा (for त्वां). Da D5 महाभाग.
—^d) K3 D1 भारत; B3. 4 सर्वतः; T G नित्यशः.

C. 6. 1582
B. 6. 43. 54
K. 6. 43. 56

तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽसि पूजितश्च त्वयानय ।
अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ४९
करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ५०
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ५१
अतस्त्वां क्लीवबद्धो युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।
योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मया ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

जयमाशास्व मे ब्रह्मन्मन्त्रयस्व च मद्वितम् ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृत्तो मया ॥ ५३

द्रोण उवाच ।

ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव ।
अहं च त्वाभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ॥ ५४
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ५५

49 Ms om. 49 (cf. v. l. 47). — °) Ms युध्यस्व.
— °) K₃ D₃ च समामुहि; D₃ समवाप्स्यसि.

50 Ms om. 50 (cf. v. l. 47). — °) K₃. 4 D₂. 8
T₂ G₁-3 M (Ms om.) कं; T₁ G₁ यं (for ते).
K₀. 1 वाक्यं (for कामं). — °) T₂ ब्रूया (for ब्रूहि).
K₃ D₁. 3 त्वमभिकाङ्क्षितं; K₁ यत्ते हि काङ्क्षितं; K₃
B Da Dn D₁. 3. 7. 8 S (Ms om.) यत्ते विवक्षितं.
— 50^{ad} = 76^{ad}. — °) = 37^{ad} (q. v.). S₁ बद्धोऽस्म्यर्थेन
कौरवैः (= 36^{ad}, 51^{ad}, 66^{ad}, 77^{ad}).

51 = 36, 66, 77. Ms om. 51 (cf. v. l. 47). S₁
reads 51 after 52^{ab}. — °) K₀-3 नाथो दासो हि
(K₃ 'सत्र'); D₂ दासश्चाथो न; D₃ अथो दासो न;
G₂ दासस्यार्थो न. — Ds om. 51^c-52^b. — °) S₁ मत्वा
(for सत्यं). — °) K₃ बद्धास्म्यर्थेन (sic).

52 Ms om. 52 (cf. v. l. 47). Ds om. 52^{ab}
(cf. v. l. 51). — °) S₁ K₁ त्वा (for त्वां). K₂
भूमौ; K₄ Dn D₁. 7. 3 ब्रूयां; B₁. 2 वाक्यं; B₃ राजन्;
D₂ ब्रूमि (for ब्रूमौ). B₃ अतस्त्वां *च*यां; Da₁
अवस्थेदाः क्लीववत्त्वां (corrupt); Da₂ D₂ ब्रवीम्यतः क्लीव-
वत्त्वां; D₁. 8 ब्रवीम्येतत्क्लीववाक्यं (D₃ 'ब्रवत्वां'); S (Ms
om.) ब्रवीम्यहं क्लीवभावाद्. — °) = 37^{ad} (q. v.).
B₁. 2 S (Ms om.) अर्थार्थे (B₁. 2 ब्रवीमि; T₂ त्वदर्थे;
G₂ अर्थार्थे) कुरुनन्दन. — After 52^{ab}, S₁ reads,
while K₁ repeats, 51. — °) K₂ B₁-3 D₁. 8 S
(Ms om.) योत्स्येहं (for योत्स्यामि). — S₁ K₀. 1. 3
om. (hapl.) 52^d-53^c. — °) Da Dn₁ D₁-1 जयो
मम; D₁ जयोदयः (for जयो मया). K₃ तवाशास्ये जयं
सदा; S (Ms om.) त्वया सार्धं विशां पते.

53 Ms om. 53; S₁ K₀. 1. 3 om. 53^{ab} (cf. v. l.

47, 52). — °) Some MSS. आशास्व. K₁ L
आशांससे; Dn D₁. 3 आशास्तु मे; T₂ आसं मे;
G₂. 3 आशास्वहे. D₁ जयं मां शंससे युद्धं; D₁
पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ. — T₂ om. 53^b-55^c. — °)
D₂. 3 G₁-3 M₁. 2. 4 यद्वितं; T₁ G₁ मे हितं. D₁
शत्रु मे तद्विवक्षितं. — °) Da D₁. 3. 7. 8 कौरवैः
(D₃ 'थे हि'); Dn 'वार्थेन. — °) D₁ सत्
K₀ G₁. 3 पृच (for एष). T₁ G₂-1 M₃ मम (for
मया).

54 T₂ Ms om. 54 (cf. v. l. 53, 47). Ds om.
(hapl.) 54-56. S₁ K₁ om. the ref. — °) Ms
ध्रुवं. — °) K₀-3 जनार्दनः; K₃ हरिस्तथा; D₁. 1 हं
स्वयं. — °) K₃ D₂ च त्वातु; K₄ B Dn D₁. 3
त्वामभि; Da D₂ S (T₂ Ms om.) त्वामतु; D₁ त्वं
चामि; D₃ च प्रति (for च त्वामि). — °) D₁
हनिष्यसि; Dn विमोक्ष्यसे; G₂ विनेष्यसि. M (Ms
om.) विजेष्यसि रणे रिपून्.

55 Ds Ms om. 55 (cf. v. l. 54, 47). T₂ om.
55^{ab} (cf. v. l. 53). — °) S (T₂ Ms om.) त्रान्
धर्मः and कृष्णः. — °) = 6. 21. 11^d. T₁ G₁. 3
M₁-1 धर्मस् (for कृष्णस्). — °) K₃-3 D₂ गच्छ युद्धम्
(by transp.). D₃ पृच्छ (for गच्छ). M₁. 2. 4 कौन्तेय
(for कौन्तेय). — °) D₃ गच्छ (for पृच्छ). K₁
पृच्छामः (for पृच्छ मां). K₁ मा किं; D₁ किं वा;
S (Ms om.) वा किं (for मां किं). K₃ D₂ पृच्छ किं
ते करोम्यहम्; K₄ पृच्छ किं ते ब्रवीम्यहम्.

56 Ds Ms om. 56 (cf. v. l. 54, 47). T₂ om.
the ref. — °) S₁ K₀. 1 T₂ G₃ त्वा (for त्वां).
— °) D₁-3 T₂ G₁. 3 M (Ms om.) शत्रु यन्मे;

युधिष्ठिर उवाच ।

पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम् ।

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ५६

द्रोण उवाच ।

न तेऽस्ति विजयस्तावद्वावद्युध्याम्यहं रणे ।

ममाद्यु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ॥ ५७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ।

आचार्यं प्रणिपत्यैव पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५८

द्रोण उवाच ।

न शृणु तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितम् ।

युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षाघवर्षिणम् ॥ ५९

ऋते प्रायगतं राजन्यस्तश्चमचेतनम् ।

हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्व्रीमि ते ॥ ६०

शस्त्रं चाहं रणे जह्वां श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ६१

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ।

अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाञ्छारद्वतं प्रति ॥ ६२

सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

उवाच दुर्धर्षतमं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६३

अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।

C. ३. 1597
B. 6. 43. 69
K. 6. 43. 71

G₂. ३. द्वितीयं मे (for शृणु मे यद्). D₃ S (M₃ om.)
[S]भिक्षितं (for विवक्षितम्). — D₄ om. (hapl.)
56^{ad}. — °) M₁ जयेय. S (M₃ om.) समरे (for
संग्रामे).

57 K₂ M₃ om. 57 (for M₃, cf. v. l. 47). — °) K₃ D₂ न वो; D₆ ध्रुवो (for न ते). B₁₋₃ D₃ विजयं.
D₃ M (M₃ om.) तात (for तावद्). — °) M (M₃
om.) यदि (for यावद्). Ś₁ योत्स्यामहं; K₀ योध्याम्यहं;
K₁ D₂ युद्धाम्यहं; K₅ युध्यस्म्यहं; T₂ स्थास्याम्यहं; G₁
युध्यामहं; G₂₋₃ उद्य्यामहं. — °) D₆ ममाद्यु (for
ममाद्यु). D₃ विजये (for निधने). — °) Ś₁ D₃ सह-
सोदर.

58 M₃ om. 58 (cf. v. l. 47). — °) B₄ ब्रूहि;
D₃ जहं (for हन्त). G₁₋₃ कस्मान् (for तस्मान्).
K₀₋₂. ३ D₁ वधोपायं; S (M₃ om.) मम ब्रूहि (for
महाबाहो). — °) K₀₋₂. ३ महाबाहो; D₁ मम ब्रूहि
(for वधोपायं). Ś₁ तवात्मनः; K₃ B₁ D₂. ३ T₁ G
M₁₋₁ तस्मा; D₁ महामते; D₆ T₂ त्वात्मनः. — °)
K₂ D₂. ३ आचक्ष्व (for आचार्य). D₁ G₁ M₁. ३
पत्ये; D₁ पत्येतत्; D₃ पत्यैव; T₂ पत्येहं. — °)
K₁ G₁. ३ M₁. ३ त्वा (for त्वां).

59 M₃ om. 59 (cf. v. l. 47). — °) = 43^a.
M₁ शर्वस. G₂ तं प्र (for तात). — °) D₁ M₁. ३. ३
मा (for मां). B D₁ D₁. ३. ३ M (M₃ om.) रथे
(for रणे). K₁ रिपुं (for स्थितम्). — °) K₀. ३
सुसंरब्धं; T₂ सुसंरब्धं (for सुसंरब्धं). — °) K₁ D₁
शरवर्षाघवर्षिणं; D₁ T₂ वर्षेण व; D₃ वर्वैरव; G₂

‘वर्षोपव’.

60 M₃ om. 60 (cf. v. l. 47). — °) S (except
T₂; M₃ om.) यो मां; D₃ सुते (for ऋते). D₄
प्रायगतं; C₀. d. v प्रायगतं (as in text). S (except
T₂; M₃ om.) हन्यान् (for राजन्). — °) D₁
न्यस्ते (for न्यस्त). D₆ अचेतसं; S (M₃ om.) तथा
विभो. C_v as in text. — °) K₁ मा (for मां).
Ś₁ D₁ D₁. ३. ३-७ यो हन्यात्; K₀. ३ यो वीरा (K₀
‘र’); K₃ हन्यात्स्वं; D₂ हन्यात्स; D₃ (sup. lin.) यो
राजन् (for योधानां). S (M₃ om.) स वै हन्यान्महा-
राज. — °) = 70^a.

61 K₁ D₆ (both hapl.) M₃ om. 61 (for M₃,
cf. v. l. 47). Ś₁ reads 61 on marg. — °) D₁
चाहं; D₂. ३ चाह (for चाहं). — °) K₂. ३ B D₁
D₁ तु (for सु). — °) C_d श्रद्धेयवचनात् (hyper-
metric); C₀. v ‘वाक्यात्’ (as in text). M₂ C_v
परुषाद्. — °) Ś₁ K₀. ३. ३ सत्यमेतद् (by transp.);
D (except D₁. ३; D₆ om.) S (M₃ om.) इति सत्यं
(for एतत्सत्यं). D₁ ब्रवीम्यहं.

62 M₃ om. 62 (cf. v. l. 47). D_n D₁. ७ om.
the ref. — °) D₁ एवं (for एतत्). — °) K₀. ३
M₂ भरद्वाजस्य. D₁ मापितं; T₁ G पश्यतः (for धीमतः).
— °) D₁ स आचार्यं; T₂ महाचार्यं (for तमां).
— °) Ś₁ पुनः (for प्रति).

63 M₃ om. 63 (cf. v. l. 47). — °) K₀ D₃
कृतं; D₁ परं (for कृपं). K₀. ३ B D₁ (D₁ da-

C. 6. 1597
B. 6. 43. 69
K. 6. 43. 71

जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानुय ॥ ६४

कृप उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।

शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ६५

अर्थस्य पुरोपो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ६६

तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।

अतस्त्वां क्लीववद्भूमि युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ६७

imaged) Dn1 D4. 5. 7. 8 राजन् (for राजा). —^b) Ś1 B1. 2 Dn D2. 7 M4 चाभिः; B2 चात्र; Da (Da1 damaged) D5 चातिः; D6 T G1. 3. 4 चैव; G2 चैनं (for चापि). —^c) B Da Dn D4. 5. 7. 8 G1. 3 M (M5 om.) दुर्ध्वं (B1. 2. 4 'मै' परितरं; T1 G2. 4 वाचा दुर्ध्वं (for दुर्ध्वतमं). —^d) D3 'विदां वरः (for 'विशारदः).

64 Cf. 47, 73. M5 om. 64^{ab} (cf. v. l. 47). Before 64, D1 M2 ins. युधिष्ठिरः. —^a) Hyper-metric. K3 अनुनीय; D1 अनुमान्य (for अनुमानये). Ś1 K1 M2 त्वा (for त्वां). B4 च गुरो; Dn D4. 7 योत्से; D8 योत्सेहं (for योत्स्यामि). D2 अनुनीयश्चास्त्रो-
नुयाम (sic). —^b) K0 D3 T2 G2 गुरोर्द; B4 योत्से (for गुरो). K3 B3 G1. 3 M1. 3 'कल्मष'. D2 गुरो-
रिगतकल्मषः (sic). —^c) D5 वा; M2 स्व- (for च). —^d) Ś1 K0-2 त्वया द्विज.

65 = (var.) 33, 48, 74. —^a) D1 त्वं (for मां). B1. 2. 4 Da (Da1 damaged) D5 नाभिगच्छेथा; T1 G2. 4 नाभिगच्छेत्स्व. —^c) Da1 D3 शपेय. Ś1 K1 Dn2 G1 त्वा (for त्वां). —^d) Da1 पराभावाय. D1 कौरव; G3 वै रणे (for सर्वशः). —After 65, S ins. (cf. 50):

126* किं ते करोमि वै कामं ब्रूहि पाण्डवनन्दन ।

एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।

[(L. 1) M2. 8 कं ते. — (L. 2) G2 om. (hapl.) from the post. half of line 2 up to 67*.]

66 = 36, 51, 77. G3 om. (hapl.) 66-74. K4 G2 om. 66 (for G2, cf. v. l. 126*). —^b) Ś1 दासो-
प्यर्थो न; K0-2 दासोर्थो हि न; K3 D6 नार्थो दासश्च
(D6 'सो हि); D1. 3 त्वं (D3 अ)र्थो दासो न; D2 दासश्चार्थो न. —^c) D1 सत्यं ब्रवीमि राजेंद्र. —T2
om. 66^a-69^a. —^d) K3 यद्वास्म्यर्थेन (sic).

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ॥ ६८

संजय उवाच ।

इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।

तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ।

अवध्योऽहं महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६९

प्रीतस्त्वभिगमेनाहं जयं तव नराधिप ।

आशासिष्ये सद्योत्थाय सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७०

67 T2 G3 om. 67 (cf. v. l. 66). G2 om. 67^a (cf. v. l. 126*). K4 reads 67 after 77. —^a) K3 वेत्त
मय. —^c) Ś1 K1 M1. 3 अतस्त्वा. K0. 1 D6 T1 G1. 1
M2 ब्रूमो; K2 ब्रूमौ; K4 ब्रूयां; K5 वत्सि; D3 G1. 1
ब्रूम (for ब्रूमि). B Da Dn D4. 5. 7. 8 ब्रवीम्यतः क्ली-
वत्त्वां; D1 ब्रवीमि क्लीववदतो. —^d) = 37^d (q. v.).
D8 युद्धानन्य*.

68 T2 G3 om. 68 (cf. v. l. 66). —^a) G2
42^a. Ś1 K0. 1. 8. 5 D2. 8 तस्मात्त्वाम् (for ते तस्माद्).
D3 हंतुमिच्छामि त्वां तस्माद्. —^b) M1-3. 5 सतं (for
वचः). —After 68, K4 B3 ins. (= var. 42^a):

127* वधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ।

69 G3 om. 69; T2 om. 69^{abde} (cf. v. l. 66).
K4 B3 om. 69^{ab}. Ś1 K0-2. 5 M1-3. 5 om. the ref.
K3. 4 B D T1 G1. 2. 4 M4 read the ref. before 69^{cd}.
—^a) K5 इत्युक्तो. T1 G4 राजन् (for राजा). —^c)
Da D6 तद् (for तं). —^d) K5 विजयास्य (for
विज्ञा*). K D2. 3. 8 चिकीर्षितं; D1 मनोगतं (for
विवक्षितम्). —^e) Da1 D5 M2 अवध्योयं. B D3
Dn D4. 5. 7. 8 महाराज (for महीपाल). —^f) = 75^d.
K0-2. 4 D2 जयमान्यसि.

70 G3 om. 70 (cf. v. l. 66). —^a) Ś1 प्रीतोत्प-
भिगमेनाहं; K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 प्रीतस्त्वभिगे-
नाहं; K3 D2 प्रीतस्त्वागमनेनाहं; T1 G2. 4 प्रीतस्त्वभि-
गतेनाहं. —^b) D1 जयस्व त्वं (for जयं तव). D3
महामते (for नराधिप). M न च वः (M2. 5 न वत्)
पीडयाम्यहं. —^c) K3 D2 आशि (D2 'नि')व्येहं; Dn
Dn1 D3. 7. 8 आशासिष्ये; T2 आशास्ये हि; G1 आश-
सिष्ये. M जयं चैव (for सद्योत्थाय). —^d) = 60^d.
D1 जय त्वं च नराधिप; M गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः.

एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ।
अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराद ॥ ७१
स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
उवाच राजा दुर्धर्पमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ७२
अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।
जयेयं च महाराज अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ७३

शल्य उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
ज्ञेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७४
तुष्टोऽसि पूजितश्चासि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते ।

अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ७५
ब्रूहि चैव परं वीर केनार्थः किं ददामि ते ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७६
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज ब्रूद्वोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७७
करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम् ।
ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७८
युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्विदमुत्तमम् ।
कामं युध्य परस्वार्थे वरमेतद्गुणोन्महम् ॥ ७९

C. 6. 1912
B. 6. 43. 64
K. 6. 43. 66

71 G₃ om. 71 (cf. v. l. 66). — ^b) D_{1.3} विशां
पते (for वचस्तदा). — ^d) K₃ D_{1.2.6.8} S (G₃ om.)
यत्र (for येन).

72 Cf. 46. G₃ om. 72 (cf. v. l. 66). — ^b)
D_{1.6.8} T G_{2.4} M_{3.6} चापि; G₁ चैव (for चाभि-).
— ^a) Ś₁ राजन्; K_{0.1} वाचा (for राजा). T₂ धर्मात्मा
(for दुर्धर्पम्). — ^d) Ś₁ K₀ आत्मनः श्रेयसं (K₀ 'से')
वचः; K₁ आत्मनाश्रयमेवचः (sic); K₂ आत्मनः श्रेयमेव
च; B_{1.2} इदमात्महितं वचः; T₂ निश्रेयसकरं वचः.

73 Cf. 47, 64. D₈ G₃ om. 73 (for G₃, cf. v. l.
66). Before 73, M₄ ins. युधिष्ठिर उ". — ^a)
Hypermetric. K₃ D₂ अनुनीय; D₆ अनुमान्य (for
अनुमानये). K_{0.1} D₆ G_{1.2} त्वा (for त्वां). K₂ B₁
D_n D_{1.7} दुर्धर्पः; B_{1.2} D₄ D_{3.5} योत्स्येहं; D₁ योत्स्ये
(for योत्स्यामि). — ^b) Ś₁ गुरोः; K₂ D_n D_{1.7}
योत्स्ये; S (G₃ om.) परान् (for गुरो). K₄ B₃
M_{1.3-5} 'कल्मष'. — ^c) D₂ यजेयं (by metathesis).
K₁ D₁ D_n तु (for च). K₂ B_{1.2.4} D₄ D_n
D_{1.5.7} पराजित् (for महाराज). — ^d) K₃ D₂ रिपुं;
D₄ D₅ विभो; D_{1.3} [अ]नघ (for रिपून्).

74 = (var.) 33, 48, 65. G₃ om. 74 (cf. v. l. 66).
— ^a) Ś₁ K_{0.1} D₁ मा (for मां). D₄ D₅ नाभि-
(for नाभि). — ^b) M₃ 'निश्चय'. — ^c) Ś₁ शपेयः;
K₃ पश्येयं. Ś₁ K_{0.1} त्वा (for त्वां). — D₃ om.
(hapl.) 74^d-76^e. — ^d) Ś₁ K_{2.3} D_n D_{1.6.8} G₂
वैरणे (K₃ 'जां'; D₁ 'जं'; D_{6.8} 'जः'); D₄ D₅
सर्वतः (for वै रणे).

75 D₃ om. 75 (cf. v. l. 74). — ^a) Ś₁ 'आसि';

Da D_{1.5} 'आहं'; D₇ 'आपि (for 'आसि). — ^b)
D₃ तदास्तु; G_{1.3} तदस्ति. K₃ D₃ मे; D₆ तत् (for
ते). — ^c) Ś₁ K_{0.1} T₂ M_{1.3} चैव त्वा; M₁ युद्धाय.
— ^d) = 69^f.

76 D₃ om. 76^{abc} (cf. v. l. 74). — ^a) Ś₁ K_{0.1}
Da D_{1.5} चैव (K_{0.1} 'वं' वरं; K₃ B₃ S चैवापरं; D_n
D_{1.6-8} वै वचनं (for चैव परं). — ^b) T₂ G M₄
केनार्थो. Da₁ कं. K₃ वदामि; D₇ S (except T₂ G₂)
ददामि. — 76^{cd} = 50^{cd}. — ^d) K_{0.1} युद्धात्किमन्य-
दिच्छसि. — After 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77,
128^e, 78^{cd}.

77 = 36, 51, 66. For sequence in S, cf. v. l. 76.
— ^b) K₀ दासोर्थो न हि; K_{1.2} दासो ह्यर्थो न; K₃ त्वर्थो
दासो न; D_{3.6} नार्थो दासोस्ति (D₆ 'सो न'); G₃ दासस्त्वर्थे
न. — K₃ om. 77^{cd}. — ^c) K_{0.2} महाबाहो; D_n
D_{4.6.8} वचो राजन्. — After 77, S ins.:

128* तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।

78 For sequence in S, cf. v. l. 76. Ś₁ reads
78-80 on marg. — ^a) D₂ चरि' (for करि'). Da₃ D₃
च ते; S यथा (for हि ते). D₁ करिष्यामि च कामं ते.
— ^b) D₃ यथोचितं; M_{1.2.4} तवेप्सितं. — ^c) D₁ ब्रवी-
म्येतच्छीववान्यं; D₃ ब्रवीम्यतस्त्वां क्लीव इव (hyperme-
tric); S अतस्त्वां (M_{1-3.5} 'स्ते') क्लीववद्भूमि (T₂ G₂
'हि; G₁ 'याद्; G₃ 'यां; M₁ 'म). — ^d) = 37^d
(q. v.). K_{0.1} युद्धात्किमन्यदिच्छसि.

79 For sequence in S, cf. v. l. 76. — ^b) D₃
येन स्याद्वित'; S नित्यं मे हित'. — ^c) D₆ युध्येत;
Co युध्य (as in text). S कामं युध्यस्व रिपवे.

शल्य उवाच ।

बृहि किमत्र साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ।

कामं योत्स्ये परस्यार्थे वृतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ८०

युधिष्ठिर उवाच ।

स एव मे वरः सत्य उद्योगे यस्त्वया कृतः ।

सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८१

शल्य उवाच ।

संपत्स्यत्येव ते कामः कुन्तीपुत्र यथेप्सितः ।

गच्छ युध्यस्व विस्रब्धं प्रतिजाने जयं तव ॥ ८२

— ^a) K₂. 4 B Da Dn D₃-3. 7. 3 'मेतं; K₃ D₁ 'मेनं; D₂ 'मेवं (for 'मेतद्).

80 For sequence in S, cf. v. l. 76. K₅ om. (hapl.) 80-81. — ^a) Ko. 2 बृहि किं मंत्रसाह्यं ते; K₁ D₁ बृहि किं मंत्रसाह्यर्थे (D₁ 'साह्यं ते); K₃ D₁. 2 बृहि किं चात्र साह्यं (D₁ कार्यं) ते; K₄ बृहि किंचिदसाह्यं ते; B₁. 2 Dn D₃ किमत्र बृहि सा (Dn स) ह्यं ते; Da Da-3. 3 बृहि किमत्र साह्यं ते (for 80^a). S मंत्रयित्वे महाराज नित्यं त्वद्विमुत्तमं. — S om. 80^{ad}. — ^d) Ko. 2. 4 B₁ Da₁ (before corr.). ^a2 Dn D₅ भृतो; B₂. 4 बद्धो; B₃ धृतो (for वृतो).

81 K₅ om. 81 (cf. v. l. 80). T₂ om. the ref. — ^a) K₃ एवास्तु (for एव मे). Ko सत्यम्; K₄ B Da Dn D₄-3 शल्य; D₁ त्वद्य (for सत्य). T G M₁. 6 एवमेव वचः (M₅ 'रः) सत्यम्. — ^b) G₂. 3 M₅ उद्योगो. D₁ वृतः; D₅ कृतं. Ko. 2 उद्योगे यः कृतस्त्वया (by transp.). — ^c) K₄ सूर्यं (for सूतं). S राजेंद्र (for संग्रामे). — After 81, S ins.:

129* त्वां हि योक्ष्यति सूतत्वे सूतपुत्रस्य मातुल ।

दुर्बोधनो रणे शूरमिति मे नैष्ठिकी मतिः ।

[(L. 1) G₂ योत्स्यति (for योक्ष्यति). M₃ सारथ्ये (for सूतत्वे). — (L. 2) T₂ क्षासिन्; M₁. 2. 5 नूनम्; M₄ शूर (for शूरन्).]

82 ^a) K₄ B Da D₅ संपत्स्यते स; D₁. 3 S संपत्स्यते च (for 'लेप). S₁ कामस्ते; K₃ D₂ वै कामः; D₃ कामोयं. K₅ संपत्स्यत्यधिकः कामः. — ^b) B₂ कुन्तीपुत्रो; M₁-3. 3 सूतपुत्रे (for कुन्तीपुत्र). K₂. 3 D₁ T G M

संजय उवाच ।

अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्वक्त्रम् ।

निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८३

वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै ।

तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थं गदाग्रजः ॥ ८४

श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेपात्किल न योत्स्यसि ।

अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ८५

हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगे ।

धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्तमम् ॥ ८६

यथेप्सितं; K₄ B Da Dn D₄-3 युधिष्ठिर; D₃ यथेप्सितं. — ^c) S₁ K₃. 5 D₂ विभ्रवर्ध; K₂ D₁. 3 विभ्रवर्ध; S राजेंद्र (for विस्रब्धं). K₄ B Da D₅ यथेच्छं (Da D₅ 'ष्टं) गच्छ युध्यस्व (K₄ adds विभ्रवं after युध्यस्व); Dn D₄. 6-8 यथेप्सितं गच्छ युध्य (Da. 3 'ध्यस्व). — ^d) K₅ (sup. lin. as in text) प्रियं (for जयं). S प्रतिजानि प्रियं तव; S करित्वे य (T₁ G₂. 4 त) दितं तव.

83 ^a) K₄ D₁ 'मान्य च. M₄ राजेंद्रो. — ^b) K₄. 2 D₂ मद्वक्त्राधिपं. — ^c) K₃ महत् (for महा). — ^d) = 30^d.

84 Before 84, T₁ G₁. 3. 4 M₁. 4 ins. संजय. — ^a) K₅ Dn D₁ 'देवश्च (for 'देवस्तु). — ^b) B₁. 4 Da₂ Dn₂ D₄-3 ह (for वै). D₁ आहवेभिजगाम; S अभिगम्य जगाम वै (M₄ 'म्येदमत्रवीत्). — S om. 84^{ad}. — ^c) D₁ 'चैवं (for 'चेदं). — ^d) K₄ B₂. 1 सा (K₄ शा) त्वपूर्वं; Da D₅ सांत्वपूर्वं (for पाण्डवार्थं). B₂ सदाग्रजः; D₁ गदाधरः.

85 ^a) K₅ किल (for कर्ण). — ^b) K₅ कर्णो (for किल). K₃ नराधिप; K₄. 5 B Da D₁-3. 5 T₁ G₁ M₁ न योत्स्यसे (K₅ D₃ 'ते); M₁-3. 5 न युष्यते. — ^c) T₁ G₁ M तावद्; T₂ G₁. 3 तस्माद्; G₂ अस्माद् (for अस्मान्). D₃ वर्धय; T₁ G₂ विरम; T₂ तने; G₁. 3 वरद; G₂ वानय; M₁-3. 5 वृणोमि (for वरय). D₂ (sec. m.) राजेंद्र (for राधेय). — ^d) K₅ दुष्यते (for हन्यते).

86 ^a) B Da Dn₂ D₄. 3. 7 M संयुगं. — K₅ om. 86^{ad}. — ^c) S पांडुपुत्रस्य (for धार्तराष्ट्रस्य). — ^d) S गच्छसि (for पश्यसि). Ko-2 चोत्तमं; D₂ D₃ तत्तमं; T₁ G च क्षमं; T₂ M चेत्क्षमं.

कर्ण उवाच ।

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ८७

संजय उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत ।
युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह संगतः ॥ ८८
अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डवाग्रजः ।
योऽस्मान्बृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ॥ ८९
अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ।
प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ९०
अहं योत्स्यामि मिततः संयुगे धार्तराष्ट्रजान् ।

युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ९१

युधिष्ठिर उवाच ।

एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृनपण्डितान् ।
युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ॥ ९२
वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् ।
त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ९३
भजस्वास्मात्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ।
न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ ९४

संजय उवाच ।

ततो युयुत्सुः कौरव्यः परित्यज्य सुतांस्तव ।
जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ९५

C. 6. 1628
B. 6. 43. 100
K. 6. 43. 102

87 °) K₁ वैप्रियं (for विप्रियं). — °) D₁ संयुगे
(for केशव). — °) K₅ तु (for हि).

88 Ś₁ K₁ Da Dn D₁₋₇ T₁ G om. the ref.
— °) D₁ तस्य (for कृष्णः). — °) T₂ स (for सं).
— T₁ G om. 88^{ad}. — °) D₃ पुरोगैस्तु. — °) B₃
संगते. K₃ पाण्डवैः परिवारितः.

89 °) K₀ प्रावोचत्; K₁ प्रोवाच; K₅ प्रक्रोशत्
(for प्राक्रो). — °) D₈ वृणोतु; D₇ वृणीत. T₁
G₁ transp. तमहं and वरये. K₄ Da Dn D₃. s. 7. 3
सह (Da₁ ग्रहः; D₃ सत्त्व) कारणात्. M₁₋₃. 5. 7. वृणे साहाय्य-
कारणात् (for °).

90 °) D₃ तत् (for तान्). D₁ अथ तं समनुप्रेक्ष्य;
S अथ तं समभिप्रेक्ष्य (M₃ इय). — °) D₂ Cd
प्रीतात्मा (for प्रीतात्मा). K₅ तव (for धर्म-).

91 °) K₂. 4 Dn D₁₋₈ भवतः; K₃ D₂ सततं;
K₁ C₀ मिततां; D₃ नियतः; Ca. np मिततः (as in
text). G₁. 3 अहं हि योत्स्यामीत्युक्तः; G₂ अहं हि
गजयोत्स्यामि. — °) D₁ संयोगे. Ś₁ K₀₋₃ D₂ धार्त-
राष्ट्रजः; K₅ धृतराष्ट्रजान्. — °) Ś₁ K₀₋₂. 4. 5 Dn D₂. 3
T₁ युष्मदर्थं. — °) Ś₁ K₀. 1 Da₁ मा (for मां). Da
D₃ वृणुषे. D₁ नृप; D₃ M₅ [s] नघं.

92 K₃ om. the ref. — °) K₁. 3 D₃ सर्व (sic);
D₁ सर्वान् (for सर्व). — °) K₅ अपह्वान् (for अपण्ड-
ितान्). — D₃ om. 92^{ad}-93^{ad}. — °) K₅ D₁ वासुदेवस्य;
D₃ देवं च. — °) K₀ ब्रूमो हि; K₂ ब्रूम हि; Dn₁

D₂ ब्रूमश्च; D₁ च बहु (for च ब्रूम). S त्वमहं भ्रातरश्च
मे. — After 92, S ins.:

130* न भविष्यन्ति ते वाला धार्तराष्ट्रा न संशयः ।

93 D₃ om. 93^{ad} (cf. v. l. 92). — °) Ś₁ K₁
G₁ M₃ त्वा (for त्वां). D₁ M₃ महेष्वास; T₁ G
महाराज (for महाबाहो). — °) D₃ युध्य च (for
युध्यस्व). K₀₋₂ युयुत्सो साह्यकारणात्. — °) D
(except D₂. 3) transp. पिण्डश्च and तन्तुश्च. — After
93, S ins.:

131* ततो जलक्रिया चैव त्वया कार्या तथैव च ।

[T₂ M₁₋₄ तेषां (for ततो). M₂ उवलन्तिया (sic) (for
जल).]

94 Before 94, D₃ ins. युयुत्सुर्वाच. — °) Ś₁ K₁
मा; K₀. 3-5 D₁. 2 मां (for [अ]स्मान्). D₇ (sup. lin.
as in text) महाराज (for राजपुत्र). — °) Ś₁ K₀. 1. 3-5
D₁. 2 भजमानं. D₁ G₁. 3 महामते. — °) T₂ गमि-
ष्यति; Ca. c. v भविष्यति (as in text). — °) D
K₀ B₃ Da Dn D₁₋₃ M₁₋₂. 5 'द्रो ह्य (K₀ 'भ्य) मर्षणः;
B₁ 'द्रो महीपतिः; T₂ 'द्रोत्यमर्षणात्.

95 °) K₀. 2-4 B Da Dn D₁₋₇ कौरव्यान्; S
(except G₁. 3) कौरव्य; D₃ कौतियं. — °) K₀. 1
परित्यज्य (for 'त्यज्य). Ś₁ D₃ सुतास; D₁ सुतस;
S सुतं (for सुतांस). — After 95^{ad}, S ins.:

132* स सत्यनिति मन्वानो युधिष्ठिरवचस्तदा ।

— °) K₁ T₂ सेना. K₀. 1 विद्राव्य; D₁ आह्वय; D₃

C. 6. 1629
B. 6. 43. 101
K. 6. 43. 103

ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहाभुजैः ।

जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोच्चलम् ॥ ९६

प्रत्यपघ्नन् ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुषर्षभाः ।

ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ ९७

अवादयन्दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।

सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ९८

रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।

धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृपिरे मुदा ॥ ९९

विश्रान्त्य; T₂ संभ्रान्त्य (for विश्रान्त्य). K₂ Dn₁ D₁. 6
हुंदुभिः; B Da₂ Dn₂ D₁. 5. 7 हुंदुभीः; S हुंदुभीन्.
— After 95, S ins.:

133* सबलो धार्तराष्ट्रस्य कुत्सयन्कर्म दुष्कृतम् ।

[T₂ G₂. 3 M₅ दुष्करं.]

96 ^b) Ko-2 प्रहृष्टः स; B₁. 3. 4 D (except D₁-3)
सुसंहृष्टो (for संप्रहृष्टः). K D₁. 3 T₂ M₄ सहाभुजः;
B Da Dn D₁-3 महाभुजः; D₂ सहा*³; M₁-3. 6
सहाभुजः. — ^a) K₅ द्युतिमत् (for दीप्ति°). D₁ दीप्ति-
मत्कानोपमं; S कांचनं शतचंद्रव (M₄ 'म'त्).

97 ^a) D₂ S च पुनः (for ते सर्वे). — Ko-2 om.
(hapl.) 97^b-99°. — ^b) K₄ B Dn₂ D₃ स्वरथान्;
G₁. 3 स्वान्थान् (by transp.); T G₂. 4 ते (T₂ स°)
रथान् (for रथान्स्वान्). Ś₁ K₃-6 B₃ Da₁ D₃ पुरुषर्षभः
(K₄. 5 D₃ 'भान्'; B₃ 'भ'); D₃ भरतर्षभाः (for
पुरुषर्षभाः). — D₆ om. (hapl.) 97°-98°. — ^c)
T₁ G₁ राजन्; T₂ भूयो (for व्यूहं). K₅ तथा पूर्व; T₁
G₁. 3. 4 यथाव्यूहं (G₃ 'हं'); T₂ रथं पूर्व; G₂ तथा
व्यूहं (for यथापूर्वं). — ^d) Da D₅ प्रत्यव्यूहन्त; T₂
प्रतिव्यूहन्त; G₂. 3 प्रतिव्यूहन्त. K₄ पुरा; T₂ ततः (for
पुनः).

98 Ko-2 D₆ om. 98 (cf. v. 1. 97). — ^a) M₄
अवादय. Ś₁ हुंदुभी च; K₅ हुंदुभीश्च; D₁-3. 5. 7
हुंदुभीश्च; T G M₁-3 हुंदुभीस्ते; M₄ हुंदुभीस्ते; M₅
दुराभिस्ते (for हुंदुभीश्च). — ^b) Da D₃. 5 'श्रैक-
M₁. 6 'श्रापि (for 'श्रैव). B₃ D₁. 3 चैव पुष्करान्;
Ca. d. np एकपुष्करान्. — ^c) K₃ D₃ (by corr.). 3
सिंहनादाश्च. — ^d) K₅ विनेदुः; M₁ निनेदुः (for विनेदुः).

99 Ko-2 om. 99^{abc} (cf. v. 1. 97). — ^b) Ś₁
पार्थिवाः; D₃ Cep पांडवाः; T₁ G₁ M₁. 2 पार्थिवान्

गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान् ।

दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयांचक्रिरे भृशम् ॥ १००

सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् ।

दयां च ज्ञातिषु परां कथयांचक्रिरे नृपाः ॥ १०१

साधु साध्विति सर्वत्र निश्चरुः स्तुतिसंहिताः ।

वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षिणीः ॥ १०२

म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा ।

वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १०३

(for पार्थिवाः). — ^a) K₁. 2 Dn T₂ तदा (for मुदा).

100 ^b) Ś₁ K₁ मान्यः; Co मान्यान् (as in text).
Da₂ D₅. 3 मानयतांश्च. Ko मन्यमानायतां च तां (sic)
K₃ D₂. 3 मान्यसन्मानजं (D₃ 'नं') च यत्; K₅ कृत-
मज्ञतां च तान्; Da₁ समान्यसमनयतांश्च तान् (sic)
D₁ मन्यन्ते भरतर्षभः; T₁ G सत्य (G₂ 'त्य') धर्मज्ञ-
तथा; T₂ सत्यं धर्मार्थतामपि; M सत्यं (M₂. 2. 3 'त-
धर्मज्ञतामपि. — ^a) K₄ मुदा; Da₁ नृप; D₁ G₁ नृ-
(for भृशम्).

101 Da₁ G₁ om. 101. — ^a) M₁ सौहृदं.
क्षमां; Ca. c. d कृपां (as in text). S (G₁ om.)
चापि (for चैव). — ^b) T₁ G₂-4 प्रायः काले; T₂ M₁-
5 प्राप्ते काले; M₄ प्राप्तकाले. K₅ महात्मनः; M₁-
महामना (M₂ 'नाः') (for महात्मनाम्). — ^c) G₁
दयां च तज्ज्ञातिषु परां (hypermetric). — ^d) Ś₁
भृशं; D₃ मुदा; G₂. 3 (both also as in text) नृ-
(for नृपाः).

102 Before 102, G₁ ins. नृपाः. — ^a) Ś₁ K₁
सर्वे ते; Ko. 2 ते सर्वे (for सर्वत्र). — ^b) Ś₁ K₁
विनेदुस्; K₁ वृतेद् (corrupt) (for निश्चरुः).
Ko-2 तत्र संह (K₂ 'हि') ताः; K₅ स्तुतिसंहिताः;
S स्तुतिसंयुताः; D₂. 3 श्रुतिसंहिताः; Co स्तुतिसं-
— ^c) K₁ M₄ वाचा (for वाचः). K₁ पुण्यं.
कीर्तितां नो; M₁-3. 5 कीर्तिमत्याः; Co 'मतां' (as in
text). — ^d) Ś₁ K₅ मनोहृदयहर्षिणी; K₃ D₁
हर्षिणी; K₃. 4 B₂. 3 D₂. 3 M₄ 'हर्षणाः; D₁ D₁
'कर्षिणीः (Da₁ 'णः'); Dn D₁. 6-8 'कर्षणाः; D₁ मुदा
हृदयहर्षिणी; T₂ G₁-3 M₅ मनोहृदयहर्षिणः (T₂ 'तां')
M₁-3 सत्या हृदयह (M₂ 'क' र्षणाः).

103 ^a) Ś₁ म्लेच्छाः शकाश्च; K₅ D₁. 3. 5 T₁ G₁
म्लेच्छाचार्याः; B₃ मान्याचार्याः; D₃ म्लेच्छानार्याः.

ततो जघुर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्करान् ।

शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।

के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ १

संजय उवाच ।

ब्राह्मिः सहितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ २

तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ।

भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३

क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।

भेरीमृदङ्गमुरजा ह्यकुञ्जरनिस्वनाः ॥ ४

C. 6. 141
B. 6. 44. 4
K. 6. 44. 4

cites भार्याः (as in text). Ko ते (for चे). Ks तत्र (for तत्र). —^b) Ds चुकुक्षुस् (for शुश्रुक्षुस्). K Bz. 4 Dn1 D2. 3 G2 M1. 3-5 तथा; Da Ds ततः; T2 च चे (for तदा). —^c) Ko वृत्ते तत्; Ks वर्तत; D1 ष वृत्तं (for वृत्तं तत्). Co cites वृत्तं (as in text). —^d) Ks Da1 D2. 3 तुष्टुवृत्ते समागताः; S रक्षुर्वाप्यगद्गदाः.

104^a) Ko. 1 दध्मुर; D1 जघ्ने. Ks Da1 D2. 3 G2 भेरी; M2. 5 भेरी. —^b) B3 पुष्कराः; D1. 3 पुष्करान्. Da Ds शतशोथ सहस्रशः; S पटहान्गोमुखां स्या. —^c) Ks Ds शंखाश्च. K1. 3 निभा; G2 समा; G3 समान् (for निभान्). T1 G1 शंखान्गो क्षीरधवलान्. —^d) Ks दध्मुर (for दध्मुर).

Colophon. — Adhy. name: Ko भीष्मद्रोणकृप सत्याभिगमनः; Ks भीष्माद्यतिगमः; Ks प्रथमदिवसे; Da Ds भीष्माभि (Ds om. भि) गमनः; D1 संन्यास मुचविनिर्गतयुधिष्ठिरस्य गुरुत्वप्रदानिकः; Ds युद्धसमागमः; G2 गुरुपसर्पणः; M1-3. 5 द्रोण (M2 भीष्मद्रोण) कृपशल्यानंजय. — Adhy. no. (figures, words or both): Da1 1; Dn2 D1 42; Ds 43; T G 22; M 24 (M2 23). — Sloka no.: Dn1 104; Dn2 Ds 102.

42

Before 6. 42. 1, T1 G4 ins. (= 85*) :

134*

भगवानुवाच (sic) ।

कृष्णं कमलपत्राक्षं पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।

वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायणं हरिम् ।

1 T1 G4 om. the ref. — 1^{ab} = 6. 48. 1^{ab}. —^a) Ś1 Dn2 Ds Cd एवंच्यूहेष्व. —^b) M1-3. 5 पाण्डवे (for मामके). —^c) Ś1 मामकाः; T G पाण्डवाः; M कौरवाः (for कुरवः). T G कौरवास् (for पाण्डवास्). B1 D1. 3 T2 G2 तदा (for तथा). D3 कुरवः पाण्डवाश्च किं.

2^a) D1 राजा (for राजन्). B Da1 (also as in text). a2 Dn D1. 3. 5 आतुस्त्वचनं श्रुत्वा; S आतुर्वचनमाज्ञाय. Ca cites आतुः and तद्वचः. —^b) Ks B Da Dn D1. 3. 5 T G M दुःशासनस् (for दुर्योधनस्). T1 G4 तथा (for तव). —^c) B D (except D1-3. 5) S transp. सह and सेनया.

3^a) D7 ईप्संतः. —^c) Ks प्रययौ (for प्रययुर). S सर्वे च सहिता ययुः.

4^a) K1 क्ष्वेडाः; Ks D2 क्ष्वेडाः; Da Dn D1. 3. 7. 8 S Cv क्ष्वेलाः (Da1 भाः; Dn1 जाः; Cv जाः); Ca. d क्ष्वेडाः (as in text). Ś1 (sup. lin. as in text) किलकिलाशब्दाः; Dn D1. 3 S Cv किलकिलाशब्दाः. —^b) = 6. 41. 3^b. Ś1 कृकचे; Ko D1. 3. 3 कृकचो; K1 कृकचा; Ks D2 क्रकचो; Ks कृकचो; T G M1. 4 कृकरा; M2. 5 कृतरा; Cv कृकचा (for क्रकचा). Ks G1-3 M पाणकाः (Ks G2 पिनः). —^c) K1 भीरी. Ś1 K1 मुरजाः; Ks. 5 Da1 Ds मरुजाः; D1 पणवाः; T1 G1. 2. 4 M4 मुरवाः. Co cites मृदङ्गाः and मुरजाः. —^d) Ś1 K D2. 6 कुञ्जराणां च (for ह्यकुञ्जर). Some MSS. निःस्वनाः, निःश्वनाः.

उभयोः सेनयो राजंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ।

वयं प्रतिनदन्तश्च तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये

समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।

चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिखनैः

प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६

नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलाना-

मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।

बभूव धोपस्तुमुलश्चमूनां

वातोद्धतानामिव सागराणाम् ॥ ७

तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।

भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृषो यथा ॥ ८

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च वृंहितम् ।

सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९

हयानां ह्येपमाणानामनीकेषु सहस्रशः ।

सर्वानभ्यभवच्छब्दानभीमसेनस्य निखनः ॥ १०

तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः ।

जीमूतस्येव नदतः शक्राशिनिसमखनम् ॥ ११

वाहनानि च सर्वाणि शक्रन्मूत्रं प्रसुसुवुः ।

शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ १२

दर्शयन्धोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् ।

विभीषयंस्तव सुतांस्तव सेनां समभ्ययात् ॥ १३

5 ^a) Ds S सेनयोर्ह्या (T Gs. 4 'योरा'; G2 'यो ह्या') संस्. — ^b) Dn D4.7.8 ते स्म; D1.8 तस्मात्; S त्रेषां (for तेऽस्मात्). K3 D2.6 उपाद्रवत्; S समाद्रवः (T1 'सुद्रवाः; G4 M1 'माद्रवाः; M2.4 'माद्रवे'); Cc 'द्रवन्' (as in text). — D1 om. 5^{ad}. — ^c) T1 G3.4 वयं (for वयं). K3 B Da Dn D4.5.7.8 Cv वयं तान्प्रतिनदं (D4.8 Cv 'नदं'; D7 'नादं') तस्य; G1.2 M1.2.3 न वयं प्रतिनदं तस्य. — ^d) Da2 Ds तदाभूत्. Ś1 तुमुलो; K3.5 Ds तुमलं; D3 तुमले.

6 ^a) Ks D2.6 तदा समुच्छ्रये; D1 महासमुल्लवे. Cc cites महान् and समुच्छ्रयः. — ^c) Some MSS. निःखनैः.

7 ^a) Ks रथेन्द्र; D2 नरोन्द्र. — ^b) Ko.1 अत्यायतानाम्; K2-5 B1.3 Da1 (also as in text) D2.3.6 अभ्यागतानाम्; B2.4 अभ्यागच्छतीनाम्; Dn D1.4.7.8 आगच्छती (Dn2 Ds 'ता') नाम्; S समाकुलानाम्. — ^c) Ś1 K4 D1 G2 घोरस् (for धोपस्). Some MSS. तुमलश्च. Ca. d cite तुमुलो धोपः. — ^d) Ko वातोद्धतानाम्; K1 वातो धृतानाम्; K3 D2.6 वातेरितानाम्; K5 D2.4.8 T G M3.5 वातोद्धतां.

8 ^a) D1 समुद्रिते. — ^b) Ko S रोमहर्षणे. — ^c) Ks Ds महानादं (for 'बाहुः'). — ^d) Ks प्रणुदद्. Ś1 प्राणदश्च वृषो; Ko.1.8 D2.6 T2 G3 M5 प्रणदद्गो (T2 'नो') वृषो; Ds प्रनादत्तो गोवृषो (sic); M1 प्राणद्वृषो. Ca. d cite गोवृषो. Cc cites वृषः.

9 With 9^{ab}, cf. 6. 18. 2^{ab}. — ^a) Ś1 D1 'निर्घोषा; K1.5 Da Dn D2-3.7.8 'निर्घोषा; M1-3.5 'निर्घोषो.

— ^b) Ko वृंहितान्; K1 व्यंहतां (sic); K4.5 Da Ds वृंहितान्; D1 निखनाः; Ds वृहस्पति (hypermeteric); T1 G निखनं (for वृंहितम्). — ^c) Ś Ko.1.4 D1.3 'नादां (D1 'दा') श्व; Ks M2-5 'नादश्च' Ś1 वीराणां; Ko.1 शूराणां; D1 योधानां (for सैन्यानां). — ^d) Ko.1 'रवोत्यभूत्; K3.5 D1 'रवो ह्यभूत्; Dn Ds 'वचोत्यभूत्; D3 'रवोत्यगात्; S 'रयं प्रति. Cc cites अत्यभूत्; Cc. d अभ्यभूत्.

10 ^a) = 6. 18. 3^{ac}. Ds हेय; Ds हेप' (for हेप). — ^b) Ko अनेकेषु; M1.3 अनीके वै (for 'केषु'). Ko.1 च सर्वशः (for सहस्रशः). — ^c) D1 अभ्यहनत्; Cv प्रराभवत् (for अभ्यभवत्). Da Ds M1.3.5 शब्दे (for शब्दान्). — ^d) Ds निश्चलः (for निखनः). Ś1 K D1-3.5 भीमस्य नदतः स्व (K4 पुनः).

11 ^a) K4.5 Ds T G तत् (for तं). — T2 om. 11^{ba}. — ^b) Ks Da1 तत्र (for तव). D1 त्रितोपते (for वितत्रसुः). — ^c) G2 जीमोतस्येव; G3 जीमूतस्यैव. D4 S (T2 om.) निनदं (D4 M4 'दः') (for नदतः). — ^d) Ś1 K4 'समखनः; K3.5 D2.3.6 'सुखनं; M 'समन्वितं.

12 ^b) = 6. 1. 18^d. K4 B2 सकृन्. K1 प्रसुसुवन्. K3 D2.3.6 शक्रन्मूत्रे प्रसु (K3 'सु') श्रुवुः. — ^c) Ks तव (for तस्य). D1 S शब्देन भीमसेनस्य. — ^d) Ds 'स्येव मृगो यथा.

13 ^b) K4 महेंद्र इव; T1 G4 M1.3 नवाभ्रमिव; T2 G1-3 M2.4.5 नवाभ्र इव. Cc cites महाभ्रम् (as in text). K3 D2 चानदत्; K4 Ds.7 चानदत्; D1

तमायान्तं महेश्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
 छादयन्तः शरत्रातैर्मैधा इव दिवाकरम् ॥ १४
 दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः ।
 दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥ १५
 विविशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
 पुलिन्धो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ १६
 महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः ।
 आददानान् नाराचाभिर्मुक्ताशीविपोपमान् ॥ १७

अथ तान्द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः ॥ १८
 धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयन्तः शितैः शरैः ।
 वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९
 तस्मिन्प्रथमसंमर्दे भीमज्यातलनिखने ।
 तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराञ्छुखः ॥ २०
 लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ ।
 निमित्तवेधिनां राजञ्शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१

C. 6. 1657
B. 6. 44. 21
K. 6. 44. 21

सौदर्याः; Ds T2 G1-3 M1.3 नानदन्; T1 G4 M4.5
 नानदन्; Cd नादयन् (as in text). — °) S1 K1-4
 D1.2 T2 G3 M5 विभीषयन्सु; Ds भीषयन्सु. B Da Dn
 D1.4.7.8 भीषयन्सु सुतांस्तत्र; D1 भीषयन्सु पुत्रांस्तु;
 G3 विभीषयन्सुतान्मदांसु. — °) K2 damaged. S1
 तत्र वीरान्; K3 D2.6 तत् पुनः; K5 भीमसेनः; B Da
 Dn D2-3.7.8 तत् एतान् (for तव सेनां). S समा-
 द्रवत्.

14 In K2, st. 14 is lost on a damaged fol.
 — °) Ds तमायान्तं. — °) K3 D2.3 सोदर्याः; Da1
 Ds सोदर्यान्; T2 ससेनाः; Ca.c.d सोदर्याः (as in
 text). K3 D2 तेभ्यः; Da Ds समः; Ds ते न्यः;
 M1.3 प्रत्यः (for पर्य). — °) D3 शरशतैर् (for
 शतैर्).

15 °) K3 B3 D2.6 दुर्योधनस्तु; T1 G2.4 नस्ते;
 G1 न च (for नश्च). T1 G4 पुत्रश्च; G1.2 पुत्राश्च;
 G3 पुत्रास्ते. S1 Ko-2.5 दुर्योधनः सपुत्रश्च. — °) K1
 om. from दुःसहः up to भो in 16°. S दुःपहः (for
 दुःसहः). S1 Ko.2 S (except M1) कृपः; B1.4 Da
 Dn D1.4.7.8 सहः; D1 तथा (for शलः). — °)
 G3 दुःशासनं (for सनश्च). — °) S1 दुर्मर्षणो. S1
 Ko.2 [S] च; K3.4 B D2 T1 G नृपः (for नृप).

16 K1 om. up to भो in 16° (cf. v.l. 15).
 — 16° = 6. 18. 11°. — °) T G M4 वृषसेनो (for
 विक्रान्तश्च). S1 तथात्मजः; K (K1 om.) D2.6 तवात्मजः
 (for महारथः). — °) D4 महातेजाः; D7 (sup. lin.
 m. as in text). S महाभोजः (for जयो भोजः).
 — °) S1 T2 G1-3 सौमदत्तिश्च; K3.5 D2.6 सौमदत्तः;
 D2 सौमदत्तिः; T1 G4 सौमदत्तः. T G भूमिपः (for
 सौमिपः).

17 T G om. 17°. — °) Ds महच्च (for महा).

Da1 D3 धन्वंतो; M2 धून्वंतो. — °) K1-3.5 D2.6
 M मेघा इव सविद्युतः. — K3 om. 17°. — °) Ds अद-
 दानाश्च; G3 आददानश्च. T1 G मुचंतः (for नाराचान्).
 — °) T1 G शरानाशी; T2 शितानाशी; Cv निर्युक्ताशी
 (as in text). Cd cites निर्युक्ताः and आशीविपो-
 पमाः.

18 °) B Da Dn D2-3.7.8 ते (for तान्). G1.3
 पुत्रः. — °) K1.3 D2 महारथाः. — °) Ko पार्थतः;
 D2 पार्थिवः (for पार्थतः).

19 °) Ko अमदांताः (sic); K1 अमदंतः; D1
 ताडयंतः; T1 G4 शरः; T2 भेदः; G3 मर्दे (for
 अर्दः). K5 शतैः शरैः; B1 निशितैः[ः] शरैः (hyper-
 metric); G1 शरैः शितैः (by transp.). K3 D2.6
 निघ्नतो निशितैः शरैः; D8 निर्दहतः शतैः शरैः. — °)
 D3 मेघैर् (for वज्रैर्). — °) Ko-3 D2.6 T1 G4
 महीभृताः; T2 वधं भृताः; Ca धराभृताम् (as in text).

20 °) K2 B D (except D2.6) S संग्रामे (for
 संमर्दे). — °) S1 भीमस्य बलनिःखने; K4 ज्यातल-
 निःखनं; K3 B3 Dn D7.3 T G1.2.4 निःखनैः; D1
 मर्दितैः. Cc cites भीमो, तलानां and निखनो. — °)
 S1 Ko.1 च सर्वेषां (for परेषां च). — °) M3.5 परा-
 ञ्छुखः; Cv पराञ्छुखः (as in text).

21 °) S1 प्रपश्यद्; Ko संपश्यन्; K3 D3 अप-
 श्यन्; K5 D3 अपश्यद्; T2 पाथानां; G2 असङ्गं (for
 अपश्यं). D1 भरतोत्तम. — °) Ko.1 वेदिनां; K3
 वेधिना; D8 वेधितां; Ca.6 वेधिनां (as in text).
 K3.4 B D3 चैव (for राजन्). Da1 om. (hapl.)
 from उत्सु up to शरा in 22°. K1 D3 T1 G4 उत्स-
 ज्यतां. D1 साधनैर्विविधै राजञ्शस्त्रजं शरान्वहन्.

C. 6. 1659
B. 6. 44. 22
K. 6. 44. 22

नोपशाम्यति निर्धोपो धनुषां कूजतां तथा ।

विनिश्चरुः शरा दीप्ता ज्योतीर्षीव नभस्तलात् ॥ २२

सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत ।

ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३

ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः ।

अन्योन्यस्पर्धया राजन्व्यायच्छन्त महारथाः ॥ २४

कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले ।

शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ २५

22 Ko-2 om. (hapl.) 22-23. Da1 om. up to शरा in 22^a (of. v. l. 21). — ^a) D1 निर्धोपः. K3 D2.6 नोपशाम्यति निर्धोपा. — ^b) D5 कूजतां. B1.4 Da2 Dn D1.4.5.8 तदा. B3 'पां चानुकूजतां. — ^c) M1-3.5 निश्चरुश्च. B1 दिव्या; Da1 दीप्तिः (for दीप्ता). D8 विनिष्पेतुः शरान्दीप्ता. — ^d) T2 G1-3 M1 नभस्तलात्.

23 Ko-2 om. 23 (of. v. l. 22). — ^a) K3 त्वन्ये; D1 चान्ये; D6 सैन्ये (for त्वन्ये). — ^b) G2 ददृशुर् (for ददृशुः). T1 G4 तु (for ते). Ś1 K5 T2 G1-3 M दर्शनीयाक्षा (K5 'याश्च); D1 भीषणं भीमं. — ^c) K5 T1 G2.4 भीमः; D1 क्रुद्धं; Cc भीमं (as in text). K8 B2.8 D1.2.6 M3 (inf. lin.). ^d 'समागमे; B4 G1 'समागतं; Cv ज्ञाति' (as in text). Da1 भीमं ज्ञानिसमागरां (corrupt).

24 ^a) D1 द्वाशु संरम्भाः; D8 जातसंरम्भाः (for जातसंरम्भाः). Cc cites संरम्भः. — ^b) K1 परस्परकृतागमः; K3 D2.6 T1 G1.2.4 M4 'कृतैषिणः; K5 'समागमः; D1 परस्पराय वैरिणः; D6 परस्परकृतैक्षिणः; T2 'वधैषिणः; G3 M1-3.5 'जयैषिणः. Cc cites कृतागसः. — ^c) Ś1 Ko.1 अन्योन्यस्पर्धया; D8 G1.8 M1-3.5 अन्योन्यस्पर्धया. — ^d) D1 निर्हरेते; D3 प्रयच्छन्त; Ca. c. d व्यायच्छन्त (Cd 'न्तो) (as in text). Ś1 'रथः. K5 D2.6 निघ्नतामितरेतरं. — After 24, K3 D2.6 repeat 22^{abc}.

25 K3 D2.6 om. 25^a. — ^a) M3 च (for ते). — ^b) D8 रणे वीर. — ^c) K2.4 D1.3 S चित्रापिते (for चित्रगते). D1 S य (M1-3.5 त) था. B3 विचित्रे पटदस्त्रे.

26 ^b) K3 Da1 D2.6 संगृहीत. Cc cites शरासनं.

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।

सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६

युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः ।

विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥ २७

उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः ।

अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २८

प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्ततामपि ।

नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समजायत ॥ २९

— ^a) Ś1 महाः; T2 सर्वः; G2 सहः (for सह-). K3 ससैन्याः सहसापेतुः. — Dn-om. (hapl.) 26^a-27^a. — After 26, K4 D4.7.8 ins.:

135* तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महात् ।

सिंहनादरवोन्मिश्रः शङ्खभेरीसमाकुलः ।

स घोषवाद्गराहो धनुर्नागोऽसिकच्छपः ।

व्यावल्गितपुरोवात आसीत्कुन्धाग्निवत्स्वनः ।

27 In G1, 27^a-29^b is lost on a damaged leaf. Dn om. 27^{abc} (cf. v. l. 26). — ^a) D1 वीरेण (for चादिष्टाः). — K1 om. (hapl.) from चादिष्टा in 27^a up to अन्तर्धीयत in 28^a. — ^b) K3 D3 Da.1 M1-3.5 विन D6 'म' दंतः; G2 विनदन्तः. — ^c) K5 तव पुत्रस्य (by transp.).

28 K1 om. up to अन्तर्धीयत in ^a (cf. v. l. 27). — ^a) Ś1 सैन्ययोस् (for सेनयोस्). S राजस (for तीव्रः). — ^b) K3 D2.3.6 वभूव (for सैन्यानां). K1 स सैन्यानां (by transp.). K3 सुः; K4 च; D1 तु (for स). S (G1 damaged) तीव्रसेना (M 'घोष') समागमः. — 28^{cd} = 6. 1. 20^{cd}. — ^c) K3 त्वन्धीः; D8 G3 अंतर्धीः; Cc. v अन्तर्धी' (as in text). K4 D3 अंतर्धीय तदादित्यः. — ^d) D2 सैन्यस्य; Cc. v सैन्ये (as in text). Ś1 राजसा (sic).

29 ^a) T G (G1 damaged) प्रयुध्यतां (for 'द्वानां'). D1 युध्यतां तत्र योधानां; M1-3.5 प्रभग्नानां प्रयुद्धानां (inf. lin. 'क्त' नां). — ^b) Ko. 2-4 B Dn1 'वर्ततां'; G3 'पततां' (for 'वर्ततां'). — ^c) B1.3 Dn D1.4.5 न तु; D1 न च; S तत्र (for नात्र). D5 न तेषां च (for नात्र स्वेषां). Da D3 तेषां (for स्वेषां). Ko. 1.3.5 B1 D3 Dn D2-7 M2 च; D5 वै (for वा). — ^d) B Dn D1.3.4.7.8 समदृश्यत; S नोपगत (G1 'लभ्य'; G3 'लक्ष्य' जेत).

तस्मिन् तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।

अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

संजय उवाच ।

पूर्वाह्ने तस्य रौद्रस्य युद्धमहो विशां पते ।
प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १
कुरूणां पाण्डवानां च संग्रामे विजिगीषताम् ।
सिंहानामिव संहारो दिवमुर्वी च नादयन् ॥ २

आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह ।

जङ्गिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ॥ ३

तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ ।

पत्नीनां पादशब्दाश्च वाजिनां च महास्वनाः ॥ ४

तोत्राङ्कुशनिपाताश्च आयुधानां च निस्वनाः ।

C. 6. 1674
B. 6. 43. 5
K. 6. 43. 5

30 ^a) B Dn1 M1-3.5 तस्मिन्सु. A few MSS. तुमुले. K3-5 Da2 D2.6 घोरे (for युद्धे). — ^b) Ko.1 महायले; K5 S भयावहे. — ^c) D1 अति सर्वां न्हाणालन्. — ^d) Ś1 पिता तव व्यरो; K3.5 D2.6 पिता ते व्यतिरोचयत् (K5 त्यरोचत); Dn D1.7.3 पिता वेति व्यरोचत; D1 पिता ते व्यतिरिच्यत.

Colophon lost in G1 on a broken leaf. Omitting sub-parvan name, K5 reads प्रथमदिवसे; Da D5: प्रथमेहि पूर्वाह्ने प्रथमप्रहारे (Da1 "प्रहरिवे"); D6 likewise only प्रथमदिवसयुद्ध. — Adhy. name: G2 सेनानिर्यासः; M सेनानिपातः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 2; D5 44 (in fig.) and 40 (in words); T G 41; M1.2 42 (as in text); M3-5 43. — Śloka no.: Dn1 D5 29; Dn2 30. — Aggregate śloka no.: K5 960.

43

1 ^a) A few MSS. and Cd पूर्वाह्ने. — ^b) Da2 D5 युद्धमहो; T2 G2.4 युद्धं भीमं (for युद्धमहो). — ^c) Ko.1.5 "घोरो; D1 "रौद्रं. — ^d) T2 राजन् (for राजा). Ko.1.5 देहावकर्तनः; D6 देहविकर्तनः; T2 G2 देहावकर्तनः; G3 देवावकर्तनः.

2 ^a) D1 M1-3.5 transp. कुरूणां and पाण्डवानां. K1.1.5 B Da Dn D5-5.7.3 Cc संजया (for पाण्डवा). — ^b) Ś1 Ko.1.5.3 D2.6 विजयैषिणां; D1 जयमिच्छतां;

M1-3.5 विजिगीषुणां. K3 D3 जिगीषूणां परस्परं. — ^c) K3 D1.2 संनादो (for संहारो). — ^d) K4 Da2 D3 दिवं भूमिं; B2 दिशमुर्वी. D1 व्य (for च).

3 ^a) T2 आसन्. Ś1 S किलकिलाशब्दस्य (T2 "ब्दास्य"); Ca किल (as in text). — ^b) Ś1 K3.5 D2 शंखशब्द; Ko-2 शंखमेरी; D1.6 S तलशब्द; D3 शंखनाद (for तलशङ्ख). — ^c) T2 सिंहनादाश्च शूराणां. — ^d) K4.5 B1.3 Da2 Dn D1.5.7.3 नराणां (for शूराणां). Ś1 Ko-3 D2.6 वाजिनां च महास्वनः (Ko "नाः"), cf. 4^d; T2 प्रतिगर्जत सैनिकाः.

4 G3 om. (hapl.) 4-5. — ^a) Ko.1 तनुत्राभिहता; K5 तत्तत्राभिहता; B3 तदत्राभिहता; Da2 Dn D5.8 तलत्राभिहता; D1 तलत्राणाभिघाताश्च; T2 तूर्याभ्यंतवृताश्चैव. — ^b) K4 Da2 Dn D3-5.7.3 ज्याशब्दो. Ko.1 T2 चैव भारत; D1 भरतोत्तम. — ^c) Ś1 पत्रशब्दा; Ko.3.4 D2 M1 पदशब्दा; K1 चैव शब्दा; K5 कलशब्दा; B Da1 Dn1 G1 पादशब्द; Da2 Dn2 D4-3 पदशब्द; D1 च महाच्छब्दो. — ^d) D1 वाजीनां. B Dn D1.4.7.3 G1 महास्वनः. Ś1 Ko-3 D2.6 नराणां प्रतिगर्जतां, cf. 3^d.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) K2 B Da Dn D1.4.5.7.3 तोत्राङ्कुशनिपात (D1 "तै"श्च; K3.5 D3 तत्राङ्कुशनिपाताश्च; M1.2.5 (inf. lin.) तोत्राङ्कुशनिनादा (M2 "द"श्च. Ca. c. d cite तोत्रं. — ^b) Ś1 K2 B Da Dn D3.5.7.3 G1 नि (B2 Da1 Dn2 नि)स्वनः; D1.2.6 T G4 M निस्वनाः (D1 "नै"). — ^c) Ko.1 घंट (Ko

C. 6. 1674
B. 6. 45. 5
K. 6. 45. 5

घण्टाशब्दाश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ५
तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
वभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६
ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ७
स्वयं शांतनवो राजन्नभ्यधावद्धनंजयम् ।
प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ८
अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ॥ ९
तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ ।

'टा'स्वनाश्च; K₂ B Da Dn D₁. 4. 5. 7 M₄. 5 घंटाशब्द-
(D₁ 'ट्टै')श्च. — ^a) Da D₅ अन्योन्यनाभिधा'.

6 S transp. 6^{ab} and 6^{cd}. — ^a) Ś₁ Ko-2. 5 D₆
तु तुमुले; K₃ D₂ सुतुमले; K₁ सतुमुले; D₁ S समुत्थिते
(for समुदिते). K₅ युद्धे (for शब्दे). B Da Dn
D₁. 5. 7. 8 तस्मिन्समुदितः शब्दस्. — ^b) D₃ तुमले. S
रोम' (for लोम'). Ś₁ K D₂. 6 वर्तमाने सु(D₆ 'नेपु)-
दारुणे; B Da Dn D₁. 5. 7. 8 तुमुलो लोमहर्षणः. — K₄
om. 6^{cd}. — ^c) S तथैव (for वभूव). K₁ T₂ M₂
रथनिर्घोषा; K₃ रथनिर्घोषः; D₁ रथनिर्घोषः. — ^d)
T₂ M₂ 'दोपमा'.

7 = (var.) 6. 48. 4. — ^a) Ko. 2 T₁ G क्रूरमाधाय;
K₁ क्रूरमाभ्य; Da Dn D₁. 5. 7 M₄ 'मास्थाय; D₁ काम-
मास्थाय; D₆ क्रूरमाधाय. D₃ ते नरा रथमास्थाय. — ^b)
D₃ 'जीविनः. — ^c) K₅ पाण्डवांश्चाभ्यधावन्त; S 'वाश्चाभ्य-
धवन्त. — ^d) K₃ D₂. 6 सर्व एवोत्सृत'; K₅ सर्व एवोद्धत';
S कुरवश्चोच्छ्रित (G₂ 'द्ध')त'; B₃ सर्व एवोद्धत'; Da D₅
सर्व एवोदित'.

8 ^a) Ko-2 D₃ राजा (for राजन्). — ^b) Ko. 1
चाभ्य' (for अभ्य'). K₄ अभ्यवर्तत संयुगे. — ^c) M₂
पाण्डवं (for कार्मुकं). — ^d) B₃ कालदण्डो'. Ś₁ नवं
(for रणे).

10 ^a) Da₁ M₁. 2. 5 'शार्दूल. — ^b) K₅ S. (except
M₄) परस्परजयैषिणौ; D₂ (sec. m.) 'जिगीषिणौ. — ^c)
Ś₁ गांगेयं तु. — ^d) T₂ हनुणाकंय'. — ^e) T₁ G₂. 4
भीष्मं (for राजन्). — ^f) T₁ G₂. 3 विद्धा (for भीष्मं).
D₃ M₂ बली; G₄ रणे (for युधि).

गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्धा नाकम्पयद्बली ।
तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि ॥ १०
सात्यकिश्च महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ।
तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ११
सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम् ।
आनर्छतुः शरैर्वोरैस्तक्षमाणौ परस्परम् ॥ १२
तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ।
वसन्ते पुष्पशवलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १३
अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ।
ततः कोसलको राजा सौभद्रस्य विशां पते ।

11 D₅ om. (hapl.) 11. — ^a) K₂ B Da D₂
D₁-4. 7. 8 T G₁. 4 M₄. 5 सात्यकिस्तु; K₅ सात्यकि-
G₂. 3 सात्यकिस्तु. D₆ 'प्रासं; Cc 'प्रासः (as in text).
— ^b) K₃ D₂. 6 अन्वयात्; K₅ आह्वयत् (for अभ्य-
यात्). — ^c) Dn D₁. 7. 8 S तयोः सु(T₁ G₂.
'योस्तु)तुमुलं युद्धं. — ^d) A few MSS. तुमलं. Dn
D₁. 7. 8 सुमहल्ल; T G₁ M अभवद्; G₁-3 महत्तद् (for
तुमुलं). Ko. 2 S रोमहर्षणं.

12 ^a) G₃ सात्विकिः. — ^b) B₂ [अ]पि (for च).
G₃ सात्विकि. — ^c) Ś₁ T₁ G₂. 4 M₂ आनर्छतु; K₁
अनर्छता (corrupt); K₅ तानर्छनः; D₁ तनर्छतु;
G₁. 3 आनर्छतु; Ca. c. d आनर्छतुः (as in text). B
Da Dn D₁. 5. 7. 8 सनिर्घोषं (Dn D₁ 'घो'); S शरै-
स्तीक्ष्णैस्. — ^d) K₃ तक्षय'; D₁ ईर्ष्य'; Ca. c. d
माणौ (as in text).

13 ^a) K₅ शराचित'; Da₁ शरान्वित'; D₃ शर-
दित'; S शरार्पित'. Ca cites आचित'. — ^b) K₁ B
Da (Da₁ damaged) Dn D₁. 5. 7 शुशुभातेथ (B₁.
'ते च; B₂ 'ते तु; Dn₂ 'तेति) सात्वतौ; D₃ 'भाते-
यशस्विनौ. — ^c) Ko 'शवलौ; B₃ Da₁ D₅ 'सवलौ';
D₃ 'समये; Cc 'शवलौ (as in text).

14 ^a) K₅ अभिमन्युं. Ś₁ K (except K₂) B₁.
D₃ महेष्वासं. — ^c) K₂. 5. 5 B D को(K₅ Da₁ Dn
कौ)शलको; T₁ G₁. 2. 4 कोस'. G₁. 3 राजन् (for
राजा). — ^d) K₁ Da₁ विच्छेद (for विच्छेद). — ^e)
K₃ B₂. 4 D₂. 6 व्यपातयत्; B₁. 3 Da Dn D₁. 5. 7. 8
[अ]भ्यपा' (for न्यपा'). D₁ सारथि च त्रिभिः शरैः.

ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च न्यपातयत् ॥ १४
 तौ मद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ ।
 बृहद्वलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ॥ १५
 अथापराभ्यां भ्रष्टाभ्यां पीताभ्यामरिमर्दनः ।
 ध्वजमेकेन चिच्छेद पाष्णिमेकेन सारथिम् ।
 अन्योन्यं च शरैस्तीक्ष्णैः क्रुद्धौ राजस्ततश्चतुः ॥ १६
 मनिनं समरे द्रुपं कृतचरं महारथम् ।
 भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ॥ १७
 तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ ।

अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे ॥ १८
 तौ तु वीक्ष्य महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।
 विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ १९
 दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युधाय महारथम् ।
 अविध्यन्निशितैर्वाणैर्वहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २०
 तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम् ।
 चिच्छेद निशितैर्वाणैः प्रहसन्निव भारत ।
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्दयत् ॥ २१
 पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे ।

C. 6. 1693
B. 6. 45. 21
K. 6. 45. 21

15 ^a) Ko B₃ सौभद्रश्च. M₄ रणे (for ततः).
 — ^b) Śi Ko. 1. 3. 4 D₂. 3. 5 T G₂. 4 पतिते; M₄
 पातितौ. D₁ विद्याश्वरथसारथिः. — ^d) T G M₄ निशितैः
 (for नवभिः).

16 ^a) K₄ damaged. B₁ Dn D₄. 7. 8 तथा (for
 च). Śi ब्रह्माभ्यां; K₂ ब्रह्मा; Da₁ मल्ला; G₂
 मल्ला. — ^b) K₄ damaged. Śi पाताभ्याम्; K₁ पीता-
 भ्याम्; B Da Dn D₄. 5. 7. 3 T G₂. 4 Cc. d शिताभ्याम्.
 D₃ अरिमर्दन. — ^c) D₁ विव्याध (for चिच्छेद). — ^d)
 Ko. 1 पाष्णिमेकेन; K₂ पात्तिमे; D₁ तथैकेन च; D₃
 पाष्णिमेकेन; S विभेदैकेन. Co cites पाष्णिम्. — Ko-2
 B₁ om. (hapl.) 16^a-18^b. — ^e) D₁ न्यं तु; G₂
 न्यध. D₁. 3 क्रुद्धौ (for तीक्ष्णैः). Śi K₃-5 D₂. 6
 अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां (= 18^c). — ^f) Śi K₃-5 D₂. 6
 वृषा (K₃ वर्षा) ते रणाजिरे (= 18^d); B₂-4 Da
 Dn D₁. 4. 5. 7. 8 ततश्चतुरारिदमौ; D₃ ततश्चाते परस्परं.

17 Ko-2 B₁ om. 17 (cf. v. 1. 16). K₄ reads
 17-18 twice consecutively. — ^a) Śi K₃ D₂. 6 द्रुपं;
 B₂ हतुं; B₁ Dn D₄. 7. 3 दीप्तं; T₁ G₂. 4 द्रुपः; M₄
 द्रुप (for हतं). — ^b) M₄ रथः (for रथम्). — ^d)
 T₁ G₁ सुयोधनम्; T₂ G₁-3 भीमसेनम् (for दुर्योधनम्).

18 Ko-2 B₁ om. 18^{ab} (cf. v. 1. 16). For the
 repetition in K₄, cf. v. 1. 17. — ^a) Śi K₃. 5 D₂. 3
 क्रुद्ध (for नर). — ^b) Śi K₄ B₂. 3 D (except
 Dn₁) T₂ M₄ रथौ (for बलौ). T₁ G परस्परवधैपिणौ.
 — T₂ om. (! hapl.) 18^c-20^b. — ^c) Śi K₃. 5
 (second time) D₂. 6 समरे (for अन्योन्यं). K₅ शर-
 णाणि; T₁ G शरजालैस्तौ (for शरवर्षाभ्यां). — ^d)
 K₄ (second time). 5 D₂. 3 T₁ G₁ M₁. 3-5 ववृषाते;
 D₂ ववृषाते; D₁ ववृषतुर्; G₂. 3 प्रवर्षाते. Śi Ko-3. 4

(second time) D₂. 3. 6 परस्परं; D₁ अरिदमौ (for
 रणाजिरे). — After 18, D₃ ins.:

136* तौ वीरावतिसंख्यौ कृतिनौ विपमे स्थितौ ।

19 T₂ om. 19 (cf. v. 1. 18). — ^a) Ko-2 ततो-
 वेक्ष्य; K₄ B Da Dn D₁. 4. 5. 7. 8 तौ वीक्ष्य तु (by
 transp.); D₃ तौ समीक्ष्य; T₁ G₂. 4 तौ वीक्ष्य च; G₁. 3
 M तौ प्रवीक्ष्य. — ^b) Śi K (except K₁) D₂. 3. 6
 कृतप्रतिकृतैपिणौ (= 25^d); D₅ सनाधिचित्रयोधिनौ. — ^c)
 D₅ विस्मयं. — ^d) Śi K (except K₂) D₂. 6 समरे
 समपद्यत.

20 In Da₁ st. 20-74 are lost on missing fol.
 T₂ om. 20^{ab} (cf. v. 1. 18). — ^a) Śi Ko. 1 समरे
 (for नकुलं). — ^b) Śi समुद्राय; K₃. 5 D₂. 3. 6
 प्रत्युधाय; D₁ प्रत्युद्युधन्; D₃ प्रत्युद्यातो. Śi K₄. 5 D₁
 महाबलं; Ko-3 D₂. 6 बलः; G₂ रथः. — ^c) D₃
 अवध्यन्; T₂ अवध्यैर्. B₁-3 वाणैरविध्यन्निशितैर्. — D₃
 om. (hapl.) 20^d-21^c. — ^d) K₄ B₁-3 Da₃ D₅. 7
 दशभिर्; D₄ अविध्यन् (for बहुभिर्). Dn प्रहसन्निव
 भारत (= 21^d).

21 Da₁ missing; D₃ om. 21^{abc} (cf. v. 1. 20).
 — ^b) K₃ D₂. 6 शरावापं; B₃ कवचं च; B₁ सशरं स-
 — ^c) Śi T₂ G₁ M₁-3. 5 विशिखैम् (for निशितैर्).
 Śi K₃. 4 D₂. 3. 6 S तीक्ष्णैः (for वाणैः). — ^d) = 6.
 24. 10^b (q. v.). D₁ प्रसभं तस्य भारत. — ^e) K₄
 तथैनं. — ^f) K₃ D₂. 6 क्षुरप्राणां; Cc क्षुद्रकाणां (as in
 text). K₁ समर्दं; K₂. 4 B Dn₂ D₂. 3. 5. 7. 8 समर्पं;
 K₃. 5 Da₂ Dn₁ D₅ S समर्पं; D₁ समाहनन्. D₃ हृदये
 समताडयत्.

22 Da₁ missing (cf. v. 1. 20). — ^a) D₃ अथ

C. 6. 1693
B. 6. 45. 24
K. 6. 45. 24

युगेषां चिच्छिदे वाणैर्ध्वजं चैव न्यपातयत् ॥ २२
 दुर्मुखः सहदेवं तु प्रत्युद्याय महाबलम् ।
 विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २३
 सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे ।
 शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २४
 तावन्यो न्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ।
 त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २५
 युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्राजानमभ्ययात् ।
 तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिप ॥ २६
 तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

दुःशासनो राजन्. — ^b) Ko. 1 नकुलं तु (for नकुलस्य).
 — K1 D₀ om. (hapl.) 22^a-23^d. — ^c) Ko युग्येशं;
 K2.3 तुरंगान्; D1 युगपत् (for युगेषां). B Da2 Dn
 D1.5.7.8 तुरंगाश्चैव चिच्छेद; S वाणैर्युगेषां (T2 'नं च')
 चिच्छेद. — ^d) S चास्य (for चैव). Ko न्यपा; K3
 Dn D1 [अ]भ्यपा (for न्यपा).

23 Da1 missing. K1 D₀ om. 23 (cf. v. 1. 22).
 — ^a) Ś1 K2.3 Dn1 D1.3.3 च (for तु). — ^b)
 Ś1 K2.3 G2 प्रत्युद्याय; D1 'द्यायान्; D3 'द्यातो.
 Ko.3 D1.2 T2 G1.3 M महारथं; Da2 D₀ 'वनं;
 T1 G2.3 'रथः. — D₀ om. (hapl.) 23^{cd}.

24 Da1 missing. Ś1 om. (hapl.) 24^{ab}. — ^b)
 K₀ B1-3 Da2 D₀ S (except T1 G1) महाभ्यधे; D₀
 'रणे. — ^c) D₀ शरेणाथ सुतीक्ष्णेन. — ^d) M2 वर
 (for पात).

25 Da1 missing. — ^b) D₀ युद्धमर्दनौ. — ^c)
 Ko त्रासयेतां (sic); D1 तत्तक्षतुः; S तत्तक्षाते (for
 त्रासयेतां). B1 D1.2 शरैस्तीक्ष्णैः. — ^d) D1 कृतिप्र.

26 Da1 missing. — ^a) G2 राजन् (for राजा).
 — ^b) D₀ अन्व (for अभ्य). D1 शरैः संनतपर्वभिः;
 S (except M2) मद्राजमयोधयत्. — After 26^{ab},
 D1 ins.:

137* शल्यमभ्यर्द्धयामास महाबलपराक्रमम् ।

— ^a) B D (except D2.3.6; Da1 missing) G1-3
 M मद्रपतिश्च (for मद्राधिपश्च). S (except M1.3)
 चापि (for चापं). — ^d) D₀ M1.3 ध्वजं; T1 G
 M2.3.6 धनुश्च; T2 धनु (for द्विधा). B Da2 Dn

अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २७
 ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः संनतपर्वभिः ।
 छादयामास संकुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चात्रवीत् ॥ २८
 धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत् भारत ।
 तस्य द्रोणः सुसंकुद्धः परासुकरणं दृढम् ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे यतमानस्य कार्मुकम् ॥ २९
 शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ।
 प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत ॥ ३०
 अथान्यद्वनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ।
 द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ।

D1.5.7.8 पश्यतः; M2 मारिपः (for मारिप).

27 Da1 missing. — ^a) K₀ तदपेल; D₀ तम
 पश्यद्; T2 तमपास्य. — ^c) Da2 Dn D1.5.7.8 आदाय
 (for आदाय). — ^d) K1 'वर्तिनं.

28 Da1 missing. — ^a) G₀ 'श्वरो. — ^b)
 = 41^d, 62^d. K₀ शरः (for शरैः). T2 च (for सं).
 — ^c) Da2 D₀ दार (for छाद). K₀ संकुद्धः
 — Ko-2 D₀ om. (hapl.) 28^d-29^c. — ^d) = 32^d.

29 Da1 missing. Ko-2 D₀ om. 29^{ab} (cf. v. 1.
 28). — ^a) D1 राजन् (for द्रोणम्). — T2 om.
 29^{bc}. — ^b) S (T2 om.) अभ्यधावत्. D1 द्रोणमभ्य
 द्रवद्द्रणे. — ^c) Ś1 D₀ M₀ स सं; K₀ स्वयं; D1
 D1 तु सं (for सुसं). — ^d) K1 'करणे; D1 T1
 G2.3 'हरणं; D₀ परासुकरणं; M₀ पराः सकं; Co. d. r
 परासुकरणं (as in text). The sequence of pādas
 in D₀ is 29^a, 30^d, 31^a, 30^b, 30^c, 31^b. — ^e) Ś1
 K (except K₀) B Da2 Dn D1-6.8 धनुश्च; D₀
 द्विधा; D₀ सद्यश्च (for त्रिधा). — D₀ om. 29^c-30^a.
 — ^f) K₀ पांचाल्यस्य तु; T1 G M₀ यतमानश्च (G₀ 'च'
 च). Ś1 Ko. 1.3.4 D2.6 संयुगे; K₀ धन्विनः (for
 कार्मुकम्). B Da2 Dn D1.5.7 पांचाल्यस्य महात्मनः.

30 Da1 missing. D₀ om. 30^a (cf. v. 1. 29).
 — ^a) M₀ गच्छन् (for शरं). — For sequence in D₀
 cf. v. 1. 29.

31 Da1 missing. For sequence in D₀, cf. v. 1.
 29. — ^a) M₀ तथान्यद्. K1 आधाय. — ^b) M1-3.4
 सायकानां (for 'कांश्च). — ^c) G M2.6 द्रोणे. — ^d)

तान्न्योन्यं सुसंकुद्रौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३१
 सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि ।
 प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चात्रवीत् ॥ ३२
 तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्विभेद रणे भुजम् ।
 सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ३३
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।
 दृष्टयोः समरे तूर्णं वृत्रवासचयोरिव ॥ ३४
 बाहीकं तु रणे कुद्रं कुद्ररूपो विशां पते ।

अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महाराजः ॥ ३५
 बाहीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुमर्पणम् ।
 शरैर्वहुभिरानर्हत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३६
 चेदिराजस्तु संकुद्रौ बाहीकं नवभिः शरैः ।
 विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३७
 तौ तत्र समरे कुद्रौ नर्दन्तौ च मुहुर्मुहुः ।
 समीयतुः सुसंकुद्रावङ्गारकबुधाविव ॥ ३८
 राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा यतोत्कचः ।

C. 6. 1711
B. 6. 45. 42
K. 6. 45. 42

S प्रेययामास संयुगे. — °) Da2 Dn1 D1. 5. 7 सुसंरब्धौ;
 D3 'कुद्रौ'; T2 'कुद्रं'; M1-3. 5 भृशं संकुद्रौ. M1 ताव-
 न्न्योन्यं संकुद्रौ. — °) Da2 D5 स भृशं; D1 तु भृशं;
 T1 मुद्रं (for सुभृशं). Da2 D5 द्रणं; D3 T1 G2. 4
 M द्रणान्; T2 G2 रणान्; G1 रणात् (for रणम्).

32 Da1 missing. — °) Ś1 K2. 3. 5 D2. 6. 8 सोम-
 दत्ति (K3 D2 'दत्तं'; D3 'दत्ति'). D1 तथा (for
 त्वे). K3 शंखं (for शङ्खो). T1 G4 M मागधः
 सौमदत्तिं तु (T1 G4 च); T2 मागधं सौमदत्तिस्तु;
 G1-2 मागधः (G1 'धिः') सौमदत्तिं तु. — K2 om.
 (hapl.) 32^b-33^a. — °) B3 वेगेन महता वृत्तः; D1
 महाभ्यद्रवयुधि. — °) B1 Dn D1. 4. 7. 8 S अभ्यु-
 (for प्रत्यु). — °) = 28^d.

33 Da1 missing. K2 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32).
 — °) Ko. 1 तस्यैवं; K3 D2. 6. 8 तस्यैव (for तस्य वै).
 Ko. 5 दक्षिणे. D2 वीरं; Co वीरः (as in text). S
 दक्षिणं सो (M सौ) मदत्तेस्तु. — °) Ś1 निर्भिच च (for
 निर्विभेद). B2. 4 शरैर् (for रणे). — °) Ś1 K5
 Dn1 D3. 3 T2 G1-3 सौमदत्ति (D2 'दत्तः'; D3 'दत्ति')-
 च; K1 सौमदत्तिस्. B1. 3 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 ततः
 रभसं; T G4 M सहदेवं; G1-3 तु रभसं (for तथा
 शङ्खं). — °) K3 जातुं; Ca. d जत्रु (as in text).
 K1 समाहरत्; K5 समाहतं. D1 जातुदेशे ह्यताडयत्;
 D2 जत्रुदेशे महाहनत्; S जत्रुदेशेयुगार्पयत् (T2 'शेर्प-
 यत्').

34 Da1 missing. — 34^{ab} = (var.) 76^{ab}.
 — °) K2. 3. 5 D2. 6 G2 तयोस्तदम्. — °) K5 पूर्व;
 Da2 D5 हंतुं (for तूर्णं). — °) D1 यथा (for इव).
 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 देवदानवयोरिव.

35 Da1 missing. — °) Ś1 K2. 3. 5 D2 सौमदत्तिं

(D2 'त्तं'); Ko. 1 D1. 3. 6 सौमदत्ति (K1 'दत्ति');
 B1. 2. 4 बाहीकस्तु. Da2 Dn2 D4. 3. 7. 8 कुद्रः. — S
 om. 35^{ab}. — °) K1 क्रूररूपो; B Da2 Dn D4. 5. 7
 कुद्ररूपं; D1 मृत्युरूपं; D3 क्रोधरूपं. — °) S धृष्ट-
 केतुः समभ्ययात्.

36 Da1 missing. — °) Ś1 Ko-2. 5 D2 बाहिकं;
 D3 बाहिकं. K5 Dn1 D3 T2 M1 रणे राजन्; T1 G
 महाराज (for ततो राजन्). — D2 om. 36^b-37^a. — °)
 K1 'तुममर्पणं'; K4 Dn1 D4 M1. 3. 5 'तुममर्पणं'; T2
 'तुममर्पणं'. — °) T G M1. 5 दशभिर् (for बहुभिर्).
 K3 D2 आनर्हं; G1 आनर्चत्. — °) Ś1 Ko-2 अयोध-
 (Ś1 'धो न' दन्; K3. 5 D2 अथोनदत्; D1 S ननाद च
 (T2 च नादयत्).

37 Da1 missing. D2 om. 37^a (cf. v. l. 36).
 — °) Ko. 1 चेदिराजा च; T G M4 धृष्टकेतुः सु (T2
 'नुस्तु'). Ś1 Ko. 1. 3 D2. 3 संकुद्रं. M1-3. 5 धृष्टकेतुः सु-
 संरब्धौ. — °) Ś1 Ko. 5 D2. 3. 7 M3 बाहिकं; K1
 वहिकं. — °) Da2 हंतुं (for तूर्णं). D3 विव्याध तूर्णं
 समरे (by transp.). — °) = 60^d. G3 मत्तं (for
 मत्तो). Da2 D1. 5 G2. 3 मत्त (for मत्तम्). D3 द्विपः.

38 Da1 missing. — °) Da2 D5 क्रूरौ; T1 G
 दृष्टौ; T2 M हृष्टौ (for कुद्रौ). — °) Ko. 1. 3 (both
 times). B3 Da2 D1-3. 5. 6 M3 नर्दन्तौ च; D3 नर्द-
 तश्च; T G चेतुश्च. Ś1 K (K3 both times)
 D2. 3. 6 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). — °) D1 तु (for
 सु). Ś1 Ko. 1 समे (Ko 'मी') यतुः सुसंरब्धौ; D3 सु-
 समीपा सुसंकुद्रौ. — After 38^a, K3 repeats 38^{ab}.

39 Da1 missing. — °) Ś1 Ko-2 राक्षसः; K3
 अलंघुसं (hypermetric) (for राक्षसं). K4 रौद्रः; M1-2. 5

C. 6. 1711
B. 6. 45. 42
K. 6. 45. 47

अलम्बुसं प्रत्युदियाद्वलं शक्र इवाहवे ॥ ३९
घटोत्कचस्तु संकुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारियामास भारत ॥ ४०
अलम्बुसस्तु समरे भैमसेनि महाबलम् ।
बहुधा वारयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४१
व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ।
यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ४२
शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्यौ बली ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शिखण्डिनमवस्थितम् ॥ ४३

नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा व्यकम्पयत् ।
शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४४
सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निक्षितेन च ।
तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्वहुविधैर्मृधे ॥ ४५
भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ।
अभ्ययाच्चरितो राजस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ४६
विराटो भगदत्तेन शरवर्षेण ताडितः ।
अभ्यवर्षत्सुसंकुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ॥ ४७
भगदत्तस्तत्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ।

घोरं (for क्रूर). — ^b) Ś1 Ko. 1. 3 D1. 2. 6 T2 M
रौद्रं; D3 घोरं (for क्रूर). K1 गदोत्कचः (sic); D7
घटोत्कचः. — ^c) K1 अलंबसं; K2. 4 B Da2 Dn D2.
4. 5. 7. 8 M2 अलंबुपं. K5 प्रत्युद्यौ; D8 T1 G2. 3 M2. 4
प्रत्युदियाद्. — ^d) Ś1 बहिः; K1. 3. 5 D2. 3 T1 G1-3
M1. 3-5 बलिः; D6 बली (for बलं). D6. 8 शक्रम्; M2
शत्रावू (for शक्र). D3 इवासु च.

40 Da1 missing. Ms om. (? hapl.) 40^a-41^b.
T2 om. (? hapl.) 40^a. — ^a) Ś1 K2-5 D2. 3. 6 ततः
कुद्धो; Ko. 1 तत्र कुद्धं (Ko 'द्धो); Dn तु संकुद्धं;
S (T2 Ms om.) ततस्तु (M1 तु तं तु)णं. — ^b) Ś1
राक्षसतं; Ko. 1 'तं तु. S (T2 Ms om.) राक्षसेन्द्रं
महाहवे. — ^c) D3 नवभिः; M1-3 महद्भिः (for
नवत्या). K3 D2. 6 तूर्णं (for तीक्ष्णैर्). — ^d) Ś1
Ko. 1. 3. 5 D1-3. 6 वारया; T2 M1. 4 अर्दया. D2
भारतं; T1 G वेति (G1. 3 'न)तः.

41 Da1 missing. Ms om. 41^a (cf. v. l. 40).
— ^a) K2. 4 B Da2 Dn D1. 5. 7. 8 'उपस्तु. — ^b) K5
भीमसेनि; D6 भैमसेनी. K1. 3 D2. 6 महाबलः; M1-3
महाहवे. — ^c) D1 संकुद्धो (for बहुधा). K1 B Da2
Dn D1. 4. 5. 7. 8 G3 M2 दा (D3 धा)रया (for वारया).
— ^d) = 28^b, 62^d. S सायकैर्नतपर्वभिः.

42 Da1 missing. — ^a) K3 D2. 6 विभ्रा; K5
अभ्रा. — ^b) K1 'विक्षितौ; K3. 5 D6. 8 'वीक्षितौ
(for 'विक्षतौ). — Dn om. 42^a. — ^c) Ś1 D1
देवासुरे. — ^d) K3 D2. 6 G3 M4 बलि (K3 'ली)शक्रौ.
S महारयौ. D6 बलं शक्रो महाहवे.

43 Da1 missing. — ^b) Ś1 Ko. 2 द्रौणिमभ्यु-

दियाद्; K1 'णिमभिद्रयाद्; K3 D1. 2. 6 'णिमभ्यद्रयः.
D8 'णिमभ्युद्यौ; S 'णिमभ्य (T2 'गिरभ्य; G1. 3 'गि
संभ; M1 'णीमभ्य)र्दयाद्. K5 रणं (for बली). —
Ś1 K4. 5 उपस्थितं; D8 अमर्षणं.

44 Da1 missing. K2 om. (hapl.) 44^b-47.
— ^b) K3-5 B D2. 3. 6 G1. 3 M व्यकम्पयत्; Da1 Dn
[अ]भ्यकम्प. T2 सुभृशं विश्वकम्पयत् (sic). — ^c) D1
शिखंडी तु.

45 Da1 missing. K2 om. 45^a (cf. v. l. 44).
— ^a) Ko D1. 6 S सुतीक्ष्णेन; D8 सुपीतेन; G2
सुपीतेन (as in text). — ^b) Ko. 2 D1. 6 S पीतं
(for तीक्ष्णेन). Ś1 K1. 4 ह; K3 D2 तु (for च).
— ^c) B Da2 Dn D1. 5. 7. 8 जघ्नतुस्तौ (by transp.).
Ś1 Ko. 1. 3. 4 D2. 3. 6 ततो; B2 तथा; B3 सदा (for
तदा). S समाजघ्नतुरन्योन्यं. — ^d) D1 S वृष्ट; B2
अपि (for मृधे). D1 शरैर्वहुभिराहवे.

46 Da1 missing. — ^a) K5 भगदत्तो रणे शूरे
विराटं वाहिनीपतिं. — ^c) Da2 Dn D1. 5. 7. 8 अभ्ययाच्च
Ko त्वरितं. Ko. 1 राजा. — ^d) = 55^d, 68^d. K1
तयोर्द्वंद्वमवर्तत; D1 तयोर्द्वंद्वमभूतदा.

47 Da1 missing. — ^a) K5 T G M1 भगदत्तं च
(T2 'तश्च); B Da2 Dn D1. 4. 5. 7. 8 M1-3. 5 भगदत्तं
(D3 'दत्तं) तु. — ^b) B Da2 Dn D1. 5. 7. 8 S भारतः
D8 पीडितः (for ताडितः). — ^c) T2 Ms 'वर्षयत्'.
— ^d) S (except G2) यथाचलं (for इवा). Ś1 K
D1-2. 6 मेघो वृष्ट्येव पर्वतं.

48 Da1 missing. — ^a) B1. 2 Da2 D3 च वं.
B3. 1 Da. 7 स तं; Dn2 तु तं (for ततस्). B1 शूरः

छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ४८

बृहत्क्षेत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ।

तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ ४९

गौतमं कैकेयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ।

तावन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य वै ॥ ५०

विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ।

त्योस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५१

द्रुपस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम् ।

अभ्युद्ययौ संप्रहृतौ हृष्टरूपं परंतप ॥ ५२

ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ।

ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत् ॥ ५३

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ।

ईक्षितुप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ॥ ५४

विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ।

अभ्ययाज्वनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५५

विकर्णः सुतसोमं तु विद्धा नाकम्पयच्छरैः ।

C. 6. 1727
B. 6. 43. 53
K. 6. 43. 53

Da2 D3 हंतुं; T G M1 क्षिप्रं; M1-3.5 क्रुद्धो (for तुं). —^b) Ko. 1.4 B1-3 Da2 D5 पृथिवीपते; Da2 'पतिः; S चाहिनी (T1 G4 वा मही) पति (for पृथिवीपतिम्). —^c) Da2 D5 T2 दार (for छाद). S नारावर (for समरे). —^d) K1 M1. 2.5 मेघाः; T2 मेघ. Dn2 M4 सूर्य (for सूर्यम्). T2 इवोदितः.

49 Da1 missing. —^a) Ko. 2 B1-3 बृहत्क्षेत्रं; B1 'क्षुद्रं. B1. 2.4 Da2 Dn D3-5.7 T1 G2.4 च (for तु). K1 समरे (for कैकेयं). —^b) K4 रणी (for ययौ).

50 Da1 missing. —^a) Ś1 K2.3 D1.3.6 कैकेयः (for कैकेयः). K1 कैकेयो गौतमं क्रुद्धः; B Dn D1.7.8 गौतमं च सुसंक्रुद्धं (B1-3 'द्वः); Da2 D5 'मं च स कैकेयः; D2 'मं कैकेयनृपः; S गौतमं के (T2 G1.3 M5 कै) कैकेयश्चापि. —^b) K1 'वृष्ट्याभ्यपूरयत्; K5 D1 'वृष्ट्याभ्यपूरयत्; D1 'वृष्ट्या अवर्षत; T2 G1.3 'वृष्ट्या ह्यपूज (T2 'र) यत्. —^c) Dn om. 50^a-51^b. —^d) B1 Da2 Dn D1.5.7.8 ततोऽन्योन्यं. Ko हयान्हत्वा; T2 हि हत्वाभ्यान् (for हयान्हत्वा). M तावन्योन्यस्य हत्वाभ्यान् (M1.5 'त्वाभ्यं). —^e) G2 M5 धनुषि. K4 च विनिकृत्य; D1 M1 विनिकृत्य; T2 विनिहस्य. D1 S च (for वै). Ś1 Ko-2 धनुषी चैव चिच्छिदे; K5 B Da2 Dn D1.5.7.8 धनुश्छि (D3 'नु छि) त्वा च भारत.

51 Da1 missing. Dn om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). —^a) Ś1 अरियुद्धाय; Ko. 2 अपि युद्धाय (for असि). K1 विरथावसियुद्धायौ च. —^b) Ś1 K3 D2.3 समेतुर; T1 G संगच्छतुर. K1 G2 M1 अमर्षिणौ; D1 T2 विरसौ. —^c) 51^{ab} = (var.) 51^{ab}. —^d) K1 D1 तयोः समभव. —^e) B Da2 Dn D1.5.7.8 दुरासदं; M1-2.5 मयाव (M5 'प) हं (for सुदारुणम्).

52 Da1 missing. Ko. 1 D1 T2 om. (hapl.) 52^a-54^b. —^a) M1 तयोः. Ś1 K5 Da2 D5 राजन्. —^b) Ś1 सैन्धवद्रं; K1.5 M1-3 सैन्धवं च (for सैन्धवं वै). —^c) Ś1 K2.4 Da2 D2.3.6 प्रत्युद्ययौ. K1 B1.2.4 Dn2 D7 सुसंरुद्धो; K5 हृष्टरूपो; B3 Da2 Dn1 D1.5.8 सुसंरुद्धो (for संप्रहृतो). S (T2 om.) अभ्ययात्समरे हृतो (T1 हृतो; M5 हृत्यौ). —^d) K3 D2 हृष्ट (K3 'ष्टः) रूपः. K1 परंतपं; K5 B1.2.4 Dn G1.3 तपः. D2 हृष्टरूपतरं ततः.

53 Da1 missing. Ko. 1 D1 T2 om. 53 (cf. v. l. 52). —^a) G2 राजन्. —^d) D3 समविध्यत; M1 प्रत्युध्यत (for 'विध्यत).

54 Da1 missing. Ko. 1 D1 T2 om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). —^a) 54^{ab} = (var.) 51^{ab}. —^a) Ś1 K2.5 तयोस्तदभं. —^b) K3 B1 D3 दुरासदं (for सुदारुणम्). —^c) Ko-2 ईक्षितुप्रीतिजननं; K3.5 D2.3.6 ईक्षकप्रीतिजननं (K5 D3 'कं); K4 B Da2 Dn D1.5.7.8 ईक्षकप्रीतिजननं; D1 ईक्षतां प्रीति; M1 प्रेक्षतां प्रीति. —^d) K1 शक्राङ्गारकयोरिव; S दसशार्दूलयोरिव.

55 Da1 missing. —^a) T2 विकर्णं तु. Ko *ताभ्यां च; K3 D2.6 ततः क्रुद्धः; K1 सुसंक्रुद्धः; B3 D1 ततो राजन्; B1 सुतस्तुभ्यं; D3 तव सुतः; T1 सुतस्तूर्णः; T2 सुतं तुभ्यं; G2.3 ततस्तुभ्यं (for सुतस्तुभ्यं). Cc cites तुभ्यं (as in text). —^b) K3 भीमसेनं; K5 श्रुतसोमं; D1 श्रुतसेनं; S युधामन्युः; Cc सुतसोमं (as in text). Da2 D5 महारथं (for 'बलम्). —^c) B1 Dn D1.7.8 अभ्यगात्. B1 यवनैर. —^d) = 46^d, 68^d. Ko. 1 तयोर्युद्धम्.

56 Da1 missing. —^a) Ko-2 B1 विकर्णं (B1 'णः) सुतसोमस्तु; D1 'णः श्रुतसेनं च; S 'णस्तु युधामन्युः.

G. 6. 1728
B. 6. 45. 59
K. 6. 45. 59

सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६

सुशर्माणं नरव्याघ्रं चेकितानो महारथः ।

अभ्यद्रवत्सुसंकुद्धः पाण्डुवार्यं पराक्रमी ॥ ५७

सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम् ।

महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५८

चेकितानोऽपि संरन्ध्रः सुशर्माणं महाहवे ।

प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ॥ ५९

शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।

— ^b) Ko-2 D1.3 बली (for शरैः). — ^c) Ko-2 सुतसोमं; D1 श्रुतसेनो; T G1-3 M2.5 युधामन्युर; G4 M1.3.4 युधामन्यु (for सुतसोमो). S1 Da2 D1.2.5 विकर्णं तु; Ko.1 T2 M4 विकर्णश्च. — ^d) Ds अत्यद्भुतं.

57 Da1 missing. — ^a) K1 सुशर्माणं; K2 सुसर्माणं; B3 सुशर्माणं. S1 Ko.1 D3 रथव्याघ्रं; K2.4 B Dn D4.7.8 G1 M1-3.5 नरव्याघ्रश्च. — ^b) T G महाबलः (T2 'लं'). — ^c) S अभ्यर्दयत्. K4 B1-3 सुसंहृष्टः; Da2 D5 सुसंरन्ध्रः. S1 Ko.1.3.5 D1-3.6 अभ्यर्दयत् (S1 'भ्या' द्रवत् संहृष्टः (D1 'कुद्धः'). — ^d) = 6. 19. 25^d. K1 पाण्डुवार्यं.

58 Da1 missing. — ^a) K3 D2.6 च; K5 सु (for तु). S1 K1.2 महाराजं. — ^b) Ko-2 महाबलः; B3 महारथः (for 'रथम्'). — ^c) T2 चाघं (for शरं). — Ds om. (1 hapl.) 58^d-59^c. — ^d) D1 छादं (for वारं).

59 Da1 missing. Ds om. 59^{ab} (cf. v. l. 58). — ^a) K4 S संकुद्धः (G3 'ध्य'); D3 सरथं. — ^b) K5 महावृधे (for 'हवे'). — ^c) Ko.1.2.5 प्राच्छादयत्तम्; D2 प्राच्छादयत्तम्; D6 प्राच्छादयत्तम्. B Da2 Dn D1.4.5.7 वरवर्षेण शरवर्षेण; S शरैः संछादयामास. — ^d) K3 D2.3.3 महामेघा.

60 Da1 missing. — ^a) = 62^a. M4 शकुनिं. Ko.1 D1 प्रतिविन्ध्यं च; K3 Dn1 प्रत्यविन्ध्यं तु; D3 प्रतिविन्ध्यं तु; Ds G2 'विध्यं' तु; M5 'विध्यं' तु. — Gs om. (hapl.) 60^b-62^a. — ^b) D1 प्रतिविन्ध्यमवस्थितं. — Ds om. (1 hapl.) 60^b-62^a. — ^c) S1 अभ्या; T2 अभ्यवर्तत. Da2 राजेंद्रं. — ^d) = 37^d. S1 मत्तो मत्तः; K4 B मत्तः सिंहः; K5 मत्तं सिंहम्; Da2 Dn D1.4.5.7

अभ्यद्रवत् राजेन्द्र मत्तो मत्तमिव द्विषम् ॥ ६०

यौधिष्ठिरस्तु संकुद्धः सौवलं निशितैः शरैः ।

व्यदारयत् संग्रामे मघवानिव दानवम् ॥ ६१

शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविध्यन्तमाहवे ।

व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ६२

सुदक्षिणं तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् ।

श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत् संयुगे ॥ ६३

सुदक्षिणस्तु समरे साहदेविं महारथम् ।

मत्तं सिंहः; D3 मत्तं मत्तः; T G2.4 M5 सिंहो मत्तः; M1-4 सिंहो मत्तम् (for मत्तो मत्तम्). S1 B1 D3 इव ति-

61 Da1 missing. Ds Gs om. 61 (cf. v. l. 60). — ^a) S1 K5 D6 G2 युधिष्ठिरस्; D1.4.7 G2 यौधिष्ठिरः; Ko D5 तु संकुद्धः; K3 D6 तु संरन्ध्रः; Da2 Dn D4 T2 सुसंकुद्धः. — ^b) D2 सौवलं. — ^c) K1 निशितैः; K3 D2 विदारयन्तं; D6 विदारयतः; G1 संहारं. — ^d) K3 B1.2 Dn D4.7 मघवा इव. S1 Ko.4 दानवम्; (Gs om.) शंवरं.

62 Da1 missing. D4.3 om. 62^{ab} (for D4.3 cf. v. l. 60). Gs om. 62^a (cf. v. l. 60). — ^a) = 60^a. S1 Ko.1 शकुनिं. S1 प्रतिविन्ध्यस्तु; Ko.2 'विध्यः'; K1 'विद्वश्च'; K3 प्रत्यविन्ध्यं तु; D3 प्रतिविन्ध्यं तु; M5 'विध्यं' तु. — ^b) K1 प्रतिविद्यतमाहवे; K3 D3 G1 'विद्य' महाहवे; K4 B Da2 D5.7 पराक्रम्य पराक्रमी (cf. 60^b); Dn D6 T1 G2.4 प्रति (T1 G2.4 'त्य') विध्यन्तमाहवे; D1 'विध्यस्तु सौवलं'; D3 प्रत्यविध्यतमाहवे. — After 62^{ab}, K1 repeats 59^c-62^a. — ^c) S1 व्यादा; K1 D2.3.6 विदा; B2.3 Da2 Dn D4.5.7 अदा; Dn व्यादा (for व्यादा). Da2 Dn1 D4.5.7.3 महाप्राज्ञः; D1 राजः; T1 प्राज्ञ. — ^d) = 28^b; 41^d.

63 Da1 missing. D1 om. (hapl.) 63. — ^a) Ko B1.2 Da2 D1.3 सुदक्षिणस्तु; T G1.2.4 'क्षिणं च'; G4 राजेंद्रं. — Da2 D5.7.3 om. (1 hapl.) 63^b-64^a. — ^b) = 65^b. Ko-2 काम्बोजानां. K3 Dn1 महारथः; D2 महारथः; S (except M4) जनेश्वरं. — M4 om. (hapl.) 63^c-65^b. — ^c) S1 Ko.3 श्रुतसेनः; K1 शतलेकः; K4 B3 S (M4 om.) श्रुत (T1 G3 'तः') सोमः (for श्रुतकर्मा). S (except G1; M4 om.) पराक्रान्तो. — ^d) S1 अभ्याद्रः; D2 अभ्यधावत्; S (except G1; M4 om.) अभ्यद्रवत् (G2 'वर्त' त).

विद्धा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ६४

श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम् ।

शर्वैर्बहुभिरानर्छद्धारयन्निव सर्वशः ॥ ६५

इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुपममर्पणम् ।

प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपतरं ततः ॥ ६६

आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्दत्त्वा महारथः ।

ननाद सुमहान्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ॥ ६७

श्रुतायुस्त्वथ संक्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान् ।

निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ६८

विन्दानुविन्दावाचन्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ।

ससेनं ससुतं वीरं संससज्जतुराहवे ॥ ६९

तत्राद्भुतमपश्याम आचन्त्यानां पराक्रमम् ।

यदयुध्यन्थिरा भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७०

अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ।

C. 6. 1742
D. 6. 43. 74
K. 6. 43. 74

64 Da1 missing. M1 om. 64; Da2 Ds. 7. 3 om. 64^a (cf. v. l. 63). — ^a) B2. 4 Dn D1 राजेन्द्र; D2 कांबोजः (for समरे). — ^b) Ś1 K2 साहदेवं; Ko. 1. 5 B1 Ds सहदेवं; K3 D2. 3 सहदेवि. Ś1 K3 महारथः. S (M1 om.) मैमसेनिं महावलं. — ^c) K5 D1. 6 नाकंपयतं वै; B1-3 नाकंपयचैव (B3 नं); S (M1 om.) कस्यैव.

65 Da1 missing. D1 om. 65. M1 om. 65^a (cf. v. l. 63). — ^a) Ko. 1. 5 श्रुतसेनस; K2 अनुसेनस; K1 श्रुतसोमस; B1 सुतसोमस (for श्रुतकर्मा). K2 त्वा क्रुद्धः; K5 सुसंकुद्धः. S (M1 om.) सुतसोमस्तु संक्रुद्धः. — ^b) = 63^b. K1 कांबोजानां; K2 कांबोजानां; S (except M2; M1 om.) कांबोजं तं (T1 G2. 4 जं तु). S (M1 om.) नरा (T1 G4 जना)धिपं (for महारथम्). — ^c) K1 Dn1 Ds. 3 आनर्छे; G2 आनर्चद्. — ^d) Ś1 K3-5 D2. 2. 6 पर्वतं; Ko-2 सर्वतः; T1 G2-4 मेदिनीं (for सर्वशः).

66 Da1 missing. — ^a) D1 T1 G2. 4 M1-3. 5 इरावानपि. — Ko-2 G3 om. (hapl.) 66^b-68^a. — ^b) D3 श्रुतायुधम्; Cc युपम् (as in text). K5 भारिमं; G2 अधपययत् (for असर्पणम्). — ^c) Dn1 कृतो; D3 यंतो; T1 G1. 2. 4 मत्तो (for यत्तो). — ^d) G1 युक्त- (for यत्त-). K5 तदा (for ततः). K1 B Da2 Dn D1. 5. 7. 3 यत्तरूपं परंतपः (Da2 परं तव).

67 Da1 missing. Ko-2 G3 om. 67 (cf. v. l. 68). — ^a) G2. 4 M2 आर्जुनेस्; M1 अर्जुनेस्. Ś1 S (Ga om.) तत्र (for तस्य). D1 transp. तस्य and समरे. — ^b) K3. 4 D2. 3 सुमहाः; B D4 बलवान्; Da2 Dn Ds. 7. 3 बलवान्; D1. 6 सुमहान् (for सुमहत्). Dn D1. 7. 3 राजन् (for नादं). T G1. 2. 4 M4 ननाद तत्कर्मा रणे; M1-3. 5 ननाद च रणे यत्तस्. — ^d) K3. 5 D1. 2. 6 तत्सै (D1 तं सै)न्याः; K3 सैन्यं तत् (by transp.). K3. 5 D1. 2. 6 प्रत्यपूरयन्; K1 B1. 2 Da

Dn2 D1. 5 'पूजयत्. D3 तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्; S (G3 om.) सर्वे (M1-3 तं तु)सैन्यान्यपूजयन् (T2 G2 'यत्); Cc सैन्यान्यस्य तु पूजयन्.

68 Da1 missing. Ko-2 G3 om. 68^a (cf. v. l. 66). — ^a) K3 Ds श्रुतायुश्चाथ; K5 श्रुतायुधोय; D1 श्रुतायुपस्तु; D2 T1 G1. 2. 4 M इरावानपि (D2 G1 'वानथ) (for श्रुतायुस्त्वथ). B Da2 Dn D1. 5. 7. 3 श्रुतायुस्तु सुसंकुद्धः; D3 'युधस्ततः क्रुद्धः; T2 इरावतमपि क्रुद्धः. — ^b) Ko-2. 5 D2. 6 फाल्गुनिः. S श्रुतायोस्तुरगा- (T2 'युस्तु हया)न्रणे. — ^c) D1 गदाघातैस्; Cc गदाग्रेण (as in text). — ^d) = 46^d, 55^d. K2 तयोर् (for ततो).

69 Da1 missing. — ^a) Da2 Dn2 Ds विन्दानुविंदा. — ^b) K5 Dn2 Ds. 6. 8 कुन्ती. — ^c) K3 D2 समेतं; K3 B3 सुसैन्यं; B1. 2 सुसेनं; B1 D1. 7. 8 सुपेणं; S ससैन्यं (for ससेनं). D1 विविधां ते महाराज. — ^d) Ś1 Ko समासजनुं; K1. 2. 5 D2. 6 समाजघ्नतुं; K4 B3 समासज्जनुं; B2 सुसंसज्जनुं; Da2 Dn Ds. 1 समसज्जनुं; D1 ततो युद्धमवर्तत (= 68^d); D3 समाजघ्नतुराहवे; D3 स संजघ्नतुं; S अयुष्येतां परंतपौ. Cc cites संसज्जतः.

70 Da1 missing. — ^a) Dn D3. 3 'पश्यामः. — ^b) K2. 4 B Da2 Dn D1. 5. 7. 3 तयोर्घोरं; K5 ह्याचन्त्यानां. Cc cites तयोः. K3 Ds महारथं (for पराक्रमम्). D1 कुन्तिभोजस्य विक्रमं. — ^c) Ś1 Ds यदयुध्यत; K1 यदयुद्धि (sic); K2 B Da2 Dn D1. 5. 7. 3 S अयुष्येतां (M2 'ध्यानां). K2. 4 B Dn D1. 6-8 T G1. 2. 4 M1. 3. 4 स्थिरौ; K3 D2 स्थिरी; Da2 Ds. 3 M2. 5 स्थिरौ; G3 स्थितौ (for स्थिरा). K5 यदयुद्धं स्थिरौ कृत्वा (sic); D1 यदेकस्तु महाराज. — ^d) K1 सहत्या. D1 द्वाभ्यां स युयुधे तदा.

71 Da1 missing. — ^a) Ko अनुविन्दस्तु; K5 Da2 Ds अनुविन्दस्तु. D1 अथान्योन्यं महाराज. — ^b) K5

C. 6. 1743
B. 6. 45. 74
K. 6. 45. 74

कुन्तिभोजस्ततस्तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ॥ ७१
 कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ।
 स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७२
 कैकेया भ्रातरः पञ्च गान्धारान्पञ्च मारिप ।
 ससैन्यास्ते ससैन्याश्च योधयामासुराहवे ॥ ७३
 वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमम् ।
 उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः शरैः ।
 उत्तरश्चापि तं धीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ७४

D₁ D₆ T₂ कुंती. D₁ अविव्याधतां (for अताडयत्).
 — K₂ reads 71st twice. — °) K₅ D_{3.6} T₂ कुंती.
 B D_{1.7} T₁ G M_{1.3-5} च तं; D₂ D₁ D_{1.5.3} T₂
 M₂ तु तं (for तत्तत्). S क्षिप्रं (for तूर्णं). D₁ भोजोय
 तूर्ण. — °) D₈ किरत्.

72 D₁ missing. — °) K₃ D₆ T₂ कुंती. D₁
 भोजस्तु तं चापि; D_{1.7.8} भोजस्ततश्चापि. — °) K₅
 D₂ D₅ विन्दुं; D₁ हृदि (for विन्दं). — °) S₁ D₁ तु
 (for च). T₂ तत् (for तं). K₅ प्रतिजग्राह (for
 विव्याध). — °) D₁ नाराचैस्तु स्नातारे.

73 D₁ missing. — °) K_{2.3.5} B D₂ D₂ D₂.
 3.5.8 कैकेया; D_{1.3.6.7} कैकेया. B₂ सर्वे (for पञ्च).
 — °) K_{1.3} D₁ गंधारान्; D₂ D₁ गंधाराः. K₀₋₂
 भारत (for मारिप). — °) K_{0.1} D₃ सहसैन्याः; K₃
 D_{2.6} ससैन्याश्च; S ससैन्यास्तु (for ससैन्यास्ते). K₁ स-
 सैन्याश्च; D₃ ससेनाश्च; T G_{1.2.4} M₄ ससैन्यास्तु;
 M₁₋₃ ससैन्यां (M₂ न्या) स्तान् (for ससैन्यांश्च). S₁
 K₅ ससैन्याः सहसैन्यांश्च; K₄ ससैन्याः सहयोधांश्च; B₃
 D₂ D₅ ससैन्याः पांडवीं सेनां; D₁ D_{1.7.8} ससैन्याः
 सहसैन्यास्तु; D₁ ससैन्याः समरे ते वै. — °) S योधयन्ति
 महारणे.

74 D₁ missing. — °) M₂ बाहुस्तु. D₁ बाहु-
 स्तव सुतो. — °) K₁ वैराटिः; D₃ वैराटी. S₁ D₂ G₃
 रथमुत्तमं; D₁ संमतं (for सत्तमम्). — °) S उत्तरं
 योधयस्तूर्ण. — °) = 74st. S₁ D₃ च शितैः; K₁ निपतैः;
 K₃ D₁ D_{1.7.8} नवभिः; D₂ च शतैः; D₃ च शनैः (for
 निशितैः). — S ins. after 74st (M₂, after 74):

138* उलूकं तु शतानीकः शरैर्वहुभिरावृणोत् ।
 — T G M_{1.3-5} om. (hapl.) 74st-75st. K_{0.1.5} B₁
 om. (hapl.) 74st. D₃ reads 74st twice. — °)
 S₁ तं वीरो; D₃ तं धीरं. — °) = 74st. D₁ विव्याध

चेदिराद् समरे राजशुल्कं समभिद्रवत् ।
 उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७५
 तयोर्युद्धं समभवद्गोरुरूपं विशां पते ।
 दारयेतां सुसंकुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ७६
 एवं द्वंद्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
 पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुलम् ॥ ७७
 मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
 तत उन्मत्तवद्राजन् प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ७८

नतपर्वभिः.

75 S om. 75^{ab} (for T G M_{1.3-5}, cf. v. 1. 74).
 — °) S₁ ओलूकं; K₁ उलूकं; D₁ D₁ उलूकं; K₂
 उलूकं. K_{3.4} D_{2.3.6} समुपाद्रवत्; D₁ D_{1.5} सस-
 धयत्. — After 75^{ab}, B_{1.2.4} D₁ ins.

139* तथैव शरवर्षेण उलूकं समविध्यत ।

— °) D₃ उलूकं. K₄ वीरं (for बाणैर्). — °) K₅
 नेमिवाहिभिः; D₁ मर्मभेदिभिः; T₁ G लोमवाहिभिः;
 C₀ लोमवाहिभिः (as in text).

76 76^{ab} = (var.) 34^{ab}. — °) K₃ नाना युद्धं;
 D_{1.2.6} M₂ ततो युद्धं; C₀ तयोर्द्वंद्वं. D₁ संवसूव (for
 समभवद्). — °) D₃ दारयेतां (for दारं). K₃ युद्धं
 विद्रौ; B₂ सुसंरुद्धौ; T G₄ M_{1.3-5} रणे शस्त्रैर् (for
 सुसंकुद्धौ). K₄ तौ दारयेतां सुसंकुद्धौ (hypermetric);
 D₂ D₅ दारयेतांश्च संकुद्धौ; D₁ ततश्चतुस्तौ संकुद्धौ;
 कवे कामं रणे शस्त्रैर्. — °) K₅ अपराजिते. — After
 76, S₁ K_{0.1.3-5} D_{1-3.6} ins.:

140* तथैव चेदिराजोऽपि उलूकं प्रत्यविध्यत ।

[S₁ करमर्दो; K₀ करकर्मो; K_{1.4} D₃ करमर्दो (for
 चेदिराजो). D₁ करभोपि महाराज (for the prior half).]

77 °) S₁ एतद्; K_{0.1} एते; S आसत् (for
 एवं). D₂ द्वंद्वं (for द्वंद्वः). — °) G नरः;
 वरं (for रथं). — °) S₁ K_{0.1} D₃ प (K_{0.1} पा-
 दातानां; K₄ पादाती; S पांडवानां (for पदातीनां).
 — D₁ M₅ om. (hapl.) 77^d-79^a. — °) K₅
 D₁ D_{2.4.7.8} संकुले. S (M₅ om.) तावकानां च
 संयुगे.

78 D₁ M₅ om. 78 (cf. v. 1. 77). — °) D₃
 (marg.) आसीदद्भुतदर्शनं; M₂ आसीदसुरदर्शनं;
 C₀ मधुरदर्शनम् (as in text). — K₅ om. (hapl.)

गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ।
अथोऽथं समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनम् ॥ ७९
ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ।
शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् ॥ ८०
तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ।

प्रेक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुररणोपमम् ॥ ८१
ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष ।
अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८२
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते रथवारणपत्तयः ।
सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना सुहृद्बुधः ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

संजय उवाच ।

राज्यतसहस्राणि तत्र तत्र तदा तदा ।

निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १

न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।

C. 6. 1758
B. 6. 46. 2
K. 6. 46. 2

78-79^d. — ^a) Ś1 K3 D1. 6. 3 T1 G M4 न प्रज्ञायत; K0 न प्राज्ञयत; D2 प्राज्ञायत न; M1-3 नाभिज्ञायत.

79 Da1 M5 om. 79^a (cf. v. 1. 77). — ^a) K3 D1. 2. 6 गजं च (for गजेन). — ^b) Ś1 Ko. 4 G2 रथी च रथिना; K1 रथे च रथिनां; Da1 तेषां च रथिनं. — ^c) K2-4 B Dn2 D2. 3. 6 समभिप्रायात्; Dn1 D4. 7. 3 समभिप्रेक्ष्य; T1 G2. 4 M1. 3 समरे प्रेक्ष्य; T2 G1. 3 M2. 4. 3 समरे प्रेत्य. D1 अश्वैरथश्च समरे. — ^d) Da1 पदातिश्च; D1 पदातिस्तु. Ś1 D1 पदातिना; G2 'नां; M1 'नः.

80 ^a) S एवं (for ततो). — ^b) K3 D2 संकुलं (for व्याकुलं). D1 समदृश्यत. S अ (T1 G2. 4 प्र-; T2 च) व्याकुलमजायत. — ^c) S संकुले तत्र युध्यन्ति (M युद्धे स्मिन्). — ^d) D3 समासाद्येत्तरतरं; D2 साद्य ततः परं.

81 ^a) T2 ततो (for तत्र). T1 G M ततो देवर्षि-सिद्धा (G3 'संवा)श्च. — G3 om. (hapl.) Ś1^b-82^c. — ^b) K3 वारणाश्च. Ś1 K1 समागतः. — ^c) K2 Da D1. 2. 4-6 M4 प्रे (Da1 D2 प्र)क्षंत; K5 प्रेक्षंतस्; Dn प्रेक्षंत; D3 प्रेक्षतस्. D1 स्मरणं; T1 G2. 4 तत्र ते; T2 G1 M ते रणं (for तद्रणं). — ^d) K2 देवासुररणोपमं; B Da Dn D1. 3-3 S (G3 om.) 'सुरसमं त्रिषि (D1. 7. 3 युधि).

82 G3 om. 82^a (cf. v. 1. 81). B1 om. 82^a. — ^a) Ko. 1. 3. 3 D2 रथिनां. M1 चैव (for चापि).

D1 रथानामयुतानि च; M1. 3. 5 तावकानां च मारिष. — ^c) T1 G1 पौरुषेयाश्च. — ^d) Ś1 M विपरीता; T1 G 'रीतान्. Cc. d. v 'रीतं (as in text). Da1 समं ययुः; D1 समागताः.

83 ^a) K2 B प्रदृश्यन्ते; Da D5. 7 दृश्यन्त; Dn D1. 3 प्रदृश्यंत; D3 महाराज (for [ए]व दृश्यन्ते). — ^b) K5 नर (for रथ). T2 'पत्तयः. — ^c) Ko. 1 G3 रथव्याघ्रा; T1 M1. 3. 5 नरव्याघ्रा. D1 सादिनः पुरुषव्याघ्रा. — ^d) D3 युद्धमाना; G2 M4 युध्यमानं.

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, K4 B1 mention only प्रथमदिनयुद्ध; K5 D5 प्रथमदिवसयुद्ध; Da D5 प्रथमाहयुद्ध; M1 प्रथमाह्निक. — Adhy. name: D1 G2 M4 द्वंद्वयुद्ध. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 3; Dn2 M1. 2 43 (as in text); D1 M2-3 44; D5 45; T G 42. — Śloka no.: Dn 86; D5 87. — Aggregate śloka no.: K5 1084.

44

1 ^b) K4 B Da Dn D1. 5. 7. 3 पदातिनां (for तदा तदा). D3 रथानां चापि मारिष (= 6. 43. 82^b). — ^c) D1 प्रवृत्तानि; D3 प्रयुध्यन्ति; T1 G 'कानि; T2 'ध्यानि. — ^d) D1 तत्र (for तत्ते).

2 ^a) Ko B4 पुत्रं. B1 राजन्; Cc. d जज्ञे (as

न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रीयं न च मातुलः ॥ २
 मातुलं न च स्वस्त्रीयो न सखायं सखा तथा ।
 आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३
 रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतत्रथैः ।
 अभज्यन्त युगैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ४
 रथेषाश्च रथेषाभिः कूचरा रथकूचरैः ।
 संहताः संहतैः केचित्परस्परजिवांसवः ॥ ५
 न शेकुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः ।

प्रभिन्नास्तु महाकायाः संनिपत्य गजा गजैः ॥ ६
 बहुधादारयन्कुद्धा विपाणैरितरेतरम् ।
 सतोमरपताकैश्च वारणाः परवारणैः ॥ ७
 अभिसृत्य महाराज वेगवर्द्धिर्महागजैः ।
 दन्तैरभिहतास्तत्र चुकुशुः परमातुराः ॥ ८
 अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राङ्कुशसमाहताः ।
 सुप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ ९
 प्रभिन्नैरपि संसृक्ताः केचित्त्र महागजाः ।

in text). —⁶) K₄ B₃. 4 D₃ पिता वा (for न पिता).
 Ś₁ पौत्रम्; D₁ सुतम् (for पुत्रम्). —⁷) Ś₁ K₀. 1
 स्वस्त्रीयं; K₂ सुस्त्रीयं; D₁ D_n D₁. 5. 7. 8 स्वस्त्रीयो; C_d
 स्वस्त्रीयं (as in text). K₀. 2 न तु; T₁ G च न (by
 transp.). B Da D_n D₁. 5. 7. 8 G₁ मातुलं.

3 ^a) K₃ D₁-3. 6 transp. मातुलं and न. Ś₁ K₀. 1
 स्वस्त्रीयो; K₂ सुस्त्रीयो. B Da D_n D₁. 5. 7. 8 न मातुल-
 श्च स्वस्त्रीयं; S स्वस्त्रीयो (M₁ 'यं' मातुलं चापि. —⁶)
 S सखायं च (for न सखायं). K₅ सखा वहा (sup.
 lin. तदा); B₁-3 D_n D₀-3 T₁ G₁. 2. 4 M₁ सखा
 तदा; D_a तथा सखा (by transp.). K₂ न सखायं
 सखींस्तथा. —⁷) D₂ आविष्टा; C_d अरिष्टा; C₀. 7 आविष्टा
 (as in text). D₁. 3 युध्यन्ति; M₂ युज्यन्ते. —⁸)
 Ś₁ कुरवः पाण्डवैः सह.

4 ^a) K₁ G₃ रथानेकं. Ś₁ नरन्याघ्रः; D_n D₁. 2
 व्याघ्रः; D₃ T₁ G₂. 4 रथ (D₃ 'था' व्याघ्राः. —⁶)
 B₁-3 कैश्चिद्. Ś₁ अप्यपतद्; K₀. 1 अप्यपतन्; K₃. 5
 G₂ अभ्यपतद्; D₁ अभ्यापतन्; D₃ अभ्यद्रवद्. Ś₁
 K₀-2 G₁. 3 रणे; K₅ रथे (for रथैः). —⁷) Ś₁ K₀
 असज्जत; K₁ असज्जत; K₂ अभज्जत. D₁ रथैरेव (for
 युगैः). C_d cites युगं. —⁸) C₀ युगेषु. D₁ भरतोत्तम.

5 ^a) Ś₁ K₃ D₂. 6 M₁. 3 रथैपाश्च; B₁-3 D₇ रथे-
 शाश्च; D₈ रथेषाः स्तः; T₁ G₄ M₂. 6 रथेषां च (for
 रथेषाश्च). K₃ D₂. 6 रथेषाभिः; B D₇ M₃ रथेषाभिः.
 C_d cites रथेषा. D₃ om. from पाभिः up to पत्य in
 6^a. —⁶) K₅ D₈ कूचरास्त्वथ; T₁ G₄ 'रानथ (for
 'रा रथ). C₀. d cite कूचरः (C₀ 'राः). —⁷) B Da
 D₃. 4. 7. 8 संहतैः संहताः (by transp.); D_n संगतैः
 संहिताः; D₁ शक्यैः संपततां; D₃ हंसता हंसतैः (by meta-
 thesis); T G संहताः संहताः; C₀ संहतौ संहताः. C_d
 cites संहताः. —⁸) = 15^a. Ś₁ K₀-3 D₂. 6 जिवांसया.

6 D₃ om. up to पत्य in 6^a (cf. v. 1. 5). —⁶)
 K₀. 1 D₁ चलितं. D₁ तत्र; D₈ किंचित्. —⁷)
 स निपत्य; T₁ G समुपेत्य; M₁ संनिपात्य; C₀. d 'प' (as in text). D₁ महारथैः; D₃ रथात्रयैः. —⁸)
 K₅ अभिन्नास्; D₂ प्रपन्नास् (for प्रभिन्नास्). C_d cites
 प्रभिन्नः. D₁ च; T₂ G₁-3 M₁. 2. 4. 5 सु; M₁ स (for तु). D_a महानागाः. —⁹) B₁-3 Da D_n D₁. 5. 7. 8 महा- (for गजा).

7 D₃ om. (hapl.) 7^a-8^b. —⁶) S बहुधा द
 (M₁. 3. 5 'भिर्दा' रथामासुर. —⁷) K₄ B₁. 3. 4 D_n
 सतोरणं; K₅ ततो रणं; M₁. 3 ततोमरं (for सतोमरं).
 C_d cites तोमराः. K D₂. 6 S (except M₅) तु (for
 च). —⁸) T₂ परस्व (for वारणाः). B D (except
 D₂. 6; D₃ om.) S वरवारणैः (M₂ वारणैः सह). C_d
 reads रणवारणैः.

8 Ś₁ D₃ om. 8^a (for D₃, cf. v. 1. 7). —⁶)
 K₅ S अभिप (T₁ G₄ 'ह' ल्य; D_n अभिसृज्य; D₁ संनि-
 पत्य. —⁷) K₀-2. 4 B₃ Da D_n D₁. 5. 7. 8 महार-
 (D₅ 'ह' वैः; K₅ महारथैः; S महावलैः. —⁸) D₃
 केचिच्च; D₈ चैव (for तत्र).

9 ^a) Ś₁ K₀. 1. 3 स्वभिनीं; K₂. 5 D₁ M₅-3 सु-
 विनीं; D₈ स्वविनीं; D₃ अमानिं; M₁ अभिनीं. C_d
 cites अभिनीताः; C_d अविनीताः. M₁ शिक्षद्भिः.
 स्वभिर्नताश्च भिक्षाभिः; D₃ स्वभिनीताः स्वसिकाभिः.
 —⁶) D₂ श्रोत्राङ्कुशः. Ś₁ K₃ D₃ समाहिताः; K₁
 समाहृतः; D_a समाहितः; S निपातवैः (for समाहताः).
 —⁷) Ś₁ K₅ स्वप्रभिन्नाः; K₄ B Da D_n D₁. 4. 5. 7. 8
 C₀ अयं (for सुप्र). —⁸) Ś₁ K₃. 5 D₂. 6 सु-
 मुखं; K₁ संमुखाभिमुखा (sio); K₂ B₃ Da D₅. 7. 8
 C₀ सं (K₂ स) मुखभिमुखं; K₄ D₁ सु (D₁ सं) मुख-
 विमुखं. D₃ सुमुखभिमुखा ययौ; S सु (G₃ सं) मुख-

क्रौञ्चवन्निदं मुक्त्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः ॥ १०

सम्यक्प्रणीता नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।

ऋषितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः ॥ ११

विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ।

प्राद्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवाग्रवान् ॥ १२

गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः ।

ऋषिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः ॥ १३

गदाभिर्मुसलैश्चैव भिण्डिपालैः सतोमरैः ।

आयसैः परिधैश्चैव निखिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४

प्रगृहीतैः सुसंरब्धा धावमानास्ततस्ततः ।

व्यदश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ १५

राजमानाश्च निखिंशाः संसिक्ता नरशोणितैः ।

प्रत्यदश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ॥ १६

अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः ।

संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ १७

गदामुसलरुण्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ।

C. 6. 1774
B. 6. 46. 18
K. 6. 46. 18

मुलमाययुः.

10 ^a) Ś1 संसिक्ताः; K1 संसक्तः; B Da Dn D4. 5. 7. 8 M4 संयुक्ताः. D3. 6 प्रभिन्नैरभि (D6 'ति) संसक्ताः; T1 G2. 1 प्रभिन्नरथसंसक्ताः; T2 अभितैरभिसंसक्ताः; G1. 3 प्र (G3 ज) भिन्ना रथसं; M3. 5 'जैरभिसंयुक्ताः. — ^b) Ś1 B3 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 S (except T2 G1. 3) केचिन्नदन्तः. K1 महाराजः. K1 तत्र केचिन्नमहारथैः. — ^c) T1 G भैरवं (for क्रौञ्चवन्). K1 B1 मुक्ता; K1 D4 श्रुत्वा; B4. 1 Dn D7. 8 S कृत्वा; Da1 युक्ता (for मुक्त्वा). — ^d) K1 G2 प्राद्रवन्तस्; K3 व्याद्रवन्तः. K3 ततस्तदा; D1 सहस्रशः.

11 ^a) B1-3 Da Dn D3-3. 7. 8 च तथा (for नागाश्च). D1 S सम्यक्प्रणिहिता नागाः (D1 'हिताश्चैव; M1-3. 5 'हिता राजन्). — ^b) K4 (m as in text) व्यूढोरस्काः प्रहारिणः (= 13^b). — ^c) K1 D3. 6 रिष्टि; K3 रिष्ट; D3 T1 G2-4 यष्टि. Cd cites ऋषिः. Cc cites तोमराः. — ^d) Ś1 D6 निर्विद्धाः; K0-2 निर्युद्धाः; K3 G2 निर्विद्धाः; K1 D1 निभिन्नाः; K3 प्रभिन्नाः; Da D3 विभिन्नाः; Dn1 D4. 3 निरुद्धाः; T2 G3 M2 निषिद्धा. Ś1 वरवारणैः; K3 D4. 6 परवारणाः.

12 ^a) Da1 निनिपेतुर् (hypermetric); D3 प्रणेदुर्. D3 भिन्नकर्माणो; S छि (M3 छ) जव (G1 'म) मर्माणो. — ^b) K1 प्रद्रवन्तः; B1-3 Dn D4. 7. 8 S प्रधावन्ति; Da D3 प्राधावन्तः; D1 प्रवा; D2. 6 प्राद्रवन्तो. D6 कश्चिन्; S सर्वो (for केचिन्). K5 प्राद्रवन्ति दिशं कांचिन्. — ^d) T1 G4 नुदन्तो.

13 ^a) Ś1 राजानः (for गजानां). Ś1 K (except K3) D 'रक्षाश्च. — ^b) K1 'रस्काः; G3 'रस्कां. — ^c) K1 कृष्टः; K3 D2 रिष्टि; T G3. 4 यष्टि; G2 इषु (for ऋषि). D1 ऋषिभिश्च ततः पाशैर्. — ^d) K3 Da Dn1 D1. 2. 4-8 Cc. d परस्वधैः.

14 ^a) Ś1 Ko. 1 मुसुलैश्च; K2. 3 Da D2. 5. 6. 8 मुसलैश्च. — ^b) K2. 5 D2. 3. 6 भिडिमालैः; K4 B Da2 Dn D4. 5 G3 M3 Cc भिदिपालैः; Cd भिण्ड (as in text). — ^c) B1 Da Dn D4. 5. 7. 8 परिधैश्चापि; T G विमलैश्चैव. Cc cites परिधैः. D1 परिधैश्चैव निखिंशैर्. — ^d) K0-2 विविधैः (for विमलैः). K0. 1 चित्ताः; Da D5 सितैः. D1 विमलैश्च सुतेजितैः.

15 ^a) K1 Dn1 प्रग्रहीतैः; Da D3 प्रग्र (Da1 'गु) हेश्च; Dn2 D4. 7. 8 सुगृहीतैः. D6 असंरब्धा; T1 G तु संसक्ताः; T2 M तु संरब्धा. — ^b) K0-2 धावमानैस्; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 Cc द्रवमाणाम्. D1 हतस्ततः. — ^c) K0. 1 व्याष्ट (Ko 'प्य) च्यन्तः; K2 व्ययुध्यन्तः; K3 D2. 6 अदश्यन्तः; D1 व्यद्रवन्तः. — ^d) = 5^d. K3 D2. 6 जिघांसया.

16 ^a) K0-2 B1-3 Da D1 M4. 5 आजमानाश्च; T G राजमानास्तु. — ^b) K0. 2 Dn2 D6 T G संसक्ता; D1 संयुक्ता; D3 M संरक्ता. K3 D2 रणशोणितैः; T1 G4 शोणितैस्तदा; G1 वारणेरितैः. — ^c) D2 प्रादश्यन्त च शूराणाम्.

17 ^a) K0-2 तेषां क्षिप्ताव; K3 अभिक्षिप्ताव; K5 अवक्षिप्ताव; Da1 G2 अविक्षिप्ताव; T2 अवाक्षिप्ता च सूतानां; G2 अपक्षिप्ताव; M2 अवाक्षिप्ताव; Ca as in text. Cd cites अविक्षिप्तानां and पृतघूतानां (sic). — ^b) K0 आसीनां; K3 खड्गानां; D1 असीनां. K1. 3 Da1 D2. 6 वरबाहुभिः. — K3 om. (hapl.) 17^c-18^b. — ^c) K5 D2-4. 6 तुमलः; M1. 2 विपुलः. — ^d) T2 किल (for पर). K1 पततां परमंसुना; K5 पततां परमूर्धसु.

18 K3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) Ś1 K0-2 D2. 6 ग (Ko ना) दामुसु (K1 'मसु; D2. 6 'मुश) लम्.

दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः ॥ १८

तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् ।

शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ १९

हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ।

हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिदुद्रुवुः ॥ २०

तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः ।

आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१

अश्वैरुज्ज्वलैः केचिदापुत्य महतो रथान् ।

शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२

बहूनपि हयारोहान्मल्लैः संनतपर्वभिः ।

रथी जघान संप्राप्य बाणगोचरमागतान् ॥ २३

नगमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः ।

पादैरेवावमृद्गन्त मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४

पाद्व्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः ।

प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः ॥ २५

साश्वारोहान्हयान्केचिदुन्मथ्य वरवारणाः ।

ज्ञानां; Ks Bs. 4 Da Ds. 5 'मुष' (Ks Da2 D3 'श')-
लरुणानां; D1 'मुसललरुणानां; Ds 'मुशलक्षुण्णानां'.
— S1 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^b) Ko-2 Ds (sup.
lin. sec. m.) भग्नानां च; D1 छिन्नानां च; D2.6 निरु-
त्तानां; Ds S रुणानां च (for भिन्नानां च). — ^c)
M1.3 (inf. lin.) 'सूतानां; M2 'धूतानां. — ^d) B1.3
Da Ds T2 मर्दितानां; Co मृदि' (as in text). Ks
च दन्तिनां; Bs वरासिभिः; D1 च वाजिभिः (for च
दन्तिभिः).

19 In Da1 the portion of the text from st. 19
up to 6. 45. 22^a is lost on missing fol. — ^a)
S1 रवो घोरा; Ko-2 Da Ds T2 नरौघानां; T1 G M
रथौघानां (G2 'णं'). — ^d) S1 प्रीतानाम्; Ca. o. d
प्रेतानाम् (as in text). Ko-2 सर्वतः (for भारत).

20 Da1 missing (cf. v. 1. 19). — ^a) Ks हयै-
रभिः; D1 हयैरेव. S1 Ko-2.5 Da 7.3 हता (K2 'या')-
रोहैश्च. — ^c) B2 सिहैर; Cd हंसैर (as in text). D1
अभिवृता महाराज. — ^d) Ks अभिदुद्रुवै; B Da2 Dn
Da. 5. 7. 8 Co अभिविद्रुताः; Ds इव दुद्रुवुः; Cd अभि-
दुद्रुवुः (as in text). D1 व्यद्रवंत सहस्रशः.

21 Da1 missing. — ^a) S1 ते (for तैर्). Da2
विरक्ता; Ds विरुक्ता; Ds सुक्तानां. Ko-2 महेष्वासैर;
Da महाप्राज्ञ. Co. d cite प्रासाः. — ^b) K2 'विभू-
षिणाः; Ks. 4 D1. 2. 6 G2 'विभूषिताः. — 21^{ad} = 30^{ab}.
— ^d) Ks Ds प्रपेतुर. D1. 7 भुजगोत्तमाः.

22 Da1 missing. M1.2 om. 22-23. — ^a)
Ko-2.5 Bs D1.3 S (M1.2 om.) उग्र; Ks D2.6
अति; Dn Ds Co अग्र; Cd अग्र्य' (as in text).
Ko-2 वीरा (for केचिद्). — ^b) S1 आघात्य; Ko-2
आरुह्य; Ks Ds आसाप; Ks आसाश्च (for आप्लुत्य).

Da2 Dn2 D1-3. 5. 7. 8 G1-3 रथात्. — ^a) S1 Ko-2.1
'स्यादधिरे; S (M1.2 om.) 'सि चिच्छिदुर. — ^d) S1
अश्वसादिनां. Ds रथीनामश्वसादिनः.

23 Da1 missing. M1.2 om. 23 (cf. v. 1. 23).
— ^b) K1.2 भलैः; G2 फलैः. — ^c) D1 रथा विद्रु-
संप्राप्य. — ^d) D1 आगताः (for आगतान्).

24 Da1 missing. — ^a) S1 Ds (before corr.)
न च मेघप्रतीकाशांश्च (Ds 'शांश्च'); Ks Bs Dn Ds
(before corr. as in text) G1 नवमेघप्रतीकाशाः (G1
'शांश्च'); Ks घनमेघ; Bs न चामेघ; Da2 Ds
नागमेघ; D1 महामेघ; G3 नवमेघप्रतीकाशांश्च. — ^b)
Ko-2 आक्षिप्य; S (except T2) चोत्क्षिप्य (for चाक्षिप्य).
S1 K (except Ks) Ds. 6 द्विपाः (for गजाः). — T1
G4 om. (1 hapl.) 24^a-27^b. — ^c) Ks. 4 Bs D1. 2. 6 पा
(D1 प) दैरेव विमृदन्ति; Ks पादैरेवावमृद्गन्ति; B1.3 स्वपदै-
रिव मृदन्ति (Bs 'तो'); B2 Da2 Dn Da. 5. 7. 8 स्वपदै-
रिवमृदन्ति (Bs D4 'तो'; D1. 8 'त'); S (T1 G4 om.)
ममृदु (T2 'पु') श्वरणैरेव. — ^d) D1 महा- (for मत्ताः).
S (T1 G4 om.) हयान्कनकभूषणान्.

25 Da1 missing. T1 G4 om. 25 (cf. v. 1. 24).
Ks B1.2 Da2 Dn Da. 5. 7. 8 om. (hapl.) 25^{ab}. — ^a)
S1 पतमानेषु; Ks. 5 Bs D2. 3. 6 S (T1 G4 om.)
Ca. d प्रति' (G3 प्रथ') (for पाद्व्य). D1 छिद्यमानेव
गात्रेषु. — ^b) Ko. 2 सुवारुणाः; K1 सुचारिणाः (for
च वारणाः). — ^c) K2 प्राशैर; Ds (before corr.).
पाशैर. S1 B Da2 Dn Da. 5. 7. 8 विमथिताः (for वि-
निहताः). — ^d) Ks Ds. 6 निपेतुः; Ds G1 विवेदुः
(for विनेदुः).

26 Da1 missing. T1 G4 om. 26 (cf. v. 1. 24).
— ^a) Gs अथा' (for साथा'). Ko-2. 1. 5 B Da. 1
कांश्चिद्; Ks Ds. 6 चापि (for केचिद्). — Gs om.

सहसा चिक्षिपुस्तत्र संकुले भैरवे सति ॥ २६
साधारोहान्विपाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान्द्विपाः ।
रथौघानवमृद्वन्तः सध्वजान्परिचक्रमुः ॥ २७
पुंस्त्वादभिमदत्वाच्च केचिदत्र महागजाः ।
साधारोहान्ह्याजघ्नुः करैः सचरणैस्तथा ॥ २८
केचिदक्षिप्य करिणः साध्वानपि रथान्करैः ।
विक्रान्तो दिशः सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः ॥ २९

आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ।
नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च ॥ ३०
निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरपिताः ।
महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशां पते ॥ ३१
द्वीपिचर्मवन्द्यैश्च व्याघ्रचर्मशयैरपि ।
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परात्रणे ॥ ३२
अभिप्लुतमभिकुद्रमेकपार्श्ववदारितम् ।

C. 8. 1789
B. 6. 46. 33
K. 6. 46. 33

(hapl.) from दुन्मध्य up to केचि in 28^a. — ^b) G₁ पर (for वर). — ^c) K₅ सहसाश्च; Cc सहसा (as in text). S₁ निक्षिपुस्; K₃ D₂ चिक्षिपुस्; M₅ चिक्षिपुस् (for चिक्षिपुस्). — ^d) S₁ Ko. 1 भैरवे सं (Ko स) कुले (by transp.); Dn D₁ संकुले परमे.

27 D₁ missing. G₃ om. 27 (cf. v. l. 26). T₁ G₁ om. 27^{ab} (cf. v. l. 24). — ^a) K₀ साधारोहा; K₅ अश्वारोहान्. — ^b) S₁ विक्रम्य; K₀-2 विक्षिप्य (for उत्क्षिप्य). B D (except D₂ 6; D₁ missing) S (T₁ G₃ 4 om.) गजाः (for द्विपाः). — ^c) K₁ 3 D₅ अवमृद्वन्तः; K₄ B D₂ Dn₁ D₁ 5 M₅ अभि (D₂ D₅ 'पि) मृद्वन्तः. — ^d) K₁ 3-5 D₂ 3 6 T G₁ 4 सध्वजाः. K₃-5 D₂ 6 परिवभ्रमुः; B D₂ Dn D₁ 1 7 8 Cc अभिचक्रमुः.

28 D₁ missing. G₃ om. up to केचि in 28^b (cf. v. l. 26). — ^a) S₁ पुंस्त्वादभिमदत्तश्च; K₀ 1 3 5 D₂ 6 दभिम (K₀ 1 'ग) तत्त्वाच्च; K₄ B D₂ Dn D₄ 5 M₁-2 5 दत्तिमदत्त्वाच्च; D₁ तोत्रैः परिहृताश्चैव; T₁ G₁ 2 4 लघुत्वादभि (T₁ G₄ 'पि) मत्तत्त्वाच्च; Cd as in text. — ^b) K₃-5 B D (D₁ missing) M₅ केचित्तत्र. K₄ महारयाः. — ^c) D₂ नृपाञ्च; G₂ समा (for हयाञ्च). — ^d) S₁ च चरणैस्; D₁ सचरणास्. — After 28, S₁ K₀-2 5 D₂ D₄ 4-5 ins. :

141* अश्वारोहैश्च समरे हस्तिसाक्षिभिरेव च ।

[S₁ K₀-3 साश्वा.]

On the other hand B₁ ins. after 28, 142*.

29 D₁ missing. K₁ B₁ om. 29. N (K₁ B₁ om.; D₁ missing) Ca. c. d read 29 after 33. — ^a) T₁ G₁ M₅ उन्मृज्य; T₂ M₁ 3-5 उन्मृज्य; Cc. d क्षिप्य (as in text). T₂ M₁ 3-5 दंडेषु; T₁ G₁ M₅ दंडेषु (for करिणः). — ^b) S (except G₃) नदारयाञ्च (for रथान्करैः). — D₁ om. 29^{cd}.

— ^d) K₄ B₂ 4 D₂ Dn D₃-5 7 8 S संपेतुः (for समीयुः). B₁ सर्वशो गजाः; Ca. c. d सर्वशब्दगाः (as in text). — K₄ B₂ 4 D₂ Dn D₃-5 7 8 ins. (cf. 25^{ab}) after 29; B₁, after 28; D₁, after 29^{ab} :

142* प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वभि च वारणान् ।

[D₂ D₅ पार्श्वेष्वपि; D₃ पार्श्वेष्वपि (for 'व्वभि).]

On the other hand, S ins. after 29 :

143* सुक्तास्तु रथिभिर्वाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजवाः ।

ते निपेतुरकुण्ठाप्रा नागेषु च हयेषु च ।

30 D₁ missing. D₃ T G M₁-4 om. 30^{ab}. — 30^{ab} = 21^{cd}. — ^a) K₄ 5 सुक्ताः (for तीक्ष्णाः). K₃ D₂ 6 विसुक्ता विमलाः प्रासाः. Cc cites आपुगाः. — ^b) K₅ B D₁ निपेतुर (for संपेतुर). D₅ भुजगोत्तमाः. — ^c) K₂ 3 D₂ नराश्व; D₁ निराश्व; D₁ नागाश्च. — ^d) S₁ K₀-3 D₂-4 6 T G₁ 3 M₂ 4 लोहानि. K₅ कवलानि.

31 D₁ missing. — ^a) K₂ शक्त्यो; D₂ D₅ तीक्ष्णा; D₁ शेषा (for शक्त्यो). K₅ निपेतुर्विमला शकौ (sic). — ^b) K₃ D₂ वरबाहुभिर्. S₁ K₀-2 अर्दिताः; K₃ D₂ ईडिताः; K₅ अर्थिनः; D₅ ईरिताः. — ^c) D₂ (before corr.) G₂ महोल्काः. K₁ G₂ घोरा; M₁ 2 तत्र (for घोरास्). K₄ महोल्काप्रतिमाकारास्. — ^d) M₁ 2 घोरास्तत्र; M₂ 4 ततस्तत्र (for तत्र तत्र).

32 D₁ missing. — ^a) S₁ Cd द्वीपिचर्मविधानैश्च; K₀ 1 'व (K₀ 'च) मिपिधानैश्च; K₂ 'चमिपिधानैश्च; K₃ 5 D₂ 6 द्वीपि (K₅ 'पी) चर्मापिधानैश्च; K₄ द्वीपिचर्मपरीधानैर्; Dn 'चर्मापिधानैश्च; G₃ 'चर्मोनवद्वैश्च; M₂ 'चर्मापिधानैश्च. — ^b) S₁ K₀-2 5 Ca. v व्याघ्रचर्मशयैरपि; K₄ B D₂ D₅ 'मच्छद्वैरपि; D₁ 'मावगुण्डितैः; D₄ 8 S 'मशिवैरपि. — ^c) D₂ D₅ Ca विकोपैर्; T₂ घोरैश्च; Cc. d विकोशैर् (as in text). — ^d) D₅

विदर्शयन्तः संपेतुः खङ्गचर्मपरश्वधैः ॥ ३३

शक्तिभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः ।

हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरंगमैः ॥ ३४

रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ता निशितैः शरैः ।

विक्रोशन्ति नरा राजस्तत्र तत्र स्र बान्धवान् ॥ ३५

पुत्रानन्ये पितृनन्ये आवृश्च सह बान्धवैः ।

अभिजगमुः (for 'जगुः'). K1 परांधवैः (sic); D1 पर-
स्परं; S पदातयः (for परात्रणे).

33 Da1 missing. — ^a) Ś1 K3 D1-3.6 अभिद्रु-
तम्; Ko 'सुतम्'; K1 अभिद्रुतम् (corrupt); K3
'श्रुतम्'; Co अतिद्रुतम् (for 'द्रुतम्'). D1 अभिद्रुतम्;
Co अतिद्रुतम्. S द्रुतं द्रुतमतिक्रान्तम्; Cv अतिविद्रुमति-
क्रुदौ (sic). — ^b) Ko.2 एकपार्श्वविधारितं; D1 'पार्श्व-
विदारिताः; D3 'पार्श्वविदारितं; D3.3 'पार्श्वविदा'; T
G1.2.4 M2 'पार्श्व' (T1 G4 'श्वैः'; G1 'श्वैः') तिरोहितं; G2
M1.2-5 'पार्श्व' (G2 'श्वैः') तिरोगतं; Co as in text.
— ^c) Ś1 विमर्दं; K5 विनशं; Cd विदर्शं (as in
text). T2 दर्शयन्तः सुपेतुश्च. — ^d) K2 'परस्वधाः;
K3 Da2 D2.4-6 'परस्वधैः'. — After 33, N (K1 B1
om.; Da1 missing) Ca. c. d read 29.

34 Da1 missing. B1 om. (hapl.) 34^a-35^b.
K1 D1 T G M2 om. (hapl.) 34^a. — ^a) B2 Dn
D1.3 Co शङ्कुभिर् (for शक्तिभिर्). K3 D2.6 ताडिताः;
K4 वारिताः (for दारिताः). — ^b) K4 B Dn1 D3
संभिन्नाश्च. Some MSS. परस्वधैः. — D3 om. (1 hapl.)
34^a-35^b. — ^c) K5 रथिभिर् (for हस्तिभिर्). K3.3
D2.3.8 मर्दिताः (for मृदिताः). S गात्रैः (for केचित्).
— ^d) B3 क्षीणाः; D3 छिन्नाः (for क्षुण्णाः). B3 Da2
Dn2 D1.5.7.8 केचित् (for चान्ये). D1 तथा रथैः (for
तुरंगमैः). S क्षुण्णाश्च तुरंगैस्तथा.

35 Da1 missing. B1 D3 om. 35^a (cf. v. 1. 34).
— ^a) B3 Da2 Dn D1.5.7.8 रथचक्रनिकृत्ता (Dn1 D3
'कुंवा'श्च. — ^b) T1 G2.4 द्वि (G2 द्वि)पाः सुः; T2
M3-5 कृत्ताश्च; G1.3 द्विपाः सुः (for निकृत्ताः). M1.2
च शितैः (for निशितैः). Ś1 Ko-4 B (B1 om.) Da2
Dn D2-5.7.8 निकृत्ता (Dn1 D3 'कुंवा'श्च परश्व (or 'स्व-
धैः'; K5 कृत्वाश्चान्यैः परस्वधैः; D1 निकृत्ताश्च वरासिभिः.

[भीष्मचरिते]

मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ॥ ३६

विकीर्णाश्चः सुबहवो भयसक्ताश्च भारत ।

बाहुभिः सुभुजाच्छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः ।

क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृपिता जीवितेप्सवः ॥ ३७

तृष्णापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशां पते ।

भूमौ निपतिताः संख्ये जलमेव ययाचिरे ॥ ३८

— ^a) K4 B Da2 Dn D1.4.5.7.8 Co च्या (D1 च्य)
क्रोशन्त (Co 'तः'); S विचक्रुर्गुर (T2 'क्रुत्सु'). B
Da2 Dn D1.5.7.8 महाराजः; T2 तदा राजन्. — ^b)
Ś1 सबांधवैः; Ko-3 B2.4 D2 स्वबांधवान्; T1 G2
[आ]स्मबांधवैः; T2 स बांधवाः.

36 Da1 missing. Ś1 om. 36^a. — ^b) M1 मातुल-
Ko-2 बांधवान्; B Da2 Dn D1.5.7.8 बाहुभिः. D3
आवृणपि च बांधवान्. — ^c) K1.2 मातुला. Ko अपि
यांश्च; K3 भागिनेयाश्च. — ^d) D3 मित्रान (sup. lin.
'प्य')पि; T2 पितृनपि (for परानपि). D3 परिशीचिरे
संयुगे; M1.2 अपरानपि च स्वयं.

37 Da1 missing. — ^a) Ś1 विकीर्णातः; K3.1
'र्णाताः (Ko 'त्याः'); K2 'र्णावाः. T1 G1.2.4 सुबहवो-
K3.5 D2.6 विकीर्णांशाश्च (K5 'स्तु')वहवो; D3 विकृतांशा
वहवो. — ^b) Ś1 Ko भयसक्ताश्च; K3 'संख्याश्च; K1
D2.6 'संज्ञाश्च; K5 'ज्ञानाश्च; D1 'सक्थ्यश्च; D3 शि-
सक्थ्याश्च; D3 भयभीताश्च; T1 G2.4 भयस्कंधाश्च; G1
भयसक्ताश्च (as in text). G4 मारिप (for भारत).
— ^c) Da2.3 बाहुभिः. Ś1 स्वभुजाच्छिन्नैः; K3 D2.6 स-
(D3 स्वा)युधैश्छिन्नैः; K1.5 B Da2 Dn D1.5.7.8
चापरे छि (B2 Dn2 D3 'शैश्छिन्नैः (K5 'ज्ञाः'); T1
G2.4 M1.4 सुभुजाच्छिन्नाः; T2 सभुजाच्छिन्नैः; G3 सुब-
हाच्छिन्नैः (sic); M2.3.5 सुभुजाच्छिन्नाः. D1 वहवश्च युधै
छिन्नाः. — ^d) D3 पार्श्वेष्विव; D3 पार्श्वै चैव; D1
पार्श्वेषु प्र. K3 विदारितैः. — ^e) K5 'दृश्यन्ते. — ^f)
Da2 Dn1 D1.5.7.8 सुभृशं; T1 G3 समरे; T2 G2-3
M1.2 सुहवो (for तृपिता).

38 Da1 missing. — ^a) Ś1 G3 तृष्णाः; K1 B
Da2 Dn D1.5.7.8 T1 M3.4 तृषा. D1 श्रुतैः परितृप्त-
केचिद्; G2 तृष्णापरिहृताः केचिद्. — ^b) D1 दत्त्वा सर्व-
(for अल्पसत्त्वा). — ^c) K5 G1.3 सर्वैः; G2.4 सर्व-
(for संख्ये). — ^d) K5 जयमेव. B D (except Dn
2.6; Da1 missing) S मृगयांचकिरे जलं.

स्थिरौषपरिक्रिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ।
व्यनिन्दन्मृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ॥ ३९
अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् ।
नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिप ।
तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र परस्परम् ॥ ४०
निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात्सदृशनच्छदान् ।
भृकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षन्ते च परस्परम् ॥ ४१
अपरे क्लिश्यमानास्तु व्रणार्ताः शरपीडिताः ।

निष्कृजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ॥ ४२
अन्ये तु विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ।
प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः ।
अशोभन्त महाराज पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ४३
संवभ्रुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ।
वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ४४
अहनत्तु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
स्वस्त्रीयो मातुलं चापि स्वस्त्रीयं चापि मातुलः ॥ ४५

C. 6. 1803
B. 6. 45. 47
K. 6. 46. 46

39 Da1 missing. B1 om. (? hapl.) 39^a-40^d.
—^a) D3 भुविरौष (sup. lin. sec. m. रक्त) परि^०; T2
स्थिरौष परि^०. —^b) K5 क्रन्दमानाश्च; D3 दृश्यमानाश्च;
D5 क्लिश्यमानाश्च. D1 S (except T2) संयुगे (for
मातुल). —^c) K0 व्यनिदन्; K1 T2 M4 विनिदन्;
K3 D2 व्यन (D3 'नं') दन्; D6 विनदं (for व्यनिदन्).
—^d) K5 T1 G3.4 M3 पुत्राश्च. K5 S (except M4)
संगताः; B2.3 भारत (for संगतान्). D1 तव पुत्रं
विशं पते.

40 Da1 missing. B1 om. 40^{abed} (cf. v. l. 39).
—^a) K5 हन्यमानाः (for कृत^०). K5 परस्परवधेपिणः.
—^b) K0-2 D3 om. (hapl.) 40^{ced}. —^c) G2 M1
न च (for नैव). K3 B2 D2.6 प्रमुञ्चन्ति. D1 नैव
मृशानि मुमुञ्चुर; T G1.3.4 M2 न च शस्त्रं प्रमुञ्चन्ति;
M4-5 न च शस्त्राणि मुञ्चन्ति. —^d) D2 नैवा; S न चा-
(M3 च) (for नैव). B2 D3 भारत (for मारिप).
—^e) K3 D2.6 om. 40^a-41^d. —^f) Dn3 सु- (for च).
K5 तर्जयन्तश्च संहृष्टास्; D1 अतर्जयन्तश्च संहृष्टास्. —^g) B
Da1 Dn D4.5.7.8 विशां पते (for परस्परम्).

41 Da1 missing. K3 D2.6 om. 41 (cf. v. l. 40).
—^a) S1 K0-2.3 अदशनं (K2 'द'); B4 आ-
दश्य; D3 विदशनं; D5 निर्दशनं; G1.3 निर्दश्य; G2
निर्दश्य; M1.2-5 संदश्य (for निर्दश्य). B2 दशनैश्चापि.
—^b) K1 G2 क्रोधात्सदृशनं; K4 B Dn 'त्त्व' (B1
'सु') रदनच्छदं; Da2 D4.5.7.8 'त्त्व' (D4.7 'रसु') दशन-
च्छदं; D1 दृष्टिक्रोधान्विताः परे; T2 क्रोधाच्च दशनच्छदान्;
M1 'त्त्वरदनच्छदान्'. Co. d cite दशनच्छदं. —^c) S1
K3 Da2 Dn D3.4.7.8 T G1.3.4 M भृकुटीकुटिलैः; K1
भृकुटीकुटिलैः; Da2 D5 भृकुटी कुटिलैः; D1 भृकुटीकुंडलैः.
Co cites भृकुटी. —^d) S1 K0-2.4 B2.4 G2 प्रेक्षन्ति;
D1 प्रेक्ष्यन्तश्च; D3 प्रेक्षन्ते. K5 D1 T2 M स्स; D4.8
क्षरि (for च). — After 41, S ins.:

144* तर्जयित्वा सुसंहृष्टा यावद्व्याणस्य धारणम् ।

[T1 G1 तु; G3 M1.3.4 च (for सु-).]

42 Da1 missing. K3 D2.6 read 42^{ab} after 43^{cd}.
—^a) K3 D1.2.6 च (for तु). —^b) T G1.2.4
प्राणार्ताः; M1.4 शरार्ताः (for व्रणार्ताः). K0-2 B Da2
Dn D4.5.7.8 शरार्ता व्र (K0 र) णपीडिताः. — K3 D2.6
om. 42^{cd}. —^c) S1 निष्कृजाः; K0-2 निष्कु (K2
'पू') टाः; K5 Da2 D5.7 निष्कृजाः; B3 निस्त्रस्ताः; D1
निष्पदाः; D4 निष्कृजाः; D3 निष्कुजाः; T G निष्क्रियाः;
Cd निष्पृज्याः; Cc निष्कृजाः (as in text). B1 सम-
वर्तत; D3 'दृश्यन्त'. —^d) S1 K0-2 दृढसत्त्वा; K5
दृष्टसत्त्वा.

43 Da1 missing. —^a) K4 B1 Dn D3.4.7.8 च
(for तु). D6 अपरे क्षत्रियाः शूरा. —^b) K5 रथ-
मन्यस्य; G1.3 रथमारुह्य. —^c) K5 प्रार्थयाना; D4
प्रार्थयन्ते; Co (by corr.) प्रार्थयता. D1 प्रार्थयमानैर्निपा-
त्यन्ते; D5 प्रार्थयाना निसंक्षुब्धा. —^d) S1 K0-3.5 D2.6
क्षुण्णाश्च; D8 संक्षुब्धा; G3 संक्षुण्णैः. K4 T1 G2-4 पर^०
(for वर^०). D1 क्षुण्णास्तुरगवारणैः. — After 43^{cd},
K3 D2.6 read 42^{ab}. —^e) K3 D2.6 अशोभमाना; K5
अशोकं तु (for अशोभन्त). —^f) S1 फलिता; K1 B
Dn D3.4.7.8 T1 सपुष्पा (for पुष्पिता).

44 Da1 missing. —^a) K1.2 संवभ्रुरनीकेषु; K3
D2 प्रवभ्रुरनीकेषु; D1 चुक्रुशुस्तत्र तत्रैव; S चुक्रुशुश्चाप्यनी-
केषु. —^b) S1 D2.6 G3 M1.2 भैरवस्वराः; K5 D3
'स्वनान्'; T1 G2.4 'स्वनं'. D1 तत्रासन्नियुरस्वनाः. —^c)
K1.3 D6 महाभीमी; S तथा (G2 'दा') भीमे (for
महाभीमे).

45 Da1 missing. —^a) S1 B3 D3 अहनच्च; K0-4
D2.6 'नद्धि'; B4 अहन्य तु; D1.3 S निजवान (for

C. 6. 1604
B. 6. 46. 46
S. 6. 46. 47

सखायं च सखा राजन्संबन्धी वान्धवं तथा ।

एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ॥ ४६

वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाहवे ।

भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ॥ ४७

केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ ।

राजतेन महाबाहुश्चित्तेन महारथे ।

वभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

संजय उवाच ।

गतपूर्वाङ्गभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।

वर्तमाने महारौद्रे महावीरवरक्षये ॥ १

दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविशतिः ।

अहनतु). Ks अहन् द्विपिनोपुत्रं (sic); B1 अहन् रूपिताः पुत्रं (sic). —^b) B1 पुत्राश्च. Da2 Ds तथा (for रणे). M1.3 पुत्रः पितरमेव वा. —^c) Ś1 Ko स्वस्त्रियो; K1 स्वस्यो; K2 स्वाश्रियो; D1 शस्त्रियो. M2 मातुलांश्चापि; M3.5 'लं चैव. —^d) Ś1 Ko-2 स्वस्त्रियं; D1 शस्त्रियं; G2 स्वस्त्रीयांश्च. K4 चापि मातुलं; D1 मातुलस्तथा; T1 G3 अपि मातुलः. Da2 Ds मातुलश्चापि स्वस्त्रियं.

46 Da1 missing. —^a) B D (except D2.6; Da1 missing) S सखा सखायं च तथा. —^b) B1.2.4 Da2 Dn D1.5.7.8 M4 बोधवास् (for वान्धवं). —^c) Ds वीराः (for तत्र). B Da2 Dn D1.5.7.8 S एवमेष (T1 G 'व; M2.5 'पां' क्षयो वृत्तः कुरुणां पाण्डवैः सह.

47 Da1 missing. —^a) Ks रणे; D1 ततस्; D3 T G M2.5 तथा; M1 तदा (for भये). —^b) Ko-2 निर्मर्यादं. Ś1 Ko-3.5 D2.6 विशां पते; Dn D1.7.8 महाभये; Ds भयानके (for महाहवे). —^d) K1 B1 समकम्पत; Ds (sup. lin. as in text) सह कम्पत.

48 Da1 missing. Dn1 om. 48^{abed}. —^a) Ś1 Ko-3.5 D2.3.6 Cd पञ्चदशैरण्; T G M2 Cd 'तालेन. —^b) Ś1 पञ्चतालेन भारत; D1 तालेन भरतोत्तम. —^c) K5 महाबाहोर. —^d) Ś1 महारथः; K1 'रथं; G3 'हवे. K5 उत्थितेन विशां पते. —^e) K2 उभौ; Cd यभौ

(as in text). S (except G3) तथा (for तदा). —^c) Ks चंद्र इव मेरुद्वणाः; S मेरुश्चंद्रमसा यया; G as in text.

Colophon. Da1 missing. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ks B1 mention only प्रथमदिनयुद्ध; Ks Ds प्रथमदिवसयुद्ध; Da2 Ds प्रथमदिः M4 प्रथमाह्निक. — Adhy. name: Da2 Ds G2 M1.4 संकुलयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 4; Dn2 M1.3 44 (as in text); D1 M1.4 45; Ds 46; T G 43. — Śloka no.: Dn 43; Ds 50.

45

1 Da1 missing up to 22^c (cf. v. l. 6. 44. 19). —^a) K2.5 Da2 D2.3.3 G2.3 गतपूर्वाह्नं; D1 गतपूर्वाह्नं; Ca. c. d. v as in text. —^b) K3 तस्मिन्नहनि; K2 दारुणं. —^c) K4.5 B1.2.4 D (except D1.3; Da1 missing) M1.3 तथा (for महा). —^d) K2.5 B1-3 Dn D4.7.8 राजन्नरवरं; B3 Da2 Ds राजन्वीरवः; M2 तथा वीरवरं.

2 Da1 missing (cf. v. l. 1). —^b) Ks विविशतिः; K3 विशां पते; B3 D2.6 विशां पतिः. —^c) Ks M1 भीष्मं ज(K5 जु)युः पुरासाद्य; D1 भीष्मं तु गुरुमाश्रित्य. —^d) K3 D1.2.6 नोदिता (for बोदिता).

भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २
एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतपुत्रैः ।
पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥ ३
चेदिकाशिकरूपेण पाञ्चालेषु च भारत ।
भीष्मस्य बहुधा तालश्चरन्केतुरदृश्यत ॥ ४
शिरांसि च तदा भीष्मो बाहुंश्चापि सहायुधान् ।
निचर्त महावेगैर्भलैः संततपर्वभिः ॥ ५

नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतपुत्रैः ।
केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥ ६
अभिमन्युः सुसंकुब्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ७
जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ।
अभ्यवर्पत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८
स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा ।

C. 6. 1816
B. 6. 47. 9
K. 6. 47. 9

3 Da1 missing. — ^a) Ś1 गुप्तः; K2 गन्धः. S एतैर्गुप्तो महेष्वासैः. — ^b) K4 B1. 2. 4 D2 भरतपुत्रैः; D1 सगोत्तमैः; S पावकोपमैः. — ^d) Ś1 विजगाम; K0-2 स जगाम; K3. 5 D2. 6 विजगाह; K3 व्याजगाह; Da2 D3 व्याजगाह; D1 व्यजगाहे; D3 व्यगाहत्. K5 महा-
स्तः; G3 रथाः; M2 रथैः.

4 Da1 missing. — ^a) K1 S 'करुक्षेपु. — ^b) K1. 4 B1. 3 D4 पांचालेषु; K3 Da2 Dn1 D5 पांचाल्येषु. — ^d) Ś1 K1 G3 M5 चरत्केतुर; K4 B Da2 Dn2 D1. 5. 7 M3 चलत्केतुर; Dn1 D1. 3. 6 चल(D3 'र)केतुर; D2 शरत्केतुर; D3 लशत्केतुर; G1 चनत्केतुर.

5 Da1 missing. K4 reads 5^{ab} twice. — ^a) K1 [गोपि (for च). Ś1 तथा (for तदा). K4 (first time) B1. 2. 4 Da2 Dn D1. 3-5. 7. 3 स शिरांसि रणे वीरो (K1 B1. 2 D1. 3 'जेरीणां). — ^b) K3 D2 चैव (for शरि). Ś1 महायुधः; K2. 5 महायुधान्. K4 (first time) B1. 2. 4 Da2 Dn D1. 3-5. 7. 3 रथांश्च सयुग(D1 पात्रः; D3 कनक)ध्वजान्. — For 5^{ab}, S subst.:

145* धनुंश्च रथिनां भीष्मः सोत्सेधानि शिरांसि च ।
बाहुनपि तथा चोरुत्रथांश्च विपुलध्वजान् ।
[(L. 1) M2 सायकानि (for सोत्सेधानि). — (L. 2) T1 G4 M3 चोरु (for चोरुन्).] — ^a) K5 B2 Dn D1. 7. 3 विचकर्त; G1 निश्चकर्त. D6 महावेगो. — ^d) K1 बलैः; T1 G शरैः (for भलैः). — After 5, S ins.:

146* एकैकेन तु मातङ्गा नाराचेन महात्मना ।
ताडिताः सहसा जग्मुः पृथिवीं पर्वतोपमाः ।
[(L. 1) T1 G3 महात्मनः. — (L. 2) G3 सहता and पर्वतोपमां.]

6 Da1 missing. — ^a) K0. 5 नृत्यतो; Co. d नृत्यतो

(as in text). T1 G2. 4 नृत्यंस्वरितमार्गेषु; T2 नृत्यन्स-
मरमां; G1. 3 नृत्यंश्च रथमां; M नृत्यन्स रथमां. — ^b) D1 भीष्मस्य भरतोत्तमः; S भीष्मश्चरति नित्यशः (T2 M पार्थिव). — After 6^{ab}, S ins.:

147* दुराधर्पस्तु शत्रूणां मनोसि समकम्पयन् ।
हयांश्च सहयारोहान्पातयामास सायकैः ।
स रथेन महेष्वासो विचरन्बहुधा बली ।
मण्डलानि च वीथीश्च गोमूत्राणि च भारत ।
अन्यांश्च सुबहून्मार्गान्स्थेन रथकोविदः । [5]
विस्मापयन्शत्रुसंधान्यचरन्नाह्वीसुतः ।

[(L. 1) G3 M1. 4. 5 समकम्पयन्. — (L. 2) T1 सगजां (for सहयां). T2 M संयुगे (for सायकैः). — (L. 3) M1 व्यचरद्; M3. 5 व्यचरन् (for विच). — (L. 4) M मंडलपाणि (for मण्डलानि च). T G2. 4 वीथी(G2 'धी)-
श्च. — (L. 6) T2 विहरन्शत्रुसन्धेयुः. T1 G3 M2 व्यचरन्.]

— S om. 6^{cd}. — ^e) Da2 D1. 3. 5 शूद्रास् (for केचिद्). K4 'स्वनं (for 'स्वरं). — ^d) K4 D1 मर्मसु; K5 मर्मभिस् (for मर्मणि). K3 D2. 6 नागा मर्मनिपीडिताः; Da2 D5 नागो मर्मणि ताडितः.

7 Da1 missing. — ^a) K5 D1. 3 S ततः क्रुद्धः; B1 सुसंरुद्धः; D2 तु संक्रुद्धः (for सुसं). — ^b) K5 वशागैस्; Co. d पिशङ्गैस् (as in text). — ^c) Ś1 संरक्तं; K1 स युक्तं; K2-3 Da2 D1-1. 7. 3 T1 G4 सुयुक्तं; D6 समुक्तं; T2 सुमुक्तं. B2 युक्तं रथं समास्थाय. — ^d) K5 शीघ्रं (for प्रायाद्).

8 Da1 missing. — After 8^{ab}, G2 ins.:

148* अभ्यवर्पच्छल्यमुखान्स्थान्तालकेतुना ।
— ^a) K1. 4 B1. 3. 4 Dn D1. 7. 3 G3 M2. 5 अभ्यवर्तत. D1 भीष्मं स. K5 अभ्यवर्पच भीष्मः स. — ^d) K0 तैश्चैव; K1-3 ताश्चैव. S अंग(T2 M तांश्च)शल्यमुखान्स्थान्.

[226]

सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः ॥ १८
 तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष ।
 विद्धा नाकम्पयत्काष्णिं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १९
 स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 वर्षं शरवर्षाणि काष्णिः पञ्चरथान्प्रति ॥ २०
 ततस्तेषां महास्त्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः ।
 ननाद बलवान्काष्णिर्भीष्माय विसृजञ्जरान् ॥ २१
 तत्रास्य सुमहद्राजन्वाहोर्विलमद्वश्यत ।
 यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः ॥ २२

पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि ग्राहिणोच्छरान् ।
 स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्जरान् ॥ २३
 ततो ध्वजममोघेषुभीष्मस्य नवभिः शरैः ।
 चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुकुर्गुर्जनाः ॥ २४
 स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः ।
 सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५
 ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतितं भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वा भीमोऽनन्ददृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६
 अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च ।

C. 6. 1834
B. 6. 47. 27
K. 6. 47. 27

18 Da1 missing. — ^a) T1 G वाणेश् (for महेर). — ^b) Ś1 Ko. 1. 3. 4 D2. 3. 6 विभेद; K5 विन्यास (for चिच्छेद). K5 Da2 D5 T2 G1. 3 M पर-
 मो (M1. 3 'मो') जता; D1 परमाश्रवित्. — ^c) M4 महेर (for वाणेश्). — ^d) K1 इतव्रतः; D1 महारथं;
 S महाव्रतः.

19 Da1 missing. — ^a) Ś1 Ko-2 Dn D1. 7. 8 तु
 (for च). — ^b) S दुर्मुखः (for मारिष). — After
 15^{ad}, S ins.:

150* विविंशतिस्तथा राजन्सर्वे विद्धा महारथाः ।

[M1-3. 5 transp. सर्वे and विद्धा.]

— ^a) S तथा (for विद्धा). Ś1 न कंपयाञ्; D1 ना-
 क्ते; D5 न कंपयन्; T1 G2. 4 नाकंपयन्. Ś1 Ko. 1
 शूर; K2 काष्णि; K3. 5 शौरि; D1 T2 G2 M2 Cd
 शौरि; D2 शौरि; D5 सौरि; Cv काष्णि (as in
 text). — ^d) D1 T2 G2 मैनाक इव पर्वतः.

20 Da1 missing. — ^a) D1 शरैः (for स तैः).
 K4 S (except M5) परिवृतैः. D1 S शूरैः (for शूरो).
 — ^b) K3 D5 महाबलः; B1 'रथे. — ^d) G3 'शरान्
 (for 'रथान्).

21 Da1 missing. — ^a) K4 D3 सहस्त्राणि. — ^b)
 Ś1 K3 स वार्य; Dn निवार्य; D1 संलाघ. — ^c)
 K1. 3 B Da2 Dn3 D3-5 Cc बलवत् (for बलवान्).
 — ^d) Ś1 Ko. 1. 3 D2. 6 [ब]वसृजन् (for विसृजन्).
 K5 भीष्मो यावत्सृजञ्जरान्.

22 Da1 missing. — ^a) D5 यत्रास्य. S सौभद्रस्य
 यत्रा राजन्. — ^b) S यतमानं महेष्वासं. — Ś1 om.
 (hapl.) 22^d-23^e. — ^d) Ko. 1 Da1 Dn3 D3 T2

G1. 3 M2 मर्दयतः; Cc अपयतः (for अर्दयतः).

23 Ś1 om. 23^{ad} (cf. v. l. 22). — ^a) T2 परि-
 क्रान्तस्य. K1-3 D2. 3. 6-8 तस्यैव; B2 तत्रैव. D1 दृष्ट्वा
 पराक्रमं तस्य; G3 पराक्रमं तस्य तस्यैव (hypermetric).
 — ^b) B2 T1 G2-4 M2. 5 भीष्मो हि. B3 प्राहनच् (for
 ग्राहिणोच्). — K3 D2. 6 M4 om. (hapl.) 23^{ad}.
 — ^d) K1 सितान्; T2 शरैः (for शरान्).

24 ^a) Ko-3 Da1 Dn1 D2. 6. 8 T1 G1. 4 M1-3 अ-
 मोघेषु (T1 G4 'पुं'); D1 अमोघैस्तु; T2 महाघोरं (for
 अमोघेषुर्). — ^b) B2 भीमस्य (for चिच्छेद). K2. 3
 वीर. — ^d) Ko. 1 तस्य वै चुक्रुः; K5 ततस्तुचुकुः; K5
 ततश्चोचुकुः; G3 त ऊचुश्चुकुः.

25 T1 reads (sec. m.) 25^a-26^b on marg. — ^a)
 Ś1 शराहतो; K4 स राजन्सु; K3 स राजानो (for स
 राजतो). — ^b) D3 हेमपरिस्कृतः. — ^c) K5 छिन्नं;
 Da T2 G1. 2 M2. 5 भिन्नः (for छिन्नः). K3 D2. 6 कृतः
 सौभद्रविशिखैः. — ^d) T1 G1 पतितो; G2 पातितो
 (for पपात).

26 ^a) D1. 3 तं तु; S तं च (for ध्वजं). — ^b)
 Ś1 पततं; K (except K5) B Da Dn D2. 4-7 पततं;
 D1. 8. 3 G2. 3 M5 पातितं. Da1 D3. 7 भरतर्षभः; D1
 भुवि भारत. — ^c) Da1 D1. 6 भीष्मो (for भीमो).
 K3 B1. 2 D2. 6 नदन्दष्टो; D1. 3 S ननादोच्चैः. — ^d)
 K3 सुभद्रम्. D1 अभिमर्षयन्; D2 अपि हर्षं; T G
 अभि (G3 'पि') पालं.

27 ^a) D1 S स्वयं (M सयन्) राजन् (for महा-
 स्त्राणि). — Da1 om. 27^b-28^a. — ^b) K1. 3 B2-4 सु-
 (for the first च). D1 S दिव्यमस्त्रमुदारधीः. — ^c)

प्रादुक्षिके महारौद्रेः क्षणे तस्मिन्महाबलः ॥ २७

ततः शतसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः ।

अवाकिरदमेयात्मा शराणां नतपर्वणाम् ॥ २८

ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।

रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ २९

त्रिराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ।

भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशां पते ॥ ३०

जवेनापततां तेषां भीष्मः शान्तनवो रणे ।

पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्छत्सात्यकिं निशितैः शरैः ॥ ३१

पूर्णायनविमृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ।

ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२

जाम्बूनदमयः केतुः केसरी नरसत्तम ।

पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३

भीमसेनस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शान्तनवं रणे ।

कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४

प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना ।

अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५

तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथी ।

शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ॥ ३६

तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः ।

Ś1 Ks Ds 2.5 प्रादुक्षिके (for प्रादुक्षिके). Ks 4 B
Das Dn Ds 5.7.8 महारौद्रेः; D1 S (except G4)
'रौद्रेः'; Ds 6 'रौद्रान्'. Ko-2 प्रादुक्षिकार रौद्राणि; Ks
प्रादुक्षिकेक्षणे तस्मिन्. —^d) Ko-2 B Dn Ds 7.8
G1 M रणे (for अरणे). M1 महारथः. Ks महारौद्रे
महाबलः.

28 Da1 om. 28^a (cf. v. l. 27). —^a) Ś1 Ko-3.5
Bs Dn Ds 4.6-8 शरसहस्रेण; D1 शतसहस्राणि; M2.4.5
'सहस्राणां'. —^b) D1 S शराणां नतपर्वणां (= 28^d).
—^d) Ś1 K Ds 2.3.6.7 तदद्भुतमिवाभवत्; D1 सौभद्रं
परवीरहा; S सौभद्रं प्रपितामहः (= 28^b).

29 °) K1.3 D1.2.6 T1 रक्षार्थमभिधावन्तः; Ks रक्ष-
माणाभ्यधावन्तः; Da1 Ds रक्षार्थमभ्यधावन्ती (Ds 'तः');
Dn1 Ds 'मभ्यधावन्तः'. —^d) G1-8 रणे (for रथैः).

30 °) Ko पार्श्वतः. — °) Ko.2 Dn1 M1.3 केकय-
श्चैव; K1 कीकय'; Ks.5 Da D1-3.5-8 M4 कैकया';
Dn2 D4 कैकय'. —^d) K1 Da1 Gs सात्यकिश्च. D1
[अ]पराजितः (for विशां पते).

31 °) Dn Ds जवेन पततां तेषां; D1 S तेषां जवेना-
पततां (by transp.). —^b) D1 S भीष्मोपि (D1
M3-5 'थ') स्वचितो रणे. — °) K1 पंचाल्यं; Ks
पांचालस्य; D1 G1.2 पांचाल'. Ś1 Da1 Ds आनर्छत्. Ko
पांचाल्यं तैस्त्रिरेणर्छत्; K1 पंचाल्यं तैस्त्रिरेणाह्वत्. —^d)
K1 Gs सात्यकिं. K4 च सितैः; B Dn Ds 7.8 नवभिः;
Da Ds S च त्रिभिः (for निशितैः). Ks Ds 3.6
त्रिभिः (for दशैः).

32 °) = 11°. Ko-2 'यतविशिष्टेन'; Ds 'यतानस्य'

Gs 'यतौ विसृ'. —^b) D1 शरणे. Ks ह (for च
—^d) D1 भीमसेनस्य पत्रिणा; M1.2 भीमस्य नतपर्वणा.

33 °) Ks केतुः; Ds S श्रीमान् (for केतुः). —^a)
Ko केसरीन्; a few MSS. केसरी; Co.7 केसरी (as
in text). Ś1 न***त्तम; Ko-2 Da Ds नृपतम
(Da1 'मः'); Ks B Ds 6.8 नरसत्तमः; D1.3 T1 Gs
M1.2.4 स नरोत्तमः; T1 Gs स नृपोत्तमः; G1.3 [हृ]
नरोत्तमः; M3.5 स ध्वजोत्तम (M3 'मः'); Co.7 नर' (as
in text). — °) Da1 'सेनेन. —^d) M1 महियो-
रणात्. Ks भीष्मेणोन्मथितो रथात्; Da1 भीमेन रथितो
रथात्; D1 छिन्नं भीष्मेण वै रथं.

34 °) Ks B D (except Ds.6) S ततो भीम-
(for भीमसेनस्य). Bs त्रिभिर्भित्त्वा. —^b) T1 क्षुरे
(for रणे).

35 °) D1 प्रगृहीतोऽग्रः; Ds निगृहीताग्रः; Co.7 as
in text. —^d) Ks 'मुत्तरं'; B1 'मुत्तमं'; Da1 Ds
'हत्तरः'.

36 °) Ks रथे च; Co रथेन (for जवेन). Ds
[आ]पतितो; M1.3 [उ]त्पतितो. Ko (sup. lin. as in
text) बली (for रथी). B Da (Da1 damaged) Ds
Ds 5.7.8 रथे चा (B2 रथे च; B3 वेगेना; Da1 Ds
रथेना) पततो जवात्. —^d) Ś1 Ds 'प्रतिमैः'. Ś1 Ko-2
D1-3.6 शरैः (for रणे).

37 °) Ś1 बभ्रुः स; Da1 क्रुद्धस्य; D1 [अ]भवत्;
T Gs बभ्रुस्य; G1.3 बभ्रुस्य; G2 विभ्रुस्य; M बाहवत्
(for क्रुद्धः स). Cd oites बभ्रु. M2 राजेंद्रो (for
नागेन्द्रो). Ko-2 समवध्य नागेन्द्रम्. —^b) Ko उत्तरः

पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ।
 उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ३८
 तथा भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः ।
 स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्ताङ्कुशतोमरः ॥ ३९
 समादाय च शल्योऽसिमवपुत्य रथोत्तमात् ।
 वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरम् ॥ ४०
 भिन्नमर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ४१

एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२
 उत्तरं निहतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं शुभम् ।
 कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।
 शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ॥ ४३
 स विस्फार्य महचापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
 अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ॥ ४४
 महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ।
 सृजन्वाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ४५

C. 6. 2013
B. 6. 49. 23
K. 6. 49. 23

K1.2 अन्तरः; K2 D2.6 M2.5 बृहन्तः; B1 बृहन्तः; D1 संवृतः; Cc बृहन्तः (as in text). Ś1 Ko-2 B2 Dc T1 G1 वाहनः; D1 वाहिभिः; Cc वाहिनः (as in text). —^d) Ko-2 जघानास्य हयोत्तमान्.

38 D5 om. (? hapl.) 38^a-39^b. —^a) D3 संहताश्वे; G2 स हताश्वो. Da1 सगणश्वे रथे राजन्. —^b) Ko मद्राधिपतिम्. K1 आयसी; D1 आहवे. —^c) K1 करी शक्तिः; K5 करिं घोरां; Da1 D3 करिं शक्तिः; D1 प्रणमगृहिणीं शक्तिं. —^d) K2 D1 चिच्छेद (m तत्याज) (for चिक्षेप). K5 भुजगोत्तमं.

39 D5 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). —^a) K1.5 T2 M1 तथा; T1 G तदा (for तथा). D1 तस्य भिन्नं तनुत्राणं. —^c) B3 पपात स (by transp.). Ś1 Ko.1 गजस्कन्धात्; Da1 भुजस्कन्धात्. —^d) K2 D2.3.6 प्र-मुक्ताङ्कुशतोमरः; D3 प्रमुक्ताङ्कुशं.

40 ^a) B2 M2 स (for च). K4 शल्योपि. D1.3 मसिमादाय शल्योपि. —^b) K3 D2.6 अवतीर्थः; B1 मवपुत्य; T2 हवपुत्य; M2 अवा. Ś1 Ko-4 D2.6 महाराथात्. —^c) K4 वारणे रणराजस्य; D3 तस्य वारण-राजस्य. —^d) Ś1 Ko-3.5 चिच्छेदास्य; K3 D2.6 T1 G1.2.4 M5 दाशु. D5 महीकरं.

41 ^a) Ko.1 भिन्नपद्मा (Ko 'जः'); K2 'मर्मः; T2 G M1.3.5 'वर्मा' (G1.3 'वर्मा'); D3 छिन्नमर्मा. Ś1 K D2-4.6 M1 शरशतैश्. —^b) Ś1 K3 D2.6 च (for स). G1 रावणः (by metathesis). —^c) D3 तुल्य (for भीमम्). T2 रवं (for 'स्वरं'). G2 भीमवर्तस्वरं कृत्वा (sic). — T2 om. (hapl.) 41^d-42^a. — After 41, Ś1 writes उत्तरवधः.

42 T2 om. 42^a (cf. v. l. 41). —^a) K4 B1.4 Da (Da1 damaged) D5 एतदेतादृशः; D1 तदेतदी-दृशः; D3 एतादृशं रणं. Ko.2 दृष्ट्वा (for कृत्वा). —^b) B1.2 Dn2 D7.8 G1.2 M2 जनाधिपः; B2 Dn1 D4 T1 G4 M1.3-5 नराधिपः; B1 D2.6 G3 नराधिपः; Da1 damaged; Da2 धनाधिपः (for महारथः). —^c) D1 अरुणोह (sic). —^d) K1 भासुरं.

43 ^a) B1.3 Dn2 D1.4 S (except T2) तु; B2.4 D3.7 वै; D3 च (for नि.). —^b) D2 T1 G2.4 M1.3.4 वैराटि. B1-3 Da D3 ततः; B4 Dn D1.7.3 G3 M5 तदा; D1 प्रति; D3 T1 G1.2.4 M1-4 तथा (for शुभम्). — After 43^{ab}, Dn ins. a passage given in App. I (No. 4). —^c) Hypermetric. D1 कृतवर्मणो रथगतं; D3 'र्मणाय सहितं; Dc M1 'र्मा च (Dc 'र्मणः) सहितं. — A passage given in App. I (No. 4) is ins. in B2.4 Da D1.5 after 43^{ad}; in Dn (transferring lines 9-18 after 46), after 43^{ab}; in M3-5 (all om. lines 1-6, and 288-339), after 46. —^e) M1.2 स (for प्र.). —^f) T2 पा हव्यवाहवन्.

44 ^b) = 13^b. K4 B D (except D2.6) S शक्रचापोपमं बली. —^c) Ko-4 Dc अभ्यद्रवन्; M1.2 अभ्ययाच्च. Ko D1 जिघांसुर्वै; B1.2 'सन्तु; S जिघांसुस्तं (T2 'संतं). Ś1 अभ्याद्रवजिघांसार्थं. —^d) Ko शक्यं (for शल्यं). B1.2 Da D1.3.5 S युधि (for बली).

45 ^a) D3 रथवेगेन; M2 रणवंशेन; Cc रथवं (as in text). —^b) D3 परिरक्षितः; M2 परितः सृजन् (for परिवारितः). —^c) B2 सुञ्चन् (for सृजन्).

46 ^a) T1 G2.4 आपततं तु (G3 स) संप्रेक्ष्य. —^b)

C. 8. 2013
B. 6. 49. 26
K. 6. 49. 26

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
मद्राजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ ४६
ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा ।
तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ॥ ४७
तमुद्यत्पुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम् ।
संत्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ॥ ४८
तत्रार्जुनः संत्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः ।
भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्तत ॥ ४९

हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् ।
तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ॥ ५०
अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात् ।
शङ्खस्य चतुरो वाहानहन्-द्रतर्पभ ॥ ५१
स हताश्चाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः ।
वीभत्सोः स्यन्दनं प्राप्य ततः शान्तिमविन्दत ॥ ५२
ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः ।
यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम् ॥ ५३
पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च कैकयांश्च प्रभद्रकान् ।

Ds शंखं रणविशारदं. — Ds om. 46^{ad}. — ^a) Ko-2 परिवारितं (for पर्यवारयन्). — After 46, Ms-5 ins. a passage given in App. I (No. 4); while Ks ins., and Ds repeats, lines 9-18 of that passage also cf. v. 1. 43).

47 D1 om. 47^{ab}. — ^a) T2 भीमो (for भीष्मो). — ^b) Ks विनदन्; Ds विनदन्; Gs ज्यनद्य. — ^c) G1 damaged. Ks तनुर; Da1 धनु. T1 G4 विभ्रन्; T2 G2.8 M1.2 विभ्रत् (for गृह्य). — ^d) S1 अभ्या-द्रवद्.

48 ^a) Ks समुद्यतम्; Ks B D (except D2.3) T1 G Ms समुद्यतम्. Ko-2 समीक्ष्याथ; K1 महेक्ष्याथ (corrupt); Ks समुद्दीक्ष्य; Bs अवेक्ष्याथ; T G M1.2 उदीक्ष्यन्. — ^b) Ko-2 Ds Ms-3 महारथं (for बलम्). — Dn1 om. 49^a-50^a. — ^c) Ko वातवेग-वतेव; Da1 Dn2 Ds. 4.7.8 Gs M1.2 वातवेगाहतेव; T2 वातवेगवधेव. Ko.8 Da1 Ds G4 नौ; T2 गौः.

49 Dn1 om. 49 (cf. v. 1. 48). — ^a) Ds S (except Ms.4) ततोर्जुनः. S1 Ks Ds M1 स; Ds च (for सं). — ^b) M4 पुरःसरं. — ^c) K1 Da1 भीष्माद्रथो; Bs भीष्मः कुदो. K4 B D7 T2 अभ्येति; T1 G4 इत्येव; Ms अद्येव (for अद्येति). Ds भीष्मा-दिष्टां चिकीर्षुर्धै. — ^d) S1 Ko-4 D1.2.6 M1.2 तयोर्; B2 Dn3 D4.7.8 तत्र (for ततो).

50 Dn1 om. 50^a (cf. v. 1. 48). — ^a) = 59^a. S कारस्ततो (M1.2 था) राजन्. — ^b) Ks तत्र (for युधि). Ks D2 Ms गर्जतां; Ms निर्जितां (for युध्य-ताम्). T G4 योधानां युध्यतां तदा. — ^c) Ds तत-स्तेजांसि. B1.4 Da Ds T1 G4 Ms-6 संयुक्तम्; T2 G2.8

M1.2 संसक्तम्. — ^a) S1 इत्येव (for इत्येवं). Ds T1 G2.4 M1-3 विस्मयात्; T2 विस्मयो; G1.8 व्यसन्तः. D1 S तदा (T2 [5]भवत्) (for ययुः).

51 ^a) B2 यथा (for अथ). B1 महाबाहुर (for गदा-पाणिर्). — ^b) G1.8 च ततो (for चतुरो). — ^c) B1.2.4 Da1 Dn D4.7.8 S अवधीद् (for अहन्द्). D1 प्रेषयामास मृत्यवे.

52 ^a) Ko-2 महताश्वाद्; Ks.5 B1.2.4 Ds D1.2.4.6-8 T1 G2.4 स हताश्वाः; T2 G1.8 M सहगवे- S रथे तिष्ठन् (for रथात्तूर्ण). — ^b) Ds विद्रुतः; M विद्रुतः (M1.2 तं). B3 शल्यमालोक्य विद्रुतः. — ^c) B1.2.4 Da Dn Ds-3.7.8 च रथं; B3 स रथं (for स्यन्दनं). S1 गत्वा; Ko.1 प्राप; K2 प्रापुः. — ^d) D1.2.6 S पुनः (for ततः). Ko-2 अवाप च (for च विन्दत). — After 52, D1 reads 6. 46. 4^{ad}, 153^a, the ref. युधिष्ठिरः and 5^a-23^b.

53 ^a) Ds भीमं (for भीष्मं). — ^b) S1 Ds D4.7.8 उत्पतन्तः; Dn1 (by corr.) उत्पतन्तः; D1 प्राप-यन्तः; S प्रपतन्ति. — ^c) Ks द्यौर; D1 तैर् (for यैर्). Ks M1 भूमिं च. — ^d) S1 समंतात् (for सर्वतः). B1.2.4 Da Dn Ds-3 समवस्तृता (Ds स्वतां); B3 समवे*ता. D1 S सर्वतोभू (D1 भासी स्समावृत्त-). — After 53, S1 ins. (cf. 54^a, 55^b):

151* पाञ्चालानथ मत्स्यं च वृपदं सेनया वृत्तम् ।

54 ^a) K1.4.5 B1.2.4 Da1 D1.2.5 Gs Ms पंचालान्; T G4 पांचाल्यान् (for पाञ्चालान्). — S1 मत्स्यां च; K1.2 मत्स्याश्च. — ^b) Ks D2 कैकेयां; B1 कैकेयां; Da1 कैरलां; Da2 Dn2 D1.5.8 कैरलां; D1.2.6 कैकेयां;

भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास मार्गणैः ॥ ५४
 उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सन्यसाचिनम् ।
 अभ्यद्रवत् पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ।
 प्रियं संवन्धिनं राजञ्छरानवकिरन्वहून् ॥ ५५
 अग्निव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये ।
 शरदग्नान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य ह ।
 अतिष्ठत् रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ५६
 मर्ध्यादिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा ।
 न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥ ५७
 वीक्षांचकुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिताः ।
 शत्रारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतादिता इव ॥ ५८

हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिता ।
 हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ५९
 ततो भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
 मुमोच वाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविपानिव ॥ ६०
 शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
 जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ६१
 ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः ।
 प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६२
 भीष्मं च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे ।
 अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३

C. 8. 2032
B. 6. 49. 53
K. 6. 42. 53

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

M₃-s कोसलां. — °) M₄ श्रेष्ठ. — °) Ś₁ पतयां;
 M₁.₂ तापयां. Ś₁ K D₁-3. 6 पत्रिभिः (for मार्गणैः).

55 °) B Da Dn D₁. 3-5. 7. 8 T₂ M राजन्; T₁
 G वीरं (for तूर्ण). — °) Ś₁ अभ्याद्रवत्; K₁ अभिद्र-
 वत्; K₂ अभ्यद्रवति; S अभ्यवर्तत. K₁ पंचालं; K₂
 पांचाल्ये. — °) D₁ द्रौपदं. K₃ D₆ M₂ वृतः. — °)
 Ś₁ शरानवाकिरन्; K₃ D₂. 6 स शरान्विकिरन्; Da Dn
 D₁. 5. 7. 8 शरांश्च विकिरन्; M₁.₂ शरानविकिरन्.

56 D₈ transp. 56^{ab} and 56^{cd}. — °) Ś₁ K₃
 क्षिरेव; D₆ रिव. — °) K₀-2 D₆ S च; K₅
 D₁. 8 हि (for ह). — °) K₄ B₃ अत्यतिष्ठद्; B₁. 2. 4
 अतिष्ठद्; D₁ व्यतिष्ठत्; D₂ S अतिष्ठच्च. — °) = 6.
 7. 8^d (q. v.)

57 °) K₃ D₂. 6 यथादित्यस्. — °) K₂ पतन्तम्
 (by metathesis). K₃ D₂. 6 तपन्तमितेजसा; D₁
 तपन्तं रश्मिमालिनं. — °) Da Dn₁ D₅ समीक्षितुं.

58 °) K₀-2 वेशां; K₅ D₆ वीक्ष्यां. K₁.₂ समंता-
 तः; Da S समंतात्. — °) K₄ B₁ नाध्यगच्छन्त; K₅
 G₁-3 M₁. 8-5 नाभ्यगच्छन्त; B₃ Dn₂ D₁. 7. 8 नाभ्य-
 पश्यन्त; Da Dn₁ D₅ नाभ्यपद्यन्त; D₆ नाधिगच्छन्तो.
 — After 58, Dn₂ D₁ ins.:

सिंहेनेव विनिर्भिक्षा शुक्रा गौरिव गोपतेः ।

59 D₁ om. 59. — °) K₃.₅ Dn₁ D₂. 6. 8 हते
 विप्रद्रु; T₁ G अथ तस्मिन्नु; T₂ अथ तद्विषु; M
 अथ विप्रद्रु. — °) K₁ विमर्दिनी (for विमर्दिता).
 — °) = 50^a. — °) Dn₂ D₁. 8 सैन्यस्य. K₂ भारतः;
 D₃ सैनिकाः; S (except M₃) मारिप.

60 °) D₁ ततो शान्तनवो भीष्मो. — °) Ś₁ K₃ Dn₂
 D₂. 3. 6 M₃.₅ नित्यं (for नित्यं). D₁ मंडलीकृतकार्मुकः.
 — °) D₁ दीक्षणाग्राञ् (for दीक्षा). — °) K₃ D₁. 2. 8
 अही (D₁ छिता) नाशीविपोपमान्.

61 °) D₁ एकायनाः; D₃ यनाः; T₂ यनं; M₃.₅
 यनीः; Ca. c. d एकायनी (as in text). K₅ शरीरे
 कायजान्कुर्वन्. — °) D₃ उद्दिश्योद्दिश्य भारत.

62 °) K₃ D₂ सर्वेषु; M₃ दुर्गेषु (for भग्नेषु).
 — °) B D (except Dn₁ D₂. 3. 6) T G M₁.₂ च
 भारत; M₃.₅ विशां पते. — °) B₁-3 चास्ते. — °) K₀
 प्राज्ञयत (sic); Dn₂ D₁-3. 6. 7 T G₁. 4 M₁-4 प्रज्ञायत.

63 °) Ś₁ समुदीक्षन्तं; D₃ समुदीप्यन्तं; T₂ समुदी-
 णं तं. — °) K₁.₅ Dn₂ D₅.₈ पार्थ. K₅ महामृष्टे.
 — °) T₁ G₂-4 M₁.₄ अपहारम् (for अव). Cc. d cite
 अवहारः. K₅ D₅.₈ S (except G₃ M₂) वंस्ते (for
 वन्त). — °) D₁ भरतोत्तमः; D₃ भरतर्षभः.

152* सा तु यौधिष्ठिरी सेना गान्धेयशरपीडिता ।

संजय उवाच ।

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ।
भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १
धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ २
शुचा परमया युक्तश्चित्तयानः पराजयम् ।

वाष्णेयमब्रवीद्राजन्द्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३
कृष्ण पश्य महेश्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
शरैर्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ॥ ४
कथमेनं महात्मानं शक्यामः प्रतिवीक्षितुम् ।
लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५
एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् ।

Colophon om. in T₁ G₁. — *Sub-parvan*:
Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko. 1. s. 5 D₈ men-
tion only प्रथमो (Ko 'म') युद्धदिवसः; K₃ D₁
प्रथमदिवसः; B₁ D₂ D₁ D₁ 5 प्रथमदिनयुद्धः; B₃
D₁ D₂ प्रथमदिवसयुद्धः; D₂ प्रथमयुद्धदिवसः; D₈
प्रथमेहि; G₁ 3 M₁ 2 प्रथमाप (M₁ 2 'च' or 'प' हारः; G₂
प्रथमदिवस and प्रथमापहारः; M₃-5 प्रथमाहिक. K₄
G₁-3 M₃ 5 cont. समाप्त. — *Adhy. name*: K₄ G₁-3
M₁ 2 4 उत्तरवधः. — *Adhy. no.* (figures, words
or both): K₃ D₂ 7; D₂ M₃ 47; D₁ 48;
D₈ 49; T₂ G₁-3 44; M₁ 2 45 (as in text);
M₃ 4 46. — *Śloka no.*: D₂ 49; D₈ 44.

46

1 K₃ D₂ om. the ref. After the ref., D₃ (inj.
lin. sec. m.) ins. प्रथमदिवसः. D₁ om. 1^{ab}. — ^a)
T₁ G₁ 2. 4 M₃ 4 कृतेपहारे; T₂ कृताप^a; G₃ कृतोप^a.
C_d cites 1^a as in text. — ^b) Ś₁ Ko-3 प्रथमं;
D₈ प्रथमेहि (hypermetric). D₁ भारतोत्तम (for
भरत^a). — ^c) Ko. 2 B₃ D₅ युद्धः (for युधि). K₃
D₂ 6 T₁ G सहृष्टे; B₁ दुर्योधने (for संरब्धे). — ^d)
K₃ 4 D₂ D₁ 2. 6 तदा; M₁ 2 रुपे; M₃-5 सति
(for तथा). T G₁ 3. 4 राजन्तु (T₂ 'जा दु') योधनेपि
च; G₂ राजदुर्योधनेन च.

2 ^a) D₈ धर्मराजा. T₂ तथा तूर्णम्. — ^b) K₃ D₂ 6
समभ्येल (for अभिगम्य). — ^c) D₈ M₁ 2. 4 सहितैः.
D₈ तस्य; T G शरैः (for सर्वैः). — ^d) B₁ जना-
धिपैः. K₃ सर्वैश्च जनेश्वरैः (sio); D₁ S सर्वैश्च युधि-
वीश्वरैः (M₁ 2 सचिवैश्च समावृत्तः).

3 ^a) K₃ हिया; K₃ श्रुत्वा (for शुचा). B D₈

D₂ D₁ 5. 7. 8 शोकेन महता युक्तरः; D₁ S शोकेनमह-
यश्. — ^b) K₁ चित्तयाना; Co 'यानः' (as in text).
Ś₁ K₄ T₂ M₃-5 पराभवः; K₃ परायणं. — D₁ 2
(hapl.) 3^{ed}. — ^c) K₄ B₁ 4 D₂ D₁ D₁ 4
राजा (for राजन्). — ^d) Ś₁ भीष्मसु- (for 'स').

4 ^a) B₂ M₁ पश्य कृष्ण (by transp.). — ^b) G₁
भीमं (for भीष्मं). — D₁ reads 4^{ed}, 153^a, the
ref. युधिष्ठिरः and 5^a-23^b, after 6. 45. 52. — ^c)
D₈ D₂ D₁ 5. 7. 8 दहति (for दहन्तं). D₁ तद् (for ते)
K₃ शरैर्मै निहतं सैन्यं. — ^d) K₂ भीष्मे; D₁ 3 भी-
मं (for ग्रीष्मे). Ś₁ कर्षम्; K₁ 2 कक्षम्; C_d 4 कक्ष-
(as in text). Co cites कक्षे (sic). K₄ 3 B₃ 4 D₈
D₂ D₁-5. 7. 8 M₃ इवानलः. — After 4^{ed}, D₁ ins.:

153* युधिष्ठिरो महाराज दृष्ट्वा कृष्णसथाब्रवीत् ।

5 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. Before 5,
D₁ ins. युधिष्ठिरः. — ^a) Ko. 3 महात्मानः;
B₁ D₈ महेश्वासं; M₃ नरव्याघ्रं (for महाराजः).
— ^b) Ś₁ Ko. 2 D₂ D₁ शक्यामः; D₁ D₅ शक्यामः;
K₃ प्रीतिवी^a; G₂ प्रीतिवी^a (for प्रतिवी^a). K₁
शिक्षामो युधि वीक्षितुं; D₁ शक्तोम्यपि च वीक्षितुं^a.
— K₁ om. 5^a-6^a. — ^c) D₁ Co लेलिह्यं च;
D₈ रेखितमाणं; C_d लेलिह्यं (as in text). — ^d)
D₁ हविःसिक्तम्; T₂ हविष्वन्दम्; Co 'मन्तम्' (as
in text). K₃ 'नलः.

6 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. K₁ om. 6
(cf. v. l. 5). — ^a) K₂ 3. 5 B₃ D₂ 3 D₈ 3 S
(except M₃ 4) पुनं; K₄ D₁ D₁ (before corr.).
D₁ 3 एवं (for एतं). D₁ 'न्याघ्र'. — ^b) S धनुष्यं
तमहाभुलं (M₁ 'महाननं; M₂ 'मिवाननं'). — ^c)
D₁ तु विहितं (for विप्रदुतं). — ^d) K₃ समरे (for
मदीयं). D₈ समेणाहतं; D₈ मार्तणाहतं.

दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतम् ॥ ६
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ।
 वरुणः पाशमृचापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७
 न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः ।
 तोऽहमेवं गते मयो भीष्मागाधजलेऽप्लवः ॥ ८
 आत्मनो बुद्धिदौर्वल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ।
 वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितम् ॥ ९
 न त्विमान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे ।
 क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महाहवित् ॥ १०

यथानलं प्रज्वलितं पतंगाः समभिद्रुताः ।
 विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिको जनः ॥ ११
 क्षयं नीतोऽस्मि वाष्पण्यं राज्यहेतोः पराक्रमी ।
 भ्रातरश्चैव मे वीराः कश्चिताः शरपीडिताः ॥ १२
 मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्याद्धृष्टास्तथा सुखात् ।
 जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३
 जीवितस्य हि शेषेण तपस्तप्यामि दुश्चरम् ।
 न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४
 रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ।

C. 6. 2047
B. 6. 20. 15
K. 6. 20. 15

7 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) Ś₁ शक्यं (for शक्यो). D₁ शिवः (for यमः). K₁ शक्यं; D₁ S संख्ये (for क्रुद्धो). — ^b) K₄ दंढपाणिश्च. D₁ केशव (for संयुगे). — ^c) Ś₁ Ko-2 पाशमृचोपि; K₃ B-3 D₁-3 'मृचापि; M₁. 2 'मृचैव. — ^d) K₅ कुबेरो गदाधरः.

8 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) D₁ च (for तु). K₁. 3 D₁ G₂ महातेजा; D₄. 7. 3 'बाहुः. — ^b) Ś₁ Ko-3. 5 D₂. 6 महारथः. — ^c) Ko एव गते; K₁ T₁ G₂. 4 एवं गतो; G₃ एतं गते; M₄ एनं गते. T₁ G₁. 2. 4 M₁ मयो (for मत्रो). — ^d) Ś₁ भीष्मागाधजलेऽप्लवे; Ko-2 'गाधे जलेऽप्लवः; K₃ M₁ भीष्मोपाधजलेऽप्लवः; K₄ B D₂ D₁. 6. 3 'गाध (B₁ 'चे) जलेऽप्लवः; Da D₁ D₁. 5. 7 'गाधजलेऽप्लवे; D₃ भीष्मोपाधजलेऽप्लवे; T G भीष्मेणाथ जयेऽप्लुना; M₃. 4 भीष्मेणाथ जलेऽप्लवः (M₃ 'प्लवः). Ca. c. d cite अप्लवे.

9 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^b) D₃ केशव. — ^c) G₂ व्युत्ति; M₃ वयं (for वनं). B D (except D₂) S वाष्पण्यं (for गोविन्द). — ^d) K₄ मे वा न; K₅ मे नाथ; Da D₁ D₄. 3. 3 वा मे न; T₁ मेन्यत्र; G₂. 4 मन्येत्र (for मे तत्र). K₄ Da D₂ D₁. 4. 3. 7. 3 M जीवितं.

10 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) K₅ बुद्धिमान्; B₂ T₂ न त्वेमान्; D₃. 8 न त्वेतान् (for न त्विमान्). — B₂ om. († hapl.) 10^a-11^a; M₃ om. 10^a. — ^c) Ko-2 क्षपयिष्यति; K₃ क्षपयिष्यामि; Da क्षपयिष्यति. Ś₁ Ko. 1 D₃ मे सेनां (by transp.); K₄ मे सैन्यं; Da D₁ D₃ सेना मे; T G सैन्यं मे.

11 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. B₂ om. 11

(cf. v. l. 10). — ^a) K₂ तथा (for यथा). — ^c) K₄ B₁. 3 D₂. 3 D₂. 3 विनाशायैव; D₁ 'शमेव (for 'शायैव). — ^d) K₃ Da₂ D₂. 1 (before corr.) D₃ यथा (for तथा). Ko. 2. 3. 3 D₂. 2. 3 T₂ सैनिका जना; M₃-3 सैनिका जवात्. T₁ G₂. 4 इमे सैन्या निराकृता; G₁. 3 इमे सैन्यादिका जवात्; M₁. 2 तथा भीष्मं महारथं.

12 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — M₄ reads 12^a-13^b after 18. — ^a) Ś₁ नेतास्मि; K₃ नीतोस्म (sic); Da D₂ D₃ न (Da₂ नं) तोस्मि; D₂. 1 (marg.) गतोस्मि; D₁ नीतो हि; D₃ नीतास्मि. — ^b) D₃ 'क्रमैः; T₂ 'क्रमः. — ^c) Ś₁ भ्रातरैश्चैव. K₃ D₂ M₁. 2 वीर; D₁ धीर; D₃ वीरं. T G पार्थि (G₁-3 पांड) वा भ्रातरश्चैव. — ^d) Ś₁ Ko-2. 4 B D₃ कर्पिताः. D₁ शोककर्पता; M₃. 5 शरविक्षता (for 'पीडिताः).

13 For sequence in D₁ M₄, cf. v. l. 4, 12. — ^a) B Da D₁ D₁. 5. 7. 3 भ्रातृहार्देन; D₁ S 'भावेन; D₃ (inf. lin. sec. m.) 'क्षेहेन. — ^b) K₁ corrupt. D₁. 3 M₁. 3 राज्यभ्रष्टास्; D₂ T₂ राज्याद्धृष्टास्. D₁ तथाभवन्. — ^c) D₃ T₂ G₂ जीवितुं. Ś₁ Ko-2 मन्यते (for मन्येऽहं). — ^d) D₃ जीवितुं. D₂. 3 त्वय; D₁ ह्यत्र; T₂ मे तु; G₂ चेह (for ह्यत्र). D₁ दुर्बलं (for दुर्लभम्).

14 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) Ś₁ K₃ D₂ जीवितस्याव; Ko-2 'तस्यावि; K₄ B₃ D₃ 'तस्य च; K₅ 'तस्यापि; D₃ 'तं तु वि; T₂ 'तस्य वि (for जीवितस्य हि). D₁ शोपेण (for शेषेण). — ^b) D₃ तप्याम. K₅ दुष्करं (for दुश्चरम्). — ^c) Da D₁ D₁. 5. 7. 3 घातयिष्ये च (for 'यिष्यामि). — ^d) D₁ सैन्यमुख्यानि केशव.

15 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a)

घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ १५
किं नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रूहि माधव माचिरम् ।
मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् ॥ १६
एको भीमः परं शक्यता युध्यत्येष महाभुजः ।
केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७
गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः ।
करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथपत्तिषु ॥ १८
नालमेव क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिष ।
आर्जवेनैव युद्धेन वीर वर्षशतैरपि ॥ १९

M_{4.5} रथान्स. — ^b) Ś₁ महाबलं; D₁ समन्वितान्; T₂ महाबलैः. — ^c) D₁ S (except G₁ M₂) पात^c (for घात^c).

16 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) K_{2.5} D_{1.7.8} तु (for नु). D₈ कृष्ण (for कृत्वा). K₄ B D (except D_{1-3.5}) Ccp हितं; Cc अलं (for कृतं). — ^b) D₁ om. from माधव up to सम in 16^d. G₈ केशव (for माधव). D₈ मेचिरं.

17 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) M_{2.5} भीष्मः (for भीमः). D₁ सत्वाद्; Cc शक्यता (as in text). — ^b) Ś₁ युध्यतैः; B_{1.8} D₁ युध्यत्येष; G_{1.8} युध्यतेप. Ko-2 महाबलः; D₃ ममानुजः. — ^d) D₁ क्षात्रं; T₂ क्षुद्रः (for क्षत्र).

18 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) G₃ शरं (for वीरं). — ^b) Ś₁ D₁ महाबलः. — ^c) K_{1.2} करोति सुकरं; K₃ D₂ प्रकरोत्यासुरं. — ^d) B Da Dn D_{1.5.7.8} T₂ रथाश्वर (T₂ 'गज' दंतिषु; D₁ नागाश्वरथपत्तिषु; D₃ रथाश्वगजं; M_{1.2} रथाश्वरदंतिनां; M₃₋₅ रथेभनरवाजिषु. — After 18, M₄ reads 12^a-13^b.

19 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) Ś₁ अशमेय (sic); Ko-2.5 B₁ D₈ अलमेय; T₁ G₄ नालमेय; T₂ G_{2.8} M_{1.3-5} नालमेदं. Cc cites नालम् (as in text). — ^b) Ś₁ Ko-2.5 D_{2.6} परसैन्येषु; D₁ मम सैन्यस्य. K₁ M₆ मारिषः; D₁ माधवः. — ^c) M₂ 'वेनापि (for 'वेनैव). — ^d) Ko-1.8 D_{1-2.6} वीरो (for वीर). Ś₁ 'शतेन यः; Ko-2 'शतेन वा. K₅ वीरवर्षं शमेन वा.

20 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) M₅ एका (for एको). Ś₁ सकातिर्यं; K₃ D_{2.6} सखायं ते; D₁ सव्यसाची; S सहायोयं (for सखा तेस्यं). Co. d

एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते ।
निर्दह्यमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २०
दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धक्ष्यन्ति क्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानि पुनः पुनः ॥ २१
कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः ।
क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२
स त्वं पश्य महेष्वासं योगीश्वर महारथम् ।
यो भीष्मं शमयेत्संख्ये दावाग्निं जलदो यथा ॥ २३
तव प्रसादाद्रोविन्द पाण्डवा निहतद्विपः ।

cite सखा (as in text). K₅ एकोवास्त्रवित्सखा (sic). — ^b) D₁ स ह्यस्मान् (for सोऽप्यस्मान्). — ^c) M₄ निर्दह्यमाना; K₅ निर्दह्यमानान्; G_{1.3} दंदह्यमानान्; G₂ निर्दह्यमानो. Ś₁ द्रोणेन (for भीष्मेण). — K_{1.2} (hapl.) 20^d-21^a. — ^d) Ś₁ भीष्मेण (for द्रोणेन).

21 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. K₁ om. 3^d (cf. v. l. 20). — ^a) K_{2.5} D_{2.6} दिव्यान्प. — ^b) Ko-2 धक्ष्यन्ते; K₃ B₃ D₂ D₁ धक्षन्ति. Ś₁ K₁ क्षत्रियसर्वैः (K₁ 'र्व'); D₁ 'यान्बोधान्; T G 'यानव. — ^c) D₁ D₁ D₅ प्रमुक्तानि; D₁ नियुक्तानि; T₂ प्रयुक्तानि.

22 For sequence in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) T₂ भीमः (for भीष्मः). K₅ D₁ D₁ तु (for तु). — ^b) K₅ सहितान्; M_{3.5} संमितः (for सहितः). K₁ सहितः पार्थिववर्षभैः. — ^c) K₁ T₂ क्षपयिष्यति; B₃ क्षपयिष्यति स; D₃ क्षापयिष्यति. K₃ वै; D₃ T₂ ते (for नो). — ^d) D₂ S (except M_{1.3}) तादृशो.

23 For sequence of 23^{ab} in D₁, cf. v. l. 4. — ^a) Ko-1 तं त्वं; G₁ सख्यं. K₁ परेष्वासं; B Da D₂ D_{1.5.7.8} महाभाग (for महेष्वासं). — ^b) Ko-2.5 Da D₁ D₁ D_{5.8} T G_{1.2.4} योगेश्वर. D₁ रथोत्तमः; D₃ महारथः; M_{1.2} 'भुज. — Before 23^{cd}, D₁ ins. संख्ये (for — ^c) B Da Dn D_{3-5.7.8} T G M_{1.2} भीष्मं यः (for transp.); D₁ योस्मान्प्र; M₃₋₅ भीष्मोयं (for भीष्मं). Some S MSS. संघे and संखे. — ^d) D₁ देवाग्निं; M₁₋₃ द्वाग्निं; M₄ देवाग्निं. K₅ जलदो यथा. D₈ जलदोपमः.

24 ^a) B₁ भवत् (for तव). — ^b) M₅ विद्वत्विपः. — ^c) K₁ सुराज्यम्; K₃ (marg. sec. m. as in text) भराज्यम्; D₃ साम्राज्यम्; G_{1.3} स्वाराज्यम्.

स्वराज्यमनुसंग्रामा मोदिष्यन्ति सवान्धवाः ॥ २४
 एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः ।
 चिरमन्तर्म्ना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५
 शोकोर्त पाण्डवं ज्ञात्वा दुःखेन हतचेतसम् ।
 अत्रवीचत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ २६
 मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि ।
 यस्य ते आतरः शूराः सर्वलोकस्य धन्विनः ॥ २७
 अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महारथः ।
 विराटदुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २८

तथैव सचलाः सर्वे राजानो राजसत्तम ।
 त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्ताश्च विशां पते ॥ २९
 एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः ।
 सेनापत्यमनुग्राप्तो धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
 शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्य निधनं किल ॥ ३०
 एतच्छ्रुत्वा ततो राजा धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
 अत्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३१
 धृष्टद्युम्न निबोधेदं यच्चा वक्ष्यामि मारिष ।
 नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ॥ ३२

C. 6. 2045
B. 6. 50. 32
K. 6. 50. 32

नु मे प्राप्ताः; D1 अनुसंग्राम्य. —^a) K4 B Da Dn
 Da. 1. 7. 8 T1 G4 मोदिष्यन्ते. Ś1 स्म (for स.).

25 Before 25, T2 G1-3 ins. संजयः. —^a) D1
 पराजितः; D3 S च (G3 तु) कृष्णं स (for ततः पार्थो).
 —^b) D3 S द्यूषौ राजा (D3 G1. 3 M3 राजन्) (for
 व्यावृत्तले). D3 महामतिः. —^a) D6 शकोपहत*.

26 ^a) B3 D3 S तमथो; D1 तु तथा (for पाण्डवं).
 Ko-2 B1. 2. 4 Da Dn Da. 1. 7. 8 द्यूषा; M2 राजा (for
 शाता). —^b) Ś1 *चेतनं. K5 D1. 3 S दुःखोपहत
 चेतनं (K5 D1. 3 M *सं); B Da Dn Da. 1. 7. 8 दुःखे
 नावृत्तेतसं. — K1 om. 26^a-27^a. —^a) D1 S इव
 (for सर्व-).

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 26). Before 27, G1. 3
 ins. श्रीकृष्णः. —^a) M4. 3 मा शोच. Ś1 पाण्डवं (for
 शत). —^b) = 6. 24. 27^a, 30^a. D1 नैतत्स्वयुप-
 पत्ते (= 6. 24. 3^b). —^a) K5 यत्र ते; D3 यस्येते.
 Ś1 K3 आतराः. —^a) K4 D3 सर्वलोकेषु; G2 सर्वे
 लोकस्य. D1 विश्रुताः (for धन्विनः). B Da Dn
 Da. 1. 3 सर्वे ते लोकविश्रुताः (B1 Da D3 *धन्विनः).

28 ^a) D1 अयं वै (for अहं च). —^b) K4 M1
 वाक्यं च. K1 पराजितः; D3 T G M3. 4 महायशाः;
 M1. 2. 3 महाबलः. —^a) B1. 2. 4 Da Dn Da. 1. 7. 3
 वै; B3 D1. 3 M चेमौ; T G चोमौ (for वृद्धौ).
 — G3 om. (hapl.) 28^a-30^a. —^a) K0 पार्श्वतः (for
 पार्षतः).

29 G3 om. 29 (cf. v. l. 28). —^a) D1 प्रबलाश्.
 B1 D1. 3 S चेमे (for सर्वे). —^b) K3. 6 D2. 6. 3

*सत्तमाः; Da1 M2 *सत्तमः. —^a) G1 त्वत्प्रसादात्.
 D3 M2 प्रतीक्षन्ते. Ś1 Ko-2 त्वत्प्रसादप्रतीक्षा वै; K3. 3
 D2 त्वत्प्रसादप्रतीक्षा (K5 D2 *क्षा)श्च. —^a) T2 मद्भ*
 (for त्वद्भ). B Da Dn2 Da. 6-3 विशेषतः (for
 विशां पते).

30 G3 om. 30^a (cf. v. l. 28). —^a) B D
 (except D1-3) S (G3 om.) अयं (for एष). M4
 च (for ते). Ko Dn1 (marg.) पार्श्वतो. —^a) K4
 B Da Dn1 (before corr.) D2. 3 *सेना* (for सेना*).
 —^a) Ko-2. 5 B Dn2 Da. 1. 7. 3 महारथः. — After
 30^a, K2 repeats 28^a. —^a) D1 महाबाहुः. —^a)
 T2 M4. 3 निधने; G2 निधनं (as in text). Ś1 Ko-2. 3
 भीष्मस्यांतकरः किल; K3 D2. 6 भीष्मः शांतिकरः किल.
 — After 30, M3-3 ins.:

154* स त्वं पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।

सेनापत्येन राजेन्द्र धृष्टद्युम्नं नियोजय ।

[(L. 2) Cf. 30^a. M3. 5 धृष्टद्युम्नो महाबलः.]

31 Before 31, T2 ins. संजयः. —^a) D1
 तच्छ्रुत्वा तु (for एतच्छ्रुत्वा). Ś1 Ko-3 Dn2 D2. 4
 महाराजो; K5 वचो राजा; D3 T1 G ततो राजन्; T2
 महाराज (for ततो राजा). —^b) D3 महाबलं. —^a)
 D3 समितौ तत्स्यं; T1 G स हि धर्मात्मा; T2 सहसा
 वाक्यं; M1-3. 5 च महातेजा; M3 संनिधौ तस्य (for
 समितौ तस्यां). G3 cites समितौ (as in text). —^a)
 K2 वासुदेवेन संमितः (cf. 33^a).

32 Before 32, D1 T2 ins. युधिष्ठिरः. —^a) Ś1
 निबोधेयं. —^b) K2-4 B D (except Da1) T G2-4
 यत्वा. Ś1 D3 भारत; K0 पार्श्वतः; K1. 2 D1 पार्षतः;

भवान्सेनापतिर्महं वासुदेवेन संमतः ।
कार्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ।
तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ॥ ३३
स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रम्य जहि कौरवान् ।
अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ ३४
माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ।
ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ ३५
तत उद्धर्षयन्सर्वान्दृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ।

S दुर्धर (for मारिष). Ks यत्प्रवक्ष्यामि पार्थिव. — °)
Ko नाभिक्रुध्यं; K1 नाभिक्रंदं; Da1 M2 नातिक्रम्य.
K1.3 भवत्तच्च. — °) S1 मम भाषितुं; Ko-2 समभाषितं;
D1 प्रार्थितं मम. Ca. c. d cite भाषितम् (as in text).

33 °) D1 भव (for भवान्). S मे स्याद्; Ca. c
महं (as in text). — °) Ks D1 वासुदेवस्य; Gs
"देवेनु. Ko. 2-1 B1 Da Dn Ds. 5 G1-3 M1. 2. 4
संमतः; B2 शंसितः; T2 धार्मिक. — °) D1 तात; S पूर्व
(for नित्यं). — °) Ds तत्र (for तथा). K4 पार्थानां
(for पाण्डूनां). — °) K1 सेनाने; K2. 3 Da1 Dn1
D2. 3. 8 G2 सेनानी. Ko-2 भरतर्षभ; B1 Dn2 D4. 7. 8
T G Ms (inf. lin. as in text). 4. 5 भव पार्षत; D1
पुरुषोत्तम; M2 "पर्वभः.

34 °) T1 G1. 2. 4 "शार्दूलान्. — °) S1 Ko-3
विक्रमी जहि; K3 D2. 6 युधि वि (D2 चा) क्रम (for
विक्रम्य जहि). B3 शत्रु (for कौर). — °) B D
(except D2. 6) T G M4 ते (for त्वा). K3 D2. 6
"योत्स्यामि (for "यास्यामि). — °) K3 D2. 6 भीष्मं (for
भीमः). D1 पार्षत (for मारिष). S भीम (G2 M1-3. 5
"मः) कृष्णौ च मारिष. Co cites कृष्णः (as in text).

35 °) Ko-2 दंशिताः; Ds दर्शिताः; T G संहिताः;
M1. 4 संहताः; M2. 3. 5 संगताः (for दंशिताः). — °)
T1 G अन्ये च (for ये चान्ये). — °) T2 प्रथिताः (for
प्रधानाः). D1 पुरुषोत्तम. — After 35, M3-5 ins.:

155* एतावदुक्त्वा नृपतिः सहदेवमभाषत ।
अभिषेकस्य संभारान्निश्चप्रमानय वै जवात् ।
प्रादुरासीत्ततो धीम्यः संभारान्गृह्य भारत ।
सहदेवेन सहितः पाण्डवाय न्यवेदयत् ।
ततस्त्वं पुरुषन्याग्रं द्रुपदस्याभ्यजं युधि । [5]

[5]

[236]

अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शंभुना पुरा ॥ ३६
रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम् ।
सर्वानद्य रणे दृष्टान्प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ॥ ३७
अथोत्कुष्टं महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः ।
समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदने ॥ ३८
तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ।
व्यूहः क्रौञ्चारणो नाम सर्वशत्रुनिर्वहणः ॥ ३९
यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ।

भद्रपीठे सुखं न्यस्य अभिषेचयदच्युत ।
अशोभताभिषिक्तो हि द्रुपदस्यात्मनो बली ।
यथा देवासुरे युद्धे कार्तिकेयो ह्यशोभत ।

36 °) Ko-2 ततस्तत्तद्वर्षः; Ks तव उद्धर्षः;
ततस्तान्दर्वर्षः. Co cites उद्धर्षयन् (as in text). — °)
Ds "युद्धोत्थभाषत. — Before 36°, D1 (m.
m.) ins. दृष्टद्युम्न उवाच. — °) Ks प्राणांतकः;
द्रोणान्तकः (as in text). T1 G4 पार्था. D1 द्रोणांतकं
विहितः शंभुना पुरुषोत्तम.

37 °) K3 D2. 6 अहं; S कर्णः; Co रणे (as in
text). D1. 3 कृपं (for तथा). — °) Ds S रणे
(for कृपं). D1 शल्यं च सजयद्रथं. — °) T1 G
(sup. lin.). 4 एतानद्यः; G1-3 सर्वानपि. K3 Dn1
दृष्टान्; B3. 4 Dn2 D4. 7 (m as in text). 8 दृष्टान्
(for दृष्टान्). K4 सर्वान्रणेभिः दृष्टानैव (sio) (for
(Da1 damaged) Dn1 Ds दृष्टा सर्वानद्य रणे. — °)
S1 "योदयामि. Ko. 1 (before corr.) पार्थिवान्;
B3 भारत; D1. 7 पाण्डवान्.

38 °) S1 Ko-3 D2. 6 महावीर्यैः (for महेष्वासैः).
— For 38°, S subst.:

156* तच्छ्रुत्वा जहृपुः पार्थाः पार्थिवश्च महारथाः ।
— °) G1 M2 समुत्थिते; G2 "द्योते. — °) T1 पार्षते.
B3. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 शत्रुतापने.

39 °) S1 Ko-3. 5 D2. 6 अब्रवीच्च; D1 अब्रवीत्
(for तमब्रवीत्). B1. 3. 4 Da Dn Ds. 5. 7. 8 S युद्धः
D1 तदा (for ततः). — °) S1 पार्षतं. — °) K1 Dn
T2 क्रौञ्चारणो; D1 T1 G M क्रौंचो रणे. — °) S
"निषूदनः; Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 "निषूदनः.

तं यथावत्प्रतिव्यूह परानीकविनाशनम् ।
 अष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ॥ ४०
 तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता इव ।
 प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनंजयम् ॥ ४१
 आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ।
 शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्षणा ॥ ४२
 इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः ।
 आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः ।

नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिप ॥ ४३
 तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ।
 बभूव परभोपेतः स्वयंभूरिव भानुना ॥ ४४
 शिरोऽभूद्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ।
 कुन्तिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुष्यास्तां जनेश्वर ॥ ४५
 दाशार्णकाः प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह ।
 अनूपगाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ॥ ४६
 पटचरैश्च हुण्डैश्च राजन्यौरवकैस्तथा ।

C. 6. 2081
B. 6. 50. 47
K. 6. 50. 43

40 ") D1 यो; M4 यद् (for यं). — ^b) S1 M2
 देवासुरे. — ^c) K2 तथा तत्; D5 तथावत् (for यथा-
 वत्). K B D1-3.6 T2 G1-3 M2-4 प्रतिव्यूहं; Da1
 प्रतिव्यूह; T1 G4 "व्यूहं. — ^d) T G परा (T2 तदा)-
 नीकविमर्दनं; M1.2 "कविदारणं. — ^e) M2 पश्यन्ति.

41 ") B Da1 Dn1 यथोक्तः. K1 B1.2.4 Da2 Dn
 D1-3 Co स ह देवेन; T G Ms (sup. lin.). 4.5 स (T2
 तु) नृपस्तेन; M1-3 पार्षतस्तेन (for स नृदेवेन). S1 तथोक्ताः
 सावृत्तिरेण (sic); K5 यथोक्तं नृपदेवेन. — ^b) M1 "भृतां.
 K2-3 D2.6 S यथा (for इव). Ko-2 जिष्णुर्वज्रभृतेव
 ह; Da1 विष्णुर्वज्रभृतां वर (also "तामिव); Co as in
 text. — ^d) K3 चक्रुः; G1 कृत्वा (for चक्रे).

42 ") K1.3 "पथगा; T2 "पतगा; Co "पथगः (as
 in text). Cd cites आदित्यपथं. — ^b) B2 Da Dn1
 Da.7.8 Co तत्र (for तस्य). Dn2 D4 तत्राद्भुतमनोहरः;
 T1 G2.4 तस्याद्भुतकरोत्तमः; G1.3 "तमनौपमः. — ^d)
 K5 D8 निर्मिता (K5 "तां); M1.2.3 विहितो.

43 ") Dn2 "वर्णाभः. — ^b) K5 T3 M4 अलंकृतं.
 — ^c) G1-3 M चैव; Ca. d इव (as in text). T1
 G1 राजाकाशमध्ये तु; T2 आकाशगश्चकाशौ. — ^e)
 Da1 M2 मारिप; D1 (m as in text) भारत (for
 मारिप).

44 ") Da1 D0 रत्नवती; Cv रत्नवता (as in text).
 K5 Da1 पार्थ; Cv पार्थः (as in text). D3 तेन रत्न
 च पार्थायः (corrupt). — ^b) D1 तेन; T1 G4 स हि (for
 स च). K5 गांडीवधन्वनः; D2.6 गांडीवधन्वना. — ^c)
 K5 परमः प्रीतः; Ca. c. d. v परमो (as in text). — ^d)
 B Da Dn1 D2.5 सुमेरुरिव; T2 G3 स्वयंभूरिव. Ko
 D3 M2 (inf. lin. as in text). 5 वायुना (for भानुना).

45 ") K1-3 Da Dn D5.3 शिरोभू; T1 G2.4

विशिखो; T2 व्यूहस्य; G1.3 विशिखाद्; M1-3.5 शिखा
 तु; M3 (inf. lin.). 4 शिरस्तु (for शिरोऽभूद्). G1
 राजद्. — ^b) B1.2 D1 सह (for वृतः). — ^c) K3
 D0 T2 कुन्ती. Ko-3.5 D2.6 T2 G1.3 M द्रौव्यश्च (for
 चैद्यश्च). — ^d) S1 चक्षुष्यास्तां; Ko-2 चक्षुष्यास्तां (Ko
 "स्ताम्); K4 चक्षुष्यां तौ; B Da Dn D1.5.7.3 M2-3
 चक्षु (B3 चंचु) रस्तां; D1 चक्षुर्जातौ; T G M1.2 चक्षु-
 रासीन्. Ko-3 D2.6 जनेश्वरौ; B Da Dn D1.4.5.7.3
 नरेश्वर; T1 G4 जनेश्वर; G1.3 जनाधिप.

46 ") S1 दशार्णकाः; Ko दशार्णकाः; K1 दशार्णकाः;
 K2 दशार्णकाः; B2 Da1 D1 M1.3.4 दशार्णकाः (D1
 "काः); D2.6 दा (D0 द) शार्णकाश्च; T G M2.5 द (T2
 G3 Ms दा) शार्णकाः. S1 पुरोगाश्च; Ko.1 D1 प्रयागश्च;
 K3 प्रयोगाश्च; Dn2 प्रभद्राश्च. — ^b) K3.4 B3 D
 (except D3) दासेरकग (D3 "र) गैः सह; T G M क-
 (M1.3-5 द) शेरकगणैः सह; G1 काशिकाशूरकैः सह;
 G2 देशेरकमहणैः सह; G3 काशिकौरुकाकैः सह. — ^c)
 K1.2.4.5 B Da Dn D2-5.7.3 अनूपकाः; D1 अंध्राः
 सकाः; M1.3 (inf. lin.) आरूपगाः; M2-4 आनूपगाः.
 — K1 om. (hapl.) 46^d-48^a. — ^d) D1 भरतोत्तम.

47 K1 om. 47 (cf. v. l. 46). — ^a) S1 D2
 "चरैस्तु; Cv "चरैश्च (as in text). K4 Da Dn1 D5
 T1 G2.4 M1.3 (inf. lin.). 4 हुणैश्च; B Dn2 D1.4.
 7.3 Cv पौंड्रै (D1 "द्वै) श्च; G1.3 M2 अपणैश्च; M2.5
 भोजैश्च (for हुण्डैश्च). T2 पटचरैर्भूपणैश्च. — ^b) B1.2.4
 D (except D1-3.6) राजा कौर; T1 G4 M1 राजन्यैर-
 वकै (M1 "रै) स; T2 M2-3 राजन्यैरपरैस् (M2 "रै);
 G2.3 राजन्यौरवकै. Ko.2 D1 G1.3 सह; M2 अपि
 (for तथा). — ^c) Ko विपादैः; Da D5 निपादः. S1
 Ko.2-5 D1.2.6 सहित (Ko.5 "तैः; D2 "ता) श्वैव; B1.3
 "ताश्चापि; D3 "तैश्चापि. — ^d) D1 पृष्ठतश्च युधि.

निषादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ ४७

पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ४८

पिशाचा दरदाश्चैव पुण्ड्राः कुण्डीविपैः सह ।

मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ४९

बाह्लिकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ।

एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ ५०

48 K₁ om. 48^a (cf. v. l. 46). — ^a) Ś₁ K₅ M₁ च (for तु). — ^b) K₀ पार्षतः. — ^c) = 6. 48. 29°. S द्रौपदेयाश्च कार्णिगश्च; Cv as in text. — ^d) K₁ सात्यकिं च पराजितः.

49 ^a) K₄ B₂ D_a D_{n1} D₅ पाश्चात्या; T₁ पिशाचः; T₂ पिशांगा (for पिशाचा). K_{0.2} B_{3.4} D_{4.7} G₈ M₅ दरदाश्चैव; B_{1.2} D_a D_{n1} D₅ दाक्षिणात्याश्च; D₁ दरदाः शैव्याः. — ^b) K_{0.2} D₀ पौंड्राः; K₄ B₁ D_{a2} D₅ पुण्ड्रैः; B₂ D_{n2} D₄ पौण्ड्रैः; B₄ पुण्ड्रैः; D_{a1} पुण्ड्रैः; D_{n1} पुण्ड्रैः; D₁ पौंड्राः; D₂ पुण्ड्राः; D₃ मुण्ड्राः; D₅ पौण्ड्रः. K₂ कुन्तीविपैः; K₄ B_{1.2.4} D_a D_n D_{4.5.7.8} कुन्दीवृषैः; D₁ कुन्तिवृषैः; D₃ कुन्डीविषैः; D₅ कौण्डिविषैः; T₁ G₄ M_{3.4} कुण्डिः; G₃ कुण्डवृषैः; M_{1.2} कुण्डविषैः. T₂ (also as in text) तथा (for सह). K₁ पाण्डकडीवपैः सह (sic). — ^c) Ś₁ मेरुका; K₁ मंडका; K₃ D_{2.5} म (D₀ मा) गधा; K₄ B_{1.8} D_a D_{n1} D₅ G₃ मारुता; B_{2.4} D_{n2} D_{4.7.8} यवना; T₁ G_{1.2.4} निकुंभो; M₁ मरुतो (M_{3.5} 'तो) (for मडका). Ś₁ लरुकाश्चैव; K₁ लडका; K₃ D_{2.5} वेणुका; K₄ B_{1.8} D_a D_n D_{4.5.7.8} S धेनुका (T₂ 'गा; G_{1.2} 'क)श्चैव (for लडका). K₅ मरुकधेनुकश्चैव; D₁ भण्डवेणुकाश्चैव; D₃ मारुका मगवेणुश्च. — D₂ om. (hapl.) 49^a-50^a. — ^d) = 6. 10. 63^b. B₃ टंकणाः परटंकणाः; S तं (M₄ कं) कणाः परतंकणाः.

50 D₂ om. 50^a (cf. v. l. 49). — ^a) Ś₁ वाल्मीकायः; K₀ वाही; K₁ वाहे; K_{2.3} D_{n2} D_{2.6-8} T₂ G₂ बाह्नी; M₁ बाहि. D₃ तिमिरा; G₁ तित्तरा. D₁ मरुता वेणुकाश्चैव. — ^b) Ś₁ K₀ पाण्ड्याश्चोड्राश्च; K₁ पाचचोदाश्च; K_{2.3} D_{2.5} पाण्ड्याश्चोडा (D₂ 'श्रौला)श्च; K₃ पाण्ड्यापौडाश्च; D_{1.2.7} चोडा; (D₃ चोद्रा) पाण्ड्याश्च. M_{1.2} केरलाः (for भारत). K₄ पाण्ड्याश्चैव जनेश्वर. — K_{0.1} om. (hapl.) 50^a-51^b. — ^c) K₃ G₂ जानपदा. — ^d) K₂ दक्षिणा. Ś₁ K₃ D_{1.2.3}

अग्निर्वेद्या जगत्पुण्डा पलदाशाश्च भारत ।

शवरास्तुम्बुपाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।

नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ॥ ५१

रथानामयुतं पक्षौ शिरश्च नियुतं तथा ।

पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ।

ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ५२

पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः ।

पार्श्वम् (for पक्षम्). Ś₁ आश्रितः; K₃ D_{2.5} आपराः; D_{1.3} T₂ आस्थिताः.

51 K_{3.5} D_{2.5} om. (hapl.) 51. K_{0.1} om. 51^a (cf. v. l. 50). — ^a) Ś₁ अग्निर्वेद्या; K₂ D_{n2} D_{1.1} अग्निर्वेद्या. B₁ D_a D_{n1} D₅ तुहुंडाश्च; D_{n2} D_{1.1} गजतुंडा; D₃ गजस्तुंडा; S जगत्कुंडा. K₄ 'वेद्या' हुंडा*. — ^b) D₃ मलदाभाश्च; T₁ G_{1.3.4} M₃ मलदा नाम (for पलदाशाश्च). K₂ मलदा दासहारयः; K₃ B₁₋₃ D_a D₅ मालवा (B₁ 'लुका)श्च सकेरलाः; B₁ D_{n2} D_{4.7.8} मलदा दाश (B₄ 'स)कारयः; D_{n1} मालवाभाति केशव; D₁ मालवा तुंदकारिषा; G₃ मलदाना महारथाः; M_{1.3.4} मलयादा (M₃ inf. lin. मलदाना; M₄ मल दाना) महारथाः; M₅ मलया दामभारयाः. — ^c) K₀₋₁ शरवास; B₂ D₁ सबरा; B₃ शबला. K₀ तुमुसाश्चैव; K₁ तुभिसा; K₂ तंमुसा; K₄ उन्नसा; B₁ D_a D_{n1} D₅ कुंतला; D_{n2} D_{4.7.8} कुंभसाश्चैव (D₃ 'का चै)व; D₁ M_{3.5} बर्ब (M₅ 'र्बु)रा; D₃ भुमुसा; T₁ G₁ हुडुरा; T₂ कडुरा; M_{1.2.4} चहुला (for तुम्बुसा). — ^d) Ś₁ ननुच; D₃ साश्वश्च (for वत्साश्च). D₂ सहनाकुला; D_{n2} सह मालवैः. T₁ G₄ M_{3.5} सदश्वाना कुलैः सह; T₂ G_{2.3} M₁ वत्साश्वाना कुलैः सह; G₁ M_{2.4} वत्साश्वाना कुलैः सह. — ^e) Ś₁ K₀ T₁ M₃ वामपार्श्व; D_a D_n D_{1.4.5} T₁ G₁ वामं पक्षं; D_{n2} वामपक्षं (for वामं पार्श्व). Ś₁ G₃ समाश्रिताः; K₀₋₁ D_{1.3} M_{1.2} उपाश्रिताः; M₃ समाश्रितौ.

52 ^a) K₀ पक्षैः; K_{2.4} B₁ D_{a2} D_n D_{4.1.1} पक्षः; K_{3.5} D_{a1} D₂ वक्षः; D₁ पक्षे; D₅ वक्षः. — ^b) K_{0-2.4} D_{n1} D₃ S शिरस्तु; D₁ शिरसि. B₃ नियुतं च शिरस्तथा; Cv as in text. Co cites नियुतं. — ^c) D₁ पृष्ठे चार्बुद. — K₅ om. 52^a. — ^d) D₁ चतुर्दश; D₃ विशां पतिः (for च विंशतिः). — D₂ om. (hapl.) 52^a. — ^e) T₂ नासायां (for ग्रीवा) D₂ चापि. — ^f) K₁ स (for च). D₁ विंशतिः.

जगुः परिवृता राजञ्चलन्त इव पर्वताः ॥ ५३
जघनं पालयामास विराटः सह क्रेकयैः ।
काशिराजश्च शैव्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ५४
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।

सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ५५
तेपामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च ।
श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु रथेषु च ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

संजय उवाच ।

क्रौञ्चं ततो महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।
व्यूहं दृष्ट्वा महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १

आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च मारिष ।

सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानमेव च ॥ २

दुःशासनादीन्भ्रातृंश्च स सर्वानेव भारत ।

C. 6. 2093
B. 6. 51. 3
K. 6. 51. 3

53 Ks om. 53. — °) Ś1 Ko. 1 पक्षि (Ś1 पंच) कोटिपु पक्षेपु; Ks Da1 D2. 6 पक्षे कटिप्रदेशे तु (Da1 नेपु); D1. 3 T1 G4 पक्षे कोटि प्रपक्षेपु; G2 पक्षे कोटि; M3. 5 पक्षेपु च प्र. Co cites कोटिपु पक्षेपु. — °) Ś1 नदंत; Ko. 2 जलांत; T2 G1-3 चरंत (for चलन्त).

54 °) Dn2 जघन्यं; Co. v °नं (as in text). — °) Ds स विरथः (for विराटः). Ks. 5 Da1 Dn D2. 4. 8-8 क्रेकयैः. — °) Ks D1. 6 चैवश्च; D3 शैव्यश्च.

55 °) K3 Da1 D2. 6 M5 एवमेवं; K4. 5 °मेनं; T1 G2. 4 M1. 4 °मेतन्; T2 °मेव. — °) K1. 2 पांडवः; B Da Dn D4. 5. 7. 8 सत्तमाः (Da1 D3 म). D1 व्यूहमानाश्च पांडवाः. — °) K5 D6 °दयं समीक्ष्यं (K5 °क्षं)तः; B3 T2 °दयं त इच्छंतः; Da1 Co दयमनिच्छंतः; T1 G2. 4 सूर्यस्योदयमिच्छंतः; G1. 3 ते सूर्योदयमिच्छंतः; M1-3. 5 सूर्योदयं तमिच्छंतः. Cop उदी-
क्षन्त. — °) B2 स्थिरा. Ko-2 S दंशिताः. — After 55, D1 ins. a passage given in App. I (No. 5).

56 °) Da1 विमानानि; Dn2 D4 निर्मलानि; M4 नीलानि च. — °) G1. 3 पताकाप्राणि (for श्वेतच्छत्राणि). Ks B1. 2. 4 Da Dn1 D5. 7 [अ]द्वयंत; Dn2 D1. 4. 8 रथंते (for [अ]शोभन्त). — °) Ko-2 ध्वजेषु (for रथेषु).

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ko-3 D2. 6 द्वितीययुद्धदिवस; K4 द्वितीयदिनयुद्ध; Ks T1 G2. 4 द्वितीयदिवस; Da Dn1

D5 द्वितीयेद्धि; M1 द्वितीय; M4 द्वितीयाद्धि. — Adhy. name: K1 Da Dn1 D5 व्यूहचर्चनं (K1 Da1 °ना); G2 व्यूहकरणं; M1 क्रौंचव्यूहकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 8; Dn2 M3 48; D1 M3. 4 47; D5 50; T G 45; M1. 2 46 (as in text). — Śloka no.: Dn2 D5 59.

47

1 °) Ś1 K3 D2. 3. 6 दृष्ट्वा ततो; Ko. 2 दृष्ट्वा महा-; K1 दृष्ट्वा तथा; T2 तं ते महा-; G1. 3 नाम महा- (for ततो महा-). D3 क्रौंचं व्यूहमभेद्यं च; Cd क्रौंचं दृष्ट्वा तथा व्यूहम्. — °) D3 दृष्ट्वा तत्तनयस्तव. — °) Ś1 व्यूहं सजं; Ko. 2 D3 व्यूहं संख्ये; K1. 3. 4 D3 व्यूहं संख्ये; K5 B1 D1. 4. 7 T2 M1 व्यूहं दृष्ट्वा; B3 D3 रक्ष्यमाणं; D3 निर्मितं च (for व्यूहं दृष्ट्वा). Ś1 Ko-2 महापारं; G1. 3 महावेगः (for °घोरं). — °) K3 D2. 6 पार्थिवेनामितौजसा; K5 पार्थिवेनामिततेजसा (hypermetric); B1-3 पार्थेनादित्यतेजसा; B1 Da Dn D4. 5. 7. 8 पांडवेनामितौजसा; T2 पार्थेनाक्षिप्रकर्मणा.

2 °) Ko. 3 पार्थिव; K2 D3 पार्थिव; K3 D2. 6 पार्थिवं; Da1 मारिषं (for मारिष). Ś1 कृपं सेश्वर-पार्थिवं. — °) Ś1 K5 D3 T2 G2 सोमदत्तिं; K1 सौमदत्तिं; Da1 सोमदत्तं. K1 विकर्णश्च. — °) Ś1 K5 Dn2 साश्वं; Ko-2 B Da2 D3-5. 7. 8 सोश्वं (for अश्वं).

3 °) G3 °नार्दीश्च आतरः (hypermetric). — °) B D (except D1-3. 8) T1 G सर्वानेव च भारत. — °)

अन्यांश्च सुबहूञ्शूरान्युद्वाय समुपागतान् ॥ ३

प्राहेदं वचनं काले हर्षयस्तनयस्तव ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शस्त्रास्त्रवेदिनः ॥ ४

एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ।

पाण्डुपुत्रात्रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ ६

संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुरुरास्तथा ।

आरेवकास्त्रिगर्ताश्च भद्रका यवनास्तथा ॥ ७

शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशासेन च ।

विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८

चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पाणिभद्रकैः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ॥ ९

ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तव पुत्रश्च मारिष ।

अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिवाधने ॥ १०

भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः ।

K1.3 अन्याश्च सु; B1 अन्यांश्चापि. S1 राजन्; K5 D5 घोरान्; T1 G1.2.4 योधान् (for शूरान्). —^a) K3.5 D1.2.5 T G2.4 समुपस्थितान् (for समुपागतान्).

4 ^b) K1 वर्पयं; K3 D5 हर्षयस्. K5 D2 तनयांस; D5.3 G3 तनयं; G1 तनयास्; Cc तनयस् (as in text). D1 हर्षयस्तव वाहिनी. —^c) = 6. 23. 9^e. Dn2 D1.7.8 नानाप्रहरणाः सर्वे. —^d) S1 सर्वशस्त्रास्त्रवेदिनः; Kc सर्वशस्त्रार्थः; K1.2 सर्वे शस्त्रार्थः; K4.5 B1.2 M1.2 सर्वशस्त्रार्थकोविदाः (K5 "दर्शिता"); B3.4 Da Dn D1.4.5.7.8 सर्वे (B3 नाना-) शस्त्रार्थकोविदाः; D3 T2 सर्वे युद्ध (T2 शस्त्र) विशारदाः (= 6. 23. 9^d); T1 G1.2.4 सर्वे शस्त्रास्त्रकोविदाः; G3 M4 सर्वे शस्त्रार्थकोविदाः; M3.5 सर्वशस्त्रास्त्रकोविदाः.

5 ^a) T2 G1.3 M1.3.5 एकैकं हि (for "कशः"). K5 स पार्था हि. Cc cites समर्था (as in text). —^b) K5 स्वयं (for यूयं). —^c) K4.5 Da Dn D3.5.7.8 ससैन्याः. K3 D2.6 T1 G M2.5 संगताः; Cc संहताः (as in text).

6 = (var.) 6. 23. 10. —^b) K3 D2 बलं पार्थिवरक्षितं; K5 D3 (marg. sec. m. as in text) G1.3 बलं पार्थाभिः. —^c) Dn1 D3 om. 6^{ed}. —^d) K5 अपर्याप्तमिदं तेषां; D3.4 पर्याप्तमिदमे. —^e) K4 B Da2 Dn D1.1 T1 G4 बलं भीष्माभिरक्षितं (= 6. 23. 10^b); K5 बलं पार्थिवसत्तम.

7 ^a) S1 सेनास्थाः; T2 समर्थाः; M2 संस्थानाः. B2 D1.6 सूर. —^b) S1 Kc वेणिकाः; K1 वेनिकाः; K4 B Da Dn D4.5.7.8 विकर्णाः; K5 वंजिकाः; D1 बाह्यिकाः; D3 बाणिकाः; T1 G4 खर्वराः; T2 G1 M लव्यकाः; G2 कर्वकाः; G3 लव्यकाः (for वेणिकाः). D1 M4 कुरुराः; D5 कुरुरा. —^c) D3 om. (hapl.) 7^{ed}. —^d) Kc-2 आ (K1 अ) वेरकास्; K5 D2.6

आराविकास्; K4 B1.2.4 Da2 Dn D1.5.7 रेवकाः; K5 आरोविकास्; B3 D3 T G3.4 M5 आरोचकास्; Dn केरलाश्च; D1 आत्रेयकास्; G1.3 M1.4 अरोचकास्; K1 त्रिगताः; D2 त्रिवर्गाः; G2 त्रिकर्ता. —^c) In K5, 7^d-8^d is lost on a damaged fol. —^d) S1 मन्त्रकाः; T2 G1-3 M भद्रका. G2 यौवना.

8 K4 damaged. —^a) K1 शत्रुंजयेन; K3 D5 शत्रुञ्जयेन; D1 कुंतलेयेन; M1 (sup. lin. as in text). 3.5 श्रुतंजयेन. T1 तथा शत्रुंजयेनैव. —^b) D3 om. (hapl.) 8^b-9^a. —^c) T2 हिता (for तथा). B3 D1 ह; Dn D4 हि (for च). —^d) B2.4 Dn1 (after corr.). n3 D4.7 सुवीरेण; Da Dn1 (before corr.). m3 तु वर्णेन; D1 च शूरेण; S (except T2) तु वीरेण. —^e) K3 D2.3.6 चित्र- (for तथा). M2 "नन्दकः; Cc "नन्दकः".

9 D4 M1 om. (hapl.) 9^{ab}. D3 om. 9^a (cf. v. l. 8). —^b) K3 D1.2.6 तथा वै (for सहिताः). K5 पानिभद्रकैः; K2 प्राणिमः; K3.5 D2.6 पारिभद्रकः; B Da Dn D5.7.8 मणिभद्रकैः; D1.3 T3 M3.4 पारिः; T1 G M2.5 पारिचक्रैः (for पारिभद्रकैः). —^c) = 6. 23. 11^e. K2 भीष्मसेनाभिः. —^d) D1.3 T1 G1.3 M1.4 सर्वे (for सह). Kc.2 सहसैन्याः पु (K5 "न्यासि" स्मृतताः; K3.5 D2.6 सह सैन्यैः पुरस्कृतैः; B Da Dn D1.5.7.8 सह सैन्यपुरःसराः; G4 सर्वसैन्यसमन्विताः.

10 ^a) Kc.1 तथा (for ततो). K5 B Dn2 D3.4.7.8 M4 transp. द्रोणश्च and भीष्मश्च. —^b) Kc. 1.4 B Da Dn D1.5.7.8 G1 पुत्राश्च. Da1 Dn1 मारिषः; T2 द्रोणपुत्रश्च मारिष. —^c) K3 D2.6 तथा (for महा-). —^d) K2 पाण्डवानां (hypermetric); K4 G1 M1.2-3 पाण्डवान्; B Da Dn D4.5.7.8 पार्थिवानां (for पाण्डूनां). K5 प्रतिवाधनं; Da2 प्रतिबंधनं; T2 G4.2 बाधनं; G1 बाधते. D1 पाण्डूनां प्रति निवारणं; T2 G4.2

ययौ प्रकर्णन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११
तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
कुन्तलैश्च दशाणैश्च मागधैश्च विशां पते ॥ १२
विदभैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।
सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः ।
शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४
ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।

अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा शर्मिलकोसलैः ॥ १५
दरदैश्चुपैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।
अभ्यरक्षत संहृष्टः सौवलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दाजुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७
सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्भोजश्च सुदक्षिणः ।
शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ १८
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

C. 6. 2109
B. 6. 51. 19
K. 6. 51. 19

Ms पांडवान्प्रतियो (T₂ 'वो' धने.

11 ^a) K₁ D₁ भीष्म-; T₂ भीष्म- — K₁ om.
11^b - ^c) D₃ प्रहर्षन्; G₂ प्रकर्षान्. K_{1.2} महती.
D₁ ययौ प्रहर्षयन्राजन्. — ^d) K₃ पुर (for सुर).

12 ^a) K₅ B₃ G₂ M₁ तमन्वियान्; D₃ तमन्वयन्;
T₂ तमादाय. — ^b) K₀ भारद्वाजः; K_{1.2} भारद्वाजः;
D₅ M₁ भरद्वाजः.

13 ^a) Ś₁ दवलैश्च; K_{0.2} मेलकैश्च; K_{1.3}
मलकैश्च; D₁ मलकैश्च; D₃ रेकलैश्च; S (except T₂)
मेकलैश्च (for मेकलैश्च). K_{3.4} D_{2.5} तथा (for अपि).
K₁ कर्णप्रावरणैस्तथा. D₁ वैदर्भमेसलेयैश्च दुर्दुरैश्च सकैरपि.
— ^c) Ś₁ संहृष्टाः; K₁ सहिताः; B₁ सहितैः; D_{1.2}
G₁ सहितः. Ś₁ K₀₋₂ सर्वसैन्येषु. — ^d) D₁ भीष्ममेवा-
पालयन्.

14 ^a) Ś₁ K_{0.2} D₁ गंधारः; K₁ गंधार- — ^b)
= 6. 18. 12^d. Ś₁ K₀₋₂ D₁ D₂ D_{1.4.7} M₁
शिबयो; D₂ शिवयो. B D₂ D_{6.7} वसातयः; G₃
वसा. M_{1-3.5} सौवलयश्च जयद्रथः. — ^c) K₁ शकुनिश्च
मुपसैन्यः; K₅ D₂ D_{4.7} M₃ (inf. lin.). ⁴ शकुनिश्च
वर्षैः; M_{1-3.5} शकुनिः सह सै. — ^d) K₀ भारद्वाजम्;
D₁ M₁ भरद्वाजम्. K₂ M₅ अपालयन्.

15 K₂ om. (hapl.) 15-17. — ^a) D₁ तस्यौ
(for तयो). — ^b) D₃ सह (for सर्व-). — ^c) K₁
अस्वातकैः; K₅ अथातकैः; D₁ असाकैश्च; D₃ अस्वात-
कैश्च; D₅ अथातकैः; D₃ अश्वत्थान्ना; S (except T₂)
अश्वतकैः (for अश्वतकैः). D₃ त्रिगीर्णैश्च; T₁ G_{1.3.4}
त्रिगीर्णैश्च; G₂ निवादैश्च; M निगीर्णैश्च (for विकर्णैश्च).
— D₁ om. 15^d. — ^d) K_{0.1} चर्मिलः; K_{3.5} D_{2.6}
चर्मिलः; K₄ B चांबिककोशः (K₁ 'स')

लैः; D₂ D_{3.7.8} चामलकोशः; D₂ D₄ वामनकोस-
(D₂ 'श' लैः; D₁ द्रविडकोशः; D₃ चांबिककोशः; S
काश्मीरकोसः; text as in Ś₁ only.

16 K₂ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) K₀ चर्म-
पैश्चैव; K₁ चर्मपैः; K₃ D₂ चुपुपैः; K₁ B Da D₂
D₅ च शकैः; K₅ वपुपैः; D₂ D_{4.7.8} च वृकैः; D₁
च खसैश्चापि; D₃ चांबिकैश्चैव; D₅ चांबुपैः; G₂ चुपुपैः;
M₃₋₅ चूचुकैः. — ^b) K₀ तथा क्षुद्रकमालवैः; K₅ तथा
क्षुद्रकमालकैः. — ^c) K_{3.5} D_{2.6} M₁ अभ्यरक्षतः; K₄
'धावतः; B Da D₂ D_{4.5.7.8} 'द्रव(D₂ 'वं' त. K_{3.5}
D₂ D_{4.6} संहृष्टाः. — ^d) K₃ D_{2.6} सौवलयश्च;
K₄ B Da D₂ D_{4.5.7.8} पांडवेयस्य; D₁ सौवलेयश्च.

17 K₂ om. 17 (cf. v. l. 15). — ^a) D₁ शल-
श्चैव; D₄ शरः शल्यो; T₂ शूलशल्यो (for शलः
शल्यो). — ^b) D₁ वीर्यवान् (for मारिष). — ^c) Ś₁
K₅ D₂ D_{3.5.7.8} वामपार्श्वम्; S (except M₂) वामं
पक्षम्. K₃ D₆ M₂ अपालयत्.

18 ^a) Ś₁ D₃ सोमदत्तिः; K₀₋₂ D₁ S सोमदत्तः.
K₂ सुशर्मा; K₃ D₂ (sup. lin. as in text) सुकर्मा.
— ^b) Ś₁ काम्भोजश्च; K₁ काम्भू. — ^c) T₂ जरा (for
श्रुता). K₃ D_{2.3} शतायुश्चाश्रुतायुश्च; K₁ B Da D₂ D₂
D_{1.5.7.8} G₁₋₃ M_{1.2.5} श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च (D₄ 'यु' तायुश्च;
Da₁ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च; T₁ G₄ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च; M_{3.4}
श्रुतायुश्चाश्रुतर्वा च. — ^d) Ś₁ D₂ D_{1.3-5} S पक्षम् (for
पार्श्वम्). K₀₋₂ B D_{1.4} S आश्रिताः.

19 ^a) K₁ B Da D₂ D_{4.5.7.8} चापि (for चैव).
D₁ सोमशर्मा सुशर्मा च. — ^b) K₀₋₂ D₃ शाश्वतः;
K₁ सौवलयः. — B_{1.3.4} Da D₂ D_{4.7.8} om. 19^d.

C. 6. 2109
B. 6. 51. 19
K. 6. 51. 19

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९
 पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानादेश्या जनेश्वराः ।
 केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपस्य चाभिभूः ॥ २०
 ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
 दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांश्च नादयन् ॥ २१
 तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेयश्च विविधाः परैः ।
 आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३

K₁ B₃ read 19^{ed} after 20. — ^a) D₁ सैन्यपृष्ठे.
 Ś₁ K₅ D₆ व्यवस्थितः.

20 ^a) B₁. 2. 4 Dn₁ D₁. 4. 6. 8 'गोपाश्च; B₃ 'गोसा
 च. — ^b) K₁. 5 D₃ नानादेशाः; K₄ B D₃ G₃ 'देश'.
 K₅ जनाधिपाः; M नरेश्वराः (M₁ नराधिपाः). Da Dn
 D₁. 4. 6 नानाजनपदेश्वराः. — ^c) K₀. 2 वसुदानाश्च; K₁
 वसुधानाश्च. — ^d) K₅ काश्यपस्य च (sic). Ś₁ दांसिकः;
 K₀ चाभिभूः; K₁ D₁. 3 चाभिभूः; K₂ B₁ चाविभूः;
 K₄ *भिभूः; B₃ मारिषः; Da₁ Dn₂ D₁. 7. 3 Cap Cc
 वा विभूः; Da₂ D₆ वाभिभूः; Dn₁ वाविभूः; G₂
 साहिभूः; Ccp आविभूः. Ca cites अभिभूः. K₃
 D₂. 6 ये चान्ये पृथिवीक्षिताः. — After 20, K₄ B₂
 read 19^{ed}.

21 ^a) K₂ ततस्तु (for ततस्ते). T₂ G₁. 3 ते तु
 नराः; G₂. 4 तेषु नराः (for ते तावकाः). K₅ ततः स्वरा-
 युताः सर्वे. — ^b) S युक्ताश्च (for युद्धाय). — ^c) M₂
 महेष्वासाः (for मुदा युक्ताः). — ^d) Ś₁ Da₁ D₄ सिंह-
 नादाः. K₀-2 अनादयन्; K₃ D₂. 6 च नेदिरे; K₄. 5
 B₃ Da Dn D₁. 4. 5. 7. 8 M₄ तथानदन्; B₁. 2. 4 D₃
 तथोन्नदन्; M₁-3. 5 च नानदन्.

22 ^a) K₅ transp. श्रुत्वा and तु. K₀-2 श्रुत्वा तु;
 K₃ D₂. 6 श्रुत्वा तु; T₂ G₂. 4 श्रुत्वा तु (for श्रुत्वा तु).
 — ^b) = 6. 23. 12^b. B₁ D₁. 3 वृद्धः कुरुपितामहः.
 — 22^{ed} = 6. 23. 12^{ed}. — ^d) K₀ शङ्खान्दध्मुः प्रतां.

23 = (var.) 6. 23. 13. — ^b) Ś₁ चापाश्च;
 K₀. 1 पेदाश्च; K₂ पेयश्च; K₅ पणवा; Da D₆ पेय्यश्च;
 D₁ घोपाश्च (for पेय्यश्च). K₀-2 परे. K₃ D₃ G₂
 पणवानकगोमुखाः (= 6. 23. 13^b); D₂. 6 पणवा गोमुखा-
 स्तथा; T G₁. 3. 4 M पणवाश्च चित्तं पते. — ^c) K₀-2

[भीष्मकर्णे

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति सन्दने स्थितौ ।
 प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४
 पाश्र्वजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६
 काशिराजश्च शैव्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महायशः ॥ २७
 पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

आनका (K₀ 'कां) चाभिहन्यन्तः; K₃ D₂. 6 सन्दने
 (= 6. 23. 13^c); T G₁ M आनकाश्चाभ्यवाचतं (Z
 'चतः); G₁ आनंकाश्चावाचतं; G₂ आनंकाश्च वाचतः
 G₃ आनकाश्चापि वाचन्ते. — ^d) = 6. 23. 13^d. K₄
 Da₁ D₂. 3. 6 तुमलो. M₃. 5 महान् (for समवत्).

24 24^{ab} = 6. 23. 14^{ab}. — ^a) M₁-3 श्वेतवर्ण-
 Da₂ D₂. 5' G₁ युक्तर. — D₁ om. (hapl.) 24^c.
 — ^c) B₁. 2 दध्मतुस्तौ (for प्रदध्मतुः). G₃ शंख-
 B₃ दध्मतुः शंखप्रवरौ; D₃ अदध्मतुः शंखप्रवरौ (hapl-
 metric). — ^d) K₅ D₂. 3. 6 हेमरत्नपरिष्कृतौ; B₁
 Dn D₁. 6. 7. 3 हेमरत्नविभूषितौ; T₂ हेमद्युम्नपरिष्कृते.

25 = 6. 23. 15. — ^c) D₂. 3 पौण्ड्रं. K₀ दध्मु-
 D₁ S तथैव बलवान्राजन् (D₁ 'वान्राजन्; T G₁
 'वद्राजन्).

26 = 6. 23. 16. — K₂ om. (hapl.) 26^{ab}.
 — For 26, D₁ S subst.:

157* युधिष्ठिरश्च धर्मात्मा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 अभिमन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
 [(L. 2) = (var.) 6. 23. 6^{ed}.]

27 ^a) K₁ काश'; G₂ काशी'. D₃ M₁ शैव्य-
 M₁-3. 5 विक्रान्तः (for शैव्यश्च). D₁ काशिराजः शिव-
 च; T₂ G₁ शैव्यश्च काशिराजश्च. — ^b) = 6. 23. 17^b.
 D₁ धृष्टद्युम्नो (for शिखण्डी च). K₁. 3 Da₁ 'रथ-
 — Dn₁ D₃ om. (? hapl.) 27^{ed}. — ^c) = 6. 23.
 17^c. D₁ विराटश्च महेष्वासः. — ^d) K₁ सात्विकः;
 G₃ सात्विकश्च. K₁ पराजितः; K₂. 3. 5 B Da D₂
 D₁. 4. 5. 7 T G₂. 4 महारथः (for 'यद्राः).

भीष्मपर्व

सर्वे दध्नुर्महाशङ्खान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः ।
पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूहेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १
संजय उवाच ।
समं व्यूहेष्वनीकेषु संनद्धा रुचिरध्वजाः ।

अपारमिव संदृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २
तेषां मध्ये स्थितो राजा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अत्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३
ते मनः क्रूरमास्थाय सममित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४

C. 6. 2124
B. 6. 52. 4
K. 6. 52. 4

28 ^a) Ś1 K1 B1.2 Da D5 S (except M1.4)
पांचालाश्च; D1 पांचालश्च. Ś1 K1.5 Da D5.7 S
(except M1.4.5) महेष्वासा. — ^b) B1.2.4 Da Dn
D1.4.5.7.8 द्रौपदेयाश्च पंच ये (D1 'श्च मारिष); B3
मौभद्रो द्रौपदीसुताः; G3 द्रौपद्याः पांडवात्मजाः. — ^d)
K3 च निदिरे; B3 विनेदिरे; D3 च भेजिरे.

29 ^a) K1.5 D1.8 सु (for स). T2 स घोषस्तु;
G1.2.4 ततः शब्दो (for स घोषः सु). G2 ततस्तत्र महा-
शब्दो. — D1 om. 29°-30°. — 29^{ab} = (var.) 6.
24, 19^{cd}. — ^c) K5 D5 नभस्तलं च पृथिवीं. — ^d)
K2.6 Da1 D2.3.6 तुमुलो. Ś1 Ko.5 Da1 D5 T2
G1.2 व्यनुनादयन्; B Da2 Dn2 D1.5 [S]भ्यनुनादयत्;
Dn1 M1-3.5 [S]भ्यनुनादयन्; D1 [S]भ्यन्वनादयत्; T1
G1 व्यन्वनादयत्; M4 [S]भ्यनुनादयन्.

30 D1 om. 30 (cf. v. 1. 29). — ^a) G1 एवमेव.
— ^b) T1 G2-4 प्रवृद्धाः (for प्रहृष्टाः). B3 संप्रहृष्टाश्च
तदवाः. — ^c) M4 मुहुर (for पुनर्). G1.3 संनद्धाश्च
(for संजग्मुस्). — ^d) Ś1 K3 तापयानः; K5 ज्ञापयन्तः;
Da Dn1 D5 त्रासयानाः; Dn2 तपयानाः; T G2.4
ज्ञापयन्तः; G1.3 M तापयन्तः (for तापयानाः).

Colophon om. in Ś1. — Sub-parvan: Omitting
sub-parvan name, Ko-3 D2.6 mention only द्वितीय-
युद्धविवस; K4 likewise, द्वितीयदिनयुद्ध; K5 T2 G2
द्वितीयविवस; M1 द्वितीयेहनि; M2 द्वितीयेहि; M4

द्वितीयाह्निक. — Adhy. name: K1 Da Dn1 D5 व्यूह-
रचना; T2 G2 धार्तराष्ट्रव्यूहकरणं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn2 M5 49; D1 M3.4
48; D5 51; T G 46; M1.2 47 (as in text).
— Śloka no.: Dn D5 29.

48

1 1^{ab}) = 6. 42. 1^{ab}. — ^a) K2 Da1 D5 व्यूहेष्व;
Cd व्यूहेष्व (as in text). — ^b) K2 मामकेष्वितरेषु
(sic); D6 'केष्वपरेषु; T1 G1 पांडवेष्वितरेषु. — ^c) T2
कथं प्रहारं संनद्धाः; G1.3 कथं परमसंरब्धं. — ^d) D5
संप्रहारं; T2 नृपश्रेष्ठ; M2 सगरं सं; Cc.d संप्रहारं
(as in text). G1.3 प्रचक्रमे.

2 ^a) Ko.1.4 B3 एवं; D1 S तथा; Cc समं (as
in text). K1.2 व्यूहेषु नीकेषु; Da1 D6.3 व्यूहेष्व.
— ^b) Ś1 संनद्धा रुचिरं; K4 B1-3 T1 G1.3.4 M
संनद्धरुचिरं; K5 संनद्धाः सुचिरं द्विजाः; B1 'द्धरुचिर-
प्रभाः; D1 संरब्धा रुचिरध्वजाः; D3 संनद्धं रुचिरध्वजं;
G2 संनद्धा रुचिरा ध्वजाः. Some printed ed. संनद्ध-
रुचिरध्वजं. Cc cites सन्नद्ध. — After 2^{ab}, S ins.:

158* तावकाः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त तच्छृणु ।

— ^c) K0 तद्दृश्यं; K1 सहसां; K2 Da1 D1.2 दृश्यंत;
K3 दृश्यंते; B1 संदिश्य; Dn2 दृश्यंतं. Ś1 अपरमिव
तद्दृश्यं; K5 अपरे संप्रहृष्यंत.

ततो युद्धं समभवत्तुल्यं लोमहर्षणम् ।

तावकानां परेषां च व्यतिपत्तरथद्विपम् ॥ ५

मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजनाः ।

संनिपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६

तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुर्बुध्न्य दंशितः ।

अभिपत्य महाबाहुभीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७

सौभद्रे भीमसेने च शैनेये च महारथे ।

कैकये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्यते ॥ ८

3 ^a) K1.2 मध्य. Ds स्थिरो. K B D (except D1.8) T2 राजन् (for राजा). — ^d) K5 युद्धस्व. Ko-2 G1.8 M1.3.5 दंसिताः; D1 T G2.4 M2.4 दंसि- (D1 'शि') तान्. — After 3, B4 repeats 2nd; while D3 repeats 6. 47. 10.

4 = (var.) 6. 43. 7. — ^a) D3 शूरम्. Ś1 Ko-3 आदाय; K5 G3 आधाय (for आस्थाय). — ^e) K1 अभिवर्तत; D1 अभ्यवर्तत. — ^d) K5 एवोद्धितो द्विजाः; D2 एवोत्सृतध्वजाः.

5 ^a) K3 Ds सुतुल्यम् (for समभवत्). — ^b) K1.8 Da1 D2.8 तुमलं; K3 Ds अभवल. Ko.2 S रोम (for लोम). — ^d) Ś1 व्यतिपत्तरथध्वजं; D1 व्यक्तमश्वरथद्विपं; D4.8 M1 व्यतिपत्तरथ; T1 G4 M3-5 व्यतिरिक्तरथ; G3 व्यतिपत्तमथ द्विपं. Co cites व्यतिपत्ताः; Cd 'षिक्तं'.

6 = (var.) 143*. — ^a) Ds प्रमुक्ता (for मुक्तास्तु). K3 D2.8 राजभिर्. B3 मुक्ता दुरात्मभिर्बाणा. — ^b) Ś1 K2.8 D2.8.6.8 M1 सुतेजसः; B Dn2 D4.7 सुतेजिताः. D1 तन्सुखाश्च सुतेजसाः. — ^e) S अतीवोग्रा (for अकुण्ठाग्रा). — ^d) K3 D2.8 मातंगेषु (for नागेषु च). D5 महाहये (for हयेषु च).

7 ^b) K5 धनुरादाय. Ko-2 T2 G M1.8-5 दंसिताः; K3-5 B दंशिताः; T1 M2 दंसिताः. — After 7^{ab}, S, omitting 7^{cd}, reads 9^{cd}. — ^e) Dn2 D4.7.8 अभिपत्य. K3 महाबाहुं. Cv अभिमन्युर्महा.

8 ^b) Ś1 K2.8 D2.8.6 सायकौ; Ko सातिकौ; K1 सायकौ; K2 सायके; K4 B Da Dn D4.8.7.8 अशुते; D1 सात्वे (for शैनेये). — ^e) K1.8-5 B Da Dn D2.4.5.8 कैकये च; D1 G2 कैकयेषु; D3.6.7 कैकये

एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्सेषु चाभितः ।

ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९

प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।

सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्वतिकरो महान् ॥ १०

सादितध्वजनागाश्च हतप्रवरवाजिनः ।

विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११

अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।

वाष्पेयमव्रवीत्कुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२

च; T1 G4 कैकयेषु; T2 G1.8 M1.3-5 कैकयेषु. G विराटेषु (for विराटे च).

9 ^a) K2 B3 D4 (before corr.). ¹ नरवीरेषु; ² नरसिंहेषु. — ^b) Ko चाविभूः; K2 चाविभूः; K3 चाविभूः; K4 चाविभूः; K5 चाविभूः; D1 चाविभूः; D2 चाविभूः; D3 चाविभूः; D4 चाविभूः; D5 चाविभूः; D6 चाविभूः; D7 चाविभूः; D8 चाविभूः; D9 चाविभूः; D10 चाविभूः; D11 चाविभूः; D12 चाविभूः; D13 चाविभूः; D14 चाविभूः; D15 चाविभूः; D16 चाविभूः; D17 चाविभूः; D18 चाविभूः; D19 चाविभूः; D20 चाविभूः; D21 चाविभूः; D22 चाविभूः; D23 चाविभूः; D24 चाविभूः; D25 चाविभूः; D26 चाविभूः; D27 चाविभूः; D28 चाविभूः; D29 चाविभूः; D30 चाविभूः; D31 चाविभूः; D32 चाविभूः; D33 चाविभूः; D34 चाविभूः; D35 चाविभूः; D36 चाविभूः; D37 चाविभूः; D38 चाविभूः; D39 चाविभूः; D40 चाविभूः; D41 चाविभूः; D42 चाविभूः; D43 चाविभूः; D44 चाविभूः; D45 चाविभूः; D46 चाविभूः; D47 चाविभूः; D48 चाविभूः; D49 चाविभूः; D50 चाविभूः; D51 चाविभूः; D52 चाविभूः; D53 चाविभूः; D54 चाविभूः; D55 चाविभूः; D56 चाविभूः; D57 चाविभूः; D58 चाविभूः; D59 चाविभूः; D60 चाविभूः; D61 चाविभूः; D62 चाविभूः; D63 चाविभूः; D64 चाविभूः; D65 चाविभूः; D66 चाविभूः; D67 चाविभूः; D68 चाविभूः; D69 चाविभूः; D70 चाविभूः; D71 चाविभूः; D72 चाविभूः; D73 चाविभूः; D74 चाविभूः; D75 चाविभूः; D76 चाविभूः; D77 चाविभूः; D78 चाविभूः; D79 चाविभूः; D80 चाविभूः; D81 चाविभूः; D82 चाविभूः; D83 चाविभूः; D84 चाविभूः; D85 चाविभूः; D86 चाविभूः; D87 चाविभूः; D88 चाविभूः; D89 चाविभूः; D90 चाविभूः; D91 चाविभूः; D92 चाविभूः; D93 चाविभूः; D94 चाविभूः; D95 चाविभूः; D96 चाविभूः; D97 चाविभूः; D98 चाविभूः; D99 चाविभूः; D100 चाविभूः.

10 ^a) Ś1 नाकंपत; Ko.1 प्रकंपत; K2 प्रकंपत; K3 प्रकंपत; K4 प्रकंपत; K5 प्रकंपत; D1 प्रकंपत; D2 प्रकंपत; D3 प्रकंपत; D4 प्रकंपत; D5 प्रकंपत; D6 प्रकंपत; D7 प्रकंपत; D8 प्रकंपत; D9 प्रकंपत; D10 प्रकंपत; D11 प्रकंपत; D12 प्रकंपत; D13 प्रकंपत; D14 प्रकंपत; D15 प्रकंपत; D16 प्रकंपत; D17 प्रकंपत; D18 प्रकंपत; D19 प्रकंपत; D20 प्रकंपत; D21 प्रकंपत; D22 प्रकंपत; D23 प्रकंपत; D24 प्रकंपत; D25 प्रकंपत; D26 प्रकंपत; D27 प्रकंपत; D28 प्रकंपत; D29 प्रकंपत; D30 प्रकंपत; D31 प्रकंपत; D32 प्रकंपत; D33 प्रकंपत; D34 प्रकंपत; D35 प्रकंपत; D36 प्रकंपत; D37 प्रकंपत; D38 प्रकंपत; D39 प्रकंपत; D40 प्रकंपत; D41 प्रकंपत; D42 प्रकंपत; D43 प्रकंपत; D44 प्रकंपत; D45 प्रकंपत; D46 प्रकंपत; D47 प्रकंपत; D48 प्रकंपत; D49 प्रकंपत; D50 प्रकंपत; D51 प्रकंपत; D52 प्रकंपत; D53 प्रकंपत; D54 प्रकंपत; D55 प्रकंपत; D56 प्रकंपत; D57 प्रकंपत; D58 प्रकंपत; D59 प्रकंपत; D60 प्रकंपत; D61 प्रकंपत; D62 प्रकंपत; D63 प्रकंपत; D64 प्रकंपत; D65 प्रकंपत; D66 प्रकंपत; D67 प्रकंपत; D68 प्रकंपत; D69 प्रकंपत; D70 प्रकंपत; D71 प्रकंपत; D72 प्रकंपत; D73 प्रकंपत; D74 प्रकंपत; D75 प्रकंपत; D76 प्रकंपत; D77 प्रकंपत; D78 प्रकंपत; D79 प्रकंपत; D80 प्रकंपत; D81 प्रकंपत; D82 प्रकंपत; D83 प्रकंपत; D84 प्रकंपत; D85 प्रकंपत; D86 प्रकंपत; D87 प्रकंपत; D88 प्रकंपत; D89 प्रकंपत; D90 प्रकंपत; D91 प्रकंपत; D92 प्रकंपत; D93 प्रकंपत; D94 प्रकंपत; D95 प्रकंपत; D96 प्रकंपत; D97 प्रकंपत; D98 प्रकंपत; D99 प्रकंपत; D100 प्रकंपत.

11 ^a) K1 सादित्य; K2 सादितो; K3 Ds सादिः; K4 सादित्य; Ds सादिनो; Cd सादित्य (for सादित). Ds M तु (for च). K5 सादिनध्वजनागाश्च; B Da Dn D4.8.7.8 सादिनो ध्वजिनश्चैव; D1 सादिनो हतनागाश्च; T2 सादिनो ध्वजनादाश्च. — ^b) K3 विप्रयातरथानीकान्; K5 D1 विप्रयातरथानीकाः; B3 विप्रयातरथाः; D4 विप्रयातरथाः; Ds विप्रयातरथाः; S विप्रयातरथाः (M1 प्रवि) कीर्णरथाः. Ca. d cite विप्रयातरथाः.

12 ^a) Da2 D1.8 S ततोर्जुनो (for अर्जुनस्तु).

एष भीष्मः सुसंकुद्धो वाग्गेय मम वाहिनीम् ।
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३
एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४
पाञ्चालानिहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्यना ।
सोऽहं भीष्मं गमिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५
तमव्वीद्वासुदेवो यत्तो भव धनंजय ।
एष त्वा प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ १६
एवमुक्त्वा ततः शौरि रथं तं लोकविश्रुतम् ।

प्रापयामास भीष्माय रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७
चञ्चद्रुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
समुच्छ्रितमहाभीमनद्वानरकेतुना ।
महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ १८
विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ।
आयाच्छराक्षुदञ्चशीघ्रं सुहृच्छोपविनाशनः ॥ १९
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
त्रासयानं रणे शूरान्पातयन्तं च सायकैः ॥ २०
सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ।

C. 6. 2141
B. 6. 52. 21
K. 6. 52. 21

G महातेजा (for नरव्याघ्रो). — ^b) Ds नराधिपं (for महारथम्). — ^c) T1 G3 कृष्ण (for कुद्धो). — Ko. 1 om. (hapl.) 12^d-13^a. — ^d) K2 पाहिः; K3 Da1 रो हि (for वाहि). K2 Da1 पितामह.

13 Ko. 1 om. 13^a (cf. v. l. 12). — ^a) K3 इति (for एष). K3 D2. 6 स्वयं कुद्धो; G1. 3 M सुसंरुद्धो. — ^b) Ś1 K1 सम (for मम). — ^c) Ko-2. 3 वि- (Ko व्य)नाशयति; D1. 3 क्षपयिष्यति (for नाश). K3 Ds सुव्यक्तो; D1 S संग्रामे; Ca सुव्यक्तं (as in text). — ^d) Ko 'हितं; K2 'हते (for 'हिते).

14 Ks G3 om. (hapl.) 14^a-15^d. — ^c) K3 धार्तराष्ट्र सहितो.

15 Ks G3 om. 15 (cf. v. l. 14). In K4, this st. is lost on a damaged fol. — ^a) Ś1 B2-4 D4 T1 G4 Ms पंचालान्; K1 पंचालां; K2 पांचाला; T2 पांचालान्. Ms-3 विधमिष्यति (for निहनि). — ^b) Ko-3 B D (except D2) T2 G1. 2 Ms 'धन्विना; Ca धन्यना (as in text). — ^c) B Da Dn D1. 5. 7. 3 वधिष्यामि; D1 S (G3 om.) हनिष्यामि.

16 ^b) K3 D2. 6 भव यत्तो (by transp.). — K3 om. (hapl.) 16^a. — ^c) K3-5 B D त्वां (for त्वा). K1 B1. 2. 4 प्रापयिष्यामि (for प्रापये वीर).

17 ^a) K3 Ds शौरि; D2. 3 सौरी; S कृष्णो. — ^c) K4 प्रेर; D1 S प्रेष (for प्राप). K2. 3 B Dn1 D1-4. 6-8 S भीष्मस्व. — ^d) Da1 D3 जनेश्वर.

18 ^a) K3 D2. 6 पंचवर्णपतां; K4 B Da Dn D1. 4. 1. 3 T1 G2-4 M1-2. 5 चलद्रुपतां; K5 एवं बहुपतां;

D3 चंचुवहुपतां; T2 G1 पश्चाद्रुपतां. Cd cites चञ्चद् (as in text). — ^b) Ko बलाकावर्णवाजिना; K1 बलगङ्गावर्णवाजिना (corrupt); K2 Da2 Dn D4 Co बलाका (K2 'द्रा) बलुवाजिना; K3 D2. 6 रथेनाप्रतिमेन च; D3 बलाकाबलुगुपापिना; M2 बलाकार्णववाजिना. — ^c) Ko-2 Ds समुच्छ्रितं महाभीमं; Da1 'स्थितमहाभीम; D3 G3 'च्छ्रितमहाभीमं. — ^d) K5 T2 'नदन्वानर'; M1 (inf. lin. as in text). 2. 3. 5 'वरवानर'. — After 18^a, D1 ins.:

159* लाङ्गुलास्फोटशब्देन स्वनयानो नभस्तलम् ।

पिङ्गाक्षैर्दृष्टिपातैश्च भीषयन्नरिसैनिकान् ।

— Ds om. 18^a-19^d. In G1, 18^a is lost on a damaged fol. — ^c) Ś1 K (K1 damaged) D2. 3 रथेनामिततेजसा.

19 Ds om. 19 (cf. v. l. 18). — ^b) K1. 2 शूरसेनां च; K3 D3 शूरसेनांश्च; T1 G2. 4 शूरभोपि च; G1. 3 अत्रातोपि च. — ^c) Ko-4 B2. 4 D2. 8 S प्रा (Ko-2 आ)याच्छरणदः शीघ्रं; K5 प्रायाच स रणे शीघ्रं; B1 Da Ds आगच्छतं रणे शीघ्रं; B3 प्रायात्स रु रणे वीरः; Dn D1. 7. 8 आगच्छत रणे शीघ्रं; D1 प्रायच्छन्रणदः शीघ्रं. — ^d) Ko-3 D2 सुहृच्छोपविनां; K4 सुहृदां 'विनाशनः; K5 B Da Dn D1. 3-5. 7. 8 S सुहृदां (M2 द्विपतां) हर्षवर्धनः. Only Ś1 reads 19^a as in text.

20 ^b) K5 प्रभिन्नवरवारणं. Ca cites प्रभिन्नम् (as in text). — ^c) Ś1 त्रासमाने; K3. 5 B4 Da Dn1 D2. 5. 6 S त्रासयन्तं (K5 'ते); D3 (marg. sec. m. as in text) असयानं. K1 शूरः. Ds त्रासयन्नितराङ्गुरान्. — ^d) K5 प्रापयन्तं; B1. 2. 4 पातयानं; B3 G1 मर्दयन्तं; D1 दारयन्तं; D2 अर्दयन्तं; D3 पातयन्तश्च; T1 G2-4 स्तम्भ-

सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ॥ २१
को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ।
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथः संयातुमर्हति ॥ २२
ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समावृणोत् ॥ २३
द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ।
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ २४
सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
विकर्णो दशभिर्मल्लै राजन्विन्याध पाण्डवम् ॥ २५
स तैर्विद्रो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ।

न विच्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ॥ २६
स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ॥ २७
आर्तायनिं त्रिभिर्बाणै राजानं चापि पञ्चभिः ।
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ॥ २८
तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवर्जुर्ननजयम् ॥ २९
ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ॥ ३०
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विन्याध पाण्डवम् ।

यंतं; T₂ M तापयंतं. Ś₁ सायकान्; G₃ संगरैः.

21 D₈ T G om. 21^{ab}. — ^b) K₁ प्रशिसैवेरकेकयैः;
K₃ B₃ D₄ D_n D_{1-5.7} प्राच्यसौवीरकेकयैः; K₅ D₈
प्राच्य सौवीरकेकयैः (K₅ 'यैः); M प्राच्य (M₅ 'प्य).
केकयसाल्व (M₁ 'सैनि)कैः. — ^c) K₁ प्रतिदेयाय; D₁
प्रत्युदीयाय; D₃ तु प्रतीयाय; T₂ संप्रतीयायाद्; G₁
M_{1.3-5} संप्रतीयाय; C₆ प्रत्युदीयाय (as in text).
Ś₁ प्रत्युदीयाय दीयाय (sic).

22 ^a) K₅ D_{2.6} गांजीव'. — ^c) K₀₋₂ हि (for
वा). — ^d) K₃ D_{2.6} रथं; K₄ B D₄ D_n D_{1.3.7.8}
S रथी; D₁ पार्थ (for रथः).

23 ^b) D₁ सर्वलोकपितामहः; D₃ S सर्वलोक (D₃
'के)महारथः. — ^c) T₂ सप्तसप्तानां. — ^d) B_{1.2.4}
D₄ D_{n2} D_{1.5.7.8} समार्षयत्; B₃ D_{n1} S समर्षयत्;
D₃ समाचिनोत् (for समावृणोत्). D₁ कृष्णं पञ्चाशता शरैः.

24 ^a) B₄ सप्त (for पञ्च). — ^b) K₀₋₃ B₃ D₄
पञ्चाशता; D₂ पञ्चाशताञ्च. Ś₁ परैः (for शरैः). S कृपः
शारङ्गतस्त्रिभिः. — B₃ D_{n2} D_{1.7.8} ins. after 24:
B₂, after 25^{ab}.

160* द्रौणिः षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभिः शरैः ।

25 M₂ om. (hapl.) 25^a-27^b. D_{n2} D_{4.7.8} om.
25^{ab}. — ^a) K₄ B_{3.4} D_{1.8} चैव (for चापि). — ^b)
D₁ शकुनिश्चैव. — After 25^{ab}, B₂ ins. 160*. — G₂
om. (hapl.) 25^c-28^b. K₂ reads 25^c-26^b on marg.
— ^c) K₃ D_{1.2.6} T₁ G₁ M_{1.3.4} नवभिर् (for

दशभिर्). Ś₁ बल्लैः; K₁ बाणै (for भल्लै). B₂ D₂
D_{1.7.8} आर्तायनिस्त्रिभिर्मल्लै (cf. v. l. 28^a).

26 G₂ M₂ om. 26 (cf. v. l. 25). — ^a) D₁ S
(G₂ M₂ om.) तैर्विद्रः स महेष्वासैः (D₁ 'सः). — K₂
om. (hapl.) 26^c-27^d. — ^c) Ś₁ K_{0.1.3-5} D_{2.6} न
स विच्यथते (K₅ 'तां) पार्थो.

27 K₂ G₂ om. 27 (cf. v. l. 26, 25); M₂ om.
27^{ab} (cf. v. l. 25). — ^b) S (G₂ M₂ om.) दशभिः
(for नवभिः). B₂ कृपं पञ्चाशता शरैः (cf. 24^b). — ^c)
K_{0.1} M नरव्याघ्रः; T G (G₂ om.) 'व्याघ्र. — ^d)
D₁ नवभिः (for च त्रिभिः). — After 27, D₂ ins.:

161* शल्यं च दशभिर्बाणैस्तावन्निश्च जयद्रथम् ।

28 G₂ om. 28^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a) K_{0.2}
आर्तायणं; K_{1.4} B_{1.2} D₃ C₄ आर्तायनं; K₃ D_{2.4}
आर्तायिनं; B_{3.4} शल्यं चैव; T₂ G₃ आर्तायनीः; M₁
'यनस. C₅ आर्तायनिस्त्रिभिर्मल्लैः (cf. v. l. 25^c). — ^b)
B₂ चापि; D₃ G₃ चैव (for चापि). K₃ पंक्तिभिः.
— ^c) K₀₋₂ प्रति (for प्रत्य). — ^d) D₁ S पाण्डवो
युद्धदुर्मदः.

29 ^a) T₂ तत् (for तं). K₁ सात्यकिर्; G₃ सः
त्वकिर्. K₀₋₂ तु (for च). — ^b) K₀ पार्थव.
— ^c) S सौभद्रो द्रौपदेयाश्च (= 6. 23. 6^c).

30 ^a) K₁ तथा (for ततो). K_{0.1} महेष्वासो.
— ^b) K₁ गणे. K₂ प्रियं तरं; D₁ प्रियैर्षणं; S प्रिये
स्थितं. — ^c) K₁ अभ्यवर्षत; K₄ B D₄ D_n D_{1.5.7.8}
T₁ G_{2.4} अभ्यवर्षत. T₂ अभ्यवर्षत पाञ्चाल्याः. — ^d)

अशीला निशितैर्वाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ॥ ३१
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ।
 प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् ॥ ३२
 तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनंजयः ।
 विक्रीड धनुषा राजलक्ष्यं कृत्वा महारथान् ॥ ३३
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ।
 पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥ ३४
 एष पाण्डुस्ततात कृष्णेन सहितो बली ।
 यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिक्रन्तति ।

Ds Gs स युक्तः. Ks D2.6 सर्वसोमकैः; T1 G1.3.4
 सायकोत्तमैः; M1.2 सोमकैः सह (by transp.).

31 °) B2 भीष्मश्च. — °) K3 तुल्यं; D1.3 S
 राजन् (for तूष्णं). — °) K1 अशोला; Da1 Ds आ-
 शोला; Ds अशीलां. K1 Da1 निशितैर्; D1 नवभिर्.
 — °) S1 ततोतुल्यतु (sic); Ko ततोतुल्यतः; K1 ततो-
 तुल्यतः; K2 ततोमुप्यतः; K4 उदक्रोशन्तः; B1 Da Dn1
 Ds G1 ततः क्रोशन्ति; T1 Gs.4 Ms ततः क्रोशन्तः; Ms
 वयाक्रोशन्तः. S (M1.3 inf. lin. as in text) पांडवाः
 (for तावकाः).

32 °) Da1 तु; S च (for तु). Ds तेषां निनादं
 श्रुत्वा तु. — °) K1 B D1.3 सहितानां (for प्रहृष्टानां).
 D1 प्रहृष्टवान्; T1 G4 Ms.5 प्रहर्षितः; G1-3 प्रधर्षितः;
 M1.2.4 प्रहर्षितः. — °) D1 मध्ये. — °) K1 B Ds
 नः; Ks रहः (for रथः).

33 °) D1.3 S तेषां महारथानां च (D3 °नां स).
 — °) K2 Da1 विक्रीड. D1 विक्रीडन्त महाराजः; D2
 विक्रीडे धनुषो राजन्. — °) S1 Ko.3.4 B1.2.4
 Da1 D1-2.7.3 M4 लक्षं कृत्वा; B3 लक्षीकृत्य; T1 G1
 M1-2.5 लक्षान्कृत्वा; T2 वृक्षान्कृत्वा; G2-4 लक्ष्यान्कृत्वा.
 Co.d cite लक्ष्यं (as in text). — After 33, S ins.:

162* क्षत्रियाणां शिरांस्युग्रैः कृन्तन्शस्त्रैर्महारथः ।

शून्यान्कृत्वा रथोपस्थान्यचरत्फलगुनस्तदा ।

34 °) D1 दुर्योधनस्ततो राजन्. — °) B3 जनेश्वरं;
 Da2 Dn1 Ds G1.3 °श्वरः; Dn2 नरेश्वरः. — °) Da
 पीड्यमानः; Dn1 पीडमानं. K3 D2.6 स्वसैन्यं च; K4
 यततां सैन्यं; Da Ds स्वकां सेनां.

त्वयि जीवति गाङ्गेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३५
 त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो महारथः ।
 न युध्यति रणे पार्थ हितकामः सदा मम ॥ ३६
 स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फल्गुनः ।
 एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
 धिक्क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा ययौ पार्थरथं प्रति ॥ ३७
 उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ दृश्य पार्थिवाः ।
 सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खशब्दान्श्च भारत ॥ ३८
 द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।

35 °) K1 B Da Dn D4.5.7.8 पा (K1 घा) त-
 यन्तर्वसैन्यानि. — °) K2 D1 मूलतः. — °) Ko-2.4
 B D (except Dr) T2 G1-3 M1.2.5 गांगेयः.

36 °) Ms तत्कृते. Ks ह्येष; B Ds चैव; S
 चैव (for ह्येष). Ks कर्माणि; S (except T2) द्वै
 कर्णौ (for कर्णोऽपि). — °) Ds त्वक्त (for न्यस्त).
 N विशां पते (for महारथः). — °) B1.2 Da Ds S
 युध्यते. B1.2.4 D (except D2.3.6) S पार्थान् (for
 पार्थ). — °) B3 कृत (for हित).

37 °) S1 तथा त्वं; D1.3 (marg. sec. m.) T2 त्वं
 तथा. — °) Ko फालगुनः; K1-3 B D फालगुनः;
 G3 फालगुनं. — °) S तदा (for ततो). — °) K1 D1
 धिक्क्षत्रं; Ds धिक्क्षत्रं; Ds दिधिधु (for धिक्क्षत्र-).
 D1 इदम् (for धर्मम्). — °) N (except S1)
 प्रायान् (for ययौ).

38 °) Ko-2 संस्थितौ; Ks B2 संयुक्तौ. S1 K B1
 D2.3.6 प्रेक्ष्य; D1 वीक्ष्य (for दृश्य). S संस (M2
 °य) कौ दृढधन्विनौ. — °) K1.2 B D (except D1.2.6)
 S सिंहनादं (for °नादान्). S कृत्वा (for चक्रुः).
 — °) K1 शंखशब्दं च; K3 Ds °नादांश्च. Ks मारिष
 (for भारत). B Da Dn D1.3-5.7.8 शंखान्दभ्युश्र
 मारिष; S बाणशंखरैः सह.

39 Ks Ds om. (hapl.) 39. — °) K1 द्रौणिर्;
 K2 Ds M2 द्रौणिः; K3 D2.6 द्रोणो; Da1 द्रोणः;
 G2 द्रौणीः; G3 द्रौणि. K3 D2.6 चापि (for चैव).
 — °) S महारथः (for तवात्मजः). — °) B1 Ds भारत
 (for मारिष). S अभ्यरक्षन्पितामहं.

C. 6. 2160
 B. 6. 52. 40
 K. 6. 52. 40

परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ३९
 तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनंजयम् ।
 स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत ॥ ४०
 गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्छन्वभिः शरैः ।
 तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मवेधिभिः ॥ ४१
 ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
 अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः ॥ ४२
 शरजालं ततस्ततु शरजालेन कौरव ।
 चारयामास पार्थस्य भीष्मः शांतनवस्तथा ॥ ४३
 उभौ परमसंहृष्टाबुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।

40 °) D₃ सहितास (for महते). —^a) G₂ तयोद्
 (for ततो).

41 °) D₁ ततः (for रणे). —^b) K₁. 2. 5 D₅. 8
 आनर्छं; D₅ विन्याध; G₂ आनर्चं (for आनर्छन्). [§]1
 Ko-2. 5 बहुभिः; G₂ दशभिः (for नवभिः). —^c)
 K₅ प्रतिविध्य; G₃ प्रत्ययुध्यद्. —^d) M₄ नवभिर्
 (for दश). [§]1 मर्मवेधिभिः; Ko. 5 भेदिभिः.

42 °) D₂ D₅ (sup. lin. as in text) G₂ M₂
 शतं (for शर). —^b) [§]1 संप्रयुक्तेन; K₂ M₁ स प्र-
 युक्तेन; K₁ B₂ D₂. 7. 8 सुप्रयुक्तेन; T₂ G₂ संप्रयुक्तेन.
 K₃ पाण्डव; D₁ मारिष; S भारत. —^c) S धनंजयो
 जयप्रेप्सुर्. —^d) [§]1 K₃ B₂ T₁ चारयन्. G₁. 3 M₂. 5
 दिशं. D₁ भीष्मस्याव्यधमद्वयं.

43 [§]1 reads 43^a-68^d after 6. 49. 22^{ab}, and
 repeats 48^c-70^d and colophon after 6. 49. 4. —^a)
[§]1 द्रोणो युधि; K₅ D₅ शरजालास्; D₃ जालस्. [§]1
 शरैरन्यैः; Ko. 2 D₁. 7. 8 T G₂. 4 M₁. 5 उत्तस्तं तु;
 K₂. 5 Da D₁ D₂. 5. 6 ततस्तस्य (K₅ त्र). —^b)
 Ko-2. 4 कौरवः; K₅ Da पार्थिवः; B D₁ D₂. 5. 7. 8
 पार्थिवः; D₁. 3 मारिष; S भारत. —^d) K₁. 3 Da
 D₅ भीष्म. [§]1 Ko (sup. lin.). 1. 2 B D₂ D₁. 1.
 6-8 तदा; S युधि (for तथा).

44 For sequence in [§]1, cf. v. l. 43. —^a) K₁
 संतुष्टास्. —^b) [§]1 D₃ नन्दनौ; Ko युद्धाय नन्दिनौ.
 —^c) T₂ श्रेयं नियुध्येतां; M₄ श्रेयेण युध्येतां. —^d)
 = 6. 43. 25^d. Ko. 2 T₂ M₁ कृतेपिणौ; D₅ कृतिक्षिणौ.

45 For sequence in [§]1, cf. v. l. 43. Ko-3 om.
 45. —^a) D₂ D₃ प्रयुक्तानि; D₁. 7 प्रयुक्तानि.

निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैपिणौ ॥ ४४
 भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि संघशः ।
 शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ ४५
 तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि भागशः ।
 गाङ्गेयशरनुत्तानि न्यपतन्त महीतले ॥ ४६
 अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्छच्छितैः शरैः ।
 भीष्मोऽपि समरे पार्थं विन्याध त्रिंशता शरैः ॥ ४७
 अन्योन्यस्य हयान्विद्धा ध्वजौ च सुमहावलौ ।
 रथेषां रथचक्रे च चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ४८
 ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।

—^b) T₂ जातानि. [§]1 K₅ D₅ सर्वशः; D₂ D₃ D₅
 भागशः; D₁ मारिष (for संघशः). —^c) G₂ शीर्यं;
 M₁ कीर्यं (for शीर्यं). K₃ शीर्यमाणा व्यर्यन्त.
 —^d) [§]1 K₃-5 Da₂ D₁ D₁-3. 5. 6 छित्तानि (for
 भिन्नानि).

46 For sequence in [§]1, cf. v. l. 43. —^a) Ko
 पार्थचापविनिमुक्तानि (hypermetric); K₁ पार्थचा-
 विमुक्तानि; K₂ पार्थचापविनिमुक्ता; D₁ तथैव शरजालानि.
 —^b) D₁ पार्थमुक्तानि; T₂ शरजातानि. K₃ D₂
 D₂. 4 सर्वशः; D₃ संघशः; D₅ भारत. —^c) K₁
 D₂. 6 शरकृतानि; D₃ शरमुक्तानि; T₂ शरजातानि.
 —^d) K₃ व्यपतन्त; B₁. 3. 4 प्रापतन्त; M₁-3. 5 न्यविशन्त.
 D₅ महीतले.

47 For sequence in [§]1, cf. v. l. 43. —^a) Da
 आर्छच्छितैः. K₅ भीष्ममानर्छ छितैः शरैः (hypermetric).
 —^b) D₁ om. (hapl.) 47^{cd}. —^c) Ko-3 पार्थ. —^d)
 Ko. 2 त्रिंशतः; K₁ त्रिंशतैः; K₄ B Da D₁ D₂. 5
 नवभिः; D₁. 3 S निशितैः (for त्रिंशता).

48 For sequence in [§]1, cf. v. l. 43. —^a) B
 Da₂ D₂ D₂. 5. 7. 8 अन्योन्यं तौ (D₃ ते). M₁ वरौ
 (for हयान्). —^b) D₃ ध्वजं. D₅ सुमहावलौ; T₂
 सुमहद्युधि; M सुमहाद्युती. T₁ G ध्वजौ चापि महाद्युती.
 —^c) K₃ om. 48^{cd}. —^d) D₁ रथेषां. [§]1 K₃ D₂. 5
 चक्रशौ; Ko रथचक्रौ; K₁ रथदाक्रौ; K₂ B₃. 4 D₁
 D₁. 7. 8 रथचक्रं. K₃ Da D₁ D₂. 5 तु (for च). T₁
 G रथेषां रथचक्रेण. —^d) In K₄, the text from
 तु up to भि- in 49^a, is lost on a damaged fol. T₁
 G M चित्रं चि(G₁. 8 चा)कीडिद् रणे; T₂ चिच्छेदुलौ
 तदा रणे.

भीष्मवधपर्व]

बाहुदेवं त्रिभिर्वाणैराजयान स्तनान्तरे ॥ ४९

भीष्मचापच्युतैर्वाणैर्निर्विद्रो मधुसूदनः ।

विराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ॥ ५०

ततोर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्रं प्रेक्ष्य माधवम् ।

गाङ्गेयसारथिं संख्ये निर्विभेद त्रिभिः शरैः ॥ ५१

यत्नमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति ।

नाशकृतां तदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ ५२

मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ ५३

अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ महारथौ ।

राजन्नन्तरमार्गस्यौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ ५४

उभौ सिंहरवोन्मिश्रं शङ्खशब्दं प्रचक्रतुः ।

तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ५५

तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिखनेन च ।

दारिता सहसा भूमिश्चक्रम्प च ननाद च ॥ ५६

न तयोरन्तरं कश्चिद्दृशे भरतर्षभ ।

C. 6. 2176
B. 6. 52. 58
K. 6. 52. 58

49 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^a)

G₁ 'तेजा (for 'राज). — K₁ om. (? hapl.)
49^a-50^a. — ^b) S भीष्मः शांतनवः शरैः. — ^c) S
ततस्तीक्ष्णैर् (for त्रिभिर्वाणैर्). — D₆ om. (hapl.)
49^a-50^a.

50 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K₁ om.
50^a; D₆ om. 50^a (cf. v. l. 49). — ^a) K₁ s B
D (except D₂; D₆ om.) 'च्युतैस्तेस्तु. — ^c) K₃
D₂ s तदा राजन्; D₁ महाराज (for रणे राजन्).
— ^d) Ś1 Ko. 2 D₃ T₂ G₁ M₁ सुपुष्प. D₁ पुष्पितः
किंशुको यथा.

51 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^b) Ko-2
M₁ निविद्रं. S (except M₁) वीक्ष्य. K₃ D₂ s विद्रं
क्ष्य जनार्दनं. — ^c) Ko गांगेयं. D₆ चके (for संख्ये).
D₁ s S सारथिं कुरुवृद्ध (T₁ G₂ s 'वीर')स्य. — ^d)
D₁ D₃ s T₁ G सितैः (for त्रिभिः).

52 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^a) In
K₁ the portion of the text from नौ to सू in 53^a
is lost on a damaged fol. — ^b) K₃ s B Da
Da D₂ s T₂ G₁ s M रथं (for वधं). D₁ अन्यो-
न्यमर्दयितौ. — ^c) D₁ नो शक्रेतां. K₃ D₂ s ततो
(for तदा). S न तौ शोकतुरन्योन्यम्. — ^d) D₃ अभि-
संधानम्; S (except G₄) अतिसंधातुम्; Cc अभि
(as in text).

53 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K₁ damaged
up to सू in 53^a (cf. v. l. 52). — ^a) B₃ s S तौ
महाकालि चित्राणि. — ^b) K₃ मतं (for गतं).
— ^c) K₁ अधर्षं; K₅ आदर्शयेतां तु; D₁ आदर्शयेतां;
T₁ G M व्यदर्शं. B Da Dn D₁ s T₂ s दर्शयामासतु
राजन्; T₂ दर्शयेतां बहुविधं. — ^d) K₁ s D₂ s
सूतसामर्थ्यलाघवं; S 'सामर्थ्यं (G₃ 'सारथ्य')जं बलं;

Cc. d as in text.

54 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^a) D₃
अन्तरतः; D₆ अन्तरं तु; T₂ अनन्तं च. Ca. c. d cite
अन्तरं. T₁ G₁ प्रहारेस्मिन्. — ^b) K₁ s D₁ तर्कयन्तौ;
T₁ G 'येतां; Ca. c. d 'यन्तौ (as in text). K₃
D₂ s महावल्लौ; K₄ B Da Dn D₁ s T₂ s विशां
पते; D₁ s S परस्परं (for महारथौ). — After
54^a, (through eye-wandering) K₂ reads 56.
— ^c) Ko. 1. 3. s D₁ D₂ s उत्तमं; D₂ D₃ उत्तरं;
D₃ तौ वनं; G₁-3 आन्तरं; Ca. c अन्तरं (as in
text).

55 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^a) K₁
D₁ T₂ सिंहरवौ मिश्रं; B₂ शंखरवोन्मिश्रं; D₂ सिंह-
रथोन्मिश्रौ; D₃ 'रवान्मिश्रं; G₂ 'रवैर्मिश्रं. — ^b) B
Da Dn D₁ s T₂ s च चक्रतुः; D₆ प्रचक्रमुः.

56 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K₂
reads 56 after 54^a. — ^a) K₁ B₂ 'प्रनादेन; K₁
B₁ s D₂ s S 'निनादेन. D₁ उभयोः शंखनादेन.
— B₂ om. (hapl.) 56^a. — ^c) K₄ धारिता; D₁
नादिता (for दारिता). T₁ G₁ सहभूमिश्च (for सहसा
भूमिश्च). — ^d) All MSS. (except Ś1 K₁ D₃; B₂
om.) चक्रपे (for चक्रम्प). — After 56, S, om.
57^a, reads 60.

57 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K₁
damaged. S om. 57^a. — ^a) B D₁ s M₃ नोभयोद्
(for न तयोर्). Ko. 1 कैश्चिद्; D₁ केचिद्. — ^b)
Ko दृश्यते; D₁ दृष्टयुः. — ^c) S उभौ हि (for
बलिनौ). Ś1 Ko-3 D₂ s स (Ko सु)दृशौ (for समरे).
S वीरौ (for शूरो). D₁ तरस्त्रिनौ युधि दुर्धर्षौ (hy-
permetric); D₃ बलिनौ युद्धदुर्धर्षौ. — ^d) B₃ D₃

C. 6. 2179
B. 6. 52. 59
K. 6. 52. 56

बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावुभौ ॥ ५७

चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजुस्तत्र कौरवाः ।

तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ ५८

तयोर्नृवरयो राजन्दृश्य तादृक्पराक्रमम् ।

विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे ॥ ५९

न तयोर्विवरं कश्चिद्रूपे पश्यति भारत ।

धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्भुजिनं क्वचित् ॥ ६०

उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ।

प्रकाशौ च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे ॥ ६१

अन्योन्यं. Ks अन्योन्यविजयैपिणौ.

58 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. —^a) Ks भीष्मं ते; B1. 2. 4 Da Dn1 D1-3 भीष्मं च; Dn2 भीष्मस्य. —^b) Ko प्रजुस्तु; Ks Da1 प्रजुस्तु; Ks Ds S Cd जज्ञिरे; Da2 प्रजुस्तु; D1. 8 प्रययुस्तु; Cv प्रजुस्तु (as in text). —^c) Ko. 2 ततः. K1 G1. 3 पार्थसुताः; T2 M1 पाण्डुसुतं. —^d) K3 D2. 6 चिह्नमादाय. Ks जज्ञिरे.

59 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. —^a) K3 Da ततो (for तयोर्). S नृ (M2 तु) सिंहयो. Ks दृष्ट्वा (for राजन्). —^b) Ks. 4 B D दृष्ट्वा (for दृश्य). Ks तादृशं तं पराक्रमं; T1 G युद्धं दृष्ट्वातिविक्रमं; T2 M युधि (T2 'द्वे' दृष्ट्वा पराक्रमं. — Ks D2. 6 om. (hapl.) 59^c-62^d. —^c) Ko-2 विस्मयं परमं जग्मुः सर्वभूतानि संयुगे.

60 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. Ks. 5 D2. 6 om. 60 (for K3 D2. 6, cf. v. l. 59). S reads 60 after 56. —^a) T2 रथयोर् (for न तयोर्). D (except D1. 3; D2. 6 om.) S अंतरं (for विवरं). G2 किंचिद्. —^b) Ś1 Ko-2 D3 [5] पश्यत (for पश्यति). —^c) Ko. 1 D3 धर्मेस्थितस्य; S धर्मास्थितस्य. T1 G2. 4 तथा (for यथा). —^d) T1 G1. 2. 4 किंचिद् (for कश्चिद्).

61 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. Ks D2. 6 om. 61 (cf. v. l. 59). —^a) Ks B2 उभौ तु; B3 D1. 3 उभौ च; S अन्योन्य (T1 G1. 3. 4 न्यं). B1 शरवर्षेण (for 'जालेन'). —^c) K1. 5 B3. 4 D (except D1. 3; D2. 6 om.) तु (for च). Ks Dn2 ततस्तु (for पुनस्तु). S प्रकाश (M1 'शे') तां पुनर्गताः. —^d) D1

तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चरणाश्च सहर्षिभिः ।
अन्योन्यं प्रत्यभापन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ६२
न शक्यौ युधि संरन्धौ जेतुमेतौ महारथौ ।
सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथंचन ॥ ६३
आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ।
नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथंचन ॥ ६४
नापि शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।
सधनुश्च रथस्थश्च प्रवपन्सायकात्रणे ॥ ६५
तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ।

बभूवतुरिदमौ; S क्षणेन भरतर्षभौ (M2-5 'भ').

62 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. Ks Da om. 62 (cf. v. l. 59). —^a) B D1 ततो (for ततः). —^b) Ds om. (hapl.) from रथयोर् up to सदेवासुर 63^c. —^c) Ś1 K1 B2-4 Da Dn D1. 5 मह' (for सह'). D1 सिद्धाश्च ऋषिभिः सह; Ds चारणाश्चर्षिभिः सह; Dr 'णाः समहर्षिभिः. —^e) Ko-2 प्रति; M1 प्राप्य (for प्रत्य).

63 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. Ds om. 63 to सदेवासुर in 63^c (cf. v. l. 62). —^a) Ks अशक्यौ; Ds न शक्यौ युधि संरन्धौ. —^b) Ks D2. 6 महारथौ; D1. 3 S कथंचन (for महारथौ). —^c) T G M1. 3 सदैव (M2 'नागा' सुर'. —^d) D1. 3 महारथौ (for कथंचन). Ds लोके परि कथंचन; S देवै (G1 लोके) सवाप्तैः.

64 Ś1 om. (hapl.) 64. —^a) Ks D2. 6 S लोकैस्मिन् (for लोकेषु). —^c) B D (except D1. 3) नैव चेतादृशं युद्धं. —^d) K1. 5 B D (except D1. 3) भविष्य (K1. 5 'प्यं') ति कदाचन; S भूतपूर्वाणि संयुगे.

65 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. —^a) B Da Dn1 D3. 5 S न हि; Dn2 D1. 7. 8 नैव; D1. 8 तु (for नापि). Ks. 5 D2. 6 S transp. जेतुं भीष्मः. K1 भीष्मं जेतुं (for जेतुं भीष्मः). —^c) Ks. 5 सधनुः स (for सधनुश्च). Ds रथस्थस्य. —^d) Da Dn D2. 4-5 सधनुः सरथः साधः (Ks. 5 'रथश्चैव; B2 'शराः साधः'). —^e) Da Dn1 D3 'ह' पन्न; D1 प्रकर्षन्. Da Dn1 D3 'ह' (for रणे). S विसृजंश्चापि सायकान्.

न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् ॥ ६६
 इति स वाचः श्रूयन्ते प्रोचरन्त्यस्ततस्ततः ।
 गात्रेयार्जुनयोः संख्ये स्तवयुक्ता विशां पते ॥ ६७
 त्वदीपास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत ।
 अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ६८

शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः ।
 शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ।
 उभयोः सेनयोर्वीरा न्यकृन्तन्त परस्परम् ॥ ६९
 वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन्नुद्रे सुदारुणे ।
 द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन्महानासीत्समागमः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चापि पार्षतः ।

रणे समीयतुर्यतौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

दिष्टमेव परं मन्ये पौरुपादपि संजय ।

C. 6. 2195
B. 6. 53. 2
K. 6. 53. 2

66 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^a) K3
 Ds पांडवान्. — ^b) K3 D2.6 सुदुर्जयं (for दुरासदम्).
 Ś1 Ko-2 नातरद्ग (Ko 'द्गा' रतोत्रसा. — ^c) S हि
 (for वि-). K5 Ds भीष्मम्. — ^d) Ko धनुर्वरं;
 Ds धनुर्युतं. K5 उत्सहंते धनुर्धरः. — After 66, N
 ins.:

163* आलोकादपि युद्धं तु सममेतद्विप्यति ।

[K3-3 B D हि (for तु).]

67 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^a) K1
 G2 वाचोश्चर्यत. — ^b) K1 प्रोचरन्ति; K5 'रन्तस्य;
 B1.4 Da Dn D4.3.7.8 प्रचरन्त्यस्य; D1 प्रस्फुरन्त्यस्य (for
 प्रोचरन्त्यस्य). K3 D2.6 प्रोच्यमानाः पुनः पुनः. — ^c)
 D1 मध्ये (for संख्ये). — ^d) Ko-2 हेतुयुक्ता; D1
 तथा युधि (for स्तव). S त्व(T2 M1.3-5 त)कृते
 पराक्रमे.

68 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^a)
 Ko-3 D1.2.6 च (for तु). D3 तदा (for ततो). S
 तत्त्वदीया योधाश्च. — ^b) D1 तु (for च). — ^c)
 D1 अन्योन्यस्य शराज्जघ्नुः; T2 'न्यं च समाज्जघ्नुः. — ^d)
 B2 S समागमे (for पराक्रमे).

69 ^a) K3 D2 शत. Ś1 'रैर्याखड्गैः. — ^b) K3
 निशितैस्तु (for विमलैश्च). K2.3.5-Da Dn1 D1-3.5.6
 परस्परं. — D1 om. 69^{der}; S (except M1.2) om.
 69^{der}. — ^c) Ś1 शरज्जालं शरैरन्यैः. — ^d) K4.5 B D

(except D2.3.6; D1 om.) S द्युरा (for वीरा).
 — ^c) Ś1 न्यकृन्तन्त; K1 व्यकृन्तन्त; K3.5 Da1 D1.6.8
 M3 न्यकृन्तन्त (for न्यकृन्तन्त).

70 ^a) Ś1 Ko-2 तदा; K3 Ds ततो (for तथा).
 D1 'माने ततस्तस्मिन्. — ^b) D1 रणे चैव सुदारुणे; S
 तस्मिन्वीरवरक्षये. — ^c) Ko.5 D7 S (mostly) 'पांचा-
 लयो; K1 'पांचाल्ययो. — ^d) T1 G घोर आसीत्समा'.

Colophon repeated in Ś1. — Sub-parvan:
 Omitting sub-parvan name, Ś1 (only once) Ko-2
 mention only द्वितीययुद्धदिवस; likewise, K5 T2
 द्वितीयदिवस; Ds द्वितीयदिवसयुद्ध; M1 द्वितीयेद्वि; M2
 द्वितीयेद्वि; M3 द्वितीयाह्निक. — Adhy. name: T2
 G2 भीष्मार्जुनसमागमः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): K5 D1 M3.4 49; Da2 10;
 Dn2 M5 50; D5 52; T G 47; M1.2 48 (as
 in text). — Śloka no.: Dn2 D5 72.

49

1 In K4, 1^a-2^b is lost on a damaged fol. — ^a)
 K5 कथं द्रोणं महेष्वासं. — ^b) K5 M1.3-5 पांचाल्य-
 B Da Dn D4.3.7.8 चैव (for चापि). Ko पार्षतः.
 D1 पांचाल्यश्च महाबलः. — ^c) Ś1 Ko-3.5 D1-3.6
 उभौ (for रणे). Ko यातौ; K1 Da1 यतो; G2
 M5 युक्तौ. — ^d) B1-3 दारुणं (for संजय).

यत्र शांतनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् ॥ २
भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ।
स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्संजयौजसा ॥ ३

संजय उवाच ।

शृणु राजन्धिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम् ।
न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४
द्रोणस्तु निशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
तस्याथ चतुरो बाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ६
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः ।

विन्याथ प्रहसन्वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७
ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् ।
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नमर्पणम् ॥ ८
आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति ।
शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ९
हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्यस्य भारत ।
तमिषुं संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १०
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् ।
यदेकः समरे वीरस्तस्यै गिरिरिवाचलः ॥ ११
तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः ।
चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२

2 D₂ om. (hapl.) 2^{ab}. — ^a) S दैवम्; Co. d दिष्टम् (as in text). Da Dn₁ D₅ एतत्; M₂ एवं (for एव). — ^b) D₁. 3. 7 पौरुषादिति (D₁ 'दपि') मे मतिः; S पौरुषं तु निरर्थकं. — ^c) K₂ D₂ तत्र. — ^d) K₅ नाजयद्; B₁. 2. 4 नाभवद्; S नाहनद्; Ca. c नातरद् (as in text).

3 ^a) D₂ M₁ भीष्मोपि. — ^c) M₂ योधवं (for पाण्डवं). D₂ संख्ये (for युद्धे). — ^d) K₅ नाजयत्; B₂ नाभवद्; T₁ G₄ नाहनत्; M₄ नाहरत्. B Dn₂ D₁. 7. 8 युधि संजय (B₁ पांडवं); S संजयाद्य वै (for संजयौजसा).

4 ^a) K₄ damaged. B₁-3 शक्याः. — ^d) T₁ G सेंद्रे (G₃ देवै)रपि सुरासुरैः. — After 4, S₁ repeats 6. 48. 48^a-70^a and colophon.

5 Before 5, S₁ reads धृतराष्ट्र उवाच. — ^a) S₁ द्रोणः सुः; Ko-2 D₁ द्रोणश्च. B D (except D₁-3. 6) विविधैर् (for निशितैर्). D₁ भलेर् (for बाणैर्). — ^b) K₂ अचोदयत्; K₄ B D (except D₂. 6) अयुज्यत. — K₅ om. (hapl.) 5^{ed}. D₂ writes 5^{ed} on marg. and cancels it. — ^c) M₁. 2 चापि (for चास्य). S₁ बलेन; T₁ G₃ फलेन. — ^d) = 26^b. K₄ damaged. Ca. d cite नीडात्. S₁ Ko-2 रथनीडादपाहरत्; D₁. 8 S ध्वजं चैकेन विष्यधे.

6 ^a) K₄ damaged. Da Dn₁ Da. 5 S (except T₁) तथास्य (for तस्याथ). — ^d) B₂ D₂ (sup. lin.

as in text). ^c) M₂. 5 धृष्टद्युम्नश्च; D₁ 'युद्धं च. T₁ G भारत (for मारिष).

7 ^b) D₂ नवभिर् (for नवत्या). K₃ नवभिः (for निशितैः). — ^c) G₂. 3 विन्याथ (for 'ध'). S₁ Ko-1 प्रहरन्; K₅ D₂ विहसन्; Dn₂ D₁. 8 समरे; D₂ प्रसमं (for प्रहसन्).

8 ^a) S संछाद. — ^d) Ko. 2 महारथं (for व मर्षणम्).

9 ^a) S₁ Ko-2 आदिदेशः; D₂ आददेयः; D₂ S संदधे च (for आददे च). — ^b) K₂. 4 D₂. 2. 7 तं (for वधं). D₁. 3 S पार्षतांतं (T₁ G₄ 'तांतं' चिकीर्षा). — ^c) S₁ Ko-2 शक्राशनिसमं घोरं; M वज्राशनिसमं (M₂ 'शः'). — ^d) K₄ damaged. D₂ S कृतं (for मृत्युं). D₃ ह्वांतकः (for ह्वापरम्).

10 ^b) D₂ सर्वसैन्येषु. D₁ T G मारिष (for भारत). — ^c) S₁ मंत्रितं; K₅ सज्जितं; D₂ संधितुं; T G तं हितं. Co cites संधितं and तमिषुं. — ^d) M₂ नः S भीमता (for संयुगे).

11 ^a) D₂. 6 M₂-3 अपश्यामो; M₁. 3 अपश्यं. — ^c) D₂ तदेकः; T₁ G₂. 4 य एकः.

12 ^a) K₅ स च दीप्तः; D₁ तं दीप्यंतं; S तं च दीप्तं (T₂ दृष्ट्वा). B Da₂ Dn₂ D₁. 2. 5. 7. 8 S महाभारत (for शरं घोरम्). — ^b) Ko-2 आयातं. K₄ ननु

तत उचुकुशुः सर्वे पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ १३
 ततः शक्तिं महावेगां स्पर्णवैदूर्यभूषिताम् ।
 द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४
 तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम् ।
 त्रिधा चिक्षेप समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
 वर्षं शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ १६
 शरवर्षं ततस्तं तु संनिवार्य महायशाः ।

द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १७
 स च्छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वी महायशाः ।
 द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८
 सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्द्रोणजिघांसया ।
 तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ १९
 लाघवाच्चंसयामास गदां हेमविभूषिताम् ।
 व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षते ॥ २०
 भल्लान्सुनिशितान्पीतान्स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ २१

C 6 2214
B. 6. 53. 21
K 6. 53. 21

मात्मनः; G₃ मृत्युमाहवे. — °) D₁ समरे कुट्टः; T₁ च शराभ्यां च; T₂ G (G₁ damaged) शरवर्षं च; M शरवर्षेण (for शरवृष्टिं च). — °) K₂ भारद्वाजं. K₁ D_{2.3} च (for ह). D₁ शरवृष्टिं ससर्जं च; S भारद्वाजस्य संयुगे.

13 °) Ś₁ ततश्च चुकुशुः; Ko-3 D_{1.2.3} ततस्ते चुकुशुः. Ko सर्वाः; B Da Dn D_{1.2.3.7.8} S हृष्टाः; D₃ शूराः (for सर्वे). — °) K_{1.2.4} B_{1.2} D_{2.2.3} पञ्चालाः. S सह पाण्डवैः (by transp.). — °) D₁ धृष्ट-पुत्रस्य.

14 °) K₁ damaged. S अथ (T₁ G₁ रथ) शक्तिं. — °) Ś₁ Ko-2 स्पर्ण (Ko °णं) वैदूर्यभूषणां; K₄ B D₃ वैदूर्यभूषि (B₂ °शोभि) तां; D₁ तदा कार्णायसीं दृढां; S (except G₁) रुक्मवैदूर्यं. — °) Ś₁ K₃ च; D₁ [शा]शु (for स). S चिक्षेप त्वरयान्वितः.

15 °) G₃ संप्रेक्ष्य (for सहसा). — °) K₁ S भूषितां. — After 15^{ab}, K₁ repeats 14°-15^b. — °) Ś₁ Ko-2 B₃ D₁ त्रिधा. Ko चिच्छेद (for चिक्षेप). D₁ सहसा (for समरे). — °) D₃ [S]सहस्रिब; D₃ पराक्रमी (for हसन्निव).

16 Dn₁ om. 16^a-17^b. — °) D₁ निवारितां; D₃ विनिहितां; S तां विहतां. — °) G₃ भारद्वाजः (for धृष्टद्युम्नः). — °) K₃ D_{2.3} शरवर्षेण (for °र्षाणि). — °) Ko-2 D₃ M₃ जनेश्वरः.

17 Dn₁ om. 17^{ab} (cf. v. 1. 16). — °) Ko. 2 तु तत्र; K_{1.2} B₃ Da Dn₂ D_{2.4-3} ततस्तत्र; K₄ D_{1.2} ततस्तनु; K₅ च तं तस्य; B_{1.2.4} ततस्तच्च; S

ततस्तर्ण. — °) Ko-2 स निवार्य. K₃ D_{2.3} महौजसा; T G महारथः. — D₃ om. (hapl.) 17°-18^b. — °) Ś₁ कार्पकं; G₂ सायकं (for कार्मुकम्).

18 D₃ om. 18^{ab} (cf. v. 1. 17). — °) T₂ G_{1.2} M_{1.2.4} सं- (for स). — °) Ko. 2.3 Da₁ गदा गुर्वी. Ś₁ K₁ महायशः; T₁ G महारथः; T₂ M महाबलः. D₁ गदामादाय वीर्यवान्. — °) D₁ वज्रं; S (except M₂) अश्मं; Cc गिरि (as in text). K₃ D₂ बलात्; K₅ बलिः; S दृढां (for बली).

19 °) B_{3.4} D (except D_{1-3.3}) तत्करान् (for वेग-वन्). — °) B₃ Da Dn D_{1.2.3.7.8} (sup. lin.) प्रागाद्. — 19^{cd} = (var.) 32^{ab}. — °) Ś₁ K D_{2.3} तत्रा-श्चर्यम्. K_{3.5} D_{2.3} M₃₋₃ अपश्यामो. — °) Ko भरद्वाजस्य. D₃ लाघवं (for विक्रमम्). M₂ विक्रमं पार्षदस्य च.

20 °) Ś₁ शमयामास; Ko-2 D_{1.2.3} S (except M₄) ध्वंसं; K₅ भ्रंशं; Ca. 6 व्यंसं (as in text). — °) Ś₁ K₅ हेमविभूषणां; D₁ यद्देमभूषितां; S (except G₁) तां हेमभूषितां. — °) Ś₁ Ko-2.3 D_{1.3.6} T G₂₋₄ ध्वंसं (for व्यंसं). Ko-2 D₃ तां नु; K₄ B_{3.4} Da Dn D_{1.2.3.7.8} S चैव; D₁ सोपि (for तां च). — °) K₅ पार्षतं; B₁ D₃ भारत; B₂₋₄ Dn₂ D_{4.7} मारिप; Da₁ D₁ पार्षत.

21 °) G₂ कलान्. K₃ D_{2.3} पंच; K₅ दीप्तान्; T₂ भीतान्; G₃ पीतान्; Ca पीतान् (as in text). — °) Ś₁ सुवर्णं (hypermetric); Dn₁ D₃ T G_{2.4} M रुक्मपुंखान्; G_{1.3} कंकपत्रान्. Ko-2 शिलाचितान्; D₃ S सुदारुणां (G_{1.3} वेनिता न्). — °) G₁ ते त्वस्य; G₃ ते तत्र. — °) D₃ पपौ.

G. 6. 2215
B. 6. 53. 22
K. 6. 53. 22

अथान्यद्गुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२
रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ ।
वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३
अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५
सारथिं चास्य भस्त्रेण रथनीडादपातयत् ।
अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६

22 ^b) K₁ D₁ महायशाः; Da₁ मृतप्रजाः; D₃ G₃ महारथः (for 'मनाः'). After 22^{ab}, Ś₁ reads 6. 48. 43^a-68^d. — °) Ś₁ परस्परं (for द्रोणं युधि). — Ko-2 om. 22^d-24^e; D₆ om. 22^d-25^e.

23 Ko-2 D₆ om. 23 (cf. v. l. 22). T₁ G om. (hapl.) 23^a-25^b. — °) K₃ D₂ तदा (for ततस्). D₃ हि (for तु). — °) M₃ 5 शुशुभातेचुरंजितौ. — °) Ś₁ K₃-5 B D (except D₂; D₆ om.) वसन्ते पुष्प-शबलौ. Cc cites पुष्प; Cd शबलौ. — °) K₃ 4 D₂ सपुष्पाविव.

24 D₆ T₁ G om. 24 (cf. v. l. 22, 23). Ko-2 om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). — °) D₁ अमर्षातु (for 'र्वितस्'). — °) M₂ च द्रुमुखे (for चमू).

25 T₁ G om. 25^{ab} (cf. v. l. 23). D₆ om. 25^a (cf. v. l. 22). — °) B₁ तथैनं. — °) Ś₁ प्रत्याकि-रद्; K₁ 5 D₁ अभ्याकिरद्; D₃ S अभ्यवर्षद्. — °) B₃ मेघवृष्टिरिवाचलं; S वृष्ट्या शैल (G₁ 3 बाणैर्मिति). मिवाबुदः. — After 25, D₆ ins.:

164* तदप्यस्य रणे द्रोणश्चिच्छेद सशरं धनुः ।

26 °) Ko-2 चापि (for चास्य). T₁ G₂ 3 फलेन. — K₃ om. (hapl.) 26^b-27^c. — °) = 5^d. Ś₁ रथपीडाद्; S 'नीलाद्. Ś₁ Ko-2 D₃ S अपाहरत् (for अपातयत्). — K₂ om. (hapl.) 26^c-27^d. — °) D₁ चतुर्भिः सायकोत्तमैः.

27 K₂ om. 27; K₃ om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — °) S भस्त्रेण चास्य (M₁ 'नास्य सु') तीक्ष्णेन. — °) Ko. 4 B₂ 4 Da D₃ D₄ 3 3 (marg. sec. m.) T₂

पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च ।
ततोऽपरेण भस्त्रेण हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवारोहन्त्यापयन्पौरुषं महत् ॥ २८
तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत् ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुशुजो बली ॥ ३०
अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया ।
आमिपार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१

Cc. d हस्ताचापस्. Ko. 1. 5 अवाछिनत्; K₁ अथाछिनत्; Da₁ तथाछिनत्; D₁ अवाछिनत्; S अपातयत्.

28 °) S (except G₃ M₂ 5) 'संछिन्न'. — K₁ cm. 28^{bc}. — °) Ś₁ Ko. 2 M₁ 5 अपोवाह; K₃ D₂ 8 इ (K₃ अ) वातिष्ठत्; D₃ अवारोह; M₃ अपोवाहत्. K₁ ख्यापयन्पौरुषं युद्धे; D₁ गदापाणी रथे तस्थौ. — °) K₁ स्थापयन्; K₃ D₂ (marg. sec. m. as in text) ख्यायन्चै; D₆ ख्यापन्चै; D₃ च्यापयन्; G₂ क्षीत्. T₁ G₄ रथात् (for महत्). K₅ गदापाणिरवातरत्; D₁ क्षात्रं पौरुषमास्थितः.

29 °) D₁ तामन्य. D₁ तीक्ष्णैः; T₂ तूर्णौ (for तूर्ण). — °) Ko-2 पार्षतः; D₁ भूतले (for भारत). — °) Cd अनवरूढस्य; Cc 'रूढस्य (as in text).

30 °) Ko. 2 तथा स; D₁ ततस्तु; T₁ G₁ तदस्य; M₁ 3. 4 स तस्य. K₃ D₁ 2. 6 M₂ 4. 5 विमलं. — °) G₃ जित (for शत). Ś₁ Ko-3 D₁ D₁-2. 6 T₁ G M₁ 2 शतचन्द्रं (K₃ 'द्र' मनोरमं; K₁ 'चन्द्रं मनोरमं; B Da D₃ D₄ 5. 7. 8 'चन्द्रं (Da₁ D₃ 'द्र') सतोमरं; D₁ (by corr.) 'चन्द्रं सतोमरं; T₂ 'चर्ममनोहरं; text as in K₅ M₃-5. — °) K₃ D₁ 3 T₁ G₂ 3 M विमलं (for विपुलं). Da D₁ रम्यं (for दिव्यं). — °) M₃-5 वि- (for प्र-). D₁ सुशुजं बली; S सु (M₃-5 स) महाभुजः.

31 °) Ś₁ Ko-2. 5 आमिपार्थे; Da₁ D₃ अमिपार्थी; T₂ आमिपार्थं. Ko-3 महा- (for यथा). — °) B₂ T₂ G₃ मत्त. K₅ महाद्विपं; D₃ इवोपमं (marg. sec. m. 'त्तमं').

तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ।
 लाघवं चास्त्रयोगं च बलं बाहोश्च भारत ॥ ३२
 यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् ।
 न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३
 तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
 वारयाणं शरौघांश्च चर्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४
 ततो भीमो महाबाहुः सहसाभ्यपतद्बली ।
 साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ३५
 स द्रोणं निशितैर्वाणै राजन्विध्याथ सप्तभिः ।
 पार्षतं च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ॥ ३६

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गं समचोदयत् ।
 सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य रक्षणे ॥ ३७
 ततः सा महती सेना कलिङ्गानां जनेश्वर ।
 भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ३८
 पाञ्चाल्यमभिसंत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास संगतौ ।
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् ॥ ३९
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः ।
 जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ४०

C. 6. 2234
B. 6. 53. 41
K. 6. 53. 41

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

32 32^{ab} = (var.) 19^{cd}. — ^a) B D (except D1-2.6) तत्रा (B3 'था' श्रय्यम्; T1 अत्राद्भुतम्. K3 D2.6 G1 M3-5 अपश्यामो. — ^b) Ko भारद्वा; T2 भरद्वा. Ko. 2.4 विक्रमं; Cd पौरुषम् (as in text). — ^c) D1. 7.5 चास्त्रयोगेन. Ce cites अस्त्रयोगं (as in text). — ^d) G2 वधं (for बलं). Ko बाहोश्च. S मारिप (for भारत).

33 ^a) Ś1 येनेदं; K1 यदेवं; B Da Dn D1. 5. 7. 5 यदेकः (Da1 'व'). — ^b) K2 पार्षतं; D1 मारिप. T G संकुद्धं समवारय (G3 'किर')त्; M संकुद्धः समवारयत् (M1 'न'). — ^c) D3 चचाल (for शशाक). M2 तदा (for ततो). — ^d) D1 चारितः शरवृष्टिभिः.

34 ^{ab}) K3 D2.6 अपश्यामो. S निवारितस्तु द्रोणेन धृष्टद्युम्नो महारथः (M3-5 'बलः'). — ^c) Ś1 B4 Dn2 D1. 4. 3 वारयानं; K3 वारयाणा; K3-5 B1-3 Da Dn1 D2. 3. 5 वारयंतं. Ś1 Ko-3. 5 D1-3 शरान्वोरांश्च (for शरौघांश्च). S न्यवारयच्छरौवांस्तांश्च (G2 'वांश्च; G3 'वांस्ता'). — ^d) G2 मर्मणा.

35 ^b) Dn2 D1. 7. 5 T1 G4 सहसा न्यप'. — ^c) K2 D8 सहाय्य'. Ś1 Ko. 2. 3. 5 Da Dn1 D2. 5. 6 बलवान् (for समरे). — ^d) Ś1 Ko-2 महाबलः; K5 महारणे.

36 ^a) K3 D2.6 विशिखैर् (for निशितैर्). — ^c) B1 पातयंतं; Da Dn1 D3 T1 G2. 4 पार्षतं तु. K4 क्षणात्; Dn2 D3 T1 G2. 4 M रथं; G1. 3 रथात् (for तदा). Ś1 K3 D2.6 स्वरन्राजंस; K5 रथं राजंस; T2 महाराज (for तदा तूर्णम्). Ko-2 पार्षतं चतुरं राजंस;

D1 पार्षतं विरथं भीमः. — ^d) Ś1 Ko-2. 5 D2. 6 तूर्णम्; D1 स्वयम् (for अन्यम्). K3 स्वकं; D3 S तदा (for रथम्).

37 Ś1 om. 37^{ab}. — ^a) D3 राजन्. — ^b) Ko-3 B D2. 7 Ce कालिङ्गं. K3. 5 Da1 D2. 6 समनोद'. — ^c) S गुप्तं (for युक्तं). — ^d) Ko भारद्वा. Ś1 Ko-2 कारणात्; K3-5 B D (except Dn1 D3) गोपने (for रक्षणे).

38 ^a) D1 सु- (for सा). — ^b) Ś1 कालिङ्गानां. Ś1 Ko-4 D2. 6 नराधिप; K5 जनेश्वरः; Da2 Dn2 D1. 3 नरेश्वर (for जने). — ^c) Ś1 अभ्युद्ययौ; K1 अय ययौ; K3 B D (except D2. 6) M3-5 अभ्याययौ; M1 अभ्युद्यता; M2 'द्यतस्. K5 शीघ्रं; B Da Dn D1. 5. 7. 5 भीमा (for तूर्णं).

39 ^a) Ś1 पंचाल्यम्; K1 पंचालिम्; D6 पांचालम्. Ko B1 Dn2 D1. 7. 5 अपि; K1. 2. 4. 5 D1. 3 अथ (for for अभि-). B3 'त्यमभिसंगम्य. — ^b) S द्रोणः प्रहरतां वरः. — Ms. 5 om. 39^{cd}. — ^c) D3 m S (except T2; Ms. 5 om.) कुद्रौ (for वृद्धौ). — ^d) D3 चार' (for योध'). K3 D1. 3 S (except M1; Ms. 5 om.) संयुगे. — ^e) Ko-2 सहसा (for समरे). — ^f) Ś1 Ko. 2. 3. 5 B3 D1-2. 6 T1 G4 धर्मराजानमभ्ययात्; K1 धर्मराजभ्रष्टद्रवात् (corrupt); T2 G1. 3 M3-5 धर्मराजानमन्वयात्; G2 'राजानपालयत् (sic).

40 ^b) A few MSS. तुमुलं. Ko S रोम' (for लोम'). — ^c) D1 कालिङ्गानां. — ^d) K3 जीमल्य च;

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रतिसमादिष्टः कलिङ्गो वाहिनीपतिः ।
 कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १
 चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् ।
 योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया ॥ २
 संजय उवाच ।
 पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
 महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्भीमरथं प्रति ॥ ३
 तामापतन्तीं सहसा कलिङ्गानां महाचमूमा ।

Ks भीमस्य सु. — °) D1 संक्षयः; T1 G4 प्रेक्षणं
 (for प्रक्षयः). — °) Ko-2.5 भयावहं; Ks D2.6
 महाबलं; Ds दुरासदं (for भयानकम्).

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-
 parvan name, Ko-2 mention only द्वितीययुद्धदिवसः;
 Ks Da Dn1 Ds द्वितीयेद्विः; Ks द्वितीयदिवसः; B3
 Ds द्वितीयदिवससंग्राम(Ds 'सयुद्ध'); M1 द्वितीयाह्निक.
 — Adhy. name: K1 छटयुग्नपराजयः; Da Dn1 Ds
 छटयुग्नयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Das 11; Dn2 Ms 51; D1 Ms.4 50; Ds 53;
 T G 48; M1.2 49 (as in text). — Śloka no.:
 Dn2 Ds 41.

50

1 °) Ko-2 M1.2 ततः; D1 यथा; T2 G1.8 तदा
 (for तथा). T1 G2.4 मम पुत्रसमादिष्टः; Cal. ed.
 पुत्रेण मम संग्रामोक्तः. — °) Ko-2 Ms कालिङ्गो. — °)
 T2 G1.8 M1.2 महारथं (for 'वलम्').

2 °) Ko-2 वर्ततं (for चरन्तं). Ś1 Ko-2.5 समरे
 (for गदया). M1 वीर. — °) Ś1 Ko-3 B1-3
 D1-3.6 दंढहस्तम्; Ks हस्तदंढम्. — °) Ś1 * * * रा;
 Ko-2.4 B Da2 Dn2 Ds.7 कालिङ्गः. T1 G4 transp.
 सह and सेनया. Ś1 सर्वं (for सह).

3 °) D1 दुर्योधनेन राजेन्द्र तयादिष्टो महाबलः. — °)
 Ks.5 B Da Dn D1.4.5.7.8 Ms.5 युक्तः; G2 गुप्तं

रथनागाश्चकलितां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ४
 भीमसेनः कलिङ्गानामार्धद्वारत वाहिनीम् ।
 केतुमन्तं च नैपादिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ५
 ततः श्रुतायुः संकुद्धो राज्ञा केतुमता सह ।
 आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदिषु ॥ ६
 रथैरनेकसाहसैः कलिङ्गानां जनाधिपः ।
 अयुतेन गजानां च निषादैः सह केतुमान् ।
 भीमसेनं रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ७
 चेदिमत्स्यकरूपाश्च भीमसेनपुरोगमाः ।

(for गुप्तः). — °) Ś1 K1 प्रोयाद्.

4 °) K1.5 Dn1 (by corr.) Ds तमा. B1.3
 Dn2 D1.3.4.7.8 S महतीं (for सहसा). — °) G1
 कालिङ्गानां. — °) K2-4 D2 G1 M3 रथा नागाः;
 B Da Dn D1.3-5.7.8 M3-5 रथाश्चानागः; Gs (inf.
 lin. as in text) रथनागां च कलितां. — °) S
 'महागदः.

5 °) D1 भीमस्तत्र (for 'सेनः'). — °) Ks अत्र
 छंदः (hypermetrio); T2 छिंदन्; M2 अछंदः; Ca. d
 आछंदः (as in text). Ko.2 भरत. — °) T2 वेप-
 दीन्; M2 'पादीम्. — °) Ś1 Ko-2.4 संयातं; Ds
 संसक्तं; S आसाद्य (T2 समन्युः) (for आयान्तं).

6 °) Ks ततः शतायुः संनद्धो. — °) D1 T2 M1-4
 राजन्; M1.2 राजा (for राज्ञा). — After 6°, S
 reads 7°, repeating it in its proper place. — °)
 Ks B D (except D2.3.6) व्यूढानीकेन (Ks '3')
 दंशितः; S 'नीको महाबलः.

7 °) S रथस्यै (M 'थैस्यै') बंधुसाहसैः. — °) G1
 कालिङ्गानां. Ś1 Ks.4 Ds नराधिपः; B1.3 Da1 उवा
 धिपः; B3 S जनैश्चरः (T2 'र'); D1-3 नराधिप. — °)
 G1 गदानां. T2 युयुधेनेन गदिना. — °) D1 केतुना (for
 केतुमान्). — °) Dn2 D4.3 महाराज (for रणे राजन्).
 — °) K2.2 D1.4 M1 पर्यवारयन्.

8 °) Ś1 Ks-3 B D (except D1.2) 'करूपास्तुः
 Ko-2 'करूपाश्च; S 'क (M1.2 'कु) रूपाश्च. — °) S

अभ्यवर्तन्त सहसा निपादान्सह राजभिः ॥ ८
ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
प्रजानन्न च योधान्स्वान्परस्परजिघांसया ॥ ९
घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ।
यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया ॥ १०
तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ।
बभूव सुमहाञ्छब्दः सागरस्येव गर्जतः ॥ ११

अन्योन्यस्य तदा योधा निहन्तन्तो विशां पते ।
महीं चक्रुश्चितां सर्वां शशशोणितसंनिभाम् ॥ १२
योधांश्च स्वान्परान्वापि नाभ्यजानञ्जिघांसया ।
स्वान्प्याददते स्वाश्च शूराः समरदुर्जयाः ॥ १३
विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ।
कलिजैः सह चेदीनां निपादैश्च विशां पते ॥ १४
कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः ।

C. 6. 2249
B. 6. 54. 15
K. 6. 54. 15

Ko-2 'सेनपुरोगमान्' (Ś1 'मा:'); D1 S 'सेनपदानुगाः';
D2 'सेनपुरःसराः'. — °) D1 अभ्यवर्तन्त. Ś1 K3 D2
सहिता (for सहसा). D3 S अभ्यधावन्त समरे. — °)
Ko-3 D1.6 निपादाः; S निपादैः.

9 °) Da1 प्रवर्तते. — °) Ś1 K D2.3.6 M1.2.4
मयावहं (for 'नकम्'). — After 9^{ab}, M1-2.5 ins.
(cf. 16):

165* सर्वे कलिङ्गकाश्चैव संनिवृत्तेषु चेदिषु ।

स्वाहाहुबलमास्थाय अभ्यवर्तन्त पाण्डवम् ।

— °) Ko.2 प्रजानन्नपि; K3 D2.3 प्राजानन्न च; K4
B1.3 Da प्रधाधनं च; B2.4 Dn2 D1.7.3 प्रधावतां च;
Dn1 D5 प्रवोधनं च; T G परेषां तव; M1-2.5 शूराणां
तव. K3 D2.3.6 योधाः स्वान् (D2 'धास्वान्'); K4
B Da Dn D1.5.7.3 S (except M1) योधानां. K1
प्रजानन्नयोधां तु; D1 तावकानां परेषां च.

10 °) Ś1 भीमम् (for घोरम्). S घोररूपं ततो
(M1-3 'घोर') युद्धं. — °) Dn2 भीमस्य सह सायकैः;
D1 भीमस्य रिपुभिः सह. — °) K3 D2.6 महत्या सेनया-
न्य (K3 'या सह').

11 °) D5 संग्रामे; T1 G समरे (for संग्रामे). — °)
Da1 D5 युद्धमा. — °) K2 B3 M3.5 सुमहाशब्दः;
D1 'हाहादः'. Ś1 बभूवुः सुमहाञ्छब्दाः. — °) Da1
सागरस्यैव. K3.5 D2.6 दीवतः; K4 वर्जतः; B Da
Dn1 D5 वर्धतः; Dn2 D1.3 सर्वतः; D7 पर्वणि; T1
G निस्वनः; M1 गर्जितं (for गर्जतः).

12 °) Ko.5 B2 D3 T2 G1.3 M1.2 अन्योन्यं स;
K1 'न्यं स; K3 D2.6 'न्यं ते; D1 'न्यं च (for 'न्यस्य').
Ś1 Ko-2.5 D2.6 महाः; B1 ततो; M2 तथा (for
तदा). K4 अन्योन्यं सहसा योधा. — °) Ś1 Ko-2 विकि-

(Ś1 'क') रन्ते; K3 B2 D1 M2 विकर्तन्ते (K3 'ते'); T1
G1 विकर्तन्ते; T2 विकर्तन्ते; G1.3 विकर्तन्ते; G2 विकर्तन्ते;
M1.3-5 विकर्तन्ते (for निहन्तन्तो). K3 परस्परं (for विशां
पते). — °) Ś1 T2 च तां; B1.2 चितः; Ca चित्तां
(as in text). M1.3-5 जिघांसतः (for चित्तां सर्वां). K3
महतीं चक्रुश्चितां सर्वां (hypermetric). — °) Ko-2 रक्त-
लोहितसंनिभां; K3.5 D2.3.6 द्वात्र (K3 द्वात्र) लोहितं;
K4 B3 Dn2 D1.5.7.3 T G M2 मांसशोणितसंनिभां (D3
'कर्ममां'; T1 G2.4 M2 'कर्मैः'); M1 द्रतशोणितं; M3
शवशोणितं.

13 °) K3 D2.3.6 योधाश्च स्वान्; K5 योधांश्चास्वान्;
Da Dn1 D5 योधान्स्वांश्च; Dn2 D1.4.7.8 M1 योधा-
न्स्वान्स्वान्; T1 G M2.5 योधान्स्वान्वा; T2 M2.4 योधाः
स्वान्वा (M2 स्वांश्च). Ko-2 परांश्चैव; B3 D (except
D2.3.6) M2 परांश्चापि. Ś1 योधांश्च स्वापरांश्चापि. — °)
K5 नाभिजानन्न; B2 Dn2 D1.7 न व्यजानन्न; D3 न
जानन्त. — D5 G1.3 om. 13^{ed}. — °) Ś1 Ko-3 D2.
3.6 M स्मात्र; K4 B3 Da2 स्वांश्च; Dn2 D1.8 तु
स्वाः; D4 तुष्टाः (for स्वाश्च). K5 स्वान्वा ददद्युः सत्ते;
D1 स्वान्प्याजग्निरे शूराः; T1 G1 'प्याददतेस्माकं'; T2
समाजग्रुश्च ते तत्र; G2 स्वान्प्याददतेस्माकं. — °)
Ko-3 Dn1 D2.3.6 T2 G2 परमं (for समरं). D3
भीषणा नदतो युद्धं.

14 °) K2 विपादैश्च; Da D5 निस्पादैश्च.

15 °) K3 D2.6 यथावीर्यं; K5 Cd यथाशक्तिरु;
T1 G1 यथाशक्ति. Ś1 Ko-3.5 D2.6 यथाबलं; K4
D1 महाबलं; Da1 यथाबलः (for महाबलाः). — M1.2
om. (hapl.) 15°-17°. — °) Ś1 Ko-2.5 D2.6 सना-
साय; K2 अनासाय (for परित्यज्य). — °) K1 D1.6
G2 स न्यवर्तत; Da1 D1 T2 सन्द्यवर्तत; D3 संनिवर्तत.
T1 G1 चेदत; G2 चोदय. Cd as in text.

C. 6. 2250
B. 6. 54. 16
K. 6. 54. 16

भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः ॥ १५

सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु ।

खबाहुवलमास्थाय न न्यवर्तत पाण्डवः ॥ १६

न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः ।

शितैरवाकिरन्बाणैः कलिङ्गानां वरुथिनीम् ॥ १७

कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ।

शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः ॥ १८

ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्नचिरं धनुः ।

योधयामास कालिङ्गान्खबाहुवलमाश्रितः ॥ १९

16 With 16, cf. 165*. — M₁. 2 om. 16 (cf. v. l. 15). Ko. 1 om. 16^a-17^b. — ^a) K₅ स तैः; D₁ भीमः (for सर्वैः). K₃ D₁-3. 6 आसन्नः; K₅ आसन्नैः; M₃-5 मगधैः; Co आसन्नः (as in text). T G₁. 3. 4 सर्वे (T₂ 'वै') कालिङ्गाश्चैव; G₂ सर्वान्कालिङ्गाश्चैव. — ^o) B₂ 'बलमाश्रित्य'; D₁ 'बलसंपन्नः'. — ^d) Ś₁ K₃ B₁. 3. 4 Dn₂ D₁. 3. 4. 7. 8 M₁ संन्य'; K₂. 5 D₅ स न्यवर्त (K₅ 'त') त; B₂ D₃ न न्यवर्तत; T₁ G अभ्यवर्तत; T₂ अभ्यवर्तत; M₃. 5 संन्यवर्तत. K₂ पाण्डवः; K₅ T G पाण्डवं; M₃. 5 चेदयः.

17 Ko. 1 M₁. 2 om. 17^{ab} (cf. v. l. 15, 16). — ^a) M₃-5 रथाप्यार्थो (for रथोपस्थाद्). — ^o) K₅ स तैर; D₁ शरैः; D₂ शतैर; D₃ सर्वैर (for शितैर). K₄. 5 B₁. 2. 4 D₁. 8 S (except T₂ M₂) अवकिरद् (D₁ 'त्'); D₄. 7 अवकिरन्. D₁ सर्वा (for बाणैः).

18 ^a) K₄ B₁. 3. 4 Da Dn D₄. 5. 7 कालिङ्गस्तु; B₂ D₁ S क (B₂ M₁. 3 का) लिङ्गश्च. — ^b) K₃ महायुतेः; K₅ M₂ 'बलः' (for 'रथः'). — ^o) D₃ शत्रुदेव. Ko इवाख्यातो. — ^d) पार्थिवं (for पाण्डवं). K₄ पाण्डवं जघ्नतुः शरैः.

19 ^b) K₂ D₂. 6 S प्रगृह्य (for विधुन्वन्). Ś₁ Ko-2 रथिनां वरः; D₁. 3 विपुलं धनुः. — ^o) M₄ रोध' (for योध'). Ś₁ कलिङ्गः; K₄ B D (except D₂. 3. 6) कालिङ्गः. — ^d) D₂ आस्थितः.

20 ^a) K₅ D₃ शत्रुदेवस्तु; B₃ शक्रदेवोपि. S (except M₄) भीमस्य (for समरे). — S transp. 20^{ad} and 20^{af}. — ^o) K₁ अश्वं. B₄ D (except D₁-3. 6) चतुरो (for समरे). S जघान चाश्वा (T₂

शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्वहन् ।
अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः ।
ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा ॥ २०
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः ।
शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् ॥ २१
स तथा निहतो राजन्कलिङ्गस्य सुतो रथात् ।
सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् ॥ २२
हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां जनाधिपः ।
रथैरनेकसाहसैर्भीमस्यावारयदिशः ॥ २३

साश्वा) न्समरे. — ^a) K₅ वीर्यवान् (for सायकैः)
— After 20^{ad}, N ins.:

166* तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमर्दिदमम् ।
शक्रदेवोऽभिदुद्राव शितैरवाकिरन्शरैः ।
भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः ।

[(L. 1) K₅ हताश्वं च तथा दृष्ट्वा. Da Dn D₄. 5 तं दम. — (L. 2) K₅ D₃ शत्रुदेवोभिदुद्राव; B₃ Da D₂ D₃ शक्रदेवोपि दु'. K₂ D₂. 6 शतैर. Ś₁ अवा' (for अवा). B Da Dn D₁. 4. 5. 7. 8 किरंतं (B₁ 'स्तु'; B₂-4 'तं') निशितैः शरैः. — (L. 3) K₅ D₃ शत्रुदेवो.]
— D₃ (following upon 166*) om. (hapl.) 20^{af}-21^a.
— ^o) Ś₁ K₃. 5 D₂. 6 शरज्जालानि.

21 ^a) S स हताश्वे (for हताश्वे तु). — ^o) K₁ B₃ शत्रु' (for शक्र'). — ^d) Ś₁ सर्वसैक्या'; Ko. 1 D₃. 6. 8 G M Co सर्वसैक्या'; K₁ D₂ सर्वसैन्या'; D₂ सर्वसैन्यहरां; Ca. d 'शैक्या' (as in text).

22 K₂ om. (hapl.) 22^{ab}. — ^a) S गदवा (for स तथा). Ko. 1 गृहितो; K₅ D₁. 8 S (except M₄) [अ]भिहतो (for निहतो). G₃ M₃-5 राजा. — B₁. 2. 4 Dn₂ D₄ कालिङ्गस्य. B₃ D₃ S क (B₃ का) लिङ्गतनयो रथात्. — ^d) D₁ पपात (for जगाम). B₂ धरणीतले; T₁ G जगतीतलं.

23 ^a) D₁ ततः कलिङ्गो राजेन्द्र. — ^b) Dn₂ B₃ कालिङ्गा'. K₂ जनाधिप; K₅ S जनेश्वरः; Dn₂ B₃ महारथः (for जनाधिपः). — ^d) Da Dn₁ D₄. 5 'वारयन्. G₁. 3 M₃. 5 दिशं. — After 23, S ins. (cf. 7^{cd}):

167* अयुतेन गजानां च निषादैः परिवारितः ।

ततो भीमो महाबाहुर्गुर्वी त्यक्त्वा महागदाम् ।
उद्धवर्हथि निक्षिप्तं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥ २४
चर्म चाप्रतिमं राजन्नायं पुरुषर्षभ ।
नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शतकुम्भमयैश्चितम् ॥ २५
कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य ह ।
प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी जनेश्वरः ॥ २६
तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् ।
भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ।
उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २७

कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे ।
तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ॥ २८
तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ।
चिच्छेद सहसा राजन्संभ्रान्तो वरासिना ॥ २९
निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
भानुमन्तमभिश्रेक्ष्य प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ ३०
भानुमास्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ।
ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ॥ ३१
न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ।
ततः स्वरेण महता विननाद महास्वनम् ॥ ३२

C. 6. 2270
B. 6. 54. 36
K. 6. 54. 36

24 ^a) Ko. 1 भीमसेनो; Da Dn1 Ds अथ भीमो.
Ś1 महावेगो; Ko-3.5 D2.3.6 वेगां; D1 वेगात् (for
बाहुः). — ^b) K1 D1.3 त्यक्त्वा गुर्वी (D1 मूर्ति). K4
B Da Dn D4.5.7.8 गदां त्यक्त्वा महाबलः; S रथादा-
(G1 'थमा)भुत्य हृष्टवत्. — ^c) Ko-3 D2.6 उद्धवाहा-
(Ko 'र्हा)थ; K4 B3 उदकर्षच्च; B1.2 Da Dn1 Ds
उदकर्षत्स (Da2 Ds 'न्स); B1 Dn2 D4.7.8 उद्धवर्ह
स; D1 आयार्धवद्धं (for उद्धवर्हथि). Co cites उदकर्षत्;
Cp Cd उद्धवर्ह (as in text). K5 उद्धवर्हम्यनिस्तुंशं
(sic); Ds S निक्षिप्तमाददे घोरं. — ^d) Ms चिकीर्षन्.
K3 D1.2.6 S दुष्करं (for दारुणम्).

25 ^a) Ś1 चर्म; B1 Ms कर्म. Ko चर्मा*प्रतिमं राजन्.
— ^b) Ś1 'क्षोर्षभं; K3 Da1 'न्सर्षभं. K3 पुरुषर्षभं;
K3 Dn2 D4.5.7.8 T1 G4 M पुरुषर्षभः; D1 पुरुषोत्तम.
Co cites आयर्षभं; Cd चार्षभं. — ^c) K4 B1-3 Da
Dn1 Ds समहैरर्धं; G1.3 नक्षत्रैश्चाधं. — ^d) Ś1 Ds
शातकौभं; K1 शतकौभं; K3 शातकुम्भं; K5 शात-
कौभं. B3 चितः.

26 ^a) K4.5 B Da Dn D1.7 कलिङ्गस्तु. — ^b)
Ś1 Ko-2 Da1 Ds 'ज्यामवमृज्य; B2 'गृह्यावमृज्य; D1
'ज्या चाव'; G2 'ज्यामप'. Ko-2.4.5 B1-3 Da Dn
D1.3.8 S च; Ds सः (for ह). — ^c) K3 D2.6
महष्टः (for प्रगृह्य). Ś1 Ko.2-3 B4 D (except D1.3)
T3 स (for च). S तीक्ष्णम् (for घोरम्). — ^d)
Ko.2 Da2 D2.3 वधकांक्षी; S जयकांक्षी. Ś1 Ko.3
D2.8 जनेश्वर; B Da2 D1.5 नरेश्वर; Da1 Dn D4.7
नरेश्वरः.

27 ^a) K5 S प्रेषितं. D1 पुरितं निशितं शरैः. — ^c)

D2 महाराज (for द्विधा राजंश्च). — ^d) Ś1 Ko.1.3.4
D1.2.6 विमला; K5 निशिता (for विपुला). — ^e)
K1.2 उदक्रोशश्च; K3 D1 M4 'शंश्च; B2 तदाक्रोशश्च.
T2 सहसा; M3.5 संक्रुद्धस् (for संहृष्टस्). — ^f) D1
ताप (for त्रास). B1.2.4 D (except D1-3.6) बलं
तव (for वरूथिनीम्).

28 K4 om. 28-29. — ^a) K5 B Da2 Dn2 D1.
4.5.7.8 कालिगो (B1 'गत्स). K5 B2-4 D (except D2.
3.6) S [S]य (for तु). — ^b) B1.2.4 D (except
D2.3) S भीमसेनस्य. — ^c) Ś1 प्रहि. — ^d) K1
शिलाचिताद्; K3 Da Dn1 D1.5 'सितान्.

29 K4 om. 29 (cf. v.1. 28). — ^b) Ko.2 खग-
तानिव; D1 शरांस्तस्य च (for खगतानेव). — ^c) S
समरे (for सहसा). D1 संचिच्छेद महाराजन्.

30 ^a) Ś1 निक्षिप्य; Ds निकृत्य. M3-5 तरसा (for
तु रणे). — ^c) Ś1 Ko.2.3.5 D2.6 Cv अभिभुज्य; K1
अतिक्रय (sic); D1.3 S ततो भीमः (for अभिश्रेक्ष्य).
— ^d) K3 D2-4.7.8 पुरुषर्षभ; K5 भरतर्षभः; Da
Dn1 Ds S पुरुषोत्तमः.

31 T1 G1 om. (hapl.) 31^{ab}. B3 transp. 31^{ab}
and 31^{cd}. — ^a) Ko भीमं (for भीमं). S (T1 G4
om.) भानुमानपि संक्रुद्धः. — ^b) K3 D2.6 ताडयन्;
D1 चादयत् (for छाद). K4 S शरवर्षैरवाकिरत्. — ^c)
Ko Da1 Dn1 D1.3.4 बलवान्; S सिंहवन्. — ^d)
Ś1 M1.4.5 छाद; K2 नद (for नाद). T G1.2.4
M1.5 नभस्तलं.

32 ^a) K3.4 B3 D1.2.6 स तं न; K5 न तं च; D3

C. 6. 227D
B. 6. 54. 3a
K. 6. 54. 3b

तेन शब्देन विव्रस्ता कलिङ्गानां वरुथिनी ।
न भीमं समरे मेने मानुषं भरतर्षभ ॥ ३३
ततो भीमो महाराजं नदित्वा विपुलं खनम् ।
सासिर्वेगादवपुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ॥ ३४
आरूरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ।
खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ॥ ३५
सोऽन्तरायुधिनिं हत्वा राजपुत्रमरिंदमः ।

न च तं; S ननु तं (M1. 3. 5 तन्). Ks वीरः (for भीमः). —^b) B1. 4 महाश्वे; B2 D1. 3 महाहवे. —^c) D1. 3 शब्देन; S खनेन (for स्वरेण). —^d) K0 महास्वरं; K2 महासुरं; K5 B2. 3 Dn2 D4. 7. 3 'खनः; S 'बलः.

33 ^a) D3 नादेन (for शब्देन). B1. 4 महता (for विव्रस्ता). —^b) G1. 3 वरुथिनी. —^c) D1 भीमं न (by transp.). Ds transp. भीमं and मेने. K3 न मेने भीममेनं स. —^d) K2 B Da Dn D4. 5. 1 पुरुषर्षभ; D1 पुरुषोत्तम; D3 भरतर्षभं.

34 ^a) T1 G4 तदा चरन्; T2 M तथा च तं; G1. 3 तदा च तं; G2 तदा चिरं (for ततो भीमो). Da Dn1 Ds महानादं; D3 'बाहुर् (for 'राज). —^b) K2. 4 B Dn2 D4. 1 नदित्वा; K5 ननदं; S विनद्य (for नदित्वा). K0. 2 विपुलं स्वरं; D1 T1 G1. 3. 4 M विपुलस्वनं; T2 विपुलं बलं. —^c) K0 सासि; K5 असिं (for सासिर्). K2 B Da Dn Ds-5. 7. 3 सासिर्वेगवदापुत्य; D1 'वेगात्पराक्रम्य; S 'वेगात्समापुत्य. —^d) K1 Ds वारुणो.

35 ^a) D1 मध्ये. — After 35^{ab}, Dn2 D4 ins.;

168* ततो मुमोच कालिङ्गः शक्तिं तामकरोद्धि धा ।
—^a) Ks D1. 2. 5 पृथुधारेण; Da Dn1 Ds S पृतना मध्ये. Co cites मध्ये (as in text). —^d) K0 सातु (for भानु). S1 अथाच्छित्तान् (sup. lin. 'नात्); Ks D2 (by corr.). 0 अवाच्छिनत्; K4 अथाच्छिनोत्.

36 Ks om. (hapl.) 36. T2 om. 36^{ab}. —^a) K1 Ds. 3 (by corr.) सोत्तरा. Ca. c. d cite अन्तरायुधिनिं. S उत्तरा (Ms 'रं) युधिनिश्वा (Ms. 5 'धि निश्वा) स्त्र. —^b) S1 Ko. 1. 5 D1 अरिंदमं; Da Dn1 D2. 5 'दम. S इत्था भीमो रणोत्कटः. —^c) Ko. 1 D1 Ms-3 गुरुभारस (Ko 'म) हं स्कंधे (D1 स्कंधं); K2. 5 D2. 0 'सहं युदे; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 गुरुं

गुरुभारसहस्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ॥ ३६
छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः ।
आरुणः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ ३७
ततस्तस्मादवपुत्य गजाद्भारत भारतः ।
खड्गपाणिरदीनात्मा अतिष्ठद्वि दंशितः ॥ ३८
स चचार बहून्मार्गानभीतः पातयन्गजान् ।
अश्विचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३९

भारसहं (Da1 'ह') स्कंधे; D3 T1 G गुरु (D3 'ह') सहं स्कंधे; T2 'सहस्त्रस्य. —^d) Ks. 5 D2. 0 नागस्य मपात (D0 'ताड') यत्; D1 नागस्य समपातयत्; स्कंधेनास्य न्यपातयत्.

37 ^a) S1 छिन्नस्कंधः; K1. 2 भिन्नस्कंधः (K1 'ह') T1 G4 भिन्नहस्तः. T1 G2. 4 M1. 3-5 स निनदन्. D सिंहस्कंधगतयेव. — Ds om. 37^{cd}. —^c) K2 T2 G1. 2 अरुणः; K5 आरुक्षु; D3 आरुक्षु; D4 आरुक्षु; Cv आरुणः (as in text). D4 सिंह' (as in text). D1 अरुणबन्धनो भीमः. —^d) Ks Da Dn D4 भानुमानिव. Cd cites सातु (as in text).

38 Ds reads (sec. m.) 38^{ab} in marg. —^a) B Da Dn D4. 5. 7. 8 पततश्चाप्यवपुत्य; D3 पततश्चाप्यवपुत्य; T1 G4 M1. 3-5 गजात्प्र (M1 'जाप्रः' 'जः प्र') पततोडुत्य; T2 गजात्पतत आडुत्य; G1. 3 गजात्पततोडुत्य. —^b) S1 रथाद्; S रणे (for गजात्) S1 K2. 4 B2-4 भरत भारतः; Ks B1 D1 S भरतभारतः (Ks G1. 3 M2 'मः); Ks Da1 भारत भारतः; भारतसत्तम (D6 'मः). Co cites भारतः (as in text). Ds गजादापुत्य भारत. —^d) K3 D2. 6 व्यतिष्ठत्; B D स्वतिष्ठद्वि दंशितः; K4 अतिष्ठत् विदंशितः; तस्यौ भूमौ सुदंशितः; Da Dn1 Ds S तस्यौ सुदंशि (S 'सि) तः; Dn2 D4. 7. 3 तस्यौ भुवि स च दंशितः.

39 ^a) B2 स चचाल; T G चचार च; Ms-3 चचाल (for स चचार). M1. 3 चचार विविधानाभिः. —^b) K3 Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 3 अभितः. S1 प्रीतिवत् Ko-3 D2. 3 प्रति तान्; Ks Ds प्र (Ks प्रीतिवत् (for पातयन्). K4 अभीतस्तान्गजान्प्रति; निपतितो भुवि; S भीमः प्रहरतो वरः. —^c) S1 अश्विचक्रम्; Co अश्विचक्रम् (as in text). Ds [अ]विद्धः; G2 [अ]विध्यन्; Co [अ]विद्धः; Ca. d [अ]विद्धः

अथवृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः ।
पदातीनां च संघेषु विनिघ्नञ्शोणितोक्षितः ।
व्येनवच्चरद्वीमो रणे रिपुवलोकटः ॥ ४०
छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महाजवः ।
खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ॥ ४१
पदातिरेकः संकुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः ।
मोहयामास च तदा कालान्तकयमोपमः ॥ ४२

मृदाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन् ।
सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ॥ ४३
निकृत्य रथिनामाजौ रथेषां युगानि च ।
जघान रथिनश्चापि बलवानरिमर्दनः ॥ ४४
भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबह्वन्प्रत्यदृश्यत ।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमापुतं प्रसृतं सुतम् ।
संपातं समुदीर्य च दर्शयामास पाण्डवः ॥ ४५

C. 6. 234
B. 6. 54. 50
K. 6. 54. 53

(as in text). — ^a) Ś1 (also as in text) K1
D6 प्रतिदृश्यत; G2 प्रत्यविध्यत.

40 D3 om. 40. D3 om. (1 hapl.) 40^aed.
— ^b) Ko रथानेकेषु; Da गजानीकेषु; D1 रथवृन्देषु. Ś1
चाभिभूः; Ko-3.5 D2.3 चाभिभूः; K4 B चाभिभूः;
Da1 चाभिभूः; Da2 चाभिभूः; Dn D2.7 वा विभूः; D1
च प्रभूः; T1 (before corr. as in text) चावभौ.
— ^c) K1 संगेषु; Da1 (also as in text) संघे च.
— ^d) M1.3 विनदन् (for विनिघ्नन्). Ś1 शोणितोक्षितः;
Dn2 D4.7 प्रत्यदृश्यत (for शोणितोक्षितः). — ^e) Ś1
Dn2 D4.6 विचरन्; Ko-3 B D1 व्यचरन्; K2 D1.2
विचरन्; K5 व्यनदन्. B Da Dn D4.5.7 संलये (for
भीमो). — ^f) K4 D6 रणेरेषु; B Da Dn1 D5
भीमो युधि; T3 रणे तु स; M रणेषु च (for रणे
रेषु). M3 रणो (for वलो). Dn2 D4.7 युधि भीमो
महाबलः; T1 G रणे तु समरोक्तः.

41 ^a) K3 छिदन्; K5 छिदि; Da1 छिदं; D6
छिदं. — ^b) Ko-2.5 D3 S बलः (for जवः).
— ^c) Ko खड्गेन. K5 शतं (for शितं). — ^d) D3
(marg. sec. m. as in text) राजयोगिनां; T1 जय
योधिनां (for गजयोधिनाम्).

42 ^a) K3 च स तान्; K4 B Da2 Dn D4.7.8 S
शरोस्त्रान्; Da1 शूरांश्च; D1 पुत्रांस्ते; D2 स च तान्
(for च तदा). D3.6 स मोहयामास च तान्. — ^d)
K2 कालांतक इवोपमः; Ca as in text. — After
42, T1 G1 ins.:

169* पदातिभिः पदार्तांश्च अश्वानश्चैर्गजानांजैः ।

रथान्यैश्च बहुधा जघान समरे बली ।

43 T2 om. 43^a. — ^a) Ko.1 मोहाश्च (for
मृदाश्च). K4 B Da Dn1 D1.5.7.8 S (T2 om.)

मृदास्तमेव च रणे; Dn2 मृदास्त एव च रणे; D1 मृदाश्च स
ततोः. — Ko.1 om. (hapl.) 43^b-44^a. — ^b) K3
D2 विनदन्तः; Da1 विनदन्तं तद्; D6 विमर्दन्तः; D3 निन-
दन्तः. K2 Da1 D6 समाद्रवन्; T1 G1 तथाद्रवन्. K5
नदन्तः समुपाद्रवन्; D1 सगजाः सह सादिभिः. — After
43^a, D1 ins.:

170* विमुञ्च्य क्षुधिता नादं विद्रवन्ति दिशो ददा ।

भ्रमन्तं कालरूपेण भीमसेनं महाबलम् ।

— M2 om. 43^a. — ^a) S (M2 om.) सोसि-
मुद्यम्य च रणे. — ^d) K2 Da1 D2 विचरन्तः. B1.2 महा-
हवे; D1 अभीतवन् (for महारणे). S (M2 om.)
वेगेन व्यचरन्तवन् (T1 G रद्वली).

44 Ko.1 om. 44^a (cf. v. l. 43). — ^a) K2.3
D2.6 विकृत्य; K3 निकृत्य. B2 रथिनाम्. K2-3 D2.3.6
S चाजौ; Co. d आजौ (as in text). D1 निकृतं रथि-
नस्त्वाजौ. — ^b) Ko-3 Da Dn D2.4-8 S रथेषां च;
D1 रथेषां च. — ^c) D1 M3-3 रथिनां (M3 नं) चापि.
— ^d) D6 रिपु (for अरि).

45 ^b) S बह्वन्द्वयपराक्रमः. — K3 om. 45^a-46^b.
— ^a) D1.3 S (except M1.2) भ्रान्तमाविद्धमुद्भ्रान्तम्
(by transp.); Ca. c. d. v as in text. — ^c) D1
आवृत्तं; M2.5 आभुतः; Cv आभुतं; Ca. c. d. आभुतं
(as in text). K1 प्रसृतं; D1 प्रस्थितं; T2 G1.3
प्रदुतं; M2.5 प्रसृजन्; Ca. c. d. v प्रसृतं (as in text).
Ko.1 सृतं; K2.3 B Da2 Dn1 D4.7 दुतं; S
(except G2) दुतं; Ca सृतं; Cv सृतं; Co सृतम् (as
in text). — ^e) D1 संजालं; T G2.4 संगतं;
G1.3 M1-3.5 सहतं; Cv संयतं; Ca. d संपातं (as
in text). Co cites संपातः. Ś1 समुदीर्य; Ko.2
D4 समुदीर्य (Ko तं) च; K4 B Da Dn D2.5 Ca. d
दीर्णं च; D1 सप्रदीप्तं च; D3 समुदीर्यं च; D3 Cd दायं
च; T1 G2.4 M1 दीक्षं च; T2 G1.3 M1-3.5 दीक्षं तं;

केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ।
 विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ४६
 छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च भिन्नकुम्भास्तथापरे ।
 वियोधाः खान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः ।
 निपेतुरुर्न्या च तथा विनदन्तो महारवान् ॥ ४७
 छिन्नाश्च तोमरांश्चापान्महामात्रशिरांसि च ।
 परिस्तोमानि चित्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ४८

Co cites 'दीयं' (as in text). — ') D₁ दर्शयानः
 स; G₃ दशया. B D (except D₁-3.6) T₂ M
 भारत (for पाण्डवः).

46 K₅ om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). — ^a) K₃ D₂. 8
 केचिदग्रासिना छिन्नाः; S गजास्तग्रासिना (M₂ 'सिचि-
 छिन्नाः. — ^c) D₂ विनेदुर्. S₁ भिन्नचर्मणो; K₃ छिन्न-
 चर्मणो; S (except T₂ G₃ M₅) भिन्नचर्मणो (for
 'मर्मणो).

47 ^a) K₁. 8 T₂ 'हस्ताश्च; M₅ 'हस्ताश्च. — ^b)
 Ko-2 भिन्नदन्ताश्च; D₁. 8 छिन्नकुम्भाश्च. — D₁ T₂ om.
 47^{cd}. — ^c) S₁ Ko. 1 वियोगाश्च; K₂ व्ययोधाः; G₃
 M₄. 5 वियोधाः; Co. d वियोधाः (as in text). — ^d)
 D₆ नेदुर् (for जघ्नुर्). S (T₂ om.) मृदन्ति वरवारणाः.
 — ^e) S₁ K₁ विनेदुर् (for निपेतुर्). Da Dn D₃. 5. 7. 8
 च तदा; D₁ बहुधा (for च तथा). — ^f) S₁ Ko-2
 निपतन्तो (for विनदन्तो). Ko-3. 5 D₂. 8 महारथान्;
 D₁ 'गजाः. — After 47, S ins.:

171* गजांश्च गजयन्तृश्च राजहस्तांश्च भारत ।

[T₁ G₂. 4 M₃ 'कर्तुश्च; T₂ 'वन्तारं (for 'यन्तृश्च).
 T₂ चक्रहस्तांश्च (for गज). M₁. 2 मारिप (for भारत).]

48 ^a) S₁ Ko-3 D₁-3. 6. 8 छिन्नाश्च; T₁ G M₂. 5
 भिन्नाश्च; M₃ भिन्नाश्च; Cd छिन्नाश्च (as in text).
 S₁ G₂ तोमरावापा (G₂ 'पां); Ko. 1 D₂. 6 तोमरा-
 चापा (sic); K₃ 'रां चापां; K₃ 'राश्चापा; B Da Dn
 D₁. 5. 7. 8 'रान्नाजन्; D₃ 'रारावान्; T₁ G₁. 3. 4 M₁-3. 5
 'रा (M₂ 'रो) वापान्; T₂ 'रमासान्; M₄ 'रावासान्.
 — ^b) Ko सहसात्र; K₅ महामात्रां; D₃ महामात्रान्.
 Ca. c. d cite 'मात्रः. — ^c) S₁ Ko-3 D₁. 2 'स्तोमा
 (K₂ 'मां) विचित्राश्च; K₅ B₃ D₃. 0 'स्तोमान्चि (D₆
 'मा वि) चित्राश्च; B₁. 2. 4 'स्तोमान्विचित्राणि; T₂
 'स्तोमानि छत्राणि. Co cites परिस्तोमानि (sic); Cd

त्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा ।
 तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूषि च ॥ ४९
 अग्निकुण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवाङ्कुशैः सह ।
 घण्टाश्च विविधा राजन्हेमगर्भास्त्सरूपि ।
 पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ॥ ५०
 छिन्नगात्रावरकैर्निहतैश्चापि वारणैः ।
 आसीत्तस्मिन्समास्तीर्णा पतितैर्भूर्नगरिव ॥ ५१

'स्तोमाः. — ^a) K₃ D कक्षाश्च; K₅ वृक्षाश्च.

49 T₁ G om. 49^{ab}. — ^a) K₅ त्रैवेयाण्य (for
 'याण्यथ). S₁ Ko. 1 शक्त्यश्च; Da₁ शक्त्यश्च; Dn₁ P
 शक्तीश्च; D₆ M₂ शक्तिश्च; M₄ शक्ति च. — ^b) S
 Ko-2 पताकाः कणय (Ko 'नका) स्तथा; K₃ 'का
 कणपां; K₅ D₂. 3 'का कुणपां; D₆ 'का कणयां; D₁
 'का पणव; T₂ M 'का कणयां. — ^c) S₁ शरीराण्यथ;
 K₃ B तूणीरान्यथ. K₅ चित्राणि; S योक्त्राणि; Ca. c. d
 यन्त्राणि (as in text). — ^d) K₅ अरुंषि च महापुष्पैः.

50 ^a) K₃ B₁. 2. 4 Da Dn D₁. 7. 8 Co सति
 दंडानि; K₃ D₂. 3. 6 भिडिमालानि; K₁ B₃ संगुलि
 त्राणि; D₁ अग्निवर्णानि; D₅ असिदंडानि (for सति
 कुण्डानि). — ^b) K₁. 2 तोत्रां चैव; K₃ D₆ तोत्राश्चैव;
 B₃ T₁ G₁ तोमरांश्च. Ca. d cite तोत्राणि. B₃ (मां)
 कुशानि च (for [अ]ङ्कुशैः सह). D₁ तोत्राणि विविधानि
 च; T₂ तोत्रांश्चापाङ्कुशैः सह. — ^c) K₃ खड्गाश्च; G₃
 घण्टाश्च (for घण्टाश्च). B₂. 4 Dn₂ D₁. 7. 8 G₃ विविध
 कारा (D₁ 'रान्); Da Dn₁ D₅ 'धा घोरा. — ^d)
 S₁ हेमगर्भा; Ko-2 हंसगर्भा (Ko 'भान्); Da₁ हेम
 गर्भा; D₃ हेमगर्भा; T₁ G₁ M₁. 3. 4 हेमगर्भः; G₃ हंस
 गर्भान्. S₁ तरूनपि; K₃ D₂. 6 बहूनपि; K₅ स्वरूपि
 च; K₅ गुरूनपि; B₂ D₃ G₁ M₃ सरूनपि. — ^e)
 'गर्भस्तरूनपि. Cd cites स्वरूप (as in text). — ^f)
 K₄ पततैः; K₃ D₃ पततः; D₁ पतिताः (for पताकाः).
 K₃ T G M₃ प (G₁ M₂ पा) पतितांश्चापि; K₄ B D₂
 पातितांश्चैव; K₅ D₃ पतितां; D₁ (before corr.)
 पतता. Ko पतितांश्चैव पतितः. — ^g) B₂ D₁ D₃
 D₁. 5. 7. 8 पश्यामि; D₆ G₂ M₁. 3. 5 पश्यामः.

51 ^a) S₁ भिन्नगात्रां; D₃ त्रापरकरैः; S छिन्नगात्रैः
 भिन्नहस्तैः; Cd. v as in text. — ^b) D₁ निहतैः
 B₂. 4 चैव (for चापि). D₂ वारणैः. S निहतैर्वारणैः.
 — ^c) K₃ B₃ D₂. 6 भूमिः; K₄ तत्र (for तस्मिन्).

विमृद्यैवं महानागान्ममर्दाश्चान्नरर्पभः ।
अश्वरोहवरांश्चापि पातयामास भारत ।
तद्वोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत ॥ ५२
खलीनान्यथ योक्ताणि कशाश्च कनकौज्वलाः ।
परितोमाश्च प्रासाश्च ऋण्यश्च महाधनाः ॥ ५३
कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ।

तत्र तत्रापविद्वानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ५४
प्रोथयन्त्रैविचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ।
स चक्रे वसुधां कीर्णां शवलैः कुसुमैरिव ॥ ५५
आप्सुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः ।
पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः ॥ ५६
मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ।

C. 6. 2296
B. 6. 54. 63
X. 6. 54. 63

Bl. 4 D (except D2. 6) S रणे (T1 G1 मृधे) भूमिः
(for समास्तीर्णा). K5 आशीस्तस्मिन्समाकीर्णाः. —^a)
K3. 5 D2. 6 भूधरैर्; B Da Dn1 D2. 6. 7. 8 S पर्वतैर्;
D1 भुजगैर् (for भूतगैर्). Dn2 D4 पर्वतैः पतितैरिव.

52 ^a) Ko Da1 D1. 4. 7 विमृद्यैव; K3 विमृद्यैव;
B3 विमृद्यैव; B1 विमृद्यैव; D2 विमृद्यैव; D8 वि-
मृद्य च; T2 विद्विधे च (for विमृद्यैव). S तथा नागान्
(G3 नं). —^b) Ko संमर्द्याश्चान्; K3 D2. 6 ममर्दा-
न्यान्; D1 ममर्दं च (for ममर्दाश्चान्). K3 D2. 3. 6
महाबलः; K4 Da1 D4. 5. 7. 8 नरर्पभः. S1 मदाश्चान्नरत-
र्पभः; K1 संमर्द्यामनुर्पभः (sic.). —^c) S1 K1 D3
अश्वरोहवरांश्च; K5 M1. 2 अश्वरोहान्व (M1 च) रांश्च; B3
अश्वरोहवरांश्च; Da1 अश्वरोहवरांश्च. Ko. 5 Da1 चैव (for
चापि). —^d) K1 पतः; M3-5 घातः (for पातः).
K3 D2. 6 संयुगे (for भारत). —^e) S1 om. (hapl.) 52er.
—^f) K5 Dn2 D4. 7 transp. घोरं and युद्धं. —^g)
Bl. 2. 4 Dn2 D4. 7. 8 तव (for तस्य). B D (except
D1. 2. 6) मारिप (for भारत).

53 ^a) T2 कवचान्यथ; M3. 5 बलिनां चाथ; M4
मलिनान्यथ (for खलीनान्यथ). Ca. c. d. v cite खली-
नानि (as in text). K4 Da Dn1 D2. 5 T G M4 Cv
चित्राणि; M1. 2 शस्त्राणि; Co. d योक्त्राणि (as in
text). B Dn2 D4. 7. 8 खलीनानि विचित्राणि. —^b)
Ko-2 वृषाश्च; K4 B1. 2 कक्ष्याश्च; B3. 4 Da Dn D4.
4. 7. 8 कक्षाश्च (for कशाश्च). Ca cites कक्ष्या[.].
—^c) B2 Da Dn1 D5 परितोमानि प्रासाश्च; Dn2
D4. 7. 8 मानि यंत्राश्च; D1 मास्त्या प्रासा. —^d) K1
ऋण्यश्च; K3 D2. 6 T2 G3 ऋण्यश्च; K5 शक्तयश्च;
Da2 D5 हृण्यश्च; G1 अण्यश्च. Cd cites रिण्यः. D5
महाबलाः; Co. d महाधनाः (as in text).

54 ^a) K4 चर्माणि; K5 वर्माणि; T G चित्राणि
(for चर्माणि). —^b) Ca आस्तरां; Co आस्तराणि;
Cd आस्तर (as in text). S1 चित्राण्य*रणानि च;
Ko. 1 विचित्राण्यस्त्र (Ko पण्य) राणि च; K3 विचित्राण्यं

वरानि च; D1 चित्राण्यस्त्रवराणि च; T2 छत्राण्याभ-
रणानि च. —^c) T1 G तत्रापविद्वान्येतानि; T2 तत्रोप-
विद्धापहतान्; M1. 2. 5 तत्रापविद्वानि रणे. —^d) B1
महीतले (for महाहवे). T1 G M पश्यामस्तत्र (M2 रणे
पश्याम) संवशः.

55 ^a) K3 D2. 6 प्रासयंत्रैर्; K4 प्रासयंत्रैर्; B1. 2
योधयंत्रैर्; B3 प्रोथयन्तः; D1 कृषायंत्रैर्; Co प्रोथयंत्रैः;
Cd प्रोथयंत्रैर् (as in text). K1 च शस्त्रैश्च; Dn2
D1 च चित्रैश्च; D3 तथा चित्रैः (for विचित्रैश्च). K5
प्रोथयंत्रैश्च विविधैः S चक्रे रथचक्रां (M1. 2. 4 नीलां;
M2. 5 नागां) श्र. —^b) B2 शस्त्रैश्च; B3 Dn2 D4. 7. 8
खड्गैश्च; D5 शनैश्च (for शस्त्रैश्च). T1 G4 रथनीलां-
स्तथाभिभूः; T2 G1-3 रथनीलां (T2 चक्रां; G2 क्रीडां)-
श्च चाभिभूः; M रथचक्राणि चाभिभूः. —^c) S तैः कीर्णां
वसुधां चक्रे. —^d) K4 B Da1 Dn D4. 5. 7. 8 S Cd
शबलां; D1 सबलां; D6 सबलैः; Co सबलं (for
शबलैः). B Dn2 D4. 7. 8 कुसुमैरिव (for कुसुमैः). Ko
अपि (for इव).

56 ^a) D1 आवृत्य. — After 56^a, G3 ins.:

172* आक्षिप्यान्यान्यपातयन् ।

खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद.

—^b) S1 Ko-2. 5 Da Dn D5 परामृष्य; D2 परामृषान्;
Co. d परामृष्य (as in text). T1 G महारथः (for
बलः). —^c) T2 छेदः (for पातः). —^d) B3 स-
ध्वजानपि; T1 G3-4 ध्वजानपि स; T2 ध्वजांश्चैव स (for
सध्वजानपि).

57 ^a) S1 उत्पत्यतो; Da2 M2. 4 उत्पतितो. —^b)
S1 K1 वातवश्च; Ko वा**श्च; K3 (by meta-
thesis) धातवश्च; D3 पादातेश्च. Dn2 D4. 7. 8 तरं
(for यशः). —^c) Dn2 समागांश्च (for मार्गांश्च).
D3 चरतांश्च. K2 B D2. 6 चित्रं. D3 मार्गांश्चरतश्चित्रांश्च.
—^d) K1. 2 T विस्मयंत.

मार्गाश्च चरतश्चित्रान्वयस्सयन्त रणे जनाः ॥ ५७
 निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत् ।
 खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ५८
 ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ।
 अपरे चैनमालोक्य भयात्पञ्चत्वमागताः ॥ ५९
 एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ।
 परिवार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६०
 ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ।
 श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ॥ ६१

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः ।
 भीमसेनमयेयात्मा प्रत्यविध्यत्तनान्तरे ॥ ६२
 कलिङ्गवाणाभिहतस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
 भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः ॥ ६३
 अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ।
 भीमं संपादयामास रथेन रथसारथिः ॥ ६४
 तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसदनः ।
 कलिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६५
 ततः श्रुतायुर्वलवान्भीमाय निशिताञ्शरान् ।

58 °) K₃ D_{2.6} स जघान. S₁ पताकांश्च; K₀₋₂ D₁ पदातींश्च; K₅ D₃ पदातींश्च; T₁ G_{1.2.4} M_{1.2.4} तदा कांश्चिद्. — °) K_{0.2} [अ]प्याक्षिप्य; K_{3.4} B D₂ G₁ व्याक्षिप्य; C₀ आक्षिप्य (as in text). D₃ ज्य-पोथ'; T₁ G_{1.3.4} M अपात'; C₀ अपोथ' (as in text). K₅ आक्षिप्यान्यानि पोथयत्; T₂ तलेनैव व्य-पोथ'; G₂ कांश्चिदाक्षिप्य पातयत्. — °) K_{1.2} खड्गे-नान्यं च; K₂ नान्याश्च; K₃ नाशांश्च; T₁ G_{2.4} M_{2.5} खड्गैरन्यांश्च. — °) K₀₋₂ पादेनान्यांश्च; D₁ हृष्टा चान्यांश्च; T G_{2.4} M नादैरन्यांश्च. K₄ B_{1.3.4} D₄ D₅ D_{4.5.7.8} नादैरन्यान् (D_{2.3} न्य)भीषयत्; B₂ नादेना-न्यानविभीषयत् (hypermetric).

59 °) K_{3.5} D₄ D_{2.2} D₆ ऊरुवेगेन. M चान्यान्स (for चाप्यन्यान्). — °) G₂ अथान्ये (for अपरे). K₂ D_{4.1} D_{5.3} चैवम्. D₁ अपरे च समालोक्य. — °) B D₄ D₅ D_{4.5.7.8} भयाद्विद्राविणोभवन्; D₁ भया-द्विप्राणिनोभवन्.

60 °) S एवं स बहुलां (M₄ वं बहुविधां) सेनां. — °) D_{4.1} कलिङ्गानां; D₅ कलिपतानां. — °) D₂ परिमुच्य. K₀₋₂ तेन; D₁ राजन् (for भीष्मं). S विनिग्रन्थचरद्भीमो. — °) S₁ K₃ D_{5.6} अभि' (for उपा'). K₀₋₂ भीमेन समभिद्रुतः (K₀ ता); K₅ D₂ सेनो ह्यभिद्रवत्; D₁ भीमसेनमथार्दयन्; S युगांताभि-रिवाहवे.

61 °) D (except D_{1-3.6}) ततः कलिङ्ग (D₄ गः). सेनां तां. — °) G₁ प्रमुखं. D₁ भरतोत्तम. — °) S₁ K₁ शता' (for श्रुता'). K₁ प्रेक्ष्य; K₅ G₂ प्रेत्य. — K₅ om. (!hapl.) 61^d-62^a. G₂ om. (hapl.) 61^d-62^a. — °) D₁ समभ्ययात्; G₁ M_{1.2} तमभ्य-

यात्; C₀ समभ्ययात् (as in text).

62 K₅ om. 62^{ab}; G₃ om. 62^a (cf. v. 1. 61). — °) K₄ B D₄ D₅ D_{4.5.7} M₃₋₅ कालिङ्गो. B₁ बहुभिः (for नवभिः). — °) K_{2.3} D₅ प्रतीक्ष्य; K₅ अविध्यत्; M₃ प्रत्यविध्यन्.

63 °) K₄ B D₄ D₅ D₄₋₇ कालिङ्गवाणाभिह (D₄ D₅ नाभिभू; D_{2.2} ननिह) तसः. — °) M_{3.5} तसः (for दित). D₁ इति (for इव). — °) T₁ G₁ कोपेन (for क्रोधेन). K₀₋₂ D₃ G₁ M_{2.5} इवेधितः; K₄ इवोद्धतः; K₅ D_{2.6} M_{1.3} इवेधितः; D₁ T₁ G₁ इवोत्थितः; T₁ G_{2.4} M₃ इवेरितः (for इवेन्धनैः).

64 °) K₀ अथाशोकं; K₃ यथाशोकः; B₃ तर्षा; C₀ अथा' (as in text). D_{1.3} S विशोक्य तर्षा राजन् (D_{1.3} स्तु रथं तूर्ण). — °) K_{3.5} D₄ D₅ D_{2.5-7} परिष्कृतं. D_{1.3} S योजयित्वा महारथं (D₁ ता महाजवं; M_{1.2.4.5} त्वात्मवान्प्रभो; M₃ त्वा महावत्). — °) K₃ D_{2.6} रथं (for भीमं). S₁ समादाय; S (except M_{1.2}) संपात'; C₀ संपाद' (as in text). — °) K₀₋₂ सरथं; K₃ D_{2.6} भीमस्य (for रथेन); K₄ B₁₋₃ D₄ D_{5.5} S रथिनां वरं; B₄ D₅ D_{4.7} रथिनां वरः (for रथसारथिः).

65 °) S₁ K₀₋₂ तमारुहो; D₂ समारुहः; D₄ तदारुह. — °) K_{0.1.4} B D₄ D₅ D_{4.7} M₃ कलिङ्ग-

66 °) T G₄ तत्र (for ततः). S₁ शतायुः. — °) B₂ D (except D_{1.2.6}) भीमस्य (for भीमाय). S₁ [अ]वाच्यज्; K_{0-2.5} [अ]वच्यज्; K₃ D_{2.6} व्यसृज्य (for निशिताञ्). — °) B D₄ D₅ D_{4.5.7.8} S

प्रेषयामास संकुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ६६
 स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निश्चितैः शरैः ।
 समाहतो भृशं राजन्कलिङ्गेन महायशाः ।
 संकुद्धे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः ॥ ६७
 कुदश्च चापमायस्य बलवद्भलिनां वरः ।
 कलिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ६८
 धुराभ्यां चक्ररक्षौ च कलिङ्गस्य महाबलौ ।
 सत्यदेवं च सत्यं च ग्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६९

ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निश्चितैस्त्रिभिः ।
 केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ॥ ७०
 ततः कलिङ्गाः संकुद्धा भीमसेनममर्षणम् ।
 अनीकैर्वहुसाहसैः क्षत्रियाः समवारयन् ॥ ७१
 ततः शक्तिगदाखड्गतोमरद्विपरश्वधैः ।
 कलिङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ॥ ७२
 संनिवार्य स तां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
 गदामादाय तरसा परिपुल्य महाबलः ।

C. 6. 2313
 E. 6. 54. 20
 X. 6. 54. 20

(T₁ मल्ल) लाघवं (for पाणि) .

67 ^a Ko-2 स कार्मुकवरो ह्योः S स (G₃ स्व) कार्मुकवरो (G₂ 'तो वा') यैः. — ^b K₁ D₁ निश्चितैः. S स्वर्णयुजैर्महादेव (T₁ G 'मृधे'). — K₅ om. 67^c-70^b. — ^c K₃ D₁. 2. 6 महाराज; B₁₋₃ महाराजन् (for भृशं राजन्). D₃ कलिङ्गेन शरैः पार्थोः S कलिङ्गेन तदा भीमो (T₁ तथा भीमो; G₁ महाभीमो; M₁. 2 तदा विदो). — ^d K₁ B Da Dn₁ D₅ कलिङ्गेन. K₃ D₅ महात्मना; K₄ B Da Dn D₁. 4. 5. 7. 8 महाबलः (for महायशाः). D₃ मर्मभेदिभिराशुगैः S चिदः (M₁. 2 भीमः) सप्तभिराशुगैः. — ^e Ko-2 Dn₂ D₃. 4. 1 T G₂. 4 M₁₋₃ संकुद्धोः B₁. 2 Da Dn₁ D₅ G₁. 3 कोप; B₃. 4 D₂ 'कुशोः D₁ ततः कुद्धोः D₃ M₁. 5 संकुशः S (except M₃. 4) तदा (for भृशं). Ko-2 कुदो (for भीमो). — ^f M₃ दंडहस्त (for दण्डाहत). T₁ महोरगः.

68 K₅ om. 68 (cf. v. l. 67). — ^a K₁ B Da₂ Dn₂ D₁. 5. 7. 8 T G M₁. 5 कुदः स; D₁ M₁. 2 कुदस्तु. S₁ चापमाकुल्य; Ko 'मायस्य; B 'मानस्य; Da Dn₁ D₃ M₂₋₃ 'मादाय. Co cites आयस्य (as in text). — ^b M₃₋₅ बलेन (for बलवद्). — ^c K₁ B Da Dn₁ D₁. 5. 7. 8 M₃ कलिङ्गम्. — ^d D₁ T G 'भिराशुगैः.

69 K₅ om. 69 (cf. v. l. 67). — ^a Ko-2 धुराभ्यां (for धुराभ्यां). D₁ S तु (for च). — ^b K₁ B₁. 3. 4 Da Dn D₁. 7. 8 G₁ कलिङ्गस्य. D₁ T₁ G₂. 4 महाबलः; G₁. 3 महात्मनः; M₁. 2 'रथौ. — ^c G₁. 2 सत्यदैव. — ^d K₁ यमसाधनं; Co 'सादनम् (as in text).

70 Ko-2 D₂ om. (hapl.) 70. K₅ om. 70^{ab}

(cf. v. l. 67). — ^b D₅ नरान्वै (for नाराचैर्). T G नाराचैश्च त्रिभिः पुनः. — T G om. (hapl.) 70^c-75^b. — ^d K₃ D₅ (with hiatus) धनवद् (for ऽगमयद्). K₃ 'साधनं. D₁ गमयामास मल्लवे.

71 T G om. 71 (cf. v. l. 70). — ^a S₁ Ko-2. 5 M₁ ततः कलिङ्गः संकुद्धो. — K₅ om. 71^c-72^b. — ^c Ko-2 B₂ Dn₂ D₅. 3 अनकैर्. M अनेकशतसाहस्रैः. — ^d Ko-2 D₁ क्षत्रियैः; M समंतात् (for क्षत्रियाः). Ko-2 समवारयत्; K₃ 'वाकिरन्; B Da Dn D₁. 5. 7. 8 'योधयन्; D₁ M पर्यवारयन्.

72 K₃ (hapl.) T G om. 72 (for T G, cf. v. l. 70). K₅ om. 72^{ab} (cf. v. l. 71). — ^a D₁ 'खट्वैस् (for 'खट्वः). — ^b D₁ M 'तोमरासिपरश्वधैः. A few MSS. 'परस्वधैः. — ^c Ko-2 D₅ कलिङ्गश्च. K₁. 5 B Da Dn D₅-5. 7. 8 M शतशोः; D₁ समरे (for च ततो). — ^d Ko. 1 जवाकिरत्; B Dn₂ D₁. 7. 8 M₁ अवारयन्; Da Dn₁ D₅ उपाद्रवन्.

73 T G om. 73 (cf. v. l. 70). — ^a Ko-3 D₁. 2 स निवार्य; D₅ नविचार्य; M समवार्य (for संनि). B Da Dn D₁. 5. 7. 8 तु तां; D₁ ततो; D₃ M च तां (M₁ तात्) (for स तां). K₁ घोरां; B Da Dn D₁. 5. 7. 8 राजन्; D₁ घोरान्; D₃ M वीरः (for घोरां). — ^b Ko शरवृष्टिः; Da Dn₁ M शस्त्रवृष्टिः; D₁ शरवृष्ट्या. K₁ Dn₁ समुत्थितं; K₃ Dn D₃. 4. 7. 8 समुत्थितां; B₃ स सायकैः; D₁ दुरासदान्; M दुरासदां (for समुत्थिताम्). — ^c M₁. 2 तान्सर्वान् (for तरसा). — ^d S₁ Ko. 1 D₃ परिपल्य; K₃ D₂. 6 संनिवार्य; K₅ संनिपल्य; M परिपुल्य (for परिपुल्य). K₃ महारथः. D₁ अवपुल्य रथादली. — After 73^{ab}, D₁ ins.:

भीमः समशतान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ ७३
 पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिमर्दनः ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७४
 एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ।
 विभेद समरे वीरः प्रेक्ष्य भीष्मं महाव्रतम् ॥ ७५
 हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन महात्मना ।
 विप्रजगुरनीकेषु मेघा वातहता इव ।

173* पपात शत्रुसैन्येषु केसरीव महाबलः ।

—^a) K₁ D₁ योधान् (for वीरान्). —^r) D₃ नानं
 (for अनं).

74 T G om. 74 (cf. v. l. 70). —^b) D₁ r
 कालिगान्. K₂ परिमर्दनः (for अरिं). —^c) M₁ s.
 ६.६ यमलोकाय (for मृत्यु). —^d) K₃ तदद्भुतम्.
 — After 74, D₁ ins.:

174* गदया मुक्तया राजन्पातयामास दन्तिनः ।

तथा गर्जं गजेनैव प्राहिणोद्यमसादनम् ।

रथं रथेन संचूर्ण्य तुरङ्गं तुरगेण तु ।

पदातिनं पदातेन प्रेषयामास मृत्यवे ।

पुनरक्षेपु पतति गजेषु च पुनः पुनः । [5]

रथेषु स पदातेषु वायुनेव महानलः ।

यथा मृगाणां मध्ये तु केसरीव नखग्रहः ।

एवं भ्रमति सैन्येषु भीमकर्मा वृकोदरः ।

75 T G om. 75^{ab} (cf. v. l. 70). —^a) M ततः
 (for एव). K₅ सर्वान्यः; Da Dn. D₁ s शतान्यं
 (for स तान्यं). — Ko. 1 om. (hapl.) 75^b-76^a.

—^b) D₁ समंततः (for पुनः पुनः). K₂ ज्यमर्दत महा-
 बलः. —^c) S₁ K₅ पार्थः; K₃ D₂ s तूर्णः; D₁
 राजन्; M₁ s-5 वीरं (for वीरः). —^d) S (except
 M₄) भीमः (for भीष्मं). K₃ D₂ s M₅ महारथः;
 T₁ G समाधुवं; M₁-2 महाबलः (for व्रतम्). K₂ s
 B Da Dn D₁ s. ६. १. ८ भीमो भीमपराक्रमः; K₅ भीष्मं
 प्रेक्ष्य महानलं; D₁ भीमसेनो महाबलः.

76 Ko. 1 om. 76^{ab} (cf. v. l. 75). —^a) D₁
 हस्त्यारोहाः समातङ्गाः. —^b) K₂ B₁ s. 4 Da Dn D₁.
 ६. १ कृता रणे; K₄ D₃ महारणे; B₃ हता रणे (for महा-
 त्मना). —^c) K₂ D (except D₂ s) S घना (for
 मेघा). K₃ Da Dn D₅ M वाताहता इव; K₅ वात
 हवाहताः; G₃ चातेरिता इव (for वातहता इव). — D₃

मृद्वन्तः खान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ॥ ७६
 ततो भीमो महाबाहुः शङ्खं प्राध्मापयद्वली ।
 सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ॥ ७७
 मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप ।
 प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥ ७८
 भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणैव सर्वतः ।
 मार्गान्वहून्विचरता धावता च ततस्ततः ।

om. 76^a. —^a) D₅ मृद्वन्तः; D₅ मर्दतः (for मृद्वन्तः;
 T G मृद्वन्तः (T₂ ग्रसं; G₂ मह) तः खंदनालीकार्. —
 K₁ शराहताः; D₁ शरानुगः; D₁ च सातुराः. K₂
 च्य (K₁ वि) मर्दत महाबलः. — After 76, D₁ ins.:

175* भ्रमन्ति तत्र तत्रैव काल्यमाना महात्मना ।

77 K₂ om. 77-84. —^a) T₁ G महैवासः;
 महाघोरं; M महाघोषं (for महाबाहुः). — After
 77^a, N (K₂ om.) ins.:

176* खड्गासक्तमहाभुजः ।

संप्रदष्टो महाघोषं

[(L. 1) K₃ s B₂-4 D₂ s खड्गहस्तो; D₁ D₁
 खड्गसक्तः; D₃ खड्गशक्तो (for खड्गासक्त). D₁ D₁
 शङ्खरणाजिरे. — (L. 2) D₁ s D₃ s. १. ८ महाघोरं (for
 'घोषं). D₁ सिंहनादं सुधुः कृत्वा.]

—^b) Ko. 1. 3. 5 Da Dn D₅ s प्रध्मापयत् (D₁ D₁
 D₁ प्राध्मापयन्. D₁ शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् (= ६. ६
 12^a); S शङ्खं दध्मौ महाबलः. —^c) S₁ 'कलिङ्ग'
 M₂ 'योधानां (for 'सैन्यानां). —^d) D₁ D₁ s.
 G₁ s. 4 M₅ समकम्पयन्. — After 77, D₁ ins.:

177* भीमेन सहसा राजन्भ्रममाणेन संयुगे ।

78 K₂ om. 78 (cf. v. l. 77). D₁ om. 78^a-78^b.
 —^a) D₃ S (except M₃) मोहस्तेन (for 'भ्राता'
 —^b) D₁ T₂ 'तपः'. —^c) K₂ प्राकंपत च;
 अकंपस्तव; Da Dn₁ D₃ s प्राकंपयंत (for प्राकम्पयन्त च).
 S प्रचकंपे च तस्मै (M₁ s 'ये ततः सै' न्यं. —^d) D₁ s.
 Dn₂ D₁ s. १. ८ च सुधुः; B₃ Da Dn₁ D₅ प्रयुः
 S च भारत (for च सर्वशः). Co cites सुधुः.

79 K₂ om. 79 (cf. v. l. 77). D₁ s S om. 79^a-79^b.
 (for D₁, cf. v. l. 78). —^b) K₅ गर्जेनैव;
 K₄ s B₁-3 D₆ पर्वतः; Ko. 1 पर्वतः; K₃ D₃ सर्वतः
 (for सर्वतः). D₃ गर्जेनैव च सर्वशः. —^c) D₁ s.

सुदुरूपतया चैव संमोहः समजायत ॥ ७९
भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकम्पत ।
क्षोभ्यमाणमसंवाधं ग्राहेणैव महत्सरः ॥ ८०
प्राप्तिषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा ।
पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संवशः ॥ ८१
सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः ।
अत्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥ ८२
सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः ।

भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः ग्रहारिभिः ॥ ८३
धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः ।
महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ८४
एवं संचोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ।
भीमसेनस्य जग्राह पार्षणि सत्पुरुषोचिताम् ॥ ८५
न हि पाञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ।
भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ८६
सोऽपश्यत्तं कलिङ्गेषु चरन्तमरिषूदनम् ।

C. 6. 2329
B. 6. 54. 95
K. 6. 54. 96

बहु (for बहून्). D₁ मार्गा बहुविधा सैन्ये; D₃ M मार्गाश्च चरत (T₂ सरथ) श्वित्रान्; T₁ G मार्गान्विचरत-
श्वित्रान्. — ^a) K_{0.1} धावतश्च. D₁ कृतप्रतिकृतैः कृताः;
D₃ S धावतश्च (T₂ ध्वजं चैव) यशस्विनः. — ^e) D₆
बहुर (for सुहुर). K₅ मुरुष्टपतनाच्चैव (sic); D₃ सुह-
रूपततश्चैव; S सुहृष्टोत्पततो दिक्षु. — ^f) K₃ B₁ D_{2.8}
समपद्यत; D₇ सह जायते; C₆ परिजायते. D₃ S व्य-
(D₃ by corr. वा) स्मर्यत रणे जनाः. — For 79er,
D₁ subst.:

178* धावता हस्तिमार्गेषु सुहुरापतता पुनः ।
कलिङ्गानां ससैन्यानां संमोहः समजायत ।

80 K₂ om. 80 (cf. v.l. 77). — ^a) S हन्यमानं
(for भीमसेन). K₀ भयाघ्नस्तं. — ^b) B_{1.4} D₄ D_n
D_{4.5.7.8} S सैन्यं तत्; D_{1.3} तत्सैन्यं (for सैन्यं च).
— ^c) K₀ असंवाधः; M₁ वाधे; C₆ वाधं (as in
text). D₁ ताड्यमानमसंख्येयं; D₅ क्षोभयामास संवाधं;
T₁ G क्षोभ्यमाणं महत्सैन्यं. — ^d) D₁ गजेनेव; D₃ T₂
G₂ ग्राहेणैव. D_{n2} D_{1.4.7} महासरः.

81 K₂ om. 81 (cf. v.l. 77). — ^a) D₄ D_{n1}
D₃ [अ]यः; D₃ T₁ G M₃₋₅ तु (for च). K₃ B₃
D_{2.6} सर्वेषु; D₃ S सैन्येषु (for वीरेषु). B₁ संत्रा-
प्तिषु वीरेषु. — ^d) B D₄ D_n D_{1.5.7.8} S समततः;
D₁ सहस्रतः; D₃ च सर्वतः (for च संवशः).

82 K₂ om. 82 (cf. v.l. 77). — ^a) K₃ एवं
(for सर्व). D₁ पादेषु; T₁ G₁ सैन्येषु (for योधेषु).
— ^b) B_{1.2} वाहिनी; D₂ D₃ ध्वजनी. — ^c) B D
(except D_{1.3.6}) जवादीव (for अत्रवीव). D₃ स्वानि
सैन्यानि. — ^d) K₄ B D (except D_{1-3.6}) भारत;
S मारिष (for पार्षतः).

83 K₂ om. 83 (cf. v.l. 77). — ^a) Ś₁ K_{0.1}

सेनापतिमतं; B_{2.4} D (except D_{1-3.6}) पतेर्वचः.
— ^b) K₅ D₄ D₅ G₂ शिखंडी. K_{0.1} ततः; D₃ S
रथाः (for गणाः). D₃ (m as in text) शिखंडीप्रमुखा
नृपाः. — ^c) K_{0.1.5} B_{1.4} D (except D₆; D₂
marg. sec. m.) भीष्मम् (for भीमम्). K₀ अभ्यवर्तत;
K₃ अभिवर्तत. — ^d) D₃ T₂ ग्रहारिणः.

84 K₂ om. 84 (cf. v.l. 77). — ^a) T₂ पार्यः
(for सर्वान्). — ^b) S पालयन्पृष्ठतोन्वगा (M₁ या)त्.
— ^c) S मेघ (M₂ रथ)घोषेण. — ^d) D₆ नागानीकेषु.
S गजा (M₁ रथाः; M₂ तथा) नीकेन दंसितः.

85 ^a) Ś₁ K₀₋₂ संघाद्यः; K₃ D_{2.6} संनोद्यः; K₁
संदिद्यः; K₅ संबोध्य (for संचोद्य). D₁ योधास्तु (for
सर्वाणि). S सर्वसैन्यानि संचोद्य. — ^b) D₁ राजन्ता-
त्यकिपार्षतौ; S पृष्ठद्युन्नो महाबलः. — ^c) D₁ रक्षार्यः;
C₆ जग्राह (as in text). — ^d) K₅ पार्षणि सत्पुरुषो-
चितं; B D₄ D_n D_{1.5.7.8} पार्षणि सत्पुरुषैर्वृतः; D₁
जगमतुस्स्वरितौ नृपः; S पार्षणि सत्पु (G₁₋₃ णान्विष्युः;
M₂ णि स्वपु) रूपैः सह.

86 ^a) K₀₋₂ D₂ पंचालः; D₁ S पुत्रस्य. — ^c)
D₃ प्रियः सात्यकिभीमाभ्याम्; D₆ न भीमसात्यकोरन्यः;
T₁ G M भीमसौ (M₁ सै) जेययोरन्यो; T₂ भीमसेनसमो
वीरो. — ^d) D₃ अन्यः पुरुषसत्तमः; S नरः प्रियतरो (T₂
M सो) सुवि.

87 ^a) K₂ D₄ D_n D_{1.3-5.7.8} सोपद्यतः; K₃
B_{1.2} D_{2.6} सोपद्यच्च; K₄ B₁ सोपद्यत् (submetrical);
K₅ सोपश्चाच्च (sic); S स तं पद्यन्. — T₂ om. 87^b-89^a.
— ^b) K₀₋₂ D_{1.3} जरिमर्दनं. — ^c) M₂ महाबाहुः.

88 T₂ om. 88 (cf. v.l. 87). — ^a) K_{0-2.5} D
(except D_{2.3.6}) M₅ नन्द (for नन्दं). D₃ S (T₂

भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ८७

ननर्द बहुधा राजन्हृष्टासीत्परंतपः ।

शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ८८

स च पारावताश्चस्य रथे हेमपरिष्कृते ।

क्रोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ८९

धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम् ।

भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् ॥ ९०

तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।

कलिङ्गान्समरे वीरौ योधयन्तौ मन्स्त्रिनौ ॥ ९१

om.) पुरुषप्याग्नौ (for बहुधा राजन्). — ^b) D₃ जहास च; T₁ G_{2.4} M जहपे च; G_{1.3} जहपे च (for हृष्ट-
श्चासीत्). Ś₁ D_{1.6} परंतपः; T₁ G पुनः पुनः. — T₁ G₄ om. 88°-89°. — ^c) Da Dn D_{1.7.8} दध्मौ स; D₅ च दध्मौ (by transp.). S (T G₄ om.) शङ्खं च समरे दध्मौ.

89 T₁ G₄ om. 89 (cf. v. l. 88); T₂ om. 89^{ab} (cf. v. l. 87). — ^a) Ś₁ सर्वः; G₁₋₃ M₃ स तु (for स च). Ko.1 परावताश्चस्य; K₅ D_{1.8} पारावताश्चस्य; Da पारावतश्चास्य; D₈ पारावतश्चस्य; M_{1-3.5} पारा-
वताश्च तु; Ca पारावताश्चस्य (as in text). K₃ D₈ स चचार ततश्चास्य; D₂ स च सवारतश्चास्य (sic); Cv as in text. — ^b) Dn₂ रथं; Cd रथे (as in text). K_{3.5} Da Dn₁ D_{1-3.6-8} हेमपरिष्कृते; G₁₋₃ M हेम-
चि (M₃ महति)भूषिते. — ^d) D_{2.8} समाश्वसन्; T₂ समाह्वयत्; Cd समाश्वसत् (as in text).

90 ^a) Ko-2 B Da Dn D_{1.6.7.8} धृष्टद्युम्नश्च (for 'द्युम्नस्तु'). Ko ते दृष्ट्वा; K₂ संदृष्ट्वा. D₁ धृष्टद्युम्नं परि-
स्कृत्य. — ^b) B₂₋₄ Da Dn D_{1.6.7.8} कलिङ्गैः. D₁ सात्वतं च महाबाहुः. — ^c) D₁ भीमसेनो महामेघो; T₁ G 'सेनं महाबाहुं. — ^d) Ś₁ Ko.1 त्राणायाजौ; Da Dn₁ D₈ द्रोणायाजौ. D₁ नरपर्वतमभ्ययात्.

91 ^a) K₅ D₁ दृष्ट्वा (for दूरात्). K B Da₁ D_{2.3.6} S सात्य (G₂ 'त्वि'किं. K₅ दूरात्; D₁ वीरौ (for दृष्ट्वा). — ^c) K₁ D₁ कलिङ्गैः; K₃ D_{2.6} कलिङ्गाद्. T₁ G₄ योधयन् (for वीरौ). — ^d) K₃₋₅ B D_{2.3.6} योधयतां. Ś₁ D₈ वरश्चिनौ; S यशस्विनौ (for मन्). —

92 K₅ om. 92°-94°. — ^a) Ko.2 तत्र स (by transp.). D₁ [आ]साद्य; D₈ यात्वा (for गत्वा).

स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः ।

पार्थपार्षतयोः पार्ष्णि जग्राह पुरुषर्षभः ॥ ९२

स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः ।

आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ॥ ९३

कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम् ।

रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ९४

अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम् ।

संततारं सुदुस्तारां भीमसेनो महाबलः ॥ ९५

भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ।

K₁ D_{2.3.6.8} शैनेयो; Da₁ G₁ M₂ शैनेयौ; D₁ वरः नीर. — ^b) D₂ M₅ जवेन (for जवेन). Ś₁ जदिनः; K_{1.2.5} जयतां; D₂ यजतां. — ^c) S (except M_{1.1} भीम (for पार्थ). K₃ D₃ G₂ पार्ष्णी; G₃ पार्ष्णैर. — ^d) K₃ D_{2.6.8} T₁ G_{2.4} पुरुषर्षभः; T₂ M पुनः तमः. — After 92, D₁ ins.:

179* एतच्चतुर्दशे वर्षे भीमो दृष्ट्वा रणाजितम् ।

विशेषेण गजान् राजन्परं तोषमुपागमत् ।

93 K₅ om. 93 (cf. v. l. 92). — ^a) T₂ तं कृत्वा; M₅ स दृष्ट्वा (for स कृत्वा). Ś₁ Ko-3 D_{1.1.2} दारुणं; Ca. c कदनं (as in text). Ś₁ Ko-4 D_{1.2} कर्म (for तत्र). — ^b) M₂ प्रगृहीतः. — D₂ 93°-96°. — ^c) D₃ विधाय (for आस्थितो). D₂ द्रौणम्; T₁ G₄ रुद्रम्. — ^d) T₁ G रिपून् (for परान्). Ś₁ Ko-3 D_{2.6} कलिङ्गानन्ववैशतं; D₁ कलिङ्गानभिद्रुतः; D₈ कलिङ्गान्समयोधयत्.

94 D₃ om. 94 (cf. v. l. 93). K₅ om. 94^{ab} (cf. v. l. 92). — ^a) B₂ D₄ T₁ G₄ M₃ कलिङ्ग-
M₂ क (M₂ का)लिङ्गप्रभवाश्चैव. — ^b) Ś₁ 'कर्दमः' — ^c) B₂ 'संदनं; Da₁ Dn₁ 'स्यंदनी. S रुधिर-
नदीं तत्र भीमः प्रावर्तयत् (T₁ 'न्व'ली).

95 D₃ om. 95 (cf. v. l. 93). — ^a) B D₃ D_{4.5.7} अथांतरे (for अन्तरेण). — ^b) K₅ पाण्डवान-
मनीकिनीं; S पाण्डवानां चैव वाहिनीं (M_{1.3-5} भारत). — ^c) Ko-2 संततारं; D₃ स ततारं; Co संततार (as in text). K₃ D_{2.6} तां संततारं दुस्तारां; S तस्ताव-
(T₂ G_{1.3} M₅ प)रमपाराया. — ^d) S भीमसेनोन्व-
गच्छत्.

96 D₃ om. 96^{ab} (cf. v. l. 93). — ^a) Ś₁ Ko-

कालोऽयं भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युध्यते ॥ ९६
ततः शान्तनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ।
अभ्ययात्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥ ९७
तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ९८
परिवार्य च ते सर्वे गाङ्गेयं रभसं रणे ।
त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्जुञ्जसा ॥ ९९
प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव ।

यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ॥ १००
ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान् ।
हयान्काञ्चनसंनाहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः ॥ १०१
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् ।
शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०२
अप्राप्तामेव तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव ।
त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत ॥ १०३
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवद्भदाम् ।

G. 6. 2545
B. 6. 54. 113
K. 6. 54. 113

Dn3 D1. 5. 7 तदा (for तथा). T1 G M वि (G2
या) कोशति स तं दृष्ट्वा; T2 आकोशति सुतं दृष्ट्वा. —^b)
S तावका भरतर्षभ. —^c) D8 भीमजनकं (for 'रूपेण').
—^d) K5 Dn2 D1. 7. 8 कालिङ्गैः. D3 S युध्यतीति
भयादिताः.

97 ^a) T1 G दृष्ट्वा; T2 M श्रुत्वा (for भीष्मः).
—^b) K1. 2 Da1 Dn1 ततः; D8 ते (for तं). S
निनदं तं महाहवे. —^c) Ś1 K1 अभि°. Ś1 K2 त्वरितं.
Ś1 भीष्मो; Dn3 D4 [5]नीकं (for भीमं). —^d)
Ko-2 व्यूढानीकं; B2 'नीकैः'. S परंतपः (for सम-
न्ततः). D1 व्यूढानीकेन संवृतः.

98 ^a) D2 स (for तं). M1-3. 5 सात्यकिर्भीमसेनोद्य-
—^b) K2 पार्षत. —^c) Ś1 अभ्याद्रवन्त. S वेगेन
(for भीष्मस्य). —^d) K2. 3. 5 Da Dn1 D1-3. 5-7
'परिष्कृतं'. S रथैर्हेमपरिष्कृतैः.

99 ^a) Da2 D5 संनि° (for परि°). K3-5 B1. 2. 4
D (except D3) तु (for च). Ś1 ततः (for च ते).
D1 गांगेयं (for ते सर्वे). —^b) D1 सर्वे ते (for गाङ्गेयं).
K1 B D (except D2. 2. 6) तरसा रणे; S द्रुतमाहवे
(for रभसं रणे). —^c) T2 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्).
—^d) Ś1 आनर्जुर्; Cd आनर्जुर्; Ca आनर्जुर् (as
in text). K3 D1. 2. 6 भोजसा; Cc अञ्जसा (as in
text). S भीष्मं विन्ययु (G2 M2 'यु' राहवे.

100 ^a) Ko पुत्रविध्यत (sic); K1 प्रतिविध्यत; K2 परि-
विध्यत. D1 S प्रत्यविध्यततः (D1 T1 'य ततः') सर्वान्.
—^c) Ko यतमानो महेष्वासस्. —^d) T1 G2. 4 त्रिभि-
र्घोरैर्जिह्वैः.

101 Ś1 om. 101. —^a) B1. 4 Da2 Dn1 (before

corr.) D3 T1 शत° (for शर°). —^b) T1 G4 M1-3. 5-
महारथः. —^c) Ko 'हनच्'; K5 चाहन्च् (for न्य-
हनच्). K3 भीममभ्यहनच्छरैः; Da Dn1 भीमस्याभ्याह°;
Dn2 D1. 4. 5. 7. 8 भीमस्याभ्यह°; D3 भीमस्य व्यह°; T2
भीमः संन्यह°; M1 भीमस्य निह°.

102 ^a) Ko [5]य; K3 D2. 6 स; D1 च (for
तु). K5 स हताश्वे रथे तिष्ठन्. —^c) K5 चिच्छेद (for
चिक्षेप). K1 सहसा; S समरे (for तरसा).

103 G3 om. 103^{ab}. —^a) K1. 3 B D अथ
(for एव). —^b) D3 T2 M1 राजन्; M1-3. 5
घोरां (for पिता). D3 S (G3 om.) शरैः (for तव).
—^c) K5 D (except D1-3. 6) द्विधा (for त्रिधा).
—^d) Ś1 अशीर्यत; D1 पपात ह. Da Dn D1. 5. 7. 8
पृथिव्यां सा (Da Dn1 D5 स) व्यशीर्यत; D3 S सा व्य-
शीर्यत (T2 व्यशीर्यत च) भूतले.

104 ^a) Ś1 शक्या; Ko-3 D1-3. 6-8 S (except
T1) शक्या; B3 सर्वा (for शैक्या). K1. 2 गुर्वीं.
—^b) K3 D1. 2. 5 Ms-5 बलवान्; K1 B Da Du
D1. 5. 7. 8 T G महती; M1. 2 विपुलां (for बलवद्).
—^c) K3. 4 B D2 (marg. sec. m. as in text). 2
ततस्; D1 रथं (for रथात्). —^d) K1. 2. 5 पुष्टवे.
Ko-3 मनुजेश्वर; K5 Da Dn1 D2 (corr. sec. m.)
D5 S भरतर्षभ; Dn2 D4. 5. 7 पुरुषर्षभः; D1 मनुजो-
त्तमः. — After 104, Da D1. 5. 8 read 109 (Da D5
repeating it in its proper place); while S ins.:

180* भीष्ममेवाभ्ययानूणं जिघांसुः पाण्डवर्षभः ।

[T3 'भ्यवर्तत'; G1. 3 M1. 2 'भ्यधावत्त'; M3-5
'भ्यधावत (for भ्ययानूणं).]

भीमसेनो रथात्तूर्णं पुणुवे मनुजर्षभ ॥ १०४
 सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ।
 सारथिं कुलवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ १०५
 भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः ।
 वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतो रणाजिरात् ॥ १०६
 भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महाव्रते ।
 प्रज्ज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्षमिवैधितः ॥ १०७
 स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत् ।
 नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ १०८

धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ १०९
 संपूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ।
 धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिम् ॥ ११०
 अथाब्रवीद्धीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 प्रहर्षयन्त्यदुष्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ १११
 दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ।
 शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृषे हताः ॥ ११२
 खवाहुवलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलः ।

105 ^a) K₁ सात्विकोपि; D_{1.3} T₂ 'किस्तु; D₈ 'न्यपि; T₁ G M सात्य (G_{2.3} 'त्वि)किश्च. — Ko. 1 om. 105^{ab}. — After 105^{ab}, D₁ ins.:

181* आङ्गुल्याङ्गुल्य वेगेन चर्म भ्राम्य पुनः पुनः ।

असिना तीक्ष्णधारेण योधान्छित्त्वा महाहवे ।

— ^a) Ś₁ K₃₋₅ D_{1.2.3} गांगेयसारथिं तूर्णं. — ^d) D₃ S भारत (for सायकैः). D₁ विध्वा चिच्छेद सोसिना.

106 ^a) K₅ भीष्मस्य (for 'स्तु). — T₂ om. 106^{cd}. — ^a) Ś₁ वातायमानम्; K₅ D₈ (sup. lin.) पतमानैश्च; T₁ G M₁ पातयमानै (G₁ 'न; G₃ 'ना)स्तु; Ca. c. d वातायमानैश्च (as in text). Da Dn₁ D_{4.5.7.8} transp. तैर् and अश्वैः. K₅ अश्वाद् (for अश्वैर्). — ^d) Da Dn₁ D₅ व्यप* (for अप*).

107 ^b) K₄ अपयाते (for 'नीते). B D (except D_{1-3.5}) महारथे (for 'व्रते). — ^c) T G महा (for यथा). — ^d) D₃ दहं (for दहन्). Ś₁ T₁ G_{2.4} कक्ष; Ko कक्ष्यम् (for कक्षम्). Ś₁ K_{3.5} D_{2.6} इवेधितः; K₄ समेधितः; B Da Dn D_{3-5.7.8} T₂ M हवोत्पन्नः (Da Dn₁ [before corr.] D₅ 'त्वणैः); D₁ हवानलः; T₁ G हवोज्ज्वलः (G₂ 'लन्).

108 ^b) Ś₁ रणमध्ये; T₁ G_{2.4} बलान्मध्ये; G₃ वेला-मध्ये (for सेना*). K₄ B D (except D_{2.5}) S व्यवस्थितः (for व्यतिष्ठत्). — K₅ om. 108^c-109^d. — ^c) D₅ भीमम् (for नैनम्). K₅ अभ्युत्सहेत्; D₈ अभ्यहनन्; T₁ G_{2.4} स्वभ्युद्ययुः; T₂ G_{1.3} M चाम्युद्ययुः (for अभ्युत्सहेत्). Ś₁ Ko-2 नैनमभ्यु (K₂ 'त्यु)त्सहे कश्चित्. — ^d) Ko-3 तावको (for तावका).

109 K₅ B₁ om. 109 (for K₅, cf. v. l. 108).

Da D₅ (both for the first time) and D_{4.3} read, 113 after 104. — ^a) Ko-2 तदा; G₃ तवा; M₃ त्वम् (for तमा*). — ^b) Ko-2.5 D_{1.3} S (except M₃) स्वरथं. M_{3.5} वरं. — ^c) K_{1.2} पश्यतां. M₁ हते वीराणाम्. — ^d) D₁ अपोह च; D₈ अपोवाहद्; C अपोवाह (as in text). T₂ यशस्विनीं.

110 D₈ om. 110^{ab}. — ^a) K₂ Da Dn₁ D₃ M स; K₅ आ- (for सं). K₁ पंचाल्यैर्; K₅ D_{2.3} T₁ G_{1.3} M पांचालैर्; D₁ पंचालैर्. — ^b) D₂ T₂ भरतर्षभः. — ^c) M₅ धृष्टद्युम्नः. D (except D_{2.3.5}) पश्यत्यज्य (for 'पूज्य). — ^d) Ko-2.5 D (except D_{2.3.5}) समेयादथ. D₆ T₂ G_{1.3} M₅ सात्यकिः; G₃ सात्विकिं.

111 ^a) Da₂ Dn₁ (before corr.) भीमसेनः. — ^b) G₂ सात्विकिः. D_{1.3} S परवीरहा (for सत्यविक्रमः). — ^c) Ś₁ यदुष्याघ्रं; D₁ 'श्रेष्ठं; S (except M₃) 'श्रेष्ठो.

112 ^a) K₁ धृष्टा (sic); Dn₁ (by corr.) धृष्टः. Ko. 4.5 B कालिङ्ग. — ^b) D₁ 'पुत्रः स (for 'पुत्रव्रतः). — ^c) K₅ शक्रः; D₃ शत्रुः; S सत्य (for शक्रः). K₁ कलिङ्गो; K₃ कालिङ्ग्यः. — ^d) Ś₁ कालिङ्गः. Ko-2 भाजुनांश्च; Da₂ Dn₂ D_{4.5.7} कालिङ्गाश्च. D₈ रणे (for मृषे).

113 ^b) K_{1.2} रथनागाश्वसंकुलः; K₅ नागाश्वसंकुलः; D₃ T G M₁ गजाश्वरथसंकुलः; M_{1-3.5} रथगज. — After 113^{ab}, Ś₁ Ko-4 B₃ D_{2.5} ins.:

182* महापुरुषमूयिष्ठो वीरयोधनिषेवितः ।
 [K₃ B₃ D_{2.5} धीरयोध* ; K₄ योधवीरसमन्वितः.]
 — ^a) D₃ भीमभ्यूहः; G₁₋₃ महान्यूहः. — ^d) G₁₋₃ एतेन. Ś₁ सादितस् (for मृदि*).

महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया ॥ ११३
 एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुरिन्दमः ।
 रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवम् ॥ ११४

ततः स्वरथमारुह्य पुनरेव महारथः ।
 तावक्तानवधीत्कुद्वो भीमस्य बलमादधत् ॥ ११५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

संजय उवाच ।

गतापराह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
 रथनागाश्चपत्नीनां सादिनां च महाक्षये ॥ १
 द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ।
 समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरैतैर्महारथैः ॥ २

स लोकविदितानश्चान्निजधान महाबलः ।
 द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः ॥ ३
 ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ।
 द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ॥ ४
 शृष्ट्युन्नं तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत ।

C. 6. 2333
B. 6. 35. 5
K. 6. 35. 5

114 °) Ś1 K5 D2.6 शनेर्; D3.3 सिनेर्. — °) Ko-2 अनिन्दितः; K1 B Dn2 D2.3.5 M1.2 अरिन्दमः; D1 अरिन्दमं. — °) K4 B Da Dn D4.5.7.8 रथस्थं तम् (K4 B3 सम्) (for रथाद्रथम्). D1 S अव (G2 समा)-द्रुत्य; Cc अभिद्रुत्य (as in text). — °) Ko.2 G2 M1 पर्यष्वज (Ko.2 °ज्य)तः; Da Dr पर्यस्वजतः; Dn2 M1 पर्यच्छतः; D1 परित्यज्य च; M1-3.5 परि (M1 °य)-ज्य च. — After 114, D1 ins.:

183* भीमश्च पुनराविष्टः सात्वतेन नरोत्तम ।

प्रहर्षमतुलं लेभे भीमः सात्यकिना सह ।

115 °) Ś1 Ko-2 Da1 स (for स्व-). K3.4 B D1.3.6 आस्थाय; K5 Da Dn D1.5.7.8 M आगम्य (Dn2 °त्य); T2 आद्रुत्य (for आरुह्य). — °) D5 पुनरेव महाबलः. — °) Ko D3 अग्रवीत् (for अवधीत्). — °) Ś1 बलसादयत्; D1 °मादधात्; M1 °मादधे. Cc cites आदधत् (as in text).

Colophon om. in Ś1. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ko-3 D2 mention only द्वितीय-युद्धदिवसः; K4 द्वितीयेहि; K5 द्वितीयदिवसः; D5 द्वितीयदिवसयुद्धः; M1 द्वितीयाह्निक. — Adhy. name: K4 B3 G1-3 M1.3-5 कलिगवधः; Da Dn1 D5 भीम-सेनयुद्धः; D5 कलिगानां पराजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 12; Dn2 M3 52; D1 M1.4 51; T G 49; M1.2 50 (as in text). — Śloka no.: Dn2 D5 123.

51

1 °) Ś1 Ko.2.4 B1-3 Dn1 D3 गतपूर्वाह्ण (Ko °हि)भूयिष्ठे; K1.2 Da D1.2.3.6 गतपूर्वाह्ण; K5 गते भूयिष्ठपूर्वाह्णे; B1 Dn2 D4.7.8 गतपूर्वाह्णसमये; S ततोपराह्ण (M3.5 °हे)भूयिष्ठे. — °) S दारुणे (for भारत). — °) B Da Dn D1.4-8 S रथाश्चरथनागानां; D3 नराश्चरथनागानां. — °) K3 T1 सादीनां. D1 सु-महाक्षये; D3 च महाक्षयः; S चामवक्षयः (for च महाक्षये).

2 °) D1 सु- (for च). — °) T1 G1 समसज्जतः; T2 समभ्युद्यतः; G1.2 समसज्जतः; G3 समसज्ज च; M1.5 समासाद्य तु; M3.4 समासज्जत. — °) Ś1 Ko-2 त्रि-भिरेव. D5 महारथः; M3-5 महात्मभिः.

3 °) Ś1 K1.2 लोके; Ko लोकं (for लोक-). — °) B1 विजघान; T1 G1 जघान च; T2 G1-3 M आजघान (for निजघान). D3 महारथः. — Ko.1 M1 om. (hapl.) 3°-4°. — °) Ś1 Da1 D1 द्रोणेः; K5 द्रोणः (for द्रौणेः). — °) K5 D2 शतैर्; D1.2.3 शतैर् (for शितैर्). D1.4 M1 बहुभिर (for दशभिर).

4 Ko.1 M2 om. 4° (cf. v. l. 3). — °) K1 ततः शल्यं रणे तूर्ण. — T2 om. (hapl.) 4°-7°. — °) K1.2 Da1 द्रौ (K1 द्रो)णि; M2 द्रौणेः. D3 पांचाल्य. — °) Ś1 M1-3 अभ्यवर्षदथेषुभिः; Ko-2 °द्रवद्रोणेषुभिः; D1 °वर्तदथेषुभिः.

सौभद्रोऽभ्यपतत्पूर्णं विकिरनिशिताञ्शरान् ॥ ५
 स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
 अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पुरुषपंभ ॥ ६
 आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा ।
 शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
 लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु तव पौत्रमवस्थितम् ।
 अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ८
 दुर्योधनिस्तु संकुद्रः सौभद्रं नवभिः शरैः ।
 विव्याध समरे राजंस्तद्भुतमिवामवतु ॥ ९

5 T₂ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) K₅ 'द्युन्नं च; B₂ Da₁ D₁ 'द्युन्नस्तु. K₄ B Da Dn D₂. 4. 5. 7. 8 G₁. 3 M₃ संयुक्तं; D₁ संसक्तो. — ^b) Ś₁ K₁. 2 M₁ द्रोणिना. K₃ D₂. 3. 8 वीक्ष्य; Da Dn₁ D₅ पदय (for दृश्य). D₁ द्रोणपुत्रेण भारत. — ^c) D₃ [s]भ्यद्रवत्पूर्णं. — Ko. 1 om. (hapl.) 5^d-7^a. — ^d) D₃ S (except M₂; T₂ om.) विच्छजन् (for विकिरन्).

6 Ko. 1 T₂ om. 6 (cf. v. l. 5, 4). — ^a) Da₁ शल्यः. — ^b) D₁ ह्युभिर (for अष्टाभिर). S (T₂ om.) विव्याध समरे राजन्. — ^c) K₂. 5 Da Dn₂ D₂-5. 7. 8 भरतपंभ; K₄ पुरुषपंभ; B भरतपंभ; D₁ भरतोत्तम. S (T₂ om.) अश्वत्थामानमेव च.

7 Ko. 1 T₂ om. 7^a (cf. v. l. 5, 4). — ^a) G₂ M₅ अर्जुनिं. Ś₁ K₅ G₁. 3 च (for तु). — ^b) G₃ द्रौणी (for द्रौणिर्). T₁ G₄ पत्रिभिः. T₂ विव्याधैकेन पत्रिणा. — ^c) K₃ D₀ शल्योय दं (for शल्यो द्वादं). S तीक्ष्णैः (for चैव). — ^d) K₄ कृपः सु; Da₁ M₂ कृपं च. D₂ नवभिः (for निशितैस्). Ś₁ D₂ M₁. 2 शरैः (for त्रिभिः).

8 G₃ reads 8^a twice. — ^a) M₂. 5 लक्ष्मणस्. Ś₁ तव पौत्रश्च; Ko D₁ तव पुत्रस्तु; G₁. 2 (second time). 8 पंचविंशत्या. — ^b) Ś₁ अवस्थितः. Ko-1 B Da Dn D₂. 4-8 सौभद्रं पर्यव (Ko-1 D₂. 6 समव; B₃ पर्युप) स्थितं; D₁ पांडुपौत्रमवस्थितं; D₃ पौत्रं ते पर्यव. — ^c) Ko-2 B₂ T₁ G M₂ अभ्यवर्ष (G₃ 'र्ष) तः; M₅ 'वर्तत. B D (except D₁-3. 9) संकुद्रस्; M₂ संहृष्टस् (for संहृष्टस्). — ^d) B D (except D₁-3. 9) तयोर् (for ततो).

अभिमन्युस्तु संकुद्रो आतरं भरतपंभ ।
 शरैः पञ्चाशता राजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १०
 लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा ।
 मुष्टिदेशे महाराज तत उचुकुशुर्जनाः ॥ ११
 तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ।
 अन्यदादत्तचांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् ॥ १२
 तौ तत्र समरे हृष्टौ कृतप्रतिकृतैःपिणौ ।
 अन्योन्यं विशिखेस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषपंभौ ॥ १३
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम् ।

9 ^a) Ko. 1 ततः कुद्रः; Da₁ Dn₁ G₂ सुपुंस् (for तु संकुद्रः). — Ko. 1 om. (hapl.) 9^b-10^a. — ^b) K₃ D₂ समरे; D₁ आर्जुनिं (for सौभद्रं). K₂. 4. 5 B Da Dn D₁. 3-5. 7. 8 T₁ G निशितैः शरैः; K₃ D₂. 6 परवीरहा. — ^c) D₁ अमर्षाकृतमानसः; D₃ S नवभिः (T₂ M निशितैः) संसंभेदिभिः.

10 Ko. 1 om. 10^a (cf. v. l. 9). — ^a) K₂ D₂ D₂. 7. 8 च संकुद्रो; S ततः (G₃ 'दा' कुद्रो; B Da Dn₁ D₁. 5. 6 सु (D₅ स) संकुद्रो. — ^b) S लक्ष्मणं (M₁-3. 5 'क्ष्मणं (for आतरं). Ko. 1 भारतं भा (Ko. 1 भरतपंभ; D₁ आतरं तं नरोत्तम. — ^c) Ś₁ Ko. 1 पंचाशता; K₃ D₂ T₁ G₄ पंचाशतैः; K₄ B Da D₂ D₁. 5. 7. 8 T₂ G₁-3 M पंचाशतैः. B D (except D₂. 6) S क्षिप्रं (for राजन्). — ^d) Da Dn₁ D₃ M न विध्यत; D₁ T₂ ह्यविध्यत; T₁ G₄ [s]भ्यवर्षत.

11 ^a) M लक्ष्मणो. K₁ द्वि (for उपि). K (except K₅) B₂-4 D₂. 6 पुनस् (for ततस्). — ^b) D₁ M₁. 8 महाराजन्. — ^c) Ś₁ ततस्सुचुकुशुरः; Ko-1 B D₂. 6 ततस्ते सु.

12 ^a) K₃ D₀ चित्रं (for छिन्नं). — ^b) Ko चित्र- (for चित्रं). D₁ अन्यद्रुहीतवांश्चित्रं; D₃ S अन्यदादत्त बलवान्. — ^c) Ko-2 वेगवत्तरं; K₄ D₂ वेगवत्तरः; S बलवत्तरं.

13 ^a) K₃ D₀ हृष्टौ; K₄ B Da Dn D₁. 4. 5. 6 M₅ Co युक्तौ; T G M₁-4 यत्तौ (for हृष्टौ). — ^b) = 6. 43. 25^d; 48. 44^d. — ^c) Ś₁ Ko-2. 3 D (except D₁. 2. 6) निशितैस्; T₁ G विविधैस् (for विशिखैस्). — ^d) D₁ पुरुषोत्तमौ; G₄ भरतपंभौ.

पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ॥ १४
 संनिवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः ।
 अर्जुनि रथवंशेन समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १५
 स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयैः ।
 न स्म विव्यथते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६
 सौमद्रमथ संसक्तं तत्र दृष्ट्वा धनंजयः ।
 अभिदुद्राव संकुद्वस्त्रातुकामः स्वमात्मजम् ॥ १७
 ततः सरथनागाश्चा भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
 अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः सव्यसाचिनम् ॥ १८

उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्चरथसादिभिः ।
 दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९
 तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च ।
 तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ॥ २०
 प्रणेदुः सर्वभूतानि वभूवुस्तिमिरा दिशः ।
 कुरूणामनयस्तीव्रः समदृश्यत दारुणः ॥ २१
 नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ।
 प्रजज्ञे भरतश्रेष्ठ शरसंधैः किरीटिनः ॥ २२
 सादितध्वजनागास्तु हताश्चा रथिनो भृशम् ।

C. 6. 2381
 B. 6. 55. 23
 K. 6. 55. 23

14 ^a) G₃ M_{1.2} दृष्ट्वा; M_{3.5} राजन् (for राजा).
 —^a) G₃ M_{1.2} राजपुत्रं (for दृष्ट्वा पुत्रं). K₅ B Da
 Dn D_{3-5.7.8} T₂ M महावलं; T₁ G अवस्थितं. —^a)
 Ś₁ K₅ Da₁ G₃ तत्र पुत्रेण; K₀₋₂ पार्थपुत्रेण. —^a) S
 ततः प्रायाज् (for प्रायात्तत्र). K₃ D_{2.8} प्रजेश्वरः (D₂
 '1'); K₅ जनाधिपः; G₁ M₂ जनेश्वरं; M₁ जनेश्वर.

15 ^b) K₂ Da₁ M₁ जनाधिपः; D₁ महारथाः.
 —^a) K₁ G_{2.3} अर्जुनि; Da₁ अर्जुनं; D₆ अर्जुनी.
 D₁ रथवंदेन; Ca. c 'वंशेन (as in text).

16 ^a) K₃ D₃ G_{1.3} M₂₋₅ परिवृतैः. —^b) D₃
 शूरो युधि; D₆ शूरो युद्धे; M_{1-3.5} युधि सर्वैः; M₄
 गौरियुधि. K₄ B Da Dn₂ D_{1.4-3} T₂ सुदुर्जयैः; K₅
 'जयै. —^a) K₀ विव्यथिते; B Da Dn D_{1.4.5.7.8}
 प्रप्यथते. D₃ S न विव्यथे तदा राजन् (T₁ G₃ महाराज;
 M₃ तथा राजन्). —^a) Ś₁ कृत- (for कृष्ण-).

17 ^a) K₅ B₁ Da Dn D_{4.5.7.8} संयुक्तं. D₆
 सौमद्रथसंयुक्तं. —^b) Ś₁ K₀ दृष्ट्वा तत्र (by transp.).
 S पुत्रं (for तत्र). T₁ G₁ धनंजयं. K₅ दृष्ट्वा पुत्रं
 महावलं. —^a) Ś₁ K₀₋₂ संव्रस्तस्; K_{3.4} D_{2.8} वेगेन
 (for संकुद्वस्त्र). K₅ धनंजयस्तु संकुद्वं.

18 ^a) K₅ D₆ सरथनागाश्च; B₃ स्वरथनागाश्च; D₁
 सरथनागाश्च; D₃ सरथनागाश्चान्; T₂ त्वं रथनागाश्च;
 G₁ सरथनागाश्च. —^b) T₂ भीष्मद्रोणरथोत्तमाः. —^a)
 K₀₋₂ अन्व (K₀ 'नु) वर्तत; K₅ अभ्यवर्तत. —^a)
 K_{1.2} सहितः; B₁ D (except D_{1-3.6.8}) S सहसा
 (for सहिताः). Ś₁ K_{0.1.5} D₁ सव्यसाचिना.

19 ^a) K₂ D₁ उद्धूतं; K₃ D₆ उद्धूतं; Da₁ उद्धू-

तं; Dn₂ D₃ (before corr.). 4. 7. 8 उद्धूतं. B₁ रौद्रं;
 D₃ भूमौ (for भौमं). —^b) K₃₋₅ Dn₂ D_{2.3.8}
 नागा (Dn₂ नरा)श्चरथपत्तिभिः; B_{1.2} रथनागाश्चसादिभिः.
 —^a) K₅ दिवाकरमथ; B₁ Da Dn₁ D_{1.4.5} S
 (except M_{2.5}) 'रथं (for 'पथं). D₁ S प्राप्तं. — Ś₁
 om. (hapl.) 19^a-20^a. —^a) K₀ B₃ M₃ राजस्तीव्रम्.
 B₁ प्रदृश्यत; B₃ अपश्यत (for अदृश्यत).

20 Ś₁ om. 20^{abc} (cf. v. 1. 19). —^a) T₁ G_{2.3}
 ततो; G₃ तस्य (for तानि). —^a) Ś₁ Da₁ नाभ्य-
 वर्तत; K₁ D₆ नाभिवर्तत; M₂ नाप्य; C₀ नाभ्य
 (as in text). K₀ (hypermetric) सहस्रशः (for
 सर्वशः).

21 Ś₁ om. (hapl.) 21^{ab}. —^a) S सर्वसैन्यानि.
 —^b) K (except K₄) D_{2.3.8} T₁ G₄ तिमिरा; D₁
 चाकुला (for तिमिरा). —^a) K_{3.5} D_{2.3.8} चानयस्;
 D₁ च भयं; T₁ G₄ जनयत्; T₂ चाभवत्; G₁₋₃ M
 जनयस् (for अनयस्). D_{1.8} S तीव्रं. —^a) B Da
 Dn D_{4.5.7.8} प्रत्यपद्यत; D_{1.3} समपद्यत; S (except
 G₃) प्रत्यदृश्यत. D₁ भारत; S (except G₁ M₄)
 दारुणं.

22 ^a) B नाप्यन्तरीक्षं; T G न चांतरिक्षं. —^b)
 K₅ भूमि. K_{0-2.5} भास्करं. —^a) K₂ 'श्रेष्ठ; D₂
 'श्रेष्ठ. K₄ B Da Dn D_{3-5.7.8} S प्राजाय (G₁₋₃ M₅
 प्रजाय; M₂ प्रजायं; M₃ प्रकाशं) त नरश्रेष्ठ; D₃
 (marg. sec. m.) नाजायत नरश्रेष्ठ. —^a) Ś₁ शरपुंसैः;
 B₁ D_{2.4.7} शस्त्रसंधैः; D₁ शरवातैः. T₂ किरीटिना.

23 K₅ om. 23-24. —^a) Ś₁ B₁ सादितध्वज-
 नागाश्च; K₀ सादिता ध्वजनागास्तु; K₃ B₁₋₃ Da Dn₁

G. 6. 2381
B. 6. 55. 23
K. 6. 55. 23

विप्रद्रुतरथाः केचिद्दृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ २३

विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः समन्ततः ।

तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः साङ्गदैर्भुजैः ॥ २४

हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः ।

अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रद्रुदुवुः ॥ २५

रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः ।

पतिताः पाल्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनताडिताः ॥ २६

सगदानुद्यतान्याहून्सखङ्गांश्च विशां पते ।

Ds. 6 सादिनो रथ (Ks Bs ध्वज) नागास्तु; Ks शालिता रथनागास्तु; D1. 8 S संपा (D1. 3 संसा) दितध्वजाः (T2 'गजाः) केचित्; D2. 8 सादिनध्वजनागाश्च (Ds 'स्तु'). —^b) Ko. 1 B1. 3 हताश्च; K2 B2 G3 हताश्च. K3 D2. 6 दिशः; D3 T1 G M [s] परे (for 'भृशम्'). D1 हतसारथिनो रणे; T2 रथाश्चादपरे जनाः. — Ds om. 23^a-24^b. —^c) Dn2 D1. 7 विप्रद्रुताः; G2 विद्रुताश्च (for विप्रद्रुत). —^d) K1. 2 दृश्यते. Ds नरपुंगवः; S रथ (Ms. 5 नर) पुंगवाः (for रथयूथपाः).

24 Ks om. 24; Ds om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). —^a) T2 सरथा (for विरथा). B3 चान्यैर्. —^b) B Da Dn D1. 5. 7. 8 S ततस्ततः; D1 इतस्ततः (for समन्ततः). — T1 om. 24^c-25^d. —^c) = 6. 43. 83^a. T2 G रणे तस्मिन् दृश्यन्तः; M1. 2 रणेस्मिन्प्रत्यक्षं दृश्यन्तः; M3. 3 रणे तस्मिन् (Ms 'नर') दृश्यन्तः. —^d) Ks D2. 6 सरथाः (for सायुधाः). Ds भुवि; G3 द्विजैः (for भुजैः).

25 T1 om. 25 (cf. v. l. 24). —^a) Ko Gs हयारोहान्. Da1 Ds हयास्. —^b) Ko Ms गजारोहान्. —^c) D1 ते शरैराहनागाश्च (sic). —^d) D1 समन्तात्सं प्रद्रुदुवुः; T2 M1. 3-5 व्यद्रवंत (Ms. 5 'तः') समन्ततः; G M2 व्यद्रवंत (G2 'तस्') ततस्ततः.

26^{ab}) T G transp. गजेभ्यश्च and हयेभ्यश्च. B2 नराधिपः; Ds रथाधिपाः. Ds गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च रथेभ्यश्च रथाधिपाः. —^c) Ko. 1 B1. 2. 4 Dn2 D1. 4. 7. 3 S (except G2) पतिताः. S1 T2 G3 पत्य'. —^d) K1 द्विपते; D1 लक्षते (for दृश्यन्ते). K3 Dn2 D1 'सायकैः; T1 G 'पीडिताः (for 'ताडिताः).

27^a) K1. 2 सगदानुद्युधः; Ds सगतामुद्युधः. —^b) K1 सखङ्गं च; D1 सखलांश्च; Ds सुखङ्गांश्च. — Ks om. 27^{ad}. —^c) S1 K1 Ds सखलांश्च (for सत्पणी

सप्रासांश्च सत्पणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७

साङ्कुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम् ।

निचकर्त शरैरुग्रै रौद्रं विभ्रद्वपुस्तदा ॥ २८

परिधानां प्रवृद्धानां मुद्रराणां च मारिष ।

प्रासानां भिण्डिपालानां निखिंशानां च संयुगे ॥ २९

परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ।

वर्मणां चापविद्धानां कवचानां च भूतले ॥ ३०

ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः ।

रान्). Ko. 2 सप्रासान्स च मू (Ko शू) लांश्च. —^a) K1 सशिरान्सशिरासनान्; Da2 Ds सशरांश्च शरासनान्.

28^b) D1 नृपः; D3 रणे (for नृणाम्). T2 तत्रार्जुन भयाद्रणे. —^c) B1. 2 Da Dn D1. 7 विचकर्त. B2 न्यकुंतत नृणां क्रुद्धो; S व्य (T2 M2. 5 न्य) कुंतत रणे क्रुद्धो. —^d) S transp. रौद्रं and विभ्रद्. Ds विभ्रनौद्रं (for रौद्रं विभ्रद्). S1 K (except K1) B3 D1. 2. 3 रौद्रं चपुरधारयत्.

29^a) Ko. 2 Da1 (before corr.). a2 Dn1 D1. 1. 1 T2 G1. 3 M1. 4 परिधानां. K1 B Da Dn D1. 1. 1 विदीर्णानां; D1 सायकानां; S विकीर्णानां (for प्रवृद्धानां). —^b) D1 तूणीराणां (for मुद्रं). S पारिष (for मारिष). — Ds om. (1 hapl.) 29^c-30^d. —^c) S1 प्रसानां; K2 पाशानां. Ks D2. 3 भिडिपालानां; K1. 5 B Da Dn1 D1. 5 G3 Ms भिदिपालानां. —^d) S भारत (for संयुगे).

30 Ds T2 (hapl.) om. 30^{ab} (for Ds, cf. v. l. 29). —^a) S1 परिश्वधानां; K2. 3 D1. 2. 3. 3 परश्वः B2 पूरश्च. —^b) S1 om. (hapl.) from भारत (to च in 30^d. Ko-2 M1 मारिष; T1 G सर्वशः (for भारत). — Ks om. 30^c-31^b. —^c) Ks Da1 Dn चर्मणां; Ks. 4 B Da2 Dn D1. 2. 4-5 चर्मणां; M1. 2 चर्मणां (by corr.). 5 ध्वजानां (for वर्मणां). Ks चर्म विद्धानां; B Da Dn1 D1. 5. 7. 3 अपविः; Dn2 कवच नं. —^d) Ko-2. 4 कांचनानां; Ks Ds. 6 कवचानां (for कवचानां). Ks D2. 6 भूमिपः; T G संयुगे (for भूतले).

31 Ks M1-3. 5 om. 31^{ab} (For Ks, cf. v. l. 29). —^a) B3 वर्मणां (for चर्मणां). Ks B1. 2. 4 Da Dn D1. 5. 7. 8 ध्वजानामथ शस्त्रा (B1 शुभ्रा) णां; D1 ध्वजानां

भीष्मवधपर्व]

कुत्राणां हेमदण्डानां चामराणां च भारत ॥ ३१
प्रतोदानां कशानां च योक्ताणां चैव मारिष ।
राशयश्चात्र दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ ॥ ३२
नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्च सैन्यस्य भारत ।
योर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ॥ ३३
यो यो हि समरे पार्थ प्रत्युद्याति विशां पते ।
स स वै विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३४
तेषु विद्वन्मार्गेषु तव योधेषु सर्वशः ।

अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ३५
तत्प्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ।
अत्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३६
एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली ।
तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्वनजयः ॥ ३७
न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथंचन ।
यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ३८
न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ।

C. 6. 2297
D. 6. 55. 39
K. 6. 55. 39

च युगानां च. —^b) K1 विजानानां च; K2 B1. 2. 4 Da
Dn D4. 5. 7. 8 संत्यक्तानां च; D1 ध्वजानां चैव; D2
नयनानां च; Cd व्यजनानां च (as in text). B2 Da
Dn1 D5. 7. 8 सर्वतः (for सर्वशः). —^d) Ś1 Ko-4 B3
D2. 6 M1. 3. 5 तोमराणां च; K5 B1. 2 Da Dn1 D3. 5
शंकुशानां च; B1 Dn2 D4. 7. 8 सांकुशानां च; D1
एषात् सुवि (for चामराणां च). K4 सर्वशः; D3 मारिष
(for भारत). M4 चामराणां विशां पते.

32 K1 om. (hapl.) 32^a-33^b. —^a) Cep प्रक-
र्षाणां; Co प्रतोदानां (as in text). Ko कशानां च;
K2 रथानां च; K5 च शंकुनां; B1. 8 D1 कुशानां च;
B1 D7 कषाणां च; T1 G M अंकुशानां (for कशानां
च). T2 प्रदानांशंकुशानां च. —^b) Ś1 T1 G4 M4
शेकृष्णां; K2 वक्राणां; D1 शङ्खानाम्. B Da Dn
D4. 5. 7. 8 चापि; D1 अपि (for चैव). K4 D3 M4
भारत (for मारिष). D5 योक्तराणां च मारिष (sic);
T2 तनुत्राणां च मारिष. —^c) Ko. 2-5 B2 D2. 3. 6
स्मात् दृश्यते; B1. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 स्म प्रदृश्यते; B3
प्रत्यदृश्यते; D1 तत्र दृश्यते; S संप्रदृश्यते (T1 G1. 3. 4
दृश्यते; G2 'विद्वन्तः). —^d) Ko. 3 Dn2 D2. 4. 6-8
रणे क्षितौ; K5 रथेषुभिः; D1 त्वयि क्षितौ (for रण').
D3 विकीर्णाः समरे क्षितौ; S विकी (T1 G4 M1-3. 5 'शी').
पानां विशां पते (M4 नराधिप).

33 K1 om. 33^a (cf. v. 1. 32). —^a) D2
नासीत्तत्र; S न तत्रासीत्. —^b) D1. 8 S सैन्येषु (for
सैन्यस्य). K4. 5 B D (except D1-3. 6) S (except
T1 G4) मारिष (for भारत). —^c) Da1 शूर; D3
T2 G1-3 M1. 3-5 वीरः; T1 G4 वीर (for शूरं). —^d)
K5 प्रत्युद्यायात्; D (except D1-3. 6) S प्रत्युदीयात्.
S महारथं (for कथंचन).

34 ^a) Ś1 राजन्; D1 शूरः; T2 वीर (for पार्थ).
—^b) Ko-2 D3 प्रत्युद्यायात्; D1 'चातो. Ś1 धनंजयं
(for विद्रां पते). —^c) Ś1 स पुमान्; Ko. 2 T2 स
सर्वैः; K3. 4 B1. 3. 4 D1. 2. 6 स सर्वे; K5 B2 Da
Dn D2 (marg. sec. m. as in text). 5. 7 स शरैर् (for
स स वै). D3 सोपि सोपि शरैस्तीक्ष्णैः.

35 ^a) Ko तेषु विद्रावमाणेषु; Da Dn1 तेषु प्रद्वं;
D1 युध्यता समरे राजन्; S ततो विभ्राम्यमाणेषु. —^b) K5
तत्र (for तव). Ś1 योधिषु; some S MSS. योधिषु.
B4 सर्वतः (for सर्वशः). D1 अर्जुनेन महात्मना. —^d)
Ko वाजिनो (for वारिजो). K2 दध्मुः शंखोजिनोत्तमौ;
B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 S शंखौ (B1 Da1 Dn2 T1
G2 'खं') दध्मतुरुत्तमौ; B3 दध्मतुः शंखमुत्तमौ; D1. 3
'तुर्वारिजोत्तमौ. — After 35, D1 ins.:

184* रौरवमाणो दृश्येत ध्वजाग्रे वानरेश्वरः ।

दृष्ट्वा भीषयते शत्रून्स्तब्धकर्णो महाकपिः ।

36 ^a) Ś1 तं प्रभञ्जं; D1 तत्र भञ्जं. —^b)
Da Dn1 D5 तदा (for तव). —^c) T1 G वीरो;
T2 M2-3 शूरो (for शूरं). —^d) D1 हसन्निव; S
यशस्विनं (for स्मयन्निव).

37 ^a) G2 एवं (for एष). Ś1 K1. 3 B1. 4 Da1
Dn1 D2. 3. 6 वीरः; B3 देव (for वीरः). —^c) T1
G4 M3. 5 यथा (for तथा). K3 D3 सैन्यानां; K5
संग्रामे (for सैन्यानि). —^d) T1 G4 तथा (for यथा).
B2 न कश्चन (for धनंजयः). Co यथा कुर्याद्वनजयः;
Ca. d. v as in text.

38 ^a) G2 न ह्येनं. D6 सद्यो (for शक्यो). —^b)
D2 विजेतुं हि; T1 G जेतुमन्ये (G3 'न्ये'). —^c) T1
G2-4 M1. 3. 4 तथास्य; M2. 5 तथा वै (for यथास्य).

C. 6. 2397
B. 6. 55. 39
K. 6. 55. 39

अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३९

एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ।

वपुंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ४०

तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ ।

श्रान्ता भीताश्च नो योधा न योत्स्यन्ति कथंचन ॥ ४१

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ४२
ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत ।
अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्संध्याकाले च वर्तति ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

T₂ तद्दृश्यते ह्यस्य रूपं. — ^a) S क्रुद्धस्येव पिनाकिनः.

39 ^b) Dn₁ (by corr.) M₁ शक्यो. S भारती (M₁ 'ती' (for महती). Da₁ चमू; M₁ चमू. — ^c) Ko-2 अन्योन्यप्रे (Ko 'न्यं प्र'क्षयात्; T₁ G₂ 'न्यं प्रेक्षया; T₂ 'न्यापेक्षया; G₁ 'न्यं प्रेषया; Ca. c. d 'न्यप्रेक्षया (as in text). D₁ तात; D₂ यस्य (for पश्य). — ^d) Ko. 1 D₁ द्रवतेयं; K₅ विद्रवन्ति; G₂ द्रवती या. D₃ द्रवते महती चमू. — After 39, D₁ ins.:

185* वयं च शशिभिर्मित्रा नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ।

भीतो ब्यूहस्य सर्वत्र न स्थातुं कश्चिदिच्छति ।

शरवाताः प्रदृश्यन्त पन्नगाभाः समन्ततः ।

दिशश्च विदिशश्चैव ज्यासा ह्यार्जुनसायकैः ।

40 ^a) K₅ D₂ गिरेः श्रेष्ठं; D₂ (sup. lin.). ^c) गिरेः श्रेष्ठं. K₅ एष चास्तगिरेः श्रेष्ठं. — ^b) K₃ S प्रत्यपद्यत. — ^c) K₄ B₁ 2. 4 Da Dn D₂ (by corr.). 4-8 चक्षूंषि; T₂ व्यापारं (for वपुंषि). B₃ T₁ G M वपुः (B₃ आयुः; T₁ G₁ प्रभुः) सर्वस्य लोकस्य. — ^d) D₂ 8 स (for सं). K₅ B₃ D₁ 3 सर्वदा; S भारत (for सर्वथा).

41 G₁-3 om. 41^{ab}. — ^a) Ś₁ Ko-2 ततोवहारं; K₅ तथावहारं; T₁ G₁ सेनापहारं; T₂ M तेनाप (M₁ 'व'हारं. — ^b) Ko-2 पुरुषोत्तम; M₃ भरतर्षभ. — ^c) B₃ T₁ G रणे; D₃ आर्ता (for श्रान्ता). T₁ G₁ transp. भीताः and योधाः. K₂ B₁ 2 Da₁ Dn₃ D₁ 7. 8 ये योधा; K₅ योधाश्च; Da₃ Dn₁ से योधा; M₁ योधा नो (for नो योधा). — ^d) Ś₁ योक्ष्यन्ति; D₂ योत्स्यन्ते. Dn₂ D₁ 7. 8 कदाचन.

42 ^b) Ko-2 'र्युत्तमं. — ^c) T₁ G₂ 4 M₁ 2 अ-

पहारम्. B₃ चुकस् (for चक्रे). — ^d) K₁ B₃ D₁ महारथाः. — After 42, S ins.:

186* ततः सरथनागाश्च जयं प्राप्य ससोमकाः ।

पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव प्रणेदुश्च पुनः पुनः ।

प्रययुः शिविरायैव धनंजयपुरस्कृताः ।

वादित्रघोषैः संहृष्टाः प्रनृत्यन्तो महारथाः ।

[(L. 1) T₁ G₂ 4 सनर* (for सरथ*). — (L. 4) T₂ 'घोषाः. T₁ G₁ प्रहृष्यन्तो; G₂ प्रगमन्तो (for प्रनृत्यन्तो).]

43 ^a) K₁ 2 ततोवहारं; Da D₃ G₂ 'व (G₃ 'व' हार; T₁ G₁ 4 M₁ 3-5 'पहार; G₂ M₂ 'पहार. — ^b) K₅ B D (except D₁-3. 6) मारिप (for भारत). — ^c) Ś₁ Ko-2 D₁ तु; K₅ B₃ T₂ G₁-3 M वै; T₁ G₁ च (for अभूत्). — ^d) K₁ B₁-8 Da₁ वर्तते; G₂ वर्तति (as in text). T G₁ संध्याकालोभ्यवर्तते; G₁-3 M 'कालेभि (M₁-3. 6 'ति) वर्तति.

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ko-3 D₂ 6 mention only द्वितीययुद्धदिवसः; K₄ द्वितीयेद्धि and द्वितीययुद्धदिवस; K₅ तृतीयदिवसः; B₁ Da Dn₁ D₅ द्वितीयदिनयुद्ध; B₂ M₄ द्वितीयदिवसः; B₃ द्वितीयदिवससंप्रामादिकं; Dn₂ D₄ द्वितीयदिवसपुनः; D₁ 8 द्वितीयदिवस; D₇ has the figure 2 (for द्वितीय); D₃ द्वितीयोहः; T G द्वितीयापहार; M₁ 2 द्वितीयाप (M₁ 'व'हार and द्वितीयाह. K₄ B₃ D₁ 6. 8 G₁-4 M₁ 2. 4 cont. समाप्त. — Adhy. name: K₄ कोट पराजयः; T₁ G₁ अर्जुनविजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da₂ 13; Dn₂ 53; T G M₁ 50; M₁ 2 51 (as in text); M₂ 4 53. — Ś₁ 4 no.: Dn₁ D₅ 43; Dn₂ 42.

५२

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्या भीष्मः शांतनवस्ततः ।

अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत ॥ १

गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शांतनवस्तदा ।

पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥ २

गारुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।

चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३

अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां यशस्विनौ ।

त्रिगतैर्मत्स्यकैकेयैर्वीरधानैश्च संयुतौ ॥ ४

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।

मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥ ५

जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां संनिवेशिताः ।

पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदरैः सानुगैर्वृतः ॥ ६

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च शकैः सह ।

पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ॥ ७

मागधाश्च कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।

C. 6. 2409
B. 5. 35. 8
K. 6. 56. 8

52

1 ^a) D₂ च (for तु). — ^b) K₃ D_{1.2.6} T₁ G_{1.3.4} M_{1.4} तदा; G₂ तथा (for ततः). — K₅ om. 1st. — ^c) Ś₁ K_o अनीकान्यत्र (K_o 'स्व') संयाने; K₂ B_{1.2.4} D_a D_n D_{1.5.7.8} 'कान्यथ संयाने; D₁ 'कान्युपसंधाय; D₃ 'कान्यनुसंधाने; T₂ अतिमान्यनु संयानैर्; G₁₋₃ अनुमान्यानुसंधानैर्; M₃ (*sup. lin. as in text*) अनीकान्यनुसंधानैर्. Cc cites संयाने. — ^d) D₁ भारतः. K₄ B D_a D_n D_{1.5.7.8} S 'देश परंतपः (D_{a1} D₅ G₂ 'प; T₂ 'पं).

2 ^b) T₁ G₁ M_{1.2} तव; G₂ तथा (for तदा). — ^c) K₃ D₂ च; M₂ तु (for ते). Ś₁ प्रियाकांक्षी. — ^d) B D (except D_{2.6}) S वृद्धः कुरु (M_{1-3.5} कुरुवृद्धः).

3 ^a) B₃ D_{1.8} T₁ G₁ गारुडस्य. D₁ च तुण्डं तु; S तु यत्तुण्डं (for स्वयं तुण्डे). — ^b) = 6. 48. 37^b. D₁ भीष्मः शांतनवः स्थितः; D₃ पिता देवव्रतः स्थितः. — ^c) K₁ B_{1.2} D_a D_{n1} तु (for च). B₃ भारद्वाजश्च घुरास्तां. — ^d) = 6. 16. 34^d; 47. 19^b. B₃ S च भारत; D₁ स सात्वतः.

4 ^a) = 6. 47. 19^a. D₁ विकर्णश्च (for कृपश्चैव). — ^b) D_a D_n D_{1.5.7.8} S शिर आ (D₅ T₁ G₁ 'रस्वा). तां; D₁ श्रवणौ च. B₃ तरस्विनौ. — K₅ om. 4^{ed}. — ^c) K_{2.4} B_{1.2} D_a D_n D_{1.2.5.6} त्रैगतैर्; T₂ त्रिगतौ. K₃ D_{2.6} अथ कैकेयैर्; D_{1.3} T G_{2.4} M मद्रकैः (T₁ G₂ 'के'केयैर्; G_{1.8} कैकेयैश्चैव (for मत्स्य). B₃ त्रैगतैः कैकेयैः साधं. — ^d) D_{a1} चीरधानैः; D₂ वाट

धान्यैः; D₅ वारिधानैः; T₁ G_{2.4} विदधानैः; G₁ पाटधानैः; G₃ पाटयानैः; M₅ वाटयानैः. K₃ D_{2.6} T G M₃ (*sup. lin. as in text*) संयुगे; K₄ B D_a D_n D_{1.4.5.7.8} M_{2.4} संयुतैः.

5 5^{ab} = 6. 47. 17^{ab}. — ^a) K₁ D_{1.6} 'श्रवा. K_{o-3} च शल्यश्च; D₁ शलं शल्यो; M_{1-3.5} शलश्चैव. — ^b) K₁ भगदंतश्च. M₂ मारिषः. — ^c) G₂ मद्रकः; M₂ माद्रकाः. D_{1.2} भ(D₁ म)द्रकालिङ्गसौवीराश्च. — K₅ om. 5^d-6^a. — ^d) K_{3.4} B D_{a1} D_{n1} D_{2.3.5} पांचनदाश्च.

6 K₅ om. 6^a (cf. v. l. 5). — ^a) D_{a1} सिन्धुराजेन सहिता. — ^b) S ग्रीवा ह्यासन्निशतां पते. — ^c) K_{3.4} B D_a D_n D_{1.2.6} सोदर्यैः; K₅ D_{2.5} सौदर्यैः; D₄ सोदर्यैः; D_{1.8} सौदर्यैः. K₃ D₂ (m as in text) T₁ सानुजैः; D₁ चानुजैः; D₅ G₁ स्वानुजैः. K₃ तथा; B₃ D_{1.6.8} T₁ G M₃ सह; T₂ तदा (for वृतः). M_{1-3.5} सानुगैः सोदरैः सह.

7 ^a) A few MSS. विन्दानुविन्दा. — ^b) K_o कां भोजा; K₁ कांभूजा; K_{2.3} D_{1.1.7.8} T₁ G₁ कां बोजा; D_{a1} कंबोज. S नराधिप (T₂ M_{1.3-5} 'पः) (for शकैः सह). B₃ कांबोजैश्च नृपैः सह. — ^c) K_o पुच्छे; K_{1.2} D₂ पुच्छ (for पुच्छम्). Ś₁ पुच्छ आसीन्महावीरः. — ^d) K₃ सर्वतः; B D_a D_n D_{1.5.7.8} मारिष (D_{a1} 'पः).

8 ^b) = 6. 46. 48^b. Ś₁ K₂₋₃ B D_{n2} D_{2.4} (orig.). 6-3 दासेरक; K_{o.1} दाशेरक; D_{a1} दसैरक; D₁ दासेरक; S कसेरक. D₃ वृतः (for सह). — ^c) Ś₁ आस्थाय; D₂ S आश्रित्य (for आसाद्य). M_{1.2.3}

C. 6. 2409
B. 6. 56. 8
K. 6. 56. 8

दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ८

काननाश्च विकुञ्जाश्च मुक्ताः पुण्ड्राविपस्तथा ।

बृहद्वलेन सहिता वामं पक्षमुपाश्रिताः ॥ ९

व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः ।

धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ।

अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ १०

दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ।

नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ ११

तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।

तदनन्तरमेवासीनीलो नीलायुधैः सह ॥ १२

नीलादनन्तरं चैव धृष्टकेतुर्महारथः ।

चेदिकाशिकरूपैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ॥ १३

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत ॥ १४

तथैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः ।

ततस्तु सात्यकी राजन्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ १५

(inf. lin. as in text). ५ युद्धाय (for व्यूहस्य).
Ko-2 D₁ (by corr.) S (T₁ by corr.) दंशिताः.
B₃ जयद्वलेन सहिता दक्षिणं पक्षमाश्रिताः.

9 K₅ om. (hapl.) 9. —^a) K₅ D₂. 2. 6 कानी-
नाश; K₄ B D₂ D₄. 7. 8 कारुपाश; Da D₂ D₅
करुपाश; D₁ वामनाश; S कर्णाटाश (for काननाश).
Ko विकुञ्जाश; K₅ D₂. 6 विकुंठाश; D₁ विवृयाश;
T G विकुर्वाश (G₃ 'र्णाश'); M₁-2. 5 विकर्णाश; M₄
विकुंठाश. —^b) Ko मुत्थाः पुंड्रविशास्तथा; K₁ मुक्ता-
पुंड्रविश; K₂ मुत्था पुंड्रवृषा; K₃ D₂. 6 सुद्धाः पुंड्रा-
धिपैः सह; K₄ B₃ सुं (B₃ सुं) डाः पुंड्रावृषैः सह;
B₁. 2. 4 Da D₂ D₄. 5. 7. 8 मुंडाः कुंडी (Da मुंडाकुंडी;
D₂ D₄. 7 'दाः कौंडी'; D₅ मंडाकुंडि; D₃ मुंडाकांडी)-
वृषास्तथा; D₁. 3 सुद्धा (D₃ मुत्था) कुंडीधिपैः सह; S
मुद्धाः कुंडि (G₁. 3 M₂ 'द्वाः कुंड'; G₂ 'द्वाः कुंडी'; M₄
मुंडाः कुंडि) विषास्तथा; text as in S₁. —^d) K₃. 4
B D₁. 2. 6 T₂ G₁. 3 वामं पार्श्वं (B₁. 2. 4 'श्वै'); Da
D₂ D₄. 5. 7. 8 वामपार्श्वं; D₃ G₂ M वामपार्श्वं. Ko-2. 4
B₁. 4 Da D₂ D₃-5. 7. 8 समास्थिताः; K₃ D₂. 6 अव-
स्थिताः; B₂ व्यवस्थिताः; B₃ अवाश्रिताः; M₁-2. 5 समा-
श्रिताः; M₄ उपागताः.

10 ^a) K₅ D₁. 7. 8 S (except G₃ M₅) व्यूहं (for
व्यूहं). K₅ [अ]थ तं सैन्यं; D₁ ततः सैन्यं; S तु
सैन्यस्य. —^b) K₃ D₁ परंतपः; D₃ T₁ G धनंजयः.
—^c) K₁. 2 T₂ सहिताः. —^d) K₁ T₂ G₁-3 प्रति-
व्यूहतः; D₂ प्रत्यव्यूहतं. T G पांडवाः (for संयुगे).
— After 10^{ab}, K₂. 4 B₁. 2. 4 Da D₂ D₁ (hapl.
om. the post. half). 2-5. 7. 8 M ins. :

187* तावकालं तु तं व्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।

— D₁ om. (hapl.) the post. half of 187* and
10^a-18^a. —^c) B₃ व्यूहं तमतिमारुपं.

11 D₁ om. 11 (cf. v. l. 10). —^a) K₅ संवृ-
(for शृङ्गम्). S₁ K₅ आश्रित्य (for आस्था). —^b)
K₃ व्यरोचयत्; B₃ व्यराजत; G₁. 3 [श]खण्डी-
— K₅ om. 11^c-13^d. —^c) K₅. 1 'शस्त्रौघसंपन्नोः'
Da₁ 'शस्त्रौघसंपन्ने'; T₁ G 'शस्त्रौघसंपूर्णोः'; T₂ 'शस्त्रै-
संपूर्णैर्'; M 'शस्त्रौघसंपूर्णैर्'. —^d) K₁ Da D₂. 3 नाना
देशैर्; K₃ 'इश्यैर्'. T₁ G समावृतः; T₂ च संवृ-
(for नृपैर्वृतः).

12 K₅ D₁ om. 12 (cf. v. l. 11, 10). K₃ D₂. 1
om. 12^{ab}. —^a) Ko-2 B₂ S तमन्वेति; K₄ B₂. 4
D₂ D₅. 5 तमन्वेव. Co. d cite अन्वेव. —^b) = 2.
23. 4^d. K₁. 2 महारथः; S 'यथाः'. —^c) D (except
D₁-3. 6) एवाथ (for एवासीन्). —^d) G₃ नील-
D₂ नीलयुधैः. S नीलो नीलायुधो विभुः.

13 K₅ D₁ om. 13 (cf. v. l. 11, 10). —^a)
K₃. 4 B Da D₂ D₄. 5. 6 T₂ G₁. 3 M अनंतराः;
चापि (for चैव). —^b) K₃ D₂. 3. 6 S महाबलः (for
'रथः'). —^c) K₁ Da D₅ चेदिकाशिकरूपैः (K₁ Da
'पै')श्च; K₃ D₂. 6 'काशिकरूपाश्च'; S 'काशिका-
'राज'करूषैश्च. —^d) K₃ D₂. 6 पौरवैरपि (K₃ 'पि')
संवृतः; B₃. 4 'वैश्चापि संवृतः'; D₂ पौरवैश्चाभिसं-
S पौरवैश्चापि (T₁ G₄ 'श्चाभिः'; T₂ M₄ 'श्चैव') रक्षितः.

14 D₁ om. 14 (cf. v. l. 10). Da D₂ D₄ om.
(hapl.) 14^a-15^b. —^b) K₁. 2 B De G₃ M₅ वंश-
लाश्च. —^c) K₁ B₂ G₄ महता. B₁. 2. 4 D₂ D₄.
7. 8 मध्ये सैन्येन महता.

15 D₁ om. 15 (cf. v. l. 10). Da D₂ D₄ om.
15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) K₁. 4. 5 B D₂ D₄. 5
तत्रैव (for तथैव). K₃ D₂. 6 तत्रैव च महाराजोः;
S तत्रानु (T₂ 'स') धर्मराजश्च (D₃ 'जा च'). —^b)

अभिमन्युस्तत्स्पर्णमिरावांश्च ततः परम् ।
 भैरसेनित्ततो राजन्केकयाश्च महारथाः ॥ १६
 ततोऽभूद्विपदां श्रेष्ठो वामं पार्श्वमुपाश्रितः ।
 सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ १७
 एवमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
 वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संगताः ॥ १८
 ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्करथद्विपम् ।

तावकानां परेयां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ १९
 हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशां पते ।
 संपतन्तः स दृश्यन्ते निघ्नमानाः परस्परम् ॥ २०
 धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक्पृथक् ।
 वभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ॥ २१
 दिवस्पृङ् नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् ।
 संप्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत ॥ २२

C. 6. 2424
B. 6. 56. 22
K. 6. 56. 22

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

Ds संयुतः; S दंसि (T₁ [by corr.] °शि)तः. — °) S₁ Da Dn₁ D₃ ततश्च; M₁-3.5 ततः स (for ततस्तु). D₃ राजा (for राजन्). T₁ G₁ सात्यकिश्चापि राजेन्द्र; T₂ ततः ससात्यका राजन्; G₁-3 ततः समस्ता राजेन्द्र (G₂ °द्रा); M₄ ततः सात्यकिना राजन्. — D₂ om. (hapl.) 15^a-16°. — °) = 6. 47. 28^b.

16 K₅ D₁ om. 16 (for D₁, cf. v. l. 10). D₂ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — °) B₁. 2. 4 Da Dn₁ D₃. 5 S शूरः (for तर्णम्). — °) G₂ रूपवांश्च (for इरावांश्च). D₃ इरावांस्तदनंतरं; M₁. 2. 3 (before corr.). 5 पितुस्तुल्यपराक्रमः. — °) Da₁ भीमसेनश्च. — °) K₂ Da₁ Dn D₂. 4. 6-8 कैकेयाश्च; K₃ D₅ G₃ कैकया. Ko केकयश्च महारथः.

17 D₁ om. 17 (cf. v. l. 10). — °) K₄ द्विपतां; Da₂ D₅ द्विपदः. S एते सर्वे महाराज. — °) Da₁ D₁. 6. 7 G₂ M वामपार्श्वम्. Ko-2 D₅ समाश्रिताः; K₄ Da D₅ अपाश्रितः; K₃ D₂ उपाश्रितः; S अपालयन्. — °) K₁. 2 om. (hapl.) गोप्ता. B₂ Da Dn D₁. 5. 7. 8 यस्य गोप्ता (by transp.); T₁ G₂. 3 यस्य यंता; G₃ यस्य देवो. Cv as in text: — After 17, S ins.:

188* तत्रानु रथिनां श्रेष्ठो वामशृङ्गे व्यवस्थितः ।

[G₁. 2 यंता स; M₁-3. 5 ततोऽभूद्; M₃ (inf. lin.). 4 तत्राय (for तत्रानु).]

18 D₁ om. 18^a (cf. v. l. 10). — °) K₂. 4 B D (except D₂. 6; D₁ om.) G₁. 3 M₁. 2. 5 एवमेतं; T₂ एवमेते. — °) K₁ T₂ G₁-3 M₄ प्रतिव्यूहंत (K₁ °ति); D₅ समव्यूहंत. — °) K₄ कुरु (for तव). — °) S₁

Ko-3. 5 D₁. 2. 6 तत्पक्षा; Da Dn₁ D₅ तत्पक्षं; T₁ G₂. 4 तत्पक्षे. B Da Dn D₁. 4. 7 M₁. 3-5 च संश्रिताः; D₃ च संश्रिताः; D₅ च संश्रिताः; T G₁. 3. 4 समाश्रिताः; G₂ समाहिताः; M₂ जगाश्रिताः.

19 °) Da₁ D₅ प्रवर्तते. — °) = 6. 48. 5^d. Dn₂ D₅ M₂ व्यतिपिक्तः; T₂ व्यतिष्ठंत. — T₁ G om. 19°-22°. T₂ om. (hapl.) 19^d-20^a.

20 D₁ om. 20^a-21^b. K₅ D₅ T₁ G om. 20 (for T₁ G, cf. v. l. 19). T₂ om. 20^a (cf. v. l. 19). — °) D (except D₂. 3; D₁. 6 om.) हस्त्यौघाश्च (for हयौ). — °) T₂ M गजौघाश्च (for तत्र तत्र). — °) Ko संपततः; Da₁ संपतते; Cc संपतन्तः (as in text). K₄ B Da Dn D₁. 5. 7. 8 व्यद्वयंत (Da₁ °ते); D₂ M₂ स दद्वयंत. M₃ (sup. lin. as in text) स सततश्च दद्वयंत (sic). — °) K₄ B Da Dn D₁. 5. 7. 8 निघ्नं (Da₂ D₅ °घ्न)तस्ते; M₁. 2 युध्यमानाः.

21 T₁ G om. 21 (cf. v. l. 19). D₁ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). K₃ om. (hapl.) 21^a-22^b. D₅ om. (hapl.) 21^b-22^a. — °) K₄ B D (except D₂. 3; D₁. 6 om.) M युध्यतां (for निघ्नतां). — °) K₃. 5 D₂ तुमुलः. — °) D₁ मिश्रितो (for विमिश्रो).

22 T₁ G om. 22 (cf. v. l. 19). K₃ om. 22^{ab}; D₅ om. 22^a (cf. v. l. 21). — °) Dr (by corr. sec. m.) दिवस्पृङ्; T₂ M एवं तु. K₅ दिवस्पृङ्परवीराणां; Da Dn₁ D₅ दिवस्पृङ्गय शूराणां; D₁ °स्पृगुत्तवीराणां; D₂ °स्पृग्वरवीराणां. — °) D₁ परलोक्रमभीष्पतां. — K₃ om. 22^{cd}. — °) K₃ संप्रहारे; D₅ °हारे; M₂ °हारे; Cc °हारे (as in text). K₂ D₅ तु तुमुलं; K₅ तु

C. 6. 2425
E. 6. 57. 1
K. 6. 57. 1

संजय उवाच ।

ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।
धनंजयो रथानीकमवधीत्तव भारत ।
शरैरतिरथो युद्धे पातयन्नथयुथपान् ॥ १
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
धार्तराष्ट्रा रणे यत्ताः पाण्डवान्प्रत्ययोधयन् ।
प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २

तुमलैः; D₁ च तुमले; D₂ सुतुमले; D₄₋₇ तु तुमुले;
M₂ सुतुमुलो. — ^d) K_{1,2} चैषां. T₂ M रौद्रमालीत्तदा
वपुः. — After 22, D₁ ins.:

189* प्रावर्तत नदी घोरा परलोकाय भारत ।

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-
parvan name, Ś₁ Ko. 1.3 D₂ mention only तृतीय-
युद्धदिवस; K₄ M_{1,2} तृ (M₂ द्वि)तीयेहि (M₁ येहनि);
K₅ T₂ G_{2,4} तृतीयदिवस; B₁ तृतीयदिनयुद्ध; B₃ D₆
तृतीयदिवससंग्राम (D₈ सयुद्ध); M₈₋₉ तृतीयाह्निक.
— Adhy. name: K₄ Da Dn₁ D₅ व्यूहचरणा; T₂ G₂
व्यूहकरणं. — Adhy. no. (figures, words or both):
K₅ Dn₂ M₅ 54; D₁ M_{1,2} 52 (as in text); T₁
G 51; M_{3,4} 53. — Śloka no.: Dn₂ D₅ 23.

53

1 K₅ om. the ref. — ^a) D_{1,8} तथा; S एवं
(for ततो). Ś₁ D_{6,8} व्यूहेषु (for व्यूहेषु). — ^b)
K₅ D_{2,6} परेषु (for [इ]तरेषु). — ^d) Ś₁ अव्यूहं तत्र;
Ko-2 आययौ तत्र; K_{3,5} D_{2,6} अगाहत्तत्र; B₁ अभ्य-
स्त्व; B₂ अभीष्टंस्त्व; Da Dn₁ अनिष्टंस्त्व; D₁ अभ्य-
हन्यत; D₅ अजिष्टंस्त्व; S पीडयंस्त्व. — ^e) D₃
(by corr. sec. m.) शरैरपि रथान्. D₁ राजन् (for युद्धे).
— ^f) K_{4,5} D_{2,6} दारयन्; Da Dn₁ D₅ [S]पातयन्;
D₁ घातयन् (for पातयन्). S पातयामास पार्थिवान्.

2 ^b) K₅ Da₁ D₅ T₂ कालेनैव. — ^c) Ś₁ B_{1,2}
यत्तावत्; K₁ यंताः; K₂ D₅ यत्तान्; D_{2,5} G₂ यत्ता.
— ^d) K₅ D_{2,5,8} प्रत्ययोधयन्; K₄ समयोध; K₅

एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरुथिनीम् ।
बभञ्जुर्वहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे ॥ ३
द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्तद्भिरेव च ।
पाण्डवैः कौरवैश्चैव न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४
उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ।
दिशः प्रतिदिशो वापि तत्र जङ्गुः कथंचन ॥ ५
अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ।

T₁ G₄ प्रत्यवारयन्; B₃ प्रत्ययोधयत्. — K₅ om.
2^c-4^d. — ^e) D₁ प्रार्थयन्ति. — ^f) T₁ G_{2,4} कथा
(for कृत्वा). T₁ G₄ निवर्तिनं. Ca. c. v as in text.
— ^g) Cd: स्वस्य परस्य वा मृत्युरेव निवर्तकः नापरं संज्ञाणादि।

3 K₅ om. 3 (cf. v. l. 2). — ^e) B₃ वनं;
Da₁ बभञ्जुः. Da Dn₁ D₅ M₅ बहयो; D₁ बहु-
(for बहुशो). — ^d) K₂ तेवामज्यन्त; K₅ D_{1,2}
ते (D₁ न) चाभजन्त; Da Dn₁ D₅ तेषां मज्जं (Da
Dn₁ ज्य)त; T₁ G₄ तैश्चाभज्यन्त; T₂ ते च वज्जि;
G₂ ते चाहन्यन्त. Ko-2 चाहवे (for संयुगे).

4 K₅ om. 4 (cf. v. l. 2). D₅ om. (hapl.)
4^a-6^b. — ^a) K₂ मग्नैश्च. D₁ ज्ञी रथसंघैश्च; D₂ द्वि-
रथेभासैश्च; S "द्विश्च रथैर्भग्नैः. — ^c) K₂₋₄ B Da_{1,2}
पाण्डवैः कौरवैः (D₂ वेद्रे)श्च; D₁ कौरवैः पाण्डवैश्च (D₂
transp.); S पाण्डवाः कौरवेयाश्च (T₂ वानां कौरवानां).
— ^d) K₄ B D (except D_{2,7,8}) G₂ प्राज्ञायत;
T₁ G_{2,4} M_{1-3,5} प्रज्ञायन्त. T₂ M_{1-3,5} केचन.

5 Ko. 1 (both hapl.) D₅ om. 5 (for D₅, cf.
v. l. 4). — ^a) K₂ D₂ भूमं; D₅ भीमं; T₁ G
घोरं (for भौमं). — ^b) K₅ छादयन्तं; M छादय-
(for यानं). Da Dn₁ D₅ छादयन्तो नभस्तलं. — ^c)
All MSS. (except Ś₁; Ko. 1 D₅ om.) न दिशः प्रतिदिशः
(for दिशः प्रतिदिशो). K₂ B_{1,2,4} Dn₂ D_{1,4,7} चारिः
(for दिशः प्रतिदिशो). K₂ B_{1,2,4} Dn₂ D_{1,4,7} चारिः
B₃ Da Dn₁ D₅ चैव; T₁ G₄ वात्र (for चारिः).
— ^d) Ś₁ B₂ D₁ जङ्गुः; K₂ यङ्गुः; K_{4,5} B_{1,3,5} जङ्गुः;
Da D₅ जङ्गुः (Da₁ "हुः); D₂ हन्युः (for जङ्गुः). K₅
D₂ कथं नराः; D₅ कथं जनाः. S जङ्गिरेव समाना T₁
sup. lin. "वृ)ताः.

वर्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशां पते ॥ ६
 न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां कथंचन ।
 रक्षितः सत्यसंधेन भारद्वाजेन धीमता ॥ ७
 तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना ।
 नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ८
 सेनाप्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ।
 उभयोः सेनयो राजन्यव्यतिपत्करथद्विपाः ॥ ९

हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे ।
 ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ १०
 रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः ।
 पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयंकरे ॥ ११
 गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः ।
 संसक्ताः पातयामासुस्तत्र तेषां च संघशः ॥ १२
 पत्तिसंधा रणे पत्तीन्भिण्डिपालपरश्वधैः ।

C. 6. 2438
B. 6. 57. 17
K. 6. 57. 17

6 Ds om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). M₁ om. 6^a-10^b.
 —^a) T₂ वर्तमाने च संज्ञा. Cd cites अनुमानैः and
 संज्ञाभिः. Ca. c as in text. —^b) T₁ G नाम्ना (G₂
 'म') गोत्रेण; M (M₁ om.) नाम्ना गोत्रैश्च. D₁ नामगोत्रै-
 र्विनां पते. — K₃ om. 6^c-7^d. K₅ om. 6^{cd}. —^e)
 K₁ B₃ वर्तते स; K₂ वर्तते स्म; D_{1.3} प्रावर्तत; D₂
 वर्तते च; D₆ वर्ततेथ; S (M₁ om.) ज (M_{2.3} आ)-
 वर्तत; Cc वर्तते स्म (as in text). D_{1.3} ततो; D_{2.6}
 तया (for तदा). Ko-2 युद्धे. —^d) Da D₅ तत्र तत्र.

7 K₃ M₁ om. 7 (cf. v. l. 6). M₂ om. 7^a-10^b.
 Ds reads 7^{ab} on marg. —^a) D₆ व्यूहो. T G
 व्यूहो नाभिद्यत महान्; M (M_{1.2} om.) व्यूहो निर्भिद्यत
 महान्. —^b) B D (except D_{2.3.6}) विशां पते (for
 कथंचन). —^c) D₆ रक्षिताः सैन्यसंधेन. —^d) B Da
 Dn D_{3-5.7.8} S (M_{1.2} om.) मारिप; D₁ भारत;
 D_{1.6} संयुगे (for धीमता).

8 M_{1.2} om. 8 (cf. v. l. 6, 7). —^a) B_{1.2} D₂
 तथैव पाण्डवानां च. —^c) K₂ नाभ्युद्यत. D₁ तदा (for
 महा). —^d) S₁ भीमसेनसुरक्षितः; K₅ B₃ D₁ भीमसे-
 नेन रक्षितः.

9 K₅ M_{1.2} om. 9 (for M_{1.2}, cf. v. l. 6, 7).
 —^a) S₁ अपि निष्पाद्य; K₁ अभिनिष्कृत्य; D₁ अच-
 निष्पाद्य; D₂ अपि नि; T₂ अथ नि. —^b) D₃
 M₁ प्रयुध्यंस. D₁ सैनिकाः; G₂ पाण्डवाः (for मानवाः).
 D₃ प्रायुध्यंत परंतप. — M₂ om. 9^c-11^d. —^d)
 K₁ व्यतिशक्त; B₁ नासाद्य गजयोधिनां; Da D₅
 व्यतिपत्करथद्विपं; Dn₂ D_{6.3} पित्करथद्विपाः; D₁
 प्रविभक्तपरस्परं; D₃ S (M_{1.2.3} om.) व्यतिपत्काः (D₃
 पत्का; T₂ G₂ M₅ पित्काः) परस्परं.

10 M₁ om. 10 (cf. v. l. 9). M_{1.2} om. 10^{ab}
 (cf. v. l. 6, 7). —^a) B₁₋₃ हयारोहा हयारोहैः (by
 transp.); S (M_{1.2.4} om.) हयारोहा हयारोहान्.

—^b) S (M_{1.2.4} om.) पातयामासुराहवे. — T₂ om.
 10^c-15^d. K₅ om. 10^{cd}. —^e) K_{1.2} M₅ ऋषिभिर्;
 D₂ सृष्टिभिर्; D₃ रिष्टिभिर्; T₁ G_{2.3} यष्टिभिर्. Ko-2
 विशिखा; K₁ विमुखा; K₂ विमलाभिश्च. —^d) B₂
 पक्षैर्; D₃ प्राक्षैर्.

11 T₂ M₂ om. 11 (cf. v. l. 10, 9). —^a) D₆
 रथो. K₅ रथी च रथमासाद्य. —^b) = 6. 54. 4^d.
 B D (except D_{2.6}) S (T₂ M₁ om.) द्यौः (for
 शरैः). — K₁ om. (hapl.) 11^d. —^d) S (T₂
 M₁ om.) शरैः संनतपर्वभिः.

12 T₂ om. 12 (cf. v. l. 10). K₅ om. 12-23.
 —^a) S₁ Ko-2 गजारोहैर्गजारोहा (Ko 'हान्'); Da
 Dn₁ D₅ M₁ 'रोहान्गजारोहा (by transp.); D₃ 'रोहा-
 न्गजारोहैर्. —^b) D₁ नाराचवर; D₃ नाराचशित.
 Cc cites नाराचा. —^c) K_{2.4} B₁ संसक्तान्; K₃ D₅
 संमक्ताः; B₂₋₄ Da Dn D_{3.5.7.8} Cc संयुक्तान्; T₁
 G संयुक्ताः; M₂ समस्तं; M₅ संसकाः (sic). S₁ पालया-
 मासुक्ष; B₃ पातयामास. D₁ निघंति समरे राजंस्.
 —^d) K_{3.4} B₁₋₃ D_{2.6.3} M_{1.2} (sup. lin. as in
 text) सर्वशः. — After 12, Da Dn₁ D₅ ins.:

190* कश्चिदुत्पत्य समरे वरवारणमास्थितः ।
 केशपक्षे पराश्रय्य जहार समरे शिरः ।
 अन्ये द्विरददन्ताग्रनिर्भिन्नहृदया रणे ।
 वेमुश्च रुधिरं वीरा निःश्वसन्तः समन्ततः ।
 कश्चित्करविपाणस्थो वीरो रणविशारदः । [5]
 प्रावेपच्छक्तिनिर्भिन्नो गजशिखाश्रवेदिना ।

13 K₅ T₂ om. 13 (cf. v. l. 12, 10). —^a) K₆
 पत्तिसंघा; B₃ पत्तिसंघा. B₃ पत्तिर् (for पत्तीर्).
 —^b) K₃ Da₁ D_{2.3} भिंडिमाल; K₄ B भिंडिपाल;
 B₃ भिंडिपालैः; M₅ भिंडिमाला (for भिण्डिपाल). Some
 MSS. परस्वधैः. S₁ भिंडिमालं परस्वधान्. —^c) K₁
 D₁ T₁ G निपातयति; Da D_{2.3} M₂ न्यपातयत (D₂ M₂

C. 6. 2438
B. 6. 57. 17
M. 6. 57. 17

न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १३
पदाती रथिनं संख्ये रथी चापि पदातिनम् ।
न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ १४
गजारोहा हयारोहान्पातयांचक्रिरे तदा ।
हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः ।
पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ १६

'यंतः). Da1 om. from संहृष्टाः up to च in line 1 of 191*. —^d) S (T2 om.) परस्परजिगीपवः; Cv as in text. — After 13, N (except B1; Ks om.) ins. :

191* रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनम् ।
सगजं पातयामास गजी च रथिनं रथात् ।
रथिनं च हयारोहः प्राप्तेन भरतर्षभ ।
पातयामास समरे रथी च हयसादिनम् ।

[(L. 1) D1 रथेस्यः (for रथी च). K3 D2.6 'यूयं (for 'योधिनम्). D1 रथिनं च समाद्रवत् (for the post. half). — Ds om. lines 2-4. — (L. 2) K4 B2 गजं च; D1 गजस्यः (for सगजं). K4 पत्नी च; B3 रथी च; D2 गजाश्च (for गजी च). Ś1 K3 D2.4-6 रथिनां; B2 रथिनम् (for रथिनं). K3 D2.6 वरं; K4 B Da Dn1 D7 तथा; Dn2 D4 तदा (for रथात्). — (L. 3) Da Dn Ds रथिनश्च (for रथिनं च). K1 D7 हयारोहाः. D1 ते सर्व एव विक्रम्य शरैश्चैव महामृधे. — (L. 4) D2 रथांश्च (for रथी च). Ś1 Ko-2 D1 रथं (for हयं).]

14 Ks T2 om. 14 (cf. v. l. 12, 10). Dn2 om. 14^{ab}. —^a) D1 पदातिश्च रथं; Ds G1.3 M2 पदाति-रथिनं (G1.3 'नः). Da Dn1 Ds Ms रथिनः (for रथिनं). K4 B Da Dn1 D4.5.7.8 चैव; G2 M1 संघे (for संख्ये). —^b) K4 B Da Dn1 D4.5.7.8 चैव (for चापि). D1 पदातुगान्; M4 पदातिनः. —^c) K3 Da.8 T1 G4 'च्छि (D3 'च्छितैरस्त्रैः; G3 'च्छितैर्बाणैः.

15 Ks T2 om. 15 (cf. v. l. 12, 10). —^a) Ś1 गजारोहान्; D1 गजारोहो (for गजारोहा). Ś1 K1 हयारोहा; D1 गजारोहं. —^b) Ks D2.6 मुदा (for तदा). B Da Dn D1.4.5.7.8 S (T2 om.) पातयामासु-राहवे (D1 'स भूतले). —^c) Ś1 Ko-2 हयस्थांश्च; S (T2 om.) गजारोहान् (for गजस्थांश्च). — After 15, S (T2 om.) ins. :

192*

आप्तुत्याप्तुत्य संयुगे ।

निखिंशौर्निखितैस्त्रीक्ष्णैः.

पत्तिसंधा हयारोहैः सादिसंधाश्च पत्तिभिः ।
पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा ।
प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिधैः कम्पनैस्तथा ॥ १८
शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरङ्कुशैरपि ।
निखिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुद्गैः शरैस्तथा ॥ १९
परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ।

—^d) S (T2 om.) पातयामासुराहवे.

16 Ks om. 16 (cf. v. l. 12). —^a) B1 हयारो-वरैः; S वारणस्थैश्च समरे. —^b) S (except M1.1 हतास्त्र (for तत्र तत्र). —^c) Ko-2 Dn2 Ds M1 पतिताः; T2 प्रदाताः. B3 समपद्यंत; S प्रत्यक्षंत. — M1 om. (hapl.) 16^d-17^e. —^d) B3 गजयोधिभिः T2 हययोधिनः.

17 Ks om. 17 (cf. v. l. 12). M1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). —^a) K4 पत्तिसंधा; S (M1 om.) हस्तिसंधा. —^b) D1 हयारोहाश्च (for सादिसंधा). Da2 च पत्तयः; T1 G2.4 च सादिभिः; T2 M1-4.4 च दंतिभिः; G1.3 निपादिभिः. —^c) B1 च दृश्यंतः B3 न्यदृ'; B3 Da Dn1 D3.5 T G हृद'; D1 दृ'.

18 Ks om. 18 (cf. v. l. 12). —^a) Ś1 Ko-2 गजैस् (for ध्वजैस्). —^b) S transp. कार्मुकैः (for तोमरैः). Ś1 K1.2 अपि (for तथा). — T1 G4 om. (hapl.) 18^e-19^d. —^c) Ś1 G2.3 M2 तदा; D1 तत्र (for तथा). —^d) K1 कपनं; D1 कांचनैस् (for कम्पनैस्). D3 अपि (for तथा). T2 G1-3 कणैः (G2 'कणैः). कर्णकैस्तथा; M कणयैः कर्णैस्तथा.

19 K1.2.5 T1 G4 om. 19 (for Ks T1 G4.2 v. l. 12, 18). —^a) Dn2 छिन्नैः; D1 चैव; Ds (before corr.) तीक्ष्णैः (for चित्रैः). —^b) K1 B Ds.6 कणयैर्; B3 कनकैर्; Dn1 कर्णपैर्; D1 कण-घ्नैर्; S (T1 G4 om.) परिघैर् (for कर्णपैर्). D1 क-कैर्भ्राजितैरपि. —^c) B2-4 Dn2 D3.4.7.8 T2 G1-3 M1 चैव (for चापि).

20 Ks om. 20 (cf. v. l. 12). —^a) K1 T1 कुथाभिश्च; K2 कथां; Ca. d कुथां (as in text). G2 प्रासैस्तथा गदाभिश्च. —^c) Ś1 भारतक्षेत्र; D2 शक्ति-क्षेत्र (submetrical).

भूर्भति भरतश्चेष्ट स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ २०
 नराश्चकार्यैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ २१
 प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः ।
 दिशश्च विमलाः सर्वाः संवभूवुर्जनेश्वर ॥ २२
 उत्थितान्यगणेष्यानि कवन्धानि समन्ततः ।
 विह्वलानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २३
 तस्मिन्पुद्गे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ।
 प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ २४
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ।

पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ॥ २५
 एते समरदुर्धर्पाः सिंहतुल्यपराक्रमाः ।
 पाण्डवानामनीकानि वभञ्जुः स्म पुनः पुनः ॥ २६
 तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 साल्यक्रिथेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ २७
 तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ।
 द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा दानवानिव ॥ २८
 तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः ।
 रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव ॥ २९
 विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि ।

C. 6.2457
B. 6. 57. 36
K. 6. 57. 36

Ds S विवभौ भूर्भरतश्चेष्ट. —^a) Ko स्रग्दामैर्. T1
 स्रग्दामिनिवाचिता.

21 Ks om. 21 (cf. v. l. 12). —^a) Ks D2.6
 वरा (for नरा). T2 विदितैर् (for पतितैर्). —^b)
 S दन्तिनां च. —^c) Ś1 T1 G2.1 'कर्दमैः; Ks 'कर्मदा;
 M: 'कर्दमाः.

22 Ks om. 22 (cf. v. l. 12). —^a) Ko प्रशशाम.
 T G धोरं (for भौमं). —^b) Ko न्यकृतं; K1.2 वि-
 हृतं; Da2 Dn1 व्युत्थितं; Ds वीक्षितं; Ds व्युत्थितं;
 T G2-1 उत्थितं; Cc व्युत्थितं (as in text). Ś1 Da2
 Dn D3-5.7.8 नरं; S (except G1) गजं (for रणं).
 —^c) Ko.2 Da1 विमला; D1 प्रदिशश्च (for विमलाः).
 K1.2 D1 चैव (for सर्वाः). —^d) K1.2 संवभूव.
 B Da Dn D1.5.7.8 समपद्यं (Da1 'च'त भारत; D1
 वभूवुर्विमलास्तदा).

23 Ks om. 23 (cf. v. l. 12). —^b) Ko कर्द-
 मानि; Da1 Ds निबन्धानि; Cc कवन्धानि (as in text).
 —^c) K2 D1.5.7 om. (hapl.) 23^c-24^d. Ko om.
 23^c-24^b. —^e) T2 चित्रं (for चिह्नं). T G1.3.4
 जगतां; G2 चरतां (for जगतो). —^d) Ś1 Ds M1.2
 विनाशाय च; K1.3 D2.6 विनाशायार्थ (for 'शार्थाय').

24 Ks D1.5.7 om. 24; Ko om. 24^{ab} (cf. v. l.
 23). —^a) Da Dn1 'सत्त्वे (for 'रौद्रे'). —^b) T1
 G वर्तमानेतिदारुणे. —^c) M2 संग्रं (for प्रत्यं).
 —^d) Ks धावमानः; Da Dn1 बाध (Da1 'ध्य'मानाव
 (for धावमानाः). Dn2 S ततस्ततः (for समन्ततः).

25 ^a) K2.1.5 B Dn2 D1.7.8 G3 M3-8 transp.
 द्रोणश्च and भीष्मश्च. —^b) Ko महायः (for जयद्रथः).
 —^c) Ks om. 25^{cd}. —^e) K1 G3 पुत्रं (for पुहं).
 Ś1 Ko.1.3 D2.6 जयो भोजः; G4 विवर्णश्च (for वि-
 कर्णश्च). —^d) Ś1 शिनिश्चापि सः; Ko.1 शिविश्चापि
 सः; Ks D2.6 शल्यश्चापि सः; B1 शकुनिश्चैव.

26 ^a) D1 परमं (for समरं). —^d) K1 वभञ्ज.
 Ko सः; K2 ते; K3 च (for स्म). K4 B Da Dn
 D1.5.7.8 S वभञ्जुः समरे स्थिताः.

27 ^a) Ks तस्यैव. D3 भीमसेनश्च. —^e) G2
 सात्विकश्च. —^d) M पार्थिव (for भारत).

28 ^a) Ko.1.2 तत्र (for तव). Ś1 B3 T2 तावकास्तव
 पुत्राश्च. —^b) K3.5 B3 Dn2 D1.2.4.7.8 S (except
 G1.3) सहिताः (for सहितान्). Ś1 Ds G2.3 'राजभिः.
 —^c) Ś1 Ko-2 द्रावयामासुरः; Ks द्रावयामासः; M2
 प्रापयामासुरः (for द्रावया). K3 आजौ तौ; K4 आजौ
 च; B2 Da Dn Ds.7 आजिस्थान्; D2.4.8 S आजि-
 स्थान्. D1 योधयामास राजेंद्र; Ds द्रवमाणसुराजौ ते
 (sic). —^d) Ś1 Ko त्रिदशान्दानवा इव; D1 'शा
 दानवा यथा; G3 'शा दानवानि च.

29 Ks om. 29-33. —^a) D1 तथान्योन्यं च निघ्नन्तः.
 —^b) K1-3 निघ्नन्तः. D1 क्षत्रियाः पुरुषोत्तमः (sic).
 —^c) Dn2 रक्तरूपा (for घोरं). —^d) Ko-2
 राक्षसाः; T2 दानवान् (for दानवा).

30 Ks om. 30 (cf. v. l. 29). —^a) Ś1 ते
 निर्जित्य; Ko-2 ते विजित्य; B D (except D2.6) S

C. 6. 2457
B. 6. 57, 36
K. 6. 57, 36

व्यदश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ३०
ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अभ्ययात्पाण्डवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ३१
तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह ।
द्रोणभीष्मौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिदमौ ॥ ३२

किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समर्थान्पार्थिवोत्तमान् ।
आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौवलं बलम् ॥ ३३
ततः प्रवृत्ते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः ।
तावकानां परेषां च समरे विजिगीषताम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

संजय उवाच ।

ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।
रथैरनेकसाहसैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १

अथैनं रथवृन्देन कोट्यकीकृत्य भारत ।

शरैः सुबहुसाहसैः समन्तादभ्यवारयन् ॥ २
शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिधैः सह ।

वित्त्य च. B₂ रणे; M_{1.2} परान् (for रिप्न्). Ko-3
B₁ सर्वान्; B_{2.3} Da Dn₁ D_{1.5.7.8} वीरान्; T₁ G
M₅ शूराः; M_{1.2} रेजुः (for वीराः). —^b) = 6. 23.
27^b. —^c) M_{1.2} घोररूपा (for व्यदश्यन्त). Ca
महामंत्राः; Co. d 'मात्रा (as in text). —^d) K₁
D₈ ग्राहा (for ग्रहा). D₃ T G M₁ नभस्तले.

31 K₅ om. 31 (of. v. 1. 29). —^c) Ś₁ K_{3.4} B
Da₁ Dn₁ D_{1.6} T₁ G₄ पांडवं; K₂ पांडवा (for
पाण्डवान्). Ko. 3 योद्धुं. K₁ अभ्ययान्पाण्डवान्योन्यं.
—^d) G_{1.3} राक्षसश्च घटोत्कचः.

32 K₅ om. 32 (of. v. 1. 29). —^a) S तथैवा-
पततः शूरा (M_{1.2} 'तो भूपा'न्. —^b) D₃ वृताः; S
वृत्तौ (G₂ 'तान्' (for सह). —^c) B D (except
D_{1-3.6}) भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ). K₃ D_{2.6} यत्तौ
(for शूरौ). B₁ प्रत्युद्ययुरविक्रमैः. S भीष्मद्रोणौ महा-
स्मानौ चार (M₅ पात) यामासतुः शरैः.

33 K₅ om. 33 (of. v. 1. 29). —^a) K_{3.4}
D_{2.3.5.6} G₂ च (for तु). T G ततः (for ययौ).
—^b) Ko-3 समर्थः; K₄ B Da Dn D_{1.4-8} M समं-
तात्; D₂ समस्तान्; T₁ G_{2.4} समरे (for समर्थान्).
D₁ पार्थिवैः सह; M₅ पार्थिवर्षमान्. —^c) Ś₁ Ko-3
अर्जुनः; D₃ G₂ अर्जुनिः. K₁ सात्यकिः; K₃ सात्यकश्च.
—^d) D₈ युयुत्सुः (for ययतुः). Ko. 3 D₁ प्रति (for
बलम्). S सौवलं ययतुर्बलं (by transp.).

34 —^a) Da₁ D₅ प्रवर्तते; D₁ प्रवर्तितो. S घोरः;

Co भूयः (as in text). —^b) S रोमहर्षणः. —^c)
Ś₁ वा (for च). —^d) Ko-3 समरे विजिगीषतां; K₁
D_{2.6} समरे विजयैषितां; K₃ समरे विजिगीषकः; S
मृत्युं कृ (T₁ G_{2.4} म) स्वा निवर्तनं (= 2'); B Da D₃
D_{3-5.7.8} जिगीषतां (D₃ संरन्धानां) परस्परं.

Colophon. — Sub-parvan : Omitting sub-parvan
name, Ko-3 D_{2.6} mention only तृतीययुद्धदिवसः; K₁
Da Dn₁ M_{1.2} तृतीयैहिक (M₁ 'वेहनि'); K₃ G₂ तृतीय-
दिवसः; D₅ M₃₋₅ तृतीयाहिक. — Adhy. name : K₁
T₁ G₂ M₃ संकुल्युद्धं. — Adhy. no. (figures,
words or both) : K₅ D₁ M_{3.4} 54; Da₁ 15;
Dn₃ M₅ 55; T G 52; M_{1.2} 53 (as in text).
— Śloka no. : Dn₁ 40; Dn₃ 36; D₃ 39.

54

1 —^a) D₁ कौरवाः (for पार्थिवाः). Ko-3 D₁ सर्व-
(for क्रुद्धाः). —^b) Ś₁ K₃₋₅ B D फाल्गुनः; K₅
फल्गुणः; K₃ फाल्गुणं. D₁ प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). —^c)
G₃ 'साहस्रः'. —^d) D_{2.6} परिवारयन् (for परं).

2 T₂ om. 2^{ab}. —^a) Ś₁ Ko-2 तथैनं; D₃ रथैः.
K₄ B D (except D_{1-3.6}) S (T₂ om.) रथैः
शरैर्विशेन. —^b) T₁ G₄ कोट्यकीकृत्य च; G₁ कोट्यकी-
कृत्य; G₂ गोष्टकीकृत्य; Ca. d. v कोष्टकीकृत्य (as in
text). Co cites कोष्टकीकृत्य. —^c) K₅ शरैः सहसा.
D₁ शरैश्च बहुसा; S शरैरनेकसाहसैः. —^d) Ś₁ K_{3.4}

भीष्मवधपर्व]

प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्रान्मुसलानपि ।
विक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ३
शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ।
स्रोथ सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ॥ ४
तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा वीभत्सोरतिमानुपम् ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
साधु साध्विति राजेन्द्र फल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ५
सात्यकिं चाभिमन्युं च महत्या सेनया सह ।
गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौवल्लाः ॥ ६
तत्र सौवल्लाः क्रुद्धा वाष्ण्यस्य रथोत्तमम् ।

तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छैर्नानाविधैर्युधि ॥ ७
सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने महाभये ।
अभिमन्यो रथं तूर्णमारूरोह परंतपः ॥ ८
तावेकरथसंयुक्तौ सौवलेयस्य वाहिनीम् ।
व्यधमेतां शितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ९
द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् ।
नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ १०
ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मिपतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ ११
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।

C. 6. 2474
B. 6. 58. 13
K. 6. 58. 13

अन्यवाकिरन्; Ko-2 Ds. 1.7.8 T G1.3.4 M1.2.4 पर्य-
वारयन्; B Da Dn Ds Ms.5 पर्यवाकिरन्.

3 °) B3 शक्तयो; Da1 G3 शक्तिश्च. Ko-2 तीव्रा
(for तीक्ष्णा). — °) T G मुसलैः (for परिवैः). — °)
Da Ds प्रायात्; Ds प्राशान्. A few MSS. परस्व.
Ks परस्वधानेपून्. — °) Ks हलांश्च (for मुद्रान्).
MSS. मुसलान्, मसलान्, मुशलान्, मुपलान्. K4
मुसलानि च; D1 विमलांस्तथा; T1 G4 मुसलैरपि; T2 G2
M4 मुसलान्यपि. — °) S वीरा (for क्रुद्धाः). — °)
Ko.2 फाल्गुनस्य; K1.3-5 B D फाल्गुनस्य; S धनंजय.

4 °) Dn2 D1.8 अस्त्राणाम् (for शस्त्रां). — °)
B Ds.8 आयतीं; Cc आयतिम् (as in text). S समं-
तात्पतितं रथे. — °) Ds करोतु; T2 शूरोयं (for
स्रोथ). Ko.2 Ds S समरे (for सर्वतः). — °)
= 6. 53. 11°. D1 कनकभूषितैः; G2 कांचनभूषणैः.

5 °) D1 M1-3 तस्य (for तत्र). D3 तं लाघवं.
Da Dn1 Ds.7 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — °) K4 'लाघवं;
Ds 'मानवं (for 'मानुपम्). — °) G1.3 पितरोरां
(sic). — °) Ds S भावंतः (for राजेन्द्र). — °) Ko
फल्गुणं; K1.3-5 B D फाल्गुनं; K2 फाल्गुणं. K1
प्रतिपूजयन्. S विस्मयं परमं ययुः.

6 °) All MSS. (except S1 Ko-2) सात्यकिश्चाभि-
मन्युश्च. — °) K3 Ds.3.6 S वृत्तौ (for सह). — °)
K3-5 B Dn D1-4.6-8 S गान्धारा (G3 'धर्वा') न्समरे शू-
(Ks G2 वी)रान्. — °) K3 Ds.2.6 जग्मतुः (for
रुरुधुः). K2.5 B D सहसौवल्लाः; K4 सहसैनिकाः. S
चारयेतां सौवल्लाः (G1-3 'तां महावल्लौ').

7 °) Ks B Da Dn1 D4.7.8 M4 ततः (for तत्र).
B3 D (except D2.6) S शूरा (for क्रुद्धा). — °) D1
महारथं; T G M2 (by corr.). 4.5 रथं प्रति; M1.2.3
(before corr.) रथं युधि (for रथोत्तमम्). — °) D1
बहुशश्च; T2 रथं च (for तिलशश्च). Ds विक्षिदुः;
Ms चछिदुः. Ks D1.3.6 क्रुद्धाः; G1 क्रोशान्. — °)
Dn2 D4.7.8 अपि; D3 तदा (for युधि). Ks D1
शरैः (Ks 'शै') नानायुधैर्युधि; S नानाप्रहरणैस्तदा.

8 °) D1 सात्यकिः स्वः; T1 G सात्य (G3 'त्वि')-
किश्च. K1 कृत्वा (for त्यक्त्वा). — °) K3 D2 भया-
वहे; K4 B Da Dn D1.5.7.8 S महाभवे (for महा-
भये). — °) Ko-2.5 S (except Ms.5) अभिमन्युर-
(Ko 'न्यूर') थं. — °) K4 B1.2.4 Da Ds.6 परंतप.

9 °) Ko.2 Da1 तावेव रथं; D1 द्वावेकरथसंसक्तौ;
D3 S तावेकरथमारूढौ. — °) S1 नाशयेतां; D1 व्यधेतां
च (for व्यधमेतां). S1 Ko-3 D1-3 शरैस्; Ks शरैस्
(for शितैस्). K4 B D (except D1-2.6) जघ्नतुर्नि-
शितैस्तूर्णैः; S जघ्नतुर्निशितैर्वाणैस्. — °) S1 Ko-2 ततः;
K3 Ds शितैः; S तीक्ष्णैः (for शरैः).

10 °) Ko-2 भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ). Ks
रथे (for रणे). Ds यांतौ. — °) Ko-2 शरैस्तावैः.
D1.3 S अद्रा (D1 अवारः; D3 अनाशः; T2 व्यदार-
येतामिषुभिः. — °) Ds S कंकपत्रैरिजिह्वनैः.

11 °) Ko-3 Da Dn1 D2.2.5.6.8 Ms.4.5 उपा-
द्रवत्; T2 अपातयत्.

12 °) K4 S तुमुलं; Ks तुमलं (for सुमदम्).

यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् ॥ १२
 कुर्वाणौ तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ ।
 दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावभ्यवारयत् ॥ १३
 तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम् ।
 अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ १४
 भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्पणम् ।
 हृद्यविध्यतृपत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १५
 ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरमोहितः ।
 निपसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ १६

—^b) K_{1.3} D_{2.3.6} तुमलं; K_{1.5} सुमहल; S भैरवं (for तुमलं). Ko. 2 S रोम (for लोम). —^c) K₈ देवासुरे; T₁ G₄ M₂ देवासुरं. —^d) Ś₁ Ko-2. 5 आसीत्पूर्व (by transp.).

13 ^a) Ko-3 D_{1.2.6.8} सु; K₃ च (for तु). — For 13^{ab}, S subst.;

193* पिता पुत्रश्च समरे कुर्वाणौ कर्म दुष्करम् ।
 राजानं प्रत्युदीक्षतां भीमसेनघटोत्कचौ ।

[(L. 2) T₂ दीक्षतां; M_{1.3.4} दीक्षातां.]

— G_{1.3} M om. 13^{cd}. — T G_{2.4} transp. 13^{cd} and 14^{ab}. —^e) K₅ दुर्योधनस्ततो राजा. —^d) Ś₁ तावुभावच वारं; K₃ तावुभावभ्यधारं; K₅ D₁ तावुभौ प्रत्यवारयन् (D₁ 'त्'); B Da Dn D_{3-5.8} तावुभावप्यवारं; T₁ G₃ तावुभौ चाभ्यवारं; T₂ तावुभौ पर्यवारं; G₂ तावुभौ च सलारयन् (sic).

14 T G_{2.4} transp. 13^{cd} and 14^{ab}. —^a) D₃ T₁ G_{2.4} M₃₋₅ अपश्यामो. —^b) Ko हैडिम्बस्य; K₃ Da₁ D_{1.2.5-8} हैडिम्बस्य; K₅ हिडिम्बस्य. —^c) D₁ आभास्य (for अतीत्य). D₃ संख्ये (for युद्धे). —^d) Dn₂ यद्यु; D₁ तदायु; G₁ यदायु.

15 Ko. 1 om. (1 hapl.) 15. —^a) K₂ भैमसेन. K_{4.5} सु (for तु). —^b) G₃ भीमसेनम् (for दुर्योधनम्). D_{1.7} अमर्पण. —^c) K₃ तमविध्यत्; B₂ Da₁ D_{2.3} प्रत्यविध्यत्. K₃ D_{3.7.8} पृषकेन; Dn₁ D₃ पृथक्त्वे (D₃ 'केन; T₁ G₃ पृषक्केण; T₁ (by corr.) 'क्केण; Co 'केन (as in text). K₅ द्वेयं विध्यन्प्रयुक्तेन. —^d) K₂ T₁ G₁ M₁ (before corr.). 3. 5 भारत; B₁ पाण्डव.

तं विसंज्ञमथो ज्ञात्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः ।
 अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभिधत् ॥ १७
 ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां समन्ततः ।
 निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ १८
 पार्षतश्च रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
 द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च पश्यतः ।
 जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविशातनैः ॥ १९
 द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ।
 नाशकुन्तां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ २०

16 ^b) K₂ Dn₃ D_{1.3.4} T₂ प्रहारवरपीडितः; T₁ G_{2.3} 'भर (G₂ 'य) पीडितः; G_{1.3} M 'परि (M₃ 'र) पीडितः. —^d) G₂ चाजगाम. D₁ कश्मलं चाविशत्.

17 ^a) T₁ G विषण्णम् (for विसंज्ञम्). Ś₁ M_{1-2.3} अथ (for अथो). Ko-2 गत्वा; Dn₃ D_{1.7.8} दृष्टा (for ज्ञात्वा). K₃ D_{2.6} तं विसंज्ञं विदित्वा तु. —^b) Ś₁ 'माणभ्यः; M₁ 'माणस्तु. —^c) Ś₁ अपोवाहद्रणाद्; D₃ 'वाह रणे. Ca. d cite आपोवाह. K₁ तु (for राजंस्). —^d) K₅ ततोनीकम्; T₁ G तत् सैन्यम्. K₂ अभिधत्; K₃₋₅ B Da Dn D₂₋₃ वव्राजयत् (for अभिधत्). D₁ तव सैन्यस्य पश्यतः.

18 K₅ om. 18^{ab}. —^a) S विदुतां (M_{1-2.3} 'दीणां) तु तदा सेनां. —^b) K₄ B₁₋₃ Da Dn D_{1.4.7.8} T₁ G ततस्ततः (for समन्ततः). —^c) D₂ परैस्तीक्ष्णैः (for शरैस्तीक्ष्णैः). — Ko-2 om. (hapl.) 18^{d-15}. —^d) D₂ शरैर्वव्राज; T₂ अनुवृत्तश्च.

19 Ko-2 om. 19^{abede} (cf. v. l. 18). —^a) K₅ नरः; Dn₂ रणे (for रथ). D₁ S पार्ष (D₁ G₁ पश्यं) तश्चापि तत्सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष. — T₁ G₁ read 19^{cd} after 24^{ab}. —^c) S यततः (for पश्यतः). D_{1.3} संख्ये; S संखे (for सैन्यं). — Ś₁ om. 19^d. —^d) K₄ B Da Dn D_{4.5.7.8} भारत; D_{2.3} S धीमतः (for पश्यतः). —^e) S (except T₂) जघ्नतुर्विशिखैः (for जघ्नतुर्). —^f) K₁ D₁ S परानीकं विशातनैः; K₃ B Da Dn D_{2.4-8} 'नीकविनाशनैः; D₃ 'नीकविशातिनौ.

20 K₁ om. 20^{a-21}. T₁ G₄ om. 20^{ab}. —^a) Ś₁ ततः; B₂ Da Dn₁ D₃ च तत् (for तु तत्). — D₁ om. (hapl.) 20^{b-21}. —^b) T₂ G₁₋₃ मारिष (for

वार्यमाणं हि भीष्मेण द्रोणेन च विशां पते ।
 विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ॥ २१
 ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ।
 तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुंगवौ ।
 सौवर्ली समरे सेनां श्लाघयेतां समन्ततः ॥ २२
 शुश्रुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुंगवौ ।
 अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले ॥ २३
 अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशां पते ।
 वर्षं शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २४

वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संघुगे ।
 दुद्राव कौरवं सैन्यं विपादभयकम्पितम् ॥ २५
 द्रवतस्तान्समालोक्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
 न्यवारयेतां संरन्ध्रौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ २६
 ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशां पते ।
 न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २७
 यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत ।
 तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २८
 ताभिर्वृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः ।

C. 5. 2492
D. 6. 58. 31
K. 6. 58. 31

संघुगे). — °) D₃ धार° (for वार°). — ^a) = 26^b.

21 K₁ om. 21^{ab}; D₁ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20).
 — °) B Dn D₁. 7. 3 °माणं च; Da D₅ °माणश्च.
 — ^b) B D (except D₂. 6; D₁ om.) S महात्मना (for
 विशां पते). — °) K₁ Dn₂ विद्रवत्येव. S अभिदुद्राव
 वेगेन. — ^a) K₁. 3. 5 Da D₅. 6 पश्यतो (for पश्यतोर्).
 S₁ पश्यतोर्भीष्मद्रोणयोः; D₁. 3 S भीमनादितमाहवे.

22 ^{ab}) B₁ D₁ समन्ततः (for ततस्ततः). S तथा
 रथसहस्राणि विद्रवन्ति रणाजिरे. — °) Ko-2 D₁ तत्र (D₁
 द्वावा-) स्थितावेकरथे; D₃ S एकस्यै च रणे शू (T₁ G₄
 वी)रौ. — D₅ om. 22^a-23^a. — ^a) Ko-3 Da₁
 D₂. 3. 5 सौभद्रशनि°; S शैनेयकुरु°. — S₁ om. (hapl.)
 22^a-23^b. — °) K₁ तौ बली; S शरौवै (for सौवर्ली).
 T₂ वीरौ (for सेनां). — °) K₅ श्लाघयंतौ; B₂. 3 Da
 Dn₁ D₃-5. 7. 8 S नाशयेतां; D₁ नाशयंतौ (for श्ला-
 येतां). B₄ ततस्ततः; Dn₂ D₁. 7. 3 परंतप (D₃ °पौ).
 K₄ तावशातयतां ततः.

23 S₁ om. 23^{ab}; D₅ om. 23^a (cf. v. l. 22).
 — °) Da₁ शुश्रुभाते; T₂ शुश्रुभेते. Dn₂ D₁. 3 ततस
 (for तदा). Ko-2 च (for तु). — °) S₁ Ko-2. 4
 B₄ अमावास्यां. K₂. 5 Da₁ गतो. Ko-2 प्रायाव; K₃
 बुद्धं (for यद्वत्). — ^a) K₁. 2 सोमसूर्यौ; K₄ सूर्य-
 सोमौ. D₃. 8 T G₁. 2. 4 M₁ नभस्तले.

24 °) B₂ Da Dn₁ D₅ अर्जुनश्च. — After 24^{ab},
 T₁ G₄ read 19^{der}. — ^a) B₂ तोयदैः.

25 °) D₃ वध्यमानस्य; G₁-3 वार्यमाणं; M₁-3
 विध्यमानं; M₄ न्यधमानं. S₁ ते दुः; K B₁. 2. 4 D₁. 2. 6
 तत्र; D₅ तौ तु; D₃ G₃ तं तु; T₂ सैन्यं (for तनु).

— ^b) K₃ शरौ. Da₁ पार्थस्तु; D₃ T₂ पार्थेन. — ^a)
 D₁ °भयशंकितं; S विपादभयपीडितं (G₃ विपादौ भय-
 पीडितौ). Cc cites विपादः. — After 25, D₃ ins.:
 194* वार्यमाणं महाराज भीष्मद्रोणकृपादिभिः ।

26 °) S₁ द्रवमानौ; B₃ दूरतस्तान्; D₁ विद्रवन्तं; G₂
 द्रवतस्तत्. K₃-5 B₄ Da₁ Dn₁ D₂. 3. 5 S (except T₁
 G₄) समालोक्य. Ko-2 पलायमानमालोक्य. — ^b) = 20^a.
 B Da Dn D₁. 5. 7. 8 महाबलौ. — °) B₄ नावारयेतां;
 D₁ न्यवारयंतौ; D₅ अवारयेतां. B₁-3 Da Dn D₃-5. 7. 8
 संकुद्रौ (for संरन्ध्रौ). S वारयेतां सुसंरन्ध्रौ (T₁ G₃
 °कुद्रौ).

27 °) S₁ Ko. 5 Da₁ Dn₁ D₂. 8 G₁. 2. 4 M₃ समा-
 श्वस्य. D₁ महीपते. — K₅ om. 27^{cd}. — °) K₃
 D₂ न्यवर्तयत्ततः सैन्यं. — ^a) Dn₂ D₄ समीपतः; T₂ M
 ततस्ततः (for समन्ततः). K₂ विपादभयकंपितं (= 25^d).

28 °) K₃-5 B₁. 2. 4 Dn₁ D₂. 8. 8 सुतस्तुभ्यं; B₃
 सुतांस्ते वै; Da₁ सुसंतुभ्यं; Dn₂ (marg.) तव सुतं;
 D₁ तव सुतः; S हि पुत्रं ते (T₁ G₄ हि ये पुत्रं). Cc cites
 तुभ्यं (as in text). — ^b) S₁ यं याः; K₁ यो याः;
 K₃-5 B₁. 2. 4 D₂. 8 यं यं; D₄ सैन्यं; D₅ योधाः;
 T₂ G₁-3 ये ये (for यो यः). G₁-3 पश्यन्ति. T₁ G₄
 ते पश्यन्ति च आरवाः. — °) K₃ तत्र तत्राभ्यवर्तत. — ^a)
 S₁ Ko-2. 5 क्षत्रियास्तु.

29 K₅ om. 29. — °) K₂. 4 तन्निवृत्तान्; M₁-2. 5
 तन्निवृत्तं. T₁ G समालोक्य; T₂ M समीक्षाय. — ^b)
 S₁ तत्रान्ये. K₃ Da₁ ततोऽन्ये पितरे जनाः (sic). — °)
 T₂ अन्योन्यं वीक्ष्य राजानोः; G₃ °न्यं स्पर्धया राजन्. — ^a)
 K₃. 4 B Dn₁ D₂. 3. 6 लजया चावतस्थिरे; Da₁ लज-

C. 6. 2492
B. 6. 58. 31
K. 6. 58. 31

अन्योन्यस्पर्धया राजल्लज्जयान्येष्वतस्थिरे ॥ २९
 पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशां पते ।
 पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥ ३०
 संनिवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
 अव्रवीच्चरितो गत्वा भीष्मं शान्तनवं वचः ॥ ३१
 पितामह निबोधेदं यच्चा वक्ष्यामि भारत ।
 नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ३२
 द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहजने ।
 कृपे चैव महेष्वासे द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३३

यान्येस्थिरवते (sic); D₁ 'या च व्यवस्थिताः; D₄ 'यान्ये
 च तस्थिरे; T₁ G M 'यान्ये व्यवस्थिताः; T₂ 'यावनतः[.]
 स्थिताः.

30 ^a) D₆ 'वर्तनं. K₄ चैव; D₃ T₂ M चैपां.
 — ^b) D₃ परंतप (for विशां पते). — ^c) K₁ D₂ M₂
 पूर्वतः; K₃ पूर्णस्य; D₃ स्फूर्यतः; M₁ पूरितः; C₀
 पूर्यतः (as in text). M_{1.5} सागरस्यैव. — ^d) S
 'स्योदयने य (G₁ त) था.

31 ^a) K₅ विनिवृत्तांस; G₃ संनिवृत्तांस. K₃ ततस्तां
 स; K₃ B D₂ ततस्तां तु; K₅ ततस्तास्तु; D₂ D₃ तत-
 स्तांस्तं; D_{4.7} ततस्तांस्तान्; G₃ ततस्ता स्य. — ^c) D₃
 G₃ त्वरितं. K₃ राजन् (for गत्वा). — ^d) G₂ भीष्मः.

32 ^a) G₃ पितामहं. — ^b) K₂₋₄ B D यच्चां. D₁
 सुवत (for भारत). — ^c) T₂ नानुयुक्तम्. D₃ S इदं
 (T₂ 'मं) (for अहं). — ^d) K₃ B₂ D_{2.6} कौरवे.

33 ^a) K₀₋₂ श (K₁ श्रा)श्रविदां; S च रथिनां
 (for चास्त्रं). D₃ द्रोणे चास्त्रविदांश्चैवं. — ^b) M_{3.5}
 सपुत्र. — ^c) K₁ कृपं. D₃ D₂ D₃ चापि; D₁ चाति-
 (for चैव). — ^d) K B D₂ D_{2-4.6-8} द्रवते (K₁
 'ती)यद्; D₃ D₂ D₃ C₀ द्रवतेयं; C₀प 'तीयं (as
 in text).

34 D₁ om. (hapl.) 34-35. — ^a) K₃ प्रत्यबलास.
 K₄ B D₃ D₂ D₃ S न पांडवान्प्रतिवलासं (D₃ 'लं).
 — ^b) K₃ सौम्य; B D (except D_{2.3}; D₁ om.)
 मन्ये (for राजन्). S महाबल (for कथंचन). — ^c)
 B₂ D₃ D₂ ततो; M₂ यथा (for तथा). — ^d) K₁
 द्रोणे चैव; K_{2.3} द्रोणेश्वैव; B₁₋₃ D₃ D₂ D_{4.7.8}
 द्रोणे (D₃ 'ण)श्चापि. S₁ तु (for च).

न पाण्डवाः प्रतिवलास्तव राजन्कथंचन ।
 तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणेश्वैव कृपस्य च ॥ ३४
 अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह ।
 यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ३५
 सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे ।
 न योत्से पाण्डवान्संख्ये नापि पार्षतसात्यकी ॥ ३६
 श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृपस्य च ।
 कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ३७
 यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे ।

35 D₁ om. 35 (cf. v. l. 34). — ^a) G₃ अनु-
 गृहाः. K₄ पाण्डुपुत्रा. — ^b) K₀₋₃ B₁ D_{3.5} transp.
 नूनं and तव. — ^c) K₀₋₂ त्वेमां; D₃ यथेमां.
 G_{1.3} वीक्षसे (for क्षमसे). — ^d) S₁ वेद्यमानां; K₂
 वध्यमाना; G_{1.3} वार्यमानां; M_{1.2} बाध्यमानां.

36 ^a) K₅ सोसि; B₂ नोसि; D_{1.3} S सोहं (for
 सोस्मि). S₁ वान्यस; D₁ चाद्य; T₂ G₁₋₃ वार्य-
 (for वाच्यस). S₁ तथा; K_{2.3} तदा (for तथा).
 D_{1.3} S वीर (for राजन्). — ^b) S पूर्वमेवेह (T₁ G₁
 'व हि; T₂ 'व न) संयुगात् (G₁ 'ने). — G₁ om.
 (hapl.) 36^a-38^b. — ^c) S₁ पांडवैः. S (G₁ om.)
 न योत्सेहं रणे वीर (M_{1.2} राजन्). — ^d) S₁
 नापि पार्षतसात्यकि; K₂ नाप्यपार्षतसात्यकी; K₃ D₁
 नापि पार्षतसात्यकौ; B D₃ D₂ D_{1.4.5.7.8} नापि
 सात्यकि (D₃ D₅ 'क)पार्षतौ; S (G₁ om.) पांडवा
 न्प्रति भारत.

37 G₁ om. 37 (cf. v. l. 36). — ^a) K₃ B D₃
 D₂ D_{3-5.7.8} श्रुत्वाहं. D₁ श्रुत्वा तेषां त्वतो वाक्यम्;
 S (G₁ om.) श्रुत्वा ततोहं (G₂ 'तो हि) वाक्यं ते.
 — ^b) B_{1.2.4} D (except D_{2.6}) S (G₁ om.) च
 (M_{1-3.5} तु) भारत (for कृपस्य च). — ^c) K_{2.3}
 D_{1.2} चिंतयेयं; D₃ चिंतयामि; C₀ चिन्तयानः (as in
 text). K_{0.2} D₃ तदेव. S (G₁ om.) चिंतयित्वा
 यथातथं.

38 G₁ om. 38^a (cf. v. l. 36). — ^a) D₁ पति-
 त्यक्तो. — ^b) K_{1.2} युवाभ्यामिव; S (G₁ om.) भवता
 मय. K₄ भारत (for संयुगे). — ^c) K₀₋₃ D₂
 D₂₋₆₋₈ युध्यतां. B₃ पुरुषर्षभं; D₁ S पुरुषोत्तमौ.

विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ३८
एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ।
अत्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधाद्बुद्ध्य चक्षुषी ॥ ३९
बहुशो हि मया राजस्तथ्यमुक्तं हितं वचः ।
अज्ञेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ४०
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम ।
करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सवान्धवः ॥ ४१

अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान्सैन्यान्सह बन्धुभिः ।
मिषतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४२
एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ।
दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता मेरीश्व जग्निरे भृशम् ॥ ४३
पाण्डवापि ततो राजञ्छ्रुत्वा तं निनदं महत् ।
दध्मुः शङ्खांश्च मेरीश्व मुरजांश्च व्यनादयन् ॥ ४४

C. 6. 2507
B. 6. 58. 46
K. 6. 58. 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

39 K₂ om. 39. Before 39, D₁ reads संजय उवाच.
—^a) D₃ एवमुक्तो. B₃ M_{3.5} ततो; T₂ तु वै (for
वचो). —^b) B₃ S पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). —^c)
S अत्रवीत्तव पुत्रं तु. —^d) D₁ कोपाद्. K₀ D₁ D₃
उद्धृत्य; B₂ D₂ D_{3.7.8} व्यावृत्त्य. S सामपूर्वमिदं वचः.

40 —^a) K₀₋₂ Da D₁ बहुशोपि; K_{3.5} B_{1.4}
D₂ D_{1-3.6-8} 'शोसि. D₂ T₂ G₁₋₃ M_{2.5} महाराज
(for मया राजंश्च). B₃ बहुधोक्तोस्मि ते राजन्. —^b)
S₁ B₃ पथ्यमुक्तं; K_{0-2.5} B₂ Da D₁ D_{3-5.7.8} पथ्य-
मुक्तो; K_{3.4} B_{1.4} D_{1.2.6} तथ्यमुक्तो. S₁ तव (for
वचः).

41 —^a) K₅ यच्च शक्यं; D₃ (before corr.) यदशक्यं;
G_{1.3} यत्तच्छक्यं. —^b) B₂ D (except D_{1-3.6}) वृद्धे-
नाद्य; B₃ 'नापि. D_{1.3} S गतायुषा (for नृपोत्तम).
—^c) K_{2.3} D₃ यथा शक्ति. —^d) S₁ D_{3.6.8} प्रेक्ष्ये-
दानीं; T G पश्ये. T₁ G सु (G_{1.3} स) बालवत् (for
सवान्धवः).

42 —^a) D₃ अद्य. K₃ D_{2.6} एकः (for सर्वान्).
—^b) K₁ D₁ ससैन्याः. K₁ बंधुभिः सह (by transp.);
K₃ B₁ D₃ सह बांधवैः; D₁ सहबांधवान्. —^c) K₃
D₃ युद्धेहं; D_{1.3} S समरे; D₂ सोहं ति; C₀ मिषतो
(as in text). —^d) S सर्वसैन्यस्य.

43 —^a) K_{0.2} एवमुक्तो (K₀ 'के' ति; B D₁ D_{1.7.8}
M_{3.5} 'मुक्तस्तु; D₁ D₃ T G_{1.3.4} M_{1.2.4} 'मुक्तास्तु.

—^b) S₁ D₂ D_{3.7.8} पुत्रस्तव. D₁ जनेश्वरः; D₂
नरेश्वरः. —^c) S₁ दध्मुः शङ्खान्द्रसायुक्ता (sic); B_{3.4} D₂
D_{1.4.7.8} दध्मौ शङ्खं मुदा युक्तो. —^d) K (except K₃)
मेरीश्वजग्निरे भृशं; B_{3.4} D₂ D_{1.4.7.8} मेरीश्व समता-
डयन्; B_{1.3} D₃ S मेरी (D₃ 'रं'; G₃ 'रं')श्च समता-
डयन्; Da D₁ D₃ मेरीः संजग्निरे भृशं.

44 S₁ om. 44^{ab}. —^a) K₀₋₂ पाण्डवास्तु; K₃
D_{2.6} G₁ M₃ 'वा हि; K₄ D₃ T G₂₋₄ M_{1-3.5} 'वाश्व.
—^b) B₃ D (except D_{1-3.6}) M₂₋₃ श्रुत्वा तु; T₂
तच्छ्रुत्वा; M₁ श्रुत्वा सं. D₁ पृथक् (for महत्). T₁
G श्रुत्वा निनदमद्भुतं. —^c) S₁ T₂ शङ्खाश्च. D_{3.5} M₃
मेरीश्व. K₅ दध्मुर्मेरीश्व शङ्खाश्च. —^d) S₁ मुरजाश्च;
T₁ G₃ पणवांश्च; G₂ मुरवांश्च. D₃ व्यताडयन्. K_{3.5}
D_{2.6} M₃ मुरजां (K₃ 'रजा')श्चाप्यना (K₅ 'पि ना' दयन्;
K₄ 'जांश्चाश्चनाभाजयन् (sic); B Da D₁ 'जांश्चान्य-
ताडयन्; D₂ D_{1.4.5.8} 'जांश्चान्य (D₁ 'प्य'; D₃ 'पि')-
वाडयन्; D₅ 'जांश्चाभ्यभाषत.

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan
name, K₀₋₃ D_{2.6} mention only तृतीययुद्धदिवस; K₄
तृतीयद्वि; K₅ T G_{2.4} तृतीयदिवस; M₃ तृतीयादिक.
— Adhy. name: K₄ कुरुपराजयः; T₂ G₂ दुर्योधन-
निवर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₃
M_{3.4} 55; D₂ 16; D₂ M₃ 56; D₁ M_{1.2} 54
(as in text); T G 53. — Śloka no.: D₁ D₃
46.

५५

C. 6. 2508
B. 6. 59. 1
K. 6. 59. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रतिज्ञाते तु भीष्मेण तस्मिन् युद्धे सुदारुणे ।

क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ १

भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेषु संजय ।

पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच ।

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन् हनि भारत ।

जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ३

सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।

55

1 ^a) K₃ D_{2.6} प्रतिज्ञाय तदा सूतः; D_{n2} D_{4.7.8} 'ज्ञाते ततस्तस्मिन्'. — ^b) K_{0-2.5} युद्धे तस्मिन् (by transp.). D_{n2} D_{4.7.8} युद्धे भीष्मेण दारुणे. — After 1^{ab}, S ins. :

195* पाण्डूनावारयिष्येति कथं युयुधिरे नृपाः ।

— ^a) B Da Dn D₃₋₅ S मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु (D₃ वाक्यानु; T₂ वाक्येन). — ^d) B Da Dn D_{3-5.7.8} क्रोधितेन; D₁ दुःखिते च; S क्रोधितश्च (for दुःखितेन). B₁ D_{n2} D_{4.7.8} विनां पते; D₈ महात्मना; T₁ G₄ महारथः; T₂ G₁₋₃ M महाव्रतः (for विशेषतः).

2 ^b) D_{n1} पाण्डवेषु च (for 'वेयेषु'). S₁ K₃₋₅ D_{2.6} भारत; D₃ संयुगे (for संजय). — D₈ om. (hapl.) 2^{a-3^a}. — ^c) S₁ Da D_{n1} D₈ पितामहो. K₃ D_{1.2} S च; K₅ [S]य (for वा). K_{1.4} B पंचालास. D₃ पितामहो महाबाहुस. — ^d) B₁ सत्तम (for संजय). S चूरा युद्धाभिनंदिनः.

3 D₈ om. 3^{ab} (cf. v. 1. 2). K₁ om. the ref. — ^{ab}) = (var.) 6. 45. 1^{ab}. S₁ गते पूर्वाह्णे; K₅ D_{n2} D_{n1} D_{5.7} G₃ गत (G₃ 'तः' पूर्वाह्णे). D_{n2} D_{n1} D₃ S दारुणे (for भारत). — After 3^{ab}, N ins. :

196* पश्चिमां दिशमास्थाय स्थिते चापि दिवाकरे ।

[K₅ D_{n1} D_{n2} D₃ (before corr.) दिशिमास्थाय (D₃ 'साय'); D₈ दिशि चास्थाय. K₀₋₂ स्थिते चैव; B₃ D_{n2} D_{1.7.8} किञ्चिपति; Da D_{n1} D₃ किञ्चिपति.]

अभ्ययाज्वनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ४

प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।

अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ॥ ५

धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम् ।

महान्समभवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्घताम् ॥ ६

तिष्ठ स्थितोऽसि विद्ध्येनं निवर्तस्व स्थिरो भव ।

स्थितोऽसि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयन्त सर्वशः ॥ ७

काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ।

— ^a) S₁ K_{0.1} जयत्सु तेषु; K₂ जयभ्रातेषु; Da D_{n2} D_{3.8} जयप्राप्तेषु. K₁ हृष्टेषु; T₂ तुष्टेषु (for हृष्टेषु).

— ^d) D₅ च सप्तसु (for महात्मसु).

4 ^d) S पार्थमेव धनंजयं. — ^a) K_{1.5} युद्धम् (for गुप्तम्). — ^c) K₅ पौत्रैश्च. K_{1.3} सर्वतः; D₃ M₁ मारिषः; T G M_{1-3.6} भारत (for सर्वशः).

5 ^a) S₁ K₀₋₂ प्रावर्तयत्. T₂ युद्धे (for युद्धं). — ^b) K_{3.5} D_{n1} D_{3.6.6} तुमलं. K_{0.2} S रोमं (for लोमं). — ^d) D₁ सेनया; T₂ सेनयोः (for सेनायात्). T₁ G सेनयोर्भरतर्षभ.

6 ^a) K₀ कूजतां; D₃ जजतां (for कूजतां). K₀₋₂ तात (for तत्र). — ^b) D₁ भलानां (for तलानां). S₁ च निः; D₁ M चापि (for चाभिः). T₂ 'गजतां' (for 'हन्यताम्'). — ^c) K₄ B D (except D_{1-3.6}) वदन् तुमुलः शब्दो. — ^d) G₃ वर्षतां (for दीर्घताम्).

7 ^a) M₅ स्थिरोसि. K₃ D_{n2} D_{3.4.6} T₁ G₄ विध्येनं; K₅ वध्येनं; B₂ भिद्येनं; G₃ मध्येनं; M₁ वध्येनं (for विद्धेनं). Co cites विध्य. — ^b) D_{n2} निवृत्तस्व; D₈ विवर्तस्व. S₁ K₁ D₃ T₁ स्थितो (for स्थिरो). — ^c) K₁ स्थि*सि; K₃₋₅ D_{n1} D₂₋₄ स्थिरोसि. K₃ प्रहरस्वेति. — ^d) K₃₋₅ D_{1-3.6} शब्दो श्रूयतः; S वाचो (M₅ शब्दो) श्रूयन्त. D₁ सर्वतः.

8 ^a) M_{1.3.4} तनुश्रेष्ठ (for 'त्रेषु'). — ^c) T G₄ शराणामिव. — ^d) K₄ B D (except D_{1.2.6}) पतती नाम्. K_{0-3.4} (m as in text) D_{1.2.6} पतति (for

शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ॥ ८
पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः ।
व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
हृतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ।
प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ १०
प्रार्वत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ।
मातङ्गाङ्गशिलारौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ ११
वराश्चनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुभोदिनी ॥ १२

न दृष्टं न श्रुतं चापि युद्धमेतादृशं नृप ।
यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत ॥ १३
नासीद्रथपथस्तत्र योर्धैर्युधि निपातितैः ।
गजैश्च पतितैर्नालैर्गिरिशृङ्गैरिवाघृतम् ॥ १४
विकीर्णैः क्वचैश्चित्रैर्ध्वजैश्च मारिष ।
शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १५
विनिर्भिन्नाः शरैः केचिद् अन्तपीडाविकर्पिणः ।
अभीताः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दंशिताः ॥ १६
तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल ।

C. 6. 2525
B. 6. 59. 18
K. 6. 59. 18

स्वनः). T₁ G शिलाभिः (G_{1.2} नाम वा; G₃ तथैव) श्रूयते ध्वनिः; T₂ M पतन्तीनां (T₂ पततां च) महाध्वनिः.

9 ^b) Ko. 2 Da₁ D₃ बहुवश्च. T₁ G_{2.4} सोष्णीपाणि ततस्ततः. — ^c) Ś₁ व्यवेष्टन्त; Ko न्यवेष्टन्त; K₁ निवेष्टन्त; K₅ विचेष्टन्त; T₁ G₁ M₁₋₃ व्यवेष्टन्त; T₂ G₁₋₃ व्यावेष्टन्त. Ś₁ मही सर्वा; T₂ महीपालाः (for महीं प्राप्य).

10 ^a) D₃ Dn D_{1.5.7.8} कृतो (Da₁ Dn 'त्तो') त्त-माङ्गाः. D_{1.8} केचित्त. — ^b) Ko तथैव धुतकार्मुकाः; T G तथैवोत्तम (T₂ 'कृत') कार्मुकाः. — ^c) B D (except D_{1.2.6}) S चैव (for चापि). — ^d) K₁ तस्थौ; D₃ ततः (for तस्थुः).

11 ^a) D₁ नदी घोरा (for महावेगा). — ^b) D₁ वसिष्ठ; T₂ आजौ (for नदी). — ^c) Ś₁ 'रौद्रां; K₁ 'रौद्र; B D (except D_{1-3.6}) 'घोरा.

12 ^a) K₅ D₃ वराध्वर; D₁ रथाध्वनर; D₃ S राध (G₂ 'णां') द्विरद्वेष्टाणां. — ^b) Da Dn₁ (before corr.) 'प्रभवे. K₅ शरीरप्रभवत्तदा; K₅ D₁ 'प्रवहा (K₅ 'भवा') नदी. — ^c) Ś₁ 'मोदिनी; Ko-2 Da₁ D₅ G₂ 'मेदिनी; D₁ 'संकुला; M_{3.4} (before corr.). ^d) 'नादिनी.

13 ^a) S नैव दृष्टं (for न दृष्टं न). Dn₁ D_{1.3.4.6-8} चापि (for चापि). — ^b) D₃ 'हनीध्वर; S 'दंशं पुरा. — ^c) Ko-3 तथा (for यथा). — ^d) D₃ 'वानां तथैव च.

14 ^a) Ko-2 रथनृपस्तत्र; G₃ रथपतितस्तत्र; G₃

रथं पथस्तत्र. — ^c) B Da Dn D_{1.5.7} (m as in text). ^s गजैर्नि. (for गजैश्च). — ^d) Ś₁ 'शृङ्गम्. Ko-2 T₂ M_{1-3.5} 'वृत्तैः; K₃₋₅ B₁ D_{2.3} T₁ G_{1.3.4} M₁ 'वृत्तः; B₁ 'भृतं.

15 ^a) D₃ M_{1-3.5} विशोर्णैः. Da₁ चैव; M तत्र (for चित्रैः). — ^b) K_{2.4} B D (except D_{1.3}) शिर-स्त्राणैश्च; K₅ वज्रैश्चित्रैश्च; G_{3.4} M_{1.3-5} ध्वजैश्चित्रैश्च. D₃ भारत (for मारिष). — ^c) B₂ शृणुते (for शु-शुभे). M₃ तद्रथस्थानं. — ^d) D_{3.5} T G M₁ नभ-स्थलं.

16 ^a) S (mostly) 'भिण्णाः. Ś₁ Ko-2.5 B₂ D (except D_{2.6.7}) T G_{2.4} M नराः (M₂ 'रैः') (for शरैः). G_{1.3} 'भिण्णाननाः केचिद्. — ^b) Ś₁ अंतपीडा-विकर्पिणः; Ko अंत्रापीडविकर्पणः; K₁ अतापीड विकर्पिणः; K₂ अंतपीडविक; K₃₋₅ B Dn D_{1.2.4.7} C_v अंत्रापीड-प्रकर्पिणः (K₅ B_{1.2} Dn₁ 'कर्पकाः; K₅ 'कर्पणाः; D₁ 'दंशिनाः); Da D₅ रंतापीड (Da₁ रनपीडा) प्रकर्पकाः; D_{2.3} अंतपीडप्रकर्पिणः; D₃ अंत्रापीड; T₁ G_{1.2.4} M_{1.2} अना (G_{1.2} आंत्र; M_{1.2} आंत्रा) पी (M₁ 'वि') ड-प्रकर्प (M₁ 'वि') णाः; T₂ आंत्रापीडप्रकर्पणाः; G₃ अंत्र-प्रकर्प (M₁ 'वि') णाः; M_{3.5} आंत्रापीडप्रकर्पिणः; M₂ आंत्रापीड; पीडप्रकर्पिणः; Cd दांतापीडप्रकर्पिणः. — ^c) B Da Dn D_{1.5.7.8} अदीनाः; T₁ G₂₋₄ अ (G₂ आ)-दिताः (for अभीताः). — ^d) M₃ 'वर्तत (for 'धावन्त). N (except Ś₁ Ko-2) दपिताः (for दंशिताः).

17 ^b) K_{2.5} D₃ निबोध (for वयस्य). K₅ सुत (for मम). Ś₁ मातुलं; K₂ मातुल. — ^c) Ś₁ Ko-2 मा मा; D₁ मां ना (for मा नां). D₁ 'त्यजेदन्त्ये; D₃ 'त्येतच्; T₂ 'दन्त्यं (for 'त्यन्त्ये). — ^d) K₃ D₃

C. 6. 2525
B. 6. 59. 10
K. 6. 59. 15

मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ १७
 आधावाभ्येहि मा गच्छ किं भीतोऽसि क यास्यसि ।
 स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १८
 तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
 मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ १९
 शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
 जधान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ २०
 स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 अलातचक्रवद्राजंस्तत्र तत्र स्म दृश्यते ॥ २१
 तमेकं समरे शूरे पाण्डवाः सुञ्जयास्तथा ।

transp. चुक्रुशुः and पतिताः.

18 B₁ 4 om. 18. T₂ om. 18^{ab}. — ^a) Ś₁ Ko-2
 अथ बाभ्येहि; G₁ M₁-3 आधाव ह्येहि; G₂ आयाह्येहि;
 G₃ आयाह्येहि (submetrical). Ś₁ Ko-2 चागच्छ (for
 मा गच्छ). K₄ B₂ 3 Da Dn D₄ 5. 7. 8 अथाभ्येहि (D₃
 'त्य'त्वमागच्छ; D₁ आगच्छस्व विधावस्व. — ^b) K₅
 किं भीतेति; T₁ G₂ 4 क भूतोसि (for किं भीतोऽसि).
 Ś₁ प्र- (for क). M₁ 2. 5 यास्यसे. — ^c) Ś₁ Ko-2
 मा (Ko ना) भीरु (for मा भैरु). — ^d) Da₁ Dn₂
 चान्ये (for चान्ये).

19 B₂ transp. 19 and 20. — ^a) G₁-3 M₁-4
 ततो (for तत्र). K₅ तत्र चान्ये महेष्वासा. T₁ G₄
 ततः शान्तनवो भीष्मो. — ^b) Ś₁ K₅ G₃ M₅ नित्यमण्डल-
 कार्मुकः (K₅ 'काः'). — ^c) Ko-2 दीप्तांगारु; K₄ M₁
 तीक्ष्णाग्रारु; M₂ तीक्ष्णानाम्. — ^d) K₅ दीनारु; T₂
 अरीरु (for अहीरु). D₁ T₂ 'विपोपमान्'.

20 B₂ transp. 19 and 20. — ^a) D₇ एकायनीं.
 — ^d) Ś₁ K₃-6 D₂ (marg. sec. m. as in text)
 आदिश्य भरतर्षभ.

21 ^a) Ko रथोपस्थो. K₄ B Da Dn D₄ 5. 7. 3 S
 नृत्यन्वै (T₂ 'त्यंश्च' रथमार्गेषु; D₃ स नृत्यन्वि (marg.
 sec. m. 'न्वि'रथोपस्थे. — ^b) G₃ दर्शन्यै. S हस्त (G₂
 'सि'लाघवं (for पाणि). — ^c) S संखे (for राजंस्).
 K₃ D₂ 'चक्रप्रतिमं. — ^d) K₅ स्म भारत; K₃-6 D₂ 6
 दृश्यते.

22 ^a) S वीरं (G₂ 'राः') (for शूरं). — ^b) B D
 (except D₂) पाण्डवाः संजयैः सह; S पाण्डवाः सह संजयैः.

अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २२
 मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरै ।
 पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ॥ २३
 उदीच्यां चैनमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ।
 एवं स समरे वीरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २४
 न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम् ।
 विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्बहून् ॥ २५
 कुर्वाणं समरे कर्म सुदयानं च बाहिनीम् ।
 व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ।
 अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव ॥ २६

— ^a) Ś₁ समयुध्यन्त; Ko. 1. 2. 5 D₂ 3. 6 समन्यो
 'लं'त; T₁ G₁ 2. 4 M समं पश्यन्ति; T₂ संपश्यन्ति
 K₁ लाघवं; T₂ M₅ लाघवात्.

23 ^a) Ko. 1 Da₁ मया (for माया). Da₂ हते
 (for हव). — ^b) K₁ Da₂ तत्र स; T₁ G M तेन.
 T₂ ते भीष्मं तत्र मेनिरै. — ^c) D₁ वीक्ष्य (for दृष्ट्वा).

24 ^a) K₃ नैवम्; K₄ B₁ D₁ 3. 6. 8 चैवम् (is
 चैनम्). Ś₁ Ko-2. 5 आलक्ष्य (for आलोक्य).
 उदीच्यां दक्षिणस्यां (T₂ M 'गायां') च. — ^b) B₁ D₂
 D₄ 7. 8 दक्षिणायां. K₄ B₂-4 Da Dn D₁ 5. 7. 3 शूरे
 च; D₁ ततः प्रभो. T G M₁ 2. 3 लघुत्वात्प्रत्ययः
 M₃ 6 लघ्वत्वात्प्रत्ययः. — ^c) B₂ प्रयुध्यन् (for यु-
 स). K₃ B₁ D₂ 6 शूरो; D₃ धीरो; M₅ वी-
 B₂ 4 Da Dn D₄ 5. 7. 8 प्रतियुध्यन्स समरे. — ^d) B₁
 सम' (for प्रत्य').

25 ^b) K₅ 'च्छक्नोति'वीक्षितुं; T₁ G 'च्छक्नोति'
 क्षितुं; M₃ 'च्छक्नोति'वीक्षितुं. — ^c) K₁ विशिखानेव;
 K₃ D₂ 6 नैव केचन; K₄ विशिखानिव; T₂ 'हां' वै.
 D₃ T₂ पद्यामि; T₁ G M पद्यामो. — ^d) K₃
 D₂ 6. 8 शरान् (for बहून्).

26 ^a) K₃ D₂ नरा नागाश्च समरे. — ^b) D₁ द-
 (for सुद). — ^c) Ś₁ K₁ 2. 4 विक्रोशन्ति; T₂
 व्यक्रोशन्त; Da₁ G₂ व्याक्रोशत; D₁ विक्रोशन्तो;
 व्याक्रोशन्त; G₃ व्याक्रोशं च. — ^d) B₁ 2. 4 D₁ M₄
 नरा; D₃ शूरा; G₃ वीरान्. Ś₁ Ko-3 बहुविधा-
 रणे; Ko-2 नृप; B₃ D₃ तदा; D₃ मुहुः (for बहु-
 T₁ G₂ 4 नराश्च विविधं बहु. — ^e) Ś₁ रूपे च;
 वयुषा (for रूपेण). — ^f) Ś₁ बहु (for तव).

शुभमा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः ।
भीष्माग्निमभि संकुद्धं विनाशाय सहस्रशः ॥ २७
न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे ।
नरनागाश्चकायेषु बहुत्वाल्लघुवेदिनः ॥ २८
भिनत्येकेन बाणेन सुमुक्तेन पतत्रिणा ।
गजकङ्कटसंनाहं वज्रेणेवाचलोत्तमम् ॥ २९
द्वौ श्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्धर्मितानपि ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ॥ ३०

यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ।
मुहूर्तदृष्टः स मया पातितो भुवि दृश्यते ॥ ३१
एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ।
भीष्मेणातुलनीयेण व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ३२
प्रकीर्यत महासेना शरवर्षाभितापिता ।
पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ३३
यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
नाशक्रुवन्वारयितुं भीष्मव्राणप्रपीडिताः ॥ ३४

C. 6. 2549
B. 6. 19. 25
K. 6. 19. 25

27 ^a) G₂ शरभा. S राजेन्द्र (for राजानः). — ^b) K₂ D_{1.2.6} विधिचोदिताः; K₄ 'देशिताः; B Da Dn D_{1.5.7.8} स प्रमोहिताः; G₂ कलिचोदिताः. K₅ पतंत-
मिव नोदिताः. — ^c) Ś₁ Ko-2 D₁ अतिसंकुद्धं; K₅
M₂ इव सं; M₁ अथ सं.

28 ^a) K₅ कस्य (for कश्चिद्). — ^b) K₅ (hyper-
metric) तदासीद् (for आसीद्). — ^d) S (except T₂
M₁) लघुत्वाल् (for बहु). Ś₁ Ko-3 लघुवेदिनः; K₄
B D (except Da₂ D_{2.6}) S 'योधिनः.

29 ^a) Ś₁ भिनत्त्येकेन; Ko भिन्दत्येकेन; K₁ वि-
धत्ते; T G लिनत्वे. B_{3.4} D (except D_{1-3.8})
चरणे (for बाणेन). — ^b) Ś₁ प्रमुक्तेन; Ko *मुक्तेन;
K₁ G₂ स मुक्तेन; B₁ सुमुखेन; B₄ D₁ सुयुक्तेन. B₂
M₁ च पत्रिणा; D₁ सुपत्रिणा (for पतत्रिणा). G₂ स-
कृन्मुक्तेन पत्रिणा. — ^c) Ko.1 गजसंकट; K_{2.3.5}
D_{2.6} गजं कनक; K₄ D₃ गजं कंकट; B₁ D₅ गज-
कंकटसंनद्धं; B₂ गजं सकंकटस्कंधं (sic); B_{3.4} Dn₁
(before corr.) T₁ G M गजं कंकट (B₄ कंकट; M₁
कंकट) संनद्धं; Da Dn₁ (by corr.) गजकंकटसंनद्धं; Dn₂
D_{1.4.7.8} गजं कंकट (Dn₂ 'जं कंकट; D₄ 'जकंकट).
संवद्धं; T₂ गजं गर्जहितं वीरं; Ś₁ as in text. Co
cites कंकटसंनद्धं. — ^d) K₁ B D (except D_{2.6}) S
'शेव शिलोच्चयं; K₅ वज्रेणे वाचलोत्तमं (sic).

30 ^a) B₃ गजानपि; T₁ G द्वित्रा (G₁₋₃ 'त्री) नपि.
T₁ G M₁ गजान्भीष्मो (for गजारोहान्). T₂ रथा-
प्रयगलान्भीष्मो. — ^b) K₁ पंडितान्; K₃ पिडीतान्;
K₅ D₁ पीडि; Da₁ Ca पिडि; T₁ G M वर्मि (G₂
M₂ 'मं) तान्. Co. d पिण्डि (as in text). Ś₁ Ko-2
पर्वतानपि (Ko.1 'निव); K₃ चर्मितानपि; B₃ वर्मि-
का; D₁ घूर्णितानपि; D₂ वर्मिणानपि; T₁ G अपि पी-
(G_{1.3} पि) डितान्; M पिंडितानपि (for वर्मितानपि).

Ca. c. d cite वर्मितान्. T₂ वाजीन्वाजिगतानपि. — ^c)
D₃ G_{1.3} M सुमुक्तेन; T₁ G_{2.4} समुक्ते (G₄ 'त्ये) न;
T₂ समुद्देन (for सुतीक्ष्णेन). — ^d) D₃ (by corr.)
विजघान; G₃ न जघान. T₂ परंतपः (for पिता तव).

31 ^a) Ko.1 यो यं. — ^b) D₁ अभ्येति समरे स्थितं.
— ^c) D_{1.8} G₂ मुहूर्तं; D₃ मुहूर्ते. K₅ समयो; T₁
G M सहसा (for स मया). T₂ मुहूर्तानु स सो दृष्टा.
— ^d) K₂₋₄ B D (except D₂) T₁ G M पतितो. K₃
D_{2.6} युधि (for भुवि). T₂ सहसा पतितो भुवि.

32 ^b) Ko (sup. lin. as in text) वध्यमाना; T₁
G_{2.4} मध्यमाना (for वध्य). — K₅ G₂ om. (hapl.)
32^a-35^b. — ^d) Ko T₂ व्यशीर्यत; K₁ विशेयत; D₁
विदीर्यत; D₃ व्यशीर्यत; M₂ व्यशीर्य च.

33 K₅ G₂ om. 33 (cf. v. l. 32). — ^a) Ś₁
प्रकीर्यते; K₂ प्राकीर्यत; K₃ D_{2.6} प्रकाल्यते; K₄
प्रकंपते; B D_{1.8} T₁ G_{2.4} प्राकंप (G₂ 'प्य) त; Da Dn₁
D₂₋₅ T₂ M Co प्रा (T₂ प्र) काल्यत; Dn₂ G₁ प्राकल्प-
(G₁ 'ल्प) त. D₁ प्रक्रम्यमाणा मही. — ^b) K₃ D_{1-2.6}
शरवर्षेण तापि (D₂ पाति; D₃ पीडि) ता; K₄ B Da
Dn D_{1.5.7.8} T G (G₂ om.) शरवर्षाभिपीडिता (T₂
'पातिना; G₁ 'ताडिता). — ^d) D_{1.8} पार्थस्याय; T₂
सपार्थस्य (for पार्थस्य च). D_{1.8} S (G₂ om.) शिखंडिनः
(for महात्मनः).

Stanzas 6. 55. 34^a-66^b recur (with v. l.)
as 6. 102. 24^a-52^d.

34 = (var.) 6. 102. 24. K₅ G₂ om. 34 (cf.
v. l. 32). — ^a) Ś₁ यतमाना हि; Ko-2 D₂ 'मानाश्च.
K₃ वीरान् (for वीरा). S (G₂ om.) य (T₂ प) तमाना
महावीर्या. — ^b) D_{1.7.8} द्राव्यमाणान्. Ś₁ Ko-2 Dn₂
D₂ द्रव (Ś₁ द्राव) माणा महारथः; S (G₂ om.) पांडवाः

वीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानं समन्ततः ।
द्रवतश्च महीपालान्सर्वान्यौधिष्ठिरे वले ॥ ४४
दृष्ट्वा हि समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
भयार्ताः संप्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ४५
एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ।
चोदयाश्चान्यतो भीष्मो विगाहैतद्भ्रूलार्णवम् ॥ ४६
ततोऽश्वात्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
यतो भीष्मरथो राजन्दुष्रेक्ष्यो रश्मिमानिव ॥ ४७

ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरचलं महत् ।
दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ४८
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
धनंजयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४९
क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥ ५०
वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सच्चवान् ।
चोदयामास तानश्चान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ५१

C. 6. 2560
B. 6. 59. 53
K. 6. 59. 53

सलवाक्यम्.

44 ^a) K_{3.5} D_{2.6} विगतं (for वीभत्सो). K₅ तस्य (for पश्य). K_{3.5} D₂ सैन्यं त्वं; K₁ D₁ स्वं सैन्यं (by transp.). S स्वसैन्यं पश्य वीभत्सो. — ^b) S याव' (for भज्य'). B Da Dn D_{1.5.7.8} S इतस्ततः; D₂ ततस्ततः (for समन्ततः). — ^c) K₅ भवतश्च (for द्रवतश्च). — ^d) B D (except D₂) S पश्य (for सर्वात्). Ko-2 यौधिष्ठिरात्.

45 ^a) B D (except D_{1-3.6}) तु (for हि). Ko-3.5 Da₁ Dn₁ D_{1-3.6} transp. समरे and भीष्मं. S दृष्ट्वा भीष्मं हि समरे. — ^c) Ś₁ भयार्ताः. Ś₁ प्रणमन्त्ये; Ko-2 प्रणमन्त्ये; K₃ D_{2.6} विप्रणश्यन्ति; S संप्रणश्यन्ते; Bomb. Ed. प्रपलायन्ते. D₁ तद्वयार्ताः प्रणश्यन्ति. — ^d) Ś₁ B₁ D₁₋₃ सिंहात्; K₅ सिंहा; Dn₁ सिंहः. T₁ G सिंहवत्ता मृगा इव.

46 46^{ca} = (var.) 6. 102. 37^{ab}. — ^c) Ko.3 चोदयाश्चौ; K_{3.5} D_{2.6} नोदयाश्चान्; K₁ देशया'. — ^d) Ś₁ ज्यगाहंत; K₃ D₂ विगाह्येन; K₁ D₃ 'ह्येत; K₅ 'ह्येव; B_{1.2} M₅ 'हे तद्; B₃ Da D_{5.6} 'ह्येनं; B₁ Dn D_{1.7} 'ह्येवं; D₁ 'ह्येनं; D₈ 'ह्येवं; T G M₂ 'हे तं; M₃ 'हे तद्. Da Dn₁ D_{5.7} T G₂₋₄ रणार्णवं; D₁₋₂ महा; G₁ रणावृवं; M रणार्णवं. — After 46, T₂ ins. an addl. colophon (adhy. no. 54); while B_{2.3} repeat 43^{ab}. — After 46, N (except B₁₋₃ D₁) ins.:

197* पातयिष्यामि दुर्धरं कुरुवृद्धं पितामहम् ।

[= (var.) 6. 102. 37^{ca}. — K₁ B₁ Da Dn D_{2-3.7.8} वृद्धं कुरु (for कुरुवृद्धं).]

— After 197*, Da₂ D₃ repeat 43^{ab}.

47 = (var.) 6. 102. 38. Before 47, Ś₁ Ko-2. 4.5 B_{3.4} Dn₁ D₃ T G M₂ ins. संजय उवाच. — ^a) K₃ ततोऽन्यात्र; T₁ G_{2.4} ततोऽन्यात्राद् (G₂ 'त') प्रख्यांश्च. — ^b) K_{1.5} B D₁ नोदया' (for चोदया). S केशवः (for माधवः). — ^c) K₃ T₁ G_{1.3} ततो (for यतो). — ^d) A few MSS. दुष्रेक्ष्यो; दुष्येक्षो. N (except Ś₁ K₅) G₁ M₅ रश्मिमान्.

48 = 6. 102. 39. — ^a) Ko-2 ततः स पुन'. — ^d) K₃ B_{1.2.4} D_{2.3.6} T₂ G₃ M₅ भीष्मायोद्यतम्; B₃ 'मो युद्यत; D₁ 'त्वं युद्यतम्.

49 = (var.) 6. 102. 40. — ^a) Ś₁ K_{3.4} B D₁ G_{2.3} M_{1.5} 'श्रेष्ठ. — ^b) K₃ D_{2.6} निनदन्; Da₂ Dn₁ D_{5.3} G₁ M_{1.3-3} व्यनदन्; T₁ G_{1.3} व्यचरन्; G₂ विचरन्. — ^c) M₂ om. from तूर्ण up to सं in 51^a. D₃ S (M₂ om.) क्षीत्रं (for तूर्ण).

50 = (var.) 6. 102. 41. K₁ om. 50^a-51^b. M₂ om. 50 (cf. v. l. 49). — ^a) S (M₂ om.) क्षणेनावि (G₁ 'पि; M_{1.3-3} 'थ' रथस्. — ^b) Ko सहायः; B D (except D_{1-3.6}) सच्चजः (for सहयः). — ^d) Ko संछिन्नो.

51 = (var.) 6. 102. 42. K₁ om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). M₂ om. up to सं (cf. v. l. 49). — ^a) K_{2.3} B₃ D_{2.6} T₂ वासुदेवस्तु सं; K₁ T₁ G_{1.2.4} 'देवः सुसं. — ^b) G₃ स्वैर्यन्. T₁ G तत्क्षणात्; T₂ M वीर्यवान् (for सत्त्व). — ^c) K₁ शोचया'; K_{3.5} D₂ नोदया'; K₁ देशया' (for चोदया). — ^d) Ko-2 विमन्त्रात्; K₃ Dn D_{1.2.4.6-3} T₂ G_{1.3} M₂ विनुन्नात्; K₁ B_{1.4} विचितान्; B₂ विचतान्; B₃ T₁ G_{2.4} विमिन्नात्; Da D₃ विवृणोत्; D₅ विनुन्नो; M_{1.3} विवृणोत्; Co विनुन्नात् (as in text).

C. 6. 2561
B. 6. 59. 54
K. 6. 59. 54

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिखनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छिन्त्वा त्रिभिः शरैः ॥ ५२
स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्भुजः ।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ५३
विचर्क्य ततो दोर्म्या धनुर्जलदनिखनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्छिन्देद धनुर्जुनः ॥ ५४
तस्य तत्पूजयामास लाघवं शतनोः सुतः ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ५५
त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनंजय ।
प्रीतोऽस्मि सुदृढं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५६

52 = (var.) 6. 102. 43. — ^a S ततोर्जुनो (for ततः पार्थो). — ^b A few MSS. 'निःखनं. — ^d B₂. 4 D (except D₁-3. 8) S शितैः (for त्रिभिः).

53 = 6. 102. 44. — ^a T₁ (before corr.). ₂ G₁. 4 M स (for स). K₃ Da₁ D₃-5. 7. 8 कौरव्य. — ^b G₂. 8 'रन्य'. K₁ महद्भुजः; K₅ महाधनुः. — ^c K₁. 4. 5 B₁. 3. 4 Dn₁ D₁. 3. 8. 8 (before corr.) निमिषांतरं; T₁ G₂. 4 क्षिप्रमादाय तद्राजन्. — ^d S₁ K₃-5 B Da₂ Dn₂ D₁-5 T₁ G₄ सज्यं. K₃. 5 D₂. 6 कृत्वा (for चक्रे).

54 = 6. 102. 45. — ^a S₁ K₁ विचर्क्यस्; Da₁ विकीर्यत. — ^b T G M₄ धनुस्जलदस्वनं. — ^d K₃ D₂ पुनरर्जुनः; D₆ ** चार्जुनः. K₅ धनुश्छिन्देद चार्जुनः.

55 = (var.) 6. 102. 46. — ^a K₁ प्रज (for पूज). — ^b S₁ (before corr.) K₄ B Da Dn D₂. 7 शतनोः. — ^d K₀ B₃ Da Dn D₄. 7 भो. K₄ S साधु पाण्डवनन्दन.

56 ^a S₁ त्वय्येव रूपसंयुक्तं; K₀. 2 M₂. 5 त्वय्येवैतद्युक्तरूपं; G₃ त्वय्येमेव तद्युक्तरूपं (sic). — ^c S प्रीतोऽस्मि ते शृणुं (G₃ तेनिशं) पार्थ.

57 ^a S₁ K₀-2 Da₂ D₁. 2. 8 प्रशंसाय. — ^b S₁ प्रगृह्याय; K₃ D₂ प्रतिगृह्य; D₃ G₃ प्रगृह्याय; T₂ प्रसन्नान्यन्. — ^c = (var.) 6. 102. 47^{ca}. S₁ शर (for वीर). K₀-2 पार्थसुतं.

58 = (var.) 6. 102. 48. — ^a K₀. 2 अदर्शयन्;

इति पार्थ प्रशंसाय प्रगृह्यायन्महद्भुजः ।
मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ५७
अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्य मण्डलान्यचरल्लघु ॥ ५८
तथापि भीष्मः सुदृढं वासुदेवधनंजयौ ।
विव्याध निशितैर्वीणैः सर्वगात्रेषु मारिष ॥ ५९
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
गोवृषाविव नर्दन्तौ विपाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ६०
पुनश्चापि सुसंकुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।
कृण्योर्युधि संरन्धो भीष्मो व्यावारद्दिशः ॥ ६१

S विदर्शयन् (G₃ विदर्शयो). K₃ अदर्शयद्वासुदेव. — ^b Dn₂ हययाने; T G₁. 4 M₁-3 हययाने; G₂ स ज्ञाने. — ^c S₁ K₁ G₂ मोघां; K₃ मोघी (for मोघान्). S₁ हयांस (for शरांस). — ^d K₂. 1 B D₂. 4. 6 मंडलान्याचरल्ल; K₅ मंडलीन्या; D₁ 'लान्यचर'; T₃ G₁. 2 'लान्यचरल्ल' (T₂ 'न्'); G₃ 'लान्याचर'; D₁ युधि; D₅ (marg. sec. m.) G₃ बहु (for लघु).

59 ^a S₁ K₁ तथा तु; K₀. 2 ततस्तु; G₁. 3 तथा हि. D₁. 3 तथा भीष्मस्तु सुदृढं. — ^c T₂ G₁-3 तीक्ष्णैः (for बाणैः). — ^d K₀-2 B₁ D₃ भारत (for मारिष).

60 = (var.) 6. 102. 49. — ^b K₁. 2 भीष्म शरविक्षतौ; K₃. 5 D₁. 6. 8 तौ भीष्मशरविक्षतौ; D₁ M भीष्मस्य शरविक्ष (D₂ M₁ 'विक्षि'; M₂ 'वीक्ष' जो; T G भीष्मस्य शरपीडितौ. — ^c K₀ नन्दतौ; K₄ B₁. 4 D₃ S संरन्धौ; D₁ संसक्तौ (for नर्दन्तौ). — ^d S₁ 'गोलेखितांकितैः; K₄ B Da₁ D₁. 4 'गैलिखितां' (Da₁ 'लिखितां'; D₁ 'लांछनां'; D₄ 'लिखनां') कितौ; D₅ 'गोति विपाणौ लिखि'; Dn₁ D₇ 'गोलेखितानांकितौ; D₃ 'गोति खितांबरी; T₁ G₃ 'गोलेखितानांकितौ; T₂ G₁-3 M विषाणो (M₂ 'शेषा') लेखनांकितौ; Cc as in text. Cd ciles उल्लिखितं and अंकितः.

61 ^a K₃ D₂ स संकुद्धः; B₁. 4 Da₁ D₃ सुसंयुक्तः. — ^b B D (except D₂) S शरैः शतसहस्रशः. — ^c K₄ B₂. 3 Da Dn D₁. 5. 7. 8 शृणुसंकुद्धो; D₁ युधि विस्मजन्; T₂ M युधि संकुद्धो. — ^d S₁ व्यावारः; K₃ D₂. 6 [s] व्यावारः; K₄ B [s] व्यावारः; D₃ D₂

वाण्यं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोपितः ।
मुहुर्भ्युत्सयन्भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ६२
ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् ।
संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६३
भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ।
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६४
वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ६५
अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा ।
अचिन्त्यदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ६६
एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।

किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥ ६७
द्रवते च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्दृश्य सोमकान् ।
आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् ॥ ६८
सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ।
भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ६९
अर्जुनोऽपि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानो हि संयुगे ।
कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ॥ ७०
तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।
प्रेषयामास संकुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ७१
तेषां बहुत्वाद्भि भृशं शराणां

C. 6. 2562
E. 6. 59. 74
K. 6. 59. 74

D₁. 5. 7. 8 आवार°; D₁ T₁ G M₁. 2. 5 प्राच्छाद°; D₃
याच्छाद°; T₂ M₃. 4 प्राच्छादयद्. K₅ भीष्मोद्यावारय-
दिशः. — After 61, T G ins.:

198* पार्थोऽपि समरे क्रुद्धो भीष्मस्यावारयदिशः ।

T₂ cont.:

199* भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः पार्थस्यावारयदिशः ।

62 °) Ś₁ K₀-2 स वाण्यं (for वाण्यं च). —^b)
G₁. 3 क्षप° (for कम्प°). K₃ D₂. 6 चाभितः (for
रोपितः). T₂ सर्वगात्रेषु मारिष. — °) K₀ मुहुर्भ्युत्स-
यन्; K₃ D₂ मुहुर्भ्यहनद्; K₄ B D₁. 2. 6 रभ्यर्दयन्;
K₅ राभ्यत्सयद्; T G₁ रस्यन्त्वयं; G₁. 3 मुहुर्भ्यन्स-
यन्; G₂ रास्यात्सयन्; M रस्य स्वयं. —^d) T₁ G₁. 2. 4
M₁ ततः (for तदा). Ś₁ प्रहस्यांबुदवत्ततः. — After
62, D₁ ins. an addl. colophon (adhy. no. 55).

63 Before 63, D₁ ins. संजय उवाच. — °) Ś₁
कृष्णोत्स (for कृष्णस्तु). D₃ ततस्तु कृष्णः समरे; T G
कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा. —^b) D₁ प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा). T G
भीष्मं भीमपराक्रमं. — °) K₅ स संप्रेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य
च). K₃ D₂. 6 महाबाहो. —^d) Ś₁ K₀. 1. 3 T₁ G
युदु युयुतः; D₁ D₁ युयुतां; D₁ मृदुवत्ततां.

64 °) B₃. 4 D₁. 2. 3 तं भीष्मं; D₁ भीष्मं तु.
—^b) K₁. 2 B₂ अनितं. D₁ तथा (for युधि). — °)
K₃ D₃ प्रपतंतम्. —^d) D₁ मध्यमास्थाय.

65 °) D₃ वीरान् (for the first वरान्). T₁ G

M₂ परान्; M₄ वीरान् (for the second वरान्).
—^d) K₀. 5 यौधिष्ठिरं. K₅ बलं.

66 °) K₅ बलवान्. —^b) D₁ केशवः केशिसुदनः.
—^d) K₃ तदा (for नास्ति).

67 °) S (except G₂ M₅) एकाह्नापि. D₁ एको हि
समरे भीष्मो. —^b) Ś₁ देवमानुषान्; B₃ D₁ D₁
D₁. 3 (marg. sec. m. as in text) दैत्यदानवान्. — °)
K₃. 4 B D₂. 5 किं तु (for किमु). D₃ संख्ये (for
युद्धे). —^d) Ś₁ समदान्; K₀. 2 सगदान्; K₁ स-
पक्षे; T₂ बलवान्; G₁. 3 सपदान् (for सबलान्).
D₂ सबाहनबलान्वितान्.

68 °) K₅ B₁. 3. 4 D₁. 3 महासैन्यं. — °) D₁ सर्वं
(for तूर्णं). —^d) K₅ प्रभग्नः. Ś₁ वृष (sic); K₀. 2
मुच्य; K₁ मृदय; K₃. 5 B₂ D₂. 6. 7 S वीक्ष्य; D₁
प्रेक्ष्य (for दृश्य). B₁ सैनिकान्. — °) Ś₁ आद्रवन्तः;
K₃ B₂ प्राद्रवन्ति; K₅ कौरवाश्च; D₁ व्यद्रवन्तः; D₃
आर्दयन्ति. Ś₁ K₄. 5 B D₃ दृष्ट्वा (for दृष्टा). — °)
K₅ हर्षयन्तः; M₂ आर्षयन्तः.

69 °) K₃. 5 D₂. 3 S निहत्याद्य. —^b) Ś₁ K₁
दंशितं; K₀. 2 S दंशितः. — °) K₃ D₂. 6 भारमेवं;
S (except T₂) 'मेनं. D₁ भारमद्यापनेष्यामि.

70 °) Ś₁ K₃-5 B₃ D₁-1. 2. 7 M₂. 4 अर्जुनो हि;
D₂ D₁ 'नोद्य. K₀-2 अर्जुनो निशितैस्तीक्ष्णैर्. —^b) Ś₁
तज्य° (for वज्य°). K₀-3 B₂ D₁-2. 6. 3 S [5]पि;
B₃. 4 [5]य; D₂ D₁ [5]य (for हि).

71 °) T₂ भूयस्त्वयः पितामहान्.

C. 6. 2582
B. 6. 59. 74
K. 6. 59. 74

दिशोऽथ सर्वाः पिहिता बभूवुः ।
न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमि-
र्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ।
ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा
दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ॥ ७२
द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च
भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ।
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ॥ ७३
प्राच्याथ सौवीरगणाश्च सर्वे
वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ।
किरीटिनं त्वरमाणाभिससु-
निदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ ७४
तं वाजिपादातरथौघजालै-

रनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ।
किरीटिनं संपरिवार्यमाणं
शिनेर्नसा वारणयूथपैश्च ॥ ७५
ततस्तु दृष्ट्वर्जुनवासुदेवौ
पदातिनागाश्चरथैः समन्तात् ।
अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ
शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ॥ ७६
स तान्यनीकानि महाधनुष्मा-
ज्जिनिप्रवीरः सहसामिपत्य ।
चकार साहाय्यमथार्जुनस्य
विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ॥ ७७
विशीर्णनागाश्चरथध्वजौघं
भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ।
युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं

72 ^a) Ks. 5 Ds बहुत्वाद्भिः; K4 B1. 2. 4 Da
Dn D1. 3-5 'त्वानु; B3 सुहृतांनु; S बहुत्वात्सु-
(for 'त्वाद्भिः). — ^b) Ko-2 B1. 2. 4 दिशश्च; Da
Dn1 Ds. 5 दिशो हि. Dn1 om. (hapl.) from पिहिता
up to सर्वाः in 72'. S1 Ko-3 व्यथिता; Co पिहिता
(as in text). T1 G समीक्ष्य (for बभूवुः). — Ko. 1
om. 72°-73°. Ks om. (hapl.) 72^{ed}. — ^c) Ds
S नैवांतं (for न चान्तं). — ^d) Ds ववुस्तु; T1
(before corr.) Gs वपुश्च. Some MSS. तुमलाः.
Ks विधूमा; D1 प्रचंडा; Ds Ms सुधूमा. — ^e) S1
पतिता; Dn2 तुमला (for क्षुभिता).

73 Ko. 1 om. 73^{ab} (cf. v. l. 72). — ^a) D1
द्रौणिर्. Ks. 5 D1. 2. 4. 7. 8 M4 विकर्णश्च. — ^b) D1
श्रुतायुरश्च पतिश्च राजा. — ^c) Ko. 1 श्रुतायुरश्च
पतिश्च; Ks शतायुरं वृष्टं. S1 स (for च). M1-3. 5
राजन् (for राजा). — ^d) Ks सुदक्षिणं च; S मही-
क्षितश्च (M1-3. 5 'तौ च).

74 ^a) Ko-2 सौवीरजनाश्च. — ^b) D (except
D1-3. 5) वसातयः; Gs वासादयाः. Ko कृतकः; Dn2
क्षुद्रका. — Ko om. (hapl.) 74°-75°. — ^c) Dn2
D1. 7 विसहुरः; D1 हि वसुरः; Ds विवसुरः; Ds
विशीलः; T1 Gs. 4 तु तृणं (for [अ]भिसहुर). — ^d)
S राजन् (for राजः). — After 75, D1 ins.:

200* तवापि पुत्रस्य तु कोपनस्य ।

75 Ko om. 75^{ab} (cf. v. l. 74). — ^a) D1
तैर (for तं). K1. 8 'पादातरथोघ'; K2 'पदाति-
थोघ'; Dn1 Ms. 6 'पादातिरथोघ'. — ^b) D1 स-
तात् (for ददर्श). — ^c) Ks. 5 Ds शिनेर्नसा; Da
Dn1 Ds नसा शिनेर्; T1 शिनेर्नसा. D1 युधिष्ठि-
प्रियैषी; T2 वारणयूथपाश्च.

76 ^a) Dn2 Ds ततश्च; D1 ततः स (for ततस्तु).
— ^b) Ds पादाति. — ^c) S1 अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठ-
— Ko. 1. 5 om. (hapl.) 76°-77°. — ^d) Ks Ds
शनि. Da Dn1 'रोथ ससार; Ds 'रोपससार.

77 Ko. 1. 5 om. 77° (cf. v. l. 76). — ^a) B1
शतान्य; S ततो ह (for स तान्य). Ks B D (ex-
cept D1-3. 5) धनुष्मतां वरः (for महाधनुष्मात्). — ^b)
Ks Ds शनिप्रवीरः. D2 [अ]भिगत्य; Ds निपत्य. — ^c)
Ks वज्र (for वृत्र). A few MSS. 'निस'.

78 ^a) D1 T1 G1. 2. 4 M2 विकीर्ण (for विशीर्ण).
S1 Ko. 1 द्विषौघं (for ध्वजौघं). — ^b) S1 भीष्मं च
(for भीष्मेण). Ks Ds 'सर्वयोधा. — ^c) Ko. 2. 5
योधि. D2 उप (for अभि). — ^d) S1 संख्य-
M1. 2 संदिश्य (for संदय). S1 Ks. 5 Ds शनिर्;
Da1 निशि प्र.

प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ॥ ७८

क क्षत्रियां यास्यथ नैप धर्मः

सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ।

मा स्वां प्रतिज्ञां जहत् प्रवीराः

स्वं वीरधर्मं परिपालयध्वम् ॥ ७९

तान्वासवानन्तरजो निशम्य

नरेन्द्रमुख्यान्द्रवतः समन्तात् ।

पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च

भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ॥ ८०

अमृष्यमाणः स ततो महात्मा

यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ।

उवाच शैनेयमभिप्रशंस-

न्दद्वा कुरुनापततः समन्तात् ॥ ८१

ये यान्ति यान्त्वेव शिनिप्रवीर

येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ।

भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं

द्रोणं च संख्ये सगणं मयाद्य ॥ ८२

नासौ रथः सात्वत कौरवाणां

कुद्रस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ।

तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं

प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ॥ ८३

निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ

द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरम् ।

प्रीतिं करिष्यामि धनंजयस्य

C. 6. 2595
B. 6. 59. 67
K. 6. 59. 67

79 ^a) B₃ धिक् (for क). Ko यास्यत वैप.
— ^b) K_{3.5} B_{2.3} Da Dn₁ D_{1.2.5.6} S पुराणः (D₁
ये; T₂ 'ज'). — ^c) Ko.1 M₂ मां स्वां; K₃ मा
स्वां; K₅ D₁ मा तां; B Da Dn D_{1.5.7.8} T G
मा स. K₅ जहत्; B D (except D_{2.3.6}) S
जहत् (for जहत्). K₅ प्रवीरान्. — ^d) Ko-2.4.5
D₂ M स्ववीर (K₄ 'र्थ') धर्मं; B Da Dn D_{1.5.7.8}
स (B_{1.2} सु; B_{3.4} D₁ स्वं) वीरधर्मान्. Ś₁ K₁ Dn₂
D_{1.3} M_{1.2.3} (before corr.) प्रति (for परि').

80 ^a) B_{1.4} D₁ T₂ G_{1.2.4} M_{2.3.5} निशम्य.
— ^b) Dn₂ D_{4.7} समेतान् (for समन्तात्). — K₂
om. (hapl.) 80°-81°. — ^c) K₃ Da Dn₁ D_{3.5.6}
मृदुयुध्यतां च; T₁ G मृदु युद्ध (T₁ G₄ बुद्धि) वीर्यं.
— ^d) T₁ G M_{1.3-5} संख्ये; T₂ युद्धे; M₂ बाणान्.
T₃ समुदीर्णं; Ca 'दीर्यं' (as in text). D₁ भीष्मं
संख्ये निहतं मयाद्य.

81 K₂ om. 81 (cf. v. l. 80). D₁ om. (hapl.)
81-82. — ^a) B D (except D_{2.3.6}; D₁ om.) तु
(for स). — ^b) K₅ यशस्विनः. Ś₁ K₄ Dn₁ D_{3.4}
(by corr.) T₁ G₄ सर्वदशार्हभर्ता; Ko तं स दशार्हं;
K₃ सर्वदशार्हकर्ता; B₂ 'हर्ता'. — ^c) Ko.1 अभिप्रशंस्य.
— ^d) Ś₁ कुरुणां परितः. D₃ समस्तान्; S समग्रान्.

82 D₁ om. 82 (cf. v. l. 81). — ^a) Ś₁ Ko.2
यात्वेव; K₁ यातैव; K₄ यात्वेव; Da₁ Dn₁ यात्वेव;

D₃ ते यांतु; T₂ यात्वेव (for यान्त्वेव). Ś₁ K_{3.5} D₂
शनिप्रवीर. D₃ ये क्षत्रियस्त्वे च शनि (sic). — ^b) Ś₁
Ko-2 T G₁ M_{1-3.5} येवस्थिताः; G₁₋₃ ये च (G₂ नि-
जिताः. D₃ सात्यके; M सत्यक (for सात्वत). — ^c)
Ś₁ Ko-2 पश्यत पात्यमानं; G_{1.3} पश्यसि पात्य. — ^d)
Ko संख्यं; S (mostly) संख्ये. T₁ G शरणं (for
सगणं). K₅ समायात्; D₃ तथाद्य.

83 ^a) K₃₋₅ D_{2.6} न मे रथः; B_{1.2.4} Da₁ Dn₁
D₁ न मे रथी; B₃ न मे रणे; Da₂ Dn₂ D_{1.5.7.8} न
मे व्रले; D₃ चक्राव मे; T G न सारथे; M नासौ रणे.
K₅ सात्यकि; D₁ सात्यकि; M सत्यक (for सात्वत).
— ^b) Ś₁ कुद्रोत्य. Dn₂ D_{1.7.8} युध्येत (for मुच्येत).
M रणे हि. Ś₁ G₃ कंचित्; Da₁ कचित्; D₁
कोपि; G_{1.2} किंचित्. — ^c) S त (M₂ क) सादिहादाद्य
(for तस्मादहं गृह्य). Ca cites गृह्य. K₃ रथां
गमुत्तमं; M रथांगमद्य; Ca. 0 'गचक्रं'. — ^d) Ś₁
K₃ D_{2.3} S (except T₂) द्रोणं; Ko-2 भीष्मं (for
प्राणं). Ś₁ K_{3.4} D₂ नधिष्यामि; Ko-3 D₃ S (except
प्राणं) हनि (for हरि). K₂ om. (hapl.) from महा
up to व्याप्ति in 84°. Ś₁ Ko.1.2.3 D₁₋₃ S महाव्रतं च.

84 K₂ om. up to व्याप्ति (cf. v. l. 83). — ^a)
Ś₁ Ko.1 तथा वै; K₃ D_{2.6} तथैव; B₃ तु बाजौ; T₁
G₄ तदाजौ. — ^b) G₃ शैने च (for शैनेय). Ś₁ रथो-
त्तमौ च; Ko.1.2.3 B₃ D_{2.6} रथोत्तमौ तौ; K₄ Da
Dn D_{1.5.7.8} रथप्रवीर; B_{1.4} D₃ S रथ (T₂ महा)-

C. 4. 2585
B. 6. 59. 87
K. 6. 59. 87

राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च ॥ ८४

निहत्य सर्वानधृतराष्ट्रपुत्रां-

स्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ।

राज्येन राजानमजातशत्रुं

संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ८५

ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः

सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम् ।

क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं

रथादवपुत्य विसृज्य बाहान् ॥ ८६

संकम्पयन्नां चरणैर्महात्मा

वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ।

मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पः

सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ॥ ८७

सोऽभ्यद्रवद्भीष्ममनीकमध्ये

कुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।

व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे

घनो यथा खेऽचिरभापिनद्वः ॥ ८८

सुदर्शनं चास्य रराज शौरे-

स्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ।

यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं

रराज नारायणनाभिजातम् ॥ ८९

तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं

प्रवीरौ; D₁ रथोत्तमाश्रयं. — ^a) K₁ राज्ञः स- (for राज्ञश्च). K₂ Da₁ भीमस्य (for भीमस्य). Ko च तथाश्विनो; K₂ तथाश्विनस्य; K₃.s Da₁ D₂.s.6.8 M₄ तथाश्विनौ च; D₁ श्विनाभ्यां. Ca.c cite अश्विनोः.

85 ^a) Da Dn Ds.s 'राष्ट्रपुत्रास्य; D₁ 'राष्ट्रस्य पुत्रास्य. — ^b) K₁ तत्पक्षका; B₁.s.4 Dn₂ D₄.3 तत्पक्षिका; Da Dn₁ Ds तत्पार्थिका (for तत्पक्षिणो). — ^c) Ko.1 राज्ञां च; K₂ T₁ G₂-4 राज्ये च (for राज्येन). Ś₁ इति भुवानामजात' (sic). — ^d) Ś₁ सं-मोद'; K₃.s Ds संयोज' (for संपाद'). K₅ अग्र- (for अग्र). B₃ कृष्णः; T₁ G हृष्टः. — After 85, T₂ ins. an addl. colophon (adhy. no. 55). T (T₂ after the addl. colophon) G ins. after 85:

201* इतीदमुक्त्या स महानुभावः

सस्सार चक्रं निशितं पुराणम् ।

सुदर्शनं चिन्तितमाग्रमेव

तस्याग्रहस्तं स्वयमारोह ।;

which is followed by 89-90 in T₁ G.

86 ^a) Ś₁ सुराभं; Ko.2 सुनादं; D₁ शतारं. Ś₁ Ko-3.s D₂.3.6 S 'नाथः (for 'पुत्रः). — ^b) B₁.2.4 Da Dn Ds.5.7.8 वज्रसहस्रतुल्यं; D₁ वज्रसमानकल्पं. — ^c) D (except D₁-3.6) उद्यम्य; Cc उद्यम्य (as in text). D₁ करेण (for भुजेन). — ^d) Ko विसर्ज्य.

87 ^a) Ko-3.s D₂.3 T₁ G₂-4 M₄ स कंठ'; M₁-3.s प्रकंठ'. Ś₁ K₃ G₁.2 चरणे; K₅ चरणौ; Ca चरणे;

(as in text). — ^b) S जवेन (for वेगेन). K₁ La transp. भीष्मं and कृष्णः. B₃ D₁ स; D₅ [s]भि- (for प्र-). T₂ भूमि (for भीष्मम्). — ^c) D₅ मदाचम्. Ś₁ समुदीर्यदर्पः; K₂.4 B D (except D₁-3) M 'मह- — ^d) D₅ वारणेन्द्रान्.

88 ^a) Ś₁ सोभ्याद्रवद्; K₃ Da Dn D₁.2.1.5 G₂-4 सोभिद्रवद्; K₄ B D₃.6-8 G₁ M₅ सोभिद्रवः. K₁.3 अनेक'. — ^b) K₂ 'वरणः (for 'वरजः). — ^c) Ś₁ Ko-2 T₂ M₁.3-5 व्यालंब (K₁ विलंब; T₂ विलंब); पीतांतपटश्च; K₆ व्यालंबी पीतार्धपटश्च; T₁ G व्यालंबि (G₁ 'ब'; G₂ 'व्य)पीतांबरश्च. Ko.1 च काले; K₄.1 D₂-4 चकाशे. — ^d) K₅ मेधो (for घनो). Ś₁ खेत्ता तावनदः; Ko.1 खेचिरभावनदः; K₂.3 D₂.6 खेत्ता भावि (K₂ 'व)नदः; K₄ B₂.3 खे तडिता पिनदः. B₁.4 D₁.3 खे तडितावनदः; Da Dn₁ Ds खे (D₅ खे) तडितामिनदः; T G सूर्यमरीचिनदः; M खे रविभाति (M₁ 'वि; M₃ 'जु)नदः.

89 T₁ G read 89-90 after 201* (cf. v.l. 85). — ^a) B₃ चाथ (for चास्य). K₃ Ds.3 सौरेः. K₄ Ds सुचक्र' (for तच्चक्र'). Ś₁ Ko सुभुजांतरा (Ko 'ना)खे; K₃ Da₁ सुभुजोरुनाभं. T G तच्चक्रपद्मं प्रगृहीतमाजौ रराज नारायणबाहुनालं. — ^c) Ś₁ यथादिपद्मं; K₃.s D₂.4 यथा हि पद्मं; Da D₅ यथालिपद्मं; D₅ यथादिपद्मं. — ^d) Da₂ 'नाभिजालं; D₅ 'बाहुनालं.

90 Ko-2 D₂.6 (1 hapl) om. 90. For sequence in T₁ G, cf. v.l. 85. T₂ reads 90 twice consecutively.

क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ।
तस्यैव देहोरुसरः प्ररूढं

रराज नारायणबाहुनालम् ॥ ९०

तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः

कुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।

सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः

क्षयं कुरुणामिति चिन्तयित्वा ॥ ९१

स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः

संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ।

अभ्युत्पतल्लोकगुरुर्वभासे

भूतानि धक्ष्यन्निव कालवह्निः ॥ ९२
तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं

समीक्ष्य देवं द्विपदां वरिष्ठम् ।

असंभ्रमात्कार्मुकबाणपाणी

स्थे स्थितः शांतनवोऽभ्युवाच ॥ ९३

एहोहि देवेश जगन्निवास

नमोऽस्तु ते शार्ङ्गरथाङ्गपाणे ।

प्रसह्य मां पातय लोकनाथ

स्थोत्तमाद्भूतशरण्य संख्ये ॥ ९४

त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण

C. 6. 2603
B. 6. 59. 95
P. 6. 59. 97

—^a) Ś1 Da Dn1 D5 उत्कृष्टकोपोदय^१; D3 तत्कृष्ण-
कोपोदयसूर्ययुद्धं; T1 G2.4 तत्कृष्णकोपोदित (G2 'पादति')-
सूर्यवर्चः. —^b) D5 'प्रभुजातपत्रं. — M1. 3. 5 om.
90^{ca}. —^c) T2 G3 तत्रैव (for तस्यैव). —^d)
Ś1 'बाहुजातं; K1 'नाभिनालं; T2 (inf. lin. as in
text) 'नाभिजातं.

91 ^a) G3 तमात्तचक्रं. Ś1 प्रजहंतम् (for प्रणदन्तम्).
—^d) Da Dn1 D3. 5. 3 T1 G4 M1-3 क्षयः. K4
B1. 2. 4 D3 (marg. sec. m. as in text) इव (for
इति).

92 ^a) D3 'चक्रं. —^b) Cc. d संवर्त' (as in
text). ☞ Ca: उद्धरिष्यन् संहरिष्यन् । उद्धर्तयिष्यन्निवि
पाठः । स एवार्थः । ☞ K5 om. (hapl.) from जीव
up to त्रिव in 92^d. K4 D7 सर्वलोकं; Da1 D5 जीव-
लोके. —^c) K3 Da1 Dn अभ्युत्पतत्; K4 प्रत्युत्पतत्.
D1. 4 T2 वभाषे. —^d) K3 D3 जगद्धिधक्षन्; T1 G1
वनानि धक्षन्; M4 भूतानि धक्षन्. K4 B D (except
D2. 6; D7 marg. as in text) Cc धूमकेतुः (for
कालं).

93 ^a) Ko तमापतपंतं (sic); K3-5 D1-3. 6 तमा-
वर्तंतं; T1 G2. 4 स (G2 तं) वासुदेवं; M1 तमापतपंतं.
D1 प्रसमीक्ष्य भीष्मो (for प्रगृहीतचक्रं). —^b) Ś1
Ko-3. 5 D3. 3. 6 दृष्ट्वा कृष्णं (D3. 6 'द्वा देवं' शांतनवस्य
दानीं; D1 गृहीतचक्रं युधि वासुदेवं. — For 93^{ca},
Ś1 Ko-3. 5 D1-3. 6 subst.:

202* असंभ्रमं तद्विचक्षणं दोषार्थं
महाधनुर्गाण्डिवतुल्यघोषम् ।

उवाच भीष्मसमनन्तपौरुषं

गोविन्दमाज्ञावविमूढचेताः ।

[(L. 1) Ś1 Ko-3 D3. 3 असंभ्रमम्; D1 'भ्रमात्.
Ś1 Ko-2 तत्र (for तद्भिः). — (L. 2) Ś1 Ko-2 D1
नहन्तुर्. K3 D3 गांविष'. — (L. 3) Om. (hapl.)
in D1. K3. 5 D3 'वीर्य' (for 'पौरुष'). — (L. 4) D1
गोविन्द जानामि तव प्रभावं.]

—^c) T1 G4 M1. 3. 4 असंभ्रमः; T2 अथाववीत्; G1-3
असंभ्रमं; M2. 5 असंभ्रमन् (for असंभ्रमात्). G1 'पाणिं;
G2 'पाणि; G3 M3 'पाणिः. —^d) T2 महात्मा (for
अभ्युवाच).

94 ^a) D1. 3 S एहोहि फुलांयुजपत्रनेत्र. —^b) Ko. 2
शार्ङ्गचक्राङ्गपाणे; K1 शंराचक्रपाणे (sic); K3 B1. 3. 4
Da Dn D4-3 'गदासिपाणे; K4. 5 D3 (before corr.)
'चक्रासिपाणे (K3 'णौ); B2 D2 (marg. sec. m.)
माधव चक्रपाणे; D1. 3 S देववराप्रमेय (for शार्ङ्गरथाङ्ग-
पाणे). —^c) Ś1 Ko. 1 M2. 4. 5 मा (for मां). G1. 3
पालय. —^d) K1 भूतसौख्यसंख्ये (sic); D1 भूत-
सहस्रनाथ; Some S MSS. संखे (or मंखे). — After
94, D1 ins.:

203* ममोपचक्रेण निकृन्त देहं ।

95 ^a) Ko-2 Da1 D3 हतस्येव (Ko 'वम्); D1. 3 S
हतस्यापि. Ko आसाद्य; G2 मयाद्य. Da Dn1 D3 विष्णो
(for कृष्ण). —^b) G3 इव (for इह). Ko. 2 चैक;
K5 B2 D3 T1 G जीव; M2 वै च (for चैव). D1
श्रेयः परं भविता देवदेव. —^c) G2 [s]पि (for ऽस्मि).
—^d) D1 देव (for वीर). K3 D1 तवाभिधानात्; K3. 5

श्रेयः परसिन्निह चैव लोके ।

संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ

लोकैस्त्रिभिर्वीर तवाभियानात् ॥ ९५

रथादवपुत्य ततस्त्वेरावा-

न्पार्थोऽप्यनुदुत्य यदुप्रवीरम् ।

जग्राह पीनोत्तमलम्बवाहुं

वाहोर्हरिं व्यायतपीनवाहुः ॥ ९६

निगृह्यमाणश्च तदादिदेवो

भृशं सरोपः किल नाम योगी ।

आदाय वेगेन जगाम विष्णु-

जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ॥ ९७

पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ

भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।

बलान्निजग्राह किरीटमाली

पदेऽथ राजन्दशमे कथंचित् ॥ ९८

अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं

प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।

उवाच कोपं प्रतिसंहरेति

गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ॥ ९९

न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं

D_{2.8} Cd 'सारात्'; T₁ G 'घातात्'. K₁ B Da₂ (marg.) Dn₂ D_{4.7.8} लोकैस्त्रिभिश्च प्रथितप्रभावः.
— After 95, Ś₁ Ko-2 ins.:

204* श्रुत्वा वचः शान्तनवस्य कृष्णो

वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच ।

त्वं मूलमस्येह भुवि क्षयस्य

दुर्योधनं चाय समुद्धरिष्यसि ।

दुर्युतदेवी नृपतिर्निवार्यः

सुमन्त्रिणा धर्मपथि स्थितेन ।

स्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धि-

धर्ममतिगो यः कुलपांसनः स्यात् ।

भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीरं

राजा परं दैवतमित्युवाच ।

त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितायै

धर्मात्कुरुणामधिपस्तदार्थं ।

संबोधमानो न दुबोध राजा

क्रेत्राय दैवाद्विपरीतबुद्धिः ।

श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति

वक्ता भृशं स्यात्स तु किं ब्रवीतु ।

[(L. 1) K₁ वचं (for वचः). — (L. 4) Ś₁ समु-
द्धरसि. — (L. 6) Ś₁ धर्मपथस्थितेन. — (L. 9) Ś₁
रथप्रवीरो (for यदुप्रवीरं). — (L. 11) Ś₁ त्यक्तं हि कंसो
यदुभिर्हितेभ्यः. — Ko-2 om. line 12.]

96 Before 96, D₁ ins. संजय उवाच. — *) K_{1.2}
रथस्त्वेरावान्; T₂ ततः स्वकाण. — *) B_{1.4} पार्थः पदा-
*स्य; B₂ Da₂ D₅ 'र्थः पदाश्रयः; B₃ 'र्थः पदौ श्रयः;

Da₁ Dn D₈ 'र्थः पदाश्रयः; D₄ 'र्थः परिश्रयः; M 'यो-
प्यनुदुत्य. — *) K₅ D_{3.8} पीनोत्तमलम्बवाहुं (D₃ 'लंकि-
वाहुर); T₁ G₁ 'त्तममूलवाहुं. — *) Ko₁ D_{1.2}
'पीनवाहुं; K₅ 'दीर्घवाहुं.

97 *) K₄ B₂₋₁ D (except D_{1.2.8}) निगृह्यमाणस्तु;
B₁ विगाह्यमाणस्तु. Ś₁ K D_{2.8} G₁₋₂ M_{2.3} तमा' (for
तदा'). — *) Ko-2 सरोपात्; Ca सरोपः (as in
text). K₄ B₂ Da Dn D₄ (before corr.). *) Ca वा
(K₄ B₂ Da₃ Dn₃ चा) स योगी; K₅ ना***; B₁
वासुदेवः; Cc.v नाम योगी (as in text). — *) E₁
*दाय वेगात्. Ko-2.5 Da T₂ M_{3.5} विष्णुः; Dn₁
D_{4.7.8} T₁ G M₁ जिष्णुं (for विष्णुर्). — *) Ko-2
Dn₂ D_{4.7.8} G₁₋₃ M_{1.2.5} विष्णुर्; Da₃ T₃ M₃
जिष्णुर् (for जिष्णुं). K₃ D_{2.8} महावायुम् (for महा-
वात). D₈ इहैक. D₂ -पत्रं (for -वृक्षम्).

98 *) Ś₁ पार्थस्य; T₂ M₂ पार्थस्य (for पार्थस्तु).
— *) K₅ Dn₂ D₄ (before corr.) भीष्मांतिकं. — *)
K₄ किरीटमाली; B_{1.2.4} Da Dn D_{4.5.7.8} शनैर्महात्मा;
D_{1.8} S हरिं किरीटी. — *) K₃ पदाय; B Dn D_{4.1.3}
S (except T₂ M₂) पदे च (for पदेऽथ).

99 *) S तु (for च). M₁ प्रसमीक्ष्य (for प्रणि-
पत्य). — *) K₅ प्रीतोर्जुनं. T G M₄ 'चित्रमाली'.
— *) D₅ प्रतिसंजहार (for 'हरेति). — *) K₃ D_{1.8}
गतिर्भवान्पाण्डवानां यतो हि (D₂ 'तोसि).

100 *) K₅ तदास्यते. Dn₂ D₄ (m as in text)
हास्यते; G₃ यास्यते; M हास्येह (M₂ 'वं'). Ko-2
कृष्ण; C_v कर्म (as in text). Ko-2 यथा प्रतिज्ञाः

पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
 अन्तं करिष्यामि यथा कुरुणां
 त्वयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः ॥ १००
 ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्मै
 जनार्दनः प्रीतमना निशम्य ।
 स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य
 रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥ १०१
 स तानभीषून्पुनराददानः
 प्रगृह्य शङ्खं द्विपतां निहन्ता ।
 विनादयामास ततो दिशश्च
 स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०२
 व्याविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं

रजोविकीर्णाश्रितपद्मनेत्रम् ।
 विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं
 विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०३
 मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा
 नेमिस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
 ससिंहनादाश्च वभूवुरुग्राः
 सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरुणाम् ॥ १०४
 गाण्डीवघोषः स्तनयितुकल्पो
 जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ।
 जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः
 सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १०५
 तं कौरवाणामधिपो बलेन

C. 6. 26 20
B. 6. 59. 109
K. 6. 59. 110

K₁ G₂ यथाप्रतिज्ञां; C_v यथाप्रतिज्ञं (as in text).
 —^b) Ś₁ Ko-2 च मे; D₂ समं (for शपे); K₂ पुत्रो
 शपे केशव पांडवानां. —^c) Ś₁ K₁ B₃ D (except
 D_{2.6}) रामि (for करि). —^d) K₃ संघमुक्ते; D₃
 संप्रयुक्तं (for संप्रयुक्तः). Ko-3 त्वयाहमिन्द्रप्रतिमेन युक्तः;
 B₂ हमिन्द्रावरज प्रयुक्तः.

101 ^a) Ko प्रतिज्ञा. K₁ B D (except D₃) T₁
 G M च तस्य; T₂ तदस्य (for च तस्मै). —^c) K₂
 B_{1.2.4} D₁ D_{2.1} D_{1.5.7} T₂ प्रियः; D₂ प्रियं (for
 प्रिये). D₁ कौरवसत्तमानां. —^d) K₃ सुचक्रः; B T₁
 G₂ सचक्रं; D_{2.2} प्रचक्रः. — After 101, T₁ G ins.:

205* ततः प्रतिज्ञां समवाप्य भीष्मः

कृताञ्जलिः स्वात्मयाकरोद्वै ।

त्रैविक्रमे यस्य वपुर्वभासे

तथैव दृष्ट्वा तु सुमुज्ज्वलन्तम् ।

102 ^a) Ś₁ K_{1.2} D₂ C_v अभीष्टान्; K₂ भीष्टान्;
 C₂ d 'पुत्र' (as in text). Ś₁ आदधानः. T₁ G₂ पुन-
 स्स्वरन्वै वरदो जिघांसुः; T₂ G₁₋₃ M₂ पुनस्स्वरन्वै वरदो
 जि (G₂ 'रवेण रिपोर्जि') घांसन्; M_{1.3-5} पुनस्स्वरन्वै व-
 (M₁ 'स्वरावान्व' रदो जिघांसन्. —^c) K_{2.4} B D
 (except D_{1.3.8}) विनादयामास; K₃ तं पूरयामास.
 K₁ B D₁ D₂ D_{1.7.8} T G M₂ दिशो नमश्च; D₁
 M_{1-3.5} नभो दिशश्च. —^d) Ś₁ शौरिः; D_{3.5} सौरिः.

103 ^a) K₂ D_{2.5} आविद्धः; D₃ व्याविश्य. Ś₁

Ko-2 'कुंडलांतं. —^b) Ś₁ Ko.1 रजोपः; K₂ रजःप्र-
 (for रजोवि). K_{2.4} B₃ D_{2.2} D_{1-3.4} (by corr.).
 6.3 T G M₂ पद्मनेत्रं; B_{1.2.4} D₂ D_{2.1} D_{1.5.7}
 पद्मनेत्रं; M_{1-3.5} नेत्रपद्मं (for पद्मनेत्रम्). —^c) T₁
 G₂ विचित्रदंष्ट्रं; C_v विशुद्ध' (as in text). Ko-2
 'चक्रं (for 'शङ्खं).

104 ^a) Ś₁ Ko-2 'भेरीमुखजप्रणादा; K₂₋₃ D_{1-3.5}
 S 'भेरीप (K₂ 'प्र'णवप्रणादा. —^b) Some MSS.
 'निःस्वनाश्च. — S (except M₂) repeats 104^{ab} after
 114^{ab}. —^c) Ko वभूव रुद्राः; K₂ 'व रौद्राः; T G
 M₁₋₃ (all both times). 4.5 (both times) 'वुरुग्रां
 (for 'वुरुग्राः). —^d) D₁ सर्वे ह्यः; D₂ सर्वेष्व.
 S (G₂ M₂ both times) कुरुत्तमानां; T G_{1.2.4}
 M₁₋₃ (all second time) तया कुरुणां (for ततः
 कुरुणाम्).

105 ^a) A few MSS. गांजीव'. K₁ 'घन्वा (for
 'घोषः). —^b) T₁ G₂ ससार (for जगाम). K₂
 D₁ पार्थश्च; K₂ पार्थस्य. S दिशो नमश्च (for
 नभो दिशश्च). —^c) D₁ प्रमुक्ताः (for प्रसन्नाः).
 —^d) D₂ 'चापयुक्ताः; T₂ 'चापमुख्यान्; M 'बाहु-
 मुक्ताः.

106 ^a) D₂ S (except T₂ G_{1.4}) स; D₃ तत् (for
 तं). G_{1.3} अभितो (for अधिपो). D_{2.7} S जवेन (for
 बलेन). —^b) T₂ पार्थः (for सार्धम्). —^c) D₂

C. 6. 2620
B. 5. 59. 109
K. 6. 59. 110

भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
अभ्युद्ययानुद्यतबाणपाणिः
कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ १०६
अथार्जुनाय प्रजहार भल्लान्-
न्भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान् ।
दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं
शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिम् ॥ १०७
स सप्तभिः सप्त शरप्रवेका-
न्संवार्थं भूरिश्रवसा विसृष्टान् ।
शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं
क्षुरेण ततोमरमुन्मथ ॥ १०८
ततः शुभाभापततीं स शक्तिं
विद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्ताम् ।

गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां
द्राभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ॥ १०९
ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य
चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
माहेन्द्रमत्तं विधिवत्सुघोरं
प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ॥ ११०
तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा
सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।
शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णै-
र्निवारयामास किरीटमाली ॥ १११
शिलीमुखः पार्थधनुःप्रमुक्ता
रथान्ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् ।
निकृत्य देहान्विविशुः परेषां

D₁. 7. 3 प्रत्युद्ययान्; D₂ अभ्युद्यतो. K₁ B Da Dn₁
D₁. 5 उत्तमबाण(B₂ 'शस्त्र')पाणिः; D₂ [s]युध्यत बाण-
पाणिः; D₃ उद्यतचापपाणिः. —^a) K₀ कक्षं; M₂
कक्षान्. — After 106, K₀-2 ins. an addl. colophon.

107 Before 107, Ś₁ K₀-2 ins. संजयः. —^a)
B₂ Da Dn₁ D₃ Ca प्रजिघाय (for प्रजहार). G₂. 3
फलान् (for भल्लान्). —^b) K₅ शुद्ध- (for सप्त).
—^c) K₈ D₂. 6 उग्रवीर्यं; S उग्र(T₂ आयु)धन्वा.

108 ^a) K₈ D₂. 6 शरप्रवर्या(D₂ 'ज्या')न्; K₄
Dn₂ D₈ T₂ 'प्रवेगान्; K₅ 'प्रवहान्; D₁ च तत्र
भल्लाः; M₃ शरांश्च वेगान्; Ca. 6 शरप्रवेकान् (as
in text). G₃ स सप्त सप्ताश्च शरप्रवेगान्. —^b)
Ś₁ K₀-2 विदार्यं; K₃. 5 D₂. 6 निवार्य (for संवार्थं).
Ś₁ वरिष्ठान्; B D₁. 4. 6. 7 प्रमुक्तान्; Da. Dn D₅. 3
प्रमुक्तान्; T₁ प्रहृष्टान्; T₂ [s]वसृष्टान्; G₁. 3. 4 M
प्रसृष्टान्; G₂ पृषत्कान् (for विसृष्टान्). —^c) K₀
शरेण; K₁. 2 शतेन; D₂. 8 शितेन. D₃ 'मायु विष्वा
(for 'बाहुमुक्तं). —^d) Ś₁ K₁. 2 D₈ शरेण (for
क्षुरेण). D₂. 6. 8 तं तोमरम्.

109 ^a) K₀ शुभाभापततीं; Da D₅ T₂ M₄ 'माप-
तितां; G₁. 3 'मापततीं. K₀. 3 B Da D₂. 4-5. 3 च
(for स). —^b) D₈ विष्वक्प्रभां. K₁ D₈ मुक्ताम्.

—^c) K₀-2 'इस्त'; S 'वेग' (for 'बाहु'). —^d) S
(except T₁ G₄) शुराभ्यां (for शरा). K₄ D₈ G₄
विचकर्त; T₁ G₂. 4 स चकर्त.

110 ^a) Ś₁ K₅ Dn₂ D₄. 5. 7. 8 (marg. sec. m.) T
G₂. 4 महेंद्रमत्तं; D₈ महेंद्रमत्तं. K₃. 3 विविधं; D₄ सु
विधं; T₂ विदधत् (for विधिवत्). K₀ सघोरं; T₁
प्रयुक्तं (for सुघोरं). —^d) K₅ 'रिक्षं; B 'रीक्षे.

111 ^a) D₈ तत्रोत्तमास्त्रेण; T₁ G₄ M₂ ततोत्तमां;
T₂ ततोक्तमं; G₁. 3 तथोत्तमां; G₂ तथोक्तमां; M₁. 2-4
ततोत्तमां. M₁. 3. 5 तदा (for ततो). —^b) Ś₁ K₁. 1
D₅ सर्वान्यं. —^c) Da₁ D₅ 'प्रिवर्णो; D₁ 'कैवर्णो;
T₂ 'शिवंभैर. —^d) Da₁ निर्वारं. — After 111,
S ins.:

206^a भीष्मं शरैः संपरिवार्यं संख्ये
चिच्छेद भूरिश्रवसश्च चापम् ।
शल्यं च विद्धा नवभिः पृषत्कै-
र्दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ।

112 ^a) D₂. 3 शली. K₁ D₃ 'नुर्विसुक्ता; K₅ 'नु-
युक्ता; B Da Dn₁ D₄. 5. 7 'नुर्विसृष्टा (for 'नुयुक्ता).
—^b) B Da Da₁ D₅ रथान्ध्वजाग्राणि; S रथान्ध्वजा-
ग्राणि. G₃ बाणान् (for बाहून्). —^c) D₈ निकृत्य;
T₁ G₄ निकृत्य; M₂ विकृत्य. D₅. 7 (both marg. as in

नरेन्द्रनागेन्द्रतुरंगमाणाम् ॥ ११२
ततो दिशश्चानुदिशश्च पार्थः
शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य ।
गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां
किरीटमाली व्यथयांचकार ॥ ११३
तस्मिन्तथा घोरतमे प्रवृत्ते
शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्वनेन
वभूवुरुग्राश्च रणप्रणादाः ॥ ११४
गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा
विराटराजप्रमुखा नृवीराः ।
पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीर-

स्तं देशमाजगमुर्दीनसत्त्वाः ॥ ११५
सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि
यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
ततस्ततः संनतिमेव जग्मु-
र्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ॥ ११६
तस्मिन्सुघोरे नृपसंग्रहारे
हताः प्रवीराः सरथाः समृताः ।
गजाश्च नाराचनिपाततप्ता
महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ॥ ११७
परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः
किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः ।
हृदाहताः पत्रिमिरुग्रवेगैः

C. 6. 2632
B. 6. 59. 121
K. 6. 59. 122

text) देहाद्; T₂ देहे; G₁₋₃ M देहं (for देहान्).
K₃ निविशुः; Da₁ D₅ विसुच्य (for विविशुः). —^a)
S₁ Ko-2 नरेन्द्रनागाश्चतुरं; T₂ नरेन्द्रदेहं तु तुरं.

113 ^a) S₁ D₃ M₄ सातु; K₁ च प्र-; B Da Dn
D_{1.4.6-3} सोतु (for चातु). K₄ वाणैः; K₅ सर्वाः
(for पार्थः). —^b) K₄ पार्थः (for शरैः). M₃ सुधारैर्
(for सुधारैर्). K₃ D₂ सहसा; D_{3.6} समरे (for
निशितैर्). B₂ निवृत्त्य; B₄ विभिद्य; T₁ निवृत्त्य; G_{2.4}
निवृत्त्य (for वितत्य). — K₅ om. (hapl.) 113^a-114^d.

114 K₅ om. 114 (cf. v. l. 113). —^a) Da₁ Dn₁
D₃ शस्मिन्तथा. B Da Dn D_{4.5.7.3} घोरतमाख्युद्धे
(B₁ 'खट्वेदे'; Da₁ D₅ 'श्च युद्धे'); D₁ घोरतमे प्रपाते;
T G_{2.4} 'तरे (T₂ 'रे') प्रवृत्ते. —^b) Some MSS.
'निस्वनाश्च. — After 114^{ab}, S (except M₄) repeats
104^{cd} with v. l. —^c) K₁ om. (? hapl.) from
प्रणादाः up to गमुर् in 115^d. S₁ K₃ Da Dn₁ D_{1.3-3}
T₂ M उग्राश्चरथ (M_{1-3.5} 'श्च तथा') प्रणादाः; Ko. 3.4
B Dn₂ D₂₋₁ उग्राश्च रथप्रणादाः.

115 G_{1.3} om. (hapl.) 115^a-116^b. K₁ om. up
to गमुर् in 115^d (cf. v. l. 114). —^b) S₁ विराजनाम-
प्रमुखा. K₃ B₁ D_{3.6.3} प्रवीराः; S (G_{1.3} om.)
नृदाः (for नृवीराः). —^c) D₁ पंचाल. T₂ द्रुपदाश्च
वीराः. —^d) K₂ M₂ तद्देशम्.

116 G_{1.3} om. 116^{ab} (cf. v. l. 115). —^a) D₃

सु; S (G_{1.3} om.) च (for तु). —^b) K₅ गांजि
वजः; M गांजिवज्या. —^c) Co संनयम् (for संनतिम्).
S चक्रुः (for जग्मुर्). — After 116^a, S ins.:

207* पुनः पुनर्धातिराष्ट्राः समप्राः ।

—^a) S₁ D_{2.3} G_{1.3} M₅ प्रतीतो; Ko-2 प्रभीतो; K₅
प्रतितो; Co. c प्रतीपो (as in text). K₃ D₂ [S] ति-
ससार; D₅ [S] पससार.

117 ^a) D₃ तु; D₄ स (for सु). —^b) S₁
Ko-3 D₂ हत (for हताः). T₁ G₄ प्रभन्नाः (for
प्रवीराः). Ko-2 सहयाः समृताः; K₃ B Da₂ Dn
D_{1.4.6-3} G₁ सरथाश्चसूताः (D₁ 'श्चशूराः'); Da₁ D_{2.3.5}
सरथाश्च सूताः (D₃ शूराः); T₂ समृताः समृताः. —^c)
T G हयाश्च नागाश्च निघा (T₂ 'तां'; G_{2.3} 'वा') ततसा;
M हयाश्च नागाः शरपाततसा. —^d) B Da Dn D_{5.7}
'कक्षाः; D₄ 'दंडाः (for 'कक्ष्याः). S₁ Ko-2 वाताय-
माना ध्वजवैजयंत्यः; K₃ D_{1-3.6} Cd महापताकोच्छ्रय-
(D₁ 'कोच्छ्रित') वैजयंत्यः; K₅ महापताकोयववैजयंतः (sic).

118 ^a) Ko-3.5 D_{2.6} परेत (K₅ 'रे न') सत्त्वाः; D₃
परीतशब्दाः; Co 'सत्त्वाः (as in text). —^b) B D
(except D_{1-2.6}) तत्र विभिन्नकायाः; T₁ G₄ भिन्नतनु-
त्रगात्राः. —^c) B_{1.2} D_{2.3} S हतं हताः; D₁ इच्छा-
हताः; K₃ पंचभिर्; D₃ पत्तिभिर् (for पत्रिभिर्). —^d)
K₁ निशतैः; K₄ B₁ D₃ S विमलैः (for निशितैः).
K₁ शतार्धैः.

C. 6. 2432
B. 6. 59. 121
K. 6. 59. 122

पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ॥ ११८

निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला

ध्वजा महान्तो ध्वजिनीमुखेषु ।

पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्ये

हयाश्च नागाश्च धनंजयेन ॥ ११९

बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा

विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् ।

एन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राज-

न्महाहवे भिन्नतनुत्रदेहाः ॥ १२०

119 D₂ om. 119^{ab}. — ^a) Ś₁ निकृत्तयन्त्रो; K₃ D₅ निकृत्यन्त्रा; D₁ निकृत्यन्त्रा; D₂ "त्य यन्त्रा; D₆ "त्य सत्त्वा. Co. d cite निकृतं and यन्त्रं (Cd "त्राणि). Ś₁ K₃. 4 B₃ D₆ विहि (K₄ B₃ "ह) तेंद्रजाला; Ko. 1. 5 Dn₂ (sup. lin. as in text) D₄. 4. 7 S Cv निह (K₆ D₃ "हि) तेंद्रजाला. Co cites निहतं and इंद्रजालं; Cd "जालानि. K₂ D₁. 8 निकृत्यन्त्राणि ह (D₁ हि) तेंद्रजाला. — ^b) Ś₁ Ko-3. 5 Da Dn D₁. 6-8 नृपाणां; D₅ मुखानां (for महान्तो). B₃ S "पत्तीनां (for "मुखेषु). K₄ सहस्रशस्त्रे ध्वजिनी". — ^c) Ś₁ Ko-3 रथाश्च संघा; K₅ नृपाश्च संख्ये; D₁ रथौघसंघा. S (mostly) संघे or संखे. — ^d) D₂ रथाश्च (for हयाश्च). D₅ रथो रथाश्चाश्च धनं".

120 ^a) Ś₁ Ko. 1 बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वयु (Ko. 1 "मु). क्ता; K₃ "हतास्तूर्णनिपेतसत्त्वा; S बाणा (G₂ बला). हलाः पेतुर (M₂ "तास्तूर्णमपेतसत्त्वाः. — S (except M₄) om. 120^b. — ^b) B₃. 4 Dn₂ D₁. 7. 8 विस्त्रं (B₃ Dn₂ "स्त्र/स्त्र; M₄ विसृज्य (for विष्टभ्य). B₂. 3 Da Dn D₄. 5. 7. 8 शस्त्राणि (for गात्राणि). B₃ [स्त्र]थ (for नि). D₁ विसृज्यगात्राश्च निपेतुरु". — After 120^{ab}, M₄ repeats 119^c. — D₂ om. 120^c-121^b. — ^c) Ś₁ तेनास्त्रवरेण; D₅ तेनास्त्रवलेन. — ^d) K₄ B Da Dn D₄. 5. 7. 8 "कापाः; D₁ "गात्राः (for "देहाः). S प्रकीर्णविच्छिन्नशिरोरूपाः.

121 D₂ om. 121^{ab} (cf. v. l. 120). — ^b) Ko ***मखक्षतं; K₁ नृदेहमखक्षतं; K₅ Da Dn₁ D₅ "शस्त्राक्षतं; D₁ शस्त्रैः कृतास्त्रे शकलानि राजन्. — ^c) K₃ सुदेहा; Dn₁ सघोरा; D₃ च घोरा. Ko नरदेहहीना; K₄ B Da Dn D₅-8 नरदेहफेना; D₁ नरदेववाहिनी; D₂ नरदेव तेन. — ^d) D₂ रणांगे (for रणाजिरे). D₁ प्रवर्तिता तस्य रणस्य मध्ये. — For 121-122, S subst.:

ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना

नृदेहशस्त्रतलोहितोदा ।

नदी सुघोरा नरदेहफेना

प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२१

वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा

प्रसुसुता भैरवारावरूपा ।

परेतनागाश्चशरीररोधा

नरान्नमज्जाभूतमांसपक्वा ॥ १२२

प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता

208* ततः शरौघैर्निशितैः किरीटी
प्रवर्तयामास नदीं सुघोराम् ।
नृनागवाजिशक्तलोहितोदां
नरेन्द्रमज्जास्थिकमांसफेनाम् ।

[(L. 2) M₁. 3-5 प्रावर्त". — (L. 4) T₂ M वांश
(T₂ M₂ "रेंद्र"मज्जोद्धतमांस"; G₂. 3 नरान्नमज्जास्थिकं (G
"त").]

122 For subst. in S, cf. v. l. 121. — ^a) Ś₁ Ko. 1 रंगेव (for वेगेन). D₅ यातीव (for सातीव). K₆ वेगेन सा मांसवलाप्रवाहा. — K₄ B Dn₂ D₁. 1. 2 om. 122^b. — ^b) K₃. 5 D₁. 3. 6 प्रसुसुवे; D₂ सु प्रसुता. Ś₁ Ko-2 चैव वराहरूपा; K₃. 5 Dn₂ D₁. 4. 5 भैरवारावरूपा. — ^c) Ś₁ K₁ B₁ परीतवाहा (B₁ "नागा) श्व"; Ko. 2 परेतवाहाश्चशरीरतीरा (Ko "रोधा); K₅ "नागाश्चशरीरतीरा; B₂ Da D₅ परीतनागा (Da D₅ "नागा) श्वशरीरतीरा; B₃ Dn D₁. 7. 8 परेतनागाश्चशरीरतीरा; Cv as in text. Co cites परेता. Cd cites "बापा. — ^d) Ko नरान्नसंज्ञैर्वृतमांस"; K₁ नरत्तमज्जैर्विमांस (sic); K₂ नाराचमज्जावृत"; K₃ D₂. 8 नरान्नसंज्ञैर्वृतमांस (D₂ "रक्त)पंका; K₄ B Da Dn D₁. 4. 7. 8 नरदेहमज्जोद्धत (Dn₂ "जोद्ध"; D₁ "जोद्ध"; D₅ "जाद्ध)वर्मांस"; K₅ D₃ नरास्थिमज्जोद्धतमांस"; D₁ नरेंद्रजोद्धतहंसलोपा; Ś₁ as in text. Co cites उद्धतं (cf. K₃ D₂. 6).

123 ^a) S "भूत (M₂ "फेन) युष्टां. — M₂ om. 123^b-124^d. — ^b) Dn₂ D₂ "कपालाङ्कुश". A few MSS. "शाङ्कुश". — ^c) Ś₁ G₂ M₁. 3-5 शरीरसंघातसहवाहिनी (Ś₁ "नी); K₄ "संघातसहवाहिनी; B₄. 1 Da वाहिनी (D₁ D₁. 5. 7. 8 "संघातसह (Da₁ D₅ "शरीर) मालिनी;

शिरःकपालाकुलकेशशङ्खला ।
 शरीरसंचातसहस्रवाहिनी
 विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुला ॥ १२३
 नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा
 विनाशपातालवती भयावहा ।
 तां कङ्कमालावृत्तगृध्रकैः
 क्रव्यादसंज्ञैश्च तरक्षुभिश्च ॥ १२४
 उपेतकूलां ददृशुः समन्ता-
 त्कूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ।

प्रवर्तितामर्जुनवाणसंघै-
 मंदोवसासृष्टप्रवहां सुभीमाम् ॥ १२५
 ते चेदिपाञ्चालकरूपमत्स्याः
 पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ।
 वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां
 सिंहो मृगाणामिव यूथसंचान् ।
 विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ
 गाण्डीवधन्वा च जनार्दनश्च ॥ १२६
 ततो रविं संहृतरश्मिजालं

C. 6. 2642
B. 6. 59. 131
K. 6. 59. 132

T₁ G₂. 4 "संघट्टसहस्रवाहिनी. — ^a) K₀ विशीर्णवाता
 कवचो"; B₂. 1 D (except D₂. 3. 6) S (M₂ om.)
 विशीर्णनानाक (M₁ "र")वचोर्मिसंकुला (S "लां").

124 M₂ om. 124 (cf. v. 1. 123). — ^a) Ś₁ K₃
 D₀ "स्थि (D₀ "रि)शरीरशर्करा; K₀-2 नराश्वनागाश्व-
 शरीर (K₂ "निकृत्त)शर्करा; K₃ D₂ नराश्व नागाश्वशरीर-
 संकुला (K₃ "कर्करा); D₁ नराश्वनागाश्व निकृत्तशर्करा;
 D₃ निकृत्तनागाश्वनराश्वशर्करा; D₅ नराश्व नागास्थिनिकृत्त;
 S (M₂ om.) "श्वनागा (M₃. 5 "ना)स्थिनिकृत्तशर्करा. Cc
 cites शर्करा; Cd शर्करा. — K₁ B D₁ D₂ D₃. 7. 8
 om. 124^b. — ^b) D₁ निपातपातालवती; S (M₂
 om.) विनाश (T₂ "राज)पातालवती. Cc cites विनाश.
 Cc. d cite पाताल. T G भयावहां; M (M₂ om.)
 "नकां. Cv विनाशपालालवती भयावहा. — D₅ om.
 124^{cd}. — ^c) K₀. 1 तं कंकमालावृत्तगृध्र"; K₂ B₁. 2. 4
 Da D₂ D₃. 7. 8 गोमायुशालावृत्तकंकगृध्रैः (K₂ B₁. 1
 "गृध्रकैः; B₂ Da D₂ "गृध्रकैः); K₃. 5 D₂. 6 तां
 कंकशालावृत्तगृध्रकं (D₂ "पं)कैः; K₄ तां कंकशालावृत्त-
 कंकगृध्रैः; B₃ तां कंकशालावृत्तगृध्रकैः; D₁ पीनाश्व-
 शालावृत्तगृध्रकैः; D₃ श्वकंकशालावृत्तगृध्रकैः; T श्व-
 कंकमालावृत्त (T₁ "त)गृध्रकैः; G₁-3 श्वकंकमालाकुल
 (G₃ "वृत्त)गृध्रकैः; G₄ श्वकंकमालावृत्तगृध्रकैः; M₁. 3-5
 श्वकंकमालाकुल (M₁ "वृत्त)गृध्रकैः; Ś₁ as in text.
 Cc. d cite शालावृत्त[.]. — ^d) K₀ क्रव्यादसंज्ञैश्च.
 K₁. 2 तरक्ष"; K₃ D₅ तिरक्षु (for तरक्षु). S (M₂
 om.) तरक्षुभिर्भूतगणैश्च जुटां.

125 S transp. 125^a and 125^b. — ^a) T G₂-1
 "उपेत"; G₁ M₂ अपेत. All MSS. except Ś₁ K₀-2
 मनुष्याः (for समन्ताद्). — D₅ om. 125^b. — ^b)
 Ś₁ K₀-2 "गिरकाशां; D₁ "जीव साक्षात्. — ^c) K₃

प्रवर्तिताम्. — After 125, N ins.:

209* हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा
 सेनां कुरुणामथ फल्गुनेन ।

[(L. 2) Only Ś₁ K₁ फल्गु"; K₀. 2 फाल्गुनेन;
 the rest फाल्गुनेन.]

126 ^a) K₁ D₃. 7 चेदिपंचाल"; D₁ चेदिपांचालक-
 सोमकाश्व; S चेदि (T₂ चापि)पांचाल (M₁ "ल्य)करुश-
 (T₂ "प)मत्स्याः (G₂ "मात्स्याः). — ^b) Ś₁ K₀-2. 5
 D₂. 6 सहसा; M₁ प्रतराः (for सहिताः). K₃ प्रणेषुः;
 S प्रतेरु (G₃ "चेरुः; G₃ "तेषु). — After 126^{ab},
 N (except D₂) ins.:

210* जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः
 संतापयन्तः कुरुयोधवीरान् ।

[(L. 1) Ś₁ जयप्रवृद्धाः; K₀ जये प्रगु (m "वृ)द्धाः; K₁
 जयप्रगृद्धाः; K₂ जये प्रवृद्धाः. — (L. 2) Ś₁ संताप"; K₃
 B Da D₂ D₃. 8-3 संताप (for संताप). Ś₁ कुरुवृद्ध-
 वीरान्; K₁ B₁. 2; D₂ D₃. 4. 7. 8 कुरुवीरयोधान्; D₁
 कुरुयोधमुखान्; D₅ कुरुयोधयोधान्.]

— K₁ B Da D₂ D₃. 5. 7. 8 cont.: S ins. after
 126^{ab}:

211* इतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा
 किरीटिना शत्रुभयावहेन ।

— ^a) K₃ वित्रश्च सेनां (sic); D₁ वित्रंस्ल सेनां; T₁ G₂
 वित्रस्यमाना; T₂ G₁-3 M₂ वित्रास्यमाना; M₁. 3-3 वित्रा
 स्यमाणा (M₁. 3 "ना)न्. T G ध्वजिनी परेषां. — ^b) Ś₁
 K₀. 3 सिंहा. S यथा नृगे (T₁ G₁ मह)द्रेण हि मार्ग-
 संचान् (T₂ "घाः). — After 126^{cd}, S ins.:

212* हतद्रुवां त्व पुत्रस्य सेनां
 दृष्ट्वा तदा भारतवृजिसिंहां ।

C. 6. 2642
B. 6. 59. 131
K. 6. 59. 132

दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ।
तदैन्द्रमखं विततं सुघोर-
मसह्यमुद्रीक्ष्य युगान्तकल्पम् ॥ १२७
अथापयानं कुरवः सभीष्माः
सद्रोणदुर्योधनवाहिकाश्च ।
चक्रुर्निशां संधिगतां समीक्ष्य
विभावसोर्लोहितराजियुक्ताम् ॥ १२८
अवाप्य कीर्तिं च यश्च लोके
विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ।
ययौ नरेन्द्रैः सह सोदरैश्च
समाप्तकर्मा शिविरं निशायाम् ।
ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां

निशामुखे घोरतरः प्रणादः ॥ १२९
रणे स्थानामयुतं निहत्य
हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ।
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ।
महत्कृतं कर्म धनंजयेन
कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ॥ १३०
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
द्रोणः कृपः सैन्धववाहिकौ च
भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् ।
स्वबाहुवीर्येण जिताः सभीष्माः

—^a) Ś1 विरेजतुष. S तावति (M1. 2. 5 'वथ; M4 'नथ' हृष्यमाणौ. —^c) K5 D2 गांजीव.

127^a) K0 संहतिरदिमं; K1 संहतिरदिमं; K2 संवृतिरदिमं; K3 B D (except D1-3) संवृतिरदिमं; T2 संवृतिरदिममालिनं; G1 संहतिरदिममालिनं. —^b) T1 G4 परैः; G1. 8 रविं; G2 परे (for भृशं). Ś1 शस्त्र-परिक्षतांगाः; K0. 2 परिक्षतांगां (K0 'गः); K5 M8 परिक्षितांगाः; Da1 D6. 3 परिक्षतांगाः. —^c) K2 तदैन्द्रमखं; S तदैन्द्रम (G2 'श' खं). K1 B D (except D1. 2. 6) च (for सु). —^d) T2 अवश्यम्; M3. 5 असंख्यम्.

128^a) Ś1 अथोपयानं; K1 यथापयानं; K5 अप्याव-यानं; B2. 3 तथापयानं; D2 अथापयानाः; S अथापहारं. —^b) K1 'वाहिकां च. —^c) Dn1 (marg.) जम्बुर (for चक्रुर). M4 निशा. B2 Da1 संधिमर्ता; T2 सर्वगतां; G3 सिंधुगतां; M1-3. 5 संध्यगतां; M4 संधि-गतं; Co 'गतां (as in text). Ca. d cite संधिः. D2 G3 M2. 5 निरीक्ष्य. —^d) K1. 5 B Da Dn D1. 4-3 विभावसोर्लो (D1 'सुं' लो 'हितरागयुक्तां; S विभावसुं लोहितराजि (T1 G2. 4 M2 'रदिम' युक्तं. — After 128, Da Dn1 D5 ins.:

213* रराज चारकदिगन्तरालं
सशोणमत्यर्थरथान्नान्नः ।
रुदः प्रभिन्नादिव शोणितौघै-
र्विलिप्तवन्तः सकलं वियोगात् ।

129^a) B2 D2 अपास्य. —^b) Da Dn D4. 1. 2. 3 G1-3 M1 विमृष्ट्य; D3 निर्जित्य; T1 G1 विमृष्ट्य; M2-5 विमृष्ट्य (for विजित्य). K6 धनंजयश्च. —^c) Dn2 D2. 4. 7. 8 T1 G3. 4 नरेन्द्रः. —^d) D1 प्रमुखे (for शिविरं). — After 129^{ad}, D1 ins.:

214* दुर्योधनः प्रव्यथितान्तरात्मा
ययौ तदा प्रेक्ष्य तदाजिमध्ये ।

—^a) K3. 5 D2. 2. 5 तुमलः; G तुमुलं. —^c) K1. 5 B D (except D2. 6. 7) T2 G1. 3 M4 घोरतरः.

130^b) D1. 7. 8 गजा हताः (by transp.). K1 Dn 'शता नरेण. S हत्वा गजानां च श (M1-2. 5 'नामयु' तां सप्त. — D2 om. 130^{ad}. —^c) Ś1 K0-2 तत्र (for सर्वे). —^d) K4 विशातिताः (for निपा). —^e) K1 धर्म (for कर्म).

131 D2 om. 131^{ad}. —^a) D (except D4. 1. 2. 3 D2 om.) राज्ञस् (for राजा). —^b) S तथा च (for तथैव). Ś1 दुर्दर्शनं; K3. 5 दुर्धर्षणं. —^c) D1 द्रौणिः (for द्रोणः). —^d) D6 भूरि. Ś1 D2. 3 T1 G4 शल्यशल्यौ. — After 131^{ad}, N ins.:

215* अन्ये च योधाः शतशः समेताः
कुन्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ।

[(L. 2) Ś1 D2 रणाजिमध्ये; K0 नराजिमध्ये; K1. 5 D2 वराजिमध्ये; D6 च राजिमध्ये.]

किरीटिना लोकमहारथेन ॥ १३१
इति ब्रुवन्तः शिविराणि जग्मुः
सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तै-

विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।
किरीटिविभ्रासितसर्वयोधा
चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरुणाम् ॥ १३२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

संजय उवाच ।
व्युष्टां निशां भारत भारताना-
मनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ।
ययौ सपत्नान्प्रति जातकोपो

वृत्तः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १
तं द्रोणदुर्योधनबाह्विकाश्च
तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
जयद्रथश्चातिबलो बलौघै-

C. 5. 2652
B. 6. 60. 2
K. 6. 60. 2

— After 131^c, Da₂ Ds. 7 ins. :

216* अहो प्रयात्येप गजेन्द्रवृन्दैः
संवेष्टितः पाण्डवबाणभिन्नः ।
दुर्योधनश्चन्द्रसमानशोभिना
तिर्यग्घृतेनातपत्रेण मन्दः ।

132 ^a) D₁ द्रवंतः; M_{1-3.5} ब्रुवाणाः. — ^b) M₁
गुणाः; M₂ हत्वा (for गणा). — ^c) D₂ 'सैस्तु.
— ^d) K₂ 'मानाश्च; Da Dn₁ D_{1.5} M₅ 'माणैश्च. B₃
D_{1.2} तथा प्रदीप्तैः; T₁ G सुसंप्रदीप्तैः. — ^e) D₁ किरीटि-
विभ्राजित'; D₂ 'टिना त्रासित'. Ś₁ K₃ D₂ 'योधाश्.
— ^f) T G₄ M₄ जग्मुः; G_{1.3} जग्मे; G₂ जहे (for
चक्रे). K₄ रथानां; D₁ प्रवेशं (for कुरुणाम्).
— After 132, D₁ ins. :

217* भग्नेन दर्पेण महारथानां
विध्वस्तवक्राश्च महारथद्विपाः ।

name: K₁ कुरुपराजयः; T₂ क्रोधोद्यमः; G_{1.3} चक्रो-
द्धारः (G₁ 'रं); G₂ चक्रोद्धारणः; M_{1.2.4} चक्रोद्यमः
(M₄ 'द्यमनः). — Adhy. no. (figures, words or
both): K₃ T₂ M_{3.4} 56; Da₂ (sec. m.) 17;
Dn₂ M₅ 57; D₁ 58; T₁ G 54; M_{1.2} 55
(as in text). — Śloka no.: Dn₁ 141; Dn₂ 136;
D₃ 45 (= 145).

56

 D₂ om. this adhy.

1 ^a) Ko-2 D₃ M_{3.5} व्युष्टा निशा; Ca. c व्युष्टां निशां
(as in text). B M भारतीयान्. Cd as in text.
— ^b) G₁ प्रथमो; G₃ प्रमुखो; Co प्रमुखे (as in
text). — ^c) K₁ M_{3.5} सपत्नं; K₄ स शत्रून्; B₃
सप्तान्. K₅ 'रोपः (for 'कोपो). — ^d) Ś₁ Ko-2.4.5
D_{1.5} प्रीतः; B_{2.4} Dn₂ D_{1.5} ततः; B₃ हृष्टः (for
वृत्तः). Ko-2 समं द्रोण (for समग्रेण).

2 ^a) Ś₁ ते (for तं). B₃ बाह्विकाश्च. — ^b) Ś₁
K_{1.5} दुर्मर्षणः; D₂ 'चित्रसेनाः. — ^c) K₅ चापि (for
चाति). — ^d) Ś₁ Ko.1 वृतात् (for वृपात्). Ko
[s]न्वययुः; K₂ न ययुः; K_{3.4} B Da Dn D₁₋₃ Co
प्र (B₃ च)ययुः; D₂ T₁ G₄ M_{3.5} [s]पि ययुः; G₁₋₃
M_{1.2.4} [s]निययुः. T G समस्तः.

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan
name, Ś₁ Ko-3.5 D_{2.5} mention only तृतीय (K₅
'थो)युद्धदिवस; K₁ तृतीयेहि and तृतीययुद्धदिवस; B₂
D₃ M₃₋₅ तृतीयाह्निक; B₃ तृतीयदिवससंग्रामादिकं; Da
Dn₁ D₃ M₂ तृतीयमहः; Dn₂ तृतीयदिवसयुद्ध; D₁
तृतीयदिवस; D_{1.5} तृतीयदिनयुद्ध; D₇ has the figure
3 (for तृतीय); T G वृ (T₂ G₃ द्वि)तीयापहार; M₁
तृतीयाह. Ko.4 B₂ D_{1.5} S cont. समाप्त. — Adhy.

C. 8. 2652
B. 6. 60. 2
K. 6. 60. 2

नृपास्तथान्येऽनुययुः समन्तात् ॥ २

स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च

तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ।

रराज राजोत्तम राजमुख्यै-

वृत्तः स देवैरिव वज्रपाणिः ॥ ३

तस्मिन्ननीकप्रमुखे विपक्ता

दोष्यमानाश्च महापताकाः ।

सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा

महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४

सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा

महारथैर्वारणवाजिभिश्च ।

वभौ सविद्युस्तनयिबुक्लपा

3 Ds om. 3. — ^a) K₁ पुरैर; T₁ G_{2.4} शरैर; T₂ सुतैर; G_{1.3} M₁ शनैर (for स तैर). K₁ वज्र-
द्विश्च. — ^b) B₃ वीरतमैश्च; D₁ वीर्यधनैश्च. — ^c)
T G राजा (T₂ 'ज्ञां' तु स; M भीष्मस्तु स; Cc
राजोत्तम (as in text). B_{1.2.4} Da Dn D_{1.7.8} S
राजमध्ये (for 'मुख्यैर'). — ^d) K₁ वृत्तं (for वृत्तः).
K_{2.5} D₆ सु (D₆ स) घोरैर; D₃ सुरौवैर (for स
देवैर). D₁ चक्रं (for वज्र). B_{1.2.4} Da Dn D_{1.7.8} S
मध्ये (B₂ Da Dn₁ प्रभुः; B₁ संख्ये) सुराणामिव
देव (D₈ [before corr.] धर्म) राजः.

4 ^a) K₁ विशक्ता; K₅ Dn₂ विमुक्ता; Da D_{2.6}
विलक्ता; Cc विपक्ता (as in text). — ^b) S वितताः
(for च महा). Ś₁ Ko-3.5 D_{1.2.6} विरेजुस्तर्यमहा-
वितानाः. — ^c) Ko सुरक्तपीता भृशपाण्डुराभा; K₁
'पीताभ्रजुपाण्डुराभा; K_{2.3} 'पीताशितपाण्डु'; Dn₂ 'पीता-
रुणपाण्डु'; D₁ 'पीतासितपाण्डुराश्च; T₁ G_{1.2.4} M_{1.3-5}
'पाण्डुराभा; T₂ 'पाण्डुरागा. — ^d) Ś₁ Ko.1 'स्कंदगताः;
B₁ 'स्कंदगजा. Ś₁ Ko-3.5 D_{1.2.6} पताकाः (for विरेजुः).

5 ^a) Ko स (for सा). Dn₁ D_{2.6} S गुप्ता (for
राजा). — ^b) Ko.2 वारणवाजिनीभिः; K₃ वारणवाजि-
संघैः; D₁ वाजिभिर्वारणैश्च. — ^c) G_{1.3} वभूव (for
वभौ स). K₂ स्तनयत्नकल्पा; K₃ स्तनयितुक्लपैर; S
स्तनयितुघोषा. — ^d) Ko-2 जगाम सा; K₅ जलाग-
मैर; Da₁ D_{2.6} (sup. lin. as in text) जलायमे;
G₃ जवागमे. K_{2.5} D₆ जातमेघाः.

जलागमे घौरिव जातमेघा ॥ ५

ततो रणायाभिमुखी प्रयाता

प्रत्यर्जुनं शान्तनवाभिगुप्ता ।

सेना महोद्या सहसा कुरुणां

वेगो यथा भीम इवापगायाः ॥ ६

तं व्यालनानाविधगूढसारं

गजाश्चपादातरथौघपक्ष्म ।

व्यूहं महामेघसमं महात्मा

ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७

स निर्ययौ केतुमता रथेन

नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः ।

वरूथिना सैन्यमुखे महात्मा

6 ^a) Ko D₈ 'भिमुखा; Cc 'मुखी (as in text).
— ^b) D₁ शान्तनवेन गुप्ता; D₃ 'नवाभिगुप्ता. — ^c)
K₁ B_{1.2.4} Da Dn D_{1.5.7.8} S ससार सेना; B₁
सेना ससार; D₃ सेना समग्रा. Cc cites ससार. — ^d)
D₁ इवापगानां. — After 6, M₁ ins.:

218* अतः परं व्यूहमचिन्त्यरूपं

निवेशयामास महाधनुष्मान् ।

7 ^a) Ś₁ ते तु नानाविधगूढसारं; Ko तं व्याधुनो-
विधगूढं (sic); K₁ तं व्याधुनोनाविदिगूढं (corrupt);
K₂ तं व्यालनानाविधगूढं; K_{3.5} D₆ तं व्याल-
'थ) नानाविधगू (D₆ 'रू' ड); K₄ तं व्यालनानाविधगू-
B₂ तस्यापिनानाविध (sic); Da D₅ तद्व्यालनानाविध-
तं व्यालनानाविधगूढं; T₁ G तं व्यूहनानाविधगूढ-
(G₂ 'रां'); Ca as in text. Cc d oite व्याल-
Cc cites नानाविध; गूढः and सारः. — ^b) K₂ गदा
श्चपादातं; Da₁ D_{2.3} गजाश्चपादातरथौघपक्षी; D₃ 'रथौ-
घवृन्दं; T₁ G M वरा (M₃₋₅ परा) श्वपादातरथौघपक्षी
(G₂ 'क्तां'); T₂ नानाश्चपादातरथौघरक्तः Cc cites गज-
and पक्षः. — ^c) Da₁ D₃ T₁ G₁ व्यूढं; G₃ व्यूढां
(for व्यूहं). D₁ महामेघसहो; T₁ G 'मेघ (G₂ 'वेत-
निभं. — Ko.1 om. (hapl.) 7^d-8^e. — ^d) K₂ 'राजहो-

8 Ko.1 om. 8^{abc} (cf. v. 1. 7). — ^a) K₂ D₁
(also as in text). 7.3 तं; Dn₂ D_{1.6} वि (for स).
— ^b) Dn₂ श्वेतहयेन; D₁ श्वेतहयो नृ. S काले (for
वीरः). — ^c) Cd वरूथिना (as in text). K_{2.1}

वधे धृतः सर्वसपत्नयूनाम् ॥ ८
 सूपस्करं सोत्तरबन्धुरेण
 यत्तं यदूनामृपमेण संख्ये ।
 कपिध्वजं प्रेक्ष्य विपेदुराजौ
 सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ९
 प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन
 किरीटिना लोकमहारथेन ।
 तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीया-
 श्वत्शतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ १०

यथा हि पूर्वोऽहनि धर्मराज्ञा
 व्यूहः कृतः कौरवनन्दनेन ।
 तथा तथोद्देशमुपेत्य तस्थुः
 पाञ्चालमुख्यैः सह चेदिमुख्याः ॥ ११
 ततो महावेगसमाहतानि
 भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ ।
 शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च
 सर्वेध्वनीकेषु ससिंहनादाः ॥ १२
 ततः सत्राणानि महास्वनानि

C. 6. 2663
B. 6. 60. 13
K. 6. 60. 14

B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 T2 M वरुथिनीनां प्रमुखे (T2 M1. 5. 4. 5 'वरो' महात्मा; T1 G जये धृतः शत्रुवरुथिनीनां. —^d) Ś1 Ko. 1 D1. 8 वधे धृतः. K3 सर्वसपत्न-पूजां; T2 M शत्रुवरुथिनीनां. K2. 4 B Da Dn D1. 5 7. 8 बलैर्धृतः सर्वसपत्नसेनां. — After 8, T1 G ins.:

219* नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्तः
 शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा ।
 तथा महात्मा सह केशवेन
 वरुथिनीनां प्रमुखे रराज ।
 [(L. 2) T1 G1. 4 समे इवा.]

On the other hand, T2 M ins. after 8 :

220* यथा महेन्द्रोऽसुरवाहिनीनां
 नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्तः ।
 शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा
 तथा महात्मा सह केशवेन ।

9 ^a) Ko-2 B3 Dn2 D1. 7. 8 G1. 3 Co सोपस्करं; M3 स्वप; Ca सुपुष्करं; Cd सूपस्करं (as in text). Ś1 'बन्धुरीयं; Ko. 1 D3 'बन्धुरीयं; K2 'बन्धुरेवं; K3. 5 सु(K3 सो)त्तमबन्धुरीयं; B सोत्तरबन्धुरेशं; Da Dn1 D3 सुत्तरबन्धुरेयं; Dn2 सोत्तरबन्धुलेखं; G2 M 'बन्धुरेयां; Ca 'बन्धुरेयं; Cd सोत्तरं बन्धुरेशं; Co सोत्तरबन्धुरेयं (as in text). —^b) K1 यत्तुं; K2 यत्तुं; B Da Dn D1 Co यन्त्रा; G2 यत्तं; M1-3. 5 युक्तं (for यत्तं). T2 G2 M2. 5 संघे (for संख्ये). —^c) Ś1 ins. न before कपिध्वजं. S प्रेक्ष्य रथं विपेदुः (G2 समेयुः). Ca cites विपेदुः. —^d) K1 सहैव; K3 सदैव. K4 M2 पुत्रैः सह; M3. 5 पुत्रास्तव. K5 कौरवेण; M3 कौरवेयैः.

10 ^a) D3 समर्पिता; S प्रकल्पितं; Ca. c प्रकर्षता (as in text). B3 चैवमुदायुधेन; D1 गुप्तमुदायुधेन; M3 युक्तमुदायु. Co उदा (as in text). —^b) K5 लोकमुदा (for लोकमहा). Ca as in text. —^c) T G ततस्तु राजन् (G2. 3 M3 राजं); T2 ततस्त्वदीया; Ca तं व्यूहराजं (as in text). K1. 2 तदीयाश्च; T3 च राजंश्च; Ca त्वदीयाः (as in text). —^d) K2 चक्षु-श्वतुर; K3 चरंश्चतुर; G2. 3 चतुर्वलं (for चतुश्चतुर). Ś1 D3 व्याड (for व्याल-). Ś1 Ko. 1 B4 (m as in text) Da1 Dn D1. 5. 7. 8 Ca 'स्रकणं; M2 'स्रकीर्णां; Co 'स्रकीर्णम् (as in text).

11 ^a) Ś1 M च(M2 त)था च; K2 यथा तु; B1 यथा ह; D1 तथा हि; D2 T G त(D1 T2 य)थैव. K1 om. हि. K3 पूर्वोहनि; Dn2 D1. 8 पूर्वोहनि. —^b) T G M3. 4 व्यूहं कृतं. B D (except D3; D3 om.) S कौरवसत्तमेन. —^c) Ko तथा देशम् (for तयोद्देशम्). —^d) Ko-2. 4 D3 'ल(Ko-2 'ल्य)मुख्याः; K5 पाञ्चालमुख्यैः. Ko-2. 4 D3 चेदिमुख्यैः. — K4 D1 ins. after 11^{ed}; B Da Dn D1. 5. 7. 8 S subst. for 11^{ed};

221* तथा न भूतो भुवि मानुषेषु
 न दृष्टपूर्वो न च संश्रुतश्च ।

[(L. 1) B3 Da1 Dn1 T G M3 यथा (for तथा). T1 G2-4 नानुषेय. — (L. 2) T1 G तु (for the first च). K4 B Da Dn D1. 5. 7. 8 वि- (for सं-). D1 न; T G1 हि; G1-3 नः; M वा (for the second च).]

12 ^a) T1 G2. 4 M3 'समागतानि. —^c) Ko. 2 महा (for शङ्ख-). B D1. 3 'स्वनास्तूर्यवा(D3 'यंवरा)-श्च जगमुः; Da Dn D1. 4 (by corr.). (m as in text) 'स्वनास्तूर्यवाश्च जगुः; S 'स्वनास्तूर्यवाः (G3

विस्फार्यमाणानि धनूपि वीरैः ।

क्षणेन मेरीपणवप्रणादा-

नन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनश्च ॥ १३

तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्ष-

मुद्भूतभौमद्रुतरेणुजालम् ।

महावितानावततप्रकाश-

मालोक्य वीराः सहसामिपेतुः ॥ १४

रथी रथेनाभिहतः सद्यतः

पपात साश्वः सरथः सकेतुः ।

गजो गजेनाभिहतः पपात

पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥ १५

आवर्तमानान्यभिर्वर्तमानै-

र्वाणैः क्षतान्यद्भुतदर्शनानि ।

प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि

सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ॥ १६

सुवर्णतारागणभूषितानि

शरावराणि ग्रहितानि वीरैः ।

विदार्यमाणानि परश्वधैश्च

प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतरुर्व्याम् ॥ १७

गजैर्विपाणैर्वैरहस्तरुणाः

केचित्सद्यता रथिनः प्रपेतुः ।

गजर्षभाश्चापि रथर्षभेण

निपेतिरे वाणहताः पृथिव्याम् ॥ १८

गजौघवेगोद्भूतसादितानां

*यवराः) प्रणेदुः. Co cites जङ्गुः. —^a) Ko-2.4 Dn च (for स-).

13 ^a) Ds प्रयुक्तानि (for सवाणानि). T1 G महा-
ति तानि; M2 महाज्वानि. —^b) S विस्फार्य. —^c)
D1 नरेन्द्र (for क्षणेन). Ko मेरीपणवप्रणादा; B1 T2
मेरीपटह. —^d) Ś1 Ko-2 हन्तर्दधुः; T2 आदध्मनुः
(for अन्तर्दधुः). Da स्वनश्च; Dn1 D4.7.8 T1 G2.4
स्वनाश्च; Ds स्वनं च; G3 स्वरश्च.

14 ^a) Ko-2 तच्छङ्खशब्दावृतम्; T1 G ततश्च
शब्दावृतम्; T2 M1.3-5 तं शङ्खशब्दावृतम्; G1-3 M2
तच्छङ्खशब्दावृतम्. —^b) Ś1 Ds उद्भूतभीमाद्भुतरेणुजालं;
K3 उद्भूतभीमद्रुतं; Da Dn Ds.7.8 उद्भूतभौमद्रुतं;
D1 उद्भूतभौमोत्थितं; Ds उद्भूतभीमं हतं. —^c)
K1 महावृतानावततप्रकाशम्; K3 महावितानाविततं;
Dn महावितानाव ततः प्रं; S महाबुभुवा (G1.3 'व')श्च
ततः प्रं; Ca महावितानावततप्रकोष्ठं; Co as in text.
—^d) K1.5 B D (except D1.5.8; D2 om.) T1 G
M2 सहसा निपेतुः.

15 ^a) K2 रथौ. Dn1 'भिहितः. Ko.1 om. (hapl.)
from समुतः up to भिहतः in 15'. —^b) D1 पपात
साश्वः सह केतुना च. —^c) Da1 Dn1 पादातिना.
G1.3 M1-2.5 पदाती.

16 ^a) Ds M2.5 'मानान्यनि'; Ds 'मानान्यनि'; G2
'मानान्यनि'. —^b) Ś1 वाणाक्षतान्यद्भुतं; K3 Dn2

D4.6-8 घोराकृती (D4 'ता'न्यद्भुतं; K1.5 B D1 बोरी
(B2 वनी)कृतान्यद्भुतं; Da Dn1 Ds Ca.6 घोणीकृत
न्यद्भुतं; Ds शरैः क्षितान्यद्भुतं; S घोराण्यनीकानि बु-
—^c) Ko महाहतानि; K5 Ds T2 समाहितानि. —^d)
D1 वृन्दानि सर्वाणि; Co सदश्ववृन्दानि (as in text).
K4 सहस्रवृन्दैः. G2 सदश्ववृन्दैश्च समाकुलानि.

17 ^a) D1 सुवर्णतारागणसंवृतानि; T2 सुवर्णतारागण
भूषितानि. —^b) Ko-2 B1.3.4 Da Dn Ds-3 S सुव
प्रभाभा (K3 Ds 'काशा'; Da1 Dn D4.7.8 'भावा';
M4 'भाता'; M3.5 'भासा') नि शरावराणि; K3 B1
M1 (inf. lin.) सूर्यप्रभाभा नि शरासन्तानि (K5 सचान
राणि); D1 सूर्यवभासानि सरोवराणि. —^c) Ds
विस्फार्य. Some MSS. परश्वधैश्च.

18 ^a) Ś1 Ds 'वाणावरहस्तरुणाः; K3 'वाणेरवहस्त';
B3 'वाणैर्वैरहस्तरुणाः; D1 'वाणैः पररुणहस्ताः; S (G1
damaged) 'वाणापर (T2 'हृत्) गात्ररुणाः. Co cites
विपाणौ and हस्तः. —^b) B2 केचित्सद्यता; B3 'सद्य
ताद्. K4 निपेतुः (for प्रपेतुः). T2 केचित्सद्यता अपि
प्रपेतुः. —^c) Ś1 Ko-3.5 रथर्षभा (K2 'भ')श्चापि; Da1
गजर्षभश्चापि; D1 'र्षभाश्चैव; T1 G 'र्षभा (G2 'भ')
श्चात्र. G2.4 गजर्षभेण (for रथ). —^d) K3.5 Ds
निपातिता; K4 निपेदिरे; B Da Dn D4.5.7.8
प्रपेदि (M5 'ति')रे. T1 G4 दंतं (for वाण). D1
निपेतुरेवानिहताः पृथिव्यां.

19 ^a) Ś1 Ko-2 'द्वुतसायकानां; K2.5 D2.6 'द

श्रुत्वा निपेदुर्वसुधां मनुष्याः ।

आर्तस्वरं सादिपदातियूनां

विपाणगात्रावरताडितानाम् ॥ १९

संभ्रान्तनागाश्चरथे प्रसूते

महाभये सादिपदातियूनाम् ।

महारथैः संपरिवार्यमाणं

ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ॥ २०

तं पञ्चतालोच्छ्रिततालकेतुः

सदश्ववेगोद्धतवीर्ययातः ।

महास्त्रबाणाशनिदीप्तमार्गं

किरीटिनं शांतनवोऽभ्यधावत् ॥ २१

तथैव शक्रप्रतिमानकल्प-

मिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिससुः ।

कृपश्च शल्यश्च विर्विशतिश्च

दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥ २२

ततो रथानीकमुखादुपेत्य

सर्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्मा ।

जवेन शूरोऽभिससार सर्वा-

स्तथार्जुनस्यात्र सुतोऽभिमन्युः ॥ २३

तेषां महास्त्राणि महारथाना-

मसक्तकर्मा विनिहत्य कार्णिः ।

वभौ महामन्त्रहुताचिमाली

C. 5. 2674
B. 5. 60. 25
K. 5. 60. 26

(Ks 'इ' तसादिनादं (Ks Ds 'दात्'); Bs D1 'द्वत्' सादिनां चै (Bs च); T1 Gs 'द्वत्सादितानां; M1. 2. 4 'द्वत्सादि'. Ca cites उद्धतानां and सादितानां; Cc उद्धतसादितानां (as in text). —^b) Ś1 विनेदुर्; K2 विपेदुर्. K3-s B Da Dn Ds-s श्रुत्वा विपेदुर्वसुधा (Ds 'दुः सहसा) मनुष्याः; D1 श्रुत्वा विनेदुः सहसा महारथाः; S श्रुत्वा निपेतुः सहसा मनुष्याः. ✽ Cc आर्तस्वरं श्रुत्वे लन्वयः । ✽ —^c) Ś1 अभिस्वनं; Ks Ds आर्तस्वरः; Ks B1 D1. 8 आर्तस्वनं; B3 'रवं'. M4 'मुक्तं (for 'यूनां). D1 आर्तस्वरान्सादिपदातियूनाम्. Ca cites सादिनः. — K2 om. (hapl.) 19^d. —^d) Ko (sup. lin. as in text) विपाणगात्रावरताडितानां; K4 T1 G1 'त्रापरि' (K4 'र') तापितानां; Ks Ds G1-s M2 'त्रापरताडितानां (G2 inf. lin. 'सादितानां; M2 'ताडितानि). Ca. c cite गात्रं. Ca अपरं.

20 K1 reads 20 twice. —^a) All MSS. (except Ś1 Ko-2; D2 om.) मुहूर्ते (for प्रसूते), and महाभये (for महाभये). Ds om. from पदाति up to द in 21^b. — Ds1 om. (hapl.) 20^c-21^b. —^c) K2. 4 B Da2 Dn D4. 5. 7 'वार्यमाणो. —^d) S संहस्य द्रात् (for ददर्श भीष्मः). D1 सहसादिकेत्.

21 ^a) D1 स (for तं). Ks तं पञ्चतारोश्चितताल-केतुं; Ca as in text. —^b) Ko. 1 'वेगोद्ध' (K1 'द्र') तवीर्ययुक्तं; K2 'वेगोद्धवतीर्ययुक्तं; K3 Ds. 6 'वेगोद्धव' तवीर्ययुक्तं; K4 B D1 'वेगाद्धतवीर्ययानः (Ds 'द्वत्) वीर्ययातं; K4 B D1 'वेगाद्धतवीर्ययानः (Ds 'मानं); Ks 'वेगाहत्वीर्ययातः; Da Dn. 1. 2 (marg.) Ds. 3 'वेगाद्धतवीर्ययानं (Ds 'मानं); Dn2

D1 'वेगाद्धतवीर्ययानं; D1 'वेगोद्धतवीर्ययातः; T1 'वेगाद्धतपादवेगः; T2 'वेगोत्पतवीर्ययानसः; G1. 3 'वेगो-द्धतवेगयातः; G2. 4 'वेगाद्धतवेगयातः (G2 'वाताः); M 'वेगो' (M4 'गा') द्रुतवीर्ययानं. —^c) Ko. 2 महास्त्रबाणा-शनिदीप्तमानं; K1 सहस्त्रभाणाशनिदीप्तमानं (sic); K4 B Da Dn Ds. 7. 8 'वेगाशनिदीप्तमानं; Ks 'बाणाशनि-वीर्ययातः; D1 'दीप्तमानं; D2. 5 'दीप्तमानं; Ds 'दीप्तमानं; S 'बाणासनभीममार्गं.

22 ^a) Cc शक्रप्रति' (as in text). Ca cites प्रतिमानकल्पं. Ks Ds तथैव शक्रप्रतिमानवीर्यम्; Dn2 D3 'प्रतिमप्रभावम्; S तं कार्त्तवीर्यप्रतिमानकल्पम् (T2 'रूपम्). —^b) S इंद्रोपमं (for इन्द्रात्मजं). K3 'मुखा निससुः; K4 D1. 3 T2 'मुखा विससुः; Ks 'मुखा विससुः; B3 'मुखाभिससुः; T1 G1 'मुखाभिससुः. —^c) Ś1 भीष्मश्च (for शल्यश्च). S कृपस्तथा शल्यविर्विशती च. —^d) K3. 4 B Da T2 सौमदत्तिश्च; Ds G1-s M सौमदत्तिश्च; T1 G4 सौमदत्तिश्च. D1 राजा.

23 ^a) T G 'मुखात्. B2 G2 Cc अपेत्य. Ś1 तथा रथानीकमुपेत्य सम्यक्; Ko-2 ततो रथानीकमुपेत्य घोरं. —^b) S (except G1) महास्त्रविर्. G1 'चित्रवर्मा. —^c) T2 शूरो हि; G2 वीरोभि. K3 Da1 सर्वात्. —^d) Ks-s Ds तदा (K1. 5 'था') र्जुनस्यापि; B Da Dn Ds-5. 7. 8 तानर्जुनस्यात् (for तथार्जुनस्यात्). D1 तानर्जुनस्य प्रभवोऽभिमन्युः; S तानर्जुनस्यात्समवोऽभिमन्युः.

24 ^a) B3 Da1 D1 सहस्त्राणि (for महास्त्राणि). B2. 3 D (except D1. 3. 6; D2 om.) 'बलानाम् (for 'रथा-

C 6. 2674
B. 6. 60. 25
K. 6. 60. 25

सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः ॥ २४
ततः स तूर्णं रुधिरौदकेनां
कृत्वा नदीं वैशसने रिपूणाम् ।
जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो
महारथं पार्थमदीनसत्त्वः ॥ २५
ततः प्रहस्याद्भुतदर्शनेन
गाण्डीवनिर्हादमहास्त्रेण ।
विपाठजालेन महास्त्रजालं
विनाशयामास किरीटमाली ॥ २६

तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणा-
मसक्तकर्मा कपिराजकेतुः ।
भीष्मं महात्माभिवर्ष्य तूर्णं
शरौघजालैर्विमलैश्च भलैः ॥ २७
एवंविधं कार्मुकभीमनाद-
मदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ।
ददर्श लोकः कुरुसृजयाश्च
तद्वैरथं भीष्मधनंजयाभ्याम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

नाम्). — ^b) K₁ अनंतकर्मा; B₁. 2. 3 D (except D₂. 6; D₂ om.) असह्य; B₂ अशक्त; T₁ G₁ समुग्र; G₁. 8 स भीम; G₂ स उग्र; Cc असक्त (as in text). Ko-2 [अ]भिनिहत्य; T₂ विनिवृत्य. M₅ कार्मुक. — ^c) Ko-2 बभौ महामंत्रहृत् (K₂ 'हृ' तोर्चिमाली; D₁ बभौ महा-मंत्रशिखी च देवो; D₂ बभौ महामंत्रहुतो महार्चिः; S बभौ तदा मंत्रहुतः शिखीव (T₁ G₁ शिखंडी; G₂ शिखा-वान्). — ^d) Ś₁ सदागतिः सन्; Ko-2 स मातरिश्वा; K₂. 5 D₁. 2. 6 सदा (K₂ D₃ 'दो' गतोसौ. Cc cites सदोगतः (as in text).

25 ^a) K₁. 5 D₁ रुधिरौघकेनां; K₂ Da Dn D₂. 5 'रौघकेनां; M₂. 3. 5 'रोदकानां. — ^b) K₁ हत्वा. K₂ D₁ नदी; K₂ नदं. Ś₁ Ko. 1 आशसने; K₂. 4 B Da Dn D₁-8 तां (K₂ D₂ वै) समरे; D₁ मांसचयैः (for वैशसने). D₁ S कुरुणां (for रिपूणाम्). — ^d) M₁-4 महारथः. B₂. 4 Dn₂ D₁. 7 अहीनसत्त्वः; S (except T₂) अदीनसत्त्व.

26 Ko-2 om. 26^a-27^b. — ^a) K₁ D (except D₁. 3. 6; D₂ om.) प्रगृह्य (for प्रहस्य). K₁ S 'विक्रमेण (for 'दर्शनेन). — ^b) D₁. 3 S गांडीवमुक्तेन शिलाशितेन. — ^c) Ś₁ विचिठ; K₅ विपाद; B₂ शरौघ; Cv विपाठ (as in text). Cc cites विपाठः. K₁ महेंद्रजालं. — ^d) S विशा (T₂ निपा) तयामास.

27 Ko-2 om. 27^a (cf. v. l. 26). — ^b) Ś₁ K₂ असह्य; D₂ अर्यत; T₁ आसक्त. K₂ 'केतु. — Ś₁ om. 27^a-28^b. — ^c) D (except D₂. 6; D₂ om.) S

स (T₂ प्र-) चवर्ष (for [अ]भिवर्ष्य). B₁. 3. 4 Dn₂ D₁. 7. 8 भूयः (for तूर्ण). B₂ भीष्मं महात्मा शरवर्षयुक्. — ^d) B D (except D₁. 3. 6; D₂ om.) शरैः सुतीक्ष्णैः (for शरौघजालैर्). — After 27, K B Da Dn D₁. 3-8 ins.:

222* तथैव भीष्माहतमन्तरिक्षे

महास्त्रजालं कपिराजकेतोः ।

विशीर्षमाणं ददशुस्त्वदीया

दिवाकरेणैव तमोभिभूतम् ।

[(L. 1) Da D₂ 'रिक्ष-. — (L. 2) K₂ महाभक्तं कपिराजकेतो. — (L. 3) D₁ विशीर्षमाणं; D₂ 'वैवाज-. — (L. 4) D₁ Dn₂ दिवाकरेणैव. K₂ तमोभिभूतं; D₁ तमोभिभूतं.]

28 Ś₁ om. 28^a (cf. v. l. 27). — ^a) T G₂-4 एतं कृतं. — ^b) Cc सुदीनवत्. Ko स (for सत्). D₁ T G अदीनसत्त्वं पुरुषो; M₅ (sup. lin. as in text). D₁ असंगवेगं पुरुषो. — ^c) Ko लोकाः. — ^d) D₁ त्वे रथं (for तद्वैरथं). Dn₁ (m as in text) D₁ कुष्म (for भीष्म).

Colophon om. in D₂. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko-2 mention only चतुर्थयुद्धदिवस; K₁ D₂ Dn₁ चतुर्थेहि; B₂ चतुर्थदिवस संग्राम; D₁ D₂ चतुर्थ; T₁ G₂. 4 M₁. 2 चतुर्थेहि; T₂ चतुर्थदिवस; M₁ चतुर्थेहि. — Adhy. name: K₁ D₂ Dn₁ D₂ भीष्मा (Dn₁ orig. कृष्णा) जुनयुद्धं; G₂ संजुन

५७

संजय उवाच ।

द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ।
पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥ १
संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ।
पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ २
नाभिलक्ष्यतया कश्चिन् शौर्ये न पराक्रमे ।
बभूव सदृशः क्राणैर्नास्त्रे नापि च लाघवे ॥ ३

तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथोऽनदत् ॥ ४
पीडयानं च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशां पते ।
दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५
ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् ।
प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥ ६
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् ।

C. 6. 2686
F. 6. 61. 7
K. 6. 61. 7

युद्धः; M₁ द्वंद्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₅ D₁ T₂ M_{3.4} 57; D₂ (*sec. m.*) 18; D₃ 4 (sio); T₁ G 55; M_{1.2} 56 (as in text); M₅ 58. — *Sloka no.*: D₂ D₃ 29. — *Aggregate sloka no.*: D₁ 2448.

57

1 ^a) K₁ द्रौणिर्; G_{2.3} M₂ द्रौणिः. K₅ D_{2.6} भूरिश्रवा. — ^b) K₅ B मारिषः. — ^c) D₂ पुत्रं. ^d) K₅ सायम (K₅ "मि)नश्चैव; K₃ D₁ G₁ सांयमिनेश्चैव (D₁ "आपि); B₁ संयमनेश्चैव; D₂ D₃ सायमने; D₂ G₃ संयमिनं; D₃ सांयमनं (*inf. lin.* "शल"); D₆ चांयमिने; T₂ सांयमिनं; C₆ सांयमने (as in text). B₃ पौत्रश्च लक्ष्मणश्चैव. — ^d) D₂ D₄ (also as in text). ^e समयोधयत्; D₃ पर्यवारयन्. D₁ क्राणिं सम-भियोधयन्.

2 D₂ om. 2^{ab}. — ^a) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) sm) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) tm) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

3 ^a) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) sm) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) tm) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

K₁ कृष्णैर्; K₅ क्रोशे; D₂ D₁ D₅ क्राणिर्; T₂ कश्चिन्. D₁ कृष्णेन सदृशो वीर्ये. — ^a) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh</}

C. 6. 2606
B. 6. 61. 7
K. 6. 61. 7

व्यदृश्यत महच्चपं समरे युध्यतः परैः ॥ ७
 स द्रौणिमिपुणैकेन विद्धा शल्यं च पञ्चभिः ।
 ध्वजं सायमनेश्वापि सोऽष्टाभिरपवर्जयत् ॥ ८
 रुक्मदण्डं महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना ।
 शितेनोरगसंकाशां पत्रिणा विजहार ताम् ॥ ९
 शल्यस्य च महाघोरानस्यतः शतशः शरान् ।
 निवार्यार्जुनदायादो जघान समरे हयान् ॥ १०
 भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सायमनिः शलः ।

8 ^{ab}) D1 स द्रौणिमिपुणा विद्धा शल्यं पंचभिराशुगैः;
 S द्रौणिमेकेपुणा विद्धा शल्यं विद्याश्च पंचभिः. — D2 om.
 8^a-35^d. — ^a) S1 सायमनेशः; K3 D6 G1.3 सायमि".
 B1-3 D3 T1 G चैव (for चापि). D1 ध्वजं च भूरि-
 श्रवसः. — ^a) T1 G1.3.4 M1-3.5 सोष्टभिः. K1 Da1
 अपवर्जयन्; K4.5 D3 अप(D3 'पि)वर्जयत्; Dn1 D3
 'S चिच्छेदे ततः (T2 च सः); D1 अभ्यमर्दयत्; Cc
 अपवर्जयत् (as in text).

9 D2 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) Da1 रुक्मदण्डं;
 D5 तस्मादण्डं. — ^b) Da1 D5 प्रेषितं; D6 प्रेक्षितां. S1
 K3-5 B1 Da1 D3 T2 G1-3 सौमदत्तिना; D8 सौमद-
 त्तिना. — ^a) K1.4 B पत्रिणापजहार तां; K3.5 D6 S
 पत्रिणामि(T2 'पु)जघान तां (K5 तं); Da Dn D1.5.7.8
 पत्रि(Da D5 'त्रे)णाभिजहार तां; D1.8 'णा प्रजहार तां.

10 D2 om. 10 (cf. v. l. 8). K1 om. 10^{ab}.
 — ^a) S1 Ko.2.3.5 Da D1.5.6 तु (for च). K4
 B1.4 D3 S महावेगान्. — ^b) K3 अस्यांतः; B2 D3
 अद्यतः; D1 शितांश्च. K4 Dn1 S समरे (for शतशः).
 D1 परैः; T2 शरैः. — After 10^{ab}, T1 G4 M2 ins.:

224* धनुश्चिच्छेद भलेन तीव्रवेगेन फाल्गुनिः ।

[T1 फलेन.]

— ^a) S जघान (for निवार्य). S1 'दायादौ. — ^a) S
 चतुर्भिः (for जघान). K4 B Dn2 D1.3.4.7.8 S
 चतुरो (for समरे).

11 D2 om. 11 (cf. v. l. 8). — ^b) Ko सायमणिः;
 K1 D1 संयमनिः; K2 सायं; K3 संयमिनिः; K5 Dn2
 T2 G1-3 M2 सायमिनिः (K6 'नः). — ^a) K1-3 नाभ्य-
 वर्ततः; K5 D3 T2 M1-3 नाभ्यवर्ततः; T1 G4
 न ह्यवर्तः; G3 नाभ्यवर्ततः; Cc नाभ्यवर्तन्त (as in text.)

नाभ्यवर्तन्त संरब्धाः कार्णवैर्बाहुबलाश्रयात् ॥ ११
 ततस्त्रिगता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः ।
 पञ्चत्रिंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२
 धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्गुधि ।
 सहपुत्रं जिघांसन्तं परिववुः किरीटिनम् ॥ १३
 तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षितौ रथर्मभौ ।
 ददर्श राजन्याश्चाल्यः सेनापतिरभिर्जित् ॥ १४
 स चारणरथौघानां सहस्रैर्वहुभिर्वृतः ।

S संकुब्धाः. — ^a) K1.3 Da1 G2 कार्णवैः; Dn1 D1.4
 5.7.8 T2 G1 कार्णिः; G3 कार्णी. S1 बाहुबलाश्रयः;
 K4 'श्रयाः; K6 'श्रयः; B1.3.4 Dn2 D1.3.4.1.1
 'बलोदयं (D3 'त्रे); Da Dn1 D5 'बलादिताः; S 'बले
 दयात् (T2 M1-3.5 'यान्).

12 D2 om. 12 (cf. v. l. 8). — ^a) B1 Da1 D5
 G1.3 M2.5 त्रिगतं. — ^b) K3 D6 मद्रकाः (for मद्राश्च).
 K3 B4 Dn2 D3.4.7.8 केकयैः; Da Dn1 D3 केकयः.
 K4 मद्रकाश्च सकेकयाः; T1 G4 सहितास्तु सकेकयैः; G4-
 सहितास्तत्र केकयैः. — ^a) Ko.2.4 B D (except D2;
 D2 om.) पंचविंशतिसाहस्रास्तव; S पंचत्रिंशतिसहस्राभिः.
 — ^a) S पुत्रेण तव (by transp.). K3.5 D6 नोदिताः;
 K4 देशिताः.

13 D2 om. 13 (cf. v. l. 8). — ^a) K3 D5 वृ-
 त्तद्विदो; K4 D1 S धनुर्वेदविदां. S श्रेष्ठम् (for मुख्या).
 — ^b) K1.2 अजेया युधि शत्रुभिः; S अजेयमरिभिः (M1-
 'मरै)र्गुधि. — ^a) M2 सहसात्र (for सहपुत्रं). Ko-
 D2 G2.3 M1.2.4.5 'संतः. D1 पुत्रेण सह संयुक्तं. — ^a)
 D1 परिचक्रं (for 'ववुः).

14 D2 om. 14 (cf. v. l. 8). — ^a) B1 तौ तु
 हतपितां; T2 तौ तु तत्र महाराज. — ^b) Dn2 परिक्षितः;
 T2 पितापुत्रौ; Ca. 6 परिक्षितौ (as in text). K2.1
 D6 नरर्षभौ; K4 रथाद्वहिः; D1 नरोत्तमौ; D3 S महा
 रथौ (for रथर्मभौ). — 14^{cd} = (var.) 223*. — ^a) Dn2
 Dn2 राजा (for राजन्). K1 पंचाल्यः. — ^a) Dn2
 'पतिरिदमः.

15 D2 om. 15 (cf. v. l. 8). — ^a) K4 स वान-
 सहस्राणां. — ^b) K4 रथौवैद् (for सहस्रैर्). — ^a)
 D1 सादिभिः (for वाजिभिः). — ^a) B Dn2 D1.4.5
 ततः; Da Dn1 D5 तथा (for वृतः). Ko.2 वैवः

वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५
 धनुर्विस्फार्य संकुद्रश्चोदयित्वा वरुथिनीम् ।
 ययौ तन्मद्रकानीकं कैकयांश्च परंतपः ॥ १६
 तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वजा ।
 प्रयुक्तरथनागाश्च योत्स्यमानमशोभत ॥ १७
 सोऽर्जुनं प्रमुखे यान्तं पाञ्चाल्यः कुरुनन्दन ।
 त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जुनेदृशे समर्पयत् ॥ १८

ततः स मद्रकान्हेत्वा दशभिर्दशभिः शरैः ।
 हृष्ट एको जघानाश्वं भलेन कृतवर्मणः ॥ १९
 दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः ।
 जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परंतपः ॥ २०
 ततः सायमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ।
 अविध्यत्रिंशता बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ २१
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंहिहन् ।

C. 5. 2706
 B. 5. 51. 22
 K. 6. 51. 22

Da1 D5 वात- (for शत-). — For 15, S subst.:

225* पारावताश्वं स रथमास्थाय परवीरहा ।

[T1 G1 पारावताश्वः; G3 वारावताश्वः]

16 D2 om. 16 (cf. v. 1. 8). — ^a S विस्फार्य.
 — ^b K1 देशयित्वा; K5 B नोद^० (for चोद^०). B
 D (except D5; D2 om.) T1 G च वाहिनीं; T2 M
 च वाजिनः (for वरुथिनीम्). — Da Dn1 D5 om.
 16^{ad}. — ^c K1 B D1. 4. 8 T2 ययौ तं; T1 G M1 स
 ययौ; M1-3. 5 ययौ च (for ययौ तन्). B3 मद्रकानीकैः.
 D5 (marg. sec. m.) जगाम तन्महानीकं. — ^d MSS.
 (indiscriminately) कैकयान्, कैकेयान्. Ko कैकयाश्च.
 K3. 4 B3. 4 D5 (before corr.). 6-8 T1 G2. 4 M1. 3. 5
 परंतप.

17 D2 om. 17 (cf. v. 1. 8). — ^a G3 गुप्तम्.
 — ^b D1 तत्सैन्यं; G3 अनीकं. K1 Da1 D1. 3. 8 T
 G1 M1 धन्विना. — ^c Ko-2 प्रयुक्त (K2 'भूत') नर-
 नागाश्च; K3 D5 प्रभूतरथनागाश्च (K3 'गौर्व'); D1. 3
 S संरथयथ (T2 'वधे नर-; M1 'वधनर') नागाश्च. Cc
 cites प्रयुक्ताः and रथाः.

18 D2 om. 18 (cf. v. 1. 8). — ^a Ko-2 स कृपं;
 K1 B3 Da Dn D1. 5. 7 T G1. 4 M2 सोऽर्जुनः; G2. 3
 सोऽर्जुने; Cc सोऽर्जुनं (as in text). Ko-3 D5
 सहसा; Cc प्रमुखे (as in text). Da D5 यांतु; S
 यात्वा; Cc यान्तं (as in text). D3. 4. 5 सोऽर्जुनप्रमुखैर्या-
 (D3 'खं यो') तं. — ^b K1 पांचाल्यः; B2. 3 पांचालः;
 D1 पांचाल्यं; G2 पांचाल्यैः. Ś1 K3 D1. 6 G3 M1
 कुरुनन्दनः (M1 'नं'); B2. 3 Dn1 कुल (B2 'रु') वर्धनः; T2
 कुलनन्दनः. K1 B1. 4 Da1 Dn2 D3. 4. 7. 8 पां (Da. 7 पं)-
 कुलनन्दनः. K1 B1. 4 Da1 Dn2 D3. 4. 7. 8 पां (Da. 7 पं)-
 चालकुलवर्धनः; B1 पांचालकुरुनन्दनः; Da2 D5 पांचाल्य-
 कुल (D5 'ल') वर्धनः. — ^c Da1 D5 सार^० (for शार^०).
 — ^d K1. 3 जत्र; D5 यतु; D5 जतु; S (except
 M3) भुज^० (for जतु^०). Ś1 Ko-2. 5 समर्पयत्; K3. 4

B1 Da2 Dn2 D5-8 समर्पयत्; D1 समर्पयेत्.

19 D2 om. 19 (cf. v. 1. 8). — ^a D1 ततस्तु.
 B2 Da D5 प्रभद्रकान् (for स मद्र^०). Ś1 मद्र^०; K2
 सुद्र^०; K5 पुत्र^०. T G म (T1 मु) द्राजानं (for मद्र-
 कान्हेत्वा). B1. 3. 4 Da Dn1 D5 M1. 2. 4. 5 विध्वा; Dn2
 D1. 7. 8 भित्वा (for हत्वा). — ^b K3. 5 D5 दश वै;
 B1 D1. 3. 7 M दशैव; T1 G विष्याध; T2 विष्याथ
 (for दशभिर्). K1 कुशभिः; Da1 न शतैः; Da2
 Dn D1. 5. 8 निशितैः (for दशभिः). — ^c K3. 4 D3
 T1 G M हृष्ट एकं; K5 हृष्य एकं; D1 हृष्टमेकं.
 Ko. 2 जघानाश्वान्. B Da Dn D4-8 पृथक्षं (D5 हृष्ट
 पृथं) जघानाश्वान्. — ^d K1 बलेन. K1. 2 कृतवर्मणा.

20 D2 om. 20 (cf. v. 1. 8). — ^a Ś1 Ko. 1. 4
 चैव (for चापि). — ^b Dn3 T1 G1 कौरवस्य; G3
 M1-3. 5 पौरव्य^०. — ^c B1. 4 Da1 Dn1 D1. 3. 4 S वि-
 मलाग्रेण. — ^d K2. 5 Da2 D5. 6. 8 T2 M1-3. 5 परंतप
 (K5 'पं'); B1 समंततः; D1 महाबलं; T1 G महा-
 बलः.

21 D2 om. 21 (cf. v. 1. 8). — ^a MSS. (indi-
 scriminately) संय^०, 'मिनेः, साय'. — T2 om. (hapl.)
 21^b-24°. — ^b K1. 5 पांचाल्यं. D1 'दुर्मदः'. — ^c
 Ko. 2 आविध्यत्. K3 D5 त्रिशता; K1 B3. 4 Da Dn
 D4. 5. 7. 8 S (T2 om.) दशभिर् (for त्रिशता). — ^d
 K3 साध- (for चास्य).

22 D2 T2 om. 22 (cf. v. 1. 8, 21). — ^b = 3.
 154. 40^b; 4. 20. 34°. Ś1 Ko. 2 Dn3 D5-8 T1 G1. 4
 सृक्किणी (Ko 'णी'); K1 सृकुले; K3 D5 सृक्किणीं;
 D5 G1 M2. 5 सृक्किणी; M1. 3. 4 सृक्किणी. B2 Da1
 Dn3 D1. 3-5. 8 परिलेहिहन्; T1 G संहिहन्मुहुः; M
 लेलिहन्मुहुः. — ^c K1 बलेन. — ^d Ś1 निश्चकर्तास्य;
 B Da Dn D4. 5 चकर्तास्य च; D1 विचकर्तास्य; D5
 न चक^०. Ko कारुण्यं; T1 G सारथिं (for कारुण्यं).

मल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्मुकम् ॥ २२

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्पयत् ।

अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्मौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ २३

स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ ।

पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ॥ २४

स संगृह्य महाघोरं निक्षिंशवरमायसम् ।

पदातिस्तूर्णमभ्यर्छद्रथस्थं द्रुपदात्मजम् ॥ २५

तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगम् ।

भ्रान्तावरणनिक्षिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ २६

दीप्यन्तमिव शस्त्रार्च्या मत्तवारणविक्रमम् ।

अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७

तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः ।

शितनिक्षिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥ २८

बाणवेगमतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः ।

त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो विभेद गदया शिरः ॥ २९

तस्य राजन्सनिक्षिंशं सुप्रभं च शरावरम् ।

23 D₂ T₂ om. 23 (cf. v. l. 8, 21). — ^a) B₃ Dn₃ D₄ s तथैनं. — ^b) Ś₁ Ko-2 समर्पयत्; K₃-s B D (except D₄₁ Dn₁ D₃; D₂ om.) समर्प^o. — ^c) Ś₁ अश्वाश्चास्य; S (T₂ om.) अथाश्वांश्च (for अश्वांश्चास्य). G₃ राजा. — ^d) Ko-2, 4 B₃ s D₄₂ D₃ s उभौ च; K₃ तथोभौ; K₅ तथा तौ. T₁ G नदन्पृष्टे च सारथिः; M उभौ च प्राष्टिसारथी.

24 D₂ om. 24 (cf. v. l. 8). T₂ om. 24^{ac} (cf. v. l. 21). — ^a) B₃-4 हताश्वेथ (B₃ 'श्वेतु'); D₄₂ D₃ हतेश्वेथ; Dn₂ D₄ s हताश्वे स (by transp.). — ^b) Ś₁ भारतर्षभ; K₃ M₂ पुरुषर्षभ (M₂ 'भं'); D₁ भरतोत्तम. D₃ नक्ष्या भरतसत्तम. — ^c) K₅ पुत्रिः सांयमिनेः पुत्रः. — ^d) K₁ पंचालस्य. B₁ s, 4 D₄ Dn D₁ s, 5, 7, 8 S यशस्विनः (T₁ G₂ s 'नं') (for महात्मनः).

25 D₂ om. 25 (cf. v. l. 8). — ^a) D₁ s, 4 T₁ G₁ s संगृह्य; B D₄ Dn D₄ s, 7 G₂ s M स प्रगृह्य; T₂ स प्रददय. K₂ महात्मानं; D₁ महाराज. — ^b) Ś₁ निक्षिंशं शरमायसं; Ko-2 'शं स्थिरमा'; K₃ s D₃ 'शं परमा'; S 'शं परमायुधं'. — ^c) Ko-2 T₁ G अभ्यागाद्; K₄ B D (D₂ om.) Co आनर्छद्; K₅ अस्य हन्; T₂ M आगच्छद्. — ^d) D₁ पुरुषोत्तमं; D₃ S पुरुषर्षभं (G₁ 'भः') (for द्रुपदात्मजम्).

26 D₂ om. 26 (cf. v. l. 8). — ^a) D₁ तं श्येनमिव चापांतं. — ^b) K₃ D₃ समुद्धतम्; K₅ D₃ आपतंतम्; D₁ S ले पतंतम्. — In K₄, 26^{cd} is lost on a damaged fol. — ^c) Ś₁ Ko-2 अतवारणं; K₂ अतवारणं; K₃ प्रेमिवारणं; D₁ विभ्रतं वर. Ca cotes आवरण. — ^d) K₃ कालोत्सृष्टम्; K₅ कालोत्सृष्टम्; D₁ S कालासृष्टम्; Ca. o कालोत्सृष्टम् (as in text).

27 D₂ om. 27 (cf. v. l. 8). — ^a) K₀ s शस्त्रार्च्या; K₃ s D₁ s, 6 शस्त्रार्थि. K₄ B D₄ Dn D₁ s, 7, 8 दीप्यमानमिवादित्यं; S दीप्यमानं यथा वह्नि. — ^b) S (except T₂) मत्तवारणवारणं. — ^c) Ś₁ अपश्यन्पाण्डवास्तत्र; K₃ D₃ 'श्यन्पाण्डवास्तत्र'; S पश्यतां पाण्डुपुत्राणां. — ^d) Ko चैव (hypermetric) (for च). Ś₁ धृष्टद्युम्नं च पार्षतं; D₄₂ D₃ 'द्युम्नस्य पार्षतः'; S प्रवेग (T₂ M 'मोहः') समपद्यत.

28 D₂ om. 28 (cf. v. l. 8). — ^a) Ś₁ K₃ पांचालपुत्रस्य; K₁ D₄ पंचालपुत्रस्तु; B₁-3 D₃ पांचालदायादः; D₃ 'पुत्रश्च. — ^b) G₃ अति (for अभि). — ^c) T₁ G₁ s, 4 M₄ पीतं; M₃ शत (for शित). — ^d) K₃ शरवारणधारिणः; M₄ शरावरणधारिणं.

29 D₂ om. 29 (cf. v. l. 8). — ^a) Ś₁ बाणवेगम्; Co बाण (as in text). K₃ s D₃ व्यतीतस्य (K₃ 'श्च'); M₁-3 अतीत्या (M₃ 'ता')स्य; Co अतीतस्य (as in text). — ^b) Ś₁ K₃ रथाभ्यां समुपेयुषः; K₂ s D₄₂ D₃ s, 7 रथाभ्यासमुपे; K₄ B₁ s, 4 Dn₂ D₁ s तथाभ्याशमुपे; D₃ रथाभ्याशमपेयुषः; T₂ 'भ्याशमुपे ततः. — ^c) M₄ सेनापतिं.

30 D₂ om. 30 (cf. v. l. 8). — ^a) K₃ सनिक्षिंशं (for 'क्षिंशं'). D₃ तस्य राजतनिक्षिंशं; S निक्षिंशलस्य राजेंद्र. — ^b) K₃ D₃ सुप्रवृत्तं; K₅ सुवृत्तं च; D₃ सशरं च; T₂ सुप्रसन्न; G₁ संप्रभम्; M₁ s, 5 प्रभवे च; M₂ प्रभिन्नं च (for सुप्रभं च). K₃ D₃ शिरोवरं; K₄ B₃ D₃ शरासनं; K₅ M₄ शरावहं (for शरावरम्). Ko-2 सुप्रभं शरवारणं; T₁ G₂-4 संप्रभमशरावरं. — ^c) K₄ Dn D₄ s, 5 पतितं; D₁ T₁ G पति (G₁ 'हि')तो Co cotes [आ]पतितं. K₂ B₂ D₄₂ हतस्यापति (K₂ 'त')तो हस्ताद्; K₃ s B₃ हतस्यापततो हस्ताद्. — ^d) K₂ s B₃ D₃ T₁ G M वेगेनाभ्यपत (G₃ 'हन')द्भुवि; B₃ D₄ D₄

हृत्स पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ३०
तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः ।
पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१
तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे ।
हाहाकारो महानासीत्तत्र सैन्यस्य मारिष ॥ ३२
ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३

तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ ।
ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४
ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ।
आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५
तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः ।
आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।

यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ॥ १
नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि ।

C. 6. 2717
B. 6. 62 2
K. 6. 62. 2

D1. 3. 5. 8 सोत्सेधमपतद्भुवि (D1 °च्छिरः). Ca. c cite
सोत्सेधं.

31 D2 om. 31 (cf. v. l. 8). — °) D1 निहत्य तु
(for तं निहत्य). — °) D6 लभेत; M2 स लेभे
(by transp.). B1 D6 स लेभे परमां युद्धं; T G
M1. 3-5 लेभे परमकं यशः. — °) Ś1 Da1 पुत्रं. K1
Da1 D1 पंचाल°. — °) D1 महात्मा ह्यतिविक्रमः; S
हंद्रो बलमिवेश्वरः.

32 D2 om. 32 (cf. v. l. 8). — °) S शल्य° (for
राज°). K4 महाबले; K5 बलीयसि. — Ko om.
32°-34°. — °) K5 आक्रोशः सुमहान°. — °) K4
सैन्येषु; Da Dn1 D5 पुत्रस्य. Ś1 K1. 3. 4 भारत (for
मारिष).

33 Ko D2 om. 33 (cf. v. l. 32, 8). — °) K5
निहितम् (for निहतम्). — °) K1 पंचाल्यं. G1-3 युधि
(for युद्ध).

34 D2 om. 34 (cf. v. l. 8). Ko om. 34° (cf.
v. l. 32). — °) D3 शूरौ (for वीरौ). Ś1 तत्र तत्र
महावीरौ; K1. 3-5 D1. 5 तौ तु तत्र (K1 तत्र तौ तु)
महावीर्यौ. — °) Ś1 रथिनौ वरौ; D3 युद्धदुर्मदौ.
— °) K1. 2 कुरवाः; Da Dn1 D5 कौरवः. T1 G
कुरवः पांडवैः सह.

35 D2 om. 35 (cf. v. l. 8). — °) K5 Da2 D5
पार्षतः; M2 पार्षतः. — °) K5 महाबाहुस् (for त्रिभि-
र्बाणैस्). — °) K1 महागजं.

36 °) Ś1 तथैव. K1 पार्षतं; K3 B1 Da2 D1. 3. 5
S पार्ष(M2 °वै)तः. K3 B1 D5 शल्यं; K5 D3 वीरं.
B1. 2 Da2 शूरः; D1 S वीरः (for शूरं). — °) K1
शल्यः; K3 D5 वीरं; B1 D3 S शल्यं; D1 शरैः (for
शल्यः). K3. 3 D3 S °शोभनं (T2 °भितं). — °) K5
क्रुद्धं. S आजघान शरैः क्रुद्धस्.

Colophon om. in Ś1. — Sub-parvan: Omitting
Sub-parvan name, Ko mentions only चतुर्थे दिवसे;
K1. 2 D2 चतुर्थयुद्धदिवसः; K1 M1 चतुर्थेहि (M1 °हिके).
— Adhy. name: K1 Da Dn1 D5 सांयमनि (D5 °नी).
पुत्र (K1 om. it) वधः; G1-3 M1. 3. 4 शल्यपुत्रवधः.
— Adhy. no. (figures, words or both): Da2 (sec.
m.) 19; Dn3 M5 59; D1 T2 M3. 4 58; T1 G 56;
M1. 2 57 (as in text). — Śloka no.: Dn D2 36.

58

1 Ś1 Ko-2 transp. 1°-16° of this adhy. and
7°-19° of adhy. 61, (K5 reading st. 1°-16° also
after the transposed stanzas). — °) K5 (first

अव्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ २

हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य संजय ।

पतितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३

युध्यमानान्यथाशक्ति घटमानाञ्जयं प्रति ।

पाण्डवा विजयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४

सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च ।

अथौपं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५

तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पाण्डवाः ।

मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् ।

शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७

time) 'मैवं. M₅ वरं (for परं). — °) D₂ सत्सैन्यं; T₁ G यत्सेना; T₂ तत्सैन्यं. D₁ पुत्राणां (for पुत्रस्य). — °) K₃. 5 B₁ S पांडुपुत्रेण. Ś₁ D₁ बाध्यते; B₁ हन्यते; D₁ विध्यते; D₁. 6 बध्यते.

2 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. D₁ reads 2^{ab} twice. — °) Ś₁ मामकास्तात; Ko. 1. 2 (second time) T₁ G₁. 3. 4 'कानेव; K₂ (first time) B₁. 2. 4 Da Dn D₂. 4. 5. 7 'कान्सू (B₁ 'कान्पू; D₁ 'काः सू)त. G₂ मामकांश्च रणे तात. — °) Ko. 1. 2 (second time) हतास्तात. Ś₁ Ko. 1. 2 (second time) प्र-; K₄ D₁ (second time) D₃ च; T₂ M₁. 3-5 स्म; M₂ सु (for हि). K₅ शंसति. T₁ G निहताविह (G₂ 'नेव) शंससि. — After 2^{ab}, G₃ reads 4. — Ko. 2 (both second time) om. (hapl.) 2^c-3^d. — °) Ś₁ K₁ D₂ अव्यग्रांश्च; K₂ (first time). 4 Dn₂ D₁. 4. 5 अत्यु-ग्रांश्च; D₁ अवघ्नांश्च; S उदग्रांश्च. Co oites अव्य-ग्रान्. D₁ [अ]प्रहृष्टांश्च; T₂ प्रवृष्टांश्च; G₂-4 प्रवृष्टांश्च. — °) K₅ शंसति (for 'सि). — After 2, S ins.:

226* विभग्नांश्च प्रणष्टांश्च नित्यं शंससि मामकान् ।

[T₂ G₁. 3 M अग्नांश्चैव (for विभग्नांश्च). T₂ प्रमग्नांश्च; G₁ M [अ]प्रहृष्टांश्च (for प्रणष्टांश्च).]

3 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. Ko. 2 (second time) om. 3 (cf. v. l. 2). — °) D₂ माम-कानय; S (except M₂) निरुत्साहांश्च (for मामकानद्य). — °) K₄ B₁. 4 D₁ D₂ D₁ D₃ पातितान्. S (except M₂) मामकांश्च रणे तात. — °) Ś₁ K₃ D₂. 6 प्र-; D₁ हि (for च). K₅ नित्यं शंससि पाण्डवान् (= 2^d); B₂ S (except M₂) निहतानेव शंससि.

4 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. G₃ reads 4 after 2^{ab}. — °) Ś₁ Ko. 1. 2 (second time). 3 D₂ युध्यमाना. — °) Ś₁ घटमानं; Ko. 1. 2 (second time). 3 D₂. 6 घटमाना; T₂ यतमानाञ्च; Co घटमानाञ्च

(as in text). — °) K₁ om. (hapl.) from जयन्ते up to वा in 6°. K₄ B D₁. 3. 6 M₁. 3. 5 हि; M₄ है (for वि). K₂ (first time). 5 Da Dn₁ D₂. 3 पते (for एव). T₁ G पाण्डवा विजयन्ते च. — °) B₂ D₁ D₂ D₂. 3 (marg. sec. m.). 4. 5. 7. 8 T₂ M हीयन्ते; D₁ जीर्यन्ते; Dn₁ जयन्ते; T₁ G₁ त्रि (G₃ कि)यन्ते (for जीयन्ते). K₃. 5 D₆ [5]पि च (for चैव).

5 K₁ om. 5 (cf. v. l. 4). For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. — °) S transp. तीव्राणि and दुःखानि. — °) D₂ M₂ 'कृतेन. K₃. 4 ह; D₁. 2 S है; D₆ हि (for च). — Ko. 2 (both second time) om. (hapl.) 5^{ed}. — °) Ś₁ अद्रौपं (sic). D₆ समरे (for सततं). D₁ तावद् (for तात). S समभ्रौपमं तात. — °) S (mostly) दुःषहानि.

6 K₁ om. up to वा in 6° (cf. v. l. 4). For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. — °) S उपायं तु (G₃ उपयांति) (for तमुपायं). Ś₁ उपायं नैव पश्यामि. — °) Ś₁ जयेरन्; K₄ जयेयुर; B₂ जीयेयुर; D₂ D₂. 3 (marg. sec. m.). 4. 5. 7. 8 हीयेरन्; D₃ जीर्यन्ते. B₁. 4 ये च. B₂ Dn₁ D₂. 3. 5. 6 पाण्डवान्. S येन जेवा (M₂-4 जरया) हि पाण्डवाः. — M₁. 2 om. 6^{ed}. — °) G₂ मामकेया (for मामका वा). B₂. 4 D₂. 6. 8 विजयं; D₁ तु जयं; M₄ च जयं (for वा जयं).

7 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. M₅ om. the ref.; T₂ reads the ref. before 7^{ed}. — °) D₁ यथा क्षयो नराणां हि; S गजवाजिमनुष्याणां. — °) Ś₁ रथवाजिमनुष्याणां; D₁ गजवाजिरथक्षयः; S तथैव रथिनां क्षयं. — °) K₂ (all first time) शिरो; D₃ T₂ स्थिरो (for स्थिरो). Ś₁ Ko. 1. 2 (all second time) D₂ शृणुत्वावहितो राजन् (Ś₁ 'तो भूत्वा). — °) Ś₁ T₁ G₄ तथैव; D₅ तस्यैव (for तवैव). S [अ]पनयो (T₂ 'यो) महत्.

8 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. — °)

भीष्मवधपर्व]

धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ।
पीडयामास संकुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८
तत्राद्भुतमपश्याम पार्यतस्य पराक्रमम् ।
न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९
नान्तरं ददृशे कश्चित्तयोः संरुध्यो रणे ।
गृह्णीतमिव तद्युद्धं तयोः सममिवाभवत् ॥ १०
ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
धृत्वाश्चिच्छेद भलेन पीतेन निशितेन च ॥ ११
अयं शरवर्षेण छादयामास भारत ।

गिरिं जलागमे यद्वज्रजलदा जलधारिणः ॥ १२
अभिमन्युस्तु संकुद्धो धृष्टद्युम्ने निपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मद्राजरथं प्रति ॥ १३
ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः प्राप्यातिकोपनः ।
आर्तायनिममेयात्मा विव्याध विशिखैस्त्रिभिः ॥ १४
ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽऽर्जुनि रणे ।
मद्राजरथं तूर्णं परिवार्यावतस्थिरे ॥ १५
दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती ।
दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः ॥ १६

C. 6. 2731
P. 6. 62. 18
K. 6. 62. 16

K₁ (first time). 4. 5 B₃ D (except D₁-3. 6) "द्युम्नश्च.
—^a) Ś₁ K (K₂ second time) D₂ बहुभिः; S
(except M₂) निशितैः (for नवभिः). —^a) Ś₁
Ko. 1. 2 (second time) "पतित्वायकैः; Da Dn₁ D₂
"पतिरायकैः; D₁ "पतिमोजसा.

9 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. —^a)
K₁ तदद्भुतम्. T₁ G₁. 3. 4 रणे चक्रे; T₂ M परं चक्रे;
G₂ रथोश्चक्रे (for अपश्याम). —^b) K₂ (first time)
शर्ममस्थपराक्रमः (sic); S पार्यतः परवीरहा. —^c) K₁
Dn₁ D₁. 5 निवारयत. K₄ B यत्तूर्णं; S यत्संख्ये.
K₃ D₂. 6 न्यवारयत्ततस्तु (D₂ "द्यथा त्") णं. —^d) K₀
समितिशोभनं; Cc समिति (as in text).

10 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. D₂
om. 10^{ab}. —^a) B₁ D₁ दृश्यते (for ददृशे). Ś₁
Ko. 1. 2 (second time). 3. 5 B₁ D₁. 3. 6 तत्र (for
कश्चित्). —^b) Ś₁ Ko. 1. 2 (second time) सारथिनो-
स्तदा; K₃. 5 D₆ स रथिनोस्तथा (K₅ "नोस्तदा; D₆
"नस्तदा); D₁ S पुरुषसिंहयोः; D₃ तु रथिनोस्तदा.
—^d) K₂ (first time) B₁-3 Da Dn D₁. 3. 7. 8 S
योः समभवत्तदा; D₁ तयोस्तदभवत्समं.

11 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. —^a)
Ś₁ बलेन; K₃ वेगेन; Dn₁ शल्येन; Dn₁ पीतेन;
G₂ भलेन (for भलेन). —^d) K₃ भलेन; Dn₁
शितेन (for पीतेन).

12 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. —^a)
Ś₁ Ko. 1. 2 (second time) तथैनं. —^b) Ś₁ Ko. 1. 2
(second time). 3. 5 Dn₁ D₂. 3. 6 संयुगे (for भारत).
—^d) Ś₁ जलदो जलदानिव; Ko. 1. 2 (second time)
ज (K₂ ज्व) लदा न्योमचारिणः; K₃ D₁-3. 6 जलदो जल-

द्युभिः (D₁ "वर्षिणा; D₂ "वृष्टिमान्"); K₅ जलदे जल-
धारय (sic). Cc cites जलधारिणः (as in text).

13 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. —^a)
K₃ D₂. 6 च सं; S ततः (for तु सं). —^b) Ś₁ प्र.
पीडिते; K₁ B₁. 2 T₂ G₁. 3 M च पीडिते; B₃ D₁
[5] तिपीडिते; B₄ च पातिते. K₂ (second time) Dn₁
"ज्ञेन पीडिते.

14 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1.
—^a) K₀ "रथः. K₄ मद्राधिपरथं प्राप्य. —^b) Ko. 1. 2
(second time) प्राप्याथ कोपनः; K₂ (first time) B₂. 3
Da Dn D₁. 3. 7. 8 संप्राप्य कोपनः; K₃ D₃ प्राप्यांत (D₆
"प्याति) कोपमः; K₁ परमकोपनः; D₁ युद्धविशारदः
(for प्राप्यातिकोपनः). —^c) Ś₁ आर्तायनिर्दुः; Ca
अर्त्तायनि. —^d) Ś₁ Ko. 1. 2 (both times). 3. 5 Dn₂
D₁-4. 6-8 S निशितैः (for विशिखैस्). Ś₁ Ko. 1 D₁-2. 6
S शरैः (for त्रिभिः).

15 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. —^a)
D₆ G₃ परिप्सन्तो; Cc परीप्सन्तो (as in text). Ś₁
K₂ (second time). 2. 5 B₁. 2 Da Dn D₂. 5. 7 T₂
[5] र्जुनं; Cc [आ] र्जुनि (as in text). Ś₁ समे; B₁
D₂ प्रति (for रणे). D₁ परीप्सन्तो रणे र्जुनं. —^c) K₃
प्राप्य; K₅ सर्वैः; T₂ M क्षिप्रं (for तूर्णं). —^d)
B₂ S परिवार्योपतस्थिरे.

16 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf. v. l. 1. —^a)
B₂ विराटश्च; S दुर्घिपहो (for विकर्णश्च). —^b) K₂
(both times). 3 D₃ "विदिशति; D₁ पुरुनित्रश्च भारत;
T₁ G दुपहो दुर्मुखस्तथा; T₂ M दुर्मुखो दुपहस्तथा.
—^c) Ś₁ K₁ दुर्मर्षणो; D₁ दुःशासनो (for दुर्मर्षणो).
Ko-2 D₁ दुर्घिपहो; D₂ (marg. sec. m.) चित्रसेनो; S
च राजेन्द्र (for दुःसहश्च). —^d) Ś₁ K₄ Da Dn D₂. 3. 8

C 6. 2732
B. 6. 62. 17
K. 6. 62. 17

सत्यव्रतश्च भद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत ।

एते मद्राधिपराश्च पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७

तान्भीमसेनः संकुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८

नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशां पते ।

अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः ।

ते वै समीयुः संग्रामे राजन्मुर्मन्त्रिते तव ॥ १९

तस्मिन्दाशरथे युद्धे वर्तमाने भयावहे ।

चित्रसेनः सुदुर्मुखः; B1.2 D3 'सेनोथ दुर्मुखः; D1 दुर्मुखश्च विविशतिः; D2 (marg. sec. m.) दुर्मुखो दुःसह-
स्यथा; S चित्रसेनो विविशतिः.17 °) K1 B D (except D1-3.6) S सत्यव्रतः पुरुमि-
(T2 'रुमि')त्रो. — °) K1 B1.4 दुष्कर्णश्च महारथः;
B2.8 Da Dn D4.5.7.8 S विकर्णश्च महारथः; D1 चित्र-
सेनश्च भारत. — °) K5 पालयन्ति. Ko स्थितान्; Da1
M3 स्थिरा (for स्थिता).18 °) S1 भीमसेनोथ संकुद्धो; S भीमसेनस्ततः कुद्धो.
— °) Da D5 'न्नस्य. D6 भारत (for पार्षतः). — °)
K3 D5 माद्रि'. K3 तु (for च). T2 मारिप; M
भारत (for पाण्डवौ). — After 18, N ins.:

227* धार्तराष्ट्रान्दश रथान्दशैव प्रलवारयन् ।

19 D2 om. 19. — °) M1-3.6 नानाविधानि.
— °) Da1 D6 विसृजन्तौ. — °) Ko.2 D1 T2 M2.3.5
अभ्यवर्तन्त; K1 Dn2 'वर्तन्त; K3 'वर्षन्त. K1 B Da
Dn D4.5.8 संकुद्धाः (for संहृष्टाः). — °) Ko-2.4
B1.2.4 Da1 D6.7 समेयुः; K3.5 समेयः; D3 समेयु.
D1 विनिघ्नन्तस्तथान्योन्यं; S ततः समाययुर्वीरा. — °)
Da1 दुर्मन्त्रितेन च; T2 दुर्मन्त्रणे तव.20 °) K1.2.5 B D T2 G1.3.4 M1 दशरथे; K1
दशवर्षे (for दशरथे). Ko.2 B2-4 Dn2 D4.7.8 कुद्धे
(for युद्धे). — °) G2 (inf. lin.) वर्धमाने (for वर्तन्ते).
Ko-2.4.5 B Da Dn D4.5.7.8 M1 महाभये; D1
'रथे; T1 G1 'हवे. — °) B1.4 Dn1 वा (for च).
— °) Ko प्रेक्ष (also प्रेक्षिका); K2 D1.6 प्रेक्ष्यका;
Da1 प्रेक्षिका. Ko रक्षिणो (for रथिनो).21 °) D1 S (except G1 M2.8) अस्त्राण्य°. — °)
K3 विसृजन्ते. — D2 om. 21°-22°. Dn2 om. (hapl.)तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २०
शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः ।

अन्योन्यमभिनर्दन्तः संग्रहार्थं प्रचक्रिरे ॥ २१

ते यत्ता जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः ।

महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्पणाः ॥ २२

दुर्योधनस्तु संकुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे ।

विन्याध निशितैर्वाणैश्चतुर्भिस्त्वरितो भृशम् ॥ २३

दुर्मर्पणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।

21°-22°. — °) Ko 'नर्दन्तः; S 'गर्जन्तः (for 'नर्दन्तः).
— D2 om. 21°-22°. — °) D1 प्रचक्रसुः (for प्र-
चक्रिरे).22 D2 om. 22; Dn2 D8 om. 22^{ab} (cf. v.1.21).
— °) K3 गत्वा; K1 B Da Dn D1-7 S तदा (for
यत्ता). D1 जातसंरम्भाः. — °) T G2-4 M3.4 सर्वेऽन्योन्यं
जिघांसवः. — After 22^{ab}, K1 B Da Dn1 D4.5.7 ins.:

228* अन्योन्यमभिनर्दन्तः स्पर्धमानाः परस्परम् ।

[Prior half = 21°. K1 B 'मर्दन्तः (for 'नर्दन्तः).]
K1 B Da Dn1 D4.5.7 cont. : S1 Ko-3.5 D1.3
6.7 ins. after 22^{ab}: Dn2 after 21^{ab}: D3 after
— 21°:

229* अन्योन्यस्पर्धया राजञ्जातयः संगता मिथः ।

[S1 Ko-3.5 D1.3.6 अन्योन्यमभिनर्दन्तः (Ko 'नर्दन्तः)
(= 21°). S1 Ko-3.5 D1.3.6 स्पर्धया (for शातयः).
Ko संगिनो; K6 संगतो (for संगता). D1 इव; G
मिथः (as above).]

D1.3 cont.:

230* समागता महाराज जातयः शस्त्रपाणयः ।

— S1 Ko-3.5 D8 om. 22^{cd}. — °) T G M4 महा
शस्त्राणि मुञ्चन्तः. — °) M4 अमर्षणं (for अमर्पणाः).23 °) S1 Ko-2 दुर्योधनश्च; K3 'धनः सु; G
'धनस्तु (as in text). — °) K3 D1.6 महारथे; T1
G अमर्षणं (for महारणे). — °) K1 B D (except
D2.6) S चतुर्भिः समरे द्रुतं (T1 G1 स्थितं).24 °) S1 दुर्योधनस्तु; K1 दुर्दर्शनश्च; B1 दुर्मर्प-
णस्तु; Da1 महर्पणश्च; M3 दुर्मर्षणं च. M2 विशस्त्रा-
णस्तु; — G3 om. (hapl.) 24^b-25°. D2 reads (sec. m.)
24^{cd} in marg. — °) S1 B1 D1 चित्रसेनस्तु; K3

भीष्मवधपर्व]

दुर्मुखो नवभिर्माणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ।
विंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ २४
तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ।
एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २५
सत्यव्रतं तु समरे पुरुमित्रं च भारत ।
अभिमन्युरविध्यत्तौ दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २६
माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनन्दनौ ।
छादयेतां शरव्रातैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
ततः शल्यो महाराज स्वस्त्रियौ रथिनां वरौ ।

शरैर्यहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैपिणौ ।
छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ २८
अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ २९
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शङ्किणम् ।
भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्रादवन्भयात् ॥ ३०
दुर्योधनस्तु संकुद्धो मागधं समचोदयत् ।
अनीकं दशसाहसं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ३१

C. 6. 2750
B. 6. 62. 35
K. 6. 62. 35

सेनोय. K₃ D₆ विंशतिः; B Da Dn D_{1.4.5.7.8} S (G₂ om.) सप्तभिः (for पञ्चभिः). — B₃ Da Dn D₅ om. (hapl.) 24^{ed}. — ^c B_{1.2.4} S (G₃ om.) दशभिर् (for नवभिर्). — ^d K₀ दुःसहैश्; T₁ G_{2.3} M दुःपहैश्; T₂ दुष्पहैश्; G₁ दुष्प्रमहैश् (for दुःसहैश्). ¹ ₁ चेति; D₁ चैव (for चापि). K₄ पंचभिः (for सप्तभिः). — ^e B₂ Da Dn₁ D₅ तु विंशत्या; B₃ Dn₂ D_{2.4.7.8} पंचभिस्तु; S (G₂ om.) त्रिभि राजन् (for पञ्चभिश्च). — ^f ₁ तदा. S (G₃ om.) विकर्णः पंचभिः शरैः. — After 24, D₂ (marg. sec. m.) ins.:

231* विकर्णो दशभिर्माणैः पुरुमित्रश्च पञ्चभिः ।
सत्यव्रतः सप्तभिश्च पार्षतं समरेऽहनत् ।;

while D₁ ins.:

232* मद्राधिपस्त्रिभिश्चैव विकर्णः पञ्चभिः शरैः ।

25 G₃ om. 25^{abc} (cf. v. l. 24). — ^a ₁ K₁ प्रतिविध्यद्. ₁ K_{0-3.5} D₆ बलवान् (for राजेन्द्र). D₁ तान्प्रत्यविध्यत् बलात्. — ^b K₅ शत्रुघातिनः; T₂ परवीरहा (for शत्रुतापनः). — D₂ reads (sec. m.) 25^{ed} in marg. — ^d B Da Dn D_{4.5.7.8} हस्तं (for पाणिं). D₁ दर्शयामास लाघवं.

26 D₂ om. 26. — ^a K₄ B₂ Dn₂ D_{1.3-5} S सत्यव्रतं च (B₂ 'तस्तु'); B_{1.4} अभिद्रवन्तं (for सत्यव्रतं तु). — K₃ D₆ om. (hapl.) 26^{b-27^a}. — ^c K_{4.5} B Dn₂ D_{4.7.8} अविध्यन्तु; Da Dn₁ D₅ अभिविध्यत्; D₁ च विव्याध (for अविध्यत्तौ). — ^d K₄ B₂ Da Dn₁ D₅ निशितैः (for the second दशभिः).

27 K₃ D₆ om. 27^a (cf. v. l. 26). — ^b D₃ माद्रिनन्दनौ; S प्रीतिवर्धनं (for मातृनन्दनौ). — ^c ₁ छादयतौ; Da Dn₁ D₅ दारयेतां; D₃ अविध्येतां (for छादयेतां). B D (except D_{2.6}) शरैस्तीक्ष्णैस्; S शरैर्वोरैस्. — G₂ om. (hapl.) 27^{d-28^e}.

28 G₂ om. 28^{abcde} (cf. v. l. 27). — ^b ₁ K₀₋₂ स्वस्त्रियौ; K₃ D₃ M₁ स्वस्त्रियौ; Da₁ स्वप्रीयौ. S (G₂ om.) युद्धं (T₂ 'धि' दुर्मदौ (for रथिनां वरौ). — ^c K₃ बाध्यं (for छाद्यं). S (G₂ om. the prior half) वार्यमाणः शरैर्वोरैर्मद्राराजो न विव्यथे.

29 ^a S ततो (for अथ). — ^b T₁ G जनैश्चरं (for महाबलः). — ^c ₁ दिग्धुः (sic); D₁ विधास्यन्; S दिग्धुः (for विधित्सुः).

30 ^b K₃ Da₁ D_{2.6} कैलाशम्. — ^c K₃ महाबाहो (for 'बाहुं'). — ^d M_{1.3.5} प्राव्ययन्. B₂ (m as in text) रणात् (for भयात्).

31 ^a D₁ तु समरे; S ततः कुद्धो (for तु संकुद्धो). — ^b K_{3.5} D₆ समनोदयत्; K₄ समदेशं; T₂ समयोजं. — ^c ₁ अनेकं. T₂ M शतं (for दशं). — After 31^{ed}, N ins.:

233* गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः ।

[Da₂ D₅ सहितात्; D₁ सहितं. D₃ ततो (for तेन).]

— ^c D₂ मागधं तु पुरस्कृत्य; S मागधश्चा (G₁ मगधश्चा; M₂ मागधं चा) ग्रणीस्त्रय. — ^f B Da Dn D_{4.5.7.8} अथाभ्ययात्; D₆ समभ्ययात्.

C. 6. 2751
B. 6. 62. 36
K. 6. 62. 36

आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ।

गदापाणिस्वारोहद्रथासिंह इवोन्नदन् ॥ ३२

अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।

अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ३३

स गजान्नादया निम्नन्व्यचरत्समरे वली ।

भीमसेनो महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३४

तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना ।

व्यत्यचेष्टन्तं संहत्य गजा भीमस्य नर्दतः ॥ ३५

32 D₂ om. 32^a-33^b. — ^a) K₄ वलं; B₁ तु तं (for च तं). D₁ om. (hapl.) from वृकोदरः up to व्यादितास्य in 33^d. K₅ वृकोदरं (for 'दरः). S आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पाथो महारथः (T₂ M वृकोदरः). — ^a) K_o-s अपोवाहद्. — ^d) D₁ गजं (for रथात्). K_o इवोन्नदन्; K₅ इवानदत्. — After 32, K₅ ins.:

234* धोरः प्रतिभयश्चास्तिपिनाकीव पिनाकदृक् ।

निर्मथ्यमानां क्रुद्धेन प्रगृह्य महतीं गदाम् ।

[(L. 1) = 52nd. — (L. 2) post. half = 33^b.]

33 D₂ om. 33^{ab}; D₁ om. up to तास्य in 33^d (cf. v. l. 32). — ^a) T₁ G अश्मं (for अद्रिं). K₄ गृह्य; D₁ गुर्वीं (for गुर्वीं). K₂ अद्रिसारमयी गुर्वीं. — ^b) K₄ गुर्वीं तु (for प्रगृह्य). K₂ महती. K₅ अद्रिसारमयेन च. — ^d) K_o व्यावृत्तास्य; D₂ व्याधितस्य (for व्यादितास्य). D₅ इवानलः.

34 ^a) D₁ D₂ G₃ गदां (for गजान्). K_o न दया (for गदया). — D₂ om. 34^{bo}. — ^b) Ś₁ K_o-2. s विचरन्. B Da Dn D₁. s समरे व्य (Da D₁ रेभ्य). चरद्वली. — ^c) S गदापाणिर् (for महाबाहुः). — ^d) K₄ B Da Dn D₁. s. r. s S वृत्रहा दानवेष्टिव.

35 ^b) D₁ मनास्तेषां चकंपिरे. — After 35^{ab}, D₁ ins.:

235* विप्रध्वला गजा राजन्मन्दं त्यक्त्वा भयं गताः ।

— ^a) Ś₁ K₄. s व्यत्यचेष्टत; K₅ व्यत्यचेष्टत; K₄ अभ्यचेष्टत; D₂ व्यत्यचेष्टत; T₁ G₃ M प्रवेपति च; T₂ G₂ प्रावेपत च; G₁. s प्रावेपतीव; C_o व्यत्यचेष्टन्त (as in text). D₁ D₂ संगत्य; D₂ संहत्य; S संभी- (M₂-s 'भां) ता (for संहत्य). — ^d) Ś₁ K₄ T₁

ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।

नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६

पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् ।

अभ्यधावन्त वर्पन्तो मेघा इव गिरिन्यथा ॥ ३७

क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैरपि ।

पातयन्तोत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनाम् ॥ ३८

शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ।

अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ३९

(before corr.) गदा; K_o गदां (for गजा). K₅ नन्दनः; K₁ नन्दतः; D₂ दर्शना; D₅ गजतः (for नर्दतः).

36 ^a) K₃ D₅ तदा तु; K₅ ततश्च; D₁ T₁ G₂-4 ततस्ते. — ^c) = 6. 23. 16^a. K₃ D₅ सहदेवोश्च नकुलः.

37 ^b) D₁ T₂ शरवर्षैरवाकिरन्; D₂ G₁. s 'वैव वारयन्. — D₁ om. from 37^a to 6. 60. 47^d. — ^c) D₂ मर्षतो. B D₃. s अभ्यवर्षत धावन्तो. — ^d) B₁ यथा गिरीन्; B₁ D₂ D₄ गिरिनथ; D₁ धरा धरान्; D₂ महागिरीन्; D₅ गिरिन्यथा; T₂ M₂. s गिरिं यथा; G₁. s गिरिव्रजान्; M₂ महागिरिं; C_o गिरि न्यथा (as in text). — After 37, S ins.:

236* नाकुलिस्तु शतानीकः समरे शत्रुपङ्कहा ।

[T₂ शत्रुपङ्कवः.]

38 D₁ om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) K₂ D₁ क्षुरैः; B₂ S (except G₁) शरैः; D₂ कुशैः (for क्षुरैः). K₁. s क्षुरैः प्र; T₂ क्षुरप्रैर् (for क्षुरप्रैर्). Ś₁ K₁ बल्लैश्च. — ^b) K₄ B D₁. s चाञ्जलिकैः (for जलैः). K₄ B Da D₂ D₃-s. r. s शितैः (for अपि). S वल्ल दत्तैर्वरासिभिः. — ^c) K_o. s D₁ पातयन्त्युत्तमाङ्गानि; K₄ D₂ पातयन्तुतं; K₅ D₂ D₄. r. s व्याहरन्तुतं; B Da₂ D₂. s. s व्यहरन्तुतं; D₁ व्याहनन्तुतं; S न्यहनन्तोत. — ^d) D₁. s S पाण्डवो.

39 D₁ om. 39 (cf. v. l. 37). D₂ om. 39-41. B₂ om. (hapl.) 39^a-40^b. — ^b) Ś₁ बाहुभिश्च विभूषितैः. — ^c) K₅ प्राणिभिश्च; D₂ D₅ पाशिभिश्च. K_o महाङ्कुशैः; K₅ सदाङ्कुशैः (for सहाङ्कुशैः).

हृत्तमाम्नाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः ।
अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४०
धृष्टद्युम्नहतानन्यान्पश्याम महागजान् ।
पतितान्पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ४१
मागधोऽथ महीपालो गजभैरावणोपमम् ।
प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४२
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य गजोत्तमम् ।
जयानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४३
तस्यावर्जितनागस्य कार्पिः परपुरंजयः ।

राज्ञो रजतपुङ्खेन भङ्गेनापहरच्छिरः ॥ ४४
विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः ।
व्यचरत्समरे मृदन्गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४५
एकप्रहारान्निहतान्भीमसेनेन कुञ्जरान् ।
अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ४६
भग्नदन्तान्भग्नकटान्भग्नसक्थान्श्च वारणान् ।
भग्नपृष्ठान्भग्नकुम्भान्निहतान्पर्वतोपमान् ॥ ४७
नदतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गजान् ।
विमूत्रान्भग्नसंविश्रान्तथा विशकृतोऽपरान् ॥ ४८

C. om.
3. 5. 52. 52
K. 5. 52. 52

40 Dn1 D2 om. 40; B3 om. 40^{ab} (cf. v. l. 37. 39). — ^a) K4 Dn3 D4. 7. 8 कृतोत्तं; M4 हृतोत्तं. Ś1 स्कन्धेषु; D1 कुद्वेषु (स्कन्धेषु). — ^e) K0 अदृश्यन्त चलाग्रेषु; K1. 3 इयताचलाग्रेषु; D1 M1. 8-5 इयन्त बला. — ^d) Ś1 G1. 2 भग्नशिखा; D1 भुग्नशिखा; D3 रुग्ण (for भग्नशिखा).

41 Dn1 D2 om. 41 (cf. v. l. 37, 39). S reads 41 after 44. — ^a) K3 धृष्टद्युम्नहतानन्ध्वान्; D1 हतानेवम्; G2 अं गतानन्यान्; M1-3. 5 दृष्टद्युम्निहता. — ^b) Ś1 अपश्यन्त; K3 न पश्याम; D3 अपश्यामो (for अपश्याम). K4 हतो (for महा). T1 G समरे नि (G2 रेभि)मुखान्गजान्; T2 M विमुखान्समरे गजान्. — ^c) Ś1 पातितान्; B4 D3 पततः. K1. 2 पाति (for पात्य). T G पततः पतितान्श्चान्यान्. — ^d) T2 अपश्याम (for पार्षतेन).

42 Dn1 om. 42 (cf. v. l. 37). — ^b) K3 Da Dn3 D1. 4-5. 8 S गजभैरावतोपमं. — ^c) Ś1 K0-3. 3 D1. 3. 6 संकुदः (for समरे). — ^d) D3 जिष्णुपुत्ररथं प्रति.

43 Dn1 om. 43 (cf. v. l. 37). — ^a) G2 समा (for तमा). — ^b) D3 मागधस्य. B D (except D2. 8; Dn1 om.) S महागजं (for गजोत्तमम्). — Da D6 om. 43^{cd}. — ^e) K5 वीरं (for वीरः). Dn3 निजयानेषुणा वीरः.

44 Dn1 om. 44 (cf. v. l. 37). — ^a) K3 तस्यावर्जितकायस्य; K4 B1. 4 G4 तस्य वर्जितनागस्य; B3 तस्यावर्ततः; D2 तस्य निजितः; D3 तस्यावर्तितः. Ca तस्यावर्ततः; D2 तस्य निजितः; D3 तस्यावर्तितः. — ^b) M5 cites आवर्जितः; Cc cites आवर्जितः. — ^c) G2. 4 राजतः. — ^d) D3 G2 कलेन. कार्पिः. — ^e) G2. 4 राजतः.

K1. 4 B D (except D1-3. 6; Dn1 om.) S (except M2) [अ]पाहरच्; K3 [अ]पहतच् (for [अ]पहरच्). — After 44, S reads 41.

45 Dn1 om. 45 (cf. v. l. 37). — ^a) K0 व्यगाह्य. D1 [ए]वं; T2 M1-3. 5 तं (for तद्). — ^b) Ś1 K0-4 D2 नोथ (for नोऽपि). S मारिष (for पाण्डवः). — ^c) K0. 2. 5 विचरन्. K0 मृदन्; K3. 5 निमन्; K4 राजन् (for मृदन्). — ^d) G1 गजानिव (for गिरीनिव).

46 Dn1 D2 om. (hapl.) 46 (for Dn1, cf. v. l. 37). — ^a) K1 प्रहारान्निहता; B Da Dn2 D4. 3. 7. 8 S प्रहारान्निहतान् (B2. 4 Da1 D4. 7. 8 T2 M3-5 हता); D1 गदाप्रहारानि. — ^b) Da D5 सेनस्य. K1 B D (except D1. 3. 6; Dn1 om.) S दंतितः (for कुञ्जरान्). — ^d) M2 गिरिवज्राहता.

47 Dn1 om. 47 (cf. v. l. 37). D2 om. 47-48. — ^a) K3 D3 भग्नकर्णान् (for दन्तान्). K3 D3 भग्नदन्तान्; K5 कर्णान्; Dn2 D3 (marg. sec. m.) T G M4 करान्; D1 कटीन्; M1-3. 5 कायान्. Cc cites कटः. — Dn2 om. 47^b-49^c. — ^b) K0 भग्नसक्थश्च; K2 संलाश्च; K3 D3 G2. 4 संधीश्च; Da1 T G1. 3 M सक्थीश्च; D3 संस्थिश्च. Cc cites सक्थि. D1 भग्नरुन्ध वारणान्. — ^c) K1 B Da D1. 3-5. 7. 8 S भग्नपृष्ठान्निहता (D1 हत्वचा; T1 G4 द्वास्थिका; M1 द्युमुखा)नन्यान्. — ^d) K3 पर्वतोत्तमान्; S सह सादिभिः. K5 हतारोहान्समंततः.

48 Dn D2 om. 48 (cf. v. l. 37, 47). K1 Cal. ed. om. (hapl.) 48^a-49^b. — ^a) K0 नदतः; K2 D3 नदतः; D1 नदतः; S द्रवतः (for नदतः). K3 D3

भीमसेनस्य मार्गेणु गतास्त्वपर्वतोपमान् ।
 अपश्याम हतान्नागान्निघ्नन्तस्तथापरे ॥ ४९
 वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ।
 विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ॥ ५०
 मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामञ्जासमुक्षितः ।
 व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५१
 गजानां रुधिराक्तां तां गदां विभ्रद्वृकोदरः ।

घोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृक् ॥ ५२
 निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ।
 सहसा प्राद्रवञ्छिष्टा मृदन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ५३
 तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ।
 पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ॥ ५४
 शोणिताक्तां गदां विभ्रदुक्षितो गजशोणितैः ।
 कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ॥ ५५

तथैव नदत्तान्यान्; Ks B Da Ds 5. 7. 8 भयात्संसीद-
 तश्चा. — ^a) Ko विमुञ्जान्; Ks विमुञ्चन् (for विमुञ्जान्).
 Bs स्थितान्; Ds गतान् (for गजान्). — S om.
 (? hapl.) 48^{ed}. — ^c) Ss विस्त्रान्; Ks Ds वित्रस्तान्;
 Ks विदुतान्; Bs विमृतान्; Bs विमुञ्जान्; Da
 Ds विमृडान्; Cs विस्त्रान् (as in text). Ss Ko. 5
 भयसंविज्ञान्; Ds भयसंदिग्धान्. — ^a) Ko विकृपतो;
 Ks विपकृतो; Bs Ds विभ्रकृतोपमान्. Cs cites
 विभ्रकृतो (as in text). Ks तथाद्वोधीकृतान्परान् (sic).

49 Dn1 om. 49 (cf. v. l. 37). Dn2 om. 49^{abc}
 (cf. v. l. 47). K1 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). Ds
 reads (sec. m.) 49 in marg. — ^a) Ks भीमसेनस्तु.
 Ss Ko मार्गेण तु; Ks मार्गेण (sic); Ks Ds मार्गेण.
 Gs-Ms भीमस्य मार्गेणु गतान्. — ^b) Ks B1 Da1
 Ds-3. 5 पतितान्; Ks निहतान् (for गतास्त्व). T1 G
 पर्वतानिव (for पर्वतोपमान्). — ^c) Ks महाभागान्;
 Ks Ds (sup. lin.) महानागान्; Ks महाबाहूनान्; Ds
 महाराज (for हतान्नागान्). Ks B Da Ds-3. 7. 8
 अपश्यं निहतान्नागान्; Ds इयं निहतास्त्रजः; S इयं
 निहतान्नागान्. — ^d) Ko निघ्नन्तस्; Ca. 0 निघ्नं (as
 in text). Ks Ds तथापरान्. Ks निघ्नन्तस्तुतोपरान्
 (sic); B Da Dn2 Ds-3. 7. 8 राजजिघ्रिषीवतोपरान्; Ds
 भिन्नदंष्ट्रांस्तथापरे; Ds तथा निघ्नन्तोपरान्; T1 G गजा-
 जिह्वन् (T1 Gs निहत) तोपरान्; T2 M नागान्निघ्नन्तोपरान्.

50 Dn1 om. 50 (cf. v. l. 37). Ds om. 50^a-51^b.
 — ^a) Ko वमन्तः; Ds वमतो. M1 रुधिरांश् (for
 रुधिरं). Ks Ds चान्यान्. — ^b) Ks भञ्जः; T2 सन्न
 (for भिन्न). Ks Ds महागजान्. — After 50,
 Ds ins.:

237* मार्गेण गच्छमानस्य भीमस्योभयपार्श्वतः ।

दृश्यन्ते पतिता नागा वज्रेण शिलोच्चयाः ।

— ^a) Ss विह्वलं ते. Ds गजा (for गता). — ^d)
 Gs शैलरूपा (for शैला इव). Ds धरातले.

51 Dn1 om. 51 (cf. v. l. 37). Ds om. 51^{ab}
 (cf. v. l. 50). — ^a) Ko मेदोरुधिरं; Ms मेदोरुधिरं
 (for मेदोरुधिरं). — ^b) Ko. 2. 5 Da1 Ds-3 वसामञ्जः
 (Ks 'जा')समुक्षि (Ks 'सुस्थि'; Da1 'चोक्षि'कः; T1
 Gs-3 Ms वसामेदःसमु; T1 Gs वसामेदःसमुक्षि;
 M1. 3. 5 वसामांससमुक्षितः. Cs cites मञ्जा (as in
 text). — ^c) Ks Gs व्यचरन्. S वीरो (for
 भीमो).

52 Dn1 om. 52 (cf. v. l. 37). — ^a) Ko. 2
 Ds-3 रुधिरा (Ko 'र')कांगो; Ks-3 Bs Ds T2 'कांगो';
 Da Ds T1 G M 'कानां'; Dn2 Ds-3 'द्वीपी'; Ds-3
 रुधिर (D2 'रै')क्षिन्नां (for रुधिराक्तां तां). — ^c) Cs
 प्रतिभ्रमश् (for 'भयश्'). Ko चापी (for चासीत्).
 — ^d) Ss Ko-2 Ds पिनाकधृक्; Ks 'धृक्'.

53 Dn1 om. 53 (cf. v. l. 37). Ds om. 53-56.
 — ^a) Ds विमथ्यमानाः; Ds-3 संमथ्य; Ds निर्मथ्य-
 मानान् (for निर्मथ्यमानाः). Ss निर्मथ्यमाणस्तु रणे.
 — ^b) Da Ds भीमसेनस्य. — ^c) Ds प्रववन्. Ss
 शिष्टं; Ks शिष्टां; Ks B1. 3. 4 Da Dn2 Ds-3. 7. 8
 क्षिष्टा; Ds S भीता (Gs 'तान्'). — ^d) Ko मृज्जन्तः;
 Ks मृज्जन्तः; Ds मज्जन्तः; T G Ms मृदित्वा; M1. 3-5
 मृदित्वा.

54 Dn1 Ds om. 54 (cf. v. l. 37, 53). — ^a) Ss
 Ms ते (for तं). Ko. 1. 3. 5 Ds T2 Gs-3 Ms-3 वीरा
 (for वीरं). Ds-3 T1 Gs महेष्वासं. — ^b) Ds
 Ds रणे; Ds-3 T G Ms नृपाः (for रथाः). — ^c) Ks
 Ks परिरक्षन्त. S संक्रुद्धा (for युध्यन्तं). — ^d) Ks
 वज्रायुधम्; T1 G वज्रापाणिम् (for वज्रायुधम्).

55 Dn1 Ds om. 55 (cf. v. l. 37, 53). — ^a)
 T2 'ताक्'. Ds विभ्रन्. — ^b) Ss Ko Ds युक्षितां;
 Ks-3 B Da Dn2 Ds-3 उक्षितां; Ks रक्षितां;
 युक्षितां; Ds युक्षितां; M1. 3 युक्षितां; Ms युक्षितां

व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत ।
नृत्यमानमपश्याम नृत्यन्तमिव शंकरम् ॥ ५६
यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ ५७
विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च ।
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ ५८

यथा पशूनां संघातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ।
तथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकालयत् ॥ ५९
गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
खान्यनीकानि मृदन्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ॥ ६०
महावात इवाभ्राणि विधमित्वा स वारणान् ।
अतिष्ठत्तुमुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६१

C. 6. 277a
B. 6. 62. 65
K. 6. 62. 65

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वेणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

(for उक्षितो).

56 Dn1 D2 om. 56 (cf. v. l. 37, 53). —^a) Ko नृत्यमानम् (sic); K3 B Da Dn D4. 5. 7. 3 भीम-
सेनम् (for नृत्यमानम्). D3 S अपश्याम रणे भीम-
—^d) K3 D6 प्रवृत्तम्; K4 प्रवृत्तम्; K5 D3 प्रवृत्तम्;
B3. 4 सूच्यतम्; T2 मृत्युं तम् (for नृत्यन्तम्).

57 Dn1 om. 57 (cf. v. l. 37). —^a) D3
यमदण्डो. —^b) Ko-2 वज्राशनिः; K3 D3 तमप्रभां;
D2 इन्द्रायुधः; G2 तमस्वरां. —^c) K3 महारौद्रां; S
गदां राजन् (for महाराज). —^d) K3 गदां; K4 Da
Dn2 D3-5. 7. 3 G2. 3 M2. 5 रौद्रां (for रौद्रां). Ko
विशसनीं; Co सनीं (as in text). S परमदास्त्रां
(for विशसनीं गदाम्). K3 तथा; D3 यथा (for
गदाम्).

58 Dn1 om. 58 (cf. v. l. 37). D2 om. 58-61.
—^a) K3 सुन्मिश्रां; K4 व्युक्षितां; K5 B1. 2 Da
Dn2 D4. 5. 7. 3 व्युन्मिश्रां; B3. 4 न्यामिश्रां; D3 संमिश्रां
(for विमिश्रां). —^d) K2. 3 क्रुद्धस्याभिघ्नतः. — For
58, S subst.:

238* केशमज्जासृगभ्यक्तो रौद्रं विभ्रतता वपुः ।

मारुतिः शूलहस्तस्य पुरेवाभिघ्नतः पशून् ।

[(L. 1) T1 G4 भ्यक्तं. T2 केशमज्जासृगभ्यक्तं.
—(L. 2) G1 M2 मारुतः; G2 मारुतैः (for मारुतिः).
T1 G4 पुरो वाभिघ्नतः पशून्; T2 पुनरेवाभिघ्नतः; G3 पुरेवा-
भिघ्नतः पशून्.]

59 Dn1 D2 om. 59 (cf. v. l. 37, 58). —^a)
G3 संपातं (for संघातं). —^b) K3 तथा कालः; K5
यथा कालः; Da2 यष्ट्या कालः; D3 दिष्ट्या पालः. Co

cites यष्ट्या (as in text). S1 प्रकालयत्; B1. 4 प्रपा-
लयेत्; Co प्रकालयेत् (as in text). — S1 om. (hapl.)
59^{ad}. —^c) G2 (sup. lin.) गदां (for गजां).
—^d) B2 D3 समं; D1 पर्यकालयेत्.

60 Dn1 D2 om. 60 (cf. v. l. 37, 58). —^a)
S1 गदाया वध्यं. Dn2 D4. 3 च; G1. 3 तु (for ते).
—^b) Dn2 D4. 3 ते (for च). B1 स सर्वशः (for
समन्ततः). —^c) Ko मृदन्तः; D3 मदन्तः (for
मृदन्तः). Dn2 D4. 3 त्वान्स्थं दनान्विमृदन्तः. —^d) Ko
प्राद्रवत्. K3. 3 B3 Dn2 D4. 5-3 ततः (for तत्र).

61 Dn1 D2 om. 61 (cf. v. l. 37, 58). —^a)
K5 नेवावालः; B महावातम्; D3 वाता (for महा-
वात). —^b) Ko वधमित्वा; K2 वधयित्वा; K3
व्यधमित्वा. —^c) T2 अतिष्ठत्; M2 आतिष्ठत्. K3. 5
D3. 6 तुमुले; B Da2 Dn2 D4. 5. 7. 3 T2 समरे (for
तुमुले). —^d) Ko श्मशाने इव. S1 शूलभृत्; K3
D3 T1 G M1. 4 शूलधृक्; B4 शूरभृत्. D1 श्मशाने
शूलभृद्यथा.

Colophon om. in Dn1. — Sub-parvan: Omitting
sub-parvan name, Ko-2 D3 mention only चतुर्थ-
युद्धदिवसः; K1 M1 चतुर्थेहि (M1 द्विके); K3 चतुर्थे
दिने; T2 चतुर्थदिवस. — Adhy. name: K1 Da D3
मागधवधः; T1 भीमसेनपराक्रमः; T2 मागधगजानीकवधः;
G2 M1 भीममागधयुद्धं; M1. 2 मागधयुद्धं (M1 द्वः).
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn2 D1
T2 M3. 4 59; T1 G 57; M1. 2 58 (as in
text); M3 60. — Sloka no.: Dn2 63; D3 64.
— Aggregate sloka no.: D1 2550.

संजय उवाच ।

तस्मिन्हते गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तथ ।
भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १
ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात् ।
अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवात्रवान् ॥ २
तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि दुरुत्सहम् ।
आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३
रथनागाश्चकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् ।

59

This adhy. is om. in Dn1 (cf. v. l. 6. 58. 37).

1 ^a) B1. 2. 4 Da Dn2 D1. 3-5. 7. 8 transp. तस्मिन्
and हते. — ^d) D3 'त्येव. S भीमसेनवधायैव. — ^d)
K2. 5 D2 सर्वसैन्यान्यनोदयत्; K4 B3 'न्यान्यदेशयत्;
D2 'न्यं व्यचोद'; S 'न्यम' (M1-3. 5 'न्यान्य') चूडुदत्.

2 In B4, 2^{ab} is lost on a damaged fol. — ^a)
Ko यतः (for ततः). B1-3 D (except D1-3; Dn1
om.) सैन्यानि (for [अ]नीकानि). — ^b) Dn2 D4. 3
transp. तव and पुत्रस्य. — ^c) Ś1 अभ्याद्रवन्; K5 Da
M2 अभ्यद्रवद्; T G 'धावन्. — ^d) Ś1 K1. 2 D3
नदंतो; Ko नदंतो. S नदंतं सिंहवद्वणे.

3 ^a) Ś1 तं बलौघम्; K4 तुमुलौघम्; T2 M1-3. 5
तद्वलौघम्; G1. 3 स्वं बलौघम्. Ś1 अमन्यंत; Ko-2
T1 G1. 8. 4 अपश्यंतं (Ko 'त') (for अपर्यन्तं). D1
तस्य लाघवमार्क्ष. — ^b) Ko-3 B2-4 D (except D3;
Dn1 om.) सुदुःसहं; B1 S दुरासदं (for दुरुत्सहम्).
— ^c) Ś1 K1 D2 अपतंतं; M3 आचरंतं. A few MSS.
सुदुःपारं. — ^d) T2 समुद्र इव.

4 D2 om. 4; K5 om. 4^{ab}. — ^a) K1 रथनागा-
श्चकलिलं; G2 रथा नागाश्चकलिलं. — ^b) K3 'भिनोदितं;
D1 'भिनोदितं. — In B4, 4^{ab} is lost on a damaged
fol. — ^c) K1 अथ नांतमपारं च; K2. 3 B1-3 Da Dn2
D1. 4-3 S अनेतरथ' (M1-3 'नर') पादांतं; K3 D3 अनंत-

अथानन्तमपारं च नरेन्द्रस्तिमितहृदम् ॥ ४

तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम् ।

सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५

तदाश्चर्यमपश्याम श्रद्धेयमपि चाद्भुतम् ।

भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुपम् ॥ ६

उदीर्णां पृथिवीं सर्वां साक्षां सरथकुञ्जराम् ।

असंभ्रमं भीमसेनो गदया समताडयत् ॥ ७

स संवार्य बलौघांस्तान्गदया रथिनां वरः ।

मन्य (D2 'न') पारं च; K5 रथावर्तमपारं च. — ^a) K1
महोदधः (for नरेन्द्र-). K5 द्रुतं (for हृदम्). Ko महोद-
स्तमितं हृदं; K2 B1-3 D (except D1. 3. 5; Dn1 D2
om.) S रजसा सर्वतो द्रुतं (M4 तोदिशं).

5 ^a) K2-4 B D (except D1-3; Dn1 om.) स
(for तं). S भीमसेनो महाराज. — Ko D2 om.
(hapl.) 5^b-6^c. — ^b) S (except T2 G1. 3) तृपो
(for महो).

6 Ko D2 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). K2 om. 6^{ab}.
— ^a) K2. 5 G2. 3 M2. 4 अपश्यामः (K2. 5 'मो'). — ^b)
Ś1 K5 इव (for अपि). K3. 5 [S] श्रद्धेयमिव चापरं (K5
'द्रुतं'); K4 B Da Dn2 D1-3 S पांडवस्य महात्मनः;
D1. 3 अ (D3 ह्य) श्रद्धेयमिवाद्भुतं. — ^c) K2 तं भीमसेन-
(for भीमसेनस्य). — ^d) K1 राजन्कर्मातिमा (corr. to
'सि सा') निनम्; S कर्मा (G1 'र्म') मानुषकर्मणः.

7. D2 om. 7^a-8^b. — ^a) Ko उदीर्णः. S पृथिवीं
(for पृथिवीं). K1. 2 उदीर्णं पृथिवीं सर्वां (K1 'वीं' सर्व-);
K4 B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान् (B2
'नृद्धा'). — ^b) Ko-2 साक्षं सरथकुञ्जरं; K4 B Da Dn2
D4. 5. 7. 8 साक्षां सरथकुञ्जरां. — In B4, 7^{cd} is lost
on a damaged fol. — ^c) Ś1 M2 असंभ्रमो; B2
'भ्रमद्; T2 M1. 3-5 'भ्रमाद्; G1-3 'भ्रमन्. — ^d)
K2. 5 B1-3 D (Dn1 D2 om.) सम (K5 पर्यं) वारयत्;
S 'पोथयत्.

8 D2 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^a) Ś1 समं वार्य-
T2 संवार्य रथयोपांस्तान्. — ^b) Ko नदया (for गदया).
K4 B2. 4 Da Dn2 D5. 7. 8 S बलिनां; D1 नदिनां

भीष्मवधपर्व]

अतिष्ठत्सुले भीमो गिरिमेंरुरिवाचलः ॥ ८
तस्मिन्सुले घोरे काले परमदारुणे ।
भ्रातरश्चैव पुत्राश्च दृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९
द्रौपदेयाभिमत्युश्च शिखण्डी च महारथः ।
न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलम् ॥ १०
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योऽहन्द्वाणिरिवान्तकः ।

पोथयत्रथवृन्दानि वाजिद्वन्दानि चाभिभूः ॥ ११
व्यचरत्समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
विनिघ्नन्समरे सर्वान्युगान्ते कालवद्विभूः ॥ १२
ऊरुवेगेन संकर्षत्रथजालानि पाण्डवः ।
प्रमर्दयन्नाजान्सर्वान्नङ्गलानीव कुञ्जरः ॥ १३
मृद्रत्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातिनः ॥ १४

C. 6. 2794
B. 6. 62. 15
K. 6. 63. 15

(for रथिनां). — °) A few N MSS. तुमले; S समरे.

9 °) K₁ तस्मिन्स; K₅ S तस्मिस्तु; D₁ तस्मिश्च (for तस्मिन्सु-). S₁ Ko-3.5 Dn₁ D₂.6 काले; D₁ M₃ युद्धे (for घोरे). — °) S₁ Ko.3.5 Dn₁ D₁.2.6 घोरे; B Da Dn₂ D₄.5.7.8 रणे (for काले). — °) S आत्भिः सह पुत्रैश्च दृष्टद्युम्नो महाबलः.

10 °) K₃ B Da Dn₂ D₃-5.7.8 T G M₃ चाप-
राजितः (for च महारथः). — K₅ om. 6. 59. 10^a-6.
2. 17^b. — °) S₁ K₁.8 D₃ प्राजहुर; Ko प्रजहुर;
B₄ D₂ (marg. sec. m.).6 प्राजहुर; D₁ जजहुर; M₅
प्राजहद्. — °) S₁ जातौ; K₁ Dn₂ जातं. D₁ T₂
बलाः; D₂ बले.

11 K₅ D₂ om. 11 (for K₅, cf. v. l. 10). — °) S₁ स व्यायतां; Ko.1 D₃ T₁ (before corr.) G₁.2.4
M₃-5 सैक्यायसीं; B₃ G₃ सर्वायसीं; T₂ सैकायसीं;
M₁ सैलायनीं; M₂ सैह्यायसीं. K₂ गुर्वीं. — °) K₂
महती. — °) B₄ Dn₂ D₄.7.8 अघावत् (for अवधीत्).
K₁.2 भीमो (for योधान्). — °) S₁ योधयन्; K₁
G₂ प्रोध; K₂ पोष; M₁.3.4 पोथयद्. S₁ नर; D₃
गज (for रथ). — °) S₁ K₁.3 D₃.6 चाभिभू;
Ko चाविभू; K₂ चाविभू; K₁ B₁.2.4 वाविभू;
Da Dn₂ D₄.5.7.8 वाविभू; D₁ च प्रभो; T G₂.4
M₁.2 चैव हि; G₁.3 M₃-5 चैव ह (for चाभिभू).
B₃ गजेभ्यो गजयोधिनः.

12 K₅ om. 12 (cf. v. l. 10). Ko-2 B₁ om.
(hapl.) 12. — °) K₃ D₅ विचरन्; Da₁ व्याचरेत्;
G₂ व्यचरन्. Da₁ (sup. lin.) वीरो (for भीमो). D₃
कर्षयन्त्रथवृन्दानि बाहुवेगेन पाण्डवः. — D₂ om. 12^{ad}.
S transp. 12^{ad} and 13^{ab}. — °) B (B₁ om.).
Da Dn₂ D₄.5.7.8 योधान्; D₁ सर्वा (for सर्वां).
D₃ S विनिघ्नन्व्यचरत्सहये (T₁ G₂ वै). — °) M₁-3.5

प्रभुः (for विभूः). D₁ प्रजाः काल इवामितः.

13 K₅ om. 13 (cf. v. l. 10). S transp. 12^{ad}
and 13^{ab}. — °) Ko-2 गुरुवेगेन; K₃ Da₂ D₁.3.5.
6.8 उरुवेगेन. Ko संघर्षन्. — °) B₁ रथ्याना * नि;
B₂ D₁ रथवृन्दानि. T₁ G मारिप (for पाण्डवः).
— °) Ko प्रमर्दश्च; K₂ प्रमर्दश्च; K₃ D₂.6 प्रमर्द
(for प्रमर्दयन्). K₁.4 B Da D₁.3-5.7.8 T₁ G M
वलानि च (K₁.4 Da₁ सं; D₁ स; D₃ प्र-) ममर्दाशु;
T₂ जलानीव च वमांशुः. — °) K₃ नलिनीरिव; B₃
D₅ T₁ G₂ नङ्गलानिव; D₁ शृङ्खलानिव; D₂.6 G₂.3
नलिनानीव; T₂ पल्लवानिव. Cc cites नङ्गलानि (as
in text).

14 K₅ om. 14 (cf. v. l. 10). — °) Ko मृद्रन्.
D₅ मर्दन्नभ्यो रथिनो; S रथेभ्यो रथिनश्चापि. — °)
G₃ गजयूथिनः. — D₂.4 om. (hapl.) 14^{ad}. — °)
S₁ Da₁ सादिश्चाश्वपृष्ठेभ्यो (submetric); D₂ सादिनश्चा-
श्वपृष्ठेभ्यः. — °) K₁ B Da Dn₂ D₁.3.5.7.8 S चापि
(for चैव). S₁ K (K₅ om.) Da D₅.6 Cc पदातयः
(for तिनः). — S₁ Ko-1 B Da Dn₂ D₁.3.5-8
ins. after 14: D₂ (om. lines 1-3).4, after 14^{ab}:

239* गदया व्यधमत्सर्वान्वातो वृक्षानिवजिसा ।
भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले ।
सा वै मज्जावसामासैः प्रदिग्धा रुधिरेण च ।
अदश्यत महारौद्रा गदा नागाश्चावतिनी ।

[(L. 1) S₁ [अ]व्यधमन्; Ko-2 व्यधम (K₁ °व) न्;
B₁ Da₂ Dn₂ D₄.5.7.8 व्यहनन्; Da₁ व्यवहन्. K₄
व्यधमद्रदया सर्वां. — (L. 2) K₄ वै रणे; B₃ सौबले;
D₁ वै बलं. — (L. 3) Ko.1 शवैर्; K₂ शवैर्; K₄
शवैर्; Da₁ D₅ सापि (for सा वै). K₃ D₃ वसामांस-;
K₁ मज्जरसा; Da₁ D₄.3 मज्जवसा. Ko दिग्धाश्च; K₁.2
दिग्धाश्च (for प्रदिग्धा). — (L. 4) D₁ अदश्यत. K₁
Da Dn₂ D₄.3 महारौद्रा. S₁ K₁.2 D₅ पातनी; Ko.3

तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ।
 रणाङ्गणं तदभवन्मृत्योराघातसंनिभम् ॥ १५
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ।
 यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राग्निमसखनाम् ।
 ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ १६
 आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये ॥ १७
 तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः ।
 दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ १८

Dn1 Ds 'पातिनी; D1 'दारिणी (for 'वानिनी). D2
 रया नागाश्ववाजिनः.]

15 Ks om. 15 (cf. v. l. 10). Ds om. 15^{ab}.
 —^a) Ś1 हतैश्चैव; K1.2 हतैश्चैव; K3.4 Ds हतैश्चैव;
 M3 गतैश्चापि. —^b) Ks Ds मनुष्यैर्गज; K4 B Da
 Dn2 D1.4.5.7.8 मनुष्यगज (B2 गजाश्वरथ)सादिभिः; T2
 'वाजिनः. — After 15^{ab}, S reads 17^{cd}. — S om.
 15^e-16^e. —^c) Ś1 K1.2 रणाङ्गणं; D1 रणाजिरे; Cc
 रणाङ्गणं (as in text). B1 D1.3 समभवन्. —^d)
 Ko-2 मृत्योरागार; D1 मृत्योराख्येन संमिताः. Cc cites
 आघातः.

16 Ks om. 16 (cf. v. l. 10). S om. 16^{ab} (cf.
 v. l. 15). —^a) Da Ds क्रुद्धस्य (for रुद्रस्य).
 —^b) Ks Ds क्रुद्धस्य निघ्नतः; Da Ds रुद्रस्याभि; D2
 क्रुद्धस्य जघ्नतः. — D2 om. 16^e-18^d. —^c) D1 गुर्वीम्
 (for उग्राम्). —^d) B1.3.4 Da Dn2 D4.5.7.8 'सम-
 प्रभा'. —^e) G3 ददृशे. —^f) K4 B D (except
 Ds; Dn1 D2 om.) रौद्रीं (for रौद्रां).

17 Ks D2 om. 17 (cf. v. l. 10, 16). —^a)
 K4 आविद्धतो; B4 अविध्यतो; Cc आविध्यतो (as in
 text). T1 G2.4 आविध्यतोऽतकस्येव. — After 17^{ab},
 Da S ins.:

240* गदामारुतवेगोऽभृद्विष्कूर्जितमिवाशनेः ।

— S reads 17^{cd} after 15^{ab}. —^a) T1 G1.2.4.
 M1-4 विवभौ कर्म तदौद्रं; T2 बभौ कर्म तथा रौद्रं.
 —^d) S (except G3 Ms) रुद्रं (for कालं). Ś1
 Ko-2 D1.6 महाश्व (Ko.2 'म' ये).

18 Ks D2 om. 18 (cf. v. l. 10, 16) —^a)

यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
 तेन तेन स्म दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ १९
 प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितम् ।
 ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २०
 तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् ।
 दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ २१
 महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 छादयञ्शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २२
 तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् ।

Ś1 आदाय; Ko-2 पाण्डवः; Ks अवार्य; B2 G1-3
 M2.3.5 तां तथा; D1.6 आवार्य (for तं तथा). Ś1
 K2 महती सेना. —^b) B2 प्रद्ववन्ती; S त्रासयानं (G2
 'नां; M2.3.5 'नः). —^d) Ks नातिग्रमनलोभवन्;
 S सर्वेषां विस्मयोभवत्.

19 Ks om. 19 (cf. v. l. 10). —^a) Ks B2.3
 प्रेक्षते स्म; K3 प्रेक्षती स्म; K4 प्रेक्षति स्म; D2.3
 प्रेक्षयति स्म; T1 G समुद्युक्तो; T2 M संप्रयाति (for
 प्रेक्षते स्म). —^c) D1 S ततस्ततो (for तेन तेन). Ś1
 स्म दीर्यन्ते; B1 सुदीर्यन्ते; D1 विशीर्यन्ते; T1 G न्य
 दीर्यन्ते (G2 'ते); T2 M विदीर्यन्ते. —^d) Ks D2
 तव; D2 तस्य (for सर्वं).

20 Ks om. 20 (cf. v. l. 10). B Da Dn2 D4.5
 7.8 om. 20^{ab}. —^a) K4 प्रदारयन्ती; D2.3 S विदार
 यन्तं. —^b) Ś1 बलौघेन पराजितं; D1.3 S बलेनामित
 विक्रमं. —^c) S transp. ग्रसमानम् and व्यादितास्यम्.
 — After 20, M3.5 read 22^{ab} (for the first time).

21 Ks T2 om. 21 (for Ks, cf. v. l. 10). —^a)
 Ds तथा च; S (T2 om.) समरे (for तं तथा). —^b)
 Ś1 Ko.1 'महागदा; Ds प्रगृह्य महतीं गदां; Ds प्र-
 हीतं; M3 प्रकर्षितं. —^d) Ko-3 सहसेन; D1.2 सह
 सैन्य; S (T2 om.) तत पुनं (for सहसैव).

22 Ks om. 22 (cf. v. l. 10). D1.3 om. 23^{ab}.
 T1 G M read 22^{ab} after 23^{ab} (Ms. s, for the first
 time, after 20). —^a) Ks.4 B D (Dn1 D1.3
 om.) T G रथ; M (Ms. s second time) नेति
 (for मेघ). —^b) T1 रथेनामितवर्चसा. — T2 om.
 22^e-23^b. —^c) Da Ds दारयन्; G3 छादयत्.
 G3 पर्जन्यम्; Cc पर्जन्य (as in text).

भीष्मवधपर्व]

भीष्मं भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्पणः ॥ २३

तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसंधः

शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ।

निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन

स कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ २४

तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशैः

शरान्धमन्तं धनुषा दृढेन ।

नाशकुवन्वारयितुं तदानीं

सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ॥ २५

अविध्यदेनं निशितैः शराग्रै-

रलम्बुसो राजवराश्वशङ्खिः ।

तं वै चतुर्भिः प्रतिविध्य वीरो

नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २६

अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य

मध्ये रिपूणां परिवर्तमानम् ।

प्रावर्तयन्तं कुरुपुंगवांश्च

पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ २७

नाशकुवन्वारयितुं वरिष्ठं

C. 6. 2610
B. 6. 63. 31
K. 6. 63. 31

23 Ks om. 23 (cf. v. l. 10). T2 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^a) K1 D1 ततो; D2 रथं (for तथा). S (T2 om.) भीमसेनं रणे भीष्मो. — ^b) D1 व्यादिता-
स्यम्. G1.3 इवांतकः. — After 23^{ab}, T1 G M
(M2.5 second time) read 23^{ab}. — ^c) B2.4 Dn2
D1.8 भीमसेनो (for भीष्मं भीमो). — ^d) K1 प्रति-
देवाद्; K2 प्रत्युदायाद्; T2 प्रत्युदीयाद्. B1.2.4 Da
Dn2 D2.4.5.7.8 M1.3.5 अमर्पितः; M2 ^aर्वणं.

24 Ks om. 24 (cf. v. l. 10). — ^a) T G2-4
रणे; Gc क्षणे (as in text). T1 G2.4 ^aसंधं. — ^b)
K2 D2.5 क्षतिः. B3 [5]व्यपतत्; M2 ह्यपतत्. — ^c)
T1 G रथेन (for दृढेन). — ^d) K2-2 D1 संकलयंस;
Da2 D4 (before corr.)⁵ संकल्पयंस. K3 तेन (for
तव). Ś1 Da1 पुत्रसेनां; B1 D1.5 S (except M2)
पुत्रस्य सैन्यं.

25 Ks om. 25 (cf. v. l. 10). D2 om. 25^{ab}.
— ^a) Da1 तं यातम्; T2 संशातम्. — ^b) K1 प्रभो
(for शरान्). K3 B Dn2 D2-8 वपंतं; K4 Da D2
वपंतं; K5 D1.3.4 S वपंतं (for धमन्तं). K4 B D
(except D1.3.6; Dn1 D2 om.) S निशितान्धुपुंखार
(for धनुषा दृढेन). — ^c) K4 B1.2.4 D3 M धारयितुं;
T G प्रेक्ष (G1 ^aष)यितुं.

26 Ks om. 26 (cf. v. l. 10). D2 om. 26-27.
— ^a) Da1 अभिव्यदेनं (sic); G3 आविध्यदेनं. Ko-2
विशिलैः; K4 B D (except D2; Dn1 D2 om.) S
दशभिः (for निशितैः). Ko-2 T G शिताग्रैः; K4 B D
(except D2; Dn1 D2 om.) ध्रुपलैः; M1.2.4 शिता-
ग्रैः; M2.5 शराग्रैः. — ^b) Ś1 अलंबुसो; K1 अ-
लंबसो. K3.4 B Da Dn2 D4-8 M Cep अलंबुषो (M

‘सो) राक्षसोसौ (K3 D2 ‘सौ वै) तदानीं; D1.5 अलंबुस-
स्वाप्यं (D3 ‘वं)शृंगिः प्रसह्य; T G अलंबुषोसौ समरे
तदानीं (T1 G2.4 त्वदीनं). Gc cites राजवर (as in
text), and आश्वशृंगी. — ^c) K4 B D (Dn1 D2
om.) S शरैश्च (for तं वै), and तं च (for वीरो).
— ^d) K3 D2 शनेर्. K1 अभिपतद्; Da D2 चा-
न्यप*.

27 Ks D2 om. 27 (cf. v. l. 10, 26). — ^a)
T1 G1.2.4 समागतं; G3 अथागतं. K4 B1.2.4 Da Dn2
D4.5.7.8 वृष्णिवीरं; B3 ^aरथं; T G1.2.4 M1-2.5
^aपतिं; G3 ^aपती. Ś1 निशाचरं; S (except G2 M1.2)
निशाम्य. — ^b) Ś1 तं शक्यमध्ये (sic); Ko-3 D1.2.6
तं शत्रुमध्ये (for मध्ये रिपूणां). — ^c) Ś1 प्रावर्तयते;
Ko.1 प्रवारयंतं; K2 प्रचारयंतं; K3 D1.3.6.7 प्रद्राव-
यंतं; Ca. c प्रावर्तं (as in text). D4 ^aपुंगवाश्च; D2
^aपांडवाश्च; M1.2 ^aपुंगवांस्तान्. — ^d) Da D2 om. च.
D1 वै (for च). K3 प्रणुदंतम्. M1.2.3 (inf. lin.)
पुनश्च सैन्यं प्रवर्तयन्तमाजौ. — N (K2 Dn1 om.) ins.
after 27 (D2, after 25^{ed}):

241* योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्ष-

न्मेवा यथा भूधरमस्तुवेगैः ।

[(L. 1) Ś1 K1 यथा; Ko.2 ततश्च (for योधाश्च).
K1.4 शरवर्षवर्षन्; B3 ^aर्ववर्षन्; D1 तु शरैरवर्षन्.
— (L. 2) K4 मेघो. K3 भूधरन्. D2 ^aवेगाः.]

28 Ks om. 28 (cf. v. l. 10). — ^a) Ś1 K
(Ks om.) D1-3.6 तथापि तं (K1 त्वं); T1 G2 न
शत्रुवरं (for नाशकुवरं). K4 B1.2 D2.5 T1 G2.4
M1.2.5 वारं (for वारं). Ś1 K (K2 om.) D1-3.6
न शेकुर्; B3 गरिष्ठं (for वरिष्ठं). — ^b) Ś1 सूर्यं

मध्यंदिने सूर्यमिवातपन्तम् ।

न तत्र कश्चिन्नविपण्ण आसी-

द्वते राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात् ॥ २८

स ह्याददानो धनुरग्रवेगं

भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः ।

दृष्ट्वा रथान्स्नान्यपनीयमाना-

न्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

संजय उवाच ।

ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः ।

अविध्यद्भृशसंकुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १

कौरवं सात्यकिश्चैव शरैः संनतपर्वभिः ।

अवाकिरदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २

ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।

(for सूर्यम्). Ś1 इवातपत्रं; D1 इव ज्वलंतं; D2 इवोत्तपंतं; D3 इवापतंतं. S सैव हि तूष्णं ख (T2 M1-1 तूष्णं) मिवापतंतं. — D2 om. 28°-29°. — °) T1 G तत्रापि; M3.5 तं तत्र (for न तत्र). Ś1 Ko-2 कश्चिदविपण्ण; T1 G M3.5 कश्चिन्न विपण्ण (G2 'पुरु'; M3.5 'पद्म'). — °) Ko om. राजन्. K3 सोमदत्तिश्च (for 'दत्तस्य'). K1.2 D1 पुत्रं; B3 T2 G2 M2.5 पुत्रात् (for पुत्रात्).

29 K5 D2 om. 29 (cf. v. 1. 10, 28). — °) Dn2 D1 सत्वाददानो; T1 G4 सोप्यादधानो; G4-3 M3-5 सोप्याददानो (for स ह्याददानो). T2 उग्ररूपं (for 'वेगं'). Ś1 K (K6 om.) D1.3.6 स वै (Ś1 शिनेः) समादाय धनुर्महात्मा. — °) Ś1 K2.3 Da1 T G M2 सोमदत्तिः; K1 सौमदत्तिः. — After 29^{ab}, K2 ins. (cf. 6. 60. 1^{ab}):

242* ततो भूरिश्रवा राजन्सोमदत्तस्य पुत्रकम् 1;

which is followed by the repetition of 29^{ab}. — Ko-2 om. 29^{ab}. — °) K3 इष्टान् (for दृष्ट्वा). Ś1 D3 अपनीयमानान्; K3 नृप नीयं; B3 व्यपनीयं; D1 विनिहीयं; T G अवलीयं; M व्यवलीयं (for व्यपनीयं). — °) S प्रत्या (M 'त्य') द्रवत् (for प्रत्युद्ययौ). K3 सात्यकिः. Ś1 सोमदत्तिः; K3 सोमदत्तिः; D3 सौमदत्तिः; S योद्धुकामः (for योद्धुमिच्छन्).

Colophon om. in Ś1 Ko-2 Dn1. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, K1 Da D3 mention only चतुर्थेहि; D2 चतुर्थयुद्धदिवस; T2 चतुर्थदिवस; M3-5 चतुर्थेहि. — Adhy. name: K1 भीमसेन युद्धं; G2 भीमयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 (sec. m.) 21; Dn2 D1 T2 M2.1 60; T1 G 58; M1.2 59 (as in text); M1 61. — Śloka no.: Dn2 D3 32.

60

K5 om. this adhy. (cf. v. 1. 6. 59. 10). Dn1 om. 1-47 (cf. v. 1. 6. 58. 39).

1 K2 T1 G4 om. the ref. — °) B1 प्राविध्यद्; Da D2.5 आविध्यद्. T1 G समवि (G3 'व') व्यत्सुसं कुद्धस्य; T2 M प्रत्यविध्यत्सुसं. — °) M1 महात्मा (for 'द्विपम्').

2 D2 om. 2. — °) S कौरव्यं. K1 सात्यकिः. B Da Dn2 D4.5.3 चापि (for चैव). — °) D1 अभिदुद्वाव वीर्यवान्. — °) K3.4 B Da Dn2 D3-3 अवारयद् (for अवाकिरद्). D1 वारयंस्तान्महायोधान्; S पर्यवारयद्व्यग्रः. — °) Ko.2 सर्वलोकेषु; G2.3 'सैन्यस्य. K1 सर्वलोकेष्वपश्यत.

3 °) D2.3 सौदर्यैः; T1 G4 M सोदरैः. — °)

सौमदंतिं रणे यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३
तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं रभसं रणे ।
परिवार्य स्थिताः संख्ये समन्तात्सुमहौजसः ॥ ४
भीमसेनस्तु संकुद्धो गदामुद्यम्य भारत ।
दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्ते पर्यवारयत् ॥ ५
रथैरनेकसाहसैः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ।
विन्याध निशितैः पङ्क्तिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ६

दुर्योधनस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
आजधानोरसि कुद्धो मार्गणैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमव्रवीत् ॥ ८
एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
मामेव भृशसंकुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि ॥ ९
एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।
तस्मान्ममाश्वान्संग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे ॥ १०

C. 6. 2923
B. 8. 64. 14
K. 8. 64. 14

K₁ सौमदंतिं; K₃ T G₁. 2. 4 सोमदंतिं; D₂ सोमदत्तं.
B₃. 4 Da₂ Dn₂ D₁. 2. 4. 5 S (except M₂) यत्तं;
D₃ यत्तं (for यत्तः). — ^a) M₂ परि (for पर्यं).

4 ^b) Ś₁ रभसाद्; K₁ Cc रभसा; B Da Dn₂
D₁. 5. 7. 8 Ca तरसा; D₁ प्रसभं; S तु महा (for
रभसं). — ^c) Ś₁ स्थितः. Ko-2 T₁ G₁. 2. 4 सर्वे;
G₃ संखे; M₂ राजन् (for संख्ये). — ^d) D₁
समन्तात्ते महौजसं; D₃ समन्तात्सुमहौजसं; S तव पुत्रस्य
पश्यतः.

5 ^a) S ततः कुद्धो (for तु संकुद्धो). — ^b) D₁
पाण्डवः (for भारत). — ^c) Ś₁ Dn₂ दुर्योधनमुखाः
सर्वे. — ^d) Ś₁ Ko. 3 Dn₂ पुत्रास्ते; G₁. 3 पुत्रांस्तान्.
Ko-2 समवारयत्; D₁ पर्यवारयत्; T G₁. 3. 4 M₁. 2. 3
(sup. lin. as in text). 4 पर्यवारयत्. — After 5,
D₁. 3. 7 ins.:

243* तथैव च सुतास्तुभ्यं भीमसेनं महारथम् ।
दुर्योधनमुखाः सर्वे समन्तात्पर्यवारयन् ।

[(L. 1) D₁ ते; D₁ तु (for च). D₁ तूर्णं (for
तुभ्यं). D₃ महाबलं (for 'रथम्'). — (L. 2) D₁
राजन् (for सर्वे). D₁ पुत्रास्ते (for समन्तात्).]

6 D₂ om. 6. S transp. 6^a and 6^d. — ^a)
Ko रथैरनीकं. — ^b) K₁ 'समन्वितैः'; K₁ B₃ Dn₂
D₁. 3. 7 'समन्विताः'; S समन्तात्पर्यवार (G₃ 'काल') यत्.
— ^c) S ततस्तव सुतः क्षिप्रः. — Ko om. (hapl.)
6^d-7^a. — ^d) Ś₁ K₃. 4 D₁. 6 महारथं; G₁ महद्वलं
(for महाबलम्). — K₁ om. (hapl.) 6^d-7^b. S
(except M₂) om. 6^e. — ^e) Ś₁ K₃ D₃. 6. 7 विशिलैः
(for निशितैः). K₂ B₁. 2. 4 Da₂ Dn₂ D₁. 5. 3
वीहणैः; B₃ बाणैः (for पङ्क्तिः). — ^f) K₂ कंकपत्रैः.

7 K₁ om. 7^a; Ko om. 7^a (cf. v. l. 6). D₃
reads 7 on marg. — ^a) K₂ B Da Dn₂ D₁. 5. 7. 8
तदा राजन्; D₁. 3 च समरे; T₁ G₁. 2. 4 ततो राजन्; T₂
G₃ M₁. 3. 4 ततो राजा; M₂. 5 तदा राजा (for तु समरे).
— ^b) K₂ B₁-3 Da Dn₂ D₁. 5. 7. 3 T₂ G₁-3 M महा-
इवे; K₁ D₃ महारथं. — ^c) D₂ जघानोरसि संकुद्धो;
T₂ आजघान रणे कुद्धो. — ^d) K₃. 4 B Da Dn₂ D₁. 3-3
S मार्गणैर्नवभिः शितैः (Da₁ शतैः; D₃. 8 शरैः).

8 ^b) Ś₁ स्वरथे; Ko सुरथं; K₃ D₃ सरथं. D₃
सुमहाबलं. S आत्थाय स्वरथं महत्. — ^a) Ko-3 D₂.
3. 6 रथ (Ko 'थं') श्रेष्ठो; D₁. 3 रथं श्रेष्ठं; Co रथश्रेष्ठं (as
in text). S स्वयमानश्च कोपेन. — ^d) B₃ चैवम्;
Da D₃ इदम् (for चेदम्). S स्वसारथिमथाव्रवीत्.

9 ^a) Ś₁ Ko. 2 D₁. 2 महाबलाः; T₁ G₁ हि
संगताः; G₁ समागताः (for महारथाः). — ^b) D₁. 3
T G₂. 4 M समागताः; G₁. 3 सुसंगताः (for महा-
बलाः). — ^c) Da₁ भृशसंकुद्धां; Dn₂ अभिसंकुद्धाः.
S मामेवाभिमुखास्तूर्णम्. — ^d) K₂ अभ्युद्यता; Da₁
अभ्युद्यता. B₂ हन्तुमभ्युद्यतायुधाः; S उपतिष्ठति दंशि-
[T₁ [sup. lin.] दंशि; G₃ ताडि] ताः. — After 9,
Da D₃ ins.:

244* मनोरथदुर्मोऽस्माकं चिन्तितो बहुवार्षिकः ।
सफलः सुत अघेह योऽहं पश्यामि सोदरान् ।
यत्राशोक समुत्क्षिप्ता रेणवो रथनेमिभिः ।
न प्रयास्या [? न्य] न्तरिक्षं हि शरवृन्दैर्दिगन्तरे ।
तत्र तिष्ठति सनद्धः स्वयं राजा सुयोधनः । [5]
आतरश्चास्य सनद्धाः कुलपुत्रा मदोत्कटाः ।

10 ^a) K₁ एतानहं; B₂ तानद्य नि; M₃ एतान्यद्य
(for एतानद्य). — ^c) D₂ सदद्यान् (for ममाश्वान्).

एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं दुर्योधनं तव ।
विन्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः ।
नन्दकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यस्तनान्तरे ॥ ११
तं तु दुर्योधनः पथ्या विद्धा भीमं महाबलम् ।
त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत ॥ १२
भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भास्वरम् ।
मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभी राजा हसन्निव ॥ १३
भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा ।

—^a) D₁ यत्नः; G₁ यत्नः; M₂ सम्यक्; Co यत्तः
(as in text). S₁ संयत्स्व; Da₁ संयच्छ; D₁ सं-
रक्ष; D₂ संछिद्य; D₃ संयत्स (for संयच्छ).

11 ^b) B D (except D₁. 2. 8; Dn₁ om.) S पुत्रं
तव (D₂ तव पुत्रं) विशां पते. —^c) K₂ Dn₂ D₃. 4 T₁
G₂. 4 निशितैस् (for दशभिस्). K₃ तीक्ष्णः. — T₂ om.
(hapl.) 11^d-14^e. — Ko-2 om. (hapl.) 11^d-13^e.
—^d) G₂ कांचनभूषणैः; M₁. 2 कनकभूषितैः. — D₂
om. 11^f. —^e) G₁. 3 M₂ (inf. lin. as in text)
नन्दनं; G₂ नन्दकिं. —^f) K₃ D₆ अभि; D₁. 7 अन्य
(for प्रत्य).

12 Ko-2 T₂ om. 12 (cf. v. l. 11). —^a) M₄
पङ्क्तिर (for पथ्या). —^b) B₂ विध्वा भीमं स्तनान्तरे; S
(T₂ om.) विध्वा भारत संयुगे. —^c) D₂ पृतैः (for
अन्यैः). Da₁ सुविशेषैर; D₃ सुविशितैर. —^d) S₁
K₃ अशोकं (for विशोकं).

13 T₂ om. 13; Ko-2 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11).
—^b) S₁ K₃ B₁. 3 Da D₅. 6 भासुरं; D₂ भास्करं;
M₄ भारत. — D₂ om. 13^{cd}. —^c) D₁. 3 S (T₂
om.) शृङ्गां ती (M₂ ततस्ती) क्षणैर. — D₆ om. 13^d-14^d.
—^d) K₃ त्रिभी राजन्; K₄ B₂-4 Da Dn₂ D₄. 5. 7. 3
त्रिभिराजौ; B₁ D₁ त्रिभिर्महैर; D₃ भलैस्त्रिभि
(for त्रिभी राजा). D₁ महात्मनः (for हसन्निव). S (T₂
om.) विद्धा राजन् (G₁. 3 विशोकं च) महाशरैः. — After
13, D₁ ins.:

245* आकर्ण्यपुणैः पुत्रस्ते प्रहसन्निव भारत ।

14 D₆ om. 14 (cf. v. l. 13). T₂ om. 14^{ab} (cf.
v. l. 11). —^a) K₃ भीमस्तं; K₄ भीमस्तव; D₃ S
(T₂ om.) समरे. Ko-2 प्रेक्ष्य भीमस्तु यन्तारं. —^b)
D₃ S (T₂ om.) विशोकं तु वृकोदरः. —^c) D₁ तं विद्धं.

पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १४
अमृष्यमाणः संकुद्रो धनुर्दिव्यं परामृषत् ।
पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्पम ॥ १५
समादत्त च संरन्ध्रः क्षुरप्रं लोमवाहिनम् ।
तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् ॥ १६
सोऽपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरम् ॥ १७
संधत्त विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभम् ।

(for पीडितं). M₁-3 निशितैस् (for विशिखैस्).
—^a) Ko-2 D₁ भीमता (for धन्विना).

15 T₂ M₁. 4 om. 15^{ab}. —^a) K₁ अमृष्टः; G₂
तं (for सं). —^b) D₁ धनुर्न्यत्. S₁ Ko-2. 4 B₂. 3
परामृषत् (K₄ पन्; G₁-3 मृषत्. —^c) S वधार्थः.
K₂. 4 B Da Dn₂ D₄. 5. 7. 3 S पुरुषर्पम (Da Dn₂
G₁-3 M₃-5 भः); D₁ पुरुषोत्तमः; D₂ तत्र भारतः.

16 ^a) S₁ समादत्तद् (sic); K₃. 4 B Da Dn₂ D₂-3
समाधत्त (B₂ त्ते); D₁ स संधाय; S समधत्त (T₂
सक्त). S₁ असंरंभात्; Ko-2 सत्सरंभः; K₁ सुसंरंभा;
D₁. 3 सुसंकुद्रः; D₂ M₄ सुसंरन्ध्रः; T₁ G₂. 4 [अ]ति
संकुद्रः; T₂ [अ]तिसंरन्ध्रः; G₁. 3 [अ]तिसंकुद्रः; M₂. 4
च दुर्धर्षः. —^b) S₁ क्षुराप्रं. S₁ Ko-2 T₂ लोमवाहनं;
K₄ रोमवाहिनं; D₁. 2 रो (D₂ लो) महर्षणं; T₁ G
लोमवापिनं; M₄ वाहिनः. —^c) Ko. 1 नृपते; K₄
समरे; D₁ भलेन (for नृपतेर). — K₁ om. (hapl.)
16^d-18^e. —^d) B₁. 2. 4 Da₂ Dn₂ D₄. 3 T₂ G₁. 3 M
सुष्टौ; Da₁ D₅ सुष्टं; D₁ नृप; D₆ भीष्म (for
भीमः). D₂ (marg. sec. m. as in text) बलवान्बल
वत्तरः.

17 K₁ om. 17 (cf. v. l. 16). D₂ reads (sec. m.)
17^{ab} on marg. —^a) K₃ सोपि विध्य; B₁. 3 Da₂ D₃
S अपविध्य (G₃ द्द); B₂ Dn₂ D₄. 7. 3 अपास्य तु;
Da₁ अतिध्य (sic); D₁ रणे विध्य (for सोऽपविध्य).
Ko. 2 सोपि विद्धश्छिन्नधनुः; D₂ स छिन्नधन्वा पुत्रस्ते.
—^b) Ko. 2 कुदेन; T₁ G M₂ कोपेन. B Da Dn₂
D₂-5. 7. 3 पुत्रस्ते क्रोधमूर्छितः; D₆ क्रोधेन प्रज्वलन्ति च.
—^c) D₂ भीमं (for अन्यत्). B₂-4 D (except D₂. 6;
Dn₁ om.) S आदाय (for आदत्त). —^d) T₂
M₃-5 सत्वरं (for सत्वरं). D₁ भारसाधनमुत्तमं.

18 K₁ om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). —^a) K₃ सं

तेनाजधान संकुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ १८
 स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् ।
 स निषण्णो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह ॥ १९
 तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः ।
 नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २०
 ततस्तु तुमुलां वृष्टिं शस्त्राणां तिग्मतेजसाम् ।
 पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २१
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ।
 दुर्योधनं त्रिभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२

शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः ।
 रुक्मपुङ्गवमहेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ २३
 प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश ।
 सेनापतिः सुपेणश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ २४
 उग्रो भीमरथो भीमो भीमबाहुरलोलुपः ।
 दुर्मुखो दुष्प्रधर्पश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २५
 विसृजन्तो बहून्वाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
 भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ २६
 पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ।

C. 6. 2842
 B. 5. 64. 31
 K. 9. 64. 31

धयोः K3 D2. 6. 1 संदधे; K4 B Da2 Dn2 D1. 3-5. 3
 संधाय; Dn2 संधार्य (for संधत्); S तत्र संधाय स
 (M च) शरं. — 6) D2 'मृत्युभयप्रदं. — 7) D2 जघान
 तेन; D5 तेषां जघान.

19 °) Ko सागाढविद्धो; G1. 3 तेनातिविद्धो. — 5)
 Ko-2. 1 D5 स्यंदनोपस्थमाविशत्; B1. 3 Da Dn2
 (m as in text) D5 सर्वगात्रैर्वियोजितः; D2 स्यंदनो-
 परि आविशत्; D3 स्यंदनोपर्युपाविशत्; T G2. 4 सर्व-
 गात्रैर्विचैतनः (T2 G2 'वर्जितः); G1. 3 M सर्वगात्रै-
 र्विवे (M3 'भे) जितः. Co cites वियोजितः. — 6) K3 स
 निषण्णा; K4 सुनिषण्णो; B1. 2. 4 Da Dn2 D1. 5. 7. 3
 S निषसाद; B3 प्रणिषण्णो (for स निषण्णो). D1
 मूर्छामभिजगामाथ. — 7) B1. 2. 4 Da D5 T1 G4
 मूर्छां चा (B1 'छाश्चा) पि; Dn2 D1. 7. 3 मूर्छां चाभिः;
 D3 मूर्छामति. D1 तव पुत्रेण पीडितः.

20 °) Ko. 1 मूर्छितं (for व्यथितं). — 6) K1
 'पुरोगतः; D1 धर्मराजपुरोगमाः. — 7) K1 नामृष्यंत;
 K3 'व्यतः; D1. 2 'व्यंतः; D5 'शंत. B Da Dn2
 D1. 5. 7. 3 महाभागाः (for महेष्वासाः).

21 °) K3 B Da2 Dn2 D1. 5. 7. 3 T3 G1-3
 M1. 3-5 ततः सु; Da1 D5 ततः स (for ततस्तु). K1
 Da1 तुमलं; a few MSS. तुमलां. — 6) B Da Dn2
 D1. 4. 5 शराणाम्; D5 पांशुणाम् (for शस्त्राणां). B
 Da Dn2 D1. 5. 3 S उग्र (for तिग्म). — 7) S
 अपातयन्महाराज तव पुत्रस्य मूर्धनि.

22 °) G2 ततो (for त्रिभिर्). D3 बाणैः (for
 विष्ठा).

23 D2 om. 23^{ab}. — °) Ś1 K1 शलं च; D1

स शल्यं. — 6) B3 पुनर् (for शरैर्). S शरैः संनतः
 पर्वभिः. — 7) D3 'व्वासैः. — 8) K3 [S]भ्यप (for
 व्यप). K3 B3 D5 रणे; D2 स्थात् (for रणात्).

24 °) Ko प्रत्युद्ययौ; D2 प्रत्याययुस्. G3 भीमं
 (for भीमं). — 7) Some MSS. सुपेणश्च. — 8)
 Ś1 जलसंधः; K1 मलमेधा; G1. 3 जलसंधिः.

25 Dn2 om. (hapl.) 25^a-26^b. — °) K3 भीम-
 रथो; Da1 भीमरथे. — 6) K2-4 B Da2 D1. 3. 4. 6-8
 T2 वीर; T1 G मद्वा (for भीम). — 7) A few
 MSS. दुष्प्र (for दुष्प्र). K1 दुर्मुखो दुष्प्रधर्पयो.
 — 8) K3 विवित्सुर; D2 विविशो; S विवित्रो (for
 विवित्सुर).

26 Dn2 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — 6) Ko. 1
 M3 'लोचनः; B2 Da D5 युधि संरक्तलोचनाः (Da1
 'नः); T1 G कोपसंरक्तलोचनाः (G2 'नः). — 7)
 K1 विविद्रुः; G1 M2 विव्यधुः (for विव्यधुः). S
 (except T2) चापि पांडवं (for सहिता भृशम्).

27 °) Da1 पुत्रास्तु. K3 तदसंप्रेक्ष्य; D3 तव
 तान्प्रेक्ष्य. K1 पुत्रास्तव च संप्रेक्ष्य. — 7) Ś1 Dn2 Da. 5
 T G4 सूक्णिगी; K1 स्विकाने (corrupt); K2 सूक्णिगी;
 K3 सूक्णी; B3 G1 सूक्णिगी; G2 सूक्णी; G3
 सूक्णी; M1. 2. 4. 5 सूक्णी; M3 सूक्णी (for सूक्णिगी).
 K1 विलहन्; D1 T2 G1-3 M संलिहन्; T1 G4 लेलि-
 हन्. Ś1 वीरा; B3 एव. — 8) D3 यथा वृकः (by
 transp.). — After 27^{ed}, N (K3 Dn1 om.)
 M3 ins.:

246* अभिपत्य महाबाहुर्गलमानिव वेगितः ।

[D3 अभितुल्य; D3 (marg. sec. m. as in text)]

C. 6. 2640
P. 6. 64. 31
K. 6. 64. 31

सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृको यथा ।
सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २७
जलसंधं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ।
सुपेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २८
उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ।
पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ २९
भीमबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम् ।
निनाय समरे भीमः परलोकाय मारिष ॥ ३०

अभिमन्युर्. D₂ महाबाहो (for 'बाहुर्'). D₂ वेगतः;
D_{1.2} वेगवान्; M₂ पत्रगान् (for वेगितः).]

— ') वृषत्केन (for क्षुरप्रेण). — ') T₁ G_{1.3.4} M₅
भारतः; T₂ G₂ M₁₋₃ मारिष (for पाण्डवः). — After
27, N (K₅ D₁ om.) ins. :

247* संप्रहृष्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्वाणैर्महाभुजः ।

[Ś₁ संप्रहस्यतः; K₀₋₂ सं (K₁ स) प्रहस्यतः; K₃ B
D_{2.6} संप्र (K₃ संयः; B₃ स प्र) हस्य च; D₂ D₂ संप्र-
हृष्ट च (D₂ 'हृष्ट'). K₄ संप्रहस्य महात्मा स; D₁ ततस्तु
संप्रहृष्टात्मा. K₃ D₆ महाबलः; K₄ 'रथः'.]

28 ^a) B_{1.3} जलसंधं; D₂ D₂ G₂ 'संधि'. B₃
विनिर्भिद्य; S त्रिभिर्वाणैर् (for विनिर्भिद्य). — ^b) D₆
सोगमद्; S अनयद् (for सोऽनयद्). — K₁ om.
(hapl.) 28^c-32^d. — ^c) Ś₁ प्रेषणं; some MSS.
सुपेणं. Ś₁ K_{0.2} D_{4.6} तथा हत्वा; D₂ तथाहल्य.
— ^d) S भीमबाहुं च (G₂ 'हुः स) पंचभिः. — After
28, T₁ G₄ ins. :

248* विचित्रं च तथा हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ।

29 K₁ om. 29 (cf. v. l. 28). — ^a) K₀ च
(for स). G₃ उग्रस्य सशिरस्त्रं (sic). — ^b) T₁
विभुं (for भुवि).

30 K₁ om. 30 (cf. v. l. 28). Ś₁ om. 30^{ab}.
— ^a) K₄ B_{1.2.4} D₂ D₂ D_{1.4.5.7.8} वीर* (for
भीम*). — ^b) B₁ श्वेतकेतुं. K₃ D₆ साश्वकेतनमा-
भुजैः; D_{2.8} साश्वकेतनसारथिः. — ^c) B₁ D_{2.7} वीरः
(for भीमः). D₁ प्रेषयामास समरे; S निनाय भरत-
श्रेष्ठ (G₁ 'ष्टः'). — ^d) B D (except D_{2.6}; D₂
om.) पाण्डवः; S भारत (for मारिष).

31 K₁ om. 31 (cf. v. l. 28). — ^a) K₄ भीम-

भीमं भीमरथं चोभौ भीमसेनो हसन्निव ।
आतरौ रभसौ राजन्नयद्यमसादनम् ॥ ३१
ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ।
मिपतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ ३२
पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ।
शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयादिताः ।
विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ॥ ३३
ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ।

मन्युं भीमं रथे चोभौ (sic); B D₂ D₂ D_{1.4.5.8}
भीमभीमरथौ (D₁ 'थं') चोभौ; D₅ भीमसेनरथौ चोभौ.
— ^a) D₁ रभसा; C₀ रभसौ (as in text). K₁ B
D₂ D₂ D_{1.5.7.8} युद्धे (for राजन्). D₃ पुत्रौ ते
हुर्मदौ राजन्; T₁ G M₄ पुत्रौ ते (G_{1.8} तौ) युद्धहुर्मत्ताव;
T₂ पुत्रौ ते बुद्धिहुर्मत्ताव; M_{1-3.5} पुत्रौ ते युद्धसमत्ताव.
— ^d) B_{1.4} D₂ D₂ D_{1.5.7.8} ह्यनयद्; B₃ [s] चन-
यद्; D₁ निनाय (for अनयद्). — After 31, Ś₁
reads 34^a, repeating it in its proper place.

32 K₀₋₂ D₅ om. 32 (for K₁, cf. v. l. 28).
D₂ om. 32^a-33^b. D₁ om. 32^{ab}. D₂ reads 32
in marg. — ^a) K₃ D₆ transp. ततः and सुलोचनं.
Ś₁ K₃ D₆ पङ्क्तिः (for भीमः). — ^b) B₃ S महाहवे
(for महामृधे). Ś₁ K₃ D₆ क्षुरप्रेः स (Ś₁ हु-
महाहवे.

33 D₂ om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). — ^a) M₄
पुत्रास्ते. D₂ तत्र (for तव). K₀₋₃ तद्दृष्ट्वा. — ^b)
K_{0.1} भीमसेनस्य विक्रमं. — ^c) M₂ om. from शेषा
to भीमस्य in 33^b. T₁ G ये च; M₄ ये हि (for
येऽन्ये). T₂ स्थितास (for Sभवस). D₁ शेषा
अपाकमुत्तत्र. — ^d) B D₂ D_{1.7.8} T₂ M भया-
त्तदा. D₂ D₅ भीमसेनभयादिताः; T₁ G_{2.4} भीमसेन-
भयात्तदा. — ^e) T₁ (by corr.) G_{1.2.4} M विप्रसत्तत्र;
T₁ (before corr.) G₃ 'सुसुह्रु' (for विप्रद्रुता). G₃
दिवो. D₂ राजा. — ^f) K₁ युध्यः; D_{1.7.8} विध्यः;
T₂ बाध्यः.

34 ^b) S समागता (G₃ 'मा') न् (for महारथान्).
— D₂ om. 34^c-35^b. D₂ D_{1.8} om. (hapl.) 34^{cd}.
D₁ reads 34^c-35^b on marg. — ^c) S (except T₁ G₁
M_{2.8}) एव (for एष). T G M₄ रणे (M₄ 'ण') क्रौवीः;
M_{1-3.5} रणश्लाघी. — ^d) B D₂ D_{4.5} S सर्वानिव (for
धार्तराष्ट्रान्). K₀₋₂ D₆ (sup. lin. as in text) महा-

एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ३४
 यथाप्राधान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्च संगतान् ।
 निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रमथीत पार्थिवाः ॥ ३५
 एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ३६
 भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशां पते ।
 अपतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३७
 आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः ।
 अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ३८

बलान्. D₁ धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः.

35 D_{1,2} om. 35^{ab} (for D₂, cf. v. l. 34). —^a)
 Ś₁ D₁ यथाप्रागान्; K₁ यथाप्रागान्; K₃ यथाप्राज्ञान्;
 B₃ यथाप्राज्ञान्; T₁ G_{2,4} यथाप्राज्ञं; T₂ M यथाप्राज्ञं;
 G_{1,3} यथाप्राज्ञं. Ca cites प्राज्ञान् (as in text).
 B₂₋₄ D₁ D₂ D_{3,5,7,8} यथावीरान्; T₁ G_{2,4} यथा-
 शूरं; T₂ यथाज्येष्ठं; G_{1,3} M यथाश्रेष्ठं. —^b) T₁
 G_{2,4} यथाश्रेष्ठं च; T₂ G₃ M यथाशूरं च. T₃ संगतः;
 G₃ संगमान्. —^c) K₃ निपातयत्युग्रं; T G M₄ च-
 रव्यपातयत्युग्रं; M_{1-3,5} चरते पातयन्भीमः (M₂ "क्रुद्धः").
 —^d) B_{1,3} D₂ D_{3,7,8} तं प्रमुह्यीत; B₃ तं प्रमदतः;
 D₁ तत्र प्रायांतु; D₃ तं प्रशमयैव (sic); T G संस्था-
 वत; M₄ संप्रमदत (for तं प्रमथीत). K₀₋₂ पार्थिवः;
 K₁ B_{1,3} D₁ D_{2,5} S साचिरं; D₂ D₄ पांडवः (D₄
 'व'). D₂ भीमो भीमपराक्रमः.

36 ^a) D₂ D₃ D_{1,2,6} M₁ एवमुक्त्वा. —^c) Ś₁
 अभ्याद्रवन्त; K_{1,2} अभ्य (K₁ 'भि')द्रवन्त. B₁ संदृष्टा
 (for संक्रुद्धा). —^d) D₂ महार्थं; D₁ महाबलः; T₁
 G M अभ्यर्पणं (for महाबलम्). T₂ यत्र भीमो व्यवस्थितः
 (= 37^d).

37 ^b) D₂ महाद्वे (for विशां पते). —^c) K₀₋₂
 B₁ D₁ आपतत्; D₃ S अभ्ययात्. —^d) D₁ भीमो
 यत्र (by transp.). B₃ व्यवस्थितः. T₂ भीमसेनमभ्यर्पणं
 (cf. 36^d).

38 D₂ om. 38. —^a) D₁ D₃ आपतन्ने (D₁
 'है')व; D₃ आपतन्नेव. Ś₁ K₀₋₃ राजा स; D₃ राजा-
 नं; T₁ G समरे (for च रणे). D₁ भगदत्तस्ततो राजन्.
 —^b) K₁ B D₁ D_{2,5} S शि (D₃ श)जीमूतः. —^c)
 K₀ अपश्यन्; K₂ अदृश्यत् (for अदृश्यं). —^d) S

अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः ।
 भीमस्याच्छादनं संख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः ॥ ३९
 त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
 गजं च शरवृष्ट्या तं विभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४०
 स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः प्राद्रवद्विगुणं पदम् ।
 प्राग्ज्योतिषगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४१
 संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ।
 गभस्तिभिरिवाकस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४२
 स चोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः ।

महासेधो (M₁ 'मेघा') रवि यथा.

39 ^a) D₁ D₃ अभिमन्युस्तथा (for 'मन्युमुखास्'). B₁
 D₃ तनु (for तत्र). —^b) K_{1,2} D₃ नामृशं (K₃ 'इयं').
 त. K₀₋₂ महाबलाः; D₂ 'रथान्. —^c) D₁ भीमस्य
 च्छादनं; D₂ 'स्य स्पंदनं; G₂ भीमसंछादनं. K₁ चक्रे;
 K₃ चक्रुः; D₁ क्रुद्धाः; G₂ संवे; M_{1,2} सर्वैः; some
 few S MSS. संखे. —^d) K₁ सु- (for स्व). K₁ D₁
 D₂ आश्रितः; K₃ D₃ आश्रिताः.

40 D₂ om. 40-44. —^a) K₂ तपनं; T₂ अर्थेन.
 —^b) M_{1-3,5} प्रत्यं (for पर्यं). — T G om. 40^{cd}.
 —^c) B₃ गजेन (for गजं च). Ś₁ K₀ B₃ शरवृष्ट्या च;
 K_{1,2} 'वृष्ट्याय; K₃ B_{1,2,4} D₁ D₂ D_{1,4-7} 'वृष्ट्या तु.
 —^d) D₂ व्यभिदुस्ते; D₁ विभिदुर्वै; D₃ सिपिबुस्ते.

41 D₂ om. 41 (cf. v. l. 40). —^a) D₁ शब्दं
 (for शस्त्रं). D₁ [अ]भिहितः; T₁ G निहतः. —^b)
 K₃ प्राश्रवद्; D₁ प्राश्रं (for प्राद्रं). K₀₋₂ जवं;
 K₃ D_{1,3} मद्रं (for पदम्). K₁ B D₁ D₂ D₃₋₅
 समस्तेतैर्महारथैः; S समरे तैर्महारथैः. —^c) B₂ G₁
 प्राग्ज्योतिषगतो; G₂ 'यो गजो; M₂ 'पराज्ञा. —^d)
 Ś₁ सुतेजनः; D₃ तु तेजनैः.

42 D₂ om. 42 (cf. v. l. 40). —^a) K₀₋₂ संजात-
 रुधिरोत्पीडैः; K₃ 'तरुधिरापीडः; B₃ 'तो रुधिरोत्पीडः;
 D₃ 'तरुधिरा राजन्; G₃ स जातरुधिरोत्पीडः. —^d)
 K₁ T₂ संस्यूतो; K₂ संस्यूतो; K₁ B₁ संस्यूतो; B₃
 संस्यूतो; D₁ संस्यूतो; D₁ संश्रितो; T₁ G₄ संसक्तो;
 G₂ सूत्रतो; M₃ स्यूतो; Ca संस्यूतो (as in text).
 B₁₋₃ D₁ D_{2,5} यथा (for महान्).

43 D₂ om. 43 (cf. v. l. 40). —^a) K₃ D₃
 स नेदितो; K₁ B₁ D₂ D₂ D_{1,4} S संचोदि (M₂ स

C. 6. 2852
 P. 6. 64. 4
 K. 6. 64. 4

C. 6. 2858
D. 6. 64. 49
K. 6. 64. 49

अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः ।
द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् ॥ ४३
तस्य तत्सुमहद्वृषं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ।
असह्यं मन्यमानास्ते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ४४
ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ।
आजघान नरव्याघ्रं शरेण नतपर्वणा ॥ ४५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४६
तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितम् ।

बोधि)तो. Ko. 2 मेदन्नावी; Da Ds महा; D1 महा-
राज; Ds मदन्नावी; M2 मदान्नावी. — S om. 43^b.
—^c) D1 अभ्यधावत्ततः सर्वान्; S तान्सर्वानभ्यधावत
(by transp.). — S om. 43^d. —^d) K3 D1 कालसृष्ट;
Ds कालमृत्युर्. —^e) T2 बलम् (for जवम्). —^f)
Ko-2 'श्च पदैर्'; Da1 'श्चरणे (for 'श्चरणैर्). K2 Da1 मही.
B2 कल्पयन्स्तरसा महीं; S कं (G1 क्ष) पयस्त्रिव मेदिनीं.

44 D2 om. 44 (cf. v. l. 40). —^a) Ś1 तलैतत्.
S (except M2) युद्धं (for रूपं). —^b) K3 सर्व;
M3. 5 सर्व. —^c) K2 असह्य. K4 B1. 3. 4 Dn2 D1.
4. 7. 8 मन्यमानाश्च; B2 Da Ds T G M4. 5 'मानास्तु;
Ds 'मानाः स्त; M1-3 'मानास्तं. Ko प्रसह्यमभ्यमानास्ते
(sic). —^d) Dn2 D1. 3 Cc ते विप्रमनसो; D1 ततः
सुमनसो; S नाव्यग्रमनसो.

45 ^a) D1 भगदत्तस्ततः क्रुद्धो. —^c) Ko. 2 B D1
नरव्याघ्रः; K3 Ds. 8 'व्याघ्रः; D3 S महाराज. —^d)
K4 B Da1 Dn2 D1. 2. 4. 5. 7. 3 T G4 शरेणानतपर्वणा.

46 ^b) K1 Da1 महारथाः; K2 Ds S 'बलः. —^c)
K4 D3 S मूर्छयाभि (D3 T2 'या वि) परीतात्मा. —^d)
Ś1 Da Ds ध्वजयष्टिमुपाश्रितः; Ds M1-3. 5 'ष्टि समा-
श्रयत्; T G M4 'ष्टिमु (T2 G1 'म) पाश्रयत्. Co cites
उपाश्रितः (as in text).

47 Dn1 resumes. —^a) Ko तास्तु. K1 Ds. 3
भीमान् (for भीतान्). B3 T1 G2. 4 समालोक्य; Ds
'लक्ष्य. —^c) K3 D1. 2 G1. 3 M2. 4 बलवान्.
— After 47, D1 ins.:

249* भीमोऽपि लब्धसंज्ञस्तु अद्रवत्स ततो रणे ।

48 ^a) Ś1 घटोत्कटो. —^b) K1 प्रेक्ष भीमं; B Da

ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ४७
ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ।
संकुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८
स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ।
अदृश्यत निमेषार्धाद्वोररूपं समाश्रितः ॥ ४९
ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतम् ।
तस्य चान्येऽपि दिङ्मागा बभूवुरनुयायिनः ॥ ५०
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ।
त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः ॥ ५१

Dn1 D4. 5. 7. 8 दृष्ट्वा भीमं; S भीमं वीक्ष्य. K2 Ds
M1. 3. 4 तथाविधं; T1 (also as in text) तथा गतं.

49 ^a) Ko-2 B3 दारुणां (K2 'णी). —^b) Ds
शत्रूणां. Ś1 D3 M4 'वर्धनीं; K2 'वर्धिनी; Da1
'वर्धनं. —^c) K1 अदिव्यत (sic); Da1 अदृश्यत; S
(except G1) प्रत्यदृश्यन्. Ś1 निमेषाल्; B3 Da1 'पार्श्व-
D1 अदृश्यं निमेषार्धेन. —^d) Ś1 D2-1 T1 G2. 4 शो-
रूपं. Ś1 K3. 4 Da2 Ds. 6-7 T2 M1-3. 5 समाश्रितः.

50 ^a) Ś1 K (Ks om.) Ds. 3. 6 ऐरावतं. Ś1
Ko-3 D1-3. 6 समारुह्यः (D1 'ढं). —^b) Ś1 Ko-3
D2. 3. 6 स वै (Ś1 सर्वे; K3 D2 संख्ये) माया (K2 'या)
कृतं स्वयं; D1 वृत्तं मायामयं द्विपं; S अष्टदंतं महावतं
(T2 'गजं). — After 50^{ab}, S ins.:

250* कैलासगिरिसंकाशं वज्रपाणिरिवाभ्ययात् ।

—^c) K1 तस्य चान्ये प्रः; B2 तस्य चान्ये च; S
तथान्ये चैव. Ds दिग्धांगा; some N MSS. दिग्भागा-
B3 तस्य चान्ये रणे नागा. — D2 om. (hapl.) 50^d-51^d.
—^d) Ko-2 बभूवुरनुयायिनः; S त्रासयंतोनुयायिनः (G2
M2 'ना).

51 D2 om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). —^a) Ko Da
Dn1 (before corr.) Ds अञ्जनो; G3 अजनो. —^b)
Ko-2 T2 सुप्रभाः. — Ś1 om. 51^{cd}. —^c) K3 तत्र;
G2 यत (for त्रय). Ko-2 महाभागाः.
om. (hapl.) 51^d-54^a. —^d) D2 राक्षसैः समवेष्टिताः.
— After 51, Da Dn1 Ds ins. (cf. l. 143. 32-34.
38):

251* मध्ये त्रिगतां (sic) त्राक्षस्यो लभन्ते प्रलवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपकाः ।

भीष्मपर्व]

महाकायास्त्रिधा राजन्प्रसन्नवन्तो मदं वहु ।
तेजोवीर्यवलोपेता महाबलपराक्रमाः ॥ ५२
घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास तं ततः ।
सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः ॥ ५३
ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ।
भगदत्तस्य तं नागं विपाणैस्तेऽभ्यपीडयन् ॥ ५४

प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्पितरं तदा ।
मातुश्च परमेष्वासत्तौ च नामास्य चक्रतुः ।
घटोत्कचस्योक्तपूर्वं माता तं प्रत्यभाषत । [5]
अथवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ।
स हि सुष्ठो मधवता कर्णहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोद्धा महारथः ।

52 Ko-2 Dn2 om. 53 (for Dn2, cf. v. l. 51).
—^b) D2.6 प्रश्नवंतो; T G4 M4 सुखवंतो. K3 B2 D2
सुहुः. — D2 om. 52^{ed}. —^c) T2 तेजोवीर्यं छलो;
M1.2 तेजोवीर्यवलो. —^d) B2-4 Da Dn1 D4.5.7.8
महाज्व (B4 'राज') पराक्रमाः (Da1 'मः'); D1 महासत्त्वः;
M1 महावीर्यं. — After 52, S ins.:

252* प्रेषिताश्च महाराज राक्षसैश्च चतुर्दिशम् ।

[G2 M प्रेषितास्ते. M1.3.4 महानातो (for महाराज).
T2 चतुर्दिशः (for 'दिशम्').]

53 Dn2 om. 53 (cf. v. l. 51). T2 G1-3 M1.3-5
om. (hapl.) 53^a-54^d. —^a) Da D5 घटोत्कचस्य;
T1 G4 'त्कचश्च. T1 G4 दिङ्गुगान्; M2 ताज्ञागान्
(for स्वं नागं). —^b) K3 D1 नोदयामास. K1
(before corr.) D1.3 तदा; K2 तथा (for ततः).
K4 B Da Dn1 D4.5.7.8 प्रेषयामास संयुगे; T1 G4
M2 चोदयन्सततं त (T1 G4 'तस्य' दा. —^c) In D5,
the portion of the text from तु up to छि in 64^b
is missing, the fol. being left blank. S1 Ko-2
D2 भगदत्तं च; B2 'दत्तस्तु; T1 G4 M2 'दत्तस्य.
—^d) K3 D1.8 परंतप; K4 प्रतापवान्; D2 समंततः.

54 D3 missing (cf. v. l. 53). T2 G1-3 M1.3-5
om. 54^{abcd} (cf. v. l. 53). Dn2 om. 54^a (cf. v. l.
51). —^a) Ko-2 ये चान्ये. M2 ये चास्मै. K3
नोदिता; K4 देशिता. T1 G4 M2 राजन् (for नागा).
—^b) Ko-2 राक्षसैस्ते; B Da Dn D4.5.7.8 राक्षसैः

संपीड्यमानस्तैनैर्गवैर्दनातः शरातुरः ।
सोऽनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ५५
तस्य तं नदतो नादं सुचोरं भीमनिस्वनम् ।
श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्गोणं राजानं च सुयोधनम् ॥ ५६
एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना ।
भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥ ५७
राक्षसश्च महामायः स च राजातिक्रोपनः ।

सुः; T1 G4 M2 राक्षसैस्तु. —^c) B2-4 Dn2 D1.4.3
सुसंकुदाश्च; Da Dn1 D5 सुसंहृष्टाश्च. —^d) K3 B2-4
D (except D1; D3 missing) T1 G4 M2 चतुर्दिशम्
(for 'दंष्ट्राश्च. K3 चतुर्दिशः; B3 'दंष्ट्रां; Da1 'दंष्ट्रीं;
D1.6 'दंष्ट्रा. —^e) S1 विपयैस् (for विपाणैस्). K3
B1 D5 विपाणैरभ्यः; K4 B2-4 Da Dn1 D5 S विपाणैः
समं; Dn2 D4.7.8 विपाणैरवः; D1 विपाणाग्रैस्त्वः.

55 D3 missing. —^a) K1-4 B Da1 Dn D4-8
स (for सं). K3 Da Dn1 D5.6 नागैस्ते (by transp.).
D1 पीड्यमानस्तु तैनैर्गवैः. —^b) K3 दशनातः; Da D5
वदं. K2.4 B Da Dn D4.5.7.8 शराहतः (Da1 'सनः;
D5 'सनं); D1 शरातुरः; G1.3 तथातुरः. Ko वेद-
नातः शरातुरः (sic). —^c) K3.4 B D (D3 missing)
अनदत्; S (except M3.5) व्यनदत् (for सोऽनदत्).
D1 स (for सु). — Ko M1 om. (hapl.) 55^d-56^a.
—^d) K3.4 D2.6 इंद्राशनिसमप्रभं (K4 'भः'); B Da
Dn D4.5.7.8 'समं ततः; M2.3 (inf. lin.) सुचोरं
भीमनिस्वनं (= 56^b). — After 55, T G M3-5 ins.:

253* न्यवर्तत महाघोषो भीमसेनशरादितः ।

मृदित्वा सर्वसैन्यानि तव पुत्रस्य मारत ।

[(L. 1) G2.3 भैमसैन्यशरादितः (G3 'न्यादितं').
— (L. 2) T1 G4 M3.4 मृदित्वा च स सैन्यानि.]

56 D3 missing. Ko M1 om. 56^a (cf. v. l. 55).
K3 D1.8 om. (hapl.) 56^{ab}. —^a) K1 ना; B3
T1 G सं; Da2 Dn1 D5 तन्; D2 चा (for तं). S1
तस्य नानादतो वादं (sic). —^b) Some MSS. 'निस्वनं.

57 D3 missing. —^a) S1 Ko-3 D1.2 ध्रुवं;
Da1 एव (for एष). —^b) = 67^b. K1 हैडिम्बेन;
K3 Da1.2 (by corr.) D1.2.5.6.7 Ca हैडिम्बेन; D5
राक्षसेन. Ko-3 D5 S (M3 inf. lin. as in text) Ca.c
महा (for दुरा). —^c) K1 भगदत्तो. —^d) K
(K3 om.) B Da Dn D1.4-5 M1.2 कृच्छ्रे च; D2
कृच्छ्रैव (for कृच्छ्रेण). Cc cites कृच्छ्रे.

C. 6. 2874
B. 6. 64, 65
K. 6. 64, 66

तौ समेतौ महावीर्यौ कालमृत्युसमावुभौ ॥ ५८
 श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः ।
 हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुवतो ध्वनिः ॥ ५९
 तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् ।
 अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्ष्यते ॥ ६०
 ते त्वरध्वं महावीर्याः किं चिरेण प्रयामहे ।
 महान्धि वर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६१
 भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ।
 युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युताः ॥ ६२

58 D₃ missing. —^a) D₁ राक्षसः स. K₂ B₁.
 D₂ D₄-6-8 G₁ M₂ महाकायः; M₄ महेत्वासः. —^b)
 G₂ माया (for राजा). —^c) K₁ B D (except
 D₁. 2, 6; D₃ missing) S श्रुवं (B₃ एवं; S एतौ)
 समेतौ समरे. —^d) K₀ Da D₂ कालमृत्यु समा; T₂
 G₁-3 M 'त्युप (M₁. 2 'त्युप) मावुभौ.

59 D₃ missing. —^a) D₁ च सु (for ह्येष).
 D₁ हृष्टानां (for हृष्टानां). S एष श्रूयति (T₁ G₁ 'पो-
 श्रूयते) हृष्टानां. —^b) D₂ महास्वनं. —^c) D₂ om. 59^{cd}.
 —^d) G₁-3 चैव (for चैव). —^e) K₃ D₄. 6 S
 भीमस्य (for भीतस्य). K₀-3 D₀ श्रूयते; K₄ B Da
 D₂ D₁. 4. 5. 7. 8 रुदितः; S नदतो; M₃ (inf. lin.)
 रुवतो (for रुवतो).

60 D₃ missing. —^a) K₂ B₁ D₀ तत्र (K₂
 'त्रा) गच्छाम; S गच्छामस्तत्र. D₃ नो (for वो).
 —^b) Ś₁ (by corr.) पर; D₁ अभि- (for परि).
 —^c) Ś₁ K₁ D₂ अरक्ष; G₂ अरक्ष्य. —^d) K₂
 विमोक्षते; K₄ B Da D₂ D₁. 4. 5. 7. 8 T G M₄ वि-
 मोक्ष्य (D₂ D₁ 'क्ष)ति; D₂. 6 (sup. lin. as in
 text) 'क्ष्यते.

61 D₃ missing. —^a) K₀ ते तरध्वं; K₂ D₂
 D₂ तत्तरध्वं; K₄ B₁. 2. 4 D₂ D₄. 5. 7. 8 तत्त्वरध्वं;
 B₃ तं रक्षध्वं. K₃ D₀ महावेगाः; T₂ 'वीर्यं. —^b)
 K₄ B Da D₂ D₄. 5. 7. 8 T G M₁. 2. 3 (sup. lin.
 as in text). 4 मा चि (B₁. 2. 4 किं चि; T₂ मा ह)रं
 कुरुवानघाः. —^c) D₂ om. 61^c-62^d. —^d) Da D₃
 सुमहान् (for महान्धि). Ś₁ हि वर्तते; K₀-2 विवर्तते.
 —^e) K₄ S रोम (for लोम).

62 D₃ missing. D₂ om. 62 (cf. v. l. 61).
 —^{ab}) M₁. 2 अनुरक्ष भक्तश्च युक्तश्च पृतनापतिः. —^c)

भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः ।
 सहिताः सर्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ।
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् ॥ ६३
 तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ॥ ६४
 तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ॥ ६५
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ।
 भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ ६६

B₃ युक्तस्. M₁. 2 अस्य (for तस्य). —^a) K₀-
 B₁ D₀ अच्युत (K₀. 2 'तः); B₃ उद्यतः; D₂ D₂
 आदते; D₂ आदतैः; D₃ आदृतैः; G₂ (inf. lin. as
 in text) उद्यतैः; M ऊर्जिताः.

63 D₃ missing. —^a) Da D₃ ते भीष्मस्य वच-
 श्रुत्वा; M₁. 2 भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा. —^b) D₁ S
 (except M₃. 5) सर्व एव महारथाः (= 6. 23. 6^d).
 —^c) D₂ om. (hapl.) 63^c-64^b. —^d) K₀ सहितः;
 M₃. 5 संयुक्ताः (for सहिताः). D₁ T G M₁. 2. 3 द्वौ
 भीष्मौ पुरस्कृत्य. —^e) T₂ 'परीक्षया. —^f) Ś₁ यन्म
 (for जवम्).

64 D₃ missing up to छि in 64^b (cf. v. l. 53).
 D₂ om. 64^{ab} (cf. v. l. 63). —^a) T₁ G समालक्ष्य-
 —^b) D₂ om. (hapl.) 64^b-65^a. —^c) K₁. 4 B₁. 3 M₂
 पाञ्चालाः; K₂ पांचालः. D₁ पांचालाः पांडवाश्चैव. —^d)
 Ś₁ [s]नुययौ; K₀ [s]न्वययुः. K₃ तदा; D₁ पुरा;
 D₃ पुरान्.

65 D₃ om. 65^a (cf. v. l. 64). Ś₁ om. (hapl.)
 65^{ab}. —^a) D₃ 'वेक्ष्य (for 'लोक्य). —^b) S
 राक्षसः परवीरहा. —^c) K₀. 2 D₂ ननाद सुमहानादं;
 M₄ ननाद नादं सुमहान्. —^d) K₃ विस्फारम्. K₀-
 अशनिर्; D₃ अवनेर्. K₄ B Da D₂ D₁. 3. 5 ना-
 यानो नभस्तलं; T₂ कंपयन्निव मेदिनी; M₃ (inf. lin.
 as in text). 5 इंद्राशनिस्तमप्रभं.

66 T₂ om. 66^{ab}. —^a) K₀-2 तस्य तन्; B
 Da D₂ D₄. 5. 8 तस्यापि (for तस्य तं). —^b) B₃
 नागैश्च; T₁ G नागं च. D₃ युध्यतां. —^c) K₁ D₂
 भीष्म. S राजन् (for भूयो).

भीष्मवधपर्व]

न रोचते मे संग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना ।
बलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् ॥ ६७
नैव शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ।
लब्धलक्ष्यः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः ।
पाश्चालैः पाण्डवेयैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ॥ ६८
तत्र मे रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
घुष्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ६९
पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स कौरवाः ।

उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयादिताः ॥ ७०
कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
सिंहनादमकुर्वन्त शङ्खवेणुस्रवैः सह ॥ ७१
एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ।
पाण्डवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ७२
कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिविरं स्वकम् ।
व्रीडमाना निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः ॥ ७३
शरविक्षतगात्राश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

C. 6. 2891
B. 6. 64. 82
K. 6. 64. 82

67 ^a) G₃ न; Cc मे (as in text). Da₁ संग्रामे;
T₁ संग्रामं. — ^b) = 57^b. K₃ Da₁ Dn₁ (before
corr.) D₁-3. 5. 6 हैडिम्बेन. B₁ D₁ S (except M₁. 4)
महारथना (for दुरा). — ^c) S (except M₂)
समायुक्तः. — ^d) Ś₁ B₂-4 सु (for स). Da Dn₁ D₃
वीर्यवान्; D₁ राक्षसः (for सांप्रतम्).

68 G₁. 3 read 68 after 70. — ^a) D₂ न तु; D₃
नैव; T₁ G₁ न स (for नैव). M₂ शल्यो (for
शक्यो). D₁ रणे जेतुम्; T₁ G₂. 4 महारौद्र (for युधा
जेतुम्). — ^b) T₁ G₂. 4 इंद्रेणापि युधा कवित्. — ^c)
Some MSS. लब्धलक्षः; Da Dn D₂. 3. 6 T₂ लब्धलक्ष-
K₂ प्रहारे; M₂ प्रमादी; Cc प्रहारी (as in text).
M₁. 3. 5 लब्धलक्षप्रमादी च. — ^d) K₁ B₁ D₁ पंचालैः.
K₃ Dn D₂. 4 S पांडवैश्चैव. — ^e) Dn₁ क्षयविक्षतः;
Dn₁ कृतविक्षतः; D₁. 4 (marg.) T₁ G शरविक्षताः (D₁
विक्षितं; G₁ विक्षताः); D₂. 6 T₂ क्षतविक्षतं (D₃ तां);
M₂ जीविताः; M₁ विग्रहाः; Cc क्षतविक्षताः (as in
text). — T₁ G₁ ins. after 68: M₂ (om. line 1),
after 69^{ab}:

254* इदानीं युधि निर्जेतुं न शक्योऽसौ स राक्षसः ।
अस्त्रमध्येति सविता रात्रौ योद्धुं न शक्यते ।

[(L. 2) M₂ अस्त्रमत्येति.]

69 T₁ G₁. 3. 4 om. 69^{ab}. — ^a) K₀-2 B₂-4 Da
Dn D₁. 3. 7. 8 transp. न and मे. — After 69^{ab}, M₂
ins. line 2 of 254*. — ^c) K₃ Dn₁ D₃ युज्यताम्;
D₁ घोष्यताम् (sup. lin. रुष्यताम्); D₂. 5 युध्यताम्
(for युष्य). Ś₁ K₀-2 अवहारः श्वो; K₃ D₁. 6 हारो-
(for युष्य). Ś₁ K₀-2 अवहारः श्वो; T₁ G₂. 4 अपहारमतः
यं (D₁ त्र); M₂. 5 अपहारोश्च. (cf. 65^a). — ^d)
कुर्मैः; G₁. 3 नैव शक्यो महारौद्रः (cf. 65^a). — ^e)
Ś₁ K₀-2 योत्स्यामस्तु; D₃ श्वो योत्स्यामः; T G श्वो

यात्स्यामः; M₁-3. 5 श्वो योत्स्यामि.

70 ^b) K₀-2 सकौरवाः; B Da Dn D₁. 5. 3 प्रह-
पिताः; S अमर्षिताः (for स कौरवाः). — ^c) K₃ उपायो
नापयानं; B₂-4 Da Dn D₁. 5. 3 येनापयानात्; M₁
येनाथ यानं. T₁ G M₁ तत्; T₂ M₁. 2. 3 (inf. lin.
as in text). 5 तं (for ते). — ^d) Da₂ D₃ बला-
दिताः. — After 70, G₁. 3 read 68.

71 ^a) B₃ विचित्रेषु (for निवृत्तेषु). — ^b) K₃ जित-
काशिनः. — ^c) D₁. 3. 6 सिंहनादात्. K₁ अकुर्वन्तः; B₂
D₃ अकुर्वन्तः; D₁ व्यमुच्यन्तः; D₂ S मृशं चक्रुः. — ^d)
Ś₁ K (K₃ om.) D₁. 2. 6 रवैः (for स्वनैः). D₃ S
शंखान्द्युश्च भारत.

72 ^b) D₁ भरतोत्तम. — D₂ om. 72^{ed}.

73 ^a) M₃. 5 कौरवेयास् (for कौरवास्तु). K₁ B
Da Dn D₁. 5. 7. 8 तूष्णं (for राजन्). T G ततस्तु
कौरवा राजन्. — ^b) D₃ भवनं (for शिविरं). D₁
प्रति (for स्वकम्). — ^c) K₁ B Da Dn₁ D₃ व्रीडा-
न्विताः; Dn₂ D₁. 7. 8 व्रीडानता (D₃ ना); T G
M₁. 2. 4 प्राप्ते तदा; M₃. 5 ततः प्राप्ते (for व्रीडमाना).
— ^d) D₃ परीक्षिताः (for पराजिताः). D₁ पाण्डवाश्चैव
गजिताः.

74 ^a) K₂ G₂ शरविक्षतगात्राश्च; D₁ शरैर्विक्षतः;
D₂ (marg. sec. m. as in text) शरैः; D₃ शर-
वीक्ष्यतः. K (K₃ om.) B₁. 3 Dn₂ D₁-3. 5-3 M₃. 5
तु (for च). B₁ शरविक्षतगात्रेषु. — ^b) D₁ T₂ महा-
बलाः (for रथाः). — D₂ om. 74^a-76^a. — ^c) Ś₁
युद्धं; D₁ योधाः; S युद्धा (T₂ युद्धात्). K₁ B₂-3
Da Dn D₁. 5. 3 S राजन् (for भूत्वा). — ^d) K₁ B
Dn₂ D₃. 4. 7. 3 S जग्मुः स्व (K₁ B₃ ग्मुश्च) शिविरं
प्रति.

C. 6. 2591
P. 6. 64. 82
K. 6. 64. 83

युद्धे सुमनसो भूत्वा शिविरायैव जग्मिरे ॥ ७४
 पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ ।
 पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ॥ ७५
 नदन्तो विविधानादास्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ।
 सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्राञ्छङ्खनिखनैः ॥ ७६
 विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।

घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिप ।
 प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परंतपाः ॥ ७७
 दुर्योधनस्तु नृपतिर्दानो भ्रातृवधेन च ।
 मुहूर्ते चिन्तयामास बाष्पशोकसमाकुलः ॥ ७८
 ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ।
 प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।

भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव संजय ।

श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ १
 पुत्राणां च पराभवं श्रुत्वा संजय सर्वशः ।

75 D2 om. 75 (cf. v. 1. 74). —^a) Ś1 महाराजं;
 D1 'राजन्. —^c) B1 पूजयंतौ. Ś1 तदन्योन्यं; K1
 B2-4 Da Dn D1. 5. 7. 8 महाराज; D1 तथान्योन्यं;
 S यथान्यायं (for तदन्योन्यं). —^d) S मुदिताः
 प्रियदर्शनाः.

76 D2 om. 76 (cf. v. 1. 74). —^a) Ś1 नादंतो;
 K0 नदंता. —^b) B2. 4 Dn2 D1. 7. 8 तूर्यस्वनविभूषि-
 तान्; T G तूर्यमिश्रितनिखनान्; M तूर्यनिखनमिश्रि-
 तान्. —^c) Dn2 D1 कुर्वाणान्; D2. 6 कुर्वतो. —^d)
 Ś1 K0 विमिश्राः; D1 मिश्रितान्. Some MSS.
 'निःस्वनैः.

77 ^a) Ś1 विनिदंतो; B2-4 Da1 Dn D3 M2
 निन. D2. 3 महानादान्; M1. 3. 5 महाराज. —^c)
 K3 वदयंतश्च; Da1 Dn2 D1. 2. 5. 8 Ca घटयंतश्च; Co
 घट (as in text). K3 चर्माणि. —^d) K2 Da1
 पुत्रश्च. — For 77^{ad}, S subst.:

255* कम्पयन्तश्च पुत्राणां तव चेतांसि भूमिप ।

पुत्राश्च तव राजेन्द्र तथैव शरविक्षताः ।

[(L. 1) T2 M कम्पयंतश्च राजेन्द्र पुत्राणां ते मनांसि च
 (T2 M3 मनांस्युत). — (L. 2) T2 G3 शरविक्षताः;
 G2 'पीडिताः.]

— D2 om. 77^v. —^c) Ś1 प्रपेतुः (for 'याताः). D1
 शिविराग्रेण. —^d) K0-2 D1 परंतप.

78 ^b) D2 (marg. sec. m.) भीतो (for दीनो). D1
 हि (for च). —^c) D2 संतप्तश्च (for मुहूर्तं). —^d)
 D1 बाष्पव्याकुललोचनः; T G M2. 5 'शोकपरिभुतः.

79 D2 om. 79. —^a) K1 ततश्चक्रुर. G2 M2
 वधं (for विधिं). Ś1 सर्वाः; T1 G1. 3. 4 M1. 2. 4. 5
 तत्र; T2 G2 M2 तस्य (for सर्वं). —^b) Da1 हव-
 रस्य. —^c) T2 निदध्यौ. —^d) Ś1 K0 B2-4 D1
 'कर्षितः; K4 'पीडितः.

Colophon om. in K5. — Sub-parvan: Omitting
 sub-parvan name, Ś1 K0-3 D2 mention only चतुर्थं
 युद्धदिवस; K1 चतुर्थेहि and चतुर्थयुद्धदिवस; B2 M2. 1
 चतुर्थाहिक; Da1 Dn2 D6 चतुर्थदिवसयुद्ध; Da2 Dn1 D1
 5. 8 चतुर्थदिनयुद्ध; D1. 3 (sup. lin. sec. m.) चतुर्थदिवस;
 T1 G चतुर्थापहार; T2 चतुर्थदिवसावहार and चतुर्थावहार;
 M1. 2 चतुर्थमहः; M2 चतुर्थाहिक and चतुर्थमहः. K1
 Da2 D1. 3 S cont. समाप्त. — Adhy. name: M1-2. 5
 दुर्योधनानुजवधः; M4 धृतराष्ट्रनवकवधः. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Da2 (sec. m.) 23;
 D1 M1. 2 60 (as in text); T1 G 59; T2 M2. 1
 61; M2 62. — Śloka no.: Dn2 80; D3 91.

61

K5 om. this adhy. (cf. v. 1. 6. 59. 10).
 1 ^b) K3 सर्वशः; T2 जायते (for संजय). —^d)

चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥ २
ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम ।
यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ॥ ३
यत्र भीष्ममुखान्नूरानस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ।
पाण्डवानामनीकानि योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ४
केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।
येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव ॥ ५

2 a) Ko-2 T G M₁ वै; D₂ तु (for च). Ko-2 T₁ G₁ M₁ परिभवं; K₃ पराभावान्; B₃ Da Dn D_{1-2, 5-3} T₂ G₁₋₃ पराभावं; Ca पराभवं (as in text). D₃ पुत्राणां च परी (by corr. वै परि)भावं; M_{1-3, 5} पराभवं च पुत्राणां (by transp.). —^b) B₃ सर्वतः (for °शः). T₁ G_{2, 4} M₁ श्रुत्वा संख्ये मदत्तरं; T₂ G_{1, 3} श्रुत्वा संख्ये मदत्ततः; M_{1-3, 5} श्रुत्वा संख्ये ह तत्त्वतः. — In B₁, 2nd is lost on a damaged fol. —^c) Si K₁ मदत्ते. B₃ Dn₂ D_{4, 7, 3} भूता; S (except M₁) जाता (for सूत). —^d) B₃ धृतिः (for त्विति). T G M₁ कथं वैतद्विषय्यति.

3 ^a) D₁ नूनं; T₂ पूर्व (for ध्रुवं). —^o) D₁ धक्ष्यन्ति मम संजय. —^o) K_{0-2, 1} D₂ S (except T₂ M₁) तथा हि. —^a) Ś₁ देवं युगेन; G₃ देवयुगेन.

४. ^a) K₀.2 ततो; K₁ तत्र. K₃ B₁ D₁.3.^a
सर्वान्; T₁ G योधान् (for श्रान्). — ^b) K₁.2
अखजान्; K₃ D₈ शाखजान्; B₁ D_{n2} D₁.3 शख्; D₂
युद्ध²; T₂ तत्र² (for अखजान्). D₁ योधसंमतान्; T₁
G श्रसत्तमान्; T₂ चाथ सत्त². — ^c) K₁ अनेकानि;
B D (except D₂.3.5) अनीकेषु. — ^d) M₂.5 प्र-
हारिणं.

5 a) Ko.1 Da1 T2 केन वध्या; Bs.1 Dn2 D1.3
 किं तेवध्या. — b) Ko-2.1 B2-1 Da Dn1 D2.2.3
 पांदोः पुत्रा (for पाण्डुपुत्रा). Ko-2 D2 महारथाः. Ś1
 पाण्डुपुत्रमहाबलः. — c) Bs.4 Dn2 D1.3 किं ते (for
 केन). M4 दत्ता वरास. — d) K3 D3 किं वि; Da1
 किं च; S किमु (for किं वा). Ś1 Ko-2 D1 T2 G1.3
 — e) T G2 केन (for
 M3.5 वदन्ति; G2 वदस्व.
 येन). Da1 नागच्छन्ति; S न (M3 ज) विदन्ति (for न
 गच्छन्ति). — f) Ś1 भारगणा; M1.3 तारागणो. T2

पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं स्म पाण्डवैः ।
मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः ॥ ६
यथावध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन संजय ॥ ७
न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ।
समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः ॥ ८
पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ।
घातयिष्यति मे पुत्रान्सर्वान्भीमो न संशयः ॥ ९

C. 6. 2907
B. 6. 65. 10
K. 6. 65. 10

G_{1.3} M यथा (for इव).

6 D₂ om. 6^{ab}. — ^a) Śī Pृच्छामि; D₅ तुप्यानि;
C₆ मृप्यामि (as in text). — ^b) D₃ हतसैन्यं
K₀₋₂ स; K₄ B₁ तु; D_{n2} D_{4.3} च; D₇ स्व- (for
स्व). D₃ संजय (for पाण्डवै:). S हतसैन्योसि
पाण्डवै: — D₁ om. 6^{cd}. — ^c) B₁ D_{n2} D₃ G_{1.2}
ममैव; D_{a1} M₅ (sup. lin.) मय्यैव; M_{1.2.5} मयीव.
K₄ B D_a D_{n2} D_{4.3.5} T₁ G पतितो; D₇ पततो.
— ^d) D_{a1} देवाव. Śī द्दारुणं. K (K₅ om.) D_{2.3.5}
दैवं परमदारुणं; S दैवादेव (M_{1.3.5} 'p) सुदारुणः.

7 Ś1 Ko-2 transp. 1^a-16^b of adhy. 58 and 7^a-19^c of this adhy. D₂ om. (hapl.) 7^a-9^b. T₂ om. 7^a. — After 7^{ab}, Ko-2 read 9^{ab}. — ^c G₂. 3 पृत् मे. — ^d Ko-2 T₂ M1-3.5 यथातत्त्वेन; K₄ B1.2 D1 M₁ यथातत्त्वेन; B3.4 D₄ (before corr.) यथातत्त्वेन; D₅ सर्वतत्त्वेन.

8 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v.l. 7. D₃ om. 8 (cf. v.l. 7). —^a) B₂ नाहं (for न हि). — D₆ om. 8^b. —^b) K₃ परंतप; K₄ कदाचन (for कथंचन). —^c) T₂ G₂ समुद्रस्यैव. D₃ भवतो (for महतो). Ko समुद्र*वेगमतो; K₁ समुद्रवेगसहतो; K₂ स समुद्रवेगमहतो (hypermetric). —^d) Ś1 K₃ प्रपतन्; D₃ (m as in text) प्रहसन् (for प्रतरन्). Ś1 नरा; T₂ इव; G₁ नृपः.

9 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. D2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). Ko-2 read 9^{ab} after 7^{ab}. — ^a) M2.3.3 मरणं; Cc व्यसनं (as in text). D1 मध्ये (for मन्ध्ये). — ^b) G2 प्राप्तः (for प्राप्तं). — ^c) Ko-2 B3 D2 पात^a; Cc वात^a (as in text). Ś1 Ko-2.4 D1.3 T2 M transp. पुत्रान् and सर्वान्.

न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेतसुतात्रणे ।
 भुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम संजय ॥ १०
 तस्मान्मे कारणं सूत युक्तिं चैव विशेषतः ।
 पृच्छतोऽद्य यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ११
 दुर्योधनोऽपि यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विभ्रुखान्त्रणे ।
 भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौवलेयो जयद्रथः ।
 द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥ १२
 निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् ।
 विभ्रुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु संजय ॥ १३

10 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. —^b) Ks स (for यो). D2 रणात्सुतान्; T2 सुदारणे (for सुतात्रणे). T1 G यः पुत्रान्पालयेद्गणे. —^c) Ko. 2 निराशः (for विनाशः). K4 B1 D2 संप्राप्तः (for समरे).

11 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. —^a) S चैव (for सूत). —^b) K2 B Da Dn D1. 3-8 T Cc युक्तिं; K4 D2 शक्तिं (for युक्तिं). —^c) Da1 Ds पृष्टता; Dn1 (before corr.) पृष्टतो; S (except M3) पृच्छते. K4 B D (except D1. 2. 6) वै; T1 G हि; M2 च (for स्य). —^d) S सर्वमाख्याति संजय.

12 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. —^a) Ks. 4 B1 D1. 6 S नश्च; B2-4 Da Dn Ds-5. 7. 8 नस्तु (for 'नोऽपि'). Ko. 1. 3 यच्चक्रे. —^b) B4 [अ]स्मान्; D2. 5 तान् (for स्वान्). K1 दृष्ट्वा स्वान्विभ्रुखान्त्रणे (sic). —^c) K3 D1. 3 T1 G1. 3. 4 M1 भीष्मो द्रोणः (K3 G3 'ण-'); Ds G2 M3 भीष्मद्रोण- (G2 'ण-'). Da Dn1 Ds जयश्चैव; T2 कृपा. —^d) B1 Ds S सौवलेय (B1 M2 'लश्च'). Ś1 जयद्रथपुरोगमः. —^e) Ś1 द्रौणिर्वापि (sic); K1 Da1 द्रौणिर्वापि; B3. 4 द्रौणिश्चापि. D1 transp. महेष्वासो and विकर्णो वा. D2 विकर्णोपि. D3 T1 G महारथः (for 'बलः').

13 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. —^a) T1 G2. 4 [S]पीड (for वापि). K1 कस्तेषां; M2 चलेषां. —^b) K2 [अ]यासीन्. —^c) Ko. 1 तदा प्राज्ञ; D1 महाप्राज्ञ. —^d) S transp. मम and पुत्रेषु. Ds पुत्रेण (for पुत्रेषु). — After 13, D1 ins.:

256* यद्धुतं तत्र संग्रामे तद्ववान्वकुमर्हसि ।

14 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. —^a)

संजय उवाच ।

शृणु राजन्वहितः श्रुत्वा चैवावधारय ।
 नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधाम् ।
 न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः ॥ १४
 युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।
 धर्मेण सर्वकार्याणि कीर्तितानीति भारत ।
 आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥ १५
 न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः ।
 श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ।

Ś1 Ko-2 D2 शृणु सर्वं महाराज. —^b) K2 श्रुता (for श्रुत्वा). K1 [अ]वधारय; Ds 'धायतः. —^c) Ś1 मन्त्र-कृती; Cc 'कृतं (as in text). K1. 2 कश्चिन्; T G राजन् (for किञ्चिन्). —^d) K3 Da1 D1-3. 6 माया; Cc मायां (as in text). K3 D2. 3. 6 तथाविधा; D1 M3 (sup. lin. as in text). —^e) कृतं तथा (for तथाविधाम्). — D2 om. 14^e. —^f) Ds नैवं; Ds नैव; M1-3. 3 न वा (for न वै). Da1 विभीषिकां; G3 M4 वि(M4 वि)भीषिकाः; Cc विभीषिकां (as in text). G3 वापि; M2 किञ्चिद्; M4 काश्चिद् (for काञ्चिद्). G3 न चैव भीषिकां काञ्चिद्.

15 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. Ds repeats 15^{ab} after 16. —^a) Ś1 B D (except D2. 3) युध्यते. Dn1 ये (for ते). D3 (first time) त (sup. lin. as in text) धात्रायं; D3 (second time) यथा ज्ञायं (for 'न्यायं'). —^b) D3 (second time) पार्थिव; S (except G1) पाण्डवाः (for संयुगे). —^c) Ś1 धर्मं च (for धर्मेण). M3 सह (for सर्व). —^d) Ks. 4 B Da Dn D2-3 जीवितादीनि; D1 S जीवितादपि (for कीर्तितानीति). —^e) D2. 3 आरंभते. Da1 आरंभते सदा पार्थः. — D1 om. 15^e-16^e. —^f) D2 प्रार्थयतो; G2 प्रार्थयानां; M2 प्रार्थयाम (for प्रार्थयानां).

16 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. Dr om. 16 (cf. v. l. 15). T2 om. 16^{ab}. —^a) Da1 युद्धं (for युद्धान्). M निवर्तेरन्. —^b) Ks धर्मपिता; Da Dn1 Ds युद्धोपेता; S (T2 om.) धर्म (G3 'मै' युक्ता; Cc धर्मोपेता (as in text). —^c) = 5. 39. 7^d; 141. 33^d; 146. 16^d; 6. 2. 14^d; 21. 11^d; 62. 34^d; etc. —^d) D2. 6 अवधा; T2 अयुध्या (for अवध्या). —^e) T1 G Ko यथायुक्ताश्च; T2 जययुक्तास्तु. D3 पाण्डवाः; T1 G भारत (for पार्थिव). — After 16, Ds repeats 15^{ab}.

तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव ॥ १६
तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ।
निपुत्रा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे ॥ १७
सुवहूनि नृशंसानि पुत्रैस्त्व जनेश्वर ।
निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः ॥ १८
सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ।
सापह्मवाः सदैवासन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
न चैनान्यहु मन्यन्ते पुत्रास्तव विशां पते ॥ १९
तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः ।
संप्राप्तं सुमहद्वोरं फलं किंपाकसंनिभम् ।

स तद्बुद्ध महा राज सपुत्रः ससुहृज्जनः ॥ २०
नाव्युध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृजनैः ।
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २१
तथा मया चाप्यसकृद्धार्यमाणो न गृह्णसि ।
वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यः पथ्यमिवौपधम् ।
पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पाण्डवान् ॥ २२
शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ॥ २३
दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ।

C. 6. 2025
B. 6. 65 28
K. 6. 65. 29

17 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. —^a) G₂ महा (for दुरा). D₂ ते युज्यंते यथान्यायं. —^b) K₂ पापेष्वभिरताः; D₁ पापेपु ति; D₃ पापेपु च रताः; D₄ शक्ताश्चभिः. M₂ तदा (for सदा). — Ko. 2 om. 17^a-18^a. —^c) Ś1 K₁ भीमकर्माणस्य; T₁ G_{2.4} कूर; K₂ हीन (as in text). —^d) Ś1 K_{1.3} D₂ तेना हीयन्ति (K_{1.3} 'येत'); G_{1.2} तेन हीयन्त. K₄ तेन हीनतु संयुगे (sic); D₂ क्षुद्रा नीचयुताः सदा.

18 For sequence in Ś1 K₁, cf. v. l. 7. Ko. 2 om. 18 (cf. v. l. 17). —^b) G₂ पुत्रस्तव. D₂ G₃ नरेश्वर (for जने). —^c) Ś1 निहितानीह; K₃ निकृता निह; B₁ D₂ विकृतानीह; D₄ निकृतंतीह; D₁ विकृतानि च; D₂ निन्दुराणीह; M_{1.2} प्रकृतानीह; M₅ निकृतानीव. Co cites निकृतानि (as in text). D₅ कर्माणि (for पाण्डूनां). T₂ कृतानि पाण्डुपुत्राणां. —^d) K₃ D₂ सदा; M₂ तथा (for यथा).

19 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. D₂ om. 19. —^a) Ko सर्वमेतदनादृत्य; K_{1.2} सर्वं मे तद नादृत्य. Co cites अनदृत्य (as in text). —^b) K₃ किल्बिषः. —^c) Ś1 सोपह्मवाः; D₄ सापह्मवाः; T₁ G_{2.4} धर्ममूलाः; Ca सापाह्मवा; Co सापह्मवाः (as in text). Ko-2 सदैवास; D₂ D_{1.7.3} तथै (Dr 'दै') वासन्. K₁ सकुरास्तथावासन् (sic); Cv as in text. —^d) K₃ D₃ पाण्डुपूर्वजः; G₂ पूर्वजन्मनि. —^e) B Da D₂ D₂₋₃ T₁ G₄ M_{1.2.3.5} न चैतान्; D₁ न चेमान्; G₂ नचैतान्. —^f) B₃ पुत्रांस्तव.

20 ^b) K₃ क्रीयमाणस्य. —^c) B₁ D₂ D_{4.5} संप्राप्तं (for संप्राप्तं). K_{3.4} D₄ D_{1-3.5.6} सुम (D₁ तन्म)

हावोरं. S संप्राप्तः सुमहान्वोरो; Cv संप्राप्तं समहाधोरं. —^d) Ko फलं किं पाप; K₂ B₂ फलं प्राप्तं जनेश्वर; S विपाको दुर्न्यास्तव; Cv as in text. Ca.c cite किंपाकः. —^e) K₃ D₂ सततं तु; D₂ D_{1.7.3} तत्तुंश्च; D₁ तत्तुंश्च; S (G₁ damaged) स तं तुंश्च. —^f) S ससुहृद्राजः.

21 Ko-2 om. (hapl.) 21^{ab}. —^a) D₃ त्वं न (for नाव). Ś1 तद्राजन्; D₂ राजंस्त्वं. — D₄ om. 21^{ab}. —^c) T₂ M₂ [अ]पि (for [अ]थ). —^d) S कृपेण च (for महात्मना).

22 ^{ab}) K₃ तथानयाचाप्यसकृद् (sic); D₂ मया चाप्यसकृद्राजन्. Ś1 न गृह्णामि; K₃ D_{2.3.6} न बुध्यसे; B_{3.4} न गृह्णसि; D₁ [s]ग्रहीर्न हि (for न गृह्णसि). K₄ B_{1.2} Da D₁ D₅ वार्यमाणो मया चापि न गृह्णसि महीपते; D₄ (marg. sec. m.) S तथा मया वार्यमाणो न गृह्णस्यसकृद्भिः. — D₂ om. 22^{ab}. —^c) Dr S तथ्यं (for पथ्यं). —^d) K₄ B D₄ D₁ (marg.) D_{4.7.8} Co मंदः (for मर्त्यः). —^e) B₁ D_{3.4.6} M_{1.2} आश्रय (for आस्थाय). —^f) Ś1 Ko. 1.2.3.4 D_{2.6} जितान्यस्यसि; G₂ जितवानसि; M_{3.5} जितान्मस्यसि; M₄ जिता मन्यसि. B₁₋₃ Da D₁ D₅ मन्यसे पाण्डवाजितान्.

23 ^a) S राजन् (for भूयो). T₂ M_{3.5} यथातत्त्वं. —^b) Ko-2 यस्मात्; D₄ M_{1.2.5} यन्मा (for यन्मा). K_{3.4} B₂₋₄ D (except D₁₋₃) अतु (for परि). —^c) D₁ भारत. —^d) T₁ G ततोहं. Da D₁ D₅ संप्रवक्ष्यामि.

24 ^a) Ś1 संपृष्टम्; T₁ G₂ संदिष्ट. —^b) Ko-2 S

दृष्ट्वा भ्रातृव्रणे सर्वाभिर्जितान्मुमहारथान् ॥ २४
शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स कौरवः ।
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।
यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ २५

दुर्योधन उवाच ।

त्वं च द्रोणश्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
कृतवर्मा च हार्दिन्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २६
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ २७
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।

(except T₂) एतद्; K₃ D₅ एतम्; D₃ इमम्; C₀ एवम् (for एतम्). Ś₁ K₂ पितामह. — Ko-2 om. 24^a-25^b. — °) Ś₁ सद्वा; D₂ सर्वान् (for दृष्ट्वा). T₁ G यथा (for रणे). D₂ पुत्रान् (for सर्वान्). — °) Da Dn D₄ s. 7. 3 विजितान् (for निर्जितान्). K₁ B तु; D₅ T G M₁ स (for सु). D₁ विजिता-भीमकर्मणा.

25 Ko-2 om. 25^{ab} (of. v. l. 24). — °) Ś₁ शोकसंपूर्ण; D₂ शोकसंविन्न. — °) T G M₁ स (for स). D₂ M₁ 2. 5 कौरव. — D₂ om. 25^{ad}. — °) G₂ पितामह. K₁ 3 महाप्राज्ञ. — °) D₁ च; T G₂ 4 M तु; G₁ 3 तं (for ह). — °) D₁ यथा; M₂ यथा (for यद्). — °) T G M₁ तत्त्वं (for तन्मे). D₁ तन्मे निगदतः शृणु.

26 °) B Da Dn D₄ s. 7. 3 transp. त्वं च and द्रोणश्च. S भवान्द्रोणश्च कर्णश्च. — °) K₂ 3 Da₁ द्रौणिस. T₁ G द्रौणिश्च कृप एव च. — °) D₁ दुर्धर्षः (for हार्दिन्यः). — °) K₁ कंभूजश्च; Da₁ कंभूजश्च.

27 °) Ko कुलपुत्रस. D₃ च सर्वशः; Ca. c तनुत्यजः (as in text). S कुरुणां कीर्तिवर्धनाः.

28 Ś₁ om. 28^{ab}. — °) K₅ पर्याप्त. — °) T G M₁ 5 समस्तानां; M₁-3 समर्थानां (for समस्ताश्च). — G₂ erroneously repeats 28^b after 28^c. — °) Ś₁ K₃ Da₂ D₂ 2 नातिष्ठत; K₁ Da₁ Dn₁ नातिष्ठति. T₂ किमुताप पितामह.

पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ २८
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे ॥ २९

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
बहुशश्च ममोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ३०
क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ।
एतत्क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव चाभिभो ॥ ३१
भुञ्जेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ।
दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्भन्दयंश्चापि बान्धवान् ॥ ३२

29 °) Ś₁ तेन (for तत्र). D₁ राजंस; T₂ राजा (for जातस्). — °) T₁ G₁ तत्त्वमा (for तन्मा). Da D₅ पृच्छतः; M पृच्छते. D₁ कथयस्व पितामह. — °) Ko-2 भीममाश्रित्य; T₁ G यत्समां; C₀ च समाश्रित्य (as in text). Ko कौन्तेय; M₂ कौन्तेयो (for कौन्तेया). — °) M₂ जयत्यस्मान्.

30 °) T₁ G अवहितो; T₂ M मम वचो (for वचो मह्यं). — °) K₁ B D₃ 6 यथा; T₁ G₁ 4 M यत्ता (for यत्त्वां). K₃ D₁ भारत (for कौरव). — °) Ś₁ बहुलश्च. Ko मयोक्तोसि; Da₂ D₅ मयोक्तानि. — °) M₂ मे यत्; M₃-3 वै तत् (for मे तत्). B D (except D₁-3. 6) श्रुतं (for कृतम्).

31 °) K₃ क्रियतां (for क्रियतां). — °) B₂ D₅ समो. T₂ भारत. — D₂ om. 31^{ad}. — °) Ko-2 B Da₂ Dn₁ D₁ 3. 6 क्षेमम्; G₃ क्षिप्रम् (for क्षमम्). — °) B₃ पृथिव्यां (for व्यास्). K₁ चाबभू (corrupt); K₂ 4 B Da Dn D₄ s. 7. 3 वा विभो; D₁ भारत (for चाभिभो).

32 °) Ko. 3. 4 B D S भुञ्जेमां (Dn₁ G₅ भुञ्जेमां; M₅ भुञ्जेमां). S सर्वा (for राजन्). — °) T₁ G 8 (G₂ स्व) पुत्रैः; T₂ M पांडवैः (for भ्रातृभिः). T₁ G₂ 4 संगतः (for सहितः). — °) K (K₅ om.) B₃ Da Dn D₄ s. 7. 3 सुहृदः (for दुर्हृदस्). — °) D₁ यन्; Da Dn D₄ s. 7. 3 तर्पयन् (for ताप). — °) Ś₁ Ko नर्दयंश्च. K₁ G चैव; M₁-3. 5 च स्व; K₀ 3 सर्व- (for चापि). Ś₁ T₁ G₂ 4 पार्थिवान्; शत्रवान्; T₂ पांडवान् (for बान्धवान्).

न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।
 तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३३
 यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 तं शृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३४
 नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति ।
 यो जयेत्पाण्डवान्संख्ये पालिताञ्जलिधन्वना ॥ ३५
 यनु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
 पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ३६
 पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।

पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ३७
 मध्ये तेषां समासीनः प्रजापतिरपश्यत ।
 विमानं जाञ्जलद्वासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ३८
 ध्यानेनावेद्य तं ब्रह्मा कृत्वा च नियतोञ्जलिम् ।
 नमश्चकार हृष्टात्मा परमं परमेश्वरम् ॥ ३९
 ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम् ।
 स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥ ४०
 यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
 जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४१

C. 6. 29. 47
B. 6. 65. 46
K. 6. 65. 46

33 ^a) G₂ ते (for मे). T G तत्र (for तात).
 —^b) S यत् (for वै). —^c) Ś₁ तदिदं समनुप्राप्तो.
 —^d) T₂ यत्कार्यं तव मन्यसे.

34 ^a) D₁ यश्च हेतुरवश्यत्वे; G₂ यच्च हेतुर्हि बुद्धस्ते.
 —^b) Dn₁ तेषामा. —^c) B₂ D₁ M₁-3.5 तत् (for
 तं). Ko. 1 शृणुष्व. B₁ महाबाहो; D₁ महेश्वास (for
 महाराज). —^d) T₂ तव (for मम).

35 ^a) D₂ लोके च (for लोकेषु). T₁ G₄ स
 पुमान्; T₂ तत्स्त्वं; M₄ यद्भूतं; C_a तद्भूतं (as in
 text). —^b) D₃ भूतं नो; D₅ तत्तत्ता; T₁ G₄ न
 भूतो; C_a. 0 भविता (as in text). K₃ D₂ वा
 तथाविधं; B₂ D₃ T G M₄ न भविष्यति; C_c नो
 भवि (as in text). —^c) K₃ D₃ यजयेत्. K₄
 B D (except D₁. 3) सर्वान् (for संख्ये). Ko. 2. 3
 D₃. 6 धन्विना; B₂ D₂ पाणिना. S ससुरासुरमर्त्येषु
 यो विद्यातत्त्वतो (G₂ तद्विद्याततो) हरिम्.

36 ^a) B₄ बहु (for यनु). Ko-2 तावन् (for
 तात). B₁ कथितं यच्च मे तात. —^b) Ko-2 मुनिना
 भावितात्मना. —^c) Ś₁ पुराणं गीतं; D₅ ततोयगीतं
 (sic); D₈ पुराणगीतं; T₂ G₄ पुराणतत्त्वं (T₂ 'त्व').
 B₃ D_{a1} D_{n1} D₅ धर्मस्य; D₆ धर्मज्ञं; G₁. 4 M धर्मज्ञैस्.
 D₁ G₃ पुराणगीतधर्मज्ञैस्; T₁ G₂ पुराण (T₁ 'ण') तत्त्व
 धर्मज्ञैस्. —^d) M₄ तच्छृणु त्वं (for 'शृणु'). K₃ यथा
 तथा; D₁. 3. 6 विशां पते; T₂ M यथाश्रुतं. — After
 36, D₁ ins. an addl. colophon (adhy. no. 62).

37 Before 37, D₁ reads भीष्म उवाच. —^a) D_{a1}
 [ज]सुराः (for सुराः). —^b) G₂ समाहिताः (for 'गताः').
 —^c) Ś₁ Ko-2 उपासतं (K₂ 'ते'); K₃ D_a D_{n1}

D₅. 6 उपागम्य; D₂ 'सीन'. —^d) Ko. 2 सर्वे ते (for
 पर्वते). S मानसोत्तरे.

38 ^a) B₁ मध्यं तेषां; Dn₂ D₄ तेषां मध्ये (by
 transp.). K₃ D₁. 3. 6 उपा (for समा). D₁ अद-
 श्यत (for अपश्यत). S प्रजापतिरपश्यदासीनो महद-
 द्भुतं. —^c) K₃ पुराणं (for विमानं). Ś₁ च ज्वलद्;
 B₁ प्रज्वलद्; C_c जाज्व (as in text). Ko-2 विमान-
 प्रभवं भासा; B₃ विमानं जाञ्जलवता; D₁ विमानमुज्ज्व-
 लाभासः; T₁ G₄ विमानस्य ज्वलद्वासा; T₂ G₁. 2 'नस्यो
 ज्वलद्वा (T₂ 'न्मा') सा; G₂ 'नस्यज्वलन्भासा. —^d)
 Ko-2 प्रज्वलद्; T₁ G₄ परमम्; G₃ प्रावरम् (for
 प्रवरम्). B₂ अंतिके (for अम्बरे). K₃ स्थितं च
 प्रवरं वरे.

39 ^a) Ko-2 ज्ञानेनावेद्य; D_a D_{n1} ध्यानेनावेद्य;
 D₂ ध्यानेन वेद्य; D₃ S ध्यानेनावे (M₁-3. 5 'ल') द्य.
 Ko-2 B D_a D_n D₁. 4. 5. 7. 8 T G M₁-3. 5 तद्ब्रह्मा (T₁
 G₄ M₁. 2 'ह्य'). —^b) Ko-2 नियतोञ्जलि; Dn₂
 'तोजलि; D₂. 6 G₃ 'तोजलि. —^c) Ś₁ Ko-2 D₂. 3
 तुष्टात्मा (for हृष्टात्मा). —^d) K₁ B D_a D_n D₁. 5.
 1. 3 पुरुषं; D₁ G₁ परमः. D₃ परमेश्वरः.

40 ^a) D₁ तु सः; D₂ चैव; T₁ G₄ M₂ चापि;
 T₂ G₁-3 M₁. 2-3 चाय (for त्वय). D_{a1} D_{n1} D₅
 वेदाश्च (for देवाश्च). —^b) Ś₁ K₃ D₃ G₂ M₂. 5
 ब्राह्मणम् (for ब्रह्माणम्). —^c) S तस्युः (for स्थिताः).
 —^d) K₁ D_{a1} पश्यतो. D₁ पश्यतस्तन्महाद्भुतं.

41 ^a) K₃ यथावत्तमथाम्यर्च्य; B₃ 'वच्च समम्यर्च्य'.
 —^c) B₁ M₂ जगाम (for जगाद). —^d) M₂ परा;
 C_a परं (as in text). Ś₁ Ko-2 परमं सर्वधर्मवित्.

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो

विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।

विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्मा-

द्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४२

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत ।

जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४३

पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।

भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४४

असंख्येयगुणाजेय जय सर्वपरायण ।

नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ४५

सर्वगुह्यगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ।

विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ४६

महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय ।

हरिवास विशामीश विश्वावासामितान्वय ॥ ४७

व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सेन्द्रिय ।

असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ४८

42 Before 42, Ko.1 read ॐ; K2.3 ब्रह्मा उवाच ॐ; D1.7 ब्रह्मोवाच; M1-3.5 ब्रह्मा. —^a) T2 G1-3 M हि विश्वो; Co विश्वो (for विश्वेशो). K2 D2.3.6 विश्वावसुर्वि (D2.6 'सो वि' श्रुद्धिश्चमूर्तिर; T1 G1 'वसुर्विश्वगो विश्वमूर्तिर; Ca as in text. —^b) Co विश्वसेनो; Ca विष्वक्सेनो (as in text). T2 विभुश्च; Ca. ० वशी (as in text). —^c) S1 'वोपि; D2 'वोस्मि; M1 'यो हि. D2.3 विश्वेश्वरो वासुदेवोमितात्मा. —^d) S1 दैवतं त्वा; Da1 देव त्वाम्; D2 देवतायम्; Co दैवतं त्वाम् (as in text). S1 प्रणौमि; K2 B2 उपैपि; D2 T G1.4 उपैति; Ca. c उपैमि (as in text). — For 42, D1 subst.:

257* विश्वावासो विश्वमूर्तिर्विष्वक्सेनो जनार्दन ।

विश्वकर्ता विश्वपतिर्देवदेव जगत्पते ।

योगेश्वर नमस्तेऽस्तु संसारणवतारण ।

. [(L. 1) विश्वमूर्ति (sup. lin.).]

43 ^a) D1 (sup. lin. as in text) देव (for विश्व). —^b) Da1 D2.3 रतः. —^c) Ko.1 Da1 D1.2 योगेश्वर; B2 गोपीश्वर; M2 लोकेश्वर. Da1 हि भो (for विभो). T1 G M4 जय योगमयो देव; T2 जय लोकमयाजेय; M1-3 जय योगमयाजेय; M3 (inf. lin.) जय लोकेश्वर विभो. — T G om. (hapl.) 43^d-44^a. —^d) S1 D1 योग (D1 लोक) परायण; K2 D2.3.6 M लोकपराव (D2 'त्य'र; Co योग' (as in text).

44 T G om. 44^a (cf. v. l. 43). —^b) B2 D2 T1 G1 जय योगे (D2 'गी'श्वरेश्वर. —^c) Ko-2 भूतभव्य जगन्नाथ; S 'भनो (G1-3 'व'ज्ञाव. —^d) D1 सौरेश्वर; D2 सौम्य जगत्पते; D2 सौम्यात्मज प्रभो; T1 G1 सर्वोत्कृष्टमभूः; G1-3 सौम्यात्मकात्मज; Ca 'त्मज (as in text). Co. d cite सौम्यात्मजात्मजः.

45 ^a) K4 B4 D2 D1.7.3 असंख्येयगुणाधार; B1-3 'गुणाजेय; Da Dn1 D2 'गुणाजेय; G2 असंख्येयगुणाजेय. Co cites [अ]जेय (for [अ]जेय). —^b) D1 सर्वलोकसमुद्भव; D2 S (except M1) सर्वलोकपरायण. Co cites सर्व' (as in text). —^c) D2 सुदुष्पार; M2 सुदुर्वार; Cd सदुःपारे; Ca. c सुदुष्पार (as in text). —^d) Ko-2 D1.3.6 जय शार्ङ्ग (D1 शंख) गदाधर.

46 ^a) K2.4 B Da Dn D1.5.7.3 जय सर्वगुणोपेत. —^b) D2 विश्वमूर्ति. D1 जयाव्यय (for निरामय). Co as in text. — S1 reads 46^a twice. —^c) S1 (second time) महेश्वर; Co विश्वेश्वर (as in text). —^d) B2.4 Da Dn1 D2 जय लोकात्मतत्पर; D2 जय लोकानुकारक.

47 ^a) D2 महोरग वराहोद्य; T1 G1 'रगशयानाथ; G1-3 'वराभोग; Cv 'वराहाय; Co as in text. Ca cites महोरग; Cd 'रगः. —^b) T1 G1.4 हरे (G1 'रि) शेष; G2.3 शय शेष; Ca. c. d हरिकेश (as in text). D2 जयोविभो (for विभो जय). —^c) G1 भूम्यावास; G2 भृत्यावास; G4 दिशीशेश; Ca हरिवास (as in text). Co. d cite 'वासः. K2.4 B D (except D2.6) T G दिशामीश; M2.5 वशीशेश; Co. d विशा' (as in text). —^d) S1 विश्वावास मितान्वय; Ko.3.4 B Da Dn D2-3 G2.3 विश्वावासामितान्वय; D1 विश्वावास नमोव्यय; T2 विश्वावासामितान्वय; G1 विश्वावासामितान्वय; M1.3.5 विश्वा (M3 'श'वास सदाव्यय. Co cites विश्वावासः.

48 D2 om. 48. —^a) S1 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान; Ko D2 D2 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान; D2 व्यक्ताव्यक्तामितस्थाना; T G व्यक्ताव्यक्तामितस्थाने; M1.2-3 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान (M2 'ति) स्थान; Ca 'मितज्ञान; Co as in text. Cd cites व्यक्तं and अभितस्थान. —^b) K2

अनन्त विदितप्रज्ञ नित्यं भूतविभावन ।
 कृतकार्यं कृतप्रज्ञ धर्मज्ञं विजयाजय ॥ ४९
 गुह्यात्मन्सर्वभूतात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ।
 भूतार्थतत्त्व लोकेश जय भूतविभावन ॥ ५०
 आत्मयोगेन महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर ।
 उद्भावन मनोद्भावन जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५१

निसर्गसर्गाभिरत कामेश परमेश्वर ।
 अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्रे विजयप्रद ॥ ५२
 प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ।
 आत्मभूत महाभूत कर्मात्मज्जय कर्मद ॥ ५३
 पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुदिवं शिरः ।
 मूर्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ५४

C. 6. 2956
B. 6. 65. 1
K. 6. 65. 1

D_{1.3} संयत; K₁ B Da₂ Dn D_{1.5.7.8} सक्तिय;
 Da₁ शक्तयः (for सेन्द्रिय). Ko-2 यत्तन्द्रिय समेन्द्रिय;
 M_{1-3.6} नियतो नियतन्द्रियः. —^a) D₃ सर्वगंभीर; M₂
 यज्ञगंभीर (for जय गम्भीर).

49 ^a) K₁ B D_{1.3.4.7} विदितब्रह्मन्; Da Dn
 D_{3.5.6.8} Cc "ब्रह्म"; T G M₁ विदित्वात्मा त्वम्;
 M_{1-3.5} "तार्थस्त्वम्"; M₃ (*inf. lin.*) विदित्वाब्रह्म (for
 विदितप्रज्ञ). —^b) K₁ B Da Dn D_{3-5.7.8} Cc
 नित्यं भूतविभावन; S अद्भुतोद्भाव (T G₁ "ताद्भुत"; G₂
 "तोद्भव") भावन; M₃ (*inf. lin.*) भूतभावन भावन.
 — D₂ om. (hapl.) 49^a-50^a. —^d) Ś₁ विजयाय च;
 Ko-2 "यात्मक"; K₃ B₁ D_{3.6} M₁ "यावह"; T G
 M_{1.2} "यो जय"; Cc विजयाजय (as in text).

50 D₂ om. 50 (cf. v. l. 49). —^a) K₃ D₁
 गुह्यात्मन्; D₃ S गुण"; Cc गुह्या (as in text).
 K_{3.4} B_{1.2.4} D (except D₃; D₂ om.) M₁ (*inf.*
lin.) सर्वयोगात्मन्; B₃ सर्व सर्वेश; Cd सर्वभूतात्मन्
 (as in text). —^b) K₂ सदसंभूत"; K₃ D₁ स्फुट-
 संभू (D₁ "भृ") तभावन; D₃ M_{1.2.5} "संभूतिसंभव"; T₁
 G₁ गुणसंभूत"; G₂ स्फुटं संभूत"; Ca as in text. Cd
 cites स्फुट and संभूत. —^c) K_{1.2} भूतार्थतत्त्व (sic);
 Dn₂ D₇ भूतात्मतत्त्व; Ca. c. d भूतार्थतत्त्व (as in
 text). D₃ योगेश; Ca. c. d लोकेश (as in text).
 B₁ भूतात्मन्सर्वलोकेश; D₁ "र्थलोकतत्त्वज्ञ"; D₃ भूताद्य
 लोकतत्त्वेश. —^d) D₁ जटाजूटविभा"; D_{3.6} जय
 भूतविनाशन. Ca cites भूतविभावन; Cc सत्त्वविभावन;
 Cd भूतविभावन (as in text). — After 50, K₃
 repeats 49^a.

51 ^a) Ś₁ आत्मयोग; Da₁ "योनि"; Ca. c. d आत्म-
 योगे (as in text). —^b) K₁ B₂ Da₂ Dn D_{1.4}.
 7.8 कल्पसंक्षेपं तत्पर (D₁ "य सत्तम"); Da₁ D_{2.5} Cd
 कल्पसंक्षेप"; D₄ (marg.) T₁ G_{2.4} कल्पसंयोग"; Cc
 as in text. Ca cites कल्पः and संक्षेपः. —^c)
 Ko-2 B₃ तद्भावन; T₂ शुद्भावन; M (M₁ by corr.)

सद्भावन; Ca. c उद्भावन (as in text). K (K₃
 om.) B D (except D₃) M_{2.3.5} Ca. c. d मनोभाव;
 T₁ G₁ जयोद्भाव; T₂ मनोभाव; G₁₋₃ मनोद्भाव. —^d)
 Ś₁ Ko-2 B_{1.3} जय ब्रह्मजयप्रिय (B₁ "प्रद"); D₁ जय
 ब्रह्मजयप्रिय; D₂ जय ब्रह्मजितप्रिय; G₂ जय ब्रह्मजनि".

52 ^a) Ko. 2 निसर्गसर्गाभिरत; K_{2.4} B D Ca. c
 नि (B₂ वि) सर्गसर्गनि"; S निसर्गसर्गनि". Cd cites
 निसर्गानन्द. —^b) Ca काम्येश. —^c) M_{1.5} अमृतो-
 द्भाव; Ca. c "द्भव (as in text). K_{1.2} संभाव; M₂
 तद्भाव; Ca. c सद्भाव (as in text). —^d) K_{1.3}
 D₃ युगाग्रे; K₃ D₃ योगाग्नि; K₁ B₁₋₃ D₃ Dn D₅
 सु (B₃ यु) क्तात्मन्; B₁ युक्ताग्रे; D₁ योगज्ञ; D₂
 युगांत; D_{4.7.8} Cc युक्ताग्रे (D₃ Cc "ग्रे"); G₁₋₃ M₁
 युक्ताग्नि (G₁ "गिर"); T₂ युक्तानां; M₁ युक्तानां;
 M_{2.3.5} युक्ताग्रे (for युगाग्रे). Da₁ विजयप्रद; M₂
 विजयप्रद. T₁ G₁ युगारिविजय प्रभो.

53 ^a) B₃ प्रजापते महादेव. —^b) S महाभुज (M₅
 "व"); Ca महाबल (as in text). —^c) Ś₁ Ko-2
 D₂ पद्मभूत; Cc आत्म (as in text). B₁ D₁ महा-
 भाग; Cc महाभूत (as in text). — K₃ om.
 (hapl.) 53^a-55^a. —^d) Ś₁ D₂ कर्मात्मन्; Da₁
 कामा"; Dn₂ D_{3.6} सत्त्वा"; S धर्मा"; Ca. c कर्मा"
 (as in text). Ś₁ कर्म च; K_{3.4} B₂₋₄ Da₁ D_{2.3.4}
 (after corr.)₃ सर्वद; B₁ Da₂ Dn D_{1.4} (be-
 fore corr.)₅₋₇ S सर्वदा (for कर्मद).

54 K₃ om. 54 (cf. v. l. 53). —^a) K₃ देव
 (for देवी). T₁ G₁ क्षितिः पादो नभो नाभिर; T₂
 G₁₋₃ क्षितिः पा (G₂ प) दोद्भवा देव; M क्षितिः (M_{1.3}
 "ति") पादोद्भुतो (M₂ "ते") देव. —^b) K (K_{2.5} om.)
 B_{1.2} D_{1.3.6} बाहु (for बाहुर). Da₁ दिवं गिर; D₁
 नभः शिर; D₂ दिशांबर (for दिवं शिरः). S दिग्बाहु-
 यौर्महाशिरः. —^c) D₃ तेदं; G₃ तेयं (for तेऽहं).
 Ko. 1 इराः (Ko "र") कायश्च; K₃ D_{2.5} सुराकायश्च;
 D₃ शिरः कालश्च. T₂ मूर्तिस्ते निर्मलाकाशं; Cv as in
 text. Cc cites मूर्तिः and अहं. —^d) D₃ चंद्रादित्यं.

बलं तपश्च सत्यं च धर्मः कामात्मजः प्रभो ।
 तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसंभवाः ॥ ५५
 आश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ।
 वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ५६
 न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ।
 न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न संभवम् ॥ ५७
 त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वा समाहिताः ।
 अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ५८

ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ५९
 एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् ।
 पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ॥ ६०
 त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम् ।
 त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ६१
 पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत् ।
 तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ ६२

55 K₂ om. 55^a (cf. v. l. 53). — ^a) D₈ बल-
 सत्वश्च; Ca बलं तपश्च (as in text). Cd cites तपः
 and सत्यं. — ^b) K_{0.1} D₂ धर्मकामात्मज प्रभो; (D₂ 'जः
 प्रभुः); K₂ भूतकर्मात्मज प्रभो; K_{3.4} B_{2.4} Da Dn
 D_{1.3-3} धर्म(K₁ 'र्मः)कर्मात्मजं तव; B₁ कर्म धर्मात्मकं
 तव; B₃ धर्मकर्मार्थं तव; T₁ G_{1.3.4} धर्मः कामोद्भव-
 सत्व; T₂ धर्मकर्मार्थ एव च; G₂ धर्मः कामात्मजसत्व;
 M धर्मः कर्मा(M₁ 'र्मकामा)त्मजास्तव. ☞ Cc: कर्म
 आत्मजः कार्यमित्यर्थः ।; Cd: धर्मरूपस्य कर्मणः आत्मजः
 कार्यम् । ☞ — ^c) Da₁ D₈ पवनश्वास; D₁ पवनो-
 श्वास. — ^d) K₂ 'संभवः. Ś₁ K_{0.1} आपस्तेजोऽशंसंभवाः
 (K₁ 'वः). Cc cites स्वेद' (as in text).

56 ^a) Dn₁ (by corr.) T₁ आश्विनौ. T₁ G₁₋₃ M₂
 श्रवणे. S देव (for नित्यं). — ^b) K_{0.1.4} M जिह्वा
 देवी (by transp.). D₅ देवि जिह्वा सरस्वति. — ^c)
 K₁ Da₁ वेदाः; K₃ B₃ T₂ M₁ देवाः (for वेदाः).
 D₁ संस्कारविष्टा हि; D₂ 'हीना हि; D₃ स्कंधारनिष्ठा हि;
 D₈ संस्कारनिष्ठा हि; G_{1.3} संस्कारनिष्ठा हि; G₂ संस्कार-
 निष्ठाभिः; Cc 'निष्ठा हि (as in text). — ^d) Ś₁ K₀₋₂
 त्वयेदं; K₃ G₁ M₃ त्वदीयं; D₄ (before corr.)
 त्वदापं. D₈ जगदाश्रितं; S (except G₃) जगदाश्रितं.

57 ^a) K₃ असंख्यानं; K₄ B_{1.2} Da Dn₁ D_{1.2.5.7}
 न संख्यानं; B₁ Dn₂ D_{2.4.8} G_{1.2} M₃ न संख्या न
 (B₁ नु); G₃ न संख्यात- (for न संख्यां न). G₂
 परीणामं (by metathesis). Ś₁ संख्या न परिमाणस्ते;
 K₀₋₂ B₃ संख्यां न (K₁ 'ख्यं न; K₂ 'ख्या न; B₃
 'ख्यां) परिमाणं ते. — ^b) Ś₁ G₁₋₃ पराक्रमः. — ^c) Ś₁
 योगयोगीश; K₀₋₂ चैव योगे च (K₀ 'गेश); S
 योगयोगेश; Cc योगयोगीश (as in text). — ^d) Cc
 संभवम् (as in text). S विजानीमः (G_{2.3} M_{1.3-5}
 'म) परंतप (T₂ पदं तव).

58 ^a) K₂ त्वद्भक्तिः; B₄ त्वच्छक्तिः. — ^b) K₁
 नियमं; B₃ निमेषात्; Cc नियमैस् (as in text).
 K_{2.4} B D त्वां; K₃ च (for त्वा). S नियमस्थाः
 (for नियमैस्त्वा). B_{1.3.4} Dn₂ D_{4.7.8} समाश्रिताः;
 D₂ प्रमोदिताः. — ^c) Ś₁ K₁ Dn₂ D_{4.8} अर्चयामः. Ś₁
 महाविष्णो; S सदा विष्णुं. — ^d) Ś₁ K_{0.2} Dn₁ D₁
 T₂ परमेश; Da D₅ परमेश; D₂ परमं त्वां. K₀₋₁
 D₈ महेश्वर; Cc महेश्वरम् (as in text).

59 ^a) K₁ 'गंधर्वः. — ^c) G₃ पिशाचः. — ^d) Ś₁
 K₁ मृगपक्षवयांसि च; K_{0.2.4} D_{1-3.8} मृगपक्षि(D₈
 'क्षी)वयांसि च; B₃ मृगपक्षसरी; Da₁ मृगपक्षीसरी;
 S मृगपक्षिनगास्त (T₂ M_{1-3.5} 'गणास्त; G₂ 'नगां त)था.
 Cc cites 'सरीसृपाः (as in text). Cd cites पक्षिणो
 and वयांसि.

60 ^a) K₀₋₂ Da₁ D₂ त्वया (for मया). — ^b)
 K₀₋₂ Da₁ पृथिव्यास्. K₁ Da₁ तत् (for त्वत्). D₁
 T₂ प्रसादतः; M₃ 'दृजः. — D₁ transp. 60^{ad} and 61^{ad}.
 — ^c) Ś₁ K₀₋₂ D_{1.2} पद्मगर्भः. — ^d) K₁ B Da₂
 Dn₂ D₅ कृष्ण दुःस्वप्ननाश (B₃ Da₂ Dn₂ D₅ 'ना)शन.

61 D₁ transp. 60^{ad} and 61^{ad}. — ^b) D₂ नेता
 त्वं च (for त्वं नेता त्वं). Ś₁ जगत्सुत; K_{0.1} 'सुतः;
 K₃ 'सुखं; B₁ D₂ 'दुरुः; D₁ 'त्पतिः; Cc 'सुखस्य
 (as in text). S तेनेदं त्वन्मु (G₃ तु मु)खं जगत्-
 — ^c) D₁ त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ. — ^d) B₃ देवताः (for
 विबुधाः). Dn₁ G_{1.3} सह (for सदा).

62 ^a) M_{1-3.5} निश्चला; M₃ (inf. lin.) निर्जिता
 (for निर्भया). — ^b) Ś₁ सदाभव; K_{0.1} Da Dn₁
 (before corr.) D₅ सदा भवेत्; S भविष्यति. — ^c)
 om. 62^{ad}. Ś₁ K_{0.2} read 62^{ad} after 63. — ^d)

धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च ।
जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे प्रभो ॥ ६३
यदेतत्परमं गुह्यं त्वत्प्रसादमयं विभो ।
वासुदेव तदेतत्ते मयोदीतं यथातथम् ॥ ६४
सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
कृष्ण त्वमात्मनासाक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम् ॥ ६५
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।

Ś1 Ko.2 त्वत्प्रसादाद्; T2 यस्माद्धव (for तस्माद्धव).
—^d) Ś1 Ko.2 D1 T2 G2.3 M2.5 'विचर्चन'; D3
'समुद्धव'.

63 ^a) = 6. 26. 8°. K1 'संस्थापनार्थाय'. — D1
om. (hapl.) 63^{bc}. —^b) K2 D2.5 दैत्येयानां; K3
दानवानां; K4 B1 दैत्यानां च. —^c) Ko जगतां. Ś1
D2 जगतो धारणार्थं च; K2 'तां धारणार्थं वै; K4 'तोनु'
प्रहार्थाय; S 'तो रक्षणार्थाय'. —^d) Ś1 Ko-2 वैज्ञप्यं;
D1 विज्ञतं; S प्रसादं; Cc विज्ञाप्यं (as in text).
D2 शृणु (for कुरु). G2 हे (for मे). K3 B1.3.4
D (except D2.6) विभो. — After 63, Ś1 Ko.2
read 62^{ad}.

64 D2 om. (hapl.) 64^{ab}. —^a) Ś1 यत्तत्परमं
गुह्यं; Ko-3 B1 Dn2 D3.4.6.7.8 S यत्तत्परमकं गुह्यं;
B1 तदेतत्परमं गुह्यं; D1 यत्तत्परमकं गुह्यं. Cc cites यदे-
तत् and गुह्यं (as in text). —^b) K1 B Da Dn
D4.5.7.8 त्वत्प्रसादादिदं; D1 'दान्मया; T2 'दादयं'.
B2.4 D4.6.8 प्रभो. G1.3 त्वत्प्रसादाद्धविष्यति. —^c)
Ś1 Ko-2 यदेतत्ते; D1 मयैतत्ते; T1 G2.4 मया गीतं;
G1.3 M3 तदेवं तु. —^d) D1 यथाधीतं; T1 G2.4
कुरु सर्वं; G1.3 M4 मया गीतं. M1.3.5 यथा तथा. Cc
as in text.

65 ^a) Ko-2.4 G1-3 इष्ट्वा. —^c) Ko.2 D2
आत्मनः (for आत्मना). Ko-2 B3 Da1 Dn2 D5.6
साक्षी (for [अ]साक्षीः). S सृज त्वमा (G3 सृज त्वामा;
M1-3.5 सृजेस्त्वमा; M4 असृजत्त्वा)त्मना कृष्ण (G2 'ष्ण').
—^d) B2-4 Da Dn1 D3.5.7.8 ह्यात्म' (for चात्म').

66 ^a) Ko-2 G2 प्रद्युम्नाच्चानि; B1 D3.3 'ज्ञादनि-
रुद्धं (D5 'द्वस्); D2 'ज्ञमनि'; T2 M2 'ज्ञं चानि';
M1.3 'ज्ञाचातु'. Ś1 Ko.2 त्वां; Da1 M4 तं; Dn1
(by corr.). n2 D4.7.8 तु; D1 वै; D2 T2 M2 च
(for त्वं). —^b) S प्राहुर (for विदुर). —^c) M1.
3.5 अनुरुद्धो. G3 बृहत् (for उज्जन्). K1 मा वै;

अनिरुद्धोऽमुज्जन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ६६
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।
विभज्य भागशोऽऽत्मानं व्रज मानुषतां विभो ॥ ६७
तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ।
धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ६८
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चास्मिन्विक्रम ।
तैस्तैश्च नामभिर्भक्ता गायन्ति परमात्मकम् ॥ ६९

C. 6. 2971
B. 6. 65. 74
K. 6. 65. 74

T1 lacuna; G1-3 सांवं; G4 साजं (for मां वै).
—^d) Dn1 (before corr.) G1.3 ब्राह्मणं. Da1 Dn1
D2 'धारणं; D1 'कारणं'.

67 ^a) B4 स्वयं; D2 'मयं'. Cv as in text.
—^b) G1.3 त्वयैवास्मि. K1 G3 विनिर्मितं. — After
67^{ab}, S ins.:

258* वासुदेवेति तं विद्याद्येनाहं निर्मितः प्रभो ।

तस्माद्याचामि लोकेश चतुरात्मानमात्मना ।

[(L. 1) T G2-4 विद्यां (for विद्याद्). T2 G1 M
यत्राहं (for येनाहं). — (L. 2) T2 योगेश (for लोकेश).]
—^c) Dn1 विभाज्य; G3 विवभौ. B3.4 T2 G1-3 M4
भागमात्मानं; D6 हि स्वमा'; D8 (m as in text)
द्वादशो'; T1 G4 भावमा'; M2 भागशा'. —^d)
K3.4 D6 प्रभो. S व्रज (G1.3 ब्रह्म) वै मानुषीं तनुं.

68 ^b) D1 'हिताय (for 'सुखाय). —^c) Da2
D2.5.6 T2 प्राप्य (for स्थाप्य). —^d) B1.2 योगं
प्राप्स्यसि; Da Dn1 D6 संयोगं प्राप्य. Cc cites संयोगं.

69 ^a) Ko.1 Da1 त्वं हि. D6 ब्रह्ममयो. Ś1 D2
देवा; Ko.1.3 D1.2 देव; D8 देवः (for लोके). S
ततो दिशश्च लोकाश्च. —^b) Ś1 देवशः; D1 विष्णुशः;
D3.3 वेदाशः. Da1 D6 M2 'विक्रमः'. —^c) K2.4
B1.3 D3.5-7 तैस्तैर्हि; K2 D1 तैस्तैः स्वः; B4 Dn
D4.8 तैस्तैः स्वैः; D1 सर्वैस्तैर्; M2.2.5 शस्तैश्च. K1
Da2 Dn1 कर्मभिर (for नामभिर). K3 D2 T2 भक्त्या;
B1.4 D3.5.6 युक्ता; D1 व्यक्तं. B2 Da1 तैस्तैः स्वकर्म-
भिर्भक्ता. —^d) G1 गायतः. Da D3 परमा (Da1
वरमा; D3 वरगा) र्थकं; G2 'त्मनः. G3 भावयतः
परात्मकं. — After 69, S ins.:

259* सर्वभूतेश्वरं देवं योगं योगेश्वरं प्रभुम् ।

[T2 सर्वयोगेश्वरं. M3 त्वं (for योगं). T1 G4 विदुः
T2 हरि (for प्रभुम्).]

स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः

कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुवाहो ।

अनादिमध्यान्तमपारयोगं

लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

भीष्म उवाच ।

ततः स भगवान्देवो लोकानां परमेश्वरः ।

ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १

विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम् ।

तथा तद्भुवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २

ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः ।

कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३

को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ।

वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ॥ ४

एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ।

देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ५

यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ।

70 D2 om. 70. —^a) G3 भूते (for सर्वे). G2 'संज्ञाः (for 'संघाः). —^b) T1 G4 ज्ञात्वा; G3 M3 कृता. Ś1 Ko-2 Da1 M2.3 त्वा (for त्वां). —^c) Ś1 Da1 M2 'मयं तम्. Ś1 Ko-2 अनंतयोनि; D2 अपारणीयं (for 'योगं). Cd cites अंतः. Ce cites अपारः. Ce.d cite योगः. —^d) D2 T2 हेतुं; Ce.d cite सेतुं (as in text). Ś1 Ko-2 विष्णुं (for विप्राः).

Colophon om. in Ks. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ś1 K. (Ks. om.) Da Dn1 D1-3. s. e mention only विश्वोपाख्यान; M1.2 पंचमेहनि; M3 पंचमेहिके. — Adhy. name: K1 पितामहस्तोत्रं; D1 ब्रह्मस्तुतिः; T2 वासुदेवप्रशंसनं; G2 वासुदेवस्तुतिः; M नारायणस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 (sup. lin. sec. m.) 23; Dn2 T2 M3.4 62; D1 M3 63; T1 G 60; M1.2 61 (as in text). — Śloka no.: Dn 75; D2 62.

62

1 Ks om. 1^a-17^b (cf. v. l. 6. 59. 10). Da1 Ds om. the ref. —^a) Da1 Ds देव (for देवो). —^b) K1 B Da Dn D1-3 लोकानामीश्वरेश्वरः; D1 लोकनायो जगत्पतिः. —^d) Ko-2 विश्व (for स्निग्ध).

2 Ks om. 2 (cf. v. l. 1). Before 2, Gs ins.

विष्णुः. —^a) T1 G (G1 damaged) M1-3 तनु; T2 ननु; M4 मम; M5 तं तु (for तात). T1 G (G1 damaged) लोकात्मन्; T2 M योगात्मन्; Ce.d योगान्मे (as in text). —^b) K3 D2 सर्वमेव (for सर्वमेतत्). S (G1 damaged) सर्वं तु तव चेप्सितं. —^c) G1.3 यथा. T G2-4 M4 तद्भवतीत्युक्त्वा.

3 Ks om. 3 (cf. v. l. 1). —^a) D2 देवाः स (for देवर्षि). —^d) S प्रजापतिम् (for पितामहम्).

4 Ks om. 4 (cf. v. l. 1). —^a) Ś1 कोन्वयार्थ; Ko.2 कोनु यूयं; K1 को न योयं; D3 कोयं यो. Ce cites नु. D2 हि भवता (for भगवता). —^b) Ko-2 G1.3 प्रभो (for विभो). —^c) B1 वाग्भिश्चैव (for वाग्भिः स्तुतो). T1 G2.4 वरिष्ठो हि. —^d) D3 श्रोतुम् (for श्रोतुम्). K1 इच्छाव तं; B2 Dn1 Ds G1-3 M5 इच्छामि तं (B2 तद्); B3 M4 इच्छे (M4 'च्छा) म तद्; T2 इच्छामहे. D1 श्रोतुमिच्छाम तत्स्वयं.

5 Ks om. 5 (cf. v. l. 1). —^a) B2 (also as in text) T2 G2.3 M1-3.5 स (for तु). —^b) D1 M3 पितामहं (for 'हः). —^c) Ś1 देवान्देवर्षि; Ko-2 देवान्ब्रह्मर्षि; B2.3 Da Dn1 Ds देवदेवर्षि. —^d) D1 उवाच मधुराक्षरं.

6 Ks om. 6 (cf. v. l. 1). —^a) Gs यत्तत्परं

भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ६
 तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ।
 जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७
 मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ।
 असुराणां वधार्थाय संभवत्स महीतले ॥ ८
 संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ।
 त इमे नृपु संभूता वीररूपा महाबलाः ॥ ९

तेषां वधार्थं भगवान्तरेण सहितो वशी ।
 मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १०
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृपिसत्तमौ ।
 सहितौ मानुषे लोके संभूतावमित्युती ॥ ११
 अजेयौ समरे यत्तौ सहितावमरैरपि ।
 मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृपी ॥ १२
 तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः ।

C. 6. 2955
B. 6. 66. 13
K. 6. 66. 13

(for यत्त्परं). Co cites परं (as in text). Ks Da. 4 (by corr.) T1 G M भविष्यच्च (G2 'श्च'); T2 भवच्चैव. Co cites भविष्यं (as in text). D2 यत्परं च भविष्यत्वं (marg. यत्त्परत्परत्परं). —^b) K3 D2 भविष्यत्वं च; Da Dn D4. 5. 7. 8 Co भविता यच्च; Ds T1 G4 भवद्भूतं च. Ca cites भवितव्यात्. Da2 Ds तत्परं; Co यत्परं (as in text). —^c) Ś1 Ko-3 Cd भूतात्मनः; K3 B1. 2. 4 D3. 6 Co भूतात्मा च; D2 भूतात्मकं (for भूतात्मा यः). Ko-2 प्रभोश्चैव; K1 प्रभु चैव; B3 परश्चैव; T G2-4 प्रसुश्चैव; M4 प्रसूतिश्च. Co cites प्रभुः (as in text). —^d) T1 G2-4 ब्रह्मवर्चः (for ब्रह्म यच्च). Co cites ब्रह्म. Ś1 Ko. 1 परं मतं; K2 मतं पदं; B4 परत्परं. B1. 3 ब्रह्म यत्परमं पदं.

7 Ks om. 7 (cf. v. l. 1). —^a) S तेनाहं. —^b) Ś1 K1 सुरर्षभ; D1 सुतोत्तमाः. —^c) K3 D2 'ग्रहार्थं च. — Da1 om. (hapl.) 7^a-8^c. —^d) Ds जोचितो. S वै (for मे).

8 Ks om. 8 (cf. v. l. 1). Da1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). —^a) Ś1 Ko-2 Dn1 T1 G2. 4 आतिष्ठद्; Co आतिष्ठ (as in text). —^b) Dn1 D4 (before corr.). 7 श्रुतिः. T2 G1. 8 M वासुदेवेति विश्रुतः. —^c) Ds आसुराणां. — After 8^c, Ko. 1 ins. (L. 1 = 8^b):

260* वासुदेव इति श्रुतः ।

वासुदेवगृहे साक्षात्.

—^a) K2 संभवश्च.

9 Ks om. 9 (cf. v. l. 1). T2 om. (hapl.) 9-10. —^a) Ks येन; B3 Da Dn1 D1. 2. 3. 5 Ms-5 ये च; M1. 2 ये वै (for ये ते). T1 G निहता ये च (T1 'ता' श्रैव) संग्रामे. —^c) Ko. 2 य इमे; D1 ते भूमौ (for त इमे). —^d) D1 भयानकाः; T1 G2. 2 भयावहाः

(for महाबलाः).

10 Ks T2 om. 10 (cf. v. l. 1, 9). —^a) Ś1 Ko-2 Da1 G1. 3 भगवद्; D3 बलवान्. —^b) B3 बली (for वशी). —^c) K2 मानुषीः; M2 मानुषं. —^d) Ko चरिष्यामि; K1. 2 Da1 G3 चरिष्यसि; B3 भविष्यति (for चरिष्यति).

11 Ks om. 11 (cf. v. l. 1). —^a) Ko यातौ; K2 योनौ; K3 D2 ततः; B3 Ds यत्तौ; D1 S [ए]तौ; D3 यौ तु (for यौ तौ). — Ko-2 om. (hapl.) 11^b-12^a. —^b) K3 D2 पुरुषाव् (for पुराणाव्). — M2 om. 11^c-12^d. — Dn2 D1. 7. 8 transp. 11^{cd} and 12^{ab}. —^c) S (M2 om.) transp. सहितौ and संभूतौ. T1 G अमरं (for अमितं).

12 Ks Ms om. 12 (cf. v. l. 1, 11). Ko-2 om. 12^a (cf. v. l. 11). Dn2 D1. 7. 8 transp 11^{cd} and 12^{ab}. —^a) D1 T1 G2. 4 M4 अत्रय्यौ. B Da Dn D4. 5. 7. 8 S (M2 om.) हि रणे; D1 च रणे (for समरे). D1 ह्येतौ; D3 यौ तौ (for यत्तौ). —^b) B Da Dn1 D4. 7. 8 समेतैरमरैरपि; Dn2 सहितैरमरैरपि; D2 देवैरपि सवासवैः; D3 सर्वदेवमयैरपि. —^c) Ś1 D1 G1. 3 मूढास्त्वेतैः; K1. 2 D2 Ms. 5 'स्ते तौ'; Da1 G2 'स्वेतौ. K1 G2 जानाति (for जानन्ति). — T2 (which reads 13^{ab} after 23) om. (hapl.) 12^d and 13^c-21^c. —^d) D1 इमौ तौ केदावाहुनौ. — After 12, D1 ins. :

261* जगतश्चाग्रजौ विद्यस्तौ देवौ सुरर्षभाः ।

13 Ks om. 13 (cf. v. l. 1). T2 reads and T1 G M repeat (with v. l.) 13^{ab} after 23. —^a) K3 B D (except D1-3. 5) S (except T2 M2) यत्स (for तस्य). Ds अग्रजः (for आत्मजो). B D (except D1-3) पुत्रः (for ब्रह्मा). —^b)

वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३
 तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ।
 नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगादाधरः ॥ १४
 एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् ।
 एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ १५
 एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतं महत् ।
 एतत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६
 एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ।

एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७
 तस्मात्सर्वैः सुरैः सेन्द्रैर्लोकैश्चाभितविक्रमः ।
 नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥ १८
 यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्सुमन्दधीः ।
 हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १९
 योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् ।
 अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २०
 देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्गं सुवर्चसम् ।

D₂ विता; D₃ T₂ M_{1,4} (the last two second time) प्रभुः (for पतिः). — T₂ om. 13°-21° (cf. v. l. 12). — °) D₂ D₄ 7.8 [s]नुनेयो (for ऽर्चनीयो). D₁ [s]यं; S (T₂ om.) वै (for वः).

14 K₅ T₂ om. 14 (cf. v. l. 1, 13). — °) Ko-3 D₂ न दो; D₁ तस्मात्; S (T₂ om.) न वै (for तथा). — °) Ś₁ Ko-3 D_{2,6} S (T₂ om.) Ca अव (K₂ G₃ 'वि'ज्ञेयो (for नाव'). Ś₁ महावीरः; S (T₂ om.) महाबाहुः. — After 14, S (T₂ om.) ins.:

262* एतत्पुरुषसंज्ञं वै पुराणं रूपमुत्तमम् ।

[G₂ 'संज्ञं (for 'संज्ञं वै).]

15 K₅ T₂ om. 15 (cf. v. l. 1, 13). K₃ B₁ D₂ om. (hapl.) 15^{ab}. — °) D₁ परमिकं. D₁ M₁ ब्रह्म (for गुह्यम्). — °) Ko-2 मत्तं (for पदम्). — D₁ om. (hapl.) 15^{cd}. — °) B₁ M₁ गुह्यम् (for ब्रह्म). — °) Ko-2 त्वेतत् (for एतत्). D₁ reads from यशः up to परमकं in 17^b on marg.

16 K₅ T₂ om. 16 (cf. v. l. 1, 13). — °) G₁₋₃ अक्षयम्; G₆ अक्षरम् (as in text). — °) K₁ D_{3,6} M एतद्वै; K₄ एतच्च (for एतत्तत्). Ś₁ Ko-2 पदं; K₁ D₂ D_{3,6} महः (for महत्). B Da D₁ D_{4,5} 7.8 एतच्छाश्वतमेव च; D₂ G₂ एतच्छाश्वतमं महत्. — G₃ om. 16°. — °) Ko-2.4 B Da D₁ D₃₋₅ यत्तत्; D₂ महत् (for एतत्). D₂ D₁ पुरुषसंज्ञो; D₁ (before corr.) 8 परमसंज्ञो; D₄ (by corr.) परमसंज्ञं. D₂ [s]यं (for वै). — °) Ś₁ Ko-2 धीयते; T₁ G M₂ हीयते; M₃ (inf. lin.) 4 म्रियते (for गीयते). T₁ G M₃ जायते; M₁ 2.3 (sup. lin.) 5 गायते (for ज्ञायते). Ś₁ Ko-2 D₂ च यत्; M₃ (inf. lin.) च ह (for न च).

17 T₂ om. 17 (cf. v. l. 13). K₅ om. 17^{ab} (cf. v. l. 1). — °) S (T₂ om.) धाम; Ca तेज (as in text). — °) D_{3,6} नित्यं (for सत्यं). K₅ तज्जहुः सत्यकीर्तिः. — °) K₅ निर्मितं; Da D₁ D₂ काशितं (for कीर्तितं). K_{1,2} Da₁ 'कर्मणः; G₃ c.d 'कर्मणा (as in text).

18 T₂ om. 18 (cf. v. l. 13). — °) K₅ D_{3,6} transp. सर्वैः and सेन्द्रैः. K₄ B Da D_{4,5,7,8} तस्मात्सुरासु (K₄ 'सुरा सु)रैः सर्वैः; D₂ 'सुरैर्द्वैस्सुरैः; S तस्मात्सेन्द्रैः सुरैः सार्धं. — °) K₄ B Da D₁ D_{4,5,7,8} सेन्द्रैश्च (for लोकैश्च). K₅ M₅ 'विक्रमः. — °) Ś₁ K₅ न विज्ञेयो (for नाव'). K₁ वसुदेवो.

19 T₂ om. 19 (cf. v. l. 13). — °) D₁ यत् (for यश्च). — °) Ś₁ प्रः; K₁ 3.4 B D (except D_{3,6}) M₃ स (for सु). — °) B₂ T₁ G_{1,4} M_{2,3} अविज्ञाय; B_{3,4} G_{2,3} M_{1,4,5} अवज्ञाय; D₁ D_{4,5} अविज्ञानात्. — °) S (T₂ om.) तमाहुस्तामसामकं.

20 T₂ om. 20 (cf. v. l. 13). T₁ G om. 20^{ab}. — °) K₃ B_{3,4} D (except D_{1,6}) M_{1,4} यो योगिनं; M_{2,3,5} ये योगिनं (for योगिनं तं). — B₃ om. (hapl.) 20°-21°. — °) Ko. 1.4 Da D₁ D₅ योवमन्येद्; D₆ अवमन्याद्; T₁ G_{1,2,4} M_{1,3-5} अवमन्यते (hyper-metric); G₃ अवमाते; M₂ अमन्यते (for अवमन्येद्). — After 20, Ko-2 read 23^{cd}.

21 T₂ om. 21^{abc} (cf. v. l. 13). B₃ om. 21^a (cf. v. l. 20). Ko-2 om. 21^a-22°. D₂ (sec. m.) 4 read 21 on marg. — °) Ś₁ देवं यत् धरात्मानं; K₃ D_{2,3,6} देवं यश्च (De 'वा यं च')तुरात्मानं; K₅ देवे यस्यतुरा (sic); D₁ देवं यस्तु महात्मानं; S (T₂ om.)

एवनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २१
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरम् ।
अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।
वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ॥ २३
एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वान्देवगणानपुरा ।
विसृज्य सर्वलोकात्मा जगाम भवनं स्वकम् ॥ २४
ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ।

कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ २५
एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ २७
एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ।
वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् ॥ २८
यस्यासावात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ।

C. 6. 3001
B. 6. 66. 29
K. 6. 66. 29

वासुदेवं महात्मानं. — ^b) T₁ G श्रीवत्सांक (G₂ 'नं')
नृत्तुं. — ^c) K₈ B₁ D₈ Dn₁ D_{1-3.5.6} S (T₂
om.) जानंति; K₅ जानंत. Ś₁ अवमन्येत्येवनाभं. — ^d)
D₈ D₁ D_{3.6} दुधाः (for जनाः). D₁ तमाहुः सात्विकं
जनं; S तानाहुस्तामसान्दुधाः (T₁ G₄ 'जनाः; G₁₋₃
'जानान्').

22 K₀₋₂ om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). Ś₁ om.
22^a-23^b. — ^a) G₂ M₅ किरीटी (for किरीट). D₈
किरीटकौस्तुभधनं. — ^b) D₁ भक्तानाम्; M₂ मित्राणाम्
(for मित्राणाम्). D₁ T G M₄ अभयप्रदं. — ^c) K₁
अवजानान्; K₅ D₈ अवज्ञातं (D₈ 'नं'); G₂₋₃
ML₂ अवज्ञाय (for अवजानन्). — ^d) D₈ मज्जते
(for मज्जति.)

23 Ś₁ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^a) K_{0.1}
D_{2.3} G₁₋₃ विदिततत्त्वार्थैर्; K₃ 'तत्त्वार्थैः; B₃ 'त-
त्त्वार्थं; D₁ 'तत्त्वार्थाः; T G₄ M 'तत्त्वार्थो. — ^b)
D₁ ईश्वरेश्वरं. — K₀₋₂ read 23^{cd} after 20. K₅
om. 23^{cd}. — ^c) G₂ महावीर्यो (for नमस्कार्यः).
D₁ स्ववति वासुदेवं ये. — ^d) S लोकैः सर्वैः (for सर्व-
लोकैः). K₃ D_{2.6} सर्वलोकैः सुरोत्तमः (K₃ 'कसुरोत्तम');
D₁ न ते प्रकृतिमानवाः. — After 23, T₂ reads and
T₁ G M repeat (with v. l.) 13^{ab}.

24 Before 24, K₂ Dn₁ D₄ m. 3 G₁ ins. भीष्म
वधाच. — ^a) Ś₁ K_{0.1.4} स एवमुक्त्वा (by transp.).
— ^b) K_{3.5} D₁₋₃ देवानृषिगणानपुरा (D₁ 'णांस्तथा); K₄
S देवान्सर्पिगणानपुरा; B_{1.3.4} D₈ Dn₁ D_{5.7.8} ऋषि-
(B₁ सर्वैः; B₃ सिद्धैः; D_{1.3} सर्पिः) देवगणानपुरा; B₂
देवानृषिदेवगणानपुरा (hypermetric); Dn₂ D₄ स देवर्षि-
गणानपुरा. — ^c) K₃ D_{1.3.6} सर्वभूतात्मा; K₅ B D₈
Dn_{2.4.5.7.8} S 'भूतानि (for 'लोकात्मा). — ^d)
D_{2.3} G₁ भुवनं (for भवनं).

25 ^a) K₁ सु- (for स). — ^b) K₃ [s]पि वा;
D₁ तथा (for उपि च). D₂ मुनयश्चाप्सरोगणाः. — ^c)
Ś₁ D₈ कथं; D₁ गाथां (for कथां). Ś₁ ब्रह्मणोद्गीतं;
K₀₋₂ ब्रह्मणोद्गीतां; K₄ D₈ D₃ ब्रह्मणो गीतां. — ^d)
K₁ D₈ पीता (for प्रीता). D₁ M₄ गताः (for ययुः).

26 ^a) B D (except D_{1-3.6}) एवं श्रुतं. K₅ D₂
महाराज (for मया तात). — ^b) S मुनीनां (for ऋषी-
णां). K₁ D₈ भविता. — ^c) Ś₁ सामुदाये; K₀₋₂
समुदाये; Cc समवाये (as in text). Ś₁ K_{0-2.4.5}
D₁ पुरातने.

27 ^a) D_{2.6} S रामस्य जामदग्न्यस्य (by transp.).
— ^b) Ś₁ K₀ मार्कण्डेयस्य. — ^c) K_{1.2} श्रुतविशारदः;
K₃ D_{2.3} S 'वतां वरः; K₅ 'विदां वरः. D_{1.6} सका-
शाद्भरतर्षभ.

28 ^a) K_{0.2.5} B_{3.4} D_{2.6} G₁₋₃ M₃ (inf.
lin.). Cc एतदर्थं (for एतमर्थं). D₃ अवज्ञाय; M_{1.2.3}
(sup. lin. as in text) विज्ञानीहि; M₅ विज्ञानाति
(for च विज्ञाय). — ^b) K₃ D_{2.3} तं (for च). K₃
प्रभुर (for प्रभुम्). Ś₁ अच्युतं; K₀₋₂ उत्तमं (for
अव्ययम्). K₅ श्रुत्वा तं प्रभुधान्ययं. — ^c) B D₈ Dn
D_{4.5.7.8} 'नामीश्वरं प्रभुं; M₅ 'नामीश्वरेश्वरः (= 23^b).

29 ^a) K₀₋₂ तस्यासावात्मजो; K_{3.4} यस्य सावां;
B D₈ Dn D_{5.7.8} यस्य स्वादां; D₁ यस्य चैवां; M₂
यस्य वा जा. Ś₁ ब्रह्म (for ब्रह्मा). D₁ यस्यायमात्मनो
ब्रह्मा. — ^b) K₁ पितुः (for पिता). — ^c) D₈ D₃
कथं तु; D₁ स कथं. T G [s]च्यं (for अयम्).
— ^d) K₅ D₂ अर्च्यः सेव्यश्च; B_{1.3} D₃ अर्च्यः श्रेष्ठश्च;
T G_{1.4} M सेव्यश्चैवेह; G₃ सेव्यश्चैवेह (for अर्च्यश्चैवेह-
श्च). Ca. c. d cite अर्च्यः and इज्यः. T₁ G₄ दानवैः

C. 6. 3001
B. 6. 66. 29
K. 6. 66. 29

कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९
 वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्वेदपारगैः ।
 मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धीमता ।
 मा पाण्डवैः सार्धमिति तच्च मोहान्न बुध्यसे ॥ ३०
 मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ।
 यस्माद्विपसि गोविन्दं पाण्डवं च धनंजयम् ।
 नरनारायणौ देवौ नान्यो द्विष्याद्वि मानवः ॥ ३१
 तस्माद्वीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोऽव्ययः ।

(for मानवैः). D₁ नाच्यो नेज्यश्च मानुषैः; G₂ सेव्य-
 श्वैरेवमानवैः (sio).

30 °) Ś₁ Ko-2 M_{1.2} (inf. lin. as in text)
 वारितोपि; B₃ श्रावितोसि; C₆ वारितोऽसि (as in
 text). K_{2.5} D_{1-3.6} M₂ मया (for पुरा). D₁
 राजन् (for तात). — °) K₄ B Da Dn D_{4.5.7.8}
 मुनिभिर्भावितारम्भिः. — °) Da₂ संयुगे. Ko-2 तात
 (for तेन). S मा गास्त्वं विग्रहं तेन (T₂ 'स्त्वं वासुदेवेन').
 — °) T₂ विग्रहं तेन (for वासुदेवेन). K₃₋₅ B D
 धन्विना (for धीमता). — °) Ś₁ सारम् (for सार्धम्).
 K₄ B D (except D_{1-3.6}) पाण्डवैः सार्धमिति यत्; S
 मा तात पाण्डवैः सार्धं. — °) K₃ Dn₁ D_{2.3.6} त्वं च;
 Dn₃ D_{4.7.8} तत्त्वं; D₁ तत्र (for तच्च).

31 °) K₅ मन्येत् (for मन्ये). Ś₁ Ko-2 T₂ M₄
 त्वा; K₅ तं (for त्वां). Da₁ (also as in text) घोरं;
 Dn₃ क्रुद्धं; M₂ क्रूर (for क्रूरं). — °) K_{3.5} D_{2.6}
 चापि (for चासि). K₃₋₅ D₂ तमोवृत्तं. S अथ वा ताम-
 सात्मकं. — °) Dn₂ D_{4.6.8} तस्माद् (for यस्माद्). Ś₁
 गोविन्द (for गोविन्दं). D₁ तेन त्वं द्वेष्टि गोविन्द. — °)
 Ko-2 पाण्डुनां; K₁ पण्डुनां (for पाण्डवं). Ś₁ स;
 D_{2.6.7} तं (for च). — After 31st, T₁ G₃ repeat
 28th. — °) K_{3.5} B Da Dn D_{1-4.7.8} S कोन्यो
 (for नान्यो). C₆ cotes अन्यो; C_d अन्ये. Ś₁
 द्विषाद्वि; Ko-2 द्विषाद्वि; D₂ हन्याद्वि; T G₄ M
 द्वेष्टा हि; G₁ द्वेष्टीह; G₂ द्वेष्टी ह; G₃ द्वेष्टीच (for
 द्विष्याद्वि). K₅ को हन्याद्वेष्टि मानवः; D₆ तुभ्यं देश-
 समावृत्तौ.

32 °) Ko-2 यस्माद् (for तस्माद्). Ś₁ Ko-1 त्वा
 राजन्; K_{2.3} त्वां राजन्; K₅ D₂ राजेंद्र; D₁ राज-
 स्त्वाम् (for ते राजन्). — °) Ś₁ उपसः; Ko-1.5
 D₂ एष स; B_{2.4} Da Dn D_{4.5.7.8} एषोसौ; D₁

सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ३२
 लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ।
 योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३३
 राजन्सत्त्वमयो ह्येष तमोरागविवर्जितः ।
 यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३४
 तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्मन एव च ।
 धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३५
 श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः ।

इष्टव्यः (for एष वै). — °) Ś₁ नित्यं; K_{2.5} D₂
 देवः (for नित्यः). — °) K₁ धातरो (sio); K₃ D₂
 T₂ M₄ धाता वरो; K₄ B Da Dn D_{4.5.7.8} C₆ धात्री
 धरो; K₅ धाराचरो; D₆ धात्रीहरो (for धाता धरो).
 D₆ ध्रुवं. M₁ ध्रुवो धरः (by transp.).

33 °) K₅ लोकं. Ś₁ तारयते; Ko-1 तापं; K₄
 चारं (for धारं). D₆ यस्मिन् (for यस्त्रींश्च). D_{2.5}
 S यो धारयति लोकांर्क्षींश्च. — °) Ko 'गुरुध्रुवः; K_{1.2}
 Da₁ 'गुरुप्रभुः; M₂ 'गुरुं प्रभुः. — °) T₁ G₃ यो
 धाता (for जेता च). D₁ यः सदा जायते तात सर्वलोक-
 जनेश्वरः.

34 °) Ś₁ Ko-2 सजन्; C₆ राजा (for राजन्).
 Ś₁ Ko-2.5 D_{2.3.6} सर्वमयो; T₁ G सत्त्वं ह्य (G₂ ह)
 तो (for सत्त्वमयो). Ś₁ ह्येषं (for ह्येष). — °) B_{2.3}
 D₄ (before corr.). 7.8 तमोरजोविवर्जितः; B_{2.4} D₂
 Dn D₅₋₇ तमोरजवि; D₂ M₅ ततो रागवि; T₁ G₃
 कामरागवि; G₁ तमोरोगवि. — °) = 5. 39. 7^d;
 141. 33^d; 146. 16^d; 6. 2. 14^d; 21. 11^d; 61.
 16^d; etc. T₂ ततो धर्मः प्रजायते.

35 °) Ś₁ Ko-1 D₅ यस्य (for तस्य). — °) K₄
 B D (except D₂) योगेनात्ममयेन च; T₁ G M₄ 'नात्
 बलेन च; T₂ M_{1-3.5} 'नात्स (T₂ 'न च) बलेन च. C₆
 cotes योगेन and आत्ममयेन. — °) Ś₁ धृताः; K₅
 D_{1.2} धृताः (for धृताः). D₆ G₃ जयस्त्रैषां. M_{1.2}
 (inf. lin. as in text). 5 धृताः पार्था जयस्त्रैषां भविष्यति
 नरर्षभ.

36 D₁ reads 36 twice consecutively. — °) Ś₁
 श्रेयोयुक्तं (for 'युक्तां'). Ś₁ Ko-2 तथा; T₁ G₂ सतां
 (for सदा). D₃ बुद्धिं (for बुद्धिं). — °) D₂ पाण्डवे
 श्यो. Ś₁ Ko-2 करोति; K₅ D₁ (both times). 2.3 T

भीष्मपर्व

बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३६
स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ।
वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३७
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३८
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।

सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥ ३९
स एष सर्वासुरमर्त्यलोकं
समुद्रकक्ष्यान्तरिताः पुरीश्च ।
युगे युगे मानुषं चैव वासं
पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ॥ ४०

C. 6. 301.
D. 6. 63.
K. 6. 66.

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वेणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

G M3.5 ददाति (for दधाति). K3 D2 S सः (for यः). — ^a) K4 B Da Dn2 D4.5 चापि (for चैव). G2 [अ]परे (for रणे). — ^d) K2 D2 रक्षयति; T2 वक्ष्यते.

37 ^a) D3 य (for स). Da1 G2 एव (for एष). Ś1 Da1 देवः; B3.4 Dn2 D4.5 दिव्यः (for देवः). — ^b) Ś1 Ko-3 सर्वगुह्यतमः; B Da Dn D4.5 सर्वभूतमयः; G2 गुह्यलयः. D1 हरः; Cc शिवः (as in text). K3 D2 तमोरागविवर्जितः (= 34^b). — ^c) B2-1 D (except D1-3.6) प्रोक्तो; S ख्यातो (for ज्ञेयो). — ^d) D3 यन्मां त्वं परिपृच्छसि; S यन्मां (M1.3-5 न्मां त्वं पृष्टवान्विभो (M1.3.4 नसि)).

38 Cv cites the entire stanza as in text. — ^b) Ca. c. d कृतलक्षणैः (as in text). G2 शूद्रश्चैव कृतलक्षणैः. — ^c) Ko.2 [S]भ्यर्च्यते; D2 चाच्यते (for अभ्यर्च्यते). S अर्चनीयश्च सेव्य (T2 नित्य)श्च. — ^d) D3 नित्यं युक्तैः; M2 नित्ययुक्ते. Ś1 Ko.2 D3 सुकर्मभिः; S स्व (G1.3 सु)कर्मसु.

39 T2 om. 39. — ^a) Ś1 युगस्यांत (for 'स्यान्ते'). — ^c) K4 शाश्वतं; G2 सात्वतीं; Ca. c सात्वतं (as in text). D1 वपुः; G1-3 बुद्धिम्; Ca विधिम् (as in text). — ^d) K3.6 D2 G1.3 जातः; D1 वृत्तः (for गीतः). K3 Dn2 संकर्षणेन न; G2 सारक्षणेन; M1-4.5 (sup. lin.) संकर्षणेति; Cc संकर्षणेन (as

in text). K2.5 Da1 D2 वै; K3 D1.5 T1 G च; M3 (inf. lin.) 5 (sup. lin.) सः (for यः). Ko गीतसंकर्षणोनयः (sic).

40 ^a) B2-4 Da1 Dn D2.3.7.8 एव (for एष). Ś1 देवासुरः; K1.4 B Da Dn D4.5.7.8 सर्व सुरः; K2 सर्वासुरमर्त्यलोके; K3 सर्वासुरमर्त्यलोकान्; S सर्वा-
मर (T2 'मृत')मर्त्यलोकं. — ^b) Ś1 समुद्रकक्ष्यान्तरितः; K1.4 B1 'कक्ष्यान्तरितां; K3 B3.4 Dn2 D2.4.6-8 'कक्षांतरिताः (Dn2 'तः); K5 B2 D1.3 'कक्षांतरितां; Da Dn1 D3 Ca 'कुक्ष्यन्तरितां; T G 'कल्पांतरिताः (G1-3 'तां). Cc cites कक्षांतरिताः. Ś1 पुरीषु; K1.5 B1.2 D1.3.5 G1-3 M2 पुरीं च; Da पुरीश्च. — ^c) Ś1 मानुषकं च; Da1 मानुषीं चैव. D1m लोकं. K3 युगे युगे मानुष**वान्स. — ^d) B Da Dn D4.5.7 (m as in text). 3 विश्वकर्मा (for वासुदेवः).

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ś1 K Da Dn1 D2.5 mention only विश्वो (K1 'शो)पाख्यानः; M4 पंचमेहिके. — Adhy. name: K3 Da Dn1 D3 T2 वासुदेवमाहात्म्यं; G2 M1.2 वासुदेवमाहात्म्यकथनं; M3 वासुदेवस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 (sup. lin. sec. m.) 24; Dn2 (sup. lin.) T2 M3.4 63; D1 M3 64; T1 G 61; M1.2 62 (as in text). — Śloka no.: Dn1 30; Dn2 D3 41.

दुर्योधन उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ।
तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं संभूतं सह दैवतैः ।
न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् ॥ २
सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।

आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥ ३
स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।
सर्वतोऽयमयो देवो योगात्सृज्वाप तत्र ह ॥ ४
मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च ।
सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ५
एष लोकान्ससर्जदौ देवांश्चर्षिगणैः सह ।
निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवोऽव्ययः ॥ ६

63

1 °) = 2°. K₁ B Da Dn D₁. 5. 7. 8 T₂ M₃ Co
महाभूतः (Dn₂ T₂ M₄ °तं). — °) D₁ गीयते (for
कथ्यते). S सर्वलोकेश्वरश्च यः (T₁ G₂. 4 सः). — °)
Da₁ M₁ [आ]गमः; M₅ [आ]गमः; Ca [आ]गमं (as
in text). K₈ प्रतिष्ठा; Ca. c. d प्रतिष्ठां (as in text).
— °) S श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K₄ ज्ञातुमिच्छामि
भारत.

2 °) = 1°. Ko-2 G₈ वासुदेवं. Dn₁ T₂ महाभूतं;
D₈ महद्भूतः; M₄ महाभूतः. — °) S₁ उद्भूतं; Ko-2
अद्भुतं. K₅ दैवतं (for दैवतैः). K₄ B Da Dn
D₁. 5. 7. 8 सर्वदैवतदैवतं; S संभूतमिह दैवतं. — °) D₁
भरतोत्तमः; G₁. 8 M₁ पुरुषर्षभ. K₁ *परं दृश्यते भुवि.
— After 2nd, D₄ S ins.:

263* श्रुतं मे तात रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।

नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ।

असितो देवलश्चापि वालखिल्यास्तपोधनाः ।

[(L. 1) D₄ T₂ कथ्यतः (for जल्पतः). — (L. 3)
T₂ अतो देवालयश्चापि (sic).]

— °) S₁ Ko. 1 मार्कण्डेयश्च. K₁. 4 B D (except D₂)
T₂ M गोविन्दे. — °) S (except T₂) कथयत्य. D₈
G₁. 8 महः; T₁ G₁ परं; G₂ मम (for महत्).

3 °) S °भूतादिः; Co °भूतानि (as in text). — °)
Da Dn₁ D₈ सत्वात्मा (for महात्मा). B Da₂ Dn₁
D₁. 5. 7. 8 पुरुषोत्तमः; D₈ पुरुषोत्तम. Co cites अव्ययः.
— G₁ om. (hapl.) 3^e-4^d. — °) Co cites त्रयी.

4 G₁ om. 4^{abed} (cf. v. l. 3). — °) S₁ सः
सृष्ट्वा; K₈-s D₂ T₂ स दृष्ट्वा; B₁. 8 असृष्ट्वा; B₂. 8
Da Dn D₁ (also as in text). 5 अदृष्ट्वा; D₈ ससृजे
(for स सृष्ट्वा). S₁ चैव; S (G₁ om.) देवी (for
देवः). — °) D₁ सर्वलोकेश्वरेश्वरः. — °) D₂ पुरुषोत्तम
(for °त्तमः). — °) K₂ सर्वतेजमयो; K₄ B Da Dn
D₁. 4-8 सर्वतेजोमयो; D₂ °लोकमयो; S °देवमयो.
T₂ G₃ देव (for देवो). — °) Da Dn D₈ योगी;
Co योगात् (as in text). K₂ B₂-4 Da₂ यत्र ह;
Da₁ Dn₁ यद्रहः; D₁ तत्र हि; D₈ य इह. Co cites
यत्र. B₁ योगात्सृष्ट्वा बभूव ह; S शयानः शयने सुखं.

5 °) S₁ प्रचेताः (for मुखतः). Ko उत्सृजन्; K₁
उत्सर्जन् (for असृजन्). — °) K₃ D₂ तथापि च;
Dn₂ D₃. 4 अथासृजन्; D₁ तथैव च (for अथापि च).
— °) S₁ सरस्वती. T₁ देवांश्च (for वेदांश्च). — °)
K₃. 5 D₂. 6 [s]सृजद् (for ससृजे). K₄ प्रभुः; K₅
अव्ययः (for स्युतः). K₄ m B Da Dn D₁. 5. 7. 8
वासुदेवो महामनाः (D₈ °त्मना); D₁ मनसा सृजतेऽच्युतः;
S वासुदेवो महायज्ञाः. Co cites महामनाः.

6 °) B Da₂ Dn₂ D₅. 7. 8 एवं (for एष). B₄
लोकं (for लोकान्). — °) Ko-2 देवान्सर्षिः; K₈. 8
D₂ S देवान् ऋषिः; B₁ देवांश्च ऋषिः (hypermetric).
D₁. 8. 6 देवांश्च ऋषिभिः सह. — °) K₃. 4 B₁-3 D₈
विधानं; K₅ Da D₈. 6 Co निधानं; T G₃ अद्भुतं;
Ca. cp निधनं (as in text). D₂ चैव (for चैव).
— °) K₃. 6 B₄ D₂. 8. 6 T₂ Ca. c मृत्युश्च (for मृत्युं). S₁ K₁
S₁ प्रजाश्च; K₅ D₂ लोकानां (for प्रजानां). T₂ G₁
प्रभवाप्ययः; Ko. 5 S प्रभवाप्ययौ (K₅ °व्ययः;
M₅ °व्ययौ). Ca. c cite प्रभवः and अव्ययः.

एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः ।
 एष कर्ता च कार्य च पूर्वदेवः स्वयंप्रभुः ॥ ७
 भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ।
 उमे संध्ये दिशः खं च नियमं च जनार्दनः ॥ ८
 ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवानु कल्पयत् ।
 सृष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ९
 अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ।

शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ १०
 यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम् ।
 ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ॥ ११
 कर्णस्रोतोद्भवं चापि मधुं नाम महासुरम् ।
 तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
 ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वञ्जवान पुरुषोत्तमः ॥ १२
 तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।

C. 6. 3025
B. 6. 67. 16
K. 6. 67. 13

7 ^a) K₁ B Da Dn D_{4.5.7.8} धर्मात्मा (for धर्मज्ञो). — ^c) D₅ एककर्ता (for एष कर्ता). — ^d) Ko. 2 स चैव देवः; K₁ Da₁ D_{4.5} पूर्वदेवः; D₁ पूर्वदेवं; S आदेरादिः (G₁₋₃ 'दि') (for पूर्वदेवः). K₃ प्रभो; D₁ M₃ (inf. lin.). 5 भुवः (for प्रभुः).

8 ^a) K_{2.4} B₂₋₄ D (except D₁₋₄) भवित्यं च. — ^b) K₄ सर्वम् (for पूर्वम्). D₁ सर्वमेवान्वकल्पयत्. — Ko. 1 om. (hapl.) 8^c-9^b. K₂ om. (hapl.) 8^c-10^b. — ^c) K_{3.5} D₂ T₁ G M₄ दिवं (for दिशः). K₃ खं भूरः; B₂ खंडो (for खं च). — ^d) D₂ नियमेन; D₅ नियमांश्च; G₂ निनेपं च (for नियमं च).

9 K₂ om. 9; Ko. 1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) D₅ ऋषीणांश्च; M_{1.2} ससर्षाश्च (for ऋषींश्चैव). K₄ तु; K₅ Da₂ Dn D_{2.4.7} च; D₈ om.; S [अ]पि (for हि). — ^b) K₅ D₂ पशूँश्चैव (for तपश्चैव). K_{3.5} D₂ T₂ व्यकल्पयत्; K₄ Da Dn₁ [अ]न्वकं; B₂₋₄ Dn₂ D_{4.7.8} G₁₋₃ M₃₋₅ [अ]प्यकं; B₁ D_{1.3} 6.6 M_{1.2} [अ]प्यकं. T₁ G₄ तपश्चैवमकल्पयत्; Ś₁ a₃ in text. — ^c) T₁ G₄ सृष्टापि; T₂ G_{1.3} सृष्टा यो; G₂ सृष्टा च (for सृष्टारं). T₁ G_{1.3.4} जगतां; G₂ जगतं (for जगतश्च). B_{1-3.5} Da Dn₁ प्रजापतिं च सृष्टारं; B₄ Dn₂ D_{4.7.8} प्रजापतिश्च जगतो; M_{1.2} एष यजगतश्चापि; M₄ एष यज्ञशतं वापि. — ^d) K₃ D₂ महातं; B Da Dn D_{4.5.7.8} वरदः (for महात्मा). K_{3.5} D_{2.3} अव्ययं (for अव्ययः). D₁ महात्मानमकल्पयं.

10 K₂ om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) K₁ अग्रजं; K₄ B Da Dn D_{4.5.7.8} अजय्यं; D₁ अजयं; T G₄ M_{1.2} अग्रजः (for अग्रजं). — After 10^{ab}, K_{3.5} D₂ T₂ (om. lines 2-3) ins.:

264* तस्मान्नारायणो जज्ञे देवदेवः सनातनः ।
 नामौ पद्मं बभूवत्य सर्वलोकस्य संभवः ।

तस्मात्पितामहो जातस्तस्माज्जातास्त्विमाः प्रजाः ।

[(L. 3) D₂ 'ता इमाः' (for 'तास्त्विमाः').]

— ^c) Ś₁ चाकर्षयद्; K₅ D₅ वाकल्पयद्. — ^d) B₁ अनंत (for अनन्तम्). K₅ D₂ T₁ G तं (for यं). T₂ महत् (for विदुः). D₅ अनंतं विश्वरूपिणं.

11 ^b) Ś₁ Ko-2 T₂ M_{1-3.5} चैव; K₄ चैनां (for चेमां). G₃ सपर्वताः; M₄ सपत्तनां. — ^c) G₃ ध्यानयोगं च (for 'योगेन'). Ko विप्राश्च; B₃ D₁ G_{1.3} M₂ विप्रांश्च. — ^d) K₃ ये; K₅ D₁ यं (for तं). K₃ D₄ विदंति; B D_{3.6} T₁ G₄ M₄ विदंति (for वदन्ति). Ś₁ महौजसां; B_{3.4} Da Dn D_{4.5.7.8} महौजसः.

12 ^a) K₂ B₃ Da Dn₁ D_{2.3.6} T₂ कर्णस्रोतो (D₂ T₂ 'स्रो')द्भवं चापि; K₃₋₅ B_{1.2.4} Dn₂ D_{4.5.7.8} Ca. c. d 'स्रोतो' (K₅ 'स्रोतो'; B_{2.4} D_{5.8} Cc 'स्रोतो')भवं चापि; D₁ स्वस्य श्रोत्रोद्भवं चैव. — ^b) Ko. 2 D₈ M₂ 3.5 मधुनामः; K₅ B₁ मधुं चापि; D₂ मधुं वापि; D₃ G₃ मधुनाम. B Da Dn₁ D_{4.5.7.8} महौजसं (for महासुरम्). — Ś₁ om. 12^{cd}. — ^c) K₅ तमुग्रमुखकर्माणं. — ^d) K₁ उग्रं प्रति; T₁ G M₄ उग्रबुद्धिं. K_{3.5} B Dn₂ D_{2.4.8} T₁ G M समाश्रितं (K₅ 'तः'); D₅ समास्थितः; T₂ अवस्थितं (for समास्थितम्). — After 12^{cd}, T₁ G₄ ins.:

265* हरन्तं ब्रह्मणो वेदांश्च जवान ब्रह्मणः पिता ।

— ^c) K₁ D_{2.5} G₃ ब्रह्मणोपचितं; K₃ 'णापचितं; T₂ ब्राह्मणो'; Ca ब्रह्मणोपचितं (as in text). Co. d cite अपचितं. B₁ Da₂ Dn D₄₋₇ यातुं; B₂₋₄ D_{1.3} Ca. c. d यातं; Da₁ यातुं; D₃ यातं; Cdp कुर्वन् (as in text). — ^e) T₁ G₄ महात्मा (for जवान). D₁ परमेश्वरः (for पुरुषोत्तमः).

13 ^a) D₂ (marg. sec. m.) तावद् (for तात). Ś₁ वारदेव; K₃ वधादेव; B₂₋₄ Da Dn D_{4.7.8} वधादेवाः;

C. 6. 3027
B. 8. 67. 16
K. 6. 67. 15

मधुसूदनमित्याहुर्नृपयश्च जनार्दनम् ।
वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ १३
एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ।
परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ १४
मुखतोऽसृजद्ब्राह्मणान्वाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ।
वैश्यांश्चाप्युरतो राजञ्शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च ।
तपसा नियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् ॥ १५

T₂ वधादेके (for वधादेव). D₁ कर्मणा तेन तं देवं.
—^b) K_{0.2} M₂ देवदानवमानुषाः; K₁ 'माधवाः; B
Da Dn D_{1.7.8} ऋषिदानवमानवाः (B₃ 'नुपाः). —^c)
K₃ मधुसूदन (for 'सूदनम्). D₁ G₁ इत्याहुः; D_{3.8}
G_{2.3} M_{3.5} इत्याहु (for इत्याहुर्). —^d) K₅ जनार्दनः
(for 'नम्). —^e) T₂ वराहश्चैव. T₁ G M वा (G₃
M₃ च) वराहं ना (G₂ M₃ न) रसिंहं च. —^f) D₃ M_{1.2}
त्रिविक्रम इति; T₁ G M₃₋₅ 'मसिति. T₁ G₄ M
प्रभुः.

14 ^a) M₃ धाता (for माता). T₁ G M_{1.2.3.5}
एष धाता विधाता च. —^b) S (except T₂) प्रभुः (for
हरिः). —^c) K₀₋₂ हरिं (for परं). M₂ पुण्डरीकाक्षो.
—^d) D₃ T₁ G_{2.4} भूतो (for भूतं). K₃ च (for न).

15 Cf. R̥gveda 10. 90. 12. —^a) K₀₋₂ मुखतो
ह्यसृजद्भि (K₀ 'न्वि) प्रान्; K_{3.5} Da₁ Dn₁ D_{2.3.6}
मुखतः सो (D₃ 'तोत्य) सृजद्भि प्रान्; K₄ B Da₂ Dn₂
D_{1.2.7.8} मुखतो जनयद्भि प्रान्; D₁ ब्राह्मणान्मुखतः सृष्टा;
T₁ G M असृजन्मुखतो विप्रान् (T₁ वीरान्); T₂ मुखतो
ब्राह्मणान्सृष्टा; text as in Ś₁ only. —^b) K_{1.2}
क्षत्रियं तथा; D₃ 'यानव (for 'यांस्तथा). D₁ ब्राह्मोर्जा-
ताश्च क्षत्रियाः. —^c) Ś₁ K_{1.2.4} B Da Dn₂ D_{3.5-8}
वैश्यांश्चाप्युरतो; K₃ वैश्यांश्चाप्युरतो; K₅ 'इयांश्च पुरतो;
D₁ 'इयांश्च ऊरुतो. G₁ राजा (for राजन्). —^d) K₄
transp. शूद्रान् and पद्भ्यां. Ś₁ पद्भ्यस्; B Da Dn
D_{1.2.7.8} पादांस (for पद्भ्यां). D₁ शूद्राश्चैव तु पादयोः;
D_{3.6} शूद्रान् चैव पादतस्तथा. — After 15^{cd}, T₁ G₄
M read (for the first time) 17^c-18^b (T₁ G₄ M₃,
only 17^{cd}), repeating the same in their proper
places. — G₁₋₃ om. 15^c-17^b. —^e) Ś₁ T G₄
M_{1.3-5} नियतं (for नियतो). Ś₁ K₀₋₂ S (G₁₋₃ om.)
देवं (for देवो). —^f) Ś₁ K_{3.5} D_{1-3.6} निधानं; K_{0.4}
B₄ Da Dn D_{1.2.7.8} विधानं; T₁ G₄ M ईशानं; T₂
निदानं (for निधानं).

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
योगभूतं परिचरन्केशवं महदामुयात् ॥ १६
केशवः परमं तेजः सर्वलोकोपितामहः ।
एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ १७
एवमेनं विजानीहि आचार्य पितरं गुरुम् ।
कृष्णो यस्य प्रसीदित लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥ १८
यश्चैवेनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।

16 G₁₋₃ om. 16 (cf. v. l. 15). —^a) Dn₂ D₁
ब्रह्मभूताम् (for 'भूतम्). K₀ ब्रह्मभूतममावास्यां; D₁
ब्रह्म तच्च सदा प्राहुर्; Ca. c. v. as in text. —^b)
D₁ दर्शपूर्णं; D_{2.3} पूर्णमास्यां; Ca. c. v. पौर्ण (as in
text). T₁ G₄ च सत्तम (for तथैव च). —^c) Dn₂
D₃ योगभूतां; Ca. c. 'भूतं (as in text). Da₁ Dn₁
D₅ परिभवेत्; Da₂ 'भवन् (for 'चरन्). —^d) Ś₁
केशवो (for केशवं).

17 G₁₋₃ om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) K_{0.3}
T₁ G₄ M_{2.5} केशवं (for केशवः). —^b) K_{0.1} T₁ G₄
M₂ 'लोकोपितामहं; B Da Dn D_{1.5.7.8} 'भूतजगत्पतिः.
Co cites भूतं and जगत्. — T₁ G₄ M read (for the
first time) 17^{cd} after 15^{cd}. —^c) Ś₁ K_{0.1} M_{2.5}
(the latter two first time) एतम्; K₄ एनम् (for
एवम्). —^d) K_{3.5} D₂ मुनयो वेदपारगाः; D₁ मुनयः
शंसितव्रताः; S (except T₂) मुनयस्तु जना (G₃ नरा)
धिप.

18 For sequence in M_{1-3.5}, cf. v. l. 15. —^a)
Ś₁ एतमेवं; K_{0.1} T₂ एतमेव; K_{3.4} B₂ Da Dn₁
D_{3.5-7} M₄ एवमेतं; B_{1.3} एवमेतद्; B₃ एवमेव (for
एवमेनं). Ś₁ K_{0.1.3-5} B D (except D_{3.6}) T₂ विजानी
याद् (for 'नीहि). —^d) D₁ लोकास्तेनाजिताः सदा; D₃
लोकास्तेन जिताक्षयाः.

19 ^a) K₃ यथैव तं; D_{2.3} M₃ यश्च (D₃ 'श्चे) वैव;
T₁ G यश्चैनं वै; T₂ यश्च चैव. —^c) D₃ तदा (for
सदा). Ś₁ K_{0-2.4} D₁ M_{1.3.5} पठेत् (for पठंश्च).
K₃ ह्येव; D₁ चैव; D₃ चेमेनं; T₂ लोके (for वेदं).
K₃ सदा वरपते देव; D₂ सदा नरपते देवं; T₁ G
M₄ अध्यायं शृणुयाच्चैनं. —^d) Dn₂ सु (for स).
K_{0-2.4} T₂ भवेत्सुखी (by transp.); K₃ सुखी तद्;
T G M₄ भवेद्भुवि (for सुखी भवेत्).

सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् ॥ १९
ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।
भये महति ये मग्नाः पाति नित्यं जनार्दनः ॥ २०

एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ।
सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ।
प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भीष्म उवाच ।

शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतस्तयं मम ।
ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १
साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ।

लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ २
यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि ।
देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ।

C. om.
B. 6. 68. 4
K. 6. 68. 4

20 °) K₁ येन; G₂ एवं (for ये च). — °) D₁ D₁ D₁ D₁ 7. 8 S (except T₂) transp. ते and न. T₁ G₂ 4 पांडवाः (for मानवाः). K₅ D₂ न मुह्यन्ति च मानवाः. — °) K₃ क्षये (for भये). Ko-2 यो मग्नान्; K₈ 4 D₁ 2 T₂ मग्नानां; B Da Dn Ds-8 T₁ G₁ 2. 4 M मग्नान्श्च; G₈ मानान्श्च (sic) (for ये मग्नाः). — °) K₃ 4. 5 m D₂ T₂ त्राता; K₅ शास्ता; B Da₁ Dn D₁ 4-8 G₁-8 M त्राति (for पाति). T₁ G₁ नित्यं त्राति (for पाति नित्यं).

21 °) K₃ ततो; K₄ 5 B Da Dn D₂ 5. 7. 8 एवं; D₃ 4. 6 स तं (for एतद्). Ko-2 भूत्वा; M₂ राजा (for ज्ञात्वा). — °) Ś₁ Ko-2 Da₁ T₂ M₃ यथा तथ्ये (K₁ 2 'थे)न; K₈ 5 D₂ T₁ G यथा तत्त्वेन. — °) K₃ 5 D₂ S (except T₂) सर्वात्मनः (for 'त्मना). Ś₁ K₁ 2 T₂ महादेवं; K₁ B D (except D₁ 3. 6) महाभागं (for 'त्मानं). — °) K₄ योगानां प्रभुमीश्वरं; K₅ D₂ (sup. lin.) केशवं शरणं गतः (K₃ परं); D₂ (orig.) केशवस्य परस्परं; T₁ G₁ केशवं जगतीपतिं. — K₈ D₂ om. (? hapl.) 21°. — °) D₁ प्रयातः शरणं राजा. — °) Ś₁ D₁ योगिनं; Ko-2 योगीशं; K₄ केशवं; M₁ 5 योगीनाम्; M₂ 3 योगीनाम्. Ś₁ Ko-2 पृथिवीश्वर (Ś₁ 'रं); K₁ D₁ जगदीश्वरं; D₃ 6 प्रभुमी (D₈ 'री'श्वरं (for ईश्वरं प्रभुम्).

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ś₁ K D₁-3. 6 mention only विश्वोपाख्यानः; M₁ पंचमेहिके. — Adhy. name: K₁ Da Dn

D₅ T₂ वासुदेवमाहात्म्यं (Da₁ 'मात्मे [sic]); D₁ भीष्मदुर्योधनसंवादः; G₁ 3 वासुदेवप्रतिष्ठाकथनं; G₂ वासुदेवकथनं; M₁ वासुदेवकथनमाहात्म्यं; M₂ वासुदेवमाहात्म्यकथनं; M₃ भगवत्स्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da₂ (sup. lin. sec. m.) 25; Dn₂ T₂ M₃ 4 64; D₁ M₅ 65; T₁ G 62; M₁ 3 63 (as in text). — Śloka no.: Dn₁ 23; Dn₂ D₃ 24.

64

1 M₂ om. the ref. — °) K₃ Dn₁ चेमं; Da₁ वेदं; D₈ देवं; T₂ चैवं (for चेदं). T₁ G M स्तवं वै ब्रह्मसंयुक्तं. — °) Ko ब्रह्मभूतं; K₂ 4 B Da Dn D₁ 3-5. 7. 8 T₂ Co ब्रह्मभूतं; K₃ 5 D₂ 6 'भोक्तं (for 'भूतं). K₃ 5 D₂ 6 महत् (for मम). T₁ G M शृणु कृष्णस्य भारत. — °) K₂ देवश्च (for देवैश्च). D₂ ब्रह्मक्षत्रिय वा वैश्यैर्; S (except T₂) ऋषिभिर्देवताभिश्च.

2 °) D₂ साध्यानाम्; Co साध्यानाम् (as in text). Cv साध्यानामपि देहानां. — °) K₃ 5 D₂ अपि सर्वेश्वरः प्रभुः; D₅ S देवदेवेश्वरं प्रभुं. — °) D₈ 'भावेन (for 'भावनं). S 'भावज्ञं (T₂ 'ज्ञो). Co cites भावज्ञः. — °) Ś₁ Ko. 1 G₁ 5 M₁ इति त्वा; T G₂ 4 M₁-2. 5 विदित्वा (for इति त्वां). — °) B₃ मृतः. Ko. 2. 5 D₂ 3 G₁-3 M भविष्यच्च (for भविष्यं च). — °) Ś₁ K₂ मार्कण्डेयो. D₁ भुवाच (for अभ्युवाच).

3 °) B₁ Dn₂ D₁ 7. 8 transp. यज्ञानां and यज्ञं

पुराणे भैरवं रूपं विष्णो भूतपतेति वै ॥ ३
वासुदेवो वक्ष्णां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ।
देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४
पूर्वं प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ५
अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ।

देवा वाक्संभवाश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ ६
शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ।
जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ७
एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चापि सत्तमः ॥ ८
राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्णुनिवर्तिनाम् ।

त्वां. Ś1 K1 यज्विनां; K0 यज्वनां; K2 यज्वानां (for यज्वानां). S (except T2) अपि (for चैव). M1.3 यजश्च; M4 यजश्च (for यज). Ś1 K1 त्वा; K3.5 D1.2.6 T1 G M1.3-5 च; M2 तं (for त्वां). — K0.2 Cal. ed. om. (hapl.) 3^b-4^a. —^b) T2 M2.5 तपताम् (for तपसाम्). K1 तपश्चैव तपस्विनां. —^c) Ś1 देवेशं; G4 दैवं च; M4 देवाश्च (for देवं च). —^d) K5 D2 G4 तम् (for त्वाम्). D1 आहुः; M2 एव (for आह). G प्रभुः (for भृगुः). —^e) K1.3 पुराणं; M (except M4) पुराणैर्. K4 B Da Dn D4.5.7.8 पुराणं चैव परमं; T2 पुराणभ्योपि ते तत्त्वं. —^f) Ś1 K1.5 T1 G M विष्णोभूतव चेति वै; K4 B Da Dn D4.5.7.8 विष्णो रूपं त (K4 B1.3 भ)वेति च (K4 वै); D1.3.6 विष्णोर्यत्ते (D3 णोभूते; D0 णो भाव्यं) सनातनं; D2 विष्णोर्भूत्वा तदेति वै; T2 विष्णोर्भूतं भवेति वै; K3 as in text.

4 K0.2 Cal. ed. om. 4^a (cf. v. 1. 3). —^a) K1 वासुदेवं. Ś1 K1 त्वां; D1 T2 च; G4 वै (for त्वं). —^b) Ś1 D1.3.6 T1 G1.3.4 शक्रं; K3 D1 शक्रः. S (except T2) तदा (for तथा). K0.2 चक्रं स्थापयतस्तथा. —^c) Ś1 K0.2 T2 भूतानाम्; C0 देवानाम् (as in text). —^d) Ś1 त्वा नारदो (for द्वैपायनो).

5 ^a) Ś1 K3-5 B3 D1-3.6 M2 पूर्वं (for पूर्वे). K4 B Da Dn D4.5.7.8 प्रजापतेः सर्गे; D1 प्रजा विसर्गे च; D2.3.6 T2 प्रजानिसर्गे तु (D3.6 च; T2 त्वद्); T1 G M प्रजानां सर्गे च (T1 G4 त्वां; M4 वै). —^b) D1 आह (for आहुः). K2 D3 M2 प्रजापतिः. —^c) K3 D2 देवानाम्; D3.4.6 लोकानाम् (for भूतानाम्). —^d) D1 नारदस् (for अङ्गिरास्). Ś1 K1 त्वा (for त्वां). K3-5 B2-4 Da Dn D2-3 तथा; B1 यथा; D1 S (except T2) अथ (for ततो).

6 K1 om. (hapl.) 6. T2 om. 6^{ab}. —^a) K3 B2 Da D1.5 T1 G2-4 M शरीरस्थं; D2 शची राजन्; G1 damaged; Cd शरीरोत्थं (as in text). —^c)

D0 देवास्त्वत् (for देवा वाक्-). K5 चैव (for चेति). K2.4 B1 Dn2 D1.4.7.8 G2.3 M1-3.5 देवानां संभवश्चेति (D1 G2.3 'श्चैव'); B1 वेदवाक्यं भवान्वेति; B1 Da Dn1 D5 वेद (B2 देव)वाक्यं भवान्वेति; B3 T1 G1 M4 देवानां संभवं चैव (B3 M4 चेति); D2 देवात्संभव अस्वेति; D3 वादे वाक्संभवश्चैव; T2 देववासं भवान्वेति. —^d) Ś1 K0.2 T2 देवलस्त्वां (Ś1 K0 'स्त्वा' तथा ब्रवीत्; B3 देवस्त्वसमितो ब्रवीत्; M2.4.5 देवलस्त्वासितो ब्रवीत्.

7 ^a) Ś1 तदा (for दिवं). K5 व्यक्तं; B3 D1.2.6 प्राप्तं (for व्याप्तं). —^b) M1 पादाभ्यां (for बाहुभ्यां). B3 पृथिवीं; S (except T2) धरणी (for पृथिवी). K4 B1.2.4 Da2 Dn D2.4.7.8 धृता; K5 B3 तथा; Da1 D5 धृता; D3.6 धृतः (for धृता). D1 एवां देवी वसुंधरा. —^c) Ś1 K3 T1 G4 जठरे ते (Ś1 K3 'रे च'); D1 जठरेण (for जठरं ते). K0-2 T2 च; K4 तु (for ते). —^d) S (except T2) पुरुष (G3 'या'स्त्वं (for पुरुषोऽसि). Ś1 K3 सनातनः; G2 'तनं (for 'तनः).

8 ^a) K0-2.4 D2 दैवं त्वाम्; K5 D3.6 देवं त्वाम्; D1 T1 G2.4 M देवास्त्वाम्; G1.3 देवताम् (for एवं त्वाम्). T2 अपि जानन्ति. Ś1 दैवतं त्वाभिजानन्ति. —^b) K0-2 तामसा (for तपसा). G1.3 भाविता; M2 चान्विताः (for भाविता). S (except T2) सता (for नराः). K3 तपसा भावितात्मनः. —^d) K0-2 D3.4 त्रासि (K1 'स्त्र' सत्तमः; K4 Da Dn1 D5 M अपि सत्तम (Da2 D5 'मः'; K5 D2 देवसत्तमः (D3 'मः); B T1 G (G1 damaged) ऋषिसत्तम (B1.2.4 'मः); Dn2 D7.8 असि सत्तमः; D1 भावितात्मनां; T2 चासि सत्तम (for चापि सत्तमः).

9 ^b) Ś1 आहवेष्णुनिवृत्तिनां. —^c) S (except T2) सर्वभूतप्रधानानां. —^d) K2 गतिं. K5 'सूदन'. D3 गतिर्मे मधुसूदने; S (except T2) गतिस्त्वं पुरुषोत्तम. — After 9, K4 B2.3 Dn2 D4.5 T2 ins.;

सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ ९
एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ।
केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ १०

संजय उवाच ।

पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानां महाराज सुतस्तव ।
केशवं बहु मेने स पाण्डवांश्च महारथान् ॥ ११
तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः ।
माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य महात्मनः ॥ १२
नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

यदर्थं नृपु संभूतौ नरनारायणाजुभौ ॥ १३
अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेऽपराजितौ ।
यथा च पाण्डवा राजन्नगम्या युधि कस्यचित् ॥ १४
प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु ।
तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १५
पृथिवीं भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्वलिभिर्वशी ।
नरनारायणौ देवावब्रज्याय नशिष्यसि ॥ १६
एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशां पते ।
व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह ॥ १७

C. 6. 305A
B. 6. 69. 19
K. 6. 68. 19

266* इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः ।

सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः ।

while T1 G M ins. :

267* एतद्वैपायनः प्राह स्तुत्वा वै पुरुषोत्तमम् ।

[M1. 3. 5 एवं (for एतद्).]

10 ^a) T1 G एतद्विस्तर (G² स्तारि) तश्चापि; M
एष विस्तरतश्चापि. — ^b) T1 G M₂ संक्षेपाच्च. T1 G²—
प्रकीर्तितं. — ^d) K₄ S (except M₂) संप्रीतो; B₃
सुप्रीतिर्. B₁ s Da Dn1 D1. 3. 5 M भज (for भव).
S1 B₃ केशव; K1 B1. 2 Da Dn D1. 3. 5 M केशवं.
K₆ D₂. 6 यन्मां त्वं पृच्छसे नृप. — After 10, D1
reads 13^{ed}. K₅ D₂ ins. after 10:

268* पुराणपुरुषस्येह यदर्थं नृपु संभवः ।

11 M₂ om. the ref. — ^a) D1 तद् (for [ए]तद्).
T₂ राजपुत्र द्रुतस्तव (for ^b). T1 G M एतच्छ्रुत्वा तु
(T1 च) वचनं भीष्मस्य तनयस्तव. — ^c) Da1 Dn1
(before corr.). n₂ D1. 5 मन्वे (for मेने). D₅ [S]
पि; T1 G च; T₂ M (except M₄) [S]य (for स).
— ^d) K₂ पाण्डवाश्च (for 'वांश्च). T₂ पाण्डवं च धनंजयं.

12 ^b) S (except T₂) तदा (for पुनः). — ^c) S1
D₂. 3 माहात्म्यं. D₅ सुतं राजन्; T₂ महाराज (for श्रुतं
राजन्). — After 12, D1 ins. :

269* अर्जुनस्य माहात्म्यं हि कथितं तत्त्वतो मया ।
न ज्ञेयामि महायुद्धे विचरन्तं नरं कचित् ।
नारायणं च संग्रामे अवध्यौ तौ यतः स्मृतौ ।
धर्मराजश्च भीमश्च माद्रीपुत्रश्च पाण्डवौ ।
एतेऽप्यवध्याः कथिताः पुराणे परमर्षिणा ।

[5]

13 D1 om. 13^{ab}. — ^a) D₅ महातत्त्वं (for यथा).
— ^b) M1. 3 मा (for मां). S1 K₂. 5 D₂. 3. 5 T₂
पृच्छसे नृप (for परिपृच्छसि). — D₃ om. 13^{ed}. D1
reads 13^{ed} after 10. — ^c) K₃ तदर्थं (for यदर्थं).
K₂ संभूतो (for संभूतौ). — ^d) K₅ D₂. 6 नरनारा-
यणाविमौ; B₂ (m as in text) D₁ M₄ णावृषी; D₃
णा उभौ.

14 D1 om. 14^a—15^b. — ^a) S1 K₀. 3 T₂ अजेयौ;
K₃ जये यौ (for अवध्यौ). S1 Dn₂ D₄. 7. 8 महावीरौ;
B₁ यथावीर्यौ; T₂ तथा वीरौ. — ^b) K₂ संयुगे;
T1 सहिते (for संयुते). — ^d) K₃. 4 B Da Dn
D₃—8 S न वध्या; K₆ D₂ अवध्या (for अगम्या).

15 D1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) M₂ om.
हि दृढं. K₃ दृढः; G₂. 3 M1. 3—5 यथा (for दृढं).
K₂ कृष्ण. — ^b) S महात्मसु (for यशस्विषु). — ^c)
Da Dn1 (before corr.) D₅ यस्माद्. K₅ D₂ ते राजन्
(for राजेन्द्र). — ^d) K₂ शमो (for शमो).

16 ^a) K₃ रक्ष; Ca मुहृद्व (as in text). K₅
सह तैर्; Dn₂ D₄. 7. 8 राजेन्द्र; D₁ सकला; D₂ स-
हितैर् (for सहितो). — ^b) K₅ M₂ सहितो; T₂ M1
2. 3 (sup. lin.). 5 बहुभिर् (for बलिभिर्). Dn₂ D₄.
7. 8 सहितो भ्रातृभिर्वली (D₅ वंशी); D₁ सुखं जीवन्तु
बांधवाः. — ^c) G₃ एतौ (for देवावृ). — ^d) G1. 3
विज्ञाय न (for अवज्ञाय). S1 नशिष्यते; K₀ नशिष्य-
से; K₂ नशिष्यते; B Da Dn D₂. 4. 7. 8 S (except
T₂) विनश्यसि; D₅ विवश्यसि (for नशिष्यसि). D1
पूजयित्वा भविष्यसि. — After 16, D1 ins. :

270* न चेत्कर्तासि वचनं संदिग्धं न तदित्यसि ।

17 ^a) S (except T₂) पिता (for तद्). T1 G₂. 4

राजापि शिविरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने ।

शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

संजय उवाच ।

व्युपितायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ।

उभे सेने महाराज युद्धायैव समीपतुः ॥ १

अभ्यधावंश्च संकुद्धाः परस्परजिगीषवः ।

ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् ॥ २

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।

व्यूहौ च व्यूह्य संरन्धाः संप्रयुद्धाः प्रहारिणः ॥ ३

अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः ।

गुह्यं; G1.3 M तुभ्यं (for पिता). —^b) G2 आस्ते (for आसीद्). Ko-2 सुतस्तव (for विशां पते). —^c) K2 व्यसर्जयश्च; K3 D1 विसर्जयित्वा (for व्यसर्जयश्च). —^d) B1 भवनं; B2 Dn2 D3 शिविरं; B3.4 नगरं; T2 शयनाच् (for शयने). Ko.2.3 D3 T2 चाविवेश; K3 D3 चादिदेश; M3 च जगाम (for च विवेश).

18 ^a) Ś1 स चापि; K1.5 Dn2 D1-4.6.8 T1 G4 राजा च (for राजापि). K2.5 D1-3 प्राप्य (for प्रायात्). —^b) K4 पितामहं (for महात्मने). —^c) Ko.5 Da2 D1.7 शिष्ये (for शिश्ये). D2 शुभ्रोच (for शिश्ये च). K3 भुक्ते (for शुभ्रे). —^d) K3 भरतर्षभ; Da D5 स नरर्षभ (Da1 'भः').

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-3.5 Da Dn1 D1-3.5.6 mention only विश्वोपाख्यान; K4 विश्वोपाख्यान and ब्रह्मस्तवश्च; B2 चतुर्थदिवससंभ्रामादिकं; M3 पंचमेह्निके. Ś1 Ko-3.5 B2 Da1 Dn1 D1.3.6 cont. समाप्त. — Adhy. name: D1 भीष्मदुर्योधनसंवादः; T2 वासुदेवतत्त्व (T2 'वमाहात्म्य') कथनं; M1.2 दुर्योधनहितोपदेशः; M4 नरनारायणस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 (sup. lin. sec. m.) 26; Dn2 T2 M3.4 65; D1 M3 66; T1 G 63; M1.2 64 (as in text). — Śloka no.: Dn1 D5 19; Dn2 20.

65

1 G2 om. the ref. —^a) D5 व्युपितायां; Ca. c व्युपि (as in text). K4.5 B1 Da Dn1 D1.5 T2 तु

(for च). Cd as in text. —^c) K5 D3 उत्थाय च (for उभे सेने). —^d) Ś1 K3 D3.6 समीपतुः; K3 समीपतुः; B3 मनो दधुः. — For 1, T1 G M subst.:

271* तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां निर्ययुः कुरुपुंगवाः ।

पुर्स्कृत्य महात्मानं भीष्मं शान्तनवं युधि ।

[(L. 1) G3 'पाण्डवाः (for 'पुंगवाः).]

2 ^a) K1 अभिधावंश्च; K5 D1-3.6 T1 G M अभ्यधावंतः; T2 अभ्युत्सवं हि. —^b) Ko T1 G M3 परस्परजिघांस (Ko 'वीष') वः. — D1 om. 2nd. —^c) B1 तत्र; S राजन् (for युद्धे).

3 ^a) K1 धार्तराष्ट्राश्च; G2 'द्वाच. —^b) Ko सुमन्त्रिते तव; D5 दुर्मन्त्रितेन च (for दुर्मन्त्रिते तव). —^c) K3 D2.6 व्यूहं (for व्यूहौ). D2 तु (for च). Ś1 Ko-2 G1.3 व्यूहसंरन्धाः; B (except B1) Da Dn D4.5.8 व्यूह्य संरन्धाः. K5 व्यूह्य संरन्धा महाव्यूहं (hypermeteric). —^d) K4 B Da Dn D4.5.7 संप्रयुद्धाः; D2 संप्रयुद्धाः; D6 संप्रयुद्धाः; D3 स प्रहृष्टाः; T1 G संप्रयुद्धाः; T2 प्रहृष्टानां; M संप्रयुक्ताः (for संप्रयुद्धाः). K1 प्रहारिणः; K4 B2 Da Dn1 D5 परस्परं (for प्रहारिणः).

4 ^a) Ko.2 अक्षरन्; K5 अकरोन्; D2 अरक्षन् (for अरक्षन्). —^b) K1 भीष्मैः; D5 भीमो. K3 महाहवे (for समन्ततः). — K3 om. 4th. —^c) G3 पाण्डवो. —^d) Ko अक्षरन् (for अरक्षन्). Ś1 K1.1 D1 आहवे; Cc आत्मनः (as in text). K3 रक्षन्व्यूहं महात्मनः. — After 4, D4 S ins.:

तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ॥ ४
 स निर्ययौ रथानीकं पिता देवव्रतस्तव ।
 महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ५
 इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः ।
 रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ६
 तान्दृष्ट्वा प्रोद्यतात्संख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः ।
 श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ॥ ७
 अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ।

नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८
 शीर्षं तस्याभवद्दीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 विधुन्वन्गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९
 अक्षौहिण्या समग्रा या वामपक्षोऽभवत्तदा ।
 महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे ॥ १०
 दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ।
 पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ ११
 पृष्ठे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः ।

C. 6. 3016
E. 6. 69. 12
K. 6. 69. 15

272* अजातशत्रुः शत्रूणां मनांसि समकम्पयत् ।
 श्येनव्यूहं तं व्यूहं धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ।
 स हि तस्य सुविज्ञात अग्निचिल्लेषु भारत ।
 मकरस्तु महाव्यूहस्तव पुत्रस्य धीमतः ।
 स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा । [5]
 यथाव्यूहं शांतनवः सोऽन्ववर्तत तत्पुनः ।

[(L. 1) G₂ अजातशत्रुः. — (L. 2) T₂ श्येनं व्यचर-
 यव्यूहं; G₂ श्येनव्यूहं व्यूहं; M श्येनव्यूहं व्यूहं. — (L. 3)
 G_{1.3} सुविज्ञातम्. D₂ अग्निचिल्लेषु; M₃ चित्त्येषु. — (L. 5)
 D₂ [अ]नुगतयः; G₁ [अ]नुमितयः. — (L. 6) T₁ G₂ व्यूह-
 (T₁ 'ह्य')मुख्यं (for यथाव्यूहं). T₂ G₁ शांतनवं. G₂
 सो न्ववर्तत. M_{1.3.5} तं (for तत्).]

5 * K₁ यथानिकैः; K₅ यत्रानीकैः; K₅ B₂ Da
 Dn₁ D_{2.3.5} S रथानीकात् (T₂ G₁ 'कान्'); B_{1.3.4}
 रथानीकैः; Dn₂ D_{4.7.8} महाराजः; D₁ शतानीकं (for
 रथानीकं). — * K₁ om. (hapl.) from ता in 5°
 up to 6^d. D₂ स तेन (for महता). D₂ रथभागेन
 (for 'वंशेन'). — * K₅ D₂ संवृतो; D₂ भृंशतो
 (for संवृतो). K_{3.5} D_{1.2} T G_{2.4} M (except M₄)
 बलिनां (for रथिनां). S₁ संवृतो रथवाहनः; K_{0.2} कंपयश्च
 वसुंधरां.

6 K₁ om. 6 (cf. v. 1. 5). — * K₁ B₂₋₄ Da
 Dn₁ D_{4.5.7.8} इतरे चान्वयुः सर्वैः; K₅ D₂ इतरे कुरवः
 सर्वैः; T₁ G₂ इतरेनुयुः सर्वैः; T₂ इतरे न ययुः सर्वान्;
 G_{1.3} अन्ये तमन्व (G₃ 'न्य')युः सर्वैः; G₂ M_{1.3.5} इतरे
 तमन्वयुः सर्वैः (hypermetric); M₂ इतरे त्वन्वयुः सर्वैः
 (hypermetric). — * = 6. 23. 11^b. B₂₋₄ Da
 M₄ इतरेतरतः सर्वैः. — * K₁ B₂₋₄ Da
 Dn₁ D_{4.5.7.8} S यथास्थानम् (for 'भागम्'). — *
 Dn₂ D_{4.7.8} T₂ G₃ पत्तिनश्च (for पत्तयश्च). T₂ G_{1.3}
 M₄ चापि (for चैव). T₁ G_{2.4} रथिनः पदातिनश्चापि
 (hypermetric). — * K₅ D_{1.2} सादयस् (for सादिनस्).

7 * K₁ तान्दृष्टा; K₃ भूदृष्टा (sic); Dn₂ D₂
 तां दृष्टा; T₂ तं दृष्टा (for तान्दृष्टा). S₁ K₃ प्रच्यु-
 तान्; K_{4.5} Dai Dn₁ D₂ [अ]भ्युद्यतात्; Dn₂ D_{4.5}
 [अ]भ्युद्यतात्; D_{1.7} प्रस्थितात्; D_{2.3} [अ]भ्युत्थि (D₂
 'दि')तात्; D₂ प्राप्य तात्; S द्रवतः (G₃ विद्रुतः) (for
 प्रोद्यतात्). K₁ T₂ G₁₋₃ M संखे. — * S₁ पाण्डवा-
 श्च; K₃ D_{2.4.7.8} पाण्डवापि; K_{4.5} B₁ D_{2.3} पाण्डवा
 हि (for पाण्डवाश्च). S पाण्डवा अपि भारत. — * S
 श्येनव्यूहेन संव्यूहः. — * K_{0.2} D_{2.5} तेनाज्ये (K₀
 'ज्ये')न; K₃ तेनाजयत; K₅ तेनाजौ ये च; B₂ तेना-
 जय्येण; D₁ ते व्यराजंत; D₂ तेन ज्येष्टेन; S समनहंत
 (G₂ 'नंतह' [sic]; G₃ 'नश्यंत') (for तेनाज्येन). Ca
 cites अजय्येन (as in text). M₂ भारत (for संयुगे).

8 * K₅ D₂ मुखं. S₁ तस्मिन् (for तस्य). — *
 Da Dn₁ D₂ यथाबलः (for महाबलः). — * T₁ नयने
 (for नेत्रे). D₂ शिखंडि. T₂ दुर्धर्षं (for 'र्षो').
 — * Dai Dn₁ पार्श्वतः (for पार्षतः).

9 * K_{3.4} B Da₂ Dn₁ D_{1.3-7} T G_{1.2.4} M₁
 शीर्षं. G₂ [अ]वसद् (for [अ]भवद्). D₂ शिखंडीत्या-
 भवद्दीरः. — * S₁ सात्यकः; K₃ सात्यकिः. — * S
 (except G₂) विधूवन्. — * K₅ ग्रीवायामभ्यवर्तत.

10 K₀₋₃ om. 10^{ab}. — * S₁ अक्षौहिण्यान्; B₁
 Dn₂ D_{4.7} अक्षौहिण्यां; Dai अक्षौहिण्या; D_{1.5} S
 अक्षौहिण्या (G_{1.3} M₂ 'ण्या'); D_{2.5} अक्षौहिण्या. K₄
 B_{1.2} Da Dn₁ D₂ च पांचालयो; K₅ D₂ समं तत्र;
 B_{2.4} Dn₂ D_{4.7} समग्रायां; T₂ समेतो ये (for समग्रा
 या). — * S₁ K₄ B_{1.2.4} Dn₁ D_{2.4.7} T₁ G₄ वामः
 पक्षो; D₁ वामे पक्षे; M_{1.3.4} वामपक्षे. — * S₁
 महा- (for सह). S मा (M_{1.3-5} म) ह्येन (for पुत्रेण).
 D₁ भारत (for संयुगे).

11 * S₁ D₁ S दक्षिणे (दक्षिणश्च). B₁ पुत्रः; D₁
 S पक्षे (for पक्षः). — * G₃ कैकेयो. Dai D₂ S

C. 6. 356
D. 6. 69. 12
K. 6. 69. 15

भ्रातृभ्यां सहितो धीमान्यमाम्भ्यां चारुविक्रमः ॥ १२
प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा ।
भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः ॥ १३
ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास भारत ।
मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे ॥ १४
संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनंजयः ।
भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ १५
परिसंचार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे ।
स्वनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ १६

[5] श्रोहिणी° . — °) G₂ ह्रुपदेयाश्च; G₈ द्रौपदेशाश्च.

12 °) K₅ D_{2.6} S पुच्छे; D₈ मध्ये (for वृद्धे).
K₁₋₃ D₅ T₁ G_{2.4} धीमान् (for श्रीमान्). — °) K₅
B D S (except M₄) वीरो (for धीमान्). — °) T
G M_{2.4} चारुविक्रमः (for चारु°).

13 °) S च (M₂ तु) तदा (for तु रणे). D₁ वीरो
(for भीमो). K_{0.2} प्रविश्यं (K₂ 'इयां) त[र]रणे
भीमो. — °) K₅ व्यूहत्स; D_{a1} मुखतस् (for
मुखतस्). K_{4.5} B₁ D_a D_{2.3.5} तथा (for तदा). D₁
भीमो व्यूहं दुरासदं; S मकरः सागरं यथा. — °) K₀₋₂
D₁ समरे (for संग्रामे).

14 °) G₈ छादयामास (for पातयामास). B D_a
D_n D_{5.7.8} वीर्यवान्; D₁ पांडवे; S संयुगे (for
भारत). — °) K₈ T₂ मोहयत्. — °) Ś₁ K₀₋₃ D_{n2}
(marg. as in text) D_{1.4} (before corr.). 7.8 T₁ G₄
M₁ (inf. lin.) व्यूहं (for व्यूढं). Ś₁ सैन्ये; D_{a1}
सैन्यः. S महारणे (for 'हवे).

15 °) K₃ D_{a1} स मुह्यति; K₃ संयुध्यति; C₀
संमुह्यति (as in text). D_{a2} महा- (for तदा). S
संमुह्यमाने सैन्ये तु (G_{1.3} च). — °) K₃ धनंजयं.
— °) D_a D_{n1} (before corr.) D₅ शरसहस्राणि; D₈
सारसहस्रेण.

16 °) K₂ परं संचार्य; K₃ परिसंघाय; K₅ D_{2.3.5} T
G_{1.2.3} M प्रतिसंचार्य; B₁₋₃ D_a D_{n1} D_{1.5} C_a प्रतिसंघाय;
B₁ D_{n2} D₈ युधि संघाय; G₈ भृतिसंचार्य (sic); D_{4.7}
युधि संचार्य (for परिसंचार्य). K₃ परिवार्य च शस्त्राणि.
— °) D₁ यानि मुक्तानि; G_{1.3} पातयामास; M₅ भीम-
मुक्तानि (for भीष्ममुक्तानि). — D₂ om. 16^{ad}. — °)
B₈ सेनानीकेन. T₁ G संहृष्टो (for हृष्टेन). D₁ गांगेये-
नार्जुनः संखे. — °) K_{1.4} B₁₋₃ D_{1.3.5} S समुपस्थितः

ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत ।
पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ।
भ्रातृणां च वधं युद्धे स्मरमाणो महारथः ॥ १७
आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानव ।
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् ॥ १८
देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥ १९
एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष ।
अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ॥ २०

(for समवस्थितः).

17 D₂ transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — °) K₁ युधि-
ष्ठिरो (for दुर्योधनो). — °) K₄ भारद्वाजाय भारत.
— D₂ om. 17^{cd}. — °) S क्षयं (for वधं). — °)
Ś₁ K_{0.1} T₂ वर. — °) B D_a D_n D_{1.5.7.8} संखे
(for युद्धे). — °) Ś₁ स्पर्धमानो; K_{1.2} स्मरमाणो;
K₄ B D_a D_n D_{2.5.7} त्वरमाणो (for स्मर°). K₃
महारथे; K₈ महीपते; D_{a1} महारथाः.

18 °) M (except M₃) सत्तमो (for सततं). K_{4.5}
D_{1-3.6.8} T G M_{1-3.5} द्वि त्वं (by transp.); M₅
वीर (for त्वं हि). — °) K₅ D₂ महारथः; S भवा-
न्मम (for ममानव). — °) K₀₋₂ D₁ च (for हि).
Ś₁ K_{0.1} T₁ G_{2.4} M₂ त्वा (for त्वां).

19 °) K₃ सुरानपि; T₂ देवानां च (for देवानपि).
— °) K₃ प्रार्थयामि; D₈ 'याम. D₁ प्रार्थयाना महद्यशः.
— °) B₃ D₈ किं तु (for किमु). — °) G_{1.3} इतवीर्यं.
— After 19, N ins.:

273* स तथा कुरु भद्रं ते यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ।

[K₁ m त्वं; D₁ तव (for स). K₂ तथा (for यथा).
Ś₁ नश्यति; K₂ विध्यन्त; C_a वध्यन्ति (as above). Ś₁
K₁ पांडवः; D₈ पांडवान्.]

20 °) D_{a1} उक्तास्; D₈ उक्ते. D₈ तदा (for
ततो). — °) K₁ मारिषः; B D_a D_n D_{1.5} संयुगे;
D₁ M_{1.2.3} (sup. lin.). 5 धीमता; T G M_{2.4}
भारतः; C_d मारिष (as in text). — After 20^{ab},
S ins.:

274* उवाच तत्र राजानं संकुड इव निःशस्त्रः ।
बालिशस्त्वं न जानीषे पाण्डवानां पराक्रमम् ।

सात्यकिस्तु तदा द्रोणं वारयामास भारत ।
ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २१
ज्ञेनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अविध्यन्निशितैर्वाणैर्जन्तुदेशे हसन्निव ॥ २२
भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत ।
संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छ्रभृतां वरात् ॥ २३
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष ।
भीमसेनं रणे क्रुद्धाच्छादयांचक्रिरे शरैः ॥ २४

तत्राभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष ।
विन्यधुनिशितैर्वाणैः सर्वास्तानुद्यतायुधान् ॥ २५
भीष्मद्रोणौ च संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ ।
प्रत्युद्ययौ शिखण्डी तु महेष्वासो महाहवे ॥ २६
प्रगृह्य बलवद्बीरो धनुर्जलदनिखनम् ।
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ २७
शिखण्डिनं समासाद्य भरतानां पितामहः ।
अवर्जयत संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ २८

C. 5. 3C64
S. 5. 59. 29
K. 6. 65. 28

न शक्या हि यथा जेतुं पाण्डवा हि महाबलाः ।
यथायत्नं यथावीर्यं कर्म कुर्यामहं हि ते ।
इत्युक्त्वा ते सुतं राजन्नभ्यपद्यत वाहिनीम् । [5]

[(L. 3) M₂ च शक्या (for शक्या हि). T₂ युधा
(for यथा). — (L. 4) G_{1.3} M₅ दे (for ते).
— (L. 5) T₁ यथा (for सुतं). G_{2.3} M₅ अभ्या-
पद्यत (for अभ्य).]

—^a) Ś₁ अभिन्नत् (sic); K₅ अभिहन्; B₅ अभिदत्;
D₅ आगमत् (for अभिनत्). —^d) K₀ D_{3.7.8} T₂
G_{1.3} M₂ प्रेक्ष्यमाणस्य; K₃ प्रेक्ष्यमाणं च; D₃ D₁
D_{1.5} प्रेक्ष (D₁ D₁ 'क्ष्यमाणस्तु. Ś₁ सत्यकै; K₃
D_{1.6} सात्यकि; D₁ सात्यकै; G₂ सार्थकै.

21 ^a) B D₃ D₁ D_{1.3.7.8} च (for तु). K_{0.5}
ततो (for तदा). —^b) D₁ संयुगे (for भारत).
—^c) K₃₋₅ B D₃ D₁ D_{2.3.5.7} T G M_{1.5} तयोः
(for ततः). K₃ प्रवर्तते; T₁ G तु वृष्टे (T₁ G₃ 'ते)
(for प्रवृष्टे). —^d) K₅ D₂ तुमुलं. K_{0.2} रोमहर्षणं
(for लोम). B D₃ D₁ D_{1.3.7.8} T₂ M_{1-3.5}
घोररूपं भयानकं; D_{3.6} T₁ G M₁ घोररूपं भयावहं.

22 ^a) K_{3.4} ज्ञै (K₄ सै) नेयं च; D₁ ज्ञेनेयस्य; G₅
ज्ञेनेयस्तु. K₄ ततः (for रणे). —^b) G₃ भारद्वाजं
(for 'जः). —^c) B₂₋₄ D₃ D₁ D_{1.5.8} दशभिर् (for
निशितैर्). —^d) B₃ जहुदेशे; D₃ जहुदेशे; D₃ जहुदेशे (for
'द्रोणः; D₃ नेत्रदेशे; D₅ जहुदेशे; D₃ जहुदेशे (for
जहुदेशे). B₂₋₄ D₃ D₁ D_{1.4.5} S सयन् (T₁ स्मरन्)
(for हसन्).

23 ^b) K₃ अवध्यत; T G_{2.4} M अनुध्यत (for
अविध्यत). G_{1.3} भारद्वाजस्य युध्यत. —^c) D₁
M_{1.2.5} स (for सं). K₀ संरक्षन्. T₁ G transp.
राजन् and द्रोणात्. Ś₁ K₀₋₂ अश्रभृतां (for शश्रु). [367]

K₅ G₃ वरः; D₅ वरं (for वरात्).

24 ^a) T₂ तदा (for ततो). K₀₋₃ T₂ M transp.
द्रोणश्च and भीष्मश्च. —^b) K₅ D₂ तव पुत्रश्च (K₅
'स्य) (for तथा शल्यश्च). D₁ मारिषः; T₁ G M
भारत (for मारिष). T₂ शल्यश्च भरतर्षभ. —^c) Ś₁ D₃
om. (hapl.) 24^a-25^b; M₄ om. 24^a-25^d. —^e)
K_{1.2} भीमसेन (for 'सेन). K₀₋₃ रणे क्रोधात्; D₃ D₁
D_{1.5.6} रणे क्रुद्धं; D₁ अभिक्रुद्धाश्च (for रणे क्रुद्धाश्च).
—^d) K₅ तदा (for शरैः).

25 Ś₁ D₂ om. 25^a; M₄ om. 25 (cf. v. l. 24).
—^a) K_{1.5} B_{2.3} D₃ D₅ ततो; B₁ D₁ G₂ तथा;
D₁ D₃ T G_{1.3.4} M (M₄ om.) अथ (for तत्र).
—^b) S (M₄ om.) भारत (for मारिष). —^c) T₂ G₁₋₃
M_{1-3.5} om. 25^a. —^d) D₂ विव्याध; D₃ अविध्यन्
(for विन्यधुर्). —^e) K_{0.3} सर्वास्य (for सर्वांस्).

26 ^a) K_{1.5} B D₃ D₁ D_{1-3.5.6} S द्रोणभीष्मौ
(G₂ 'प्मश्च) (for भीष्मद्रोणौ). K₃₋₅ B D₃ D₁
D₃₋₅ तु (for च). D₁ रणे क्रुद्धौ; D₂ तु संरन्धौ;
S शरैः क्रुद्धाश्च (T₂ G_{1.3} 'द्रौ) (for च संक्रुद्धाश्च). —^b)
K₄ चापवंतौ; K₅ प्रपतंतौ; D₁ व्यपतंतौ; D₂ प्राय-
तंतौ (for आपतन्तौ). S छादयति समन्ततः (M₃ [sup.
lin.]. 5 स संयुगे). —^c) K₅ D₃ D₁ D_{2.4.5.7.8}
S च; D₁ तौ (for तु). —^d) T₂ महेष्वासौ. M₂
महाभूधे (for 'हवे).

27 ^a) Ś₁ K_{3.5} M₂ बलवान् (for 'वद्). —^b)
Some MSS. 'निस्तनं. —^c) G₂ अभ्यवर्षन्. T₂ M₂
तीक्ष्णं (for तृणं). —^d) K₅ छादयंतौ; D₃ 'यानं;
D₃ 'वानौ. D₁ दिवाकरः (for 'रम्).

28 ^a) Ś₁ K_{3.5} B_{1.3} D₁ D_{2-4.6-8} तथासाद्य.
—^b) Ś₁ K_{0.2.3} D₁ D_{2.3} T₁ G_{1.2.4} M₁ भारतानां.

ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे ।
 रक्षमाणस्ततो भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ २९
 शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ।
 अवर्जयत संग्रामे युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ३०
 ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशां पते ।

जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३१
 तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनंजयम् ।
 भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ॥ ३२
 तद्युद्धमभवद्धोरं देवानां दानवैरिव ।
 जयं च काङ्क्षतां नित्यं यशश्च परमाद्भुतम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

संजय उवाच ।

अकरोत्सुमुलं युद्धं भीष्मः शांतनवस्तदा ।

भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ १

पूर्वाह्ने तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत ।

Ks Ms पितामहं; Da1 पितामह (for 'महः'). — °) Ks B2.3 अवज्ञायत; B1.3 Da Dn1 Ds अवज्ञाय च; M2 आवर्जयत (for अव). Ca. c cite अवज्ञाय. S1 Ks Dn2 D2.3.6 Ms संग्रामं (for 'मे'). — °) Ds.6 [अ]नुचितयन्; D1 [अ]थ संसरन्; T1 G4 तु संसरन्.

29 °) Ks द्रुतं राजन्; D2 [S]द्रुतं राजन्; Ds महाराजा; T1 G M4 महेश्वरः (G2.3 'स' (for महाराज). — °) Ko.2 'हस्य' (for अभ्य). S शिखण्डिनमभिद्रवत् (G3 'द्रवन्'). — °) Dn1 रक्षमाणस्य; G1 रक्ष्यमाणो. Ks.5 B D तदा; T G M1-3 रणे; M2.3 (before corr.) रये (for ततो). S1 भीष्मस्य. — °) K4 देशितः; Ks D1.2 नोदितः; Da1 चोदित्वा (for चोदितः).

30 °) K1 शिखण्डे; Da1 Dn1 Ds.8 शिखण्डि. S1 Ko-2 B1 D1 M4 च (for तु). Ks तमासाद्य. — S1 Ko-2 om. (hapl.) 30^b-31^c. — °) B2 तावर्जयत; M2 आवर्जयत. Ks संत्रस्तो (for संग्रामे). D1 अवा-सपत संग्रामे. — °) Ks इवोद्धतं; Ks Bs Dn2 D2.5 इवोद्धतं; D1 T G M1-4 इवोद्धतं (for इवोल्बणम्). Ms युगांताग्निरिवोद्धतः.

31 S1 Ko-2 om. 31^{abc} (cf. v. l. 30). — °) Da1 महद्यशः; Dn2 D4.7 (m as in text).3 मृधं तदा; Ds महाद्यशः (for महद्यशः).

32 °) Ks धनंजय. — °) Ko-2 भीमस्य (for भीष्मस्य). S1 [अ]भिरक्षतो; Ko-2 [अ]भ्यरक्षतः; Ks

[अ]भ्यवर्तत; Ks D1-3.6 T2 [अ]न्व(Ds 'तु'; T2 'भि')वर्तत (for [अ]भ्य). — °) Ko-2 क्षिप्त्वा (for कृत्वा). Ms दृढं. Ks गतिं (for मतिम्).

33 °) Ds तं (for तद्). M1-3.6 तैस्तस्य चाभव युद्धं. — °) D2 दैवानां (for देवानां). T1 G देव दानवयोरिव. — °) Ko जयदंकाक्षितां (sic); Ks.5 Bs D1-3.6-7 S जयमाकांक्षतां (T1 'ते'); B1.2.4 Da Dn D4.8 जयमाशंस (B4 'संश')तां (for जयं च काङ्क्षतां). Ks D2 M1.3.6 तेषां; B1.2.4 Da Dn D1.3-8 सत्ये; T G M4 युद्धे (for नित्यं). — °) Ks B1.2.4 D सुमहाद्भुतं (D1 'हद्युते'); S सुम (G3 [अ]सीन्म)हद्युते (for परमाद्भुतम्). S1 भीमश्च परमाद्भुतः.

Colophon om. in Ks D2. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ko.1 Ds T1 G2.4 mention only पंचमदिवस; K2 पंचमयुद्धदिवस; T2 M2 पंचमेह्नि; M3 पंचमेह्निके. — Adhy. name: K4 व्यूहरचना; M1.2.4 व्यूहक (M1 'ह')रणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Da2 (sup. lin. sec. m.) 27; Dn2 T2 M3.4 66; D1 Ms 67; T1 G 64; M1.2 65 (as in text). — Sloka no.: Dn Ds 34.

66

1 D1 om. the ref. — °) Ks.5 Da Ds.6 तुमलं (Ds 'ले'). — °) K3 तथा (for तदा). — °) K4 'भयादिक्षन्; Ks 'भयादिष्टं; T G M3 'भयाद्यैव;

कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ २
तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ।
अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं महत् ॥ ३
नदद्भिश्च महानागैर्हेपमाणैश्च वाजिभिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलः समपद्यत ॥ ४
युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाया महाबलाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महर्षभाः ॥ ५
शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६
कुण्डलोष्णीपधारीणि जातरूपोद्धलानि च ।

पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकाशुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८
क्वचोपहितैर्गात्रैर्दस्तैश्च समलंकृतैः ।
मुखैश्च चन्द्रसंकाशै रक्तान्तनयनैः शुभैः ॥ ९
गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ।
आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहुर्तेन वसुंधरा ॥ १०
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशितैः ।
आयुधानां च निर्घोषः स्तनयितुसमोऽभवत् ॥ ११
स संप्रहारस्तुमुलः कडुकः शोणितोदकः ।

C. 6. 3101
B. 6. 70. 12
K. 6. 70. 12

M1-3. 5 भयादैच्छत्. —^d) Ś1 K5 D2. 6 पुत्रं; K5 पुत्रास् (for पुत्रांस). K5 वारयितुं (for तार).

2 ^a) Some MSS. पूर्वहि. Ko. 2 च महारौद्रं; K4 तन्महायुद्धं; S तस्य रौद्रस्य (T2 भीष्मस्य) (for तन्महारौद्रं). —^b) D2 राज्ञा; T1 G2. 3 M3 अहो; T2 ततो; G1. 3 M1. 2. 3. 5 अहो (for राज्ञां). B4 रौद्रम् (for युद्धम्). —^c) Ko-3 transp. कुरूणां and पाण्डवानां. —^d) Ś1 मुख्यं; K4 युद्धं; T G M3 मुखे (for मुख्यं). M1 (inf. lin.) मुख्यभूतविनाशनं.

3 ^b) B1. 2 Da Dn1 D5 M2. 3. 5 भयावहे; T G M1. 4 भयानके (for महाभये). —^c) K5. 5 Da1 D5. 6 तुमलः. —^d) K5 संस्पृश्य (for संस्पृशन्). Ko-2 B3. 4 Dn2 D1. 2. 3. 7 महान्; D5 महीं (for महत्).

4 ^a) D1 नदद्भिश्च नागैर्द्वै. —^b) K2 हेपमानसः; Da1 D1 हर्षमाणैश्च. M1. 3. 5 तु (for च). —^c) Ś1 Ko-2. 4 शंखमे (K1. 4 भी)रीनिनादैश्च; S भेरीशङ्खमृदंनैश्च. —^d) K1. 5 तुमलः; K3 Da1 D2. 3. 5. 6 तुमलं; K4 B Da2 Dn D1. 3. 7. 8 तुमुलं.

5 ^a) Ś1 Da1 युयुत्सवासः; G5 युयुद्धवत्. Ś1 K3 ते (K3 च) संक्राता; Ko. 2 समक्राता; K5 D2 ते निःक्राता; S ते संकुद्धा (for ते विक्रान्ता). —^b) K3 महीवली; D5 महाबलः; T1 G महीक्षितः; T2 M मनीषिणः (for महाबलाः). —^c) Ś1 अवगर्जतो; T1 G M अभिगर्जति. —^d) Ś1 महर्षभः; K3 नरर्षभा; K5 महर्षभः (sic). K2 B Da Dn D1. 3. 5. 7. 8 गोष्ठेषु (Da D1. 5 'ष्ठे गो-') वृषभा इव.

6 ^a) Da1 शिरसा. K2 पात्यमानानां; D3 बाल्यः; T2 वार्यमाणानां (for पात्यमानानां). —^b) D5 शिरैः.

—^d) D1 भरतोत्तम (for भरतर्षभ).

7 ^a) Ś1 'ष्णीपधारीणि (sic); Da1 'ष्णीपधारीणी; D5 'ष्णिपधारीणि. —^b) D5 T2 'ज्वलानिव. —^c) B2 व्यदृश्यंत; Da Dn1 D5 च दृश्यंते (for स्म दृश्यन्ते). —^d) Da1 भरतर्षभः; D1 भरतोत्तम.

8 ^a) K3 Da Dn1 D5 विशिलैर्मथितैर्; D1. 2 विशोपोन्मथितैर्. — K2 om. (hapl.) 8^b-9^a. M1. 2 transp. (hapl.) 8^b and 9^a. —^b) Ś1 बहुभिश्च; B1. 2. 4 Da Dn D1. 3. 7. 8 शिरोभिश्च (for बाहुभिश्च). K4 B Da Dn D1. 3. 7. 8 सकुण्डलैः (for सकाशुकैः). —^d) D5 अभवन् (for 'वच्'). K1 महीं.

9 K2 om. 9^a (cf. v. 1. 8). —^a) Ś1 Ko क्वचापतितैर्; K3 क्वचैः पतितैर्; D2 'चोपचितैर्; D5 'चोपतितैर्. — M1. 2 transp. 8^b and 9^a. —^b) Ś1 Ko-2 हयैश्च; K3 भद्रैश्च; Dn2 D1. 7. 8 भुजैश्च; T2 हतैश्च (for हनैश्च). K1 समलंकृतैः (for समलं). —^c) Ko-2 मुखैः (K1 मुखैः; K2 मुख) रक्तसंकाशैः; T2 शरैश्च पत्रसंकाशैर्. —^d) K5 D5 T G M1. 2. 3 उद्धातं (for रक्तान्तं). B1 Dn2 D1. 7. 8 तथा (for शुभैः). K3 रक्तावनयनांशुभिः; M3. 5 अभवच्छादिता मही.

10 ^b) D3 भूपते; T1 G भूपतैः; T2 M1 भूगतैः (for भूपते). D1 तथा गात्रैर्विभूतैः. —^c) K3 सर्वं (for सर्वा). Ś1 K3 B1 D1. 3 समा (K3 'म) स्तीर्णा (for 'कीर्णा).

11 ^a) Da1 D5 राजमेघैश्च; Da2 राज मेघैस् (for रजोमेघैश्च). —^b) K3. 4 B D 'प्रकाशभिः. —^c) T1 G2-4 निर्घोषैः (for 'वोषैः). —^d) Da1 'समो भवेत्; D1 स्तनतीव नभस्तलं. Ca. c cite स्तनयितुः.

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२

तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।

ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३

क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।

तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ।

अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १४

उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।

तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ १५

12 °) D₂ समग्रहारम् (for स संग्रह). Co cites संग्रह (as in text). K₁ तुमुलः; K_{3.5} Da₁ D_{2.3.5.6} तुमुलः. — °) Dn₁ कंदुकः; D₂ कंचुकः; D₃ कुटुकः (for कटुकः). Da₁ D₂ शोणितो (D₃ 'वो' दयः. — °) K₁ D₃ प्रवर्तत; B₁ आवर्तत (for प्रावर्तत).

13 °) T₁ G तस्मिन्महाभये घोरे; M₁ तस्मिन्महाभये महाघोरे. — °) K_{1.3.5} Da₁ D_{2.3.5} तुमुले; G₂ तुमुले. Ko₃ S रोमहर्षणे. — °) B_{1.3.4} Da Dn D_{1.5.7.8} ववर्षुः; B₂ वभूवुः; S (except M_{1.2}) प्रावर्षज (for ववर्षुः). K₂ सरवर्षाणि; K₁ B₂₋₄ Da Dn D_{1.5.7.8} शरजालानि. — °) D₁ भरतर्षभ; S रुधिराणि च (for युद्धदुर्मदाः).

14 °) K₄ B_{1.2} Da Dn₁ D_{1.3.5.6} S प्रा (D_{1.3.6} आ) क्रोशन् (for क्रोशन्ति). B₂₋₄ D_{1.3} चात्र (for तत्र). — °) Ś₁ शरवर्षप्रतापितः; K₄ B₁₋₃ Da Dn₁ D_{1.5} 'प्रपीडिताः; T₁ G_{2.6} 'वर्षाभिपीडिताः. — °) = 15°. K₁ परेशं च (for परेषां च). — T₁ om. (hapl.) 14^d-15°. — °) Ś₁ Ko₃ पाण्डवानां च मारिष्य (K₃ भारत); K₅ B₁ D_{1.3.6} T₂ G M_{1-2.5} संयुगे भरतर्षभ; Da₁ D₂ संयुगे भरतोत्तम; D₂ संग्रामे तव भारत; M₁ योधानां राजसत्तम. — After 14^{ad}, N ins. (Ko₃ om. from post. half of line 2 up to prior half of line 4):

275* संरब्धानां च वीराणां धीराणाममितौजसाम् ।

धनुर्ज्यातिलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।

उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वतः शोणितोदके ।

समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यताः ।

शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजसः । [5]

निजश्रुः समरे द्यूरास्तेऽन्योन्यं च परंतप ।

वभ्रमुः कुञ्जराश्चात्र शरैर्विन्दा निरङ्कुशाः ।

[(L. 1) Ko₂ संरब्धानां; K₃ सरक्षणां. B Da Dn D_{1.5.7.8} नृ- (for च). D₃ योधानां; Co वीराणां (as above). K₅ वीराणामपितेजसां; K₆ D_{1-3.6.8} श्रु (D_{3.8} वी) राणाममितौजसां; B_{3.4} Da Dn D_{1.5.7} वीराणामिति (Da₂ D₄ 'मि' तेजसां (for the post. half). — (L. 2) Ko₂ धनुर्ज्यातिलशब्देन; B_{1.2} Da Dn₁ D_{1.5} 'ज्यातिल-वीरण; B_{3.4} Dn₂ D_{1.7.8} धनुषां तल्लोषेण (for the

prior half). K₃ transp. न and प्राज्ञायत. K₆ Da₁ D₂ प्रज्ञायत. — (L. 3) K₃ D₂ उत्थितेषु; B₂ अथ तेषु (for उत्थितेषु). — (L. 4) K₅ B_{3.4} Da Dn D_{1.4.5.7.8} अपरे (for समरे). D₂ पर्यधावन्तः. — After the prior half of line 4, Ś₁ reads 14^d-15^a, repeating it in its proper place. K₁ रिपुयोधना; K₃ रिपुवधोद्यत; B₁ D_{1.7.8} 'समुद्यताः; D₆ 'बलोद्यताः. — (L. 5) Ko₃ Da Dn D_{1.4.5.7.8} 'गदाभिश्च; K₅ D₂ 'गदाहस्ताः (for 'गदाभिस्ते). K₃ 'तेजसाः. — (L. 6) B D (except D₂) [s]न्योन्यं (for शूराः). K_{3.4} तेन्योन्यस्य; K₅ D₂ ते चान्योन्यं (for तेऽन्योन्यं च). K_{1.3} परंतपः (for 'तप). B Da Dn D_{1.3-8} शूराः परिववाहवः. — (L. 7) Ko₃ तवसुः (for वभ्रमुः). Ko₃ तत्र (for चात्र). Dn₂ D₃ मुक्ताः; D₄ युक्ता (for विद्धा). K_{1.2} निरङ्कुशः.]

— M₁ (erroneously) reads 14^d-15^d after 16. — °) K₅ अंशश्च; T₂ हत्वा च (for अश्वाश्च). K₁ T G M_{1.3-5} परिधावन्ति; K₅ D_{1.3} पर्यधावन्तो. M₂ अश्वानां कुञ्जराणां च. — For repetition of 14^d-15^a in Ś₁, cf. v. l. in line 4 of 275*. — °) Dn₁ दिशः (for दश).

15 T₁ om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). For sequence in M₁, cf. v. l. 14. — °) Ś₁ (first time) उत्पत्य; K₃ उपेत्य; Da₁ उत्पद्य. Ko निपतंत्येव; K₅ निपतत्यन्ये; G₁ प्रपतंत्यन्ये. — °) K₁ शराघातप्र; K₃ शरघातप्र; T₂ G₃ शरघातप्र; G_{1.2.4} शरघातप्र; M₂ शरघातनि. — °) = 14°. — °) G_{1.3} M योधानां. D₁ भरतोत्तम; T₁ G M राजसत्तम (for भरतर्षभ). Dn₂ D_{1.7.8} पर्यधावन्समुद्यताः; D_{3.6} T₁ योधा भरतसत्तम. — After 15, N ins.:

276* बहुनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां तथैव च ।

गदानां परिधानां च हस्तानां चोरुभिः सह ।

पादानां भूषणानां च केयूराणां च संवशः ।

राशयः स्म प्रहृश्यन्ते भीष्मभीमपराक्रमे ।

[(L. 1) Ko_{2.3} B₂₋₄ D_{1-3.6} बाहु (K₂ 'हु' नाय; K_{1.5} बहुनाम्; K₄ B₁ Dn₁ वाहनाम् (for बहुनाम्). Ś₁ Ko₂₋₄ B₂₋₄ Da Dn₁ D_{3.5} कार्मुकानां; K₅ D₃ कवचानां. K₅ B Da Dn₁ D_{1-3.5.6} च भारत (for

अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां चातिवर्तताम् ।
संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
गदाभिरसिभिः प्रासैर्वाणैश्च नतपर्वभिः ।
जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १७
अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि ।

बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिधैरिव ॥ १८
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
अन्योन्यं जङ्घिरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ १९
विरथा रथिनश्चात्र निक्षिप्तविरधारिणः ।
अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैषिणः ॥ २०

C. 6. 3115
E. 6. 70. 27
K. 6. 70. 27

तथैव च). — (L. 2) Ś1 Ko. 3 Da Dn1 D5 परिधानां.
Ś1 Ko-3 हतानां (for हस्तानां). Ś1 शोनाभिः (sic); Ko. 1
ऊरुभिः; K5 चारुभिः (for चोरुभिः). Dn2 D4. 7. 3 इर-
राक्षिगदाभिश्च खड्गैश्च पतितैर्भुवि. — (L. 3) Ś1 Ko-2 पदा-
(Ś1 पादाः; K1 पारा) तानां भूषणानां (for the prior
half). Da1 केयुराणां. K3. 5 B Da Dn D2. 4-3 सर्वशः
(for संवशः). D1 तथा सर्वायुधैः सह (for the post.
half). — (L. 4) Ś1 B2-4 Da Dn D4. 5. 3 चात्र;
Ko-3 D3 सात्र; K4 B1 D1. 7 तत्र (for सत्र-).
— Ś1 D2 om. (hapl.) from the post. half of line
4 up to 16°. K1 भीष्म; K3 भीष्मे (for भीष्म-).
B Da Dn1 D1. 5 भीष्मभीमसमागमे; Dn2 D4. 7. 3 भीम-
भीष्मसमागमे.]

16 Ś1 D2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 275*, line 4).
—^a) K2 B1 Dn2 D4. 7. 3 अश्वानां धावमानानां. —^b)
Ko. 1. 4 B1-3 Da Dn1 D5 चानि (K1 'ति' वर्तिनां; K3
विनिवर्तिनां; D3 चानिवर्ततां; S च वरुथिनां (for चाति-
वर्तताम्). K2 B4 Dn2 D4. 7. 3 कुञ्जराणां निवर्ततां;
D1 पदातानां विशां पते. —^c) Da1 संघाताः; S राशयः
(for संघाताः). D1 च विदृश्यन्ते; T1 G4 संग्रहः; T2
तु प्रहः; G1. 3 स्म सुहः; G2 स तु हः; M सात्र हः
(for स्म प्रहः). —^d) K3 तव (for the first तत्र).
— After 16, K2 reads (hapl.) 19^{cd}, repeating it
in its proper place; on the other hand, M1 erroneously
reads 14^e-15^d.

17 ^a) S परिवैः (for असिभिः). K3 पाशैर; D5
प्राशैर (for प्रासैर). —^b) K3. 5 B2 Da Dn1 D2. 5
T G2-1 M4 बाणैः संनतपर्वभिः; Dn2 D4 बाणैश्चानतः.
—^d) K4 कालदेशिताः; K3 Da1 D1 'नोदिताः'; D3
काल आगते; D5 बलनोदिताः.

18 ^a) Ko. 2 M3 बाहुभिर (for बाहुभिर). — K1
om. (hapl.) 18^b-19°. —^b) D1 विज्ययुः; M2
नियुद्धे (for नियुद्ध). Ś Ko. 2 B3 युवि (for युधि).
—^c) S वा (T1 G4 व) दुभिः (for बहुधा). Ś1 परि-
सज्जत; T1 G4 समसज्जत; G1 'सज्यत; G2 'सज्यत.
—^d) Ś1 आयुधैः; K3 चायसैः (for आयसैः). K3 D3

अपि; K2 सह (for इव).

19 K1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). —^b) Ś1 बलै-
श्वैव; K5 D2. 6 करैश्चैव; B2 Da Dn1 D5 तलैश्चापि;
B3. 4 Dn2 D4. 7. 3 तलैः कीलैर; D1 मुसलैश्च (for तलै-
श्वैव). — K2 reads 19^{cd} for the first time after
16. —^c) K2 (first time) जङ्घिरे (for जङ्घिरे).
—^d) K3 पाण्डुभिः. K2 पाण्डवास्तावकैः सह. — After
19, N ins.:

277* पतितैः पालमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले ।

वोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र जनेश्वर ।

[(L. 1) Ś1 पातितैः. K1 पातमानैश्च; K2 पाति* (for
पाल*). Ś1 Ko. 2 विचेष्टद्भिश्च. — (L. 2) D1 जानं
(for जज्ञे). B2 तत्र (for the first तत्र). B1. 2. 4
Da Dn D4. 5 जनेश्वर (for जने*).]

— On the other hand, S ins. after 19:

278* दुर्योधनमते वीरे अक्षयूताभिदेवने ।

भीष्मे युधि पराक्रान्ते भीमसेनेन भारत ।

प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।

मध्ये च महती सेना केशशैवलशाढ्रला ।

हतारोहा हया राजत्रयिनो विरथा अपि । [5]

विचेष्टस्त्र संग्रामे निक्षिप्तविरधारिणः ।

[(L. 1) T2 'नदिने (for 'देवने). — (L. 2) G1-3
भीमे (for भीष्मे). T2 G1. 3 M2 'सेने च (for 'सेनेन).
— (L. 4) M1. 3. 4 मध्येन महती सेना. — (L. 5)
T1 हता; T2 हयान्; M3 रथा (for हया). G2
रुधिरै (for रथिनो). — (L. 6) T2 विरेजुष् (for
विचेष्टस्त्र).]

20 ^a) K3 D2 परिवा (for विरथा). Ś1 Ko-2
रथिनोरथिनश्चात्र. —^b) K3 D2 निस्तृश्वर; K5 निस्तृ-
श्वर; D5 निक्षिप्तं वर; S प्रगृहीतोद्यतायुधाः. —^c)
Ko-3 Dn2 अन्यधावन्त; K3 B Da2 Dn1 D1-2. 5-1
अभिधावन्त; S अभिधावन्ति.

ततो दुर्योधनो राजा कलिज्ञैर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवान्भ्यवर्तत ॥ २१

तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
भीष्ममभ्यद्रवन्कुद्रा रणे रभसवाहनाः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्भ्रातृनन्यांश्च पार्थिवान् ।
तमभ्यधावद्वाङ्मेयमुद्यतास्त्रो धनंजयः ॥ १
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च ।
ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वाङ्गो भयमाविशत् ॥ २

असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिश्रोतिथितम् ।
बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम् ।
अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डिवधन्वनः ॥ ३
विद्युतं मेघमध्यस्थां आजमानामिवाम्बरे ।
ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महारथे ॥ ४

21 ^b) B Da₂ Dn₁ D₃ कालिंनैर्. M₁ युतः (for वृतः). — ^c) S परिवार्य (for पुरस्कृत्य). G_{1.3} भीमं (for भीष्मं).

22 ^b) D₃ पुरस्कृत्य (for परिवार्य). — ^c) Ś₁ अभ्याद्रवन्; K₃ 'भ्यद्रवन्'; S 'भ्यपतन्'. — ^d) Ś₁ Ko-1 D₃ ततो युद्धमवर्तत; K₃ D_{3.6} रणे त्वरितविक्रमाः; Da₁ रणे रभ्यसवाहनः; D₁ रणे सद्यवाहनाः; Cc as in text.

Colophon. — Sub-parvan : Omitting sub-parvan name, Ko-2 mention only पंचमयुद्धदिवस; K₁ पंचमे-
द्वि; D₃ चतुर्थयुद्धदिवस; T G_{2.3} पंचमदिवस; M₁
पंचमेद्विके. — Adhy. name : K₁ T₂ G₂ M_{1.2.4} संकुल-
युद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Da₂
(sup. lin. sec. m.) 28; Dn₂ T₂ M_{3.4} 67; D₁ M₃
68; T₁ G₂ 65; M_{1.2} 66 (as in text). — Sloka
no. : Dn₁ (wrongly) 38; Dn₂ D₃ 29.

67

1 ^a) K₃ D_{1.2} T₂ G₃ संयुक्तान्. — ^b) B_{3.4} Dn₂
D_{1.8} T₁ G₂ बांधवान्; T₂ पांडवः; M_{1-3.5} पांडवान्
(for पार्थिवान्). — ^c) K_{3.4} B Da Dn D_{3-5.7.8}
T₂ G_{1.3} M₃ समभ्यधावद्; K₃ D_{3.6} समाधावत्; D₁
समभ्यधावद्.

2 ^a) K₃ पाञ्चजन्यश्च (sic). K₃ D_{2.6} निर्घोषाद् (for

निर्घोषं). — ^b) S (except T₂) श्रुत्वा वै (for धनुषो).
K₃ Da₁ गांडीवस्य; K₃ गांजिवस्य. — ^d) K₃ D₁ सर्वेषां
(for सर्वाङ्गो). Cc cites नो (as in text). — After
2, N ins. :

279* सिंहलाङ्गलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।

[D₁ कपि^a (for सिंह^a). D₃ 'सकाशं' (for 'माकाशे').
K_{3.5} D_{1.2} पावकं (for पर्वतम्).]

3 B₁ om. 3^{ab}. — ^a) K₁ असज्जमानं; D₃ असज्जं;
T G_{1.3.4} M_{1.2} असज्य^a; G₂ असंय^a. K₃ असज्जंतं
महास्तंभं; D₁ असज्जंतं महास्तोमे. — ^b) K_{3.4} B (B₁
om.) D (except D_{3.3.6}) S धूमराशि (T G₃ 'शि'म्
(for 'केतुम्'). Ś₁ K₃ D₃ M_{3.5} इवोच्छ्रितं; T₁ G₄
इवोद्यतं. — ^c) Ko-2 च दिव्यं; K₁ Da₂ D_{2.5.6.8} T
G M_{2.3} विचित्रं (for च चित्रं). Da₁ M_{1.3.5} बहुवर्णं
विचित्रं च. — ^d) Ś₁ Ko-2 M_{3.3.5} दिव्यं (for 'व्यं').
K₃ 'लक्षितं'. — ^e) D₃ तदा राजन्; S रणे राजन् (for
महाराज). — ^f) K_{1.5} D₃ गांजीवधन्वनः (K₃ 'ना');
D_{3.6} G₂ 'धन्विनः'.

4 S transp. 4^{ab} and 4^{cd}. — ^a) Ś₁ मेघमध्यकं;
Da₁ T₁ G₂₋₄ 'मध्यस्थं'. — ^b) Ś₁ G₂₋₄ आजमानस्य;
T₁ राजमानस्य (for 'मानास्य'). — ^c) K_{3.5} D₃ गांजिवं
(for गाण्डिवं). Ś₁ रुक्मपृष्ठे (for 'पृष्ठं'). Ś₁ महा-
रथः; Ko 'रथं'; K₃ D₁ 'हवे'; K₁ B Da Dn D₁
5.7.8 'मृधे'; K₃ महद्भुजः; D₂₋₈ महाधनुः. S सुवर्णपृष्ठं
गांडीवं रणे (M_{1.2.4.5} 'थे' द्रक्ष्याम (T₁ 'मि') भारत.

अशुभं भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः ।
 सुधोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ५
 चण्डवातो यथा मेघः सविद्युस्तनयितुमान् ।
 दिशः संप्रावयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ६
 अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनंजयः ।
 दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥ ७
 कादिग्भूताः श्रान्तपत्रा हतास्त्रा हतचेतसः ।

5 ^a) K₃ D₁ अशुभं; K₁ B Da₂ D₄. 5. 7 आशु-
 भम्; S अशुभं च. K₃ D₁ रवं; D₅ शुभं (for
 भृशं). In K₄, the portion of the text from चास्य
 up to the end of 5^d is lost on a damaged fol.
 T₁ G तात; T₂ M तत्र (for चास्य). — ^b) T₁ G₄
 पांडवस्य; T₂ G₁-3 M गांडी (T₂ 'दि')वस्य (for शक्र-
 सेव). Co. d cite शक्रस्य. Da₁ [अ]भिगर्जितः; D₅
 T₁ M [अ]भिगर्जितं; T₁ G₄ च गर्जतः. K₃ D₁
 अशनेरिव गर्जतः (D₁ 'जितं'). — ^c) D₅ सधोरं. S₁
 वलयोः; K₃ D₂ तलतः (for तलयोः). K₃ सुधोप-
 स्तमुलः शब्दोः; S सुधोरं (T₂ M₂ 'र') तलशब्दं च.
 — ^d) S₁ निघ्नतं; D₅. 3 निघ्नतम्. K₁ साहिनीं (for
 वाहिनीम्).

6 ^a) S₁ Ko-2 महावेगः (for यथा मेघः). — ^b)
 G₄ सुः (for स). K₃ Da D₂ G₂ स्तनयितुवान्.
 K₃ खं पृथ्वीमभिग्रावयन्. — ^c) S₁ Ko खं प्रावयन्;
 D₅ स प्रावयन्; T G M₃ संलादयन् (for संप्रावयन्).
 B₂-4 Da Dn D₄. 5. 7. 8 दिशः (Da Dn₁ D₅ 'शं')
 संप्रा (D₅ 'श्रा')वयामास. — After 6, D₁ records (in
 marg.) 2900 as the aggregate sloka no.

7 In K₄, the portion of the text from अभ्य up
 to स्त्रमो in 7^d, is lost on a damaged fol. — ^a) S₁
 Ko-3. 5 D₁-3 समभ्यधावद्वा (K₁ 'द्व')नेयं; D₅ ततः
 समभ्यधावत. — ^b) K₃ भैरवास्त्रेण धनंजयः (hyper-
 metric). — ^c) M₄ दिशः (for दिशं). K₃. 5 D₂
 M वा (for च). T G दिशं (T₂ ततः; G₂ दिशः)
 प्रतीचीं प्राचीं वा. — ^d) S₁ K₃ न जानीमो विमोहिताः;
 D₅ न जानीमः सुमोहिताः; M₂ जानीमोऽस्त्रमोहिताः.

8 ^a) S₁ M₂. 4 कादिशो (M₁ 'शू')काः; Ko-2 हा-
 दिग्भूताः; K₃ वादिग्भूताः; T₁ G₁-3 कादिग्भूताः; G₄
 कादिग्भूः का (sic); M₅ कांतिः भूताः (sic); Ca. c. d
 कादिग्भूताः (as in text). S₁ चितयंतो; Ko-2 D₅ G₄

अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ८
 भीष्ममेवाभिलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः ।
 तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शान्तनवो रणे ॥ ९
 समुत्पतन्त विव्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
 सादिनश्चाश्चपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ १०
 श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ ११

C. 6. 3130
 B. 6. 71. 12
 K. 6. 71. 12

M₂ शान्तपत्रा; B₂ T₂ M₄ श्रान्तवाहा; D₁ च संभ्रांताः;
 D₁ m शान्तशस्त्रा; G₁. 3 श्रान्तवक्त्रा; M₁. 2. 5 शान्तगात्रा;
 Cd श्रान्तपत्रा; Ca श्रान्तपत्रा (as in text). Co cites
 पत्रं. — ^b) K₂-5 B D (except D₃) हतास्त्रा; G₁ नवा-
 स्त्रा (for हतास्त्रा). K₃ D₁ हततेजसः (for 'चेतसः'). — ^c)
 K₃ अभिसंश्लिष्य; K₃ D₅. 5 'संश्लिष्य' (for 'संश्लिष्य').
 — ^d) Ko. 1 योधास्त्रैर् (for योधास्ते). K₃ D₁ भरतोत्तम.

9 ^a) Ko-2. 5 D₂. 6 एवोपलीयंत (D₅ 'ते'); K₃
 D₁ T₁ G M₁-3. 5 एव व्यलीयंत; K₁ damaged; B
 Da Dn₁ D₃-5 T₂ M₄ एवाभ्यलीयंत (B₂. 4 Dn₁ 'ते');
 Dn₂ D₇. 3 एवाभिलीयंत. Ca. c cite अभ्यलीयन्ते; text
 as in S₁ only. — ^b) K₃ इवात्मजैः; D₁ तवार्तमजः;
 M₅ तवानुजैः. — ^c) K₃ तेषामार्तायनमभूद्; D₁ तेषा-
 मार्यायने चामूद्; T₂ तेषामार्तायनमभूद्; G₂ तेषां तु
 त्रायमाणोभूद्; Cv as in text. Co. d cite आर्तायनं.
 — ^d) T₂ भीष्मं शान्तनवं रणे.

10 ^a) K₃ B Da Dn D₁. 5. 7. 3 स (Dn₂ त)मुत्प-
 तन्ति; D₂ (marg. sec. m.). 3. 6 M₁-3. 5 समुत्पत्य च; T
 G M₃ समुत्पेद्य च (for समुत्पतन्त). S₁ विव्रस्था. K₃
 समुत्पेतुः सुवीरास्ते; D₁ समुत्पत्य च वीरास्ते. — ^b) K₃
 B₁. 2. 4 D (except Dn₂ D₃) T G₄ M₃-5 तथा (for
 तदा). — ^c) T₂ सादयश (for सादिनश्च). — ^d)
 Ko-2 T₁ G₄ भूमौ चैव; K₁ भूमेरेव; B Da Dn₁
 D₃-5. 5 M भूमेश्चापि (for भूमौ चापि). T₁ G पदा-
 तिनः. — After 11, K₃ ins.:

280* गजेभ्यो गजयोधाश्च विव्रस्ता भयमोहिताः ।

विह्लाः प्रत्यद्वयन्त न जानन्ति दिशो नृप ।

11 ^b) S (except T G₄) विस्फूर्जितम्. — ^c) Ko
 भूतानि (for भीतानि). T₂ सर्वभूतानि भ्रातानि. — ^d)
 S₁ K₁ B₁. 2. 4 Da Dn D₂-5. 7. 8 Cap. c. d व्यवा (B₂
 'पा')लीयंत; B₃ व्यलीयंत च; D₅ विलपन्ति सः; T₂
 व्यवानीयंत; Ca व्यवधीयंत (for व्यवलीयन्त). T G
 सर्वशः; M भागशः (for भारत). K₃ D₁ व्यलीयंत

अथ काम्बोजमुख्यैस्तु बृहद्भिः शीघ्रगामिभिः ।

गोपानां बहुसाहसैर्वैर्गोवासनो वृतः ॥ १२

मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रिगतैश्च विशां पते ।

सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिवृतः ॥ १३

नागा नरगणौघाश्च दुःशासनपुरःसराः ।

जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १४

हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ।

परस्परं.

12 ^a) Ko. 1 कांभोज. K₃. 5 D₁. 2. 6 च (for तु). K₁ B Da Dn D₁. 5. 7. 8 अथ कांभोजैरश्चैव. Ca. d cite कांभोजैः. — D₂. 6 om. (hapl.) 12^b-13^c. — ^b) K₃ D₁ बहुभिः; K₁ B Da Dn D₃-5. 7. 8 महद्भिः (for बृहद्भिः). — ^c) D₁ मायानां; D₃ गोपनैव (for गोपानां). Ś₁ बाहु (for बहु). — ^d) K₂ भहैर; K₃ राजा; K₁ B D₁ बालैर; Da₁ बलि (for बलैर). Ś₁ गोवाशिरै; Ko-2 गोवाशिनां; K₃ दुर्गोधनो; K₁ B Da Dn D₁. 5. 7. 8 Co गोपायनैर; D₁ गोधासनो; D₃ ग्रावासिनो; text as in K₃ only. Ko-2 वृताः; D₁ नृपः (for वृतः). — For 12, S subst.:

281* ततः काम्बोजमुख्याश्च ते हंसपथकर्णिकाः ।

गोपासनबलौघाश्च गोपासनपतिस्तथा ।

[(L. 1) G₃ पथकर्णिकाः; M₃ पथकर्णिकाः. — (L. 2) M₁. 8. 5 गोवासन- (in both places) (for गोपासन-).]

13 D₂. 6 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12). K₂ om. (hapl.) 13. In K₄, st. 13-14 are lost on a damaged fol. — ^a) K₁ मद्रसौवीरगान्धारैस्; K₃ D₁ सह (D₁ मद्र- गान्धारसौवीरैस्; K₃ सिंधुसौवीरगान्धारैस्; T₂ माद्रीसौवीर. — ^b) K₁ B Da Dn D₁. 5. 7. 8 त्रैग- तैश्च. — ^c) Ś₁ सर्वकलिङ्ग; K₃ सर्वैः कलिङ्ग; D₃ सर्वकालिङ्ग; T G पूर्वकालिङ्ग. — ^d) K₃. 5 B D (except D₃) S पतिः सह (T₂ तिस्तथा).

14 In K₁, st. 14 is lost on a damaged fol. — ^a) Ko नाग-; G₁ नगा; M₁-3 नाना- (for नागा). K₃ नागा नरनरौघाश्च; B Da Dn D₃-1 M₃ नानानर- गणौघैश्च (D₃ नैश्चैव); D₁ नागा रथनरौघैश्च; D₃. 8 नानानरनरौ (D₃ गणौ)घेन; T₁ G₂. 4 नरनागगणौघाश्च; T₂ नागाश्चरथपूर्णैश्च. — ^b) Ś₁ पुरोगसाः; K₂ B₃. 4 Da₁ Dn D₁. 4. 7. 8 पुरःसरः; K₃ पुरोगमाः. — ^c) Ś₁ Ko. 1 तु (for च). — ^d) Dn₂ D₄ सहितैः. T₂ G₁-3

चतुर्दश सहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् ॥ १५

ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्त्यथवाहनाः ।

पाण्डवान्समरे जग्मुस्तावका भरतर्षभ ॥ १६

रथिभिर्वारणैरथैः पदातैश्च समीरितम् ।

घोरमायोधनं जज्ञे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १७

तोमरप्रासनाराचगजाश्चरथयोधिनाम् ।

बलेन महता भीष्मः समसज्जत्किरीटिना ॥ १८

M₁-3. 5 तैश्च (for सर्व-). T₁ G₄ सहितस्तैश्च वाजिभिः.

15 ^a) Ko. 1 हयारोहवरश्चैव; K₂ D₃ वरैश्चैव; K₃ D₁ शवरा यवराश्चैव; B₂ हयारोहनराश्चैव; B₃ हयारोहा वराश्चैव; Da₁ D₃ हयारोहबलाश्चैव; S गजारोहवराश्चैव (G₁. 8 हैश्च). — ^b) Ko-2 पुत्रैश्च (for पुत्रेण). Ko-2 चोदितः; K₄ देशिताः; K₃ D₁. 2. 6 नोदिताः. — M₂ om. (hapl.) from 15^c up to the end of line 3 of 282*.

16 M₂ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^b) D₁ विपक्व- रथवाहनाः; M₁ विभक्त्यथवाहनाः. — ^c) K₁ B₁-3 Dn₂ D₁. 7. 8 पाण्डवाः; D₃ पाण्डव. T सहिताः; G M (M₂ om.) सहिता (for समरे). Ś₁ K₃-5 B Da₂ Dn₂ D₁-3. 6-8 जग्मुस् (for जग्मुस्). — ^d) B₁-3 Dn₂ D₁. 7. 8 तावकान्. K₃ D₁ भरतोत्तम; Da₁ तर्षभ. — After 16, D₄ S (M₂ om.) ins.:

282* चेदिकाशिपदातैश्च रथैः पाञ्चालसृजयैः ।

पाण्डवाः सहिताः सर्वे घृष्टयुद्धपुरोगमाः ।

तावकान्समरे जग्मुर्धर्मपुत्रेण चोदिताः ।

[(L. 1) D₄ ते चेदिकाशिपदातैः; T₂ M₁. 3-5 चेदि- काशि (T₂ दि) पदातेन. M₁. 3. 5 रथाः; M₁ रथान् (for रथैः). — (L. 2) T₂ transp. पाण्डवाः and सहिताः. — (L. 3) T₂ G₁. 8 M₁. 3-5 जग्मुर् (for जग्मुर्).]

17 ^a) S रथैश्च (for रथिभिर्). K₂ बालैर् (for वारणैर्). K₁ अश्वः; K₃ D₁. 6 T₁ G₂. 4 चैव (for अश्वैः). — ^b) K₁ B Da₂ Dn D₁. 4-8 T G₂ M₃ पादातैश्च (for पदा). K₂ समेरितं. — ^c) B₁. 2 T₁ G₄ M₁. 8. 5 आयोधने (for धने). B₃ Dn₂ चक्रे (for जज्ञे). — ^d) K₃ तव; T₂ रथं (for रजः).

18 ^b) D₂. 6 गजाश्चरथयोधिना (D₂ नः); T₂ G M गजाश्च (G₁. 8 गजैश्च; M₁ गदाश्च) नरयोधिना. — ^c) K₃ बलेन महती भीष्म. — ^d) K₃ समं सर्वः;

आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्यवः ।
 अजातशत्रुर्मद्राणामृपभेण यशस्विना ।
 सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत ॥ १९
 विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
 मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशां पते ॥ २०
 द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना ।
 कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टकेतुमभिद्रुतौ ॥ २१
 एवं प्रजविताश्चानि भ्रान्तनागरथानि च ।

T₁ G समासक्तः; T₂ M₁ समासज्य (for समसज्जत्).
 M₁ किरीटिनम्.

19 °) Ś₁ मत्वाण (sic); K₃ धर्मात्मा; G₃ माद्राणाम्. —^d) Ś₁ द्रुपभेन; K₁ & D₂ & ३ ऋपभेन.
 — In K₁, 19^e-20^b is lost on a damaged fol. D₂ om. 19^e. —^e) M₁ सह पुत्रैः. Ś₁ Ko-2 D₃ सपुत्रः
 स स (K₂ म)हामात्यः; K₃ सपुत्रः सहसामात्यः. —^f)
 Da₁ D₃ शैलेन (for शल्येन). T₂ समसज्यत; G₁
 समसज्यत; M₂ सह सज्जत.

20 °) G₂ विकर्णः (for विकर्णः). Da₁ सहदेवश्च.
 —^e) D₃ T₂ M₃-३ मत्स्यो; T₁ G M₁ & २ मत्स्यो. S
 अगात् (for जग्मुः). In K₁, the portion of the
 text from शकुनिं up to प्रयुद्धानि in 22^d is lost on a
 damaged fol. Da₁ D₃ शकुनीं.

21 °) D₃ T₂ महारथाः (for रथः). —^e) D₄
 द्रोणं च. Ko-2 M₂ सह सज्जत; K₃ D₂ & ६ समरे राजन्.
 —^d) S विशां पते (for महात्मना). —^e) Ś₁ कृपाश्च
 कृतवर्मा च (sic). —^f) Ś₁ धृष्टकेतुम्; K₃ B₁ Dn₂
 D₂-4. ६-८ धृष्टयुजम्; T₁ G चित्रकेतुम् (for धृष्टकेतुम्).
 K₃ अभिद्रुतैः.

22 °) K₃ प्रजावितास्वानि; B₁ Da₃ Dn D₄ & ३
 T₁ प्रजजिताश्चानि; B₃ प्रचरिता; D₂ (before corr.)
 प्रजजता; D₃ प्रजवितास्वाणि. —^b) B₂ भ्रान्तनागरथानि
 च; D₃ भ्रान्तराजरथानि च. —^e) B₁-३ Da Dn₁ D₃
 समसज्जत दृष्टा (Da₁ दृष्टा) नि; B₁ Dn₂ D₄ & ३ सम
 सज्जत युद्धानि; G₃ सैन्यानि समयुज्यत. —^d) Ko-३
 D₂ प्रयु (Ko 'वृ') दानि; K₃ D₁ प्रायुष्यत (D₁ 'ति');
 B Da Dn D₄ & ३ & ३ तत्र तत्र (for प्रयुद्धानि).

23 Ko-३ om. 23^{ab}. —^a) K₃ D₂ & ६ निरन्ना (for

सैन्यानि समसज्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः ॥ २२
 निरन्ने विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसावृताः ।
 प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशां पते ॥ २३
 प्रवयौ च महावातः पांसुवर्षं पपात च ।
 नभस्सन्तर्द्धे सूर्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २४
 प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत ।
 रजसा चाभिभूतानामखजालैश्च तुद्यताम् ॥ २५
 वीरबाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् ।
 संघातः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ २६

'त्रे'. D₃ विद्युतं. K₃ चोप्राः; K₃ D₂ चासन्; D₃
 तीव्रं (for तीव्रा). —^b) Ś₁ दिशश्च (for 'शश्च').
 K₃ 'वृताः'; D₃ 'वृता'. —^d) K₂ D₂ & ३ सनिर्घाता
 (for 'घाता').

24 °) K₃ प्रादुरासन्; K₁ B₁ प्रादुर्भूतो; K₃
 प्रादुर्वभू; B₂-4 Da Dn D₃-५. ७ (m as in text).
 प्रादुर्वभू; D₁ प्रादुर्वयौ; D₃ प्रादुर्ववृत् (for प्रवयौ च).
 Ś₁ K₂ महावायुः; K₃ 'वाता'. D₂ प्रादुर्वभूतुर्महावाताः
 (hypermetric); S चंडा बभूवुर्वाताश्च. —^b) B₂-4
 Da Dn₁ (before corr.) D₁ & ३ & ३ पांसुवर्षं; G₂
 पांसुवर्षः. M₁ द्व (for च). —^d) Ś₁ सैन्यस्य; Cc
 सैन्येन (as in text).

25 °) Ko-३ सं (K₁ स)मोहः (for प्र°). K₃ B₁
 D₁ सर्वसैन्यानाम्; K₃ B₂ & 4 Da₂ Dn₂ D₂ & ३ S सर्व-
 भूतानाम्. — Dn₂ D₄ & ७ om. (hapl.) 25^{bc}. —^b) S
 अद्भुतः (for अतीव). — After 25^{ab}, D₁ ins. (cf.
 27^{ab}):

253* प्रकाशं चक्रुराकाश उद्यतासिभिरुत्तमैः ।

—^e) G₂ रजसाश्च. M₁-३ & ३ चापि (for चाभि-).
 —^d) K₃ शस्त्रजालैश्च; D₃ अखजालैश्च; M₂ अखजालैः
 स (for 'जालैश्च'). K₂ D₁ हन्यतां; K₃ D₃ मुद्यतां;
 Dn D₁ युज्यतां; D₂ मुद्यतां; S मज्जतां; Cc ताड्यतां
 (for मुद्यताम्).

26 °) Ś₁ K₃ B₃ सर्वावरणं; Ko-३ 'वरणछेदिनां;
 M₁ (inf. lin.) सर्वावरणभेदिनां. —^e) K₃ D₁ संवा-
 तैः; B Da Dn D₄ & ३ & ३ संहातः (संवातः). K₃ सह-
 जालानां (for शरजालानां). —^d) K₂ & ३ D₂ & ३ तुमुलः;
 K₁ B₂-4 Da Dn D₄ & ३ & ३ S अतीव (for तुमुलः).
 K₁ & ३ समपद्यतः (sic).

प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ।
 नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २७
 आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ।
 संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ॥ २८
 सूर्यवर्णैश्च निखिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ।
 दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ २९
 भयचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ।
 हताश्चाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३०

परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ।
 रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ॥ ३१
 शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्ता हयोत्तमाः ।
 युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स्म भारत ॥ ३२
 अदृश्यन्त सङ्घताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ।
 एकेन बलिना राजन्वारणेन हता रथाः ॥ ३३
 गन्धहस्तिमदस्त्रावमाघ्राय बहवो रणे ।
 संनिपाते बलौघानां वीतमाददिरे गजाः ॥ ३४

27 ^{ab}) Ś1 Ds आकाशं मुद्यतानि (sic); Ko. 2 आकाशमुद्यतानि; Ks आकाशं मुद्यतासि; D1 आकाश-मुद्यतासि; D2 आकाशं बुद्यतानि (sic). G1. 3 नरोत्तमैः (for भुजो). — ^c) K1 नक्षत्रं विमलाभानि; Ks 'त्रविमलाभानि. — ^d) Ks D1 भरतोत्तम (Ks 'म:); Ks D2. 6 कवचानि च (for भरतर्षभ).

28 ^a) Ś1 Ko. 2 Da2 Dn1 (before corr.) Ds Cc आर्षभाणि; Ca 'भाणि (as in text). Ks D1 च च (D1 व)र्माणि; Ks M1 च चित्राणि (for विचि'). — ^b) Ś1 K1. 2 B3 Ds रुक्मजाल'; Ks रुक्मजाला'; M2. 5 रुक्मजाला'. Ca cites रुक्मजालानि. G2 रुक्म-पृष्ठशतानि च. — ^c) Ks D2 दिक्षु सर्वाणि संपेतुः. — ^d) B1. 3 Da1 Ds. 5 चर्माणि; Ds सर्वाणि (for चर्माणि). Ks D1 अदृश्यन्त शिरांसि च.

29 ^{ab}) Ks निखिंशैः पात्यमानानि सूर्यवर्णैश्च सर्वशः. — ^c) Ś1 Ks G3 सर्वासु दृश्यन्त; Ks Da Dn1 D1. 2. 5 T2 M सर्वासु दृश्यन्त; Ds (before corr.) सर्वाण्यदृश्यन्त.

30 ^a) Ś1 'चक्राक्षनीडा च; Ds M1-3. 5 'चक्राक्ष-नीला (Ds 'डा)श्च; Ds 'चक्राक्षनीडाश्च; T1 G2. 4 'चक्राक्षनीलास्तु; T2 भग्नचक्राक्ष नीलाश्च; G1. 3 M1 भग्नचक्राक्षनीला (G1 'ल)श्च. Ca cites नीडो; Cd नीडं. — ^b) Ś1 Ko-2 'महाभुजाः. — ^c) Ks Da1 हताश्च; D1 हयाश्च; D2 हतास्वाः (for हताश्वाः). — In Ks, 30^d-31^b is lost on a damaged fol. — ^d) Da1 महारथः.

31 ^a) T2 पर्युत्तेतुर; G1. 3 निपेतुश्च. Ks महा-याश्च; B2 Da2 Ds हयास्तत्र; B1 हयाश्वाण्ये; S हय- (G1. 3 'या)श्रेष्ठाः. — ^b) D2. 6 केचित्तत्र (for 'च्छत्र'). — B1 reads 31^{ed} after 35. — ^c) K2 रथानि (for

रथान्वि). Ks रथारथिपरिकर्षन्तो (sic); Da1 Ds रथ-न्विपरिकर्षन्ते; Dn2 Ds रथाश्च परिवर्तन्ते; S रथान्विपरिवर्तन्ते (M2 'तो). — ^d) Ks Ds T1 G रथेषु (for हतेषु). Ks T1 G1. 2 (sup. lin.). 3. 4 हत'; T2 हय' (for रथ').

32 ^a) Ds भिन्नदेया; S भग्नगा (M2 'ने)त्रा (for भिन्नदेहा). — ^b) Da1 बद्धयोक्ता; T2 बंधयोक्ता. Ks महाधनाः (for हयोत्तमाः). — ^c) D1 युगांतं (for युगानि). Ś1 परिकर्षन्ते; Ko-2 परिकर्षन्ति; Ks प्रति-कर्षन्ति; D1 प्रविकर्षन्तस्; Ds. 6 पर्यकर्षन्तस्; G2 परि-कृत्यन्त; M2. 5 पर्यरक्षन्त. — ^d) B Da Dn Ds. 5. 7. 8 हि (for स्म).

33 Ks D1 om. 33^a-34^b. — ^a) D2. 3 नादृश्यन्त (for अदृश्यन्त). Ko समूत्राश्च; Ds संस्कृताश्च; T1 G2. 4 समूत्राश्वाः (for 'ताश्च). — ^b) K2 साश्वाः स्म रथ'; Da1 D2 साश्वा सरथ'; T1 G2. 4 सरथा रथ'; M साश्वाश्च (M1 'स्तु) रथ'. — ^c) Ko-2 रथिना (for बलिना). — ^d) T1 G4 अर्जुनेन (for वारणेन). Ks. 4 महारथाः; B1 हता युधि; B2-4 Da Dn Ds. 5. 7. 8 S हता रणे; D2 वृता रथाः. Ds. 6 वारणेनैव मर्दिताः.

34 Ks D1 om. 34^{ab} (cf. v. 1. 33). — ^a) Ś1 गंधहस्त'; Ds गंधं हस्ति'; M1 (inf. lin. as in text). 2. 3. 5 मत्तहस्ति'. — ^b) T2 आज्ञाय (for आ-घ्राय). — Ds om. (hapl.) 34^c-35^d. — ^c) Ś1 Ko. 1 संनिपातः; Ks संनिपातैर्. — ^d) Ś1 Ko-3 B1. 4 Da Dn1 D2 (before corr.). 3-5. 7 T2 Ca. d वातम्; D1 वनम्; M1-4. 5 (sup. lin.) गतिम्; M3 (inf. lin.) शोकम्; M5 शोपम्; Cv वातम् (for वीतम्). In Ks, the portion of the text from तमा up to मिह in 35^d is lost on a damaged fol. Ś1 Ko-2 आदधिरे; T2 आज्ञिरे; Ca. d. v आदधिरे (as in

सतोमरमहामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः ।

बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३५

संनिपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः ।

निपेतुर्युधि संभग्नाः सयोधाः सध्वजा रथाः ॥ ३६

नागराजोपमैर्हस्तैर्नागराक्षिप्य संयुगे ।

व्यदश्यन्त महाराज संभग्ना रथकूवराः ॥ ३७

text). Ks चातगदं निरेर्गजाः (sic); Bs न प्राज्ञायत किंचन; Ds (by corr.).⁶ न मदं सेद्विरे गजाः; T₁ G गजा ममृद्विरे गजान्. ⁷ Cn: वीतमाद्विरे प्रतिगजं मृदन्तो निर्वायमपि गजं जग्मुर्मतगजबुद्धेति भावः । वीतम-सारगजे इति मेदिनी । ⁸

35 Ds om. 35 (cf. v. l. 34). Ks Ds om. 35^{ab}. —^a) Ks D₁ 3.6 सतोमरैः; Dn₂ D₄ (before corr.) सतोरणः; B Dn₁ D₄ (after corr.).⁷ साधोरण (Bs सतोरणः; Da Ds साधोरणः; T₁ संभग्नैश्च; M संभग्नैस्तु (for सतोमरः). T₁ G संभग्नैश्च महामात्रैः. Ca.c cite साधोरणाः and महामात्राः. —^b) B Da Dn D₄ 5.7 पतद्भिश्च; D₁ निर्हन्तद्भिः; Ds नपतद्भिः. — B₁ reads 35^{cd} twice. —^c) S₁ Ko-2 राजन्; T₂ भग्नः; M प्रहन्तं (for छन्नं). —^d) D₁ नाराचैर्निहतैः; G₂ नाचाराभिहतैः. K₁ गणैः (for गजैः). — After 35, B₁ reads 31^{cd}.

36 ^a) Ks संनिपाताद्; Ks संनिपातैः; Ds संनिपातः; S संनद्धानां (for संनिपाते). D₂ च चरणे (for बलौघानां). —^b) B Da Dn D₄ 5.3 चोदितैः; D₁ प्रेषितैः (for प्रेषितैः). D₂ नागराजोपमैः करैः (cf. 37^a). — D₂ om. 36^c-37^b. —^c) Ks संभग्नाः; D₁ संभिन्नाः (for संभग्नाः). —^d) G₂ सद्यः (for सयोधाः). Dn₂ D₄ 7.3 सर्वतो (for सध्वजा). K₂ B D (except D₁ 3.6; D₂ om.) गजाः (for रथाः). K₄ सयोधाः सरथध्वजाः.

37 Ds om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). —^a) Da₁ Gs नगं (for नागं). Co cites नागराजः; Cd नागवारः. T₁ G₄ भिन्नैः; G₁-3 भग्नैः; Co हस्तैः (as in text). —^b) Ks क्षिप्वाथ; D₁ क्षिप्वाथः; Ds अक्षिप्य (for —^c) K₁ व्यदश्यन्तः; Ds T G M₄ अक्षिप्य. —^d) K₁ व्यदश्यन्तः; Ko-2 Ds.6 अदश्यन्तः; Ds व्यदश्यन्त (for व्यदश्यन्त). —^e) S₁ विमक्तम्; Ds विशिक्तम्; T₂ कर्पतम्; Cd विसक्तं (for विपक्तम्). K₁ कर्पमां; D₁ सर्वशः (for कर्पताम्). Ks D₂ विभ्रतामिव पर्वत (Ks 'तैः').

विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वक्षिप्य दन्तिभिः ।

द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥ ३८

रथेषु च स्थान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः ।

विकर्पन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ३९

तेषां तथा कर्पतां च गजानां रूपमावभौ ।

सरःसु नलिनीजालं विपक्तमिव कर्पताम् ॥ ४०

37^d-38^d are lost on a damaged fol. Ko-2 B₂ Dn₂ D₃.4 S (except G₁.3) संभग्नः; K₃ Ds संभग्ना (for संभग्ना). D₁ संभिन्ना रथकुंजराः. S₁ सद्य व्यदश्यन्त महाराज संभग्नकूवराः (sic).

38 K₁ damaged. —^a) K₃ Ds विशीर्णरथशा-लाश्च; B₁ शीर्णरथशाश्च; B₃ शा रथजालाश्च; S विकी (T₂ 'शी') शीर्णरथजालाश्च. —^b) S₁ Ko-2 केशैर्विध्यः; Da Ds केशैश्चाक्षिप्य; D₂.6 केशेष्वक्षिप्य. S₁ Ko-3 D₁ दन्तिभिः; T₂ दन्तिना (for दन्तिभिः). —^c) K₃ द्रुमशाखा-खाम्; D₁ द्रुमशाखा; G₂ द्रुमशाखम् (for द्रुमशाखा). Ko.1 B₃ Dn₂ इवाविध्यन्; K₃ इव भ्रंति; T₁ G₄ इव क्षिप्य; T₂ G₁-3 M इवाक्षिप्य (for इवाविध्य). —^d) K₃ निष्पिष्टा; D₁ निष्पिष्टा; Ds निष्पिष्टा (for निष्पिष्टा). S₁ निष्पिष्टरथवाहनाः; Ko-2 निष्पिष्ट रथवाजिनः; K₅ निष्पिष्ट रथिनो रणे; D₁ निष्पिष्ट रथिनोपरे.

39 Ko.1 om. 39^{ab}. —^a) K₃ रथा (for रथान्). K₅ योधैः; S सक्तान् (for युद्धे). —^b) K₂.3 D₁ संसक्ताः; B₂.3 संयुक्तान्; S अक्षिप्य (for संसक्तान्). K₃ रणवारणाः; B₂.3 D₁ वरवारणान्; Da₁ नरवारणाः; Da₂ नरवारणान्; Ds रथवारणान्. K₅ D₂ पदातिषु पदातिभिः. —^c) K₁ विकर्पन्तो; K₃ निकर्पन्तो; T₁ G₂.4 विक्षिपन्तो (for विकर्पन्तो). —^d) K₅ D₂ रथयान-समैर्धृताः; D₂ (also) संपेतुः सर्वशो गजाः.

40 ^a) K₄ B₁.2.4 Ds.6 तु (for च). K₅ Ds (before corr. as in text) तत्रापश्यन्महाराजः; B₃ तेषां तथा प्रकर्पतां. —^b) Ds.6 गर्जतां; M₂ रथानां (for गजानां). Ko-2 रथम्; Cd रूपम् (as in text). —^c) K₃ शरत्सु नलिनीः; G₁.3 सरसां नलिनीजालं; G₂ G₄ सुरसाञ्चलिनीजालं. Cd cites नलिनीजालं (as in text). सरः सनलिनीजालं. Cd cites नलिनीजालं (as in text). —^d) S₁ विमक्तम्; Ds विशिक्तम्; T₂ कर्पतम्; Cd विसक्तं (for विपक्तम्). K₁ कर्पमां; D₁ सर्वशः (for कर्पताम्). K₅ D₂ विभ्रतामिव पर्वत (K₅ 'तैः').

एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत् ।

सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

संजय उवाच ।

शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशां पते ।

भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ १

द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वासान्महाबलान् ।

राज्ञश्चान्यात्रणे शूरान्वहूनार्छद्वनंजयः ॥ २

सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः ।

प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान्भूमिपर्वभ ॥ ३

पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम् ।

दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ४

सहदेवस्तु शकुनिमुल्लं च महारथम् ।

पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ॥ ५

युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ।

41 ^a) Ś1 संजादितं; Ks उत्सादिनं; Da1 संस्था-
दितं; D2 उत्सादनं (for संछादितं). — ^b) In K4,
the portion of the text from वा up to स in 41^d,
is lost on a damaged fol. — ^d) K1 सध्वजश्च. K6
D2 ध्वजैश्च सुमहारथैः.

Colophon om. in Da1. — Sub-parvan: Omit-
ting sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only
पंचमयुद्धदिवस; K1 पंचमेहि; M1 पंचमेहिके. — Adhy.
name: K1 M1.2 द्वंद्वयुद्धं; G2 हस्तियुद्धं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ks 64; Da2 (sup.
lin. sec. m.) 29; Dn2 (inf. lin.) T2 M3.4 68; D1
70; T1 G2.4 66; G1 (wrongly) 86; G2 (wrong-
ly) 60; M1.2 67 (as in text); M3 69.
— Śloka no.: Dn2 42; D3 38.

68

1 ^a) D3 स स- (for सह). Ks सैन्येन; B3.4 S
(except M1) मात्स्येन. — ^c) S एव (for आशु).
K1 महेष्वासम्; K3 प्वासै; D6 रणेष्वासम्. — ^d)
Da1 समाससाद दुर्जयं.

2 ^a) Ś1 Ko-2 D2 T1 G4 द्रौणि. Ś1 च कर्ण;
Ko-3 च शल्यं (for विकर्ण). — ^b) Ks om. (hapl.)

from महे up to च in 3^a. K1 महेष्वासं महाबलं.
— ^a) K1 राजंश्च; Co राज्ञः (as in text). D3 चा-
द्यान् (for चान्यान्). S राजन् (for शूरान्). — ^d)
K1 corrupt; D3 बहुनृच्छद्; G2 बहुनाच्छद्.

3 K2 om. up to च (cf. v. 1. 2). — ^a) K3 D1 S
(except T1 G4) सहामात्यं; Da1 महेष्वासः (for महे-
ष्वासं). — K5 om. 3^{bc}. — ^b) B2 बांधवं (for
बन्धुभिः). K3 D1 T2 G1-3 M महेष्वासं स (G2 पु-
त्रं स्व) बन्धुभिः; D3 सामात्यं बन्धुभिः सह; T1 G4 सहा-
मात्यं स (G4 स्व) बन्धुभिः. — ^c) K2 Da1 प्राच्याश्च;
D6 प्राच्यांश्च. Ś1 Ko-3 Da1 D6.8 T2 G2 दाक्षिणात्यां
(Da1 ल्या)श्च. — ^d) K1 om. भूमिपान्. Ko-3
भूमिवासव; K3 पालकान्; Da1 पर्वभः. S भूमि
पालान्विशं पते.

4 ^a) K4 पुत्रं तव (for पुत्रं च ते). S पुत्रं च तव
(M1 पुत्रं तव च) दुर्धपं. — ^c) MSS. दुसहं, दुष्वहं.
— ^d) Dn2 न्यवर्तयत् (for अभ्यवर्तत).

5 ^a) K1 सहदेवः स; Ks.4 Dn2 D1.4.3 देवश्च.
D6 शकुनीम्; G2 शत्रुघ्नम् (for शकुनिम्). — ^b)
K3 Da1 उल्लं; K5 उल्लुक्; G2 उल्लं (for उल्लं).
Ś1 Ko.1 D2 महारथः. — ^c) T1 महेष्वासाव् (for
म्हेष्वासाव्). — ^d) D2.6 संयुगे (for दुर्जयौ). K3 D1
S अभ्यवर्ष (T2 M1 वर्त) सुदुर्जयः (Ks D1 यौ; T2
यं); D7 अभ्यवर्तत दुर्जयौ.

समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ६
माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
त्रिगर्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ॥ ७
अभ्यवर्तन्त दुर्धर्पाः समरे शाल्वकेक्यान् ।
सात्यकिश्चेकितानश्च सौमद्रश्च महारथः ॥ ८
धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ।
पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्यताः सुदुर्जयाः ॥ ९
सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
द्रोणेन समरे राजन्समियायेन्द्रकर्मणा ॥ १०

एयमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह ।
समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ११
मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते ।
कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १२
ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे ।
सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३
समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ।
बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् ॥ १४
तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणम् ।

C. 6. 2176
B. 6. 72. 13
K. 6. 72. 15

6^b) S राज्ञोनीकं (G₂ त्तं) (for गजानीकं). K₃
 महायलः; D₁ वलं; D₂ रथं (for रथः). —^c)
 K₆ D₂ T₁ G अरथवर्तत; D₁ समवर्तत. —^d) D₁
 D₅ निष्कृतस; T₂ निकृतिस; M₃ विकृतस; Ca. d
 निकृतः (as in text). K₅ तदा (for तव).

7 ^a) B₂ माद्रीसुतस् (for °पुत्रस्). — ^b) Ś₁ K₁
B D₆ शूरसंकन्दनो; K₂ शूरः शकन्दिनो (sic); Ca
शूरः संक्रन्दनः (as in text). C_v संक्रन्दनो सुवि. — ^c)
K₈ D₁ त्रिगतैश्च (for °तनां). K₈ Da D₅ रथोदारः;
B₂ रथो देवैः; D₅.c बलैः सार्धं; C_o रथोदारैः (as in
text). — ^d) Ś₁ D₈ T₂ G₁ समसज्जत. Ś₁ D₈
पाण्डवाः; K₈ D₁ भारत (for पाण्डवः).

8 S reads 8^{ab} (followed by 284*) after 9^{ab}.
— °) Ś1 Dn² D1.8 क्षम्यवर्पत; Ko-2 'वर्पत; B₃ D
'वर्तत (for 'वर्तन्त). Ś1 B₃ दुर्धर्पय; Ko. 2 दुर्धर्पान्; K₃
समरे; K₄ D₁ संरब्धा; D₅.6 संरब्धा; S संग्रामे (for
दुर्धर्पा). — °) Ś1 B₃ शाल्वकेकया; Ko-2 साल्वके-
(K₁ 'ल्यक)कयान्; K₃ Dn D₃.4.6.7 शाल्वकैक; B
'केकयै; Da₁ 'कैकयान्; D₁.2 'कैकया. K₄ समरे सर्व-
कौरवा; S दुर्धर्पान्साल्वकेकयान्. — After 8^{ab}, S ins.:

284* नाकुलिश्च शतानीकः समरे रथपुंगवः ।

[T₂ M₁-2.5 नाकुलितु. M₁ स्थकुंजर.]
 —*) D₀ सात्वकी. Ś₁ चैकितानाश्र. —*) B D
 (except D₁-3.8) महाबलः (for 'रथ').

9 'a) T₂ पांचालाः (for समरे). Mi-3: तथैव वृ-
 केलुश्च. — After 9^{ab}, S reads S^{ab}, followed by
 284*. — 'c) K₃ पुत्रागमं (hypermetric); K₅ स-
 पुत्राणां (hypermetric) (for पुत्राणां). Ds स्थानीके;

G३ शतानीकं (for रथानीकं). — ^d Ko.१ प्रत्युचा (K१
 'च')तौ सुदुर्जयो; K२: 'थाता सुदुर्जयो; B१.१ Da
 Dn१ D१.१.१ 'चयतुरा (B१.१ 'तुवा)हवे; B२: 'चयु-
 वाहवे; B३: 'चयुरिहाहवे; Dn३ D३: 'चयुरथाहवे; S
 अन्यवर्तं (G१ 'तं')त दुर्धरः.

10 ⁶) K₃ B D (except D₂. 6) T₂ M₂. : महात्स्यः
(for 'बलः). — ^a) K₃ D₁ सम (D₁ 'मी) याद्वासवो-
पमः; B₁ समियायोयक्रमणा; D₅ T₁ G₁. 3 T₁ M₁. 3. 5
समीयायेंद्र'; T₂ समेयाद्रौद्र'; G₂ समयेयेंद्र'; G₄ M₄
समेयायेंद्र'; C₃ as in text.

11 °) T₂ (by transp.) सह पांडवैः. — °) K₃ D₁
सहसैन्यास्तु ते सर्वे.

12 ^a) Ko-2 मय्यं गते दिनकरे; D₃ मय्यंदिने गते
सूर्ये. — ^b) K₃ D₁ यमराष्ट्रविध्वनं; S प्रतापयति
सर्वशः (M^तत); Ca as in text. — ^c) K₁ 2 कुरवा;
K₃ कुरुभिः. S₁ कुरवः पांडवाश्चैव. — ^d) Ko. 2. 5 D₃
विजयूर. K₃ इतरंतरं.

13 Ko-2 om. 13^{ab}. — ^a) K₅ ध्वजिनी; K₅ वाजिनो (for ध्वजिनो). — ^b) K₅ महारणे (for रणाजिरे). — ^c) T₂ सपत्नका रे रेडुर. — ^d) K₂ G₁ 2
वैयाघ्रप्रतिवारिणे: (G₂ 'य:'); D₁ G₂ 'प्रप्रतिवारण:; De
(sup. lin. as in text) 'प्रप्रतिवारका:.

14 ^b) Ks D1 परस्परजिगीप (Ks ^y) तां. — °) A few MSS. तुमलः. — ^d) Ko. 1 नदतां; K2 नादतां; K3. 4 B D (except D2. 3. 6) T7 गजै (Da1 "जि) तां (for नदताम्).

15 ") Da1 तत्राद्भुतम्. Ks Ds S (except T2
M2) अपश्यामः. — Da1 om. (hapl.) 15^b-16^a. — ^a)
Ks संप्रहारान्मुदाराणाम्. — ^a) Ks B D (Da1 om.)

यमकुर्वन्नणे वीराः सुजयाः कुरुभिः सह ॥ १५
 नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन ।
 विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ १६
 शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् ।
 निखिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ १७
 कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा ।
 खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ।
 विरराज तदा राजस्तत्र तत्र रणाङ्गणम् ॥ १८

रथसिंहासनव्याघ्राः समायान्तश्च संयुगे ।
 विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ १९
 भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् ।
 अवारयत संकुद्रः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २०
 ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
 अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः ॥ २१
 तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ।
 कुद्राशीविषसंकाशां प्रेषयामास भारत ॥ २२

S च (T₂ त) द^० (for यम^०). K₄ B₁ D₁ शूराः (for वीराः). — ^a) Ś₁ K_{1.2} सं (K₂ झं) जयाः; D₆ जयाणां (for सुजयाः). S कुरवः पांडवैः सह (T₂ पांडवाः कुरुभिर्महत्).

16 Da₁ om. 16^{ab} (cf. v. 1. 15). — ^a) K₃ D₁ न च (for नैव). Da₂ D₆ खलु; M₂ खिन्ना (for खं न). K₂ दिशौ. K₅ न वर्पत दिशो राजन्. — ^b) K₃ S सूर्यः (for सूर्य). Ś₁ Ko-2.5 शत्रुतापिताः (Ś₁ 'तः'); K₃ T₂ G₃ M 'तापनः; T₁ G_{2.4} 'तापनैः (for 'तापन). — ^c) K₂ विदिश्यो (for विदिशो). K₄ B₄ D₁ वाप्यपश्यामः; K₅ B_{1.3} D_{2.3.6} वा (K₅ चा) पि पश्यामः; B₃ वा दिशश्चैव; Da₂ Dn₁ D₅ वा प्रपश्याम (Dn₁ 'मः); S (M₅ sup. lin.) समपर्वं (G_{1.3} 'विषं; M_{1.2.4.5} [orig.] 'इदं) त (for वाप्यपश्याम). — ^d) K₃ शरैरुद्धा (for शरैर्मुक्तैः).

17 ^a) Da₁ D_{5.6} शक्तिनां. K₃ विपुलाग्राणां; M₂ विचला. — ^b) Ko-2 यथास्यतां; D₁ तथाइमनां (for तथास्यताम्). — ^c) Da₁ निखिंशानां; D₂ निस्तु^०; G₃ निखं^०; M₂ निखिंशानां. D₆ स्वपीतानां; T G M₂ च क्षिप्तानां (for च पीतानां). — ^d) Ko नीलोत्पलप्रभाः प्रभाः; K₂ D₂ M₄ 'समाः (D₂ 'मा) प्रभाः; M₂ 'निभप्रभा.

18 ^a) K₃ S (except T₂) च (for वि-). Da₁ विचित्राणां चंद्रसूर्यं (cf. 285*). — ^b) Ś₁ प्रभो तथा; D₁ प्रभा तथा; S तथा प्रभाः (by transp.). — ^c) M_{3.5} दिशं (for दिशः). Ś₁ Ko-2 वि- (for प्र-). — ^d) D₁ भासयामास; S छादयामासुर (for भासयामासुर). — After 18^{cd}, N T₂ ins.:

285* वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसमप्रभैः ।

[K₁ दसुभिश्च; K₃ अशिभिश्च; K₅ चतुर्भिश्च; D_{1.5} वपुभिश्च; D₆ वर्मभिश्च; T₂ विदिशं च (for वपुर्भिश्च).

K₃ Da₁ D₅ 'समप्रभौ.]

— ^c) T₂ तथा (for तदा). — ^d) Ś₁ Ko-2.4 B रणांगनं; K₃ रणांगमं; Da₁ D₅ रणांगणे; D₁ रणाजिरं; D₁ (before corr.). 7 रथांगणं; T₁ रणांकणः; T₂ रणांकणं; G_{1.3} रणांकणाः; G_{2.4} M₄ (sup. lin.) रणांकणः; Ca रणाङ्गणम् (as in text). M तथासौ रथिनां गणः.

19 ^a) Ko-4 B_{1.4} Da Dn D_{1-5.7.8} रथसिंहा (Ko-3 Da₂ 'ह' नरव्याघ्राः; B₂ रथारोहा नरव्याघ्राः; B₃ वरसिंहरथव्याघ्राः; D₆ रथसंघात्रथव्याघ्रान्; T G M_{2.3} (inf. lin.) रथसिंहा रथव्याघ्रान् (T₂ 'घ्राः; M₂ 'घ्रैः); M_{1.3-5} रथसिंहा नरव्याघ्रैः (M₁ 'घ्र). — ^b) Ko-3.5 D_{1.2} T₂ M समायान्ताश्च; B₃ समापेतश्च; D_{5.6} समायान्ति स्म; T₁ G समायान्ता स्म. M_{1.2.3} (inf. lin. as in text). 5 संगरे (for संयुगे). — G_{1.3} om. 19^c-21^b. — ^c) G₂ om. (hapl.) from राजन् up to समरे in 21^c. D₁ समरेत्यर्थं (for समरे राजन्). — ^d) T G₁ M₁ नभस्तले.

20 G₁₋₃ om. 20 (cf. v. 1. 19). — ^a) Ś₁ Ko.2 T₂ आवा (K₂ 'चा) रयत. — ^d) T₁ G₄ तस्य (for सर्व).

21 G₂ om. up to समरे in 21^c; G_{1.3} om. 21^{ab} (cf. v. 1. 19). — ^b) K₁ रक्तपुंखाः; D₃ रुक्मपुंखाः; M₂ रुक्मपुंखाः. D_{2.6} M₁ शिलाशिताः; M₂ शिता शिलाः. — ^c) K₁ अभिघ्नन्. G_{1.3} भीष्मं (for भीमं). — ^d) Ś₁ ते च धौताः; K₃ तैलधौताः; K₅ तैलधूताः; B तैलभीताः; Da₁ तैलं धौताः; T₂ तैलतेजाः; Ca तैलधौताः (as in text). K_{3.5} D_{1-3.6} S सुतेजसः (D₃ 'सा; G_{2.3} 'सा); Ca सुतेजनाः (as in text).

22 ^a) Ś₁ Da₁ महावेगं (for 'वेगां). — ^b) K₃ महाबलां; D₂ 'बल. — ^c) K₁ Da₁ 'संकाशं; D₃ 'शीर्विषसंकाशां. — ^d) Ś₁ Ko-2 पातयामास; K₅ D₃ प्रापयामास (for प्रेषयामास).

तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् ।
चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः संनतपर्वभिः ॥ २३
ततोऽपरेण भस्त्रेण पीतेन निशितेन च ।
कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ २४
सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे ।
शरैर्वहुभिरानर्छत्पितरं ते जनेश्वर ॥ २५
ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम् ।
वाष्णेयस्य रथाङ्गीष्मः पातयामास सारथिम् ॥ २६
तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ।
तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः ॥ २७

23 Ś1 Ko.1 om. (hapl.) 23-24. —^a) K₂ D₁ आपतन्ती; D₂ आपतन्ति. —^b) D₂ रुक्मदण्डः; T₁ G₁ रुक्मपुल्लैः; G₁-3 'पुल्लैः'; M₂.5 रुक्मदण्डाः. K₅ D₂ महास्त्रनां; S सुदारुणां (for दुरासदान्). —^c) D₁ चिच्छेद भीष्मो निशितैर्. —^d) D₁ भस्त्रैः (for शरैः). —^e) K₂ संनितै.

24 Ś1 Ko.1 om. 24 (cf. v. 1. 23). —^a) D₂.c ततः परेण (for ततोऽपरेण). —^b) K₂ D₂ पितेन. T₂ च (for नि). —^c) B₁ पत्रिभिः; D₁ कौरवः (for भारत). — After 24, D₁ (marg. sec. m.) S ius.:

286* अपास्य तु धनुष्छिन्नं भीमसेनो महाबलः ।

शरैर्वहुभिरानर्छत्पितरं ते जनेश्वरं युधि ।

25 ^a) D₁ सात्यकिश्च रणे तूर्णं. — After 25^{ab}, Ś1 K B₂ D₂ M₂ ins.:

287* आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्त्रिगतेजसैः ।

[Ś1 आकर्णः. K₅ D₂ प्रवृत्तैर् (for प्रहितैर्). B₂ आकर्णपूरितैर्वाणैर्. Ś1 निहितैर् (for निशितैर्). K₃ त्रिगतेजसैः; K₅ त्रिमितेजसैः; B₂ त्रिगतेजसः; D₂ त्रिगतेजसिभिः.]

—^c) K₅ D₂ शरैर्वहुविधैरानर्छत्. —^d) Ko-2 जनेश्वरं; K₃ D₁ D₂ शरैः; T G₂.4 M₁-3.5 नरेश्वर; G₁.5 महावते (for जनेश्वर).

26 ^a) K₃ सर्वावलीं (for संधाय वै). D₁ निशितं; T₁ G वै तीक्ष्णं (for वै तीक्ष्णं). —^b) D₂ शरे. D₁ शरं कनकभूषणं. —^c) T₁ G ततो; T₂ तदा; M₁.2-3 तथा (for रथाद्). —^d) D₁ सारथिः (for 'थिन्).

ततः सर्वस्य सैन्यस्य निखनस्तुमुलोऽभवत् ।
हाहाकारश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २८
अभिद्रवत गृहीत हयान्यच्छत धावत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति ॥ २९
एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांतनवः पुनः ।
व्यहनत्पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा ॥ ३०
ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिद्रुवुः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नस्वाश्चापि पार्थाः शांतनवं रणे ।
अभ्यधावज्जिगीपन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ३२

27 ^a) K₂ D₁ तस्याश्वा. K₂ M₂ प्राद्रुता; D₂ प्रहता (for प्रद्रुता). —^b) Ko-2 येन (for the first तेन). Ś1 K₃ धावतो; K₁.2 धावते (for धावन्ति). C^v तेन तेनैव गच्छन्ति. —^d) T₂ ततो (for मनो).

28 ^a) D₁ तस्य (for ततः). Ko.2 B₁-3 Da Dn D₂.5.7.3 transp. सर्वस्य and सैन्यस्य. —^b) Some MSS. निखनः and तुमलो. Dn₂ तुमुलो भवन्; D₁ 'लो भवेत्; S सुमहानभूत् (for तुमुलोऽभवत्). —^c) K₁.3 स जज्ञे (for संजज्ञे).

29 ^a) Ś1 अभ्या'; Ko.2.4.5 B D₂ D₂.3.5 अभ्य'; D₂ अभिद्रवत. K₅ गृहीथ. —^b) B₂ भारत (for धावत). —^c) Ś1 भान्यासीत् (sic). —^d) D₂ युयुधानो (for 'धान).

30 ^b) B₁.3.4 D (except D₂) S तदा; B₂ तथा (for पुनः). —^c) K₁.3.5 D₁-3 T G M₁ न्य (D₂ नि)हनत्; K₁ जहनत्; B Da Dn D₂.5.7.3 ज (D₂ जा)वधीत्; D₂ व्यहनत् (for व्यहनत्). K₂ D₁ पाण्डवी. K₂ सेना. —^d) K₅ B₁ D₁.2 आसुरीं मघवानिव.

31 ^a) K₂ वध्यमाना; K₅ D₂ हन्यमाना (for वध्य'). —^b) S सह सोमकैः (by transp.). —^c) Ś1 आवां; D₂ स्थिरां; C₂.c आर्या (as in text). D₁ D₂ G₂ युद्धे मतीं; D₂ युद्धमतिं. B₂ आर्याः युद्धमतीं कृत्वा.

32 ^a) K₁ T₁ G₁ 'मुखा; K₂ 'पुरश्च (for 'मुखाश्च). S पार्थाः (T₁ 'थं) (for चापि). —^b) S भीष्मं (for पार्थाः). —^c) Da D₂ अभ्यद्रवन्; D₁ 'द्रवन्; Dn₂ पार्थाः; D₂ 'धावन्; D₂ अभिधावन्. B D (except D₂.3) S

तथैव तावका राजन्भीष्मद्रोणमुखाः परान् ।

अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

संजय उवाच ।

विराटोऽथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममार्छन्महारथम् ।
विष्याथ तुरगांश्चास्य त्रिभिर्वाणैर्महारथः ॥ १
तं प्रत्यविध्यदशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः ।
रुक्मपुङ्गवमहेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २

द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः ।
अविध्यदिषुभिः पङ्क्तिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ॥ ३
कार्मुकं तस्य चिच्छेद फल्गुनः परवीरहा ।
अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्षणः ॥ ४
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवत्क्रोधमूर्छितः ।

जिघांसतः (for जिगीषन्तस्). — ^a) T₂ G_{1,3} M
transp. तव and पुत्रस्य.

33 ^a) Ś₁ Ko.1 पांडवा; K₂ D₈ कौरवा; K₃
पांडवान् (for तावका). — ^b) Ś₁ K₅ D₂ G₃ M₄
भीष्मद्रोणमुखान् (for 'मुखाः). Ko-2.5 D₂ परे;
K₃ परैः; D₈ रथाः (for परान्). D₈ भीष्मद्रोणपुरो-
गमाः. — ^c) D₂ तावकानां परेषां च; S अभ्यधावन्ति
(T₂ M₅ 'जि'घांसतस्. — ^d) D₁ तव पुत्रस्य वाहिनीं.

Colophon om. in K₂ D₃. — Sub-parvan:
Omitting Sub-parvan name, Ko-2 D₂ पंचमयुद्ध-
दिवस; K₄ पंचमेद्धि युद्धनाम् (sic); M₄ पंचमेद्धिके.
— Adhy. name: M_{1,2} वृकोदरयुद्धं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Da₂ (sup. lin. sec. m.)
30; Dn₂ (sup. lin.) T₂ M_{3,4} 69; D₁ 71; T₁
G 67; M_{1,2} 68 (as in text); M₅ 70. — Śloka
no.: Dn₁ 67; D₅ 34.

69

1 D₈ om. the ref. — ^a) D₈ महारणे विराटश्च.
— ^b) K₁ द्रौणिम् (for भीष्मम्). K₂ अर्छन्. Ś₁
Ko-2.5 B_{1,2} Dn₁ (before corr. as in text) D₁₋₄. 6-8
महारथः; K₃ महायुद्धं; G_{1,2} महायुद्धाः; M₅ महाबलः
(for महारथम्). — T₂ om. (hapl.) 1^a-3^b. — ^c)
D₁ अविध्यत् (for विष्याथ). D₁ तुरगाश्च; Co तुर-
गाश्च (as in text). K₅ चैव (for चास्य). — ^d)

K₁ महारथाः; D₈ महास्त्रवित्; D₈ महात्मनः (for
'रथः). S (T₂ om.) भल्लैरेव (T₁ G₄ भल्लैरेव; M
गणियस्य) महामतिः.

2 T₂ om. 2 (cf. v. l. 1). Ś₁ Ko.1 om. (hapl.)
2^a-3^b. — ^a) K₃ Da₁ D_{4,5} प्रत्यविध्य (for प्रत्यविध्यद्).
K₃ दत्ताभिर (for दशभिर). — ^b) Da₁ भीष्म;
G_{1,2} कुद्धः (for भीष्मः). K₃ तथा; K_{4,5} D₂ तदा
(for शरैः). — ^c) M_{2,5} रुक्मपुङ्गवैर्. — ^d) Da₁ कृते
हस्तो; Ca कृतहस्तः (as in text). D₂ महारथः;
M₂ महाबलं (for 'बलः).

3 Ś₁ Ko.1 T₂ om. 3^a (cf. v. l. 2 and 1). — ^a)
K₄ B₃ महाबलः; D₈ महारथं (for 'रथः). — ^b)
B_{2,3} Da Dn₁ D₈ अविध्यदशभिः पङ्क्तिः. — ^c) Da₁
G₁₋₃ M_{2,5} दृढहस्त स्तनान्तरे.

4 ^a) D₈ चास्य (for तस्य). — ^b) Ś₁ K₂₋₃ B D
(except Da₁) फाल्गुनः; Ko फल्गुनः. — ^c) S पुनस्
(for भृशं). Da₁ तीक्ष्णे. D₁ अविध्यदशभिश्चैव.
— ^d) Ś₁ शत्रुकर्षणः; Ko-2.4 B₂₋₄ D₈ 'कर्ष' (K₁ 'मै')णः.
K₃ इषुभिः शत्रुकर्षणः; K₅ पत्रिभिश्च स्तनान्तरे; D₁
सुतीक्ष्णैः कंकपत्रिभिः.

5 ^a) K₄ B₃ Da₁ Dn D_{3,4,7,8} वेगवान्; T₁ G₄
क्रोधवत् (for वेगवत्). — ^b) D₈ आसृज्यमाणः; G₈
असृज्यमाणं. Ś₁ पार्थस्य (for पार्थेन). — ^c) K₅ D₁
कार्मुकं छेद (D₁ छिन्न) माहावे.

अमृष्यमाणः पार्थेन कार्पुकच्छेदमाहवे ॥ ५
 अविध्यत्फलगुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः ।
 वासुदेवं च समत्या विव्याध परमेष्ठिभिः ॥ ६
 ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फलगुनः ।
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ७
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
 गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान्संनतपर्वणः ।
 जीवितान्तकरान्धोरान्समादत्त शिलीमुखान् ॥ ८
 तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्वौणिं बलवतां वरम् ।

6 ^a) Ś1 चार्जुनं; K2-3 B Da Dn D1.3-3 फालगुनं;
 D2 कार्मुकं; T1 (before corr.) फलगुनीं (for फलगुनं).
 — ^d) B3 समरेष्ठिभिः (for परमेष्ठिभिः).

7 ^a) Ko-2 क्रोधाभिरकाक्षः; D1 क्रोधाभिताम्राक्षः;
 T1 G4 कुन्दाभिभूताक्षः; D2 अतिक्रोधाभिताम्राक्षः. — ^b)
 Ś1 Ko-4 B3 D3 transp. सह and कृष्णेन. Ko-4
 B Da Dn D2-3 फालगुनः; K2 D1.2 पांडवः (for
 फलगुनः). — ^c) K2 Dai Dn1 D2.6 G1-3 M2.3 च
 (D2 वि-) निःश्वस्य. — ^d) K2 D3 पुनः पुनः (for सुहुं
 सुहुः).

8 ^a) Ś1 Ko-2 ततः (for धनुः). B1.2.4 D
 (except D1-3.6) संपीड्य; G2 प्रविध्य (for प्रपीड्य).
 K2 D2 वामेन (for वामेन). B3 धनुषं पीड्य वामेन.
 — ^b) Ś1 Ko-4 B2-4 'मित्रकर्षणः' (K2 'ण'); K2 'मित'
 कर्शनः; D2 'मित्रकर्षणः'; D3 मित्रदर्शनः (for 'कर्शनः').
 — B2 om. (hapl.) 8^{ad}. — ^c) K2 गांजीव'. K1 स
 (for सं). — ^d) D1.6 शरान्; D2.2 शितान् (for
 शितान्). T2 संनतपर्वभिः (for 'पर्वणः'). K2 कृष्णेन
 सह फालगुनः. — ^e) T1 G2.4 क्रूरान् (for घोरान्).
 — ^f) Ś1 समादत्तः; K1 समाधनुः; K2 D2 समादाय;
 Dai समुदात्तः; Da2 Dn D1.4.5.7.8 T2 M2 समा-
 धत्तः; T1 G समधत्त (for समादत्त). Dai शिली-
 मुखान्.

9 ^a) Ko स परीविध्यद् (for समरेऽविध्यद्). — ^b)
 Dai D2 द्वौणः; G2 द्वौणीं; M2 द्वौणं. D1 परबलार्दनं;
 D2 च बलवन्तरं (for बलवतां वरम्). K2-3 B Da Dn
 D3-3.7.8 T G M2 वरः (for वरम्). — ^c) K2 ततो
 (for तस्य). D2 transp. तस्य and ते. K2 [s]स्य;
 (for तस्य). D2 transp. तस्य and ते. K2 [s]स्य;
 Da Dn1 (before corr.) D2 तद् (for ते). G2
 हित्वा (for भित्वा). — ^d) Dai वपुः (for पपुः).

तस्य ते क्वचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ९
 न विव्यथे च निर्भिन्नो द्वौणिर्गाण्डीवधन्वना ।
 तथैव शरवर्षाणि प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः ।
 तस्यौ स समरे राजन्नातुमिच्छन्महाव्रतम् ॥ १०
 तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः पुरुषर्षभाः ।
 यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यां नापव्रत संयुगे ॥ ११
 स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः ।
 अस्त्रग्रामं संहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १२
 ममायमाचार्यसुतो द्रोणस्यातिप्रियः सुतः ।

10 ^a) Ko-2 च निर्विण्णो; B2-4 Da Dn1 D2.7.3
 विनिर्भिन्नो; D1 विभिन्नोपि; D2 आहतलैर्; T1 च
 निर्विण्णो; T2 G M4.5 च निर्भिण्णो; M1-3 विनि-
 र्भिण्णो (for च निर्भिन्नो). K2 तैराहतो न विव्यथे.
 — ^b) Dai G2 द्वौणी (for द्वौणिर्). K2.5 D3 गांजीव'
 (K2 'जी')वधन्वना. — ^c) K2 B Da Dn1 D2.4-3
 T1 G M च शरान्पार्थे (D2 'थौ'); Dn2 T2 चाप-
 रान्पार्थे; D1.3 च शरान्द्वौणिः (for शरवर्षाणि). — ^d)
 Ś1 D1.3 प्रविमुञ्चन्नविह्वलः; K2 प्रविमुञ्चति विह्वलः;
 G2 प्रविमुञ्चति विह्वलः. — ^e) B1 D1.2.6 T G2.4 च;
 G1.3 तु (for स). — ^f) K2 शत्रुमिच्छन्; K2 D2.6
 व्रातुकानो (for व्रातुमिच्छन्).

11 ^b) K2 शशंसुः. Ko-2 भरतर्षभाः; K2 B1.3.4
 Da Dn D2-3 T G M1-3.5 कुरुक्षेत्रमाः; B2 कुरु-
 नंदनाः; M2 कुरुक्षेत्रिकाः (for पुरुषर्षभाः). D1 प्रश-
 शंसुः कुरुक्षेत्रमाः. — ^c) Ś1 तद् (for यद्). D2 नाप-
 व्रतो (for समेताभ्यां). — ^d) Ko-2 न पाल (K2
 पला)यतः K2 D1 न प्राकंपतः; K2 नासंदमतः; K2
 नापतद्रुतः; B1 Dai D2 अभ्यापयतः; B2-4 Da2 Dn
 नापतद्रुतः; D2 नासंभ्रमतः; D2 हुतं संप्राप्य;
 T1 G4 नाभ्यद्रवतः; T2 नापद्रवतः; M1-3 अभितो याति;
 M3 (inf. lin.) नाचक्रमतः; M2 नापक्रवत (for नापत्र-
 पत). M1.2.3 (inf. lin. as in text) संयुगं. D2
 नापयाद्रथसंयुगे. — After 11, D1 ins.:

288* स विद्वः फालगुनेनाज्ञौ न पपात महीतले ।

12 ^a) K1 च (for हि). K2 नामकेपु; Da2 जने-
 केपु (for जनी). — ^b) K2 D2.3.6 जयम्; T1 G4
 रथम् (for समयम्). — ^c) Ko D2 T1 G4 सुसंहारं; D2
 असंहार्यः; T2 ससंहारं (for ससंहारं). — ^d) D3 द्वौणात्.

13 ^a) K2 मनार्थमाचार्यसुतो; K2 B Da Dn

अविध्यत्पूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि ॥ १८
तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः ।
रराजोरसि वै सूर्यां ग्रहैरिव समावृतः ॥ १९
पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः ।
नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ २०
ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
भीमं विव्याध संकुद्रस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २१
तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ ।
पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २२
चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा ।

*प्रहृतैस्; D₆ आकर्ण्य प्रहृतैस्; S आकर्ण्यप्रहृतैस् (G₁
 तस्). B₁ D_a D_{n1} D₅ S तैस्तु (for तीक्ष्णै).
 —^b) K₄ D₁ वेगिभिस्; T₁ वेदितैस् (for वेगितैस्).
 K₃ D_{1.8} ती (D₆ ति) र्गमतेजसै; B₃ D_{n2} D_{4.7.8} G₇
 ति र्गमतेजितै; T₂ तस्मत्तेजैः (sic); G₂ ति र्गमतेः गैरे
 (sup. lin. जैरे). B₁₋₃ D_a D_{n1} D_{3.5} वेगवद्भिरजिह्वैः.
 —^c) G₂ अविध्यन्; M₄ आविध्यत्. K₃ त्द्यम् (for
 त्द्यम्). S₁ अच्यग्रै; K₅ अच्यग्रैः (for अच्यग्रः).
 —^d) G_{1.3} M (except M₂) कुरुराज-.

19 ^a) Ś1 B3 कांचनसूत्रैस्तु; K3 चित्रैस्तु; Dn1
(before corr. as in text) सूत्रस्तु; D1 सूत्रं तु;
D2.3 S सूत्रस्थः; D6 सूत्रश्च. — ^b) D3 संज्ञादितो;
D6 परिव्रतो (for वृत्तो). — ^c) K4 B1.2 Da Dn
D1.3-5.7.8 S खे सूर्या; D2.6 वैदूर्यो (for वै सूर्यो).
K3 रराज राज्ञा सूर्यश्च. — ^d) K2 गृहैर (for ग्रहैर).
D6 समावृतः.

20 °) K₃ तव च (for तु तव). — °) T₂ मन्-
प्यत; G₃ नामृप्यत. K₃ (marg. sec. m.) वीरम्;
D₁ हस्ती (for नागम्). — °) K₅ D₂ तलशब्दः;
Da₁ C_v तलशब्दः. K₃ समीरितः; D₃. 4 m T₁ G₃. 4
M मद्रोक्तः (M₈ °) (for समीरितम्). D₁ तलशब्देन
पीडितः; G₁. 8 तलशब्दमद्रोक्तः.

21 ^b) M_{2.5} रुग्मपुंखैः. D₂ शिलाशतैः. —^d)
D_{1.4.7} त्रायमाणो (for त्रासयानो).

22 ^a) D₃ युद्धमानौ. — ^b) K_o s M₁ अन्योन्य
विक्षितौ; D₁ G₂ M₂ वीक्षतौ; D₃ T₂ M₃ वीक्षितौ.
— ^c) D₃ तत्र (for पुत्रौ). D₃ तौ (for ते). — ^d)
D₈ विरोचेतां (for व्य). —

23 ^a) $K_2 D_4 M_3$ नरन्याघ्र; $Dn: M_{1-9}$ नरन्याघ्रः.

अविध्यदशभिर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ २३
 सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्धा शक्रसमो युधि ।
 नृत्यन्निव रणे वीर आर्ति नः समजीजनत् ॥ २४
 तं प्रत्यविध्यदशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः ।
 सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २५
 स विद्धो विक्षरन्नक्तं शत्रुसंचारणं महत् ।
 चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ।
 भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् ॥ २६
 ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ।
 समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः ।

तांश्च सर्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ २७
 तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिव्रुः सुतास्तव ।
 दहन्तं समरे सैन्यं तव कक्षं यथोत्त्वणम् ॥ २८
 अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकः ।
 अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन् ॥ २९
 तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशां पते ।
 लक्ष्मणोऽभ्यपतचूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३०
 अभिमन्युस्तु संकुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
 विव्याध विशिखैः पद्भिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ३१
 तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः ।

C. 6. 3210
B. 6. 73. 34
K. 6. 73. 34

T₁ G महाराज. — °) K₅ D₂. 6 सप्तभिः; B₁. 3. 4 Da
D_n D₁. 5. 3 निशितैः; B₂ नवभिः (for दशभिः).
— °) K₂ सप्तभिः; B₃ पंचभिः (for सप्तभिः).

24 Ko. 2. 5 D₂ T₂ G₃ om. (hapl.) 24-25.
— °) G₂ सप्तव्रतं. — °) K₃ [अ]विध्यन् (for विद्धा).
K₁ चक्रिसमो (for शक्रं). — °) D₆ विद्धा शक्रसमो
वीरः. — °) K₃ ह्यार्जुनिः (for आर्ति नः). S₁ B₃ न
(for नः). K₁ आर्ति न समजीजनत्; S (T₂ G₃ om.)
परान्संतापयन्ने (G₂ °यन्ने).

25 Ko. 2. 5 D₂ T₂ G₃ om. 25 (cf. v. l. 24).
— °) D₅ त्वं; M₅ तत् (for तं). — °) K₅. 3 शिला-
नितैः (for शिलीमुखैः). — °) G₁ सत्यव्रतं. D₁ दशभिः
(for नवभिः). — °) S₁ D₁ पुरमित्रश्च; M₃ चित्रसेनश्च.

26 °) M₅ न (for स). K₅ Da₁ D₅ वीक्षरन्.
D₆ सूक्तं (for रक्तं). C_v संविद्धोरः क्षरन्नक्तं. — °)
K₂ शत्रुसंचारणं; K₃ तूर्णं संचारयन्; D₁ शत्रु-
संवाधनं; T₁ G परासुकरणं; M₁ शत्रुसंहारणं (for
संवारणं). — °) K₂ अर्जुनिः; Da₁ D₆ आर्जुनीः;
साहवे; T₂ अर्जुनः (for आर्जुनिः). — °)
B₁ विद्धा; D₅ M (except M₄) छित्त्वा; D₆ भीत्वा
(for भित्त्वा). K₄ S (except G₁) तस्य; K₅ चाशु
(for चास्य). — °) K₂ सरेणोरस्य* (sic).

27 °) S तु (for ते). — °) Ko. 2 D₁ T₂ महाबलाः
(for रथाः). — °) K₁. 2 समेत्य; T₁ G₄ आर्जुनिः; G₂
समेयुर (for समेत्य). S₁ K₁ संरब्धा; Ko संरब्धादः
समेयुर (for समेत्य). — °) K₃ विभीदुरः; D₁
D_n संरब्धा (for संरब्धा). D_n तदा (for शरैः).
विविधुर (for विव्यधुर). — °) K₃ ताश्च; G₁ तास्तु;
M₂ तांस्तु (for तांश्च).

28 °) K₃ ततः; K₅ D₂ च तत्; G₃ तु तं (for
तु तत्). M₄ अमर्षितास्तु ते सर्वे. — °) S₁ Ko. 2
प्रदहन् (S₁ °त्); K₅ दहते; D_n तदहं; D₆ दहंतः;
M₅ तपंतः (for दहन्तं). B Da Dn D₁. 5. 7. 8 योधान्
(for सैन्यं). — °) K₃ दावः कक्षं; K₅ D₁-3. 6 वने
कक्षं; T₂ तव कर्म (for तव कक्षं). Cc oites कक्षं
(as in text). K₄ B₃ M₂. 5 यथानलः; D₁ T₂
M₁. 3. 5 यथानलः; D₄ T₁ G ह्वानलं (G₁-3 °लः);
Cc यथोत्त्वणम् (as in text). S₁ दावकक्षमिवोदलं;
Ko-2 तावकानां क्षयोद्यतः.

29 °) K₂ अपेत्य; G₃ अपेतः (for अपेत). Da₁
D_n कालं (for काले). K₅ अपेतशरिरे काले. — °)
Ko. 1 D₁. 4 G₁-3 M₁-3 समिद्धः; K₅ स विद्धम् (for
समिद्धम्). K (except Ko. 1) B Da Dn D₁. 2. 4 (be-
fore corr.). 5. 7. 8 T₂ M₄. 5 पावकं. — °) Ko. 2. 5 B
Da₂ D_n D₁. 4-6. 3 अभ्यरोचत; T₂ न व्यरोचत (for
अत्यं). — °) B₁. 3 पातयन्; D₁ मर्दयन्; D₃ नाश-
यन्; T₂ शातयत्. Ko. 1 तव सैन्यान्निशातवत् (Ko °यन्).

30 °) T₂ तां; M₂ यत् (for तत्). — °) Ko. 2
पौत्रास्. K₁ तस्य (for तव). — °) M (except M₃)
लक्ष्मणो (for लक्ष्मणो). Ko. 2 न्यपतत् (for अभ्यं). T G
M₁ राजन् (for तूर्णं). — °) D₃ सात्वतां (for सात्वती).

31 °) Ko. 2. 5 D₂ च (for तु). Ko. 2 संकुद्धं;
Da₁ संकुद्धो. — °) M (except M₅) लक्षणं (for
लक्ष्मणं). — °) Ko. 2. 4. 5 D₁. 1. 7 G₁-3 निशितैः (for
विशिखैः). K₂ खत्रैः; K₃ पद्भिः (for पद्भिः). — G₂
M₅ om. (hapl.) 31^a-33^a. — °) K₅ सप्तभिः (for
च त्रिभिः); K₃ D₁ सारथि चास्य पंचभिः; D₂ सारथि
चैव सप्तभिः.

अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२
 तस्याश्वाश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः ।
 अभ्यद्रवत सौमद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३३
 हताश्वे तु रथे तिष्ठल्लक्ष्मणः परवीरहा ।
 शक्तिं चिक्षेप संकुद्रः सौमद्रस्य रथं प्रति ॥ ३४
 तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम् ।
 अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ॥ ३५
 ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
 अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३६
 ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये ।

अभ्यद्रवजिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ॥ ३७
 तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।
 जुह्वन्तः समरे प्राणाभिजघ्नुस्तिरतेतरम् ॥ ३८
 मुक्तकेशा विक्रवा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
 बाहुभिः समयुध्यन्त सृज्याः कुरुभिः सह ॥ ३९
 ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 सेनां जघान संकुद्रो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४०
 हतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः ।
 रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

32 G₂ M₅ om. 32 (cf. v. l. 31). Ko-3 om. (hapl.) 32^{ab}. — ^a) M₁₋₃ लक्षणो (for लक्ष्मणो). K₅ D₂ [S]प्याजौ (for राजन्). — ^o) K₁ अविदितः; D₅ अभिविद्य; G_{1.3} अविध्यत (for 'ध्यत'). — ^d) K₅ लक्ष्मणं विशिलैः सितैः.

33 G₂ M₅ om. 33^a (cf. v. l. 31). — ^a) Ś₁ तस्याश्वं. — ^b) B D (except D_{1-3.5}) महारथः (for 'बलः'). — ^o) Ś₁ अभ्याद्रवत; Ko-2 अभ्यव (Ko 'नं-दत'; D₅ 'विध्यत (for 'द्रवत'). D_{5.7} (m as in text) S संकुद्रो (for सौमद्रो). — ^d) M (except M₅) लक्षणं. D₅ T G विशिलैः (for निशितैः). T G शितैः (for शरैः).

34 ^a) Ko-2 G₂ स हताश्वे; K₅ D_{2.5} हताश्वे च (D₅ स) (for हताश्वे तु). Ś₁ D₃ तिष्ठ; D₃ [S]तिष्ठल (for तिष्ठल्लैः). — ^b) M (except M₅) लक्षणः (for लक्ष्मणः). — ^o) K₅ चिच्छेद (for चिक्षेप).

35 ^a) Ko तामापतन्तीं; D_{5.5} तामापतन्ति. — ^b) Ś₁ K₁ D₁ घोररूपं; B₃ घोरदंष्ट्रां; T₂ वररूपां (for घोर). — ^{cd}) K₅ D₃ भुजगोपमं. K₅ D₁ चिच्छेद शतशो बाणैर्ननाद च महाबलः.

36 ^a) D₁ स्त्रं (for स्त्र). K₅ आस्थाय (for आरोप्य). — ^b) D₁ M (except M₅) लक्षणं (for लक्ष्मणं). Ś₁ गौतमस; G₂ गौतमिस्; C₅ गौतमस् (as in text). K₅ D_{2.5} तथा (for तदा). — ^o) D₁ अपोवाह; D₅ अपोवह.

37 ^a) S युद्धे (for तस्मिन्). — ^b) Ko-2 महाबले; K₃ D₁ 'हवे; K₅ D_{2.5} भये तदा; T₁ G भयानके; T₂ M भयावहे (for महाभये). — After 37^{ab}, S ins.:

289* हयो हयं गजो नानां वीरो वीरं विशां पते ।

— ^o) K_{2.5} अभिद्रवज्; T G M_{4.5} अभ्यद्रवज्; M₂ 'द्रवं. Ś₁ जिघांसन्ताः; T₁ G₂₋₄ M₃ 'संतं. — ^d) D₁ परस्परविधैषिणः; S सोहन्यत (T₂ 'भज्यत) स चावधीत.

38 ^a) Ko-2 तु (for च). Ś₁ महेष्वासाः. — ^b) D₅ महाबलाः (for 'रथाः). — ^o) K₅ B₁ D₁ D₃ D_{5.3} T जुह्वन्तः; B₃ युध्यन्तः; G₃ जुषन्तः (for जुह्वन्तः). K₂ प्राणा (for प्राणान्). — ^d) K_{3.5} D_{2.5} विजघ्नुः; T₂ G_{1.2} M_{3.5} आजघ्नुः; M₄ आजानन् (for निजघ्नुः).

39 ^a) Ś₁ विक्रवां. — ^b) T₁ G_{2.4} छिन्नवाहनाः; T₂ भिन्नकार्मुकाः; G_{1.3} छिन्नवाहवः (for 'कार्मुकाः). — ^o) Ko-2 बहुधा (for बाहुभिः). T₁ G समसज्जतः; M₂ 'युज्यन्त (for 'युध्यन्त). — ^d) Ś₁ संजयाः; K₃ संजयाः.

40 ^a) B₃ महाबलैः (for 'बलः).

41 Ś₁ om. 41^{ab}. — ^a) K₁ B D_{1.5} T₂ इतै (D₃ 'ते) रश्मैर् (for हतेश्वरैर्). Ko-3 तत्र रथैः (for गजे 'स्त्र). — ^b) M₂ अश्वैश्च (for अश्वैश्च). D₁ पालितैः (for पातितैः). Ko अश्वैश्च विनिपातितैः; K_{1.3} D₁ रथै (D₁ नरै)श्च विपातितैः (submetric); K₅ नरैश्चैव प्रपातितैः; D_{2.5} नरैश्चैः पदातिभिः; D₃ नराश्वैश्चैव पातितैः. — ^o) S रथैर्भग्नपताकैश्च. — ^d) Ko समपातितैः. Ś₁ B₁₋₃ D₁ T₂ G₁₋₃ M₃₋₅ मेदिनी (for 'नी).

संजय उवाच ।

अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
विकृष्य चापं समरे भारसाधनमुत्तमम् ॥ १
प्राप्तुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्शरानाशीविपोषमान् ।
प्रकाशं लघु चित्रं च दर्शयन्नखलाधवम् ॥ २
तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः ।
आददानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ३
क्षिपतश्च शरानस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः ।

ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ४
तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः ।
रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५
तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६
स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः ।
आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७
स हि संदृश्य सेनां तां युयुधानेन पातिताम् ।

C. 6. 3247
B. 6. 74. 8
K. 6. 74. 8

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, Ko-2 D₂ mention only पंचमयुद्ध-दिवस; K₁ पंचमेहि; M₁ पंचमेहिके. — *Adhy. name*: K₁ लक्ष्मणपराजयः; G₂ M_{1.2} अभिमन्युयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₂ 66; D₂ (marg. sec. m.) 31; D₁ 72; T₁ G 68; T₂ M_{2.4} 70; M_{1.2} 69 (as in text); M₅ 71. — *Śloka no.*: Dn 43; D₅ 78.

—^d) Da₁ दर्शनं (for दर्शयन्). K₂, 4 B Da Dn
Da₁, 5, 7, 8 हस्त; T₂ M₁, 2, 4 चाख; M₃, 5 चात्र (for
अख).

3^a) M₁ तत्र (for तस्य). D₅ शापं (for चापं). —^b) D₁ शाराश्चैव विमुञ्चतः. —^c) K₂ D₈ आदधानस्य; D₄ (before corr.) M₂ आददानश्च. S₁ चाप्यन्यान्; K_o. 1 चाप्यस्य (for भूयश्च). —^d) S₁ संदानस्य (for संदधा²).

4 D₂ om. 4^{ab}. — ^a) G₁ क्षिपताश्च. K₂ B₂-4 D₂ D₄ 7 परां (K₂ 'रा)स्तस्य; K₃ D₅ शरांस्तत्र; K₁ शरांस्तस्य; B₁ D₂ D₅ परांस्तूर्ण; D₂ D₁ [अ]परांस्तूर्ण (D₂ 'णां); D₁ 3.3 [अ]परांस्तस्य; S [अ]परांस्तत्र (for शरानस्य). — ^b) K₂ शत्रु; M₂ शत्रु (for शत्रू). D₁ विजघ्नतः (for विनि'). G₁ 3 सर्वसैन्यानि निघ्नतः. — ^c) D₁ दृश्यते (for दृश्ये). D₂ ज्युग्रं (for ज्यथं). — ^d) K₂ D₅ विवर्पतः; M₂ प्रवर्पतः (for प्रवर्पतः).

5 °) Ś1 K0.1 समुदीर्यन्म्; K3.5 D2.6 तसुय-
वीर्यम्; Dm1 Dm1 समुदीर्यन्म्. —^b) K2.3.5 B D
(except D3) T2 तदा; T1 G तव (for ततः).
—^c) S तत्र (for तस्य). —^d) B2 प्रेरयामास.

6 °) K₁२ तात्तु; D₁ तांश्च. Ś₁ सर्वे (for सर्वान्).
 Ś₁ M₁ महेष्वासः (for 'ष्वासान्). — °) S च महे-
 ष्वासो (for परमे'). — °) B₂ दिव्यान्नेन च (for
 दिव्येनान्नेन). S संपुगे (for वीर्यवान्).

7^a) D₅ त्यक्त (for कृत्वा). Da₁ वारुणं (for वारुणं). —^a) Ś₁ B₂ T₁ G₄ रणे; M₂ मद्वा (for ततो). Ś₁ K₄ B₁. s. 4 वीरं.

1. ^a) G₃ राजा (for राजन्). T₂ महेश्वासः (for महाबाहुः). — ^b) Cc वार्ष्णेयो (for सात्यकिर्). B₂ सत्यविक्रमः (for युद्धदुर्मदः). — ^c) S₁ Ko. 1 D₂ निकृष्य. D₁ समरे चापं (by transp.); B₂ बलव-
चापं. — ^d) K₂₋₅ D_{2, 6} भारसाहमनुत्तमं. — After
1, S ins. :

290* यत्तत्सख्युस्तु पूर्वेण अर्जुनादुपशिक्षितम् ।

[T: पुंत्वानुपुंवेन; M1. 3. 5 संख्यानुपूर्वेण; M: सौहृद-
पूर्वेण (for सख्युस्तु पूर्वेण). T: दुर्जनादुपरिश्रितं (sic);
M1. 3. 5 अर्जुनेनोपशिक्षितं; M: अर्जुनात्परिशिक्षितं.]

2 T₂ G₁₋₈ M₁. s-s om. 2^{ab}. T₁ G₄ M₂ transp.
2^{ab} and 2^{cd}. — *) Ś₁ प्रमुञ्च (for प्रायुञ्च). Ś₁
Ko. 1. s D₁. 2 T₁ G₄ पुं (Ś₁ Ko मु) खसंसकात्; K₂
‘संयुक्ता; K₃ D₆ ‘सक्तश्च; Da₁ Dn₁ ‘संयुक्ता.
— *) Ś₁ शरानाशीर्विषोपमान्; K₂ Da₁ शरानासीविषो;
D₅ शरानाशिशिखो. — D₂ om. 2^{cd}. — *) K₂
प्रगाढ; Dn₂ Ds. 4. 7. s S प्र (D₁ T₁ प्रा) गाढं (for
प्रकाशं). M₂ खलु (for लघु). K₅ अप्रकाशं लघु चित्रं.

अभ्यधावत् संकुद्धः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ८
 इन्द्रायुधसवर्णं तत्स विस्फार्य महद्भुजः ।
 व्यसृजद्रजसंकाशाञ्छरानाशीविपोपमान् ।
 सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ९
 शरास्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेस्तु पदानुगाः ।
 न विप्रेहुस्तदा राजन्दुद्रुवुस्ते समन्ततः ।
 विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ १०
 तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः ।

महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ॥ ११
 समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे ।
 ऊचुः सर्वे सुसंरन्धा यूपकेतुं महारणे ॥ १२
 भो भो कौरवदायाद सहासामिर्महाबल ।
 एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ १३
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे ।
 वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं दास्यामहे पितुः ॥ १४
 एवमुक्तस्तदा शूरैस्तानुवाच महाबलः ।

8 ^{ab}) Ko. 1.3 Da1 D2. 3. 5. 6 ते (for तौ). K2 B2-1 Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 पीडितां; K3 D2 पालितां (for पातिताम्). S स दृष्ट्वा निहतां सेनां सात्यकेन निपातितां. — B2 om. 8°-9°. — °) T2 G2. 4 M4 संग्रामतः (for संकुद्धः). T1 G1. 3 M1-3. 5 अभ्यधावदसंग्रामतः.

9 B2 om. 9 (cf. v. 1. 8). — °) K4 B1. 4 Da Dn D1. 3-5. 7 तु (for तत्). K2 इन्द्रायुधं सवर्णं तु; B4 इन्द्रायुधसमं वर्णं; D3 सवर्णं तु; S इन्द्रा (T2 उग्रा) युधसवर्णाम्. — °) K1. 3-5 B Da Dn1 D2-7 विस्फार्य सु ((K4 B स) महद्भुजः. — °) K4 B3 T1 G M4 विसृजन्; B1 प्रसृजद्; Da Dn D5 व्यसृजन्; D3 सृष्टवान्; T2 अग्रवद् (for व्यसृजद्). K1 वज्रसंकाशं; K3 D1. 6 S वज्रसंस्पर्शान् (T2 कल्पान्). S1 विसृजन्वज्रसंस्पर्शान्. — D2 om. (hapl.) 9^a-10°. — °) S1 शरानाशीविपोपमान्; K3 Da1 शरानासीविपो; M (except M4) आशीविपविपोपमान्. — °) K3. 5 अललाघवम्; D5 शस्त्रं. S1 दर्शयामास लाघवं.

10 D2 om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — °) K2 M1 शरास्तान्. K4 B1 Da2 D5 S मृत्युसंकाशान् (for संस्पर्शान्). — °) D1 सात्यतस्य; D2 सात्यकस्य (for सात्यकेस्तु). K2. 5 D3 (marg. sec. m.) 6 M (except M4) च (for तु). Ko पदानुगाः; K3 युगान्. — °) K3 D5. 8 विप्रेदुस्. S1 महाराज (for तदा राजन्). T1 G विप्रेहिरे न ते राजन्; T2 विप्रेहरे ततो रा; M विप्रेहरे ते रा. — °) S च (for ते). D1 भयात्ततः (for समन्ततः). — °) Dn2 D3 सात्यकिं (for समरे). S शूरं (for राजन्). — °) D3 समरे (for सात्यकिं). S1 B2 युद्धदुर्मदां.

11 °) K4 तौ; Da2 D2 तद्; G1-3 M तान् (for तं). — °) S1 K5 D1. 3 पुत्रा (for सुता). — °) S महारथ (G2 बल) समाख्याताश् (G1. 3 M1-3. 5 तं). — °) S1 चित्रवर्मायुधध्वजाः; T1 G1 चित्रवर्म-

रथध्वजाः; G1. 3 M (except M4) वर्मायुधध्वजं.

12 °) S तमासाद्य. S1 महेश्वास; D1 महाबाहुः. — °) T1 G2. 4 कुन्दाः; G1. 3 यत्ताः (for ऊचुः). K3 D5 G1-3 सुसंकुन्दाः; K5 भृशं कुन्दाः; B1. 3. 4 ससंरन्धा. — °) S1 Ko Cv धूमकेतुं; K3. 5 यूपकेतुर; D3 भूपकेतुं; T1 G आहुरेवं (for यूपकेतुं). K3 D5 रणाजिरे; Dn2 D1 S महाहवे; Cv महारणे (as in text). — After 12, D1 ins.:

291* युध्यस्व समरे चाद्य पश्यामस्तव पौरुषम् ।

13 °) S1 Ko. 1 B Da2 Dn1 M2 भो भोः. K3 कौरवदायादा; G1 पौरवदायाद; G3 मैरवदायादा. — °) K3. 5 Dn1 D2-1. 7. 8 G3 महाबलः; M2 महाबलाः. — °) S आगच्छ युध्य (T2 योद्धुं; G3 युद्ध) संग्रामे. — °) D5 समस्तो. K3 Da1 D6 च (for वा).

14 T2 om. 14^a-16^b. — °) Ko असान्वस्त्वम्; S (T2 om.) आहु त्व (M4 चा) सान् (for अस्मान्वा त्वं). Ko. 5 G3 परित्यज्य (for पराजित्य). — D5 om. (hapl.) 14^{ab}. — °) D2 वशः (for यशः). S1 Ko-2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि). — S1 repeats 14°. — °) D1 त्वां वा वयं (for वयं वा त्वां). Ko वा त्वं; B D1. 3 त्वां वा (by transp.); T1 G4 वा त्वा; G1-3 च त्वा (for वा त्वां). Ko-2 परित्यज्य (for पराजित्य). — °) K3. 4 B2 D2. 3 M (except M4) दास्यामहे; K5 दास्यां (for दास्या). S1 प्रीतिं दास्यामि वा पितुः; Ko-2 प्रीतिं दास्याम वै परां; D1 प्रीतिं दास्याम पांडुपु.

15 T2 om. 15 (cf. v. 1. 14). — °) Ko B3 D1 शूरस्य; K1 शूरस्य; Da1 शूरे; T1 G4 M1 वीरस्य. — °) B2 Da Dn1 D5 S (T2 om.) वीर्यं (T1 G4 र) शायी (for तानुवाच). K4 D1 महाबलान्. — °) Ko वीर-

वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समुपस्थितान् ॥ १५
 साध्विदं कथ्यते वीरा यदेवं मतिरयं वः ।
 युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे ॥ १६
 एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः ।
 महता शरवर्षेण अभ्यवर्षन्निरिदमम् ॥ १७
 अपराहे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ।
 एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ॥ १८
 तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् ।

श्लाघी; B₂ Da Dn₁ D₅ S (T₂ om.) तानुवाच (for वीर्यश्लाघी). D₃ नरश्रेष्ठ; T₁ G नरश्रेष्ठान्. —^d) B₂ Da Dn₁ D₅ S (T₂ om.) दृष्ट्वा वै (for तान्दृष्ट्वा). B₁, 3, 4 D (except D₂, 6, 8) M₄ समवस्थितान्; B₂ समरे स्थितान् (for समुप^०).

16 T₂ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) D₁ साधु वै; D₅ साध्वैदं; M₁, 3, 5 साध्वीदं. D₁ कथितं (for कथ्यते). —^b) K₀-2 यदिदं; K₃-5 B Da₂ Dn D₂-3 M₂ यद्येवं; Da₁ यद्येव (for यदेव). Ś₁ परिणय वः; K₀-2 परिणय वै; D₁ मतिरव्यथा; D₃ प्रहरेय वै; D₅ मतिराधवः. —^c) M₄ समदा (for सहिता). K₃, 5 D₁, 2 वीरा; D₃ यत्तान् (for यत्ता). —^d) K₀, 1 न हनिष्यामि; K₃ निहनिष्याम. K₀-3, 5 D₂ वै (for वो).

17 ^a) S₁ एवमुक्त्वा महेष्वासस् (T₂ 'त्वासांस्). —^b) S तान्वीरान् (for ते वीराः). K₃, 5 D₂, 6 क्षिप्रकां क्षिणः; T₂ G₁-3 विप्रकारिणः (for क्षिप्र^०). D₁ वीराः क्षिप्रप्रहारिणः. —^c) K₀-3 D₅ ह्यभ्य (K₀, 2 'भि') वर्पन्; K₄ D₃ अभ्यधावन्; B₂ Da Dn₁ D₅ प्रत्य वर्पन्; M₄ अत्यवर्पन् (for अभ्यवर्पन्). B Da₂ Dn D₁, 5, 7, 8 अरिदमाः; D₅ 'दमः; S 'दमः.

18 ^a) K₃, 3, 5 Da₁ Dn₁ D₂, 5, 6, 8 अपराहे; D₃, 7 S सोपराहे (D₃ M₃, 5 'हे'). —^b) K₃, 5 Da₁ D₂, 3 तुमलो. —^c) T₁ G₂, 4 तु (for the first च). —^d) K₀ समीतानां. Da₁ M₅ रणेजिरे.

19 ^a) Da₁ तमेकां. Ś₁ K₁ Da₁ श्रेष्ठ; D₁ वीरं; T₁ G₂, 4 श्रेष्ठाः. —^b) K₃, 3 B D S शरैस्ते (Da₁ 'रस्ते; Da₂ Dn₁ D₅ 'रास्ते; Dn₂ T G₁, 3, 4 'रैस्ते;) समवाकिरन्. —^c) K₀, 1 प्रवृत्ती (K₀ 'पी') व; D₅ प्रवर्षि च; D₃ प्रावृषी च; G₃ प्रावर्षीव (for प्रावृषीव). K₃-5 B Da Dn D₂-3 यथा मेरं; D₁ S महामेरं (for 'शैलं'). —^d) Ś₁ जलोघे; K₃, 5 D₂, 6 वृष्टिभिर्; (for 'शैलं'). —^e) Ś₁ जलोघे; K₃, 5 D₂, 6 वृष्टिभिर्;

प्रावृषीव महाशैलं सिपिचुर्जलदा नृप ॥ १९
 तैस्तु मुक्ताञ्जरीघास्तान्यमदण्डाशनिप्रभान् ।
 असंप्राप्तानसंप्राप्ताञ्चिच्छेदाशु महारथः ॥ २०
 तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम् ।
 यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ २१
 विसृज्य शरवृष्टिं तां दश राजन्महारथाः ।
 परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः ॥ २२
 सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत ।

T₂ मुंचतो; G₃ सिपिचुर (for सिपिचुर). T₂ G₂ जलदो. B₁, 2 इव; D₁ शृङ्गं; S यथा (for नृप).

20 ^a) K₁, 2 तैस्तु मुक्तां; D₂ तैस्मुक्ताञ्ज (submetric); T₂ तैर्विमुक्ताञ्ज; M₂ तैः प्रमुक्ताञ्ज (for तैस्तु मुक्ताञ्ज). K₄ B₂, 3 D₃ शरान्वोरान् (for शरौवांलान्). —^b) Ś₁ K₀-2 यनदंडाशनिस्त्रिभान्; K₃ 'शनिप्रभान्; K₄ यमदंडसमप्रभान्; M 'मंडलाशनिप्रभान्. —^c) B D (except D₂, 3, 6) असंप्राप्तानसंप्राप्तश्च; T₂ संप्राप्तान्सर्व-संप्रसांश्च; M₁-3, 5 स (M₂ सु-) संप्राप्तानसंप्राप्तश्च; M₄ असंप्राप्तान्स संप्राप्तश्च. —^d) Ś₁ K₀-2, 4 स महारथः (K₀ 'था:'); K₃ सुमहाबलः; K₅ D₁, 2, 6 सुमहारथः (K₅ 'था:'); D₃ [आ]शु महाबलः; M₅ [आ]शु महारथाः.

21 K₀ om. (hapl.) 21^a-22^b. —^a) K₃ Da₁ [अ]द्भुतम्. K₃ Dn₂ D₂, 3 T₂ G₂, 3 M₁, 4 अपश्यामः. —^b) Ś₁ D₃ T₂ G₁, 3 M₂ सौमदत्तेः; K₁ सौदत्ते (sic); K₂ Da₁ सौमदत्तः; T₁ G₄ सौमदत्ति; G₂ सौमदत्ति. —^c) D₅ यदेको. Ś₁ K₁, 3 सार्धं (for युद्धे). —^d) K₂ समसज्जद्; S समासज्जद्. K₁ अभीतवत् (for अभीत^०). K₅ समसज्जत भीतवत्; D₅ समसज्जतभीतवत्.

22 K₀ om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). —^a) K₂ सर-वृष्टिं; M (except M₄) शरवृष्टीव. Dn₂ ते; M (except M₄) ता (for तां). —^b) Dn₁ (marg.) वीरा (for राजन्). B₂ Da D₅ महाबलः (Da₁ 'ल:'); G₂ 'रथान्. —^c) Da₁ D₃ G₂ महाबाहु (sic). —^d) K₂ निहर्तुम्; D₁ निर्वर्तुम् (for निहन्तुम्). K₃ उप-क्रमः (sic); G₂ 'चक्रमे.

23 ^a) Ś₁ K₃, 5 Da₁ D₂, 5 G₂ सौमदत्तिश्च; D₃ सौमदत्तिश्च; G₁, 3 सौमदत्तश्च. Ś₁ K₀-2 तु संक्रुद्धम् (Ś₁ 'द्वास्); Da₁ ततः क्रुद्धास्. —^b) K₀-2 आच्छिद्य; Da₁ विच्छेद. Ś₁ K D₂, 5 समरे राजन्; D₁ निशितै-

चिच्छेद दशभिर्बाणैर्निमेपेण महारथः ॥ २३
 अथैषां छिन्नधनुषां भलैः संततपर्वभिः ।
 चिच्छेद समरे राजज्जिशरांसि निशितैः शरैः ।
 ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः ॥ २४
 तान्दध्ना निहतान्वीरात्रणे पुत्रान्महाबलान् ।
 बाणैर्यो विनदत्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ २५
 रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ ।
 तावन्योन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः ।
 विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ ॥ २६

प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ ।
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ २७
 ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम् ।
 भीमसेनस्त्वरत्राजत्रथमारोपयत्तदा ॥ २८
 तवापि तनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे ।
 आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ २९
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम् ।
 अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ३०
 लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनंजयः ।

स्त्रीदणैः; Ds S दशभिर्भलैर् (for दशभिर्बाणैर्).
 — Ko-2 om. (hapl.) 23^a-24^a. — ^a) Ś1 बुध्यमानो;
 Ks-5 Ds. 8 युध्यमानो (for निमेपेण). Ks D1 S महा-
 बलः; Ks 'रथैः' (for 'रथः').

24 Ko-2 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^a) D1
 तथैषां; Ds तथैषां; Ds यथैषां; Ms. 5 अथैषान् (for
 अथैषां). Ms. 5 छिन्नधनुषः. — ^b) Ks Ds S शरैः
 (for भलैः). — After 24^{ab}, Ks repeats 23^a-24^b.
 — ^c) D1 निशितै (for समरे). — ^d) B Da Dn
 Ds-5. 7. 8 S भरतर्षभ (Da1 G2. 4 'भः'); D1 जटिलानि
 च (for निशितैः शरैः). Ko-2 चिच्छेद विविधैः शरैः.
 — ^e) Ds ते ततो; T1 G हतास्ते (by transp.). Ś1
 न्यपतान्; Ko. 2. 8 Dn1 D2. 6 T2 न्यपतद्. Ds राजन्
 (for भूमौ). Ks ततो न्यभ्यपतद्भूमौ; D1 हतानि चाप-
 तन्भूमौ. — ^f) Ks विद्धा भग्ना; B1 Da Dn Ds. 8
 वज्रभग्ना (B1 'ग्ना; Ds 'ग्ना); T1 G वज्रभिन्ना (for
 'भग्ना). Ks-5 Ds transp. इव and द्रुमाः.

25 ^a) K1 तां (for तान्). Ks निहितान्. Ś1
 Ko-2 B1 Dn1 Ds वीरो; D1 भूमौ (for वीरान्).
 — ^b) K1 पुत्रां. K1 om. (hapl.) from बलान् up
 to महा in 26^b. Ś1 Ks महारथान्; Ks Ds महा-
 बलान्; D1 तथौरसान् (for महाबलान्). — ^c) Ks
 व्यनदन्; Ks Ds विनदद्; Ks हि तदा; D1 तु
 नदन्; D2 निनदन्; T G1. 2. 4 M [S]भ्यपतद्; G2
 भ्यपतद् (for विनदन्). D1 वीरो (for राजन्).
 — ^d) Ks Da Dn Ds. 5. 8 अभ्यगात्; S आहवे (for
 अभ्ययात्).

26 K1 om. up to महा in 26^b (cf. v. l. 25).
 B1 om. (hapl.) 26^{ab}. — ^b) Ś1 महाबलः; Ds
 'बलः'. S पीडयन्सौमदत्तिनः (G1. 8 'न्सौमदत्तिनः; T2

'न्सौमदत्तिना'). — Ks om. 26^{cd}. — ^c) K1 ताम्
 (for तान्). Ds अन्योन्यं हि; M (except Ms) 'न्यं
 च' (for 'न्यस्य'). — ^e) Ds विरथाम् (for विरथाव्).
 Ks अभिवल्लंतौ; Da Dn1 Ds अतिवल्गन्तौ; D1 एव
 वल्गन्तौ; Ds अभिविग्लन्तौ; Ds अभिवल्गन्तौ (for अभि-
 वल्गन्तौ). T2 रथावभिवन्तौ तौ. — ^f) Ko समीयातां.
 Ks Ds. 6 T G महाबलौ (for 'रथौ').

27 ^a) Ds 'महापद्मौ'. — After 27^a, B1 repeats
 26^a-27^a. — ^b) Ko. 1 चर्मवसुधारिणौ; Ks वर्मवर-
 धारिणौ. — ^c) K1 नरव्याघ्रौ; T1 G4 'न्याघ्र'. — ^d)
 Da1 समवस्थिते; D1 S समुपस्थितौ (for समव').
 — After 27, S ins.:

292* असह्यमसियुद्धाय भूरिश्रवसमाहवे ।

मत्वा वृकोदरस्तूर्णमभिमुख्य महारथः ।

[(L. 2) G1. 3 अभिसुख्य महाबलः.]

28 ^a) Ks 'न्यस्त्रिंशः'; Ds निस्त्रिंशं (for निस्त्रिंश').
 S ततस्तु सात्यकिं राजन्सनिस्त्रिंशं महारथं. — ^b) B Dn2
 Ds तु तं राजन्; D1 तु बलवान् (for त्वरत्राजन्). S
 त्वरमाणो रणे भीमो. — Ś1 om. (hapl.) 28^a-29^a.
 — ^d) Ko-2 S रथमारोपयत्स्वकं (G4 'यन्स्वक').

29 Ś1 om. 29^a (cf. v. l. 28). — ^a) S तथैव
 तव पुत्रोपि. — ^b) D1 सन्नचर्मधरो युधि. — ^c) D1
 रथश्रेष्ठं (for रथं तूर्णं). — ^d) Gs सर्वधन्वनां. D1
 भूरिश्रवसमाहवे (= 29^b).

30 ^a) Ś1 Ko तदा (for तथा). — ^b) M (ex-
 cept Ms) महारथाः. T2 रणे भीष्मसुखा रथाः. — ^c)
 Ś1 Ds. 7 आयोधयन्तः; K2 अयोधयन्तः; T2 'यन्त्र'.
 — ^d) T2 पाण्डवैर् (for 'वा'). D1 युद्धदुर्मदाः (for
 भरतर्षभ).

पञ्चविंशतिसाहस्राब्जिजधान महारथान् ॥ ३१
ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिर्वहणे ।
संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् ॥ ३२
ततो मत्स्याः कैकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः ।
परिवृष्टस्तदा पार्थ सहपुत्रं महारथम् ॥ ३३
एतस्मिन्नेव काले तु सूर्येऽस्तमुपगच्छति ।
सर्वेषामेव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ॥ ३४

अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
संध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ॥ ३५
पाण्डवानां कुरूणां च परस्परसमागमे ।
ते सेने भृशसंविभ्रे ययतुः स्वं निवेशनम् ॥ ३६
ततः स्वशिविरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।
पाण्डवाः सृजयैः सार्धं कुरवश्च यथाविधि ॥ ३७

C. 6. 32
B. 6. 74
K. 6. 74

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

31 °) G₂ M₂ लोहितायदि; Cc °यति (as in text). D₂ आदित्ये (for चादित्ये). — °) Ś₁ त्वरमानो. — °) K₁ पंचविंशतिसाहस्रान्; D₃ पंचविंशति-सहस्रान्; T G₁ 'साहस्रं. — °) D₁ आजधान.

32 °) B₃ [s]पि; T₂ तु (for हि). — °) Ś₁ S (except M_{1.2}) तथा (for तदा). D₁ तदा पार्थ महा-रथाः. — °) B Da Dn Ds. 3 अप्राप्यैव (Da₂ 'व'); D₁ असंप्राप्य; T₁ G प्राप्यैव ते; T₂ अवाप्यैव. — °) B₂₋₄ Da Dn Ds. 7. 8 पावके.

33 °) T₁ G₁ मात्स्याः. K_{3.5} Da Dn Ds. 2. 3-3 कैकया (Ds 'यां'श्च; D_{1.5} स (Ds च) कैक्या. — °) Da₁ 'विशारदः; G₃ 'विदां वरः. — °) T₁ G_{2.3} पर्य-द्रवन् (for परिवृष्ट). K_{3.5} B₂₋₄ D (except D_{1.3}) S रणे (for तदा). — °) K₀ सहस्रं स्म; K₂ सह-पुत्रा; T₁ G सहपुत्रैर्. K₀₋₂ महारथाः.

34 °) K₁ एकस्मिन्नेव. K₃₋₅ B₂₋₄ Da Dn Ds. 1-3. 7 (m as in text). 3 जगामास्तमादित्यो; B₁ जगामास्तमथा** ; D₁ जगामास्तं तदादित्यो; S अस्तं गते तथा (G₃ यथा; M_{1-3.5} तदा)दित्ये. — °) K₃ Ds. 6 रजोमेघे समुत्थिते; K₄ B Da Dn Ds. 5. 7. 3 रजोमेघैः (Da₁ 'घ') समुत्थितैः; K₅ रजसो वै समुत्थितः; D₁ बभ्रुस्त्रिभिर्मादिशः; S तुमुले (T₁ 'लं') संकुले भृशं. Cc cites रजोमेघैः. — °) K_{0-3.5} D_{1-3.6} सर्वेषां चैव (for 'पानेव'). — °) K₁ Da₁ Ds प्रमोहः; D₁ सं-मोहः. K₅ B D (Dn₁ marg.) समपद्यत (B₂ 'ते') (for समजायत).

35 Dn₁ om. 35. — °) B₁ अवहारः; D₂ 'हा-रः; S (except M₃) अपहारं. Cd cites अवहारः. B₁

तथा (for तदश्च). — °) D₂ संध्याकालो. — °) K₁ श्रान्तवाहनाः; D₁ श्रान्तवाहिनां; T₂ 'वाहनं. K_{0.2} सैन्याः संश्रान्तवाहनाः.

36 °) K₄ transp. पाण्डवानां and कुरूणां. — °) D₅ 'समागमः. — °) K₄ सेने ते (by transp.). Ś₁ K_{0.1} भयसंविभ्रे; Da₁ भृशसंविभ्रे; D₁ भयसंविभ्रे; T₁ G₁ भृशसंविभ्रे; T₂ G₁₋₃ M 'संतप्ते. Cc cites 'सं-विभ्रे (as in text). — °) Ś₁ ययतुः; D₁ गच्छतः; G_{2.3} ययतु. K₁ D₁ G₃ M_{1.2.5} स्व-; T₂ सं- (for स्वं).

37 °) Ś₁ स्वं; S ते (for स्व-). M₂ हत्वा (for गत्वा). — °) K₂ न्यविशं; K_{3.5} D_{2.6} न्यवसंस् (for न्यवि). — After 37^{ab}, K₅ repeats 36^a-37^b. — °) K₂ सृजयैः; Da₁ सृजयैः; D₅ संजयैः (for सृजयैः). — °) K_{1.2} Da₁ कुरवश्च.

Colophon. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, Ś₁ K D_{2.6} mention only पंचमयुद्धदिवसः; B₂ T₂ M पंचमाहिक; B₃ पंचमदिवससंक्रामादिकं; Da Dn₁ D_{4.5} पंचमदिनयुद्ध; Dn₂ D₅ पंचमदिवसयुद्ध; D_{1.3} (sup. lin. sec. m.) पंचमदिवसः; T₁ G पंचमापहार. K_{2.4} B₃ Da₂ Dn₃ D₁ S cont. समाप्त. — Adhy. name: K₄ सात्यकिभूरिश्रवोयुद्धं; T₂ G₂ सात्यकिसुतवधः; M_{1-3.5} सेनाप (M₃ 'व')हारः. — Adhy. no. (figures, words or both): Da₂ (sup. lin. sec. m.) 32; Dn₂ (sup. lin.) T₂ M_{2.4} 71; D₁ 73; T₁ G₂₋₄ 69; G₁ (wrongly) 169; M_{1.2} 70 (as in text); M₃ 72. — Śloka no.: Dn₁ 38; Dn₂ D₅ 39.

संजय उवाच ।

विहृत्य च ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
 व्यतीतायां तु शर्वयां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
 तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
 युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् ॥ २
 संनद्धतां पदातीनां हयानां चैव भारत ।
 शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ३
 ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नभापत ।
 व्यूहं व्यूहं महाबाहो मकरं शत्रुतापनम् ॥ ४

71

1 Ms om. the ref. — ^a) K₃. 5 D₂. 6 विश्राम्य च; K₁ B₃ विहृत्यै तु; B₁. 2. 3 विहृत्य ते; D₃ ते विहृत्य; D₈ हृत्य ते तु (for विहृत्य च). D₁ S तु; D_a D_n D₁. 2. 7 Cd ते (for च). K₄ B₄ तथा (for ततो). — ^c) D_a D_n D₂ च (for तु). T₁ G M₁-3. 5 त्रियामायां (for तु शर्वयां). T₂ M₄ ततो राज्यां व्यतीतायां. — ^d) M₂ ततो (for पुनर).

2 ^a) K₃-5 B-D (except D₁. 8) T₁ G M₄ ततः (for तत्र). — M₂ om. (hapl.) 2^c-3^b. — ^c) M₁ (sup. lin.). 3. 5 युज्यतां (for युज्यतां). K_o. 1 रथ-मेधानां (for 'मुख्यानां). — ^d) K_o. 2. 8 B₃ D_a D_n D₁. 2. 4 (before corr.). 5. 6 Ca. c. d कल्पतां; K₁. 5 कलितां (sic); B₄ कल्प्यतां (for कल्प्यतां). B D_a D_n D₁. 5. 7. 8 चापि (for चैव).

3 M₂ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^a) K₁ संनद्धतां; D₈ संनद्धतां; Cc संनद्धतां (as in text). — ^b) K₁ चैव. — ^c) K_o. 2 D_a D₅ शङ्ख (D_a 'खं) दुन्दुभिनादश्च; D_n D₁. 1. 8 'निर्घोषास; D₃ 'निर्नादस; D₈ T₂ M 'नादेश्च. — ^d) Ś₁ K_o-2 B₂-4 D_a D_n D₁. 7. 8 तुमुलः; K₅ D_a. 6 तुमलः; D_a D₅ तुमलः. Ś₁ K_o B D_a D_n D₅ सर्वतोऽभवत्; K₂ सर्वतोऽभवत् (sic); T₁ G₂. 4 सर्वतोऽभवत्.

4 ^a) D₁ राजन्. — ^c) B₁ व्यूहि व्यूहं; B₃ D₂. 8 व्यूह व्यूहं (by transp.). S व्यूहं व्यूहस्य (T₁ 'स्य)

एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः ।

व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वरः ॥ ५

शिरोऽभूद्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनंजयः ।

चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।

तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ॥ ६

सौमद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।

सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः ॥ ७

पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।

धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः ॥ ८

पांचाल. — ^d) K₅ मकरः. Ś₁ K_o-2 D₅ M₂ शत्रुतापन (M₂ 'नः); K₅ D₁. 2. 6 T₂ M₄ 'नाशनं; D₃ 'कशनं.

5 ^b) D_a M₂ महारथाः. — K_o. 1 om. (hapl.) 5^c-6^d; D₃ om. (hapl.) 5^c-6^d. — ^c) D₃ महाराजः; S यथाचार्यं (for महाराज). — ^d) M₂ व्यूहितं (for रथिनो).

6 K_o. 1 om. 6; D₃ om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^a) D_a D_n D₅. 3 G₂. 3 M₂. 5 शिरोभू (sic). G₂ तत्र (for तस्य). — ^b) D_a पाण्डवाश्च. — ^c) D₃ सिंहदेवश्च (for सह). — ^d) Ś₁ K₄. 5 B₃ तुंडः; D₃ तुंडस (for तुण्डम्). D₃ तस्मिन् (for मासीन्). T₂ M महाबाहुर (for महाराज). — ^e) Ś₁ महारथः (for 'बलः).

7 ^{ab}) Ś₁ द्रौपदेयश्च and राक्षसाश्च. — ^c) D₃ सात्यकिः; G₃ सात्यकी (for 'किर). — ^d) Ś₁ D_a व्यूहग्रीवाः; K_o हयग्रीवां; K₅ गृहग्रीवा. Ś₁ K₃. 5 B₁. 2. 4 D₁. 2. 8 (marg. sec. m. as in text). 6 समास्थितौ; K_o T₁ G₁. 2. 4 M₂ समाश्रिताः; T₂ M₁. 3-5 'श्रितौ; G₃ 'श्रितः (for 'स्थिताः). K₄ ग्रीवायां समवस्थितौ.

8 K_o om. (hapl.) 8^a-9^b. — ^a) Ś₁ सृष्ट; D_a दृष्टम् (for पृष्टम्). K₅ D₃ शतानीको (for महाराज). — After 8^a, T₁ repeats (hapl.) 6^c and cancels it by enclosing it in parentheses. — D₃ om. (hapl.) 8^b-10^c; K₅ om. 8^{bc}. — ^c) D_a M (except M₁) सहिता. T₁ G धृष्टद्युम्नो महाराज. — ^d) M₁. 3 वृताः.

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance.”
—Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: “Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India’s literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed.”

His Excellency Lord WILLINGTON, Late Viceroy of India: “With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years”.

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London. “The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits.”

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. “That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927.”

2. “That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.”

3. “That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (b) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute.”

It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund a donation of £ 1,490.

The Mahābhārata Publication Fund

FOUNDATION GRANT

The Raja Sahab of Aundh has promised a donation of Rs. 1,00,000 to be paid in annual instalments

ANNUAL GRANTS

Government of Bombay	Rs. 6,000
Government of India	4,000
University of Bombay	3,500
Gwalior Government	2,500
Kashmir Government	2,000
Sir Dorabji Tata Trust, Bombay	1,500
Government of Madras	1,000
Government of Mysore	500
Government of Baroda	500
Raja Sahab of Phaltan	500
Kumar Shamananda Singh, Raj Banaili	500
Calcutta University	500
Travancore University	500
H. H. the Maharaja of Dhar	500
H. H. the Maharaja of Ratlam	500
H. H. the Raja of Sangli	250
The Raja of Jamkhandi	250
Kumar K. N. Sinha Sahab, Raj Banaili	200
Raja Sir Raghunandan Prasad Singh	101
Babu Kedaranath Goenka, Monghyr	100
Pandit Bheemnath Misra, Raj Banaili	100
Rani Sahab of Garh Banaili	100
Sardesai of Vantmuri	50

OTHER INDIAN DONATIONS

Government of Bombay	12,500
Government of Hyderabad (Deccan)	10,000
Government of Madras	10,000
Government of Burma	7,125
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	6,000
H. H. the Raja of Sangli	2,500
H. H. the Maharaja of Porbandar	2,500
Chief Sahab of Ichalkaranji	2,500
Ghanasham Das Birla, Esq., Bombay	2,500

H. H. the Maharaja of Gwalior	Rs. 2,000
H. H. the Maharaja of Kolhapur	2,000
Shrimant Kanayalal Bhandari, Indore	2,000
H. H. the Maharaja of Patiala	1,500
Raja Devakinandan Prasad Singh	1,500
Raja Sahab Raundurg	1,500
Government of The United Provinces	1,500
Shet Lalbhai Dalapatbhai, Ahmedabad	1,500
H. A. Shah Esq., Bombay	1,500
H. G. Janorikar Esq., Poona	1,500
"Ramaprasanna", Poona	1,500
Raja Sahab of Bhor	1,500
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-Law, Bombay	1,500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	1,500
Tulsidas Charities, Bombay	1,500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	1,500
H. H. Maharani Indirabaisaheb	1,500
Holkar, Indore	1,500
Kesari-Maratha Trust, Poona	1,500
M. R. Joshi Esq., Poona	1,500
The Nirnaya Sagar Press, Bombay	1,500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	1,500
Devaniti Prasad Singh Esq., Monghyr	1,500
Jaikrishna Trust, Bombay	1,500
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	1,500
H. H. the Thakore Sahab of Palitana	1,500
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E., Nepal	1,500
Rai Bahadur Dalip Narayan	1,500
Singh, Monghyr	1,500
N. S. Godbole, Esq., Poona	1,500

FOREIGN DONATIONS

Mahābhārata Fund of Great Britain	Rs. 100,000
British Academy, London	Rs. 100,000

Critical Edition of the Mahābhārata : Rates of Subscription (Parts not sold singly)

Cover	For Permanent Members		For Non-members	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 150	Rs. 200	Rs. 200	Rs. 240
Cloth	Rs. 170	Rs. 225	Rs. 225	Rs. 275

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 15	Rs. 10
Price of fascicules 1-15	Rs. 100

